ڳالهيون
ڳوٺ
وڻن
جون

سيد حسام الدين راشدي

ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون

[٤٣ مضمون - ترڪي متن، ٢٥ صفحا - هڪ نقشو - تصويرون ١٧١]

سيد حسام الدين راشدي

انجمن تاريخ سنڌ
ڪراچي - حيدرآباد
١٩٨١ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(مصنف جا سڀ حق واسطا محفوظ)

پهريون ڇاپو — نومبر، ١٩٨١ع — هڪ هزار ڪاپيون

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

قيمت :

١٤٠—٠٠ ڪچو جلد

١٦٠—٠٠ پڪو جلد

ڪور ڊزائين : ظفر ڪاظمي
ڪور لي آئوٽ ۽ ڪتابت: خدا بخش ابڙو
اسڪيچ : ساجد قريشي
ڪمپوزنگ : محمد صديق سومرو

هيءُ ڪتاب، سردار پرنٽنگ پريس، ڳاڙهي کاتو، حيدرآباد، ۾ ڇپيو، ۽ ڪريم بخش، ٨- مسلم هائوسنگ سوسائٽي، حيدرآباد، مان پڌرو ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

جاگرافي

پيش لفظ (محمد ابراهيم جويو) (۷-۸ ت)

ڪڇي جو سير ("جوت"- "بهار نثر" - ۱۹۳۲ع) ۱۱

منصوره جي تاريخ جو هڪ باب ("مهراڻ"، ۱- ۱۹۶۱ع) ۱۳

ٺٽي ۽ ديبل جو تقابلي مطالعو ("مهراڻ"، ۱-۲، ۱۹۶۶ع) ۲۲

ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي - ۱ ("مهراڻ"، ۳- ۱۹۷۲ع) ۴۳

ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي - ۲ ("مهراڻ"، ۴- ۱۹۷۲ع) ۱۲۶

تاريخ

مير مائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد ("مهراڻ"، بهار- ۱۹۵۵ع) ۱۹۵

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن جون مهرون ("مهراڻ"، ۱- ۱۹۵۶ع) ۲۶۹

سنڌ ۾ يوناني طب (روزانه "مهراڻ"- سالگره نمبر، ۱۶ نومبر ۱۹۵۷ع) ۲۸۵

شاهه شهيد جي سوانح جا ماخذ ("نئين زندگي"، اپريل ۱۹۵۷ع،
مئي ۱۹۵۷ع، آڪٽوبر ۱۹۵۷ع، نومبر ۱۹۵۷ع،
جولاءِ ۱۹۶۳ع، آگسٽ ۱۹۶۳ع) ۳۱۴

سنڌ جو پهريون زرعي سڌارڪ، شاهه عنايت صوفي (هلال پاڪستان -
"سچاڳي"، مارچ ۱۹۷۰ع) ۳۵۴

لڪياري سادات (روزانه "مهراڻ"، ۲۷ جنوري ۱۹۵۸ع) ۳۵۹

ڏهين صدي هجريءَ جي سنڌ ("مهراڻ"، ۱- ۱۹۷۱ع) ۳۶۷

سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا ("مهراڻ"، ۴- ۱۹۶۸ع) ۴۰۹

اصفهان نصف جهان ۽ سندم سنڌ سونهاري ("مهراڻ"، ۴- ۱۹۷۵ع) ۴۲۲

سوانح

ميان محمد عارف 'صنعت' ("ستاره سنڌ"، ۲۶ آگسٽ ۱۹۳۴ع) ۴۳۵

عشق جو اوتار حضرت 'بيدل' پوتار ("سنڌو"، سيپٽمبر ۱۹۳۳ع) ۴۴۲

'بيدل' جون تصنيفون ("توحيد" ڪراچي، نومبر ۱۹۴۱ع) ۴۵۲

'بيدل' جي دل جو ڏکي ("ستاره سنڌ" سکر، ۱۹۳۵ع) ۴۶۱

منشي صاحب راهه 'آزاد' ("مهراڻ"، اونهارو- ۱۹۵۵ع) ۴۶۶

آخوند محمد بچل 'انور' ("مهراڻ"، سرءُ ۱۹۵۵ع) ۴۹۱

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميرعلي شير 'قانع' ٺٽوي ("مهراڻ"، ٢- ١٩٥٦ع) ٥١٥
غيرت خان - "ماثر جهانگيري" جو مؤلف (روزنامه "مهراڻ"، سالگره نمبر- ٥ جنوري ١٩٦٢ع) ٥٦٩
مولانا محب علي سنڌي ("مهراڻ"، ١- ١٩٦٧ع) ٥٨٢
حضرت مولانا دين محمد 'وفائي' ("يادگار وفائي") ٥٩١

ادب ۽ تنقيد

سنڌ جو هڪ محسن گهراڻو ("ستاره سنڌ"، بهار ١٩٣٦ع) ٥٩٧
شاه ڀٽائي رحه ڪافي، جو موجد نه آهي ("نئين زندگي"، ٣- ١٩٥٣ع) ٦١٩
سنڌي زبان جا قديم شاعر (روزانه "مهراڻ"، سالگره نمبر- ١٩٥٩ع) ٦٢٦
اردو ٻوليءَ جو مولد - سنڌ (روزانه "مهراڻ"، سالگره نمبر، ١٥ جنوري ١٩٦١ع) ٦٤١
سنڌي هندن جو فارسي ادب ۾ حصو (ماهنامه "شاگرد"، ١٩٥٧ع) ٦٦٧
سنڌ جي جديد ادب تي سرسري نظر (ماهنامه "سوجهرو"، ١٩٧٠ع) ٦٧٥
پنهنجا ساڙيم سومرا (ماهنامه "سهڻي"، نسيم ڪرل نمبر، ١٩٧٤ع) ٦٨٣

ڪتابيات

مولانا محمد هاشم ۽ مولانا عبدالواحد جون تصانيف ("ستاره سنڌ"، ٢٠ سيپٽمبر ١٩٣٤ع) ٦٩٩
تاريخ عرب جا قديم ماخذ (روزانه "ستاره سنڌ"، ٢-٩ ۽ ١٦ ڊسمبر ١٩٣٤ع) ٧٠٤
سنڌي زبان جا قديم ڇاپي ڪتاب ("نئين زندگي"، آڪٽوبر ١٩٥٣ع) ٧١٥
سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ("مهراڻ"، سيارو ١٩٥٥ع) ٧٢٤
سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ۽ ڪوجهنا لاءِ پيدا ٿيل دقتون ("مهراڻ"، ١-٢، ١٩٧٣ع) ٧٥٧
قليچ بيگ جي ڪتبخاني ۾ ڇاپي ڪتاب... ("سنڌي پبليڪيشن"، ٢، ١٩٧٢ع) ٧٦٧
نئگر ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف جو جائزو ("مهراڻ"، ١- ١٩٨٠ع) ٧٧٧

متفرقات

مرزا غازي بيگ ترخان ("نئين زندگي"، آزادي نمبر، ١٩٥٦ع) ٨١١
ابوالبقا امير خان ("نئين زندگي"، ١٠- ١٩٥٦ع) ٨١٧
ڄام نظام الدين سمون ("مهراڻ"، ٣-٤، ١٩٦٦ع) ٨٢٣
نئين سنڌ - اهم مسئلا ۽ معاملا (هفتيوار "صبح سنڌ"، ١- جولاءِ ١٩٧٠ع) ٨٣٣
شاهه تي تحقيق (١٩٧١ع ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي ميلي جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ۾ صدارتي خطبو) ٨٤١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آڄ پُڻ آنديون وِٺِين ڪِتابُون کي،
ڳالهيون ڳوٺ وٺن جون سَڄُ تون عمر سي...

— شاهه

ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيش لفظ

هيءُ ڪتاب ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“ اسان جي دور جو هڪ اهم ڪتاب آهي. گذريل تقريباً ڏيڍ سؤ سالن جو عرصو سنڌي معاشري لاءِ عربي ۽ فارسيءَ جي تهذيبي بالادستيءَ کان قدم بقدم آجائيءَ، ۽ آن جي پنهنجي وجود، پنهنجي ذات، جي وڌندڙ شعور ۽ جوهر شناسيءَ جو عرصو رهيو آهي. جيتوڻيڪ هيءُ عرصو، وري به، سنڌي معاشرو ڌارين تهذيبي بالادستيءَ کان پوريءَ طرح آجو نه رهيو، پر هن ڀيري جنهن حڪمران تهذيب سان ان جو واسطو رهيو، اُها اڳيئُن زوال يافته ۽ پاروثين بالادست تهذيبن جي ڀيٽ ۾ هڪ جدت پسند ۽ ڪشاده ذهن تهذيب هئي، ۽ انهيءَ ڪري اُن نه فقط پنهنجي تازه دم علم ۽ ادب جا دروازا سنڌي معاشري لاءِ کليل رکيا ۽ اُٿين پنهنجي سڄي جديد عالمي تجربي جي حاصلات کي استفادي لاءِ اُن جي آڏو آندو، پر اُن جي پنهنجي تهذيبي اظهار ۽ سماجي فروغ لاءِ اُن جي ٻوليءَ کي بنيادي ذريعو تسليم ڪرڻ سان اُن لاءِ علمي ۽ ادبي ميدانن ۾ ۽ ٻئي زندگيءَ جي ٻئي هر شعبي ۾ اُن جي ذاتي اقبال مندي ۽ ڀاڻ ڀرائيءَ جا موقعا پيدا ڪيا. اُن سلسلي ۾ پوءِ سنڌيءَ ۾، تعليمي زبان طور، وڏو تعداد خاص طرح جديد علمي ڪتابن جو تيار ٿيو؛ اعليٰ ادبي ڪتاب – شاعريءَ جا ۽ نثر جا – لکيا ويا، ڪيئي ترجما ٿيا، سنڌي رسم الخط وجود ۾ آيو، سنڌي ٽائيپ ايجاد ٿي ۽ ڇاپخانا قائم ٿيا، سنڌي ٽائيپ رائيٽر ٺهيو ۽ سنڌي شارٽ هئنڊ ايجاد ٿي، جنهن کان علاوه ۽ وسري ويل قديم آثار ڳولي پنهنجا ڪيا ويا، ۽ صدين کان محفوظ صدري روايتون دل جي ڪنن سان ٻڌيون ويون ۽ انهن جي عظمت ۽ حڪمت کي ساهه سان سانڍيو ويو – ۽ اُٿين سنڌي معاشري پنهنجي پاڻ تي نگاهه وڌي، پنهنجي ماضيءَ کي جاچڻ – ان تي خوش ٿيڻ ۽ ڀڻ شرمائڻ – شروع ڪيو، پنهنجي حال جو جائزو ورتو ۽ آئينده جا خواب لڌا، ۽ اهڙيءَ طرح تاريخ ۾ هڪ ڀاسي ان پنهنجي وٿُ جي ڪٿَ ڪئي ۽ ٻئي ڀاسي دنيا جي قومن ۾ پنهنجي جڳهه تلاش ڪندي، پنهنجي لاءِ زندگيءَ جي ڪنهن نقش، ڪنهن ڊنگ، ڪنهن رخ جي مقرر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. قومي خود آگهيءَ جي هن علمي، ادبي ۽ تحقيقي مهم ۾، ڪيترن پنهنجن ڀين لائق ۽ فائق هم قوم عالمن، اديبن ۽ محققن جي صف ۾ بيهي، هڪ منزل تي، راشدي برادران به پنهنجو ڀرپور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حصو ادا ڪيو - ۽ آن ۾ هن ڪتاب جي صاحب، اسان جي محترم دوست ۽ بزرگ، ميان حسام الدين، جي سنيا ۽ سر سپيتائي، ثابت قدمي ۽ مستقل مزاجي ته اڄ به سنڌ جي علم، ادب ۽ تحقيق جي دنيا ۾ هڪ سيڌانت سروپ روشن مشعل شمارجي ٿي. هيءَ سندن ڪتاب ”ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون“، جنهن ۾ سندن عرق ريزيءَ جو جستہ جستہ ۽ ٽڙيل پکڙيل، پنجاهہ سالن جي لاڳيتيءَ مدت جو پڪل ۽ پيش ڪيل ثمر (١٩٣٠ع ۾ لکيل ”محمد عارف ’صنعت‘ شڪارپوري“ کان ١٩٨٠ع ۾ لکيل ”ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف جو جائزو“ تائين) گڏ ڪيل آهي، سندن آن لڳاتار ۽ اڻٿڪ فڪري ڪاوش جو هڪ ڀرپور رڪارڊ آهي، ۽ آن ۾ سنڌ جي آن تقريباً ڏيڍ سؤ سالن جي طويل خود آگهيءَ جي مهم جو عڪس به پڙهي سگهجي ٿو.

ڏاڍو مون هڪ هنڌ پڙهيو ته بلغاريہ ملڪ جي دارالحڪومت جي قومي نشانن واريءَ ڍال تي هيءُ قول اُڪريل آهي ته ”هيءَ [رياست] وڏي ٿي، وڏي ٿئي ٿي، پر پوڙهي ڪانہ ٿي ٿئي.“ بلغاريا جي رياست کي قائم ٿئي ١٣٠٠ سال ٿيا ۽ هن سال آن پنهنجو ١٣-سؤون سالگرهہ ملهايو. دنيا جا ٻيا ڪيئي ملڪ ۽ آنهن جون رياستون بہ شايد اهڙي ڪا دعوا ڪري سگهن ٿيون ۽ ڪن بہ ٿيون: پر سوال آهي تہ جڏهن تاريخ جي عام فتوا، ۽ پڻ حقيقت، انهي ڳالهہ جي اُبتڙ آهي، تہ پوءِ اِها قومن ۽ رياستن جي ڪڏهن پوڙهي نہ ٿيڻ جي دعوا ڇو ٿي ڪئي وڃي! اها بہ حقيقت آهي تہ ’هر شيءِ وقت سان گڏ هلي ٿي، نہ تہ وقت آن کي هلائي ڇڏي ٿو‘، ۽ ڪيتريون رياستون ۽ قومون آهن، جي وقت سان گڏ نہ هلڻ سبب، وقت جي هٿان ڌڪجي، رستي کان هٽي، گڏ ۾ ڪري، ختم ٿي وڃن ٿيون. ۽ هيڏانهن اسان جي سنڌ ۽ سنڌي تهذيب بہ اِها دعوا ڪري ٿي تہ آهاِ، ڪي ستوَ تہ ڇا، ڪيئي هزار سال قديم آهي! تہ ڇا، سنڌ ۽ سنڌي تهذيب بہ وڏي آهي، وڏي ٿي آهي، پر پوڙهي نہ ٿي آهي؟ ۽، واقعي، پوڙهپڻ کان پوءِ شين جو خاتمو بہ تہ لازمي آهي! هڪڙي انگريز شاعر جا لفظ، انهيءَ سلسلي ۾، مون پڙهيا، جيڪي ڏاڍا سوچڻ ۽ دل سان لائڻ جهڙا لفظ آهن. پنهنجي ملڪ انگلنڊ ۽ پنهنجي قوم انگريز بابت اهڙي ئي ”ڪڏهن پوڙهي نہ ٿيڻ“ جي ڳالهہ ڪندي، هُن دعوا ڪئي -

"The glory of my land is the secret of youth,
To see at every sunrise, a new horizon...
To make the voyage of history
Through a perpetual sea-spring."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(”منهنجي ديس جي مهما، اَن جو جلال، اَن جي جوانيءَ جو راز آهي –
هر نئين سج، اَن جي نگاهه هڪ نئين اُفق تي پوي ٿي...
۽ تاريخ جي بحر تي اَن جو سفر،
بحر تي سدا موجود بسنت رُت ۾ جاري آهي.“)

هيءَ نئين سج نئين اُفق تي نگاهه، هيءَ زندگيءَ جي سفر جو، سدا بهار جي ترنگ ۾، جاري رهڻ – واقعي وڏڻ ۽ وڏي ٿيڻ، پر پوڙهي نه ٿيڻ، جهڙي ڳالهه آهي: قومي خيال کان ۽ پڻ انفرادي خيال کان اُئين آهي، ڇاڪاڻ ته ٻنهي حالتن ۾ وقت سان اُتوت ناتو قائم رهي ٿو – قوم جو نه پٽري پٽڻ، پر فرد جو موت کان پوءِ روحاني (فڪري، ذهني، تهذيبي) ورثي سان پائيوار هئڻ جي صورت ۾ – ۽ اُنهيءَ ئي انداز ۾ ساڳئي ملڪ بلغاريا جي خان اومرتاغ (٨١٤ع – ٨٣١ع) جو ڇڏيل پيغام اڄ به سمجهي سگهجي ٿو: ”حافظي کي موت تي فتح حاصل هئڻ کپي، انسان سٺي زندگي گذارڻ جي باوجود مري ٿو وڃي ۽ ٻيو انسان جنم ٿو وٺي – پوءِ جي جنم وٺڻ واري کي اِهو ياد رکڻ کپي.“ ۽ هيءَ ”موت تي حافظي جي فتح“، هيءَ ”انسان جي سٺي زندگي“، هيءَ ”سدا موجود بسنت رت ۾“ اڪيلي وڏندڙ زندگي، فقط ۽ فقط آزاديءَ جي زندگي يا آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي زندگي ٿي سگهي ٿي، جو ته اِها ئي پُراعتماد ۽ پُراميد زندگي آهي – ۽ فرد جي توڙي قوم جي ”جوانيءَ جو راز“ به اهو ئي آهي. ۽ ڏسڻ ۾ اُئين ٿو اچي ته اُنهيءَ سدا جوان (اِنهيءَ ڪري، سدا حيات) زندگيءَ جي ڪُولاڻن ۽ سيڪڙن لاءِ آزاديءَ جي سڪيل گهر ۾ سوراڻي سبق پرائڻ بلڪ سوريءَ سزاوار ٿيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو به ڪونهي – ڇو ته آزادي يا آزاديءَ لاءِ قرباني ئي هڪ بيمار قوم جي روح کي اعتماد ۽ اميد سان آباد ڪري ٿي، آزادي ئي ان کي انهن سپني آزارن مان ڇڏائي سگهي ٿي، جن ۾ اها هر وقت ڦاسندي ۽ سڄو وقت لڇندي ۽ ڦٿڪندي رهندي آهي – آزادي ئي آهي، جا غلام قوم جي سپني سورن، سپني آزارن جو پختو ۽ پورو علاج آهي. غلاميءَ ۾ قومون پنهنجن آزاد اديبن، عالمن ۽ محققن کان محروم نه هونديون آهن، ۽ آهي ئي هوندا آهن، جيڪي قوم جي اڄ جو رشتو اَن جي ڪالهه سان ڳنڍيدي، اُئين ان جي حافظي کي جاڳائي، ان جي اجتماعي تشخص کي آجاگر ڪندا آهن، آزاديءَ جي بشارت سان اَن ۾ نئون ساهه وجهندا آهن، ۽ اُئين ان جي تاريخ لکندا به آهن ۽ تاريخ بنائيندا به آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخ کي، يعني وقت کي، حقيقتن کي قائم ڪرڻ ۽ بدلائڻ جي وڏي قوت آهي. سماجي نقطي نگاهہ کان، تاريخ يا وقت جي اها قوت انسانن کي ئي استعمال ڪرڻي آهي ۽ انسان ئي استعمال ڪن ٿا. ابتدا کان اڄ تائين، انسان پنهنجي سڄي زندگي ۾ اُن جون حقيقتون اٿين وڌايون آهن، قائم ڪيون آهن ۽ بدلايون آهن. ۽ اُن لاءِ هن جي پنهنجي سوچ ۽ پنهنجي خيال ئي هن کي هر ڪرامت ۽ هر قدرت جو ڪم ڏنو آهي. خيال ئي آهي، جو تقدير جي اند ۽ پاڻ زورائيءَ خلاف سينو سپر ٿي بيهي ٿو ۽ اُن کي بدلائي ٿو، قبضي ۾ رکي ٿو ۽ ڪم آڻي ٿو. هونئن تہ تاريخ جا اڻ ڳڻيا ۽ انيڪ سبق آهن، جيڪي انسانن کي اُها سيکاري ٿي، ۽ اُن جي سبقن جي اها ڪثرت ۽ انيڪتا ئي، هيڪر تہ، ڪمزور ۽ تابع قوم کي منجهائي ۽ ملول ڪري ٿي ڇڏي –

گهنگهريا گهڻ ڇاڻ، موڙهي مت مهائيون....

پر تاريخ جو مطالعو، بهرحال، غلام قوم لاءِ بيحد اهم ٿئي ٿو، ڇاڪاڻ تہ اهو اُن کي هڪڙو سبقن جو سبق – قومي پڌيءَ جو سبق – سيکاري ٿو، ۽ وڏي ڳالهہ تہ اُن کي اُن جو بنياد بہ مهيا ڪري ٿو ڏئي، جنهن بنياد جي اُن کي گهڻي ضرورت هوندي آهي. محڪم ۽ وقت جي پڌار ۾ ڪتل ڪو خيال ئي هوندو آهي، جيڪو خاص طرح ڏکيل انسانن، مردن ۽ عورتن، ۽ سڄين قومن، کي تختي جو، ٽڙهي جو، سالم پيڙاري جو ڪم ڏيندو آهي، جنهن تي هو وقت ۽ حادثي جي آر تي ترندا آهن ۽ اُن جي اڇاڳپ وٽهہ مان نڪري اڳتي ٽپندا آهن. اهڙو ڪو بنيادي ۽ وقتائتو خيال، اهڙي ڪا محڪم قومي شناس ۽ سڃاڻ بہ انهن کي سندن تاريخ جي مطالعي مان ملندي آهي – تاريخ، جنهن کي جڳ مشهور تاريخدان، ايڊورڊ گبن، A great panorama of a people's fate ("ڪنهن قوم جي تقدير جو وسيع ماندان") ٿو سڏي – ۽ پوءِ هو اهو ڪجهہ ڪندا آهن، جو باندي انسان تاريخ جي هر دور ۾ ڪندا آيا آهن ۽ جيڪو باندي انسانن جو بنيادي ۽ جنمي حق آهي، جنهن کي آمريڪي شاعر، والٽ وٽمن "او بغاوت جا ازل کان موجود مخفي حق!" چئي، پاڻ ذاتهن، ۽ دنيا جي باندي انسانن جي واهر لاءِ، پڪاريو آهي.

انگريزن سنڌ کي آزاديءَ کان محروم ڪري، اُن کي پنهنجي آزادي پسند روايتن کان واقف ڪيو. يورپ ٽيسين پنهنجي جديد تاريخ جي راهہ ۾ پنج ڇهہ اهم ۽ وڏا قدم کڻي چڪو هو، جن اُن جي قومن کي سچ پچ بہ تہ سرخاب جا پَر لڳائي ڇڏيا هئا ۽ آهي دنيا جي قومن ۾ سرخروئيءَ ۽ انهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سکيو آهي، ۽ آن تي ڪافي سختيءَ سان عمل پيرا به ٿيو رهيو آهيان، ته پنهنجي وت اندر رهجي (وت کي وڌائيو ضرور رهجي، پر وت کان ٻاهر نه وڃجي) — ڇو ته آن ۾ ئي ڀرم رهي ٿو ۽ ڀلائي به آن ۾ آهي. پر هڪ ته پيرصاحب سان جيئن ته منهنجي چاڻ، ١٩٤٩ع کان سنڌي ادبي بورڊ جي وجود ۾ اچڻ سان، ٿيي، تيئن ئي ڪين مون پنهنجي زندگيءَ جي دلي مقصد جو پختو ۽ مخلص ساٿي سمجهيو، ۽ ٻيو ته آن سلسلي ۾ منهنجي دل ۾ مزيد هڪڙي ڇوڻ جهڙي ڳالهه هُرندي ٿي رهي، سا سندن پيش ٿيندڙ هن ڪم جي حوالي سان آءٌ ڇٽي ٿي سگهيس — ۽ آن جي ڇوڻ جو موقعو، جو پيرصاحب جن پاڻ هڪدم مون کي ڏنو، سو آن موقعي جي ماڻ تي، ڪجهه سهڄي پر فوراً ئي پوءِ، پيرصاحب جون هي ’ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون‘ ٻيهر وري وري پڙهيم (— ڇو ته آنهن مان تقريباً اڌ کن منهنجون اڳي به پڙهيل ٻاڪ پاڻ پنهنجي هٿن سان، خاص طرح سماهي ”مهراڻ“ ۾ ڇاپيل ۽ شايع ڪيل هيون)، ۽ پاڻ کي سندن شڪرگذار ٿيندي محسوس ڪيم، ۽ واقعي به سندن تهدل شڪرگذار آهيان، جو پاڻ مون کي هيءُ اعزاز بخشيائون ۽ هيءُ موقعو ڏنائون، جو سندن هي ”ڳالهيون“ مون وري وري پڙهيون ۽ آنهن بابت هي به اکر لکيم —

کانگا ڪتابت جي آنديئي خوب خبر،
هينئڙو مون هر هر، واچيو واچيو وندري! — شاهه

۽ ائين جيڪا ڪجهه ڳالهه مون کي به ڇوڻي هئي، سا — ڪچي ڦڪي، ٻوري اڻ ٻوري — ڇٽي دنگ ڪيم. مون کي يقين آهي ته پيرصاحب کي اِها وڻندي، پر جي ڪتاب جي پڙهندڙن کي به وڻي ۽ ڪتاب ۾ آيل ڳالهين جي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ (جي سڀ اسان جون پنهنجون ۽ اسان جي پنهنجي ماضيءَ جون ئي ڳالهيون آهن) آها ڪين ڪجهه مدد به ڏئي، ۽ اسين سڀ پنهنجن اِنهن ڳالهين کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ همدم ۽ يڪدل ٿي وڃون، ته آءٌ پاڻ کي ته ڀاڳيو ارو سمجهندس، پر پيرصاحب کي به پنهنجي ايڏي ڪشالي ۽ عرق ريزيءَ جو ڪافي ڪجهه صلو ملي ويندو —

ز عشوه هاي ساقی کارم نمی کشاید،
ای دوستان خدارا یک جام دوستگانی.

از تار ارغنونی در جنبش آر مطرب،
وز نغمه‌هاي تر کن با روح همزبانی. — فيضي

حيدرآباد سنڌ
١٢-٩-١٩٨١ع
— محمد ابراهيم جويو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي سربراهيءَ لاءِ تيار هئيون. اهي پنج قدم انساني ارتقا جا ڪي جهڙا تهڙا قدم به ڪونه هئا، پر واقعي اهي غيرمعمولي، بلڪ عصرآفرين قدم هئا — ڇو ته انهن سان يورپ کي، نئين سر، تاريخ جي، وقت جي، اها قوّت حاصل ٿي چڪي هئي، جنهن سان اُن جا ماڻهو يا ان جون قومون حقيقتن کي بدلائي به ۽ قائم به ڪري ٿي سگهيون. ان جا اهي قدم هي هئا: سجاڳي (Renaissance, 1400-1500)، اصلاح (Reformation, 1500-1600)، صنعتي انقلاب (Industrial Revolution, 1600-1700)، آمريڪا جي جنگ آزادي — ١٧٧٦ع، ۽ فرينچ انقلاب — ١٧٨٩ع. سجاڳيءَ جي تحريڪ، جنهن کي ”ذهني انقلاب جي تحريڪ“ به سڏجي ٿو، تنهن يورپي معاشري جي اڳڙو انساني فڪر ۽ عمل جا ٻه مسئلا حل ڪيا: پهريون مسئلو هيءُ هو ته علم، پنهنجي سرشتيءَ ۽ اوسر ۾، ارضي هو يا سماوي، ۽ جيڪو ويو ته علم ارضي هو — جو ڪجهه به علم سماويه ٿي چيو ويو، اُن جو مُنڍ به انساني ذهن هو، ۽ ’اندر جي ٻُوجهه‘ (Intuition) به انسان جي اندر جي ٻُوجهه ئي هئي؛ ٻيو مسئلو هو ته انسان ارادي ۽ عمل ۾ مجبور هو يا مختار، ۽ چيو ويو ته مختار هو — اُنهن جي نوع يا دائري ۾ جا ڪجهه انسان جي مجبوري هئي، اُن کان آزاد ٿيڻ جا امڪان به انساني قسم جا هئا ۽ انهن جي استعمال جو معاملو به انساني معاملو هو. سجاڳيءَ جي هن تحريڪ يورپ جي معاشري کي جا اخلاقي قوّت عطا ڪئي، سا ٻٽي قوّت هئي ۽ اُها هئي انسان شناسيءَ (Humanism) ۽ فرد شناسيءَ (Individualism) جي قوّت. اِن کان پوءِ، يا اِن سان گڏوگڏ، ”اصلاح“، جنهن کي ”مذهبي انقلاب“ به سڏيو ويو آهي، تنهن وري يورپ جي معاشري جي اڳڙو صدين کان رائج انسانن جي مذهبي طرز فڪر جا ٻه مکيه مسئلا حل ڪيا: هڪڙو هو انسان ۽ خدا جي تعلق جو، ۽ چيو ويو ته اُهو سڌو يا بلاواسطي هو ۽ نه اڻ سڌو يا باالواسطہ؛ ۽ ٻيو هو نيابت الاهيه ۽ اقتدار الاهيه جي دعوائن جو، جن لاءِ چيو ويو ته اُهي الڳ الڳ ڳالهيون نه هيون، پر لازم ملزوم بلڪ هم معني ڳالهيون هيون. پهرئين مسئلي جي حل جي نتيجي طور مذهب سياست کان الڳ ٿيو ۽ فرد جو واسطو خدا سان براهِ راست موجود سمجهيو ويو، ۽ ٻئي مسئلي جي حل سان ”سلطانيءِ جمهور“ جي ڳالهه صاف ٿي، يعني هيءَ ڳالهه ته حڪومت، جا، بهرحال، انساني ئي رهڻي هئي، اُن جو اقتدار ڪنهن فرد کي يا ڪن فردن کي انسانن هٿان ئي منتقل ٿيو ٿي ۽ نه خدا کان — ڇو ته نيابت الاهيه ”انسان“ لاءِ يعني ”انسانن“ لاءِ هئي، نه ڪنهن خاص فرد يا فردن جي ٽولي لاءِ — مطلب ته بادشاهن يا آمرن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ، تہ بہ واقف ضرور هئا. پوءِ جڏهن هتان جا محڪوم پنهنجن حاڪمن کي منهن ڏيڻ جهڙا ٿيا، تڏهن جڳ مشهور شيڪسپيئر جي ناٽڪ ”Tempest“ جي ڪردار، وطن ۾ بي وطن ”غلام“ (Caliban) وانگر، ڪين حاڪمن جي اها آزاديءَ ۽ انساني حقن جي ”ٻولي“ ڪم آئي، ۽ ان ۾، مد مقابل بيهي، هنن سان هو پنهنجي ”مسئلي“ جو نبيرو ڪرڻ لڳا ـ قومي مسئلي جو، قومي وجود، ان جي وقار ۽ ان جي زندگيءَ جي مسئلي جو. ۽ اِهو سنڌن بزرگن، اديبن، عالمن ۽ محققن جي لڳ ڀڳ هڪ سؤ سالن جي ڪم جو ڪرشمو هو (جن سان هن ڪتاب جي صاحب عاليجناب پير حسام الدين شاهہ راشديءَ جهڙا ڪيئي محب وطن، مخلص ۽ محنت ڪش اديب ۽ عالم، پنهنجي پنهنجي واري سان، شامل ٿيندا رهيا)، جو هتان جي ماڻهن ايتري قدر ۽ انهي نوع ۾ پاڻ سڃاتو، ۽ نيٺ دنيا جي هن هيٺي ۽ خاموش خطي ۾ بہ ٻانڌين جا هڪ ٻيرو ٻيهر بند خلاص ٿيا ۽ پنهنجي سٽ سمنڊ پار حاڪمن کان هنن آزادي حاصل ڪئي.

قومي خود آگهيءَ جا نشان ۽ ڏس، آزاديءَ جي نئين اُفق جي نگاهہ ۽ اوڏانهن ويندڙ روشنيءَ جي چمڪندڙ ليڪ جو ڏُور ڏُور ڏَهو، جيئن مٿي چيو ويو، غلام قوم کي پنهنجي تاريخ جي ڄاڻ مان پراپت ٿين ٿا. پوءِ جيئن ڪو سٺوپرو اسڪولي ٻار ٿيلهي مان ڪتاب ڪڍي وري وري پيو ڏسندو آهي، يا ڪو عام اڻ پڙهيل ٻار بہ پنهنجي گود ۾ پيل راندڪا ٿي هيٺ مٿيءَ ۾ اُٿلي وري وري پيو انهن کي ڇُهندو ۽ ڪُڻندو ڪندو آهي، تيئن اَها قوم بہ پنهنجي ماضيءَ جون اڻ شماريل ۽ اڻ ٻيانيل، ڪجهہ سمجهيل ۽ ڪافي ڪجهہ نہ سمجهيل، ڳالهيون هڪ هڪ ڪري ۽ وري وري پيئي اُٿلائيندي پٿلائيندي آهي. ماضي هوندئن بہ گهڻي قدر اڄاتل هوندو آهي، نہ فقط اڄاتل پر اڪثر آڄاڻ يعني ’ڄاڻڻ‘ کان بلڪل نہ، تہ بہ ڪافي ڪجهہ ٻاهر هوندو آهي. ۽ پوءِ هر دؤرُ پنهنجي ماضيءَ مان، ۽ ٻين جي ماضيءَ مان، پنهنجي پنهنجي مطلب جا سبق وٺندو آهي. قومن جا وڏا ڪتاب جن لاءِ هنن جي دعوا هوندي آهي تہ خدائي ڪتاب آهن ـ ويد، زنداوستا، بائيبل، قرآن ۽ ٻين قومن جا اهڙا مقدس خدائي ڪتاب ـ سڀ پنهنجي پنهنجي دنيا جي ”پراڻن“ ۽ پنهنجي پنهنجي دؤر جي سوچ ۽ ضرورت سارو سمجهيل ”قصن“ جا ڪتاب آهن: اهڙيءَ طرح ديومالائي ڳالهيون ۽ نسل بنسل منتقل ٿيندڙ طويل داستان ۽ ڪٿائون پڻ قومن جي ماضيءَ جا قصا آهن ۽ انهن سڀني ۾ سنڌن بزرگن، ڏاهن، نيڪ مردن ۽ بهادرن جون ڳالهيون، ۽ سندن مخالفن ۽ مخالف حادثن ۽ مشڪل حالتن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قبضي جي سچيءَ صورتحال جو سچ ظاهر ٿئي ته جيئن دنيا ۾ آهو خوار ٿئي، اخلاقي طور ڪمزور ٿئي ۽ ائين آن مان نجات جي جدوجهد جي ڪاميابي ممڪن ٿئي ۽ آسان بڻجي. آن جي برعڪس زور جي قابض ۽ بالادست مفاد جي سڄي ڪوشش پنهنجي وجود جي ڪوڙ کي لڪائڻ ۽ آن کي چڪي مڪي سچ جي ڏڪ ڏيارڻ جي هوندي آهي، تاريخ نويسيءَ جا اهي الڳ الڳ بلڪ متضاد ٻه رخ ته آهن ئي، پر انهن ٻنهي جي وچ ۾ آن جو هڪڙو ٽيون رخ — بي خطر، غير اهم، بي تعلق ۽ بي وقتو رخ — به هوندو آهي، جنهن کي اوائي، توائي يا هوائي رخ به چئي سگهجي ٿو، ۽ آن کي اڪثر ”غيرجانبدار“ رخ چئي، ڪي تاريخ جا لکندڙ ۽ آن جا ’عالمانه‘ محقق ظالم مفاد ۽ مظلوم مفاد، حيواني مفاد ۽ انساني مفاد، جائز مفاد ۽ ناجائز مفاد ٻنهي جي آڏو سرخرو ۽ مقبول ٿيڻ چاهيندا آهن — هڪڙا شعوري طور ائين ڪندا آهن ۽ ٻين جو آهو عمل غيرشعوري هوندو آهي — پر شعوري يا غيرشعوري مطالعي يا تحقيق جو اهو رخ ڦري گهري، وري به معاشري جي قائم ۽ موجود ڏاڍ ۽ ڪوڙ جي مفاد (حيواني مفاد) جي ڪم ايندو آهي، ۽ پهو نه، ته آن جي خلاف هلندڙ جدوجهد ۾ هيٺائي ۽ مونجهارو ته ضرور پيدا ڪندو آهي. هن سلسلي ۾ هڪڙي آمريڪي عالم، پال بارن (Paul Baran) جي مضمون ”دانشور جي سرسڄائي“ جو هڪڙو حوالو تازو منهنجي نظر مان گذريو، جيڪو البت طويل آهي پر مطلب واضح ڪرڻ لاءِ آهو سڄي جو سڄو پيش ڪرڻ هتي مناسب ٿو سمجهان.

بارن، پنهنجي مضمون ۾، چوي ٿو: ”دانشور جو دلي لڳاءُ يا هن جي سرسڄائي، لازمي طور ۽ اڻ پڇي، سچ جي تلاش جي فرض مان آهي .... پر اِنهيءَ چوڻ مان جيتوڻيڪ هُن جي بنيادي ذميداريءَ جي نشاندهي ته ضرور ٿئي ٿي، پر سڄي مسئلي جي وضاحت وري به ڪانه ٿي ٿئي. جاڪاڻ ته مسئلو رڳو اِهو ناهي ته آيا، سچ ٻڌايو پيو وڃي يا نه، پر اِهو به آهي ته ’موجود حالت‘ ۾ سچ ڇا ۾ آهي ۽ ڪهڙيءَ شيءِ بابت آهو ٻڌايو پيو وڃي ۽ ڪهڙيءَ شيءِ بابت آهو نه پيو ٻڌايو وڃي .... ائين سماجي، ۽، خاص طور، رياستي يا حڪومتي اقتدار جي دائري ۾ ’سچ ڇا ۾ آهي‘ — اِن ڳالهه جي تلاش اڪثر اهڙين شين ۾ ۽ آن جو اظهار اڪثر اهڙين شين بابت ڪيو وڃي ٿو، جيڪي بي وقت، بيجا ۽ غيراهم آهن، ۽ اِنهيءَ طرح اِن قسم جي سچ جو پيچو ۽ آن جو ور ور اعلان يا هوڪو رڳو ’موجود صورتحال‘ جو طاقتور هٿيار بڻجي پوي ٿو. ٻئي طرف، آن شيءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”خدائي سَنَد“ (Divine right of kings & dictators) يا ”مامور من الله“ (Appointee of God) واري دعوا ختم ٿي. ٻين لفظن ۾، مذهبي اصلاح جي تحريڪ سان يورپ جون قومون ارضيت يا دنيويت (Secularism) ۽ جمهوريت (Democracy) سان روشناس ٿيون. ”سجاڳيءَ“ ۽ ”اصلاح“ جون هي تحريڪون دراصل پادريت جي (علمي) جهالت، (قولي) منافقت ۽ (عملي) مردوديت ۽ ان جي فڪري بگاڙ ۽ آبتريءَ جي خلاف احتجاج جون تحريڪون هيون. هنن ٻي مسئلن جا لڳ ڀڳ اهڙا حل يورپ جي هنن تحريڪن کان ڪيئي سَوَ سال اڳ اسلام به دنيا کي پيش ڪري چڪو هو، (جنهن انساني فڪر ۽ عمل جي اصلاح يا تزڪيي جي سلسلي ۾ مذهبياتي انقلابي سلسلي جي خاتمي جو اعلان ڪيو) - ابتري قدر، جو يورپ جي انهن تحريڪن جي فڪري محرڪات جا بنياد اسلام جي آنهيءَ اصلوڪيءَ ڪشاده ذهن ۽ آزادي بخش تعليم ڏانهن به منسوب ڪيا ويا آهن: ۽ دراصل اِهي حل خود مسيحي تعليم ۾ پڻ، ڪجهه واضح ۽ ڪجهه ابهامي انداز ۾، موجود ٿي هئا - جيئن ”اصلاح“ جا مفڪر ۽ دانشور پنهنجي پنهنجي اهڙي موقف جا حوالا ۽ سَنَدون مسيحيت جي ڪتاب مقدس يعني بائيبل مان ٿي وري ڪڍي، پادرين ۽ پنهنجن پڏندڙن ۽ پڙهندڙن جي آڏو پيش ڪندا ٿي رهيا. ۽ انگريزن جي سنڌ ۾ اچڻ وقت ته خود اسلامي پادريت (١ ملائيت) جيڪا، مسيحي پادريت وانگر ٿي، پوءِ جي وقت ۽ حالتن جي بگاڙ ۽ پستيءَ جي پيداوار هئي، اِنهن مسئلن جا اِهي ترقي پسند حل وساري، آهي ٿي آنهن تاريڪ ذهن مسيحي پادرين جا قرون وسطيٰ وارا جاهلانه، منافقانه ۽ شاطرانه حل پنهنجي پنهنجي خود ساخته فقهي تعليم مان اخذ ڪري، وقت جي اقتدار ابليسيه جا همدم، همجلس ۽ سَٿي ۽ سرسائيءَ ۾ حصيدار بنيا بيٺا رهيا، ۽، نتيجي طور، نه هو پاڻ، جيڪي پاڻ کي ’معرفت الاهيه جا امين‘ سڏيندا هئا، ۽ نه سندن اهي انسان ناشناس ۽ فرعون طبع حاڪم جيڪي ’اقتدار الاهيه‘ جا دعويدار هئا ۽ جن کي هنن ’ظل الله‘ ٿي سڏيو، انگريزن جي غلاميءَ کان سنڌ کي بچائي سگهيا - ڇو ته هو اٿين ڪرڻ کان قاصر هئا. - ڇو ته انگريز پوئتي خود پنهنجي معاشري ۾، سندن ٻي جهڙن (باطل ظل الاهين) ۽ عرفان الاهيه جي دعويدار منافقن ۽ اقتدار پرستن کي ٻوڙائي ٻوڙائي، ڪيرائي، زمين دوز ڪري آيا هئا. ۽ ان کان وڌيڪ، هي انگريز صنعتي انقلاب جي سائنسي قوت پيداوار ۽ اعليٰ هنر ۽ حرفت جا صاحب هئا، ۽ آمريڪا جي جنگ آزاديءَ ۽ فرينچ انقلاب جي قومي ۽ انساني حقن ۽ سماجي انصاف جي اصولن جا حامي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي لازم آهي ته مذهب، ڌرتيءَ تي پنهنجي طويل قيام دوران، جيڪا خوش اعتقادي ۽ خرابي هڪ ڪمزور ۽ ابتر قوم ۾ آڻي جمع ڪري ڇڏي، ان جي پوري تحقيق ۽ ڇنڊڇاڻ ڪري". تاريخ نويس جي فرض جو اڻين عمومي ذڪر ڪندي، هُن خاص پنهنجي مقصد جي هنن لفظن ۾ وضاحت ڪئي: "مملڪت روما جي تاريخ جو هڪ تمام اهم ۽ لازمي پاسو يا حصو هيءُ آهي ته مسيحيت جي فروغ ۽ قيام بابت پوري پوري، صاف گو ۽ دقل ڏي مبني تفتيش ڪئي وڃي". ۽ ان سلسلي ۾، آخر ۾ پنهنجي سڄيءَ تحقيقي ڪاوش متعلق گويا فيصلو ڏيندي چيائين: "مون مملڪت روما جي زوال جي تاريخ ۾ مذهب ۽ بربريت جي فتح جو داستان بيان ڪيو آهي!" ۽ مملڪت روما جي زوال جا بنيادي ۽ اصل سبب هُن ٽن لفظن ۾ ڏنا: "مذهب بازي، لشڪرشاهي ۽ اندروني نفاق". ۽ ايڏي پنهنجي هڪ بي مثل ۽ بي غرض مطالعي کان پوءِ، اهڙي هڪ اهم ۽ خالص فڪري نتيجي جي اخذ ڪرڻ تي، گبن کي، ڪن نظرياتي گروهن مان "منڪر خدا" جا الزام پڌا پيا!

ته پوءِ تاريخ جو مطالعو ۽ تاريخ جي تحقيق ڇا آهي؟ پهرين ڳالهه ته، جيئن مٿي چيو ويو، ماضي ڇاڪاڻ ته گهڻي قدر اڻاتل ۽ ڪافي ڪجهه اڻڄاڻ آهي، اِنهيءَ ڪري ماضيءَ بابت تقريباً هر ٻيءَ ڳالهه ۾ اختلاف جي گنجائش موجود آهي يا ڪري سگهجي ٿي. ٻيو ته سچ جي ڳولا ڪرڻ ۽ سچ کي لڪائڻ ـــ اِهي ٻ. شيون انساني معاشري ۾ مفاد سان وابسته آهن. حيواني (ــ زور جو، اقتداري) مفاد، جيڪو اصلاً ناجائز مفاد آهي، ڇاڪاڻ ته اُن جي قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ جو مدار ئي تشدد ۽ فريب تي آهي، لازماً سچ کي لڪائڻ جي عمل سان پاڻ کي وابسته رکي ٿو؛ ۽ انساني (ــ پيار جو، انسياتي) مفاد، جيڪو اصلاً جائز مفاد آهي، ڇاڪاڻ تہ اُن جي قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ جو مدار ئي باهمي اعتماد ۽ آزاد مرضيءَ تي آهي، لازماً سچ کي پڌري ڪرڻ جي عمل سان پاڻ کي ڳنڍيل رکي ٿو. محڪوم ۽ مظلوم شخص يا قوم جي دلچسپي آزاديءَ ۽ ظلم کان نجات ۾ آهي ـــ يعني پنهنجي ۽ خارجي دنيا جي وچ ۾ باهمي انساني مفاد جي تعلق جي قائم ٿيڻ ۽ قائم رهڻ ۾، ۽ اُن لاءِ هن جي سڄي ڪوشش لازمي طرح هيءَ هوندي آهي ته مٿس حيواني (يعني زور جو، اقتداري) مفاد جيڪو قابض آهي ۽ جنهن جو قبضو ناجائز هو، ڇاڪاڻ ته اهو سندس مرضيءَ جي خلاف، فقط ڪوڙ ۽ ڏاڍ سان، مٿس قائم ٿيو هو ۽ قائم رهندو ٿي آيو، ۽ اُن کي هن ڪڍهن به ڪونه قبوليو هو، اُن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ’وڏن، وڏي ٿيڻ، پر پوڙهي نه ٿيڻ‘ جي ڳالهه آهي: پر هيءَ انساني تهذيب جو زندگيءَ ۾ بهرحال پڌرو ۽ اڻتول روپ يا اظهار هرويرو اهڙو آڻ لڪو ۽ هوا ۾ اٽڪيل ڪو چارو نه ڪونهي، جو اُن جو ڪو حامي نه هجي يا ڪنهن کي اُن جي اوڻ نه هجي. اُن جو هيءُ اظهار ماڻهن جي ٻوليءَ، اُن جي ادب، علم ۽ فن ۾ ٿئي ٿو: اُنهن جي گهرن گهاٽن، ڳوٺن ۽ شهرن، ڪيٽن ڪرن، ٻيلن، جبلن ۽ صحرائن، ٻرن ۽ بحرن — مطلب ته اُنهن جي پنهنجي پنهنجي آب ۽ قدرتيءَ جي فضائن ۾ جٽي جٽي زندگي ساهه کڻي ٿي ۽ چُري پُري ٿي، اُتي اُن جو روپ پنهنجي پوري نمود ۽ نقش نگار سان موجود ڏسجي ٿو. ۽ آهي جيڪي اُن سان واڳيل آهن ۽ اُن جي زندگي بخش ۽ روح افزا وجود جو شعور رکن ٿا، سي اُن جا محب به آهن، حامي به آهن — ۽ آهي اُن جي اوڻ به رکن ٿا ۽ اُن جو، پنهنجي آخري دم تائين، بلڪ سِرُ ۽ ساهُه عوض ۾ ڏيئي به، بچاءُ ڪن ٿا. چو ته آهو ئي اُنهن لاءِ — ۽ هن ڪتاب جي حوالي سان، محترم پير حسام الدين لاءِ — پنهنجو ”پرينءَ پارُ“ آهي. معاشري جي هر آزاد ۽ حق شناس دانشورَ — اديبَ ۽ عالمَ، مؤرخَ، شاعرَ، نقادَ ۽ فنڪارَ — جي فدائيت ۽ سر-سيٽائي به اِنهيءَ ”پرينءَ جي پارُ“ سان آهي، ۽ اُن لاءِ ئي هن جي هر تخليق، هر ڪم مخصوص ۽ موقوف رهي ٿو.

جينهن ديکيو دل سين، پُنهيءَ سي پسون،
ته ٻڻ ٿيءِ وٽون، جُهه پُنهونءَ پاڻ لڪائيو! — شاهه

پيرصاحب جي هيءَ عالمانه تحقيقي ڪاوش هڪ پڌرو ادبي ڪارنامو ته آهي ئي، پر آهي سنڌ جي تاريخي ورثي جي املهه دريافت ۽ اُن جو هڪ بي بها مخزن، جنهن جو بنياد انيڪ ڪتابن ۽ تمام وڏي مطالعي تي آهي. صدين جا احوال اُن ۾ آيل آهن. اسان جي سڄيءَ تاريخ جون نه، ته به، اُن جي ڪن وڏن اهم دؤرن جون — عربن جي دؤر ڪان وٺي اڄ تائين جي ڏينهن جون — نهايت سبق آموز ۽ ٻرائتيون ڳالهيون، ۽ ڏاڍي پُرذوق ۽ دلسوز انداز سان اسان کي ٻڌايون اٿن. هِن ۾ عامن جون ڳالهيون به آيل آهن ته خاصن جون به، هِن ۾ سماجي ڳالهين جا ذڪر اذڪار به ڪيل آهن ته سياسي ۽ ٻڻ خالص فڪري نوع جي ڳالهين جا به — ڪجهه سِڌي سنئين، سليس ۽ سُلجهيل نموني ته ڪن جي سمجهڻ ۽ سُلجهائڻ جو ڪم پڙهندڙ جي پنهنجي پرک پروڙ ۽ فڪري وابستگيءَ تي ڇڏي ڪري — اُنهن جي پيشڪش جي ادا اوهان کي نفسياتي ۽ فلسفيانه به ڏسڻ ۾ ايندي ته اديبانه، لوڪ پسند ۽ عالمانه به: بهرحال، اڪثر هي ڳالهيون مقصد پريون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بابت سچ پڌائڻ ڏاڍا اهم آهي، آن شيء جي سچي سچ جي تلاش ڪرڻ ۽ سچيءَ آن شيء جي الڳ الڳ حصن ۽ جزن جي سماجي ۽ تاريخي سببن ۽ اندروني لڳ لاڳاپن کي ڳولڻ ۽ پڌرو ڪرڻ — اِنهيءَ علمي ڪوشش ۽ ڪري عمل تي اڪثر پيشه ورانه تعصب ۽ عداوت، سماجي تَڏَ ۽ تابَ، عدم تعاون ۽ اذيت، ۽ ظاهر ظهور ڏاڍ ۽ ڌڪاءَ جون سزائون عائد ٿين ٿيون .... انهيءَ ڪري سچ پڌائڻ جو امنگ يا خواهش دانشور هئڻ جو فقط هڪڙو شرط آهي. ٻيو آن جو شرط آهي بي ڊپائي ۽ همت، ۽ عقل تي مبني تحقيق (— سچ جي ڳولا) جيڏانهن به نئي آن کي اوڏانهن نيڻ لاءِ تيار رهڻ، 'هر موجود شيء جي بي‌قياس تنقيد ڪرڻ — بي قياس اِنهيءَ معنيٰ ۾ ته پنهنجن حاصل ڪيل نتيجن کان، يا ٻين اقتدار سان آڪر ۾ اچڻ کان، تنقيد نه ڪڏهن ڊڄندي نه ڪڏهن هٽندي.' اِنهيءَ طرح هڪ دانشور اصل ۾ هڪ سماجي نقاد آهي — هڪڙو اهڙو شخص، جنهن جو ڪم آهي [شين جي، ڳالهين جي] سڃاڻپ ڪرڻ ۽ ڇنڊ ڇاڻ ڪرڻ، ۽ اُنين هڪَ بهتر، وڌيڪ انساني [ٻيءار جهي، آنسماڻيءَ]، ۽ وڌيڪ دتلائتي سماجي نظام جي قائم ٿيڻ جي راهه ۾ جيڪي رنڊڪون آهن آنهن کي هٽائڻ جي ڪم ۾ مددگار ٿيڻ .... اِنهيءَ ڪري، حڪمران گروهن ۾ ۽ پڻ آنهن جي ذهني ۽ علمي پگهاردارن وٽ، جيڪي 'موجود حالت' کي محفوظ ۽ مامُون رکڻ چاهيندا آهن، لازمي طور هو هڪُ وڳوڙي ۽ آزار پيدا ڪندڙ شخص سمجهيو ويندو آهي، ۽ آهي، چڱي ڪان چگو ته بہ، هن کي 'خيالي جنت ۾ رهندڙ' يا 'درويش' قسم جو ماڻهو، ۽ بُري کان بُرو ته هڪ غدار يا باغي سڏيندا آهن.... اهڙين حالتن ۾ دانشور جي ڪردار ۽ سيرسيتائيءَ جي ڳالهه جي وضاحت ڪرڻ ۽ آن تي وري وري زور ڏيڻ هڪَ تمام وڏي ۽ نهايت اهم ۽ فوري ضرورت واري ڳالهه آهي. چاڪاڻ ته اهڙين ڏکين ۽ ناسازگار حالتن ۾ ئي، بطور ذميداريءَ ۽ پڻ هڪ معزز فرض جي، دانشور جي پاڳ جي حوالي اِها ڳالهه ٿئي ٿي ته هو ماڻهپي يا آنسيت ۽ عقلَ، ۽ آنهن جي فروغ ۽ ترقيءَ جي روايت کي نابوديءَ کان بچائي — جيڪي ئي بني نوع انسان جي سچيءَ تاريخ جا اسان کي ڏنل اسان جا سڀ کان قيمتي ورثا آهن."

پير صاحب جو هيءُ ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وٽن جون" سنڌ جي تاريخ جو ڪتاب آهي — ۽ بنيادي طرح وطن دوستيءَ جي جذبي جي تخليق آهي، ۽ بيحد پيار ۽ دل جي لڳاءَ سان لکيل ڪتاب آهي. سچيءَ عمر، لڳ ڀڳ پنجاهه سالن، جو هيءُ ڪاپو آهي، جو پتهيي پتهيي، تند تند ڪري،

۽ سڀ اسان جون پنهنجون، پنهنجن ”ڳوٺ وٽن جون“ ڳالهيون آهن ــــ پنهنجي ڌرتيءَ جون، پنهنجن بزرگن جون، نيڪ مردن جون، سپاهين ۽ سرويچن جون، اديبن ۽ عالمن جون، انهن جي سوچ ۽ ساڃهه جون، ۽ ماڻهن ۽ مصلحتن جون، سنڌن آسن ۽ امنگن ۽ ڪوششن ۽ ڪارنامن جون ــــ ڪي فخر ڪرڻ جهڙيون ۽ ڪي اهڙيون جن تي شرم کان هوند ڪنڌ جهڪائي ڇڏجي ــــ پر سڀ آهي، جن جي باشعور يادگيري، سڃاڻپ ۽ ساڃهه. سان ئي اسان جي وجود کي تحفظ ملي سگهي ٿو ــــ ڇو ته (بلغاريا جي اُن قديم خان اومرتاغ جي لفظن ۾) ”حافظي جي موت تي فتح“ اِها آهي ۽ اُها حاصل به اِئين ٿيڻي آهي.

پير صاحب جو هيءَ هڪ جامع ڪتاب آهي ــــ پر پوءِ به اِها پڪ آهي ته هن ڪتاب کان ”صاحبِ ڪتاب“ وڏو آهي. پيرصاحب ”سنڌ شناسيءَ“ جي سلسلي ۾، هن ڪتاب کان علاوه، جيڪو وسيع ۽ اعليٰ ڪم ڪيو آهي ــــ سنڌ جي ادب ۽ تاريخ جي بنيادي تاليف ۽ تحقيق جي سلسلي ۾ ــــ سو واقعي بي مثال آهي، ۽ اُن جو پورو جائزو وٺڻ وقت جي ضرورت به آهي ۽ سنڌي علم ۽ ادب جي دنيا جو اِهو فرض به آهي. پر سڀ کان وڏي، پيرصاحب پنهنجي مطالعي، تحقيق ۽ قلمي پورهئي جي رخ ۽ اُن جي محرڪ جذبي جو جيڪو ڏَسُ، عملي طور، سنڌ جي عالمن، اديبن ۽ محققن جي اڳيو واضح ڪيو آهي، اهو انهن لاءِ اهم هنڌ گهرجي. ۽ اهو دراصل آهي ئي ”سنڌ شناسيءَ“ جو ڏَسُ، جيڪو هُنن لاءِ انفرادي ۽ اجتماعي خودآگهيءَ جو ڏَسُ آهي. ۽ اهو ئي ڪين پنهنجي هر تحقيقي ۽ تخليقي، علمي ۽ ادبي بلڪ زندگيءَ جي هر عمل جو محرڪ ۽ بنياد بڻائڻو آهي. اُن جي ئي واحد روشنيءَ ۾، دنيا جي ٻين ماڻهن وانگر، سچ پچ به ته، هُنن جي اڳيو ”هر نئين سج. نئين افق“ اجاگر ٿي سگهندي ۽ سنڌن هر نئون ڏينهن کين نئين زندگيءَ جو پيغام ڏيندو ــــ جيڪو ئي درحقيقت فردن ۽ معاشرن جي ”جوانيءَ جو راز“ آهي ــــ ۽ ائين هو به پنهنجي زندگيءَ جي بحر جو سفر ”بحر تي سدا موجود بسنت رت“ ۾ ڪري سگهندا ۽ ڪندا رهندا. ڇو ته پنهنجي مقصد ۽ پنهنجي ڪم کان سواءِ فردن لاءِ توڙي معاشرن لاءِ ڪا زندگي زندگي ڪانهي ــــ

ڏکيءَ ڏوهه ڏکارُ، توڙي وسن مينهڙا،
پورهئي هٿ سڪارُ، تو وسڻ آهن هٿڙا. ــ شاهه

ڪجهه سال اڳي، مون پير صاحب کي ڪنهن موقعي تي ”پورهيت اديب“ سڏيو هو، بلڪ هڪ هنڌ مون ائين لکيو به هو ــــ جنهن تي دوستن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون کان پڇيو هو ته ”ڇا، پيرصاحب جو گذارو ادب تي هو!“ مون کين جواب ڏنو هو ته ’گذارو‘ رڳو جسماني ئي ته نه هوندو آهي، ۽ پيو ته پورهيو فقط پنهنجي لاءِ به ته ڪونه هوندو آهي ـــ

پاڙيواري سيڪا، جا سر گهڙو پري:
ڪا اُنهَ سندي سڄڻين، ڪا پورهئي ڪاڻ پري!

اسين جڏهن پڙهندا هئاسين، تڏهن وقت بوقت استاد اسان کان پڇندا هئا ته ”اوهين ڇالاءِ ٿا پڙهو؟ پڙهي ڇا بڻبا؟“ پوءِ اسان مان ڪي ڪهڙو جواب ڏيندا هئا ۽ ڪي ڪهڙو، پر سڀ ڪو نه ڪو ٽنڊو بڌائيندا هئا ته اُن لاءِ ٿا پڙهون، يا چوندا هئا ته ڊاڪٽر ٿينداسين، استاد ٿينداسين، انجنير ٿينداسين، صوبيدار يا ڪلٽر ٿينداسين، وغيره وغيره. جنهن تي اسان کي هر پيري تقريباً هر استاد پوءِ ٽوڪيندو هو ۽ چوندو هو ته ”ڇا، اوهين تعليم اِنهيءَ لاءِ ٿا پرايو ته اوهين وڏا ماڻهو ٿيو، طاقت وارا بڻجو ۽ پيسا ڪمايو؟ ڇا، اوهان لاءِ علم خود ڪا شيءِ ڪانهي!“ پوءِ اسان کي وياکياڻ ملندا هئا ته علم پرائجي علم لاءِ، چڱائي ڪجي چڱائيءَ لاءِ، سچ ڳالهائجي سچ لاءِ، وغيره. هڪڙي اسان جي مهربان استاد اِن سلسلي ۾ ڪافي ڳالهه ٻولهه ڪان پوءِ اسان کي انگريزيءَ ۾ ڏاڍو هڪڙو عجيب مقولو پڙايو ۽ سمجهايو، ۽ اُتي بورڊ تي لکيو ۽ اسان کي پنهنجين ڪاپين تي لکايو ۽ اسان کي ياد ڪرايو ـــ ۽ اُهو مون کي اڄ به اُئين ئي ياد آهي: اُهو هو ته ـــ

"The reward is in the race we run and not in the prize we get."

(”ڊوڙ جو انعام ڊوڙڻ ۾ آهي ۽ نه اُن جي عيوض يا صلي ۾ جيڪو اسان کي ملي ٿو.“) اِنهيءَ طرح، ڪم جو مزو يا اُن جو انعام به اُن جي ڪرڻ ۾ آهي، ۽ نه اُن جي اُجرت ۾ يا پگهار ۾. موٽ يا عيوض، اُجرت ۽ پگهار وغيره ته ڊوڙ سارُو يا ڪم سارُو ملندا ئي ـــ ۽ جي نٿا ملن ته اُن بي‌انصافيءَ يا حق تلفيءَ لاءِ خوددار، خود شناس ۽ آبرومند ماڻهوءَ وانگر، هيڪلو به ۽ گڏجي به وڙهبو ۽ جُهد ڪبو ـــ اِهو فرض به آهي ۽ زنده ۽ آزاد انساني ذهن جو اِهو هڪ فطري ردعمل به آهي: پر ڪم جي خود ڪرڻ ۾ ماڻهوءَ کي خوشي نه ملي، ۽ ڪم بي‌دليو ڪجي ۽ غلط يا بي ڍولو ڪجي، اِها به ته غلاميءَ جي صورتحال آهي ۽ هڪ زنده ۽ آزاد ذهن جي سهڻ يا قبولڻ کان ٻاهر ڳالهه هئڻ کپي ـــ

هيڄ نه هوندو جن، سي ڪئن وندر ويندپون!
ويهو وڃ رهن، سهسين سَڏَن واريون. ـ شاهه

پير صاحب جي هِن ڪتاب ۾ سندن زندگيءَ جي پوريءَ اڌ صديءَ جي

پورهئي جو ڪل ثمر نه ته، اُن جا ڪي اصل ۽ روشن آثار ته ضرور گڏ ڪيل آهن. پڙهندڙ دوست ڏسي سگهندا ته هن ۾ سندن هر مضمون ڪيڏي هيج ۽ محنت جي پيداوار آهي ۽ ڪيڏو نه اُن ۾ پيار جو پورهيو سمايل آهي. هر نيڪيءَ جو ڪم، هر نيڪ ڪم، بنيادي طور خوشيءَ جو ۽ خوشي ڏيندڙ ڪم ٿئي ٿو ـــ ڪم ڪندڙ لاءِ ۽ ٻين لاءِ. اُن مان ملندڙ اُها خوشي ئي اُن جي بهتر کان بهتر ٿيڻ ۽ ٿيندي رهڻ جو سبب هوندي آهي ۽ ضمانت به. اِن طرح ماڻهوءَ لاءِ ڪم سان تعلق جيي هر گهڙي نئين دريافت جـو هڪ تجربو هوندي آهي: هر خيال ۽ عمل جي تخليق جو منطق ۽ ساڄُ ستاءُ اِهـو هوندو آهي. بائيبل ۾ آيل آهي تـ، جڏهن پهرئين ڏينهن ”خدا ڏٺو ته .... اوندهه هئي .... تڏهن چيائين ته روشني ٿئي، ۽ روشني [تخليق] ٿي، ۽ ڏٺائين ته اُها سٺي هئي!“ ائين ٻئي ڏينهن، ٽئين ڏينهن، چوٿين، پنجين ۽ ڇهين ڏينهن خـدا پنهنجي هـر [تخليق جي] ڪم کي ڏسندو ۽ خوش ٿيندو رهيو ـــ ۽ ڇهين ڏينهن ته ”سڀ، پنهنجي ڪم ئي، جو هن بڻايو هو، نظر وڌائين، ۽ ڏٺائين ته اُهو ڏاڍو سٺو هو!“ مطلب تـ ڪم مان خوشي ۽ ڪم جو هيج ـــ اِهي ئي ڪم کي عظمت (سٺائي) ۽ اهميت ڏين ٿا ـــ ۽ اِئين ڪم مان ئي اُن جي ڪندڙ جو قدر ٿئي ٿو ۽ هُن کي اهميت ملي ٿي. ڪم جو اصل اُجورو يا عيوض بـ اِهو ئي آهي. ڪا هستي، ڪا شيءِ، يا ڪو ماڻهو ڇا آهي، اِها ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي ـــ ڪنهن لاءِ بہ. وڏي ڳالهه هيءَ آهي تہ ڪا هستي، ڪا شيءِ، ڪو ماڻهو ڇا ٿو ڪري. ڪم ۽ ڪم ڪندڙ جو، پورهئي ۽ پورهيت جو قدر اِئين ٿئي ۽ اُنهن جي اهميت جو تعيّن اِئين ٿئي، انساني وٿُ جو هي مسئلو معاشري ۾ جيتريءَ حد تائين اِنهيءَ طرح حل ٿيندو ۽ عمل ۾ ايندو، انساني تهذيب جي ارتقا جي اُها ئي حد اُن معاشري جيي طيءِ ٿيل شمار ٿيندي. علم، ادب ۽ فن جي دنيا ۾، بهرحال، ڪم ۽ ڪم ڪندڙ جي وٿ ۽ اهميت جو فيصلو فقط ۽ فقط اِنهيءَ ڪسوٽيءَ تي ئي جائز تسليم ٿيل آهي ـــ ڇو تہ اِها دنيا انساني تهذيب جي مثالي دنيا آهي، اُن جي معراج جي تصوّر جيي، خواب جي، دنيا آهي. مون کي يقين آهي تہ سنڌ جي اُن مهذب دنيا ۾ پيرصاحب جي هِن ڪم جو ۽ سندن ٻئي سڀ جي علمي ۽ ادبي ڪم جو قدر بہ ڪتٿ ۽ سڃاڻپ جي اِنهيءَ ماڻ تي ٿيندو ـــ

ڪاپائتي سيڪا، ـــ ڪُٺي سڀاڻي،

ڇاتو جن ڇاڻي، تن هٿان پڇي نہ ڇڏي. ـ شاهہ

هِن پيش لفظ لکڻ لاءِ جڏهن پيرصاحب مون کي چيو، تڏهن هيڪر تہ آءٌ سهمجي ويس ـــ ڇو تہ زندگيءَ ۾ هڪڙو اهم سبق مون هيءُ بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا احوال بيان ٿيل آهن – جي ڪافي عرصو ته زباني طور وڏن محفوظ ڪيا، ۽ آءٌ سندن 'زباني تاريخ' ڪوٺي، جا پوءِ لکي ويئي ۽ سندن 'لکيل تاريخ' اڀکجي آئي – بهرحال، اِهو سڀ قومن جي آزاد زندگيءَ يا آزاديءَ لاءِ سندن امنگ ۽ عمل جو دفتر آهي. اِها سندن سياسي تاريخ آهي ته سماجي ۽ ذهني تاريخ به آهي – ان ۾ اوهان کي جديد تاريخ نويسيءَ جا نفسياتي، فلسفياڻا، ادبياتي، سوانحي، لوڪ پريه ۽ عالمانه انداز به ملندا. پر تاريخ خواهن جي هجي يا عوامي (عام جي)، تاريخ نئين هجي يا پراڻي يعني ان جي پيشڪش جا انداز ڪهڙا به هجن، تاريخ ڪنهن شخص جي هجي، اداري جي هجي يا ڪنهن فڪر يا نظريي جي، بهرحال تاريخ بي مقصد ڪانه ٿي ٿئي، ۽ مقصد ان کي جانبدار بڻائي ٿو. تاريخ جي هيءَ مقصديت يا جانبداري بذات خود تاريخ جي عظمت يا خساست جو دليل به نه آهي. ان جو فيصلو مقصد جي وٽ يا قدر جي وزن تي ٽيڪيو آهي. تاريخ کي پڙهڻ انهيءَ ڪري، ڏاڍي هڪ دلچسپ شيءِ ته آهي ٿي، پر وڌيڪ دلچسپ شيءِ ان کي سمجهڻ آهي. ۽ تاريخ کي سمجهڻ جي معنيٰ آهي ان جي مقصد کي سمجهڻ ۽ مقصد کي سمجهي ان جي وٽ جو وزن ڪرڻ. تاريخ جي لکڻ لاءِ ته پهريون شرط اهو، يعني ان جي مقصد جو تعيّن، آهي. اِن جي معنيٰ اِها ڪانهي ته تاريخ جا پڙهندڙ يا تاريخ جا لکندڙ اها ڳالهه ڪانه ٿا سمجهن يا ائين ڪونه ٿا ڪن. تاريخ جو هر پڙهندڙ ۽ لکندڙ نه، ته به اڪثر ان جا پڙهندڙ ۽ لکندڙ تاريخ کي سمجهن ٿا. پر تاريخ جي هيءَ سمجهه، هڪ سمجهه ڪانهي. ۽ جهڙي ۽ جيتري اها سمجهه، اهڙو ۽ اوتري انداز ۽ نوع سان ان کي لکيو ويندو ۽ پڙهيو ويندو. فاتحن جي لکيل تاريخ ۽ غلامن جي لکيل تاريخ ۾ وڏو فرق ٿئي ٿو. واقعي ۾ ملوث ڌاريون پارٽيون ان جو بيان ۽ هيٺيون پارٽيون ان جو بيان به جدا جدا ڳالهيون هونديون آهن. انهيءَ طرح، ڪو غير جانبدار تاريخ نويس، جو تاريخ جو صحيح ڄاڻو ۽ پارکو به هجي، ڪنهن حسن اتفاق سان ڪنهن قوم کي يا ڪنهن دور کي ملي ٿو. تاريخ جو مجهيل عالم، ايڊورڊ گبن، مملڪت روما جو اهڙو هڪ يگانو تاريخ نويس شمار ٿئي ٿو. ٽيويهه سال (١٧٦٤ – ٨٧) هن کي ”مملڪت روما جي ضعف ۽ زوال جي تاريخ (ڇهه جلد) لکڻ ۾ لڳا، جنهن جو اختصار ٩٥٠ صفحن جي هڪ جلد ۾ پيش ڪندي، اختصار ڪندڙ هڪڙي عالم، گبن کي ”دنيا جي ٿورڙن وڏن تاريخ نويسن مان هڪ“ سڏيو آهي. گبن پنهنجي هن ايڏيءَ وڏيءَ، طويل مدت؛ مشڪل ۽ بي مثل محنت جي شروع ۾ تاريخ نويسيءَ جي ڪم جي نوعيت ۽ پڻ مقصد جو ذڪر ڪندي، لکيو ته ”تاريخ نويس

هڻ هڻن ڪئنبر وبهي، ڪٿو ڪيو ويو آهي. اُن جي ٽارَ ٽارَ ۾ ايڏي لتسائڻ نہ هوندي ۽ اُن جي ڪپاهہ جا پيڙا پورا پڳا نہ هوندا، پر محبتي متنَ جو هيءُ طويل پورهيو آهي، جو هيئن گڏ ٿيو، هتي پيش ٿي رهيو آهي —

ڪتي ڪتي آئيون، ڪري تند تيارُ،
اُتل اوڏانهين ٿئي، جيڏانهن پرين ۽ پارُ،
ڪاپائتيءَ قرارُ، منجهان پوڙيءَ آئيو. — شاهہ

سوال آهي تہ پير صاحب لاءِ سندن سڄي هن ڪم جو "پرينءَ پار" ڪهڙو، جنهن کي اُن جي وٽ جي ڪسوٽي يا قدر جو ماڻُ مڃي سگهجي؟ اُن جا ٻہ جواب آهن، جيڪي جدا جدا تہ آهن، پر اُنهن ۾ ويڇو ڪونهي. آهو هڪڙو تہ آهاڻي دانشور جي پاڳ جي ڳالهہ ڇٽي، جنهن مطابق هُن تي انسانيت ۽ عقل جي پرورش ۽ اُنهن جي فروغ ۽ ترقيءَ جي روايت جي دفاع جو، يعني عام انساني تهذيب جي دفاع جو، فرض عائد ٿئي ٿو؛ ۽ ٻيو آهو تہ انساني تاريخ جي اُنهن "امانهہ ورثن"، جيڪا صورت ۽ خاص شڪل سنڌ جي معاشري ۾ اختيار ڪئي، اُن جي تربيت، فروغ ۽ ترقيءَ جي روايت جي دفاع جو فرض، جيڪو خصوصي طور هڪ سنڌي دانشور تي عائد ٿئي ٿو. هيءَ جامع انساني تهذيب، جنهن جو سنڌي تهذيب هڪ حصو آهي، نيٺ ٻہ ڇا آهي؟ شايد — هڪ انگريز اديب جي چوڻيءَ — محض "هوا تي بيٺل هڪ عمارت — خيالن، امنگن، همدردين، عادتن جي هڪ اُٺت — ڪجهہ اهڙي اڻلڪائتي، جو هٿ وجهجيس تہ هٿ ۾ اچي نہ سگهي. اُن جا ڪي دوست ڳولجن تہ نہ لڀن. ڪنهن کي اُن جي اونَ ڪانهي — جيئن پٽ ُ جنهن تي ماڻهو بيٺو آهي اُن جي ڪو اونَ نٿو رکي يا هوا جيڪا ساهہ ۾ کڻجي ٿي اُن جي ڪنهن کي پرواهہ ڪانهي. پر ابتريءَ ساريءَ غفلت، خودغرضيءَ، ڪروڌ، حماقت، نفرت ۽ حرص هوَس هوندي بہ، جن سان رواجي طرح دنيا جي سڄي سياسي زندگي ڀري پئي آهي، آها جيئي ٿي ۽ جيئندي رهي ٿي." انساني دنيا جي هيءَ اڻلڪي، ساهہ سنئين، 'انسيت' واقعي انساني تهذيب جو بنيادي عنصر بلڪ واحد بنياد تہ آهي — ۽ آها هر آزمائش ۾ برابر قائم ۽ مستحڪم بہ ٿي اٿي ٿي — جيئن اسين سڄيءَ پنهنجي تاريخ جي پُرخطر بحر تان هيستائين ڪنهن طرح سلامت ترندي اينڌڙ پنهنجي سنڌ ۽ سنڌو تهذيب بابت چوندا آهيون، بلڪ اهڙو عقيدو بہ رکون ٿا — ۽ اِها ئي دراصل اسان جي پنهنجي معاشري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڇي جو سير

درياهه جي ٻنهي ڪپن واريءَ زمين کي 'ڪچو' چئبو آهي ۽ اتي جي رهاڪن کي 'ڪچي جا ماڻهو' ڪري سڏبو آهي. ڪچي ۾ گهاٽا گهاٽا جهنگ ۽ ٻيلا آهن، جن ۾ ٻير، ٻاهڻ ۽ ڪانهن ڪثرت سان هوندا آهن. زمين سيڪ واري ٿيندي آهي، جنهن تي چڱير هميشه چانور هوندي آهي. ڪانهن کي ڪچي جي ماڻهن جون پياريون ۽ دل گهريون مينهون ۽ وڇون خوشيءَ وچان دل پري کائينديون آهن. ڪانهن کائڻ ڪري آهي کير ۽ مکڻ جام ڏينديون آهن. ساوڻ ۾ سمورو ڪچو پاڻي هوندو آهي. وري سرءُ جو، جڏهن پاڻيءَ جي مُند ختم ٿيندي آهي، تڏهن ڪچو به سُڪندو آهي. ساوڻ ۾ اتي جا ڀاڳيا پنهنجون مينهون، ڏاند، ڳئون هڙئي پڪي تي ڪيڏي ايندا آهن، جتي پاڻي ڪونه هوندو آهي. ڀاڳين کي پنهنجي مال جي سُک جو گهڻو خيال هوندو آهي، سندن مال خوش ته پاڻ به خوش.

ڪچي ۾ درياهه جي پرسان تمام سٺا ۽ موهيندڙ نظارا ٿيندا آهن، جن کي ڏسيو دل گهري ته ساري ڄمار انهن کي ڏسندي پوري ڪجي. ٻاهڻ ۽ ٻيرن جا وڏا وڏا وڻ، چنار جي درختن وانگر، ڪپن سان هوندا آهن، تن جي هيٺان ڀاڳين جون مينهون ۽ وڇون ڪيرن ۾ چرنديون نظر اينديون آهن. انهن جي چرڻ جو آواز ساري جهنگ ۾ ٻڌي ٽنارن جون دليون ڀڪنديون آهن. ڀاڳيا، جن کي ٽنار به چئبو آهي، سي درياهه جي ڪپن تي چڱير جي سبزي، تي ويٺا پنهنجن مينهن جي تعريف ۾ ڀا مارن جا راڳ پيا ڳائيندا آهن. هنن جون دليون، غم گوندر کان بي خبر، هميشه خوشيءَ ۾ هونديون آهن. درياهه جي پيٽارن تي ڪڙمي ڪنڙي، جا سرنهه جي نموني ٿيندي آهي، پوکيندا آهن. جنهن وقت آها گل ڪندي آهي، تنهن وقت جاڏي نظر ڪبي آهي، تاڏي ڦڪاڻ ئي ڦڪاڻ نظر ايندي آهي. سوين جريب پوکيل هوندا آهن. وري هوا تي جا اُن جي خوشبو اچي، سا ته دماغ ۾ نشو پيدا ڪيو ڇڏي. جنهن وقت ڪنڙي جاڏي ڪاڏي گل ڪري ٻيهندي آهي، تنهن وقت درياهه ڪنوار جي نموني سينگاريل نظر ايندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪجهي جي مائهن جا گهر ٻاهرئن ۽ ڪانهن جا ڇپيل هوندا آهن. ڪن ڪن ۾ ته ٻنگلن ڪان به وڌيڪ ويهڻ ۾ مزو ايندو آهي، ۽ سندن رهاڪو به پنهنجن انهن ڪکائن جهوپڙن کي ٻنگلن ۽ محلن ماڙين کان وڌيڪ سمجهندا آهن، ۽ انهن ۾ خوشيءَ ۽ مزي سان گذاريندا آهن. ڇت ۽ ڀتيون، جيڪي ڪانهن سان ڇپيل هونديون آهن، سي تمام پڪيون ۽ جٽادار ٺهنديون آهن. انهن کي مينهن واءُ جو خطرو مُور نه ٿيندو آهي. گهرن کان به وڌيڪ هو پنهنجن مينهن جا منهڙ، جن کي واڙا به سڏيندا آهن، سٺا، مضبوط ۽ ڪشادا ٺاهيندا آهن. هنن کي ساهه کان به وڌيڪ سندن مينهون ۽ منهڙ پيارا آهن. ڪجهي ۾ غريب کي به ٻه ٻه چار مينهون ضرور هونديون، نه ته بدبخت سڏيو ويندو. وڏ ڀاڳين کي سؤ ڏيڍ کن مينهون ۽ ڳئون ٿينديون آهن.

ڪجهي ۾ ڏهن ٻارهن گهرن جو ڳوٺڙو ٿيندو آهي، جو انهن جي وڏي ڀاڳئي جي نالي پٺيان سڏبو آهي. جي ڪنهن زميندار جو هوندو آهي، ته فلاڻي جي 'ڪيٽي' ڪري ڇڄبو آهي. ڳوٺڙي جا رستا تمام سوڙها، چارن جي نموني ٿيندا آهن، جي گهرن جي اڳئن ۾ وڃي ڪڇندا آهن. چارن جي ٻنهي پاسي ڀاڻ پيل هوندو آهي، وچ مان رستو ٿيندو آهي. ڀاڻ ڀاڳين کي ساوڻ جو دونهن جي ڪم ۾ ايندو آهي، ۽ سياري جو ڪتو ڪندا ويندا آهن. هر هڪ گهر ۽ واڙي جي چوڌاري ڪنڊن جو ڀيهو هوندو آهي، جو ست اٺ فوٽ وڏو ٿيندو آهي ۽ "در"، جنهن کي "ڳلي" ڪري سڏيندا آهن، سو رات جو ڊينگر سان بند ڪري ڇڏيندا آهن.

["بهار نثر"— مرتب ڀيرو مل مهرچند، ١٩٣٢ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منصوره جي تاريخ جو هڪ باب

(سنڌ ۾ عربن جي دارالسلطنت جي علمي ڪيفيت)

دارالسلطنت هجڻ سبب، ”منصوره“ علمي لحاظ سان بغداد ثاني بڻجي ويو هو. ڪيترا عالم، فاضل، اديب ۽ شاعر منجهس رهندا هئا. خود عرب ۽ عراق مان به ڪيئي پنهنجي زماني جا مشهور علمي آدمي، داد و دهش ۽ علمي شهرت سبب، پنهنجو وطن ڇڏي اچي منصوره ۾ مقيم ٿيا هئا.

منصوره جي عام علمي ۽ مذهبي حالت، صاحب ’احسن التقاسيم‘ هن طرح بيان ڪئي آهي:

”هتي جا رهاڪو لائق ۽ بامروت آهن. اسلام کي وٽن تازگي آهي. اهل علم هتي تمام گهڻا آهن. ماڻهن ۾ ذهانت ۽ ذڪاوت آهي، نيڪي ۽ خيرات ڪن ٿا...... مسلمانن ۾ واعظن جو وجود نه آهي. مسلمان گهڻو ڪري اهل حديث آهن...... وڏن شهرن ۾ حنفي فقيهه به آهن، ليڪن هتي مالڪي ۽ حنبلي ڪونه آهن، ۽ نه معتزلي آهن. ماڻهو سڌي ۽ صحيح مسلڪ تي آهن، نيڪ ۽ پاڪدامن آهن.“
(’احسن التقاسيم‘، ليڊن، ص ۴۸۱)

انهيءَ بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته منصوره ۾ علم جو ڪافي چرچو هو. مذهبي لحاظ سان ماڻهو گهڻو ڪري اهل حديث هئا. مختلف مذهبي فرقن جي واعظين جو وجود نه هو، جنهنڪري نه مذهبي اختلاف هئا، ۽ نه مسلمانن ۾ فرقيبازي هئي. باشندا ذهين ۽ ذڪي، نيڪدل ۽ سچا هئا.

مدرسا. منصوره ۾ ’احسن التقاسيم‘ جي ذريعي هڪ مدرسي جو به پتو پوي ٿو، جنهن ۾ قاضي ابو محمد صاحب منصوريءَ جو درس جاري هو. بشاري مقدسي سندس ذڪر ڪندي لکي ٿو:

”مون هتي قاضي ابو محمد منصوريءَ کي ڏٺو، جنهن جو مذهب داءُودي (ظاهري) هو، پنهنجي مذهب ۾ کيس امام جو درجو حاصل هو. سندس حلقهء درس وڏو هو، ۽ سندس تصنيفون به ڪيتريون

آهن، جن مان ڪي ته تمام بهتر آهن.“ (ايبڊن، ص ٤٨١)

منصوره جي علمي ۽ مذهبي ماحول ۽ اهل علم جي ڪثرت مان اندازو ٿئي ٿو ته امام ابو محمد جي مدرسي کان سواءِ ڪي ٻيا به مدرسا منصوره ۾ ضرور هوندا، ليڪن تاريخ انهن جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي.

قضا جو عهدو. منصوره ۾ قضا جي عهدي کي وڏي اهميت حاصل هئي. عرب ۽ عراق جا مشهور عالم انهيءَ منصب لاءِ منتخب ٿي ايندا هئا. ٢٨٣هه جي ربيع الاول ۾ بغداد کان حضرت محمد بن ابي شوراب منصوره جو قاضي ٿي آيو. هو صاحب جيد عالم، ۽ قضا جي عهدي لاءِ پنهنجو مٽ پاڻ هو. جيڪڏهن هو ڪجهه وقت منصوره ۾ رهي ها ته هوند ملڪ کي ڏاڍو فائدو پهچي ها، ليڪن افسوس جو ساڻس عمر وفا نه ڪئي ۽ هتي پهچڻ کان ڇهن مهينن بعد وفات ڪري ويو ('الڪامل'، ابن اثير، ج ٧، ص ٣٣٤، ليڊن).

ٻاهريان اديب ۽ عالم. منصوره جي علمي فضا ۽ ادبي قدرداني‌ءَ جي شهرت عرب ۽ عراق ۾ جڏهن پهتي، تڏهن ڪيترا اتان جا عالم ۽ اديب وطن ڇڏي اچي منصوره ۾ مقيم ٿيا. تاريخي ۽ ادبي ڪتابن جي ورقن ورائڻ سان انهيءَ سلسلي ۾ ڪيئي مثال ملن ٿا.

عرب جو مشهور شاعر مطيع ابن اياس، هشام تغلبيءَ جي ولايت واري زماني ۾، منصوره منجهه آيو، ۽ ڪيترو وقت اتي مقيم رهيو ('آغاني'، ج ١٢، ص ٧٦٠، مصر). اهڙيءَ طرح عرب جي شهره آفاق شاعر ابو تمام، صاحب 'حماسه'، جو همعصر ۽ پنهنجي دور جو مشهور شاعر، ابو عباده وليد بن عبيدالبحتري، ٢٨٤هه ۾ سنڌ اچي پهتو ('معجم البلدان'، ص ٥١، باب س).

عالمن ۽ اديبن کان سواءِ، ڪيترا مذهبي مبلغ به تبليغ ۽ اشاعت لاءِ منصوره ۾ وقت بوقت ايندا رهيا، چنانچه عمر بن حفص جي زماني (١٤٢-١٥١هه) ۾ حضرت عبدالله الاشتر علوي به مذهبي ۽ سياسي عقيدي جي اشاعت لاءِ منصوره ۾ آيو، ۽ ڪيترن سالن جي قيام بعد هتي ئي شهيد ٿيو. خارجي ٽولي جو مشهور ليڊر حسان بن مجاهد همداني به ١٤٢هه ۾ پنهنجي فرقي جي اشاعت ۽ تبليغ لاءِ سنڌ ۾ وارد ٿيو. جيڪڏهن تاريخ ۽ ادب جي ڪتابن جو مطالعو چڱيءَ طرح ڪجي ته هوند انهيءَ قسم جا ڪيترا مثال ملي پوندا.

زبان. عرب جغرافيه نويسن جي زبانيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته منصوره جي زبان عربي ۽ سنڌي هئي. چنانچه ابن حوقل لکي ٿو ته ”منصوره ۽ ملتان ۽ ان جي آسپاس واري علائقي جي زبان عربي ۽ سنڌي آهي“.

اهڙيءَ طرح، صاحب 'مسالڪ و الممالڪ' لکي ٿو ته ”منصوره ۽ ملتان ۽ انهيءَ جي پسگردائيءَ جي زبان عربي ۽ سنڌي آهي“.

عربن جي آمد کان اڳ سنڌ جي ملڪي زبان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌي هئي، ۽ عربي حڪومت يا ان کان اڳ عربن جي آمدرفت سبب عربي به رائج ٿي چڪي هئي. اسان جي خيال ۾ عربي حڪومت کان پوء سرڪاري زبان جي حيثيت ته عربيءَ کي حاصل ٿي هوندي، ليڪن عوامي زبان وري به سنڌي رهي هوندي.

ان وقت سنڌي زبان جي ڪهڙي صورت هئي، ان جو ڪوبه نمونو ملي ڪونه ٿو سگهي، جنهن مان اندازو ڪري سگهجي. البت هيٺين واقعي مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ زماني ۾ سنڌي زبان جي نثر خواهه نظم ۾ ڪتابن تصنيف ڪرڻ جو رواج هو، ۽ زبان ايتريقدر مقبول هئي، جو خود ٻاهريان ماڻهو به سنڌي زبان ڄاڻڻ نه فقط ضروري سمجهندا هئا، بلڪ ان ۾ ايترو ڪمال پيدا ڪري چڪا هئا، جو نظم خواهه نثر بلا تڪلف لکي ويندا هئا.

<u>سنڌي زبان جي پهرين تصنيف.</u> ٢٧٠ هه ۾ سنڌ جي هڪ راجا، عبدالله بن عمر هباري واليءَ منصوره ڏي لکي موڪليو ته مذهب اسلام جي عقائد ۽ تعليم تي سنڌي زبان ۾ ڏانهس ڪتاب لکرائي موڪلي. چنانچه عبدالله اهو ڪم منصوره جي هڪ عراقي عالم جي سپرد ڪيو، جيڪو اصل ۾ ته عراق جو باشندو هو ليڪن ڪيس سنڌ ۾ رهندي هڪ مدت گذري چڪي هئي، جنهنڪري سنڌي زبان خواهه ٻين مقامي زبانن ۾ ڪيس ڪمال حاصل هو، ۽ بيحد ذهين ۽ فهميدو هو.

<u>سنڌي نظم جو ڪتاب.</u> عراقي عالمؔ، عبدالله جي فرمائش تي، هندو راجا لاءِ اسلامي عقيدن تي هڪ ڪتاب سنڌي نظم ۾ تصنيف ڪيو. راجا ڪتاب پڙهي نه فقط اسلام کان متاثر ٿيو، بلڪ خود مصنف جي علمي مرتبي جو به مٿس ايترو اثر پيو، جو هن عبدالله ڏي لکي موڪليو ته انهيءَ مصنف کي سندس دربار ۾ موڪليو وڃي.

شاعر وٽس ٽي سال رهيو. ٢٧٣ هه ۾ جڏهن هو عبدالله سان مليو، تڏهن هن کيس ٻڌايو ته ”راجا دل ۾ مسلمان ٿي چڪو آهي، مگر مخالفت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي خوف کان ظاهر نتو ٿئي.“

کلام مجيد جو پهريون سنڌي ترجمو. ساڳئي شاعر راجا جي فرمائش تي ڪلام مجيد جو به سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي راجا روزانو بلاناغي پڙهندو هو. هڪ دفعي سوره ياسين جي هڪ آيت جو جڏهن هن کي ترجمو پڙهايو ويو، تڏهن هو تخت تان يڪدم هيٺ لهي آيو. ۽ دوباره ترجمو پڙهي به تي قدم اڳتي وڌي، زمين تي سجدي ۾ ڪري پيو، ۽ سجدي جي دوران ايترو ته رنو، جو سندس ڳل به آليءَ مٽيءَ ۾ پرجي پيا. جڏهن گهڻيءَ دير بعد سجدي مان اٿيو، تڏهن بلند آواز ۾ بي اختيار سندس زبان مان نڪتو: ”بيشڪ اهوئي رب معبود آهي، جيڪو ازلي ۽ ابدي آهي.“ (’عجائب الهند‘، بزرگ بن شهر يار، ليڊن)

مٿئين واقعي مان هيٺين معلومات حاصل ٿي ٿئي:

(۱) هندو قوم جي زبان به سنڌي هئي؛

(۲) سنڌي زبان لکڻ - پڙهڻ ۾ به ايندي هئي؛

(۳) ڪلام پاڪ جي ترجمي تي اهو پهريون ڪتاب سنڌيءَ ۾ تصنيف ٿيو؛

(٤) نظم جو به اهو سنڌيءَ ۾ پهريون ڪتاب آهي؛

(٥) سنڌي زبان اڄ کان ۱۱ سؤ ورهيه اڳ به ايتري آسان ۽ علمي هئي، جو ٻيروني نسل جا ماڻهو به ان کي پسند ڪري ۽ ان ۾ ايترو ڪمال پيدا ڪندا هئا، جو بلاتڪلف نظم ۽ نثر لکي ويندا هئا.

رسم الخط. رسم الخط جي سلسلي ۾ اسان کي ڪابه شهادت ملي ڪانه سگهي آهي. عرب جغرافيه نويسن سنڌي زبان جو ته ذڪر ڪيو آهي، ليڪن اهو ڪونه ڄاڻايو اٿن ته سنڌي زبان خواهه سنڌ يا منصوره جي ٻين ٻولين جي لاءِ ڪهڙو رسم الخط استعمال ڪيو ويندو هو. اسلامي دنيا جي مشهور عالم ابو ريحان ٻيرونيءَ انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي ’ڪتاب الهند‘ ۾ چند سٽون لکيون آهن، جن مان پڻ پورو اندازو ڪري نٿو سگهجي. هو صاحب ۱۰۱٤ ع کان ۱۰۲۰ ع تائين هندستان ۾ رهيو. رسم الخط جي سلسلي ۾ لکي ٿو:

”حدود مالوه مين ايڪ رسم الخط هے، جس ڪا نام ’ناگر‘ هے. يه صرف صورت مين پهلے خط سے مختلف هے. اسڪے بعد اڪ دوسرا خط هے جسڪا نام ’اروناگرے‘، يعني آدها ناگرے هے، اسلئے ڪه اس مين دونون خط مذڪور مخلوط هين. ڀاٽيه اور سنڌ ڪے بعض شهرون مين بهي يه خط لڪها جاتا هے. اسڪے بعد مروجه خطوط مين ايڪ خط ’ملتاري‘ هے، يه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنوبي سنڌ جي ساحلي علائقي ملقشو ڪا خط هي. ٻهمنو يعني منصوره ڪا خط سيندپ هي...." ('ڪتاب الهند'، انجمن ترقي اردو، ص ٢٢٧، ج ١)

مذهب. منصوره جا ماڻهو مذهبي لحاظ سان، جيئن اسان مٿي ذڪر ڪري آيا آهيون، زياده تر اهل حديث هئا. مٿن دائودي ظاهري فرقي جو اثر هو. ٻيا مذهبي فرقا ڪونہ هئا. بعد ۾ علي والي، محب سادات بہ آيا، جن جي دور ۾ شيعا مبلغ منصوره ۾ وارد ٿيا، ۽ خارجي ليڊر بہ پهتا، ليڪن انهن کي بہ ڪاميابي ڪانہ ٿي. شيعت کي قدري فروغ حاصل ٿيو ۽ آخر ۾ اسماعيلي شيعن کي ڪجهہ عرصي تائين منصوره جي حڪومت بہ حاصل ٿي.

عبدالله الاشتر جي آمد. شيعي تحريڪ جو علمبردار، حضرت عبدالله الاشتر علوي سڀ کان پهرين منصوره ۾ وارد ٿيو. ابو جعفر منصور عباسيءَ جي خلافت جو زمانو هو، ۽ عمر بن حفص (١٤٢-١٥١ هه) واليءِ منصور جو دور هو.

عبدالله الاشتر پهرين پنهنجن چند جان نثارن سان گڏ بصري ۾ آيو، ۽ اتان سٺا گهوڙا خريد ڪري واپاريءَ جي صورت ۾ سنڌ ۾ اچي پهتو. بظاهر هن جو شغل گهوڙن جي تجارت هو، ليڪن در پرده هن جو مقصد هو تہ عباسين جي خلاف سادات لاءِ سنڌ ۾ ميدان تيار ڪري.

منصوره جي واليءَ، منصوره ۾ پهچڻ تي، سندس بيحد احترام ۽ استقبال ڪيو. پاڻ بہ ڪانئس گهوڙا خريد ڪيائين، ۽ منصوره جي باشندن کي بہ حڪم ڪيائين تہ ويڪائو گهوڙا وٽس آڻي حاضر ڪن. عبدالله پنهنجي سر اصلي راز کي ڇپائڻ چاهيو، ليڪن سندس هڪ سنگتيءَ منصوره جي واليءَ اڳيان مقصد ظاهر ڪري ڏنو. واليءَ کي هن چيو تہ اوهان جيڪو ويڪائو گهوڙن جي حاضر ڪرڻ جو حڪم صادر ڪيو آهي، سو بہ بهتر آهي، ليڪن ان کان زياده احسان اسان تي ٻيءَ طرح ڪري سگهو ٿا: ان ۾ اوهان جي لاءِ عاقبت ۽ آخرت جي ڀلائي ۽ نجات آهي. ان کان پوءِ سمورو مقصد سندس آڏو رکيائين. والي چونڪہ پاڻ بہ سادات جو طرفدار هو، تنهنڪري بطيب خاطر هن سندن دعوت قبول ڪئي ۽ سيد صاحب کي ساٿين سميت شهر ۾ ڪنهن ڪنڌائيءَ جاءِ ۾ رهائي ڇڏيو.

انهيءَ کان پوءِ عمر بن حفص منصوره جي با اثر ماڻهن کي گهرائي ساڻن مشورو ڪيو، ۽ آخر ۾ اهو طي ٿيو تہ هڪ ڏينهن جمعرات جو بيعت ورتي وڃي. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ سفيد جهنڊو بہ تيار ڪرايو ويو

۽ هڪ سفيد پوشاڪ به تيار ٿي، جنهن کي پهري، سيد عبدالله کي انهيءَ موقعي تي خطبو ڏيڻو هو.

جنهن وقت اهي سمورا انتظام مڪمل ٿي ويا، ان وقت اتفاق سان بغداد کان هڪ جهاز آيو، جنهن ۾ هڪ واپاري عراق کان عمر بن حفص جي گهر واريءَ جو ڏانهس خط کڻي اچي پهتو. خط ۾ لکيل هو ته محمد ۽ ابراهيم خلافت جي فوجن سان مقابلو ڪندي مارجي ويا.

عمر اهو خط کڻي عبدالله وٽ سندس چاچي ۽ پيءُ جي شهادت تي تعزيت ڪرڻ ويو. عبدالله اهو معلوم ڪري گهبرائجي ويو، ۽ مايوس ٿي عمر کي چيائين ته منهنجو راز هاڻي ظاهر ٿي ويو ته هن وقت منهنجي عزت تنهنجي هٿ ۾ آهي (ابن اثير، ج ۵، ص ۴۵۵، ليڊن). عمر کيس تسلي ڏني، ۽ کيس منصوره مان ڪڍي هڪ پاڙيسري هندو راجا وٽ پناهه ۾ موڪلي ڇڏيو، جنهن پڻ سندس بيحد عزت ڪئي ۽ کيس آرام پهچايو.

ٿوري وقت بعد جڏهن عبدالله الاشتر جي رهائش جي جاءِ ماڻهن کي معلوم ٿي، تڏهن ڪيئي مسلمان وٽس جمع ٿيڻ لڳا ۽ ٿورن ڏينهن ۾ چار سؤ مسلمان سندس بيعت ۾ شريڪ ٿيا. عبدالله اهڙيءَ طرح نوَ سال راجا وٽ آرام ۽ آسائش ۾ گذاريا.

۱۵۱ هه ۾ خليفي منصور کي سندس ڪيفيت معلوم ٿي، ۽ هن کي ساداتن جو طرفدار سمجهي، عمر بن حفص کي تبديل ڪري، هشام کي منصوره تي موڪليو ۽ کيس عبدالله کي يڪدم گرفتار ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو. خوش قسمتيءَ سبب هشام به در پرده ساداتن جو طرفدار هو، تنهنڪري ڪجهه عرصي تائين عبدالله بچيو رهيو.

هڪ دفعي سنڌ جي ڪنهن حصي ۾ بدامني پيدا ٿي، جنهن کي دفع ڪرڻ لاءِ هشام پنهنجي ڀاءُ کي لشڪر ڏيئي روانو ڪيو. بدامنيءَ واريءَ جاءِ تي پهچڻ لاءِ انهيءَ راجا جي سرحد ڏيئي لنگهڻو هو. رستي ۾ هن کي پريان گرد غبار ڏسڻ ۾ آيو، ۽ خيال ٿيس ته متان باغي دشمن ايندو هجي، سو هن پنهنجي لشڪر کي مقابلي لاءِ تيار رهڻ جو حڪم ڏنو. گرد غبار جڏهن هٽيو، تڏهن کيس معلوم ٿيو ته عبدالله الاشتر پنهنجن ڏهن ساٿين سميت شڪار ڪري رهيو آهي. کيس پنهنجي ڀاءُ جي پاليسيءَ جي خبر نه هئي، تنهنڪري هن سندس گرفتاريءَ جو حڪم ڏنو. ماڻهن کيس سمجهايو، ليڪن هو نه مڙيو. آخر ٻنهي ڌرين جو مقابلو ٿيو. عبدالله جو هڪ هڪ سپاهي بهادريءَ سان وڙهندي شهيد ٿيو، ۽ پڇاڙيءَ ۾ پاڻ به شهيد ٿي ويو. مقتولين جي مابين سندس لاش سڃاڻپ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ آيو. هڪ روايت آهي تہ سندس سنگتين هن جو لاش بيحرمتيءَ جي خوف کان درياهہ ۾ لوڙهي ڇڏيو هو. انهيءَ واقعي جي خبر هشام کي پئي ۽ کيس سخت افسوس ٿيو. ياءُ کي ڪجهہ ڪري نٿي سگهيو، تنهنڪري خاموش ٿي ويو.

هشام، عبدالله جي قتل بعد، مجبور ٿي راجا تي حملو ڪيو ۽ کيس شڪست ڏني، عبدالله جا ٻار ٻچا ۽ سنگتي ساٿي گرفتار ڪيا ۽ سيني کي دربار ڏي اماڻي ڇڏيو. گرفتار ٿيلن ۾ عبدالله جو پٽ محمد ۽ ان جي والده بہ هئي، جيڪا ابتدا ۾ ڪنيز هئي ۽ پوءِ عبدالله جي عقد ۾ آئي.

خليفي منصور اهو عيال مديني طرف اهلبيتن ڏانهن اماڻيو، ۽ محمد لاءِ مديني جي حاڪم ڏانهن لکيائين تہ مشهور ڪري تہ اهو پٽ صحيح‌النسب آهي (ابن اثير، ج ٥، ص ٤٥٧).

اهڙيءَ طرح عبدالله الاشتر علويءَ جو سنڌ ۾ خاتمو ٿيو. شيعت جي ابتدا انهيءَ جي ڪري سنڌ ۾ ٿي.

خارجين جي آمد. شيعن جي آمد بعد، خارجين جو ليڊر بہ سنڌ ۾ اچي پهتو. ١٤٢هہ ۾ حسام بن مجاهد همداني، موصل کان جهاز ۾ سوار ٿي سنڌ ۾ آيو. سندس خيال هو تہ سنڌ جو دورو ڪري، ۽ هڪ عظيم‌الشان لشڪر تيار ڪري عباسين جو مقابلو ڪري، ليڪن سنڌ ۾ اڳ ئي عبدالله الاشتر موجود هو، تنهنڪري مايوس ٿي وري واپس موصل ڏانهن هليو ويو.

منصوره جا مشهور ماڻهو. منصوره جي هيٺين مشهور عالمن ۽ اديبن جو ذڪر اسان کي تاريخي ڪتابن ۾ ملي سگهيو آهي.

(١) قاضي ابومحمد منصوري. مٿي ذڪر ڪري چڪا آهيون تہ داؤدي مذهب جو مشهور امام پنهنجي وقت جو جيد عالم ۽ بلند پايي جو مصنف هو. منصوره جي ماڻهن تي سندس ئي اثر هو. ('احسن التقاسيم' ۽ مسعودي).

(٢) محمد بن ابي شوراب. پايہ تخت منصوره لاءِ ٢٨٣ هہ ۾ بغداد کان قاضي ٿي آيو. وڏو عالم ۽ لائق ماڻهو هو. منصوره ۾ ڇهہ مهينا ڪن رهيو ۽ اتي ئي فوت ٿيو. ('ڪامل'، ابن اثير، ج ٧، ص ٣٣٤، ليڊن)

(٣) علي بن محمد بن ابي شوراب. قاضي محمد جي وفات بعد سندس اولاد منصوره ۾ مقيم رهيو. صاحب 'تاريخ سنڌ' لکي ٿو:

"محمد بن ابي شوراب بهي انهي لوگون مين سے تهے جو عراق سے ٢٨٣ هہ مين سنڌ مين آکر آباد هوگئے. بهت بڑے عالم تهے. عراق مين عموماً اور خاص کر بغداد مين لوگ ان کي بڑي قدر کرتے تهے. خليفہ بغداد اور عباسي شاهزادے

ان ڪي صحبت سے فائده اٹھاتے تھے اور بوقت ضرورت ان ڪي حاجت روائي بھي ڪرتے تھے. غالباً ان ڪے بعد ان ڪے بیٹے علي بن محمد بن ابي‌شوراب منصوره ڪے قاضي هوئے. ان ڪا خاندان بھي چوتھي صدي ڪے ابتدائي سالون تڪ رها جيسا ڪہ مسعودي نے لکھا ھے." ('تاريخ سند'، بحوالہ مسعودي، ج ١،ص ٣٧٧، ليڊن)

(٤) مطيع بن اياس. هي صاحب عرب جو مشهور شاعر هو. هشام تغلبيءَ جي زماني ۾ منصوره منجهه آيو ۽ ڪافي عرصو اچي رهيو. ('ڪتاب الاغاني'، ج ١٢، ص ٨٦٠).

(٥) ابو عباده وليد بن عبيدالبختري (المتوفي ٢٨٤ ھ). 'حماسہ' جي مصنف ابو تمام جو همعصر ۽ عرب جو شهره آفاق شاعر هو. ملتان ۾ ڪيتري وقت تائين سندس رهڻ ثابت آهي ('معجم البلدان'، ج ٥١، باب س). منصوره جيئن تہ واٽ ۾ هو، تنهنڪري ملتان ويندي ۽ اتان واپس ورندي ضرور منصوره ۾ آيو هوندو. ازانسواءِ منصوره نہ چڙو ان وقت دارالسلطنت هو، ليڪن علم ۽ ادب جو بہ گهوارو هو.

(٦) ابوالعباس احمد بن محمد بن صالح التميمي المنصوري. منصوره جو باشندو هو، ۽ پوءِ عراق وڃي رهيو. سمعاني 'ڪتاب الانساب' ۾ لکي ٿو:

"عراق ۽ فارس ۾ رهندو هو، ابوالعباس ڪنيت ڪندو هو، ۽ دائود الاصفهانيءَ جي مذهب جو مشهور امام هو. فارس ۾ پهچي هن الاثرم ۽ ان جي طبقي مان حديث جي سماعت ڪئي. ڪانئس الحاڪم ابوعبيدالله الحافظ (صاحب 'مستدرڪ') روايت حديث ڪئي آهي. سندس چوڻ آهي تہ هن جيڪي عالم ڏٺا، تن سڀني ۾ هي نهايت ئي ظريف الطبع هو." ('ڪتاب الانساب'، باب منصوره، ورق ٢٤٣)

'المنصوري' جي عنوان هيٺ ابن نديم سندس سلسلي ۾ لکي ٿو:

"ابوالعباس ڪنيت، احمد نالو هوس، محمد بن صالح جو پٽ هو، دائود ظاهريءَ جي مسلڪ جو پيرو هو. دائودي مسلڪ جي جيد عالمن ۾ سندس شمار ٿئي ٿو. جليل‌القدر تصنيفون ڪيائين، جن مان ڪي تہ تمام عمديون ۽ ضخيم آهن. سندس ڪن ڪتابن جا نالا هي آهن: (١) المصباع ڪبير، (٢) ڪتاب احادي، (٣) ڪتاب السير. (فهرست ابن النديم، ٣٦٠)

(٧) ابو محمد عبدالله ابن جعفر ابن مره المنصوري المتري. هي صاحب بہ جيد عالم ۽ پنهنجي دور جو مشهور محدث ٿيو. سمعاني لکي ٿو:

"سندس رنگ سياهي مائل هو. هن حسن ابن مڪرم ۽ ان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معاصرن کان حديث جي سماعت ڪئي. ڪانئس حاڪم به روايت ڪئي آهي:“
(’ڪتاب الانساب‘، سمعاني، ص ٢٤٣، باب منصوره)

(٨) سنڌي ڪتابن جو عراقي مصنف. هن جي نالي جو پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي. اصلي عراقي هو، ليڪن پرورش منصوره ۾ ٿيس. سنڌي زبان جو شاعر ۽ نثرنويس هو. قرآن جو سنڌي ترجمو ۽ اسلامي عقائد تي سنڌي نظم ۾ تصنيف ڪيائين، جنهن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. انهيءَ تصنيف جي عيوض کيس راجا ڇهه سؤ مڻ سون تي دفعا انعام طور ڏنو هو. (’عجائب الهند‘، بزرگ بن شهريار، ج، ٣ ليڊن)

(٩) حڪيم ابراهيم بن فزارون. بغداد جو مشهور حڪيم هو. مخان بن عبدالمهلبيءَ سان گڏ سنڌ ۾ آيو. ڪيترو وقت منصوره ۾ هو. ’تاريخ الحڪماء‘ ۾ سندس احوال هن ريت آهي:

”پنهنجي دور جو مشهور طبيب هو. فزارون جي اولاد مان هو. غسان بن عباد سان گڏ سنڌ ۾ آيو. ڪجهه عرصي تائين هتي رهي پوءِ واپس ويو. جيستائين سنڌ ۾ رهيو هو، مور جو گوشت کائيندو هو. (’تاريخ الحڪماء‘، اردو ترجمو، انجمن ترقي اردو)

مٿيون اقتباس ’تاريخ الحڪماء‘ جي اردو ترجمي مان ورتو ويو آهي. ’تاريخ سنڌ‘ جي صاحب، ’تاريخ الحڪماء‘ جي مصري ڇاپي جي حوالي سان ان کان مختلف احوال ڏنو آهي، ۽ لکي ٿو:

”غسان بن عباد سان گڏ مشهور طبيب ابراهيم بن فزارون به سنڌ ويو هو. ان جو بيان آهي ته جڏهن غسان سنڌ ۾ آيو هو، ان وقت هن مور جو گوشت کاڌو، جيڪو کيس ڏاڍو پسند آيو. پوءِ جيستائين اتي رهيو برابر مور جو گوشت کائيندو رهيو. هو چوندو هو ته خدا شاهد آهي ته مون سڄيءَ ڄمار ۾ اهڙو لذيذ گوشت نه کاڌو.“ (’تاريخ سنڌ‘، دارالمصنفين، ص ١٧٥، بحواله ’اخبارالحڪماء‘، ٥٣، مصر)

غسان بن عباد مهلبي ٢١٣ هه ۾ سنڌ جو والي ٿي آيو، ۽ ٢١٦ هه ۾ واپس بغداد پهتو.

[”مهراڻ“ ١-١٩٦١ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي ۽ ديبل جو تقابلي مطالعو

تاريخ طاهريءَ جي مصنف لکيو آهي ته ڄام نظام الدين تخت تي ويهڻ (٢٥- ربيع الاول ٨٦٦ هه) کان پوءِ ٺٽي جو شهر آباد ڪيو:

بخاطرش رسيد ڪه شهر نو، بوقت اسعد بنا بايد ساخت ڪه آنجا، خرمي و خوشدلي هميشه و همه وقت بوده باشد. برهمنان و منجمان اختر شناس ساعت سعيد ديده، در اطراف و پيرامون سامو‌ئي گرديده، جائي ڪه شهر تته است، آن زمين را پسند طبيعت داشته، بعرض ڄام بعرض نموده، بناء شهر تته نهادند....... الخ“

ايڪن اهو قول صحيح نه آهي. ڄام نظام الدين جي زماني کان ڪم و بيش ٻه سؤ ورهيه اڳ ٺٽي جو شهر آباد ۽ سنڌ جو دارالسلام بڻجي چڪو هو.

لوور سنڌ ۾ جيڪي تاريخي شهر آهن، انهن مان اول ديبل ۽ ان کان پوءِ ٺٽي کي خاص اهميت ۽ شهرت حاصل رهي آهي. انهن ٻنهي شهرن جي سلسلي ۾، محققن جي درميان ڪئين مسئلا تصفيه طلب آهن، جن جو قطعي طرح اڄ سوڌو ڪوبه فيصلو ٿي نه سگهيو آهي. ان جو وڏو ڪارڻ هي آهي جو ڪنهن به ڪڏهن پٺتي انهن مسئلن جو حل تلاش ڪونه ڪونه ڪيو آهي. اهي منجهيل مسئلا هن ريت آهن:

الف – ديبل انهن متعدد جاين مان واقعتاً ڪهڙي هنڌ آباد هو، جن ڏانهن قياس جي بناء تي سنڌ الاجيءَ جي انگريز محققن اشارو ڪيو آهي؟

ب – ديبل ڪڏهن برباد ٿيو؟

ج – ٺٽو ڪهڙي زماني ۾ آباد ٿيو، ۽ ڪير ان جو باني هو؟

د – ٺٽو جدا هنڌ تي آباد ٿيو يا ديبل جي ڊٺل ڍيرن مٿان اڏيو ويو؟

هه - تاريخن ۾ ”ديبل ٺٽو“ گڏ نظر اچي ٿو، ان جو مطلب ڇا آهي؟

اهي سوال طي ٿي سگهن ٿا، بشرطيڪ تحقيقات جا سمورا جديد ذريعا انهيءَ ڏس ۾ استعمال ڪيا وڃن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن هيٺ اسان سال وار اهي ماخذ پيش ڪيون ٿا، جن ۾ ديبل خواهه ٺٽي جو ذڪر آيو آهي ـــ ته ڪه پڙهندڙن کي معلوم ٿئي ته مسلمانن جي ڪتابن ۾ ديبل جو ذڪر ڪڏهن کان شروع ٿيو؛ ڪهڙي زماني ۾ ان جو نالو تاريخ جي صفحن تان گم ٿيو؛ ٺٽي جو نالو سڀ کان پهرين ڪڏهن تاريخ ۾ آيو؛ ۽ ديبل جي ختم ٿيڻ ۽ ٺٽي جي نروار ٿيڻ ۾ ڪيترن سالن جو وقفو ٿيو.

ديبل:

١٥٠ هه: طرائف الادبيه (مرتبه: مولانا عبدالعزيز الميمني، مطبوع قاهره، سال ١٩٣٧ع، صفحو ١٠٢) خالد قنّاص جو نائون نونيه قصيدو، جنهن کي "عروس" سڏيو وڃي ٿو، ان جي پهرين ٻن شعرن ۾ ديبل جو ذڪر هن طرح آيل آهي:

عو جو اعلي طلل بالقُفص خلاّني،
اُقوي فقَطّانه اُآل هيقان،
كالديبليات او اجمل قراهية،
من بين اُحمد يرعا ها و يثران.

'قُفص (عراق جي تفريحي شهر) ڏانهن هلو! اي منهنجا دوستو! جيڪو ويران ٿي رهيو آهي، ۽ هاڻي منجهس شترمرغ جا ٻچا رهن ٿا. ديبل جي نيل ڳاين جيان، يا جنگلي نيل ڳاين وانگر، جيڪي لال رتيليون آهن، پاڻ جهڙن ڍڳن جي درميان.' ـــ شايد ان دور ۾ ديبل جي آسپاس نيل ڳايون رهنديون هيون، جن کي ديبل جي نسبت سبب "ديبليات" سڏيو ويو آهي. اهو شاعر ٻيءَ صديءَ هجريءَ جي وچ ڌاري هو.

٢٣١ هه: المعجم ما استعجم جي مصنف ابي عبيد عبدالله بن عبدالعزيز المتوفي ٤٨٧ هه، ديبل جي تحت هڪ شعر آندو آهي (٣/٥٦٩)، جنهن ۾ ديبل جو ذڪر آهي. اهو شعر ابن الاعرابي (محمد ابن رياد ١٥٠-٢٣١ هه: زرڪلي ٦/٣٦٥) کان ثعلب ٻڌو، جنهن کان ابوعمر (زاهد) ٻڌو، جنهن کان ڪتاب جي مصنف ٻڌي لکيو. شعر آهي:

كانّ ذراعَهُ المتشكُولَ منه،
سليبُ هن رجال الدّيبلان.

'انهيءَ منڪي جي منهن جي ڳـرنوڙ ٻڌي ويئي آهي، ڳويا ديبل جو ڪو (ڪارو) ماڻهو آهي، جنهن جا ڪپڙا لاٿا ويا هجن.' ـــ معلوم ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تو ٿئي ته ديبل جا ماڻهو ڪارا هئا، جن جي ڪارڻ ڪري، شراب جي پراڻي مٽ جي اوڍي پڻ کي نمايان ڪرڻ لاءِ، بطور تشبيهه جي ڪم آندو ويو آهي. مصنف وڌيڪ لکي ٿو ـــ ”اهو شعر هڪ مٽ جي تعريف ۾ آهي، مشڪول بمعني مشدود، ديبلان ڪاڻ آهي ڪارن جي.“

٢٥٠ هه: المسالڪ و الممالڪ: ٢٥٠ هه ـ از ابن خردازبه، المتوفي ٣٠٠ هه.

٢٧٩ هه: فتوح البلدان: بلاذري، المتوفي ٢٧٩هه.

٢٨٧ هه: تاريخ يعقوبي: احمد بن يعقوب المتوفي ٢٨٧ هه.

٣٠٣هه: مروج الذهب: المسعودي، المتوفي ٣٤٦ هه: هي ڪتاب ٣٣٢ هه ۾ لکيو ويو ۽ پاڻ ٣٠٣هه ڌاري هتي جو سفر ڪيائين.

٣٠٣هه: التنبيهه و الاشراف: المسعودي، المتوفي ٣٤٦ هه.

٣٣١ هه: صورت الارض: ابن حوقل، ٣٣١ هه ۾ هندستان آيو.

٣٤٠ هه: المسالڪ و الممالڪ: اصطخري، ٣٤٠ ۾ هندستان آيو.

٣٧٢ هه: حدود العالم: مصنف نامعلوم. ڪتاب ٣٧٢هه ۾ لکيو ويو.

٣٧٥ هه: احسن التقاسيم: بشاري مقدسي. ٣٧٥ هه ۾ ڪتاب لکيو ويو.

٤١٦ هه: ڪتاب الهند: ابو ريحان بيروني، تاليف ٤١٦ هه.

٤٣٠ هه: قانون مسعودي: ابو ريحان بيروني، المتوفي ٤٤٠ هه. هي ڪتاب مسعود بن محمود غزنويءَ جي دور ۾ تصنيف ٿيو.

٤٨٧ هه: المعجم ما استعجم: ابي عبيد عبدالله بن عبدالعزيز البکري الاندلسي، المتوفي ٤٨٧هه. ديبل جي سلسلي ۾ ڪتاب جي مصنف جو قول مٿي ڏنئي آيا آهيون.

٥١٠ هه: فارس نامه: ابن بلخي، تاليف ٥١٠ هه کان اڳ. مؤلف ذڪر ڪيو آهي ته بهرامگور بن يزدگرد بن شاپور ساساني (٤٢٢-٤٦٥ع) کي ديبل ڏاج ۾ مليو. (تاريخ گزيده، ڪامل ابن اثير ۽ تاريخ غورالسير، ثعالبي وغيره ۾ پڻ اهو ذڪر آهي.)

٥٤٩ هه: نزهت المشتاق: شريف ادريسي، ڪتاب سال ٥٤٩ هه ۾ لکيو ويو. مصنف ٤٩٣ هه ۾ ڄائو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٥٦٢ ھ: ڪتاب الانساب: سمعاني، متوفي ٥٦٢ ھ.

٥٧٨ ھ: طبقات ناصري: سلطان شهاب الدين محمد غوريءَ (بن سام) جو — جنهن ٥٧٨ ھ ۾ سنڌ کي فتح ڪيو — ذڪر ڪندي، مصنف لکي ٿو:...... و ديگر سال کہ (شهور) سنه ثمان [و سبعين و خمسمائة] شد، سلطان غازي (محمد غوري) لشکر بطرف ديول برد، و تمام آن بلاد کنار بحور را، در ضبط آورد و اموال بستد و مراجعت فرمود ...... (٤٦٧).

٦٠٧ ھ: ساڳيو مصنف ملڪ ناصرالدين قباچہ جي مذڪور ۾، جنهن (٢٢- جمادي الاول سن ٦٢٥ ھ يا ١٩- جمادي الاخر) جو، سلطان شمس الدين التمش جي هراس کان ڀاڙ کي بکر جي قلعي تان درياهہ ۾ اچلائي خودڪشي ڪئي، لکي ٿو:

”ملک ناصرالدين قباچہ بادشاهہ بزرگ و بندهٔ سلطان غازي (شهاب الدين محمد بن سام غوري) بود.... بعد از حادثهٔ سلطان قطب الدين [ايبڪ ٦٠٧ھ] بطرف اچہ رفت شهر ملتان را ضبط کردند و سندستان و ديول تا لب دريا، جملہ در تصرف او آمد. و قلاع و قصبات شهر هاء مملڪت سند را خود گرفت...." (٤٩٢).

٦١٣ ھ: چچ نامہ: علي بن حامد الڪوفي، تاليف ٦١٣ ھ.

٦١٨ ھ: جلال الدين خوارزم شاهہ، چنگيز خان جي چڙهائيءَ سبب، ملڪ ڇڏي، ٨ شوال ٦١٨ ھ جو سنڌ ۾ داخل ٿيو، ۽ ٦١٩ ھ جو هتان واپس ويو. صاحب طبقات ناصري (تاليف ٦٥٨ ھ) سندس ذڪر ڪندي لکيو آهي:

”جلال الدين خوارزم شاهہ بزمين سند آمد، و بر طرف ديول و مڪران رفت ...." (٤٩٢).

٦١٨ ھ: جهان ڪشاي جويني: (تاليف ٦٥٩ ھ) ۾ ساڳيو مذڪور هن ريت آهي: ”.... و برجانب ديول و دمريلہ — (مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي جي قياس مطابق دمريلہ، مڪران جي سرحد تي هو) — نهضت کرد. و چنيسر کہ حاڪم آن ولايت بود، بگريخت و در کشتي بدريا رفت. سلطان نزديک ديول و درميلہ فرود آمد.... و سلطان در ديول، مسجد جامعي بنا فرمود در موضعي کہ بتخانہ بود —" (تاريخ معصومي: صفحو ٢٨٦ بحوالہ جهان ڪشاي ج-٢، ص ص ١٤٦-١٤٨. ترجمہ انگريزي Boyle Vol. II B+416-17، آثارالوزراء عقيلي مطبوع طهران ١٣٣٧ ش- ص ٢٧١).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۶۲۵ هه: طبقات ناصريءَ جو مصنف، قباچه جي مرڻ بعد سلطان شمس الدين التمش (۶۰۷-۶۳۳ هه) جي قبضي جو ذڪر ڪندي لکي ٿو: ....آن بلاد تا آب محيط شد، و ملک سنان الدين (چنيسر) ڪه واليءِ ديول و سند بود بخدمت درگاه شمس الدين پيوست .... (۵۲۳).

۶۲۶ هه: معجم البلدان: ياقوت حموي، متوفي ۶۲۶ هه.

۶۳۴ هه: سلطان رضيه (۶۳۴-۶۳۷ هه) جو ذڪر ڪندي طبقات ناصريءَ جو مؤلف لکي ٿو ته ”از ممالک لکهنوتي تا ديول همه ملوک و امراء انقياد نمودند ....“ (۵۳۷).

۶۵۰ هه: العباب الزاخر و اللباب الفاخر: از اما صاغاني (متوفي ۲۹- شعبان ۶۵۰ هه، جمع جي رات) امام صاغاني ڪيترن سالن تائين سنڌ ۽ هند جي مختلف شهرن جو سفر ڪيو. هن ديبل جو شهر پاڻ ڏٺو. پهريون سفر ۵۹۰ هه کان ۵۹۵ هه تائين ڪيائين. ۵۹۵ هه ۾ سنڌ مان ٿيندو عراق هليو ويو. ۶۰۶ هه ۾ وري هندستان آيو ۽ ۶۱۰ هه ۾ موٽي حج تي هليو ويو. ۶۱۳ هه ۾ حج کان فارغ ٿي هندستان پهتو ۽ ۶۱۵ هه ۾ بغداد واپس ٿيو. وري ۶۱۶ هه ۾ خليفه الناصر الدين جو سفير ٿي التمش جي دربار ۾ آيو. ڪتاب العباب لکندي، لفظ ’بکم‘ تي پهتو، جو ۶۵۰ هه ۾ اوچتو انتقال ڪيائين ۽ ڪتاب نامڪمل رهجي ويو. جيڪي شهر هن ڏٺا تن جو ڪتاب ۾ جابجا ذڪر ٿيل آهي — چنانچه ديبل جي سلسلي ۾ هيٺين عبارت لکي ٿو، جنهن مان معلوم پيو ٿئي ته ۶۵۰ هه ۾ جنهن وقت ڪتاب هٿ ۾ هيس، ديبل موجود هو. — ”ديبل سنڌ جي شهرن مان هڪ قصبو آهي، جتي بندرگاهه آهي ۽ بيڙا ڳجهه ڪن ٿا. هتان جا عام رهاڪو نيڪ طينت آهن، پر قديم امير ۽ حاڪم، خواهه هاڻوڪا حاڪم ۽ امير بدباطن آهن. بحري ڌاڙيلن سان سندن تعلق آهي، ۽ لٽ ڦر جي مال مان پنهنجو حصو اڳاڙيندا رهن ٿا.“— (عربي عبارت ڏسو معارف نمبر ۳، جلد ۸۳، ص ۲۲۳. ڪتاب جو روٽوگراف سينٽرل اسلامڪ ريسرچ انسٽيٽيوٽ ڪراچيءَ ۾ موجود آهي. تاج العروس ۾ زبيديءَ مادهٔ دبل ۾ متين عبارت کي نقل ڪيو آهي. صاحب تاج العروس قصبي جي بجاءِ ديبل کي سنڌ جو پايهءِ تخت ڄاڻايو آهي.)

۶۵۸ هه: طبقات ناصري: قاضي منهاج سراج جزجانيءَ ۶۵۸ هه ۾ مرتب ڪئي. پاڻ ڪيترو وقت قباچه وٽ اُچ ۾ رهيو. هن ديبل جو ذڪر ڪيو آهي جيڪو مٿي ڏنو ويو آهي. (اسان جي سامهون آقاي حبيبيءَ جو پهريون ايڊيشن آهي.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٦٥٩ هه: جهانڪشاي جويني: از عطا ملڪ جويني. تاليف ٦٥٩هه — هن ۾ جلال الدين خوارزم شاهه جي آمد جو ذڪر ٿيل آهي، جيڪو مٿي ڏيئي چڪا آهيون.

٦٨٢ هه: آثار البلاد: قزويني، متوفي ٦٨٢هه. هن جو ماخذ اصطخري آهي.

٧٣٤ هه: رحلہ ابن بطوطہ: ٧٣٤هه ۾ لاهري بندر تان لهي سيوهڻ آيو، ديبل جو ذڪر ڪونہ ٿو ڪري.

٧٤٠ هه: نزهت القلوب: حمدالله مستوفي. ڪتاب ٧٤٠هه ۾ تاليف ٿيو.

٧٤٩ هه: مراصد الاطلاع: از صفي الدين بغدادي (متوفي ٧٤٩هه). هي ڪتاب معجم البلدان ياقوت جو اختصار آهي.

٨٢١ هه: صبح الاعشيٰ: قلقشندي، متوفي ٨٢١ هه. چوٿين جلد ۾ امام صاغاني جي ڪتاب، العباب الذاخر جي حوالي سان ديبل جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

پويان چار ڪتاب قديم ڪتابن تان ورتل مواد تي انحصار رکن ٿا، انهن ۾ ذڪر اچڻ سبب اهو نہ سمجهڻ کپي تہ ديبل انهيءَ زماني تائين موجود هو.

مٿين سال واري نقشي مطابق، امام صاغانيءَ ۽ منهاج سراج جي قول مان ثابت ٿئي ٿو تہ ديبل ٦٥٠هه - ٦٥٨هه تائين موجود ۽ آباد هو. البت دارالسلطنت جي بجاءِ قصبو بڻجي چڪو هو، جيئن امام صاغانيءَ ڄاڻايو آهي. ٧٣٤هه ۾ جڏهن ابن بطوطہ آيو تڏهن ديبل يا تہ صفا برباد ٿي چڪو هو يا ان جي بندرگاهہ واري حيثيت ختم ٿي ويئي هئي، جنهنڪري ابن بطوطہ لاهري بندر تان لهي سڌو سيوهڻ آيو. گويا منهاج سراج کان پوءِ ابن بطوطہ تائين جو جيڪو منيءَ صديءَ جو عرصو گذريو، ديبل جو وجود انهيءَ عرصي اندر ختم ٿيو.

ديبل جي سلسلي ۾ سلسليوار حوالا مٿي نظر مان گذري چڪا. هن بعد ساڳيءَ ترتيب سان ٺٽي جا حوالا ڏجن ٿا، جنهن مان ٺٽي جي قدامت، ۽ ديبل ۽ ٺٽي جي درميان جيڪو سالن جو وقفو آهي، اهو ظاهر ٿي ويندو.

ٺٽو:

٥٧١ هه: سلطان شهاب الدين محمد بن سام غوريءَ، بقول مبارڪ شاهي (تاليف ٨٣٨ هه) ٺٽي ۽ آچ تي چڙهائي ڪئي.

”... در سنه **احدي و سبعين خمسمايه** سمت آچہ و ٺٽہ و ملتان لشڪر ڪشيد، طايفئہ ٺٽہ درحصار آچہ محصر شده با سلطان محاربہ ڪردند....“ (ص ٦)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طبقات ناصريءَ ۾ ”ٺٽي“ جي بجاءِ ديبل لکيو آهي. آثارالوزراء (عقيلي) ۾ وزير نظام الملڪ جنديءَ جي تحت آهي:

”.... چون سلطان شهاب الدين غوري فتح ممالڪ هند نمود آن ملڪ را بغلامان خود سپرد .... و ٺٽه و اُچه را بہ سلطان ناصرالدين قباچه داد ....“ (۳۲۹).

طبقات اڪبريءَ ۾ لکيل آهي ته:

”.... سال ديگر (۵۷۸ھ) بطرف ديول ڪه عبارت از ٺٽه است، لشڪر برده تمام بلاد بحر را در ضبط در آورده ....“.

تاريخ مبارڪشاهيءَ ۾ ڇاڻايل ”ٺٽي“ جي لفظ لاءِ ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم و مغفور جو خيال بلڪل صحيح آهي ته دراصل اهو ٺٽو نہ بلڪ ”ڀهاٽيه“ آهي. (حاشيو معصومي)

حقيقت ۾ پوئين دور جا مؤرخ، ٺٽي جي مرڪزي حيثيت ۽ شهرت کي ڏسي، ديبل ۽ ٺٽي جي مابين ڪوبه تفاوت ڪري نہ سگهيا آهن.

۶۶۷-۶۷۱ھ: ديوان تحفه الصغر: امير خسرو (تولد ۶۵۱ھ - وفات ۷۲۵ھ). هي ديوان ۱۶ کان ۱۹ ورهين جي عمر تائين چيل غزلن کي مرتب ڪري، امير خسرو تيار ڪيو. ان ۾ هڪ غزل آهي، جنهن جي مطلع ۾ ”ٺٽه“ جو قافيو آندو اٿائين.

سرو، چو تو، در اُچه و در ’ٺٽه‘ نباشد،
گل مثل رخ خوب تو، البته نباشد.

(از تحفة الصغر (۶۷۱ھ) ڪليات عناصر دواوين خسرو، نولڪشور، ڪانپور (۱۹۱۶ع).

امير خسرو، خان شهيد وٽ ملتان ۾، (۶۷۸-۶۸۳ھ) پڻ هو. صدرالدين بن بهاءالدين زڪريا ملتاني انهيءَ دور جو آهي. قلندر لال شهباز ڪجهه وقت لاءِ ساڳئي خان شهيد وٽ رهي، پوءِ هتي سيوهڻ ۾ آيو.

مٿي ڏنل شعر مان صاف ظاهر آهي ته ٺٽو ۶۶۷ھ ۽ ۶۷۱ھ ۾ نہ فقط آباد، مشهور ۽ معروف هو، بلڪ ايترو بارونق ۽ متمدن شهر هو، جو شاعر، اتان جي خوبصورت گلن ۽ سرو قد سهڻن جي تشبيه پنهنجي محبوب جي تعريف ۾ ڪتب آندي آهي.

۶۶۹ھ: سلطان غياث الدين بلبن (۶۶۴-۶۸۶ھ) جو پٽ محمد قاآن، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو، ۶۶۸ھ ۾ ملتان ۽ سنڌ مٿان حاڪم ٿي آيو. ۶۸۳ھ ۾ مغلن جي لشڪر سان مقابلو ڪندي شهيد ٿيو ۽ تاريخ

۾ ”خان شهيد“ جي عرف سان مشهور ٿيو، ان جي حدن جو ذڪر ڪندي، صاحب تاريخ مبارڪشاهي (تاليف ٨٣٨هه) لکي ٿو ته: ”....از مالم تا حد جناتي اقطاع او داخل ملتان بود.... جناتي شخت ڪروه از ٺهته پيشتر برسر دريا است ....“ (٤٢).

٧٠٥ هه: مڪاتبات رشيدي: از خواجه رشيدالدين فضل الله طبيب، مشهور وزير (اباقا خان ۽ غازان خان) ۽ معروف مؤرخ (مولف تاريخ رشيدي) جنهن کي سلطان خدابندي ٧١٠ ۾ قتل ڪرايو.

خواجه مذڪور پنهنجي پٽ عزيزالدين ابراهيم حاڪم شيراز ڏانهن لکيل هڪ خط ۾، لاهور ۽ سنڌ تي مغلن جي حملي جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جي ڪمان سندس ٻيو پٽ جلال الدين خواجه (حاڪم اصفهان) ڪري رهيو هو. انهيءَ خط ۾ ٺٽي جو نالو ورتو ويو آهي.

عزيزالدين کي پڻ ١٨- جمادي الاول ٧١٨ هه (گزيده ١-٦٠٣) جو خدابندي قتل ڪرايو. سندس گهر ۾ علاءالدين باد شاهه هند (٦٩٥-٧١٥هه) جي نياڻي هئي.

مولانا محمد شفيع مرحوم (مرتب مڪاتبات رشيدي) جو خيال آهي ته مذڪوره خط ۾، مغلن جي جنهن حملي جو ذڪر ڪيو ويو آهي، اهو ٧٠٥هه جي لڳ ڀڳ ٿيو هوندو. خط جي ضروري عبارت هن ريت آهي: ”....فرزند جلال (جلال الدين خواجه، حاڪم بلده اصفهان)....قلعه لهاور را....باندک حمله کم کرده، مسخر ساخت. و از انجا باجماعت امراي مغول بطرف ولايت سنده متوجهه شد. طايفهء مخاذيل که درسلک (کذا) انتظام يافته بودند و در ثغور ولايت مذکور جمع آمده و در راه لشکر ايران، دام خديعت انداخته و چون شيران آدمي خوار کمين ساخته، چون دانستند که قهرمانان لشکر ايران و قلب شکنان جند ايلخان، همهمه افراس را نواي قانون و غناي ارغنون مي شمرند، و جمجمه راس را کاس صهبا و جام حمتيّا مي پندارند، وصف هيجا و قلب وغا چون دريا در جوش، و چون رعد در خروش مي آيند، چون باد، روي بهزيمت نهادند، و درجزاير و آجام مختفي شدند. و امراي مغول بتالان منال و مواشي و تاراج جوانب و حواشي مشغول گشتند. اما فرزند جلال، چون رجوم نجوم که درپي عفاريت رانند و روند، درپي ايشان بشتافت. و آن جماعت را بحدود جزاير بکّر و آچه و دحال لاهري و ”تتہ“ بتافت....الخ“ (ص ٣٢٥).

٧٢٠ هه: سلطان قطب الدين مبارڪ شاهه (٧١٦-٧٢٠هه) بن سلطان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علاوالدين خلجي (٦٩٥-٧١٥هه) کي خسرو ملڪ ٧٢٠هه ۾ قتل ڪري تخت تي ويٺو. جنهن کي وري ساڳئي سال سنڌ جي گورنر غازي ملڪ تهه تيغ ڪيو، ۽ هو پاڻ سلطان غياث الدين تغلق (متوفي ٧٢٥هه) جي لقب سان تخت نشين ٿيو. تحفة الڪرام جو قول آهي ته انهيءَ دور ۾ ٺٽي تي سومرن قبضو ڪيو. (تڪ فارسي - تخت غازي ملڪ).

٧٥٢ هه: سلطان محمد تغلق ٺٽي کان چوڏهن ڪوهه پري هو، جو پلو کائي بيمار ٿيو ۽ ٢١- محرم ٧٥٢هه جو فوت ٿيو. سلطان فيروز انهيءَ جاءِ تي (٢٣- مارچ ١٣٥١ع) تخت نشين ٿيو ۽ سندس لاش کڻائي سيوهڻ کان ٿيندو دهليءَ هليو ويو. تاريخ مبارڪشاهيءَ جو مصنف لکي ٿو:
"... معهذا قصد تهته کرده تا طغي راکه آنجا گرفته به آن طايفه بدست آورده بکشند .... چون سلطان نزديک تهته رسيد باز همان زحمت عود کرد بيست و يکم ماه محرم سنه اثنين و خمسين و سبعمائه براب آب سند، برحمت حق پيوست ..." (١١٧).

٧٦٤-٦٣ هه: تاريخ فيروزشاهي: عفيف برني (تاليف ٨٠١ هه).
سلطان محمد جي وفات بعد فيروز تغلق دهليءَ مان ڪاهه ڪري ٺٽي تي آيو. تاريخ فيروزشاهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽو عظيم شهر هو. قلعو ايترو مضبوط هو، جو ان جو فتح ڪرڻ مشڪل ٿي پيو. پهريون دفعو فيروز مايوس ٿي واپس ويو، ٻئي دفعي نهي جزڙي آيو. عفيف جو قول آهي ته "ٺٽي جو ڄام مجبور ٿي سيد جلال الدين جهانيان جهان گشت کي اُچ مان گهرائي، وچ ۾ وجهي، سلطان فيروز سان صلح ڪري پيش پيو."
ليڪن عبارت جي انداز مان ظاهر پيو ٿئي ته جهانيان جهان گشت کي گهرائڻ ۾ سلطان فيروز جو به هٿ هو. بهرحال هتي ته اهو موضوع خارج از بحث آهي. هن هيٺ اسان اهي سڀئي عبارتون نقل ڪيون ٿا، جن مان ظاهر ٿيندو ته ٺٽو تمام وڏو ۽ مضبوط شهر هو — ٺٽي جو قلعو ناقابل تسخير هو — قلعو ايترو ته وسيع هو جو منجهس لکين لشڪر رهي سگهيو ٿي — سنڌي لڙائيءَ جا جوڌا ۽ ڪوڏيا هئا — حب الوطني ۽ وطن جي دفاع جي احساس جي شدت، انهيءَ حد تائين منجهن هئي جو سنڌ جي عامي ماڻهن به پنهنجي جان قربان ڪرڻ کان ڪين ٿي ڪيٻايو. چنانچه ڪڇ جي "ڪونجي" رڻ ۾ رهبر ٿي رولڻ جو واقعو ان جو شاهد آهي.

"... آباداني تهته در دو محل بود، يک محل کرانه لب آب سنده جانب دهلي. دوم محل گذار لب آب سنده. جانب تهتيان بسيار و بيشمار

مرد انموه، هر يکي باشکوه بلکه هر يک تن چو انجمن بود باگرانيءِ کوه، جمله مرد جنگي. چنانچه از احوال قوت و جلادت ايشان، ميان جهان و جهانيان معلوم و روشن. دران ايام جام برادر راي آنر و بانبهنه برادر زاده او، ضابط ٺٽه بودند. انواع رعنائي در ميدان خود نمائي مينمودند.... جمعيت بسيار جمع کردند، ولايت ايشان بسيار و بيشمار است." (عفيف ص ١٩٩)

جڏهن جنگ شروع ٿي، ان وقت جي ڪيفيت بيان ڪندي، مؤلف لکي ٿو:

".... جام و بانبهنه خود کام، با جمعيت تمام مستعد شده، باسوار بسيار و بيشمار از ميان بيرون آمدند.... (٢٠١)

"....و جمعيت ٺٽيان موازنه بيست هزار سوار جرار— هر يکي در زور دلاوري کند آورِ روزگار— و موازنه چهار لک پياده نامدار با اين جمعيت فراوان و قوت بي‌پايان طائفه ٺٽيان در آويز کردن نمي‌توانستند....(٢٠٢)

"....ٺٽيان با آن قوت بي پايان درون حصار ميخزيدند...." (٢٠٣)

انهيءَ دفعي جنگ مان فيروز، ناڪام، مايوس ۽ نامراد ٿي دهليءَ هليو ويو، ۽ وري ٻيهر موٽي آيو. انهيءَ سلسلي ۾، تاريخ مبارک شاهيءَ جو قول آهي:

"....آن (فيروز) نگرکوت را فتح کرده از آنجا عزم ٺٽه نموده. چون در ٺٽه رفت، جام بانبهنه که ضابط ٺٽه بود، بقوت آبگير محصور شده، مدتي محاربه کردند.... بضرورت ناچار، بعد کوشش بسيار جانبِ گجرات روان شد...." (ص ١٣١)

٧٦٥ هه: تاريخ فيروزشاهي: عفيف (تاليف ٨٠١هه). ٻهرينءَ ڪاهه وقت سلطان فيروز جي لشڪر ۾ نوي هزار سوار، چار سؤ اسي هاٿي، ۽ پنج هزار ٻيڙيون ۽ بي‌انداز پيادا هئا. ۽ جام وٽ ويهه هزار سوار، ۽ چار لک پيادا هئا (١). جام جو اهو سڄو لشڪر ٺٽي ۾ قلعبند هو. ان مان قلعي ۽ شهر جي وسعت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ٻئي حملي لاءِ عفيف لکي ٿو:

"....و طائفهٔ سندهيان با قوت فراوان و جلادت بي پايان، گذاري لبِ آبِ سنده تا هفتاد کروه بحر، سوار و مرد جرار حائل بودند. در قسم هوشياري و بيداري کوشش مينمودند، گذار شدن ممکن نبود.... (ص ٢٣٤ عفيف)

(1) The Dehli Sultanate: by Mahajan, 1963, p. 142 & Ishwari Parshad, p. 164.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”... ملڪ عمادالملڪ و ظفر خان بالشڪر فراوان و افواج بي‌پايان، صد و بيست ڪروه باز گشته فرود بهکر گذار شده در زمين تهتهيان در آمده. تهتهيان نيز با جميعت انبوه سوار و پياده باشڪوه، از درون حصار بيرون آمدند. ميان هر دو طرف جنگ سخت شده ڪه در تحرير ناگنجد. و سلطان فيروز درين بر بود. اگرچه حصار تهته مينمود ....“ (ص ٢٣٥).

ٺٽي جي لشڪر کي فيروز جو اهو ڪٽڪ زير ڪري ڪونہ سگهيو. آخر ٺٽون لشڪر دهليءَ کان گهرائڻو پيس (ص ٢٣٦) ۽ تقريباً سڄيءَ مملڪت مان آدمذات اچي گڏ ٿي (٢٣٧-٢٣٨). عفيف جو چوڻ آهي تہ: ”ٺٽي وارن وٽ جيڪو اَنُّ هو سو هنن فيروز کي پهرئين دفعي پچائي ڪاڻ کان پوءِ، ٻي آڪو ٿي پنهنجن زمينن ۾ ٻج ڪري وجهي ڇڏيو هو. هيءَ جو مٿن اوچتو خلاف اميد ٻي چڙهائي ٿي، ان لاءِ نہ هو تيار هئا ۽ نہ وٽن ڪاڏ خوراڪ جو پورو بندوبست هو. مقابلا ۽ مجادلا ڪندي آخر ڏڪار ۾ مبتلا ٿيا. تنهنڪري ’جام ۽ بانڀهنه‘، سيد جلال‌الدين جهانيان گشت کي اُچ مان خاص ماڻهو موڪلي گهرايو. (ص ٢٤٠)

عبارت جي انداز مان ائين پيو ٻکي تہ سلطان پاڻ سيد ڏانهن ماڻهو موڪليو هو (ڏسو صفحو ٢٤١-٢٤٢). آخر سيد صاحب جي وچ ۾ پوڻ ڪري صلح ٿيو، ۽ بقول عفيف جي، جام ۽ بانڀهنہ، فيروز جي اچي پيش پيا. ”انهي طريقي“ جي فتح تي، عفيف بيت اکيو آهي، جنهن ۾ ٺٽي جو نالو اچي ٿو:

هم تهته بدست آمد و هم ڪار فراهم شد

المنة لله ڪه، اين هم شد و آن هم شد. (ص ٢٤٧)

جام ۽ بانڀهنه کي فيروز پاڻ سان دهليءَ ورتيون، ۽ ٺٽو جام جي پٽ ۽ تماچيءَ برادر بانڀهنه (پسر جام و تماچي بردار بانڀهنه) جي سپرد ڪيائين (ص ٢٤٧)، جن چار لک تنڪا ساليانو خرچ ڏيڻو ڪيو.

عفيف جو چوڻ آهي تہ اها (ٺٽي ۽ گجرات جي) سر زمين فيرز شاه جي دور ۾ فتح ٿي، جنهن کي سلطان معزالدين (شهاب الدين) محمد سام جي زماني کان وٺي هن وقت تائين ڪوبہ فتح ڪري ڪونہ سگهيو هو. سلطان علاوالدين خلجي (٦٩٥-٧١٥ ه) پنهنجو ڪٽڪ سلطان روم خواه سلطان حسين جي امدادي لشڪر سميت ڪاهي آيو، تاهم فتح نہ ڪري سگهيو. (ص ٢٥١)

انهيءَ فتح تي عفيف ٻيو شعر پڻ چيو آهي، جنهن ۾ ٺٽي جو نالو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در ٺٽه چو شاهه رخ نهاده،
شاهانش دويده پا فتاده،
آورده همه برابر خويش،
گنجينه بداديش ز حد بيش. (ص ٢٥٣)

دهليءَ اندر جن جاين ۾ ڄامن ۽ سنڌن ماڻهن کي رهايو ويو، ان جو نالو ”سراءِ ٺٽه“ مشهور ٿي ويو هو (ص ٢٥٣).

انهيءَ پوئينءَ فتح جي سلسلي ۾ تاريخ مبارڪشاهيءَ جي تحرير هن ريت آهي:

”...چون سلطان، بار دوم در ٺٽه رفت، جام بابنهنيه امان خواست بحضرت پيوست و بمراهم مخصوصي شد. سلطان او را باتمام مقدمان آن طرف، برابر خويش در دارالملڪ دهلي آورد. چون مدتي خدمت ڪرد، سلطان باز جام را اقطاع ٺٽه داد. و با ترتيب تمام روان گردانيد...“ (ص ١٣١).

٧٦٥ هه: قصائد مطهرڪڙه: (متوفي در حدود. ٩٠٧هه) مطهر شاعر ڪڙي جو ويٺل ۽ فيروز شاهه تغلق جو مدح خوان هو. ملڪ الشرق عين الملڪ ماهرو — جيڪو ان دور ۾ ملتان ۾ صوبہ دار هو — ان جي مدح ۾ پڻ سندس قصيدا آهن. مطهر جا قصيدا فيروز تغلق جي مدح ۾ ڇپيا آهن، جن ۾ ٺٽي جو ذڪر موجود آهي. انهن قصيدن مان ٺٽي جي اهميت ۽ مدنيت واضح ٿئي ٿي. هڪ قصيدي ۾ فيروز شاهه جي فتوحات، اخلاق، حسن انتظام وغيره جي تعريف ڪندي، ٺٽي جو ذڪر هن ريت ڪري ٿو:

و ز جمله فتوح، گل فتح، ٺٽه بود،
کز استماع آن همه خلق انتشار، بود.
فتحي که در هواد ئي همت، قلاده بست،
فتحي که در سواعد دولت، سوار ڪرد.
فتحي که ني تهمتن ايراني، آنچنان،
در عمر، ني سڪندر رومي نجار ڪرد.
در موضعي چنان که ز سختيءَ او سپهر،
انگشت حيرت از سر دندان فگار ڪرد.
دريا و پنج آب، ز هر چار سوي او،
گشته يڪي دو چشم تو چندانڪه ڪار ڪرد،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کشتيءِ بي نهايت و مردان بي قياس،
هر يک يلي که نيزه چو رستم گذار کرد.
جيشي چو مار و مور، که هر يک براي تير،
برخاش چشم مور و هدف، گوش مار کرد.
شاهِ جهان که خاطر او هر مهم که خواست،
کردن کفايت از کرم کردگار کرد.
همت چو برکشادنِ اين جايگاه بست،
آثار خسروي بجهادش جهار کرد.
چندان سپاه برد، که از سم مرکبان،
صحرا ستوده آمره دريا غبار کرد.
هر روز نهب و غارت و هردم نبرد و جنگ،
ميکرد تا ديار عدو، پُر دمار کرد.
تاعاقبت چوکار، بسکّان آن مقام،
در اضطراب آمد و حال اضطرار کرد.
دادند سر بطاعت و جستند امان شاه،
شه داد امان و برکرم اميدوار کرد.
صفدار سنده 'باڍبهنيا' را و راي 'جام'
اندر رکاب باهم خلق و تبار کرد.
تنها نه اين فتوح، که در هر ولايتي،
صدا اين چنين فتوح، دگر بر مرار کرد.
حصر صفات شاه، چو در وسع، عقل نيست،
ميخواهم از ثنا، بدعا اختصار کرد.
تا باد صبحگاه، در ايّام نوبهار،
دامان خاک پر گوهر، آبدار کرد.
يادت بهار عيش منوّر، که درجهان،
بخت تو خاک تيره چو مشک تتار کرد.

خاص ٺٽي جي فتح تي مطهر هينئون ترڪيب بند چيو آهي:

بزمي است بهر سوي و نشاطي بهر سري،
باغي بهتر رکهي و بهشتي بهر دري،
هرجا نهاد نخلي و هرجائي مجمري،
هرجائي صراحي و هرسوئي ساغري،
هر يک چنان که درشب تاريک اختري،
مه روئي و مشک موئي و شکر خنده، شمع تاب.

هر لعبتي نطيفي، چو نورستہ ناروں،
گل روئي سرو قد و سمن، ساق و سيمتن،
شڪر لبي، ڪہ شهد شود، در لبش، لبّتن،
آرد نبات را ز هوس، آب در دهن،
چشمان و ابروان و بر و بازوان و تن،
چون نرگس و بنفشہ و نسرين و نسترن،
رفتار شان، قيامت و گفتار شان فتن،
ديدار شان بهشت و جدائي شان، عذاب.

تا نهضت ركاب همايون، شنيده اند،
خاصان و خاصگان ڪہ درين جائے بوده اند،
صدگون عيش و عشرت و شادي فزوده اند،
صدگون (١) عوس بہ بستن اذي (٢) نموده اند،
سرهائے قبہ، برسر افلاڪ سوده اند،
و اعلام او بعالم علوي شنوده اند،
گوئي ڪہ: گوي حسن، ز جنت ربوده اند،
اين قبها بزينت و اين ڪلّها بتاب.

هر قبہٴ چو گنبد گردون چنبري،
نقش و نگار او همہ مرّيخ و مشتري،
پوشيده اند، رنگ همہ شقر و شستري،
از سبز و سرخ و زرد و بنفش و مصعفري،
سقف و ستون او، همہ از زرّ جعفري،

....
....

نے نے ڪہ شهر نيست، بهشتے است دلپذير،
آراستہ بسندس و استبرق و حرير،
حوران در و ڪواعب، اتراب، بےنظير،
سلسال و سلسبيل درو چشمہ و غدير،
و ز شربت و شراب، خميرش در آبگير،
جاري هزار جوئے مے و انگبين و شير،
آبش همہ گلاب و گلابش همہ عبير،
خشتش ز زر، سرخ و زمينش ز سيم تاب.

---

(١) گونہ (٢) آذين، بمعنيٰ آرايش.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اکنون که از شکوه شهنشاه، روز جنگ،
باز، ظفر رکاب عدو کرد، چون کلنگ،
مائیم و صحن گلشن و صهبائے لالہ رنگ،
و آواز نائي نغمهٔ رود و نوائے چنگ،
با ساقیان، دلبر و باشاهدان، شنگ،
در سایهاي تیره و در جایهاي تنگ،
ایمن زدرد و اندوه و فارغ ز نام و ننگ،
که در نشاط و نوش و گهے درخمار و خواب.

....

....

فیروز شد که افسر، شاهان، عالَم است،
مهدي تاج بخش و سلیمان خاتم است،
دست و دلش که محیي ابناي آدم است،
تریاک و نوشدارو و اکسیر اعظم است،
فیض، سحاب اجرهٔ دریاي قلزم است،
دستش بگاه جود و سنانش گہ، حراب،
شاهي که چرخ مسند و خورشید افسر است،
سلطان، شش جهات و شہ، هفت کشور است،
در فرّوبال، همچون، فریدون و نوذر است،
در رزم و بزم همبر، سام و سکندر است،
کشور کشا و خصم کش و ملک پرور است،
دانش پژوه و دین طلب و داد گستر است،
کین توز و تاج بخش، چو محمد و سنجر است،
صفدار و سرفراز چو سام و فراسیاب.
دیدي کہ شد چہ معجزه بنمود در جهاد،
کانصاف رزم بستد و داد نبرد داد،
در یک لگام ریز که شد دروغا نهاد،
اقلیم سنده و مملکت و مولتان کشاد،
فتحے نمود رو کہ، نہ دارد کسے بہ یاد،
ز امروز تا زمان، کیومرث و کیقباد،
بشنو کنون، حکایت این فتح باعتقاد،
تا گویمت تمام، بایجاز و انتخاب.

’ٺٽو‘ که آن جزيرهٔ، بلائيست پُر کهف،
درياش يک طرف شد و پنج آب يک طرف،
صحراش بي‌نبات و بيابانش بي‌علف،
زرها در و تبه شد و اقليمها تلف،
کشتي، کوه‌کاف بگردش کشيده صف،
جنگ آوران بدو همه شمشيرها بکف،
در موج او نه مدخل ماهي ونے کشف،
براوج، او نه مهبط شاهين و نے عقاب.

صفدار ”سنده“ ’بابنهان‘ که در سنده او مقام،
باسرفراز ”رائي تماچي“ و ”رائي جام“،
برگرد شان، زخيل و تبار و خواص و عام،
جيشي کثير همچو هجوم، نجوم، شام،
غيراز يلان جلد و جوانان، تيزگام،
هر يک بسان رستم و اسفنديار و سام،
القصه اين سران ولايت هم تمام،
يکجان و يکزبان شده، در همچنن حراب.

برحکم آن غرور که داريم جائے تخت،
اسپان بادپاي و فراوان سلاح و رخت،
بالشکر، گران که کند، کوه لخت لخت،
برخاکبوس مانده درين بندگي، سخت،
بر تافتند روئے بتلقين تيره بخت،
هر تيغ و نيزه شان چو يکے شاخ از درخت،
شاه، جهان ز خنجر خونريز کينه اخت،
و انديشه کرد، کردن آن جايگه خراب.

چندان سپاه برد که، دريا و دشت کوه،
از سمّ، اسپ و آهن و فولاد شد ستوه
صفها کشيده خيل اميران گران شکوه،
هر يک صفے چو سدّ، سکندر بصد کروه،
باهول و هيبتي که کند، شوکت و شکوه،
در لرزه بُد زمين و دل مرد، دين پژوه،
ميخواستند، صبحدمان بر دم خروس،
کز بيخ بر کنند بيکبار آن خراب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

....

....

کان قوم هم بسهم سيم رويء تافتند،
تا کرده رزم سينه ز هيبت شگافتند،
چندان که چاهِ غور، کز انديشه کافتند،
جز عجز و مسکنت، رهِ ديگر، نيافتند،
لابد رسن ز موي سر و ريش بافتند،
بردند روي عجز، بدرگاهِ آن جناب.

شاهِ جهان بموجب آن جمله را نواخت،
وزجاه و منزلت، سرشان بر فلک فراخت،
اسپان تنگ پشت، بزرّين ستام و ساخت،
و اجناس جامها که در و لعل و در نشاخت،
چندان بداد شان، که نه کس حدّ آن شناخت،
ني حدّ آن بديد، اگر جان و تن گداخت،
ابري ز جود، برسرِ آن بستگان بتاخت،
کز فيض گشت غرقهء احسان بجمله باب.

آري چنين کنند، سلاطين شکارها،
و ز بخت شان، برآيد ازين گونه کارها،
اين ست آن فتوح، که در روزگارها،
مانند خسروان جهان، يادگارها،
زين گونه کارها ست که رفته ست بارها،
صيتِ شهان و نامِ مهان در ديارها،
تنها نه آن حصار، که چندين حصارها،
کرده است، شاهِ فتح، بيک جنبش رکاب.

....

....

ابن خسرويء که برسر تاج کيان توئي،
تخت آسمان و اختر آن آسمان توئي،
جسمي است نه فلک، که در و نور جان توئي،
دارا توئي، قباد توئي، اردوان توئي،
عيسيء عهد و مهديِ آخر زمان توئي،
کز تيغِ تست، فتنهء دجّال را جواب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرمن قلم ز جملهٔ شاخ گيا کنم،
دريا دوات سازم و دفتر سما کنم،
پس خواهم اين که حق مديحت قضا کنم،
هر لحظه دفتري دو سه اندر ثنا کنم،
با اينک اين، بمدت تا منتها کنم،
حرفي ز دفتري نتوانم ادا کنم،
چون عاجزم ز مدح سزد، گر دعا کنم،
زيرا دعائي عاجز مسکين ست مستجاب.
شاها، حيات و دولت و مملکت دوام باد،
چرخ بزينت از بن دندان غلام باد،
ماهت نگين خاتم و خورشيد جام باد،
ساقيست خضر، و چشمهٔ حيوان مدام باد،
رايات تو ز نصرت تو، بر دوام باد،
ز اکنوش تا قيام، قيامت قيام باد،
تخت تو تازه روئي و دلت، شاد کام باد،
فرّ تو کامگار و شکوه، تو کامياب (١).

٧٨٦ ھ: ٺٽي جي شيرازي انجوي ساداتن جا وڏا، سيد محمد ۽ سندس پٽ سيد احمد ٧٨٦ھ ۾ شيراز ڇڏي، قنڌار، سيوهڻ ۽ ساموئي کان ٿيندا، قاضي نعمت الله عباسيءَ سان رشته داريءَ سبب ٺٽي ۾ قاضين جي محلي ۾ جاين ۾ اچي آباد ٿيا.

حافظ شيرازي رحمة الله عليه، سيد محمد سان گڏجي شيراز مان سنڌ اچڻ لاءِ هليو، ليڪن سيد محمد کيس قنڌار مان موٽائي شيراز موڪليو، جتي ٧٩١ھ ۾ سندس انتقال ٿيو: اهو ساڳيو سال آهي (٧٩٠-٩١ھ) جنهن ۾، مطهر کڙو به فوت ٿيو، جنهن جا به قصيدا مٿي ڏيئي آيا آهيون.

سيد محمد ۽ سيد احمد جي اچڻ جي تاريخ، ”بسم الله الرحمان الرحيم“ مان (٧٨٦ھ) نڪري ٿي.

صاحب رسالہ ”معارف الانوار“، ”ديبل ٺٽو“ گڏي، (عازم بلاد ٺٽه يعني ديبل شدند ص ١١٠) لکيو آهي، ليڪن ان مان مطلب ’ٺٽو‘ آهي، جهڙن ٻئي هنڌ لکي ٿو:

”بجانب بلده طيبه ٺٽه تشريف آوردند“ (ص ١١٧).

---

(١) اورينٽل ڪاليج ميگزين، مقالو: وحيد مرزا، مئي ١٩٣٥ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد محمد جي وفات (١٠- محرم ٨٠٠هه) بعد، سيد احمد، سيدپور مان لڏي، مستقل طرح اچي ٺٽي ۾ مقيم ٿيو.

٧٩٣ هه: جام تماچيءَ جي بغاوت: فيروز تغلق، ٺٽو، جام بابنهيه جي پياءُ کي ڏيئي ويو هو. چند سالن بعد، جام تماچي بغاوت تي آماده ٿيو ته ڏسجي. خبر پوڻ تي، سلطان فيروز، دهليءَ مان 'جام' کي سندس سرڪوبيءَ لاءِ روانو ڪيو. جنهن کيس گرفتار ڪري، دهليءَ موڪليو. عفيف لکي ٿو:

".... معهذا چون ازين سخني چند سال گذشت، و تماچي برادر بابنهيه در تته برگشت، حضرت شهنشاهه (فيروز) جام را براي دفعه شر او، در تته فرستاد. جام در تته رسيد و تماچي را سمت شهر روان گردانيد."

جام بابيني جي سلسلي ۾ عفيف لکي ٿو:

".... و بابنهيه هم در دهلي ماند .... چون سلطان تغلق شاهه بپاشاهي نشست (٧٩٠هه) بابنهيه را چتر سپيد داد و در تته روان کرد. بابنهيه در اثناي راه جان بحق سپرد...." (٢٥٤).

گويا ٧٩٠هه ۾ بابينو موٽي وطن آيو ٿي، جو رستي ۾ فوت ٿي ويو.

٨٢٣ هه: تاريخ مبارڪ شاهي: (تاليف ٨٣٨هه) مؤلف، سلطان معزالدين ابوالفتح مبارڪ شاهه (٨٢٤-٨٣٧هه) جي تحت لکي ٿو: ٨٢٣ هه ۾ جسرت شيخا کهوکهر (؟) بغاوت ڪئي، جنهنڪري جماديالاول ٨٢٣ هه ۾ ڪشمير جو بادشاهه سلطان علي لشڪر ڪاهي ٺٽي تي چڙهي آيو. (در ولايت تهته آمده)....(ص ١٩٤).

بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جي مطبوع نسخي ۾ انهيءَ جاءِ تي ٺٽي جو نالو، ڪتابت جي غلطيءَ سبب آيل ٿو ڏسجي. ورنه ڪشمير جي بادشاهه علي ۽ جسرت جو نالو، سنڌ جي تاريخ ۾ ڪنهن به عنوان سان نه اچڻ گهرجي.

متئين سڀني مذڪور مان ظاهر ٿيو ته ٺٽو جام نظام الدين کان ٻه سؤ ورهيه اڳ موجود، بلڪ سنڌ جو پايه تخت هو. **ديبل** جو نالو تاريخ جي صفحن تان ٦٥٨هه کان پوءِ گم ٿيو، ۽ ٦٧١هه کان اڳ **ٺٽو** ان جو قائم مقام بڻيو. وچ ۾ وٿي فقط ٩ يا ١٣ سالن جي پئي. امير خسرو مٿي ڏنل شعر، ١٦ ۽ ١٩ سالن جي عمر ۾، يعني ٦٦٧هه ۽ ٦٧١هه جي درميان چيو آهي. ۽ شعر مان صاف معلوم پيو ٿئي ته، جنهن وقت اهو شعر تصنيف ٿيو، ان وقت هندستان جي پايهءِ تخت دهليءَ ۾ ٺٽي جي شهر ۽ اتان جي ماڻهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي خوبصورتيءَ جي عام واڪاڻ هئي — انهيءَ ڪري ڪوبہ سبب ڪونہ آهي، جو اسان مٿين تاريخي شهادتن جي آڌار تي اهو تسليم ڪيون تہ:

(١) ٺٽو ۽ ديبل ٻئي هڪ وقت موجود هئا.

(٢) ٺٽو ٦٥١ هه (خسرو جي جمڻ) کان گهڻو اڳ آباد ٿيو هو.

(٣) ورنہ ناممڪن هو، جو آباد ٿيڻ بعد ٩ يا ١٣ سالن جي مختصر عرصي ۾ ايڏي واڪاڻ پيدا ڪري، جو ١٦ يا ١٩ سالن جو نوجوان متاثر ٿي، ان جي تشبيهہ ڪم آڻي.

(٤) ٺٽو موجود هو، ليڪن ان جي اهميت ديبل جي زوال کان پوءِ تمام سٺت ملي.

(٥) اهو ئي سبب ٿيو، جو ماڻهن جي ذهن تان ديبل جو نالو اچا لٿو ئي ڪونہ هو، جو ٺٽي جي شهرت شروع ٿي، جنهنڪري ماڻهن جي زبان تي ”ديبل ٺٽو“ گڏجي آچار هيٺ آيا.

انهيءَ گڏيل آچار سبب مؤرخن ۽ مصنفن ۾ اشتباہ پيدا ٿيو، جنهنڪري هنن جڏهن بہ — ’ديبل‘ — جو ذڪر ڪيو تہ — ’ٺٽو‘ — لکي ويا. يا جڏهن — ’ٺٽي‘ — جو نالو ورتائون تہ — ’ديبل‘ — سندن قلم مان نڪري ويو، يا ٻنهي کي گڏي — ”ديبل ٺٽو“ — ڪري چڙهيائون.

جهڙيءَ ريت، شهاب الدين غوريءَ جي فتوحات جي ذڪر ڪندي — ٺٽو — بيان ڪيو ويو آهي؛ يا جيئن معصوميءَ خواهہ تحفة الڪرام جو مصنف — ديبل ٺٽي — ۾ ڪيترين جاين تي فرق ڪري ڪونہ سگهيو آهي:

جهڙيءَ ريت، تاريخ معصوميءَ جو مصنف عربي فتوحات جي ذڪر ڪندي لکي ٿو: ”.... بندر ديول کہ درين ايام بہ بندر تهته و لاهري مشهور است....“ (ص ٦) يا ديبل جي فتح جي بيان ڏيندي لکيو اٿائين: ”.... و لشڪر اسلام بہ فيروزي، عنان عزيمت بہ تسخير تهتہ معطوف داشتہ، باندک زمانہ تهته را مسخر ساختند....“

ساڳي غلطي ڪندي، سلطان محمود غزنويءَ جي فتوحات ۾ بہ ٺٽي (١) جو نالو کنيو ويو آهي: ”.... و چون در نصف ماہ رمضان سنہ ست و عشر و اربعمائہ، سلطان محمود غازي از دارالملک غزني عزيمت هندوستان نموده، بحطہ ملتان رسيد....عبدالرزاق وزير.... در سنہ سبع عشر و اربعماية متوجهہ سيوستان و تهته شد....“ (٢).

---

(١) تاريخ سنڌ، معصوم بکري، ص ٢١. (٢) تاريخ سنڌ، معصوم بکري، ص ٣٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اھڙيءَ ريت جلال الدين جي سلسلي ۾ به —’ديبل‘— جي بجاءِ — ’ٺٽي‘ جو ذڪر ڪيو ويو آھي (۱).

ٺٽي جي مذڪور ڪي ختم ڪندي آخر ۾ دڪني زبان جو ھڪ شعر ڏجي ٿو، جيڪو آھي ته جھانگيري دور جو، ليڪن ان ۾ ٺٽي جي جيڪا تعريف ٿيل آھي، تنھن مان اندازو ڪري سگھبو ته انھيءَ زماني ۾ دکن ولايت اندر، ٺٽي ننگر جي ڪھڙي واڪاڻ ھئي. اھو شعر عثمان شاعر پنھنجي مثنوي ”چتراوليءَ“ ۾ نظم ڪيو آھي:

ھيرے سي ٺھٹہ نگر سوھاوا،
بيہن ھرن سيو بن گنجاوا.

يعني ”ٺٽو ننگر ھيري جھڙو خوبصورت آھي، منجھس سارين جون سايون سايون پوکون، ھرڻ، ڪشادا ۽ سھڻا جھنگل موجود آھن!“

[”مھراڻ“ ۱، ۲-۱۹۶۶ع]

---

(۱) تاريخ سنڌ، معصوم بکري، ص ۴۳.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي

(قلعا، بازاريون، حويليون، باغ وغيره)

[هيءُ مضمون ١٩٥٩ع ۾، جنهن وقت آءٌ منيلا (فلپائينس) ۾ بيمار هيس، لکيو هيم. تحفة الڪرام جو سنڌي ترجمو ۽ تحفة الطاهرين منهنجي سامهون هئا. واندڪائيءَ جي ورونهن طور هي ڪم ڪيم. خيال هو ته ڪراچيءَ پهچي وڌيڪ مواد گڏ ڪري نقشن ۽ تصويرن سميت مضمون کي مڪمل ڪبو، ليڪن نه وقت ملي سگهيو، نه مواد گڏ ڪري سگهيس، ۽ نه شهر جو ڪو قديم نقشو ملي سگهيو جنهن ۾ تاريخي مقامات، پاڙا، حويليون، بازاريون، مسجدون ۽ مزارون نروار ٿيل هجن. نيٺ چوڏهن سالن بعد لاچار ٿي هيءُ مضمون هن اميد تي ڇپائي رهيو آهيان ته هن بعد خدا ڪندو ڪو ٻيو لکندڙ اٿندو جيڪو آزاد سنڌ جي انهيءَ قديم ۽ ملڪان ملڪ مشهور دارالسلطنت جي تاريخي جاگرافيءَ جي تڪميل ڪندو. مزارون، مسجدون ۽ ڪيترا ٻيا تاريخي آثار ۽ اهڃاڻ اڃا موجود آهن، جن جي ذريعي قديم شهر جو پورو پورو نقشو ڪڍي سگهجي ٿو، پاڙا متعين ڪري سگهجن ٿا ۽ پراڻيون حدون قائم ڪري تاريخ جي هڪ وڏيءَ ضرورت کي پورو ڪري سگهجي ٿو. هن مضمون سان گڏ ڪجهه تصويرون ۽ نقشا شامل ڪجن ٿا. حسام الدين راشدي- حيدرآباد، تاريخ ٢٦- آگسٽ ١٩٧٢ع].

(١) قلعا *

عالم پناه: انين صديءَ هجريءَ جي حڪايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي جي شهر کي چوڌاري ڪابه عالم پناه ڪانه هئي، ڇاڪاڻ ته ٧٧٢ھ ۾ جڏهن سلطان فيروز شاهہ تغلق ٺٽي تي چڙهائي ڪري آيو، تڏهن ٺٽي

* شهر جي قديم قلعي متعلق مڪاني نامو ڏسڻ گهرجي، جنهن ۾ تغلقن جي حملي جي وقت واري عظيم قلعي جو تفصيل ڏنل آهي: ۽ رسالو مهراڻ ١-٢ سال ١٩٦٦ع ص ٤١ کان ٥٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو حاڪم ڄام خيرالدين ننڍي مان نڪري وڃي ”آب“ جي قلعي اندر قلعي بند ٿيو، ۽ سلطان فيروز ٺٽي شهر ۾ اچي داخل ٿيو. ٺٽي کي جيڪڏهن ٻاهران قلعو هجي ها ته هوند ڄام کي، ڳاديءَ وارو شهر ڇڏي ’آب‘ جي قلعي ۾ پناه وٺڻي نه پوي ها. انهيءَ کان پوءِ سمن جي دؤر تائين اسان کي شهر جي عالم پناهه جو ڪو به نشان پتو ڪونه ٿو پوي. سمن جو دؤر ساڻتيڪو رهيو، تنهنڪري شايد ڪين قلعي جي ضرورت نه پئي. ٩٢٧ هه ۾ جڏهن شاهه بيگ ٺٽي کي فتح ڪيو، ان وقت به قلعي جي سلسلي ۾ ڪا صراحت موجود ڪانه آهي. ارغونن به پنهنجو وقت بنان شهرپناه جي پورو ڪيو.

ٻيهريون دفعو، شهرپناه جو ذڪر اسان کي پورچوگيزن جي حملي کان پوءِ ٩٦٣هه ۾ ملي ٿو، يعني جڏهن پورچوگيز ٩٦٣ هه ۾ شهر کي ساڙي ٻاري، لٽي ڦري ۽ خون خرابو ڪري موٽي ويا، تڏهن ميرزا عيسيٰ ترخان، سلطان محمود جي جنگ تان دستڪش ٿي اچي، ٺٽي پهتو، ۽ شهر ۽ پنهنجي حاويلين جي مرمت ڪرايائين، ۽ ساڳئي وقت قلعي حاڪم نشين، جنهن ۾ اندر سندن حاويليون هيون، ان کي به مضبوط ڪيائين ۽ شهر جي چوڌاري به عالم پناه ڪيرائي شهر کي محفوظ ڪيائين (١).

اهو قلعو غالباً مٽيءَ جو ٺاهيو ويو هو، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن پڪين سرن جو ٺهيل هجي ها ته پوءِ به قائم هليو اچي ها ۽ اهڙيءَ طرح برباد نه ٿئي ها، جو اڄ ان جي هڪ سر به سلامت ڪانه ٿي ملي، حالانڪ جيڪي پڪسرا قلعا سنڌ ۾ هئا، تن جا آثار اڃا به موجود آهن، مثلاً اروڙ جو قلعو، بکر جو قلعو، سيوهڻ جو قلعو، ۽ خود ٺٽي جي ڀرسان ۾ تغلق آباد وارو قلعو.

قلعه حاڪم نشين: قلعه حاڪم نشين ان کي چئجي ٿو جيڪو شهر ۾ اندر موجود هو، ۽ ان ۾ حڪومت ڪندڙ گهراڻن جون محل ۽ ماڙيون هيون. اهو قلعو ڪنهن ۽ ڪڏهن ٺهرايو، ان جي متعلق صحيح اطلاع ڪونه آهي. ليڪن اهو معلوم ٿئي ٿو ته اهو قلعو ٩٦٣ هه کان اڳ ٺهيل هو (١)، ۽ ارغونن جي ختم ٿيڻ بعد انهن محل ۽ ماڙين تي

---

(١) تحفة الڪرام ١٧٣ (٢) (تحفه ١٦٨) مير قانع انهيءَ سلسلي ۾ هي روايت به ڏني آهي. ڇوي ٿو ته ”ڳاديءَ تي ويهڻ بعد، ميرزا عيسيٰ کي ٺٽي جا ارغون ڏاڍو تنگ ڪندا هئا. روزانو شراب پي، لڏيون ۽ نيزا کڻي، سندس حويليءَ تي ڪاهي (ڏسو حاشيو صفحي ٤٥ تي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نون حاڪمن يعني ترخانن قبضو ڪيو. ٽئين سال ۾ جڏهن ميرزا عيسيٰ عالم پناهه ڪيرائي، ان وقت انهيءَ قلعي جي بہ مرمت ڪرائي ۽ ان کي وڌيڪ مضبوط ڪرايو (۱).

قلعي ۾ ڪيترين محلاتون هيون، جن مان شايد ڪي ارغونن جون بہ نهرايل هجن ۽ ڪي سمن جي دؤر واريون بہ هجن. ميرزا باقيءَ جي زماني ۾ ڪيترن محلاتن جو پتو پوي ٿو. مثلاً هڪ عمارت ۾ هن پنهنجي خاص معتمد ملا بهبود کي رهايو هو (۲). ميرزا صالح اول جي آکهہ، ميرزا عيسيٰ جون بيگمات يا ان جي متعدد پٽن جون ماڙيون جدا جدا هيون. ميرزا غالب کي ميرزا باقيءَ قتل ڪرائي ان جي صغير پيٽ ۽ ڏاڏيءَ کي اصل واري محل مان لڏائي، ٻيءَ هڪ ماڙيءَ ۾ ويهاريو. (۳)

ترخانن جون اهي محل ۽ ماڙيون، ۹۹۹هه جي آخر ۾، ميرزا جانيءَ جي چوٽ تي، سندس پيءُ ميرزا پائنده بيگ ساڙائي ويران ڪرائي ڇڏيون، ڇاڪاڻ تہ ڪين خطرو هو نہ ممڪن آهن تہ خان خانان سان جاري ڪيل جنگ جو نتيجو سندن حق ۾ نہ نڪري ۽ هو ٺٽي تي قبضو ڪري. نہ فقط اهي محل برباد ڪيا ويا بلڪ سموري شهر کي تهہ و بالا ڪيو ويو. ٻار ٻچا وني، پاڻ پائنده بيگ وڃي تغلق آباد جي قلعي ۾ رهيو، ڇاڪاڻ تہ اهو وڌيڪ مضبوط ۽ جنگ جي ست سهڻ جهڙو هو. انهيءَ تباهيءَ جو ذڪر ڪندي مير قانع لکي ٿو تہ ”برابر هڪ مهيني تائين ٺٽو برباد ٿيندو رهيو، سموري شهر ۾ باهيون ڏنيون ويون، ماڻهو لڏي ويا، شهر ويران ڏسي ڦورو شهر ۾ داخل ٿيا ۽ شهر وارن جيڪو مال ۽ زر زمين ۾ دفن

(آندل حاشيہ صفحہ ۴۴ تان)

ايندا هئا، ۽ رڪيب مان پير اچي سندس ڳلم تي ڪيندا هئا. اهڙو ڪو بہ ڏينهن ڪونہ هوندو هو جڏهن هو حويليءَ جي دروازي کي نيزن جون نوڪون هڻي، اندر داخل ٿي، ڪانٿس شاه حسن وارو خزانو نہ اچي گهرندا هئا،...آخر تنگ ٿي، پنهنجي حويليءَ کي ميرزا عيسيٰ هڪ ننڍڙو قلعو ڏياريو."

اسان جو خيال آهي تہ اهو واقعو ۹۶۲هه جو آهي. پنهنجي حڪومت مضبوط ڪرڻ بعد ميرزا عيسيٰ پنهنجي انهيءَ حويليءَ مان لڏي وڃي قلعي حاڪمنشين وارين حويلين ۾ رهيو، ۽ ۹۶۳هه ۾ انهيءَ قلعي حاڪمنشين جي مرمت ڪرائي ان کي مضبوط ڪيائين. (۲) تحفہ ۱۷۳. (۳) تحفة ۱۷۶- ٻئي هنڌ مير قانع لکي ٿو تہ ميرزا باقي پنهنجي محل جي ٻانهين مان هڪ سان شادي ڪرائي ص ۲۶۶

(۴) ترخان نامہ تحت ميرزا باقي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ڇڏيو هو سو ڪوٺي ڪٽي ويا. هڪ اُن جي ڪرايي ۾ سامان جو برابر اڌ ورتو ٿي ويو. (۱)"

۱۰۰۰هه ۾ آخر سنڌ خان خانان فتح نه ڪئي بلڪ جانيءَ سان صلح ڪري ڪانئس ورتي. جاني پنهنجي اميرن سميت خان خانان سان گڏ اڪبر ڏانهن وڃي حاضر ٿيو. خان خانان جي ڪوشش سان ٺٽي جي حڪومت وري کيس بطور جاگير جي ملي. پاڻ اتي رهيو ۽ پنهنجي اميرن (۲) کي هن سونائي موڪليو، جن ٺٽي پهچي پهر لڏي ويل ماڻهن کي آڻي شهر کي آباد ڪيو، ۽ سرڪاري قلعي خواه محلاتن جي مرمت ڪرائي، انهن کي رهڻ جي قابل بڻايو.

ميرزا غازيءَ جو ذڪر ڪندي، تاريخ طاهريءَ (۳) جو صاحب لکي ٿو ته هن، قلعه حاڪم نشين اندر پنهنجي رهڻ لاءِ به نوان محل ٺهرايا، جن جي اندر ديوارن تي نقش و نگار ۽ تصويرون ڪيرايون ويون هيون. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱۰۰۰هه ۾ جيڪا تباهي ٿي، ان بعد، باوجود مرمت جي به، محل ميرزا غازيءَ پنهنجي رهڻ جي قابل نه سمجهيا ۽ هن نين عمارتن جي تڪميل ڪئي. ليڪن افسوس آهي جو ميرزا انهن محلاتن ۾ گهڻو وقت گذاري ڪونه سگهيو، سندس سڄي زندگي شاهي دربار ۾ ۽ قندار جي حڪومت هلائڻ ۾ گذري.

ميرزا باقيءَ پنهنجي دور ۾ نه فقط شهر ۾ خون خرابو ٿي ڪرايو، بلڪ قلعي اندر به متعدد دفعا قتل ڪرايا ويا. سندس ابتدائي عهد ۾، ارغونن ميرزا عيسي وانگر هن کي به خزاني ورهائڻ لاءِ اچي تنگ ڪيو، انهن تي هن هڪ ڏينهن، سڀني ارغونن کي خزاني ورهائي ڏيڻ ۽ ڪين دعوت ڪارائڻ جي بهاني سان اندر قلعي ۾ گهرايو. جڏهن سڀ ارغون اچي ديوان ۾ گڏ ٿيا تڏهن هن سڀني کي قتل ڪرائي ڇڏيو، ۽ ان بعد شهر ۾ جيڪي ارغون رهجي ويا هئا، انهن جي قتل جو به حڪم ڏنائين. مرد، پوڙها ۽ ٻار ته ڪٺا ويا بلڪ عورتن جي پيٽن ۾ جيڪي ٻار هئا، سي به پيٽ چيرائي ڪيرايا ويا ۽ انهن کي به ٻه اڌ ڪيو ويو (۴).

جڏهن ميرزا باقيءَ کي سندس پٽ ميرزا شاهه رخ جي موت جو پتو پيو، تڏهن هو ايتري قدر ديوانو ٿي ويو، جو قلعي اندر جيڪي عورتون

---

(۱) تحفه ۱۹۷ (۲) شاهه قاسم ارغون، خسرو چرڪس، پائي خان، عرب ڪوڪو، جمال‌الدين ديوان. (۳) تاريخ طاهري تحت ميرزا غازي. (۴) ترخان نامه تحت ميرزا باقي، تحفة ۱۷۵

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون، انهن جا ٽڪ وڏائي ڇڏيائين ۽ سندن سٿڻ ۾ پايون وجهرايائين (١).
قلعي ۾ ڪيترا سامان ۽ آنڙ رکڻ لاءِ گدام به هئا، ميرزا باقيءَ اهي سمورا گدام آنڙ سان ڀرائي ڇڏيا هئا. پراڻي آنڙ مٿان نئون آن پيو پوندو هو ۽ اهڙيءَ طرح آنڙ سڙي ويندو هو، تڏهن به استعمال نه ڪرائيندو هو (٢).

ترخانن جو آخري حاڪم ميرزا غازي ١٠٢١ھ ۾ فوت ٿيو، جنهن بعد مغلن جا نواب ٺٽي تي اچڻ لڳا. انهن نوابن جو قيام به انهيءَ قلعي حاڪم نشين ۾ هوندو هو. شاهجهان شاهزادگيءَ جي دور ۾ (رمضان ١٠٣٥ھ) (٣) ٺٽي آيو. خيال هيس ته قلعي ۾ اندر اچي رهندو، ليڪن ڪيس ٺٽي جي شاهي حاڪم شريف الملڪ ٻاهران ئي ٻاهران، وڏهي موٽائي ڪڍيو. شاهزادو دارا شڪوه جڏهن پياءُ سان اختلاف ڪري، هندستان مان نڪري ٺٽي اچي پهتو، ان وقت ان جو ارادو به انهيءَ قلعي ۾ رهڻ جو هو، ليڪن قلعو شايد ايتري قدر سادو ۽ ننڍو هو جو شاهزادي کي پسند نه آيو، ۽ قباد خان (٤) (٦٧-١٠٧٠ھ) کي، جيڪو ٺٽي جو ان وقت حاڪم هو، حڪم ڪيائين ته قلعو ۽ شهر ساڙائي ڇڏيو. پاڻ هڪ طرف کان آيو ٻئي طرف کان نڪتو هليو ويو. شهر جي گهاٽ وٽ حڪم جي تعميل خاطر چند پونگين کي باهه ڏني ويئي، جنهن بعد اهو گهاٽ، "سوخته گهاٽ" جي نالي سان مشهور ٿيو (٥). انهن روايتن مان معلوم ٿئي ٿو ته قلعو ۽ ان جون محل ماڙيون گهٽيءَ حد تائين زبون ٿي ويون هيون، جنهنڪري شاهزادي کي ان ۾ رهڻ پسند نه آيو.

ٺٽي جي شهر وٽ جيڪو درياءَ جو گهاٽ هو، ان تان لهي جيڪڏهن قلعي طرف اچبو پوندو هو ته واٽ تي ڳاءِ ڪش قاصائن جي بازار مان لنگهڻو پوندو هو. چنانچه جڏهن ١٠٩٩ھ ۾ نواب مريد خان ٺٽي جو حاڪم ٿي اچي گهاٽ وٽ پهتو، تڏهن هن شهر جي قاضيءَ محمد حسين ڏانهن نياپو موڪليو ته قاصائن کي بازار مان دڪان ڪڍائي ڇڏيو. ساٿس راجپوتن ۽ هندن جو لشڪر ساڻ هو، ممڪن آهي ته لنگهندي ڪو خراب واقعو نه ٿي پوي. قاضي صاحب بجاءِ هن جي جو قاصائن جا دڪان ڪڍائي ڇڏي، اٽلو دڪانن کي ڳئون گوشت سان ڀرائي ڇڏيائين. آخر مجبور ٿي

---

(١) تحفة ١٨٣ (٢) تحفة ١٨١. (٣) تحفة الڪرام، ايڊيٽ حسام الدين ص ٣٩٢.
(٤) تحفة الڪرام ٤٠٨ (٥) مقالات ٥٠٩، تحفة ٢٤. مقالات ۾ آهي ته قاضي ابراهيم مصنف شرح مخزن الاسرار ان وقت سندس رڪاب سان هو، شهزادي ان کي حڪم ڏنو ته شهر ۽ قلعي کي باهه ڏياري ڇڏ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مريد خان، جيڪو پاڻ به نومسلم هو، پنهنجي لشڪر سميت اتان ئي لنگهي، اچي قلعي ۾ پهتو. مير قانع جو چوڻ آهي ته قاضي صاحب جي انهيءَ دليريءَ جو سبب اهو هو، جو ان وقت حڪومت عالمگير بادشاهه جي هئي، جيڪو ”دين پرور“ هو (۱).

ٻارهين صديءَ جي شروع ۾ پانئجي ٿو ته قلعو ۽ ان جون جايون مرمت نه ٿيڻ سبب زبون ٿي ويون هيون. شايد ڪيتري زماني کان مرمت ڪانه ٿي هئي، ۽ اهوئي سبب هو جو دارا شڪوه به ان ۾ رهڻ پسند نه ڪيو. جڏهن نواب حفظالله خان (۱۱۰۳-۱۱۱۲هه) ٺٽي ۾ آيو، تڏهن ان، ضرورت کي محسوس ڪري، قلعي ۽ جاين جي مرمت ۾ هٿ وڌو. شايد بادشاهه کيس شهر پناهه ٺهرائڻ جو به حڪم ڪيو هو، ليڪن هن پهريائين قلعه حاڪم نشين جي مرمت ڪرائي. مرمت اجا شروع ٿي هئي، جو سوانح نگار بادشاهه کي رپورٽ ڪئي ته سرڪاري پئسا پنهنجي رهائش واري قلعي ۽ جاين تي صرف ڪيا وڃن ٿا، حالانڪ سرڪاري حڪم هو ته شهر پناهه تيار ڪرائي وڃي؛ جنهن تي نواب کي سرڪاري خزاني مان خرچ جي مجرائي ڪانه ملي، جنهنڪري جو ڪم جتي هو، اتي ئي ڇڏيو ويو. مير قانع لکي ٿو ته ”ٺٽي جي حاڪم جي رهڻ وارو قلعو، جو اڄا تائين باقي آهي، نواب حفظالله خان جو ٺهرايل آهي؛ ان جي اڻپوري رهڻ جو سبب اهو آهي جو کيس مرمت جا پئسا مجرا ڪونه ٿيا ۽ ڪم اڌ ۾ ڇڏيو ويو، تنهنڪري مرزا باقيءَ وارو (يعني ترخانن وارو) حصو قائم رهندو آيو“ (۲). مقالات ۾ مير جا لفظ هي آهن: ”تتمهٔ ديوارها بگل چيده، از بناي قديم ماند“ (۳). ان مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته قلعي جون ديواريون مٽيءَ سان لتل هيون، ۽ قلعو ڪچو هو، ڇاڪاڻ ته جي پڪسرو هجي ها ته مٽائڻس مٽيءَ جي لنب جي ضرورت نه هئي.

پانئجي ٿو ته قلعي جي مرمت جو ڪم حفظالله خان ۱۱۰۹هه ۾ شروع ڪيو ۽ مرمت سان گڏ هن قلعي جي دروازي وٽ هڪ مسجد به ٺهرائي، جنهن جو ذڪر اسان مسجدن واري عنوان ۾ ڪيو آهي، انهيءَ مسجد جي تعمير جو اهو ئي (۱۱۰۹هه) سال آهي (۴).

قلعي کي متعدد دروازا هوندا هئا، ڇاڪاڻ ته ان جي اوڀارين دروازي جو ذڪر مير قانع ڪيو آهي. مير احمد يار خان يڪتا جو ذڪر ڪندي

(۱) تحفة الڪرام ص ۲۴۲ . (۲) تحفة ص ۲۴۴. (۳) مقالات الشعراء ص ۱۸۰.
(۴) مقالات ص ۳۸۳ .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکي ٿو ته: ”پل عاليجان محاذي دروازه مشرق قلعي ارڪ از آثار اوست“
(١) اهو واهه قلعي جي اوير کان وهندو هو ۽ ان تي اها پل گذرگاهه لاءِ
احمد يار خان پنهنجي زماني (١١١٦-١١١٩هه) ۾ ٺهرائي.

عالمگير جي وفات بعد دهليءَ جي تخت تي ڪيئين شهزادا تخت نشين ٿيا، لٿا ۽ قتل ٿيا. ملڪ جو انتظام درهم برهم ٿي ويو. ٺٽو چونڪ دور دراز مقام تي هو، تنهنڪري هتي ته خاص طرح حالتون خراب ٿي ويون. نواب عطر خان، فرخ سير جي دؤر ۾ ٺٽي تي حاڪم ٿي آيو. اهو حڪمران ٿي هو ته وري پنهنجي اثر رسوخ سبب ٺٽي جي رضوي سيد، مير محمد شفيع لطف علي خان ٺٽي جي حڪومت لاءِ حڪمنامو حاصل ڪيو. هُو جڏهن ٺٽي پهتو، تڏهن عطر خان انهيءَ حڪم کي مڃڻ کان انڪار ڪندي، قلعي ۾ بند ٿي ويهي رهيو. قلعو ايترو ته ان دؤر ۾ به مضبوط هو، جو پورا ٻارهن مهينا مير محمد شفيع مقابلو ڪيو ۽ محاصرو ڪيو، ليڪن قلعو فتح ڪري نه سگهيو. آخر ١١٢٦هه ۾ اوچتو عطر خان لڙائيءَ هلندي قتل ٿي ويو، جنهن بعد قلعي تي مير محمد شفيع قبضو ڪيو (٢).

١١٣٨هه کان پوءِ پانئجي ٿو ته قلعي جي مرمت لاءِ دهليءَ کان حڪم آيو ۽ انهيءَ ڪم جو مهتمم حڪومت طرفان سيد سعدالله بن سيد محمد شجاع بخاريءَ کي ڪيو ويو. مرمت جو ڪم ڪهڙو ٿيو، ڪيتري قدر ٿيو، ان جو تفصيل موجود ڪونه آهي. مير قانع تحفة الڪرام ۾ سيد محمد شجاع المتوفي ١١٣٨هه جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته — ”سندس فرزند سيد سعدالله متين خدمتن (جامع فرخ ۽ عيدگاهه جي امامت) کان سواءِ، واهن ۽ کوهن کوٽائڻ ۽ ٺٽي جي قلعي اڏائڻ (مرمت) جي نگرانيءَ ۽ داروغپ ۽ بادشاهه پاران بيت المال جي داروغپ جي عهدن تي رهي، زماني ۾ ممتاز رهي ويو“ (٣).

ٺٽي ۾ ٽي مذهبي عهدا هئا: هڪ شيخ الاسلام جو عهدو، جنهن تي پوراڻي سادات فائز رهندا آيا؛ ٻيو قاضي القضات جو، جنهن تي سيد شڪرالله کان پوءِ قاضي محمد اوچي ۽ ڪانئس پوءِ سندس اولاد مقرر ٿيندو رهيو؛ ٽيون قاضي قلعهٔ حاڪم نشين جو عهدو. قلعي جي قاضيءَ جو شايد ٻاهرين معاملات سان واسطو ڪونه هوندو هو، فقط قلعي جي معاملات تائين سندس مذهبي فيصلا محدود هئا. اهو عهدو به هڪ خاندان جي حوالي رهندو آيو، ۽ انهيءَ خاندان جي ڪن فردن جو ذڪر ڪندي مير قانع لکيو آهي ته

---

(١) تحفة فارسي ص ٩٩. (٢) تحفة سنڌي ص ٢٤٩ - مقالات ص ٨٧٣. (٣) تحفة ٥١٣.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”از قبيله قضات قاعه“ ”قاضي زاده قاعه“ وغيره. قانع جي دؤر ۾ انهيءَ خاندان مان محمد اشرف نالي هڪ باذوق ۽ سخن فهم بزرگ هوندو هو، جنهن جي زبانيءَ ۾ مير قانع مقالات ۾ چند روايتون نقل ڪيون آهن (۱). مير قانع انهيءَ خاندان جي هڪ ٻئي فرد جو پڻ ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو نالو عبدالقادر هو، ۽ ان جيڪا نادر جي مرڻ جي تاريخ چئي سا نهايت موزون و مناسب آهي. تاريخ آهي ته:

فتنهء نادر چو برون شد ز ميان
راحت آمد بهمه عالميان
خوش خبر هاتف فرمود ز غيب
”محو شد آفت نادر ز جهان“ ۱۱۶۰هه (۲).

قلعي جي متعلق انگريزي سياح ڪپتان هملٽن جي هڪ روايت آهي. ڪپتان موصوف ۱۶۹۹ع/۱۱۱۱هه ۾ ٺٽي آيو ۽ اهو قلعو اچي ڏٺائين. سندس قول آهي ته قلعي ۾ هڪ وقت پنج هزار ماڻهو رهي سگهن ٿا.

قلعه حاڪم نشين ڪٿي هو، ان لاءِ سواءِ هن جي ٻيو ڪو اطلاع ڪونهي آهي ته تحفة الطاهرين جي مؤلف ان جو ذڪر محله پائي خان ۾ ڪيو آهي (۳). اسان کي ٺٽي جي هڪ عمر رسيده بزرگ ٻڌايو ته مسجد شاهجهانيءَ جي داخلي دروازي اڳيان ڏکڻ ۾ جيڪو وڏو ميدان پيو آهي، اتي قلعه حاڪم نشين هو. اها سموري اراضي محله پائي خان ۾ هئي. مسجد شاهجهاني ۽ مسجد اميرخاني، هي ٻئي پائي خان جي محلي ۾ هيون. اها روايت قرين قياس به آهي، ڇاڪاڻ ته اهڙي شاندار مسجد ضرور انهيءَ ايراضيءَ ۾ نهي هوندي، جتي قلعو ۽ سرڪاري عمارتون يا اميرن جا رهائشي مڪان هوندا. مٽيءَ جا جيڪي ڍير پيا آهن سي پڻ ڏيکارين ٿا ته اتي ڪي وڏيون ديواريون ڊهي ڪريون آهن.

قلعي جي چوڌاري ڪيترن بزرگن جون درگاهون هونديون هيون، جن جو ذڪر محله پائي خان جي تحت، تحفة الطاهرين ۾ آيو آهي. مثلاً: شيخ موسيٰ لانگاه عيسيٰ ترخان جي دؤر جو بزرگ آهي، سندس مزار محلي پائي خان ۾، قلعي ارڪ سان متصل هئي (۴). ٺٽي جو ٻيو هڪ بزرگ پير چتو پڻ قلعي جي پڪ ۾ دفن ٿيو (۵)، سائس گڏ پير لال جي قبر هئي (۶). ميان درگاهي شاهه جيڪو نواب سعيد خان (۱۱۱۹هه) جي

---

(۱) مقالات ۱۸۷-۳۷۶. (۲) مقالات ۴۲۳. (۳) طاهرين ص ۱۱۱.
(۴) طاهرين ص ۱۱۱؛ (۵) طاهرين ص ۱۶۱. (۶) طاهرين ص ۱۶۳.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دؤر جو بزرگ هو، جڏهن فوت ٿيو، تڏهن قلعي جي قريب سپرد خاڪ ڪيو ويو. انهن سڀني بزرگن جون درگاهون ١١٩٠هه تائين سلامت هيون.
قلعي جي ديوار سان لڳولڳ ميان گلاب شاهه جو تڪيو هوندو هو. غريب غربو، فقير خواهه مسافر ايندي ويندي اتي اچي ساهه پٽيندو هو ۽ ڪنهن وقت ته ڪجهه ڏينهن تائين به انهيءَ تڪيي ۾ رهي پوندا هئا. محمد ضياء مشهدي عالمگير جي دؤر ۾ ٺٽي آيو، شاعر هو ليڪن فقيرمنش، انهيءَ تڪيي ۾ اچي ڪيترو وقت رهيو. مير قانع لکي ٿو ته نه فقط جوان هو بلڪ خوبصورت پڻ هو. سندس شعر جو نمونو هي آهي:

آه سردي کز دلِ محزون بر آيد صبحگاه،
از براي ديو نفسِ سرکش ست تيرِ شهاب (١).

(٢) محلا

شوارين جو محلو: ٺٽي جو هڪ محلو هو. قانع لکي ٿو ته سيد نور شاهه، جيڪو پيران پير جي اولاد مان بزرگ هو، ان جون جايون انهيءَ محلي ۾ آهن. گويا اهو محلو ١١٨١هه تائين ۽ ان کان پوءِ به موجود هو ۽ انهيءَ زماني ۾ سيد نور شاهه جي اولاد مان پني لڌو شاهه هو، جيڪو ڪڇيءَ ۾ به رهندو هو ۽ انهن جاين جو به وارث هو (٢).

مير احمد بيگ جو محلو: مير احمد بيگ مزنگ، ميرزا جانيءَ جو خاص امير هو. ميرزا غازيءَ کيس "سلطان" جو لقب ڏنو هو، ۽ جڏهن کيس قنڌار جي صاحبي ملي ان وقت اڳ ۾ احمد بيگ کي "اعتماد خان" جو خطاب ڏيئي موڪليو هئائين. سندس پٽ منعم بيگ ۽ پوٽو مير شرفو ٺٽي جي اهم ماڻهن مان هئا. پير پني جي ڏاڪڻ انهيءَ مير شرفوءَ جوڙائي هئي. مير منون ۽ مير چتن، مير شرفوءَ جو اولاد هئا، جيڪي پوئين زماني جي برک ماڻهن مان ٿيا.

ٺٽي جو اهو محلو مير احمد بيگ جي ئي نالي تي منسوب ٿيو، ڇاڪاڻ ته مير موصوف ۽ سندس اولاد جون جايون انهيءَ محلي ۾ هيون. مير قانع لکيو آهي ته اهو محلو اتي هو، جتي هاڻي (١١٨١هه) اميرخاني رهن ٿا (٣). جامع شاهجهانيءَ جي اوڀارينءَ ديوار سان لڳولڳ اڄ به اميرخاني سادات رهن ٿا، ۽ انهيءَ وقت کان وٺي اهو محلو سندن رهائشگاهه آهي، جڏهن

(١) مقالات ٣٧٠. (٢) تحفة ٥٢٥. (٣) تحفة ٢٣١.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان مير ابوالبقا امير خان ننڍي جي نوابيءَ (١٠٣٩-١٠٤١هه) بعد ٺٽي ۾ مستقل رهائش شروع ڪئي ۽ اهو محلو ٺهرايو ”محلو اميرخاني“ مشهور ٿيو. مير قانع اهو پڻ اشارو ڏنو آهي ته مير احمد بيگ جي اولاد مان پوءِ ڪو ڪونه رهيو. ممڪن آهي ته احمد بيگ جي اولاد ختم ٿيڻ بعد اميرخانن انهن جاءِ ئي گهر وسايا هجن.

محلو غلو بازار: آن“ بازار اها ئي هئي، جنهن ۾ شاه مسڪين جو مقبرو آهي. انهيءَ بازار جي چوڌاري واري ايراضيءَ کي محلهء غله بازار سڏبو هو، جتي مسڪين شاه دفن آهي، اهو ئي سندس گهر هو (١).

---

(١) انهيءَ بزرگ جي شهادت ٩٦٣هه ۾ پورچوگيز جي هٿان ٿي. تحفة الڪرام ۾ آهي ته ميان ابوالقاسم نقشبندي عليه رحمة المتوفي ٧ شعبان ١١٣٦هه، جو قول آهي ته شاه مسڪين جي پائي جهڙو پيو ڪو بزرگ ٺٽي ۾ مدفون نه آهي. سندس زيارت مرادون پچائيندڙ آهي. (تحفة الڪرام فارسي٢٤٦) تحفة الطاهرين جي صاحب هيٺين القابن سان ڪيس ياد ڪيو آهي: ”شاهباز لاهوت، يڪته تازان ميدان جبروت، سر دفتر اولياء ڪبار، سالار قوافل ابرار، صاحب مناقب عليه، مظهر ڪرامات جليه، گلدستهء بوستان اصطفا، گل سرسبز حديقهء ارتضا، شهسوار مضمار معرفت و يقين، سيد شاه مسڪين -“ (ص ٩٩). انهيءَ مؤلف ”ثقه راوين“ کان ٻڌي لکيو آهي ته اولياء الله جي محفل ۾ شاه عليه رحمة، حضرت غوث الثقلين جي جاءِ نشين ٿيندو آهي. اڳتي هلي لکي ٿو ته - ”زيارت فيض اشاعت او، گره ڪشاي ڪار فروبستگان، و مرهم بند ناسور دلخستگان است. هر ڪه از صدق ارادات باستانش رسيد بڪام دل آرميد“.

درگاه اڄ تائين مرمت ٿيندي اچي ٿي، هر سال اتي ميلو لڳندو آهي ۽ هزارين خلق اچي ڪٺي ٿيندي آهي. درگاه جي ڏاکڻ ۾ داخلي دروازو بازار مان آهي. بزرگ جي مزار ڪاٺ جي خوبصورت ڇتيءَ هيٺ مسقف عمارت اندر آهي. هڪ خدمتگار صفائيءَ لاءِ مستقل رهي ٿو ۽ هر وقت زيارتي ايندا ويندا رهن ٿا. بزرگ جي خاص مريد ۽ خدمتگار سيد خاڪي شاه جي مزار به سندس برابر آهي (تحفة الطاهرين ١٠٣). بزرگ پاڻ به هر وقت صلواة شريف پڙهندو هو ۽ ان جون اميدون فوراً پچائيندو هو، جيڪو ماڻهو صلواة شريف سان شوق رکندو هو.

١٢٢٨هه ۾ قلات جي هڪ اهل خير بزرگ، ملا غلام احمد بن ملا عبدالڪريم بابيءَ (هنن جو احوال تڪمله مقالات ۾ ڏسو ص ٣٨٦-٥١٠) درگاه جي عمارت ٺهرائي، جنهن لاءِ مير مائل ٺٽويءَ هيٺيان ٻه قطعه تاريخ چيا:

(ڏسو حاشيو صفحي ٥٣ تي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اېترو عامل هو جو ڪنهن به بيماريءَ تي هڪ دفعو صلواة پڙهندو هو، ته مريض کي شفا نصيب ٿيندي هئي (١).

ٻيو بزرگ سيد محمود نالي هو، جنهن جي پڻ مزار انهيءَ محلي ۾ هئي. انهيءَ بزرگ جي سلسلي ۾ تحفة الطاهرين جي مؤلف هڪ واقعو لکيو آهي. لکي ٿو ته مخدوم محمد حافظ آڏيجن جي وينڊل جو قول آهي ته جڏهن هو ننڍي ۾ تعليم وٺڻ آيو، ان وقت هڪ مهجبين ۽ ماهرو تي عاشق ٿي پيو. عشق جو مٿس اهڙو غلبو ٿيو جو حاشيه شميسه اٿلائيندو هو ته انهيءَ معشوق جو چهرو نظر ايندو هيس ۽ جي تفسير بيضاوي کوليندو هو ته ان ۾ به اکرن جي بجاءِ محبوب جا خد و خال ڏسندو هو. جڏهن حالت سخت نـاگفته ٿيس تـڏهن مٿين بزرگ جي مزار تي ويو ۽ دعا گهريائين، انهيءَ کان پوءِ فوراً مٿانئس انهيءَ عشق جو غلبو لهي ويو (٢).

انهيءَ محلي ۾، "خشتي حويلي" مشهور هوندي هئي. انهيءَ جي ڪنڊ ۾ هڪ ڪامل ولي سيد ابراهيم شهيد مدفون هـو (٣). انهيءَ ئي محلي جي چيڙي تي ميربحرن جي ڏيڊ هوندي هئي، جنهن جي ڪناري تي سيد ابـراهيم مجذوب ۽ سيد عبدالله جون قبرون زيـارتگاهه هيون (٤). شيخ حسن، جيڪو مخدوم اسحاق اربعائيءَ جو دوست هو، ۽ سندس مريد سيد ابـراهيم جون قبرون هڪٻئي سان گڏ انهيءَ محلي ۾ ڪنهن طرف هيون. ٻئي بزرگ جفر ۽ نجوم جو به ماهر هو، ليڪن جڏهن شيخ حسن جي نظر فيض اثر مٿس پيئي تڏهن سڀيئي ڳالهيون وسري ويس (٥).

پير بودهن جي مزار ڪرامت آثار به انهيءَ محلي ۾ هوندي هئي. انهيءَ بزرگ جي ڪرامت هيءَ هوندي هئي جو جيڪو ٻچي سندس قبر تي وڃي ڪاڏي گسائيندو هو، ان کي يڪدم چاپڻين ڏاڙهي ڄمي پوندي هئي. چنانچه شيخ محمد اعظم مولف تحفة الطاهرين جي هڪ دوست سان به اهڙو پسڻ ٿيو (٦).

بهرحال اهو محلو خداوارن جـو آرامگاهه هو. محلو ۽ ان ۾ مٿي مذڪور ٿيل سڀ زيارتون تحفة الطاهرين جي تاليف. ١١٩٠هه تائين موجود هيون.

ملا محمد عليءَ جو محلو: ملا محمد علي ميرزا جاني بيگ ترخان جو امير هو، اهو محلو سندس نالي سان مشهور هـو، چاڪاڻ تـه سندس جايون انهيءَ محلي ۾ هيون، ۽ پوءِ سندس اولاد به اتي ئي رهندي هئي.

(١) طاهرين ص ١٠٤. (٢) طاهرين ص ١٠٥. (٣) طاهرين ص ١٠٧.
(٤) طاهرين ص ١٠٦. (٥) طاهرين ص ١٠٨-١٠٩. (٦) طاهرين ١٠٩.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غله بازار جي پويان الهندي طرف انهيءَ محله ۾ هڪ مسجد هئي، جنهن ۾ ميان ٺاري پنهنجو مدرسو قائم ڪيو هو. اهو بزرگ تحفةالڪرام جي تاليف (١١٨١هه) وقت موجود هو (٥٦٨).

سيد محمود ٺٽي جو هڪ ولي هو، قاضين جو سچو محلو سندس مريد هو، سندس درگاهه اناج بازار جي اوڀر ۾ قانع جي وقت ۾ موجود ۽ عام و خاص ماڻهن جو زيارتگاهه هو (تحفة ٦٠٤) (تحفة الطاهرين ١٠١).

سيد محمد مڪائي، جنهن جي هڪ مزار حيدرآباد ۾ ٽڪريءَ تي آهي، ان جي ٻي مزار غله بازار ۾ هئي، ۽ قانع جي زماني تائين موجود هئي (٦٠٤).

ٻيا به ڪيترا بزرگ انهيءَ محلي ۾ آرامي آهن، جن جو ذڪر تحفة الطاهرين جي مؤلف ڪيو آهي. مثلاً:

شيخ فريد، جيڪو باطني ڪمالات کان سواءِ ظاهري علومن ۾ به يگانو هو، ۽ ٩٦٣هه ۾ فرنگين هٿان شهيد ٿيو، سو به انهيءَ محلي ۾ پورڻل هو (١).

حاجي محمد يعقوب، ٺٽي جو هڪ عارف ڪامل، پڻ انهيءَ محلي ۾ ستل هو. انهيءَ بزرگ جو قول هو ته "سڀني اذڪارن لاءِ دل جو حضور شرط آهي، ۽ ان کان سواءِ جيڪو پڙهندو ته قبول نه ٿيندا، ليڪن صلواة شريف بي‌حضور دل سان به قبول پوندي". چنانچه پاڻ به صلواة شريف تي

(حاشيو آندل صفحي ٥٢ تان)

١- باجاه حق چون اين زمان يمن شهر مسڪين نواز
بگرفت باز اين مقبره زين نو بنا رشدِ گزين
از خير آنڪس ڪو بجان صادق غلام احمد است
چون باب خود عبدالڪريم در زمرهٔ ارباب دين
سالِ بنايش صبحدم گفته چنين روح القدس
"بر بانيءِ اين مقبره باجاه حق صد آفرين" ١٢٢٨هه.

٢- اين رشڪ ارم مقبرهٔ سيد مسڪين — بگرفت چو زين تازه بنا تازه فضا زود
از خير غلام احمد نامي ڪه در احباب — چون باب ڪريم است به هر باب ذوي‌الجود
تاريخ بنايش ڪه ز نو آمده بالخير — "با خير بسـ از مقبره گو" هاتف فرمود
١٢٢٨هه.

مٿين ٻنهي قطعن مان معلوم ٿئي ٿو ته درگاهه ۽ مقبرو ١٢٢٨ هه ۾ نئين سر ملا غلام احمد تعمير ڪرايو، جنهن جي اڄ تائين مرمت ٿيندي اچي ٿي.

(١) تحفة الطاهرين ص ١٠٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. قرين قياس به اهو ئي آهي. ترخانن جڏهن قلعو تعمير ڪيو ته ان جي چوڌاري هنن پنهنجي اميرن کي ويهاريو ۽ قلعي جي چوڌاري وارا محلا انهن ئي اميرن جي نالي پٺيان مشهور ٿيا، جيئن ته محلي پائي خان جو پٽو به قلعي جي قريب پوي ٿو. مير احمد بيگ جو محلو به محلي پائي خان سان متصل هو، جنهن ۾ پوء اميرخاني آباد ٿيا، ۽ اڄ تائين اهو محلو انهيءَ ئي جاء تي آباد آهي. اهو محلو به قلعي سان گڏ هو. مغلن پنهنجي دؤر ۾ جامع شاهجهاني به قلعي ارڪ جي سامهون نهرائي.

سيد لطيف شاهه جي مزار انهيءَ قلعي ۾ هئي. انهيءَ بزرگ لاء شيخ اعظم لکيو آهي ته لکو شاهه ڦاڦڙو شهر جي وڏن واپارين مان هو. کيس نهايت ئي خوبصورت پٽ هو ــ "بغايت خوبروئي که آفتاب از پرتو عذارش خيره، و ماهتاب از رشک جمالش تيره" ــ سيد صاحب جو ان مه جبين ۽ پري روء سان عشق مجازي ٿي ويو. آخر جڏهن خواري ٿي، تڏهن لکو شاهه سير جي بهاني سيد کي ٻيڙيءَ ۾ وٺي ويو ۽ وچ درياهه ۾ پهچي ڳچيءَ سان پٿر ٻڌي، درياهه ۾ اڇلايائينس. بزرگ ٻڏو ڪونه بلڪ پٿر ڪجهه جهڙو هلڪڙو ٿي درياهه ۾ ترڻ لڳو ۽ بزرگ به ٻيڙيءَ سان گڏ هلڻ لڳو. اها ڪرامت ڏسي لکو شاهه حيران ٿي ويو، ۽ آخر سيد کي موٽائي شهر ۾ وٺي آيو ۽ پٽ کي شافي بنائي بزرگ کان پنهنجي قصور جي معافي ورتائين (١).

پير چٽي جي مزار مير متين الدين خان حسين (المتوفي ١١٧٧هه) (٢) امير خانيءَ جي حويليءَ سان گڏ هئي (٣). ان مان پڻ اهو ظاهر ٿيو ته پائي خان جو محلو تمام وڏو هو- شاهه منبي جي مزار جي اولهه کان شروع ٿي، جامع شاهجهانيءَ جي اترينءَ ديوار کان ٿيندو، امير خاني محلي جي اتر سان وڃي ٿي لڳو. پير صلاح الدين هڪ هندي بزرگ جيڪو ڄام فيروز (٩١٤ - ٩٣٠هه) جي دؤر ۾ ٺٽي ۾ آيو، انهيءَ محلي ۾ مدفون ٿيو (٤). پير چٽو ٺٽي جو ڪامل ولي پڻ انهيءَ محلي ۾ ڪنهن هنڌ دفن ٿيل هو (٥).

شيخ اعظم، شهر جي پسگردائي (سواد بلده) جي بزرگن جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ميان زاهد شاهه جي مزار محلي پائي خان جي اوير ۾ اتي آهي، جتي سندس تڪيو هوندو هو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته محلي پائي خان جو چيڙو شهر جي ٻاهر تائين ٿيو ٿي.

---

(١) طاهرين ١١٣ (٢) تذڪره اميرخاني ص ٢١٠. (٣) طاهرين ١١٤. (٤) طاهرين ١١٤ (٥) طاهرين ١١٦.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس پٽ محمد قاسم شاهجهاني وزير جعفر خان جو منشي هو. ان جو هڪ پٽ محمد مقيم ٻيءَ ڪان پوءِ پيءُ واريءَ جاءِ تي مقرر ٿيو، ٻيو پٽ محمد عارف شهزادي ڪام بخش جي سرڪار ۾ منشي هو. قانع لکي ٿو ته انهن ملازمتن سبب ملا محمد عليءَ جو سمورو اولاد لڏي وڃي دهليءَ رهيو، ٺٽي ۾ فقط انهن جا ڏهٽاڻ وڃي رهيا، جيڪي مير قانع جي دور تائين انهيءَ محلي ۾ رهندا هئا (١).

ياٽي خان جو محلو: ملا گدا علي ”ياٽي خان“ (٢)، ميرزا جاني ترخان جو امير هو. اهو محلو سنڌس نالي پٺيان مشهور ٿيو (٣). اهو محلو جامع شاهجهانيءَ جي اتر ۾، اميرخاني محلي سان، جيڪو مير احمد بيگ جي محلي واري هنڌ تي آباد ٿيو، ملحق هو. مسجد اميرخاني، جيڪا شاهجهاني مسجد جي اترينءَ ۽ اولاهينءَ ڪنڊ تي ٿورو اڳيرو آهي، سا ان وقت محلي ياٽي خان ۾ هئي. ”چوڪ ملڪ مان“ ۽ ”چوڪ عبدالغني“ انهيءَ مسجد جي ٻن طرفن مان هئا (٤)، گويا اهي به محلي ياٽي خان ۾ هئا. اهو محلو شاهه منبي جي مزار جي الهندي طرف ڪان هو. انگريزن جي ڪوٺي به انهيءَ محلي ۾ انهيءَ جاءِ تي هئي جتي ان کان اڳ مرزا حسين جي جاءِ هوندي هئي. مرزا حسين جي جاءِ پوءِ تي، ان کان اڳ انهيءَ هنڌ سيد محمد باقر ۽ سيد محمد طاهر استرآبادی رهندا هئا.

استرآبادي سيد پوءِ ٻاغائي سيد ڪونجڻ لڳا، ۽ اڄ تائين انهيءَ لقب سان مشهور آهن. مير طاهر نسياني مولف ”تاريخ طاهري“ انهن سيدن مان هو.

انهيءَ محلي ۾ هيٺيان بزرگ مدفون هئا، جن جو ذڪر قانع ۽ شيخ محمد اعظم ڪيو آهي.

شيخ موسي لانگاهه قلعه ارڪ (يعني قلعه حاڪم نشين) جي ديوار سان لڳولڳ دفن هو (٥). پير شاهي، جيڪو ٩٦٣هه ۾ عيسائن جي محلي ۾ شهيد ٿيو، سو ٻئي انهيءَ محلي ۾ ”ملڪ مان چوڪ“ جي قريب پنهنجي گهر ۾ دفن ٿيو (٦).

شيخ اعظم جي مٿين قول مان ظاهر ٿيو ته قلعه ارڪ پڻ محلي ياٽي خان ۾ هوندو هو ۽ ”چوڪ ملڪ مان“ به انهيءَ محلي ۾ هو. قلعه ارڪ جي سلسلي ۾ ٺٽي جي هڪ بزرگ مون کي ٻڌايو ته قلعو، جامع مسجد جي ڏاکڻي داخلي دروازي جي سامهون جيڪو ميدان پيو آهي ان ۾ هوندو

---

(١) تحفة ٢٣٠ (٢) تحفة ٢١٨ (٣) تحفة ٢٣٠ (٤) تحفة ٢٣٧
(٥) طاهرين ١١١ (٦) طاهرين ١١٢ ۽ تحفة فارسي ٢٤٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نظر ايندي هيس (۱).

سيد اسماعيل به ٺٽي جو وڏو ڪامل بزرگ هو، جيڪو پڻ انهيءَ محلي ۾ آرامي هو (۲). ۱۱۹۰هه تائين آهي مزارون ۽ آهو محلو موجود هئا.

محله مرزائي بازار: انهيءَ نالي جو محلو ۽ بازار پيئي ارغون ۽ ترخان دؤر جا هئا. مرزا باقيءَ جي پهرئين سال ارغونن ساڻس بغاوت ۽ سرڪشي ڪئي. شهر جي جنهن حصي ۾ ارغونن جي بود و باش هئي، اهو مرزائي بازار کان ڏکڻ ۾ هو. ترخان نامه جو مؤلف لکي ٿو ته ارغونن مرزا باقيءَ جو ڪوبه ماڻهو محلي مرزائي بازار، اگر محلي ۽ مغلواڙي ۾ ڪونه ٿي ڇڏيو. هڪ ڏينهن مرزا باقيءَ ڏانهن هنن نياپو موڪليو ته مرزائي بازار کان اتر طرف جيڪو شهر آهي سو تنهنجي حصي ۾ آهي، ۽ بازار جي ڏکڻ حصي وارو پاسو اسان جي قبضي ۽ ملڪ ۾ آهي (۳). آخر انهيءَ سرڪشيءَ جو نتيجو اهو نڪتو، جو هڪ ڏينهن سيني ارغونن جي دعوت ڪري ڪين قلعي ۾ گهرائي، مرزا باقيءَ سنڌي سپاهين هٿان ڪين قتل ڪرائي ڇڏيو. قريب هزار ارغون ان ڏينهن قتل ٿيا ۽ جيڪي بچيا انهن ڀڄي وڃي سکر ۾ سلطان محمود وٽ پناهه ورتي.

مٿين مذڪور مان اهو ئي اندازو ٿئي ٿو ته سرڪاري عمارتون، قلعه حاڪم نشين وغيره، شهر جي اترئين حصي ۾ هيون.

محلم اگر: آگريو يا اگر محلو، چيو وڃي ٿو ته اگريه قوم جي نسبت ڪري مشهور ٿيو. انهيءَ قوم جي ماڻهن جا انهيءَ محلي ۾ ڪثرت سان گهر هئا. اها قوم لوهارڪو ڌنڌو ڪندي هئي، ۽ جڏهن سيد يعقوب ۽ سيد اسحاق مشهدي، ڄام نظام الدين جي ڏينهن ۾ ۹۰۱هه ۾ مشهد کان لڏي ساموئيءَ ۾ آيا، تڏهن اها قوم، سيد يعقوب جي مريد ٿي. قانع لکي ٿو ته آگره قوم جو اولاد اڄ تائين (۱۱۸۱هه) انهيءَ سيد (۴) جو مريد آهي.

---

(۱) طاهرين ۱۴۸. (۲) طاهرين ۱۴۹ (۳) ”تا کار بجائي رسيد که کسان شحنه ميرزا باقي را، از محله مغلواره، و ميرزائي، و آگر، منع کردند که: کسان ميرزا باقي در اين محالات نيامده باشند که نصف شهر از بازار ميرزائي طرف شمال تعلق به ميرزا محمد باقي دارد، و نصف ديگر از بازار مذکوره جانب جنوب بما!“ - ترخان نامه تحت ’باقي‘. (۴) سيد ۹۲۲ ۾ انتقال ڪيو ۽ ساموئيءَ ۾ دفن ٿيو. قانع لکي ٿو ته هو پويان اولاد ڇڏي ويو، جن مان ڪي اڃا تائين تعلقي ڪڪرالي جي واري ديهه ۾ رهن ٿا، ڪي پين پاسن ڏانهن لڏي ويا ۽ ڪي ٿورا آگر محلي ۾ رهي گذاري ويا. تحفة ۴۷۸.

مير فرخ ارغون جي ٺهرايل "جامع فرخ" به انهيءَ محلي ۾ هئي. مسجد سان متصل جيڪو ٩٦٣ھ ۾ شهيدن جو گنج ٺهيو، ان جو ذڪر شيخ اعظم انهيءَ محلي هيٺ ڪيو آهي. مير فرخ ارغون شاهه حسن ارغون جو عزيز هو. هن اها مسجد دستور موجب پنهنجي رهڻ واري حويليءَ جي قريب ٺهرائي هوندي. گويا ارغون خواهه ترخان حڪمرانن جي رهڻ جو هنڌ (قلعه ارڪ) انهيءَ ئي ايراضيءَ ۾ هو، ۽ اتي ئي آسپاس سندن امير ۽ عزيز رهندا هئا. اهو محلو ۽ مٿي بيان ڪيل زيارتون ١١٩٠ھ تائين موجود هيون.

اهو محلو غالباً ٺٽي جي مشهور خواجه شڪر جي نالي پٺيان آباد ٿيو، جنهن جا وڏا شيخ عيسيٰ لنگوٽي برهانپوريءَ سان گڏ ساموئيءَ ۾ آيا. تحفة الڪرام ۾ آهي ته - چون ٿا ته آڪر (محلي) جي رهاڪو انصارن جو هڪ ٻيو قبيلو، ڏاڍيءَ طاقت وارو ۽ دولتمند هو ۽ اهو قبيلو وڏو هو. مشهور خواجه شڪر جي اولاد، جن جا وڏا شيخ عيسيٰ لنگوٽيءَ سان گڏ برهانپور کان آيا هئا، سي به دراصل انهن جا گماشتا هئا (تڪ ٤٨٤)، جن انصارين جي زوال بعد دولت ۽ امارت ۾ زور ورتو. جڏهن اهي به زوال هيٺ آيا، تڏهن وري، بقول قانع ٺٽي جي، ڪشميري واپارين پيسي ۽ واپار ۾ ڪنڌ ڪڍيو.

محله خواجه شڪر: ان محلي جو ذڪر تحفة الطاهرين جي مؤلف ڪيو آهي. اهو محلو پاڻ تو ته شهر جي بلڪل ٻاهرين پاسي ۾ هو، ۽ خود اهو محلو، بقول مير قانع، شهر جي اولهه ۾ هو ۽ نهايت مشهور هو (١). محمد اعظم شهر جي آسپاس (سواد بلده) وارن بزرگن جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته پير چِٽي جي درگاهه خواجه شڪر جي محلي جي اولهه ۾ قاصائن جي پاڙي ۾ آهي (٢)؛ گويا محلي جي اولهه کان قاصائن جو پاڙو هوندو هو.

سيد حاجي مؤذن، جيڪو حال ۽ قال جو بزرگ هو، سو انهيءَ محلي ۾ مدفون ٿيو. هڪ ماڻهوءَ جي اکين جي ديد اهڙي جهڪي ٿي ويئي جو ڏسڻ وائسڻ کان بيوسجي ويو. هن بزرگ وٽ ويو، چيائينس ته سرائي سرمي مان ٻري سڄيءَ اک ۾ ڦيرائي چئو "لااله الاالله نورالعينين"، کٻيءَ اک ۾ گهمائي چئو "محمد رسول الله سيدالڪونين". هن ائين ڪيو، نور اوجر ٿي پيس، اهڙيءَ طرح جو اونداهيءَ ۾ به ٻنان روشنيءَ جي شيءِ

---

(١) تحفة ٤٨٤. (٢) طاهرين ١٦٥

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصل سنڌيءَ ۾ لفظ ”آڳڙيا“ آهي، جيئن ”شاهه لطيف“ پنهنجي بيتن ۾ ان کي آندو آهي. مثلاً:

اڄ آڳـڙيــا آئيا، سـوڌا سرائـــي
پاڻـــي پياري، تيغون ڪنڌا تکيـــون

—

اڄ آڳڙيـــا آئيا، ساڻو ڪـــي سڄاڻ
لاهيندا مـــورياڻ، رُڪُ ڪريندا پـــدرو

—

ڪٽ ڪڙهي، لوهه ٻري، ڌوڏا جت ڌڳن
مترڪن منه ڪيڏيا، ساڻداڻيون سهڪن
اڄ پـڻ آڳڙين، ميڙو آهـي مچ تـي- (يمن ڪلياڻ)

مٿين بيتن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهي لوهار ڦيري به ڪندا هئا، ۽ ڳوٺن ۾ وڃي ماڻهن جا ڪٽ ڪاٽل اوزار صفا ڪندا هئا، ۽ مُڏن اوزارن کي سيراڻن تي چاڙهي تکو ڪندا هئا. ترارن کي پاڻي ڏيڻ، صاف ڪرڻ ۽ تکي ڪرڻ ۾ به پٽڙ هوندا هئا، ڦيريءَ کان علاوه مستقل دڪان به هوندا هئڻ، جن ۾ لوهه ۽ رڪ جا اوزار هر نموني ۽ هر قسم جا ٺهندا هئا.

مٿئين مذڪور مان ظاهر آهي ته اهو محلو ٩٠١هه کان گهٽ اڳ آباد هو.

انهيءَ محلي ۾ انصارن جو به هڪ قبيلو رهندو هو، جيڪو طاقت ۽ دولت ۾ ناميارو هو. خواجه شڪر جي اولاد، انهن جا گماشتا هئا. اهي انصار آخر زوال ۾ آيا، ۽ انهن کان پوءِ سندن گماشتن (خواجن) زور ورتو ۽ اهي ٺٽي جي الهندي واري مشهور محلي خواجه شڪر، ۾ رهندا هئا (١).

اهو محلو ڪيترن ناميارن بزرگن جو مسڪن هو، جيئن ته مخدوم فيض الله، جيڪو پنهنجي وقت جو جيد عالم ۽ صاحب ڪمال بزرگ هو، انهيءَ محلي ۾ رهندو هو ۽ درس ڏيندو هو. ٺٽي جو مشهور ولي سيد علي ثاني سندس شاگرد هو. ان جو فرزند سيد جلال ثاني، جيڪو مير صالح ترخان جو نياڻو ۽ ترخان نامه جي مصنف سيد مير محمد جو والد

(١) تحفة ص٨٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو، سو به انهيءَ ڪامل استاد جو شاگرد هو. سيد جو اولاد انهيءَ بزرگ جي اولاد جو گهڻو ادب ڪندو هو، ۽ تبرڪاً پهرين قرهي ڪانئن لکرائيندا هئا. قانع لکي ٿو ته سيد عليءَ جو پوٽو سيد علي اصغر انهيءَ محلي ڏي پير به ڊگها ڪري نه سمهندو هو (١).

ٺٽي جو هڪ ٻيو وڏو عالم ۽ سالڪ مخدوم محمود به انهيءَ محلي ۾ رهندو هو، ۽ ڪانئس پوءِ سندس اولاد به اتي گذاريو (٢). حضرت مخدوم نوح هالائيءَ جو مريد ۽ الله وارو بزرگ، ميان مٺو، گذاريندو ته گهڻو جامع فرخ ۾ هو، ليڪن سندس رهڻ جو حجرو آگر ۾ هو (٣). مير قانع جو قول آهي ته سيد علي ثانيءَ جي ميلي ڪان واندا ٿي، فقير انهيءَ حجري وٽ اچي گڏ ٿيندا آهن. مخدوم نوح عليه رحمت جي ٻئي مريد سلطان قمر جو حجرو به انهيءَ محلي ۾ هو، جتي ٻڌ سيد عليءَ جي ميلي ڪان موٽي، فقير اچي گڏ ٿيندا هئا (٤). اهي ٻيئي حجرا مير قانع جي زماني (١١٨١هه) تائين انهيءَ محلي ۾ موجود هئا.

ٺٽي جي ڪيترن الله وارن جا آخري آرامگاهه انهيءَ محلي ۾ هئا، جن جو ذڪر شيخ محمد اعظم ڪيو آهي، مثلاً:

سيد محمد قادري، جيڪو نواب حفظالله خان جي زماني ۾ (١١٠٣-١١١٢هه) حيات هو، سو انهيءَ محلي ۾ آرامي آهي. ساڻس گڏ سندس پاءِ سيد شاهنواز جي مزار آهي (٥). هڪ ٻيو ڪامل، پير بدر به انهيءَ محلي ۾ ستل آهي، جنهن لاءِ شيخ اعظم لکيو آهي ته هڪ ڏينهن ڪتان ويو ٿي، وات تي هڪ ماڻهو پيٽ جي سور ۾ تڙپي رهيو هو، ان کي چيائين ته مٽي کڻي پيٽ کي مَل؛ هن ائين ڪيو، ۽ فوراً پيٽ جو سور دفعي ٿي ويس (٦). حاجي مؤذن جي مزار بہ آگر ۾ هئي. اهي سڀ مزارون ١١٩٠هه تائين موجود هيون. شيخ اعظم، حاجي مؤذن عليه رحمت جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته – اکنون نيز طوائف انام براي انجاح مدام خود بمرقد وي سائل شوند، و بکام دل باز روند – نورالله مرقده" (٧).

٩٦٣هه ۾ انهيءَ محلي تي به گوا جي عيسائن حملو ڪيو هو، ۽ تقريباً به سؤ ماڻهو شهيد ٿيا، جن ۾، بقول شيخ اعظم – "درميان شان بسيار اهل پرهيز و تقوي و صاحب صدق و صفا بودند –" انهن کي هڪ هنڌ

(١) تحفة ٥٤٩. (٢) تحفة ٥٥٣. (٣) تحفة ٦١٣- اهو بزرگ مڪليءَ تي پير آسات جي ڏاڪڻ هيٺان دفن ٿيل آهي. (٤) تحفة ١١٤. (٥) طاهرين ١٢٣.
(٦) طاهرين ١٣٥. (٧) طاهرين ١٣٦.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دفن ڪري، گنج شهيدان ناهيو ويو، جيڪو ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين زيارتگاهه هو (١).

سُرهين جو محلو: ٺٽي جا سُرهيا، جيڪي ريشم ۽ پٽ خواهه زراندوزيءَ جو ڪم ڪندا هئا، سي سڀ انهيءَ محلي ۾ رهندا هئا. اها قوم پنهنجي تجارت سبب نهايت شاهوڪار، خوشخور ۽ خوش پوشاڪ هئي. ڪي ٿورا منجهن غريب هئا، ورنه گهڻو ڪري سڀئي آسودا هئا. آچارن ۽ چٽڻين ناهڻ ۾ اها قوم برڪ هئي، چنانچه اڄ تائين بـه شڪارپور خواهه لاڙڪاڻي جا سُرهيا تمام سٺو آچار ناهين ٿا.

سيد محمود، ٺٽي جو ڪامل بزرگ انهيءَ محلي ۾ رهندو هـو ۽ دفن بہ اتي ٿي ٿيو (٢).

محله نورسيو: ابتدا ۾ اهو محلو ”خواجن جو محلو“ ڪري سڏبو هو، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ خواجا قوم ڪثرت سان رهندي هئي. غالباً اهي آهي خواجا هئا، جن ڪي بقول قانع رسول آباد جي درس لٽلي نالي هڪ بزرگ، غوث‌الثقلين جي اشاري تي اچي مسلمان ڪيو هـو ۽ اهو بزرگ پاڻ بـہ انهيءَ ئي محلي ۾ قيام پذير ٿيو (٣).

ٺٽي جي مشهور خوشنويس سيد عليءَ جو پوٽو، سيد احمد، انهيءَ محلي ۾ رهندو هو (٤). سيد مير محمد، جيڪو متياري سيدن مان هو ۽ ڪرامتن وارو بزرگ هو، سو بہ انهيءَ محلي ۾ گذاريندو هو. ٻيالائي ڳوٺ جا سومرا انهيءَ بزرگ جا مريد هئا (٥). خواجن ڪان سواءِ انهيءَ محلي ۾ ٻيون قومون بہ رهنديون هيون، ۽ ڪيترن ساداتن جا بـہ گهر انهيءَ محلي ۾ هئا. مير قانع جي زماني ۾ (١١٨١هه) انهيءَ محلي جو نالو قري ”محلهٔ نورسيو“ ٿيو. ”جملہ پير وارو ميدان“ انهيءَ محلي ۾ هوندو هو، جتي درس ملو، شيخ عثمان، شيخ يعقوب ۽ درس امين محمد اچي روزانو گذبا هئا. انهيءَ محلي ۾ ۽ انهيءَ ميدان جي سامهون ٺٽي جي قديم مسجد هئي، جيڪا مير قانع جي وقت ۾ ”محمد قائم واري مسجد“ ڪري سڏبي هئي. انهيءَ ئي مسجد ۾ درس لٽلي اچي قيام ڪيو هو (٦).

محله ڪشمشيان: هي محلو بہ ٺٽي جي مشهور محلن مان هو. هن ۾ ڪشمش يا ڪٽي چڻجي تہ سڪي ميوي جا واپاري رهندا هئا. انهيءَ

---

(١) طاهرين ١٣٥ (٢) تحفة ٦٠٣ (٣) تحفة ٥٧٥ (٤) تحفة ٥٩٣ (٥) تحفة ٥٢٠ (٦) تحفة ٥٧٥؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دؤر ۾ ٺٽي ۾ خود ڊاک ۽ انگور ڪثرت سان ٿيندا هئا. قندار ۽ بلوچستان کان به ٺٽي ۾ تمام گهڻو ميوو ايندو هو. غالباً ميوي جو سمورو واپار انهيءَ محلي جي ماڻهن جي هٿ ۾ هو. مير قانع لکي ٿو ته پهريون انصاري دولت ۾ مشهور هئا، انهن جي زوال بعد وري سنڌن گماشته خواجه زور ۾ آيا، انهن جي بربادي‌ءَ بعد دولت ۽ امارت ۾ ڪشمشي واپارين ڪنڌ ڪڍيو (١).

اهو محلو ميرڪن جي محلي جي اوپر ۾ هو، ۽ انهيءَ محلي جي پٺيان جهنگل هوندو هو (٢)، گويا شهر جي اوپر ۾ انهيءَ محلي تي شهر جو اختتام هو، جنهن بعد بيلو هو.

سيد ابراهيم، جيڪو حضرت راجو قتال جو پوٽو هو، ۽ پوءِ ٺٽي ۾ اچي رهيو، ان جي مزار انهيءَ محلي جي الهندي ۾ هئي. قانع لکي ٿو ته ڪئين بزرگ انهيءَ مزار جي زيارت مان فيضياب ٿيا (٣) . ١١٨١هه ۾ اهو محلو ۽ اها مزار موجود هئي.

محله مسواڪ ڪشان: "مسواڪ ڪشان" جو مطلب ته اهوئي آهي ته جيڪي ڏنڊڻ ٺاهيندا هئا. اهي انهيءَ محلي ۾ رهيا ٿي ۽ انهن جو تعداد ايترو وڏو هو، جو آخر محلو ئي انهن جي نالي تي سڏجڻ لڳو. اڳيي انگريزي برش، ڏندن کي صفا ڪرڻ لاءِ ته ڪونه هئا. هرڪو نم، ٻبر يا ڪبڙ مان تاري پيجي، ان مان ڏندڻ ناهي، هر نماز کان اڳ وضوءَ جي وقت ڏيندو هو. ٺٽي جي آبادي لکن مٿي هئي، ۽ شهر جا باشندا به متمدن ۽ رهڻيءَ ڪهڻيءَ خواه عادتن اطوارن ۾ نهايت اوج تي پهتل هئا. انهن جي شان وٽان اهو نه هو ته هو پاڻ وڻن مان ڏندڻ پيجي هڻن، تنهنڪري پاڻئجي ٿو ته ڏندڻن جي واپار لاءِ ٺٽي ۾ هڪ خاص قوم هئي، جيڪي "مسواڪ ڪش" مشهور ٿيا ۽ انهن جو ڌنڌو ئي اهو هو ته هو ڏندڻ ناهي پاڻ وٽ رکن ۽ اتان ٺٽي جو هرڪو فيشن ايبل ماڻهو ڏندڻ خريد ڪري.

ٺٽي جو مشهور خوش نويس سيد محمد فاضل انهيءَ محلي ۾ رهندو هو، جنهن جا به پٽ سيد محمد بزرگ ۽ سيد نظام‌الدين عالمگير جي شروع وارن ڏينهن ۾ دربار ۾ حاضر ٿي، شاهي عهديدارن ۾ وڃي داخل ٿيا. مير محمد

---

(١) تحفة ٤٨٤ (٢) تحفة ٥١٣ (٣) تحفة ٦٠٥

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بزرگ به پيءُ وانگر خوش نويس هو (١)، ۽ نظام الدين به ڪيترن ئي وصفن سان سينگاريل هو (٢).

سنگتراشن جو محلو: ٺٽي جو هي محلو آرٽ، ڪاريگريءَ ۽ صنعت جو نهايت اهم مرڪز هو. ان ۾ سنگتراش رهندا هئا، جيڪي پٿرن تي نقش و نگار ڪڍندا هئا، ۽ مٿن اکر اُڪريندا هئا. مڪليءَ جي مزارن جا پٿر گهڻو ڪري انهيءَ محلي جي ماهرين فن جا شاهڪار آهن.

ڪي تہ چٽسالي‌ءَ جا پاڻ ئي ماهر هئا ۽ ڪي ٺٽي جي ڪنهن چٽسال کان پٿر تي نقش ڪڍرائي، پوءِ پاڻ ان جي اکر ڪندا هئا. قرآن شريف جون آيتون، نسخ ۽ طغرائي خط ۾ ۽ ڪتبا فارسيءَ جي نستعليق خط ۾ ٺٽي جي استاد ڪاتبن ۽ خوشنويسن کان ڪڍرائيندا هئا، ۽ پوءِ ان جي اُڪر پاڻ ڪندا هئا ـ جيئن تہ جامع شاهجهانيءَ جا ڪتبا مختلف ڪاتبن جا لکيل آهن، ليڪن اُڪر انهيءَ محلي جي سنگتراشن جي ٽيل آهي. خود سنگ تراشن مان ڪي ماهر خطاط هئا، ۽ چٽسالي‌ءَ ۾ پڻ بيمثال هئا. بهرحال مڪلي انهيءَ محلي جي فنڪارن جي فني مهارت جو مظهر آهي. جڏهن کان ٺٽي مان امير ويا، عالي خاندان ختم ٿيا، رسنديءَ پڄنديءَ وارا ماڻهو زوال هيٺ اچي ويا، قبرون ڪچيءَ مٽيءَ جون ٺهڻ لڳيون، ڪتبن جي ضرورت باقي نہ رهي، شهر ۾ مسجدن ۽ عاليشان عمارتن جو ٺهڻ بند ٿي ويو، تڏهن سنگتراشيءَ جو فن به ٺٽي مان موڪلائي ويو ۽ انهيءَ فن جا ماهر به ختم ٿي ويا.

تحفة الڪرام جي تاليف (١١٨١هه) وقت، اهو محلو موجود هو، چاڪاڻ تہ مير قانع لکي ٿو تہ ماژندراني سادات جي اولاد مان سيد مير نالي هڪ بزرگ انهيءَ محلي ۾ رهي ٿو (٣).

نقارچن جو محلو: ٺٽي جي هن محلي ۾ نقارچي رهندا هئا، جن کي سنڌيءَ ۾ ”لنگهو“ چيو ويندو آهي. ٺٽي ۽ ان جي آسپاس وارن شهرن ۾ جڏهن شاديون ٿينديون هيون، ميلا ملاکڙا لڳندا هئا، مڪليءَ تي پيرن

---

(١) سيد محمد بزرگ پنهنجي پيءُ مير محمد فاضل خان کان مشق سکي، پوءِ شاهجهان جي خوشنويس محمد شفيع جو شاگرد ٿيو. عالمگير کيس وري هدايت‌الله زرين رقم وٽ چڏيو. آخر شاهزادي ڪامبخش جو استاد مقرر ٿيو. بهرحال، ٣١ ورهيہ عالمگير جي خدمت ۾ رهي، سندس وفات بعد ٺٽي موٽي آيو، جتي ١١٥٢هه ۾ ٨٠ ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين. (٢) تحفة ٥١٩. (٣) تحفة ٤٩٥.

فقيرن جا عرس ٿيندا هئا، شهر خواه ٻهراڙيءَ ۾ ڪو خاص خوشيءَ جو موقعو ٿيندو هو، ته انهيءَ محلي جا نقارچي ئي پنهنجا ساز سرود ۽ دهل دماما کڻي وڃي موج لائيندا هئا ۽ مچ مچائيندا هئا. پاڻئجي ٿو ته نقارچين جي گهرن جو به ڪو وڏو تعداد انهيءَ محلي ۾ هو، جنهنڪري محلو ئي سندن نسبت سان مشهور ٿي ويو.

گجرات کان آيل بخاري ساداتن جي اولاد مان هڪ سيد، مير نالي، انهيءَ محلي ۾ رهندو هيو (١).

مغلواڙو: ٺٽي جو مغلواڙو جام فيروز جي ڏينهن ۾ ٢٠-١١٢١هه کان اڳ آباد ٿيو. دولت شاهي ۽ نور گاهي مغلن جي هڪ ٽولي مير قاسم ڪبڪ ارغون جي سرڪردگيءَ هيٺ شاهه بيگ کان ڇڄي جام فيروز وٽ اچي ٺٽي پهتي. جام سنڌ جي سپه سالار ۽ مملڪت جي وزير اعظم خان دريا خان جي اقتدار ۽ اثر کان تنگ هو. هن انهن مغلن جو اچڻ غنيمت سمجهيو ۽ سندس خيال هو ته هو انهن جي ذريعي خان اعظم جو اثر ۽ اقتدار زائل ڪندو. جام ڪين ٺٽي جي هڪ پر فضا ۽ بهترين حصي ۾ جايون ڏيئي آباد ڪيو (٢). انهيءَ محلي جو انهن مغلن جي نسبت سان ”مغلواڙو“ نالو پئجي ويو. اهي مغل شافعي المذهب جا هئا. انهن آخر جام فيروز تي چا بلڪ سموريءَ سنڌ تي ڏکيو ڏينهن آندو. ڏاريو پلا ڪٺي پنهنجو ٿيندو! منجهائن ڪبڪ ارغون ٺٽي مان وڃي شاهه بيگ ارغون کي حڪومت جي ڪمزورين کان آگاهه ڪري، سنڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ لالچايو. اسباب پيا به گهڻا هئا، ليڪن انهن مان هڪ اهو به هو. ارغون آيو ۽ آخر سنڌ هٿن مان ويئي.

شاهه بيگ ٩٢٧ هه ۾ سنڌ فتح ڪري، ارغونن کي به انهيءَ محلي ۾ جايون ڏنيون. محلي جي آسپاس خوبصورت ۽ دلڪشا باغ هئا، آب و هوا ڪليل هئي ۽ محلي جي جاءِ وقوع نهايت موزون ۽ مناسب هئي. بهرحال، اهو محلو، جيئن اسان مٿي مرزائي محلي ۾ ڏيکاري آيا آهيون، شهر جي ڏکڻ ۾ هو، ۽ ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين، جيئن ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو، موجود هو.

سيد احمد بن سيد محمد عابد مشهدي، پنهنجي پاءُ سيد محمد سميت ٩١٠هه ۾ ايران کان حج جي ارادي سان ساموئيءَ ۾ اچي پهتو. موسم جو انتظار ٿي ڪيائين، جو سندس پاءُ سيد محمد اوچتو فوت ٿي ويو. سيد

---

(١) تحفة ٥١١ (٢) تحفة ١٣٧ ۽ معصومي ١١٣.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏانشڪستو ٺٽي ساموئيءَ ۾ ٿي رهجي ويو. ٩٢٧هه ۾ شاهه بيگ انهيءَ سيد کي به ساموئيءَ مان لڏائي مغلواڙي ۾ آڻي ويهاريو.

درس ملو، محلي نورسيه مان اٿي اچي انهيءَ محلي ۾ رهيو، ۽ ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين سندس اولاد اتي رهندي آئي (١). ٺٽي جو مشهور خدا رسيدو بزرگ، شاهه ڪرگنج، مغلواڙي جي اتر ۾ جيڪو جهنگل هو، ان جي ڪناري سان تڪيه ۾ رهندو هو. فوت ٿيڻ بعد انهيءَ تڪيه ۾ ئي دفن ٿيو. پير شاهه مراد شيرازيءَ جو والد، سيد احمد شيرازي، انهيءَ بزرگ جو نهايت ئي معتقد هوندو هو، ۽ روزانو سندس خدمت ۾ پيو حاضر ٿيندو هو (٢). شاهه موصوف جو دوست شاهه شمس به ساڻس گڏ دفن ڪيو ويو (٣). تحفةالطاهرين جو صاحب لکي ٿو ته ٺٽي جي هڪ بزرگ سيد ورايي جي مزار انهيءَ محلي ۾، ”قاضي غفران پناهه“ جي مسجد سان لڳو لڳ آهي (٤). معلوم نه آهي ته قاضي غفران پناهه مان ڪنهن ڏي اشارو آهي. ممڪن آهي ته اهو اشارو قاضي محمد اُچي عليه رحمت جي اولاد مان ڪنهن ڏانهن هجي! جيڪڏهن اسان جو اهو قياس صحيح آهي ته پوءِ قاضي محمد اُچيءَ کي به شاهه بيگ ارغون اُچ مان گهرائي انهيءَ ئي محلي ۾ ويهاريو ٿو ڏسجي. اڃ تائين سندس اولاد حيات آهي، ۽ شهر جي ڏکڻ ۾ سندن گهر موجود آهن. مغلواڙو به شهر جي ڏاکڻين حصي ۾ هو، گويا جتي هائي قاضين جا گهر آهن، ان جي آسپاس وارو علائقو مغلواڙو هو. قاضين جي گهرن سان گڏ هڪ ننڍي مسجد به آهي، جنهن لاءِ روايت آهي ته قاضي محمد اُچيءَ ٺهرائي هئي ۽ پوءِ بار بار ٺهندي آئي. شايد مٿيون اشارو انهيءَ مسجد ڏانهن هجي. ليڪن اهو معاملو تڏهن واضح ٿي سگهندو، جڏهن سيد ورايي جي مزار ڳولي لهجي. ٺٽي جي ٻن ٻين بزرگن- پير بودلي ۽ سيد هريي- جون مزارون به هڪٻئي جي لڳو لڳ انهيءَ محلي ۾ ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين موجود هيون (٥). اهي ٻيئي بزرگ به وڏين ڪرامتن جا صاحب هئا.

سيد بايزيد، سيد اسماعيل ۽ پير غيب به انهيءَ ئي محلي ۾ مدفون آهن. پويون بزرگ ترخاني دؤر جو آهي. انهن ٽنهي بزرگن جي ڪرامتن جي پڻ شيخ اعظم ڏاڍي تعريف ڪئي آهي (٦). اهڙيءَ طرح سيد ورو شاهه

---

(١) تحفه ص ٥٧٥ (٢) تحفه ص ٦٥٥ (٣) طاهرين ص ١٢٦، شاهه ڪر گنج چوندو هو ته هي شاهه شمس، شمس تبريزيءَ کان هڪ قدم اڳي آهي. (٤) طاهرين ص ١٢٧ (٥) طاهرين ص ١٢٨ (٦) طاهرين ص ١٢٩ - ١٣٠.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيرازي، سنڌس مريد سيد سومار ۽ سيد حسين هڪبئي جي لڳو لڳ انهيءَ محلي ۾ دفن ٿيا. انهن سڀني بزرگن جون مزارون ٻارهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين مرجع خلائق هيون (١).

٩٦٣ هه ۾ عيسائين جيڪو حملو ڪيو، ان ۾ مغلواڙي اندر به گنج شهيدان ٺهيا. بازار امير بيگ جي پڙ ۾ جيڪا مسجد هئي، ان ۾ جيڪي شهيد ٿيا، سي تقريباً ٻه سؤ کن هئا ۽ منجهن ڪيترا ابرار ۽ احرار هئا. انهن کي مسجد جي ڏاکڻئين ديوار سان گڏ، گڏي، هڪ هنڌ دفن ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح ٻه سؤ کن مسلمان بازار امير بيگ جي رستي ۾ قتل ڪيا ويا. انهن کي مٿئين گنج شهيدان جي پڪ ۾ جدا دفن ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح مغلواڙي ۾ ٻه گنج شهيدان ٿيا، جن جي سلسلي ۾ شيخ محمد اعظم لکي ٿو ته - از رواۃ ثقات منقول است که زيارت ايشان در حين مشکلات اضطرار و پريشاني را بفرح و شادماني بدل گردانند و ناکامان را بکام دل رسانند (٢).

انهيءَ مذڪور مان اهو ظاهر آهي ته بازار امير بيگ انهيءَ محلي ۾ هئي.

محلو گدا بازار: ٺٽي جو هيءُ محلو انهيءَ بازار جي نسبت سان مشهور ٿيو؛ اها بازار محلي منجهه موجود هئي.

ٺٽي جو هڪ ڪامل بزرگ، پير لڌو، جنهن کي شيخ محمد اعظم ”مسيح زمان“ لکي ٿو، انهيءَ محلي ۾ دفن ٿيو. چون ٿا ته جتي دفن ٿيو، اهو حقيقت ۾ سنڌس دڪان هو، ۽ ان ۾ ڪپهه وڪڻڻ جو ڌنڌو ڪندو هو. پاڻ نهايت حسين ۽ جميل هو. هڪ دفعي شاهه مراد گوڏڙيو، جڏهن ڪچ کان آيو ڏڏهن انهيءَ بازار مان اچي انگهيو؛ جڏهن پير لڌي جي دڪان تي پهتو، تڏهن سنڌس سهڻي صورت ڏسي بيهي رهيو. پير لڌي به دڪان تان اٿي، بزرگ جا پير پڪڙيا. شاهه مراد جي ساڻس محبت ٿي ويئي ۽ روزانو اچي سنڌس دڪان تي ويهندو هو. شيخ محمد اعظم لکي ٿو ته آخر هڪ ڏينهن - ”بنظر کيميا اثر، خود، کار وے تمام ساخت و رسيد به آنچه رسيد“ انهيءَ ڏينهن بعد پير لڌي پنهنجي چهري کي ڪپڙي سان ڍڪي ڇڏيو. انهيءَ بزرگ جي دڪان جي پڙ ۾ مهاڻن جا گهر هوندا هئا. شيخ محمد اعظم لکي ٿو - جيئن مهاڻين جي عادت آهي، هو روزانو صبح جو اٿي پاڻ ۾ جهيڙو ڪنديون هيون. بزرگ جي دڪان تي ايندڙ ويندڙ جا ڪن ڪاچي ويندا هئا، آخر جهيڙي جو انبوهه ۽ گارين جو طوفان ٻڌي

(١) طاهرين ١٣٢ (٢) طاهرين ص ١٣١.

هڪ ڏينهن ڪنهن ماڻهوءَ بزرگ سان شڪايت ڪئي، جنهن تي بزرگ ڪيس نهايت دلنشين جواب ڏنو، فرمايائين-”باڪي نيست، باري بهر رنگ صبح خود را بيدار مي دارند“ (١). يعني ”پرولو نه آهي! بهرحال، ڪنهن نه ڪنهن رنگ ۾ صبح جو ساجهر ته اٿن ٿيون (٢).“

سيد علي ثانيءَ (٩٨١هه) (٣) جو معاصر پير عباس به انهيءَ محلي ۾ دفن آهي. انهيءَ بزرگ جي ڪرامت هيءَ هوندي هئي جو جنهن کي ڪاري يا سفيد چٽيءَ جو مرض ڪل تي ٿيندو هو، اهو اُن جي قبر تان مٽي ڪٽي مالش ڪندو هو، خدا جي مهربانيءَ ۽ بزرگ جي برڪت سان فوراً شفاياب ٿيندو هو. انهيءَ قسم جا مريض هر ماه پهرئين آچر تي مچي ماني نذر طور ڪٽي وچي مزار تي حاضر ٿيندا هئا. تحفه الطاهرين جو مؤلف لکي ٿو ته هو پاڻ به انهيءَ مرض ۾ هڪ دفعي مبتلا ٿيو، ۽ انهيءَ بزرگ جي ئي مزار تان کيس شفا حاصل ٿي (٤). اها مزار اڄ آهي يا نه، ليڪن ١١٩٠هه ۾ موجود هئي.

شاهه مبين، جنهن کي سيد منبو به سڏيو ويندو آهي، سو جڏهن ارغونن جي دؤر ۾ سيد شڪرالله شيرازيءَ سان گڏجي ٺٽي ۾ پهتو (٥)،

---

(١) طاهرين ١٤٥، تحفة ٤٠٦ (٢) اهو بزرگ ٻارهين صديءَ جي شروع ۾ فوت ٿيو، ڇاڪاڻ ته مير قانع لکي ٿو ته ” هن ڪان (١١٨١هه) کي سال اڳ سندس صحبتن مان کي ماڻهو ڏسڻ ۾ ايندا هئا“ تحفة ٤٠٩. (٣) مڪلي نامه ٧٣.

(٤) طاهرين ١٤٧، (٥) سيد شڪرالله شيرازي، سيد ڪمال شيرازي، شاهه عبدالله صحابي ۽ سيد منبو- چارئي پاڻ ۾ يار هئا ۽ ٺٽي ۾ به گڏجي آيا. جيترو وقت زنده هئا، روزانو پاڻ ۾ صحبتون ۽ ڪچهريون ڪندا هئا ۽ حال قال وندبندا رهيا. مير قانع، جيڪو سيد شڪرالله جي خاندان جو فرد آهي، سو سندس سلسلي ۾ لکي ٿو ته-”حضور و مجرد در گذشت، کراماتش اظهر و خوارق آياتش اشهر، زيارتش بر آرنده حاجات عمدم خلق الله“ (ت ڪ ٢٤٥). سيد شڪرالله جي خاندان جي ٻوءِ انهيءَ بزرگ سان عقيدت رهي ۽ هميشه ضرورت وقت انهيءَ خاندان جا افراد سندس مزار فيض آثار جي زيارت تي ويندا رهندا هئا. حقيقت ۾ سيد شڪرالله جو چوڻ به پنهنجي هوڻ کي اهوئي هو. انهيءَ گهراڻي جو تعلق جيڪو بزرگ سان هو، ان جو اظهار مير قانع جي فرزند مير مائل تقريباً بزرگ جي وفات کان سؤ ورهيه پوءِ هن طرح ڪيو آهي.

(ڏسو حاشيو صفحي ٦٨ تي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تڏهن انهيءَ محلي ۾ هڪ معتقد جي گهر ۾ اچي رهيو، زندگي اتي بسر ڪيس ۽ جڏهن فوت ٿيو، تڏهن انهيءَ ئي گهر ۾ دفن ٿيو. گدا بازار ۽ ان جي نسبت سان محلو انهيءَ زماني ۾ موجود هو. شاه موصوف جي مزار اج به موجود آهي، جنهن مان انهيءَ محلي جو محل وقوع معلوم ڪري سگهجي ٿو. پائي خان جو محلو، بقول مير قانع، انهيءَ مزار جي اولهه ۾ هو.

(بقايا حاشيو آندل صفحي ٦٧ تان)

بدرگاهت اي شاهه سيد مبين	مرا از قديم هست چو راهي نياز
ازين راه و رسم نياز قديم	که دارم بدرگاهت از ضبط ناز
بتقديم عجز و نياز دلم	بروئيم بفرما در فيض باز
که سازم بدرگاه فيضِ تو عرض	ز عجز و نيازِ دلي جمله راز

بس اين عرض عجز است ز سائل بحق
ببين عجزم اي شاهه عاجزنواز

تحفة الطاهرين جي مولف، شاهه مذڪور جي تعريف هن طرح ڪئي آهي—
”زبده عارفان ڪامل، سلاله و اصلات اهل دل، مخزن هدايت، معدن ولايت، شاهباز اوج جبروت، محرم خلوت سرائي لاهوت، نخلبند گلستان توحيد، رنگ بخشي بوستان تفريد، شاربِ رحيق تحقيق، سالڪ مسالڪ توفيق، قدوت الموحدان وارستهٔ، حضرت سيد منير“ - اڳتي هلي لکي ٿو ته - ”گمگشتگان تيهه حالات را بشهرستان هدايت رهبري ميفرمود، و سرگشتگان ظلمت جهالت را بشغل معرفت راه مينمود. مقامات عاليش ازان بلندتر است که طائر ڪلڪ بر اوج بيانش پرواز نمايد، و مرغ بيان بر فراز اوصافش بال پرواز ڪشايد.“ سندس مزار جي زيارت لاءِ شيخ محمد اعظم جا جذبات هن طرح آهن:
”مزار فيض آثارش، مهبط انوار الهيٰ و مرقد پر انوارش محل تجليات لامنتهائي است. سائلان درگاهش را هردم گل اميد بدامان، و اسپ مراد در زير ران.“ (طاهرين ١٤٦). اها نقط لفظن جي بازيگري يا محض عبارت آرائي ڪانه آهي، بلڪ اج تائين به ماڻهن کي اها ئي انهيءَ بزرگ سان عقيدت آهي جيڪا اج ڪان به سؤ يا چار سؤ ورهيه اڳ هئي. درگاهه جي هر سال مرمت ٿيندي رهي ٿي. بزرگ جي مزار ڪاٺ جي پڃري اندر، ڪاٺ جي خوبصورت ڇتيءَ هيٺان آهي. سندس پيرالديءَ ڪان سندس انهيءَ مريد ۽ ان جي والده جون قبرون آهن، جن جو اهو گهر هو، جنهن ۾ سيد صاحب قيام فرمايو هو. اج تائين ساليانو سندس مزار تي ميلو لڳندو آهي، ۽ روزانه حاجتمند درگاهه جي زيارت ڪندا رهن ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محلو مسڪر: هن محلي جي متعلق نه تفصيل نه اجمال ملي سگهيو آهي. اهو به معلوم نٿو ٿي سگهي ته اهو نالو مٿس ڇو پيو (١)؟ انهيءَ محلي ۾ جيڪي بزرگ مدفون ٿيا اهي هي آهن:

پير محمود، جنهن جي مزار – ”در حين مشڪلات، ڪام روائي ناڪامان و گره ڪشاي ڪار فروبستگان –“ هئي، سا انهيءَ محلي ۾ ڇٽي وڃي ٿي (٢).

شاهه ڏتو، جو سيد شڪرالله شيرازيءَ جي دوست سيد ڪمال جو صحبتي هو، سو به انهيءَ محل ۾ دفن ٿيو. سيد ڪمال ڪانئس ظاهري تعليم ورتي هئي (٣).

سيد ڪمال جي حويلي پڻ انهيءَ محلي ۾ هئي. جڏهن دنيا مان برقعو متايائين، تڏهن اتي ئي پنهنجي حويليءَ ۾ دفن ٿيو (٤). انهن ڇئن يارن مان سيد عبدالله شاهه جي درگاهه، جنهن لاءِ ڪنهن شاعر چيو آهي:

زهي بريز نور حق مزار شاهه عبدالله
سراغ جنتي الماوي بيابد زاير از آنجا
برنگ شعشعهٔ خورشيد انور هر صباح و شام
همي بينم تجليات حق را باهر از آنجا

مڪليءَ تي آهي. سيد شڪرالله جي مزار انهيءَ درگاهه جي قريب آهي: سيد منبو ٺٽي ۾ دفن ٿيل آهي، سندس درگاهه اڄ به موجود آهي، ليڪن هن ڇوٿين يار جو مدفن، جيڪو مسڪرن جي محلي ۾ هو، اڄ آهي يا نه، پتو ڪونه ٿو پوي.

سيد دائود ۽ سيد اسماعيل، انهيءَ محلي جي هڪ مسجد ۾ دفن ٿيا (٥). ميان نور شاهه مجذوب، جيڪو شيخ اعظم جو معاصر هو، سو انهن ٻنهي بزرگن جي پيرانديءَ ڪان لحد ۾ لاٿو ويو (٦). مير عبدالعلي بن سيد محمد بن سيد ابوالفتح بن سيد ڪمال الدين بن سيد بدرالدين ماژندرانيءَ انهيءَ محلي ۾ هندن جي مڙهي ڊهرائي مسجد نهرائي هئي (٧). خبر نه آهي اها ئي مسجد مٿين بزرگن جو مدفن گاهه هئي يا ڪا ٻي مسجد.

پير ڇتو، جنهن جو ذڪر اسان مشڪين باغ جي سلسلي ۾ ڪري

---

(١) دراصل انهيءَ محلي جو نالو ميسگر يا ميسگران آهي. ميس ڌات جو قسم آهي. سون ۽ چانديءَ جي ورقن ٺاهيندڙن کي به مسگر چئبو آهي.

اصفهان ۾ بازار مسگران هئي (ڏسو باستان شناسي و هنر ايران ١: ٥ ص ٤٨)

(٢) طاهرين ١٥٠. (٣) طاهرين ١٥١: (٤) تحفة فارسي ١٩٨-٢٤٥ ۽ طاهرين ١٥٢.

(٥) طاهرين ١٥٣ (٦) طاهرين ١٥٣. (٧) تحفة ٤٩٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڪا آهيون، سو پڻ انهيءَ محلي ۾ شهيد ٿي دفن ٿيو (۱). اهو بزرگ جتي دفن ٿيو، اتي سمن جي دؤر ۾ شاهي باغ هوندو هو، اهو محلو پوءِ انهيءَ باغ جي محل وقوع تي آباد ٿيو.

شيخ اعظم جي روايت آهي ته انهيءَ محلي ۾ ٺٽي جي هڪ وڏي ڪرامت واري بزرگ سيد حاجيءَ جي مزار هوندي هئي، جيڪا زماني جي دستبرد سبب منهدم ٿي ويئي هئي. ميرزا فتح علي بيگ نالي هڪ مغل امير انهيءَ جاءِ تي هڪ ”زيبا و پرنگار قصر“ ٺهرائي، جنهن ۾ هو رات ڏينهن عيش و عشرت ڪندو هو. سيد حاجيءَ ڪيترا دفعا ڪيس خواب ۾ آگاهيءَ لاءِ اشارا به ڪيا، ليڪن هن پنهنجي ڌن، دولت، امارت ۽ وجاهت جي غرور ۾ ڪوبه توجهه ڪونه ڪيو. آخر ماڙهن ڏنو ته چند ڏينهن جي اندر ئي ان مغل جي دولت ناس ٿي ويئي، پاڻ مفلس ٿي ويو ۽ اهو محل ويران ٿي ويو، ۽ آخر ڪنهن ڏينهن زمين تي وڃي پيو (۲).

سيد ابراهيم، جنهن لاءِ تحفة الطاهرين جو صاحب لکي ٿو ته _ ”کلام فيض التيامش بحدي قبوليت داشت، هرچه بر زبان مبارک وي جاري گشتي، همه دم راه به اجابت کشودي“ _ انهيءَ مسجد ۾ دفن ٿيل آهي، جنهن جو نالو ”اکي مسجد“ آهي (۳).

ٺٽي جو هڪ ٻيو بزرگ، زين العابدين نالي، پڻ انهيءَ محلي ۾ ستل هو (۴).

اهو محلو شايد شهر جي ٻاهرين پاسي ڪان هو، ڇاڪاڻ ته تحفةالطاهرين جو مؤلف، ”سواد بلده“ (شهر جي پسگردائيءَ) ۾ ستل بزرگن جو ذڪر ڪندي، لکي ٿو ته پير بدر، جيڪو شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ جو ڏهٽاڻ هو، سو محلي مسڪر جي اولهه ۾ دفن ٿيل آهي (۵).

تحفة الطاهرين جي لکڻ تي به اڄ ٻن سوَن ورهين جي طويل زماني جو گرد و غبار چڙهي ويو، انهيءَ وقت ته اهو محلو ۽ انهن الله وارن جون مزارون ۽ مقبرا موجود هئا. اڄ انهن مان شايد ئي ڪنهن جي قبر سلامت هجي.

سهتيه محلو: هي محلو، غالباً ارغونن جي ڏينهن کان به اڳ آباد هو. ارغونن جي دؤر ۾ سيد محمود گجراتي، جيڪو ٺٽي جي بخاري

---

(۱) طاهرين ۱۵۵ (۲) طاهرين ۱۵۶ (۳) طاهرين ۱۵۷ (۴) طاهرين ۱۵۷.
(۵) طاهرين ۱۹۴.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساداتن جو مورث اعليٰ هو، انهيءَ محلي ۾ اچي ويٺو. اهو بزرگ جامع فرخ جيڪا (٩٣٨ هه) ۾ ٺهي ۽ عيدگاهه جو امام ۽ خطيب هو (١).

ٺٽي جا مفتي بہ غالباً پوئين زماني ۾ لڏي اچي انهيءَ محلي ۾ رهيا. شيخ اعظم، پير ڪٺوريي لاءِ، جيڪو ٩٦٣هه ۾ عيسائين جي حملي ۾ شهيد ٿيو، لکي ٿو تہ ”متصل خانه مفتيان“ دفن ٿيل آهي (٢). انهيءَ محلي ۾ ڪشمشن جو پاڙو بہ هو، جنهن جي قريب، سيد ابراهيم (٣) ۽ پير ڪٺوريي جون قبرون هيون. پوئين بزرگ نواب شريف الملڪ (٣٥-١٠٣٧) جي زماني جو آهي (٤). انهيءَ نواب جو هڪ خاص، ملازم سورجمل پير ڪٺوريي جي پاڙي ۾ رهندو هو، ۽ پير سان هميشہ ڪاهند پيو ڪندو هو. آخر تنگ ٿي بزرگ نواب ڏانهن عريضو موڪليو، جنهن ان ٿي ڪوبہ ڌيان ڪونہ ڏنو، پاڻ هيڪاري پير سان ايذاءُ وڌي ويو. آخر هڪ ڏينهن تنگ ٿي، پير وڏي واڪي فرمايو تہ - ”خدا ڪندو هڪ ڏينهن اهڙو بہ ايندو، جو شريف الملڪ کي ڦاهو ايندو ۽ سورجمل کي جيئرو کوهہ ۾ اڇلايو ويندو“. جڏهن شاهزادو شاهجهان ٺٽي ۾ آيو، ان وقت انهن ٻنهي شهزادي سان ناگفته به سلوڪ ڪيو. ان ڪان پوءِ جڏهن شاهجهان تخت تي ويٺو، تڏهن شريف کي ڦاهيءَ تي چاڙهيائين ۽ سورجمل کي جيئري کوهہ ۾ اڇلرائي ڇڏيائين.

انهيءَ محلي ۾ جيڪو شاهي رستو هو آن تي سيد ابراهيم سمن جي دؤر جو بزرگ ۽ شاهہ ڪرگنج جو دوست پوريل هو (٥). روايت آهي تہ پير شاهہ ’مراد‘ هر آچر تي پير البي جي زيارت ڪان انهيءَ بزرگ جي مزار تي ويندو هو.

ٺٽي جا جلدبند انهيءَ محلي ۾ رهندا هئا، ۽ سندن پاڙو خاص ۽ جدا هو. ٺٽي جو هڪ بزرگ سيد ابراهيم، جيڪو ٩٦٣هه واري حملي ۾ شهيد ٿيو، سو انهيءَ پاڙي ۾ پوريل هو (٦).

شاهہ غيب ۽ سندس ڀاءُ شاهہ ڪمال پيئي انهيءَ محلي ۾ مدفون هئا. پهريون بزرگ مجذوب ۽ پويون بزرگ شريعت جي رستي تي محڪم هو (٧). پير لاڪو (٨) ۽ سيد ابابڪر بہ انهيءَ ئي محلي ۾ آرامي هئا. پويون بزرگ فرنگين واري حملي ۾ شهيد ٿيو (٩).

(١) تحفة ١٠٥١، ڏسو مسجد جو ڪتبو ۽ احوال تحفة الڪرام حسام الدين ايڊٽ ص ١٠٩
(٢) طاهرين ١٢٠ (٣) طاهرين ١٢١ (٤) طاهرين ١٢١ (٥) طاهرين ١٢٥
(٦) طاهرين ١١٩ (٧) طاهرين ١١٨ (٨) طاهرين ١٢٣ (٩) طاهرين ١٢٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه ڪرگنج جي سلسلي ۾ مير قانع لکي ٿو تہ: مغلواڙي جي اتر ۾ جيڪو پيلو هو، ان جي پاسي تي پنهنجي تڪيي ۾ دفن ٿيو (١). محمد اعظم انهيءَ بزرگ جو مدفن محلہ سهتيہ ۾ بيان ڪيو آهي (٢) ۽ لکي ٿو تہ سندس مريد مهربان فقير پڻ سندس پيرانديءَ کان دفن آهي. انهيءَ منجهان اهو اندازو ٿئي ٿو تہ هي محلو مغلواڙي جي پرسان ڪٿي هو. ازانسواءِ شهر جي پاسي کان هو، ڇاڪاڻ تہ شيخ اعظم شهر جي ٻاهر وارن بزرگن جي بيان ڪندي لکيو آهي تہ پير لال ڇتي جي مزار محلي سهتيہ جي اولهہ ۾ آهي (٣). گويا محلي جي اولهہ تي شهر جو خاتمو ٿيو ٿي ۽ پير لال ڇتي جي مزار شهر کان ٻاهر اولهہ ۾ هئي.

ٺٽو سر ڪلو: "سر" سنڌيءَ ۾ ڇشمي کي چئبو آهي، شاهہ جا بيت آهن تہ:

ٻگهن سين ٻاڻ هڻي، اڏاڻو آڪاس
جتي پرين سنداس، سو 'سر' مٺي هنجهڙو

ٿيو حضوري هاڻ، سوجها پيس 'سر' جي
ڪنڌي لڌي ڪاڻ، پکيڙي پاتار ۾

اچو پاڻي لڙ ٿيو، ڪارو ڪيو ڪنگن
ايندا لڄ مرن، تنهن 'سر' متي هنجهڙا

ڪسر ڪنگن ڦرون، 'سسر' ساڳاهيج
هنجهہ هتي جي ڳالهڙي، ٻگهن مَ ٻوليج
ماڻي ٿون مريج، چنج مَ ڪنهين ڇهنج سين

'سر' سڪي سال ٿيا، هنجهہ هريوئي پير
ڪنگ ويچارو ڪير، جو رسي ان رمز کي

آءُ اڏامي هنجهڙا، 'سر' ۾ سارينئي
متان مارينئي، پاڙهيري پهہ ڪري

---

(١) تحفة ٦٠٥ (٢) طاهرين ١١٩ (٣) طاهرين ١٧٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'سر' ۾ پڪي هيڪڙو، پاڙهيري پنجاهه
سندي آس الله، لڌي لهرين وچ ۾

ڪنڌين ۾ ڪوهه ڪرئين، گسن ۾ مَ گذار
وچي وحدت ويءِ ۾، گهتون چڏي گهار
شريعت جو 'سر' لهي، تن تنائين تار
حقيقت هنجهن سين، طريقت تنوار
منجهائين معرفت سين، اندر تون اجار
هدايت جي هوءِ ۾، چٽيو تون چونگار
ته پاڙيهري ان پار، ڪونه ڏسين تون ڪڏهين

لڌي لنئي رات، 'سر' ۾ ڪيو سوجهرو
بگها پاتاڙا تيا، وائي ڪن نه وات
جنگن پنهنجي ذات، نيئي رسائي روهه ڪي

هنجهه مڙيئي هنجهه، ميرو منجهن ناهه ڪو
جتي رهن سنجهه، سو 'سر' ڪرين سرهو

'سر' اهي ئي اڳيان، پکي پيا پيا
جن لمئو لاتيون ڏنيون، سي ويچارا ويا
پاتوندر پيا، وجي ڪينجهر ڪنڌئين

سرهو 'سر' وڃائيو، ڪوڙن ڪانئيرن
رنا روهه وڃن، ڪنهن هيٺائيءَ ڪان هنجهڙا

سو پکي سو پڃرو، سو 'سر' سوئي هنجهه
پيهي جان پروڙيو، مون پانهنجو منجهه
ڏيلَ جنهن جو ڏنجهه، سو ماري ڌو منجهه قري

آچــو پـيــو آچاهـــ، تـــ آچــائــيءَ آبهو
وهڻ وڙ نـــ انهن جـــو، پاڻيءَ لـــڙ لالا هـــ
’سسر‘ ڏجـــي ساهـــ، ڪسر ڪنگن قبرون

انهن کان سواءِ ميين شاهہ عنات رضوي، قطب شاهہ رضوي، شريف رضوي، بلاول رضوي ۽ يوسف شاعر هن طرح چيو آهي:

ميون شاهہ عنات:

دل ۾ دور مَ ڪاءُ، پيهي سنجهہ سوجهار ’سر‘
اتــــان ئــي ’عنات‘ چئــي، آبــاچــي ۾ آءُ
چاڙ چنج مَ پاءِ تــون، ڪر ڪــوڏا سين چاءُ
رڪـــي جـــن الله، وار نـــ ونگو تـــن جـــو

جيلاهہ ڪوٺن منجهہ، ڪڪور تيلاهہ پونر پڙڪن
پال ’سر‘
لــلا آتـــي لال ٽـيـا، منجهان آب اتـــور
اهڪ نہ ڪن ’عنات‘ چئي، ان چاري چغل چور
هنجهن لـــتـــا هـــــور، پاپـوڙي پيـــر ڏري

ڪرين سانگ ’سرين‘، روهان اڏائين هنجهڙا
اڳيان ڏابي ڏيهو ڏاب کي، پائج پير هرين
ادب ڪـــج ’عنات‘ چئـي، جتـي تـــــار ترين
تان تان ڏان مَ ترين، جان جان موتي مَ ملي

قطب شاهہ رضوي:

چـــاڙ چـــــڏ چـــري، وانءُ اڏامـــــي اچ ۾
آرمـــرو آرڳ ڪري، جنهن جـــي بـــات بري
ســـائـــج ڪـــوڻ ’قطب‘ چئـي، پاڪيزا پــري
تنهن ’سر‘ وانءُ سري، جت هيرو چڻن هنجهڙا

جنهن ڪي صاحب 'سر' سونهايو، سو ڇٽي ڇٽ وڏي
هنجهه جو منجهه پروڙڻو، ساين پاڻ سڏي
هينئڙو حبيبن سين، ڇڏيائين گڏي
ڊاپي ڊپ اڏي، تنهن ڪي ڪندا ڪوهه 'قطب' چئي

شريف رضوي:

ٻگهن ائين نه ٻجهيو، ته ڪو سونئو 'سر' هنجهن
ڪنگ ڪانيرا ڪانئرا، اوڏانهن ڪين اچن
سدائين 'شريف' چئي، موتي موڪ چڳن
لعلون سي لهن، جني منهن مهراڻ ڏي

راهش سندن روهه، هن 'سر' سانگي آئيا
ڇڳن چانگارين ڇت ۾، آئو پهر اوڻ
ٻچا تنهن جي ٻاجهه ۾، ٻکين ڇڏيا پوڻ
لالا ملن لوڻ، سلامت 'شريف' چئي

بلاول رضوي:

'سر' جنجهي جر جوڻ، اونهي بحر 'بلال' چئي
حاصل تني هنجهن کي، حال هدايت هوڻ
واصل ني وصال سين، سدا روڻ بروڻ
امل ڇڳن اوڻ، پٽون جي پاتار ۾

يوسف شاعر:

رکي طلب تار جي، ڇڄ موتي مهراڻاءِ
وينين ڇو وچائيو، تنهن ڊهان ياڻئج ڊاءُ
'يوسف' چئي، ان جاءِ ۾، 'سر' جو ايندءِ ساءُ
رکي جن الله، تنئان پاڙيهري پاسي ٿئي

ممڪن آهي، بلڪ قرين قياس اهو ئي آهي ته انهيءَ محلي ۾ متئين ذالي سان ڪو چشمو هو، جنهن جي نسبت تي اهو محلو مشهور ٿيو. مڪليءَ تي پڻ انهيءَ قسم جا چشما هئا جن جا نالا هئا: ”ڪير سر“، ”ڪنڊ سر“، ”ناران سر“، ”پيرا سر“ وغيره وغيره. ”ڪير سر“ جي سلسلي ۾ مير قانع ”مڪلي نامہ“ منجهه ٿو فرمائي:

بوصف ”کهیرسر“ تا لب کنم تر دهن پُر میشود از شیر و شکر
قلم از نیشکر باید بدستم بذوق آب این تالاب مستم - الخ

اهو چشمو ڇڱو خاصو وڏو هو، جنهن جي ڪنارن تي ڪيترا اهل الله مدفون هئا، مثلاً:

پير چتو (ميان لال) جيڪو شاه وجيه الدين (١) جو فرزند هو، ۽ جنهن جون قبرون مختلف جاين تي هيون، ان جي هڪ قبر انهيءَ ’تندسر‘ چشمي جي ڪناري تي به هئي (٢). اهڙيءَ طرح سيد ابراهيم، جيڪو بقول مير قانع ”وڏي ۾ وڏو بزرگ ۽ پيرن جو پير هو“، ان جي مزار به انهيءَ چشمي جي اورين ڪناري تي هئي (٣). مٿين پير چتي جي سلسلي ۾ مير قانع لکي ٿو ته شهر جي الهندي طرف تندسر جي ڪناري تي پوريل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو چشمو خواه ان جي نسبت وارو محلو تندسر، شهر جي اولهه ۾ هئا. شيخ اعظم، پير مذڪور جو بيان ڪندي، لکي ٿو ته - سندس مزار محلي تندسر جي اولهه ۾ آهي (٤)، جنهن جي مراد اها ٿي ته اهو چشمو محلي جي اولهائين طرف ۾ هو - ازانسواءِ محلي منجهه نه هو بلڪ محلي سان متصل شهر کان ٻاهر هو، ڇاڪاڻ ته پير چتي جي مزار جو ذڪر شيخ اعظم شهر کان ٻاهر وارن مزارن جي سلسلي ۾ ڪيو آهي. اهڙيءَ طرح سيد حسين جي مزار جو ذڪر ڪندي، لکي ٿو ته - ”مرقد متبرڪهء او سمت غربي، محلي تندسر، متصل خانها

---

(١) شاهه وجيه الدين سيد فتح محمد شاهه جو فرزند ۽ امام محمد تقي بن امام علي موسيٰ رضا جي اولاد مان هو. شاهه جميل گرناريءَ جو مريد هو، ۽ سندس مزار به پير پٺي تي شاهه جميل جي پيرانديءَ کان آهي (تحفة ٦٢٠). انهيءَ بزرگ کي چار پٽ هئا، جن مان هڪ جو نالو شاهه آري هو: سندس اهو فرزند، شاه جميل جي درگاهه جي اتر طرف کان جيڪا هيٺانهين زمين آهي، اتي پوريل آهي؛ پير پٺي جي شهر کي ”پير آر“ به چوندا آهن. اهو نالو هن بزرگ جي نسبت سبب ٿيو.

(٢) تحفه ٦٠٦ (٣) تحفة ٦٠٨ (٤) طاهرين ١٦٦.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واقع" (١). گويا اها قبر اگرچه شهر کان ٻاهر هئي ليڪن محلي تندسر جي گهرن جي پرسان هئي. ان مان اهو پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته شهر جي انهيءَ حصي جو اختتام انهيءَ محلي تي ٿيو ٿي.

شيخ اعظم انهيءَ ۾ هيٺين بزرگن جي دفن هجڻ جو ذڪر ڪيو آهي:-

حضرت يتيم مردان عرف "اٽي مردان" جنهن جي زيارت تي جڏهن سيد مراد شيرازيءَ جو سجاده نشين سيد محمد شجاع ويندو هو ته هي شعر پڙهندو هو:

"اٽي مردان" بحق شاه مردان   مرا محتاج نامردان مگردان (٢)

حالانڪ سيد موصوف جو ڏاڏو پير مراد خود وڏي ۾ وڏو بزرگ ۽ ولي هو.

ٽي پيرون، جن کي "مخدرات ابداليه" سڏيو ويندو هو ۽ انهن مزارن تي جيڪو حاجتمند ست ڀيرا سوره ياسين پڙهندو هو، ان جي مشڪلڪشائي فوراً ٿي ويندي هئي. انهن مزارن جي پرسان ٿي، سيد چٽي ۽ ميان چٽي جون قبرون هيون (٣). سيد ابراهيم پڻ انهن ٻن بزرگن جي پيڪ ۾ ستل هو، جنهن لاءِ مشهور هو ته جيڪو ڪائنس نصيحت پڇندو هو ان کي چوندو هو:

"همه وقت پاسبان خود باش، و از گذشته و آئينده ياد مکن."

يعني "هر وقت پاڻ تي نظرداري رکندو رهه، جا گذري ويو ۽ جا ٿيندو ان جي يادگيري نه ڪر" (٤). سيد موصوف جي پاسي ۾ سيد برهان جي قبر هئي، جنهن جو هر لفظ بارگاه ايزديءَ ۾ مقبول هو (٥).

ميان ملوڪ شاهه جي مسجد انهيءَ محلي ۾ مشهور هئي. سيد حسين جي مزار انهيءَ سان لڳولڳ هئي (٦).

حاجي سليمان عليه رحمت جي مزار به مسجد سان لڳ هئي، اهو بزرگ فقه، حديث ۽ ٻين علومن جو جيد عالم ۽ صاحب حال ۽ قال هو (٧).

سيد ابراهيم بخاري ۽ حضرت بهاؤالدين گودڙيه جي معاصر بيبي راڻي به انهيءَ محلي ۾ آسودا هئا. اهڙيءَ طرح حاجي حسين جي مزار به اتي ئي هئي، جيڪو فقه ۽ حديث جو جيد عالم ۽ مغل عهد جو ماڻهو هو (٨).

محلو مولو ڏني: اهو محلو چام نظام‌الدين جي ڏينهن ۾ آباد ٿيو ۽ شهر جي اتر ۾ هو. مير قانع جي روايت آهي ته جڏهن پير مريد شيرازيءَ

(١) طاهرين ١٦٦. اهو بزرگ نواب سعيد خان (١١١٩هه) جي زماني جو هو.
(٢) طاهرين ١٣٧ (٣) طاهرين ١٣٨ (٤) طاهرين ١٣٩ (٥) طاهرين ١٣٩
(٦) طاهرين ١٤٤ (٧) طاهرين ١٣٩. (٨) طاهرين ١٤١.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨٣١-٨٩٣ هه) ڄام نظام الدين جي هڪ هندو امير لکيسر جي مڙهي، مسجد ڍاهڻ لاءِ ٽي ڏهرائي، ان وقت لکيسر کيس روڪڻ آيو، سخت تنديءَ ۽ تيزيءَ مان آيو، پر جڏهن پير وٽ پهتو، تڏهن نري برف ٿي ويو. مڙهي ڊهي اتي مسجد ”ولي نعمت“ ٺهي وئي. لکيسر ان جي عيوض پنهنجي پوٽي لاءِ دعا پني. پير کيس چيو ته توُن شهر جي اتر ۾ اچي رهه، سڄو پاسو تنهنجي پوٽي جي نالي تي مشهور ٿي ويندو. چنانچه هن ائين ڪيو، مولي مل جي نالي تي اهو ”محله مولا ٺٽي“ مشهور ٿي ويو (١).

ٺٽي جي مشهور عالم ۽ استاد، آخوند محمد فاضل ٺٽويءَ، جي جاءِ ۽ مدرسو انهيءَ محلي ۾ هو (٢). ڪلال به انهيءَ پاڙي ۾ رهندا هئا، جتي ٺٽي جو هڪ بزرگ پير چتو دفن ٿيو (٣). ٺٽي ۾ جيڪو شراب ٺهندو هو، تنهن جون ڀٽيون غالباً اهي ئي ڪلال ٻاريندا هئا ۽ اهي ئي شراب فروخت ڪندا هئا. ٺٽي جا پيا ٽي بزرگ به انهيءَ محلي ۾ دفن ڪيا ويا - ارغونن جي حملي وقت، ٺٽي ۾ جيڪا هنن غارتگري ڪئي، شاهه بدر ان ۾ شهيد ٿيو (٩٢٧ هه) (٤)، ٻيو بزرگ ميان پنجن شاهه، ۽ ٽيون بزرگ پير چتو (٥).

ڪلهوڙن جي آخري ايامن ۾ به اهو محلو موجود هو، ڇاڪاڻ ته ميان عطر خان ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ جڏهن ملڪ تان حڪومت جو رعب لٿو ۽ بدانتظامي پيدا ٿي، ان وقت ڏينهن ڏني جو، جوکين شهر تي حملو ڪري انهيءَ پاڙي کي اهڙيءَ طرح غارت ڪيو، جو مير قانع لکي ٿو ته اهڙو ظلم ڪڏهن ڪونه ٿيو (٦).

قاضين جو محلو: انهيءَ نالي سان به ٺٽي ۾ هڪ محلو مشهور هو، جيڪو، بقول مير قانع، ٺٽي جي هڪ بزرگ سيد محمود جو مريد

---

(١) تحفة ٣٧٤. (٢) آخوند شاعر به هو: سيد علي شيرازيءَ جي اولاد مان هڪ سيد مير چاند نالي جڏهن فوت ٿيو، تڏهن ان جي هيٺين تاريخ آخوند موصوف چئي:

چاند مير آنکہ با دل پر درد
سوي عقبيٰ زوار محنت شد
بر زمين زد سروش افسر و گفت
”منزل مير چاند جنت شد“

سيد عليءَ جي گنبذ جي دروازي وٽ، هڪ چٽيءَ هيٺ چانڊ پوريل آهي. اهو ڪتبو سندس مزار تي موجود آهي.

(٣) طاهري ١٥٩ (٤) طاهري ١٥٨ (٥) طاهري ١٥٨-١٥٩ . (٦) تحفة ٢٧٨

هو، جنهن جي مزار اناج بازار جي اوير ۾ زيارتگاهه هئي (١). خبر نه آهي، اهو پاڙو کهڙن قاضين جي نالي پنيان مشهور ٿيو. قاضي محمد اُچيءَ جي اولاد نه انهيءَ بزرگ جي مريد هئي ۽ نه غالباً انهيءَ پاڙي ۾ رهندي هئي (٢). ٺٽي ۾ ٻيا به قاضين جا ڪيترا خاندان هئا: قاضي نعمت‌الله جو گهراڻو، قاضي حماد جو خاندان، قاضي علامه محمود جو خانوادو، قاضي عتيق‌الله جا پويان، قاضي محمد ابراهيم شارح مخزن الاسرار جو اولاد. بهرحال، انهن گهراڻن مان ڪنهن جو خاندان انهيءَ پاڙي ڏانهن منسوب هوندو. اهو محلو ۽ ان جا قاضي مير قانع جي زماني (١١٨١هه) ۾ موجود هئا.

رضوي سادات جو محلو: ٺٽي ۾ جيڪي سيدن جا مکيه گهراڻا ۽ خانوادا هئا، اهي شهر جي مختلف حصن ۾ رهندا هئا، ۽ اهي پاڙا انهن جي نالن تي مشهور هئا. اسان هيٺ انهن پاڙن جو ذڪر ڪنداسين:-

رضوي ساداتن جو وڏو سيد محمد يوسف بکري مهدوي هو، جنهن جي مزار مڪليءَ تي آهي ۽ ان جي لاءِ مير قانع چوي ٿو ته -

نه شد سائل چو زين در، هيچ گه رد
رود گر بنده آنجا شاه گردد
هر آن کو، رنج ز اخوان زمان است
برايش، اين مکان جاي امان است

هڪ شاخ انهيءَ بزرگ جي اولاد جي آهي. ٻي سندس نياڻيءَ جي اولاد جي ٿي، جيڪا هن پنهنجي ڀائٽي سيد اسحاق (پير پڙڏيهيءَ) کي سکر مان گهرائي ڏني هئي. سيد محمد يوسف چونڪ مير محمد مهدي جونپوريءَ جي هڪ جيد مريد شيخ دانيال جو فيض يافته هو، تنهنڪري اهي سيئي مير اڄ تائين رضوي مهدوي ڪوٺبا اچن ٿا. انهيءَ پاڙي ۾ ئي مير ڪمال‌الدين احمد خان رضوي ٺٽي جو ديوان ۽ اصطلاحت رضويه ۽ شرح ديوان حافظ جو مصنف عمر گذاري ويو. اهو ئي پاڙو هو، جتي ٺٽي جي نواب ۽ انهيءَ خاندان جي هڪ عظيم فرد نواب لطف علي خان 'همت' پنهنجي حياتي گذاري. انهيءَ ئي بزرگ جي پرورش هيٺ ٺٽي جو مشهور شاعر 'محسن' ناميارو شاعر ٿيو. مير ذوالفقار علي 'شيدا'، مير مرتضيٰ 'الهام'، سيد مير پنو، مير نجم‌الدين 'عزلت'، سيد روشن علي شاهه 'روشن'، سيد مرتضيٰ 'مرتضائي'، مير امام بخش 'فدوي'، سيد رفعت علي 'رفعت'، سيد عسڪرعلي 'علي'، سيد موتيل شاهه 'ڪمتر'

(١) تحفة ٣٠٤ (٢) قاضي محمد اچيءَ جو اولاد، مخدوم ابوا لقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو ۽ انهن مان ڪي مخدوم محمد ابراهيم خليل جي وڏن جا مريد هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ محمد زمان شاهه ’زمان‘، سڀ انهيءَ ئي هڪ خاندان سان تعلق رکن ٿا ۽ اهي سڀ انهيءَ محلي ۾ رهندا هئا. الغرض اهو محلو ڏاڍو مردم خيز هو. اڄ تائين اهي سادات انهيءَ محلي ۾ آباد آهن. انهن شاعرن ۽ عالمن کان سواءِ ٻيا به ڪيترا بزرگ انهيءَ گهراڻي مان ٿيا، جيڪي انهيءَ محلي ۾ گذر بسر ڪري ويا ۽ انهن جي وفات جون تاريخون اسان کي ٿٽي جي مختلف شاعرن جي بياضن ۽ ديوانن ۾ ملن ٿيون.

ٻيا بکري سادات، يعني سيد حميد بکريءَ جا فرزند سيد محمد علي ۽ سيد محمد باقر جوڻ جي ڳوٺ مان لڏي اچي انهيءَ محلي ۾ رضوي ساداتن جي ڪري وينا. انهن بزرگن جي اولاد مان سيد مير محمد فاضل ۽ سندس پٽ سيد محمد علي ٺٽي جا خوشنويس هئا. سيد محمد عليءَ جو پٽ سيد مير بزرگ ته خوشنويسيءَ ۾ عالمگير جي فرزند شاهزادي ڪام بخش جو استاد هو (۱).

ميرڪي سيدن جو محلو: ميرڪي سيد اصل پوراني سادات ڪري سڏبا هئا، ڇاڪاڻ ته سندن وڏا ”پوران“ جا وينل هئا، جيڪو هرات جي قريب هڪ مردم خيز ڳوٺ هو. اتان شاهه حسين بايقرا جي فوت ٿيڻ بعد خراسان جي نئين حاڪم محمد خان شيبانيءَ جيڪا مصيبت مچائي، ان ۾ لڏي اچي شاهه بيگ جي زماني ۾ قندار رهيا. اتان سنڌ جي فتح ٿيڻ بعد ۹۳۳هه ڌاري ٻه ڀائر سيد بايزيد ۽ سيد ميرڪ محمود لڏي آيا. بايزيد بکر ۾ رهيو ۽ ميرڪ محمود ٺٽي اچي وينو. شاهه حسن ارغون جي دؤر کان وٺي ويندي ڪلهوڙن جي آخري ايامن تائين، انهيءَ گهراڻي جا فرد ٺٽي جا ”شيخ الاسلام“ ٿيندا آيا. پهريون شيخ الاسلام ميرڪ محمود ٿيو ۽ پوئيون شيخ الاسلام ميرڪ محمد احسن جو پاءُ ميرڪ محمد محسن ٿيو. ميرڪ محمد احسن اهو بزرگ هو، جنهن جي شان ۾ محسن ٺٽويءَ هڪ نهايت ئي معرڪة ال آرا قصيدو چيو آهي، جنهن جو مطلع آهي:

گر برو باد صبا خُلق تو در صحن چمن
گل کند از لبِ هر غنچه که احسن احسن!

ميرڪ عبدالرحمان، ميرڪ عبدالباقي، ميرڪ عبدالوهاب وغيره انهيءَ خاندان جا تمام مشهور بزرگ هئا. علم و فضل، جود و سخا ۽ دنياداريءَ جي ٻين وصفن ۾ جهڙن ڪوبه ٻيو مٽ ڪونه هو. وڏا مهمان نواز ۽ اوطاقي سيد هئا. سندن گهرن ۾ اهڙو ڪاڏو پچندو هو، جو، بقول مير معصوم، ان جي

(۱) تحفة ۵۱۹.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڏت وات مان ويندي ٿي ڪانہ هئي. انهيءَ محلي ۾ اهي بزرگ وڏيون وڏيون دعوتون ڪندا هئا ۽ سڄو شهر اچي گڏ ٿيندو هو. ميرڪ عبدالرحمان انهن دعوتن جي ڏوهہ هيٺ ميرزا باقيءَ جي هٿان شهيد ٿيو. پوئين زماني ۾ ميرڪ محمد احسن هڪ عظيم الشان دعوت ڪئي، جنهن ۾ ٺٽي جا سيئي هندو مسلمان اچي گڏ ٿيا. اتفاقاً مير ڪلب علي نامي هڪ سيد کي دعوت ڏيڻ يلجي ويا، جنهن تي ٺٽي جي مشهور شاعر شيخ عبدالسبحان 'فائز' هيٺيون شعر لطيفي طور چيو:

هندؤ و مسلمين ز خوان تو سير استخواني نيافت ڪلب علي

فارسيءَ جو جيد رباعي گو شاعر سرمد شهيد ٺٽي آيو تہ تجارت ڪرڻ لڳو، ليڪن جڏهن ابي چند کي ڏٺائين تڏهن سڄو سات لٽائي ويهي رهيو. ڪيترا ڏينهن لٽا لاهيون، جذب جي حالت ۾ ٺٽي جي گهٽين اندر، ابي چند! ابي چند! ڪندو ٿي وتيو. ميرڪي گهراڻي مان ان وقت جو شيخ الاسلام ميرڪ عبدالوهاب ثاني هو. سرمد جي انهيءَ حالت تي غالباً معترض ٿيو، جنهن تي سرمد هيٺين رباعي چئي:

ميرڪ تو نداده اي بمن يڪ دو سه لڪ
از بهر چه گشتهء چنين مستهلڪ
گر در تو نشان آدميت ميبود
مي بودي مير، مي نبودي ميرڪ (١)

شيخ الاسلام مير محمود وڏي، هڪ نهايت ئي خوبصورت مسجد انهيءَ محلي ۾ ٺهرائي هئي (٢). انهيءَ محلي جي پير ۾ ئي ڪشمشين جو محلو هو، جنهن جي پٺيان پيلو شروع ٿيندو هو. سيد عبدالمجيد بن سيد عبداللطيف بن سيد عبدالرزاق بخاري (سيد محمود بخاريءَ جو اولاد) جو گهر انهيءَ محلي جي اوير ۾، ڪشمشين جي محلي پٺيان انهيءَ پيلي جي وٽ سان هوندو هو، انهيءَ بزرگ جو پٽ سيد عبداللطيف ثاني عرف سيد مٺو المتوفي ١١٢٤هہ مير قانع جو نانو هو (٣).

اميرخاني محلو: ٺٽي جي سادات جو ٻيو مشهور ۽ علمي خاندان اميرخاني هو، جنهن جو جدا محلو هو، ۽ اهو اڄ بہ شاهجهاني جامع جي

---

(١) مقالات ١٠٣- شيخ الاسلام ميرڪ عبدالوهاب (متوفي ١١١٢هہ) بن شيخ الاسلام ميرڪ محمود ثاني - ڏسو راقم جو مقالو - ٺٽي جا ساداتن سنڌ ۾. (٢) تحفة ٤٩٧- انهيءَ خاندان تي اسان جو مفصل مقالو ڏسڻ گهرجي. (٣) تحفة ٥١٣.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوير ۾ مسجد جي ديوار سان لڳولڳ آهي. انهيءَ جاءِ تي ڀهريائين مير احمد بيگ جو محلو هو، جنهن جو ذڪر مٿي ٿي آيو آهي. ڀائي خان جو محلو به انهيءَ محلي سان متصل هو. ٺٽي جو قلعو حاڪم نشين به انهيءَ محلي سان لڳولڳ هو. اهو محلو ٺٽي جي نواب امير ابوالبقا امير خان پنهنجي ذاتي تي، مير احمد بيگ جي محلي جي جاءِ تي آباد ڪيو. انهيءَ گهراڻي به ڪيترا امير، بزرگ، مصنف ۽ شاعر پيدا ڪيا، جن جو تفصيلي ذڪر اسان پنهنجي ڪتاب "تذڪرهٔ اميرخانيءَ" ۾ ڪيو آهي. سنڌ جي شاعرن ۽ صوفين جو سرتاج شاهه عبداللطيف جڏهن ٺٽي ۾ مخدوم معين سان ملڻ ايندو هو ته ڪڏهن مخدوم وٽ رهندو هو، ۽ ڪڏهن مير عطا محمد اميرخانيءَ جي اوطاق ۾ انهيءَ محلي اندر رهندو هو، ڇاڪاڻ ته مير موصوف سان به سندس دوستي هوندي هئي.

شڪرالاهي ساداتن جو محلو: اهو اصل ۾ سمن جي صاحبيءَ اندر انصارين جو محلو هو، ليڪن ٩٢٧ هه ۾ جڏهن شڪرالله قندار کان اچي انهيءَ محلي ۾ ويٺو، ان وقت ته ڪو هڪ-ٻه گهر انصارين جو بچيو هو، باقي ٻيا مري کپي ويا هئا. انهن انصارين مان سيد شڪرالله شادي ڪئي (١)، جنهن مان ڪيس ظهيرالدين جادم نالي پٽ ڄائو ۽ ان مان شڪرالاهي خاندان وڌيو، ڦوليو، ڦليو، ۽ اڄ تائين به پونير انهيءَ محلي ۾ موجود آهن. انهيءَ خاندان به ڪيترا فرد فريد پيدا ڪيا، ڪي منجهائڻ ولي ٿيا، ڪي مصنف ٿيا ۽ ڪي شاعر ٿيا. فتاويٰ عالمگيريءَ جي مولفين مان هڪ مولف سيد نظام الدين ثاني، انهيءَ محلي مان اٿيو. اسان جو محبوب مصنف ۽ مورخ مير قانع انهيءَ محلي جي پيداوار آهي. مير عظيم الدين عظيم، مير ضياءالدين 'ضيا'، مير غلام علي 'مائل' ۽ سيد صابر علي شاهه 'صابر' انهيءَ محلي جا ئي هئا. تحفة الڪرام جهڙو لازوال ڪتاب ۽ مقالات الشعرا جهڙو يگانو تذڪرو انهيءَ ئي محلي ۾ لکيو ويو. الغرض انهيءَ محلي جا سنڌ جي ادب ۽ تاريخ تي وڏا وڙ ۽ ڏاڍا احسان آهن.

مازندراني عرف لوري ساداتن جو ڏاڏو سيد ڪمال الدين به انهيءَ محلي ۾ اچي رهيو، ڇاڪاڻ ته سيد ظهيرالدين جادم سان سندس دوستي هوندي هئي. سيد جو خاندان ابتدا ۾ انهيءَ محلي ۾ وڌيو (٢) ۽ پوءِ ڪجهه ٽڙي پکڙي پين پاڙن ۾ به ويٺو، مثلاً سنگتراشن جي محلي ۾ ۽ "پٽي هٽ بازار" جي پويان به ڪي افراد رهڻ لڳا.

---

(١) تحفة ٤٨٣ (٢) تحفة ٤٩٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد منبوءِ سيد شڪرالله جو سنگتي هو ۽ آيا ٻـ ڀاهران گڏ هئا. اهو ٻـ جتي دفن آهي، انهيءَ گهر ۾ محض هن ڪري رهيو جو سيد شڪرالله جو پاڙو ويجهو هوندو هو، ۽ ٻنهي دوستن کي رات ڏينهن ملڻ ۽ مجلس ڪرڻ ۾ آساني ٿيندي هئي (١).

سيد شڪرالله پنهنجي لاءِ هڪ مسجد ٺهرائي هئي جيڪا اڄ تائين انهيءَ محلي ۾ موجود آهي.

ملا حسين ٺٽي جو هڪ پرهيزگار شخص هو، پاڻ بـ انهيءَ محلي ۾ رهندو هو ۽ سندس مدرسو بہ اتي ئي هو. سندس پٽ ملا سروري ٿيو، جنهن جو پٽ، ملا جانباز، ٺٽي جو مشهور شاعر هو (٢).

انجوي سادات جو محلو: اهو محلو اصل ۾ عباسي قاضين جو رهائشگاهہ هو، جن جو وڏو قاضي نعمت الله عباسي ڄام صلاح الدين بن تماچيءَ جي دؤر ۾ ٿي گذريو. انجوي ساداتن جو وڏو سيد محمد ٨٦٧هہ ۾ شيراز کان منڇر پرڳڻي جي مراد اوٺي نالي ڳوٺ ۾ اچي رهيو. جڏهن گذاري ويو، تڏهن سندس پٽ سيد احمد لڏي اچي ٺٽي ۾ قاضي نعمت الله جي گهر ۾ رهيو، سندس نياڻيءَ سان شادي ڪيائين جنهن مان ڪيس اولاد ٿيو. اهو بزرگ ٩٤٥هہ ۾ گذاري ويو. ٺٽي جو مشهور ولي سيد محمد حسين عرف پير مراد، جنهن جو مرقد مڪليءَ تي آهي ۽ جنهن جي سلسلي ۾ قانع لکي ٿو تہ:

”سواد حوالي مرقد پاڪش، نسخهٔ ارم ببر دارد. و بياض صفحهٔ ارض اطهرش گلشن راز انوار الاهي مدنظر. خندهٔ حور آهنگ مضجعش، و تجلي طور سفيدهٔ مرقدش. غزال حرم خاڪروب آستان، و روح‌الامين آنجا پاسبان.“—

هيٺيان شعر بہ انهيءَ بزرگ جي مرقد جي وصف ۾ آهن:

زبانِ سبزه خود روي ارضش — شهادت نامه از برکرده بيغش
همين تابد بر آن مضجع چنان نور — که دروي شعشهٔ مهر است مستور
دعا را استجابت خاکدانش — هميشه روح قدسي ميهمانش
هر آن سائل که بر درگاهش تابد
دهن ناکرده وا، مقصود يابد—

ان بزرگ جو فرزند هو. سيد علي ثاني، جيڪو ارغوني دؤر جو مشائخ

(١) تحفة ٦٠٢ (٢) تحفة ٥٨٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ امير هو، سو سندس پوٽو هو. الغرض انهيءَ خاندان مان به تمام وڏا ماڻهو پيدا ٿيا، جن جو ثاني سندن دؤر ۾ ٻيو ڪونه هو. سيد علي ثاني مذڪور شاهه حسن ارغون جو لاش ڪٽائي مدينه عاليه ويو. انهيءَ بزرگ جي ٽي چولي جو ٽڪر قاڙي عمرڪوٽ ۾ اڪبر کي ڄمڻ بعد ويڙهيو ويو. سيد جلال ثاني انهيءَ سيد عليءَ جو پٽ هو، جيڪو ميرزا عيسيٰ ترخان حاڪم سنڌ جي وليعهد مرزا صالح جي نياڻيءَ سان پرڻيو. سيد مير محمد نالي پٽ ڪيس انهيءَ بيبيءَ مان پيدا ٿيو، جنهن ”ترخان نامو“ تصنيف ڪيو. اهڙيءَ طرح انهيءَ خاندان جا ٻيا به ڪيترا ئي معروف بزرگ انهيءَ محلي ۾ چاول، نپنا، آسريا ۽ فوت ٿيا. سيد علي ثاني سماع جون بيمثل مجلسون انهيءَ محلي ۾ ڪرائيندو هو. مخدوم نوح عليه رحمت هالا وارو انهيءَ محلي ۾ وٽس اچي رهندو هو. شاهه ڪريم جون محفلون ۽ مجلسون به سائن انهيءَ محلي ۾ ٿينديون هيون.

ڄمنا جي سرزمين: هڪ پاڙي جو اهو نالو هو. شاهه دادن جي درگاهه انهيءَ پاڙي سان لڳ هئي. مير ڪمال الدين ماژندرانيءَ جي اولاد مان سيد ملوڪ شاهه نالي هڪ ڪامل بزرگ پيدا ٿيو. جڏهن فوت ٿيو، تڏهن شاهه دادن جي پيڪ ۾ ’ڄمنا جي سرزمين‘ اندر دفن ٿيو (١).

(٣) مسجديون

مسجد ولي نعمت: ٺٽي جي هيءَ قديم ترين جامع مسجد چئي وڃي ٿي، جيڪا ڪنهن سمي بادشاهه جي ٺهرايل هئي. مير قانع ان کي ”وڏي جامع مسجد“ ڪري لکيو آهي، ۽ اهو پڻ لکي ٿو ته هاڻي اها مسجد، ”مسجد ولي نعمت“ جي نالي سان مشهور آهي. گويا اها مسجد (١١٨١ هه) تائين موجود هئي، مٿس اهو نالو ٻارهين صدي هجريءَ ۾ پيو.

انهيءَ مسجد ۾ پير مراد شيرازي (٨٣١-٨٩٣ هه) ۽ شيخ بهاؤالدين ملتانيءَ جي پوٽي شيخ صدرالدين (٢)، پاڻ ۾ رهائيون ڪيون هيون، ۽ انهيءَ ئي مسجد ۾ شيخ سيد صاحب کي ”پير مراد“ جو خطاب ڏنو، ۽ پير کيس ”حليم“ جو لقب ڏنو (٣).

---

(١) تحفة ۴٩٦ (٢) صدرالدين ثاني بن شيخ اسماعيل شهيد بن رڪن الدين بن شيخ صدرالدين بن شيخ بهاؤالدين. (٣) تحفة ۴٧٣-۴٧۴؛ طاهري ١٣.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسجد صفه: دراصل انهيءَ جاءِ تي ڄام نظام الدين جي هڪ هندو امير لکيسر جي نهرايل مڙهي هئي، جا تمام سهڻي ۽ عاليشان هئي. ”تذڪرة المراد“ جي روايت آهي ته سيد مراد شيرازيءَ هڪ ڏينهن انهيءَ مڙهيءَ کي ڊهرائي مسجد جو بنياد وڌو. جڏهن مڙهيءَ ۾ هٿ پيا، ان وقت ڄام نظام الدين کي اطلاع پهتو. ڄام پنهنجو پاٽيڄو ڄام مارڪ موڪليو ته سيد کي روڪي، ليڪن ڄام پهتو ته سهي پر ڪُڇي ڪونه سگهيو، اُلٽو پاڻ بيهي مڙهي ڊاهڻ لڳو. اهڙيءَ طرح ڄام نظام الدين پنهنجي پٽي خاص ماڻهوءَ شيخ نٽر کي موڪليو، ان جو به منزل مقصود تي پهچڻ بعد ساڳيوئي حال ٿيو. شيخ مالهو سهي سنيري آيو، ليڪن وريو ڪجهه ڪين، پاڻ به بيهي مڙهي ڊاهڻ لڳو. اهڙيءَ طرح آخر ۾ لکيسر پاڻ آيو، ۽ جڏهن اتي پهتو، تڏهن پنهنجو پاڻ مڙهيءَ تان هٿ ڪڍي سيد کان دعا جو طالب ٿيو. سيد کيس دعا ڪئي، جنهن بعد هن پنهنجي پوٽن جي نالي شهر جي هڪ پاسي کان محلو آباد ڪيو، جيڪو تمام مشهور ٿيو. شيخ نٽر، شيخ مالهو ۽ ڄام مارڪ، سيد صاحب واري قبرستان ۾ دفن ٿيل آهن، هنن سڄي عمر سيد جي خدمتگاريءَ ۾ پوري ڪري سرخروئي حاصل ڪئي (١).

ڄام نندي جي حڪومت ٨٦٦هه ۾ شروع ٿي، ۽ سيد صاحب ٨٩٣هه ۾ وفات ڪئي. ”مسجد صفه“ انهيءَ عرصي جي ڪنهن سال ۾ ٺهي هوندي، ۽ تحفة الڪرام جي تاليف وقت (١١٨١هه) موجود هئي.

جامع فرخ: ارغونن جي دؤر ۾ جيڪي مسجديون ٺٽي ۾ ٺهيون، انهن ۾ سڀ کان خوبصورت ۽ عاليشان جامع فرخ هئي، جيڪا هڪ ارغون امير، مير فرخ، ٺهرائي، جو شاهه بيگ ارغون جي ڀاءُ احمد بيگ جو پٽ ۽ شاهه حسن جو سؤٽ هو.

مسجد تي هيٺيون ڪتبو، پٿر جي ٽن وڏن تختن تي لڳل هو، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اها مسجد ٩٣٨هه ۾ ٺهي:

بدورِ شاه عادل آن حَسَن خُلق حسين آئين
كه آمد خنگ گردون باوجودِ سركشي رامش

—

بناي مسجدِ جامع شد از دريا دلي واقع
كه دارد عالمي را شاد و خرّم فيض انعامش

—

(١) تذڪرة المراد - تحفة ص٢٧٨- طاهرين ص١٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بگرمــاي قيامت گــر پناهِ او نخــواهــد شــد
”پناهِ فرخ“ از بهرِ چه شد، تاريخ اتمامش (۱) ۹۳۸هه

تحفةالڪرام جي قول مان معلوم ٿئي ٿــو تــه انهيءَ مسجد جي مرمت ۽ ڪن حصن جي نئين سر تعمير شاهجهان (۳۷-۱۰٦۸هه) جي زماني ۾ ٿي (۲).

جامع مسجد جو پهريون امام ۽ خطيب، سيد محمود بخاري گجراتي ٿيو ۽ ڪانئس پوءِ به سندس ئي اولاد ۾ اهو عهدو رهندو آيو. تحفةالڪرام جي روايت آهي ته سيد بخاريءَ جي اولاد مان سيد محمد شجاع، بن سيد فيض‌الله، بن سيد فتح محمد، بن سيد جعفر، بن سيد جمال، بن سيد ڪمال دستور موجب انهيءَ مسجد جا خطيب ۽ امام هئا. سندس وفات ۱۱۳۸هه ۾ ٿي ۽ ”شجاع“ مان اها تاريخ نڪري ٿي (۳). گويا ۱۱۳۸هه تائين اها مسجد قائم هئي بلڪ ان ڪان پوءِ بــه تحفةالڪرام جي لکجڻ وقت (۱۱۸۱هه) (۴) ۽ شيخ اعظم جي تاليف ”تحفة‌الطاهرين“ (۱۱۹۰هه) جي لکجڻ وقت قائم هئي. پوئين ڪتاب مان معلوم ٿئي ٿو ته اها مسجد ياٺي خان جي محلي ۾ هئي، چاڪاڻ تــه مؤلف، انهيءَ مسجد واري گنج شهيدان جو ذڪر محلي ياٺي خان جي تحت ڪيو آهي (۵) ۽ قرين قياس به اهو ئي آهي، چاڪاڻ ته اهو محلو قلعي جي قريب ۽ حڪومت ڪندڙ قوم جي اميرن ۽ دربارين جي رهڻ جي جاءِ هو. تنهنڪري اها جامع مسجد انهن حڪومت هلائيندڙن جي قلعي ۾ هجڻ گهرجي.

عيسي ترخان جي وقت ۾ ۹٦۳ هه جي سال ۾، گوا جي عيسائين جيڪو ٺٽي ۾ مسلمانن جو ڪوس ڪيو، سو جمعي ڏينهن ٿيو هــو. عام مسلمان مسجدن ۾ نماز لاءِ جمع هئا، جو مٿن حملو ٿيو. چنانچه انهيءَ جامع

---

(۱) انهيءَ ڪتبي جا ٽيئي پٿر، پاڪستان جي قومي ميوزم ڪراچيءَ ۾ رکيا آهن. ڏسو تحفةالڪرام، حسام‌الدين ايڊيٽ، ص ۲۰۹. (۲) تحفة فارسي ص۹۰، سنڌي ۲۲۴.

(۳) تحفة ۵۱۳. سيد محمد شجاع جو پٽ سيد سعدالله هيءُ ڪان پوءِ پيش امام ٿيو. عيدگاهه جي امامت به سيد محمود بخاريءَ جي دؤر کان انهيءَ خاندان ۾ هئي، تنهنڪري مٿيون سيد دستور مطابق عيدگاهه جو بـه امام هو. ازانسواءِ ڪيس حڪومت طرفان ڪوهن ڪوٽائڻ جو ڪم، قلعي جي مرمت جي نگراني ۽ بيت المال جي داروغپ به سپرد هئي. ۱۱۸۱هه ۾ ان جا پٽ سيد روح الله ۽ سليم عليم‌الدين موجود هئا (۵۱۳) (۴) تحفة فارسي ۹۰ (۵) طاهرين ۱۱۵.

جي نمازين تي بہ حملو ٿيو ۽ سڀني غريبن مسجد ۾ شهيد ٿي، جان، جان آفرين جي سپرد ڪئي. انهيءَ مسجد جا شهيد مسجد جي ٻاهران اترينءَ ديوار سان لڳ هڪ هنڌ دفن ڪيا ويا، ۽ ٺٽي جي پنجن ”گنج شهيدان“ سان وڏي ۾ وڏو ”گنج شهيدان“ اهو ٿيو (۱)، جنهن لاءِ مير قانع جي روايت آهي تہ ٽيرهن سؤ کان زياده شهيد منجهس دفن ٿيا، ۽ شيخ اعظم جو قول آهي تہ ٻہ هزار شهيد مدفون آهن (۲).

اها مسجد، پنهنجي زماني ۾، بزرگن جي آمدرفت ۽ رهائش جو مرڪز هئي. مسجد جي آسپاس بہ ڪيترا خدا جا برگزيدا ٻانها رهندا هئا. مثلاً:

ميان منو فقير، مخدوم نوح جو پهتل مريد، انهيءَ مسجد ۾ گهڻو گذاريندو هو (۳). سيد قاسم، جنهن کي قانع ”بيخود سالڪ“ لکيو آهي، سو مسجد جي محراب ۾ پيان رهندو هو (۴). سيد ابراهيم گودڙيو ڪامل ولي گهڻو ڪري مسجد جي دروازي تي اچي ويهندو هو. هڪ ڏينهن وينو هو، جو اندران سيد طيب بخاري پنهنجي پٽ رحمت‌الله سميت ٻاهر نڪتو. سيد گودڙيي ڪائنس پٽ جي ٻانهن گهري، سيد ايڏي بزرگ جي حڪم کان انڪار ڪري ڪونہ سگهيو، چنانچہ پٽ کڻي سندس حوالي ڪيائين. سيد گودڙيي جو تڪيو، ڪلان ڪوٽ جي سامهون مڪليءَ تي هو. رحمت‌الله، جيسين سيد جيئرو هو تيسين سائس گڏ انهيءَ تڪيي ۾ رهيو، مرڻ وقت سچي امانت سندس سپرد ڪري ويو. رحمت‌الله بخاري جڏهن موٽي اچي پنهنجي خاندان ۾ رهيو، تہ ڏهن ڪرامتن جو صاحب ۽ وڏيءَ پيريءَ مريديءَ وارو ٿي پيو (۵).

اها مسجد مسافرخاني جو ڪم بہ ڏيندي هئي. ڪيترا مسافر ڏينهن جا ڏينهن مسجد ۾ اچي قيام ڪندا هئا. ماني وغيره جو انتظام بخاري ساداتن جي حويلين تي هوندو هو، يا ڪو ٻيو مسلمان ٻاڙي مان کڻي اچي انهيءَ قسم جي مسافرن کي کارائيندو هو. سيار سمرقندي سيلاني فقير، جيڪو فارسيءَ جو پڻ شاعر هو، سو جڏهن ٺٽي آيو تہ انهيءَ جامع ۾ اچي رهيو. ۽ جيترو وقت جيئرو هو اتي رهيو، ۽ هي جهان بہ انهيءَ مسجد مان ڇڏيائين (۶). هي بيت سندس آهي:

---

(۱) تحفة ص ۱۷۲؛ طاهرين ص ۱۱۵ (۲) تحفة ص ۶۰۹؛ طاهرين ص ۱۱۵
(۳) تحفة ص ۶۱۳؛ طاهرين ص ۶۰ (۴) تحفة ص ۶۳۰؛ طاهرين ص ۴۵
(۵) تحفة ص ۵۱۱ (۶) مقالات ص ۳۱۰.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بہ مي خوردن، اشارت ميکند جام
غـلط گويند مـدم نرگسش نـام

ميرڪن جي مسجد: شيخ الاسلام مير سيد محمود (المتوفي سن ٩٦٢هه) ٩٢٩هه ۾ ٺٽي آيو. جنهن محلي ۾ قيام ڪيائين اهو محلو ”ميرڪن جو محلو“ مشهور ٿيو. سيد صاحب پنهنجي حويليءَ جي ڀرسان ۾ نهايت ئي عاليشان ۽ خوبصورت مسجد ٺهرائي، جيڪا ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين موجود هئي (١).

مسجد بازار امير بيگ: مغلواڙي جي بازار امير بيگ اندر هيءَ مسجد پڻ ارغون دؤر جو يادگار هئي. ٻارهينءَ صديءَ جي خاتمي تائين ان جي قائم هجڻ جو پتو پوي ٿو. ٩٦٣هه واري قتل عام جو واقعو هن مسجد ۾ به ٿيو، ۽ اتان جا شهيد مسجد جي ڏاکڻيءَ ديوار سان لڳ دفن ڪيا ويا. بازار امير بيگ جي رستي تي جيڪي مسلمان شهيد ٿيا، سي جدا پوريا ويا. گويا اهي بہ ”گنج شهيدان“ هڪبئي جي متصل هئا (٢).

مسجد محلہ اڏريم: اگر محلي جي هيءَ مسجد، جيڪا محلي جي مشرقي حصي ۾ هئي، پڻ ارغونن جي عهد جو يادگار هئي. عيسائين جي حملي ۾ انهيءَ مسجد اندر قريباً بہ سؤ نمازي شهيد ٿيا، جن جو ”گنج شهيدان“ مسجد سان متصل ٺاهيو ويو (٣).

دابگرن واري مسجد (جامع خسرو): خسرو خان چرڪس، مرزا باقيءَ جي اميرن مان هو، ۽ مرزا جانيءَ جي ڏينهن ۽ مرزا غازيءَ جي دؤر ۾ هن وڏيڪ ترقي ڪئي. جڏهن غازي قندار هو، تڏهن خسرو سجيءَ سنڌ جو مختيارڪل هو. نهايت نيڪ دل، مخير ۽ وڏي حوصلي جو امير هو. ٺٽي ۽ ان جي گرد نواح ۾ هن بطور يادگار رفاه عام لاءِ ڪيئي مسجدون، رانڪون، پليون ۽ تلاءُ ٺهرايا. مير قانع لکي ٿو تہ ”صاحب خير و توفيق، مثلش کسي درين زمين برنخواسته آثاري کہ ازو ماند، احدي از ملوک و امرا بر عشرش موفق نشد“. جملي ٣٦٠ آثار ڏانهنس منسوب هئا (٤)، جن مان اڄ هڪ بہ صحيح سالم ڪونہ آهي. مڪليءَ تي هڪ رانڪ، جنهن کي اڄڪلهہ ”ست چڙهئي“ چيو وڃي ٿو، خراب ۽ خستہ حالت ۾ آهي، ۽ ٻي ٺٽي ۾ جامع خسرو آهي؛ انهيءَ مسجد کي دابگرن جي مسجد چيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ تہ دابگرن جي محلي ۾ هئي. هن وقت نہ اهو محلو

---

(١) تحفة ص ٤٩٧ (٢) طاهرين ص ١٣١ (٣) طاهرين ص ١٣٥ (٤) تحفة ص ٢٢٨.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي نه ان جا مڪين موجود آهن، صفا ميدان ۽ ان ۾ هيءَ مسجد ڏسڻ ۾ اچي ٿي . مسجد پٿر جي ۽ نهايت ڪشادي ۽ تعمير جي لحاظ کان نهايت بيش قيمت هئي. پاڻنجي ٿو ته خسرو جي پنهنجي رهڻ جون حويليون به گهڻو ڪري انهيءَ محلي ۾ هونديون، ۽ شيخ ڪالو، جنهن کي خسرو سگ ڏيئي پاڻ وٽ رهايو، اهو ۽ ان جي اولاد به اتي گذاريو هوندو.

خسرو چرڪس مسجد نهرائي پهريون پيش امام، خطيب ۽ متولي سيد ابوالمڪارم کي ڪيو، جيڪو بزرگيءَ جي سيني طور طريقن سان سينگاريل ۽ سيد احمد بن محمد عابد مشهديءَ جي اولاد مان هو (١). اهو بزرگ رهندو به انهيءَ مسجد سان لڳ هو، جڏهن فوت ٿيو ته "ستون دين فتاد" مان سندس تاريخ ڪڍي ويئي (١٠٦٥هه). درس للو ٻڻ انهيءَ مسجد جي پير ۾ ۽ سيدن جي پاڙي سان گهڻو وقت رهيو هو.

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحه (المتوفي ١١٧٤هه) هر جمعي جي صبح تي انهيءَ مسجد ۾ وعظ فرمائيندو هو. ڪانئس پوءِ سندس فرزند مخدوم عبداللطيف به پيءُ وارو طريقو قائم رکندو آيو، تا وقتيڪه مخدوم موصوف ١١٨٧هه ۾ ميان محمد سرفراز ڪلهوڙي جي ملازمت اختيار ڪري اتان هليو ويو. سندس وڃڻ بعد ان جي فرزند مخدوم محمد ابراهيم (عرف موليڏنو) جنهن کي عام طرح (مڏئي مرقد) سڏيو وڃي ٿو، چاڪاڻ ته هو پوءِ ڪن سببن ڪري ٺٽي مان لڏي وڃي مڏئيءَ ۾ رهيو ۽ اتي فوت ٿيو، انهيءَ مسجد ۾ وعظ ڪندو رهيو (٢).

انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اها مسجد ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين موجود هئي، ۽ ٽالپرن واري دؤر ۾ شهيد ٿي. حقيقت ۾ ٺٽي جي آثارن، مغل دؤر کان پوءِ جڏهن ٺٽي جي مرڪزيت ختم ٿي ويئي، آهستي آهستي منهدم ٿيڻ شروع ڪيو. امير امرا، اهل خير ۽ صاحب ثروت ماڻهو، مرڪزيت منتقل ٿيڻ بعد، ڪي مري ويا، ڪي لڏي ويا. ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ قدري رونق رهي، باقي ٽالپرن جي دؤر ۽ انگريزي دؤر ۾ ٺٽي جو زوال معه آثارن جي مڪمل ٿي ويو. ٺٽي جي سيڪ ڪاڏل ۽ لوٽائيءَ زمين ۾، بنان مرمت ۽ سنڀال جي، ٻه سؤ ورهيه ڪٿي تائين آثار رهي سگهن؟ جن مسجدن جي مرڪزيت ۽ جن درگاهن سان عقيدت قائم رهندي آئي، انهن جي مرمت ٿيندي رهي ۽ اهي اڄ تائين قائم آهن، مثلاً: سيد مبين ۽ شاهه مسڪين جي درگاهه، مسجد خضري ۽ جامع شاهجهاني وغيره.

---

(١) تحفة ص ٤٨٠. (٢) تحفة ٥٦٦.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسجد خضريءَ جي، ٽالپرن جي دؤر ۾، مڪمل طرح مرمت ٿي ۽ پوءِ به ٿيندي رهي. اهڙيءَ طرح جامع شاهجهانيءَ جي ٻه دفعا انگريزي عهد ۾ مرمت ٿي. جامع خسرو پانئجي ٿو انهيءَ ڪري شهيد ٿي ويئي، جو نه اهو محلو رهيو نه انهن جا ماڻهو رهيا. شهر جي بلڪل ويران حصي ۾ رهجي ويئي، جتي ڪو نماز پڙهڻ وارو به ڪونه ٿي ويو، اهڙيءَ طرح مسجد زبون ٿي ويئي.

هن وقت آثار قديمه جو محڪمو مسجد جي سنڀال ڪري ٿو، مسجد جي محراب تي هي ڪتبو هڪ سٽ ۾ موجود آهي:

بسم الله الرحمان الرحيم - محمد رسول والذين معه اشداء علي الڪفار و رحماء بينهم ٩٩٧هه . مسجد جي جوڙجڪ ۽ ڪاشيءَ جي ڪم جي رنگ لاجواب آهن، خاص طرح اندريون محراب پٿر جي اڪر جو بهترين نمونو آهي.

مسجد خضري: ٺٽي جي اها مسجد، ڪيترا دفعا مرمت ٿيڻ سبب اڄ به ائين معلوم پئي ٿئي ڄڻ هاڻي نئين تيار ٿي آهي، حالانڪ ساڍن ٽن سوَن ورهين جو زمانو مٿس گذري ويو آهي.

ميرزا غازي جڏهن قندار ۾ فوت ٿيو (١١- صفر ١٠٢١هه)، ان وقت جهانگير بادشاهه ميرزا رستم صفويءَ کي ٺٽي جي صوبيداريءَ تي مقرر ڪيو ۽ مير عبدالرزاق مظفر خان معموريءَ کي ديوانيءَ ۽ بخشگيريءَ جو عهدو ڏنئي ميرزا رستم جي پهچڻ کان اڳ ٺٽي موڪلي ڏنو. ميرزا رستم ١٠- محرم ١٠٢٢هه جو ٺٽي پهتو. ليڪن جلدئي کيس موٽايو ويو ۽ تاج خان کي ٺٽو ڏنو ويو. تاج خان ١٠٢٣هه ۾ فوت ٿيو. شمشير خان جيڪو ان وقت سيوهڻ جو صوبيدار هو، ان کي ٺٽي بدلي ڪيو ويو. ١٠٢٤هه ۾ مير عبدالرزاق معموريءَ کي ديوانيءَ ۽ بخشگيريءَ مان وڌائي ٺٽي جو نواب ڪيو ويو، جنهن عهدي تي هو غالباً ١٠٢٨هه تائين رهيو. اها مسجد هن پنهنجي ديوانيءَ واري زماني ١٠٢٢هه جي سال ۾ ٺهرائي. مير قانع جو قول آهي ته انهيءَ جاءِ تي "نهال دريا" نالي هندن جي مڙهي هئي، جنهن کي ڊهرائي مير معموريءَ اهو خانه خدا آباد ڪيو، ۽ مسجد ان وقت گودڙيءَ بازار ۾ هئي (١).

ڪيترن مسجدن جي سلسلي ۾ مير قانع لکيو آهي ته مسجد ٺهڻ کان اڳ اتي هندن جي مڙهي هئي، جنهن کي ڊهرايو ويو. اسان جي سمجهه ۾ ٺٽو اچي ته جڏهن ته ٺٽي ۾ هندو نهايت عزت سان گذر بسر ڪندا هئا، سندن تهذيب ۽ تمدن به مسلمانن سان رلندو ملندو هو، سرڪاري

(١) تحفة ٢٣٩.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عهدن تي به فائز هئا، مذهبي تنگدلي نه ٺٽي جي مسلمانن ۾ هئي نه ٺٽي جي هندن ۾ هئي، ۽ اهو حال سمن جي سلطانيءَ کان وٺي ڪلهوڙن جي عهد تائين رهيو. پوءِ ڪهڙو سبب هو، جو هرويرو مڙهين کي ڊهرائي انهن جي جاءِ تي مسجدون نهرايون ٿي ويون، گويا ٺٽي ۾ خانهٔ خدا لاءِ ٻيو ڪوبه پلاٽ ملي ڪونه ٿي سگهيو. اسان جي خيال ۾ محض مذهبي جذبي ڏيکارڻ، هندن مٿان برتري محسوس ڪرائڻ، يا ڪنهن بزرگ جي سلسلي ۾ ڪرامت بيان ڪرڻ خاطر، پوئين دؤر جي مصنفن، انهيءَ قسم جون عامي روايتون قبول ڪيون آهن، جي سراسر علمي شان جي خلاف آهن.

”مسجد صفه“ جي سلسلي ۾ مثلاً اسان جو خيال آهي ته ”تذڪرةالمراد“ جي ساده دل ۽ نيڪ نهاد مصنف کي پنهنجي مرشد جي ڪرامت ڏيکارڻي هئي، جنهنڪري ڪيس مڙهيءَ ڊاهڻ جو واقعو سيد صاحب جي دامن سان وابسته ڪرڻو پيو. چنانچه هن مڙهي ڊاهي، انهيءَ وقت جي چند مکيہ ماڻهن کي سيد صاحب جو جلال ڏيکاري، عقيدتمند بڻائي، آخر ۾ خود مڙهيءَ جي مالڪ کي آڻي سيد عليه رحمت جي قدمن ۾ ڪيرايائين. حالانڪ مڙهيءَ ڊهرائڻ لاءِ نه خدا جو حڪم، نه رسول جو فرمان، نه مذهب جو سبق، نه ڪنهن بزرگ يا مشائخ جي شايان شان هو، ۽ نه اهو ڪردار ڪنهن الله واري جو ٿي سگهيو ٿي.

مسجد خضري جهانگير جي دؤر ۾ نهي، جيڪو اڪبر جو فرزند ۽ پنهنجي سر پاڻ به انهيءَ قسم جي خسيس مذهبي تعصب کان بالاتر هو. ٺٽي جي ماڻهن تي مرزا رستم صفويءَ ڏوري سختي ڪئي ته جهانگير ڪيس معزول ڪري گهرائي ورتو ۽ تيسين شاهي عتاب هيٺ رهيو، جيسين ڏکويل ماڻهن کان معافي نه ورتائين. اهڙين حالتن هيٺ جڏهن ته انهيءَ وقت ميرزا غازيءَ جا هندو امير ٺٽي ۾ موجود هئا، انهن کان سواءِ ٻيا ڪيترا اثر وارا هندو خود مغل نواب جي ماتحت مختلف عهدن تي فائز هئا، آهي سي اعتراض اٿاري سگهيا ٿي، بادشاهه وٽ سندن شڪايت فوراً پهچي ٿي سگهي. پوءِ ڪهڙيءَ طرح اها روايت قبول ڪري سگهجي ٿي ته انهيءَ مسجد جا بنياد، نهال دريا مڙهيءَ جي انهدام تي استوار ڪيا ويا. جڏهن ته مٿين سيني حقيقتن کان علاوه، خود مسجد جي جوڙائيندڙ، مير معموريءَ جو ڪردار به اسان جي سامهون آهي. نهايت نيڪ، خدا شناس ۽ صاحب فضيلت امير هو، جنهن مان اهڙي غير شرعي حرڪت جي اميد رکڻ ئي عبث آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال، مير معموريءَ اها مسجد ان وقت جي گودڙي بازار ۾ ٺهرائي، ۽ اها ڀرين مسجد آهي، جيڪا مغل حڪومت جي ماتحت ٺٽي خواهه سنڌ اندر ٺهي. مسجد چونڪه ٺٽي جي وچ شهر ۽ تمام آباد حصي ۾ آهي، تنهنڪري اڄ تائين موجود ۽ نئين نويلي لڳي ٿي. ڇِت پيل حصو ٽن طبقن يا حصن ۾ آهي، ۽ هر حصي مٿان خوبصورت گنبذ آهي. اندر فرش ۽ ٻاهر ٽائيل جو فرش آهي، جيڪو پوئين زماني ۾ مرمت ڪندي لڳايو ويو آهي. ڇِت جي ٻاهران واري حصي ۾ ڪشادو ايوان آهي، اترين طرف ڪان پنج فوت ڪن مٿي ٽانڪو آهي، جنهن ۾ نمازين جي وضوءَ لاءِ تلاءُ ٺهيل آهي. مسجد جو دروازو ڏکڻ طرف شاهي بازار جي هڪ ننڍيءَ شاخ ۾ کلي ٿو، جيڪا شايد ان زماني ۾ گودڙي بازار هئي يا شاهي بازار جو اتهون وارو ڪجهه حصو انهيءَ نالي سان سڏيو ويندو هو. مسجد جو محراب پنج گوشو يعني پنج پهلو آهي. ٽن گوشن جي ڪنارن تي خوبصورت طغرائي خط ۾ قرآني آيت اُڀريل اکرن ۾ لکيل آهي، ۽ آخري ٻن پهلوئن تي هيءَ عبارت آهي:

(١) خاڪ آستان حضرت نبوي صلي‌الله عليه وسلم. عبدالرزاق
(٢) الحسيني المعموري الملقب بمظفر خان. بتاريخ اتمام شد
سنه ١٠٢٢هه

اهو ڪتبو قرآني آيت سميت، اتر ڪان شروع ٿي ڏکڻ تي ختم ٿئي ٿو. انهيءَ ڪتبي ۾ ”مظفر خان“ جو لقب به چاڙهايو ويو آهي، جيڪو مير معموريءَ کي جهانگير، اجمير شريف جي منزل تي عطا ڪيو. جڏهن، بقول ترخان نامه، هو ٺٽي مان خسرو چرڪس، ميرزا عبدالعلي ترخان، جنهن کي ميرزا غازيءَ جي وفات بعد خسروءَ ٺٽي ۾ مسندنشين ڪيو هو، ۽ سمورو ترخاني قبيلو وٺي وڃي شاهي حضور ۾ پهتو، ۽ ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته اها مسجد مير معموريءَ ٺٽي ۾ پهچي ٺهرائڻ شروع ڪئي هوندي. ١٠٢٢هه جي ١- محرم جو، جڏهن ميرزا رستم ٺٽي پهتو تڏهن هن خسرو ۽ ترخاني قبيلي کي سهيڙي مير معموريءَ ذريعي اجمير موڪليو. اتان جڏهن مير موصوف خطاب حاصل ڪري ٺٽي پهتو، تڏهن مسجد به جڙي راس ٿي ۽ هن مٿس ڪتبو هڻايو، جنهن ۾ سندس لقب به شامل آهي.

جهانگير مير معموريءَ ۽ ميرزا رستم کي هدايت ڪئي هئي ته ٺٽي ۽ سنڌ جي ماڻهن تي حڪومت ڪرڻ لاءِ اوهين ڀريان ڪامورا آهيو جيڪي وڃو ٿا. ماڻهو ضرور پنهنجي وطني حڪومت ختم ٿيڻ ۽ ڌاريءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪومت هيٺ اچڻ سبب دلگير هوندا، تنهنڪري اوهان جو فرض آهي ته اهڙي پاليسي هلجو، جو سنڌن دليون هٿ ڪري وٺو، جيئن هو ڏاريءَ حڪومت کي ڏاريو سمجهڻ نه لڳن. ميرزا رستم انهيءَ پاليسيءَ تي نه هليو، جنهنڪري معزول ٿيو. مير معموري نهايت سياست ۽ سمجهه سان هليو، جنهنڪري نه فقط ديوانيءَ ۽ بخشگيريءَ جي عهدي تي قائم رهيو، بلڪ پوءِ پاڻ به ٺٽي جو نواب ٿيو. اها جامع مسجد به اسان جو خيال آهي ته هن مٿين پاليسيءَ جي ماتحت مذهبي ذريعو اختيار ڪري، ٺٽي جي مسلمانن جي دلين وٺڻ خاطر، اچڻ سان ٺهرائڻ شروع ڪئي.

اها مسجد تيرهين صديءَ جي شروع ۾ يا ان کان اڳ ٻارهين صديءَ جي آخر ۾ تقريباً منهدم ٿي چڪي هئي، ۽ ۱۲۲۹هه ۾ ان کي ٽيهر مير ڪرم علي خان ٽالپر (والي سنڌ) تعمير ڪرايو، جنهن جو مذڪور مير مائل جي هيٺين قطع تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو:

(۱) اخيءِ دهر و ڪرم يار زمان مير ڪريم
ڪه بوصفِ ڪرم از نام علي داد نمود
ديده اين مسجد منهدم و افتاده
مسجد الله پئي شغل صلواة معبود
حاليا طرفه ز تعمير بناي او دل
از شرف بخشيءِ ترميم، جلايش افزود
سال ترميم بخيرش ڪه بود خير ڪرم
”خير مسجد بڪرم آمده“ سالش فرمود
۱۲۲۹هه
باد ازين خير ڪرم، مائل حق بر بابش
داعي خير شهه ذوالڪرم از رب ودود

---

(۲) چون مير ما ڪرم علي آن شاه حق شعار
ڪز حق موفق آمده في الخير بر مزيد
اڪنون بعد ڪرامت ترميم نو بخير
داده جلائي تازه بداين مسجد مجيد
تاريخ اين مبارڪ ترقيم دل ز غيب
”خيري ڪرم بداده بمسجد جلا“ شخيد
۱۲۲۹هه
خير ڪرم بداده بمسجده چه زيب بهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ديگر بدل ز غيب بسالِ ندا رسيد
هم سال آن ز لفظ ”بجا خير تازه“ دل
۱۲۲۹ھ

روح القدس پئي مطلع احباب برکشيد
يا رب بحق خوبيءِ اين تازه خير شاه
بادا بخير تازه ز اکرام مستفيد

---

(۳) يافت اين مسجد چو از خيرِ شهرِ بزمِ کرم
آنکه تعميرِ مساجد خيرش آمد ماه و سال
حالي از ترميم نو خوشتر ز تعميرِ قديم
بهرِ شغلِ مومنين زيب و صفاي لايزال
طبع داعي ديده اين ترميم با خير از کرم
”باد از اهلِ کرم خيرِ مساجد“ گفت سال
۱۲۲۹ھ

”باد اين سجد ز ترميمِ کرم بازيب و زين“
۱۲۲۹ھ

سال آن با باي بسم‌الله اگر آمد بقال
۱۲۲۷ + ۲ = ۱۲۲۹ھ

باد دائم في‌الصلواة الخمس چون مائل بحق
هر مصلي سائلِ خيرش ز فضلِ حق تعال

مير مائل جا قطعه سڀ آهن يا ساده، اهو جدا سوال آهي، اسان انهيءَ ڪري خوش آهيون ته مرحوم مائل جي ذريعي اسان کي مرمت ۽ مسجد جي نئين تعمير جو سال معلوم ٿي ويو. انهيءَ مسجد تي، اهو نالو (جامع خضري) ڇو پيو، ان جو سبب معلوم ٿي نه سگهيو. شروع کان اهو نالو هو، يا پوءِ ڪنهن نسبت سبب پيو، اهو خدا کي علم آهي. هڪڙيءَ روايت موجب انهيءَ مسجد ۾ خواجه خضر نماز پڙهندي ڏٺو ويو، تنهنڪري متس اهو نالو پئجي ويو.

مسجد اميرخاني: ٺٽي جي جامع شاهجهانيءَ جي آترينءَ ۽ اولاهينءَ ڪُنڊ تي، مسجد کان ٻه سؤ کن قدم پري، گنبذ سان هڪ ننڍي چؤديواري موجود آهي، اها مسجد اميرخاني آهي، جنهن کي ابوالبقا امير خان جيڪو اميرخانن جو وڏو هو ۽ جنهن ٺٽي تي ٻه دفعا گورنري ڪئي، ٺهرايو.

انهيءَ مسجد جي سلسلي ۾ ٻه اهائي روايت آهي ته مڙهي ڍهرائي مسجد نهرائي ويئي (١). اها مسجد ٻائي خان جي محلي چوڪ ملڪ مان ۽ چوڪ عبدالغنيءَ جي وچ ۾ هئي. ٻارهين صديءَ ۾ مسجد سان متصل ٺٽي جي مشهور شاعر خاندان شيخ محمد مريد قانونگو جو گهر هو. محمد محفوظ 'سرخوش' ان جو پٽ هو، ۽ ميان قمرالدين 'عشرت' سندس ڏوهٽو هو. شيخ محمد مريد ١١٧١هه ۾ وفات ڪئي (٢)، ۽ ان بعد به سندس اولاد انهيءَ گهر ۾ رهندي آئي.

اها مسجد ١٠٣٩هه ۾ ٺهڻ شروع ٿي ۽ ١٠٤٠هه ۾ جڙي تيار ٿي. هيٺينءَ طرح انهيءَ مسجد تي ڪتبا لڳل آهن:

ڏاکڻي ديوار تي اندران:

همين کردم طلب سال بنايش

خرد گفته که "بيت‌الله باني" ١٠٣٩هه

مسجد جي ڪونيءَ اندر داخل ٿيڻ لاءِ اوير ڪان هڪ دروازو آهي، انهيءَ دروازي جي اتر ۾ ٻاهران هي ڪتبو آهي:

اين مسجد بهشت نشان را بنا نهاد

مهر سپهر دولت و اقبال اميرخان

دروازي جي ڏکڻ ڪان، ٻاهرئين طرفان:

چون ختم بود، در همه اوصاف فيض و لطيف

سال تمام گشتن او نيز "ختم" دان ١٠٤٠هه

ظاهر آهي ته جنهن مسجد هڪ سال ٺهڻ ۾ ورتو هوندو، اها فقط اها ڪوني ڪانه هوندي، جيڪا اڄ موجود آهي، ضرور مسجد خوبصورت ۽ ڪشادي هوندي. جتان رستو وڃي ٿو، اتي ضرور مسجد جو صحن هوندو. مقالات الشعرا ۾ ملتفت خان مير عبدالڪريم اميرخان، جيڪو امير ابوالبقا جو فرزند هو، ان کي اُن مسجد جو باني لکيو ويو آهي (٣)، جا روايت سراسر غلط آهي، البت تحفة الڪرام ۾ مير قانع صحيح لکيو آهي ته مسجد ابوالبقا اميرخان نهرائي (٤).

مسجد زبون ٿي چڪي هئي، ٽي - چار سال ٿيا جو ان جي پي. ڊبليو. ڊي وارن مرمت ڪئي آهي.

مسجد شاهجهاني: هن مسجد جي مسقف صحن ۽ ان جي گنبذن

---

(١) تحفة ٢٣٧ (٢) مقالات ٧٧٨ (٣) مقالات ٧٧٨ (٤) تحفة ٢٣٧.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اندران ٽائيلس جو جيڪو خوبصورت ڪم ڪيو ويو آهي، اهو اسلامي فنڪاريءَ جي تمام اوچن چند نمونن مان هڪ آهي. نه فقط سهڻي ۽ سٺن رنگن واري ٽائيلس ڪتب آندي ويئي آهي، بلڪ سرن ۽ رنگن کي اهڙيءَ طرح پاڻ ۾ ملايو ويو آهي، جو اندر داخل ٿيڻ شرط ڏسندڙ ڪان چيرڪ نڪري وڃي ٿو، ۽ ڏسندڙ نه فقط خوبصورت جڙاءَ ۽ فنڪاريءَ جي چابڪدستيءَ کي ڏسي حيران ٿئي ٿو، بلڪ سندس دل هڪ قسم جي خوشي، مسرت، انبساط، اطمينان ۽ سڪون محسوس ڪري ٿي - اهڙي خوشي يا اهڙو سڪون ۽ اطمينان، جيڪو هڪ مسافر کي وڏي ڪشالي ڪاٽڻ بعد پنهنجي منزل مقصود تي پهچي حاصل ٿيندو آهي، ۽ حقيقت ۾ اهو ئي راز ۽ اهو ئي ڪمال انهيءَ ميناڪاريءَ ۾ رکيو ويو آهي. هڪ عبادتگذار پنهنجي طويل ۽ عمر ڀر جي عبادتگذاريءَ جي مقبوليت بعد جيڪا راحت روح ۾ پسندو آهي، سا هڪ ڏسندڙ کي هن مسجد جي چٽ هيٺان محسوس ٿئي ٿي.

مسجد جو اوڀاريون ۽ اولاهيون حصو چٽ هيٺ آهن، جنهن تي ٽي وڏا گنبذ مرڪزي آهن. اتر ۽ اولهه جي ديوارن سان پڻ چٽائيون رواق آهي، جيڪو غالباً مدرسن جي مقصد لاءِ ٺاهيو ويو آهي. ٻيئي رواق ونگن تي آهن ۽ متعدد ونگون هر هڪ رواق هيٺان آهن. مسجد جو رقبو ٣٠٥ × ١٧٠ فوٽ آهي. وچ ۾ تمام ڪشادو صحن آهي، جنهن ۾ هڪ وقت ۾ ٽي هزار عبادتگذار، نماز پڙهي سگهن ٿا. رواقن مٿان، ننڍا ننڍا جملي ٩٢ گنبذ آهن. محڪمه آثار قديمه جي رپورٽ (نمبر ٨- طبع بمبئي ١٨٧٩ع) مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ مسجد تي شاهجهاني دور جا ننوَ لک رپيا خرچ ٿيو هو. مسجد جي ڪرسي پٿر جي آهي، ۽ باقي عمارت ننڍين سرن جي آهي. اندر داخل ٿيڻ لاءِ ڏکڻ ڪان دروازو آهي، ۽ اوڀارين مسقف عمارت جي ڏاکڻيءَ ڪنڊ کان پڻ هڪ ننڍيو دروازو آهي، جنهن مان نڪري اميرخاني محلي ۾ داخل ٿجي ٿو. مسجد جي پنهي چٽائن عمارتن ۾ داخل ٿيڻ لاءِ وچ تي هڪڙي جي سامهون عاليشان ۽ بلند ونگن تي دروازا آهن، اترين ۽ ڏاکڻيون رواق ٻاهر کليل آهي ۽ دروازن جي بجاءِ منجهس نل آهن.

انهيءَ جامع جي داخلي دروازي اڳيان ڏکڻ ڪان جيڪو ڪشاد و ميدان پيو آهي، انهيءَ ۾ ٺٽي جو "قلعه حاڪم نشين" هو، ۽ مسجد خود غالباً پائي خان جي محلي ۾ هئي. اوڀر ڪان مير احمد بيگ جو محلو هو، جنهن جاءِ تي بعد ۾ امير ابوالبقا امير خان پنهنجو محلو آباد ڪيو، جيڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڄ تائين موجود آهي. اهو مسجد وارو علائقو، شهر جو مرڪزي ۽ اهم حصو هو، ڇاڪاڻ ته ارغوني دؤر کان وٺي مغل نوابن تائين، بادشاهه، حاڪم ۽ انهن جا امير امراءَ انهيءَ ايراضيءَ ۾ رهندا هئا. شهر خواه سنڌ جي سياست انهيءَ ايراضيءَ ۾ فيصلا ٿيندي هئي. انهيءَ حصي ۾ مغلن جا فرمان پهچندا هئا، ۽ انهيءَ حصي مان ملڪ تي حڪم صادر ٿيندا هئا. لٽ مار، ڦر ڏاڙي، قتل ۽ غارتگريءَ جا واقعات، جيڪي ٺٽي شهر خواه ملڪ ۾ ڌارين حاڪمن ڪرايا، تن سڀني جو منبع شهر جو اهو حصو هو، ۽ اهو ئي شهر جو حصو اڄ برباد ۽ ويران آهي ـــ اهي آهن خدا جي قدرت جا رنگارنگي کيل!

اها مسجد، شاهجهان جي دؤر ۾ ٺٽي جي نواب امير ابوالبقا اميرخان پنهنجي صاحبيءَ جي زماني ۾ نهرائي. مسجد ۾ ڪتبا هيٺينءَ ريت آهن، جن مان مختلف تاريخن جو پتو پوي ٿو.

اولهائين، ڇتائين عمارت جي داخلي دروازي تي، ٻاهران ٽن ڪنارن تي. بخط ثلث:

(١) "لقد صدق الله رسوله الرؤيا ـــ تا ـــ مغفرة و اجرا عظيما ـ كتبه سيد علي بن عبدالقدوس (١) ١١٠٤هه".

محراب جي مٿان هي ڪتبو آهي:

(٢) "اقم الصلواة ـــ تا ـــ زهوقا ـــ مشقه العبدالفقير بنيو (٢) بن حسن."

انهيءَ حصي جي وڏي مرڪزي گنبذ هيٺان عمارت مثمن آهي، انهيءَ مثمن جي پاسن تي بخط ثلث هي ڪتبو آهي:

(٣) "سبحان الذي اسرا ـــ تا ـــ عذاباً اليما ـــ كتبه فقير طاهر (٣) بن حسن كاتب".

---

(١) تحفة الڪرام جي مصنف هن ڪاتب لاءِ لکيو آهي: "سيد علي بن عبدالقدوس مازندراني، در خط ثلث و نسخ و سائر خطوط، نظير سيد علي معروف بوده، شاگرد مخدوم الياس خوشنويس است که بشاگرد يش بسا بزرگ بخوشنويسي نامي اند" (فارسي ٣/٢٠٠) - "مخدوم الياس خوشنويس بن مخدوم يوسف در خط نستعليق و نسخ مهارت کلي داشته، به استادي وقت مشهور، شاگردان رشيد مثل سيد علي از و بهرور فن ڪمال شدند" (٣/٢٤١)، (٢) هن ڪتبي جو احوال معلوم نه آهي.

(٣) تحفة الڪرام لکي ٿو: "سيد حسن خوشنويس، در عهد ترخانيه بفنون خوشنويسي ماهر وقت زيسة، پسرش سيد محمد طاهر جامع هفت قلم معروف زمان گذشة" (فارسي ٣/٢٤١).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوڀاري عمارت ۾ اندر، داخلي دروازي جي ڏاڪڻي پاسي کان هي
ڪتبو ٽن پٿر جي ٽڪرن تي آهي:

(٤) بادشاه زمانه شاه جهان جامع تتمه دلکشا پرداخت
مرتفع جامعي که گنبد او سايه برقبهٔ سما پرداخت
خاصه بهر خداي ظلِ خدا خانهٔ رحمت خدا پرداخت
خوش جامع بحکم شاهجهان زبدهٔ آل مصطفيٰ پرداخت
رضوي انتساب مير جلال که وزارت ازو صفا پرداخت
گشت فرشي که سنگ آن ز صفا رشک جام جهان نما پرداخت
سال تعمير آن دبير خرد "فرش مطبوع و دلکشا" پرداخت
(١٠٦٨هه)

هيءُ ڪتبو عبدالله (١) ڪاتب جو لکيل آهي، ۽ ان مان ١٠٦٨هه
فرش هڻائڻ جو سال معلوم ٿئي ٿو، جيڪو مير سيد جلال رضويءَ وزير (؟)
هڻايو. اهو سال شاهجهان جي حڪومت جو آخري سال هو. انهيءَ اوڀارين
حصي ۾ طاق جي اندرئين طرف خط ثلث ۾ هي ڪتبو آهي:

(٥) " تبارک الذي نزل الفرقان ـــ تا ـــ انه غفورالرحيم. صدق الله،
صدق الله العلي العظيم ـ شيخ محمد فاضل" (٢).

انهيءَ اوڀارين حصي جي داخلي دروازي جي ٻاهران هيٺيان ٻه ڪتبا
دروازي جي ڏاڪڻي ۽ اترئين پاسي کان پٿر جي ٻن سرن تي اڪريل آهن،
ڏکڻ کان بخط نستعليق.

(٦) چون ز صاحب قِران شاهجهان يافت ترتيب مسجد اعلي
اترئين طرف کان ٻن سٽن ۾ منٿين ڪتبي وانگر:

(٧) هاتفم گفت سال اتمامش "گشت زيبا چو مسجد اقصيٰ"
١٠٥٧هه مشقه عبدالغفور (٣)

ڏکڻ کان جيڪو رواق آهي، ان ۾ داخلي دروازي جي اولهائين
طرف ٻئي نمبر ونگ جي ٿنڀن هي ڪتبو آهي:

---

(١) تحفة الڪرام جي مصنف هن کي ميد عبدالله حسيني "نازک رقم" لکيو آهي.
(٢) تحفة الڪرام ۾ آهي ته "شيخ محمد فاضل ولد شيخ محمد، معاصر عهد شاهجهان، در کتبه لويسي خط ثلث نادر زمان زيسته". (٣) هن ڪاتب جو پتو پئجي نه سگهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨) نديده چشمِ فلک مسجدي بدين خوبي
که آمدند ملايک براي ديدن فيض
بجستم از خرد و عقل سال تعميرش
بديد، کرد اشارت که ”هست معدنِ فيض“ ١٠٥٤ھ

مسجد ۾ هن وقت ڪل اهي ڪتبه آهن، جن جا سال ترتيبوار هيٺينءَ طرح آهن: ١٠٥٤، ١٠٥٧، ١٠٦٨، ١١٠٤- محڪمہ آثار قديمه وارن مٿين ڪتبن جي سالن مان اهو نتيجو ڪڍيو آهي ته سال ١٠٥٤ھ ۾ مسجد ٺهڻ شروع ٿي؛ ١٠٥٧ھ ۾ جڙي راس ٿي؛ شاهجهان جي آخري سال ١٠٦٨ھ ۾ مير سيد جلال رضويءَ وزير (؟) فرش هڻايو ، ۽ عالمگير جي پوئين دؤر ۾ ١١٠٤ھ ۾ مسجد ۾ ڪي ترميمون ٿيون.

اسان کي معلوم نه آهي ته مغلن ۽ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ انهيءَ مسجد جي ڪا مرمت ٿي يا نه، البت ٽالپرن جي پهرينءَ چوياريءَ مان مير مراد علي خان ٽالپر ١٢٢٧ھ ۾ ان جي چڱيءَ طرح مرمت ڪرائي. مير مائل انهيءَ مرمت تي هيٺيان تاريخي قطعا چيا آهن:

وه اين مسجد شاهي آنکہ سالش بہر ”معدن فيض“ پيش ازين ١٠٥٤
در حال ز فيض رشد تازه از دست مير نيک آئين
کز نام علي مراد يابست دائم بہ ببقاي دولت و دين
از فيض مراد تازه ترميم بگرفت بکام دل چو تزئين
فرمود سروش غيبم اين سال
”اين معدنِ فيض حاليا بين“ ١٢٢٧ھ

باز از مجد و شرف اين جامع شاهي گرفت
با هزاران زيب و زينت تازه تزئين الرشاد
گفت طبعم در دعا تاريخ ترميمش چنين
”باد دائم امجد اين جامع و ترميمِ مراد“ ١٢٢٧ھ

حسبۃ للّٰه بکام آنکه في الليل و النهار
دارد از شوقِ دلي شغلِ عبادت دل نهاد
برد از طبعِ براهم مسجدِ حق کز قديم
دارد از سعي صفا با کعبۃالله اتحاد
چون بترميمِ مراد از نو چو تعميرِ قديم
داد با صد زيب و زينت تازه تزئين الرشاد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در خوشيِ خوش سال ترميمش سروشِ غيب گفت
”آمده نو باز اين مسجد ز ترميم مراد“
١٢٢٧هه
ديده هرکس بر مرادِ طبعش اين ترقيم خبر
از جزاک الله خيرا صد نويدِ کام داد
تا بود ’مائل‘ بيادِ حق قلوب المومنين
ورد شان دائم در اين مسجد دعاي مير باد

شکر حق که پيرويءِ سنت ختم الرسل
آنکه واجب کرد تعمير مساجد بر عباد
رونقِ عباد دوران مير نام آور که او
دارد از نام علي حاصل بدوران هر مراد

— — — — —

— — — — —

مسجد کي وري مرمت جي ضرورت ٿي، جنهن تي ٺٽي جي معززن، مخدوم محمد ابراهيم (المتوفي ١٣١٥هه) صاحب تڪمله مقالات الشعراء کان هڪ درخواست تمام وڏن ۽ طول طويل القابن سان فارسيءَ ۾ لکرائي، مير علي مراد خان والي خيرپور ڏانهن موڪلي، جنهن ۾ کيس التجا ڪيل هئي ته ٺٽي جي جامع شاهجهانيءَ کي مرمت جي ضرورت آهي ۽ هو اهو ڪار خير ڪري (١). جواب ڇا آيو؟ ليڪن ايترو يقين آهي ته مير انهيءَ طرف توجهه ڪونه ڏنو. مير مرحوم جي سڄي زندگي شڪارن پٺيان جهنگ ۾ گذري، شهري ڪاروبار ۾ اهڙن معقول ڪمن سان سندس واسطو ڪونه هو.

انگريزن پنهنجي دؤر حڪومت ۾ ان جي ٻه دفعا مرمت ڪرائي. پهريون دفعو سر بارٽل فريئر ١٢٧٢هه (١٨٥٥ع) ۾ (٢)، ۽ ٻيو دفعو مسٽر جيمس ڪمشنر ١٣١١هه (١٨٩٤ع) ۾ ٿي (٣). هن وقت تائين مسجد

---

(١) انهيءَ درخواست جو نقل مخدوم موصوف جي مڪتوبات ۾، جيڪا ديوان خايل سان ملحق آهي، موجود آهي. (٢) انهيءَ مرمت لاءِ مرحوم مير صابر علي شاه شڪرالاهي تتوي ۽ ميان الهه بخش شاڪرائيءَ چندو گڏ ڪيو. (٣) جيمس ڪمشنر چندي گڏ ڪرڻ لاءِ پاڻ ڪوشش ڪئي، جنهنڪري مير فيض محمد والي خيرپور چار هزار رپيا ڏنا، چار هزار پيا ڪنا ڪيا ويا، حڪومت فقط پنج سؤ رپيا ڏنا. لب تاريخ سنڌ جي روايت آهي، ته مرحوم رسول بخش مختيارڪار جي نگرانيءَ هيٺ اها مرمت ٿي ۽ جملي ويهه هزار رپيا صرف ٿيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي حالت بلڪل زبون ٿي چڪي هئي. مسجد آثار قديمه جي تحفظ ۾ آهي، ليڪن ان جي مرمت پي. ڊبليو. ڊي وارا ڪري رهيا آهن، جنهنڪري ان جي تاريخي ۽ تعميري روش خواهه خوبي ختم ٿي چڪي آهي (١).

مسجد حفظ الله خاني: شاهجهان جي مشهور وزير اعظم سعدالله خان جو پٽ، حفظ الله خان، ١١٠٣هه ۾ ٺٽي جو حاڪم ٿي آيو. سيوهڻ به سندس تحت ڪيو ويو. نهايت نيڪ، پرهيزگار ۽ ديندار هو. حضور جن جي عرس تي هزارن ماڻهن کي دعوت ڪارائيندو هو، ۽ هٿ سيني جا پاڻ ڌوئاريندو هو. ١١١٢هه ۾ سيوهڻ ۾ سج لڳڻ (سن اسٽروڪ) سبب فوت ٿي ويو. مير غلام علي 'آزاد' بلگرامي - فَلَهُمْ جَنّٰتُ المَاوٰي نُزُلاً بِمَا كَانُوْ يَعْمَلُوْنَ (٢) مان سندس وفات جو سال ڪڍيو.

ترخاني دؤر وارو قلعه حاڪمنشين زبون ٿي چڪو هو. حفظ الله خان ان کي نهرائڻ شروع ڪيو، ليڪن بادشاهه جي حڪم پهچڻ سبب مڪمل نه ٿي سگهيو (٣). ڪم اڌ ۾ ڇڏيو ويو. انهيءَ نيڪ نفس نواب ١١٠٩هه ۾ انهيءَ قلعه حاڪمنشين جي دروازي اڳيان، انهيءَ مرمت واري دوران ۾ مسجد به نهرائي جيڪا شاهي حڪم پهچڻ کان اڳ ۾ ئي تيار ٿي ويئي، ۽ ان جي نهڻ جي تاريخ ٿي، مخدوم محمد عابد ولد مخدوم رحمةالله مدرس، هيٺيون قطعو چيو:

شده اين مسجدِ فرخنده انجام
بناي خير حفظ الله خاني
خرد تاريخ تعميرش بگفته
"جزاي خير بادا بهرِ باني" ١١٠٩هه (٤)

محلا ٺنڊسر جي مسجد: ٺنڊسر جي محلي ۾ متعدد ننڍيون ننڍيون مسجديون هيون، جن مان هڪ مسجد هن ڪري تاريخي ۽ مشهور ٿي ويئي، جو ان ۾ ٺٽي جو مشهور حال ۽ قال جو صاحب، حاجي سليمان، جيڪو فقهه ۽ حديث جو به جيد عالم هو، دفن ٿيو. اها مسجد ١١٩٠هه تائين قائم هئي (٥).

---

(١) ڏسو مسجد لاءِ تذڪرة اميرخاني (٢) آيت ڪريمه - (سندن عملن جي انعام ۾ کين رهڻ لاءِ جنتون ڏنيون ويون آهن) (٣) قانع جو قول آهي ته سوانح نگار عالمگير بادشاهه ڏي لکي موڪليو ته نواب پنهنجي حويليءَ لاءِ قلعو ٿو نهرائي، حالانڪ شاهي حڪم جو مقصد اهو هو ته شهر پناهه نهي (٢٤٤). (٤) مقالات ٣٨٣. (٥) طاهرين ١٤٠.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان ملوڪ شاه واري مسجد: ٺٽي جي محلي جي ٻي مشهور مسجد ميان ملوڪ شاه جي هئي. ميان مرحوم جڏهن مسجد ٺهرائي رهيو هو، ان وقت مسجد جي اوڀارين ديوار هڪ منهدم ٿيل مزار مٿان ڪنئي ويئي، جيڪا هڪ بزرگ سيد حسين جي هئي. رات جو ميان ملوڪ شاه خواب ۾ اها حقيقت معلوم ڪري، صبح جو ديوار سورائي ۽ بزرگ جي مزار نروار ڪري ڇڏي (۱).

اها مسجد زياده تر هن ڪري مشهور ٿي ۽ تاريخي بنجي ويئي، جو ان ۾ ٺٽي جي مشهور واعظ ميان عبدالله عرف ميان موريي واعظ جو جيد شاگرد ميان نورمحمد ايترو پرتاثير وعظ ڪندو هو، جو سڄو ٺٽو اچي پرتبو هو. مرحوم ميان نورمحمد ڏهه-ٻارهن سال متواتر وعظ ڪيو، ۽ ۱۱۷٦هه ۾ فوت ٿيو (۲). اها مسجد صديءَ جي اختتام تائين ته آباد هئي، ان کان پوء ڪيترو وقت قائم رهي، سو خدا ڄاڻي.

مير عبدالعليءَ واري مسجد: اها مسجد مسڪرن جي محلي ۾ هئي، جنهن لاء پڻ مير قانع جي روايت آهي ته اتي ٻهريون "مهر" نالي هندن جي مڙهي هئي، جنهن کي ٺٽي جي مشهور لوڌي خاندان (سادات مازندراني) جي هڪ فرد، مير عبدالعلي بن سيد محمد بن سيد ابوالفتح بن مير ڪمال الدين بن سيد بدرالدين، ڊهرائي، بقول ميرقانع، "مشهور" مسجد ٺهرائي (۳).

سيد بدرالدين ۹٦۷هه ۾ سنڌ ۾ پهتو، مير عبدالعلي سنڌ ۾ چوٿين پيڙهيءَ ۾ آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اها مسجد مير عبدالعليءَ عالمگير جي عهد ۾ ٺهرائي هوندي. مير قانع جي روايت آهي ته انهيءَ خاندان جو هڪ بزرگ، سيد محمد خليق، ڪيترا سال ٿيا جو انهيءَ مسجد مان گم ٿي ويو ۽ وري نه لڌو، ان جو پٽ سيد گل ۱۱۸۱هه ۾ موجود هو (۴)، ۽ اها مسجد پڻ ٻارهين صديءَ جي خاتمي تائين قائم هئي.

مسڪرن جي محلي واري مسجد: انهيءَ محلي ۾ هيءَ ٻي مسجد پڻ تاريخي حيثيت سان هن ڪري اهم هئي، جو منجهس ٺٽي جا چند مشهور بزرگ ۽ الله وارا پوريل هئا. مثلاً:

سيد دائود ۽ سيد اسماعيل، جيڪي ڀيئي ڀائر هئا، ۽ بقول شيخ اعظم - در واديء تحقيق و توفيق رتبه عالي داشتند - انهيءَ مسجد ۾ مدفون هئا (۵).

---

(۱) طاهرين ص ۱۴۴ (۲) تحفة ص ۵۷٦ (۳) تحفة ص ۴۹۵ (۴) تحفة ص ۴۱۹
(۵) طاهرين ص ۱۵۳.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان نور شاه ٺٽي جو مشهور مجذوب بہ انهيءَ مسجد ۾ مٿين ٻن بزرگن جي پيرانديءَ کان رکيل هو (۱). اهو بزرگ شيخ اعظم جي زماني جو آهي. شيخ پنهنجو ذاتي تجربو بيان ڪندي لکي ٿو تہ ”مان ڪنهن سخت مشڪلات ۾ قائل هوس. ان جي فڪر ۽ سوچ ۾ هڪ ڏينهن پنهنجي گهر اڳيان غم ۽ اندوهہ جي تصوير بڻيو ويٺو هوس. اتفاقاً مجذوب اچي اتان لانگهائو ٿيو. مون ڏي ڏسي فرمايائين تہ فڪر نہ ڪر، ٽن ڏينهن بعد تنهنجو ڪم ٿي ويندو!“ مؤلف لکي ٿو تہ: برابر ٽئين ڏينهن ٻن سالن جو روڪيل منصب، جنهن جي جاري ٿيڻ جي ڪا صورت ڪانہ هئي، پنهنجو پاڻ جاري ٿي ويو (۲).

مسجد لکي: مٿين محلي مسڪرن جي هيءَ ٽين مسجد بہ مشهور ۽ معروف هئي. انهيءَ مسجد جو نالو، شيخ اعظم ”مسجد لکي“ لکيو آهي، جنهن جي نسبت جو پتو پئجي نہ سگهيو. انهيءَ مسجد ۾ پڻ ٺٽي جو هڪ وڏو الله وارو بزرگ ستل هو، جنهن جو نالو سيد ابراهيم هو ۽ جنهن لاءِ تحفة الطاهرين ۾ آهي تہ — ”خداوند معارف قدسيه و مهبط اسرار الاهيم بود“ — سموري زندگي مجرد رهي خدا جي عباد تگذاريءَ ۾ بسر ڪري ڇڏيائين. سندس چيو هرگز خالي نہ ويندو هو. پنهنجي وصيعت مطابق انهيءَ مسجد ۾ پوريو ويو (۳).

مسجد اسلامپور: هيءَ مسجد مڪليءَ جي دامن ۾ اڄا ٽائين آهي. اها پڻ هندن جي هڪ ميلي واريءَ جاءِ ۽ مڙهيءَ جي مقابل، جنهن کي ”ڪالڪان“ سڏيو ويندو هو، ٺهرائي ويئي، ۽ ان جو نالو ”ڪالڪان“ جي مقابلي ۾ ”مسجد اسلامپور“ رکيو ويو. اها مسجد ٺٽي جي مشهور واعظ ميان عبدالقادر جي پٽ محمد حفيظ ٺهرائي. ميان عبدالقادر ميان ابوالحسن جو سوٽ هو، جنهن جي سنڌي (مقدمه الصلواة) مشهور آهي. ميان حفيظ جي سلسلي ۾ مير قانع جو ارشاد آهي تہ هو صاحب وڏو صالح، ڪامل ۽ متقي هو. خدا تعاليٰ سندس شخصيت کي ڪرامتن جو جامع بڻايو هو. جيڪو ذمي (ڪافر) سندس منهن ڏسندو هو سو جهٽ اسلام ۾ داخل ٿي پوندو هو. اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي مشرڪن سندس زيارت جي برڪت سان اسلام جو شرف حاصل ڪيو (۴).

تعجب آهي جيڪڏهن اهڙو بزرگ ٺٽي ۾ موجود هو، تہ پوءِ ڪهڙو سبب ٿيو، جو فقط ”ڪيترا مشرڪ“ مشرف بہ اسلام ٿيا. ڇو نہ شهر بلڪ

---

(۱) طاهرين ص ۱۵۴ (۲) طاهرين ص ۱۵۴ (۳) طاهرين ص ۱۵۷ (۴) تحفة ص ۵۶۰.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سموريءَ سنڌ جي مشرڪن اسلام قبول ڪيو. نہ تبليغ جي ضرورت، نہ اسلام جي تعليم جي گهرج ۽ نہ اسلام کي سمجهڻ جي تڪليف، ڇڙو منهن ڏسڻ سان اسلام اچي ٿي ويو، تہ هوند اهڙي بزرگ کي تہ تڪليف وٺي صوبي جي سيني مشرڪن کي پنهنجو روءِ مبارڪ ڏيکارڻ کپندو هو، تاڪہ نہ رهي بانس نہ بجي بانسري.

اهو وڏاءُ آهي، مبالغو آهي يا حقيقت، بهرحال، مذڪوره بزرگ جي دؤر کان وٺي پاڪستان جي قيام تائين، ٺٽي ۾ نہ فقط مشرڪ موجود هئا، بلڪ سيني مومنن متان حاوي هئا.

مٿي بيان ڪيل مسجد، ٻارهين صديءَ جي شروع ۾ ٺهي هوندي، چاڪاڻ تہ محمد حفيظ مرحوم انهيءَ زماني جو هو. ٺٽي ايندي مڪليءَ جي لاهيءَ ۾ اها مسجد ويران پيئي آهي.

قمري مسجد: شهر جي هڪڙي محلي يا پاڙي ۾ انهيءَ نالي سان هڪ مسجد هئي، جنهن ۾ مخدوم محمود جو پوٽو ۽ مخدوم حامد جو پٽ، مخدوم صالح محمد، هر جمعي تي وعظ ڪندو هو (١)، ۽ هن انهيءَ شغل ۾ سموري زندگي بسر ڪري، دنيا ۽ عاقبت ٻيئي سنواري، هن دارفانيءَ مان سفر ڪيو.

ممڪن آهي تہ انهيءَ مسجد جي نالي جي نسبت مخدوم علي احمد المعروف بہ ”قمري“ سان هجي. مخدوم موصوف ٺٽي جي مشهور صاحب نسبت بزرگ مخدوم آدم (المتوفي ١٠٦٦هه) جو پاءُ هو، ۽ وعظ جي فن ۾ يگانہ روزگار هو. آواز اهڙو مٺو هئس، جهڙو ڳيريءَ جو، انهيءَ ڪري مٿس ”قمري“ لقب پيو (٢).

ميان ناريي جي مسجد: آن بازار (غلہ بازار) جي پويان الهندي پاسي کان هيءَ مسجد هوندي هئي. ٺٽي جو مشهور مدرس ميان ناريو، انهيءَ مسجد ۾ مدرسو هلائيندو هو (٣). اها مسجد ٻارهين صديءَ جي پوري ٿيڻ تائين قائم هئي. ١١٨١هه تائين ميان صاحب موصوف زنده هو.

حاجي محمد قائم جي مسجد: هيءَ مسجد خواجہ محلي ۾ هئي، جيڪا پوءِ نورسيہ جي نالي سان مشهور ٿي. مسجد قديمي هئي، ليڪن اهو نالو مٿس ٻارهينءَ صديءَ ۾ پيو. درس للو ابتدا ۾ انهيءَ مسجد ۾ اچي رهيو هو (٤)، ۽ انهيءَ مسجد جي اڳيان ئي ”جملہ پير“ جو ميدان

---

(١) تحفة ص ٥٥٣ (٢) تحفة ص ٥٥٤. (٣) تحفة ص ٥٦٨ (٤) تحفة ص ٥٧٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندو هو، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي.

حضرت مولانا محمد قائم محدث سنڌي جيڪو وقت ٺٽي ۾ رهيو ته هر روز ٽه-پهريءَ جو مسجد ۾ حديث جو درس ڏيندو هو. جيستائين ڪه هو مستقل طرح وڃي مدينه عاليه ۾ رهيو، تيستائين هن ٺٽي ۾ اهو برڪت ڀريو شغل جاري رکيو. سنڌس انتقال ١١٥٧هه ۾ ٿيو (١). اسان جو خيال آهي ته مٿين مسجد اها هئي، جنهن ۾ حضرت مرحوم درس ڏيندو هو، ۽ "حاجي محمد قائم واري مسجد" به انهيءَ سبب ڪري سڏجڻ ۾ آئي. پاڻ اصل ڀهراڙيءَ جو هو، ۽ پوءِ لڏي ٺٽي ۾ اچي ويٺو. قرين قياس اهو ٿي آهي ته سندس قيام به ان مسجد جي قريب ڪٿي هو. چونڪه اها مسجد ڪنهن به ٻئي بزرگ يا مدرس جي تحويل ۾ ڪانه هئي، تنهنڪري موصوف انهيءَ ۾ حديث جو درس جاري فرمايو.

مخدوم آدوءَ جي مسجد: مخدوم آدم نقشبندي، عرف مخدوم آدو، جيڪو حضرت خواجه محمد معصوم سرهنديءَ جو مريد هو، ۽ انهيءَ سلسلي جي عظيم مشائخن مان هڪ ٿي گذريو آهي، ٺٽي جي جنهن محلي ۾ رهندو هو، ان ۾ اها مسجد به هئي، مسجد جو متولي پاڻ هو.

مسجد جو موذن ۽ پيش امام، آخوند محمد يوسف هوندو هو. سندس دستور هو ته مخدوم صاحب جي اچڻ بعد اذان شروع ڪندو هو. هڪ ڏينهن انهيءَ دستور جي خلاف آخوند اڳ ۾ بانگ ڏيئي ويٺو، ۽ نماز به اڳ ۾ ئي ختم ڪرائي ويٺو. مخدوم صاحب جو نوجوان فرزند، ميان ابوبڪر صدر، جڏهن نماز لاءِ آيو ۽ اهو حال ڏنائين تڏهن ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ انهيءَ وقت آخوند غريب کي مسجد جي خدمتگذاريءَ تان موقوف ڪري ڇڏيائين. آخوند ٻيو چارو نه ڏسي، مخدوم صاحب وڏي جي خدمت ۾ پهچي، روئندي شڪايت ڪئي. مخدوم فرمايو ته "آخوند، نوجوان آهي، تون ڳڻتي نه ڪر، وڃي پنهنجي گهر قرآن جي تلاوت شروع ڪر، ابوبڪر پاڻهي تنهنجي دروازي تي ايندو. پر خبردار ائين صلح متان ڪرين! پنهنجو فيصلو پوريءَ طرح ڪج!" آخوند ماڙيءَ تي چڙهي تلاوت شروع ڪئي، هيڏانهن ميان ابوبڪر کي اچي پيٽ ۾ سور پيو: مجبور ٿي، ٻيو ڪو واهر وسيلو نه ڏسي، پاڻ پالڪيءَ ۾ وجهرائي، وڃي آخوند جي در تي پهتو. معافيون ورتائين، نذرانو ڏنائين، خلعت پيش ڪيائين، امامت جي سنڌ ۽ ڇهن مهينن جو وجهه پيشڪي آخوند جي خدمت ۾ پهتو، تڏهن متس پاڻي پڙهي ڏنائين

---

(١) تحفة ص ٥٦٦ (٢) تحفة ٥٧٨ (٣) تحفة ٥٧٩ (٤) تحفة ٥٧٩.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ميان صاحب کي درد شڪم مان نجات ملي (١).

مخدوم ابراهيم جي مسجد: مخدوم صاحب پڻ نقشبندي سلسلي جو جيد بزرگ هو. روهڙيءَ کان لڏي جڏهن ٺٽي ۾ اچي ويٺو، تڏهن پنهنجي حويليءَ جي پرسان مسجد جوڙايائين. هيءُ بزرگ ٻارهين صديءَ جي آخر جو هو. سندس ننڍو پٽ، ميان گل محمد، مير قانع جي دؤر ۾ (١١٨١هه) موجود هو (٢).

هڪ ڏينهن مخدوم صاحب جو وڏو فرزند، ميان ابوبڪر، جيڪو پڻ حال ۽ قال جو صاحب هو، چند معتقدن سان انهيءَ مسجد ۾ ويٺو هو. هڪ مست اچي مسجد ۾ پهتو، همنشينن ان کي ٻاهر ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن تي ميان ابوبڪر کين جهليو، ۽ چيائين ته "هي خانه خدا آهي، جنهن کي وٽي سو هن ۾ اچي سگهي ٿو، جهلڻ نه کپي". مجذوب تي اهڙو ڪو اثر ٿيو، جو جيسين جيئرو هو، تيسن ان مسجد مان پير ٻاهر نه ڪڍيائين (٣).

مخدوم محمد هاشم جي مسجد: حضرت مخدوم صاحب جي پاڙي ۾ سندن اها مسجد هئي. انهيءَ مسجد منجهان سنڌ جي سوَن مسلمانن فيض پرايو. ڏاڍي برڪت ۽ خير واري مسجد هئي. انهيءَ ئي مسجد ۾ مخدوم صاحب جن ويهي پنهنجون ڪيتريون لازوال تصنيفون مڪمل ڪيون. دين جي خدمتگذاري انهيءَ مسجد مان موصوف ويٺي ڪئي. انهيءَ مسجد مان ئي هن دين متين جي فروغ ۽ استقامت لاءِ سنڌ جي حاڪمن ڏانهن خط لکيا، ۽ اها ئي آها مسجد سڳوري هئي، جنهن ۾ ويهي انهيءَ عظيم شخصيت، فقهي مسئلن مطابق فتوائون جاري ڪيون، جن سنڌ ۾ اسلامي قاعدي قانون کي نئين جلا بخشي.

مخدوم صاحب عليه رحمت جو دستور هو ته پاڻ هرجمعي تي جامع خسرو ۾ وعظ جي مجلس منعقد ڪندو هو، ۽ پنهنجي انهيءَ مسجد شريف ۾ هر روز ته-پهريءَ جو حديث سڳوريءَ جو درس ڏيندو هو. مخدوم صاحب کان پوءِ (١١٧٤هه) سندن فرزند مخدوم عبداللطيف پنهنجي والد جي مسند تي ويهي، ساڳئي برڪت واري شغل کي جاري رکيو. مخدوم جڏهن ١١٨٧هه ۾ ميان محمد سرفراز جي لشڪر ۾ قضا جي عهدي تي مقرر ٿي اوڏانهن ويو، تڏهن سندس فرزند ميان ابراهيم اها خدمت بجا آڻڻ شروع ڪئي (٤)، تا وقتيڪ هو بزرگ ٺٽي مان لڏي پهرين ڪراچيءَ ويو، اتان مستقل طرح

---

(١) تحفة ٥٧٨ (٢) تحفة ٥٤٩ (٣) تحفة ٥٤٩ (٤) تحفة ٥٦٦.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڇ جي مڏئي شهر ۾ وڃي ويٺو.

انهيءَ مسجد ۾ صبح جي وقت مخدوم صاحب وڏي جي وقت ڪان مدرسو قائم ٿيندو هو، ۽ ٽه-پهريءَ بعد فقط حديث جو درس ڏنو ويندو هو. اها مسجد ٽالپر حڪومت تائين قائم هئي، جنهن بعد ٺٽي ۾ نه مخدوم صاحب جو ڪو اولاد رهيو، نه مدرسو باقي رهيو ۽ نڪو حديث جي درس ڏيڻ وارو ڪو رهيو. انا لله و انا اليه راجعون. سڀ شئي فنا آهي، بقا فقط الله جي ذات کي آهي.

مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي مسجد: ٺٽي جي هيءَ مسجد پڻ وڏي فيض ۽ برڪت واري هئي. مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي حويليءَ جي پرسان هوندي هئي. حضرت مخدوم صاحب جن انهيءَ مسجد مان ويهي نقشبندي سلسلو سنڌ اندر ڦهلايو. مير قانع جي والد مير عزت الله اتان تلقين حاصل ڪئي. لنواريءَ جي بزرگ مخدوم محمد زمان عليه رحمت انهيءَ مسجد مان فيض حاصل ڪيو ۽ بيعت ڪيائين. ٺٽي جي جيد عالم، بيپناه ذهن رکندڙ عالم، مخدوم محمدمعين، انهيءَ مسجد ۾ ويهي حضرت مخدوم صاحب جن کان طريقت جو سلسلو حاصل ڪيو. اهڙيءَ طرح سنڌ جا گهڻو ڪري سڀئي نقشبندي بزرگ انهيءَ مسجد جا فيض يافته ۽ انهيءَ مسجد اندر رڪوع ۽ مسجود ڪري ويا آهن.

مخدوم صاحب جن ١١٣٨هه ۾ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو، جنهن بعد مخدوم ميان فيض محمد ۽ مخدوم ميان ابراهيم اها مسند والاري. انهن جي وفات بعد ڪوبه انهيءَ خاندان مان، مٿينءَ مسجد سگوريءَ کي وسائڻ وارو نه رهيو. اهو سمورو افسانو، ٻارهين صديءَ جي ٽئين حصي ۾ اختتام پذير ٿيو.

مخدوم محمدمعين جي مسجد: ٺٽي جي هن عظيم المرتبت صوفيءَ ۽ عالم جي حويليءَ پرسان هيءَ مسجد هئي. مخدوم صاحب جو مدرسو انهيءَ مسجد ۾ هلندو رهيو، ۽ ايڏو وڏو تعداد شاگردن جو انهيءَ مسجد ۾ استفادي لاءِ حاضر ٿيندو هو، جو مدرسي ۾ متعدد نائب مقرر هئا، جن مان ميان عنايت‌الله جو نالو قابليت سبب مشهور آهي (١). انهيءَ مدرسي مان ڪيترا جيد عالم نڪتا، جن هن دنيا کي فيض پهچايو، مثلاً مولوي محمد صادق (٢) مخدوم صاحب جي وڏن شاگردن مان هو، جنهن جي مدرسي پوئين زماني ۾ مخدوم صاحب جون سڪون لاٿيون.

اها ٺٽي جي اها مسجد آهي، جنهن ۾ ڪيترا دفعا شاهه عبداللطيف

(١) تحفة ٥٦٨ (٢) تحفة ٥٦٥

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ مخدوم ممدوح جي مابين ملاقاتيون ٿيون. مخدوم صاحب جي وفات (١١٦١هه) بعد ڪو ڪونه رهيو، جو انهيءَ مسجد واري مدرسي کي قائم رکيو اچي. شاه عبداللطيف به ٿَٽي مان هميشه لاءِ انهيءَ ڏينهن موڪلايو، جنهن ڏينهن سندس يار رخصت ورتي.

(۴) حويليون

خسرو خان جي حويلي: ترخاني امير، خسرو خان چرڪس، جي حويلي پنهنجي ڏينهن ۾ نهايت عظيم‌الشان ۽ ازحد خوبصورت هئي. عمارتن ٺهرائڻ ۽ يادگار قائم ڪرڻ جو کيس ڏاڍو شوق هوندو هو. هن پنهنجي حويلي به اهڙي ٺهرائي، جو ان جو تعميري حسن نمايان هو. حويلي ٻه‌ماڙ هوندي هئي، غالباً داٻگرن جي محلي ۾، جتي جامع خسرو خان آهي، انهيءَ جي قريب ڪٿي آسپاس هئي. سندس پٽ لطف الله يائي خان جي حويلي ٻيءَ کان جدا هئي.

شيخ ڪالو قريشي، ترخاني دؤر ۾ ملتان کان ٺٽي آيو. خسرو خان کيس نياڻي ڏيئي گهرجاٺو ڪيو. کيس پنهنجي حويليءَ ۾ جاءِ ڏيئي رهايائين. خسرو خان جي آڪهه ختم ٿيڻ بعد انهيءَ حويليءَ ۾ ڪالي جي اولاد رهندي آئي (١). ١١٨١هه ۾ مير قانع لکي ٿو ته اها حويلي زمين دوز ٿي ويئي آهي، ليڪن اڃا تائين سڌجي ساڳئي نالي سان ٿي، ۽ شيخ ڪالي جي اولاد اڃا منجهس رهندي اچي (٢). يائي خان مرزا غازيءَ جو صحبتي هو، قندار ۾ ١٠٢١هه ۾ جڏهن مرزا غازي فوت ٿيو، تڏهن يائي خان تي الزام رکيو ويو ته هن کيس زهر ڏيئي ماريو آهي. يائي خان اتان نڪري وڃي جهانگير جي دربار ۾ پهتو، ۽ هاٿوڪي سي-ٻيءَ ۾ ڪٿي وڃي فوت ٿيو. سندس مزار به اڃا تائين موجود آهي (٣)، تنهنڪري يائي خان جي ٺٽي واري حويلي به زياده دير تائين قائم رهي ڪانه سگهي.

عرب ڪوڪي جي حويلي: عرب ڪوڪو مرزا غازيءَ ۽ سندس ٻيءَ مرزا جانيءَ جي دؤر جو امير هو، ٺٽي ۾ سندس حويلي پڻ مشهور هئي. ابوالقاسم سلطان بيگلر کي جڏهن مرزا غازيءَ انڌو ڪرايو، تڏهن کيس عرب ڪوڪا جي نظرداريءَ هيٺ انهيءَ حويليءَ جي بالائي منزل ۾ قيد ڪيو ويو. چند ڏينهن بعد، بندوبست ڪري، ابوالقاسم سلطان انهيءَ بالائي منزل جي دريءَ مان رسيءَ ذريعي لهي ڀڄي ويو، ليڪن وري کيس

---

(١) تحفة ص ٥٢٨. (٢) تحفة ص ٢٣٠. (٣) ڏسو مڪلي نامه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گرفتار ڪري ساڳيءَ ڪوٺيءَ ۾ سخت پهري هيٺ رکيو ويو (١).

خشتي حويلي: غله بازار جي قريب اها حويلي پنهنجي حسن ۽ خوبيءَ سبب مشهور هوندي هئي. خشتي حويلي غالباً انهيءَ ڪري سڏجڻ ۾ آئي، جو سڄي پڪسيري هئي. انهيءَ حويليءَ جي ڪنڊ ۾ سيد ابراهيم شهيد جي مزار هئي (٢). ١١٩٠هه تائين انهيءَ حويليءَ جا آثار موجود هئا، ڪنهن جي هئي ۽ ڪهڙي زماني ۾ ٺهي، ان جي تحقيق نه ٿي سگهي.

قاضي ابراهيم جي حويلي: ٺٽي جي مشهور عالم ۽ ڪامل مخدوم فيروز جي پوٽن مان قاضي ابراهيم المتوفي ١٠٧٣هه، پنهنجي دؤر ۾ مغليه دربار ۾ رهڻ سبب امير ڪبير ٿي ويو. پاڻ به عالم هو، 'مخزن اسرار' جو شرح سندس لکيل آهي. دارا شڪوه سان خاص رستو هيس. شيخ عبدالقادر گيلانيءَ جي هڪ رسالي جو ترجمو فارسيءَ ۾ ڪري هن شهزادي جي نالي منسوب ڪيو آهي. ٺٽي ۾ جڏهن دارا شڪوه آيو، تڏهن قاضي سندس خدمت ۾ موجود هو. شاهجهان کيس وڏا منصب ۽ اعزاز ڏنا. پهريون دربار ۾ هو، پوءِ دهليءَ جو قاضي ٿيو، وري لشڪر جي قضا سندس سپرد ٿي، ۽ ڪجهه عرصو ٺٽي جو به امين رهيو.

هن جڏهن شاهي ملازمت مان رٽائر ڪري ٺٽي ۾ رهڻ جو ارادو ڪيو، تڏهن ٺٽي ۾ هن هڪ عظيم الشان حويلي پنهنجي لاءِ ٺهرائي، جيڪا سندس پريٺ نهي تيار ٿي ۽ انهيءَ زماني جو ڏيڍ لک مٿس خرچ ٿيو. انهيءَ هوندي به قاضي صاحب جي حوصلي ۽ شان جو هي حال هو، جو جڏهن ٺٽي پهچي حويلي ڏٺائين تڏهن ناپسند ڪري چيائين: "هيءَ ماڻهن جي رهڻ جي آهي؟ آخر خيال نه ڪرڻ ڪپندو هيو ته هن ۾ ڪهڙو ماڻهو رهڻ وارو آهي (٣)!"

ٺٽي ۾ قاضي صاحب جو اهو شان هوندو هو، جو خود ٺٽي جو حاڪم قلعي مان هلي اچي سندس اوطاق ۾ساڻس ڪچهري ڪندو هو. محمد بختاور خان "ده ساله عالمگيريءَ" ۾ قاضي صاحب جا ڪيئي نقل ضبط ڪيا آهن.

مقالات الشعرا ۾ مير قانع (١١٧٤هه) لکي ٿو ته هن وقت انهيءَ حويليءَ جي مٽيءَ جا ڍير لڳا پيا آهن (٤).

مرزا فتح علي بيگ جو محلو: هي مغل امير هوندو هو. وڏي

---

(١) تحفه ص ٢٠٦؛ بيگلرنامه: مقدمه مثنوي چنيسر نامه. (٢) طاهرين ص ١٠٧. (٣) تحفة ص ٥٣٨ (٤) مقالات ص ٦٨.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پئسي وارو ۽ طبيعت جو سخت ۽ عياش هو. محلي مسڪر ۾ هن پنهنجي رهڻ لاءِ هڪ نهايت ئي خوبصورت محل تعمير ڪرايو. جڏهن نهي راس ٿيو، ان وقت رات ڏينهن منجهس عيش و نشاط جو هنگامو شروع ڪيائين.

انهيءَ محل جي ٺٽي جي قريب هڪ بزرگ حاجيءَ جو مزار هو. جڏهن مرزا فتح عليءَ جو لهو و لعب وڌيو ۽ نفساني خواهشات جي پوئواري بہ انهيءَ عمارت ۾ ٿيڻ لڳي، تڏهن حاجي بزرگ متعدد مرتبا خواب ۾ کيس تنبيهہ ڪئي، ليڪن مغل ڪونہ مڙيو. تحفة الطاهرين جي صاحب جو قول آهي تہ جلد ئي دنيا ڏٺو تہ اهو مغل مفلس ٿي نابود ٿي ويو ۽ سندس محل بہ اچي پٽ پيو (١).

بزرگ جي بددعا جو اثر هو، يا اسراف ۽ عيش و عشرت جو نتيجو هو، بهرحال نہ مالڪ رهيو نہ محل.

مير عظيم الدين جو بنگلو: ٺٽي جي مشهور شاعر ۽ مير قانع جي پاڻٺيي، مير عظيم الدين ٺٽويءَ ٺٽي ۾ پنهنجي رهڻ لاءِ هڪ خوبصورت بنگلو ٺهرايو. انهيءَ عمارت تي محل، ماڙي يا حويليءَ جو نالو نہ پيو، بلڪہ "بنگلي" جو نالو پيو، ۽ اهو انگريزي تهذيب جي آمد جو پهريون اثر هو.

اهو بنگلو، ١٢٠٦هه ۾ ٺهيو، نهايت ڪشادو، سڙڪ جي ڪناري تي، باغ جي اندر، دريون دروازا ڪيئي، ونگون، محراب، ايوان، برآمدا ۽ منجهس ڪشادا ڪمرا هئا.

سندس سؤٽ مير مائل انهيءَ بنگلي جي نهي راس ٿيڻ تي ڪيئي تاريخي قطعا چيا، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا.

(١)

براي قصر تو اي مير مال عظيم الدين
رساند طبع دعاگوي پنج قطعهٔ سال
چو پنج قطعه كه باشند پنج گنج گهر
چو پنج گنج كه هستند پر ز گوهر قال
بحق پنج تن اين پنج گنج پرگوهر
بطور هديه ز داعي قبول كن هر حال
اگرچه نيست سزاوار عرض حضرت، ليک
تو مقبلي و قبوليتت بود ز افضال

(١) طاهرين ص ١٥٦.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همیشه باد وجودت درین مبارک قصر
نظاره بخش احباب بدولت و اقبال

(٢)

چو میر من شهہ ملکِ سخن عظیم‌الدین
بروي رسته بناي عظیم کرد بنا
شگفت از دلِ احباب صد گلِ عشرت
خلید خار تحسر بدیدهٔ اعدا
زهي خجسته بناي زهي مبارک قصر
.... تزئین میان ارض و سما
چو هست جلوه زنان نور ایزدي در وي
بجاست گر بکنم نسبتش به بیتِ خدا
چه قصر آنکہ مسما به "بنگلہ" کردند
چه بنگلئیے که بود رشک جنت الماوا
عمارتیست معلي به گنبدِ عالي
زهي عمارت و خوش گنبدیست نیک نما
برنگ بیت مقدس پئے پرستش حق
چه گنبدیست معلق میانِ ارض و سما
بحیرتم که چرا هشت باب او کردند
به هشت باب ندید است کس "گلستان" را
نه بر زمین و نه بر آسمان مگر این قصر
به هشت باب بهشتي ست درمیانِ هوا
هزار نقش نکو درمیانِ او موجود
هزار رنگ لطافت بفرق او پیدا
بهر چهار طرف صحن او وسیع السیر
که مرغ روح پئے سیر او، پرد به هوا
براي سیر عجب سیرگاه این قصر است
توان نمود بهر لحظہ سیر این خوش جا

عجب مکان و عجب سيرگاه و صد گلشن
که هست هر طرفش سير سبزهٔ و گلها
کسي نديد چنين گلشني بروي زمين
که هست هر گلِ او رشکِ صد گلِ رعنا
چه گلشني که درو ميو زد ز جمله جهات
نسيم لطف الاهي، برنگِ بادِ صبا
درش گلست، جدارش گلست و سقفش گل
نهاده اند درين قصر نقش صد گلها
برب کعبه عجب معبديست عاليشان
درو ست شانزده محراب طاعتِ مولا
بموقع است اگر چار سوش محرابت
که هست چار طرف روي اهل دل بخدا
کسي نديد بيک بيت شانزده محراب
براي طاعت حق، لا اِلٰه الاالله
عجب مبارک جائيست اين بناي عظيم
عجب خجسته بنائيست اين مبارک جا
دلم بمژدهٔ تعمير اين بناي عظيم
”عجب بناي خجسته“ بگفت سال بنا ١٢٠٦هه
هميشه باد خدايا بدولت و اقبال
چنين بناي مبارک بصاحبش برپا

انهيءَ بنگلي جي وچ ۾ هڪ وڏو گنبذ هو، چوڌاري اٺ دروازا هئا ۽ ارڙهن محراب. صحن ايترو وسيع هو، جو سير تفريح لاءِ نه فقط ماڻهن، بلڪ ارواحن به پرواز ڪري تماشي ڏسڻ جي تمنا ڪئي ٿي. بهشت نما باغ چوڌاري موجود هو، جنهن جي سير جو لطف چانڊوڪيءَ رات جو ۽ موسم باران ۾ روح کي راحت رسائيندو هو. باغ ايڏو ڪشادو، وسيع ۽ دلڪش هو، جو شش جهات جي هوا جڏهن اتي پهچندي هئي، تہ اندر نسيم ۽ صبا جو روپ ڌاري داخل ٿيندي هئي. در دروازن، درين ۽ ديوارن خواه ڇت تي گلڪاري ۽ نقش و نگار ٺيل هو. انهيءَ چٽساليءَ ايترو تہ بهار لاتو هو، جو اندر اچڻ کان پوءِ ڏسندڙ حيرت ۾ اچي ويندو هو.

جنهن عمارت جي نموني جو مير مائل نقشو چٽيو آهي، اهو ٽالپري دؤر جو هو، بلڪ ان جو آغاز ڪلهوڙن جي آخري عهد کان وٺي ٿيو. درن ديوارن، ڇتين جي ڪامن، پٿين ۽ شهتيرن تي چٽساليءَ جو ڪم، پٽ ۾ متعدد محراب ۽ انهن جي مٿان سڄيءَ ديوار ۾ اندران ڇت تائين ننڍا ننڍا محراب رکيا ويندا هئا. چٽسالي، مختلف پڪن رنگن جي ذريعي ڪئي ويندي هئي، جنهن ۾ سفيد، هلڪي گلابي ۽ سائي رنگ جي زياده آميزش هوندي هئي. گهرو آسماني رنگ به ڪم ۾ آندو ويندو هو. رنگن جي گلڪاريءَ کان سواءِ، ڇت خواهه دروازن ۽ درين تي رنبيءَ جي اُڪر جو ڪم به ڪيو ويندو هو. ٻيئي ڪم محنت طلب ليڪن وڻندڙ ۽ جٽادار هئا. اُڪر خواه رنگين گلڪاريءَ جو ڪم، ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دؤر جي مقبرن ۽ مسجدن تي ڏسي سگهجي ٿو.

(۳)

چو هست بنگله مير ما عظيم‌الدين عجب مڪان عظيم و عجب نشان عظيم
دلم بمژده اين خوش مڪان و خوش منظر بگفت سال عظيمش "عجب مڪان عظيم"
هميشه باد خدايا چنين بمڪين ۱۲۰۶ھ
مڪان عيش و مسرت درين جهان عظيم

(۴)

عظيم‌الدين محمد مير خوش فڪر عجب جائي نڪو فرمود برپا
چو دارالعشرت است اين جاي پرعيش شد اين اسم مبارڪ سال اينجا
هميشه ياد يا رب صاحب او
درين "جاي مبارڪ عشرت افزا" ۱۲۰۶ھ

(۵)

عزيز مصر سخن مير ما عظيم‌الدين عجب بناي مڪاني بطور قصر نمود
زهي مڪان عجب آنڪه سال تعميرش "عجب مڪان زهي خوب قصر" دلفرمود
هميشه باد خدايا براي صاحب او ۱۲۰۶ھ
تمام ساز مسرت درين مڪان موجود

(۶)

چو مير خسرو ملڪ سخن عظيم‌الدين زهي مڪان خجسته بدهر ڪرد بنا
براي سال بناي چنين مڪان عظيم ڪه بهر سير توان گفت جنت الماوا
دلم بياوري پنجتن ز هاتف غيب "زهي مڪان خجسته" شنيد نيڪ صدا
۱۲۰۶ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بحق پنجتن پاڪ مير صاحب آن ١٢٠٦ هه
هميشه باد درين نو مڪان نشاط افزا

اهو بنگلو مير قانع جي وفات کان ٿي سال پوءِ ٺهيو. مير فتح علي خان ان وقت حال حيات هو، جنهن جي دربار جو مير عظيم ملڪ الشعرا هو. انهيءَ ساڳئي سال ۾ مير عظيم ”مثنوي سير دل“ تصنيف ڪئي. ١٢٢٩ هه تائين مير مرحوم انهيءَ بنگلي ۾ رهيو. اهو سال سندس وفات جو آهي.

بنگلي جي ساخت مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو شڪرالاهي محلي ۾ ڪونه هو، بلڪ ڪٿي ٻاهر ٺاهيو ويو هو. اهو آهو بنگلو ته نه آهي جيڪو ٺٽي جي وڏيءَ سڙڪ تي اڄ به موجود آهي، جنهن ۾ انگريزي دؤر ۾ اسڪول هو، جنهن کي هاڻي محڪمه آثار قديمه پنهنجي قبضي ۾ آندو آهي، ۽ جنهن لاءِ مشهور آهي ته اهو بنگلو ميرن جو هو.

(۵) باغ

خواجه مير ابو تراب جو باغ: خواجه مير ابو تراب، خواجه شهاب الدين بن مير ڪمال الدين (١) علوي (ٺٽوي) جي اولاد مان هو. پاڻ گهڻو ڪري پنهنجي جاگير تي نيرون ڪوٽ گذاريندو هو. ٺٽي ۾ سندس عاليشان باغ هو، جنهن لاءِ مير قانع لکي ٿو ته ”هاڻي (١١٨١ هه) ان جو رڳو نالو وڃي رهيو آهي (٢).“

مير سيد علي ثاني شيرازيءَ جو باغ: سيد صاحب (٣)

---

(١) خواجه ڪمال الدين خواجه احرار جي اولاد مان هو، همايون بادشاه سندس ڏاڍو معتقد هو. پاڻ ارغونن جي دؤر ۾ ٺٽي آيو ۽ ڪلان ڪوٽ ۾ جاگيرن ملڻ سبب قيام ڪيائين. سندس مزار ڪلان ڪوٽ جي ويجهو فتحي ٽڪر تي آهي. سندس پٽ خواجه شهاب الدين جي اولاد مان خواجه محمد شريف اعليٰ درجي جو خوشنويس ۽ مير عليءَ جو شاگرد هو. خواجه مرتضيٰ پڻ بينظير خوشنويس ۽ طبيب هو، پهرياڻين محمد دائود ڪلهوڙي وٽ منشي هو پوءِ ميان نورمحمد وٽ، ان کان پوءِ محمد مراد ياب وٽ، غلام شاه وٽ ۽ ١١٨١ هه ۾ ميان سرفراز وٽ هو. قانع لکي ٿو ته سندس علاج بيمارين جي شفا ۾ تبرڪ جو حڪم رکي ٿو (ص ٥٢٣).

(٢) تحفة الڪرام ٥٢٣. (٣) سيد علي ثاني بن سيد جلال اول (٨٣٧-٩٠٣ هه) بن سيد علي اول (٧٩٥-٨٧٧) بن سيد احمد (المتوفي ٨٤٥ هه) بن سيد محمد (المتوفي ٨٠٠ هه) انجوي شيرازي، پير محمد حسين عرف پير مراد شيرازي ٺٽي جو ڪامل ولي ۽ سيد احمد بن محمد جو فرزند هو. سيد علي ثانيءَ جو مقبرو پير مراد جي قبرستان جي اوپر ۾ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨٩١-٩٨١ هه) جو باغ ٺٽي جي بهترين باغن مان هو. رات ڏينهن اٺٽ پيو وهندو هو ۽ باغ کي پاڻي ايندو هو. شيخ بهاءالدين ملتاني رحمة الله عليه جي پوٽن مان جڏهن پير شيخ عالي (١) ٺٽي آيو ته پهريون ئي اچي انهيءَ باغ ۾ هڪ وڻ هيٺان ويٺو. سيد عليءَ جي ملاقات ساڻس انهيءَ باغ ۾ ٿي، ۽ پير جو شوق ڏسي سيد صاحب اهو باغ ئي کيس نذر ڪري ڇڏيو (٢). اهو باغ انهيءَ جاءِ تي هو جتي پوءِ شيخ ۽ شيخ جي اولاد آباد ٿي. اهو باغ ڪڏهن اجڙ ٿيو ان جو پتو پئجي نه سگهيو.

خورشيد باغ: ٺٽي جي شهر ۾ پيا شهر سان گڏ اهو باغ مغل دؤر جي مشهور باغن مان هو. مغليه گورنر نواب مهابت خان ڪاظم (١١٣٤-٣٢ هه) ٺٽي جي شاعر ۽ ملا عبدالحڪيم 'عطا' جي پاڻيپي، محمد ضيا کي، جنهن کي بيدل عظيم آباديءَ "قيامت" جو تخلص ڏنو هو، انهيءَ باغ ۾ هڪ سٺي حويلي ٺهرائي ڏني هئي (٣)، محمد ضياء کان پوءِ اها حويلي سندس سؤٽ شاهه مسڪين جي حوالي ٿي، جنهن ۾ هن پنهنجو تڪيو ڪيو (٤).

---

(١) بقول قانع شيخ بهاءالدين ملتاني جي پوٽن مان وڏي ۾ وڏو پير هو، ٺٽي ۾ شادي ڪرڻ بعد سندس اولاد وڌيو، ۽ قانع المتوفي ١٢٠٣هه جي زماني تائين ٺٽي ۾ موجود هو (تحفة ٥٢٥). شيخ عاليءَ جو مقبرو مڪليءَ تي آهي، جنهن جي سلسلي ۾ مير قانع "مڪلي نامه" ۾ فرمايو آهي ته:

"درگاه والا جاه عاشق رباني، مظهر الطاف سبحالي، شاهباز آشيان وحدت، شمع شبستان قربت، مشرق انوار جلالي و جمالي، پير شيخ عالي است. که فقيران درش بشاهان همڪلاه، و سنگهاي آستانش در نور رشڪ مهر و ماه. جن و انس را مرقد امجدش قبله، و وحش و طير را ارض اقدسش ڪعبه:

فلڪ خدمت گذار آستانش — ملڪ با صدقِ نيّت پاسبانش
شرف دارد زمينش بر سماوات — هجوم نور، افزون تر ز جنّات
جبين سايي درش، خورشيد انور — چو يثرب، خاڪ پاڪ او مطهر
ميان صحنش، از انبوه انوار — نباشد ماه و خور را رونق ڪار
تعالي الله زهي پاڪيزه درگاه — که نورِ اوست، وقفِ چهرهٔ ماه
نه حاجتمند را، آنجاست زاري — که بي نيت ڪشد ڪارش زباري

زبان در وصفِ مدحِ اوست ڪوتاه
بڪوهي، چون توان آويختن ڪاه

(٢) تحفة الڪرام ٥٢٥.
(٣) تحفة الڪرام ٥٩٧. (٤) نواب قدردانِ غايت جانب او (ضيا) بسيار مدعي داشتي، وڪسي را از روئي حرمت بر تفوق ندادي، با خود بر فيل مينشاند، و پرداخت بهمه وجوه خوب ميڪرد، و براي وي حويلي معروفه تعمير فرمود که ثاني الحال بمسڪين انتقال يافت (مقالات الشعرا ص ٣٦٩) مسڪين، ملا عبدالحڪيم عطا جو پٽ هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مشڪين باغ: قانع جي روايت مطابق اهو باغ ٺٽي جي مغل نواب ظفرخان ’احسن‘ ٺهرايو. ظفرخان ’احسن‘ ١٠٦٣ هه ۾ آيو ۽ ڇهه سال ٺٽي ۾ رهيو. شاهجهان جي دؤر جو اهو آخري گورنر هو. ١٠٦٥ هه ۾ ظفرخان ٺٽي ۾ ئي هو، جو ٺٽو دارا شڪوه جي پٽ سپهر شڪوه کي مليو، ۽ باقي عرصو ظفرخان ان جي نيابت ڪئي (١). اهو باغ نهايت ئي پُر فضا هو. قانع مقالات ۾ لکي ٿو تہ ”مشڪين باغ ڪه ساختهٔ اوست، اڪنون زمين ويرانه ايست“ (٢).

تحفة الطاهرين جي مصنف جو قول آهي تہ اهو باغ سمن جي زماني ۾ هو. سامُوئي جنهن وقت آباد هئي ان وقت ٺٽي جي سرزمين باغن هيٺ هئي. انهن باغن مان هڪ باغ ”مشڪين باغ“ نالي هو، جيڪو سيني ڪان زياده سرسبز شاداب ۽ پُر فضا هو. پير چٽي نالي هڪ بزرگ اتي گهمندي اچي نڪتو، اتفاقاً ان ڏينهن چام (؟) جي ڏيهُ بہ اتي سير و تفريح لاءِ آيل هئي. مائي قلندر کي ڏسي سندس معتقد ٿي پيئي، ان ڪان پوءِ سائس ان باغ ۾ ملندي هئي. ماڻهن اها ڳالهہ وڃي چام کي ٻڌائي، جنهن غيرت کان ان قلندر کي مارائي ڇڏيو، ۽ جتي قتل ٿيو اتي ئي دفن ڪيو ويو (٣).

تحفة الطاهرين ۾ انهيءَ بزرگ جي مدفن جو ذڪر محله مسڪر ۾ آيل آهي، جنهن جي مراد اها آهي تہ اهو باغ اتي هو، جتي پوءِ محلو مسڪر آباد ٿيو. ليڪن اسان کي اها روايت صحيح نظر ڪانہ ٿي اچي. مشڪين باغ جي سلسلي ۾ قانع جو قول قابل قبول آهي (٤).

(٦) چوڪ

چوڪ ملڪ امان: جاني بيگ جي اميرن مان هڪ جو نالو ملڪ امان هو. ٺٽي جو اهو چوڪ سندس نالي مشهور ٿيو. شايد انهيءَ چوڪ جي قريب ئي سندس گهر هو، تنهنڪري چوڪ جي ڏانهنس نسبت

---

(١) تحفةالڪرام ٢٣٩. (٢) مقالات ٣٨٠. (٣) تحفة الطاهرين ١٥٥. (٤) ٺٽي جي باغن جو موتيو، گلاب، مختلف گل ۽ ميوا مشهور هئا. عالمگير انهن جي پنهنجي خطن ۾ ڏاڍي تعريف ڪئي آهي، امير خسروءَ جي هينين شعر مان پڻ ٺٽي جي گلن جي واکاڻ ظاهر ٿئي ٿي:

سرو چو تو، در آچه و در تته نباشد
گل مثل رخ خوب تو، البته نباشد

ڏسو مهراڻ نمبر ١-٢ سال ١٩٦٦ع ص ٤٢

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي. اصل نالو ”چوڪ ملڪ امان“ هو، ليڪن گهڻي استعمال سبب وچ وارو الف نڪري ويو، باقي ”ملڪ مان“ وڃي رهيو (١).

پير شاهي ٺٽي جو وڏو مشائخ هو، ۽ ٩٦٣ھ ۾ گوا جي عيسائين هٿان شهيد ٿيو، ان کي انهيءَ چوڪ جي سامهون دفن ڪيو ويو. جتي دفن ٿيو اهو ڏيئي سندس گهر هوندو هو (٢)، اهو چوڪ قانع جي ڏينهن تائين به هو (١١٨١ھ). اهو چوڪ محلي پائي خان ۾ هو، چاڪاڻ ته پير شاهيءَ جي مزار جو ذڪر شيخ محمد اعظم محلي پائي خان جي تحت ڪيو آهي.

چوڪ عبدالغني: عبدالغني ڪير هو جنهن جي نالي تي اهو چوڪ مشهور ٿيو، ان جي صراحت ڪٿي به ٿيل ڪانه آهي. اهو چوڪ به ٺٽي جي مشهور چوڪن مان هو. جامع شاهجهانيءَ جي پٺيان اترئين ۽ اولهائينءَ ڪنڊ ۾ رستي تي جيڪا ننڍي مسجد اميرخانيءَ جي نالي سان موجود آهي، سا ان زماني ۾ چوڪ ملڪ مان ۽ چوڪ عبدالغنيءَ جي وچ ۾ هوندي هئي، ۽ جتي مسجد آهي، ان محلي کي ”پائي خان جو محلو“ ڪري سڏبو هو (٣). اهي چوڪ يا ته مسجد جي ڏکڻ ۽ اتر ۾ هئا يا وري اوڀر ۽ اولهه ۾، ليڪن قرين قياس اهو آهي ته اوڀر ۽ اولهه ۾ هوندا.

ميدان جمله پير: ”محله نورسيه“ جي سامهون هڪ ميدان هوندو هو، جنهن جو نالو ”جمله پير“ مشهور ٿيو. ان جو سبب هي هو جو جڏهن درس للو رسول آباد مان لڏي ٺٽي جي خواجه قوم کي مسلمان ڪري سندن محلي ۾ اچي رهيو (جيڪو محلو پوءِ نورسيه جي نالي سان مشهور ٿيو)، ان وقت انهيءَ محلي ۾ هڪ قديم مسجد هوندي هئي جيڪا پوءِ ”محمد قائم جي مسجد“ مشهور ٿي. ان جي سامهون هڪ ڪشادو ميدان هو، ان ۾ درس للو (٤)، شيخ يعقوب (٥)،

(١) تحفة الڪرام ٢٣١. (٢) تحفة الڪرام ٦٠٣. (٣) طاهرين ١١٢. (٤) درس للو ساڪري پرڳڻي جي رسول آباد ڳوٺ جو رهندڙ ۽ اتان جي مشهور خليفي بايزيد جي اولاد مان هو. ڪوهستاني ماڻهو گهڻو ڪري سندس مريد هئا. جڏهن ٺٽي آيو تڏهن اچي خواجه قوم جي هڪ جماعت کي مسلمان ڪيائين، ۽ سندن ئي محلي جي مسجد ۾ رهڻ لڳو. ڪجهه وقت بعد اتان لڏي وڃي مغلواڙي ۾ رهيو. سندس اولاد مان خليفو چتو تحفة الڪرام لکجڻ (١١٨١ھ) وقت موجود هو. (تحفة ٥٧٥)

(٥) شاهه حافظ الله گجراتيءَ جو مريد ۽ خليفي ابوالبرڪات سان گڏ ارغونن جي دؤر ۾ ٺٽي آيو ۽ اچي مڪليءَ تي عبدالله شاهه جي مزار ظاهر ڪيائين. سندس مزار عبدالله شاهه جي پيرانديءَ ڪان آهي. تحفة ٥٧٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيخ عثمان (۱)، ۽ درس محمد امين (۲)، روزانو پڻ ۾ ويهي رهاڻيون ڪندا هئا. اهي سڀ مشائخ ۽ ڪامل بزرگ هئا. ماڻهو ڪين روز ڏسندا هئا، آخر انهن روزانين رهاڻين ڪي ڏسي ماڻهن انهيءَ ميدان جو ئي نالو ”جملد پير“ رکيو (۳).

(۷) بازاريون

مرزائي بازار: هيءَ بازار ارغونن جي زماني ۾ هئي. مرزا باقيءَ جي دؤر (۹۶۳-۹۹۳ هه) تائين به هئي. چاچي ڪري متس اهو نالو پيو ۽ ڪيستائين اها بازار قائم هئي، شهر جي ڪهڙي حصي ۾ هئي، ان جو ڪو پتو پئجي ڪونه سگهيو. ترخان نامه (۴) ۾ انهيءَ بازار ۽ انهيءَ بازار جي نالي سان جيڪو محلو هو، ان جو ذڪر آيو آهي.

گودڙي بازار: جامع خضري انهيءَ زماني ۾ (۱۰۲۲هه) گودڙي بازار ۾ تعمير ٿي (۵). اسان جي خيال ۾ گودڙي بازار انهيءَ مختصر بازار جو نالو هو جيڪا اڄ مسجد جي داخلي دروازي سان ملحق آهي، يا ممڪن آهي وڏيءَ بازار جي انهيءَ ٽڪريءَ جو نالو هجي جيڪو مسجد جي قريب آهي. جنهن وچي ٿو ته جتي مسجد تعمير ٿي، اتي ”نهال دريا“ نالي مڙهي هئي، جنهن کي ڍهرائي مظفر خان معموريءَ اها مسجد جوڙائي (ڏسو ص ۹۰). اها بازار ۱۱۸۱هه تائين موجود هئي.

پٽي هٽ بازار: هيءَ بازار به ارغوني دؤر جي آهي. صحيح نالو ۽ نالي جي نسبت چا آهي، ان جي سڌ ڪانه ٿي پوي، البته تحفة الڪرام (۶) مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته ۱۱۸۱هه ۾ انهيءَ بازار جي پويان مازندراني سيدن مان سيد بيگ محمد ۽ سيد نارو رهندا هئا.

گدا بازار: شايد اها بازار ملا گدا علي پيائي خان، جيڪو مرزا

---

(۱) سندس وڏا امين وٽ بقاوليءَ جي عهدي تي هوندا هئا، پاڻ ڪنهن جي فيض مان نصيب وٺي بزرگ ٿي پيو. ”بقاولي مشائخ“ سندس لقب ٿيو. سندس پٽ ميان ملوڪشاهه هو، جنهن مڪليءَ تي ”جلوه گاهه امامين“ ظاهر ڪئي- تحفة ۵۷۴.
(۲) هي بزرگ شيخ يعقوب جو فيض يافته آهي. وڏو صاحبدل بزرگ هو. سندس قبر مڪليءَ جي دروازي کان ٻاهر واريءَ سرزمين ۾ آهي ۽ بقول قانع هرسال عيد الضحيٰ تي سندس مزار مٿان ميلو لڳندو آهي. تحفة ۵۷۶. (۳) تحفة الڪرام ۵۷۵. (۴) ترخان نامه تحت مرزا باقي. (۵) تحفة الڪرام سنڌي ۲۳۸.
(۶) تحفة الڪرام ۴۹۵.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جاني بيگ جو امير هو، ان جي نالي تي هجي. يا ممڪن آهي انهيءَ بازار ۾ گداگر گهڻا هوندا هجن ۽ ان جي ڪري اهو نالو مشهور پيو. بهرحال اها بازار ٺٽي جي اهم بازارن مان هئي. انهيءَ بازار جي نالي تي هڪ محلو به سڏبو هو ۽ انهيءَ محلي ۾ ٻئي اها بازار هئي. گويا انهيءَ بازار جي ٻنهي طرفن کان جيڪا آبادي هئي ان کي محلو گدا بازار سڏيو ويندو هو.

پير لٺو، آخري مغل دؤر جو ڪامل ۽ پهچ وارو بزرگ هو. ان جو ڪپهه جو دڪان انهيءَ بازار ۾ هو. سندس دڪان جي هڪ ڪنڊ ۾ مٽيءَ جا ڦوڙ رکيا هوندا هئا. جيڪو بيمار انهن مان ڦوڙ کڻي کائيندو هو، اهو مرض مان شفا پائيندو هو. اهو بزرگ جڏهن فوت ٿيو ته انهيءَ دڪان ۾ ئي دفن ڪيو ويو. مير علي شير 'قانع' تحفة الڪرام (١) ۾ (١١٨١هه) لکي ٿو ته اهو بزرگ تازو گذريو آهي، ۽ سندس صحبتين سان مير قانع مليو هو. انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته اها بازار ٻارهين صديءَ جي آخر تائين به موجود هئي.

غله بازار: يعني اناج بازار، جنهن ۾ ان" جو وڻج واپار ٿيندو هو، ان" جا گدام هئا ۽ ان" جي واپارين جون ڪوٺيون ۽ دڪان هوندا هئا. سموري ٺٽي پرڳڻي جو ان" اتي اچي لهندو هو ۽ اتان ئي خريد فروخت ٿيندي هئي. بازار جي واپار ۽ اگهن وغيره تي نگراني ڪرڻ لاءِ حڪومت طرفان هڪ داروغو مقرر ڪيو ويندو هو. نواب همت دلير خان مغل گورنر جي ڏينهن ۾، جيڪو ١١٤٥هه ٺٽي ۾ وارد ٿيو، ديوان منشارام انهيءَ بازار جو داروغو هو(٢). بازار جي چوڌاري جيڪا آبادي هئي، ان کي "محلو غله بازار" سڏيو ويندو هو.

اها بازار ارغونن جي ڏينهن کان هئي، ڇاڪاڻ ته ميرزا عيسيٰ جي ابتدائي سال ٩٦٣ هه ۾ پورچوگيزن جيڪو ٺٽي تي حملو ڪيو ان ۾ سيد شاهه مسڪين عليه رحمت شهيد ٿيو، ۽ اهو غله بازار ۾ پوريو ويو. گويا جنهن بازار ۾ اڄ شاهه شهيد مذڪور جي درگاهه آهي، ان بازار جو نالو غله بازار هو، ۽ ان جي چوڌاري واريءَ آباديءَ کي محله غله بازار سڏيو ويندو هو. اهو نالو انهيءَ بازار تي ١١٨١هه تائين هو(٣)، خبر نه آهي ته هن وقت بازار کي ڇا ٿو سڏيو وڃي، اها ساڳي بازار اڄ به قائم آهي.

بازار امير بيگ: اها بازار، جاني بيگ جي لشڪر جي بخشيءَ

---

(١) تحفة ٢٠٤ (٢) مقالات الشعرا ٢٠٣ (٣) تحفة ٥٦٨

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ سنڌس دربار جي امير، مرزا اميربيگ جي نالي تي هئي، گويا اهو نالو مٿس ترخانن جي دؤر ۾ پيو. اهو امير سنڌ فتح ٿيڻ (١٠٠٠هه) بعد مرزا جانيءَ سان گڏجي اڪبر وٽ به ويو هو (١) ۽ پوءِ جڏهن وري سنڌ جو علائقو مرزا کي واپس مليو، تڏهن ٻين اميرن سان گڏ هي به ٺٽي موٽي آيو.

پورچوگيزن جي حملي ۾ (٩٦٣هه) ٺٽي اندر جيڪي گنج شهيدان ٿيا، انهن مان هڪ انهيءَ بازار ۾ به ٿيو. پورچوگيزن جيڪي مسلمان انهيءَ بازار ۾ شهيد ڪيا، سي انهيءَ بازار ۾ ئي هڪ هنڌ دفن ڪيا ويا (٢). عيسائين جي حملي جو زور ٺٽي ۾ پنجن جاين تي زياده هو، جن مان اها بازار به هئي. حقيقت ۾ تحفة الطاهرين جي قول مطابق انهيءَ بازار ۾ به گنج شهيدان ٿيا. انهيءَ بازار ۾ جيڪا مسجد هئي، ان ۾ جيڪي به نمازي شهيد ٿيا، سي مسجد جي ڏاکڻيءَ ديوار سان دفن ڪيا ويا، ۽ ٻيا جيڪي انهيءَ بازار جي رستي تي ڪُٺا ويا، تن کي ٿورو وٿيرڪو مٿين گنج شهيدان وٽ دفن ڪيو ويو(٣). مسجد ۾ ٻه سؤ مسلمان شهيد ٿيا(٤)، ۽ بازار ۾ ٻه-ٽي سؤ شهيد ڪيا ويا(٥).

تحفة الطاهرين جي مصنف، بازار امير بيگ جي گنج شهيدان جو ذڪر ”محله مغلواڙي“ جي ماتحت ڪيو آهي، جنهن مان ظاهر آهي ته اها بازار مغلواڙي ۾ يا ان جي قريب هئي.

بازار قصابان: قاصاين جي بازار غالباً شهر جي ڏاکڻين حصي ۾ هوندي هئي، ڇاڪاڻ ته ٺٽي جي گهاٽ ڪان جيڪو ماڻهو قلعه حاڪم نشين طرف ايندو هو ته کيس انهيءَ بازار مان لنگهڻو پوندو هو. غالباً هر قسم جي گوشت جا دڪان انهيءَ بازار ۾ هوندا هئا، خاص طرح ڳائي گوشت جا دڪان ڪثرت سان هئا. قانع جو قول آهي ته ١٠٩٩هه ۾ جڏهن نواب مريد خان، جيڪو اصل ۾ نومسلم هو، جڏهن ٺٽي آيو، تڏهن گهاٽ وٽ پهچي کيس معلوم ٿيو ته قاصاين جي بازار مان لنگهي پوءِ قلعي تائين پهچڻو پوندو، ۽ بازار ۾ ڳئونءَ جي گوشت جا دڪان آهن. هن قاضي محمد حسين(٦)

---

(١) تحفة ٢٣١ (٢) تحفة الڪرام ٦٠٩ (٣) تحفة الطاهرين ١٣١ (٤) تحفة الطاهرين ١٣١ (٥) تحفة الڪرام ٦٠٩ (٦) قاضي محمد حسين (اول) بن قاضي علي محمد (اول) بن قاضي شيخ احمد بن قاضي حضرت شيخ محمد آڇي (متوفي ٩٦٣هه). قاضي محمد حسين قاضي محمد ابراهيم ٺٽوي المتوفي ١٠٤٣هه، جو نياڻو هو. پاڻ ١١٠٧هه (ڏسو حاشيو صفحي ١٢١ تي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏانهن پيغام موڪليو ته بازار مان وڏي گوشت جا دڪان بند ڪرائي ڇڏي، ساڻس گڏ راجپوت گهڻي تعداد ۾ آهن، ممڪن آهي ته ڪو فساد ٿي پوي. قانع لکيو آهي ته ”شرع پرور“ بادشاهه يعني عالمگير جو قانون مٿان موجود هو، سو ڪٽي ٿي ڪنهن انهن حڪمن جي پرواهه ڪئي. چنانچه قاضي صاحب دڪانن کي بند ڪرائڻ جي بجاءِ، انهن کي وڏيڪ ڳاڙي گوشت سان ”سينگارائي“ ڇڏيو. آخر مجبور ٿي نواب موصوف پنهنجي هندو لشڪر سميت انهيءَ بازار مان ٿيندو وڃي قلعه حاڪم نشين ۾ پهتو (١).

(٨) واهه ۽ واهڙ

عالي جان واهه: اهو واهه ٺٽي جي شهر منجهان يا شهر سان متصل وهندو هو. انهيءَ ئي واهه کي غالباً خانواهه بہ سڏيندا هئا، چاڪاڻ تہ معصومي ۽ طاهريءَ ۾ ان جو نالو خانواهه آيو آهي (٢). انهيءَ واهه جي سلسلي ۾ روايت آهي تہ اهو ڄام نظام الدين جي وزيراعظم ۽ سپهه سالار درياه خان شهيد کوٽايو هو، تاڪه انهيءَ جي ذريعي شهر جي آسپاس خواهه ساڪري جون زمينون آباد ٿين.

انهيءَ واهه وٽ، شاهه بيگ سان درياه خان دولهه جو آخري مقابلو ٿيو، جنهن ۾ سنڌ جي سموري لشڪر درياه خان سميت شهيد ٿي ملڪ مٿان سر ڏنو (٣)، ۽ شاهه بيگ سنڌ کي انهيءَ جنگ جي ذريعي کٽيو.

مرزا باقيءَ جڏهن خودڪشي ڪئي، ان وقت سندس پٽ مرزا مظفر بدين کان هلي اچي عالي جان واهه جي ڪپ تي لٿو، تاڪه شهر ۾ داخل ٿي پڳ ٻڌي، ليڪن اميرن پائنده بيگ کي پڳ ٻڌائي، مملڪت جو مختار ڪل ان جي پٽ جاني بيگ کي بڻايو. مرزا اهو اطلاع سڻي، عالي جان واهه جي ڪپ تان منزل ڪوچ ڪري بدين موٽي ويو (٤).

(حاشيو اڳئين صفحي ١٢٠ تان)

۾ وفات ڪيائين. ڪانئس پوءِ سندس پٽ قاضي محمد يحيٰ شهر جو قاضي القضات ٿيو. قاضي محمد حسين جي نياڻيءَ مان سيد ابوالقاسم ڄائو، جيڪو سيد نظام الدين ثاني جامع فتاويٰ عالمگيريءَ جو ڀاءُ هو. انهيءَ خاندان ۾ ٺٽي جي قضا شاهه حسن ارغون جي دؤر کان موروثي هلي اچي ٿي.

(١) تحفة الڪرام ٢٤٢ (٢) معصومي ١١٣- ۽ طاهري (٣) تحفة ١٣٩ (٤) تحفة ١٨٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه قاسم خان بيگلار جي پٽ ابوالقاسم سلطان، جڏهن مرزا غازيءَ سان بغاوت ڪئي، (١٠١٠هه) ان وقت مرزا ڏي نياپو موڪليائين ته تو ۽ منهنجي وچ ۾ ”بارگاه واهه“ جي حد آهي- هي پاسو منهنجو ۽ پريون پاسو تنهنجو. جيڪڏهن اها ڳالهه تسليم نه آهي ته پوءِ مان ننڍي پهچي عالي جان واهه کي اچي سرحد بڻائيندس (١).

مير قانع جي قول مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو واهه قلعه حاڪم نشين جي اوڀارين دروازي جي سامهون وهندو هو، چاڪاڻ ته ايرندي دروازي کان نواب احمد يار خان (١١١٦-١١١٩هه) ان تي پُل ٻڌرائي هئي (٢).

ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽويءَ پنهنجي هڪ نظم ۾ انهيءَ واهه جو هن طرح ذڪر ڪيو آهي:

بحيرتم ڪه به بيداري است يا ڪه بخواب
وصول ذره بخورشيد، وصل تشنه به آب

عطا ز بخت بنازد ڪز اتفاق رسيد
ميان نهر علي جان، بپيش بحر ڪولاب

ڪه بود هر قدمش موج موج درياي
ڪه بود گام بگامش چو عڪس ماه بر آب

فروغ پرتو آن التقاي نور صفا
فزوده بينش چشمم ز سمڪد اڪواب (٣)

ڦارقي واهه: هي واهه پڻ ٺٽي جي پرسان اچي لنگهندو هو. اهو لاهوري بندر جي ڪاريءَ مان نڪرندو هو. ايڏو ڪشادو ۽ اونهون هو، جو منجهانئس وڏا ٻيڙا مال سميت هلي اچي ٺٽي پهچندا هئا، ۽ سمنڊ کان ٺٽي تائين مال جي اچ لاءِ اهو به هڪ رستو هو. ٩٦٣ هه ۾ پورچوگيزن جي حملي کان پوءِ، مرزا عيسيٰ ان ۾ وڏا پٿر وجهرائي ان جي گهرائي ختم

(١) تحفة ٢١١- تاريخ طاهري تحت غازي بيگ، راقم الحروف جو مضمون ميرزا غازي بيگ تي. طاهريءَ جا لفظ هي آهن: ”مابين شمار سرحد اين بارگاه است، انطرف حڪم شما و اين صوبه ماست. بل اگر زياده ڪاوش خواهند داشت، تاڪنار علي جان سرحد خواهيم نمود“. ليڪن انهيءَ فساد ۾ آخر ابوالقاسم کي ميرزا مان صلح ڪرڻو پيو. ميرزا سندس اکيون ڪيرائي ڇڏيون، ڪيترو وقت قيد ۾ هو، پوءِ آزاد ٿيو.
(٢) تحفة ٢٤٧- مقالات ٨٨٠ (٣) مقالات ٨٨٠.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرائي ڇڏي، تاڪه ان مان ڪوبه ٻيڙو لنگهي اچي ٺٽي تائين نه پهچي. لاهوري بندر ۽ دڪي جي وچ ۾ ميرزا هڪ قلعو به ٺهرايو، جنهن ۾ مختصر سپاهي نگهبانيءَ لاءِ مقرر ڪيا ويا (١). ٺٽي جا ماڻهو ان کي نارقي واهه سڏيندا هئا، انهيءَ نسبت جو سبب ڪونه لکيو ويو آهي.

(٩) گهاٽ

سنڌوندي هن وقت ٺٽي کان ڇهه ميل پري ڏکڻ ۾ وهي ٿي. اڳئين زماني ۾ شهر جي پکيڙ درياهه تائين پهتل هئي، ۽ درياهه تي سامان جي لاهڻ ۽ کڻڻ، ٻيڙن ٻيهارڻ ۽ مسافرن جي لاهڻ چاڙهڻ لاءِ وڏو بندر هوندو هو، جنهن کي گهاٽ سڏيو ويندو هو. ملتان، بکر خواهه حيدرآباد وغيره کان جيڪو مال ايندو هو، يا اوڏنهن ويندو هو، سو انهيءَ گهاٽ کان لهندو ۽ چڙهندو هو. ٺٽي تي جيڪي نواب درياهه جي رستي ايندا هئا سي به انهيءَ گهاٽ وٽ اچي لهندا هئا. چنانچه نواب مريد خان ٺٽي تي جڏهن مقرر ٿي آيو، تڏهن انهيءَ گهاٽ تي اچي لٿو(٢). دارا شڪوه کي جڏهن قلعو پسند نه آيو ۽ هن ان کي ڊاهه ڊيڻ جو حڪم ڪيو، تڏهن تعميل ارشاد خاطر انهيءَ گهاٽ جي چند پونگين کي ڊاهه ڊني ويئي، ۽ ان کان پوءِ اهو "سوخته گهاٽ" جي نالي سان مشهور ٿيو (٣). اهو گهاٽ نهايت سهڻو، پرفضا ۽ نهايت رونق دار هو. شهر جا ماڻهو گهڻو ڪري تفريح لاءِ اتي وڃي ويهندا هئا. ڪيترن مشائخن جا تڪيا انهيءَ گهاٽ تي هوندا هئا، جن مان هڪ ۾ "موصول" نالي شاعر به ڪيترا ڏينهن اچي ٽڪيو(٤).

شيخ اعظم لکي ٿو ته نواب سيف‌الله جي هڪ درباريءَ مخدوم محمد معين سان اچي سخت اڇائي ڪئي. ڪوشش ڪيائين ته نواب کي مخدوم جي سلسلي ۾ ڪاوڙائي، ليڪن ڪيس موقعو ملي ڪونه سگهيو. آخر ڪوشش ڪري سرڪار چاچڪان جي فوجداري هن لاءِ حاصل ڪيائين ته اتي پهچي مخدوم جي جاگير کي غيرآباد ڪرائي. مخدوم پريشان ٿي پنهنجي مرشد مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ وٽ آيو. مخدوم سندس احوال ٻڌي، کيس دلاسو ڏنو. جڏهن اهو ڪامورو نهي نڪي گهوڙي تي چڙهي، چاچڪان ڏانهن پهچڻ لاءِ انهيءَ گهاٽ ڏانهن درياهه ٽپڻ لاءِ ٿي ويو، تڏهن اوچتو گهوڙو ڇرڪ کائي ڀڄو، ڪامورو گهوڙي تان ڪري پيو، ليڪن سندس پير لغام ۾ اٽڪي پيو، ۽ گهاٽ تائين گهليو ويو، ۽ آخر انهيءَ حالت ۾ مري ويو(٥).

---

(١) تحفة ١٧٣ (٢) تحفة ٢٤٢ (٣) مقالات ٥٠٩ (٤) تحفة ٢٤٠. مقالات ٧٨٣
(٥) طاهرين ٨١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان نورمحمد جي دؤر ۾، ڏاراجا جي راڻي ۽ ڪڪرالي جي ڄام بغاوت ڪئي، ۽ هڪ دفعي جڏهن صاحبزادو محمد مراد ياب به ٺٽي ۾ هو، ان وقت (ذوالقعد ١١٥١هه) سنڌن جهاز سمنڊ جي ڪاريءَ مان هلي اچي ٺٽي جي انهيءَ گهاٽ وٽ بيٺا ۽ اتان ونـي نصرپور تائين هنن ملڪ جي ڦرلٽ ڪئي (١).

گهاٽ پير لونگ: مٿين مکيه گهاٽ کان سواءِ شهر وٽ درياهه تي پيو به هڪ ننڍو گهاٽ هو، جنهن کي "پير لونگ جو گهاٽ" ڪري سڏبو هو، ڇاڪاڻ ته اتي ٺٽي جو مشهور بزرگ پير لونگ پوريل هو(٢).

(١٠) مسافرخانو

عام طرح ٺٽي خواهه سنڌ جي ٻين شهرن خواهه واهڻن ۾ دستور اهو هوندو هو ته مسافر مسجدن ۾ اچي ٽڪندا هئا، مسجد جو متولي ڪين يا ته پنهنجي گهران ماني کارائيندو هو يا ڪو پاڙي وارو ياڳيو ڪين ماني موڪلي ڏيندو هو. انهيءَ نظام هيٺ مسافرن کي رهڻ ۽ مانيءَ جي ڪا تڪليف ڪانه ٿيندي هئي، مٿن ڪا به بندش ڪانه هوندي هئي، جيترا ڏينهن ڪو به مسافر ٽڪڻ گهري تـه پلـي ٽڪـي، گهر الله جـو ۽ ماني بسم الله جي هئي.

انهيءَ سلسلي هوندي به ٺٽي ۾ سرڪاري طرح هڪ مسافر خانو ٺهرايو ويو هو، جنهن ۾ عام مسافرن کان علاوه خاص مسافر به اچي ٽڪندا هئا. چنانچه مقالات الشعراء مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته نواب اعظمخان جي دؤر ۾ (١١٢٨-١١٣٢هه) شاهه حسين نالي هڪ توراني شاعر انهيءَ مسافرخاني ۾ اچي ڪيئي ڏينهن ٽڪيو(٣).

(١١) ضرب خانو

ٺٽي جي ضربخاني جو پهريون اطلاع اسان کي ميرزا عيسي جي دؤر ۾ پوي ٿو. هن هڪ ضربخانو قائم ڪري ان ۾ ٽامي جو سڪو ڍلرايو، جنهن کي "عيسائي" سڏيندا هئا. انهيءَ سڪي جي وزن کي گهٽائي جاني بيگ وري نئون سڪو رائج ڪيو، جنهن جو نالو "ميري" هو(٤).

---

(١) تحفة ٢٦٧ (٢) تحفة ١٧٥ (٣) مقالات ١٨٦ (٤) تحفة ١٨٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ٺٽو اڪبر جي هٿ ۾ آيو، تڏهن هن سيوهڻ، لاهوري بندر ۽ ٺٽي جو ضربخانو، شاهي تحت ۾ رکي، باقي ملڪ بطور جاگير جي موٽائي جانيءَ جي حوالي ڪيو.

انهيءَ ضربخاني لاءِ جدا مهتمم جو عهدو هو، ۽ ان کي ”داروغهء ضربخانه“ چيو ويندو هو. ڪاشاني سيدن جو خاندان پشت بپشت انهيءَ عهدي تي مقرر ٿيندو آيو. پهريون داروغو مير غروري ڪاشاني هو، جيڪو صاحب ديوان فارسيءَ جو شاعر هو. جهانگير جي دؤر ۾ اهو عهدو سيد کي مليو. شاهجهاني دؤر ۾ ان جو پٽ مير محمد منعم داروغو ٿيو. اهو پڻ پيءُ وانگر شاعر ۽ صاحب ديوان هو. ”حسيني“ سندس تخلص هو. سندن پوين مان، بقول مير قانع، مير ڪامران ۽ مير جهنگلي به ضربخاني جا داروغا ٿيا (۱).

سڪن تي اکرن لکڻ يا سڪن کي وزن اندر ڍالڻ لاءِ ”سڪه ڪن“ هوندا هئا، جن مان فتح الله ولد ميان عبدالله ”سڪه ڪن“ مشهور هو. سندس ڏهٽو محمد جواد ”مُهرڪن“ پڻ ضربخاني جو ملازم هو. ميان فتح الله فارسيءَ جو چڱو شاعر هو(۲). ٺٽي جي ضربخاني ۾ جيڪي سڪا ڍاليا ويا، انهن مان مغل دؤر جا سڪا ڪيترن عجائب خانن ۾ محفوظ آهن.

[”مهراڻ“ ۳-۲-۱۹۶۷ع]

(۱) تحفة ۵۰۳ (۲) مقالات ۴۸۶

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي شهر جي آڳاٽي جاگرافي

ٺٽي ننگر متعلق وڌيڪ معلومات

(نقشا، تصويرون ۽ انهن جي سمجهاڻي)

هت آءٌ ٺٽي ننگر جي ڪيترن مزارن، مسجدن، مقبرن، جاين ۽ عمارتي هنرن جا فوٽا ڏيئي رهيو آهيان، جن مان ڪي فوٽا مون ١٩٦٢ع ۾ ڪڍيا هئا ۽ ڪي تازو ٢٢-٢٧ سيپٽمبر ١٩٧٢ع ۾ ڪڍيا اٿم. پهرئين دفعي مرحوم قاضي علي محمد (ڏسو تڪملہ مقالات شجرو ص ١١٨) رهنمائي ڪئي هئي ۽ هن ڀيري ٺٽي جي آخري مشهور شاعر سائين زمان شاهه رضوي مرحوم و مغفور (١) جي فرزند سائين گلزار علي شاهه ۽ شيخ محمد امين صاحب سيڪريٽري هسٽاريڪل سوسائٽي ٺٽي جي، منهنجي مدد ۽ همراهي ڪئي، جنهن لاءِ آءٌ سندن بيحد ٿورائتو آهيان.

هن دفعي جي ڏسڻ ۽ تحقيق ڪرڻ سان معلوم ٿيو ته خوشقسمتيءَ سبب سنڌ جي هن تاريخي شهر ۾، جنهن کي تاريخ ۾ پنهنجي علمي، تهذيبي ۽ ثقافتي برتريءَ سبب بغداد، بخارا، سمرقند ۽ دمشق جو ثاني سڏيو ويو آهي، اڃا تائين ڪيترا تاريخي آثار موجود آهن - جهڙوڪ بزرگن جون مزارون، مقبرا، مسجدون، بازارون ۽ محلا وغيره. محلن ۽ پاڙن جا نالا اگرچ هاڻي بدلجي ويا آهن، تنهن هوندي به ڄاڻن کي انهن جا پراڻا تاريخي نالا ياد آهن.

ٺٽو روز بروز زبون ٿيندو وڃي ٿو، ممڪن آهي ته اڄ جيڪي تاريخي نشان ملن ٿا سي به ڪن سالن پڄاڻان وڃائي ويهي رهون. تنهنڪري وقت

---

(١) ڏسو مڪلي نامه ص ١٦٤، تحفة الڪرام ڇاپو حسام الدين ص ٣٦٣، تڪمله مقالات ص ٦٥٧

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ صورتحال کي غنيمت ڄاڻي، اسان کي انهيءَ شهر جي تاريخي حدبندي ڪري، ان جو تاريخي نقشو ٺاهڻ کپي ۽ جيڪي پاڙا ۽ تاريخي آثار آهن، انهن جي حفاظت جو بندوبست ڪيو وڃي.

هنن تازن دورن ۾ مون کي معلوم ٿيو ته هيٺيان محلا، پاڙا، مزارون، مشهور جايون ۽ مسجدون موجود آهن.

(١) محلا

مل شير، شير خاناڻي، شاڪراڻي، شڪر الاهي، شاهه مبين، ٻٽواڻي، ٽنڊسر (اسلام پور)، ڪتي محلو، مخدوم محلو، پٽي هٽ (هي تاريخي محلو آهي ۽ اڃا انهيءَ نالي سان هليو اچي)، قاضي محلو، عقيلي محلو، گيدڙن جو محلو (هي تازو نالو انهن جي رهاڪن جي نسبت تي آهي)، عابداڻي (شاهه مبين جي پير ۾)، ڪشمشي محلو، ٻتالا محلو، چانڊائي محلو، عباسين جا ٻه محلا (موليڏني صاحب عباسيءَ جو ۽ نيڪرڻ جو، پويون محلو شاهه مسڪين جي پير ۾ آهي)، لوهارن جو محلو (شاهه مسڪين جي لڳ)، وڏن جو محلو، قاصائي محلو، امير خاني محلو (جامع مسجد جي اوڀر-اتر ۾)، انگريزن جو محلو (خضري مسجد جي پٺيان، ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي زماني ۾ انگريزن اتي واپاري ڪوٺي ڪئي هئي ۽ اڄ تائين انهيءَ نسبت سان مشهور آهي)، رضوي سادات جو محلو (اهو دراصل اگر محلي جو حصو آهي)، شيرازي محلو، پاپي محلو، جمال محلو، مس گر محلو (مسڪر).

(٢) پاڙا

محلن ۾ جدا جدا پاڙا آهن، جيڪي ذات يا ڪنهن بزرگ جي مزار جي نالي پٺيان سڏجن ٿا. مثلاً: شاهه ڪمال پاڙو، ڪتي پاڙو، کهنباتي پاڙو (شاهه مبين جي محلي ۾)، صابوگر پاڙو (شاهه مبين جي محلي ۾)، بخاري پاڙو (شاهه ڪمال جي محلي ۾). هيٺيان پاڙا محلي ٽنڊسر ۾- جنهن کي هاڻي اسلام پور چيو وڃي ٿو- آهن: واسواڻي پاڙو، ڪوتائي پاڙو، وزن ڪشن جو پاڙو، غني پاڙو، پيلن جو پاڙو، حبشي پاڙو، چاپائي پاڙو، ڪاڻيارن جو پاڙو، درسن جو پاڙو. ٻين مختلف حصن ۾ هي پاڙا آهن: وارين جو پاڙو، خلالخورن جو پاڙو (هي پٽي هٽ محلي ۾ آهي)، سيد تيرهن جو پاڙو، ڏُٻائي پاڙو، سون پاڙو (هي شيرازن جي امام بارگاهه مٿان آهي)، ساد پاڙو،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاسي پاڙو (هي جامع مسجد جي لڳ آهي). مسجد جي اوسي پاسي ۾ ٻيا
هي پاڙا آهن: مثلاً حجام پاڙو، ماڪاڻي پاڙو، ميمڻ پاڙو، پلنگ پاڙو
(هي پاڙو مسجد امير خانيءَ جي پرسان سڌو اولهه ۾ آهي. اتي ميدان هو،
پاڪستان کان اڳ اتي هڪ وڏو صندل، جنهن کي پلنگ چوندا هئا، ٻيل
هو. شام جو ڪمڪار لاهي، چلم ناهي، اوسي پاسي ۾ موڙا ۽ ڪتون وجهي،
هندو ڪچهري ڪندا هئا، اهو سندن روزانو معمول هو. انهن جي وڃڻ
بعد ڪيترو وقت پلنگ پيل هو، چاڪاڻ ته اهو ڳوراڻ سبب ڪجهي نٿي
سگهيو، پر پوءِ ڪنهن شاهينگ آوريڪيو پراپرٽيءَ جي آوه ۾ آٽي، ان کي
وڪٽي، ڪاٺي چڏيو يا ڪاٺيون ڪري ساڙي ٻاري ڇڏيو. پلنگ پاڙو گويا
هڪ ڪلچرل سينٽر هو، جو ڪم از ڪم مٿي صدي هلي، هن هلندڙ دؤر ۾
هميشه لاءِ ختم ٿي ويو)— جانگلا پاڙو، رڊُ پاڙو، ڪيٽ پال (بديع الزمان
جي گهر وارو پاڙو)، دُبل لاسي پاڙو (ميروءَ جي تلاءَ وٽ)، چنداڙا پاڙو،
اوسيڙا پاڙو (عرف سوداگرن جو پاڙو اگر محلي ۾)، ڪٽ اگر پاڙو، سمن
جو پاڙو (ڪڏ فاضل بيگ جي پير ۾. هي شايد اهو ماڳ مڪان هجي جتي
پنهنجي دؤر ۾ سمن سلطانن جا محل ۽ ماڙيون هوندا هئا)، سيدن جو پاڙو
(هي به فاضل بيگ جي ڪڏ وٽ آهي)، سُندراڻي پاڙو (پوليس چوڪيءَ
مٿان)، سُوجهاڻي پاڙو، ڪالاڻي پاڙو (بازار جي مٿان)، سبز پوشن جو پاڙو.

(٣) مشهور ماڳ ۽ مڪان

ڪير بازار، گدا بازار، مجرا مندر، ڪاري ماڙي، پلنگ پاڙي جو
ميدان، ميروءَ جو تلاءُ، عالي جان واهه، تندسر جو پيٽ، فاضل بيگ جي
ڪڏ، علي جان جي پل (جنهن جو "عطا" ذڪر ڪيو آهي)، سبز پوشن جي
مسجد (عطا شاعر واري)، مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو گهر ۽ حجرو،
مخدوم محمد هاشم جو گهر ۽ مسجد، پير آسات جو گهر، مسجد ۽ مدرسي
جي زمين.

(٤) مزارون ۽ مقبرا

هن وقت جڏهن ته ٺٽو تقريباً سڄو برباد ٿي چڪو آهي، ڪيترن
تاريخي بزرگن ۽ خدا جي ٻندن جون مزارون ۽ مقبرا اڃا به شهر جي
مختلف پاڙن ۽ محلن ۾ موجود آهن. انهن جو تاريخ ۾ ذڪر آهي، انهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ اهو به لکيل آهي ته ڪهڙي پاڙي ۾ دفن هئا. ٩٦٢ هه ۾ پورچوگيزن جي حملي وقت جن جاين تي شهيدن کي دفن ڪيو ويو ۽ انهن جو نالو 'گنج شهيدان' پيو، سي جايون ۽ ميدان پڻ سلامت آهن. تاريخي محلن جا اصلوڪا نالا بدلجي، هاڻي انهن مقبرن ۽ مزارن جي نالن سان مشهور آهن. انهن موجوده ذريعن جي آثار تي اسين نهايت آسانيءَ سان شهر جي تاريخي حدبندي ڪري سگهون ٿا. هن وقت ڪم و بيش چوهٺ (٦٤) بزرگن ۽ معروف شخصيتن جا مدفن شهر ۾ موجود آهن، جن جا نالا هي آهن:

شاهه ڪمال (محلو مسگر — پاڙو شاهه ڪمال) — **پير عباس** ۽ مسجد پير عباس (مسگر محلو — ڪشمشن جو پاڙو) — **محمود شاهه** (مسگر محلو) — **شاهه ڏنو** (مرشد شاهه ڪمال — محلو مسگر) — **ٻيبي قدم** (مسگر — بس اسٽينڊ) — **لال شاهه بخاري** (مسگر — بس اسٽينڊ) **شاهه مبين** (گدا بازار — شاهه مبين محلو) — **خواجه اشرف صفي** عرف مشرف علي شاهه چشتي (گدا بازار — شڪر الاهي محلو) — **شاهه اڪو** (گدا بازار — ڪير بازار) — **يتيم مردان** عرف اتي مردان (گدا بازار — تندسر جي پر ۾ واسواڻي محلو) — **شاهه معظم پاڳو** (گدا بازار — تندسر — واسواڻي محلو) — **شاهه حسين** (تندسر — ميرو شاهه جو تلاءُ) — **شاهه ابراهيم جيلاني** (تندسر جو ڪنارو — ڪنڀارن جي گهرن وٽ — محلو اسلام پور) — **چتن شاهه** (تندسر — چاپائي محلو — اسلام پور) — **ننڍن شاهه** (مرشد چتن شاهه — ٻيئي قبرون گڏ آهن) — **شاهه ابراهيم** (تندسر — چاپائي محلو) — **ٽي ٻيبيون** (شيرازي خاندان جون، تندسر — چاپائي محلو) — **ميرو شاهه شيرازي** (ميرو شاهه جو ڪوهه — تندسر) — **لال چتو** (تندسر — نئين تلاءَ جي اترين پاسي قبرستان ۾) — **مخدوم قاسم** (تندسر — ملاڪڙي جو پٽ) — **شاهه حسين جيلاني** (تندسر — چانگن جو گوٺ — پاڙن جي گهر سان لڳ) — **شاهه برهان** (تندسر — سوني منديرن جو پاڙو) — **ٻيبي راڻي** (تندسر — عطارن جو پاڙو) — **حاجي سليمان** (تندسر — تڪائين جو پاڙو — محلو اسلام پور) — **شاهه ابراهيم** (مغلواڙو — رضوي سيدن جي گهر پنيان) — **بابو شاهه بوداڻو** (مغلواڙو — سوداگرن جا گهر — محلو اگر) — **شاهه ڏنو ايسار** (مغلواڙو — ايسار) — **شاهه الهو** (پنج واري رستي تي الهندي طرف ناڪي وٽ) — **شاهه گوهر گنج** (سهتيه — گور گنج) — **شمس تبريز** (۽ پيو درويش — سهتيه — گور گنج) — **محراب شاهه** (سهتيه — گور گنج) — **علي شاهه ڌاڳائي** (سهتيه — گور گنج) — **ننگر فقير** (آگر) — **شاهه عبدالواحد جيلاني** (آگر — مضبوطن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀ ب)- **حسين شاھ بخاري** (اگر)- **پير دادن شاھ** ۽ ٻيون تربتون (اگر- مهدوي رضوي محلو)- **شاھ اسماعيل بخاري** (اگر)- **لاکو شاھ** (اگر)- **ابراهيم شاھ بخاري** (امير خاني قلعو(١) عرف جامع مسجد جو دروازو- محلو امير خاني)- **شاھ صدر لکياري** (قلعو عرف جامع مسجد جو دروازو- محلو اميرخاني)- **شاھ عبداللطيف** (محلو اميرخاني- پاڙين جو پاڙو)- **پير شاھ بخاري** (محلو؟)- **شيخ فريد شڪرگنج** (غلہ بازار- پٽي هٽ- ڏوڙ ڏين جي گهر وٽ، نزديڪ مڇي مارڪيٽ)- **شاھ محمد مکي** (غلہ بازار- بازار جو چيڙو- پٽي هٽ- هن بزرگ جي ٻي تربت حيدرآباد جي ڪچي قلعي ۾ آهي)- **محمد شيرازي** (غلہ بازار- پٽي هٽ)- **شاھ حسين** (غلہ بازار- عقيلي محلو)- **شاھ مسڪين ۽ خاڪي شاھ** (شاهي بازار- غلہ بازار- ڪپڙي بازار)- **ابراهيم شاھ غازي** (غلہ بازار- منگهائي مسجد)- **سيد اسماعيل** محله خواجا شڪر- ٻتيوائي پاڙو)- **ملوڪ شاھ** (مشرف علي شاھ چشتيءَ جو پڙ ڏاڏو- شيخ بهاءُ الدين جي الهندي پاسي)- **پير سائين** (ٻہ تربتون گڏ- چوڪ عبدالغني- پلنگ پاڙو)- **پير آرڏو** (تندسر- چانگ پاڙو- الهورائي گوڙ جي پاسي ۾ پگل مسجد وٽ)- **شاھ اسماعيل** (ورين جي گهر لڳ)- **جاڙا پير** (ٻہ قبرون- مخدوم محمد هاشم جي گهر وٽ)- **ٻڍل شاھ** (کدڙن جي مڙهيءَ وٽ- سائين جي گهر سامهون)- **چٽن شاھ** (اگهڙن جي گهر سامهون وڏي تربت)- **شاھ گل ۽ شاھ گهوٽ** (حمالين جي گهر پنيان رستي تي ٻيئي پائر هئا) (٢)- **شاھ ابراهيم بخاري** (پراڻي گورنمينٽ هاءِ اسڪول جي گرائونڊ ۾)- **لال چتو** (آمون شيديءَ جي گهر لڳ- تار پاڙي ۾)- **شاھ بندر** (هنومان مندر جي پاسي ۾- مڪليءَ جي دروازي وٽ) (٣)- **پير جڏڙو** (مشهدي سيدن جي پاڙي ۾- هاٿي گڏ وارا سيد سڏجن

---

(١) تاريخي واقعن ۽ آهڃاڻن مان ظاهر آهي تہ نئي جو قلعو حاڪم نشين، جتي صوبيدار يا حاڪم رهندا هئا، سو جامع مسجد جي داخلي دروازي جي سامهون ڏکڻ واري قتل ميدان ۾ هو. ابراهيم شاھ جي مزار جي وقوع لاءِ مٿين روايت انهيءَ ڳالھ کي صاف ڪري ٿي. جيڪڏهن اهو ميدان کوٽبو تہ قلعي جا آثار نڪرندا. عاليجان واھ بہ انهيءَ قلعي جي قريب هو، سو اڄ بہ انهيءَ جي گواهي ڏئي ٿو.

(٢) مشهور آهي تہ ڪچوراڙي جنهن کي هجي، سو ست ڏينهن تربت تي وڃي رات جي وقت ۾ نم جي وڻ ۾ اڳڙيون ٻڌي اچي. انين رات تائين ڪچوراڙي ختم ٿي ويندي. (٣) مڪليءَ جو دروازو تاريخي شئي آهي، گويا اهو ماڳ موجود آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تا. ڪچين جي جهُنڊ ۾ ڪچي رستي تي) (١).
(مٿي ذڪر ڪيل بزرگن مان ڪن جي قبرن جا فوٽا آءٌ هن مضمون ۾ شامل ڪري رهيو آهيان).

(۵) مزارن جا ڏڻ وار

شهر جي هيٺين بزرگن جي مقبرن تي مقرر تاريخن تي ميلا، ختما ۽ خيراتون اڄ تائين ٿينديون رهن ٿيون:

(١) شاهه ڪمال ميلو ٢٧ رجب ۽ هر مهيني ۾ ختمون.
(٢) شاهه مسڪين ۽ خاڪي شاهه ١٨-١٩ جمادي الاول، عرس.
(٣) شاهه ابراهيم ٢٧-٢٨ جمادي الاول، عرس.
(٤) شيخ فريد شڪرگنج ١٠ شعبان، ميلو.
(۵) بابو شاهه ١٧ رجب، ميلو.
(٦) شاهه گوهرگنج ٢٧-٢٨ شعبان، ميلو.
(٧) شاهه مبين ١ ذي الحج، ميلو.
(٨) شرف علي شاهه لوڏي چشمي ٢٨-٢٩ ربيع الثاني، عرس.
(٩) شيخ بهاءُ الدين صفر پوئين اربع، ميلو.
(١٠) پير قادري ١١ ذي الحج، ختمون.
(١١) پير ملوڪ شاهه ١٢ ربيع الثاني، صرف ختمون.
(١٢) بيبي راڏي ٢٨ جمادي الاول، صرف ختمون.
(١٣) حاجي سليمان ١٩- تاريخ هر ماهه ختمون، ١٩- رمضان و عرس.
(١٤) حسين شاهه (تندسر وارو) ٢- تاريخ عيدالفطر جي مهيني ۾ ختمون.

اهي مشهور ميلا ۽ ڏڻ وار آهن. ٻين مزارن ۽ مقبرن تي به جدا جدا رسمن ۽ سببن ڪري ماڻهو ٻاسون، وڏون ۽ سکائون ڪٽي ويندا آهن. گويا هرهڪ مزار سان ڪا نه ڪا روايت ۽ ڏڻ وار منسوب آهي.

---

(١) مزارن متعلق هيءَ سموري معلومات ميان محمد امين شيخ مهيا ڪري ڏني آهي، جنهن لاءِ آءٌ سندس ٿورائتو آهيان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٦) ٺٽي شهر ۾ رهندڙ قومون ۽ انهن جا عرفي نالا

ٺٽي شهر ۾ هن بربادي‌ءَ واري‌ءَ حالت ۾ به تقريباً هڪ سؤ چوهٺ ذاتيون ۽ قبيلا رهن ٿا، جن مان ڪيترا قديمي آهن ۽ ڪن ذاتين تي عجيب عرفي نالا، جن کي سنڌي‌ءَ ۾ آل چيو وڃي ٿو، پيل آهن. هيٺين فهرست سيد گلزار علي شاهه ولد مرحوم سيد محمدزمان شاهه رضوي‌ءَ مون کي ٢٢- سيپٽمبر ١٩٧٢ع جو مرتب ڪري ڏني آهي، جنهن لاءِ آءٌ سندس بي انتها شڪرگذار آهيان.

هيٺين‌ءَ فهرست ۾ **ميمڻن** جا گهڻي ۾ گهڻا پاڙا آهن، جن تي جدا جدا عرفي آل پيل آهي. ميمڻ جو ٺٽي شهر ۾ مغل دؤر اندر ۽ مغلن جي زوال واري زماني ۾ وڏو اثر رسوخ هو. سمورو ڪاروبار سندن هٿ ۾ هو، ۽ اقتصادي قبضو سندن هو. عبدالحڪيم عطا، ٺٽي جي مشهور شاعر، پنهنجي 'شهر آشوب' ۾ سندن زبان، هٿ چالاڪي ۽ ڪاروباري زندگي‌ءَ ۾ سخت گيري‌ءَ متعلق ڏاڍي شڪايت ڪئي آهي (ڏسو تحفة الڪرام، مرتب حسام الدين ص ٤٢٣). ڪيترين آلون نهايت دلچسپ ۽ پُر معني آهن— جنهن قبيلي يا پاڙي تي پيل آهن، انهي‌ءَ جي اطوارن متعلق نشاندهي ڪن ٿيون.

ميمڻن تي آلون: اگڙا، آتائي، ٻرڙ، ٻيگاڻي، ٻجالاڻي، ٻٽڏي، ٻندرا، ٻٽوڏڻان، ٻنڊ، ٻؤنيڙا، ٻيڊنگا، ٻٽڊاڻي، ٽيٽيرُ، ٽيڪَ، ٻلائي، ٻولڙا، پاڏا، پکيڙا، پخالي، ٻيچارا، پٽڪمي، جٽبڙا، جوڙن وارا، چاڪي، چيڪن دوز، هيڊڙا، حمال، هالائي، حافظ، ڏونگا، ڏڪا، ڏوڙ ڏوڻا، ڏڙ وائي، ديگلار، ڏمبر، ڏبائي، ڏانڊڙا، ڏاگائي، رانئوٽي، زردوش (زر دوز)، سوني منڊي، سونارا، سوڪالڙا، شير خاناڻي، شاڪراڻي، شاعر (شايد هنن جي وڏن مان ڪي شاعر هئا)، عطار، سونارا، غتفي، ڪانگ، ڪارڙا، ڪارُ، ڪانيار، ڪينار، ڪانوڙا، ڪاتوني، ڪڙ، لڏائي، ڪاٽڪي، ڪونيائي، ڪڪڙا، ڪجر، گدڙ، گونرا، گڏوڙا، گونگائي، گوند وارا، ٺوٺا، لونگائي، مٽچڙ، ممبائي (هي شايد بمبئي‌ءَ کان آيل آهن)، ماڪاڻي، مڪڙ، مئينڊڙا، موراڪي، مٽنُ، منور، ٺيڪري، نورسيا (شايد هي پوءِ شاهوڪار ٿيا هوندا، جنهنڪري نورسيا مٿن آل پيئي، نورسيا محلو تاريخي آهي)، نانگ، وزن ڪش، وينجهر، وفائي لٽائي.

مُلن تي آلون: ٻسڪوٽي، بوگٽي، درس، غسال، خباز، مسوارا، مئيت، مولبي.

سادات: سيدن جا قبيلا هي آهن - انور، باغائي، بوزائي، بخاري، تيرا، چڪائي، باڏائي، شيرازي، شڪر الٰهي، صوفي، ڪٽائي، ڪذائي، لودي، منگڻائي، مهدوي (رضوي سيد)، ميرڪي، ميرخاني (اميرخاني).

ٻيا قبيلا: ٺٽي جا ٻيا مختلف قبيلا هن ريت آهن - آسماني (شيدي)، عابداڻي، اوسيڙا (شيخ)، ٻٽ (ٻٽ فقير)، بوري (اسمعيلي)، بورچي (سما)، ٽيڙي (شيخ)، جنڙي (شيخ)، جتبلي (شيخ)، جهڙويري (شيخ)، جلواڻي، چٽنڊ، چالپائي (قريشي)، چوڙائي، چلي ڪس، خان (مغل)، خليفا، خاناڻي، سبزپوش، سوداگر، سيرائي، سڙوان، سنڌڙا، شيفعاڻي، شٽفائي، شيشگل، صابوگر، جشني، ڪنڙا (ڪولوڙا)، ڪلاڙ (شيخ)، ڪوتائي (قريشي)، ڪوندي (شيدي)، ڪميندڙا، ڪشمشي، ڪوٺا، ڪنڀار، قاصائي، ڪماڻ، ڪترناڻي، ملشيري (شيدي)، متزائي (مسقطي)، مرزان، مضبوط، مخدوم، مشقطي، منصبدار (مغل)، منخول (غالباً هي مسخرا شيدي هوندا هئا)، ٻنارا، نقشبندي، ناتاڻي، نقيب، واسعاڻي، واڍا (سما ۽ ٻيا).

مٿين معلوماتي ۽ تاريخي شواهدن ۽ ذخيري کي سامهون رکي،

آءٌ سنڌ جي حڪومت کي سنڌ جي تاريخ ۽ سنڌ جي تهذيب جو واسطو وجهي عرض ڪندس ته محڪمه آثار قديمه ۽ محڪمه اوقاف جي گڏيل وسيلي سان ٺٽي شهر لاءِ هيٺيان قدم کڻي:

(الف) شهر جي سروي ڪئي وڃي.

(ب) شهر ۾ يا شهر جي آسپاس جيڪي مقبرا، مزارون، مسجدون يا تاريخي آثار آهن، انهن کي نروار ڪيو وڃي ۽ محفوظ ڪيو وڃي، ۽ هرهڪ مقبري، مسجد ۽ ماڳ تي نالي ۽ تاريخ جي تختي هڻئي وڃي.

(ج) انهيءَ سروي ڪرڻ ۽ آثارن کي نروار ڪرڻ بعد تاريخي ڪتابن، جهڙوڪ تاريخ معصومي - تاريخ طاهري - ترخان نامون - تحفة الڪرام - تحفة الطاهرين - معيار سالڪان طريقت - مڪلي نامون - ۽ راقم الحروف جي مختلف مضمونن کي سامهون رکي، شهر جي قديم محلن، پاڙن، بازارن ۽ چوڪن جي حدبندي ٺيڪ ڪجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(د) ۽ انهيءَ کان پوءِ شهر جو تاريخي نقشو تيار ڪجي، جنهن ۾ اهي سمورا آثار ۽ محلا، پاڙا ۽ بازارون، مقبرا ۽ مسجدون ڏيکاريون وڃن.

اهو وقت جو آواز آهي ۽ اها تاريخ جي صدا آهي، جنهن کي پورو ڪرڻ اسان جو فرض آهي. موجوده حڪومت انهيءَ عمل ڪري دائمي طرح سنڌ جي تاريخ ۾ پنهنجو نالو ثبت ڪري ويندي.

(٧) تصويرون ۽ انهن تي حاشيا:

هن ڪان پوءِ ٺٽي شهر جي متعلق هڪ عام نقشو ۽ ٩٢ تصويرون ڏنيون وڃن ٿيون. نقشو موجوده ميونسپل حدن کي ڏيکاري ٿو ۽ تصويرون ڪيترين تاريخي مسجدن، مقبرن، ۽ مزارن جون آهن. ٺٽي جي جاين جي اڏاوت جي طور طريقي ۽ عمارتي ساخت کي سمجهڻ لاءِ به ڪي تصويرون آنديون ويون آهن. ڪاٺ تي اُڪر ۽ چٽساليءَ کي به ڏيکاريو ويو آهي. وڏاوڙن، بالڪنين ۽ ماڙن ۽ انهن جي آڳُرن ۽ وچ جاء ۾ اڳڻ جو نمونو ۽ ان جي چوڏاري ورانڊو، ٺٽي جي عمارت سازيءَ جي خصوصي نقطن کي ڏيکارڻ، ظاهر ڪرڻ ۽ بجاءِ خود هڪ تاريخي عمل کي محفوظ ڪرڻ لاءِ پڻ ڪي تصويرون ڏنيون ويون آهن. تصويرن کان اڳ ۾ هرهڪ تصوير متعلق نمبر سامهون ڏيئي سمجهاڻي لکي ويئي آهي ۽ سمجهاڻيءَ جي وچ ۾ جتي ڏنگين ۾ (ڏسو صفحو) آهي، ان مان هن ڪتاب ۾ آيل اڳئين مضمون (١٢٥-٤٣) جو صفحو مُراد آهي.

تصويرن لاءِ سمجهاڻيون

(١) ٺٽي شهر جي ميونسپل حدن جو نقشو.

(٢-٣) مسجد **خضري** جڙيل ١٠٢٢ هه- داخلي دروازو ۽ محراب جو تاريخي ڪتبو- (ڏسو ص ٩٠).(١)

---

(١) انهيءَ مير معموريءَ سان گڏ عبدالقيوم نالي شاعر هندستان کان آيو هو. شهرن تي هن پنهنجي 'شهر آشوب' ۾ هجو چئي، جيڪا بقول مير قانع (مقالات ٤٢٥) مشهور ٿي. مندس ۾ شعر هي آهن:

گرچه در سندام ز خيلِ نوکرانِ پادشه
مير معموري مظفرخان، شما را بنده ام
ميخورد، گويند، يک مرغ و دو نان، نواب ما
باوجودِ کيفِ افيون، اشتها را بنده ام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤-٥-٦-٧) جامع مسجد شاهجهاني جا تاريخي ڪتبا- (ڏسو ص ٩٢).

(٨) مسجد جامع شاهجهانيءَ جو نقشو.

(٩-١٠) اتر ۽ اولهه جا حجرا، جتي تعليم ڏني ويندي هئي يا مهمان ۽ مسافر رهندا هئا.

(١١-١٢) اولهه ۽ اوپر جي ڊيڪيل حصي (اصل مسجد) جا پيش طاق (مهاڙيون).

(١٣-١٤-١٥) چڻين تي ڪاشيءَ جو ڪم.

(١٦-١٧-١٨-١٩-٢٠) محراب ۽ چؤگوشن تي ڪاشيءَ جو ڪم.

(٢١-٢٢) مسجد ابرخاني (ڏسو ص ٩٤).

(٢٣-٢٤-٢٥-٢٦) جامع خسرو مسجد دابگير (ڏسو ص ٨٨ مسجد جو چٺاڻون حصو- محراب جو تاريخي ڪتبو (٩٩٩هه)- چٽ تي ڪاشيءَ جو ڪم ۽ محراب ۾ پٿر تي اڪر جو خوبصورت ڪم.

(٢٧-٢٨-٢٩-٣٠) جامع فرخ جا تاريخي ڪتبا، جيڪي هن وقت نيشنل ميوزم جي اڳيان هنيا ويا آهن (٣٠ نمبر). ٢٨ نمبر واري ڪتبي جي وچ ۾ طغرائي نقشيدار هيءَ عبارت آهي- الله رسول علي.

ڏسو انهن ڪتبن تي مضمون

A PERSIAN INSCRIPTION OF SHAH HASAN ARGHUN BY Dr. M. A. Ghafur, J. A. S. Pakistan, Dacca, 1962, P. 277.

(٣١) مسجد ولي نعمت شاهه مراد شيرازيءَ جي جوڙايل (ڏسو ص ٨٤).

(٣٢) مسجد صفه (ڏسو ص ٨٥)، هن وقت سيد عاليءَ جي مسجد سڏجي ٿي- هيءَ تصوير ١٩٦٢ جي نڪتل آهي.

(٣٣) مسجد صفه- هيءَ تصوير مرمت ٿيڻ بعد سيپٽمبر ١٩٧٢ع ۾ ڪڍي ويئي آهي. اهي ٻيئي مسجدون، مسجد ولي نعمت ۽ مسجد صفه، شيرازي سادات جي محلي ۾ آهن.

(٣٤) مئين جي مسجد حاجي اشرف ميمڻ جي تحويل ۾ آهي ۽ هو صاحب هر مهيني ٻارهين شريف انهيءَ مسجد ۾ ڪندو آهي، تازو آيل ڪاٺياواڙي ميمڻن ان جي مرمت ڪرائي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محلي ٺٺدسر، جنهن کي هاڻي اسلامپور جو نالو ڏنو ويو آهي، اها مسجد انهيءَ ۾ آهي. هيءَ تصوير ١٩٦٢ع جي نڪتل آهي.

(٣٥-٣٦) **مسجد قمري** (گدا بازار) داخلي دروازو ۽ اندرين منهاڙي، هيءَ مسجد تازو مرمت ٿي آهي. (هن جو احوال پڙهجي ص ١٠٤ تي). **مسجد مخدوم علي احمد قمريءَ** جي نسبت سان مشهور آهي ۽ ان ۾ ٻين سان گڏ مخدوم علي احمد قمري پڻ درس ڏيندو هو. مخدوم جو سلسلو هن طرح آهي:

مخدوم اسحاق (١)

- مخدوم آدم متوفي ١٠٦٦ هه
  - ميان ابوبڪر متوفي ١٠٨٥ هه
    - شيخ عبدالباسط (مدرس - شاعر، عهدِ عالمگير)
      - محمد اشرف (منشي—ميان سرفراز ١١٨٨ هه ۾ زنده هو)
        - مخدوم نعمت الله متوفي ١٨ ذوالقعد ١١٧٩ هه مدرس - **استاد مير قانع**، شاگرد **مخدوم ضياءالدين ۽ مولوي محمد صادق** (ميان سرفراز سنڌس معتقد هوندو هو)
- **مخدوم علي احمد قمري** (مدرس)
  - مخدوم رحمة الله (طالب العلم مدرس)
    - مخدوم عبدالجميل متوفي ١١٥٤ هه، مدرس- مخدوم ضياءالدين ٺٽويءَ جو نياڻو
      - مخدوم ميان محمد صادق مدرس - **استاد قانع**
        - ميان عبدالجميل عرف ميان متو، ١١٨٨ هه موجود هو.

(١) ڏسو تحفة الڪرام سنڌي ص ٥٥٤، ٺمر، خوش الحانيءَ سبب، حضورجن ڪان لقب عطا ٿيل هوس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣٧-٣٨) **مسجد حاجي سليمان** محلو تندسر جنهن کي ٺٽي وارا هن وقت ’ٽِندِسَرَ‘ چون ٿا. مسجد کي ’ٽڪاٽي واري مسجد‘ سڏيو وڃي ٿو. مسجد چٽنبن جي پاڙي ۾ آهي. مسجد جي صحن ۾ **حاجي سليمان** دفن ٿيل آهي. (ڏسو ص ١٠١). حاجي موصوف فقه ۽ حديث جو وڏو فاضل ۽ صاحبِ دل بزرگ هو. **تحفة الطاهرين** ۾ آهي ته مرقد متبرکه وي در مسجدي واقع - (ڏسو ص ١٤٦).

(٣٩) **مسجد محلهٔ کشمشيان** - هيءَ مسجد درياهه ڏانهن وينڌڙ رستي تي آهي، دابگير مسجد جي اورئين پاسي يعني **شهر طرف**. مسجد جي تصوير ١٩٦٢ع جي نڪتل آهي. هن وقت مسجد جي چوڌاري ايترو جهنگ آهي، جو مسجد تائين پهچڻ مشڪل آهي، فقط پير چارو آهي. مسجد تي نالو لکيل آهي. مسجد ڪشمشي جي عرف مان پائنجي ٿو ته اهو محلو ڪشمشن جو محلو هو.

(٤٠) هن تصوير ۾ ٺٽي جي مشهور بزرگ **پير آسات** سان تعلق رکندڙ ٽي جايون نظر اچي رهيون آهن. (١) **مسجد پير آسات**، (٢) سندس **گهر** ۽ (٣) هن وقت ميدان آهي، ليڪن انهيءَ جاءِ تي سندس **مدرسو** هوندو هو. پير آسات مڪليءَ تي عبدالله شاهه جي سامهون دفن ٿيل آهي (ڏسو مڪلي نامو تحفة الطاهرين، تحفة الڪرام).

(٤١-٤٢) **حجرهٔ حضوري** ٻاهريون پراڙو در ۽ اندريون حجري جو در. مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جي عبادت ۽ ويهڻ جو حجرو آهي. تڪلمه مقالات الشعرا جي مصنف جي روايت آهي ته (ص ١٨٣) انهيءَ حجري ۾ حضور جن صلي الله عليه وسلم تشريف فرما ٿيا هئا، جنهنڪري مخدوم صاحب ان تي ’حجرهٔ حضوري‘ نالو رکيو. نقشبندي مخدومن جو محلو جامع مسجد جي ڏکڻ اولهه جي ڪنڊ ۾ آهي. مون اها تصوير ١٩٦٢ع ۾ ڪڍي هئي. خبر نه آهي ته هن وقت اهو حجرو موجود آهي يا نه. مسجد کان ٻن سون وکن تي محلو ۽ حجرو حضوري آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤٣) **مقبرہ سيد ابراهيم** تندسر جي ڪناري تي – سيد ابراهيم مجذوب هو، جنهن کي گاريون ڏيندو هو ان جو ڪم ٿيندو هو. تحفة الطاهرين (ص ١٠٦) ۾ آهي: مزار فيض آثارش برڪنار ڪولاب ملاحان واقع – پائنجي ٿو ته اهو انهن مهاڻن جو تڙ هو. مقبرو تازو مرمت ٿيو آهي، ۽ مقبري جي اڳيان مسجد ۽ اڳياڙي ٺهي رهي آهي.

(٤٤) **تندسر جو پٽ** – هي درياءَ جو پراڻو پيٽ آهي، جيڪو ٺٽي جي اولهه-ڏکڻ ۾ وهندو هو. هن وقت خشڪ آهي. سيد ابراهيم انهيءَ جي ڪناري تي پوريل آهي. ٺٽي وارا **"ڏينڊسر"** چون ٿا، ليڪن اصل ۾ 'تندسر' يعني 'تکو واهڙ' نالو هيس، جنهن جي 'تند' کي 'ڏينڊ' ڪيو ويو آهي.

(٤٥) هي ڪتبو هڪ **قديم مسجد** جو آهي، جنهن کي **ڏيڍن جي مسجد** ڪوٺيو وڃي ٿو. مڇي مارڪيٽ جي ڏاکڻين-اوڀارينءَ ڪنڊ تي آهي. اتر وارو ڪتبو اهو آهي، ڏکڻ طرف جو ڪتبو ڪاڇي ويو آهي – ڪتبي مان ظاهر آهي ته اها مسجد **بخشي الملوڪ مرزا محمد جعفر صادق** ٺهرائي هئي. سال وارو ڪتبو ڪاڇي ويو آهي.

(٤٦) **سيد شاهه حسين** جي مزار، تندسر جي ڪناري تي، انهيءَ حصي کي هن وقت **'ميرو شاهه جو ٺلاءُ'** سڏجي ٿو. ٺلاءَ جي مٿان هڪ ننڍي مسجد هئي، جنهن کي هاڻي نئين سر ٺهرايو وڃي ٿو. اها **مسجد ميان ملوڪ شاهه** جي هئي. (ڏسو ص ١٠٢) مزار جي **مرمت** ٿيل آهي. (تحفة الطاهرين ١٤٤ ۽ تحفة الڪرام فارسي ص ١٩٢

(٤٧) **عالي جان واهه** شهر جي اوير ۾ آهي. جامع مسجد جي اوير ۾ درياهه ڏانهن ويندڙ رستي جي اوڀارئين ڪناري سان لڳ اهو واهه غالباً ڏکڻ کان ڦرندو ڪنهن زماني ۾ تندسر سان ملندو هو، هن تي عطا شاعر ۽ ٻين شاعرن شعر جوڙيا آهن.

(٤٨) **ٺلاءُ مرزا فاضل بيگ** محلو سرواڻ، اهو ٺلاءُ ئي عالي جان واهه مان نڪري ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤٩) **شيخ فريد جو مقبرو** مسجد غله بازار جي ويجهو آهي. هي بزرگ مرزا عيسيٰ ترخان جي ابتدائي سال (جمعه ٩٦٢ هه) ۾ پورچوگيزن جي حملي ۾ شهيد ٿيو (تحفة الطاهرين ص ١٠٣). ٻاهران عمارت نئين نهرائي ويئي آهي، جنهن تي سال شهادت (شعبان ٦٥٨ هه) غلط لکيو ويو آهي. ٻاهران پوڙهو بزرگ سيد فخرالدين شاهه ولد سيد رجب علي شاهه (باغائي سيد) ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيڪو ان وقت دعا گهرڻ آيو هو. مزار جو متولي ميان احمد علي حافظ غلام حسين ميمڻ آهي. (ڏسو ص ٥٣)

(٥٠) **مقبرو شاهه ڪمال.** محلو مسڪر جنهن کي هاڻي محلو شاهه ڪمال سڏيو وڃي ٿو. شاهه ڪمال پنهنجي حويليءَ ۾ دفن ٿيو (ڏسو ص ٦٩) (تحفة الڪرام ص ٩٨١-٢٤٥، طاهرين ص ١٥٢).

(٥١) ڪنهڙو **مزار شاهه مسڪين** ۽ خاڪي شاهه (سنڌس مرشد) (ڏسو ص ٥٢). انهيءَ متعلق ڏسو هن ڪان پوءِ ايندڙ مضمون 'مير مائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد' - (ص ١٤٥ کان).

(٥٢) **شاهه گور گنج جي مزار** جو ڪنهڙو. اها مزار بقول مير قانع- بر ڪنار بيله شمالي مغلواره است- يعني ٻيلي جي وٽ تي جيڪو مغلواڙي جي اوير ۾ هو (تحفه، فارسي ٢٤٦). سنڌس پيراندي‌ءَ کان سنڌس مريد **مهربان فقير** جي مزار ڏسڻ ۾ اچي ٿي. نهايت پر فضا جاءِ تي مقبري جي عمارت ڏهيل آهي. بقول تحفةالطاهرين اها مزار **محلة سهتيه** ۾ آهي (ڏسو ص ٥٠).

(٥٣) **ڪنهڙو سيد ابراهيم** جي مزار جو. ڏسو تصوير ٤٣- ٽائيلس جو فرش ۽ عمارت نئين آهي.

(٥٤) **مقبرو بابو شاهه** جو، شهر جي ڏکڻ ۾ ٻاهران درياهه تي ويندڙ پڪي رستي جي ڪناري تي آهي. عالم، فاضل ۽ پهتل ٻانهو رب جو هو. **حاجي شيخ بهاءُ الدين** جو ظاهري علمن ۾ شاگرد هو، تذڪرة المراد، تحفة الڪرام ۽ تحفة الطاهرين ۾ سنڌس ذڪر آهي، اصل بخارا جو سيد هو، ڪڪرالي ۾ ڪهڙن هٿان شهيد ٿيو. **پير مراد شيرازيءَ** جو معاصر هو.

(٥٥-٥٦) **شاهه گور گنج** جي مقبري جي عمارت ۽ اندر مزار تي چٽي. پيرن کان **مهربان فقير** جي قبر (ڏسو تصوير ٥٢) محلهٔ سهتيه (طاهرين ص ١١٩).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٥٧) مزار شاهه مبين- جنهن کي پير منبو چون ٿا. محلي گدا بازار ۾ سندس مقبرو آهي. (ڏسو ”مير مائل جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد“، (ص ١٤٥ کان).

(٥٨) شاهه غيب ۽ شاهه ڪمال جي مزار- (شاهه گورگنج، محله سهتيه) (تحفة الطاهرين ١١٨).

(٥٩) گلاب شاهه جي مزار- جامع مسجد جي اوير ۾ عاليجان واهه جي ڪپ تي.

(٦٠) شاهه صدر لڪياري- (؟) عاليجان واهه جي ڪپ تي جامع مسجد جي اوير ۾ درياهه تي ويندڙ سڙڪ جي ڪناري تي.

(٦١-٦٢) پير دادن- تحفة الطاهرين (ص ١٦٦) ۾ هن جو ذڪر ’سواد بلده‘ جي تحت آيل آهي، شهر جي ٻاهران آهي. رضوي سادات جي محلي قريب سيد محمد يوسف رضويءَ جو چوڻ هو ته ”مشڪل جي وقت جيڪو مون وٽ نه پهچي سگهي سو پير دادن وٽ وڃي، سندس تڪليف دُور ٿي ويندي.“ مزار جي ٻاهران حاطو ڏنل آهي. تازي مرمت ٿيل آهي.

(٦٣) مزار حضرت يتيم مردان المعروف بہ آتي مردان (تحفة الطاهرين ص ١٣٧)- ڪچ سان ليپيو آيل آهي. محلي ٽنڊسر ۾ آهي، جنهن کي هاٿي واسواٽي محلو سڏيو وڃي ٿو. گدا بازار جي ڪناري تي آهي. ميان نور محمد ميمڻ ڪاٺياواڙي اُن جو مجاور آهي (ص ٧٧).

(٦٤) سيد برهان جي مزار- محلو ٽنڊسر، نزديڪ جڳوار سيد ابراهيم (ص ٧٧).

(٦٥) سيد چتو ۽ ميان چتو- محلو ٽنڊسر، جنهن کي هاٿي چاپاٽي محلو ۽ اسلامپور چئجي ٿو. مرمت تازي ٿيل آهي. (ص ٧٦)

(٦٦) شاهه ابراهيم جي مزار- محلو ٽنڊسر، ميان چٽي ۽ ميان چٽي جي پير ۾ (ڏسو ص ٧٦).

(٦٧) حاجي موذن جي مزار- محلو اگر (آگرٽيه) (ڏسو ص ٦٠). تحفة الطاهرين ۾ آهي ته: ارباب حاجات هر مشڪلي بخد متش مي برندد، بيمن انفاس متبرڪهٔ او آسان ميشد. اڪنون نيز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طوائف انام براي انجاح مدام خود بمرقد وي سائل شوند و بکام دل باز روند (ص ١٣٦).

(٦٨) **پير محمود جي مزار** – محلو مسگر (ڏسو ص ٦٩).

(٦٩) **شاهه حسين جي مزار** – ٽندسر جي ڪناري تي، موجوده نالو "**مٻرو شاهه جو تلاءُ**" (ڏسو تصوير ٤٦)، جيڪا مرمت کان پوءِ تازو سيپٽمبر ١٩٧٢ع ۾ ڪڍي ويئي آهي. هيءَ تصوير ١٩٦٢ع جي آهي، جڏهن مرمت ٿيل ڪانه هئي.

(٧٠) **شاهه عبدالوهاب جيلانيءَ جي مزار** – مضبوطن جي ڊِپَ، محلو اگر- دابگرن جي اولهه ۾ سڙڪ جي ڪناري تي.

(٧١) **شيخ محمد مڪائي** – محلو غله بازار- (ڏسو ص ٥٣).

(٧٢) **سيد محمود جي مزار** – غله بازار (عقيلي محلو) (ڏسو ص ٥٣).

(٧٣) **بيبي راڻيءَ جي مزار** – محلو ٽندسر، چنڊن جو پاڙو (ڏسو ص ٧٧).

(٧٤) **شاهه لڏو** – گدا بازار (ڪپر بازار)، سامهون هندن جو مندر آهي. مزار جي جاءِ تي سندس دڪان هوندو هو، وچيهه ۾ ناهوڪو مڙس هو (ڏسو ص ٦٦).

(٧٥-٧٦-٧٧-٧٨) **ٺٽي جون بازاريون.**

(٧٩-٨٠) **پاڻيءَ جا مٽ** – بهشتي پري گهرن ۾ پهچائيندا آهن، ڇاڪاڻ ته مٺي پاڻيءَ جا کوهه ڪونه آهن ۽ نه اچا نلڪن جو بندوبست آهي. پيئڻ جو پاڻي نهايت گندو آهي.

(٨١-٨٢-٨٣-٨٤-٨٥) **ٺٽي جي جاين جو نمونو ۽ ساخت**

ديوار جي اندران ڪاٺين جا جڙاءُ، ان جي مٿان گچ لڳل. ٻه ماڙيون، ٽي ماڙيون، انهيءَ ڪاٺ ۽ ڪاٺ جي مامري سان راس ٿيل آهن. هن وقت مرمت نه هجڻ سبب ۽ (هندو) مالڪن جي لڏي وڃڻ سبب ويران پيون آهن. مهاجرن کي مليون، ليڪن اهي جاين کي قائم رکي نه سگهيا، سمورو شهر ناس ٿي ويو.

(٨٦) **شيرازي ساداتن جي حويليءَ جي ڏيڏي** – دروازي تي شمعدان ڏسڻ ۾ اچي ٿو، اهو خاص ٺٽي جو مقامي نمونو آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨٧–٨٨) گهرن جي اندر **چوڪور ڪلبل ايوان**، چوڌاري چٽائون ورانڊو ۽ وچ ۾ چت کان سواءِ اڱڻ. ورانڊي مان ڪمرن جا در کُلن ٿا. ويهڻ، ڪائڻ ۽ ٻي اٿي ويٺي، مرداني خواهه زناني انهيءَ اڱڻ ۽ ورانڊي ۾ ٿيندي آهي.

(٨٩–٩٠) ٻه ماڙ **جايون، ڪاٺ جون بالڪنيون، ڪاٺ تي اڪر جو ڪم** - ٺٽي جي هر جاءِ ۾ اها خاصيت آهي.

(٩١–٩٢) مٿينءَ ماڙيءَ تي **آڳر وارا ڪاٺ جا ورانڊا** ۽ چٽيون

(٩٣–٩٤) دروازن جي مٿان **ڪاٺ جي ڪم جون چاريون**. گذريل پنجويهه سالن ۾ سنڌ جو اهو خاص هنر ۽ ڪم ختم ٿي چڪو آهي. هن وقت ڪاٺ تي آڪر جو ڪم ڪونه ٿو ٿئي.

(٩٥–٩٦) **چٽ جا شهتير** ۽ مٿن آڪر جو ڪم.

(٩٧–٩٨) خوبصورت **چٽساليءَ تي ڪاٺ جون چٽيون** ۽ آڪتر ٿيل شهتير.

[مڪمل ڪيل - ڪراچي، ١٠ آڪٽوبر ١٩٧٢ع -
"مهراڻ" ٤–١٩٧٢ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير "مائل" جي بياض ۾ سنڌ جي تاريخ جو مواد

(١) ذاتي حالات، خاندان، عزيز ۽ دوست.

خاندان: مير علي شير "قانع"، سنڌ جي عظيم المرتبت مؤرخ، تذڪره نويس ۽ شاعر کي هرڪو سڃاڻي: مير غلام علي "مائل" انهيءَ بزرگ جو وڏو فرزند هو. مير علي شير ٺٽي جي مشهور صوفي خاندان يعني سيد شڪرالاهي خانوادي جو چشم و چراغ هو. انهيءَ گهراڻي جو وڏو ڏاڏو سيد شڪرالله جنهن جي نالي جي نسبت سان آئنده هلي خاندان جي سڃاڻپ شروع ٿي، سو شاهه حسين ارغون جي عهد ۾ (٩٢٨ هه) هرات کان ٺٽي ۾ وارد ٿيو، ۽ ساڻس گڏ انهيءَ طرف جا ٽي ٻيا بزرگ به سنگتي ٿي، ساڻ اچي ٺٽي پهتا: هڪ سيد شاهه مبين، ٻيو سيد ڪمال، ۽ ٽيون سيد عبدالله - اهي ٽيئي ٺٽي جا مشهور وليالله ٿي گذريا آهن.

شاهه حسين، سيد شڪرالله کي، سندس علم، فضل، ۽ ديني عظمت ۽ وقار کي پيش نظر رکندي، ٺٽي جو منصب قضا پيش ڪيو، جنهن کي ڪجهه وقت ته سيد صاحب هلايو، ليڪن پوءِ ڇڏي گوشه نشين ٿي، ياد الاهيءَ ۾ ڏينهن پورا ڪيائين (١).

سيد علي شير جو نسب نامو هن طرح آهي: سيد علي شير بن سيد عزت الله، بن سيد محمد ڪاظم، بن سيد محمد مقيم، بن سيد ظهيرالدين ثاني، بن سيد شڪرالله ثاني، بن سيد ظهيرالدين اول، بن سيد شڪرالله اول، بن سيد وجيهه الدين، بن سيد نعمت الله، بن سيد عرب شاهه، بن سيد امير نسيم الدين محدث، بن سيد امير عطاالله جمال الدين محدث، بن سيد فضل الله محدث (٢)، بن سيد عبدالله الحسيني الدشتڪي الشيرازي.

---

(١) سيد صاحب جي استعفيٰ بعد، شاهه حسين، قاضي محمد اُچيءَ کي بکر مان گهرائي، قضا جي عهدي تي مقرر ڪيو: ۽ اهو منصب پوءِ هميشه انهيءَ خاندان ۾ رهندو آيو.

(٢) امير نسيم الدين، امير عطا الله، ۽ سيد فضل الله جي سلسلي ۾، تاريخ روضة الصفا، تاريخ حبيب السير ۽ هفت اقليم ڏسڻ گهرجن. اهي ٽيئي بزرگ جيد عالم ۽ پنهنجي دور جا مشهور محدث ۽ مصنف هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير علي شير قانع پنهنجي والد سيد مير عزت الله جي وفات جي تاريخ هن طرح چئي آهي:

خرد گفت تاريخ سال، وفات،
کہ "پيوست با رحمت، ايزدي." ١١٦١ھ

سيد عزت الله کي ڇهه فرزند ٿيا: سيد فخرالدين، سيد يارمحمد، سيد محمد امين، سيد علي شير "قانع"، سيد محمد صلاح ۽ سيد ضيا الدين "ضيا".

مير علي شير جو ڀاءُ، سيد ضيا الدين "ضيا"، پنهنجي دور جو بلند پايه شاعر هو. سندس ٻئي ڀاءُ يارمحمد کي ٻه پٽ ٿيا: هڪ مير ڪريم الدين ۽ ٻيو مير عظيم الدين "عظيم"، جيڪو مير فتح علي خان 'فاتح سنڌ' جي دربار جو ملڪ الشعراء هو.

مير علي شير ١١٤٠ھ ۾ ڄائو: "خلق انسانا من السلالة" مان اهو سال نڪري ٿو. سنه ١٢٠٣ھ ۾ سندس انتقال ٿيو. سندس فرزند مير غلام علي 'مائل'، هن فقري مان اهو سال ڪڍيو- "أبشره بالجنة النعيم ابدا" (١).
مير علي شير کي ٽي پٽ ٿيا: مير امير علي جنهن جي تولد جو سال ميان غلام محمد ٺٽويءَ "در چمن جاه شگفة گلي" (١١٧١ھ) مان ڪڍيو، ۽ ميان محمد پناهه "رجا" ٺٽويءَ، هيءَ تاريخي سجع تيار ڪئي: "اميرعلي بن علي شير حسيني" (١١٧١ھ)؛ ٻيو مير غلام علي "مائل"، جنهن جي بياض تي هي مضمون لکيو ويو آهي؛ ۽ ٽيون فرزند مير غلام ولي.

ولادت: مير غلام علي "مائل":

مير علي شير 'قانع' لکي ٿو (تحفة الڪرام ج ٢، ص ٣٣) تہ مير سعدالله پوربي، هڪ زبردست عالم ۽ معقولات ۾ بي نظير دسترس رکندڙ هو؛ کيس ٻه فرزند هئا: مير عبدالعلي، ۽ مير عبدالولي (٢). انهن ڏالن جي ترتيب ۾ عجيب قسم جي ندرت رکيل هئي. سندس پنهنجي نالي سميت جيڪڏهن ٽنهي نالن جا آخري لفظ ڳنڍبا تہ "علي ولي الله" جو جملو ٺهي پوندو.

---

(١) هتي "جنة" ۾ "ة" جا ٤٠٠ عدد شمار ٿيل آهن: حالانڪ تاريخ گوئيءَ جي ماهرن جي اڪثريت هن ڳالهہ تي متفق آهي تہ ان جا ٥ عدد يعني "هاي هوز" جي برابر هئڻ گهرجن. (٢) اهي ٽيئي بزرگ وڏا عالم هئا، ۽ ڪيترن ڪتابن جا مصنف هئا. مير عبد الولي "عزلت" شاعر ۽ ڪيترن علومن ۾ يگانهء روزگار هو؛ مولوي محمد صادق ٺٽوي سندس شاگرد هو؛ مخدوم محمد معين مان انهيءَ گهراڻي جو گهاٽو تعلق هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير علي شير جو وڌيڪ بيان آهي ته جڏهن ١١٦٠هه ۾ هو سورت پهتو، ان وقت کيس مٿي ذکر ڪيل نالن جي ترتيب جو علم ٿيو، ۽ بطور نذر جي ان وقت هن باس باسي، ته جيڪڏهن الله پاڪ کيس فرزندن جي دولت عنايت ڪري ته هو به انهيءَ رعايت جي لحاظ سان مٿن نالا رکندو.

حسن اتفاق يا فضل ايزديءَ سان ١١٨١هه ۾ کيس هڪ فرزند ڄائو، مٿين لفظي رعايت سان نالي رکڻ سان گڏ، هن اها به ڪوشش ڪئي ته نالو تاريخي هجي. چنانچه "غلام علي" نالو برآمد ٿيو، جنهن مان سال ولادت ١١٨١هه نڪري ٿو. اهڙيءَ طرح ٻن سالن بعد، ١١٨٣هه ۾، کيس ٻيو پٽ ٿيو، ۽ مٿين ٻنهي رعايتن کي مدنظر رکندي، ان جو نالو "غلام ولي الله"(١) رکيائين، جنهن مان تولد جو سال ١١٨٣هه به نڪري ٿو، ۽ ٻنهي نالن جي پهرين حصن کي ڇڏي ڏيڻ سان "علي ولي الله" به نهي اچي ٿو؛ ۽ اهڙيءَ طرح، مير علي شير جي باس پوري ٿي.

مٿين مذڪور مان معلوم ٿيو ته مير غلام عليءَ جو ١١٨١هه(٢) ۾ تولد ٿيو. مير علي شير جي عمر ان وقت ٢٢ ورهن جي هئي. مير علي شير پنهنجي پٽ جي تعليم ۽ تربيت جو ڪوبه ذڪر ڪونه ڪيو آهي، جنهن مان اسان کي مير 'مائل' جي ابتدائي زندگيءَ جو پتو پئجي سگهي. ٽالپري دور جي ادبي اثاثي مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته مير 'مائل' ٽالپري دور جو قادرالڪلام شاعر ۽ شاعريءَ جي سڀني اصنافن جو استاد هو؛ سندس ديوان خواهه بياض ۾ اسان کي سخن جون سڀئي صنفون ملن ٿيون، جنهن مان پڻ سندس سخنوريءَ جي ڪمال جي خبر پوي ٿي.

---

(١) مير غلام ولي الله جي هڪ فرزند، محمد شاهه، جي ڄمڻ تي "مائل" هيٺيون قطعو چيو:

چون با خوي كز غلاميء علي نامش جلي ست،
حق محمد شاه نام اين پور با فرحت بداد؛
گفت با روئي "جلا" تاريخ ميلادش سروش،
"از ولي الله محمد شاه فرحت ياب باد".
٣ ١٢٢٦+٣=١٢٢٩هه

تا بود نام محمد فرحت افزائي قلوب، عمرش از عون ولي الله خدا افزون کناد!
- ص ٤٦

(٢) مير "مائل" جي وفات، ١٩ ذي الحج ١٢٥١هه جو ٿي، ۽ مڪليءَ تي پنهنجي آبائي قبرستان ۾ دفن ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس قصيدن، تاريخي قطعن ۽ مدحيه غزلن مان معلوم ٿئي ٿو ته مير ڪرمعلي خان جي دربار سان سندس وابستگي هئي. هن، ٽالپرن جي پهرين ۽ چؤياريءَ جي زماني ۾ جيڪي اهم واقعا ٿيا آهن، تن سڀني تي تاريخي قطعا چيا آهن؛ ليڪن زياده تر ڪلام اسان کي اهو مليو آهي، جنهن جو تعلق مير ڪرمعلي خان جي ذات سان آهي.

مير 'مائل' جا حالات، مخدوم محمدابراهيم "خليل" جي تذڪري "تڪمله ٔ مقالات الشعراء" ۾ لکيل آهن، ليڪن اهو اسان جي پيش نظر نه آهي. پاڻ به مير صاحب هڪ تذڪرو "مجمع البلغاء" جي نالي سان لکيو هو، ليڪن اهو به اڃا تائين دستياب نه ٿي سگهيو آهي؛ جنهنڪري سندس مڪمل حالات معلوم ڪين ٿيا آهن. سندس بياض جي تاريخي قطعات مان سندس سوانح حيات جي ڪن پهلوئن تي روشني پوي ٿي، جن کي ترتيبوار هيٺ ڏيون ٿا.

اولاد:

مير صاحب کي ڪيترو اولاد ٿيو، ان جو پتو ڪونه آهي؛ بياض ۾ پنهنجن هيٺين فرزندن جي نالي تي تاريخي قطعا چيا اٿائين:

(١) مير عسڪر علي: پاڻ ئي ٿو ته هي مير صاحب جو وڏو فرزند هو، جنهن کي جڏهن سيد صدرالدين نالي هڪ پٽ ڄائو، تڏهن مير صاحب هيٺيون قطعو چيو:

يافت چون ميلاد اين پور گزين، آنڪ دائم باد از حق ڪام او؛
سال ميلادِ شريفش گفت دل، "هست صدرالدين مبارڪ نام او".

١٢١٥هه — ص ٣٠

ساڳئي مير عسڪر عليءَ کي ٻيو پٽ مير علي بخش نالي ڄائو؛ مير صاحب هيٺيون قطعو چيو:

بخشيد چون بسيد عسڪر علي، علي، فرزند نامور به نبي بخش از عطا؛
تاريخ زادنش ز ڪمال، رجا سحر، فرموده دل، "زاد علي بخش با رجا".

١٢٢١هه — ص ٤٦

مير عسڪر عليءَ کي ٽيون پٽ ڄائو، جنهن جو نالو مير لطف علي رکيو ويو؛ مير 'مائل' هيٺيون قطعو چيو:

آمد از لطف علي چون ڪه بما اين فرزند، ڪه رسانده به پدر مژده نعم البدلي؛
سال ميلاد سعيدش خردم گفت سحر، "حبذا لطف علي آمده با لطفِ علي"

١٢٢٣هه — ص ٤٣

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڳئي پوٽي لاءِ ٻيو قطعو چيائين:

ايزد از لطف چو بخشيد بما اين فرزند، که معمر به پدر باد ز لطف ازلي؛
گفت با روي ”نبي“ سال ولودش هاتف، ”حبذا لطف علي داد بما لطف علي.“
٢ ١٢٢١+٢=١٢٢٣ھ — ص ٤٣

تيئون قطعو هي جوڙيائين:

سروش غيب بسال ولادتش فرمود، ”ابد به لطف علي مير ماست لطف علي“.
١٢٢٣ھ — ص ٥٣

پهرئين قطعي مان معلوم ٿئي ٿو ته، ١٢٢٣ھ کان اڳ مير عسڪرعليءَ جو ڪو پٽ انتقال ڪري ويو هو، جنهن جو نعم البدل مير ’مائل‘ لطف عليءَ کي سمجهيو.

(٢) مير علي شير: مير ’مائل‘ کي ١٢٢٢ھ ۾ هڪ پٽ ڄائو، جنهن تي پنهنجي والد جو نالو يعني مير علي شير رکيائين، ۽ خوشيءَ وچان هي تاريخي قطعا چيائين:

شکر حق کامده اين خوش فرزند، نامي عصر چو جد ممتاز؛
آمد و داد به من چون هاتف، از غلامي علي شير اعزاز؛
سال ميلاد شريفش گفتم، ”نامور مير علي شير آمد باز“.
١٢٢٢ھ

ٻيو قطعو:

صد شکر که از يمن غلامي علي شير، حق کرد عطا چون بمن اين گوهر مقصود؛
از يمن علي شير بکام، دلم از مجد، زين نام مبارک شرف، تازه بيفزود؛
تاريخ ولودش بدم صبح دل، من، ”با شادي دل مير علي شير“ بفرمود.
١٢٢٢ھ — ص ٣٠

(٣) مير امام بخش: ١٢٢٥ھ ۾ مير صاحب کي هڪ فرزند ڄائو، جنهن جو نالو، مير امام بخش رکيائين؛ سندس تولد جي تاريخ ۾ هيئون قطعو جوڙيائين:

ز بخش حق چو امام، امر بمن بخشيد، گل، حديقهٔ بخشش امام بخش بنام؛
بروز بخشش او گفت طبعم اين تاريخ، ”امام بخش بقاءِ بما بداد مدام“.
١٢٢٥ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤) مير مختار علي: مير صاحب کي، ١٢٣٢هه ۾، مير مختارعلي نالي پٽ پيدا ٿيو، هيٺينءَ طرح قطعو چيائين:

چو حق بخشيد بامن مير مختار، که در پيش آمدش، آمد دوان بخت؛
سر و شم سال مولدم شريفش، بمن گفتا "جوان طالع جوان بخت"
١٢٣٢هه

ٻيو قطعو چيائين:

صد شکر که حق به من چو بخشيد، مختارعلي بنام مولود؛
تاريخ ولادتش سر و شم، "با رشد چه به خلف" بفرمود.
١٢٣٢هه — ص ٦ ـ

اهو فرزند غالباً ساڳئي سال فوت ٿي ويو، ڇاڪاڻ ته بياض ۾ هڪ قطعو مليو ته جيڪو مير مختارعليءَ جي انتقال تي چيو ويو آهي، اگرچه قطعي ۾ "نامور" جو لفظ ڪتب آيل آهي، جيڪو هڪ سال جي ٻار لاءِ ڪم آڻڻ مناسب نه آهي:

نامور ما مير مختار از علي، چون زد اندر قصر جنت فال وصل،
روز وصل، او بجنت ايزدش، "دست جنت جايش" آمد سال وصل.
١٢٣٢هه — ص ١٢٢

(٥) ٻيبي سڪينه: مير صاحب کي هڪ نياڻي ٻيبي سڪينه نالي به هئي، جنهن جي انتقال تي هيٺيون قطعو چيو اٿائين:

شد چو اندر جنان سڪينهٔ من، هم مکان با سڪينه پيش بتول؛
گفت تاريخ هاتفم "وے باد" "در جنان با سڪينه پيش بتول".
٢٣ ٢٣+١٢٠٦=١٢٢٩هه — ص ١٢١

مٿين قطعن مان معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب کي چار پٽ ۽ هڪ نياڻي هئي: (١) مير عسڪرعلي، (٢) مير علي شير (١٢٢٢هه)، (٣) مير امام بخش (١٢٢٥هه)، (٤) مير مختارعلي (١٢٣٢هه) ۽ (٥) ٻيبي سڪينه (وفات ١٢٢٩هه)؛ ليڪن سندس هڪ ٻئي پٽ جو نالو به اسان کي مليو ته، مير صابرعلي "سائل"، جنهن جو پٽ مير حسين علي "ضيا" ٿيو، ۽ ان کي مير صابرعلي ثاني ٿيو، جنهن جو تخلص "صابر" هو، ۽ ان جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پٽ، سيد حسين علي شاهه، هن وقت ٺٽي ۾ موجود آهي، جنهن جي عمر تقريباً ٥٥ ورهيه ڪن ٿيندي.

تصانيف:

میر ’مائل‘ جو انتقال ١٢٥١ھ ۾ ٿيو؛ هن وقت تائين سندس تصنيفون هيٺينءَ طرح اسان کي معلوم ٿيون آهن:

(١) **ديوان مائل:** جنهن ۾ ٢٣٢ غزل موجود آهن، ۽ ١٠٨ ورق اٿس؛ اهو نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ آهي؛ ديوان جي پهرئين غزل جو پهريون شعر آهي:

الاهي درهمه پنهان وهم از جمله هويدا، پنهان چه هو يداست ظهورت ز همه ها.

آخري غزل جو مقطعو آهي:

با ”مائل“ حق آنکه ز دل مايل حق است، با شاه حق ما ب دل حق به آب ده.

هن ديوان جا آخري ورق گم آهن، جنهنڪري منجهس ”ي“ جو رديف ڪونه آهي.

(٢) **مجمع البلغاء:** ١٢١٨ھ ۾، مير صاحب سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو هي تذڪرو مرتب ڪيو. ان ۾ ارغوني عهد کان وٺي ٽالپري زماني تائين جي شاعرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. انهيءَ جو ڪوبه نسخو دستياب ٿي ڪونه سگهيو آهي. هن جو حوالو اسان کي برٽش ميوزم ۾ مسٽر ايليٽ جي فائلن ۾ ڏسڻ ۾ آيو؛ ڪتاب ۾ ٦٢٩ ورق بيان ڪيل آهن.

(٣) **بياض مير ”مائل“:** هي ننڍي سائيز جي تقريباً ٢٠٠ ورقن تي، تمام باريڪ شڪسته خط ۾، مير صاحب جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل آهي. هن وقت اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي ملڪيت آهي. منجهس قصيدا، منقبت، نعتون، سلام، تاريخي قطعا ۽ متفرق اشعار جمع ڪيل آهن، ۽ نهايت سليقي، قريني، ۽ ترتيب سان لکيا ويا آهن؛ ڪاغذ تمام پراڻو ٿي چڪو اٿس، ۽ هٿ لڳڻ سان پيو پري. هن مضمون جو مواد انهيءَ بياض مان ورتو ويو آهي.

(٤) **بياض:** سنڌي ادبي بورڊ ۾، مير صاحب جا پنهنجا ۽ پنهنجي هٿ اکرين لکيل ٣ بيا به بياض ساڳئي سائيز ۾ ساڳئي نموني جا آهن، جن مان هڪ اهو آهي، جنهن تان مٿيون بياض نقل ڪيو ويو آهي. هي غالباً مسودو هو. بيا به سندس ڏي بياض آهن، جن ۾ پڻ قصيدا، سلام، مرثيا ۽ منقبت آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن هيٺ اسان انهن ماڻهن جو ذڪر ڪريون ٿا، جن جي ساميلي ۾، مير صاحب جي بياض ۾ تاريخي قطعا ملن ٿا. انهن مان ڪي مير صاحب جا عزيز ۽ سنڌ جا نامور شاعر آهن، جن سان مير صاحب جو دوستيءَ جو رسنو هو، ۽ ڪي آهي نامور آهن، جن جو تعلق سنڌ جي تاريخ سان آهي.

مير عظيم الدين ٺٽوي: مير عظيم الدين، سيد يارمحمد بن سيد عزت الله جو فرزند، مير علي شير جو پاڙيسري، ۽ مير 'مائل' جو سڳو سوٽ هو؛ سندس تولد ١١٦٣ھ ۾ ٿيو. مير علي شير، سندس ولادت جي هيئنءَ طرح تاريخ ڪڍي:

"انا له لحافظون" (مقالات، ص ٢٠٣)

١١٦٣ھ

مير عظيم الدين، ٽالپري دؤر جو عظيم الشان شاعر، ۽ مير فتح علي خان جي دربار جو ملڪ الشعراء هو. "فتح نامه سنڌ" سندس شهره آفاق تاريخي مثنوي آهي، جنهن کي هن مير فتح علي خان جي حڪم تي، ١٢٠٩ھ ۾، شاهنامي جي طرز تي تصنيف ڪيو. ڪلهوڙن جي آخري دور، ٽالپرن جي معرڪن، ۽ ميرن جي ابتدائي دور جي تاريخ جا چشمديد واقعا منجهس بيان ڪيا ويا آهن. اها مثنوي، ميرن جي دور ۾ ڏاڍي مقبول ۽ مشهور ٿي. دربار خواه دربار کان ٻاهر هر وقت پڙهي ويندي هئي، ۽ ماڻهن کي ان جا سوين اشعار بر زبان ياد هوندا هئا. ڊاڪٽر برنس لکي ٿو ته:

"The Futtehnamah is rehearsed in durbar, and many of the courtiers mark their adulation, by l.committing the most fulsome passages to memory."

(Visit to the Court of Sinde - p 46)

اسان کي مير عظيم الدين جون فقط ٽي تصنيفون معلوم هيون: (١) ديوان، (٢) مثنوي هير رانجهن ۽ (٣) فتح نامه؛ ليڪن مير 'مائل' جي بياض مان معلوم ٿئي ٿو ته هڪ ٻي مثنوي "سحر دل" جي نالي سان به تصنيف ڪيائين. مير 'مائل'، مير صاحب جي سيني ڪتابن جي تصنيف جا سال، تاريخي قطعن جي ذريعي، ٻڌايا آهن. انهن قطعن جي عنوانن مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته مير 'مائل'، نه فقط سندس سؤٽ هو، بلڪ شعر ۾ سندس شاگرد به هو، ڇاڪاڻ ته سندس نالي جي اڳيان هميشه "استاد" لکي ٿو. هن هيٺ اسان ترتيب سان اهي تاريخي قطعا ڏيون ٿا:

(١) مثنوي "سير دل": مير 'مائل' جي هيٺين قطعي مان معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب اها مثنوي ١٢٠٦هه ۾ تصنيف ڪئي:

شهِ شاعران مير بزم سخن، | که اسمش عظيم است بنام خدا؛
پئي تحفهء بزم سلطان سند، | که سلطانيش داد عهد وفا؛
چه سلطان که نامش به فتح علي، | کند کار رستم به دشت وغا؛
عجب مثنويء نکو "سير دل"، | مرتب نموده بطرز صفا؛
اگرچه مجازست بظاهر، ولي، | بسوي حقيقت بود رهنما؛
کسي کو بگويد مجازست اين، | کجا با حقيقت بود آشنا؛
پئي سال اتمام اين مثنوي، | که باشد عجب نسخهء بي بها؛
ز طبعم شده کلي سه تاريخ نيک، | بتائيد آن ملهم با صفا؛

"عجب سير دل نام نسخه بزيب"، | ز الهام غيب آمد اين خوش صدا؛
(١٢٠٦هه)
"زهي مثنوي تحفهء اهل بزم"، | دگر آمد اکنون زغيب اين ندا؛
(١٢٠٦هه)
"دگر تحفهء خاص با زيب عقل"، | مکرر بگوشم رساند ندا؛
(١٢٠٦هه)
هميشه چنين تحفهء بزم دل، | پئي اهل دل باد عشرت فزا. —ص٨٠

انهيءَ مثنويءَ جو هڪ نسخو مون وٽ موجود آهي؛ منجهس ٣١٦ اشعار آهن، جن مان پهريان چند شعر هي آهن:

بنام مشتري دل فروشان، | بسوداي محبت گرم جوشان؛
ز نقد حسن در گنجينهء اوست، | همه را در نظر گنجينهء اوست؛
پئي سوداي عشق آراست بازار، | بنقد حسن شد دل را خريدار....

ڪتاب ۾ "توحيد" کان پوءِ مختلف عنوان قائم ڪيا ويا آهن. عشق جي ماهيت بيان ڪندي، پوءِ معشوق جي سراپا بيان ڪئي ويئي آهي: ڪاڪل، زلف، ابرو، چشم وغيره وغيره، جو بيان ڪندي، پستانن جي وصف هن طرح ڪري ٿو:

بر آن لوح از کمال لطف صنعت، | دو دستنبو نهاده دست قدرت؛
دو دستنبوي خوش پر مغز و رنگين، | کزو خون شد دل صد نار پائين؛
جو دل اين باغ فيض ايزدي ديد، | چه خوش برداشت اينجا دست اميد؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انار، دلڪش، ايـن نو گلستان، بـدل داد ند امـان دستگر دانْ؛
ازان دار الصّفا دل را گذر شـد، گذارش بـر سر، موي ڪمر شد.

ان ڪان پوء ڪمر، شڪم ۽ ناف تـي طبع آزمائي ڪندي، "ڪان جواهر" تي پهچي، اشهب قلم کي انهيءَ صاف ميدان تي هن طرح ڊوڙائي ٿو:

دلا اين جا ست آن ڪان، جواهر ڪزان پيدا شـود جـان جواهر؛
عجائب گوهر آرد اين صدف بار، ڪزو حيران بمانـد دُرِ شهوار؛
دل آنجا فاتحه خوانده باخلاص، ڪہ يا رب ڪي ڪشايد عقدهء خاص؛
خبيثات ز بـراي اخبثين اسـت، و ليڪن طيبات از طيبين است؛
در اين دفتر نہ ذڪر، خبثيات است، ڪہ اينجا جملہ وصف، طيبات است؛
دلا بر گرد ڪاين جنات ماواست، ڪہ گندم رهـزن، آدم در ينجاست؛
در اينجا بـاز سرڪن راه، نو را، ڪہ مـي دزدند اينجا راه رو را؛
مڪن ايدل در اين ره سر تماشا، تماشائي شـود گـم در تماشـا؛
چو اين ره طي نميگردد رهاڪن، بسيرِ، دست و پايش دست پاڪن.

اهڙيءَ طرح، مير عظيم الدين دل کي حسن جي سموريءَ سراپا جو سير ڪرائي، مثنويءَ کي هن طرح ختم ڪيو آهي:

بحسن، خلق و بـا عشق، الاهي، ڪند مير، زمـان پيوستہ شاهي.
خدايا ڪـام خسرو بـاد شيرين، ز شيرين ميوهاي حسن، رنگين.
بدولـت خـانہء شهہ بـاد تيار، هميشہ شـاهد، دولـت پـرستار.
الاهـي تـاڪہ دور، آسمان بـاد، بڪام، شاه و اخوانش روان باد.
چو نامم در گنہ گاري عظيم است، چہ خوش نامت بغفاري عظيم است.

آخري شعرن کان ڪجهہ مٿيرو هي شعر بہ آهن:

اگر بر طبع خود نازم گناه است، بلنديها همہ از الطاف شاه است.
بـافـضـال شهہ، والا نـگـاهـان، ڪشيدم سرمہ در چشمہ صفاهان.

(۲) **فتح نامہ:** مير عظيم الدين انهيءَ مثنويءَ بعد "فتح نامہ" تصنيف ڪيو، جنهن جي تصنيف جو سال ۱۲۰۹هہ آهي: شاهنامي جي بحر ۾ تقريباً ٻـن سؤ صفحن تـي آهـي. مير 'مائل' جـي بياض ۾ ان تصنيف لاء ڪوبہ قطعو موجود نہ آهي؛ بياض جا بعض ورق غائب آهن، ممڪن آهي تہ انهن ۾ اهو قطعو بہ هجي.

(٣) **ديوان "عظيم"**: مير صاحب جو هي پهريون ديوان آهي، جيڪو ١٢١٠هه ۾ مڪمل ڪري، مير فتح علي خان جي خدمت ۾ پيش ڪيو ويو. انهيءَ ديوان جو پهريون نسخو، جنهن کي مير صاحب پاڻ مير فتح علي خان لاءِ مرتب ڪيو، ۽ مير 'مائل' ان جو قطعو چيو، سو منهنجي پيش نظر آهي. مير عظيم الدين، ديباچي ۾ لکيو آهي ته "هي حقير اڃا انهيءَ قابل نه آهي ته پنهنجو ديوان مرتب ڪري، ليڪن مير صاحب جو حڪم آهي، تنهنڪري جيترو ڪلام هن وقت تائين گڏ ٿيو آهي، سو درج ڪيان ٿو؛ هن وقت منهنجي عمر ٤٠ سال آهي، هن کان پوءِ جيڪي چوندس تنهن کي حاشيي تي لکندس." چانچه ديوان جي حاشيي تي سندس پنهنجي هٿ اکرين هر رديف ۾ پوءِ جا جوڙيل غزل درج آهن: پاڻ قطعو هن طرح چيو اٿائين:

چو آغاز ترتيب ديوان نمود، مدد خواست دل از جناب احد،
دلم بهر تاريخ آغاز آن، بگفتا "علي العظيما مدد".
١٢١٠هه

ديوان جو پهريون شعر هي آهي:

"اي در همه موجود هم از جمله مبرا، تو در همه پنهان وز تو هر همه پيدا".

٢٠٩ صفحن تي غزل، ٨ صفحن تي رباعيون، ٥٠ صفحن تي تاريخي قطعا، ١٧ صفحن تي قصيدا، منقبت، وغيره، ٣٦ صفحن تي سلام ۽ مرثيا، ١٤ صفحا تاريخي قطعا، ١٦ صفحا مثنويون، ٣٣ صفحا مثنوي "سير دل"، ١١ صفحا عريضه منظوم در خدمت مير صاحب، ۽ ١٠ صفحا ساقي نامو.

انهيءَ ساڳئي ديوان لاءِ مير 'مائل' هيٺيون قطعو چيو آهي:

ديوان عظيم يافت خوش نظم، اين نظم نکو ادا ببينيد،
شد سال عظيم اين نکو نظم، "ديوان عظيم ما ببينيد".
١٢١٠هه

ٻيو قطعو آهي:

ديوان معانيءِ عظمت، حق کرده عظيم چون عظيما،
دل سال عظيم او سحرگاه، "ديوان عظيم" گفت حقا:
١٢١٠هه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير عظيم الدين جو انتقال ١٢٢٩ھ ۾ ٿيو، يعني ديوان جي مرتب ٿيڻ کان ١٩ سال پوءِ؛ ۽ هي ديوان جنهن وقت جوڙيو ويو تنهن وقت اڃا چاليهن ورهين جو جوان هو: تنهنڪري پاڻ‌جي تو ته انتقال تائين جيڪو ڪلام تيار ٿيو، سو ڪنهن ٻئي ديوان ۾ داخل ڪيو ويو هوندو، ڇاڪاڻ ته هن ديوان جي حاشيي تي تمام ٿورا غزل سندس هٿ اکرين لکيل آهن.

(٤) **مثنوي هير رانجهن:** هيءَ مثنوي، ١٢١٤ھ ۾، مير صاحب تصنيف ڪئي. مير فتح علي خان جي زماني ۾، ۽ مير ڪرم علي خان جي دؤر ۾ ڪيترن سنڌي شاعرن انهيءَ قصي کي نظم ڪيو آهي. مير صاحبن جي فرمائش تي جيڪي مثنويون مرتب ٿيون سي آهن:

(١) مثنوي هير رانجهن — از مير عظيم الدين.
(٢) " " " — از ولي محمد خان لغاري.
(٣) " " " — از مير ضياء الدين ”ضيا“ ٺٽوي.
(٤) " " " — از منشي شيوڪرام ”عطارد“.

شاهه آفرين لاهوريءَ، ميان آزاد لاهوريءَ، ۽ نواب احمد يار خان ”يڪتا“ به ساڳئي قصي کي نظم ڪيو آهي. پويون صاحب مغل دؤر ۾ ٺٽي جو نواب هو. سندس مثنوي سنڌ اندر مشهور ٿي، جنهن جي تتبع تي ميرن پنهنجي درباري شاعرن کان مٿيون مثنويون لکرايون. سڀ کان پهريون، مير فتح علي خان جي فرمائش تي، مير عظيم الدين قصي کي نظم ڪيو: مير ’مائل‘ انهيءَ مثنويءَ لاءِ هيٺيون قطعو تصنيف ڪيو، جنهن ۾ ”يڪتا“ جي مثنويءَ ڏي به اشارو آهي:

طرفه در حسن و عشق رانجهن و هير، — آمد اين تازه نامه زيب پذير؛
گرچه ز اين پيش خامهء يڪتا، — ڪرده است نظم نامهء يڪتا؛
ليڪن اين نامهء عظيم، ”عظيم“، — شد دو بالا به نزد طبع فهيم؛
ناظم، اين رسالهء رنگين، — مير بزم، سخن عظيم الدين؛
طرفه در عهد فيض دولت، شاه، — شاه گردون حشم سليمان جاه؛
خسروي سند، مير فتح علي، — فيض بخشي جهان به خوش عملي؛
چون به ارشاد خاص حضرت مير، — قدردان، سخن بطبع، منير؛
با روي سلطنت برادر، شاه، — با سليمان، سند، آصف جاه؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

از کرم بخشيءِ علي نازان، مير دوران مرادبخش جهان؛
شد ز مير محمد او دلشاد، مژدهءِ شاديش ز يزدان باد؛
مير دوران غلام نام علي، آنکہ نامش بود غلام علي؛
داد اين نامہ را بنظم عظيم، طبق دلخواه زينت، تنظيم؛
بهر تشريح سال اين نامہ، کرد مائل بدست چون خامہ؛
سال اين نامہ گفت طبع منير، "نامہءِ حسن عشق رانجهن و هير"؛

۱۲۱۴هہ

تاکہ از حسن و عشق باد نشان، باد اين نامہ يادگار جهان.

—ص ۸۰

ٻيو قطعو هن طرح رقم ڪيو اٿائين:

بہ بحر مثنويءِ نظم "يکتا"، عظيم آمد چو نظم حضرت مير؛
ز طبعم سر زد اين تاريخ تنظيم، "زهي نو مثنويءِ رانجهن و هير".

۱۲۱۴هہ

ٽالپرن جي نئين نئين بادشاهت قائم ٿي هئي: ڪلهوڙن جون درباريون، انهن جي علم پروري، داد و دهش، شاعرن، اديبن، عالمن ۽ اهل فن جو اجتماع اڳين سان ڏٺو هئائون؛ انهيءَ دؤر جو پيدا ٿيل علمي ۽ ادبي ذخيرو سڀ سندن سامهون هو؛ تنهنڪري هنن لاءِ بہ لازمي هو تہ گذشتہ دربار جون سڀئي روايتون قائم رکن، جيئن ملڪ جو علمي طبقو ڪانئن خوش رهي، ۽ اڳينءَ سلطنت جي ختم ٿيڻ جو احساس ۽ افسوس سندن دلين مان نڪري وڃي.

ٽالپرن، پنهنجي دربار ۾، ملڪي خواه غير ملڪي، شاعر، اديب ۽ عالم ڪيترا آڻي گڏ ڪيا. ازانسواءِ پاڻ بہ علم جا شوقين، ادب مان شناسا ۽ شعر و سخن جي ميدان جا شهسوار هئا؛ تنهنڪري نہ فقط رسمي طرح قدرداني ڪندا هئا، بلڪ انهيءَ معزز طبقي تي حقيقي طرح داد و دهش جي ورڪا ٿيندي هئي، ۽ سندن جائز قدرداني ڪئي ويندي هئي.

مير عظيم الدين انهيءَ دؤر جو عظيم المرتبت شاعر هو. سنڌ جيڪي چند اعليٰ پايي جا فارسي شاعر پيدا ڪيا آهن، انهن مان هي بہ هڪ هو. ظاهر آهي تہ مير فتح علي خان جهڙي سخي، دريا دل ۽ قدردان جو ذاتي شاعر هو؛ تنهنڪري عام شاعرن کان سندس مرتبو بلند، ۽ سخن پرور بادشاهہ جي داد و دهش کيس فارغ البال ڪري ڇڏيو هو. مير 'مائل' جي بياض مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي ۾ مير عظيم پنهنجي رهائش لاءِ نئين طرز جو نهايت ئي خوبصورت ۽ وڏي قيمت خرچي بنگلو ٺهرايو هو؛ اهو بنگلو ١٢٠٦هه ۾ ٺهيو، جيڪو سال مثنوي ”سير دل“ جي تصنيف جو آهي. اهو پڻ ڏيکاري ٿو ته ٽالپرن، مير صاحب کي مالامال ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ بنگلي تي مير ’مائل‘ پنج قطعا چيا آهن؛ پهريون تمهيدي قطعو هي آهي:

براي قصر تو اي مير ما عظيم الدين، رساند طبع دعا گوي پنج قطعهء سال؛
چو پنج قطعهء كه باشند پنج گنج گهر، چو پنج گنج كه هستند پر ز گوهر، قال؛
بحق پنجتن اين پنج گنج پر گوهر، بطور هديه ز داعي قبول كن هر حال؛
اگرچه نيست سزاوارعرض، حضرت،ليک تو مقبلي و قبوليتت بود ز افضال؛
هميشه باد وجودت درين مبارک قصر،
نظاره بخش احبا بدولت و اقبال. —ص ٨٢

(١) چو مير من شهء ملک سخن عظيم الدين،
بروي رسته بناي عظيم كرد بنا؛
شگفت از دل، احباب صد گل، عشرت،
خليد خار تحسر بديدهء اعدا؛
زهي خجسته بنائي زهي مبارک قصر،
.... تزئين ميان ارض و سما؛
چو هست جلوه‌زنان نور ايزدي در وي،
بجاست گر بكنم نسبتش به بيت، خدا؛
چه قصر آنكه مسما به ”بنگلهاي“ كردند،
چه بنگلهاي كه بود رشک جنت الماوا؛
عمارتيست معلي به گنبد، عالي،
زهي عمارت و خوش گنبديست نيک بنا؛
برنگ بيت مقدس پئي پرستش، حق،
چه گنبديست معلق ميان ارض و سما؛
بحيرتم كه چرا هشت باب او كردند،
به هشت باب نديد است كس گلستان را؛
نه بر زمين و نه بر آسمان مگر اين قصر،
به هشت باب بهشتي است درميان، هوا؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هزار نقش نكو درميان او موجود،
هزار رنگ لطافت بفرق او پيدا؛
بهر چهار طرف صحن او وسيع السير،
كه مرغ روح پئي سير او پرد به هوا؛
برائي سير عجب سيرگاهه اين قصر است،
تو آن نمود بهر لحظه سير اين خوش جا؛
خصوص در شب مهتاب و موسم باران،
براي سير بود گلشن نشاط افزا؛
عجب مكان و عجب سيرگاه صد گلشن،
كه هست هر طرفش سير سبزهء گلها؛
كسي نديده چنين گلشني به روي زمين،
كه هست هر گل او رشك صد گل رعنا؛
چه گلشني كه در او مي وزد ز جمله جهات،
نسيم لطف الاهي برنگ باد صبا؛
درش گل ست و جدارش گل ست و سقفش گل،
نهاده اند درين قصر نقش صد گلها؛
برب كعبه عجب معبديست عالي شان،
دروست شانزده محراب طاعت مولا؛
بموقع است اگر چار سوش محرابت،
كه هست چار طرف روي اهل دل بخدا؛
كسي نديد بيك بيت شانزده محراب،
براي طاعت حق لا اله الا الله؛
عجب مبارك جائي ست اين بناي عظيم،
عجب خجسته بنائي است اين مبارك جا،
دلم به مژدهء تعمير اين بناي عظيم،
"عجب بناي خجسته" بگفت سال بنا:
۱۲۰۶ھ

هميشه باد خدايا بدولت و اقبال،
چنين بناي مبارك بصاحبش برپا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿئين قطعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ عمارت کي بنگلو سڏيو ويندو هو. غالباً انگريزي تمدن جي آمد جو اِهو پهريون مثال آهي. بنگلو لب سڙڪ هو، ڇت جي وچ تي هڪ عاليشان گنبذ هئس، چوڏاري اٺ دروازا هئس، چؤطرفو صحن ايڏو ڪشادو هئس جو سير تفريح لاءِ نہ فقط ماڻهو بلڪ روح بہ پرواز ڪري تماشي ڏسڻ جي تمنا ۾ رهيو ٿي؛ چئني طرفن کان اُن جي بهشت نما باغ بہ هو، جنهن جي سير جو لطف شب مهتاب ۽ موسم باران ۾ روح کي راحت پهچائيندو هو. باغ ايڏو ڪشادو، وسيع ۽ دلڪش هو، جو ششجهان جي هوا جڏهن اتي پهچندي هئي، تہ اندر نسيم ۽ صبا جو روپ اختيار ڪري داخل ٿيندي هئي. درن، ديوارين ۽ ڇت تي گلڪاريءَ ۽ چٽساليءَ جو باغ و بهار ڪيو ويو هو، اندر لنگهڻ سان ماڻهو حيران ٿي ويندو هو.

(٢) چو هست بنگلہ مير ما عظيم الدين،
عجب مڪان عظيم و عجب نشان عظيم؛
دلم بمژدهٔ اين خوش مڪان و خوش منظر،
بگفت سال عظيمش "عجب مڪان عظيم":
١٢٠٦هہ
هميشہ بـاد خدايا چنين مڪان بمڪين،
مڪان عيش و مسرت درين جهان عظيم.

(٣) عظيم الدين محمد مير خوش فڪر،
عجب جاي نڪو فرمود برپا؛
چو دارالعشرت است اين جاي پر عيش،
شد اين اسم، مبارک سال اين جا؛
هميشہ بـاد يـا رب صاحب، آو،
درين "جاي مبارک عشرت افزا"؛
١٢٠٦هہ

(٤) عزيز مصر سخن مير ما عظيم الدين،
عجب بناي مڪاني بطور قصر نمود؛
زهي مڪان عجب آنکہ سال تعميرش،
"عجب مڪان زهي خوب قصر" دل فرمود؛
١٢٠٦هہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همیشه بـــاد خدایـا برائـي صاحب، آو،
تمام ســـاز مسرت درین مکان موجود.

(٥) چو میر خیسرو، ملک، سخن عظیم الدین،
زهي مـــکان خجسته بدهر کـــرد بنـا؛
براي سال بناي چنین مکان عظیم،
که بهر سـیـر تـوان گفت جنت الماوي؛
دلم بیاوريءِ پنجتن ز هـاتف غیب،
"زهـي مکان خجسته" شنید نیک صدا:
١٢٠٦هه
بحق پنجتن، پـاک میر صاحب آن،
همیشه باد درین نومکان نشاط افـزا! ص ٨٢

میر عظیم الدین جي انتقال جي تاریخ جو هن وقت تائین پتو کونه هو. ممکن آهي تکملهءِ مقالات شعرا جي مصنف ان جي خبر ڏني هجي؛ لیکن چونکه کتاب دستیاب نه آهي، تنهنکري ان جي مندرجات کان اسان بیخبر آهیون. میر کرم علي خان، میر حسن الحسینيءَ کان هک تذکرو "زبدة المعاصرین" جي نالي سان ١٢٤٠هه ۾ مرتب کرایو؛ ان ۾ چند سٽون، میر عظیم الدین لاءِ به لکیون ویون آهن، جنهن ۾ سندن سال وفات ١٢٣٤هه ڏيکاریو ویو آهي؛ مصنف لکي ٿو:

"سندي اصلش، از دیول (ٺٽو) مي باشد، و در کمال
فصاحت و بلاغت و سخن پردازي عدیل و نظیر نداشته،
و آخـرالامـر بـمـرض سوزناک (؟) بعالـم بقا رحلت
نموده در ١٢٣٤هه."

میر 'مائل'، میر عظیم جـي انتقال تـي هک طولاني مسدس لکيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته سندس انتقال ١٢٣٤هه ۾ نه بلک ١٢٢٩هه ۾ ٿیو؛ میر 'مائل' جي هن فقري مان بہ ساڳیو سال نکري ٿو:
"و هو العلي العظیم بجوده". — ص ١١٤

میر 'مائل' هي مرثیو چیو آهي:

افسوس کاین زمان دگر از خواهش، قضا،
بعد از گذشتن، مہ، عـاشوره بـــلا؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در غرهء صفر که بود هم مہ عزا،
دردہ عظیم کرد جهان تعزیت سرا؛
کاین هردو ماه ماتم سبطین اعظم اند،
ماه محرم و صفر از بهر ماتم اند.

زین ماتمِ عظیم که در آل مصطفي است،
فریاد یا حسین و حسن باز جابجا ست؛
چون ورد این دو نام پئي درد دل دو است،
نامِ شهہ حسین و حسن ورد دل بجاست؛
ایدل بجاست گر نه تواند ز غم عظیم،
کردم بیان درد شهان ماتم عظیم.

روزِ وفات آن سخن آراي نکته دان،
از درد فرقتش که شده عام در جهان؛
میگفت خاص و عام ز هر پیر و هر جوان،
این فرد درد وردِ دل و جان بصد فغان؛
کاین مشعلِ عظیم چرا کرد گل قضا،
کز روشنیش بزم سخن داشته جلا.

آن واقفِ رموز سخن فخر صد کلیم،
نامیء اهل فطرت با شوکتِ عظیم؛
شیداي طرز هر سخنش "قدسي" و "سلیم"،
مداح خاص احمد و هم آله الکریم؛
چون در جنان باهل سخن کرد سر سخن،
بشنید بارک الله ز تحسین بهر سخن.

از بسکه حب خاص علي العظیم داشت،
و از شوق یاد نام حبیب کریم داشت؛
حب علي و آل عظیمش صمیم داشت،
ز الهام روح قدس تخلص "عظیم" داشت؛
روح القدس بسال وفاتش ز غیب زود،
گفتا "بجا محب علي العظیم بود".

١٢٢٩ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چون واصل ودود شد از غايت وداد،
آن شاد دل بمژدهٔ صد وصل دل نهاد؛
نام آور ديار عظمت بصدر شاد،
کز نام او محبت اينست مستفاد؛

سال وصال باز خرد بهر اين غمين،
فرمود ”با ودود وصال عظيم بين“.
١٢٢٩هه

چون اهل درد بود و درد عظيم داشت،
با خويش درد عشق بهردم نديم داشت؛
درد شهادت شهدا مستقيم داشت،
با اهل درد ربط دلي از قديم داشت؛

سالش ز درد مائل غمگين بلوح غم،
”درد عظيم“ کرد رقم با سر آلم.
١٢٢٨هه (١٢٢٨+١=١٢٢٩هه)

اين سخت شد عزا که چنين صاحب کمال،
يکبارگي بفضل کمالات قال و حال؛
داده بجان اهل عزا داغ صد ملال،
از غم برسته شد بجنان شاد در وصال؛

او شاد در وصال و من اندر غمش غمين،
خوش گفته اند شادي با غم بود قرين.

اي واصل جناب علي العظيم ما،
در ماتمت ز عرش عظيم آمد اين صدا؛
کاين غمکش عظيم شهيدان کربلا،
در کربلا بسيد شهدا ست دائما؛

بنمود مقبلت چو حق اي محتشم کلام،
بشنو ز جان ”مائل“ حق عرض صد سلام.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چون در عزاست فاتح خواني ز لازمات،
و از لازمات فاتحہ خواني بود صلوات؛
بر مصطفيٰ و آل و بهر فرد کائنات،
پس بر صلوات ختم کلامست و واجبات؛

صلوا علي النبي مع الآل صبح و شام،
کاين ختمہء عظيم شود مغفرت پيام. —ص ١١٤

هن مرثيي مان معلوم ٿيو تہ مير صاحب جو انتقال، ١ صفرالمظفر ١٢٢٩ھہ جو ٿيو، ۽ ان وقت سندس عمر ٦٧ ورهيہ هئي.

مير ضياء الدين "ضيا" ٺٽوي: مير ضياءُ الدين "ضيا"، مير علي شير جو پاٽُ ۽ مير 'مائل' جو چاچو هو. مير عظيم الدين جي انتقال واري سال ۾، سنڌ جي هن ٻئي قادرالڪلام شاعر جو بہ لاڏاڻو ٿيو، ۽ سنڌ کي هڪڙي سال ۾ ٻن بي مثل ۽ وڏن فارسي گو شاعرن جي رحلت جو داغ دل تي سهڻو پيو. سنڌ جي آسمان ادب جا اهي ٻيئي آفتاب ۽ ماهتاب هڪڙي سال ۾ هڪٻئي پٺيان راهہ رباني وٺي ويا.

مير ضياءُ الدين، صاحب ديوان شاعر هو، ۽ هير رانجهي جي قصي کي بہ مثنويء جي بحر ۾ نظم ڪيائين. مير 'مائل' سندس انتقال تي هيٺيون قطعو چيو:

دم تسليم جان حضرت عمويم،
کہ در هجرش دلم اين داستان گفت؛

بوصفش اکمل الآل از...... تفضل،
ز دل هر اهل فضل اندر جهان گفت؛

ز دنيا رفت چون در قصر جنت،
بحق لبيک وصل از شوق جان گفت؛

ضياي دين بروحش باد همدم،
ز دل روح القدس باصد زبان گفت؛

بعون پنجتن زان سال وصلش،
"ضياء الدين محمد في الجنان" گفت؛
١٢٢٩ھہ

بحق بپيوستہ از خوبيء دارين،
بہ نزد حق دعاي دوستان گفت؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بحق "مائل" بحق بادا بدارين،
بہ ارباب حق آن جنت مکان گفت؛
بگاه ختمہء غفرانش الحق؛
عفاک الله پٽي اين ختمہ خوان گفت؛

(٢)

قبلہ ام چون بوصيت ز اين بيش،
چند از کار شفاء الدين گفت؛
سال، وصل خود خود آندم با من،
"در جنان جاي ضياء الدين" گفت.

١٢٢٩ھ — ص ١١٥

"در جنان جاي ضياءُ الدين" جو فقرو مير ضياءُ الدين پاڻ چئي ويو هو.

مخدوم نورمحمد ٻوبڪائي: ٻوبڪن جو جيد عالم، شاعر، شعر و سخن جو دلدادو، يارن جو يار، دوستن جو دلدار، مخدوم نورمحمد ٻوبڪائي، مير ڪرمعلي خان جي دور جو شاعر هو، ۽ مير 'مائل' جو خاص دوست هو؛ سندس تخلص "نور" هو: "محڪ خسرويءَ" ۾ سندس ڪيترائي غزل منتخب ڪيل آهن. سندس شاعريءَ جو رنگ هي آهي:

رخ از نقاب کشا با هزار ناز و ادا،
پٽي قرار دل، بيقرار مي آيد.

مير ڪرمعلي خان، هڪ غزل غالباً 'واردات' ۾ چيو:

ديدم آن نازنين شبي بہ شکار،
سروقد، گل عذار و مہ رخسار.

مخدوم نورمحمد هينئون غزل تصنيف ڪيو، جو پڻ 'واردات' ۾ ڏسجي:

دوش هندو زني پري رخسار،
گشت با من بشهر ٺٽہ دوچار؛
گلعذاري کہ از دو نرگس آو،
فتنہ را بود گرميء بازار؛

تير مژگان آن کمان ابرو،
هر دلي را ڪه يافت ڪرد شڪار؛
گفتمش اي نگار نام تو چيست؟
گفت با نام من چه داري ڪار!
گفتم اي شوخ اين چه بي رحميست،
ڪه مسافر چنين نمودي زار،
حاليا چون شڪار تو شده ام،
باز از دست خود مرا مگذار!
گفت شيون بہ ڪار تو نايد،
جز بصيرت نمي برآيد ڪار!
گفتمش صبر من نماند بمن،
گفت بي صبر ڪي بود هوشيار!
شوخيش چون زحد فزون ديدم،
روي گردان ازان شدم ناچار!
”نور“ از تن شو برون ڪه مباد،
ڪردت حال شيخ صنعان وار!

چند شعر ملاحظہ ٿين:

جورِ چشمِ خوابناکِ يار، ما دانيم و دل،
جنبشِ اين فتنهء بيدار، ما دانيم و دل؛
دل نميدانست بندِ عقل دورانديش را،
آنچہ اکنون ميڪشد آزار، ما دانيم و دل.

* * *

ترا من وفادار انگاشتم، سراسر غلط آنچہ پنداشتم.

* * *

کم ز قيامت نتوانم شمرد، فتنهء آن قامتِ دلجوي تو.

* * *

اي ز تابِ حسن شوخت خيره چشمِ آفتاب،
و ز بهار عارضِ تو خانهء گلشن خراب!

نادر شاهه ايرانيءَ جي خونريزي ۽ خاص طرح دهليءَ جي بربادي ضرب المثل ٿي چڪي هئي. نادر شاهه جي گهوڙن سنڌ کي به تاخت تاراج ڪري ڇڏيو هو. سنڌ جي ڪيترن شاعرن نادر شاهه جي آمد ۽ ان جي قتل تي تاريخي قطعا چيا، جن مان نادر شاهي واقعات جو سنڌين جي دل دماغ تي جيڪو اثر پيو، ان جو اندازو ٿي سگهي ٿو. مخدوم نورمحمد، نادر شاهه جو نالو پنهنجي شعر ۾ هن طرح استعمال ڪيو آهي:

کرد غارت دهليءُ دل آن شهء مهء پيکران،
شوخءِ من اندر ستم کمتر ز نادر شاه نيست.

مير ڪرمعلي خان جي دؤر ۾، حيدرآباد جو وڏو عروج هو. ٽالپري دربار اقبال منديءَ جي آسمان تي پهتل هئي. مير صاحب پاڻ به شاعر ۽ شاعرن جو قدر دان هو. سڄيءَ سنڌ جا سخنور حيدرآباد ۾ اچي جمع ٿيا. درباري اميرن مان ڪيترا پڻ شاعر ۽ شاعرنواز هئا. حيدرآباد ان زماني ۾ شيراز جون سڪون لاهي رهي هئي. هر علم دوست جو گهر، ادبي ۽ علمي ڪچهرين لاءِ ڪليل هو. نواب ولي محمد خان، ميان يوسف خدمتگار، خسرو بيگ، سيد ثابت علي شاهه، ميان رفيق سبزي فروش، سيد صابرعلي شاهه ”صابر“، ديوان صاحب راءِ ”آزاد“، مير غلامعلي ”مائل“ سڀ حيدرآباد ۾ موجود هئا. مير ڪرمعلي خان، مير غلامعلي خان، ۽ مير مراد علي خان، ٽيئي ڀائر، نه فقط قدردان بلڪ پاڻ به سخن سنج هئا.

مخدوم نورمحمد رهندو ته حيدرآباد ۾ هو، ليڪن گهر گهاٽ اڃا به بوبڪن ۾ هئس، تنهنڪري اچڻ وڃڻ پيو ٿيندو هئس. دربار جي قدردانيءَ، احبابن جي اصرار، ۽ حيدرآباد جي علمي مجلسن جي ڪشش، مستقل طرح، کيس بوبڪن مان لڏي پلاڻي حيدرآباد ۾ آڻي ڪيو. مير ’مائل‘ سان گهڻي دل گهريائي هين. جڏهن لڏي آيو، ان وقت خوشيءَ وچان مير ’مائل‘ هيٺيان قطعا تصنيف ڪيا:

(١)

مژده، آن ماه اوج فضل و کمال، از رهء مهر مهربان آمد.
خوش بخير آمد و ز آمدنش، مژدهء نو به مخلصان آمد.
دستهء دستهء بر او دعا و سلامء، ورد بلبل بهء گلستان آمد.
ورد احباب گاهء تشريفش، خير مقدم ز شوق جان آمد.
مرحبا کان مهء سپهرء شرف، چون شرف بخشء داعيان آمد.
نامش از يُمن نور نام نبي، ورد جانء مواليان آمد.

والهء حرف "او دل، احباب، خوش چو والهٔ گهرفشان آمد.
رفت ز احباب فکر بيکاري، رونق، نو بکار شان آمد.
مرحبا کز ازل بہ مخدومي، فضل و دانش ز همرهان آمد.
حيدرآباد کرده بنگلهٔ اش، چون در آنجا ز بوبکان آمد.
"مائل" حق ز فيض ملهم غيب، در مدحيش چو قطعهٔ خوان آمد.
ديده اين قطعهٔ موشح گفت، نام مخدوم چون عيان آمد.

هي قطعو موشح آهي: هر شعر جو پهريون اکر وٺي گڏبو، ته "مخدوم نورمحمد" برآمد ٿيندو.

(٢)

اي آمدنت عيش فزاي احباب،
با عيش ابد کام رواي احباب،
خوش آمدي و کامده از آمدنت،
صد مژدهٔ کام از براي احباب!

(٣)

از قدومت اي بمجد و اعتلا مخدوم عصر،
مژدهٔ صد خير و خوبي بخش احباب آمده.
خير مقدم کز نسيم لطف تو در شهر ما،
گلشن کامم بکام طبع شاداب آمده.
باد از نور محمد نام تو روشن چو مهر،
در دعا "مائل" ز مهرت خوش شرفياب آمده.

(٤)

اي دلت از پرتو نورمحمد با جلا،
.... کام بخش اصدقا!
باد دائم بر سپهر نيک نامي کالقمر،
حرمت نورمحمد نام پاکت با صفا.

(٥)

اي ز رويت جلوه‌گر نورمحمد از ازل،
وي ز نورت تا ابد روشن دل اهل امل،
شايدم پيش تو عرض عرض کار خويش ازانکه،
سعيءِ اندر کار خير آمد بحق خير العمل.

— ص ١٠٣

مخدوم نورمحمد، حيدرآباد ۾ مستقل رهائش اختيار ڪرڻ کان اڳ، پنهنجي لاءِ ١٢١٧ھ ۾ جاءِ ٺهرائي هئي؛ غالباً انهيءَ جاءِ جي تعمير ٿيڻ کان پوءِ، هو لڏي پلاٽي آيو. اهو سال مير فتح علي خان جي به لاڏائي جو آهي: مير ’مائل‘ انهيءَ جاءِ جي تعمير تي تاريخي قطعو چيو:

چو مخدوم ما نامدار زمان، | که نامش ز اخلاص دل دلنشين ست،
نموده بنا اين مبارک بنا را، | که اندر صفا رشک خلد برين ست،
... و او عطف آمده سالش الحق، | ”مبارک مکان و مبارک مکين ست“.

١٢١٧ھ — ص ٨٣

مخدوم صاحب، جيد عالم، نادر روزگار حڪيم ۽ انهيءَ دور جو پرگو شاعر هو. سندس حالات ڪٿي به ڪونه ٿا ملن. خدا رحمت ڪري مير ’مائل‘ تي، جنهن محض دوستيءَ جي حق ادا ڪرڻ خاطر، سندس سلسلي ۾ ڪي تاريخي قطعا لکيا؛ جنهن ڪري مخدوم صاحب جي زندگيءَ جي ڪن پهلوئن جي اسان کي ٿوري گهڻي خبر پئجي سگهي.

مخدوم صاحب کي غلام نبيءَ نالي هڪ فرزند ڄائو؛ مير ’مائل‘ ان جي تولد تي به تاريخي قطعا چيا:

(١) روز ميلاد اين خجسته خلف،
که بجان است غلام نام نبي؛
گفت سال ولود او طبعم،
”بسم ولا آمده غلام نبي“.
١٢٢٢ھ

(٢) حق داد چون بحضرت مخدوم نيک نام،
فرزند نيک بخت بکام دوام جفت؛
ارشاد باد مژده ميلاد اسعدش،
آمد ز فيض نور محمد بدل شگفت؛
سال ولود اسعد آن نيک بخت زاد،
”بادا ابد غلام نبي کامياب“ گفت.

١٢٢٢ھ — ص الف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عيد براد ٿيندي هئي، تہ شاعر ٽالپرن جي خدمت ۾ عيدي قطعا پيش ڪندا هئا، ۽ دوستن احبابن ڏانهن بہ موڪليندا هئا. مير ’مائل‘ جا ڪيترا قطعا، مختلف عيدن تي، مير صاحبن جي نالي لکيل ملن ٿا. مخدوم صاحب سان چونڪ گهاٽو تعلق خاطر هئس، تنهنڪري هن ڏي بہ قطعا موڪليندو هو: انهيءَ قسم جا بہ قطعا سندس بياض ۾ ملن ٿا:

(١)

بہ مخدوميم بہ من نور محمد،
چو حق کرد اين عيد اسعد سعيد؛
بہ افزونيءَ عمر و اقبال دائم،
ز حق باد از عيش نو مستفيد؛
خدايا بکن مستجاب از کرم،
ز "مائل" بحق اين دعا روز عيد.

(٢)

اي ز رويت جلوهٔ نور محمد آشکار،
نور چشم حضرت يعقوب کنعان با وقار؛
بزم حکمت را مسيح و طور معني را کليم،
باشدت فضل و کمال از صدق نيت برقرار؛
در شب عيد اين دعا را گفتم و در روز عيد،
آمدم در حضرتت ز اخلاص دل مدحت گذار؛
باد مخدوما مبارک با تو اين عيد سعيد،
واز سعادت باد بختت را مبارک باد يار؛
تا بنامت باد ورد دوستان اين قطعہ ام،
باد نامت بالفضائل ناميءَ بہ روزگار.

— ص ٨٦

مخدوم صاحب ۽ مير ’مائل‘ جي درميان منظوم محبت ناما بہ پيا ايندا ويندا هئا. انهيءَ قسم جي خط و ڪتابت مان اهو پڻ اندازو ٿئي ٿو تہ شاعريءَ سان سنڌ اندر ڪيتري نہ دلچسپي هوندي هئي، ۽ شعر و سخن جو چرچو ڪيڏو نہ عام ۽ زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي حاوي هو. مير صاحب جي بياض ۾ چند قطعا انهيءَ قسم جا ملن ٿا، جيڪي مخدوم صاحب جي خطن جا جواب آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١)

تا کہ نورِ محمدِ مُرسل، در جهان همچو مهر منير بود؛
نام مخدوم بفضل و کمال، دائما در جهان شهير بود؛
انکہ از بس فراست و دانش، در حضورِ شهان مشير بود؛
انکہ گلزار نظم رنگينش، فرحت افزاي طبع مير بود؛
انکہ در دم ز فيض حکمت او، نوجوان کرد و انکہ پير بود؛
در حضورش ز "مائل" داعي، عرض دعواتِ دلپذير بود؛
هر دو عالم بدستياريء حق، دست يزدانش دستگير بود.

هن قطعي مان مخدوم جي زندگيءَ جا ڪيئي پهلو روشن ٿين ٿا؛ مثلاً: طب ۾ ڪيس ايڏو ڪمال هو، جو هڪ دفعو ته پوڙهن کي به جوان ڪري ڇڏيندو هو؛ مير ڪرمعلي خان وٽ ڪيس تمام وڏي عزت ۽ درجو حاصل هو، ۽ بطور مشير جي ڪيس سمجهيو ويندو هو؛ سندس نظم مير ڪرمعلي خان کي بيحد پسند هئا؛ اها ڳالهه "محڪ خسرويءَ" جي انتخاب مان به معلوم پيئي ٿئي، ڇاڪاڻ ته مير ڪرمعلي خان ڪثرت سان مخدوم جي ڪلام کي پنهنجي خاص انتخاب ۾ جاءِ ڏني آهي.

مخدوم صاحب، هڪ دفعي مير 'مائل' ڏي سلام موڪليا: جنهن ڏانهس سلامن جي جواب ۾ هيٺيون قطعو موڪليو:

(٢)

بحمد الله کہ حق کرد امجدِ دوران،
بمجد نورِ محمد مدام مخدومي؛
زبسکہ جلوه فزاي هزار رشد آمد،
شعاي نور محمد بکام مخدومي؛
بگفت باد سلامت مدام با اولاد،
شنيده "مائل" داعي سلام مخدومي؛
بحضرتش بسلام اين دعامت عرض دلم،
هميشہ باد فزون احترام مخدومي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۳)

اي صبا در گلشن اجلال مخدوم انام،
عرض کن گلدستهء دعوات داعي با سلام؛
آنکه از نور محمد روشن آمد نام او،
هست چون خورشيد عالم تاب ازوي فيض عام؛
گنج حکمت مخزن اسرار صد فضل وکمال،
خسروي بزم فضائل شاعر رنگين خيال؛
باد نامش روشن عالم بصد مجد و علا،
تاکه از نور محمد دارد اين عالم ضيا.

(٤)

در خدمت خدام جناب مخدوم،
از 'مائل' مشتاق ز جان عرض سلام است. —ص: ۱۰۳

مخدوم دين محمد بوبڪائي: معلوم ائين پيو ٿئي ته هي بزرگ به مخدوم نور محمد جو ڀاءُ يا ويجهو عزيز هو. فضل ۽ ڪمالات جو صاحب ۽ بزرگ فطرت انسان هو. طب ۾ ڪيس خاص درڪ حاصل هو. جڏهن مير فتح علي خان آخري بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيو، ان وقت ٻين وقت جي طبيبن سان گڏ، مخدوم صاحب به وٽس موجود هو(۱). مير 'مائل' سان هن صاحب جو گهاٽو تعلق هو. جڏهن وفات (۱۲۲۹هه) ڪيائين، ان وقت مير 'مائل' به تاريخي قطعا تصنيف ڪيا:

(۱)

بحکم خواهش حق ناگهان چو مخدومي،
ز صدر فضل وکمالات عزم رحلت بست؛
ز شوق دل که بدين محمدي مي داشت،
چو اهل دين بحق آمد وصال او سر دست؛
مروش سال وصالش بگفت باسر "آه"،
"ز شوق دين محمد ببين بحق پيوست".
"۱+۱۲۲٨=۱۲۲۹هه"

---

(۱) احسن صاحب ڪربلائي- "نئين زندگي"، مئي ۱۹۵٤ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢)

چون زين جهان شده شادان بوصل حق مخدوم،
که درجنان بحق، دين ز اهل ارشاد ست؛
سروش سال وصالش ازان چنين فرمود،
"بلي که دين محمد ز وصل حق شاد ست".

١٢٢٩هه — ص، ١١٥

مخدوم مير محمد جي نالي تي به بياض ۾ هڪ قطعو مليو آهي؛ غالباً هي مخدوم صاحب به مخدوم نورمحمد جي ڏي آڪهه مان هو:

اي که نامت به محمد شده مخدوم زمان،
ياورت مير، محمد بود اندر دو جهان،
طرفه در شوق ملاقات شريف از مدت،
بود است نام شريف، تو مرا ورد زبان،
شکر الله که کنون بر وفق، خواهش، دل،
خواهش، خاطر، من يافت حصول شايان،
بعد ازين بهکه بشکرانهء اين دولت خاص،
بکنم شغل دعاي تو ابد از دل و جان،
باد از مکرمت، دولت، نيکو نامي،
نام، پاک تو ابد نقش نگين، دوران،
هست هر خادم، درگاه، تو چون مائل حق،
"مائل" از زمرهء خدام تو بادا هر آن.

— ص ١٠٠

مخدوم نور محمد صاحب جو انتقال ١٢٣٠هه ۾ ٿيو. دوست احباب صدمي ڪري نيم جان ٿي ويا. ادبي محفلون ۽ علمي مجلسون ختم ٿي ويون. حيدرآباد ۾ سندس وجود به هڪ مرڪزي نقطي جي حيثيت ٿي رکيي. چئن طرفن جا دوست احباب، يار ۽ اغيار، شاعر ۽ اديب، وٽس هر وقت موجود رهندا هئا. اهو هماهميءَ جو سڄو مرڪز، سندس انتقال تي بند ٿي ويو. دوستن ۽ شاعرن انهيءَ حادثي تي گهڻو ڪجهه چيو هوندو، جنهن جو اسان کي پتو ڪونه آهي؛ البته مير 'مائل' جيڪي چيو سو هي آهي:

(١)

کجا شد انکه ز دل مخلص، دعاگو بود،
دريغ آه در اين فرقتش بهرحال است!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مگر گذاشتہ بـا آل صدر مخدومي،
کہ از بنا بجهان ارث اهل افضال است؛
ز يمن نورمحمد کہ نقش نامش بود،
جلائي بخش وصال جنان بہ اجلال است؛
سروش غيب چنين قال وصل او فرمود،
”وصال نور بنور، محمد و آل است“:
۱۲۳۰ھ
کند ز ”مائل“ حق تا حق اين دعا مقبول،
دعاي مغفرتش ورد، دل مهہ و سال است.

(۲)

چو ناگهان ز قضا اهل، فضل را مخدوم،
کہ بود نامي ء دوران ز صغرت، ذاتي؛
بہخت آمد و واصل بحق پس از رحلت،
بحق نورمحمد شفيع عرصاتي؛
کشيده سر ز الم گفت هاتفم تاريخ،
”بده بنورمحمد ز دل تحياتي.“
۱۲۳۰ھ
—ص ۱۱۵

سيد ثابت علي شاهہ: سيد ثابت علي شاهہ، ڪلهوڙن جي آخري دور ۽ ٽالپرن جي ابتدائي دور جو مرثيہ گو شاعر هو. سنڌ ۾ مرثيي کي رواج، بطور صنف جي، هن صاحب ڏنو. سنڌي، فارسي، سرائڪي ۽ اردو زبان تي ڪامل قدرت حاصل هيس. جيڪڏهن سيد صاحب کي سنڌ جو **مير انيس** ڪٺي چئجي تہ بيجا نہ ٿيندو.

اصل ملتان جو هو، جتي ۱۱۵۳ھ ۾ ڄائو. مدارعلي شاهہ جو پٽ ۽ نورمحمد شاهہ جو پوٽو هو. نواب اعظم خان سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. جڏهن نواب صاحب، صوبہ داريءَ جو مدو ختم ڪري واپس ويو، تڏهن سيد ثابت علي شاهہ ساڻس گڏ واپس وڃڻ جي بجاءِ هتي رهجي ويو، ۽ سيوهڻ ۾ مستقل طرح سڪونت اختيار ڪيائين. ڪجهہ وقت کان پوءِ سندس والد، ۽ سندس ڀاءُ سيد پريل شاهہ بہ مستقل طرح سنڌ ۾ هليا آيا. سيد صاحب فارسيءَ ۽ عربيءَ جو عالم هو. ڪلهوڙن جي دور ۾ کيس سرڪاري وظيفو ملندو هو. ٽالپرن بہ ان دستور کي سندس زندگيءَ تائين جاري رکيو. مير ڪرم علي خان سندس قدردان هو. ٽالپري خانوادي جا بعض افراد چونڪ پاڻ شيعا هئا، تنهنڪري انهيءَ دؤر ۾ سندس شاعري خوب چمڪي. کيس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻه پٽ ٿيا، هڪ امداد علي شاهه ۽ ٻيو احسان علي شاهه. امداد عليءَ جو اولاد اڃا به هليو اچي ٿو. هن وقت جيڪو صاحب حيدرآباد ۾ ٽالپري مقابرن جو خادم آهي، سو انهيءَ فرزند جي شاخ مان آهي، ۽ ان جو به نالو امداد علي شاهه آهي. سيد صاحب جو نسب نامو هي آهي:

- سيد عيسيٰ ملتاني مدرس
  - سيد نور محمد شاهه عرف ثابت علي شاهه
    - سيد مدار علي شاهه
      - سيد ثابت علي شاهه
        - احسان علي شاهه
        - امداد علي شاهه اول
          - ثابت علي شاهه ثاني
            - پريل شاهه
            - امداد علي شاهه ثاني (هاڻوڪو خادم)
              - سيد مظفر علي شاهه
                - ثابت علي شاهه ثالث
                - احسان علي شاهه ثاني
                - حسين علي شاهه عرف پريل شاهه
      - احسان علي شاهه عرف پريل شاهه

سيد صاحب سان مير 'مائل' جا ڪافي تعلقات هئا. مير صاحب جي بياض ۾ چند قطعا سنڌس سلسلي جا به ملن ٿا. ١٢١٩هه ۾ سيد صاحب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايران ۽ عراق ڏانهن زيارتن تي ويو؛ جڏهن واپس وريو، ان وقت مير صاحب هيٺيون قطعو تصنيف ڪيو:

آمده ثابت علي چونکہ بمجد و علا، باز ز ايران بسند طرف، بکام جاي؛
سال قدومش بند هاتف غيبم سحر، گفت ”بمجد و علا آمده ثابت علي“.
١٢١٩ هه — ص ١١٨

مرزا قليچ بيگ جي قول مطابق، سيد صاحب ٢٧ جمادي الثاني ١٢٢٥ هه جو انتقال ڪيو — (قديم سنڌ، ٢٨٨). مير ’مائل‘ سندس وصال تي ٽي قطعا چيا:

پيش ازين چون محب خاص علي، داعيء مير ما بصدق جلي،
ثابت الحب صادق الايمان، آنکہ نامش شود ز سال عيان،
مي شد از سند در زمان حيات، بزيارات روضهء حضرات،
در دم عزم رفتنش في الحال، شده ”ثابت علي صادق“ سال:
١٢٠٨ هه

باز چون کرد اين شرف حاصل سال ديگر بسند شد واصل،
سال اين خوش قدوم صدق نشان، شد ز ”ثابت علي بصدق“ عيان:
١٢٠٩ هه

اين زمان باز چون بحکم قضا، کہ بصدق دل است مقام رضا،
با ثبوت ولا و صدق دلي، آن محب علي و آل علي،
از براي زيارت شاهان، کرد رحلت ازين جهان بجنان،
هاتفم گفت سال رحلت آو، ”هاي ثابت عليء صادق“ گو:
١٢٢٥ هه

در جنان باد دائم آن مقبول، داعيء آستانہ آل رسول،
خاص در حضرت شهان دايم، باد داعيء مير بزم کرم،
”مائل“ حق بيادش از اخلاص، خواهد از حق ابد شفاعت خاص.
— ص ١١٢

هن قطعي جي ذريعي معلوم ٿئي ٿو تہ ١٢٠٨ هه ۾ به، سيد صاحب امامن جي زيارتن تي ويو هو، ۽ ١٢٠٩ هه ۾ واپس آيو. مير ’مائل‘ جو ٻيو قطعو هي آهي:

چون محب شاه دين مداح آل مصطفي،
آنکہ از صدق حقيقت در محبت داشت جوش،

رفتہ از دنيا بجنت گشتہ همبزم، علي،
ساغر، وصل از کف، ساقيءِ رضوان کرد نوش،
سال وصل، آن محب واصل، بزم، علي،
گفت "همبزم، علي ثابت علي بادا" سروش.
١٢٢٥هه - ص ١١٢

محمد يوسف خدمتگار: ميان محمد يوسف، مير محمد خان جو ملازم هو. ملازم ڇا بلڪ دوست، ساٿي، سنگتي ۽ نديم خاص هو، ۽ ساڳئي وقت مير صاحب جو ڪوڪو يعني ٿڃ ڀائي بہ هو. مير غلام علي خان کي مير محمد خان جڏهن ڄائو (١٢٠٩هه)، ان وقت يوسف ٧-٨ ڏينهن جو ڇاول ٻار هو. حرمسراءِ ۾ کير جي قلت هئي، تنهنڪري ميان محمد يوسف جي والده کي شهزادي کي ٿڃ ڏارائڻ لاءِ مقرر ڪيو ويو. محمد يوسف ذات جو منگواڻون هو. سندس والد جو نالو محمد صالح هو. محمد يوسف ۽ مير محمد خان ٻئي گڏ پليا، نپنا ۽ آسري نسري وڏا ٿيا. تعليم ۽ تربيت بہ ٻنهي گڏ حاصل ڪئي. محمد يوسف، فارسيءَ ۽ عربيءَ جي تڪميل ڪئي هئي. سڄي زندگي، مير صاحب جي خدمتگاريءَ ۽ رفاقت ۾ بسر ڪيائين، جنهنڪري ميان يوسف، خدمتگار جي نالي سان مشهور ٿي ويو. "ٽنڊو يوسف" سندس ٻڌايل آهي. مياڻيءَ جي جنگ کان اڳ، انگريزن وٽ مرزا خسروءَ سان گڏ ايلچي ٿي ويو هو. سندس پٽ محمد صالح (١) مياڻيءَ جي جنگ ۾ شامل هو.

ميان صاحب فارسيءَ جو صاحب ديوان شاعر هو. مثنوي "ماه و مشتري" بہ سندس تصنيف آهي: ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ قادر الڪلام شاعر هو. سندس شعر جو رنگ هي آهي:

بتي آشوب دين غارتگر، دل فتنهء ايمان،
ستمکيشي، جفاکاري، بلائي کرده ام پيدا.

* * *

نقش روي تو نشد از لوح دل زائل هنوز،
گرچہ عمري شدکہ از يادت فراموشيم ما.

---

(١) ميان محمدصالح جنگ مان بچي آيو. کيس هڪ پٽ ٿيو، جنهن جو نالو محمداسحاق هو. ان کي سورهن نالي پٽ ڄائو، جنهن کي ٻہ پٽ، قوتو ۽ وڪيو، ٿيا، جيڪي ٻئي هن وقت حيات آهن، ۽ هوسڙيءَ طرف پاڻورن ۾ پنهنجي زمين تي رهن ٿا. (مرزا احسن ڪربلائيءَ کان ورتل احوال).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رفتي و بـاز ندانـم کہ چہ افتاد آنجا،
کہ نکردي ز منِ سوختہ دل يـاد آنجا.

* * *

اي بادِ صبح، بنما کز يار تا چہ داري،
شد مدتي نديدم آن يـار آشنا را.

* * *

از قيام تـو قيامت بجهان گشت عيان،
وز خراميدنِ سـروِ تـو، خـراميده بـلا؛
عشوه ناز تو تنها نـہ بلاي جـانها ست،
خط بلا، خـال بلا، زلف تو گرديده بلا؛
يک بلا نيست کہ آنرا بشمارم "يوسف"،
هست سر تا بـہ قدومش همہ برچيده بلا.

* * *

آهستہ نـہ قدم کہ مبادا شـود تباه،
نورِ نگاه خلقِ همہ فرش راه تست؛
کردن نگاه بر رخِ خوبان گناه من،
دل بُردن و نگاه نـہ کـردن گناه تست؛
معلوم نيست شـب بکجا بـاده خوردهء،
مخمور مـي نمائي و چشمت گواه تست.

* * *

بهاي بوسہء لعلِ لبِ تو صد جان گفت،
هزار جـان بفداي تو وه چہ ارزان گفت؛
هـزار گونـہ گل اطراف بوستان بشگفت،
بگوش غنچہ ندانـم صبا چہ پنهان گفت؛
ز سلسبيل و جنان ترک گفت بتوان ليکہ،
بہ ترک شاهد و ساقي حديث نتوان گفت.

* * *

شمع از بيکسي و سوز من آگاهي يافت،
کہ ببالين من امشب همہ شب زار گريست.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوش آن شبي که ترا تنگ درکنار کشيم،
سحر بروي تو ديدن چه فال ميمون ست.

*　　*　　*

نقاش صنع خواست کشد تاکه نقش او،
بر قامتش رسيد قيامت کشيد و رفت.
ياران نظر کنيد که آن سنگدل چسان،
بر رغم غير رشتهء الفت بريد و رفت.

*　　*　　*

يا ندارد بجهان روز فراقت پايان،
شب هجران ترا يا سحري نيست که نيست.

*　　*　　*

ني هواي بوستانم ني سر رفتن بباغ،
تاکه افتادم بدامت گلشنم از ياد رفت.

*　　*　　*

نه فصل گل نه نسيم بهار شد باعث،
بباده خوردنم امروز يار شد باعث.

*　　*　　*

شب خيالت در بر من بود همدم تا سحر،
بستر و بالين من چون گلشن کشمير شد.

*　　*　　*

جهان و هرچه درو منزل شکر خوابست،
پياله گير که دنيا چو نقش بر آبست.

*　　*　　*

درکوي تو هرکس که گذر داشته باشد،
حاشا که بفردوس نظر داشته باشد.

*　　*

بهار شوق بديدن نمي شود آخر،
حديث گل بشنيدن نمي شود آخر.

*　　*　　*

خورم آن روز که يارم بکنار آيد باز،
دل سودا زدهء من بقرار آيد باز.

*　　*　　*

www.sindhsalamat.com　books.sindhsalamat.com

برون ز ديده پر خون نمي شوي، چکنم:
فرامش از دل، محزون نمي شوي، چکنم!
چنان گرفت خيال، تـو نقش در خاطر،
کہ هيچ وجهہ بہ بيرون نمي شوي، چکنم!

* * *

دل ز دستم برده و دادم ز کف صبر و قرار،
بـاز آن نامهربان بـر غارت، دين ميرود.

* * *

صـد شکوه بدل داشتم از جـور، رقيبان،
ليکـن چکنم فرصـت، اظهار نديدم.

* * *

ميان محمد يوسف جـو، مير نصيرخان (تولد ١٤ محرم ١٢١٩ هه) بن مير مرادعلي خان سان بہ خاص تعلق هو. مير صاحب پاڻ بہ ڪيترن ڪتابن جو مصنف ۽ شعر و سخن جو دلدادو هو: ”جعفري“ تخلص ڪندو؛ ڪيترا شاعر، اديب ۽ صاحب ڪمال سندس دامن دولت سان وابستہ هئا (١). مير صاحب جو انتقال، ٧ ربيع الثاني، ١٢٦١ هه جو، ڪلڪتي جي قيد خاني ۾ ٿيو. ميان يوسف، پنهنجي ڪيترن شعرن ۾ مير صاحب جـو نالو آندو آهي:

نامور مير، نصير آن کز کفش درگاه جود،
خازن، کان منفعل شد بهر دُر فرياد رفت؛
”يوسف“ از جور و جفايت بس بجان آمد ازان،
بـر در، مير، زمان امروز بهر، داد رفت؛
”يوسف“ از مدحت، داراي زمان مير، نصير،
پس گهر در سر، اين رشتہ کشيدن باقيست.

* * *

يوسف بمدح شہ شده طبعم چـو گلشني،
کز خـامہ ام چکيد بهر سـو هـزار گل؛
داراي دهــر مــيــر محمد نصيرخان،
کز دست جود او سـت طراز، بهار گل.

---

(١) ڏسو مضمون مرزا احسن ڪربلائيءَ جو- ”نئين زندگي، ١٩٥٤ع“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

میر 'مائل' سان به ميان محمد يوسف جو خاص رستو هو. ميان صاحب دوستن جو دوست ۽ يارن جو يار هو. پنهنجي انهيءَ وصف جو اظهار ڪيترن شعرن ۾ به ڪيو اٿائين:

يک لحظه زنده بودن بي دوستان عذاب است.

* * *

عذاب نار جهنم فراق احباب است.

* * *

نيست يک لحظه مرا فرقت احباب لذيذ.

میر 'مائل' جي بياض ۾ سنڌس نالي تي به قطعا ملن ٿا:

(١)

اي صبا در گلشن فضل و کمال؛
بــا محمد يوسف آن يـوسف خصال؛
از دل 'مائل' بحق عـرض سـلام،
عرض کن بـا صد دعـا هر صبح و شـام؛
بـاد يـا رب آن عزيز پـر تميز،
در عزيزان جـهـان دائـم عـزيـز.

— ص ١٠٣

(٢)

اي بـه اوصاف عزيزي اکمل ايزد تعال،
وي بـه اعـزاز محمد يوسف مصر کمال؛
آمـد الحق باکمال ذاتي و حسن صفات،
ذاتت از حسن صفات اندر جهان نيکو خصال؛
هست در شوق لقايت بهر يعقوب دلم،
باد نامت دائما از شوق دل حزب الوصال؛
تـا بود نـام محمد سبحهٔ نـام آوران،
بـاد ز اعزاز محمد عـز نامت لا يزال؛
مي کنم عرض دعا در حضرتت خوش با سلام،
بـاد افزون عمر و اعزازت بصد جاه و جلال.

— ص ١٠٣

ميان صاحب ١٢٦١هه ۾ زنده هو. چاڪاڻ ته سنڌس ديوان ۾ مير نصيرخان جي انتقال تي قطعا ملن ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرزا خسرو بيگ: مرزا خسرو بيگ، ٽالپرن جي حڪومت جو امير ڪبير، اصلي گرجستاني هو. ايران ۽ روس جي وچ ۾ جيڪا جنگ لڳي، ان ۾ مرزا جو والد مارجي ويو؛ ۽ مرزا ستن ورهن جي ڄمار ۾ قيدي ٿي، ايراني سپهه سالار، حاجي محمد ابراهيم خان، وٽ اچي پهتو. ڪجهه وقت بعد انهيءَ سپهه سالار جو اقتدار ختم ٿيو، ۽ سپهه سالار جيل ۾ وڃي پيو: مرزا ان وقت کائنس جدا ٿيو.

ملا محمد اسماعيل، فتح علي شاهه قاچار جي زماني ۾ مير ڪرم علي خان طرفان وڪيل ٿي ايران ويو، جتان موٽندي، هن مرزا خسروءَ کي پاڻ سان گڏ ٽالپري دربار ۾ آندو؛ ان وقت مرزا جي عمر ١٥ ورهيه هئي. مير ڪرم علي خان کي اولاد ڪونه هو. جنهنڪري هن مرزا کي پٽيلو ڪري پاليو، ۽ تعليم تربيت ڏيئي وزارت جي درجي تائين پهچايو. ١٨٢٧ع ۾، مير صاحب جي وفات کان پوءِ، مرزا گوشه نشيني اختيار ڪري ويهي رهيو. انگريزن سان ميرن جي عهد نامي وقت، هي پنهنجي حڪومت طرفان وڪيل هو. مياڻيءَ جي جنگ ۾ به شريڪ هو، ۽ شڪست بعد قيد ٿيو. انگريزن کيس آزاد ڪري، ٽالپري حرم سراءِ جي سنڀال لاءِ مقرر ڪيو. ١٨٦٠ع ۾ وفات ڪيائين؛ پنيان چار پٽ ڇڏيائين: مرزا محمد علي، مرزا ولي محمد، مرزا محمد رحيم، ۽ مرزا غلام مرتضيٰ: سندس اولاد اڃا تائين ٺٽي ۾ رهندو اچي ٿو(١).

مرزا خسرو فاضل ترين امير هو. فارسي سندس مادري زبان هئي. تعليم ۽ تربيت به اعليٰ پيماني تي ٿي هيس: تنهنڪري نه ڇڙو راڄنيتي ۽ سياسي سوچ سمجهه ۾ برک هو، بلڪ علم و فضل ۾ به سندس درجو بلند هو. شعر و سخن سان به دلچسپي هيس؛ ”غلام“ تخلص ڪندو هو.

---

(١) حيدرآباد ۾ ٽالپرن جي مقبرن جي سامهون، اوير ۽ اتر جي ڪنڊ ۾، مرزا خسرو ۽ سندس پويرن جو قبرستان آهي: مرزا جي مزار مٿي تلهي تي پٿر جي ڇٽيءَ هيٺ آهي؛ مٿس هي ڪتبو آهي؛ ”وفات مرحوم خسرو بيگ ٢ ماه جمادي الثاني، ١٢٧٧ هه“. انهيءَ مزار جي ايرندي پهلوءَ ۾، هيٺ زمين تي، سندس پٽ مرزا ولي محمد جي مزار آهي، جنهن تي ڪتبو آهي: ”تاريخ وفات مرحوم جنت آرامگاه مرزا ولي محمد بيگ - ٢٩ شعبان، ١٢٨٩ هه“. مرزا ولي محمد جي ميرانديءَ کان سندس پاءُ محمد رحيم جي مزار آهي، جنهن تي ڪتبو آهي: ”وفات مرحوم و مغفور جنت آرامگاه جناب آقا محمد رحيم بيگ مرزا، خلف الرشيد مرحوم مغفور امير ڪبير خلد آشيان، آقا خسرو بيگ مرزا گرجي، بروز شنبه بتاريخ نهم رجب المرجب، ١٢٢٣ هه“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير ’مائل‘ جي بياض ۾، مرزا صاحب جي نالي تي ﻫﻪ هڪ موشح قطعو مليو ٿو:

من از پي مهريءِ چرخ، جفا کار،
سپردم کار، خود با مهربان يار؛
رود کي از دل، من باد مهرش،
ﻛﻪ مي بايد رخ، او مهر انوار؛
ز دل از مخلصان، خاص احمد،
بجان از دوستان، آل اطهار؛
اديب و نيک خلق و نيک خصلت،
ز آداب، ادب نيکو خبردار؛
خرد پرور خردمندان، عالم،
بود خوش از خردمنديش گفتار؛
سلام، شوق من در خدمت او،
رسان اي نامه بر با شوق بسيار؛
رسد گو اين زمان اين نامهءِ من،
ﺑﻪ آن ناميءِ عصر از قرب سرکار؛
وجودش از مخلصان کار مردم،
بود سرمايهءِ خوبيءِ هر کار؛
بحق، او حريفان ’مائل‘ حق،
از اخلاص، دلش جوياي اخبار؛
يقين ز اخلاص او خوشدل چو داعي است،
خدا يا دائمش در دهر خوشدار؛
گل آسا گل شود اين نامهءِ من،
سر، هر بيت سازي چون بهم يار.

— ص ۱۰۱

هن نامهءِ منظوم جا پهريان لفظ ونئي گڏبا ته ”مرزا خسرو بيگ،“ مرتب ٿيندو.

مخدوم عبدالڪريم صاحب: معلوم نه آهي ته هي بزرگ اصل ڪٿان جو هو: ليڪن مير ’مائل‘ جي هيٺئين قطعي مان ائين پيو معلوم ٿئي ته پنهنجي دور جو فاضل ترين بزرگ ۽ وقت جي مشاهير مان هو. مير صاحب سان هن مخدوم صاحب جو ﺑﻪ قرب هو: قطعي ۾ مير ’مائل‘ چوي ٿو:

من از پي شوق و ذوق، ديدن، يار،
ندارم جز بذکر، خير او کار؛
خوش آمد هر طرف خوش باد دائم،
بکار، خير مردم آن خوش اطوار؛
دلش ز انوار ايمان پر تجلي،
زخش چون مهر تابان پر ز انوار؛
وفاي عهدش از يوفون بالنذر،
دهد بر صدق عهدش راست اخبار؛
مطيع، ايزد و ايزد مطاعش،
بود ز آداب، طاعت بس خبردار؛

علوم، دين حق معلومش از حق،
ز فيض، علم حق داناي اسرار؛
بجا هرجا ست ذکر، نيکيء او،
نکو نام، جهان و نيک اطوار؛
ديانت پيشور هر جا به پيشش،
خوش از ترويج دين ست ذکر و اذکار؛
ارادت مند ياران، صفا کيش،
مريد، مصطفي و آل، اطهار؛
له‘ ميني بشارات الترقي،
له‘ ميني دعاي خوبي آثار؛
کجا باشد دعا گويش چو من بس،
ز اخلاص، دلي هردم بهرکار؛
رساند کس به وي از ’مائل‘ حق،
بنام، حق سلام، شوق ديدار؛
يقين کز خواندن، اين شوق نامہ،
شود خود هم ز شوقم اندرين کار؛
موشح کردم اين نامہ بنامش،
خدا يا در دو عالم ناميش دار.

هن نامہء منظوم جي هر شعر جو پهريون لفظ وٺبو ته ”مخدوم عبدالڪريم“ جو نالو برآمد ٿيندو.

مير غلام محمد ٺٽوي: بياض جي ڪيترن قطعن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٽالپري دور ۾، سنڌ ۽ ايران جي وچ ۾ گهاٽا تعلقات هئا. سرڪاري ايلچين ۽ وڪيلن؛ کان سواءِ به هتان جا سرنديءَ ۽ پڄنديءَ وارا ماڻهو ايران عام جام ايندا ويندا هئا. ايران جي ڪشش لاءِ، امامن جي زيارت جو به هڪ سبب هو. ٺٽي جو هڪ سيد، مير غلام محمد، ايران ويو؛ مير ’مائل‘ سندس واپسيءَ تي قطعو تصنيف ڪيو. ثابت علي شاهه ۽ ٻين جي ايران وڃڻ جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. اهڙيءَ طرح معلوم ٿيو ٿئي ته ايران ۽ سنڌ جي وچ ۾ عام جام اچڻ وڃڻ ٿيندو هو. سرڪاري معاملات کان سواءِ، وڏو سبب زيارتن جو به هو. مير غلام محمد لاءِ مير ’مائل‘ هينئيون قطعو چيو:

چو بـا خوشي خلف، مير ما علي اصغر،
که در خوشي قدومش دلم چو گل بشگفت؛
بـکـام طبع معلاۓ آن گزيدهٔ آل،
بہ تنم از سفر آمد بخير و خوبي جفت؛
بـروز آمدنش طبعم ايـــن چنين تـاريخ،
که ”بـــہ بجاه غلام محمد آمد“ گفت؛
١٢٢٥ ھ

دگـــر ”غـلام محمد بيامده“ تـــاريخ،
١٢٢٤+١=١٢٢٥ ھ دلم ز پيک فرح بـا سر املم بشنفت؛
خـدا بـہ آل علي جملہ کام دل بخشد،
١
دلم بکام دلش اين دُر دعا خوش سفت.
– ص ١٠٤

مير صاحب جي بياض ۾، انهيءَ دور جي چند شاعرن ۽ اديبن جي انتقال جون بہ تاريخون موجود آهن. هونءَ تہ منجهس اڪيچار تاريخون آهن، ليڪن جنهن صورت ۾ انهن مان هن جي متعلق سردست اسان کي ڪابہ معلومات فراهم ٿي نہ سگهي، تنهنڪري في الحال سڀني تاريخن کي نظرانداز ڪندي، فقط انهن شخصيتن جون تاريخون نقل ڪيون ٿا، جن جي نالن سان سنڌ جي ادبي تاريخ آشنا آهي.

محمد پناهہ ”رجا“: ميان محمد پناهہ ”رجا“ ڪلهوڙن جي دور جو صاحب ديوان ۽ صاحب طرز شاعر هو. اصل ٺٽي جو هو، ليڪن رهندو مير لطف الله عرف مير متاري (١) وٽ هو. حيدرالدين مير ابو تراب ڪامل شعر ۾ سندس استاد هو. مير علي شير ’قانع‘ لکي ٿو:

(١) مير لطف الله عرف مير متارو ولد سيد عبدالڪريم، شاهہ صدر لڪيءَ واري جي اولاد مان هو. پنهنجي دؤر جو امير ڪبير ۽ صاحب تدبير ۽ سياست هـو. ابتدا ۾ دهليءَ جي طرفان هتي وڪيل هو، ۽ پوءِ ميان نورمحمد جي زماني ۾ سندس وزير ٿيو. ”تحفة الڪرام“ ۾ آهي تہ ”نام نيڪو بسلوک عام و خاص ياد گار مانده، در ايام دولت باسترضا و تمشيت مهام سادات و اڪابر و علما توفيق وافي يافتہ نام آور سند و هند بر آمد“ ص ١٣٩/٣. ١١٦١ ھ ۾ انتقال ڪيائين. ميان محمد پناهہ ”رجا“ سندس دامن دولت سان وابستہ هو، ۽ سندس انتقال جي تاريخ چيائين:

هرکہ آمـد برمزار قبرش بتاريخ وفـات،
”رحمت ايـزد بجان مير لطف الله“ گفت.
١١٦١ ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”بلطف طبع و جودت فکر اِتصاف دارد“۔ (مقالات، ١٠٨)
”در اشعار خوش تلاش، و در تاريخ يابي نادرالفکر، مردي نمکين صحبت آرامي باشد. با فقرا و اهل الله معتقدانه درخور دارد. اکنون تته در صاحب سخنان غنيمت است.“
(تحفة الڪرام ص ٢۴۴/٣)

”بخدمت مير لطف الله عرف مير متاره وزير سنڌ آب و تابي خوب داشته. مدت بمصاحبت بسر برد، و در صحبت آن قدر شناس اهلِ کمال، کارهاي نمايان کرده.“ (مقالات ١٠٨)
تاريخ گوئيءَ ۾ کيس ڪمال حاصل هو. سندس ڪيتريون نادر تاريخون ”مقالات“ ۾ درج آهن. صاحب ديوان شاعر هو. ”مقالات“ جي انتخاب مان، سندس چند شعر نموني خاطر هيٺ ڏجن ٿا:

نيست غم در بيکسيها گر نه‌کس باشد مرا،
تکيه لطفِ علي و آل بس باشد مرا.

* * *

نيم بسمل مگذار اين دلِ بيتاب مرا،
ميتوان کشت بيکبار چو سيماب مرا.

* * *

يک ابر اشک ريز نشد آنقدر که ما،
يک بحر اين نداشت بسامان گهر که ما.
تيغي نکرده قتل شهيدان که چشم تو،
زخمي نخورد پر جگرِ خود سر که ما.
برق اين همه بخنده نيامد که لعل تو،
ابر اين قدر بگريه نشد چشم‌تر که ما.

* * *

ميدهد بسمل شرف تسکين دل بيتاب را،
بعد کشتن بيقراري مي رود سيماب را.

* * *

من و مشقِ نگه‌بازي، تو و دزديده ديدنها،
من و نظارهٔ حسنت، تو و ناز آفريدنها.
من و محوِ رخت بودن، تو و در جلوه افزودن،
من و بيخويش گرديدن، تو و بر خويش چيدنها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بشمشير، تغافل نيم بسمل شد ”رجا“ ظالم،
تو و بر پا حنا بستن، من و در خون طپيدنها.

* * *

سيه روزي که لاف، همسري با نوخطان دارد،
سراسر موبمو چون زلف در کارش شکست افتد.
کمال، رفعت، اقبال را باشد زوال از پي،
دو پاس آخر فروغ، آفتاب از بام پست افتد.

* * *

باين حسن و جمال آن بدر، سيما،
به از يوسف عزيزان ميتوان گفت.
ز لعلش بسکه سرخي مي تراود،
دهانش بيرهء پان ميتوان گفت.

* * *

موبمو بشکست آخر اين دل صد چاک ما،
شکوهء زلف، ترا بر شانه مي بايد نوشت.

* * *

حسن صد رنگ بهنگام تماشاي چمن،
رنگ گلزار بيک جلوهء طائوسي ريخت.

* * *

در محفلي که ساغر چشمش بدور نيست،
پيمانهء شراب چه مدهوشي آورد؟
بپاي شوق در راه، طلب هرچند گرديدم،
همان آغاز باشد چون خط، پرکار انجامم.

* * *

محمد پناهه ”رجا“ جي انتقال جي تاريخ معلوم نه هئي. ”مقالات“ ۽ ”تحفة الڪرام“ ٻنهي سندس زندگيءَ ۾ لکجي ختم ٿيا. اها مشڪل مير 'مائل' جي بياض آسان ڪئي. مير صاحب سندس انتقال تي هينئون قطعو چيو آهي:

وا دريغا ”رجا“ وفات نمود، هرکه بشنيد شد حزين و ملول؛
گفت دل سال فوت، آن مرحوم، ”هست مقبول در جناب رسول.“

١١٩٧ھ —ص ١٠٧

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان محمد اشرف مداح: فارسيءَ جو شاعر ۽ بهترين ڪاتب هو. ٺٽي ۾ رهندو هو. مير 'مائل' جي هيٺين قطعي مان معلوم ٿئي ٿو ته مدح نبي سندس شعر جو ميدان هو. انهيءَ ڪري "مداح" تخلص ڪيائين:

(۱) داشت از بس شغل جان مدح، نبي،
جان ما شاد از محمد اشرف است؛
سال دخل، او بجنت گفت دل،
"دائما ياد از محمد اشرف است".
۱۲۲۲هه

(۲) چون محمد اشرف، ما، زين جهان،
کرد در صحن، جنان نقل، مقام،
سال نقل، او بجنت گفت دل،
جاي اشرف جنت الماوي مدام.
۱۲۱۲هه — ص ۱۰۷

آخوند غلام محمد سالڪ: ٺٽي جو باشندو، عالم ۽ فارسي زبان جو شاعر هو. مير 'مائل' سندس وفات تي ٻه قطعا چيا آهن:

(۱) داشت از بس که دخل در تاريخ،
شد چو آخوند ما وصال طلب،
بهر، تاريخ وصل خود، خود گفت،
که، "غلام، محمدم بادب".
۱۲۲۲هه

(۲) آخوند ما غلام محمد که سالک است،
در سلک سالکان شده چون متصل بدوست،
ذکر سلوکش آمده از بسکه غم فزا،
"هي هي غلام سالک" تاريخ وصل اوست.
۱۲۲۲هه — ص ۱۰۷

پهرئين قطعي مان معلوم ٿئي ٿو ته آخوند صاحب کي تاريخ گوئيءَ ۾ مهارت خاص هئي.

سيد محمود عرف سيد پيرو شاهه: سيد صاحب، ٺٽي جي مشهدي ساداتن مان هو. سيد محمد اشرف سندس والد جو نالو هو. مير 'مائل' جو ماسڙ هو. مير 'مائل' هيءَ نادر تاريخ سندس انتقال تي ڪئي:

"اللهم صلي علي محمد الاشرف والال المحمود ابدا". — ص ۱۰۸
۱۲۱۶هه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڄام ٻڄار جوکيو: ڪلهوڙن جي دور ۾، ٻڄار جوکيو وڏو بهادر ۽ جوان مرد ٿي گذريو آهي. ٻڄار جوکيي، ميان غلامشاهه جي اشاري تي ڏاراجه (تعلقو ميرپور ساڪرو) جي راءِ کي قتل ڪري ڇڏيو، جنهن کان پوءِ اهو علائقو ڪلهوڙن جي قبضي ۾ آيو، ۽ ڪلهوڙن، ٻڄار کي ڄام جو لقب ڏيئي، ڪيس حب نديءَ کان وٺي گهاري تائين جو علائقو رهائش لاءِ ڏيئي ڇڏيو. ڪراچيءَ کان ٺٽي جيڪو واپاري مال ايندو هو، ان جي محصول اڳاڙڻ جو به ڄام کي اختيار ڏنو ويو. جوکيه قوم، راجپوت نسل مان آهي، ۽ مڪران کان آيل ٿي ڏسجي. ڄام ٻڄار جي سرڪردگيءَ ۾ مٿي بيان ڪيل علائقي ۾ هنن پنهنجو وڏو اثر قائم ڪيو. ڄام ٻڄار ١٢١١ھ ۾ انتقال ڪيو، ۽ مير 'مائل' سندس وفات جي هيٺين تاريخ تصنيف ڪئي:

"دادند جام رضوان با جام" هاتفم گفت.

١٢١١ھ — ص ١٠٨

(٣) قديم آثار، مقبرا، مسجدون ۽ قلعا.

مير 'مائل' جي بياض ۾ اسان کي ڪيترا قطعا ملن ٿا، جن ۾ تاريخي جاين جي مرمت، درستيءَ ۽ تعمير جون تاريخون ڏنل آهن. انهن قطعن مان معلوم ٿئي ٿو ته ٽالپرن خواه انهيءَ زماني جي ٻين سرنديءَ وارن، تاريخي عمارتن ۽ قلعن نهرائڻ ۽ قديم آثارن ۽ مقبرن ۽ مسجدن جي تحفظ ۽ مرمت ۾ انتهائي فراخ حوصلگيءَ کان ڪم پئي ورتو.

ٽالپرن کي عمارتن جي تعمير جو خاص شوق هو. هنن ڪيترا مضبوط ۽ مستحڪم قلعا نهرايا، سير تفريح جون جايون، مسافرخانا ۽ باغ تيار ڪرايا، ۽ پنهنجي رهائش لاءِ بهترين شاهي محل اڏايا. انهيءَ دور جي ڪيترن شاعرن جي ديوانن مان، اسان کي تاريخي قطعن جي ذريعي، انهيءَ قسم جي معلومات ملي ٿي. ٽالپرن جي حالات مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته ڪن چند ڳالهين سان خاص شوق هو: شڪار، هٿيار، هيرا جواهر، علم، عمارتون ۽ باغ — اهي شيون سندن خاص شوق جون هيون.

مير 'مائل' جي بياض مان جن آثارن جي مرمت ۽ تعمير جا قطعا ملن ٿا، انهن جو ذڪر هيٺ ڪيون ٿا.

مسجد خضري: اها مسجد اڄ به ٺٽي ۾ پنهنجي اصلي حالت ۾ مضبوط، مستحڪم، جيئن جو تيئن موجود آهي. انهيءَ مسجد کي ٺٽي جي مغل ڪاموري، مير عبدالرزاق "معموري" معروف به نواب مظفرخان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جهانگيريءَ، ٺهرايو. اتي انهيءَ زماني ۾، ٺٽي جي مشهور ”گودڙي بازار“ هوندي هئي. اڄ خبر نه آهي ته مسجد سان لڳ جيڪا بازار آهي ان کي ڇا ٿو سڏيو وڃي.

مرزا غازي بيگ ترخان جي انتقال (۱۰۲۱هه) بعد، مرزا رستم صفوي ٺٽي جو گورنر ٿي آيو. ساڻس گڏ مير عبدالرزاق ”معموري“ به جمعداريءَ(۱) جي عهدي تي مقرر ٿي آيو، جنهن ۱۰۲۲هه ۾، اها خوبصورت مسجد، پنهنجي نالي قائم رکڻ لاءِ، گودڙي بازار ۾ ٺهرائي. مسجد، مغليه طرز تعمير تي ٺهيل آهي. مسقف عمارت ٽن گوشن ۾ تقسيم ٿيل آهي ۽ مٿان ٽي گنبذ اٿس. مسجد ۾، ٻاهر ڪشادو ٽائليس جي فرش سان ايوان آهي، ايوان جي اترئين طرف ۾ ۱۰ فوٽ کن اوچي ٿلهي تي وضوءَ لاءِ تلاءُ ۽ ان جي پاسي ۾ سايه دار ڇٽي آهي. مسجد جو داخلي دروازو بازار ۾ کلي ٿو. مسجد جي اندر خوبصورت ڪاشي ڪاريءَ جو ڪم آهي. غالباً هر زماني ۾ ان جي مرمت ٿيندي آئي آهي، جنهن ڪري اڄ به بلڪل نئينءَ حالت ۾ ڏسجي ٿي.

مسجد جو محراب پنج گوشو آهي؛ هر گوشي جي پيشانيءَ تي خوبصورت طغرائي خط ۾ آيات قرآني اپريل اکرن ۾ اڪريل آهن؛ آخري ٻن گوشن تي هي ڪتبو آهي:

(۱) خاڪ آستان، حضرت نبوي صلي الله عليه والسلم، عبدالرزاق
(۲) الحسيني المعموري الملقب بمظفرخان بتاريخ اتمام شد.
۱۰۲۲هه

مير عبدالرزاق (۲)، عالم فاضل ۽ فارسيءَ جو زبردست شاعر هو، ”معموري“ سندس تخلص هو. شاعرن جي هميشه سرپرستي ڪندو هو. چنانچه ٺٽي ۾ عبدالقيوم ”ظريف“ شاعر ۽ ميان دانشور ”شهري“ وٽس رهندا هئا. مير عبدالرزاق جي، سنڌ جي سلسلي ۾، هڪ رباعي مشهور آهي:

يڪچند درين سند پريشان گشتيم، گفتيم گران شويم، ارزان گشتيم؛
در طالع ما ڪساد بازاري بود، آئينه فروش شهر ڪوران گشتيم.

مظفرخان مسجد ٺهرائي، ۽ خدا جو شڪر، جو اڄ تائين اها قائم رهندي آئي آهي، جنهنڪري اسان کي اهو به معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ

---

(۱) جمع داري؛ مالي محڪمي جو مهتمم. (۲) معموريءَ جو حال تحفة الڪرام ص ۹۶/۳ ۽ ماثرالامرا ص ۳۷۶/۳ ۾ ڏسڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بازار جو اڄ کان چار سؤ ورهيه اڳ ڇا نالو هو! انهيءَ قسم جي تاريخي شواهدن کي جيڪڏهن مرتب ڪبو ته ٺٽي جي قديم شهر جو اڄ به سڄو نقشو تيار ڪري سگهبو.

مير ڪرمعلي خان انهيءَ مسجد جي تمام چڱيءَ طرح مرمت ڪرائي. مير ’مائل‘ خوشيءَ وچان ٽي قطعا جوڙي راس ڪيا. مير ڪرمعلي خان وٽ سون رپئي جو خزانو هو؛ هن مسجد کي مرمت ڪرايو؛ اسان جو شاعر سون رپئي کان خالي، ليڪن شعر و سخن جي دولت سان مالا مال هو، تنهن قطعا تيار ڪيا: مير صاحب جي مرمت ڪرائڻ جي اڄ ڪنهن کي خبر ڪانه پوي ها، جيڪڏهن مير ’مائل‘، پنهنجي قطعن جي ذريعي، مير صاحب جي انهيءَ عمل خير کي زندگي جاويد نه بخشي ها:

(١) چون مير ما ڪرمعلي آن شاه حق شعار،
کز حق موفق آمده في الخير بر مزيد؛
اکنون بصد ڪرامت ترميم نو بخير،
داده جلاي تازه باين مسجد مجيد:
تاريخ اين مبارک ترميم دل ز غيب،
”خيرا ڪرم بداده بمسجد جلا“ شنيد:
١٢٢٩ھ
خير، ڪرم بداده بمسجد چه زيب بهء،
ديگر بدل ز غيب بال ندا رسيد؛
هم سال آن ز لفظ ”بجا خير تازه“ دل،
١٢٢٩ھ روح القدس پئي مطالعه احباب برڪشيد:
يا رب بحق خوبيءِ اين تازه خير شاه،
بادا بخير تازه ز اڪرام مستفيد!

— ص ٨٣

(٢) اخيءِ دهر و ڪرم يار زمان مير ڪريم،
ڪه بوصف، ڪرم از نام علي داد نمود؛
ديده اين مسجد حق منهدم و افتاده،
ساجداً لله في پي شغل صلواة معبود؛
حاليا طرفه ز تعمير بناي او دل،
از شرف بخشيءِ ترميم جلايش افزود؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال ترميم بخيرش که بود خير کرم،
”خير مسجد بکرم آمده“ سـالش فرمود؛
۱۲۲۹هه
باد ازين خير کرم ’مائل‘ حق بر بابش،
داعـيءِ خير شهم ذولکرم از رب ودود.
— ۸۴

(۳) يافت اين مسجد چو از خير شهم بزم کرم،
آنکه تعمير مساجد خيرش آمد ماه و سال؛
حالي از ترميم نو خوشتر ز تعمير قديم،
بهر شغل مومنين زيب و صفائي لا يزال؛
طبع داعي ديده اين ترميم با خير از کرم،
”باد از اهل کرم خير مساجد“ گفت سال:
۱۲۲۹هه
”باد اين مسجد ز ترميم کرم بازيب و زين“،
سال آن با باي بسم‌الله اکر آمـد بقال: ۱۲۲۷هه
۲
۱۲۲۷+۲=۱۲۲۹هه
باد دائم في الصلواة الخمس چو ’مائل‘ بحق،
هر مصلي سائل خيرش ز فضل حق تعال!
— ص ۸۴

ٻئي نمبر قطعي مان معلوم ٿئي ٿو ته مسجد منهدم ٿي ويئي هئي، جنهن کي مير صاحب نئين سر ساڳيءَ طرح مرمت ڪري، نئين زندگي بخشي. موجوده حالت مان اندازو ٿئي ٿو ته محراب ۽ مسقف عمارت ساڳي پهرينءَ تعمير واري آهي؛ ممڪن آهي ته بيحد خستہ ٿي ويئي هجي ۽ پاهريان حصا منهدم ٿي چڪا هجن، جن کي مير صاحب نئين سر تعمير ڪرائي، سڄيءَ مسجد کي نئون ڪري ڇڏيو. مير صاحب کان پوءِ به مسجد جي وقت بوقت مرمت ٿيندي رهي آهي، جيئن ته اڄ به چڱ نئين بيٺي آهي. مسجد ۾ سواءِ مير عبدالرزاق واري ڪتبي جي ٻيو ڪوبہ ڪتبو ڪونہ آهي.

جامع مسجد: ٺٽي جي جامع مسجد، شاهجهان جي دور ۾، ٺٽي جي گورنر، مير ابوالبقا اميرخان (۱)، ٺهرائي. اڄ اگرچہ خستہ حال ۾ هاڻوڪن

(۱) امير ابوالبقا ۽ سندس خاندان تي سنهنجو مفصل مضمون، انجمن ترقي اردوءَ جي رسالي ”اردو“ ۾ پڙهڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلمانن ۽ هاڻوڪي اسلامي حڪومت جي زبون حاليءَ تي مرثيه خوان آهي، تاهم اڄ به ان جي ساخت، طرز تعمير، شڪوه، ڪاشي ڪاريءَ جو باغ و بهار ڏسڻ وٽان آهي. آثار قديمه جي ماهرن جو قول آهي ته ڪاشي ڪاريءَ جي جوڙجڪ جيڪا هن مسجد ۾ ڪئي ويئي آهي، تنهن جو مثال ايران ۾ به ڪونه ٿو ملي. اڄ مسجد جي حالت زبون آهي، بعض حصا ته تقريباً زمين دوز ٿيڻ تي اٿس. سنڌ جي حڪومت، ڪيترن سالن کان ڊيل جي ذريعي، سنڌ جي مسلمانن کان لکين رپيا مرمت جي بهاني تي ورتا آهن، ليڪن معلوم نه آهي ته اجا چو ڪين ٻي ڪا توفيق ڪانه ٿي آهي! جيڪڏهن خدانخواسته اها مسجد شهيد ٿي ويئي ته ثقافت جو هڪ وڏو نشان سنڌ مان هليو ويندو.

محڪمه آثار قديمه جي رپورٽ (نمبر ۸، طبع بمبئي، ۱۸۷۹ع) مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ مسجد تي ۹ لک رپيا، شاهجهان جي حڪم سان، امير ابوالبقا خرچ ڪيا هئا. مسجد جي ڪرسي ۽ بنياد پٿر جا آهن، باقي مسجد پڪين سرن سان تعمير ٿيل آهي. ڇت ۾ ننڍا وڏا جملي ۹۲ گنبذ اٿس، جن مان ٽي گنبذ وڏا ۽ مرڪزي آهن. انهن گنبذن جي اندران ڪاشيءَ جي چٽسالي، نهايت چابڪدستيءَ سان ڪئي ويئي آهي. سرون اهڙيءَ خوش مذاقيءَ سان ملايون ويون آهن، جو سڄي مسجد باغ و بهار بڻجي ويئي آهي. وچين عمارت جو رقب ۳۰۵×۱۷۰ فٽ آهي. مسجد ۾ چار تاريخي ڪتبا آهن، جيڪي هيٺين ڪاتبن جا لکيل آهن:

۱- عبدالله، سنه ۱۰۶۸ هه.

تحفة الڪرام انهيءَ ڪاتب جو ذڪر خطاطن جي زمري ۾ ڪيو آهي: سندس نالو آهي سيد عبدالله حسيني: ڪيس "نازڪ رقم" جي خطاب سان ياد ڪيو اٿائين.

۲- شيخ محمد فاضل.

تحفة الڪرام لکيو آهي: "ولد شيخ محمد، معاصر عهد شاهجهان، در ڪتبه نويسي خط ثلث نادره زمان زيسته." شيخ فاضل جي پيءُ جو نالو به محمد هو، جيڪو پڻ صاحب تحفة الڪرام جي قول مطابق "در ڪتبه نويسي مثل پدر مهارت مي افراشته." ص ۳/۲۴۱

۳- عبدالغفور، سنه ۱۰۵۷ هه.

۴- سيد علي، سنه ۱۱۰۴ هه.

تحفة الڪرام هن لاءِ لکيو آهي ته "سيد علي بن عبد القدوس، مازندراني،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در خط ثلث و نسخ و سائر خطوط نظير سيد علي معروف بوده، شاگرد مخدوم الياس (١) خوشنويس است، که بشاگرديش بسا بزرگ بخوش نويسي نامي اند". (٣/٢٠٠)

٥- ڀنيو بن حسن.

٦- طاهر بن حسن ڪاتب.

تحفة الڪرام ۾ آهي تہ "سيد حسن خوشنويس در عهد ترخانيہ (٩٦٢-١٠٢١هه) بفنون خوش نويسي ماهر وقت زيستہ، پدرش سيد محمد طاهر جامع هفت قلم معروف انام گذشتہ." ص ٣/٢٤١

مسجد ۾ قديم ڪتبا هيٺين طرح آهن:

مشرقي ايوان جي مغربي دروازي جي اندروني ۽ بيروني طرفن ۾ ڪتبا آهن؛ اندرئين طرف جو ڪتبو طاق سان گڏ ٽن ٽڪرن ۾ بخط نستعليق آهي:

بادشاه، زمانہ شاه جهان،	جامع، تہ دلکشا پرداخت؛
مرتفع جامعي کہ گنبد او،	سايہ بر قبہء سما پرداخت؛
خاصہ بهر، خدائي ظل، خدا،	خانہء رحمت، خدا پرداخت؛
فرش جامع بحکم شاه جهان،	ز بدهء آل مصطفي پرداخت؛
رضويء انتساب مير جلال،	کہ وزارت از و صفا پرداخت؛
گشت فرشي کہ سنگ آن ز صفا،	رشک جام جهان نما پرداخت؛
سال تعمير آن دبير خرد،	"فرش مطبوع ودلکشا" پرداخت.

١٠٦٨هه

هن ڪتبي مان سنگين فرش جي هٽائڻ جو سال نڪري ٿو، جنهن کي مير جلال رضوي وزير هٽايو. فرش ايترو اسو ۽ چمڪدار هو، جو جڻ جام جهان نما هو: اڄ انهيءَ فرش جي جيڪا حالت آهي، سا هرڪو ڏسي سگهي ٿو.

طاق جي اندرئين طرف، خط ثلث ۾ هي ڪتبو آهي:

تبارک الذي نزل الفرقان .... (تا) .... انہ غفور الرحيم

صدق الله صدق الله العلي العظيم. شيخ محمد فاضل.

---

(١) "مخدوم الياس خوش نويس بن مخدوم يوسف در خط نستعليق و نسخ مهارت کلي داشتہ، باستادي وقت مشهور، شاگردان رشيد مثل سيد علي از و بهرور فن کمال شدند". تحفة الڪرام ص ٣/٢٤١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ طاق جي ڪُهي ۽ سڄي، بخط نستعليق، هي ٻه ڪتبا آهن:

(١) چون ز صاحب قران شاهجهان، يافت ترتيب مسجد اعلیٰ،
(٢) هاتفم گفت سال اتمامش، "گشت زيبا چو مسجد اقصیٰ".

١٠٥٧هه

— مشقه عبدالغفور.

مغربي مستقف حصي ۾، ٻاهرئين طرف ڪان، بخط ثلث هي ڪتبو آهي:

لقد صدق الله رسوله الرؤيا .... (تا) .... مغفرة و اجرا عظيما.

ڪتبه سيد علي بن سيد عبدالقدوس، ١١٠٤هه.

محراب جي مٿان جو ڪتبو بخط ثلث هي آهي:

اقم الصلواة .... (تا) .... زهوقا.

مشقه العبد الفقير ٻنبو بن حسن.

انهيءَ حصي جي وڏي گنبد جي هيٺان عمارت مثمن آهي، انهيءَ مثمن جي پاسن تي بخط ثلث اڪيل آهي:

سبحان الذي اسري .... (تا) .... عذابا اليما.

ڪتبه فقير طاهر بن حسن ڪاتب.

صحن جي اترئين ۽ ڏاکڻي طرفن جي وچ ۾ ٻه ايوان آهن، اترئين ايوان جي ٻاهرئين طرف کان آيات قرآني اڪريل آهن، ۽ ڏاکڻي ايوان جي اندران مغربي ديوار تي هيٺيون ڪتبو نستعليق خط ۾ پٿر تي اڪريل آهي:

ندیده چشم فلک مسجدي بدين خوبي،
ڪه آمدند ملايڪ براي ديدن فيض؛
بجستم از خرد و عقل سال تعميرش،
بديده ڪرد اشارت ڪه "هست معدن فيض".

١٠٥٤هه

ڪتبن جا سال ترتيبوار هن طرح آهن: سنه ١٠٥٤هه — سنه ١٠٥٧هه — سنه ١٠٦٨هه — سنه ١١٠٤هه. محڪمهٔ آثار قديمه جي ماهرن انهن ڪتبن مان هي نتيجو ڪڍيو آهي ته ١٠٥٤هه ۾ عمارت ٺهڻ شروع ٿي، ١٠٥٧هه ۾ ختم ٿي، شاهجهان جي آخري سال ١٠٦٨هه ۾ مير جلال فرش هڻايو، ۽ عالمگيري عهد جي ١١٠٤هه ۾ انهيءَ مسجد ۾ ڪي ترميمون ٿيون.

انگريزن جي دور ۾ انهيءَ مسجد جي ٻه دفعا مرمت ٿي: هڪ دفعو سر بارٽل فريئر ١٢٧٢هه (١٨٥٥ع) ۾ ڪرائي، ۽ ٻيو دفعو مسٽر جيمس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪمشنر جي زماني ۾ ۱۳۱۱هه (۱۸۹۴ع) ۾ ٿي. منهنجي نظر مان مخدوم محمد ابراهيم ”خليل“ نقشبنديءَ جو بياض گذريو، جنهن ۾ هڪ خط جو نقل هو، جيڪو مخدوم مرحوم، ٺٽي جي عوام طرفان مير علي مراد خان ٽالپر واليءِ خيرپور ڏانهن انهيءَ مسجد جي مرمت لاءِ لکيو هو؛ معلوم نه آهي ته مير صاحب مرمت ڪرائي يا نه؛ ليڪن مير ’مائل‘ جي بياض مان معلوم ٿئي ٿو ته مير مراد علي خان پنهنجي دور ۾ چڱيءَ طرح انهيءَ جامع جي مرمت ڪرائي. مير ’مائل‘ پنهنجي بياض ۾ انهيءَ مرمت تي چار قطعا نقل ڪيا آهن:

(۱) وه اين مسجد شاهي آنکه سالش بہ ”معدن فيض“ پيش ازين؛

۱۰۵۴هه

در حال ز فيض رشد تازه، از دولت مير نيک آئين؛
کز نام علي مراد پابست، دائم بہ بقاي دولت و دين؛
از فيض مراد تازه ترميم، بگرفت بکام دل چو تزئين؛
فرمود سروش غيبم اين سال، ”اين معدن فيض حاليا بين“.

۱۲۲۷هه — ص ۸۲

(۲) باز از مسجد و شرف اين جامع شاهي گرفت،
با هزاران زيب و زينت تازه تزئين الرشاد؛
گفت طبعم در دعا تاريخ ترميمش چنين،
”باد دائم امجد اين جامع ز ترميم مراد“.

۱۲۲۷هه — ص ۸۲

(۳) حسبة لله بکام آنکه في الليل و النهار،
دارد از شوق دلي شغل عبادت دل نهاد؛
بر مراد طبع بهر اين مسجد حق کز قديم،
دارد از سعي صفا با کعبة الله اتحاد؛
چون بترميم مراد از نو چو تعمير قديم،
داد با صد زيب و زينت تازه تزئين الرشاد؛
در خوشي خوش سال ترميمش سروش غيبي گفت،
”آمده نو باز اين مسجد ز ترميم مراد“:

۱۲۲۷هه

ديده هرکس بر مراد طبعش اين ترقيم خير،
از جزاک الله خيرا صد نويد کام داد؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تا بود ”مائل“ بيادِ حق قلوب المومنين،
ورد شان دائم در اين مسجد دعاي مير باد.
— ص ٨٢

(٤) شکر حق کز پيرويء سنت ختم الرسل،
آنکه واجب کرد تعمير مساجد بـر عباد؛
رونق عباد دوران مير نـام آور که او،
دارد از نام علي حاصل بدوران هر مراد؛
....

....

هيءَ جامع مسجد، محلي ڀائي خان ۾ آهي، ۽ جتي مسجد آهي، ان پٽ کي انهيءَ زماني ۾ چوڪ امان ۽ چوڪ عبدالغني ڪري سڏبو هو: هن وقت نه اهو محلو انهيءَ نالي سان آهي، نه چوڪ امان ۽ چوڪ عبدالغني موجود آهن — خدا جو شان آهي (١).

تالاب جلوه‌گاه امامين: مڪليءَ جي قبرستان ۾، مرحوم ميان عبدالرحيم شاهه سجاول واري جي بنگلي کان ٥ سؤ قدم پري اولهه طرف، جلوه‌گاهه امامين آهي. انهيءَ متعلق ”تحفة الطاهرين“ جو مصنف لکي ٿو ته ”چوڻ ۾ اچي ٿو ته هڪ پڪرار روزانو اتان اچي ٻڪريون لنگهائيندو هو؛ ٻڪريون جڏهن اتان لنگهنديون هيون، ان وقت بالڪل خاموش ۽ اهڙيءَ طرح پاسو ڪري وينديون هيون، جو چڻ ڪو اسرار هنن ڏٺو آهي: اها حالت روزانو ٿيندي هئي. هڪ ڏينهن پڪرار هڪ بزرگ کي اتي دعا

(١) محلو ڀائي خان، مرزا خسرو بيگ چرڪس جي پٽ لطف الله عرف ڀائي خان جي نالي تي هو. ڀائي خان جو خطاب، مرزا غازيءَ کيس ڏنو هو. ”چوڪ امان“ ملڪ محمد امان جي نالي تي هو، جيڪو مرزا جانيءَ جي اميرن مان هو، ۽ چوڪ کي چوڪ ”ملڪ مان“ ڪري سڏيندا هئا: ”امان“ لفظ مان ”الف“ حذف ڪري ڇڏيندا هئا. اهو چوڪ، محلي ڀائي خان ۾ چوڪ عبدالغنيءَ سان گڏ هو. چوڪ عبدالغني غالباً اهو آهي جنهن ميدان کي هاڻي ”پلنگ پاڙو“ سڏين ٿا ۽ جتي هن وقت هڪ وڏو پلنگ پيو آهي. مسجد اميرخاني، جيڪا مسجد جامع جي اترئين ڪنڊ تي ٢٠٠ کن قدمن جي مفاصلي تي آهي، سا ان وقت بلڪل چوڪ امان جي وچ ۾ هئي؛ ۽ ديوار سان لاڳيتو گهر شيخ مريد قانون گو جو هو: اڄ اها مسجد بـه زبون حالت ۾ ويران پيئي آهي. هيءَ مسجد، مير ابوالبقا اميرخان جي پاءِ مير عبدالڪريم اميرخان ٺهرائي هئي، انهيءَ جاءِ تي هندن جو هڪ ٺڪاڻو هو، جنهن کي ڍهرائي اها مسجد ٺهرائي وئي هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهرندي ڏٺو. جڏهن بزرگ دعا کان فارغ ٿيو، ان وقت ٻيهر پنهنجي روئداد ڪيس ٻڌائي، تنهن تي بزرگ ڪيس ورائي ڏني: 'اين جاي پاڪان و برگزيدگان الاهي است که عالم ملک و ملکوت گردن اطاعت بزير ايشان نهادند'. چام نندي جي زماني ۾، جڏهن حضرت مخدوم احمد ۽ مخدوم محمد، ولدان مخدوم اسحاق (هالن وارا) ٺٽي آيا، ۽ مڪليءَ جي انهيءَ زمين تي زيارت لاءِ پهتا، ان وقت جتيون لاهي، نهايت ادب ۽ احترام سان دعا گهرڻ بيهي رهيا. ماڻهن جي پڇڻ تي هنن ٻڌايو ته 'اين جاي ست که بر عرش مجيد تفوق دارد'. چاڪاڻ ته هتي 'جلوءِ جمال جهان آرائي حضرت امامين ڪريمين ڏسڻ ۾ ايندو آهي'. چون ٿا ته هڪ دفعي 'حقائق آگاهه ۽ معارف دستگاه'، حضرت ملوڪ شاهه قدس سره، اتان اچي لانگهائو ٿيو. ڪيس انهيءَ جاءِ تي امامن سڳورن جي جلوي جا انوار نظر آيا. هن فوراً اتي ويهي انهيءَ ٽڪريءَ جي چوڌاري پٿرن جي ديوار ڪڍي، حد نشان قائم ڪيا. ان کان پوءِ روزانو پاڻ ميدان کي ٻهاري ڏيندو هو. نواب سيف الله خان ٺٽي جي مغل گورنر انهن حد نشانن تي نئين سر پڪي ديوار ڪڍائي، ۽ ڪلهوڙن جي زماني ۾ صاحب زادي خدا داد خان انهيءَ حصي تي گنبذ ٺهرايو(١).

نواب سيف الله خان، نواب مهابت خان "ڪاظم" کان پوءِ ٺٽي جو گورنر ٿي آيو، ۽ ٥ سال اتي رهيو؛ وفات کان پوءِ سندس وصيت تي لاش انهيءَ اراضيءَ ۾ دفن ڪيو ويو(٢). آقا محمد ڪريم صفاهاني "عاشق"، نادري دؤر جو مشهور شاعر، جنهن کي نادر شاهه پنهنجو وڪيل ڪري سنڌ ۾ موڪليو هو، سو به انهيءَ حوار ۾ دفن ٿيل آهي: جلوه گاهه ڏي ويندي، دروازي کان سؤ قدم اوري، چاري جي ڪناري تي، هڪ پٿر جي ٿلهي تي، سندس مزار موجود آهي؛ ١١٥٥هه ۾ سندس انتقال ٿيو؛ مزار جي ڪتبي جو هڪ شعر آهي:

بتاريخ هر سو شنيد اين ندا، مکان يافتي درجوار حسين.

جلوه گاهه امامين جي چوڌاري هزارين قبرون آهن، جن ۾ ڪيترا نامي بزرگ ۽ مشاهير محو خواب ڏسڻ ۾ اچن ٿا. هن وقت به جلوه گاهه نهايت سٺيءَ حالت ۾ آهي؛ چوڌاري ديوار آهي، اندر ڪشادي صحن جي اولهه ۽ اتر جي ڪنڊ ۾، چٺيءَ هيٺان ۽ پٿر جي ٻچري اندر، زمين جو اهو مقدس ٽڪرو آهي، جنهن لاءِ بزرگن چيو آهي ته ان جو مرتبو عرش

(١) تحفة الطاهرين، ص ٤٢-٤٣. (٢) مقالات الشعرا، ص ١٥٩.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان به اعليٰ ۽ افضل آهي! صحن جي ايوان جي ڏاکڻيءَ ديوار جي دروازي مان ٻاهر نڪرجي ته، ته پٿر جي ڏل تي هڪ پٿر نصب ٿيل آهي؛ ان تي ٻن قدمن جا نشان آهن؛ جن لاءِ روايت آهي تـه اهي حضورجن جي قدم مبارڪ جا نشان آهن!

انهيءَ جلوه‌گاهه جـي تلاءَ جي درستي، ٺٽي جـي سيد ابراهيم‌شاهه، ١٢١١هه ۾ ڪرائـي هئي، جنهن جـي تـاريخ ۾ مير ’مـائل‘ هيٺيون قطعو لکيو:

بـه مڪلي ايـن گزين تـالاب خوش آب،
ڪه آبش در صفا چون مهر و ماهه هست؛
بـــراي خـــرچ درگـــاهِ امــامين،
نـشــان، سيد ابراهيم شـــاه هست؛
خـــرد تـــاريخ تعميرش چنين گفت،
”ڪه ايـن تالاب وقف، جلوه‌گاه هست“.

١٢١١هه — ص ٨٢

قلندر لال شهباز: سنڌ جي روحاني شهنشاهه، حضرت قلندر شهباز شاه جي روضهء پرانوار جي ترميم، مرمت، ۽ درستي هر دؤر ۾ ٿيندي رهي آهي. وقت جي هر بادشاهه ڪجهه نه ڪجهه انهيءَ درگاهه ۾ تعمير ڪرائي، پنهنجي لاءِ سعادت دارين حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

سڀ کان پهريون، سلطان فيروز تغلق جي دؤر ۾، ملڪ اختيارالدين والي سيوستان، روضو مبارڪ، ٧ رجب ٧٥٧هه جو ٺهرايو — هڪ ڪتبي مان اهو معلوم ٿئي ٿو. ٻئي ڪتبي مان پتو پوي ٿو ته روضي مٿان گنبذ، ملڪ جلال الدين، ٧ صفر ٧٥٨هه جو جوڙايو. ديندارخان (سيد پورو عرف ديندارخان — وفات ١٠٤٥هه) جي ڪتبي مان پتو پوي ٿو ته مرزا جاني بيگ به انهيءَ گنبذ جي مرمت ڪرائي، ۽ فيروزي دؤر جا اهي ڪتبا هن لهرائي هيٺ رکي ڇڏيا. شاهجهان جي زماني ۾، جڏهن ديندارخان مرمت ڪرائي، ان وقت هن وري انهن ڪتبن کي ديوار ۾ هڻائي ڇڏيو. ديندارخان، ١٠٤٠هه ۽ ١٠٤١هه ۾، روضي ۾ ڪجهه ترميمون ڪيون؛ سڄي خانقاهه جي مرمت ڪرائي ۽ ايوان ۾ فرش ٻڌارايو؛ ٻه مسجديون ٻه ١٠٤٣هه ۾ خانقاهه اندر تعمير ڪرايون. انهيءَ ساڳئي ديندارخان، ٺٽي امرائيءَ جو مقبرو ٻه ١٠٤٤هه ۾ ٺهرايو. مرزا جانيءَ جي پٽ مرزا غازيءَ (١٠٠٨–١٠٢١هه)، والد جي اڌ رهيل مرمت کي تڪميل تي پهچايو. ميان غلام شاهه ١١٧٣هه ۾ درگاهه کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ نشان پيش ڪيو، خانقاهہ ۽ روضي جي نئين سر مرمت ڪرائي، ۽ هن وقت جيڪا ڏيوڍي آهي؛ سا انهيءَ وقت ميان غلام شاهہ ٺهرائي (١).

ٽالپري عهد ۾، مير ڪرمعلي خان درگاهہ جي مرمت ڪرائي، ۽ درگاهہ ۾ چانديءَ جو دروازو هڻايو؛ مير 'مائل' انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان قطعا تصنيف ڪيا:

(١)

چون به اين روضهء جنان رفعت، که به بابش بود فلک دربان؛
روضهء شاهباز روضهء قدس، لعل شهباز شيخنا عثمان؛
داد اکنون کرم علي خان مير، از کرمهاي ايزد منان؛
بهر ترويج کار خير و اجر، که بود احسن از شهان زمان؛
خوش به ترميم روضه زين نو باب، زيب و تکميل زينت شاهان؛
باب اين روضة الصفا کردند، از زر و سيم مهر و مهر رخشان؛
لوحش الله که بخت و اقبال ست، از درش بخش مقبلان جهان؛
بسکه باب کشود کام دلست، باب اين بارگاهہ فيض نشان؛
دائم از شوق آستان بويش، صبحدم در دعاي باليءِ آن؛
خواند تاريخش اين چنين ”بکمال“، ”قبل الله خيره ز احسان“:
٩١ ٩١+١١٤٠=١٢٣١ھ
باز سالش به ”باب“ گفت دگر، ”ضاعف الله اجره برخوان“:
٥ ٥+١٢٢٦= ١٢٣١ھ
حبذا بارگاہ باب سلام، با سر کام باز کرد بيان؛
٢٠
هم دگر کرده گل دلم اين سال، ”آمد اين باب روضه باب جنان“:
٢٠+١٢١١=١٢٣١ھ
خوش بر اين باب ”مائل“ حق است، سائل خير و خوبيش همه آن.
— ص ٨٤

(٢)

(٢) حبذا اين باب باب روضه جنت نظير،
کامد از خيرا اميرا ذوالکرم اکرام جفت؛

---

(١) هيءَ معلومات درگاهہ تي لڳل ڪتبن مان حاصل ڪئي وئي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هاتفم سال، درستيش ز لوح، سيم و زر،
از طلا و نقره مهر و مه است اين باب گفت.
—ص ٨٤

مسجد اقصيٰ: مير 'مائل' جي هينئين قطعن مان معلوم ٿئي ٿو تہ مير غلام علي خان هڪ نئين مسجد ٺهرائي هئي، جيڪا خوبيءَ ۽ خوبصورتيءَ، نزاڪت ۽ حسن تعمير جي لحاظ سان مسجد اقصيٰ جي مماثل هئي. اها مسجد ١٢٢٦هہ ۾ جڙي راس ٿي؛ پر قطعي مان اها خبر ڪانہ ٿي پوي تہ ڪهڙي شهر ۾ جوڙائي ويئي؛ گمان آهي تہ حيدرآباد ۾ ناهي ويئي هوندي. هينئين قطعن مان ميرن جي تعميري جدوجهد ۽ ڪارگذاريءَ جو پتو پوي ٿو.

(١) نام حق کز پيرويء سنت، مبعوث حق،
آنکہ در شهر، مدينہ ساخت مسجد اولا؛
گشت تعمير، مساجد از پئي شغل، صلواة،
بر خداوندان قدرت لازم از حکم، خدا؛
خاصہ بر اصحاب دين و جملہ شاهان، قديم،
واجب آمد همچو فرض اين سنت، لازم ادا؛
زين جهة در شهر کوفہ سنتا تعمير ساخت،
همچو بيت الله نو مسجد علي المرتضيٰ؛
شکر لله کاين زمان بر پيرويء سنتش،
شام والادل غلام نام شام اوليا،
خسرو، سند آن مخاطب با عنايت خان شاه،
پيرو، دين، نبي و ملجاي اهل، رجا؛
ساجداً لله پي شغل صلواة المومنين،
طرفہ مسجد کام از سعي و صفائي بيش؛
کرد اين مسجد بطرح مسجد اقصيٰ بنا،
کعبہ طاعات عالم قبلہ اهل رجا؛
حبذا نو مسجدي عالي کہ باب، طاعتش،
باز چون باب السلام آمد بصد صدق و صفا؛
حبذا نو مسجدي عالي کہ آمد ز ارتفاع،
قبہ هائش مرتفع چون قبہ هاي بر سما؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حبذا نو مسجد، روشن که خورشيد و قمر،
ميکند از پرتو، روز و شبش کسب، ضياء؛
تا نمايد اقتدا بشنيده صوتش اهل عرش،
مي رود صوت، اذانش راست تا عرش علاء؛
کو امام و مقتدي گاه دعا خواهد ز حق،
حرمت، محراب اين مسجد حصول، مدعا؛
سال تعمير، شريفش چون همي جستم ز غيب،
”طرفہ اعلا مسجد اقصيٰ ست“ اين آمد ندا؛
١٢٢٦ هم
باد يا رب از مساجد تا جهان روشن چراغ،
باد روشن تر چراغ دولتش صبح و مسا!
تا دعائش از کرم ايزد نمايد مستجاب،
’مائل‘ حق در صلواة الخمس مي گويد دعا.
– ص ت
(٢) چون شهہ سند غلام علي آن خان کريم،
ساخت از بهر حق اين مسجد زيبا بازيب؛
هاتف، غيب چنين سال بنايش فرمود،
”گشت اين مسجد از مسجد، اقصيٰ با زيب“؛
١٢٢٦هم
يارب اين مسجد شاهي ابداً با شہ سند،
باد چون کعبہء حق قائم و برپا با زيب!
– ص ت

مقبرهٔ شاهہ مسکين: ٺٽي ۾ شاهہ مسکين عليه رحمة جو مقبرو اڄ تائين مشهور زيارتگاهہ آهي؛ اهو بزرگ مرزا عيسيٰ جي زماني جو مشهور ۽ ڪامل ولي الله آهي؛ مرزا عيسيٰ جي زماني ۾، پورچوگيزن جيڪو ٺٽي تي حملو ڪيو ان ۾ اهو بزرگ به شهيد ٿيو.

مرزا عيسيٰ ۽ سلطان محمود بکريءَ جي وچ ۾، مرزا حسين ارغون جي انتقال کان چند ڏينهن اڳ (٩٦٢ هم)، مصحف شريف تي جيڪو ناهہ ٿيو هو، سو سنڌ کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڪٽڻ کان پوءِ به هلي نہ سگهيو. چنانچہ ورهاست جي پهرئين سال ئي، سلطان محمود ۽ مرزا جي وچ ۾ اختلاف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيدا ٿيو: نوبت جنگ جدال تائين وڃي پهتي. مرزا عيسيٰ، امداد وٺڻ لاءِ، پورچوگيزن ڏانهن سفارت، بسين (BASSEIN) شهر ۾ موڪلي. پورچوگيزي گورنر فوجي امداد ڏيڻ قبول ڪئي: سنڌ سان تجارتي مقاصدن خاطر، تعلق قائم ڪرڻ لاءِ هونءَ به خواهشمند هو ۽ هي موقعو هن ڪي غنيمت نظر آيو. چنانچه هن ٢٨ جهاز ۽ سٽ هزار سولجر فوراً، پيڊرو باريٽو رولم (PEDRO BARETTO ROLIM) جي ڪمان هيٺ، سنڌ ڏانهن ڏياري موڪليا. اها ڪمڪ جنهن وقت ٺٽي پهتي، ان وقت مرزا عيسيٰ، سلطان محمود جي مقابلي لاءِ ٺٽي کان ٻاهر ويل هو: جنگ جي نوبت ڪانه آئي، ۽ ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ صلح ٿي ويو. جڏهن اهو اطلاع ٺٽي پهتو، ان وقت پورچوگيز جنرل پنهنجا اخراجات طلب ڪيا. مرزا عيسيٰ اڃا پهتو ڪونه هو: مرزا جي پٽ ڏاوان ڏيڻ ۾ پس و پيش ڪئي: پورچوگيزن اوچتو هڪ ڏينهن منجهند جو ٺٽي تي حملو ڪيو: سڄي شهر کي باهه ڏنائون: دڪان، گهر ۽ بازاريون لٽيائون: ۽ تقريباً ٨٠٠ سؤ مسلمانن کي مسجدن ۾ جمعي جي نماز پڙهندي شهيد ڪري ڇڏيائون. ٺٽي ۾ انهيءَ ريت جيڪا لٽ ڦر ٿي ان جو بيان ڪندي، مسٽر ايٽڪن، سنڌ جو گزيٽيئر نويس، لکي ٿو ته:

"...... destroying property worth two million of gold, and went off with such loot, as had rarely been taken in Asia. This is a Portuguese version of the affair".

- Sind Gazetteer, Vol: A, 104-5

تحفة الڪرام لکي ٿو ته آهي فرنگي، گوا کان اچي، لاهوري بندر تي لنگر انداز ٿيا: جمعي ڏينهن، ٩٦٢ هه ۾، عين نماز جي وقت، هو شهر ۾ داخل ٿيا، ۽ بيدريغ لٽ ڦر ۽ قتل غارت شروع ڪري ڏنائون: بازار امير بيگ ۽ جامع فرخ ۾ گنج شهيدان لڳي ويا: اهي به جايون خونريزيءَ جون خاص طرح آماجگاهه بڻيون: ليڪن متفرق طرح به سڄي شهر ۾ خون خرابو ڪيائون: ويندي وقت، سڄي شهر ۾ بارود وجهي باهه ڏيئي هليا ويا.

مرزا عيسيٰ فوراً اچي ٺٽي پهتو: پڳل ٺٽل جاين کي درست ڪرايائين: شهر پناهه نئين سر ٺهرايائين: ازانسواءِ سمنڊ کان جيڪا ڪشادي نار لاهوري بندر تائين ايندي هئي، ان جا ٻئي پاسا پٿرن سان لترائي، ان کي ايترو سوڙهو ڪري ڇڏيائين، جيئن جهاز اچي نه سگهي: سمنڊ ۽ بندر جي وچ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ پهري لاءِ هڪ ننڍو قلعو ٺهرايائين جنهن کي شاهه بندر سڏيو ويندو هو.
(تحفة الڪرام، ص ٦٧/٣)

تحفة الطاهرين جي مصنف جو قول آهي ته 'جامع مير فرخ ارغون ۾ پهچي، پورچوگيزن قتل عام شروع ڪري ڏنو، ۽ "انداز دو هزار کس ڪه بسياري از اولياءالله دران ميان بودند، بدرجهء شهادت رسانيدند".'
-ص ٦٥

انهيءَ مسجد ۾ جيڪي شهيد ٿيا، تن کي مسجد جي اترينءَ ديوار سان دفن ڪري، گنج شهيدان تيار ڪيو ويو. ساڳئي مصنف جي قول مطابق، بازار اميربيگ ۾ به اهڙيءَ طرح حادثو ٿيو، پر اتي،

"زياده ه صد کس ڪه درميان شان ابرار و احرار بودند
بدرجهء شهادت فائز ساختند". -ص ٧٥

اهو ٻيو گنج شهيدان، جامع بازار اميربيگ جي ڏکڻ ۾ ڏاهيو ويو: اهي ٻيئي گنج شهيدان مغلواڙي ۾ هئا. ٽيون گنج شهيدان اگر محلي ۾ ٿيو. تحفة الطاهرين جو صاحب لکي ٿو ته 'انهيءَ مسجد ۾ به پنج سؤ کن مسلمان شهيد ٿيا، جن کي پڻ مسجد جي پير ۾ دفن ڪيو ويو.' -ص ٧٨

انهيءَ خونريزيءَ ۾ جيڪي بزرگ ۽ اولياء شهيد ٿيا، انهن ۾ شاهه مسڪين عليه رحمة به هو. تحفة الڪرام جو صاحب لکي ٿو ته:

"شاه مسڪين فقيري ڪامل، سيدي والا نسب تڪيه دار
مڪان مدفنست، در فترت فرنگيان شهادت يافته، در
صاحب ڪمالان آسوده، در ته بقدر بزرگي و تفوق ڪمالات
اشهر، ميان ابوالقاسم نقشبندي فرموده، در ته بزرگي
به اين ڪمال مدفن نيافته، الحق زيارتش برارندهء هرگونه
مرادات واقع". - ص ٢٤٦/٣

هن شهيد درويش جي جيڪا هن وقت درگاهه آهي، اها ڪنهن وقت سندس رهڻ جي جاءِ هئي. انهيءَ بازار کي جنهن ۾ مرحوم جي خانقاهه آهي، ارغوني دؤر ۾ غله بازار (آن جي بازار) سڏيو ويندو هو، ۽ انهيءَ بازار جي نسبت ڪري انهيءَ محلي جو نالو "محلهء غله بازار" هو (تحفةالطاهرين ص ٥٥). تحفة الطاهرين جي مصنف، سندس احوال لکندي هيئين طرح ڪيس ياد ڪيو آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”شاهباز فضاي لاهوت، يکه تازان ميدان جبروت، سر دفتر اولياي کبار، سالار قوافل ابرار، صاحب مناقب عليه، مظهر کرامات جليه، گلدستهء بوستان اصطفا، گل سرسبز حديقهء ارتضا، شهسوار مضمار معرفت و يقين، سيد شاه مسکين“. - ص ۵۵

اڳتي هلي لکي ٿو-

”از روات ثقات منقول است که آن بزرگوار بعالم روحانيت در محافل اولياء الله بمنصب جانشينيء حضرت غوث الاعظم قدس سره سرفرازي دارد...... زيارت فيض اشاعت او، گره کشاي کار فروبستگان، و مرهم بند ناسور دلخستگان است، هرکه از صدق ارادت باستانش رسيد بکام دل آرميد“. - ص ۵۵

'بزرگ هميشه ذکر فکر ۾ مشغول رهندو هو، ۽ صلوات شريف هميشه زبان تي هوندي هيس. جيڪو ماڻهو صلواة پڙهندو هو، ان کي نهايت ئي قرب ڏيندو هو، ۽ ان جي حاجت روائي فوراً ڪندو هو. پنهنجي زندگيءَ ۾ هن ڪيترن کي ئي صدق وفا جي مقام تي پهچائي ڇڏيو: انهن مان هڪ خاڪي شاهه به آهي، جنهن سموري زندگي شاهه مسڪين جي خدمت گذاريءَ ۾ گذاري ڇڏي، ۽ ”آنچه يافت يافت“: انهيءَ خاڪي شاهه جي مزار به پنهنجي مرشد سان گڏ آهي.' (تحفة الطاهرين ص ۵۵-۵۶)

ٺٽي ۾ اڄ تائين شاهه مسڪين جو وڏي ڌوم ڌام سان عرس ٿئي ٿو. سوين ماڻهو روزانو زيارت ڪندا رهن ٿا. خانقاهه جي مرمت هر سال ٿيندي رهي ٿي. ٽالپرن جي عهد ۾ هڪ اهل خير بزرگ، ملا غلام احمد ولد ملا عبدالڪريم، ۱۲۲۸ھ ۾، درگاهه جي مرمت ڪرائي هئي، جنهن تي مير 'مائل' هيٺيان قطعا تصنيف ڪيا:

(۱) باجاهه حق چون اين زمان يمن شهم مسکين نواز،
بگرفت باز اين مقبره زين نو بنا رشد گزين؛
از خير آنکس کو بجان صادق غلام احمد است،
چون باب خود عبدالکريم در زمره ارباب دين؛
سال بنايش صبحدم گفتم چنين روح القدس،
”بر بانيء اين مقبره باجاه حق صد آفرين.“
۱۲۲۸ھ - ص ۸۲

(٢) ايـن رشـڪ ارم مقبـره سيـد مسڪين،
بگرفت چو زين تازه بنا تـازه فضا زود؛
از خير غلام احمد، نـامي ڪه در احباب،
چون باب ڪريم است به هر باب ذوي الجود؛
تاريخ بنائش ڪه ز نو آمـــده بـــا الخير،
”بـــا خير به از مقبره گو“ هاتف فرمود.

١٢٢٨هه — ص ١٠٠

مٿين قطعن مان معلوم ٿئي ٿو ته سپ ڪان ڀربون خانقاهه ۽ مقبرو ملا غلام احمد ٺهرايو، جنهن کي اڄ تائين هر سال ٿئي جا اهل خير مرمت ڪرائيندا اچن ٿا.

علي آباد جو قلعو: ٽالپرن، سنڌ جي دفاع لاءِ راجپوتانه ۽ ڪوهستان طرف ڪيئي مستحڪم ۽ مضبوط قلعا پنهنجي دؤر ۾ ٺهرايا. رني ڪوٽ جي قلعي کي نئين سر آباد ڪيائون، تاڪ ڦلات جي حملن کي اتي روڪي سگهجي، ۽ اهڙيءَ طرح ريگستان جي وسيع سرحد ۾ ٨-٩ قلعا تيار ڪرايائون، تاڪ راجپوتن جي پيش دستن کي سنڌن سرحد تي ئي پنجو ڏيئي سگهجي. چند قلعا اڃا ڪن جاين تي موجود آهن، جن جي طرز تعمير ۽ پختگي ڏسي ٽالپرن جي دفاعي اهتمام ۽ مضبوطيءَ جو داد ڏيڻو پوي ٿو.

(١) نئون ڪوٽ، جنهن جو اصل نـالو فتح ڳڙهه هـو، سـو مير فتح علي خان، ١٢٠٤هه ۾ ٺهرايو، جيڪو اڃا تائين موجود آهي. جهڏي لائين تي، نبي سر ڏانهن ويندي، وات تي نئين ڪوٽ جي اسٽيشن اچي ٿي، جتان لهي نئين ڪوٽ جي ڳوٺ ۾ وڃجي ٿو؛ قلعو موجود آهي، ۽ ڳوٺ به چڱو موچارو آهي.

(٢) اسلام ڪوٽ يا اسلام ڳڙهه بہ ساڳئي سال ١٢٠٤هه ۾، مير فتح علي خان، فتح ڳڙهه کان چاليهه ڪوهه پري اتر طرف ٺهرايو؛ اهو به اڄ تائين موجود آهي، ۽ ان نالي سان ڳوٺ ٿر ۾ وڏو واپاري مرڪز آهي.

مير حسن علي خان مصنف ”شاهنامهء سنڌ“ انهن ٻنهي قلعن لاءِ لکي ٿو:

انهيءَ طـرح دو قلعهء شاهـوار،	بنا ڪيئين به سرحد يڪ يڪ حصار؛
نئون ڪوٽ هن وقت جنهن کي چون،	اهـو فتح ڳڙهه قلعو ٿيو بـي سخن؛
ٻيو اسلام ڳڙهه مير جـو يادگار،	جڙيا ٿر ۾ هي ڪوٽ ٻئي استوار.

— ص ٤٥

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣) رني ڪوٽ، مير ڪرمعلي خان جي دؤر ۾، نواب ولي محمد خان لغاريءَ جي نگهداريءَ هيٺ، ١٨١٢ع ڌاري، نئين سر آباد ٿيو. اهو قلعو، سن جي شهر کان اتر تي ٨-١٠ ڪوهه پري ٿيندو؛ مٿي پهاڙ تي آهي؛ موهن جي نئين بہ منجهانئس ٿي لنگهي؛ تعمير جي قابليت حيرت انگيز حد تائين اٿس، جنهن مان اُن جي تاريخي قدامت ظاهر آهي. مير حسن علي خان انهيءَ ڪوٽ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته:

رنيءَ جو پڙتو ڪوٽ هوندو اوهان،
هي ان جي عمارت جو شرح و بيان:
عجب جهڙو ڪوٽ آهہ در ڪوهسار،
بزرگن کان منهنجي رهيو يادگار؛
ائين سنگتراشن تراشيا پهڻ،
تراشيو ٿي جيئن بي ستون ڪوهہ ڪن؛
سراسر بنا ٿيو ز سنگ رخا،
ٿي ڪوهن ۾ ديوار ان جي بپا؛
بنا هن تي ان ڪوٽ جي استوار،
بپا ڪيا سوين برج استاد ڪار؛
انهيءَ ڪوٽ جي وچ ۾ محڪم مڪان،
بنا ڪيئون رکيئون شيرگڙهہ ان جو نانءُ؛
جڙي پي بہ ان طرح محڪم سرا،
چون جنهن کي ميري تا از ابتدا؛
عجب تر تہ ان ڪوٽ جي درميان،
وهي نئين ٿي ان ۾ بہ آب روان؛
قلعي کان ٻهر نئين جي اندر ميان،
نہ ڏسندين تون پاڻيءَ جو نام و نشان؛
فقط ڪوٽ جي وچ ۾ ڏسندين تون آب،
درن کان پوءِ ٻاهر سراسر سراب؛
تري ۾ پوءِ ان نئين جي ٻهر گذر،
اُهندي ايرندي ٻهاريئون بہ در؛
سوين لوهہ جا مڻ مٿس صرف ٿيا،
مگر زور پاڻيءَ جي موڙي ڇڏيا؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيئون سترهہ لک سترهہ سؤ ٿيا هزار،
ٿيا خرچ ٿيو راس تڏهن حصار؛
در، آهني ڪيئن ٿيا ڪارگر،
رهڻ ات تڏهن ٿيو بہ دشوار تر؛
اچيو ڪوٽ پي ڪم وڃي گاه گاه،
نہ چاڙهو قلعو محض بيڪار آهہ.
— ص ٩٢

رنيءَ ڪوٽ جي نئين سر آبادي واقعي ميرن جي تعميري ڪاوشن ۽ قابليتن جو قابل تعريف يادگار آهي. اُن مان وهندڙ نئين موهن کي جنهن نموني تي قلعي ۾ اندر بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل آهي، سو پڻ ڪاريگريءَ جو تعجب انگيز مثال آهي. نئين جو قلعي کان ٻاهر ٻيو ڪوبہ رخ نظر ڪونہ ٿو اچي، جنهن مان دشمن فائدو وٺي سگهي ها.

اهڙيءَ طرح ڪوهستان خواه راجپوتانا جي سرحدن تي ميرن ڪيئي قلعا جوڙايا. ٿر جي سرحد وارن قلعن جي مضبوط قطار، راجپوتن کي سيخ پا ڪيو؛ گهڻو ئي اعتراض ڪيائون، ليڪن ميرن ٻڌي اڻ ٻڌي ڪري پنهنجو دفاعي بندوبست سمورو پورو ڪري ڇڏيو؛ جنهن بعد جوڌپور ۽ بيڪانير طرفان هرقسم جي حملي جو خطرو هميشہ لاءِ دور ٿي ويو.

ميرن جي انهن چند قلعن جا نالا تاريخ ۾ ملن ٿا؛ پر ڪن ڪوٽن جا نالا ئي تاريخ جي صفحن تان مفقود آهن، جيئن تہ قلعي علي آباد جو نالو تاريخ ۾ موجود ڪونہ آهي. اهو قلعو مير ڪرم علي خان ٺهرايو. قلعو ڪٿي ٺهيو، ان جو پتو ڪونہ آهي؛ البتہ مير 'مائل' جي بياض مان تعمير جي تاريخ جا قطعا ملن ٿا (١).

(١) صد شڪر حق کہ يمن نبي و علي و آل،
ڪز يمن شان شهان، زمان اند نامدار؛
شاهِ زمان ڪرم علي شہ مراد بخش،
فرمان رواي سند بصد عز و اقتدار؛

(١) تعلقي ٽنڊي باگي ۾، ڪارياٽو ۽ نئن ڏاڏاهہ جي پرسان، علي آباد ديهہ ۽ براج جي علي آباد ڊسٽريبيوٽري موجود آهن؛ الٻي، قريب ئي، ڳوٺ ۽ قلعي جا قتل آثار بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا: ممڪن آهي تہ اتي قلعو علي آباد هجي؛ اها جاءِ ٽنڊي باگي کان ٧-٨ ميل پري آهي: ليڪن هن قطعي طرح معلوم ٿئي ٿو تہ اهو قلعو ڪنهن بلنديءَ تي يا ٽڪريءَ تي هو - ڳوٺ علي آباد جن ڏٺو هوندو، اهي بهتر اندازو ڪري سگهندا!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روشن چو مهر و ماه ز انوار خسروي،
والا نسب خجسته حسب عالي التبار؛
يكدل به بزم و رزم بهم همچو جسم و جان،
از يک دلي بشاهد عيش و ظفر دو چار؛
كردند طرح برسر، كوهي فلک شكوه،
با صد شكوه تازه فصل، جهان مدار؛
گردون بنا وسيع فضا ما من الوري،
خيبر نما قرص صفاً در صف، شمار؛
از بسكه در عمارت سنگين نموده اند،
سنگين بكوه آمده هر سنگ اين حصار؛
از بسكه اين حصار فلک رفعت آمده،
بگرفته زو حصار فاک تازه افتخار؛
فكر، رسا برفعت شانش نمي رسد،
گر حرف، وصف او بكند جمله روزگار؛
تا سرفراز جمله حصار، جهان شده،
سركوبيء عدوي شهان كرده اختيار؛
عالي حصار آنكه بهر برج باره اش،
ميبارد از حصار فلک فضل كردگار؛
هر شير همچو روبه گريزان شود ز وي،
گيرد ببرج سير گرش كرگسي قرار؛
حصر، صفات محكميش كي توان نمود،
باشد به روم و روس كجا هم چنين حصار؛
عون، علي چو ساخته آباد از كرم،
بگرفته طرفه با "علي آباد" اشتهار؛
من جاء فيه كان له الامن من هموم،
نقش است روي باب بلندش بصد نگار؛
هوش و خرد بطول صفايش چو ماند گم،
ديده دلم بسال بنايش در انتظار؛
سال شروع اين علي آباد نام حصن،
بهر، نشان نام، شهان، نكو شعار؛
فرمود بامراد چنين، صبحدم خرد،
"كرد از كرم علي آباد اين حصار"؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تـا برقرار بـاد حصار، فلک مدام،
بـاد ايـن حصار و شاهه شهان دائم القرار!

— ص ۷۸

اهو قلعو ڪنهن پهاڙ تي نهرايو ويو هـو. تمام ڪشادو ۽ مضبوط هو. شان شڪوه ۾ بہ بيمثل هو. سڄو پٿر جو ٺهيل هو، ۽ ايڏو محفوظ ۽ مضبوط هو، جو ڇڙو ڳجهہ قلعي جي مٿان ويهي رهي، تہ شينهن بہ لومڙ وانگر دُم دبائي ڀڄي وڃي. مير 'مائل'، مبالغي جي حد ڪري ڇڏي آهي، جڏهن لکي ٿو تہ انهيءَ قلعي جو مثال روم ۽ روس ۾ بہ ڪونہ هوندو!

(۲) خوش بہ رشدم کرم زعون علي، بمرادم شد اين گزين حصن است؛
نـامور زين شهان نيکو نـام، علي آباد نـام اين حصن است؛
بسکہ برکوہ آسمان فرسا ست، در نظر آسمان زمين حصن است؛
آسمان رفعت و زمـيـن وسعت، کي بروي زمين چنين حصن است؛
بـاکمال متانـت و رفـعـت، حبذا آسمان قريـن حصن است؛
بسکہ آباديش ز حفظ علي ست، همچو حصن حصين همين حصن است؛
تـا سـر فتنہ از سرش بمرد، طرفہ سرکوب خصم اين حصن است؛
بـهـر فتح المبين ديـن متين، همچو ياسين بہ سي مبين حصن است؛
گفت سـال درستيش هـاتف، "علي آباد بهہ متين حصن است"؛
۱۲۳۴ھ
حق کند عافيت قـريـن شهان، الحق اين عافيت قرين حصن است؛
ورد 'مائل' بحق دعاي شهان، هردم الحق بوصف اين حصن است؛
اصل آهن چو سنگ مـي باشد، طرفہ از سنگ آهني حصن است.

— ص ۷۹

شاهہ مبين: مير 'مائل' هڪ قطعو لکيو آهي، جيڪو ٺٽي جي مشهور ولـي الله، حضرت شـاهہ مبين رحمة الله عليه، جـي سلسلي ۾ آهي. حضرت شـاهہ مبين جنهن کي شاهہ منبو بہ سڏيو وڃي ٿو، سـو حضرت غوث الثقلين جي اولاد مان هو، ۽ شاهہ حسين ارغون جي ڏينهن ۾ (۹۲۷ھ) سيد شڪرالله شيرازيءَ سان گڏجي ٺٽي ۾ آيو. سيد ڪمال شيرازي ۽ شاهہ عبدالله حسيني بہ انهيءَ سنگت ساڻ هتي آيا. قاضي سيد شڪرالله ۽ شاهہ صاحب جي وچ ۾، تحفة الڪرام جي لکڻ مطابق، ڏاڍو گهرو مٺ ـ محبت جو رشتو هو (۳/۲۴۵). مير علي شير لکي ٿو تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"حصور و مجرد در گذشت، کراماتش اظهر و خوارق
آياتش اشهر، زيارتش بر آرندهء حاجات عموم
خلق الله". —ص ٣/٢٤٥

هيءَ بزرگ، ٺٽي ۾ پنهنجي هڪ مريد جي گهر ۾ اچي رهيو؛ جڏهن انتقال ڪيائين ته سندس لاش انهيءَ گهر ۾ ئي دفن ڪيو ويو. جنهن مريد وٽ رهيو، اهو ۽ ان جي والده بہ سندس پيراندي‌ءَ کان دفن ٿيل آهن. گويا جتي هاڻي مقبرو آهي، دراصل اِهو اُهو گهر آهي جنهن ۾ بزرگ قيام پذير ٿيو. اهو گهر (يعني، اهو مقبرو) گدا بازار ۾ هو؛ انهيءَ محلي کي ئي محلہ گدا بازار سڏيو ويندو هو: اڄ اهو پير منبي جو محلو ڪري سڏجي ٿو. تحفة الطاهرين جي مصنف هن القابن سان درويش کي ياد ڪيو آهي:

زبدهء عارفان کامل، سلاله واصلان اهل دل، مخزن
هدايت، معدن ولايت، شاهباز اوج جبروت، محرم خلوت
سراي لاهوت، نخلبند گلستان توحيد، رنگ بخش بوستان
تفريد، شارب رحيق تحقيق، سالک مسالک توفيق،
قدوة الموحدان وارستہ، حضرت سيد منبي ...."

اڳتي هلي لکي ٿو ته:

"گم گشتگان تيہ حالات را بشهرستان هدايت رهبري
مي فرمود، و سر گشتگان ظلمت جهالت را بشغل
معرفت راه مي نمود، مقامات عاليش ازان بلند تر است،
کہ طائر کلک بر اوج بيانش پرواز نمايد و مرغ بيان
بر فراز اوصافش بال پرواز کشايد".

سندس مزار جي زيارت لاءِ لکي ٿو:

"مزار فيض آثارش مهبط انوار الاهي، و مرقد پر
انوارش محل تجليات لا متنهائي است، سائلان درگاهيش
را هردم گل، اميد بدامان، و آب مراد در زير ران". —ص ٨٤

سيد شڪرالله، اسان جي شاعر سيد غلامعلي 'مائل' جو وڏو ڏاڏو هو، ۽ سيد مبين ان جو ساٿي، سنگتي ۽ محبتي هو؛ تنهنڪري مير صاحب پنهنجي هيٺئين قطعي ۾ انتهائي معتقدانہ جذبات پيش ڪيا آهن؛ اهو قطعو زيارت ڪندي ڪندي، شاعر، مزار پرانوار جي ضيا بارين ۽ تجليات کان متاثر ٿي لکيو آهي؛ فرمائي ٿو:

بدرگاهت اي شاهِ سيد مبين، مرا از قدير است چو راهي نياز؛
ازين راه و رسمِ نيازِ قديم، که دارم بدرگاهت از فرطِ ناز؛
بہ تقدير عجز و نياز دامِ، بہ رويم بفرما درِ فيض باز؛
کہ سازم بدرگاہِ فيضِ تو عرض، ز عجز و نيازِ دلي جملہ راز؛
بس اين عرض عجز است ز ”مائل“ بحق،
ببين عجزم اي شاه عاجز نواز. —ص ١١٩

قطعي ۾ تخاطب ائين ڪيو اٿائين ڄڻ پاڻ شاهه مبين جي دربار ۾ حاضر آهي، ۽ سندس روبرو پنهنجا معروضات پيش ڪري رهيو آهي.

٣- سنڌ جا سياسي ۽ سماجي واقعا

مير ’مائل‘ جي بياض ۾، انهيءَ زماني جي سياسي ۽ سماجي واقعن تي پڻ ڪيترا قطعا ملن ٿا، جن کي سنڌ جي تاريخ ۾ هر لحاظ سان اهميت حاصل آهي. هن هيٺ ترتيبوار آهي قطعا پيش ڪجن ٿا.

زمان شاهه افغان: نادر شاهه جي ڪاهه کان پوءِ سنڌ جي دامن دهليءَ کان ڇٽي، ليڪن وري وڃي افغانن سان اٽڪي. نادر شاهه جي قتل بعد، افغانستان ۾ درانين جي حڪومت قائم ٿي. سنڌ، حسب دستور، ڪلهوڙن واري رسم رواج کي ٽالپري عهد ۾ به قائم رکندي آئي. احمد شاهه ابداليءَ بعد، تيمور شاهه تخت تي ويٺو. ان جي زماني ۾، سنڌ سان سندس نئون عهدنامو ٿيو؛ اهو عهدنامو ١٢٠٧هه (١٧٩٢ع) شڪارپور ۾ ٿيو، ۽ سنڌ جي حڪومت جو پروانو، هڪ جوهردار تلوار ۽ هڪ هاٿيءَ سميت، مير فتح علي خان تي عنايت ٿيو. جنهن جي قيمت ۾ ٢٤ لک روپيا سنڌ بقايا ۾ ڏيڻ قبول ڪيا. تيمور شاهه کان پوءِ زمان شاهه تخت تي ويٺو؛ ليڪن سخت ظالم ۽ خونخوار هو، جنهنڪري افغانن ان کي لاهي، ان جي ڀاءُ شجاع الملڪ کي تخت تي ويهاريو. زمان شاهه تخت تي ويهندي شرط ڏيل جي وصوليءَ لاءِ سنڌ تي ڪاهه ڪئي، ليڪن پٺيان جي انتشار سبب ڪيس واٽ تان ئي موٽڻو پيو. مير ’مائل‘ انهيءَ خوشيءَ ۾ هڪ قطعو چيو آهي:

چگويم ز تشريف شہ سوي سند، کہ در شور تشريف يکماه رفت؛
ولي باز آمد بخير اين خبر، کہ واپس ز رہ شاه جمجاه رفت؛
مگر بهر پيش آمدِ فوج شاه، ز دلهاي ما لشکرِ آه رفت؛

ببين حڪم شاهنشہ عالمين، | ڪہ حڪمش چسان برسرِ شاه رفت!
بوجہ طرب سال اين خوش خبر، | بفرمود هاتف "نہ از راه رفت".

۱۲۰۸هہ

پانئجي تو تہ عهدنامي موجب، جيڪا ڏيل سنڌ جي حڪومت کي ڏيڻي هئي، سا پهچي ڪانہ سگهي، جنهنڪري زمان شاهہ چڙهائي ڪئي هئي.

۱۲۱۸هہ (۱۸۰۳ع) ۾ شاهہ شجاع الملڪ سان وري عهدنامو ٿيو، جنهن مطابق ۱۰ لک روپيا روڪ هن بقايا ۾ وصول ڪيا، ۽ ۵ لک ساليانو جو واعدو ٿيو. اهو عهدنامو مير غلامعلي خان سان ٿيو. شجاع الملڪ جي حالت بہ گهرو لڙائيءَ سبب ڪمزور ٿي ويئي، جنهنڪري ۱۲۴۰هہ (۱۸۲۴ع) ۾ آخري طرح سنڌ پنهنجي جند هميشہ لاءِ ڇڏائي ڇڏي، ۽ نہ فقط ايترو بلڪ شڪارپور جو صوبو جيڪو هميشہ کان وٺي افغانستان جو هڪ حصو ٿي ويو هو، سو بہ اتان آزاد ڪرائي، سنڌ سان شامل ڪيو ويو.

مير 'مائل' زمان جي موقعي تي بہ قطعو تصنيف ڪيو:

شاها بتو اين مژده نو باد مبارڪ، | و از بهر شهان فتح خداداد مبارڪ؛
زين مژده ڪہ رفت شاه واپس از سند، | شاهنشہ دين با تو فرستاد مبارڪ!

— ص ۸۸

ايران سان تعلقات: سنڌ جي ٽالپري حڪومت جا ايراني حڪومت سان دوستانہ تعلقات تمام استوار هئا. سفيرن وڪيلن جي بہ ڏي-وٺ ٿيندي رهندي هئي. سوکڙيون پاڪڙيون بہ هڪٻئي ڏانهن اينديون ويندون هيون. غالباً انهن تعلقاتن جو اهو نتيجو نڪتو جو ايراني تمدن سنڌ جي دربار تي ڇانئجي ويو، جنهن ٽالپرن جي مذهبي اعتقاد تي بہ اثر ڪيو، ۽ منجهانئن ڪن شيعيت ڏانهن مائل ٿي ويا. مسٽر آوٽراءِ پنهنجي ڪتاب "سنڌ جا مير" ۾ لکي ٿو تہ "ٽالپر ڏاڍي پوڻي مڙيئي مذهب جا سني هئا، مير نصيرخان کان سواءِ، جو شيعو هو ۽ تابوت جهنڊا وغيره ڪيندو هو" (ص ۴۱) اها ساڳي راءِ ڊاڪٽر برنس بہ لکي آهي:

"The Talpurs were originally Soonnees like Balochees and Sindhians in general. But their connection with Persia has infected the court with the heresies of that kingdom: and with the exception of Muradali & Sobdar, who are Still attached to the orthodox doctrines, they have become Sheah's or followers of Ali". P. 81

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متئين؛ شهادت مان به معلوم ٿئي ٿو ته ٽالپر ابي ڏاڏي ته شيعا ڪونه هئا، ليڪن ايراني دربار سان دوستانه وابستگيءَ سبب منجهن اهو اثر آيو؛ مگر تنهن هوندي به منجهائنن ڪي حڪمران پنهنجي اصلوڪي عقيدي تي قائم رهيا.

ٽالپرن ايران ڏانهن سفيرن موڪلڻ جو سلسلو غالباً سنه ڪان پهريون ۱۲۱۴هه ۾ شروع ڪيو. ان وقت ايران جو بادشاهه فتح علي شاهه قاچار هو. ميرن مرزا محمد عليءَ نالي هڪ وڪيل ايران موڪليو، جيڪو واپسيءَ ۾ مرزا اسماعيل نالي ايراني سفير ورتيون آيو. انهيءَ کان پوءِ اها آمدرفت برابر قائم رهي. مير ڪرم علي خان جي زماني ۾ ملا محمد اسماعيل سفارت وٺي ويو هو، جيڪو واپسيءَ ۾ پاڻ سان گڏ خسروخان گرجي خريد ڪيون ورتيون آيو، جيڪو اڳتي هلي سنڌ جو وزير ۽ امير ٿيو.

پهرئين سفير مرزا محمد عليءَ جي واپسيءَ ۽ ايراني سفير مرزا محمد اسماعيل جي آمد تي اسان جي شاعر، مير 'مائل'، هيٺيان قطعا تصنيف ڪيا:

ـ قطعه در مبارک باد آمدن ميرزا محمد علي وکيل از ايران، بمعه وکيل سلطان فتح علي خان قاچار ـ

بنازم کز ايران دگر در وطن، — محمد علي ميرزا آمده؛
چو هنگام رفتن دعا خواه بود، — خدا کرد با مدعا آمده؛
ز سلطان ايران گرفته وکيل، — باقبال شاهان ما آمده؛
خوش آمد که خوشنودي طبع من، — ز بشنيدن، اين صدا آمده؛
دل، من بشکرانهء اين نويد، — بشارت دهم مرحبا آمده؛
بحمد الله کاين مسلم، پاک دين، — سلامت بحفظ خدا آمده؛
فبلغ دعاي الي من له، — نويد، حصول، رجا آمده؛
فبلغ تساليم شوقي اليه، — پيامم به پيک، صبا آمده؛
ببزم، شهان با روي سرخرو، — ز 'مائل' بحق اين دعا آمده.

ـ ص ۱۸۶

ـ قطعه مبارک باد تاريخ تشريف آوريء ميرزا محمد اسماعيل وکيل سلطان ايران در سند ـ

مژده اي دل کاين زمان از حضرت خاقان و شاه،
مژده تشريف مرزاي بما خوش آمده؛

میرزايم سيد اسماعيل ذوالمجد و شرف،
بارک الله خيرمقدم مرحبا خوش آمده؛

خوش ز سمت، شاہِ ايران جانب، شاهان، سند،
از صداقت آن وکيل، با صفا خوش آمده؛

در قدوم، پر نشاط، آن نشاط افزاي دل،
گفت از شادي دلم صبح و مسا خوش آمده؛

از صداقت شاد دل آمد ز ايران چون بسند،
شاديءِ دوران بکام، اصدقا خوش آمده؛

سال تشريف، شريفش زان مکان در ملک سند،
چون ز دل جستم بگفتا "ميرزا خوش آمده":

١٢١٤هه

باد دائم فضل حق بر مدعايش کامبخش،
از دل، 'مائل' بحق عرض، دعا خوش آمده! —ص ١١٨

ميرن جو وڪيل، مرزا محمدعلي، خود ايراني نسل جو معلوم ٿئي ٿو. ايران سان تعلقات ڪلهوڙن جا به هئا، ليڪن تمدن جا اثرات هنن قبول نہ ڪيا، ۽ پڇاڙيءَ تائين نيٺ سنڌي رهيا. نادرشاهه جي ڪاهه کان پوءِ ايرانين جي آمدرفت جو سلسلو ٻيهر تازو ٿيو هو؛ نادرشاهه جا ڪيترا وڪيل وصوليءَ لاءِ هتي آيا، جن مان آقا محمدڪريم صفاهاني بہ هڪ هو، جيڪو وڪالت ڇڏي سنڌ ۾ رهي پيو. ڪلهوڙن جا بہ وڪيل ايران ويندا هئا. مير ابراهيم‌شاهه ڪلهوڙن جي دور جو سنڌي سفير هو، جيڪو حڪومت طرفان ڪيئي دفعا ايران ۽ خراسان ويو. انهيءَ آمد و رفت جي سلسلي ۾ مرزا محمدعليءَ جو خاندان بہ هتي آيل ٿو ڏسجي، ۽ ٽالپري دور ۾ هو سنڌ مان ٻهريون وڪيل ٿي ايران ويو، ۽ ٻنهي حڪومتن جي نئين سر دوستي قائم ڪرايائين.

عمرڪوٽ جي فتح: عمرڪوٽ ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ شامل هو. ميان عبدالنبيءَ جي چوڻ تي، جڏهن جوڌپور جي راجا پنهنجا بہ ماڻهو موڪلي مير بجارخان کي ١١٩٤هه (١٧٨١ع) ۾ شهيد ڪرايو، تڏهن ميان انهيءَ معاوضي ۾ بطور شڪراني جي، عمرڪوٽ جو شهر ۽ آسپاس جو علائقو راجا کي ڏيئي ڇڏيو.

هالاڻيءَ واريءَ جنگ جو نتيجو جڏهن جوڌپور جي راجا کي معلوم ٿيو، ان وقت هن عمرڪوٽ تي مڪمل طرح پنهنجي قبضي ڪرڻ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوشش ڪئي، ۽ راجپوتن جو چونڊ لشڪر قلعي جي حفاظت لاءِ موڪليو. مير فتح علي خان کي جڏهن اها خبر پيئي، تڏهن جيتوڻيڪ هالاڻيءَ واريءَ جنگ کان پوءِ سندس لشڪر تتڙي پکڙي ويو هو، تاهم ڪجهه سپاهي گڏ ڪري، هن مير سهراب خان جي ننڍي ڀاءُ مير غلام محمد خان جي ڪمان هيٺ ڏياري موڪليا. مير صاحب جوانمرديءَ سان وڃي مقابلو ڪيو، پر جنگ ۾ ٽالپري لشڪر کي شڪست آئي ۽ مير غلام محمد پاڻ به شهيد ٿي ويو. مير فتح علي خان اها خبر ٻڌي، پاڻ لشڪر سميت اوڏانهن روانو ٿيو. ليڪن جيسين پهچي پهچي، ان کان اڳ راجپوت قلعو خالي ڪري هليا ويا، جنهنڪري مير صاحب موٽي آيو. اهو واقعو تقريباً ۱۲۰۱هه يا ۱۲۰۲هه ۾ ٿيو، پر ان کان پوءِ به ڀانئجي ٿو ته راجپوتن جو قبضو عمرڪوٽ تي رهندو آيو.

مير ڪرم علي خان جي زماني ۾، مير سهراب خان، مير صاحب کي عمرڪوٽ تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ اڀاريو. مير سهراب خان کي راجپوتن ڏانهن پنهنجي ڀاءُ جو وير رهيل هو، سو سان کان وٺي تمنا هيس ته عمرڪوٽ فتح ڪري، راجپوتن کان اهو وير وٺجي. نيٺ مير ڪرم علي خان پنهنجو لشڪر تيار ڪيو؛ هوڏانهن مير سهراب خان به تياري ڪئي. اهي خبرون جوڌپور جي راجا کي به پيون. انهيءَ زماني ۾ ٽونڪ جو نواب، اميرخان روهيلو، راجپوتن جو وڏو مددگار هو؛ راجا ان کان مدد طلب ڪئي. مير ڪرم علي خان کي جڏهن خبر پيئي، تڏهن هن ڏانهن فارسي نظم ۾ هڪ دردناڪ خط لکي موڪليو. مير حسن علي، سنڌ جي شاهنامي ۾ لکي ٿو:

انهيءَ وقت روهيلو هو ميرخان،
مدد تي ٿيو راضي ۽ همداستان؛
ٻڌي مير صاحب به ايها خبر،
ته ڪئي ميرخان شر تي محڪم ڪمر؛
لکيو ان ڏي خط هڪڙو با آب و تاب،
ته "بيدار ٿي، ناهي هي وقت خواب؛
مسلمان آهين بدين، نبي،
مسلمان تي ڪينءَ ٿو ٿئين اجنبي؛
خدا کي تون ڏس، ڪهڙو ڏيندين جواب،
جتي ڏيڻو آهي حساب و ڪتاب؛
بڪفار دين گشتهء همرڪاب،
رسول، خدا را چه گوئي حساب!"

— ص ۹۱

مير صاحب قادرالڪلام فارسي شاعر هو. چوندا آهن: ”از دل خيزد بر دل ريزد“- جڏهن خط وڃي اميرخان کي مليو، ان وقت اميرخان جون اکيون کلي ويون: هونءَ به مرد مجاهد ۽ پڪو مسلمان هو، تنهن راجا ڏي جواب ڏياري موڪليو(١).

هيڏانهن ٻنهي ميرن پنهنجا پنهنجا لشڪر تيار ڪيا؛ مير حسن عليخان لکي ٿو:

تيو حڪم لشڪر جي جمع آوري، وڃي راجپوتن تي ڪن داوري؛
ولي محمد جـو هـو نـامـور، ٻيو طاهر جو هو جنگ جو شيرنر؛
روانـا پـوءِ في الفور ٿيا بـاسپاهه، عمرڪوٽ جي ڏس ورتائون راه.

-ص ٩١

مير 'مـائل' جـي بياض ۾ انهيءَ جنگ تـي هڪ تاريخي فتح نامو آهـي، جيڪو اڳتي هلي پيش ڪنداسين؛ ليڪن ان کـان زيادهه اهم ٻيو

---

(١) اميرالدوله اميرالملڪ نواب محمد اميرخان بهادر شمشير جنگ واليءِ ٽونڪ، ضلعي مراد آباد جي سنبهل ڳوٺ ۾، ١١٨٢هه (١٧٦٨ع) ۾، هڪ معمولي سپاهي محمد حيات خان جي گهر ۾ پيدا ٿيو. محمد حيات جا وڏا علائقي بنير (افغانستان) مان، محمد شاهه جي زماني ۾ هندستان آيا، ۽ مختلف زميندارن وٽ بطور سپاهيءَ جي جنگي ڪم ڏيندا رهيا. ويهن ورهين جي ڄمار ۾، روزگار کان پريشان ٿي، مفلسيءَ کـان تنگ ٿي، اميرخان ملازمت لاءِ گهر کـان نڪتو. رفته رفته نوڪريون ڪندي، بهادر جرنيل ٿي پيو؛ روهيلن، راجپوتن، ۽ مرهٽن جي وچ ۾ سندس وجود فيصلي ڪن ثابت ٿيو؛ جنهن ڏي اميرخان ٿيندو هو، فتح ان جي حوالي ٿيندي هئي. ٿيندي ٿيندي، وٽس به وڏو لشڪر جمع ٿي ويو. بيڪانير، گواليار، ۽ ٻين راجپوت رياستن کي وقت بوقت امداد ڏيئي، وڏين مصيبتن مان بچايائين. مهاراجا هولڪر جڏهن انتقال ڪيو ۽ راجپوت رياستن جو انگريزن سان صلح ٿي ويو، ان وقت اميرخان تنها رهجي ويو، ۽ آخـر انگريزن ساڻس صلح ڪري، کيس رياست ٽونڪ ڏنـي. نواب، ٣٠ سيپٽمبر ١٨٣٤ع جـو انتقال ڪيو. نواب، سيد احمد شهيد بريلويءَ جـو خاص معتقد هو. سيد صاحب سالن جا سال ساڻس گڏ رهيو. جهاد جي تياريءَ ۾ به نواب صاحب هروقت سندس امداد ڪندو رهيو. سيد صاحب جي شهادت بعد، مجاهدن جا ٻار ٻچا ۽ اهل وعيال، پير سائين پاڳاري وٽ پير ڳوٺ ۾ رهيل هئا، تن کي نواب صاحب ٽونڪ ۾ گهرائي ورتو ۽ سيني مصيبت زدن سان آخري وقت تائين نباهيندو آيو.

منجهس تاريخي دستاويز آهي، جيڪو معلوم ٿئي ٿو ته مير ڪرمعلي خان جو يا مير مرادعلي خان جو لکيل آهي، ۽ جنگ جي سموري روئداد ان ۾ ڏنل آهي. انهيءَ نثري دستاويز جا اهم حصا هي آهن:

(١) عمرڪوٽ جي فتح لاءِ جيڪو لشڪر عمرڪوٽ روانو ٿيو، ان جا سرڪردا هي هئا:

برادران مهربان: ميان چاڪرخان، ميان ولهيو خان، ميان غلام‌علي خان، ميان ڪرمخان، ۽
اخوت پناهان: ميان ولي محمد لغاري، موسيٰ ڪٽياڻ، بهادرخان کوکر، دريا خان نظاماڻي، فضل محمد ٽالپر؛
سيادت و شرافت پناه: مير علي اڪبر؛
فدوي شعاران: طاهر ۽ چتو خدمتگار، ۽ الهه بخش خدمتگار، برادرم مهربان مير ٿاري خان جي طرفان؛ ۽
سيادت و شرافت پناه: سيد گولوشاهه، عمويم صاحب مهربان مير سهراب خان جي طرفان.

متين القابن مان معلوم پيو ٿئي ته اها روئداد ضرور ڪنهن حڪمران ٽالپر جي لکيل آهي؛ ازانسواءِ هي فقرو پڻ ان ۾ آتي لکيل آهي، جيڪو به ان ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو: ”براي تسخير قلع مذکور و قلع قمع بتخانهءِ هستيءَ کفار فجار تعين و تزئين نموديم.“

(٢) اهو قلعو تيهه ورهيه راجپوتن جي حوالي هو.

(٣) عمرڪوٽ جي علائقي ۾، ان وقت سخت ڏڪار هو؛ گاهه جو هڪ ڪک ۽ ان جو هڪ داڻو به مهيا ڪونه ٿي ٿيو.

”در آن مرزبوم آشيانهءِ بوم، از ممر خشک سالي قحط غله نوعي رخ نما بود که يکدانه غله پيدا نمي شد، و قلت گياه بحدي هويدا بود که خلالي بدست کسي نمي رسيد“.

(٤) ٽالپري لشڪر، هيٺينءَ طرح پنهنجا بندوبست ڪيا:
”غازيان ظفر نشان خيام گلگون و سراوقات رنگا رنگ ”بر افراشته“ آن زمين را چون چمن چمن رنگين و مانند فضاي گلشن ”طراوت آگين“ ساختند، و هزاران شتران گياه از مسافت صدهاي کروه آورده، ”تودهاي“ کوه نما مهيا ساخته، هزاران خروار از اجناس غلات فراهم آورده انبارها کرده، واسطهءِ آسائش آدميان و دواب نمودند“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٥) جنگ جو نقشو انهي دستاويز ۾ هن طرح ڏنو ويو آهي:
"گولهاي توب و تفنگ قلعه‌گيان را مانند قطرات باران رحمت انگاشته پيشتر رفته، سلامت کوچه هاي کنديده، بعضي بمفاصلهء بيست قدم و برخي بمفاصلهء پانزده قدم، و نبذي به مسافتها قدم قلعه را از هر چهار طرف چون نقطهء پرکار در دائرهء محاصره سخت گرفته، دمدمه هاي قائم نموده، يکطرف جزنا (؟) ضرب توبخانه و خم پارها مانند لوارق (؟) آسماني بر روي زمين درخشيدن و دودشان بسان ابر بر روي فلک پوشيدن و گوله هاي مانند تگرگ بالاي قلعه باريدن، و صداي اتواب زهره اعداي را دريدن گرفت. و از يکطرف تبرزنان گزين کار، که در تراشيدن کوه و هامون فرهاد را ديوانه و مجنون مي دانند، بکار گنج‌گاد و نواقب تعين کردند، نقب زنان کوه کن مانند غواص بحار در زمين غوط زدند، و يک نقب را از زير خندق قلعه را بقدر بيست دست عمق داشت، رسانيدند، از ضرب تيشهء آنها آوازي از گاو زمين برخواست، و بگوش کفاران گاو پرست رسيد، کفار فجار از آنجا بکندگي خندق روي نقب مذکور را ضايع کردند، غافل از اينکه باز اجل از سوراخ ديگر برسد و برق بلا از آسمان بر خرمن حيات شان مي افتد، در جنگ توب و تفنگ پيش از پيش چستي و چالاکي بکار بردند، سرکردگان لشکر ظفر پيکر، بنا بر رخصت جلو بر قلعه دم بدم معروض مي داشتند، از حضور ممانعت صادري شد، که بر قلعه جلو نکنند، مبادا کي سپاهي ضايع بشود، از آن قرار غازيان پيل تن و بهادران کوه افگن، در ضرب و شلق توبخانه دران نقب هاي چنان کوششات دليرانه بکار بردند، که ديوار قلعه بقدر بيست دست بر زمين افتاد و سونه لله گوله انداز، که سر حلقهٔ مفسدان بود، بر خاک عدم غلطيد، بطرفي ديگر بعضي نقب زنان تيز دستي بکار برده يک نقب به اهتمام اخوت پناهان موسي کهتيان، و بهادر خان کهوکهر، و دريا خان نظاماني،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

و فدويت شعاران طاهر و چٽهتم خدمتگاران از پشت کهائي بسہ عمق پنج دام کنديده (١) از خندق غرب کهائي دهانيده، در برج قلعه فروبرده، در آنجا حوض عظيم ترتيب داده پنجاه خرواري باروت ريخته آتش داد، خشت خشت برج قلعه را چون کاغذ بادي بر هوا پرانيدند، چند کس کفار فجار در همان برج بگور هلاکت تدفين يافتند، در اين اثنا دلاوران ديهک جو داد مردانگي داده جلو ريز شده، بر کنگرهاي کلان چسپيده در صدد آن شدند، که بالاي قلعه برآمده قلعه گيانرا طعمه تيغ بي دريغ سازند، همان وقت کفار فجار تصاوير مرگ را از هرطرف ديوار قلعه ديده، بانگ ملک الموت را بگوش جان شنيده بعضي از ديوار شکسته توبجانه رو بفرار نهادند.

چنان ترسناک و حراسان گرېخت
کہ زنّار را از گراني گسيخت.

و اکثري زنار خود پرستي را از گردن جان گسيخته داغ اطاعت و انقياد را قشقه وار زينت ناصيه اقتضار خود ساخته از قلعه برون آمده، الامان الامان گويان نزد سرکرده هاي عساکر منصوره آمده، مکاليد قلعه را معه اسلاح خود تسليم قلع کشايان فيروزمند ساختند، و امان

---

(١) مير حسن علي خان سرنگهه هٿڻ جو واقعو هن طرح بيان ڪيو آهي:

قري ڪوٽ کي ويو اسان جو سپاهه، ڪيئون بند اچ وچ جا رستا ۽ راهه؛
هٿين سرنگ طاهر* سا تي پر خطر، رسائيو عمرڪوٽ ڪي ان ضرر؛
پچي ڪوٽ جي پانهين پٺي سرنگهه مان، لنگهي فوج ساري ويئي ان منجهان؛
زبردست هن طرح جو هو سپاهه، مري فوج راجپوت سڀ تي تباهه؛
ڪي ماريا ڪي ٿيا قيد ڪي ويا پچي، پڏي چوڪنيءَ ڪن ڪي آيا وٺي؛
انهيءَ طرح سان ڪوٽ تسخير ٿيو، نہ پوءِ دشمنن جو ڪو نالو رهيو.
- ص ٩١

* اهو طاهر خدمتگار مشهور بهادر ۽ جرنيل هو: حيدرآباد جي طاهر بازار انهيءَ جي نالي تي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جان خواستند، غازيان شير شکار بمقتضادي عفومن‌الاقتدار
جـان بخشي آنها نموده، از قلع اخراج دارنـد، و قلعه
را تحت تصرف خود آوردند.“

(٦) انهيءَ فتح بعد دستاويز ۾ لکيل آهي ته ٽالپر سرڪردن، قلعي ۾ پنهنجو قلعه‌دار مقرر ڪيو؛ تحفظ لاءِ ڪجهه لشڪر به ڇڏيائون، ۽ علائقي جو انتظام ڪري پنتي خير سلامتيءَ سان موٽي آيا.

(٧) انهيءَ دستاويز جي تحرير جي تاريخ ماه ربيع‌الاول ۱۲۲۸ هه آهي. ڪنهن به تاريخ ۾ انهيءَ جنگ جو چشمديد حال ڏنل ڪونه آهي، فقط هيءَ ئي هڪ تحرير آهي، جنهن مان انهيءَ جنگ جو مفصل حال معلوم ٿئي ٿو، ۽ انهن جرنيلن جي فهرست به ملي ٿي، جيڪي انهيءَ معرڪي ۾ شامل هئا. مرزا قليچ بيگ، عمرڪوٽ جي فتح جو سال ۱۲۲۹ هه لکيو آهي، جيڪو هن تحرير جي ڏسڻ کان پوءِ غلط ثابت ٿئي ٿو؛ انهيءَ معرڪي جو مهينو به هن مان ئي ملي ٿو.

مير ’مائل‘، هيءَ تحرير پنهنجي بياض ۾ بطور ياد داشت جي نقل ڪئي آهي. منهنجو ذاتي خيال آهي ته اها تحرير ٽالپر حڪمرانن مان ڪنهن لکي آهي، ڇاڪاڻ ته ملڪ ۾ انهيءَ فتح جي خوشيءَ ۾، چراغ بندي ڪرڻ جو به حڪم ڏنو ويو آهي: تحرير جو خاتمو هن فقري تي ٿئي ٿو:

”بايد که شکرانه اين مرتبت عظمي را برخود لازم داشته
شاديانه شادي بلند آوازه و در هـر شهر چـراغ بندي
نمايند، و خـاطر خـود جمعداشته احوالات را معروض
داشته باشند، درين باب تاکيد تمام دانند.“

مير ’مائل‘، انهيءَ فتح تي طولاني قطعو چيو آهي، جنهن ۾ ٻڻ سال ۱۲۲۸ هه ڏنو ويو آهي:

صد شکر حق که کرد بکام دوام فتح،	زين فتح تـازه شهره آفاق نام فتح؛
فتحي که هست فتح عمرکوت نام او،	در افتتاح دين متين خوش بکام فتح؛
فتحي که خوش بحرمتش از مدعا فزود،	فتح المبين، ديـن بجهان احترام فتح؛
فتحي که ديـن مير محمد عيان نمود،	در هـر مکان بياريش از اهتمام فتح؛
زين فتح دين که کرد شر، کفر برطرف،	آمـد بـکام امـت خيرالانـام فتح؛
زين فتح دين که بهر شهان نظم تازه داد،	آمد مـُمـِد، شاهيء شـان انتظار فتح؛
زين‌فتح‌دين‌که‌مژده ده، صد فتوح‌نواست،	بادا رفيق فوج شهان هر مقام فتح؛
منصور حق کرم علي شـاه ذوالحشم،	کافزوده شوکتش، شهيش احتشام فتح؛

فيروز دين مرادعلي مير نامدار، کز يمن نامش آمده حاصل مدام فتح؛
آن يک بعزم رزم سليمان شکوه دهر، وان ديگري چو آصف دوران بکام فتح؛
خوشتر بعهد دولت و اقبال شان نمود، روشن بدهر فتح عمرکوت نام فتح؛
صد آفرين بجمله سران قشون شاه، بودند بسکه جمله مدارالمهام فتح؛
نازم که روز فتح شما قوم راجپوت، پامال همچو نقش قدم ز اژدهام فتح؛
خاصه بحضرت شه ما ذوالکرم که داد، باصد کرم عليش ز حق مستدام فتح؛
يعني به هر وغا علي از مکرمت بداد، در دست غازيان قشونش زمام فتح؛
تا مقتداي تازه فتوحات نو شود، اين فتح تازه آمده از حق امام فتح؛
چون سال فتح، "فتح عمرکوت" بود عرض، ز اين بيشتر بروي دعا در پيام فتح؛
١٢٢٤ھ + ٤ = ١٢٢٨ھ
باد اين نشان فتح کنون نيز در دعا، معروض حضرتش به بشارات نام فتح؛
تا دستگيريم ابد از مکرمت کند، بادا به دستش از کرم شهه حسام فتح؛
خوش در دعا بسلمه ربه مدام،
از 'مائل' حق است حضورش سلام فتح. — ص ٤٤

ٽالپرن، پنهنجي دؤر ۾، حڪومت ۾، سنڌ جا اهي سڀ حصا بزور شمشير وري حاصل ڪيا، جن کي ڪلهوڙن جي آخري نااهل حڪمرانن، پنهنجي هٿان وڃائي ڇڏيو هو. ١٧٩٥ع ۾ هنن ڪراچيءَ جو شهر قلات کان واپس ورتو، جنهن کي ڪلهوڙن، خان قلات کي سنڌس پيءُ جي خون بها ۾ ڏيئي ڇڏيو هو. اهڙيءَ طرح شڪارپور، جيڪا مدت مديد کان افغانستان جي دراني حڪمرانن جي حوالي هئي، ان کي به ١٨٢٤ع ۾ واپس ورتائون. سرحدي راجپوت رياستن جو هميشه کان سنڌ سان خرخشو هليو ٿي آيو؛ عمرڪوٽ جي هن فتح اهو خدشو به هميشه لاءِ دور ڪري ڇڏيو.

پانئجي ٿو ته ١٢٢٨ھ جي شڪست بعد، راجپوتن ٻيهر عمرڪوٽ جي حدن ۾ انتشار پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي؛ مير 'مائل' جي بياض ۾ پيو به هڪ قطعو ملي ٿو، جنهن مان ١٢٣٥ھ جو سال برآمد ٿئي ٿو:

....
....
....
....

بهر پنج وقت دعا خوش بناء، "دهم و دو" امام هدي يار باد!
خصوصاً بفوج، شهِ ذوالكرام، علي بالكرم جابجا يار باد!
"به فتح عمركوت" از بهر سال، ز الهام روي دعا يار باد!
١٢٣١ھ ٤

١٢٣١+٤=١٢٣٥ھ

ابد يار 'مائل' بحق چون حق است، دعايش بہ اين مدعا يار باد!
—ص ١٢٤

مير 'مائل'، ٻن قطعن کان سواءِ، هڪ طولاني قصيدو به چيو آهي، جنهن ۾ فتوحات جو ذڪر ڪندي، عمرڪوٽ جي فتح تي مير ڪرمعلي خان ۽ مير مرادعلي خان کي مبارڪون ڏئي ٿو:

ز تشريف جانان بجان مژده‌باد، چه جان، بل به جان، جهان مژده‌باد!
بجان، جهان جاودان زين خوشي، ز خوشنوديء جاودان مژده‌باد!
چه خوشنوديء جاودان فتح دين، كزين با همه مومنان مژده‌باد!
درين مژده ام گفت گوينده‌ء، ز حق از پيء مژده خوان مژده‌باد!
من اين مژده در مژده مي گويمت، كزان دم بدم با شهان مژده‌باد!
ز تشريف جانان و از فتح، دين، بشان بر تمناي جان مژده‌باد!
چو شهه داد نصرت به بهراميان، به احباب اين خاندان مژده‌باد!
بود صوبداري چو مخصوص شان، بهر سو .... اوان مژده‌باد!
بر اين مژده كه اين مژده فتح علي ست، به آن شاه، جنت مكان مژده‌باد!
بكام غلام، علي نام شهه، ازين فتح نو في الجنان مژده‌باد!
ز شاهان پيشين به شاهان حال، ازين فتح فرحت نشان مژده‌باد!
فبشرلهُم من فتوحات دين، ازين نو بشارت بشان مژده‌باد!
ازين نو بشارت كه آمد ز غيب، بشان با همه دوستان مژده‌باد!
بشاهان ز اين مژده در مژده ام، ز شاهنشه، دو جهان مژده‌باد!
چو هرجاست فتح، بلوچان، سندهه، ز حق بهر اين غازيان مژده‌باد!
بشاهان پيء دفع هر شور و شر، ز نو دفعهء ميرخان مژده‌باد!
به تخريب ارباب كفر و نفاق، ز حق بهر اين مومنان مژده‌باد!
ز مخذوليء كفرهء راجپوت، بهردم به اين مقبلان مژده‌باد!
بشاهان مقبول من عند حق، ز مخذوليء دشمنان مژده‌باد!
ز اعدا نشان در مكان ....، ازين نو نشان هر مكان مژده‌باد!
فسبحان من خذل اعدائهم، ازين تازه نصرت بشان مژده‌باد!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ز انّـا فتحنـا لـهـم فتح ديـن، بشاهان ايـن خـوش زمان مژده‌باد!
بـود چـون کرم بـا لعلي نامور، بـہ آن شـاه نـام آوران مژده‌باد!
قرين، کـرم چـون مـراد از علي، بہ شهہ زيـن مبارک قران مژده‌باد!
بہ آن هردو شہ ناظر، ملک سندھ، ز تنظيم ايـن داسـتـان مژده‌باد!
ز تنظيم ايـن داسـتـان دعـا، بـشـان از دل داعـيـان مژده‌باد!
ازيـن فتح نـو يمن مير محمد، بـہ شـاهـان و شهزادگان مژده‌باد!
لنعم الکـرام مـن علـي العظيم، بشہ زيـن کرم جاودان مژده‌باد!
بتعهدش ز تـرويج ديـن، متين، ز مـسـدوديءِ کـافـران مژده‌باد!
همہ راجپوتان خـدا خـوار کـرد، بشہ از خـواريءِ شـان مژده‌باد!
بـعـالـم پيءِ خـواريءِ راجـپـوت، ز تشريح ايـن داسـتـان مژده‌باد!
بـہ آن شيردل شـاه مقبول حق، ز مخذولـي ايـن سگان مژده‌باد!
چو نام فساد از جهان شـد بشہ، ز گمنامـيءِ مـفـسـدان مژددباد!
ز نصر مّن الله فـتـحٌ قـريـب، بہ آن شـاہ نصرت نشان مژده‌باد!
بہ آن شاه منصور مـن عند حق، ز نعم النصير ايـن زمان مژده‌باد!
خدا گفتہ چـون فاقتلوا المشرکين، بشہ دائـم از قتل شـان مژده‌باد!
ز اقبالش آمد چو اين کار راست، بـہ آن مـقـبـل، کاروان مژده‌باد!
ز عدالـش کہ آبـاد عـالم نمود، بـعـالـم ازان و امـان مژده‌باد!
شهنشاہ، ثقلين چـون يـار اوست، بشاهيش از انـس و جـان مژده‌باد!
چو اخلاص آل از حق ست رسم خاص، بہ آن مخلص، خاص شان مژده‌باد!
محيط، زمين است چو دوران عيش، بـدورش ز هفت آسمان مژده‌باد!
ز تکريمش آمـد چـو عالم بکام، بـہ آن بـالکرم کـامران مژده‌باد!
فتکرّمُ هُوَ بـالـکـرم يـا کريم، بوي زين دعـا هـر زمان مژده‌باد!
چو شغل، دلم حمد حق در دعاست، ز آمين بہ اين جملہ خوان مژده‌باد!
بـہ شہ در دعـاي عـطاي خلف، ز يعطي لـد المستعان مژده‌باد!
بود مژده در مژده اين نـامہ ام، بـشہ از هـمہ هـر زمـان مژده‌باد!
بهر شعـر و مضمون رنـگين وي، ز شعـراي رنـگين بـيـان مژده‌باد!
ز شيرين کلاميءِ ايـن خوش کلام، بـہ آن خسـرو، خسروان مژده‌باد!

چو "مائل" بحق سائل فضل اوست،
ز فضل، حقش جـاودان مژده‌باد!

بهاولپور ۾ ٿاڦرن جي آويزش

ڀهرين رجب ١٢٢٤هہ (١٨٠٩ع) جو، محمد بهاول خان، واليءِ بهاولپور، انتقال ڪيو: نواب صادق محمد خان ٿاني تخت نشين ٿيو، محمد بهاول خان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي زماني ۾ ٽالپري حڪومت ۽ بهاولپور جا تعلقات نهايت مستحڪم ۽ شگفته هئا، انهيءَ حد تائين جو آڏي وقت ۾ به هڪٻئي سان هميشه همدردي ڪندا رهندا هئا. تيمورشاهه جڏهن مدد خان کي بهاولپور جي اُٿ ڦُر لاءِ موڪليو، ان وقت مير فتح علي خان فوراً نواب ڏي همدردانه خط لکيو ۽ مدد جي آڇ ڪئي. نواب صاحب، مير صاحب ڏي شڪريي جو خط لکي موڪليو، جيڪو ”صادق التواريخ“ (ص ٦٨) ۾ موجود آهي.

نواب صادق محمد خان جي دؤر ۾، اوچتو تعلقات ۾ ڪشيدگي پيدا ٿي پيئي. مرزا قليچ بيگ لکيو آهي ته ”اُچ جي هڪ آبرودار سيد ذوالفقارشاهه کي نواب محمد صادق خان تڪليف پهچائي، جنهنڪري هو اتان ڀڄي، ميرن وٽ آيو. ميرن سفارشي خط لکي نواب ڏي موڪليو، پر خط جو ڪو اثر ڪونه نڪتو، ۽ الٽو سيد کي وڌيڪ تڪليف ڏني ويئي. ٽالپرن ڪاوڙ مان طاهرمحمد خدمتگار کي لشڪر ڏيئي بهاولپور موڪليو، جنهن رياست جا ڪيترا ڳوٺ وڃي هٿ ڪيا. نواب مجبور ٿي ساڻس صلح، ۽ سيدن کي به سندن جاگيرون واپس ڏيئي راضي ڪيو. ٽالپرن ڏانهن پنهنجو پٽ بهاول خان ثاني، بطور يرغمال جي، موڪلي ڏنائين، ۽ سبزل ڪوٽ جو قلعو به جنگ جي تاوان ۾ ڏنائين.“ (قديم سنڌ، ص ٣٧)

مرزا قليچ بيگ، پنهنجي انگريزي تاريخ (جلد ٻيو، ص ٢١١) ۾ لکيو آهي ته ’طاهر خدمتگار، شهزادي کي وٺي، جڏهن ڪشمور ۾ آيو، تڏهن اتان درياهه رستي حيدرآباد طرف روانو ٿيو، ۽ حاجي ميرخان جي ٽنڊي وٽ پهچي، ٽالپرن ڏانهن، شهزادي جي اچڻ جو اطلاع موڪليائين. مير صاحب غلام علي خان، مير محمد خان کي سندس استقبال لاءِ ڏياري موڪليو، جنهن عزت سان شهزادي کي حيدرآباد آندو.‘

مير حسن علي خان، سنڌ جي شاهنامي ۾ لکيو آهي ته ’مير سهراب خان، خيرپور جي واليءَ، پنهنجو لشڪر بهاولپور ڏياري موڪليو، جيڪو احمدپور وٽ پهچي، هڪ سڪل واهه جي ٽري جو بچاءُ وٺي، جنگ جو مورچو ڳاهي ويهي رهيو. محمد صادق خان به پنهنجو لشڪر وٺي اچي آڏو ٿيو. جنگ شروع ڪرڻ کان اڳ، نواب انهيءَ واهه جو منهن کولرائي ڇڏيو، جنهنڪري ٽالپري لشڪر، پنهنجو سامان، پٺڪا، جتيون، سڀ واهه ۾ ڇڏي وٺي ڀڳو. محمد صادق خان، پٺڪن ۽ جتين جون هڙون ٻڌارائي، حيدرآباد ٺٺوليءَ طور، موڪلي ڏنيون، جنهن تي مير غلام علي خان کي تاءُ آيو، ۽ هن پنهنجو لشڪر طاهرمحمد هٿ، جنگ لاءِ ناهي نڪي موڪليو.‘

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جتين جـو ۽ توپن جـو بار، گران، وجهي ان تي هن طرف ڪيائين روان؛
اگرچه سو لشڪر نه هو مير جو، پر هو صاحب، غيرت هٿو نـام جو؛
اهو حـال خاطر تـي ٿيو ناگوار، ته صادق محمد هيءَ ڪئي ڪهڙي ڪار:
[مير صاحب، طاهرمحمد سان گڏ، فقيري خدمتگار کي به ڏياري موڪليو هو]
چو طاهر فقيري (١) کي آن شير نر، ڪريو خون دشمن منجهان خاڪ تر.
- ص ٨٣

مير حسن علي خان لکي ٿو ته سبزل ڪوٽ جي قلعي ۽ ١٢ هزار رپيا ساليانه ڍل تي صلح ٿيو، ۽ پنهنجو شهزادو به صادق محمد خان ڏياري موڪليو. طاهر خدمتگار کي، انهيءَ فتح جي عيوض، مير صاحب "نواب" جو لقب عنايت ڪيو، ۽ قلعداري به سندس سپرد ڪيائين.

"صادق التواريخ" بهاولپور وارن جـي نقطہ نگاهہ سان لکيل آهي؛ انهيءَ معاملي متعلق، انهيءَ تاريخ جي روايتن جو اختصار هن طرح آهي:

(١) ١٨٠٩ع/١٢٢٤هہ ۾، فضل علي خان هالاڻي (هالي پوٽو) ۽ مير اسلام خان، مير سهراب خان ڏانهن دانهن ڪئي ويا ته نواب سندن ناحق علائقو ضبط ڪري ڇڏيو آهي، سو مهرباني ڪري کين وٺي ڏنو وڃي:

(٢) مير سهراب خان انهن جي حالت کان متاثر ٿي، پنهنجي جرنيل، سيد گولي شاهہ (روهڙيءَ واري) کي لشڪر سميت موڪلي ڏنو؛ انهيءَ پيش قدميءَ کي روڪڻ لاءِ نواب صادق محمد خان پنهنجي وزير ۽ سپہ سالار، نصيرخـان گورگيچ، ۽ فتح محمد غوريءَ کي ڏياري موڪليو:

(٣) ساڳئي وقت، نواب، نورمحمد خان نمبردار کي مير غلام علي خان ڏي مير سهراب جي پيش قدميءَ جي شڪايت سان، ڏياري موڪليو؛ مير سهراب خان به پنهنجو ماڻهو موڪلي حملي جي نوعيت ۽ حقيقت کان آگاهہ ڪري مير غلام علي خان کان امداد طلب ڪئي؛ مير صاحب معاملي تي غور ڪرڻ بعد، نواب ولـي محمد جهڙي مدبر سياستدان ۽ تجربيڪار امير کي ڪجهہ لشڪر ڏيئي روانو ڪيو؛ ۽ مير سهراب ڏي چورائي موڪليائين ته جنگ جي بجاءِ جيڪڏهن معاملو صلح سان طي ٿي وڃي ته بهتر آهي:

(٤) ولي محمد خان لغاري سر زمين تي پهچي، مير نصيرخان گورگيچ کي چورائي موڪليو ته معاملي کي صلح سان طي ڪرڻ بهتر آهي؛ اوهان

(١) فقيرو، مير صاحبن جو خاص ملازم هو: فقير جو پڙ انهيءَ جي نالي تي حيدرآباد ۾ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي طرفان جسونت راء، جيڪو اڳ حيدرآباد ۾ بطور وڪيل جي آيو هو، اچي مون سان ڳالهيون هلائي؛ مير نصيرخان گورگيچ، فوراً جسونت راء کي ڏياري موڪليو؛ ڳالهيون ٻولهيون هليون ليڪن صلح تي نه سگهيو:

(٥) ولي محمد خان ۽ سيد گولي شاه پيش قدمي شروع ڪري ڏني؛ سندن خيال هو ته محمدپور تي حملو ڪجي؛ گورگيچ پنهنجا سپاهي فوج کي روڪڻ لاءِ محمد واه تي ڏياري موڪليا؛ ١١، شوال ١٢٢٤هه/١٨٠٩ع جو ولي محمد خان ۽ گولي شاه اهو پاسو ڇڏي، ٻهاولپور جي ويجهو اچي مورچو ناهيو؛ ننڍا ننڍا معرڪا ٿيا، جن ۾ طرفين جا ڪيترا ماڻهو ماريا ويا؛ آخر فيصلو ٿيو ته نواب ولي محمد خان ۽ مير نصير خان پاڻ ۾ گڏجي صلح جا شرائط طي ڪن، چنانچه ١٢ شوال جو ٻيئي سپهه سالار پاڻ ۾ گڏيا:

(٦) نواب ولي محمد خان نهايت عقلمند ۽ زبردست مدبر هو؛ مير گورگيچ کي ڳالهائڻ ۾ هن ايترو مجبور ڪري ڇڏيو، جو آخر هن نواب ولي محمد خان جا پيش ڪيل سيئي شرط قبول ڪيا:

(٧) ١٦ ذيقعده ١٢٢٤ هه جو، شهزادو رحيم يار خان، خير محمد گورگيچ ۽ مولوي شيرعليءَ جي معيت ۾ حيدرآباد پهتو، جتي ٽالپرن کيس شايان شان عزت آبروءَ سان رهايو، ۽ هر طرح سان سندس خاطر مدارات ڪندا رهيا؛ تان جو ٢٢، محرم ١٢٢٥ هه جو شهزادو يرغمال جي مدت پوري ڪري، احمدپور شرقيه، پنهنجي والد وٽ پهتو.

مير مائل، انهيءَ جنگ ۾ فتح حاصل ڪرڻ تي هڪ قطعو چيو آهي، جنهن جو عنوان آهي: قطعه در مبارڪبادي و تاريخ فتح بلوچان و شڪست فوج محمد صادق خان دائود پوتره، و آوردان پسر او در حضور برسم يرغمال، مرتبهء اولي."

بحمد الله که آمد از شهه دين،	ز فتح او دل شهه کرد خوشنود،
شه از او در مبارڪباد اين فتح،	بروي دهر باب عيش بکشود؛
شه سندهه آن سکندر جاه و جم بخت،	که عون شاه جاه و بخش افزود؛
غلام نام شه شاهي که آمد،	علام هر ايازش صد چو محمود؛
....	....
يکي زان خسرو بزم کرامت،	که آمد از کرم رونق دم جود؛
دگر نام آور از حسن ارادت،	که بخشد هر مرادش را علي زود؛
چو در تائيد فوج مير سهراب،	که بي تائيد اين سو بود بيسود؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

از امداد، قشون، فاتح شان،   ز ارشاد، فتوح، بخت مسعود؛
بسرداريءَ نواب نکو نام،   که نامش از خطايش باد مشهود،
بعزم شاهيءَ جزم توکل،   روان زين سو قشون، فتح بنمود؛
و ازان سو نيز پور خان بهاول،   که صادق با محمد نام او بود؛
به ارشاد، نصير آن خان گرگيچ،   به امداد دگر اقوام مردود؛
بهمراه، اخ و خانان، ديگر،   روان پيءَ هم بسي افواج بنمود؛
ازين سو جمله پاک اندر ارادت،   وزان سو هر همه زين فيض مترود؛
ازين سو جمله ثابت در محبت،   وزان سو جمله چون ”اصحاب اخدود“؛
ازاين سو جمله نيک از فيض خلت،   وزان سو جمله بد چون آل نمرود؛
ازين سو جمله در پيکار دل شاد،   و ازان سو جمله زين دهشت غم آلود؛
ازين سو جمله خوشدل عازم جنگ،   و ازان سو جمله ... .
چو افتادند باهم دل تقابل،   ز صلح و جنگ چندي گفتگو بود؛
ولي بالا آخرة فوج، دو جانب،   بعزم جنگ گرديدند موجود؛
رسانده شلف جنگ از هر دو جانب،   ز ارض اندر سماوات آتش و دود؛
ز ضرب شلف شان گرچه آنروز،   بيامد کوشش بلوچ بسي سود؛
ولي از تاب شمشير بلوچان،   چو خائف بود فوج خصم مردود؛
نموده درميان سادات مصحف،   امان خواه آمدند از فوج شهه زود؛
درين بازي عدو را ديده شش پنج،   چنين نقش، دو شش زد نرد مقصود؛
که از ياريءَ حق افواج نصرت،   جنود، خصم را بنموده نابود،
گرفته پور خان و چند سردار،   برسم يرغمال از خان مطرود؛
بخرج، لشکر و عهد اطاعت،   رسانيدند خود را پيش شهه زود؛
..................دل از دست،   ....
بغارت رفته يک سر ملکش از جهل،   ز جهلش ديده آخر ملکش اين سود؛
خرد تاريخ اين نو فتح دلخواه،   ”زهي دلخواه اين به فتح“ فرمود؛

۱۲۲۴ هه

”مبارک آمد اين نصرت ز حق“ باز   دلم تاريخ اين نو فتح پيمود؛

۱۲۲۴ هه

مبارک باد اين فتح، خداداد،   بکام جمله شاهان، ذوي الجود!
ز جودت ياد يا رب عشرت و فتح،   ببزم و رزم شان پيوسته بر جود!
بظل، مکرمت خوش ’مائل‘ حق،   ابد ز اکرام شاهي باد خوشنود!

هيٺيان ٻه قطعا به انهيءَ جنگ جي تاريخ ڏين ٿا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) زين فتح نو کہ کرد قشون, شهان سندھ،
رفتہ از زمین بگوش فلک چون پیام فتح؛
روح القدس بروي امل بهر سال آن،
گفتہ "بلند باد بہ این فتح نام فتح".
١+١٢٢٣=١٢٢٤ھ

(٣) چونکہ با فوج، شبان برونق، خواهش دل،
داد از یاريء اقبال چنین فتح خدا؛
سال این فتح چنین جلوہ گر آمد ز دلم،
"آمد این فتح بہ اقبال شهان جلوہ فزا".
١٢٢٤ھ — ص٥٠ ج

مٿين قطعي مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته بهاولپور وارن مصحف ۽ سادات وچ ۾ ميڙ طور آندا هئا، ۽ شهزادي کان سواءِ چند سردار به يرغمال طور ڏنا هئائون. "صادق التواريخ" فقط ٻن سردارن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي سمجھڻ گهرجن ته همرڪاب ٿي نه آيا هئا، بلڪ يرغمال ۾ حيدرآباد پهتا. مرزا قليچ بيگ ۽ مير حسن علي خان فقط انهيءَ هڪ جنگ جو احوال سرسري طور ڏنو آهي، ليڪن مير 'مائل' جي بياض مان هڪ قطعي جي ذريعي معلوم ٿئي ٿو ته ٻن سالن بعد، ١٢٢٦ھ ۾ وري ٻيهر سنڌ ۽ بهاولپور جي آويزش ٿي، ۽ ان جي تصديق "صادق التواريخ" مان به ٿئي ٿي.

بهاولپور سان ٻي جنگ: ٻيءَ جنگ جا اسباب "صادق التواريخ" جي ذريعي هيٺئين طرح معلوم ٿين ٿا:

(١) شهزادو رحيميارخان، ٢٢، محرم ١٢٢٥ھ جو، سنڌ مان موڪلائي، پنهنجي رياست ۾ وڃي پهتو. بهاولپور جي سرحدي محافظن، ڪجھ عرصي بعد، مير سهراب خان سان مخفي طرح تعلق پيدا ڪيو. پنهنجي نواب سان هنن جي شڪر رنجي ٿي. مير صاحب کي هنن آڇ ڪئي ته جيڪڏهن هو کين معقول صلو ڏيندو، ته هو بهاولپور جي سرحدي علائقن تي سندس قبضو ڪرائي ڇڏيندا.

(٢) نصيرخان گورگيج جيڪو رياست جو نه فقط وزيراعليٰ، سپهه سالار ۽ مدار المهام هو، بلڪ نواب جو به لاڏلو امير هو، سو به نواب صاحب کان ناخوش ٿي پيو. هن به، صالح افغان جي ذريعي، مير سهراب خان ڏانهن خفيه خط موڪليو، جنهن ۾ بهاولپور تي حملي ڪرڻ جي آڇ ڪيل هئي. مير گورگيج هڪ طرف مير صاحب ڏي خط لکيو، ٻئي طرف پنهنجي رازدار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دوستن جهڙوڪ فتح محمد غوريءَ، احمد خان افغان، غلام قادر ۽ ڏمان سنگ کي، جيڪي رياست ۾ وڏن وڏن عهدن تي هئا، گهرائي کين سمجهايو تہ جڏهن ٽالپرن جو لشڪر سرحد تي پهچي، ان وقت هو پاڻ تہ پار ٻچا وڃي فوراً سنڌ ڏانهن هليو ويندو، پنهنجي اهي امير ملڪ ۾ انتشار پيدا ڪري، نواب کي تخت تان لاهي، صاحبزادي رحيم يار خان کي مسند نشين ڪري ڇڏين.

(٣) ٽالپرن، اهڙي موقعي کي غنيمت ڄاڻي، پنهنجو لشڪر موڪلي ڏنو. مير مبارڪ ۽ سيد گولو شاهہ خيرپوري، لشڪر جا مهندار هئا، ۽ نواب ولي محمد خان ۽ مير هالوخان ٽالپر، حيدرآبادي لشڪر جا سردار هئا. ٻئي لشڪر پيش قدمي ڪندي ڪندي، صادق آباد تائين پهچي ويا. نصيرخان جي طرفان رياستي لشڪر کي حڪم مليل هو تہ هو ڪٿي بہ ٽالپري لشڪر سان مزاحمت نہ ڪري، جنهنڪري نهايت آرام ۽ اطمينان سان، سنڌ جي لشڪر صادق آباد تائين قبضو ڪري ورتو.

(٤) نواب صاحب، فتح محمد غوريءَ ۽ محمد يعقوب بخشيءَ کي فوج ڏيئي، مقابلي لاءِ موڪليو؛ مير گورگيج جي سازش کان نواب قدري واقف ٿي چڪو هو، جنهنڪري هن کي پاڻ وٽ روڪي ويهاري ڇڏيائين: نواب نيڪ دل هو، سو گورگيج، هيئانهيون مٿانهيون ڏيکاري، آخر موڪل ورتي، ۽ دربار مان نڪري اچي لشڪر سان مليو، ۽ پنهنجي ياءُ، گل محمد، کي ٽالپري لشڪر ۾ موڪلي، کين چورايائين تہ هو ٻيڙين جي ذريعي مٿان مٿان احمد پور شرقيہ پهچي وڃن؛ تنهن تي، ميرن پنهنجي خيرانديش جي مشوري مطابق احمد پور جو رخ رکيو.

(٥) فتح محمد غوري، نواب جو لشڪر وٺي، احمد پور روانو ٿيو. نواب جڏهن احمد پور ڏي دشمن جي اچڻ جي خبر ٻڌي، تڏهن پاڻ وڃي ديراوڙ جي قلعي ۾ ويهي رهيو. نصيرخان، ٽالپري لشڪر ڏي نياپو موڪليو تہ ميدان صاف آهي، تنهنڪري بنا هٻڪ جي اچ کان ٿيندا، رضا محمد موساڻ جي ڳوٺ ۾ پهچي وڃو. چنانچہ، ميرن جي لشڪر اتي پهچي مورچي بندي شروع ڪري ڏني. نصيرخان، ڏيکاءَ خاطر، لڙائيءَ جي تياري ڪئي، ۽ ٽن ڏينهن تائين معمولي طرح مقابلو بہ ڪندو رهيو، ليڪن اندرون اندر هن هر طرح ٽالپري لشڪر کي تقويت پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي، تان جو مير مبارڪ جا دستا مشرقي علائقي ۾، قائم پور تائين پهچي ويا.

(٦) انهيءَ موقعي تي، نصيرخان ٻارن ٻچن کي سنڌ موڪلي ڇڏيو، ۽ پاڻ بہ پڄڻ جي موقعي جو منتظر رهيو. جڏهن ٽالپري لشڪر جو گهٽي

ڀاڱي رياست تي قبضو ٿي ويو، تڏهن نواب ششدر ٿيو. نصيرخان گورگيچ ڏانهس نياپو موڪليو ته هاڻي سواءِ پيش پوڻ، آڻ مڃڻ ۽ صلح صفائي ڪرڻ جي ٻيو ڪو چارو ڪونه آهي؛ صلح جي حالت ۾ وري ٻه صاحبزادي رحيم يار خان کي يرغمال ۾ ڏيڻو پوندو. نواب، ٻي ڪابه واهه نه ڏسي، ڏانهس چورائي موڪليو: "منظور فرموديم اگرچه مصلحت نديديم".

(٧) ١٢ محرم ١٢٢٦ھ (١٨١١ع) جو، صاحبزادو رحيم يار خان، ڀيهر سنڌ ڏي بطور يرغمال جي، بهاولپور مان روانو ٿيو؛ مولوي شيرعلي ۽ مير حافظ گل محمد پرجان به ساڻس گڏ آيا.

مرزا قليچ بيگ هن ٻيءَ جنگ جو ذڪر ڪونه ڪيو آهي؛ ڀهرين‍ءَ جنگ جي سلسلي ۾، سبزل ڪوٽ جي ملڻ جو واقعو بيان ڪري ٿو، جيڪو ڀهريون حيدرآباد وارن جي قبضي ۾ رهيو، ۽ پوءِ حيدرآباد وارن خيرپور جي حوالي ڪيو.

مير 'مائل'، هن ٻيءَ جنگ تي به قطعو چيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هن پوئين‍ءَ جنگ ۾ ٽالپرن کي، ڏاوان جي طور، ٻه قلعا مليا. هن قطعي جو ڪجهه حصو ضايع ٿيل آهي، ڀهريان چار شعر ڦاٽي ويا آهن، ۽ عنوان هن طرح اٿس: "قطعه در مبارڪباد تاريخ فتح بلوچان و شڪست محمد صادق خان دائود پوتره، و گرفتن دو قلعه او بمعه خرچ لشڪر و آوردن پسر او در حضور برسم يرغمال، مرتبهء ثاني".

شڪر لله ڪه خوش بفتح و ظفر، يمن امداد ايزدي منّان؛
فوج شاهان سند گردون فر، صاحبِ شوڪت و حشمت و شان؛
شاهِ سنڌ آن غلام نام علي، .... عنايت خان؛
....
....
....
....
ڪرده در ملڪ وي نزول اجلال، ساختہ جملہ ملڪ وي ويران؛
يرغمال و دو قلعهء مضبوط، ڪه رسيدند در تصرف شان؛
يا عهد و اداي خرچ قشون، آن چه انجام يابد از شاهان؛
بہ طمانيتِ ڪلام مجيد، بگرفته ز خان روگردان؛
فتح ياب آمده بجاه و جلال، بارڪ الله همتِ مردان؛
بارڪ الله ڪه درهمه آفاق، ڪرد اين فتح نام فتح نشان؛
سال اين فتح هاتفم فرمود، "فتح ياب آمده جيوش شهان".

١٢٢٦ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿئين قطعي مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته ٻن قلعن سان گڏ ٽاوان جنگ جو، خرچ جي صورت ۾ به ورتو ويو، ۽ ڪلام مجيد وچ ۾ ڏيئي بهاولپور وارن آئنده لاءِ پنهنجي روش متعلق اطمينان ڏياريو.

مرزا قليچ بيگ، مير حسن علي خان، خواه ”صادق التواريخ“ وارن جيڪي اسباب بهاولپور تي چڙهائيءَ جا بيان ڪيا آهن، تن ۾ هڪ ته اختلاف آهي؛ ان ڪان سواءِ اهي ايترا ڪمزور آهن، جو سنڌ وارن کي انهن سببن ڪري بهاولپور تي يلغار ڪرڻ جو ڪوبه حق ڪونه ٿي پهتو. اسان جي خيال ۾ ٽالپرن لاءِ ضرور ڪي قوي سبب پيدا ٿيا هوندا، جن جي تحقيق ڪرڻ لازمي آهي.

انهيءَ سلسلي ۾، محمد اعظم بن مولوي محمد صالح اسدي الهاشميءَ جي تاريخ، ”اقبال نامهءِ سعادت آيات“ جو مطالعو مفيد ٿيندو، ڇاڪاڻ ته مصنف ۲۵-۱۲۲٦ هه ۾ بهاولپور جي طرفان انهيءَ سلسلي ۾ ٽالپرن جي دربار ۾ پهتو هو، ۽ هن سمورا واقعات تفصيل سان پنهنجي تاريخ ۾ ڏنا آهن، افسوس آهي جو هن مضمون لکڻ وقت اهو ڪتاب مهيا ٿي نه سگهيو(۱).

ٺٽي جا هندو ۽ مسلمان: سنڌ جا ٽالپر حڪمران مذهبي تعصب ۽ ديني جهيڙن جهڳڙن کان بلڪل پاڪ صاف ۽ پري هوندا هئا. مذهبي تعصب کان انهيءَ حد تائين لاتعلق هئا، جو هنن پنهنجي خاص عقيدي کي به زور زبردستيءَ يا حيلي حوالي سان فروغ ڏيڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. اهو طريقو نه فقط مرڪزي حڪمرانن جو هو، بلڪ ميرپورخاص ۽ خيرپور وارن به انهيءَ طور طريقي تي پاڻ کي هلايو. خيرپور وارن جي تخت نشينيءَ جون ته سموريون رسمون ڪهڙن جا سني مخدوم بجا آڻيندا هئا، ۽ انهيءَ حد تائين ٽالپر، مخدومن تي پاس خاطر ڪندا هئا، جو ڪهڙن جي ڳوٺ ۾ محرم جو ماتم به سرڪاري طرح ممنوع هو.

اهوئي سلوڪ ٽالپرن جو پنهنجي هندو رعايا سان هو. ديوان آوتراءِ ملڪاڻي لکي ٿو ته ”سنڌن صاحبيءَ ۾ مسلمان هندن کي مذهب نسبت ڪونه ستائيندا هئا“، (سنڌ جا ٽالپر، ص ۴۱). هندن جي حالت، ٽالپري دؤر ۾، ڪن حالتن ۾، مسلمانن کان به وڌيڪ بهتر ۽ مضبوط هئي. مذهبي،

---

(۱) انهيءَ مصنف جا انهيءَ سلسلي ۾ هي ڪتاب ٻه ڏسڻ گهرجن: ”مقصود اعظم“ ۽ ”جواهر عباسيه“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معاشرتي ۽ تمدني آزادي ڪين مسلمان رعيت کان زياده هئي. انهيءَ وقت جي علمائن انهيءَ سلسلي ۾ چند رسالا لکيا آهن، جن مان هندن جي حالت جو پورو پورو اندازو ٿي سگهي ٿو. علما جو طبقو بيحد ناراض هو ته هندن کي ايتري آزادي ڇو ڏني ويئي آهي، جو هر لحاظ سان مسلمانن تي فوقيت حاصل ڪري ويا آهن: ’وياج عام جام کائين ٿا، شراب نوشي کلم کلا ڪن ٿا، نماز جي وقت ڄاڻي واڻي ناقوس وڄائي، نماز ۾ خلل وجهن ٿا، سمورا سرڪاري عهدا سندن هٿ ۾ آهن، جتي ڪين وڏي ٿو اتي پنهنجا بت خانا ناهيندا وتن ٿا، مسلمان شريفن جي محلن ۾ پڪيون عمارتون ايتريون بلند ناهين ٿا جو مسلمانن جي گهرن ۾ سندن نظر پوي ٿي. هٿيار پنهوار هميشه ٻڌيون وتن ٿا. راڳ، ناچ، گانا هر وقت سندن محفلن ۾ ٿين ٿا. مسلمان غلام هو خريد ڪري سگهن ٿا. جيڪڏهن ڪو خوشيءَ سان هندو مسلمان ٿئي ٿو ته ان کي قتل ڪري ڇڏين ٿا. مسلمان قاضي جيڪڏهن اعتراض ٿو ڪري ته ان کي ايترو تنگ ڪن ٿا، جو هو اتان لڏي جند ڇڏائي ٿو(۱) - چنانچه، مخدوم محمد ابراهيم جي پنهنجي چوڻ موجب، خود هو پاڻ هندن جي خصومت کان ٺٽو ڇڏي ڪراچيءَ لڏي ويو‘ (؟!)

بهرحال انهيءَ ذڪر ڪرڻ مان مطلب هي آهي ته ٽالپر پنهنجي سر مذهبي جنگ و جدول کان قطعي پرهيز ڪندا هئا، انهيءَ حد تائين جو خود ڪن مسلمان علمائن کي سندن انهيءَ پاليسيءَ سبب سخت شڪايتون پيدا ٿيون، ۽ ايترو گرما گرم بحث شروع ٿيو، جو ان معاملي تي ۴-۵ رسالا لکجي ويا.

ٺٽو هندن جي اثر رسوخ جو وڏو مرڪز هو، ۽ ساڳئي وقت ٺٽي ۾ مخدومن، قاضين ۽ ساداتن جو به زور هو. هندو رهڻيءَ ڪهڻيءَ، پيسي پائيءَ، جاءِ جڳهه، ۽ اثر اقتدار ۾ وڌيل هئا: ۽ مسلمان هر لحاظ سان پٺتي پيل، ليڪن مذهبي معاملن ۾ نهايت متشدد هئا، جنهنڪري ڪڏهن ڪڏهن ٻنهي فرقن جي وچ ۾، دلين ۾ لڪل اختلاف ظاهري جهيڙي جهڳڙي جي صورت به اختيار ڪندا هئا.

---

(۱) هن مسئلي تي هيٺيان ڪتاب پڙهڻ گهرجن، جن مان ان زماني ۾ هندن جي حالت جو ڪنهن قدر اندازو ٿي وڃي ٿو: (۱) اماطة اذي البيد عن طريق جواز استعمال اموال الكافر العنيد، تصنيف مخدوم محمد ابراهيم ٺٽوي، ۱۲۰۹هه: (۲) نشر حلاوي المعارف والعلوم في الرد علي من نصر الكفار و اهل الرسوم، مخدوم محمد ابراهيم، ۱۲۱۰هه: (۳) دماج المغنم، مخدوم محمد ابراهيم، ۱۲۰۹هه: (۴) ذب الظلمة عن مال اهل الذمة، مخدوم محمد صادق، شاگرد ملا عثمان بن ٺاروڪ، ۱۲۰۹هه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير 'مائل' جي بياض ۾ چند قطعا ۽ ڪجهه قصيدا اسان کي مليا، جن مان انهن اختلافن جو پتو پوي ٿو. معلوم ٿئي ٿو ته هڪ نوجوان هندو، پنهنجي رضا خوشيءَ، اسلامي تبليغ جي زد ۾ اچي ويو: مسلمان خوش ٿيا، هندن ۾ هيجان اچي ويو. مير 'مائل' انهيءَ واقعي تي نه چڙهيو پاڻ خوش ٿيو: ملڪ جي واليءَ کي به اسلام جي انهيءَ فتح تي مبارڪباد پيش ڪري ٿو:

(۱) مبارک باديءِ اين تازه مسلم، بود عرض، شهه، صدر، کرامت؛
شهم ما آنکه از صد گونه اکرام، بـاقبال، ابـد بـادا سـلامت!

-ص ۱۰۰

(۲) خوش ايزد رونق، اسلام افزود، سلام الله علي من اسلم است اين؛
بشاهِ ذوالـکـرم از بارک الله، مبارک باديءِ نو مسلم است اين!

-ص ۱۰۰

پانئجي تو ته هندن انهيءَ نو مسلم کي قتل ڪري ڇڏيو، جنهن تي ٺٽي جي مسلمانن ۾ سخت اضطراب پيدا ٿيو. ميرن جي طرفان ٺٽي تي جيڪو ڪاردار هو، اهو به هندن جو حمايتي هو. مير 'مائل'، انهيءَ ساسلي ۾ هڪ گذارشي قطعو ٽالپر حڪمران جي خدمت ۾ موڪليو، جنهن جو عنوان هي آهي: "قطعهء گذارش درهجو کاردار نابکار، هنگام اسلام نو مسلم و شهادت او از دست کفار فجاره و حمايت وي".

اين نابکار نو که شده کاردار شهر،
در کربلاي تته کـم ازين زياد نيست؛

او خصم آل بوده و اين خصم آل ودين،
کارش بـال و دين همه جز عناد نيست؛

کاري که رفته است زبد کاريش بدين،
والله که طبق نص کم از ارتداد نيست؛

بـا مصطفا است از ستم اين رجيم داد،
کز داد ظلميش بکس از خوف ياد نيست؛

بايد نسب بقوم ثمودش درست کرد،
اين کهوکهر، خبيث که از قوم عاد نيست؛

مي گويد اوکه حکم شهان بهر من چنين ست!
والله بکس بـر اين سخنش اعتماد نيست؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بـر حـرف مفسدان نـہ سزد گاه اعتماد،
زين افترا چو ماحصلش جز فساد نيست؛
شد شهر تتہ شهر محن ز زانكہ زين اداش،
جز اهل كفر هيچكس از شهر شاد نيست؛
فرض است بر شهان، زمان داد ايـن ستم،
چون اين زمان بجز در شان جاي داد نيست؛
بـايد نمود جهد بـہ تخريب اهـل كفر،
با اهل كفر چون ره شان جز جهاد نيست؛
يا ربّ هبً لهم عملاً مـن ولاي دين،
خوش غير ازيـن وظيفہ بزاد المعاد نيست؛
بادا دعاي خوبيءِ شان ورد اهـل حق،
چون جز دعا بہ 'مائل' حق هيچ باد نيست!

— ص ١٢٠

نثي جو ڪاردار، کوکر ذات جو هو. شهر ۾ جيڪا پاليسي هو هلايو ٿي، تنهن لاءِ هن مسلمانن کي ٻڌايو ٿي تہ ائين ڪرڻ لاءِ هن کي سرڪار جو حڪم مليل آهي، جنهن تي مير 'مائل' جو قول آهي تہ هن جي انهيءَ قول تي مسلمانن کي ڪوبہ اعتبار ڪونہ آهي، ليڪن سنڌس انهيءَ غلط ۽ ظالمانہ روش جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو—

شد شهر تتہ شهر محن زانكہ زيـن اداش،
جز اهل كفر هيچكس از شهر شاد نيست؛
فرض است بر شهان، زمان داد اين ستم،
چون اين زمان بجز در شان جاي داد نيست.

مير 'مائل' هندن سان هيئنئين سلوڪ ڪرڻ جو مشورو ڏئي ٿو:

بـايد نمود جهد بـہ تخريب اهـل كفر،
با اهل كفر چون ره شان جز جهاد نيست.

انهيءَ ڪاردار تي مير صاحب ٻيو بہ هڪ قطعو چيو آهي:

در عهد عدلـت اي شہ نـوشيروان عهد،
ويـن ظالم خبيث دل خلق بستہ است؛
يک دل شكست نيست كہ گويم ز حال او،
ظلمہ فلاني است كہ صد دل شكستہ است.

— ص ١٢٦

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معلوم ٿئي ٿو ته ٺٽي جي مسلمانن جي دانهن جي، ٽالپري دربار ۾، دادرسي ٿي ۽ انهيءَ ڪاردار جي اتان بدلي ٿي ويئي. هيٺئين قطعي مان اهو ئي قرينو ڪڍي سگهجي ٿو: عنوان آهي ”قطعہ شکر گذاري درستيءِ کار.“

نـازم بـداد بخشيت اي شـاه ذوالـكرم،
کز داد بخشيءِ تـو جهان ز ظلم رست؛
زين داد بخشيت که جهان ست بشکر آن،
با عدل و داد مـتـکـثر مـتـمـت تازه بندوبست؛
کي مـي شـود درست بجز بيخ بشكني،
از فرط ظلم آن که دل مـردمـان شکست؛
هر خاص و عام شهر به اين داد بخشيت،
برداشت سوي حق ز دل اندر دعا دو دست؛
يـا رب بـکـام ’مائل‘ حـق بـاد دائما،
خوشنود با کرامت اين شـاه حق پرست!

– ص ١٠٠

انهيءَ هندو مسلم تلخيءَ جي لپيٽ ۾ پاڻئجي ٿو ته ٺٽي جا سادات زياده اچي ويا آهن. سيد صاحب جا ٻه طولاني قصيدا نهايت دلچسپ آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته هندو سڀ متحد هئا، مسلمانن ۾ نفاق هو؛ سادات سان هندن جو خاص دشمنو هو؛ ٺٽي جي شهر جـو صوبه دار هڪ هندو هو، جنهنڪري هندن جون دليون وڌي ويون هيون. پهرئين قطعي جو عنوان آهـي: ”قطعہ گذارش، که در ايام خرخشہ چهتم هندو کلالي، و تقويت کفاران و عدم اتفاق مسلمان، و داد خواهي، اين گذارش نموده بود“.

داد بخشا ز ظلم اعـدا، داد! بشنو از اهلبيت ايـن فـرياد!
برسـر، آل پـاک مصطفوي، کم نبوده است ظلم پور زياد؛
که کنون بـاز کـافران عنيد، ظلم‌هـاي کـنـنـد بـــر اولاد؛
گهه به بي حرمتيءِ وگاه به شتم، حرمت آل مي دهند بـه باد؛
زان تظلم که مي رود بـر ما، خـانه ظلم شـد ز نـو آباد؛
گوئيا نيست مومني در شهر، که بـا آل نـبـي کند امداد؛
مومنان که مـانده انـد کنون، رفته از ياد شان طريق و داد؛
کافران جمله در رفاقت هـم، مسلمانان همه بـهـم بفساد؛
چه بگـويـم ز ظلم کـفـاران، غير از آه و نـالـه و فـريـاد؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حاڪم شهر هست چون ڪافر، مـي نمايد بڪافران امـداد؛
در دل آزاريءِ مسلمانـان، سخت دل همچو تيغءِ فـولاد؛
حڪم حق جاري است برهمه ڪس، اين حڪومت باين خبيث ڪه داد؛
ورنه در عـهـد داد بخشيءِ مير، هيچ جا نيست اين چنين بيداد؛
شـد ڪجا اجتماع ايـن امـت، بود آن هـم مـگر پيءِ اولاد؛
ڪافران جمله يڪ دل و يڪ جان، مسلمانـان همه ز هـم آزاد؛
از ديانت چو نيست غير از نام، ڪي شود ڪس به امر اين منقاد؛
الحـق از اهـل بيت مصطفوي، خانهٔ اي نيست در جهان آبـاد؛
عالمان هم در اختلاف هم اند، مـن نـداتـم چه اختلاف افتاد؛
عـلـم غير از عمل نيايد ڪار، ڪار علما سـت از چرا افساد؟
قاضيءِ ما ست در قضا حيران، از قـضـا و قـدر نـدارد يـاد؛
محتسب در حساب اخذ و جر است، نيست يادش ڪنون حساب معاد؛
مفت فتوي نمي دهـــد مفتي، هسـت فتوي از وڪه چيزي داد؛
خوشتر آن ڪس ڪه رفت ازين عالم، گوئيا شـد ز قـيـد غـم آزاد؛
جمله از خــوف اجتماع هـنـود، جــز صبوري نمي ڪنند ارشـاد؛
تـابـڪي صبر مـي توان ڪردن، بـر جفا ؤ ستيز اهـــل عـنـاد؛
گر چنين است حال مـا مردم، بعد ازان مـا و داد اين بيداد؛
اين قضيه ڪه رفته اسـت ز قضا، ڪه قضا ؤ قـدر نـدارد يــاد؛
عرض اين حال در حضور شريف، دوش در خواب شد مرا ارشاد؛
ڪه رسـانـد ڪسي بحضرت مير، از دل اهلبيت ايـــن فريـاد؛
تا بتائيد امـــر ديـــن متين، اهل ديـن را بجان نمايد شاد؛
جهد بـايد بسعي رونق ديـن، زانڪه سعي است بڪار دين چوجهاد؛
تـــا در اسـلام آرد آن ڪافر، آنـڪه دشنام بهر سيد داد؛
يـــا ڪند امـر قتل در حق او، يـــا برحمش ڪند بـمـا ارشاد؛
تـــا شـود تقويت بدين متين، هـم بگيرند عبرت اهـل عناد؛
"قاتلوا" اهـل ڪفر در قـران، هست در شان اهل ڪفر ارشاد؛
حڪم قتل است براي آن ڪافر، آنکه بر طعن دين زبان بڪشاد؛
نيست طعني چو سب آل نبي، طبـق قـول نبي بـه استشهاد؛
زانکه تعذير و حبس و ضرب شديد، هست در شـان ڪلمه گو ارشاد؛
چه بـگـويـم ز مفسدان دگـر، ڪار شان دائما ست فسق و فساد؛
"تيجن" و "گهچن" اند مفسد دين، آن چو فرعون و اين دگر شداد؛
مفسـدان را سـزا بـود لازم، تـا فساد از ميان شـود برباد؛

هست در شان اين جماعت دون، گـوئيا آيـهء "انا المرصـاد"؛
شو درين غم دلا تو 'مائل' حق، بعد ازين ما ؤ هرچہ بادا باد؛
بعد ازين در دعاي دولت وي، ميتـوان تـــازه كـرد استعداد؛
بـــاد دائـم بمير فتح علي، فتح و نصرت ز شاه دين امداد؛
زانكہ از جان و دل بود آن مير، هـــم غلامعلي و هـم اولاد:
بـاد مـــا آن امير بزم كرم، از عـلي مژدهء حصول مـراد!
بـاد از يمن داد بخشيء مير، باد مـــا مژدهء مبارک باد!
بارک الله في ديانت مير،
بهر ما در دعاش بادا ياد! —ص ۵۰-۵۲

ساداتن ۽ هندن جـو تنازعو، مير فتح علي خان جـي زماني ۾ ٿيو. مٿئين قطعي مان انهيءَ زماني جي ٿني جو پورو اندازو ٿئي ٿو. حسب دستور هندو سڀ متفق هئا، ۽ مسلمان هميشہ جيان پاڻ ۾ دست و گريبان. شهر جو حاڪم ان وقت هندو هو، جنهن جي موجودگيءَ هندن جي اتحاد ۽ اتفاق کي تقويت پهچائي هئي. مير صاحب چوي ٿو تہ 'هتي اهڙو ظلم ڇو ٿيو آهي؛ ڪنهن هن کي مقرر ڪيو آهي؛ ٻين شهرن ۾ تہ مير صاحبن جي عدل ۽ انصاف جي هاڪ آهي!' علمائن جـي حالت بيحد خراب هئي؛ سو مير صاحب، مايوسيءَ مان، پاڻ کان سوال ٿو پڇي:

علم غير از عمل نيايد كار، كار علماست از چرا افساد؟

شهر جو قاضي حيران هو. انهيءَ حد تائين جو ڪائنس قضا جا ڪتاب بہ وسري ويا هئا. محتسب پنهنجي حساب ڪتاب ۽ اوڳاڙيءَ جي جمع خرچ ۾ مشغول هو. مفتيءَ جي حالت هيءَ هئي جو جنهن ڪجهہ هٿ تي رکيو ٿي، ان جو ٻيڙو پار هو؛ غريب غربي ۽ مفلس داد خواهن جو ٻيڙو لهرين ۽ لوڏن ۾ هوندو هـو. مير صاحب چوي ٿو تـہ 'حالتون ايتريءَ حد تائين مايوس ڪندڙ ٿي ويون آهن، جو هن وقت مري جان ڇڏائڻ ۾ زياده مصلحت آهي'—

خوشتر ان كس كہ رفت زين عالم، گوئيا شد ز قيدِ غم آزاد.

اهلبيتن سان انهيءَ هندو عملدار جو سخت آزار هو؛ سيدن جي حق ۾ هن گندہ دهنيءَ ڪان بہ ڪم ورتو ٿـو ڏسجي؛ ازانسواءِ دين متين جي سلسلي ۾ بہ هن گستاخي ڪئي ٿـي پائنجي، جنهنڪري مير صاحب جو خيال آهي تہ ان کي يا تہ سزا طور مسلمان ڪيو وڃي يا ڪيس قتل ڪري ڇڏجي (!)—

تا شود تقویت بدین متین، هم بگیرند عبرت اهل عناد.

تعذير، حبس، ضرب شديد ته ڪلمہ گوء جي غلطين ۽ گناهن جي لاءِ آهن: هيءُ ڪافر آهي، جنهنڪري سواءِ قتل ڪرڻ جي ٻي ڪابہ صورت ڪانہ آهي (!) -

'مفسدان را سزا بود لازم، تا فساد از میان شود برباد'.

پانئجي ٿو ته مير صاحب جي فرياد جو داد ڪونہ ٿيو، جنهنڪري هن وري درد دل جو اظهار ٻئي قطعي ۾ ڪيو، جنهن جو عنوان آهي: "قطعہ گذارش - مذمت کفار نابکار و عرض تنبیہ شان مطابق شریعت حضرت احمد مختار" -

در حیرتم شها کہ بعهدِ دیانتت،
اربابِ کفر بهر چہ در شور گشتہ اند!
و از شورشان کہ کرد شرر کفر آشکار،
اربابِ دین بگوشہء عزلت نشستہ اند!
'مشتاق سگ' بجملہ سگان، گروه کفر،
عوعو کنان بخبث دل از حد گذشتہ اند؛
این دستہء سگان کہ خدا خوار کرده است،
از خار خار کین همہ چون خاردستہ اند؛
این مفسدان کہ دشمنِ اولادِ اطهر اند،
صد تهمت، فساد بر اولاد بستہ اند؛
این مبغضان کہ نار جهنم سزای شانست،
از نار بغض و کین همہ چون شعلہ تفتہ اند؛
گاهی بطعن آل نبی کہ بطعن دین،
دلهای اهل دین همہ یکبار خستہ اند؛
این کافران کہ جنگ بہ اسلام می کنند،
ز اسلام شیخ جمع بہ ماتم نشستہ اند؛
بد کام شان کہ باز نمایند مرتدش،
زین ارتداد نو همہ از کام رفتہ اند؛
زین ارتداد کفر توان گفت کہ این سگان،
بوزینہ سان ز منبر اسلام جستہ اند؛
ما بی زریم و سر بگریبان ز فکرِ شان،
بر زور و زر چہ خود سر و مغرور گشتہ اند؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کفار شهر تهته کنون دار حربي اند،
چون برخلاف شرع درين حڪم رفته اند؛

از حڪم حاکمان بسرِ عند مستقيم،
گويا درين مقدمه يکسر گذشته اند؛

بايد نهاد جزيه بسر اين دار حربيان،
در حيرتم که بهرچه از جزيه رسته اند؛

بايد بحکم حق همه بتهاي شان شکست،
شان حاليه چو عهد اطاعت شکسته اند؛

فرض است بدين، مير محمد قتال شان،
چون شان بدين امجد وي خصم گشته اند؛

ارباب دين که حامیء شان از کرم علي ست،
خوش داد خواه از کرم شه نشته اند؛

بخشد مراد ميرعلي بالکرم مدام،
ارباب دين بشغل دعايش چو رفته اند؛

خوش اين دو شه بر اوج ديانت بصد جلا،
هر هفت روز رشد چو ماه دو هفته اند؛

بايد کنون ز "مائل" حق حرف حق شنيد،
ارباب حق ز بسکه شها دل شکسته اند.

هي قصيدو مير فتح علي خان ۽ مير غلام علي خان جي زماني ڪان پوءِ جو چيل آهي. ان وقت مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان سنڌ جي تخت و تاج جا مشترڪه وارث هئا. جهڳڙو مير فتح علي خان جي دؤر کان وني شروع ٿيو، جنهن جو فيصلو آخري طرح ڪرم علي خان جي دؤر ۾ به ٿي ڪونه سگهيو، ۽ سيد صاحب برابر دانهون فريادون ڪندو آيو. سيد کي شڪايت وڏي ۾ وڏي هيءَ هئي ته ساداتن کي هندو گاريون گند ڏين ٿا ۽ مذهب اسلام تي چٿرون ڪن ٿا، جنهنڪري مسلمانن جون دليون ڦٽجي پيون آهن—

'گاهي بطعن آل نبي گهه بطعن دين، دلهاي اهل دين همه يکبار خسته اند'.

پنهنجي حالت هيءَ ٿو بيان ڪري:

'صابي زريم و سر بگريبان ز فکر شان، بر زور و زر چه خود سر و مغرور گشته اند!'

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير صاحب، غصي ۾ اچي عرض ڪري ٿو ته 'نٿي جي هندن اطاعت جا فرائض ٽوڙي ڇڏيا آهن، جنهنڪري دار حربي آهن، ۽ متن جزيه وجهڻ ڪپي، سندن ٻت پڇي ڇڏڻ گهرجن ۽ ڪين قتل ڪيو وڃي'-

'بايد بحکم حق همه بتهاي شان شکست، شان حاليه چو عهد اطاعت شکسته اند، فرض است بدين ميرمحمد قتال شان، چون شان بدين امجد وي خصم گشته اند'.

انهيءَ فساد ۽ تلخيءَ جا اسباب فقط اهي نه هئا. بلڪ سڀ کان زياده محرڪ مسلمانن جي اقتصادي بدحالي ۽ هندن جي سماجي برتري هئي. ازانسواءِ سنڌ جي هندن جون همدرديون ان وقت جيسلمير ۽ جوڌپور جي راجائن سان ٻڌايون وڃن ٿيون، جن جو مير ٻجار جي قتل کان پوءِ، ٽالپرن سان وير ٿي پيو هو. مخدوم ابراهيم "نشر حلاوي المعارف و العلوم في الرد علي من نصر الکفار و اهل رسوم" ۾ جيڪي لکيو آهي، ان مان انهيءَ زماني جي هندن ۽ مسلمانن جو اندازو ٿي سگهي ٿو، ۽ حڪومت جي متعلق ٺٽي جي مخدومن جو ڇا خيال هو، اهو به معلوم ٿئي ٿو. مخدوم ابراهيم جوڌپور جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته:

"اتي مسلمانن سان سخت آزار آهي. ٺٺول ڪرڻ خاطر هڪ نامعقول مسلمان کي قاضي بڻائي، ان جو نالو قاضي گنگارام رکي ڇڏيو اٿن. جيڪڏهن ڪو مسلمان حلال جانور ذبح ڪري ٿو، ته ان کي قتل ڪري، ان جا ٻار ٻچا نيلام ڪيا وڃن ٿا. سنڌ سان به انهن جو سخت آزار آهي. مرحوم مير ٻجار کي جوڌپور جي راجا ڌوکو ڏيئي قتل ڪرائي ڇڏيو؛ ۽ سنڌ ۾ ايڏو عظيم فتنو برپا ڪيو ويو، جنهن جي باهه جا اُلا اڄ ڏينهن تائين وسامي نه سگهيا آهن. اسان جي ملڪ تي هنن ڪيترا دفعا چڙهائي ڪئي آهي؛ هڪ ۾ مير فتح خان ٽالپر زخمي ٿيو، ٻئي معرڪي ۾ مير سهراب جو پاءُ، غلام محمد، قتل ٿيو؛ اڄ ڏينهن سنڌ جي اميرن کان اهو پڇي نه سگهيو جو ڪٽي عمرڪوٽ جو قلعو انهن کان خالي ڪرائين، ۽ نه ڪنهن کان اهو پڇي ٿو ته مير ٻجار ۽ مير غلام محمد جي خون جو بدلو وٺي؛ حالانڪ انهن جي جانشينن ۾ مير فتح علي خان، مير غلام علي خان، مير ڪرم علي خان، مير مراد علي خان، مير غلام حسين خان، مير بهرام ۽ مير سهراب جهڙا سورهيه به موجود آهن".

سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي حالت بيان ڪندي لکي ٿو ته:

"اسان جي ملڪ مان اسلام جو غلبو غائب ٿي چڪو آهي. اعلانيه شراب ڪاڍيو وڃي ٿو. شطرنج ۽ چوسر رات ڏينهن کيڏي وڃي ٿي. رنڊيز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان سنڌن ناجائز آمدنيءَ تي ٽيڪس ورتو ويجي ٿو: ڪڏڙن تي به ٽيڪس لڳايو ويو آهي. ڇانورن مان شراب ڪڍيو ويجي ٿو. دڪانن تي عام بت پرستي چالو آهي. مسجدون غيرآباد آهن. هندن جي عبادتگاهن جا ڏيا آسمان تائين روشن آهن، ۽ مسجدن ۾ انڌيرو آهي. مقدما مُکين جي حوالي ڪيا وڃن ٿا. قاضي جيڪڏهن فيصلي ۾ مکين جي مخالفت ڪري ٿو ته ان کي سخت تڪليف ڏني ويجي ٿي. مان انهيءَ آزار کان ٺٽو ڇڏي ڪراچيءَ هليو ويس، حالانڪ اتي بدعت ۽ فساد جو ڪافي زور هو، ليڪن مير فتح علي خان جي عملداريءَ کان گهٽ. اتي جو حاڪم مير محمد نصير خان هو؛ ان جي وفات بعد، جڏهن اهو بندر به مير فتح علي خان جي هٿ آيو، ته اتي به ساڳي حالت شروع ٿي ويئي. ٽالپرن جي زماني ۾ ڪيترن هندن، مسلمان عورتن سان خرابيون ڪيون؛ ڪيترا مسلمان مرد ۽ عورتون هندن وٽ غلام آهن. ڪراچيءَ ۾ پنهو نالي هڪ قاصائي هو، جنهن ڳئون ذبح ڪئي؛ هندن گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ ان کي شهر بدر ڪري، سندس گهر بار لٽي ڇڏيو؛ ڪنهن به مسلمان کي طاقت ڪانه ٿي، جو ڪٿي حرف ڪڇي سگهي. نواب مير فتح علي خان جي زماني ۾، هندن جو اقبال ۽ اثر وڌي ويو آهي (١)".

اهي اسباب هئا جنهنڪري ٺٽي جي هندن ۽ مسلمانن ۾ تلخي هئي، جيڪا شايد حڪومت جي دور ڪرڻ کان ٻاهر هئي! مير 'مائل' جي بياض ۾ هڪ قطعو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مير فتح علي خان جي زماني ۾، مسلمانن، هڪ ڪلاميءَ (؟) نالي هندوءَ کي ٺٽي ۾ قتل ڪري ڇڏيو: مٿس ڏوهه اهو هو ته هن دين اسلام جي خلاف لبڪشائي ڪئي هئي، جنهن بعد هو غالباً توبه تائب ٿيو ۽ پڻ معافي ورتائين. انهيءَ تي مسلمانن ۾ اختلاف ٿي پيو: هڪڙن جو چوڻ هو ته معافيءَ وٺڻ بعد هن کي قتل ڪرڻ جائز نه هو، ٻين جو خيال هو ته کيس قتل ڪرڻ جائز هو! قطعي جو عنوان آهي:

"قطعه در جواب شخصي ڪه حرف گيري بر قتل ملائي ڪلامي (؟) مي نمود".

چو در پاس ڪلامي گفت شخصي،	ڪه جائز قتل وي در شرع کي بود!
بگفتم بس جوابش سال قتلش،	"به حڪم شرع جائز قتل وي بود":

١٢٠٩هه

---

(١) ڏسو مضمون "ڪڏي جي ڪتب خاني جا مخطوطا" از مولانا عبدالرشيد نعمانيءَ، مطبوعه رساله "دعوت الحق"- جنوري، ١٩٥٣ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شمرده سال قتلش گفت توبہ، چو تائب شد دگر اين بحث طي بود.
— ص ۱۲۰

ڏڪَر ۽ ڏڪار: مير ’مائل‘ جي بياض ۾، ڏڪر جي ڏڪار متعلق
بہ چند دلچسپ قطعا موجود آهن:

(۱) ز قحط غلہ چنان عالمي بجان شده است،
کہ جان عالم در نالہ و فغان شده است؛
بود تدارک اين امر بر شهان معروض،
ز امر حق چو چنين بر شهان شده است؛
تدارکش بود اين آنکہ باز پس طلبند،
هر آنچہ غلہ ازين شهر ما روان شده است؛
دگر شود ز کرم وجہ داعيان جاري،
زاهل متکر ّمت؟ اين عرض شايگان شده است؛
هميشہ باد جهاني ز فيض شان آباد،
خوش اين عريضہء آباديء جهان شده است!
— ص ۱۱۷

(۲) شهريارا طرح غلہ شهر را ويران نمود،
فکر ويرانيش خلق، شهر را حيران نمود؛
چند از ويرانيش در حيرت آرم ذکريش،
چونکہ ذکر، عدل شاهان خلق را شادان نمود؛
تا کنند آباد شاهان ملک خود با عدل و داد،
حق صفات، عدل شاهان ذکر در قران نمود؛
از کرم اي شاه صدر، عدل و احسان بالمراد،
بايدت با العدل اين مشکل ز شان آسان نمود؛
باد آبادان ابد از عدل شاهان ملک سندھ،
’مائل‘ حق اين دعا در عرض ورد، جان نمود!
— ص ۱۲۴

(۳) برشهان دائم ز حق واجب رعيت پروري است،
کز رعيت پروري اقبال شان را برتري است.
— ص ۱۲۴

(۴) مير ’مائل‘ هيٺئين قصيدي ۾ ڏڪر جي مفصل حالت بيان ڪندي،
ڪي نهايت دلچسپ پهلو بيان ڪيا آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در تجاهل گناه بر من نيست، عقل در روغن است، روغن نيست؛
مرد ميت ز مردمان گم شد، مرد بي عقل کمتر از زن نيست؛
روح حيواني ست غلهء قوت، از گرانيش روح در تن نيست؛
روح از تن چو رفت ـ رفت و گذشت، چيست باقي که در گذشتن نيست؟
روغن و غله عقل و روح چو برد، جز تمنا بخويش بردن نيست؛
زندگاني وبال جان شده است، چاره ديگر بغير مردن نيست؛
مردن آسمان ولي پس از مردن، طاقت نان و حلوه کردن نيست؛
مرده هم نان و حلوه مي خواهد، چه توان کرد هردو با من نيست!

مير صاحب لکي ٿو ته ”قحط تباهه ڪري ڇڏيو آهي؛ ان جي گرانيءَ بدن مان روح فنا ڪري ڇڏيو آهي؛ زندگاني وبال ٿي پيئي آهي؛ هن وقت ته مرڻ کان سواءِ چارو ڪونه آهي؛ ليڪن ڇا ڪجي مرڻ به ڏکيو آهي، ڇاڪاڻ ته مردي کي به جمعاڻي ٿي ماني ۽ حلوو گهرجي؛ مرجي ته سهي پر اهو پوءِ ماني ۽ حلوو ڪيئن مهيا ڪجي! نه ختمي جي طاقت، نه خيرات جي قوت؛ نه جمعاڻو، نه چاليهو ڪري سگهبو!“

ته ويران شد و درين مذکور، ذکر ويرانيش نهفتن نيست؛
کاردارش زکار رفته سگي، آن که کارش بجز گزيدن نيست؛
وان دگر سگ که کوتوال، ويست، کمتر از شمر ابن جوشن نيست؛
من چه سازم کزين خرابيء حال، اين خرابه سزاي مسکن نيست؛
ماندن اين جاست مشکل و ليکن، چه کنم دست و پاي رفتن نيست؛
وحشت آباد شد جهان يکسر، هيچ جا جاي آرميدن نيست؛
جنس غله ز نقد جانست گران، زين گران تر که جان درتن نيست!

مير صاحب چوي ٿو ته ’ٺٽي جو سڄو شهر ويران ٿي ويو آهي؛ جيڪا حالت آهي ان کي ڪيترو لڪائجي؛ هڪ ته ڪاردار بيڪار، نڪمو ۽ فضول ڪتي جهڙو آهي، جنهن جو ڪم سواءِ ان جي ٻيو ڪونه آهي ته سڄو ڏينهن وتي ڏاڙهيندو؛ ڪوتوال صاحب ڄڻ شمر جو اولاد آهي؛ ٺٽو، حقيقت هيءَ آهي، ته هاڻي رهڻ جهڙو آهي ئي نه: پر ڇا ڪجي ’چه کنم دست و پاي رفتن نيست!‘

جان به لب عالمي ست زين شيون، شيوني همچو جان سپردن نيست؛
رفت چون جان ز تن کجا جويم، جان ز تن رفته را نشيمن نيست؛
قول ارباب حق بود مقبول، اعتمادي بقول ميمن نيست؛
گويد از زر شود حصول مدام، حاصل، اين يقين بجز ظن نيست؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميکنند نرخ پيش حاصل بيش، اين سخن در خور، شنيدن نيست؛
بخزانه شود ازين توفير، اين خبر در کتاب مخزن نيست؛
زر بده غله خر اگر داري، زانکه زر براي ديدن نيست؛
جاي حرفست ولي چه بايد گفت، بنده را جاي حرف گفتن نيست؛
مي خرند اهل دولت و جز شان، به کسان قدرت، خريدن نيست؛
عالم جان بلب بگرسنگي ست، سيريء شان ز يک دو خرمن نيست؛
غله داران بعشرت و عيش اند، در غريبان بغير شيون نيست؛
غله خر حاليا کسي در سنده، جز بکفار و چند ميمن نيست؛
طرفه بد مشرب اند شان، که بشان، بيم از پرسش مهيمن نيست؛
غله از سنده مي کشند ولي، هيچ بهبود در کشيدن نيست؛
مي شود حق ازين گران خاطر، اين گران خاطريش احسن نيست؛
نيست اين کار از خلل خالي، چاره اش جز بمنع و قدغن نيست؛
چند گويم شکايت، اين قوم، که مرا دخل اندرين فن نيست.

'بليڪ مارڪيٽ ڪندڙ ميمڻ قوم ڪاري قيام ڪري چڏي آهي، اگهه ايترا چاڙهي ڇڏيا اٿن جو جان ڏني به داڻو ملي ڪونه ٿو سگهي؛ سچيءَ سنڌ جو اَنّ انهيءَ قوم ۽ هندو زردارن اڇي ڪنو ڪيو آهي؛ هن وقت اسان سڀ مصيبت ۾ آهيون؛ عيش و عشرت فقط اهي بليڪ مارڪيٽر ڪن ٿا، جن کي نه خدا جو خوف آهي ۽ نه ڪنهن بالا دست جي پرواه!'

حيدرآباد حيدرآباد ست، خوش در آنجا نشان رهزن نيست؛
ز اهل اسلام مژده درکار ست، کار با مژدهء برهمن نيست؛
بر شهان لازم است تدارک کار، کار من جز بعرض کردن نيست؛
خاصه شاهي که با دل و دستش، در کرم هيچ جاي معدن نيست،
آنکه در روز کين تقابل وي، صد چو اسفنديار و بهمن نيست؛
گر نسيم، کرم وزد بيشکک، در جهان همچو سنده گلشن نيست؛
ورنه از شور اين خس و خاشاک، حاليا سنده کم ز گلخن نيست؛
رسم اين عرضه گو ز من با شه، چون مرا طاقت، رسيدن نيست.

مير صاحب کي عرض ٿو ڪري ته 'انهيءَ معاملي جو تدارڪ ڪرڻ اوهان تي لازم آهي؛ منهنجو ڪم ته فقط عرض ڪرڻ آهي؛ جيڪڏهن مير ڪرم علي خان جي ڪرم جي هوا گهلي ته سنڌ جهڙو گلشن سڄي جهان ۾ ٻيو ڪونه آهي؛ پرَ حالت ۾ هن وقت سنڌ جو حال اهو آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو ڏوڙ اڏامي رهي آهي؛ مان پاڻ پهچي ڪونه ٿو سگهان؛ هتان ويهي عرض پهچائڻ کان سواءِ چارو ڪونه آهي!'

شه بہ شاهان ابد سلامت باد، ڪس دعاگوي شاه چون من نيست!
ڪردم از دوستي نصيحت وي، گفتن، پند ڪار دشمن نيست؛
حال فضل اين شد و ڪنون اميد، جز بفضل، ڪريم ذوالمن نيست،
حق ڪند آشڪار يُسر از عُسر،
عرض 'مائل' بحق نهفتن نيست. — ص ٤٢

نشيدار شين تي بندش:- شراب، ڀنگ، چرس، ۽ ٻين نشيدار شين کان ذاتي طرح ٽالپر حڪمران يا شهزادا خواه امير قطعي دور هئا، انهيءَ حد تائين هو انهيءَ معاملي ۾ پاڪباز هئا، جو حقو به سندن حلقن اندر استعمال ڪونه ٿيندو هو.

ٽالپر، انگريزي دوائون پاڻيءَ ۾ گڏيل، هن ڪري استعمال نه ڪندا هئا ته متان منجهن شراب جي آميزش هجي. ڊاڪٽر برنس، ذاتي مشاهدي بعد، بيان ٿو ڪري ته "مسلمان حاڪم گهڻو ڪري عياش، سست ۽ نڪما ٿين ٿا، ليڪن سنڌ جا سردار انهن عيبن ۽ علتن کان آجا آهن: عياشيءَ سان رغبت غالباً هن ڪري به نه اٿن، جو هو تمام خوددار ۽ نهايت بلند خيالن وارا آهن: نشيدار شين کان به صفا پري آهن."

هڪ دفعي جي ڳالهه ٿو ڪري ته "مون کان مراد علي خان ڏاڙهونءَ کائڻ جي اجازت گهري. مان 'ڏاڙهونءَ' جي لفظ کي 'دارون' سمجهي، چيو ته هن بيماريءَ ۾ شراب جهڙي محرڪ شيءِ مفيد نه آهي، متان خون جو دورو وڌي وڃي. مير صاحب جو چهرو لال پيلو ٿي ويو، هن مون کي چيو ته 'اوهان کي منهنجي اڳيان اهڙيءَ شيءِ جو نالو نه کڻڻ گهرجي، جيڪا اسان جي لاءِ حرام آهي'." ڊاڪٽر برنس اڳتي لکي ٿو ته "پڙهندڙ متان ائين سمجهن ته هن منهنجي اڳيان فقط ڏيکاءُ ٿي ڪيو - نه، بلڪل نه. اها حقيقت ۽ منهنجو ذاتي مشاهدو آهي ته امير نشيدار شين جي استعمال کان پاڪ ۽ صاف آهن. مون کي معلوم آهي ته ڪن وقتن تي دربار ۾ ڪو ماڻهو شراب پي آيو ۽ سندس وات مان بوءِ مير صاحبن تائين پهتي، ته ان کي سخت بي عزتو ۽ ذليل ڪري دربار مان ڪيرايو ويو؛ جيئن ته هڪ دفعي بهار خان کوکر، هڪ بلوچ سردار، جيڪو مير مراد علي خان جو خاص ماڻهو هو، سو نوڪريءَ مان ڪيتري وقت تائين محض هن ڪري ڪڍيو ويو، جو هڪ دفعي ڪيس نشي ۾ ڏٺو ويو هو."

ڊاڪٽر آخر ۾ لکي ٿو ته "ٽالپر دوا طور به شراب ڪڏهن استعمال ڪونه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندا هئا: ساري ڪتب ۾ آفيم به ڪو ڪونه ڪائي، ۽ نه حقي جي ڏي ڪو ويجهو آهي“.

منشي آوتراء به انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪري ٿو. پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جا مير“ ۾ چوي ٿو ته ’مير صاحب نشو ڪنهن به قسم جو ڪونه وٺندا هئا: انهيءَ نسبت هو بلڪل پرهيزگار رهندا هئا‘. — ص ٤٤

ٽالپرن جي انهيءَ روش جو البته عوام تي اثر ڪونه هو. هو پنهنجن نشن پتن، ڀنگ ڀڳڙن، آفيم ۽ چرسن ۾ مشغول رهندا هئا. ڊاڪٽر برنس لکي ٿو ته ”جيڪر پاڻئجي ته انهيءَ ڪري، حاڪمن جي پرهيز جو رعيت تي چڱو اثر ٿيو هوندو، پر آزمودي مان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي ته اڪثر سپ سپاهي ۽ ڪيترا درباري هر طرح جي نقصانڪار ۽ ڪمزور ڪندڙ عيش ۽ عشرت ۾ مبتلا آهن. آفيم وٺڻ اهڙو عام جام آهي، جهڙو ڪڇ ۾: ۽ ڏنم ته برانديءَ جون به بوتلون وڏي ۾ وڏي سوغات ليکيون وڃن ٿيون“. — ص ٨٨

مسٽر برٽن، مشهور انگريز سياح، حسب معمول پنهنجي زنده دلانه انداز ۾ انهيءَ مسئلي تي هيٺينءَ طرح رقمطراز آهي:

> ”هاڻوڪيءَ حالت ۾، سنڌ اندر شراب نوشيءَ جي علت ڦهلجي ويئي آهي. سيني درجن جا ماڻهو، سواءِ عالمن ۽ ديني رهنمائن جي، سڀ پيالي پائي آهن. شراب ۾ اڪثر اڌ تي پاڻي ملائي پيئن ٿا. پيسي وارو ماڻهو ڪاڏي ڪان اڳ به چڪو چاڙهي ٿو: موج ۾ اچڻ بعد ڪاڏو ڪائي، وري چڪو پئي ٿو: وڏيڪ ڪنهن کي مزو وٺڻو ٿئي ته شراب مٿان ڀنگ جو پيالو به چاڙهي ٿو — ان مان ڪين خيال آهي ته نشو تيز، تازو ۽ سوادي ٿئي ٿو“.

برٽن صاحب، حسب دستور، هر معاملي کي تفصيلي حد تائين لکندو آهي. چنانچه هن تفصيل ڏنو آهي ته انهيءَ زماني ۾ سنڌ اندر شراب جا ڪهڙا قسم هئا. اسان به گهرون ٿا ته اهو پهلو ناظرين جي سامهون اچي.

سنڌ ۾ شراب جا هي نمونا مروج هئا:

(١) ڳڙ جو دارون — هيءَ، ڳڙ ۽ ٻٻر جي چوڏي مان ٺاهيو ويندو هو. برٽن صاحب لکي ٿو ته ”اهو شراب تکو ۽ بي ذائقي آهي. ان کي هندو، شوق سان پيئن ٿا: سڄي سڄي بوتل، ١٥ منٽن جي وقفي سان، چڪو چڪو ڪري پيئي وڃن ٿا“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) چهارن يا ڪارڪن جو دارون- ”اهو شراب اگرو ۽ سخت گرم ٿئي ٿو، گهڻو ڪري ان کي غريب ماڻهو واپرائين ٿا“.

انهن کان سواءِ، ٻيا به قيمتي شراب هيٺين قسمن جا چالو هئا:

(١) ”انگوري شراب جنهن کي ڪشمشي به سڏجي ٿو؛ (٢) سونفن يعني وڏف جو شراب جيڪو نهايت عمدو ٿئي ٿو؛ (٣) مشڪي شراب؛ (٤) ترنجي شراب؛ (٥) مصري شراب- هي شراب ڀڻ قيمتي ٿئي ٿو؛ (٦) گلابي شراب؛ (٧) ڪيسري شراب“.

برٽن وڌيڪ لکي ٿو ته ”عام غريب طبقو ڀنگ ۽ آفيم کي واپرائي ٿو، ۽ هڪ دم ان کان سواءِ ڪونه ٿو سرين. اميرن جي زماني ۾، ڀنگ آني سير هئي. جڏهن انگريزن ان جو ٺيڪو ڪنيو، تڏهن ٦ آني سير ٿي. ڀنگ پيئڻ ڪري، عام سنڌي، بدني ۽ دماغي ڪمزوريءَ ۾ مبتلا ٿي ويا آهن، ۽ منجهن ٻيا به ڪيئي مرض پيدا ٿي پيا آهن“. (د-٣-٣٦، ميراثي سنڌڙي)

نشيدار شين جي انهن مضر اثرات کي محسوس ڪري، آخر مير ڪرمعلي خان ملڪ ۾ سيني نشن تي بندش وڌي. ٿتي جي عالمن کي ته اڳ ئي اعتراض هو، هنن پنهنجي مختلف رسالن ۾ اڳ ئي انهيءَ سلسلي ۾ سخت تنقيدون لکيون هيون. جڏهن بندش پيئي تڏهن سڀ کان پهريون ٺٽي جي هن شاعر يعني مير ’مائل‘ تهنيت جو قطعو تصنيف ڪري، مير صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪيو:

بنازم کاندرين عهد، ديانت، بيءَ ترويج حکم، شرع باري؛
بحکم خسروان تابع شرع، کہ بادا حکم شان پيوسته جاري؛
ز منع شرب خمر و نوش بوزه، کہ بوده حاصل آن هردو خواري؛
بسکام انهدام، بيخ افساد، بناي دين گرفة استواري؛
بحمدالله کہ از ترويج اين حکم، بدهر از رجس آمد رستگاري؛
درين شکريہ مي سازد بحق عرض، دل، ’مائل‘ بحق از حق شعاري؛
علي خوش بالکرم بخشد بشاهان، همہ کام از مراد، کامگاري!

- ص ١٠٠

وظيفا ۽ ٽيڪس: ٽالپرن، سنڌ ۾، ساداتن، عالمن، مخدومن، تڪيه نشينن ۽ علمي خواهہ ديني خاندانن جا وظيفا مقرر ڪري ڇڏيا هئا: روزينو، يڪ ماهو، دوماهو، ساليانو، ڪين ملندو هو؛ ڪن کي سيريون به هونديون هيون. وظيفو نقدي به هو ۽ جنس جي صورت ۾ به ڏنو ويندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح، جيئن زمينن تـي ڍل ورتي ويندي هئي، تيئن شهري دڪانن ۽ صنعتن تي به سرڪاري ٽئڪس پوندي هئي. شهر ۾ نين جاين ٺهرائڻ تي جيئن اڄ ڪالهه ميونسپالٽي ٽئڪس وجهي ٿي، تيئن ان زماني ۾ به اهو رواج موجود هو. اسان کي تفصيلي طور انهن ٽئڪسن ۽ وظيفن جي انداز جي معلومات ڪانه آهي، البت انهيءَ سلسلي ۾، مير 'مائل' جي چند قطعن مان اشارا ملن ٿا، جن کي اسان هيٺ درج ڪيون ٿا. هڪ قطعي جو عنوان آهي! "قطعه در باب دوماهه!"

اي ز فتحت بباب کام فتوح، — وي بـه بابت ز فتح کام رفاه؛
'مائل' حق بکام مژدهء فتح، — که ز حق باد وقت اين درگاه؛
ميکند عرض بهر عفو فتوح، — بيت استاد خـود بحضرت شاه:
"ما براي تو فتح خواسته ايم، — خسروا تو ز ما فتوح مخواه!
از کـرم خسروا بـکام عظيم، — فتح بـاب فتوح کـن للّه!"

— ص ١١٩

بئي قطعي جـو عنوان آهي: "عريضه منظوم در .... مجراي شڪست بته نو احداث از وجوهات اهل وجوهه":

بحق در حضور، شهان، زمـان، — همين سـت عـرض، دل، داعيان؛
که از وجهه خير، خود و قوت شان، — مسازيد کـم د رهمي ايـن زمان؛
که از دادن، خـير بــي اشتباه، — فزون مي شود عمر و اقبال و جاه؛
کند خير چون هر شکست، درست، — نبايد بـه اين امر دادن شکست؛
که اين خير خمس و زکواة، شماست، — شرف بخش ذات و صفات، شماست؛
بسادات خمس است بـا ديگران، — زکواة است هم صدقه اين خير شان؛
بود خير هرچند افزون خوش است، — فزايش درين کار ميمون خوش است؛
کند خـير رد، بــلا دم بــدم، — به نص، حديث، رسـول، آمــم؛
زحق عرض اين کار خيراست چو فرض، — ازين وجهه خيرات شد عين فرض؛
که اول بدهه سالم اين وجهه شان، — هـمـان کهنه دستوري بيگمان؛
شده نصف پس باز از نصف هم، — شد از بدعت، بته يک حصه کم؛
کنون باز کم کردنش نا روا ست، — که قـوت، مساکين اهل، دعاست؛
درين کار خيرسـت خـوبي بسي، — بـود سائل، خير شـان هرکسي؛
بـود عمر و اقبال شاهـان، سندهه، — فـزون از دعـاي ضعيفان سندهه؛
ز شان اين دعـا از خدا دمبدم، — بـود لفظ آمـيـن بمعـروضه ضـم!
ز 'مائل' بحق اين نصيحت بس است، — که يک حرف بس گر به خانه کس است.

— ص ١١٧

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ قطعي جو عنوان آهي: ”گذارش در باب معافي قصور بته نو احداث از وجوهات اهلِ وجوه“:

شاها پيوسته زير قصر گردون، چو قصر دولتت دارالسرور است؛
درين دارالسرور از فرط بهجت، بياد ما کجا حور و قصور است؛
و ليکن از تکاليف قصورات، چنين عرض دلم اندر حضور است؛
که تکاليف قصورِ بتهء نو، ز نو از وجهه ما ز انصاف دور است؛
ندارم چون قصور اندر رعايت، معافيء قصور از ما ضرور است؛
هميشه باد قصر جاهت آباد، ابد تا قصر جنت پر ز حور است!

— ص ١١٧

هيئنئين قطعي جو عنوان آهي: ”قطعه گذارش که بر بندي تنقيح وجوهات اهل وجوه هنگام گذارش نوشته بود (؟)“:

اي بنديء وجهه خير، قوت ضعفاست، که اِجرائيش از ازل به اسناد دعاست؛
گيرند جمع و خرچ شاهان چو حساب، مجرا ز خدا به دفترِ فضل و عطاست.

— ص ١٢٠

(٤) ٽالپرن جون تاريخون

مير ’مائل‘ پنهنجي بياض ۾ ٽالپر حڪمرانن، شهزادن ۽ ڪن شهزادين جي ڄمڻ ۽ وفات جون تاريخون به ڏنيون آهن. اهي تاريخون، تاريخي لحاظ سان بيحد قيمتي آهن، ڇاڪاڻ ته ڪيترن ٽالپرن جي تولد ۽ انتقال جون تاريخون، تاريخ ۾ اسان کي ڪونه ٿيون ملن. اسان انهيءَ قسم جي قطعن کي ترتيب ۽ تشريحي نوٽن سان هيٺ ڏيون ٿا.

مير فتح علي خان جي شهزادي: فاتح سنڌ مير فتح علي خان کي ڪيتريون نياڻيون هيون، غالباً ان جو تاريخي رڪارڊ ڪونه آهي. سنڌس هڪ نياڻي، بيبي بلقيس، وڏي علم ۽ فضل واري هئي. نثر خواه نظم تي کيس قدرت ڪامله هئي. ڪتب بينيءَ ۽ ڪتب خاني سان سنڌس گهڻو شوق هو. رات ڏينهن مطالعي ۾ صرف ڪندي هئي. اڄ به ڪيترا ڪتاب نظر مان گذرن ٿا جيڪي ان بلند اقبال ۽ پاڪيزه ذوق واريءَ سنڌي شهزاديءَ پنهنجي خاص ڪتب خاني لاءِ نهايت اهتمام سان نقل ڪرايا هئا. انهيءَ شهزاديءَ جو عقد مير نورمحمد خان سان ٿيو، ۽ سنڌس انتقال ١٦ صفر ١٢٨٧هه جو ٿيو. (مضمون مرزا احسن ڪربلائي، ”نئين زندگي“، مارچ ١٩٤٥ع). مير ’مائل‘ جي بياض ۾ مير مرحوم جي هڪ نياڻيءَ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وفات جو قطعو مليو ٿو، جنهن جو انتقال ١٢١٦هه ۾ ٿيو، يعني والد جي وفات کان هڪ سال يا ڪجهه مهينا اڳ:

ميرِ مـــا در دهــر کہ غمگين مباد، يـمــن فيض، غمگسار، بـــي نظير؛
ميرِ مــا فتح، علي خـان نـامدار، آنکہ نامش در جهان آمـــد شهير؛
رفت چون معصومہ اش زين دار غم، در جـــوار، بضعۂ حضرت بشير؛
ساخت اين غم گرچہ جانش را غمين، هست انسان را ازين غـم نا گزير؛
ليکہ با هر غم چو فرحت لازم است، ميشود زين غـم دگر فرحت مسير؛
هـســت چــون الله مفتاح الفرح، بـــاد از لاتقنطوا فـــرحـت پذير؛
گفت بـــا طبعم پـيءِ تبئين سال، در عـــزا پرسي چنين روح القدير؛
"از براي دفع ايـــن افسوس زود، مژدهٔ نعم البدل آيـد بہ مير(١)"؛

١٢١٦هه

بمن الهام ازل ايــن تــازه بيت، ساخت دل عرض، حضور، آن امير؛
بسکہ کام، عـالمي زو حاصل است، بـــاد از افضال يـــزدان کامگير؛

در دعايش هتب' 'ه' يا رب خلق،
'مائلا' کن بعد ازين ورد ضمير. —ص ١٠٩

نعم البدل مير صاحب کي انهيءَ رات عطا ٿيو جنهن رات سندس هن جهان مان لاڏاڻو ٿيو. ڪيس ١٠ محرم ١٢١٧هه جو پهريون شهزادو ڄاڻو؛ رات جو پهريون پهر هو، مير صاحب تي سڪرات جو عالم طاري هو؛ اوچتو محل ڏانهن سڄاول ڪار آئي، جنهن اچي اها بشارت ڏني. مير صاحب اکيون کوليون، اٿي ويٺو، پٽ کي ڏسڻ لاءِ پنهنجي ڪمري ۽ محل جي ڪمري جي پٽ پڇاياڻين، جيئن پنهنجي ولي عهد کي هن جهان مان موڪلائيندي موڪلائيندي هڪ نظر ڏسي وڃي. مير حسن علي خان سنڌ جي شاهنامي ۾ لکي ٿو:

رهي ڪانہ بي آرزو ۽ مـــراد، جا بخشي نہ هئي ان کي رب العباد؛
مگر رهندي هس دل ۾ هيءَ آرزو، خــدا کيس فـرزنـد ڏي نيڪ خو؛
ڪيئين عمــر ان آرزوءَ ۾ تمام، ٿيو آخـري وقــت ۾ شـــاد ڪام؛
ڏنــو ان کـــي فرزنـد رب العباد، خدا ان جي دل جي ڪي حاصل مراد؛
سڄاول جڏهن آندي هيءَ تهنيت، گهڻو خوش ٿي ويو مير زان بي جهت؛
هي مژدو پڌي تن ۾ طاقت وري، جڙي هنڌ تـي ويٺو اٿي ان گهڙي؛

(١) هتي، مير "سائل"، "آ" جا ۾ عدد شمار ڪيا آهن: تاريخ گوئيءَ جي اصول مطابق ان جو عدد هڪ شمار ٿيڻ گهرجي ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين آئــي شڪر پــروردگــار، عطا مون کي ڪيو جنهن وري صوبدار؛
چيئين پٽ پڄي در ڪريو درز ڪان، تہ فرزند اکين سان ڏسي خوش ٿيان؛
مگر ضعف طاري وري ٿــي ويو، تڏهن دل جو مطلب سو رهجي ويو؛
رکايائين پـر پنهنجيءَ ۾ جـا ترار، سجاول کي سا ڏئي ڪيئين ڪامگار.

– ص ٧٧

مير صوبدار جي آمـد ۽ مير فتح علي خان جي روانگي انهيءَ هڪ رات عمل ۾ آئي. بس مير صاحب جي انهيءَ اولاد جو پٽو پوي ٿو، يعني هڪ شهزادو ۽ ٻہ شهزاديون.

مير فتح علي خان جو انتقال: مير صاحب کي پٺيءَ ۾ سرطان جي ڦرڙي هئي، جا هميشہ علاج معالجي سان رفع دفع ٿي پئي ويندي هئي؛ ليڪن جڏهن لاڏائي جو وقت اچي ويجهو ٿيو، ان وقت ڪنهن بہ سٽيءَ ڦڪيءَ فائدو ڪونہ پهچايو، ۽ مير صاحب جو انتقال ١٠ محرم ١٢١٧هہ جي رات جو ٿيو. سنڌ جي ٽالپر خاندان جو باني، ۽ سنڌ جي ٽالپر گهراڻي جو پهريون فرمانروا؛ سنڌ جو فاتح، مير فتح علي خان امامن واريءَ رات، رب ڏي راهي ٿيو. ٽالپر گهراڻي ۾ ماتم مچي ويو: سڄيءَ سنڌ تـي غمن جو غبار ڇانئجي ويو. مير غلام علي خان ڪانئس پوءِ ٻئي نمبر تي هو، اهو مسند نشين ٿيو. مير ڪرم علي خان ۽ مراد علي خان ساڻس شريڪ ڪار ٿيا، ۽ مير فتح علي خان جي معصوم ٻار مير صوبدار کي پيءُ جي پڳ ٻڌائي، رسمي طور حڪومت ۾ شريڪ ڪيو ويو. مير 'مائل'، انهن سڀني ڳالهين کي پيش نظر رکندي، هيٺيون تاريخي قطعو تصنيف ڪيو:

فغان و آه کہ انـدر عزاي شـاه شهيد،
عزاي خسروي دوران بدهـر گشت عيان؛
غرضکہ در شـب عـاشوره آن مير کبير،
ز تختگاه ايالـت نمود نقل مـکان؛
گذشتہ در صف شهداي ديـن بصد اعزاز،
گذاشت مملکت ملک از پـيءِ اخـوان؛
درين قضيہ کہ شـد رخنما بحکم قضا،
خداش کرد عطا پور نيک نام زمان؛
کہ گفت سال ولود شريف او هاتف،
"بـود ابـد بشرف مير صوبدار ايـوان"؛
١٢١٧هہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خـدا زيـاد ڪند عمر و بخت و اقبالش،
بياريءِ حسنين و عنايـت يـزدان؛
درين عزا ڪه بيامد به تهنيت همگام،
هـزار شـڪر برايـن و هـزار آه بـران؛
به تخت مملڪتش مير مـا غلام‌علي،
جلوس ڪـام نموده بشرڪت اخـوان؛
بصبر و شڪر ڪه شرط عزا و تهنيت است،
سـروش غيب چنين بهر سـال ڪـرد بيان؛
چو’ميرفتح علي خان‘ ’ز تخت سند‘ گذشت،
بگو”بزيب غلام‌علي“ نشست بران؛ ١٥١٤ ١٤٩٩
١٢٠٢هه
١٥=١٥١٤-١٤٩٩ / ١٥+١٢٠٢=١٢١٧هه
بحق آنڪه شـد آن مير واصـل حسنين،
هميشه بـاد دعاگوي زمرهٔ اخوان!
– ص ١٠٩

هيٺئين قطعي ۾ فقط وصال جي تاريخ ڏنل آهي:
گشت چون مير واصل شهدا، جـائش انـدر بهشت بنمودند،
سـال فوتش بهشتيان بخطاب، ”راضي الله عـنـڪ“ فـرمودند.
١٢١٧هه – ص ١٠٩

مير صاحب جو مقبرو هالن واريءَ خدا آباد ۾ آهي. قبي جي گنبذ تي سيد ثابت علي شاهه جو هي قطعو اُڪريل آهي:
شب شهادت شاه شهيد رحلت ڪرد، امير فتح علي خان خديو صاحب عصر؛
بگفت ثابت زوار سـال تـاريخش، ’مڪين قصر بهشت‘ومڪان بهشتي قصر.
١٢١٧هه

انهيءَ مقبري ۾ مير فتح علي خان وڏي جي مزار، مير غلام‌علي خان جي مزار، مير صوبدار بن مير فتح علي خان جي مزار، مير فتح علي خان بن مير صوبدارخان ۽ مير محمدعلي خان بن مير صوبدار خان جون قبرون آهن.

بيبي خيرالنسا جي وفات: مير فتح علي خان جي والده، بيبي خيرالنسا، جنهن کي قرب وچان بيبي خيران يعني خير ڪندڙ، سخياڻي سڏيو ويندو هو، ان جي وفات تي مير ’مائل‘ طويل قطعو چيو آهي. بيبي صاحبه سخياڻي، رحمدل، ۽ وڏي خير ڏياڻي هئي. ڪيترين مسجدون ٺهرايائين؛ تعليم سان سندس شوق هو؛ هڪ عاليشان مدرسو قلعي جي دروازي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويجهو تعمير ڪرايائين، جنهن ۾ مفت تعليم ڏني ويندي هئي؛ شاگردن ۽ استادن جي مانيءَ ۽ لٽي جو سڄو خرچ پاڻ برداشت ڪندي هئي؛ ٽالپر شهزادين ۾ جيڪا تعليم آئي سا به هن برگزيده مائيءَ جي بدولت آئي.

مير 'مائل' ڏاڍو پرسوز قطعو تصنيف ڪيو آهي:

دريغا ڪه ناگهه بحڪم قدر، قضا اين قضيه نمود آشڪار؛
قدر خواند منطوقهء ڪل نفس، قضا گفت از موت آين الفرار؛
بدادند از فادخلي جنتي، بشارت بمرضيهء نامدار؛
ڪه اندر جنان بهر آن مرضيه، خواتين دين اند در انتظار؛
بر اين مژده اُم‌السلاطين سنده، ڪه بادا بشان سلطنت برقرار؛
بفرمان مدلولهء ارجعي، بفرموده عهد رضا استوار؛
بخاتون دين اُم سبطين پاڪ، شد اندر جنان همدم و همجوار؛
فرستاد حق رحمت و مغفرت، به پيش آمدش از يمين و يسار؛
نمودند حوران قصر جنان، بقصر جنان جاي آن حق شعار؛
شد اندر خواتين دوران عزا، چوخاتون دهر از جهان بست بار؛
بخواندند اِنا لهٗ راجعون، درين غم بفرمان پروردگار؛
ز بشنيدن اين صداي الم، برآمد ز دل ناله بي اختيار؛
فسبحان حي الذي لايموت، شده سبحهء دل به ليل و نهار؛
فطوبي لراضية نامية، فطوبي لمرضيهء نامدار؛
فطوبي لتشريفهاء الجنان، فطوبي لتڪريمها في العشار؛
غرض چونڪه مرحومهء حق سرشت، ڪه در ياد حق بود ليل و نهار؛
بايل نخستين ز ماه صيام، ڪه باشد مه رحمت ڪردگار؛
بسرمايهء رحمت ايزدي، بسوي جنان زين جهان بست بار؛
ز حوران جنت شد اين سال ڪل، "به خيرالنساء از ولا باد يار"؛

١٢٢٢هه

"بخيرالنسا از دل آمد ملاقي"، دگر گشت سالش ز دل آشڪار؛
بجنت ابد باد آن مرضيه، دعا گوي اولاد عالي تبار؛
درين تعزيت بشرالصابرين، بود ورد "مائل" بليل و نهار.

— ص ١٠٩

مير 'مائل' ٻيا چار قطعا به انهيءَ حادثي تي لکيا آهن:

بوده در اين دار چو اين صاحبه، مخلصهء بنت رسول خدا؛
باد دران دار هم از بعد فوت، واصلهء اڪملهء دوسرا؛
ماحصلش آنڪه چو اين صاحبه، گشت ز اخلاص دل با صفا؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در ٢٩ رمضان بشب اولين، واصلِ محفل آن مهتدا؛
سال وصالش دل من گفت باد، ”صاحبِ محفلِ خيرالنسا“.

١٢٢٢هه —ص ١١٠

(٣) چون شد اين مقبولِ حق زين جهان، در جنان نزدِ بتول ذي العطاء؛
سال ترحيلش سروش غيب گفت، ”زيبد اين مقبول با خيرالنساء“.

١٢٢٢هه —ص ١١٠

(٤) چونک پيءِ وصل حق سوي جنان ز اين جهان،
شد بجوار بتول صاحبِ حق شعار؛
در دم ترحيل او سال وصالش سروش،
”گفت بخيرالنسا باد ابد همجوار“.

١٢٢٢هه —ص ١١٠

(٥) شد چو اين مرحومهء عفت پناه، واصل جنت به تشريف وصال؛
هاتف غيبم بروز وصل او، ”ادخلي جنات عدني“ گفت سال.

١٢٢٢هه —ص ١١٠

انهن قطعن مان معلوم ٿئي ٿو ته مرحومه، پهرين تاريخ رمضان ١٢٢٢هه جو، رات جي وقت، انتقال ڪيو.

مير غلام علي خان: مير فتح علي خان کان پوءِ، پڳ مير غلام علي خان تي آئي. مير صاحب ٦ جمادي الاول ١٢٢٧هه جو انتقال ڪيو. سندس لاش خدا آباد (هالن واريءَ) ۾ دفن ڪيو ويو. ميرُ مائل‘ هيٺيون قطعو تصنيف ڪيو:

شهي که گاه جلوسش بمسند شاهي، سند به مهر ولايت ز شاه ما آمد؛
بحکم آن سند شاهي و جهان گيري، شکوه شاهجهانش بمرحما آمد؛
بمرحباش گهه عزم رزم آرائي، زشش جهت ظفر و فتح پيشوا آمد؛
بعهدشاهيءِ او يکسر ازشهان جهان، بحضرت شهيش عهد صد وفا آمد؛
وليءِ سندهه غلام علي ولي الله، کهازغلامي عشهءبخشش اين عطا آمد؛
ز يمن صدق غلاميش از صداقت دل، غلام درگهه او عز و اعتلا آمد؛
کنون بحق چوشوق وصال آن شه دين، ز صدر شاهي در جنت العلا آمد؛
بخلد نيز ز يمن غلاميءِ نامش، رفيق صدر نشينان دوسرا آمد؛
بروز واقعه رحلتش ز صد اندوه، که رخ نما بجهان ناگه از قضا آمد؛
’زهي غلام علي بوده‘ گفت دل با آه، دلم بسال وصالش چو در حصاء آمد؛

١٢٢٧هه

بجا غلام‌علي هم بگفت خود تاريخ، | چـو کامور ز غلاميش جابجا آمد؛
دلش ز مير محمد مدام خوشدل باد، | بحق ز'مائل' حق عرض اين دعا آمد.

مير غلام‌علي خان شڪار جو بيحد شوقين هو. هڪ دفعي هرڻن جي شڪار تي ويو. هڪ هرڻ کي پاڻ تڪبير تي وڏائين تہ هرڻ جي سنڱ جي ڇهنب زور سان سندس پير ۾ گهڙي ويئي. موت لاءِ اهو بهانو بڻجي آيو. زخم ڦهلاءُ ڪيو، رت ۾ زهر ملي ويو، ۽ آخر لاعلاج تي مير صاحب انتقال ڪيو.

مير ڪرم‌علي خان تي پڳ آئي؛ مير مراد علي خان ساڻس شريڪ ڪار هو؛ ۽ مير غلام‌علي خان جي شهزادي مير محمد خان کي پڻس جي پڳ ٻڌائي ڪيس بہ شامل ڪيو ويو.

مير صاحب جي زماني ۾، بهاولپور واريون جنگيون ٿيون، شڪارپور جـو شهر دست ڪيو ويو، ڪراچي قلات کان واپس ورتي ويئي ۽ سبزل ڪوٽ حاصل ڪيو ويو. انگريزن سان ١٢٢٤ھ ۾ معاهدو ڪيو ويو(١). شڪار جو شوقين ۽ بهادر ماڻهو هو. سيڪات جي ٻيلي ۾ ماڻهن مار شينهن کي سامهون تي، ترار سان ماريائين. شاهہ شجاع الملڪ، جڏهن ڊيل اڳاڙڻ لاءِ سنڌ تي افغانن جو ڪٽڪ چاڙهي آيو، ان وقت مير صاحب ڪيس ڪتو جواب ڏيئي موٽائي ڪڍيو. مير حسن علي خان لکي ٿو:

تڏهن مير صاحب ڇيو، نـامورا | انهيءَ خيال موهوم کان درگذر؛
زمـانہ دگرگـون آئين نهاد، | شد آن مرغ کہ او بيضہ زرين نهاد؛
سپهر آن بساط ڪهن در نوشت، | نشاط دگر ملک را تازه گشت؛

---

(١) انگريزن ۽ سنڌ جي وچ ۾ هيٺين سالن ۾ معاهدا ٿيا:

٢٢ سيپٽمبر ١٧٥٨ع، محصول جي سهوليتن لاءِ ڪمپنيءَ سان ٿيو؛

٢٢ اپريل ١٧٦١ع، تجارتي سهوليتن لاءِ ڪمپنيءَ سان ٿيو؛

٢٢ آگسٽ ١٨٠٩ع (١٢٢٤ھ)، انگريزن ۽ مير غلام‌علي خان جي وچ ۾ معاهدو ٿيو؛

٩ نومبر ١٨٢٠ع (١٢٣٦ھ)، مير ڪرم‌علي خان ۽ انگريزن جي وچ ۾ عهد نامو ٿيو؛

٢٨ نومبر ١٨٣٦ع (١٢٥٢ھ)، ٽيئن سر عهدنامو ٿيو؛

٢٠ اپريل ١٨٣٨ع (١٢٥٤ھ)، ٽيئن سر عهدنامو ٿيو؛

١٨٤٣ع ۾، سيپٽي عهدناما انگريزن پاڻيءَ ۾ پسائي سنڌ تي قبضو ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيئر ڪهڙي ڏيل، ڏيل جو آڌ ڪرچا، ڏيڻ ۽ ونڻ وارا ٻئي ويا هليا؛
جي وڙهڻو هجئي شاه تان آ ٻرون، هي گوءِ ۽ هي ميدان، آءٌ ۽ تون.

– ص ٨٦

[چيائين جيڪا ڪڪڙ سونا آنا ڏيندي هئي، سا هلي ويئي؛ ڏيڻ وارا بہ ويا ۽ ونڻ وارا بہ ويا؛ هاڻي جي جنگ ڪرڻي آهي تہ ميدان ۾ نڪر: هيءَ گوءِ ۽ هي چوگان].

مير ’مائل‘ ٻيو هڪ تاريخي قطعو بہ چيو آهي، جنهن ۾ مير غلام علي خان جي تعزيت ۽ سندس شهزادي مير محمد خان جي مسند نشينيءَ تي تهنيت پيش ڪيل آهي!

چون شہ سندھ، آن غلام، نام شاهنشہ علي،
آنکہ مي بد مسند آراي شهي در ماه وي،

همچو شاهان، سلف در شوق وصل، حق بحق،
کرد رحلت زين جهان روي جنان ناگاه وي؛

بعد ترحيلش چو شهزاده محمد مير نام،
جلوه بخش آمد بر اوج سلطنت چون شاه وي؛

ز استماع، اين خبر بشنيد اين سال از سروش؛
”جلوه بار آمد مهہ، نو بعد سلخ، ماه دي“:

١٢٢٧هہ

تا بود از امروز فردا ذکر در بـزم، شهان،
باد افزون عمر و جاهش زان شهہ، جمجاه وي!

– ص ١١٠

ولادت مير عبد الله خان: مير عبدالله خان بن مير غلام حسين خان بن مير عبدالله خان بن مير بجارخان بن مير بهرامخان بـن مير شهداد خان جي تولد تي مير ’مائل‘ هيٺيون قطعو چيو: معلوم ٿئي ٿو تہ مير غلام حسين کي اهو فرزند وڏيءَ چمار ۾ ڄائو:

فضل حق با مژده خوبي خوش ثمر، زائد العمر ايـن خلف بالخير دار؛
مـــرد دوران کـز غلاميءِ حسين، ناميءِ عصر است بر صدر، رشاد؛
نـورچشم، خـــاص عبدالله مير، خـوش شيم والا همم عالي نژاد؛
نيک نام و نيک خلق و نيک بخت، مخلص السادات نيکـو اعتقاد؛
بسکہ دارد منڪا بـر صدر جـــاه، صدر جاهش زيـن خلف آباد باد؛
تـــا شود چون جـد، ماجد نامور، نـام وي خوش مير عبدالله نهاد؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شــوکتم بهرامـــي و بجار وي، بـاد از شـان و شکوهش مستفاد؛
در نشاط زادنـــش از بسکہ حـق، بر رخ دل بـاب خيريت کشاد؛
گفـت دل سـال، چنين روز نشاط، "مير عبدالله چہ بچہ با خير زاد"؛

۱۲۳۲هہ

'مائل' حق خواهد از حق در دعاش،
بـــاد عمر و بختش انـــدر ازد بـاد! —ص ۷۷

مير 'مائل' مير غلام‌حسين جي مدح ۾ ہ هڪ قطعو چيو آهي:

اي ز رويت جلوه‌گر نـــور غلاميء حسين،
مير عبدالله بـــن بجارخـــان را نـور عين؛
شوکت بهراميت چون طيش بهرام(۱) فلک،
زمره اعداي ديـــن را افگند در شور شين؛
بسکہ داري در يمين اقبال و دولت در يسار،
در رکابت مـي رود فتح و ظفر از جانبين؛
ديده از دست سخايت فتح بـاب کام دل،
دائـم آمـــد دستيارت فاتح بـدر و حنين؛
ز استماع نيکيء نـــام و صفات نيک تو،
ورد دلها نام نيکت آمـده چون فرض عين؛
دائما اقبال و دولـــت دائما عيش و نشاط،
باد بـا عهدت قرين هم چون قران نيّرين؛
بحرمت حسنين سـرور زود بخشد ايـزدت،
همچو خورشيد و قمر پيء هم دو روشن اخترين.

—ص ۱۰۴

مير ناري خان جا فرزند: مير ناروخان ميرپورخاص جو پهريون ٽالپر حڪمران هو. ۱۱۹۸هہ ۾ تخت نشين ٿيو، ۽ ۱۲۴۵هہ ۾ انتقال ڪيائين. وڏو بهادر ۽ جانباز سردار هو. پنهنجي دور ۾ هن ريگستاني علائقي جو ڪيترو حصو بزور شمشير پنهنجي مملڪت ۾ داخل ڪيو. مير شيرمحمد خان، جنهن کي "شير سنڌ" جو لقب عوام ڏنو هو، سو سنڌس تخت جو آخري وارث هو، جيڪو انگريزن سان جوانمرديء سان وڙهندي گرفتار ٿيو، ۽ نظربنديء جي حالت ۾، ۱۲۹۴هہ ۾، انتقال ڪري ويو.

---

(۱) بهرام مريخ ستاري جو نالو آهي، "جلاد فلڪ" بہ ان کي چئبو آهي: بهادر انسان کي ان سان تشبيهہ ڏبي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير ناري خان کي، ١٢٢٦هه ۾، مير غلام‌محمد نالي پٽ ڄائو. مير ’مائل‘ جو انهيءَ خاندان سان به راه و رسم جو تعلق هو. مير ضياالدين ’ضيا‘ مير ناري جو درباري شاعر هو، جيڪو مير ’مائل‘ جو چاچو هو؛ انهيءَ ڪري مير ’مائل‘، مير غلام‌محمد جي تولد تي، هيٺيون قطعو پيش ڪيو:

چون فضل، حق بکام دل، مير نهاره خان،
که او دائماست کامور از فضل حق تعال؛
خوش بـر مراد مير که نـامش علي مراد،
مشهور عـالم اسـت بسرنامهء جـلال؛
از غايتم تفضل کان بخش خاص شانست،
بخشيد ايـن مبارک مولود خوش خصال؛
مولـود نيک مير غـلام محمد اسـم،
که اسمش مبارکست ز افضال لا يـزال؛
بـر کام آنکه بـاد ابـد کامياب فيض،
اين خوش خلف بجاه سلف در جميع حال؛
از استمـاع مژدهء مـيلاد اسعدش،
فرمود دل ”غـلام محمد بـکام“ سـال:
١٢٢٦هه
يـا رب مدام تا که بدلها ثناي تست،
يـا رب مـدام تاکه ز افضال تست قال؛
دائـم ز فضل نـام نـبي و غـلاميش،
دائـم به يمن نـام علـي و جميع آل؛
يـاد اين گزين خلف بـه اميران نـامدار،
نـام آور زمـان بصد بخشش و نـوال!

ميرن مان هرهڪ ٽالپر پنهنجي مهر يا منديءَ لاءِ سجع ٺهرائيندو هو، مثلاً –

مير فتح علي خان جي سجع هئي:
”داد نصرت خدا به فتح علي، به مددگاريءِ نبي و علي“.

مير غلام‌علي خان جي سجع هئي:
”ناصرم من بود نبي و ولي، منم از جان و دل غلام علي“.

مير ڪرم‌علي خان جي سجع هئي:
”کرد با من کرم عليءِ عظيم، بحق حضرت نبي و کريم“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير مراد علي خان جي سجع هئي:
”بحق، حضرت، نبي و ولي، يافت از حق همہ مراد علي“.

مير مراد عليءَ جي ٻي سجع هئي:
”بـنـده مـصـطـفي مـراد عـلـي داشـــت“.

مير نور محمد خان جي سجع هئي:
”ز نـــور، مـحـمـد جـهـان روشـــن اســـت“.

مير محمد نصير خان جي سجع هئي:
”علي و حسين و حسن دستگير، خدا يار و ياور محمد نصير“.

مير محمد خان جي سجع هئي: ”مير محمد مہ اوج کرم“.
مير صوبدار خان جي سجع هئي: ”ظل احمد تاج فرق، صوبدار“.
سندس ٻي سجع هئي: ”صوبدار، جهان ز فتح علي“.
شهداد خان جي سجع هئي: ”خاکپاي مرتضي شهداد خان“.

مير حسين علي خان جي سجع هئي:
”کرد روشن ز فيض لم يزلي، آفتاب، جهان حسين علي“.

مير نصير خان جي ٻي به هڪ سجع هئي:
”سزد گرنهد بر ثريا سرير، کسي را کہ باشد محمد نصير“.

مير ’مائل‘ شهزادي غلام محمد خان جي سجع ناهي:
”حب، علي مراد غلام، محمد است“. —ص ٧٤

مرزا قليچ بيگ مير ناري خان جي ٽن پٽن جا نالا ڏنا آهن: مير غلام حيدر، مير علي مراد ۽ مير غلام الله. مير غلام محمد جو نالو شجري ۾ ڪونہ ڏنل آهي. مير غلام الله جي وفات ١٢٢٨هہ ۾ ٿي: مير ’مائل‘، ان جي وفات تي هيٺيون قطعو چيو:

در جواني مير ما چون کرد فوت، انکہ دل در حزن فوتش آه گفت؛
سال فوت، آن جوان، نيک دل، ”واي بہر حزن، غلام الله گفت“.
١٢٢٨هہ —ص ١٢١

تولد مير بجار خان بن مير بهرام خان: مير بجار خان، مير بهرام خان بن مير شهداد خان جو پٽ هو: سندس تولد تي مير ’مائل‘ هيٺيون قطعو چيو:

ميـر بهرام خـــان نـــام آور، آنکہ کامش ز حق مدام آمد؛
خوش بکام، دلش ز بخشش حق، خلف سعد نيک نـــام آمد؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گفت هاتف بسال ميلادش، "مير بجارخان بکام آمد":

١٢١٥هه

باد از حق مبارک اين فرزند، شب بخوابم چنين پيام آمد:

بارک الله بعمره ابدا !

ورد 'مائل' بصبح و شام آمد. —ص ٤٣

مير علي محمد خان: مير علي محمد خان، مير احمد خان جو فرزند هو، جيڪو فرزند هو مير محمود خان ولد مير بهرام خان بن مير شهداد خان جو. انهيءَ مير صاحب جي نالي تي مير 'مائل' جي بياض ۾ هڪ مدحيه قطعو ملي ٿو:

خان ما کز کمال، عزو شرف، هست نامش علي محمد خان؛

در دعايش بخمسة الاوقات، با محمد علي ست ورد زبان؛

ميبرم تحفهء دعا پيشش، تا چه پيش آيدم کند ز احسان؛

باد نامش چو اين دو نام نکو، دام نقش، نگين ز دور زمان؛

دائم از صدق حب اين حضرات، باد مقبول حق بهر دو جهان.

—ص ١٠٥

مير رستم خان: مير رستم خان، مير فتح علي خان، ۽ غلام علي خان جن جو سؤٽ هو. سنڌس شجرو هن طرح آهي: رستم خان بن سهراب خان بن مير چاڪر بن مير شهداد بن مير هوتڪ خان بن ڪڪو خان بن شاهو خان.

قضاي طبع خود رشک، هزاران گلستان کردم،

بمدح مير رستم خان زبان تا گلفشان کردم؛

نمودم سرچو توصيف علو رتبه و قدرش،

پيء معراج، طبع، خود ز کيوان نردبان کردم؛

سخن در وصف، جودش همچو گوهر جلوه زن آمد،

چو خوش گر در سخن سرمايهء صد بحر و کان کردم؛

ز يادم رفت يکسر شيوهء نامهربانيها،

چو يادم مهربانيهاي آن خوش مهربان کردم؛

عجب نبود اگر نازم بطبع نکته سنج، او،

چو عرض، اين غزل در حضرت، آن نکته دان کردم؛

چو ميدارد ز دل 'مائل' بحق شغل دعاي او،

بحق باشد اگر خود را شمار از داعيان کردم.

—ص ٤٩

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير چاڪرخان: مير رستم جي پٽ پاءُ مير چاڪرخان جي سلسلي ۾ ٻه هڪ قطعو بياض ۾ مليو آهي:

مير چاڪرخان والا مرتبت، آنکه از جان چاکر، آل عباست؛
بس که دارد از ازل دل با خدا، دائما ورد، دلش نام خداست؛
نيک نام و نيک خلق و نيک بخت، نيک نامي خوش به بخشش آشناست؛
هم اديب و هم خليق و هم شفيق، وصف اخلاق، شريفش جابجاست؛
باد دائم نامور با اين صفات، ورد 'مائل' دائما اين خوش دعاست؛
– ص ٤٩

مير رستم خواه مير چاڪرخان تي ٻئي قطعا نهايت گرم جوشيءَ سان لکيا اٿائين. معلوم ٿو ٿئي ته مير رستم خان وڏو سخي ۽ دريا دل شهزادو هو؛ جود و ڪرم، داد و دهش ۽ عام بخشش سندس خاص وصفون هيون؛ ساڳئي وقت سخن فهم ۽ نڪته دان به هو. اهڙيءَ طرح مير چاڪرخان نيڪ، خليق، شفيق ۽ اهل دل شهزادو هو- شريف الطبع ۽ نيڪ نفس.

مير سهراب خان: مٿين ٻنهي شهزادن جي والد مير سهراب خان جي مدح ۾ ٻه هڪ قطعو بياض ۾ موجود آهي، جنهن ۾ مدح جي رسمي الفاظن بعد، مير 'مائل' مير سهراب خان کان شاديءَ جو خرچ گهريو آهي، ۽ پيو گذران لاءِ وظيفي جي به طلب ڪئي اٿائين. انهيءَ مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته مير 'مائل' اگرچ مير ڪرمعلي خان جي دربار سان متعلق هو، ليڪن ضرورت جي حالت ۾ ٻين ٽالپر اميرن کان به طلب امداد ڪندو هو. قطعو هي آهي:

ايا مير سهراب خان نامدار، بنام آوري شهرهء روزگار!
کند حق فزون ننگ و ناموس تو، که آيد جهاني به پابوس تو!
دعاگوي دولت غلام، علي، غلام، غلامان، نام، علي؛
بناموس نام، تو از راه، دور، رسيد است بهر، دعا در حضور؛
کنون شرط ناموس و نام آوري، همين است که کامش تمام آوري؛
بود کام او کز کمال، سخا، کني اين دو مقصود اورا روا؛
يکي خرچ شادي که دارد به پيش، دوئم وجهه از بهر گذران خويش؛
اگر مي دهي مي دهد حق بتو، بنام آوري عز و اقبال نو؛
وگر نه خدا کامفرما بس است، عطا ساز کام، دل، هرکس است؛
خدايا به آن نامداري ديار، به افزونيء دولت، پائدار؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موفق بکن بـا صفات نـکو، که باشد فزون ننگ و ناموس او!
کنون عرض داعي تمام آمـده،
ز ’مائل‘ بحق والسلام آمـده. -ص ٥٠

مير ’مائل‘، وظيفي ۽ شاديءَ جو خرچ ته گهريو آهي، ليڪن پنهنجي خود داريءَ، عزت نفس ۽ بردباريءَ کي قائم رکيو اٿائين؛ چوي ٿو:

اگر مي دهي مي دهـد حق بتو، بنام آوري عـز و اقبال نـو،
وگر نه خدا کام فرما بس اسـت، عطا ساز کام دل هرکس است.

[جيڪڏهن حاجت روائي ڪندين ته تنهنجي مهرباني، تنهنجو نالو ٿيندو ۽ تنهنجي عزت ۽ اقبال بلند ٿيندو؛ ورنه ڪم خدا تي آهن، هرڪنهن کي ڏيڻ وارو اهو آهي.]

شهزادي جي شادي: مير ’مائل‘ جي بياض ۾ هڪ قطعو ملي ٿو، جيڪو ڪنهن ٽالپر شهزادي جي شاديءَ تي چيو ويو آهي؛ نالو ڏنل ڪونه آهي:

شکر خدا که اکنون از لطف خود خدا داد،
زين تـازه کتخدائي خوش کـام شاه داده؛

شاديءَ شاهزاده چـون شـاه سندهم بنمود،
يـکسر بـروي دوران بـاب فرح کشاده؛

تاريخ شاديش دل بـا غـايت فرح گفت،
٨
”بـادا شه مبارک شـاديءَ شـاهـزاده“.

١٢١٦+٨=١٢٢٤ھ - ص ٨٢

معلوم ائين ٿئي ٿو ته هي قطعو مير غلامعلي خان جي شهزادي جي شاديءَ تي چيل آهي، ڇاڪاڻ ته ١٢٢٤ھ ۾ اهو ئي سنڌ جو بادشاهه هو.

مير مراد علي خان: مير مرادعلي خان ٽالپرن جي پهرينءَ چوياريءَ جو آخري رڪن هو، جنهن تي مير ڪرمعلي خان جي انتقال کان پوءِ، ١٦ جمادي الثاني ١٢٤٤ھ جو، پڳ آئي.

سنڌ ۾ پهريون دفعو، مير مراد علي خان، حيدرآباد ۾ سڪي ڇاپڻ جو ضربخانو کولرايو؛ انهيءَ ڪارخاني جو مهتمم فتح محمد لوهار هو. مير صاحب نموني طور ٤٠٠٥ اشرفيون پنهنجي نالي تي ٺهرايون، جن کي پسند ڪري، حڪم ڪيائين ته خزاني جو سمورو سون ضربخاني ۾ آڻي، سڪا

نهرايا وڃن. اهو ڪم اڃا شروع ٿي نه ٿيو ته مير صاحب رحلت ڪري ويو، ۽ اهو ضربخانو بند ٿي ويو. مير 'مائل' مير مرادعلي خان جي ناليءَ ۾ ڪيترائي گذارشي ۽ مدحيه قطعا ۽ قصيدا چيا آهن؛ انهن مان چند هڪ هيٺ درج ڪجن ٿا:

زهي بنام نڪو شهره زمين و زمان، مراد بخش جهان، مراد ياب جهان؛
بود مرادعلي خان مير خوش نامش، ز عون نام شريف، علي بن عمران؛
ز بسڪه هست مريد، جناب آل علي، بود مراد دلش حاصل از علي هر آن؛
به اتحاد نبي و بدوستيءِ علي، زهي بصدق ارادت مريد درگهه شان؛
سخن شناس و سخن فهم قدردان سخن، غريب دوست و فقير آشنا و معني دان؛
بقدردانيءِ آن قدردان، اهل سخن، نهال طبع سخن مي شود ابد ريان؛
چو هست ڪام رواي جهان بجود و سخا، هميشه ڪام دلش باد حاصل از يزدان؛
ز بس به درگهه او ڪام خواه مي آيند، سزد ڪه ڪام دل، داعيان دهد ز احسان؛
بدرگهش چو برات، وظيفه ام ڪردند، بود وظيفهء داعي دعاي وي هر آن؛
بعون طالع مسعود با فروغ ازل، دلش ز نور محمد بود ابد رخشان؛
هميشه باد محمد نصير وي همه جا، بعون ينصرالله في الهم اڪوان؛

خدا زياد ڪند عمر و بخت و اقبالش!
بود ز 'مائل' داعي همين دعا شايان. — ص ٥٠

مير ڪرم علي خان وانگر، هي مير صاحب به علمي ذوق جو صاحب هو. پاڻ به فارسي شعر چوندو هو ۽ شاعرن جو به قدردان هو. "محڪ خسروي" جنهن ۾ فارسي شاعرن جو انتخاب آهي، پاڻ ١٢٣٤هه ۾ مرتب ڪيائين. "طب مراد" (١٢٤٦هه) سندس مشهور آهي. ازانسواءِ فارسي ديوان به اٿس. سندس حڪم تي مير حسن الحسيني "زبدة المعاصرين" جي نالي سان هڪ بيو انتخاب به ١٢٤٠هه ۾ تيار ڪيو، جنهن جي ديباچي ۾ انهيءَ دؤر جي ايراني ۽ سنڌي شاعرن جو احوال ذڪل آهي. انهيءَ ادب پروريءَ ۽ سخندانيءَ ڏانهن مير 'مائل' مٿئين قطعي ۾ اشارو ڪيو آهي.
مير صاحب ٦ جمادي الثاني ١٢٤٩هه جو انتقال ڪيو. "باب باغ ارم" مان اهو سال نڪري ٿو.

مير صاحب کي به نياڻيون ۽ چار پٽ هئا: مير نور محمد خان، مير نصير خان، مير محمد خان ۽ مير يار محمد خان. مٿئين قطعي ۾ فقط ٻن شهزادن جو نالو آيو آهي، غالباً باقي ٻه شهزادا قطعي جي تصنيف کان پوءِ ڄاوا.
مير 'مائل' جو ٻيو قطعو هي آهي:

مرا به نام تو چون اتحاد هم نامي ست،
سزد که نام تو نقش نگين دل سازم؛
غلام نام علي نامدار دوران باد،
رقم بنام شريف تو اين سجل سازم؛
مدام تاکه دلم 'مائل' حق است بدعا،
دل و دهان بدعاي تو مشتغل سازم.

– ص ١٢٠

مير ڪرمعلي خان ۽ مير مائل: مير ڪرمعلي خان سخن فهم، سخن سنج ۽ اهل فن جو وڏي ۾ وڏو قدردان هو. ڪيترائي شاعر، اديب، عالم ۽ مصنف سندس دربار ۾ رهندا هئا، ۽ مير صاحب هميشه سندن پرورش ڪندو رهيو. حقيقت ۾ ٽالپري دؤر ۾ فارسي ادب، زبان، نثر ۽ شعر محض هن هڪ بادشاهه جي ڪري زور ورتو. مير 'مائل' براه راست سندس دربار سان وابسته هو، ۽ هن پنهنجي شاعريءَ جو سڄو زور سندس مدح ۽ ثنا ۾ صرف ڪيو آهي. سؤ سؤ ۽ ٻن ٻن سون شعرن جو هڪ هڪ قصيدو لکيو اٿائين. انهيءَ طولانيءَ سان قصيدا سندس ديوان ۽ بياض ۾ موجود آهن. هونئن ته سيني ٽالپرن جي مدح سرائي ڪئي اٿائين، ليڪن اها سڀ 'آورد' معلوم ٿئي ٿي. حقيقي جوهر ۽ سچو پچو زور، مير ڪرمعلي خان جي مدح ۾ ئي ڏيکاريو اٿائين.

طويل قصيدن کي نظرانداز ڪندي، اسان هن هيٺ چند مختصر قطعا پيش ڪيون ٿا، جيڪي مادح ۽ ممدوح جي زندگيءَ جا بعض پهلو پيش ڪن ٿا. حقيقت ۾، مير 'مائل' جي شاعرانه ڪمال ۽ سخنورانه قدرت کي ڏسڻ لاءِ قصيدن ڏانهن توجهه ڪرڻ گهرجي، جيڪا شيءِ سردست اسان جي موضوع کان ٻاهر آهي.

مير ڪرمعلي خان بيمار ٿي پيو. مير 'مائل' هڪ قطعو پيش ڪيو، جنهن جو عنوان آهي: "قطع گذارش در ايام ناسازيءِ مزاج وهاج بدرگاه حضور کرم گنجور".

نا سازش، مزاج بعيش و سرور باد،	دور از مزاج اقدس شه هر فتور باد!
با صحت، مزاج که باداٰ رفيق شاه،	ناسازيءِ مزاج شها از تو دور باد.

– ص ١٢٦

مير صاحب جي هٿ ۾ زخم ٿي پيو. مير 'مائل' مختلف طريقن سان دست مبارک لاءِ دعائيه قطعا تصنيف ڪيا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بخش یا رب بدست میر شفا، تا کند دستگیریءِ ضعفا؛
دست فضل، تو دستیارش باد، بسکه برداشت دل دو دست دعا.

— ص ١٢٦

ٻيو قطعو هن طرح چيائين:

اي بدستت فضل يزدان دستيار، دستيارت باد فضل، کردگار؛
در دعايت دست دل کردم بلند، کز دل و دست، تو آيد بهرمند؛
باد در عهد، تو دستور العمل، دولت و نصرت باقبال، ازل؛
در حضورت 'مائل' بي دست و پا، دست بسته مي کند عرض، دعا؛
تا بر آيد دست فضل از آستين، دست ما ؤ دامن، شاهان دين.

— ص ١٢٦

هڪ قطعي ۾ هٿ جو مضمون هن طرح ادا ٿو ڪري:

شاها توئي که دست تو هنگام مکرمت،
دائم بدستگيريءِ ضعفاست دستيار؛
تا دستيار دست تو آيد شفاي حق،
برداشتيم دست دعا سوي کردگار.

— ص ١٢٦

مير صاحب هڪ دعائيہ قطعو چيو آهي:

خسروا فضل کردگار کريم، از کرم دائما بکار تو باد!
تا ز انجم بود نظام فلک، دور گردون در انتظام تو باد!
شوکت جم شکوه داراي، مسند آراي هر سلام تو باد!
جود طائي و عدل نوشروان، همدم، فيض مستدام تو باد!
شاديءِ دهر عشرت، دوران، عشرت افزاي صبح و شام تو باد!
هست جام جهان نما چو دات، عالم مست فيض، جام تو باد!
گوهر و رشک خاتم، جمشيد، بر نگيني که نقش نام تو باد!
خسروا چون توئي غلام علي، بخت دولت ابد غلام تو باد!
پا بر ادهم(١) نهي چو از پيءِ زوم، نصرت و فتح هم زمام تو باد!
کرد بر تو کرم عليءِ ولي، کرم، شهه رفيق نام تو باد!
داد شاها ترا مراد علي، بمراد، تو جمله کام تو باد!
باد مير محمدت ياور، از محمد همه مرام تو باد!
فيض روح القدس بصد تقديس، جلوه گر هردم از کلام تو باد!

(١) گهوڙي جو قسم.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تـا شـود کام خـواه تـو عالم، | کام عالم ز فيض عـام تو باد!
چون دلم در دعاست ’مائل‘ حق، | دمبدم فضل حق بکام تو باد!

– ص ١٢٦

مير ’مائل‘ ڪيترا گذارشي قطعا چيا آهن. هڪ قطعي ۾ سرديءَ جي پوشاڪ طلب ڪري ٿو:

شاها ز قـد تو سـرو قامـت پيراست،
دائـم بقدت قباي شـاهي زيباست؛
سرما ست و ندارد چو قباي بـا خويش،
زيبا بدعاگوي خـود امـداد قباست!

– ص ١٠٠

شاديءَ تي خرچ جي ضرورت ٿيس؛ مير سائينءَ جي حضور ۾ قطعو پيش ڪيائين: چا مليو، ڪيترو مليو، خبر نه آهي؛ ليڪن قدردان آقا ضرور گهڻو ڏي ڪجهه ڏنو هوندس.

شاها بخرچ شاديم امداد کن مرا،
شادان کنون ز بار غم آزاد کن مرا؛
در خرچ شادي است چو درکار مکرمت،
اي گنج مکرمت بکرم شـاد کن مرا.

– ص ١٠٠

هڪ قطعو گذارش ۾ چوي ٿو:

شاها دلم مـدام بشغل دعـاي تست،
شاغل بحق پـيءِ طلب مدعاي تست؛
آمد ز دل چو ’مائل‘ حق کام خواه تست،
اميد کـامش از کرم دلکشاي تست.

– ص ١٢٦

ٻيو به هڪ گذارشي قطعو آهي؛ چوي ٿو:

شـاهـا ذوالکرمت که مکرمتش، | پيش از عـرض کـام دلها داد؛
ديد چون ايـن عـريضه در دستم، | از کـرم دسـت مکرمت بکشاد؛
خواند مضمونش از کـرم فرمود، | عرض ’مائل‘ بحق قـبـول افتاد؛
در زمـان از ره، کـرم بخشي، | سند وجهه تـازه کـرد امـداد؛
بعد اين عرض آنکه کردم عرض، | آمـد عـرض، دعـا بمن ارشاد؛
بسکه شـاد آمـده دل از کرمش، | بـاد دائـم بـکـام دل دلشاد!

– ص ١٢٦

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بياض ۾ هڪ گذارشي غزل به آهي:

من چه گويم چه کسم بهر چرا آمده ام، داعيم، بر درت از بهر دعا آمده ام؛
بر در، دولتت اي مير نکو نام زمان، داعيءِ دولتت از فضل خدا آمده ام؛
باد راضي ز تو پيوسته، خدا ؤ حضرات، برضاي دل خود خوش برضا آمده ام؛
دارم از درگهت اميد سرفرازيها، که سراپا بدرت بي سروپا آمده ام؛
اي کرم بخش جهان کام رواي احباب، بـاميد، کرمت کـام روا آمده ام؛
هست کام، دل، من چونکه دعاي دولت، از کجا بهر دعـايت بکجا آمده ام؛
'مائل' حقم نازان به غلاميءِ علي،
طرفه اندر حق، ارباب ولا آمده ام.
—ص ٥٠

["مهراڻ" بهار – ٥٥٩١ع]

سنڌ جي ٽالپر حڪمرانن جون مهرون

سنڌ جي آخري ٽالپر حڪمران خاندان، جنهن کان انگريزن ڪوڙ ڪپٽ، دغا ۽ دولاب، مڪر ۽ فريب، بدعهدين ۽ حيلہ جوئين جي هڪ طويل سلسلي کان پوءِ مياڻيءَ واري نام نهاد لڙائيءَ بعد سنڌ کسي – اُن جي ابتدا مير فتح علي خان کان ٿي ۽ اختتام مير نصير خان تي ٿيو. انهيءَ گهراڻي پنهنجي دور حڪومت ۾ سنڌ کي تهذيب تمدن، علم ۽ ادب جو هڪ عظيم الشان ثقافتي ورثو ڏنو، جيڪو سنڌ جي تاريخ لاءِ هميشه ناز ۽ افتخار جو سبب رهندو.

صاحبزادو مير نور محمد خان، انهيءَ گهراڻي جو چشم و چراغ ۽ نهايت صالح دل ۽ دماغ، سنجيده طبيعت ۽ فطرت جو مالڪ آهي. حيدرآباد ۾ سندس ڪتبخانو ۽ عجائب گهر موجود آهي، جو عرب ۽ عجم يعني شاهہ ايران کان وٺي شاهہ مسعود تائين خراج تحسين حاصل ڪري چڪو آهي. تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ انهيءَ نيڪ بخت ۽ نيڪ نهاد نوجوان تاريخي ۽ ثقافتي مواد مهيا ڪري ڏيڻ ۾ منهنجي جيڪا مدد ڪئي آهي، ان جي احسان کان نہ فقط آءٌ بلڪ اڳتي هلي سڄي سنڌ سبڪدوش ٿي نہ سگهندي. تازو هن شريف النسل نوجوان مون کي پنهنجي ابن ۽ ڏاڏن يعني سنڌ جي شاهن ۽ شهزادن جون مهرون ڏيکاريون، ۽ انهن جو عڪس ڪڍڻ ڏنو: منهنجي اکين عبرت حاصل ڪئي؛ دل گهريو تہ ”مهراڻ“ جي مطالع ڪندڙ دانشمندن کي بہ انهن جي زيارت ڪرايان، تہ جيئن اهي سنڌ جي آخري آزاد ۽ خود مختيار رياست جون نشانيون ڏسي پنهنجي ماضيءَ سان روشناس ٿين، حال جو اندازو ڪن ۽ مستقبل لاءِ سوچين.

اِهي آهي مهرون آهن، جيڪي تقريباً منيءَ صديءَ تائين، سنڌ جي آخري خودمختيار حڪومت جي شاهي فرمانن، انتظامي نوشتن، ۽ سياسي مراسلن تي استعمال ٿينديون رهيون؛ اِهي آهي مهرون آهن، جن کي سنڌ جي حڪمران آڳرين زيب ۽ زينت بخشي؛ اِهي ڪڏهن مجرمن جي موت وارن فرمانن تي لڳيون، ڪڏهن جان بخشيءَ جي حڪمنامن تي ثبت ٿيون؛ انهن ٿي مهرن جي ذريعي جاگيرون بخشيون ويون؛ ۽ انهن ٿي مهرن ايران

۽ سنڌ جي هزارن هنر وارن تي لکن رپين جي ورڪا وسائي؛ اهي ئي آهي مهرون آهن، جيڪي انگريزن جي بدعهدين جي عهدنامن تي، گهڙيون آڻ گهڙيون، ۽ خوشيءَ ناخوشي، ثبت ٿيون؛ هي مهرون سخن جون سچيون هيون - انهن پنهنجا قول پاڙيا - ليڪن پاهران ڪان جيڪي مهرون آيون، انهن پنهنجو هڪ به واعدو وفا ڪونه ڪيو - دغا ۽ فريب سندن خمير ۾ داخل هو؛ تاريخ ته اهو ئي چوندي ته هنن مهرن ٽالپري حڪومت جي ابتدا آندي ۽ هنن ئي مهرن ان جي انتها به آندي - ليڪن ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته حقيقت ۾ ڇا وهيو واپريو!

اسان انهن مهرن جا عڪس هن لاءِ هتي شايع ڪري رهيا آهيون ته تاريخ جو مطالعو ڪندڙ اکيون، حڪومتن جي ترقيءَ ۽ تنزل جا داستان پڙهندڙ نگاهون، ۽ قومن جي بلنديءَ ۽ پستيءَ جون حقيقتون پسندڙ بصارتون انهن کي ڏسن ۽ عبرت حاصل ڪن.

اڄ اگرچه اهي مهرون خاموش، بي حس و حرڪت، صاحبزادي مير نورمحمد خان جي عجائب گهر ۾ پيون آهن؛ ليڪن بدعهدين جي تاريخ جا هزارين دلچسپ ۽ حيرت انگيز داستان دل ۾ رکيو ويٺيون آهن. اڄ کان ڪيئي سال اڳ، انهن تي شاهي چوبدار پهرو ڏيندا هئا، درباري مهر بردار انهن جي حفاظت ڪندا هئا، ۽ دربار ۾ داخل ٿيڻ وقت، انهن جو دست بسته سر و قد ٿي استقبال ڪيو ويندو هو: ڪهڙو تعجب، جيڪڏهن وري هڪ دفعو سنڌ جي اهڙين بااختيار مهرن جو وارو وري، شاهي چوبدار اٿي کڙا ٿين، مهر بردار موتي اچن، ۽ درباري دسته بسته انهن جو استقبال ڪن، سنڌ جي قسمت پلٽو کائي، ۽ سنڌ جو مقدر جاڳي - چاڪاڻ ته دنيا دورنگيءَ جو دستور اهو ئي آهي، هميشه کان ائين ٿيندو آيو آهي، ۽ هميشه ائين ئي ٿيندو رهندو!

انهن مهرن جو تفصيل ۽ مهرن جي مالڪن جو مختصر احوال هيٺ ڏيون ٿا.

(١) مير ڪرم علي خان

مير ڪرم علي خان ٽالپرن جي پهرينءَ چوياريءَ جو ٽيون پڳدار هو، جيڪو مير غلام علي خان (وفات ٦ جمادي الثاني ١٢٢٦هه-١٨١١ع) کان پوءِ سنڌ جي شاهيءَ تي ويٺو. سندس ننڍو ڀاءُ مير مراد علي خان ۽ سندس ڀائٽيو مير محمد خان بن غلام علي خان سائس شريڪ رهيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير صاحب جو دور سنڌ لاءِ نهايت آرام ۽ آسودگيءَ جو دور هو- علم ادب، تهذيب ۽ تمدن، وڻج ۽ واپار، وڏو زور ورتو. انگريزن سان ٻهريون واپاري معاهدو انهيءَ زماني ۾ ٿيو- سر جان ملڪم بمبئي جو گورنر هو، ميجر اسڪين (Skeene) وڪالتن سفير ٿي آيو؛ عهدنامي ٿيڻ بعد انگريزن جي عملداريءَ ۾ سنڌ جو مال وڃڻ اچڻ ۽ سنڌ ۾ اتان جي مال جي آمدرفت ٿي. شاهه ايران، فتح علي شاهه قاچار، سان دوستيءَ جو پيمان ٿيو- ايلچين جي آمدرفت وڌي، تمدني ۽ ثقافتي رستو پيدا ٿيو؛ ڪيترا شاعر، اديب، خطاط ۽ مصور سنڌي دربار ۾ اچي پهتا. جن جي سرپرستي مير صاحب پاڻئون پل ڪئي. مرزا خسرو بيگ چرڪس، جو اڳتي هلي ميرڪرم علي خان جو پٽيلو ۽ سنڌي دربار جو امير ڪبير ٿيو، سو هن ئي دور ۾ ايران منجهان خريد ٿي آيو.

١٢٣٠ هه ۾، شاهه شجاع الملڪ، محمد عظيم هٿان شڪست کائي، حيدرآباد ۾ اچي پناهه گزين ٿيو- قليليءَ جي ڪپ تي ٽنڊي آغا ۾ ابراهيم شاهه وٽ اچي لٿو؛ حيدرآباد جي فوجدار (ميان علي بخش ابن ميان فقيرمحمد خدمتگار) جي خبر ڏيڻ تي، مير صاحب سندس شايان شان استقبال ۽ بندوبست ڪيو. محمد عظيم انهيءَ خبر ٻڌڻ تي ڪابل کان لشڪر چاڙهي ميرن تي موڪليو. شڪارپور وٽ ٻيئي طرف آمهون سامهون ٿيا. لڙائي ڪانه لڳي. ليڪن خير ڪنندي، مير صاحب پنهنجا همت ساڙايا- افغاني سپه سالارن سان ميرن معاهدو ڪيو- ٻارهن لک ناوان ڏيڻ جو، ۽ سنڌ ۾ افغاني سڪو چالو ڪرڻ جو واعدو ڪري، لشڪر موٽايائون- شجاع الملڪ رات ڏيئي شڪارپور مان لڏياني پڄي ويو، جنهنڪري ميرن کي اهو نقصان سهڻو پيو.

انهيءَ ئي دور ۾ خبر آئي ته ”پنجاب جي حاڪم راجا رنجيت سنگ جو پوٽو سنڌ ڏي لشڪرڪشيءَ جي خيال سان منڱ ڪوٽ تائين اچي پهتو آهي.“ مير ڪرم علي خان جو خيال هو ته پنهنجو لشڪر وٺي، هلي شڪارپور جي سرحد تي ساڻس ٻه همت ڪجن؛ ليڪن مير مراد عليءَ اهو مناسب نه سمجهيو. آغا اسماعيل شاهه ايلچي ڪري بمبئيءَ ڏانهن سر جان ملڪم ڏانهن موڪليو ويو، تاڪه انگريزن کان امداد وٺي اچي، جنهن بعد سکا شاهيءَ جو مقابلو ڪجي. سر جان ملڪم، ايلچيءَ جي پهچڻ کان اڳ وطن روانو ٿي چڪو هو؛ نئين گورنر لارڊ ايلفنسٽن ٽالپري سفير جي پذيرائي ڪئي. لارڊ ايلفنسٽن لڏياني ۾ رهندڙ انگريزي ريزيڊنٽ، ڪيپٽن ويڊ، جي ذريعي رنجيت سنگ سان لکپڙهه ڪئي. رنجيت سنگ لکي موڪليو ته سندس پوٽو دسهڙي جي موڪل ملهائڻ منڱ ڪوٽ ويل هو، سنڌ تي

لشڪر ڪشيءَ جو ڪوبه خيال سندس دل ۾ ڪونه هو؛ اهڙيءَ طرح اهو معاملو رفت گذشت تي ويو. رنجيت سنگ ساڳئي وقت ملتان جي نائب حاڪم ديوان ساونڻ مل جي معرفت ٽالپرن ڏانهن دوستانو خط موڪلي؛ ذاتي طرح به غلط فهمي دور ڪئي.

١٢٤٠ هه ۾، مير مراد علي خان بيمار ٿيو. مقامي علاج معالجو ڪرايو ويو. آخر لارڊ ايلفنسٽن ڏانهن انگريزي ڊاڪٽر ڪي موڪلڻ لاءِ لکيو ويو. ڊاڪٽر برنس علاج لاءِ آيو. ويهن ڏينهن اندر مير صاحب خوش ٿيو، ۽ تقريباً ڏيڍ مهيني بعد صحت مند ٿي ويو. ڊاڪٽر برنس پنهنجو مشهور ڪتاب A Visit to the Court of Ameers of Sind انهيءَ زماني ۾ لکيو.

١٢٤٠ هه ۾ مرحوم مير فتح علي خان جي صاحبزادي، مير صوبدار خان، مال ملڪيت ۽ ملڪ جي ورهاڱي ڪرڻ لاءِ پنهنجن چاچن سان بغاوت ڪئي. مير ڪرم علي خان لا ولد هو، تنهنڪري هن ڪيس پٽن جيان پاليو هو - محبت وچان هن گهريو ته سندس خواهشون پوريون ڪجن؛ ليڪن مير مرادعلي خان انڪار ڪيو. مير صوبدار شڪار جي بهاني سان قلعي مان نڪري وڃي لاڙ پهتو. غلام علي (ولد فيروز) ٽالپر سندس مدد ڪئي، ۽ هيرا جواهر وڪڻي مير صوبدار ٨ هزار لشڪر گڏ ڪيو. هوش محمد شيدي ۽ ديوان پرتابراءِ سانس گڏ هئا. مير غلام علي اٺن سون ماڻهن سان وڃي سندس مقابل ٿيو. اهو حال ڏسي، مير صوبدار ڪان لشڪر ٽٽڻ لڳو، ۽ چند ڏينهن اندر وٽس وڃي باقي ٻارنهن سؤ ماڻهو بچيا. مير ڪرم علي خان وري به اچي وچ ۾ پيو، ۽ آخر پائنئي سان صلح ڪري، کيس تنخواه ۽ جاگير ڏيئي راضي ڪيو ويو.

مير ڪرم علي خان پويون سال ڏيڍ بيماريءَ ۾ گذاريو، ۽ آخر ١٢ جمادي الثاني ١٢٤٤هه/١٨٢٨ع جو هي جهان ڇڏيائين. هي پهريون حڪمران هو، جيڪو پرائيءَ خدا آباد جي بجاءِ حيدرآباد ۾ دفن ٿيو.

دستور مطابق هر سال نئين مهر ٺهرائي وبندي هئي، جنهن تي نالي يا سجع سان گڏ نئون سال به اڪريل هوندو هو.

اسان جيڪا مهر پيش ڪري رهيا آهيون، اها سال ١٢٣١ هه جي آهي ۽ ان تي هيءَ مهر اڪريل آهي:

"بندهء آل علي ڪرم علي - ١٢٣١ هه"

ميرڪرم علي خان جي هڪڙي هيءَ به سجع هئي:

"ڪرد با من ڪرم عليء عظيم -
بحق حضرت نبي و ڪريم."

(٢) مير مراد علي خان

مير مراد علي خان پهرينءَ چوياريءَ جو آخري فرد ۽ وڏن ميرن مان پوئيون مير هو. مير ڪرم علي خان کان پوءِ سنڌ جي حڪومت جو هي سربراهه ٿيو: سندس تخت نشيني ١٦ جمادي الثاني ١٢٤٤هه/١٨٢٨ع جو عمل ۾ آئي.

مير مراد علي وڏي شان شوڪت ۽ فهم فراست جو صاحب هو. سياسي تدبر ۽ عقلمندي، حڪومت ڪرڻ جو رنگ ۽ ڍنگ پلئون پل ڄاڻندو هو. گاديءَ تي ويهندي شرط هن سنڌ جي سيني سربراهن، بلوچ سردارن ۽ قومن قبيلن جي پڳدارن سان پنهنجا ناتا نوان سوان ڪيا. ميرپور ۽ خيرپور جي ٽالپرن سان به هن نئين سر محبت ۽ مُوَدّت پيدا ڪري، پنهنجي سياسي قوت ۽ ملڪي يڪجهتيءَ کي سنواري سڌو ڪيو. ملڪي فضا کي درست ڪرڻ بعد، هن سرحدي ملڪن ڏانهن توجهه ڪيو: پنجاب جي راجا رنجيت سنگھ، جيسلمير جي راجا، ڪڇ جي راؤ، مسقط جي امام ۽ مڪي معظمه جي شريف سان هن نئين سر ناتا ڳنڍيا: بمبئيءَ جي گورنر سان به تعلقات پيدا ڪيائين. ميجر پاٽنجر آن وقت ڪڇ ۾ انگريزن طرفان ريزيڊنٽ هو- اتان ڪهي اچي مير صاحب سان ملاقي ٿيو، ۽ ايتري قدر سندس شخصيت کان متاثر ٿيو، جو هميشه پيو سندس واکاڻ ڪندو هو. مرزا قليچ بيگ مرحوم جو قول آهي ("تاريخ سنڌ"، جلد ٻيو، ص ٢٢٠) ته 'فتح علي شاهه قاچار مٿس ايترو اڪن چڪن ٿيو، جو هن پنهنجي نياڻيءَ جو سنگ کين ڏيڻو ڪيو، ليڪن مير صاحب دوريءَ ۽ پنهنجي عمر رسيدگي جو سبب ڏيئي، اها پيشڪش ٽاري ڇڏي'.

شاهه شجاع الملڪ وري ٻيو دفعو هن مير صاحب جي دؤر ۾ لڏياڻي مان لڏي، اچي سنڌ پهتو: مير صاحب مهمانداريءَ کان مجبور ٿي، شڪارپور جو شهر کيس رهڻ ۽ ٻئي خروچ لاءِ ڏنو.

سڪي سازيءَ جو ڪارخانو پهريون دفعو مير صاحب حيدرآباد ۾ قائم ڪيو ; ارادو هوس ته سنڌ اندر ٽالپري سڪو چالو ڪري، ليڪن موت مهلت ڪانه ڏنيس ۽ اهو ضربخانو ڪلندي ئي بند ٿي ويو.

مير مرحوم ٦ جمادي الثاني ١٢٤٩هه/١٨٣٣ع جو هي جهان ڇڏيو- ١٥ ڏينهن کن سيني جي سور ۽ پيڏيءَ جي درد ۾ مبتلا رهي، ان مان ابدي نجات حاصل ڪيائين.

نهايت نيڪ، ارادي جو پڪو ۽ پختو، ۽ فيصلي جي قوت جو صاحب هو. پٺيان چار شهزادا ۽ ٻه نياڻيون ڇڏيائين - مير نورمحمد خان، مير نصيرخان، مير محمد خان ۽ مير يارمحمد خان (مصنف - "فريئر نامہ") ڪانئس پوءِ سنڌس يادگار رهيا. هن خوش قسمت ٽالپر پنهنجا پوٽا به اکئين ڏٺا - مير نورمحمد جا نينگر، مير شهداد علي خان ۽ مير حسين علي خان، ۽ مير نصيرخان جا صاحبزادا، مير حسن علي خان ۽ مير عباس علي خان.

مير صاحب مرحوم جي فقط هڪ مهر موجود آهي، جيڪا هن وقت پيش ڪئي وڃي ٿي؛ ان تي سجع جو هي شعر اڪريل آهي:

"از تقاضاي حڪمتِ ازلي
گشت ميرِ جهان مراد علي - ١٢٣٥ هه"

مير صاحب مرحوم جون ٻيون سجعون هي به هيون:

"بحقِ حضرتِ نبي و ولي،
يافت از حق همہ مراد علي".
"بندهء مصطفيٰ مرادِ علي داشت".

انهن سجعن واريون مهرون موجود نہ آهن.

(٣) مير نورمحمد خان

مير مرادعلي پهرينءَ چوياريءَ جو آخري فرد هو، جيڪو رب ڏي راهي ٿيو- پوءِ تي سڀ وڃي صاحبزادا بچيا. بلوچن ۽ سردارن، دستور مطابق، مير مرادعلي خان جي وڏي شاهزادي، مير نورمحمد خان، کي پڳ ٻڌارائي، نئينءَ چوياريءَ جو بنياد وڌو.

مير مرحوم، شجاع الملڪ کي مهمانداريءَ لاءِ شڪارپور جو شهر ڏيئي ويو هو- سنڌس جهان ڇڏڻ بعد، افغاني امير پڪيءَ طرح هضم ڪرڻ لاءِ ان ۾ اکيون وڌيون. نئين پڳدار، آغا اسماعيل شاهہ جي فرزند آغا محمد ڪاظم ڏانهن، جيڪو ان وقت شڪارپور جو ناظم هو، لشڪر موڪليو. خيرپور جي ميرن بہ سيد گولي شاهہ جي سپهہ سالاريءَ هيٺ پنهنجو سپاهہ روانو ڪيو. ارڙهن هزارن جو لشڪر شڪارپور کان ڇهہ ميل اوري لڪيءَ جي آسپاس وڃي پهتو. هڪ ٻہ مقابلو ٿيو، جنهن ۾ آغا ڪاظم شاهہ ۽ سيد گولي شاهہ، جان جهان آفرين جي سپرد ڪئي. ٽالپري لشڪر غيظ و غضب ۾ اچي ويو. افغاني امير شاهہ شجاع الملڪ مقابلي جي توانائي نہ سمجهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صلح جو پيغام موڪليو، ۽ زاد راهه لاءِ ١٢ لک سنڌي روپيا، جيڪي انگريزي ٨ لکن جي برابر هئا، طلب ڪيائين. ٽالپر نيڪ طبيعت ۽ نرم سرشت هئا- سو، شاهي نسل جي هن جلاوطن شهزادي جي گهر پوري ڪري، کيس هڪ دفعو وري لڏياڻي ڏانهن روانو ڪري ڇڏيائون، ۽ شڪارپور جي نظامت آغا محمد ڪاظم شهيد جي پاءُ، آغا زين العابدين جي سپرد ڪئي ويئي. اهو واقعو شوال ١٢٤٩ھ/١٨٣٣ع ۾ ٿيو.

١٢٥٢ھ/١٨٣٦ع ۾ شجاع الملڪ انگريزن کي التجا ڪئي ته، هو کيس امدادي لشڪر ڏيئي، ڪابل جو تخت ۽ تاج کيس وٺي ڏين. هندستان جي گورنر جنرل، لارڊ آڪلنڊ، سر وليم ميڪناٽن کي انهيءَ ڪم تي مقرر ڪري، بمبئيءَ جي فوج کي، سر جان ڪين جي ڪمان هيٺ، ڪابل وڃڻ جو حڪم ڏنو: ڪرنل پاٽنجر کي ڪڇ مان موڪليو ويو ته هو سنڌ پهچي، ٽالپر حڪومت کان لشڪر جي لنگهڻ لاءِ اجازت نامو حاصل ڪري. سنڌ جي بدبختي انهيءَ ڏينهن شروع ٿي، جنهن ڏينهن، ڪابل جي تخت حاصل ڪرڻ جو منصوبو، شجاع الملڪ ۽ انگريزن سٽيو.

ڪرنل پاٽنجر جي اچڻ تي، مير نورمحمد اجازت نامي ڏيڻ لاءِ آماده ٿيو: ليڪن ٻين ميرن ۾ ان جي خلاف ايترو اچي تاءُ پيدا ٿيو، جو هينري پاٽنجر مٿان غصي وچان بازار مان لنگهندي پٿر اڇلايا ويا. جتي هاٿي ٽنڊو مير نورمحمد آهي، اتي ان وقت ”آباد“ نالي هڪ ننڍيو ڳوٺ آباد هو- اتي انگريزن جي ڪيمپ هئي. بلوچ ايترو جوش ۽ ڪاوڙ ۾ هئا، جو لٺيون، اوزهيون، تير ۽ تلوارون کڻي اوڏانهن ڪاهي هليا. مير شيرمحمد لاءِ ته، مشهور ٿيو ته ”ٻارهن هزار لشڪر وٺي، انگريزن جي ڪئمپ تي اچي رهيو آهي.“ حالتون ضابطي کان ٻاهر ٿيڻ تي هيون، جو مير نورمحمد پنهنجي پاڻ سميت قلعي کان ٻاهر اچي ان مشتعل هجوم کي قبضي ۾ ڪري، معاملي کي رفع دفع ڪيو.

اڃا اجازت نامي جون ڳالهيون هليون ئي ٿي، جو ڪراچيءَ جي ناظر، جمعدار الهرکيي، اطلاع موڪليو ته ”انگريزن جي لشڪر جهازن تان لهي، زوريءَ ڪراچيءَ جي بندر تي قبضو ڪيو آهي“. حالتن جي نزاڪت کي ڏسندي، مير نورمحمد خان، آغا اسماعيل شاهه کي ايلچي ڪري ڪراچيءَ، سر جان ڪين سان ملڻ لاءِ موڪليو. هينري پاٽنجر حيدرآباد جون حالتون ڏسي، آغا اسماعيل کان اڳ ئي ڪراچيءَ پهچي چڪو هو. حالتن جي اوچتي ڦيري، ۽ خلاف توقع انگريزن جي اچانڪ پهچڻ، ميرن کي

مجبور ڪيو، ۽ هنن انگريزن سان نئون عهدنامو ڪيو، جنهن جا مکيه شرط هي هئا:

١- سنڌ ۾ انگريزن جو ريزيڊنٽ رهندو؛
٢- ٽيويهه لک روپيا انگريزن کي ڏنا ويندا؛
٣- ٽي لک روپيا ساليانا لشڪر جي خرچ لاءِ ڏنا ويندا؛ ۽
٤- ٽي هزار انگريزي لشڪر آئينده ڪراچيءَ ۾ رهندو.

سنڌ جي بربادي‌ءَ واري دستاويز جو عنوان انهيءَ عهدنامي سان شروع ٿيو. پهريون ريزيڊنٽ ڪرنل هينري پاٽنجر ٿيو، ۽ خيرپور ۾ مسٽر راس بيل کي مقرر ڪيو ويو. ڏيڍ سال بعد، راس بيل جي مرڻ ڪري، خيرپور جي چارج به ڪرنل پاٽنجر کي ڏني ويئي. سٺن مهينن بعد، ڪرنل پاٽنجر بيمار ٿي لنڊن هليو ويو، ۽ ڪئپٽن ليڪي (Leckie) جو تقرر عمل ۾ آيو. ٿوري وقت بعد ان جي به بمبئي بدلي ٿي، ۽ ڪئپٽن ايسٽوڪ ريزيڊنٽ ٿي آيو. اهو اهو سنڌي دوست، انگريز هو، جنهن پوءِ "Dry Leaves from Young Egypt" نالي پنهنجو مشهور ڪتاب لکيو، جنهن انگريزن جي فريب ڪارين ۽ مظالمن جو پردو چاڪ ڪري ڇڏيو. ريزيڊنٽن جي سلسلي جي آخري ڪڙي ڪرنل آئوٽرام هو، جنهن جي دؤر ۾ نيپئر آيو، ۽ مياڻيءَ واريءَ جنگ آنهيءَ ڊرامي جو ڊراپ سين آندو، جيڪو مٿي ذڪر ڪيل معاهدي کان شروع ٿيو هو.

سر جان ڪين جو لشڪر درياهه جي رستي کان حيدرآباد پهتو. لشڪر جي انگريز عملدارن حيدرآباد جو شهر ڏسڻ گهريو- شهر جي ڪوتوال، سيد جمندل شاهه، سخت خطري جي حالت هوندي به ايترو بهتر انتظام ڪيو، جو انگريز صبح کان شام تائين شهر ۽ شهر جون تاريخي جايون اطمينان سان ڏسندا رهيا.

١٢٥٤هه/١٨٣٨ع جي ذي القعد مهيني ۾، سر جان ڪين شجاع الملڪ کي تخت تي ويهاري، بمبئيءَ واپس وڃڻ لاءِ حيدرآباد اچي پهتو. مير نورمحمد خان ١٦ توپن جي ڪيس سلامي ڏياري، ريزيڊنسيءَ ۾ پهريون پاڻ سندس آجيان ڪرڻ ويو؛ ۽ بعد ۾ سر جان ڪين قلعي ۾ سندن سلام تي آيو، مير نورمحمد خان ۽ سندس پاڙن سان شاهي دربار ۾ مليو، ۽ مير صوبدارخان سان، ان بعد، جدا وڃي سندس جاءِ تي ملاقي ٿيو.

مير نورمحمد خان کي انهن صدمن جلد ئي نهوڙي وڌو- جمادي الثاني ١٢٥٥هه/١٨٤٠ع ۾ بيمار ٿيو. مقامي علاج کان سواءِ بمبئيءَ مان انگريز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر ٻه گهرايا ويا، ليڪن فائدو ڪونه ٿيو. خاندان ۽ حڪومت جي جنهن بربادي‌ءَ جي ابتدا سندس دؤر ۾ شروع ٿي چڪي هئي، اُن جي انتها کي پهچڻ جي اڪين سان ڏسڻ کان خدا کيس بچائي ورتو، ۽ اربع ڏينهن آسُر مهل ١٠ شوال، ١٢٥٦هه/١٨٤٠ع جو مير صاحب پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪئي.

سندس مزار مير ڪرم‌علي خان جي روضي جي پير واري‌ءَ تجر ۾، مير نصيرخان ۽ مير شهداد خان جي وچ ۾ آهي، ۽ مٿس هي ڪتبو اُڪيل آهي:

”تاريخ وصال مرحوم مغفور مير صاحب نورمحمد خان ٽالپور عليه رحمت ـ دهم شوال ١٢٥٦هه“

مير صاحب جي هڪ سجع هئي:

”ز نورِمحمد جهان روشن است“.

هتي جيڪا مهر ڏني ويئي آهي، اُن تي سجع جو هي شعر اُڪريل آهي:

گرفت نورمحمد ز لطف يزداني،
نگين خاتم جمشيدي و سليماني – ١٢٤٧“

(٤) مير محمد نصيرخان

مير نورمحمد خان کان پوءِ، مير مراد علي خان جو ٻيو نمبر فرزند، ۽ ڪانئس ننڍو ڀاءُ، مير محمد نصيرخان سنڌ جي ناپائدار ۽ عنقريب زوال سان همڪنار ٿيندڙ تخت تي جلوه افروز ٿيو. چوندا آهن ته جڏهن بخت منهن موڙيندو آهي، ته سڀ کان پهرين گهرو مشڪلاتون منهن ڪڍنديون آهن. تخت تي ويهندي ئي مير محمد نصيرخان کي گهرو جهيڙن ۾ مبتلا ٿيڻو پيو. سندس ڀيٽي ڀائر، مير حسين علي خان ۽ مير شهداد خان پاڻ ۾ وڙهي پيا. مير صوبدار، جيڪو گهٽي زماني کان وٺي مخالف رهندو پئي آيو، تنهن انهي‌ءَ باهه کي هوا ڏني، ۽ قريب هو ته تير ۽ تلوارون اچي وچ ۾ پون، ليڪن مير نصيرخان جي معتمد خاص، آخوند محمد بچل، دانشمندي‌ءَ کان ڪم وٺي، انگريز ريزيڊنٽ ڪرنل آئوٽرام کي آڻي وچ ۾ وڌو، جنهن، خبر نه آهي ڇو، همدردي ڪري انهي‌ءَ جهيڙي کي ٽاري وڌو.

١٢٥٧هه/١٨٤١ع ۾ ڪرنل آئوٽرام بيمار ٿي مصر هليو ويو، ۽ سندس اسسٽنٽ، ڪئپٽن ميلن (Mylne) قائم‌مقام ريزيڊنٽ ٿيو. ١٢٥٨هه/١٨٤٢ع

۾ حيدرآباد اندر سخت وڏا پيئي. جنهن سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙي ملڪ جا رانگا لاهي وڌا. حڪمران خاندان حيدرآباد ڇڏي مياڻيءَ ۾ وڃي رهيو، ۽ مير حسين علي خان ۽ مير صوبدارخان اڱهيماڻن ۾ قيام پذير ٿيا. تي مهينا سانده اها بلا ملڪ تي مسلط رهي. جڏهن خير شير ٿيو، تڏهن جمادي الثاني ۾ هرڪو موتي اچي گهرين ترڙين ٿيو.

۱۲۵۸ھ جي شعبان (سيپٽمبر ۱۸۴۲ع) ۾ سر چارلس نيپئر پوني مان ريزيڊنٽ ٿي، سنڌ اچي پهتو. اچڻ سان هن نئون معاهدو تيار ڪيو، جنهن جا مکيم شرط هي هئا:

(۱) سنڌ جي سڪي تي انگلستان جي بادشاهه جو نالو لکيو وڃي؛
(۲) ڪراچي، شڪارپور، عمرڪوٽ ۽ سبزل ڪوٽ جا شهر ۽ انهن جي ملحقه زمين انگريز جي حوالي ڪئي وڃي؛ ۽
(۳) درياهه جي ٻنهي پرين واري زمين، هڪ سؤ وال جي ويڪر ۾ انگريزن کي ڏني وڃي.

انهيءَ معاهدي تي دستخط ڪرڻ کان ميرن انڪار ڪيو. خدا ڄاڻي انگريز اِنهيءَ انڪار کان پوءِ ڇا سوچين ها، ليڪن فوري مدد ڪين پين سبب ڪري پهچي پيئي - مير علي مراد پنهنجي ڀاءُ مير رستم خان کان تخت حاصل ڪرڻ لاءِ انگريزن سان سازش رٿي، ۽ حيدرآباد ۾ مير صوبدار ڳجهه ڳجهاندر ۾ پاڻ اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ سر چارلس سان ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. انهيءَ ڳالهه ٻولهه جو نتيجو اهو نڪتو، جو جڏهن ڪرنل آئوٽرام موڪل تان مصر مان موٽي آيو، تڏهن مير صاحبن ڊانهس جيڪي سوکڙيون ۽ سوغاتون موڪليون، سي هن واپس ڪري ڇڏيون، ۽ مير صوبدار جا موڪليل تحفا هن کڻي اکين تي رکيا!

انهيءَ کان پوءِ ڇا وهيو واپريو، ۽ ڇا ڇا ٿيو، سو هڪ دردناڪ داستان آهي. [بهرحال نتيجو اهو نڪتو، جو مياڻيءَ واري ميدان تي، ۱۷ محرم ۱۲۵۹ھ (۱۸۴۳ع) جو انگريزن اهو کيل کيليو جنهن جو مدت کان وٽن ڪين انتظار هو- يعني سنڌ جو نه بخت رهيو، نه تخت رهيو؛ نه تاج رهيو، نه تاجور رهيو.

ٻئي ڏينهن تي ٽالپرن ڪرنل آئوٽرام جي خيمي ۾ پهچي، سر چارلس نيپئر جي سامهون حڪمرانيءَ جي تلوار ڪمر مان کولي سندس حوالي ڪئي. مير صوبدار کي انتظار هو ته انگريز ساڻس ته اهوئي سلوڪ ڪندا، جيڪو هنن مير رستم جي مقابلي ۾ مير علي مراد سان ڪيو آهي. موسي آرمني ۽ منشي آوتراءِ سڄي رات ڏڪيا، ليڪن وريو ڪجهه ڪونه، ۽ آخر ۱۰ ربيع الاول

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو هيٺين مير صاحبن سان گڏ، مير صوبدار به بانديءَ ۾ ، جلاوطن ٿي ، ”نمرود“ جهاز ۾ ڪلڪتي ڏانهن روانو ٿيو:

مير نصير خان بن مير مراد علي خان،
مير محمد خان بن مير غلام علي خان،
مير شهداد خان بن مير نورمحمد خان،
مير حسن علي خان بن مير نصيرخان،
مير عباس علي خان بن مير نصيرخان،
مير فتح علي خان بن مير صوبدارخان، ۽
مير محمد علي خان بن مير صوبدارخان.

٢٣ ربيع الاول ١٢٥٩ھ (اپريل ١٨٤٣ع) جو باقي رهيل هيٺيان مير صاحب به ٻاهر روانا ڪيا ويا:

مير حسين علي خان بن مير نورمحمد خان،
مير محمد خان بن مير مراد علي خان،
مير يارمحمد خان بن مير مراد علي خان.

مير نصيرخان ۽ ٻيا ٽالپر ڪلڪتي، پوني، ساسور، عظيمآباد، ۽ هزاري باغ ۾ قيد و بند جا ڏينهن گذاريندا رهيا. مير نصيرخان جيڪي خط پنهنجي ڏيري ڏانهن بنديخاني مان لکيا آهن، انهن مان نهايت ڏي دردناڪ ۽ اندوهناڪ ڪيفيات جو پتو پوي ٿو.

مير نصيرخان کي وطن ورڻ نصيب ڪونه ٿيو- ۷ ربيع الاول ١٢٦١ھ (١٨٥٤ع) جو ڪلڪتي ۾ سنڌس انتقال ٿيو. اتان لاشو ڪچي اچي حيدرآباد واري هيڊيري ۾ دفن ڪيو ويو. مير صوبدارخان ۽ مير نورمحمد خان جي وچ ۾ سندس مزار آهي، جنهن تي هي ڪتبو لکيل آهي:

”وفات حضرت مير صاحب مغفرت رضوان
مير محمد نصير خان عليه رحمة والغفران
بتاريخ هفتم ماه ربيع الثاني ١٢٦١ھ“.

سندس به مهرون پيش ڪيون وڃن ٿيون، جن تي به مختلف سجعون آهن:

”بنده آل علي مير محمد نصير— ١٢٣٥ھ“
”امام علي و محمد نصير— ١٢٥٧ھ“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير صاحب مرحوم جون وڏيڪ ٻه سجعون هي هيون:

”سزد گر نهد بر ثُرّيا سرير،
کسي را که باشد محمد نصير“.
”علي و حسين و حسن و دستگير،
خدا يار و ياور محمد نصير“.

(٥) مير محمد خان

مير محمد خان ٽالپر مير غلام علي خان جو فرزند هو. والد جي وفات بعد، پنهنجن چاچن جو دست و باز رهيو، ۽ بنديخاني ۾ به پنهنجي خاندان سان گڏ هليو ويو.

١٢٧٠هه (١٨٥٤ع) ۾ جڏهن لارڊ ڊلهائوسيءَ جي سفارش تي ڪمپني بهادر جي ڊائريڪٽرن ميرن کي ملڪ موٽڻ جي اجازت ڏني، ان وقت سڀ ڪان پهريون ربيع الاول ١٢٧١هه (نومبر ١٨٥٥ع) ۾ دهلي ۽ پنجاب ڪان ٿيندو، مير محمد خان حيدرآباد پهتو، ۽ چند مهنن بعد ١٥ جمادي الثاني ١٢٧١هه جو فوت ٿيو. ٽالپري مقابرن ۾ سندس جدا مقبرو آهي، جنهن ۾ سانس گڏ فقط سندس پٽ مير شاهنواز خان رکيل آهي. روضي جي اندران ديوار تي هي ڪتبو آهي:

”فغان از جفاهاي دور سپهر،
هم از بازوي روزگار کهن.
خوش آن کو درين کهنه دير خراب،
بناي نکو نامي افگنده ...... ن.
بيالدار (؟) مير محمد که بود،
امير زمان شهريار زمن.
خديو خردمند والا شکوه،
که پاکيزه دين بود پاکيزه تن.
باخر ز حق چون شنيد ’ارجعي‘،
روان شد بسوي بهشت عدن.
چو ”حيدر“ پيءِ سال تاريخ او،
بسي بحر تفکر شدم غوطه زن؛
بناگه رسيد از سروش اين صدا،
که ”بادا به خلد برين شد وطن!“ — ١٢٧١هه

مزار تي ڪتبو آهي:

”وصال مرحوم مغفور مير صاحب مير محمد خان
ٽالپور — دوشنبه ١٥ جمادي الثاني ١٢٧١هه“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير صاحب جي سجع هئي:

”مير محمد مه اوج ڪرم“.

اسان جيڪي سنڌس ٻه مهرون ڏيون ٿا، اهي سجع کان خالي آهن، ۽ منن فقط نالو اُڪريل آهي –

”مير محمد خان ٽالپر – ١٢٤٩هه“

”مير محمد خان ٽالپر – ١٢٦٧ھ“

(٦) مير صوبدارخان

مير فتح علي خان ١٠ محرم ١٢١٧ھ جو انتقال ڪيو. جنهن رات مير صاحب جو لاڏاڻو ٿيو، انهيءَ رات مير صوبدارخان ڄائو. مير فتح علي خان جي آرزو پوري ٿي، مرڻ کان چند ڪلاڪ اڳ اِها نويد ڪيس ملي ۽ شهزادو گهرائي ڏٺائين– ٻوسو ڏنئي، دعا گهري، پوءِ پاڻ دم ڏنائين.

مير صوبدار خان جي زندگيءَ جا اهم واقعات مٿي ڏيئي چڪا آهيون– هتي زياده تفصيل جي ضرورت نه آهي. پاڻ جڏهن سنڌ کان ٻاهر فرنگين جي بندي خاني ۾ هو، ان زماني ۾ ”جدائي نامي“ جي عنوان سان نهايت ئي درد ناڪ، الم انگيز ۽ غريب الوطنيءَ جي جذبات سان پرپور هڪ عظيم الشان مثنوي تصنيف ڪيائين.

١٢٦٣ھ (١٨٤٦ع) جو مير صاحب جلاوطنيءَ ۾ فوت ٿيو. سندس لاش اتان ڪڍي، اچي پراڻي خدا آباد ۾ مير فتح علي خان سان گڏ سپرد خاڪ ڪيو ويو.

اسان جيڪا مهر هتي پيش ڪري رهيا آهيون، سا ١٢٥٨ھ جي آهي، ۽ ان تي هيءَ سجع اُڪريل آهي:

”صوبدارم من از نبي و ولي – ١٢٥٨ھ“

سندس ٻيون سجعون هي هيون:

”ظل احمد تاج فرق صوبدار.“

”صوبــدار جهان ز فتح علي.“

(٧) شهداد خان بن نورمحمد خان

مير شهداد خان، مير مراد علي خان جو پوٽو ۽ مير نورمحمد خان جو پٽ هو. پيءُ جي انتقال بعد، جڏهن مير نصيرخان تخت تي ويٺو، تڏهن مير شهداد خان ۽ مير حسين علي خان جي وچ ۾ ملڪيت تي تڪرار ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير نصيرخان، مير شهداد خان جو طرف هو، چاڪاڻ ته ڪيس حق ڏي ٿي سمجهيائين. احمد خان لغاريءَ جي ڇُرچ تي مير صوبدار، مير حسين علي خان کي هوا تي ڏني؛ جهيڙو شايد وڌي وڃي ها، ليڪن ڪرنل آئوٽرام جي وچ ۾ پوڻ ڪري صلح صفائي تي ويئي.

مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ، مير شهداد خان به گرفتار ٿي جلاوطن ٿيو. مٿس هي سنگين الزام هو ته هن انگريزي فوج جي ڪئمپ کي باهه ڏياري هئي ۽ ڪپتان اِنس (Ennis) کي هن ئي قتل ڪرايو هو. انهيءَ غصي ۽ ڪاوڙ سبب ٻين سڀني ٽالپرن کان جدا ڪري، ڪيس اڪيلو سورت ۾ بند ڪيو ويو. ڪيترن ڏينهن بعد، جڏهن لارڊ ڊلهائوسيءَ ڪيس بيقصور ثابت ڪيو، ان وقت تنهائيءَ جي قيد مان نڪري اچي ڪلڪتي ۾ مائٽن پهتو ٿيو.

مير شهداد خان، ٧ محرم ١٢٧٤هه (٢٨ آگسٽ ١٨٥٧ع) جو ڪلڪتي ۾ هي جهان ڇڏيو. اتان سندس لاش کڻي اچي حيدرآباد واري هديري ۾ مير مراد علي خان ۽ مير نورمحمد خان جي وچ ۾ دفن ڪيو ويو. مزار تي هي ڪتبو لکيل آهي:

"تاريخ وصال مرحوم مير صاحب مير شهداد خان
ٽالپر عليه رحمة — هفتم مـاهه محرم ١٢٧٤هه."

سندس سڄعون مختلف هيون — اسان جيڪي ٽي مهرون پيش ڪري رهيا آهيون، انهن تي هي سڄعون آهن:

"خاڪپاي مرتضيٰ — شهدادخان —
١٢٤٩هه."

"خاڪپاي مصطفيٰ و مرتضيٰ —
شهداد خان سربلند از فضل حق
پيوسته باشد در جهان — ١٢٥٦هه."

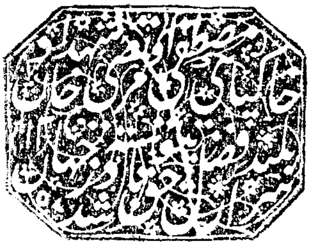

"خاڪپاي مصطفيٰ و مرتضيٰ — شهداد خان سربلند
از فضل حق پيوسته باشد درجهان — ١٢٥٧هه."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨) حسين علي خان بن نور محمد خان

مير حسين علي خان به ٻين ٽالپرن سان گڏ ڪلڪتي ۾ جلاوطن هو، ۽ جڏهن سنڌ موٽڻ جي ٻين کي موڪل ملي، تڏهن شعبان ١٢٧٥هه (مارچ ١٨٥٩ع) جو وطن واپس آيو. جتي ٢٦ ربيع الاول ١٢٩٥هه جو آچر ڏينهن ٧ بجي شام رب ڏانهن راهي ٿيو. ٽالپرن جي هديري ۾ مير مراد علي خان ۽ مير علي بخش خان مرحوم جي وچ ۾ دفن ٿيل آهي. هيٺيون ڪتبو سندس مزار تي موجود آهي:

"حضرت بندگان، سرڪار دولت مدار مير صاحب
مير محمد حسين علي خان ٽالپور عليه رحمة و الغفران
تاريخ بيست و ششم ماه ربيع الاول ١٢٩٥هه، شب
يڪشنبه بوقت هفت ڪلاڪ."

مير صاحب جون ٽي مهرون پيش ڪجن ٿيون، جيڪي هڪ ئي سال (١٢٧١هه) جون آهن:

"هست روشن ز فيض لم يزلي آفتاب جهان حسين علي -١٢٧١هه"
"ز نور محمد بود منجلي چراغ مراد حسين علي -١٢٧١هه"

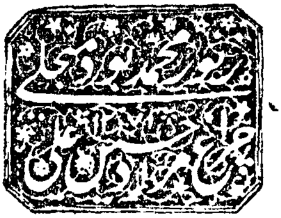

"سرڪار دولتمدار عالي تبار امير صاحب مير ميان محمد حسين علي خان ٽالپر بلوچ حمزوي العلوي القرشي - ١٢٧١هه"

هڪ ٻي به مهر آهي، جنهن تي لکيل آهي -
"ادرڪني يا حسين - ١٢٧٧هه"

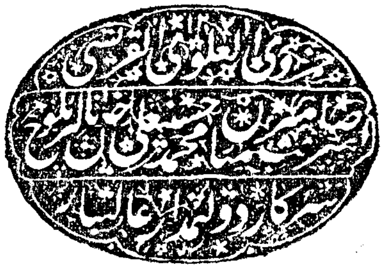

اسان سمجهون ٿا ته اها به مير صاحب جي ٿي آهي.

(٩) مير حسن علي خان بن مير نصير خان

مير حسن علي خان مير نصيرخان جو فرزند هو. سندس به مهرون پيش ڪجن ٿيون -

”آسوده بر سرير امارت بخوشدلي
فخرالملوک ظل الاهي حسن علي- ١٢٥٤ھ“

”محمد حسن علي - ١٢٧٣.“

(١٠) امير محمد علي خان ٽالپر

هڪ مهر متئين نالي سان ڏني وڃي ٿي، جنهن تي هيٺين اکر آهي:

”امير محمد علي خان ٽالپر - ١٢٤٤ھ.“

مير محمد علي خان مير صوبدار خان جو فرزند هو، جنهن جي ولادت ٤ صفر ١٢٤٣ھ جو ٿي. جنهن صورت ۾ مهر جو سال ١٢٤٤ھ آهي، تنهنڪري اها مهر ڪنهن ٻئي همنام ٽالپر جي آهي، جنهن کان اسان واقف ٿي نه سگهياسين.

[”مهراڻ“ ١- ١٩٥٦ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۾ يوناني طب

سنڌ ۾ يوناني طب جي سلسلي ۾ ڪهڙو ڪم ٿيو، ڪهڙا هتي حڪيم ٿيا، جن انهيءَ فن کي نه فقط رائج ڪيو، بلڪ ان کي عروج تي پهچايو. انهيءَ موضوع ۽ عنوان تي علمي طبقو ته ٺهيو، پر خود سنڌ جي حڪيمن به اڄ تائين توجهه ڪونه ڏنو آهي ۽ نه اسان جي تاريخ جي انهيءَ ورق کي ڪي ڪنهن ورايو آهي.

هي پهريون دفعو آهي، جو انهيءَ عنوان جي منتشر مواد کي اسان فراهم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيون. هن اميد تي ته سنڌ جا حڪيم ۽ لکندڙ هن کان پوءِ وڌيڪ معلومات ۽ مواد جي فراهميءَ طرف توجهه فرمائين. تاڪه اڳتي هلي، سنڌ جي ”طبي تاريخ“ لکڻ لاءِ آسانيون پيدا ٿين. موضوع نهايت اهم ۽ اڄ تائين وسريل آهي، تنهنڪري انهيءَ ڏس ۾ ڏاڍيءَ ڪوشش ۽ دردسريءَ جي ضرورت آهي.

سنڌ ۾ اسلام کان اڳ، تاريخ جي صفحن تي جيڪي اشارا ۽ ڪنايا اسان کي ملن ٿا، انهن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ اندر طب جي فن کي ڏاڍي ترقي هئي، ۽ اسان جا طبيب انهيءَ ڏس ۾ گهڻو برک هئا. هتان جي ويدن ۽ سنياسين، جڙن ٻوٽين ۽ انهن جي استعمال ۽ خاصيتن ڄاڻڻ ۾ چڱيءَ پر مهارت حاصل ڪئي هئي. مرڪب ۽ مفرد دوائن ۽ ڪشته جات ۾ سنڌن مٽ ثاني ڪو ورلي هو. افسوس آهي، جو تاريخي ذخيرن جي برباد ٿي وڃڻ سبب، انهن طبيبن جا نالا ۽ انهن جي ڪوشش جي نوعيت اسان جي معلومات لاءِ محفوظ رهي نه سگهي ۽ جنهنڪري اڄ تاريخي اشارن مان فقط اندازو ڪري سگهون ٿا، ليڪن تفصيل معلوم ڪرڻ کان عاجز آهيون.

اسلام کان پوءِ، اهي ئي اسان جا غير مسلم طبيب ۽ ويد، عربي دنيا کي طب مان آگاهي بخشڻ جا ڪارڻ ٿيا. دمشق خواهه بغداد انهيءَ ابتدائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دؤر جا به وڏا علمي مرڪز هئا. خود اهي پيئي مرڪز سنڌي حڪيمن جو مماثل انهيءَ اوج واري زماني ۾ به پيش ڪري نٿي سگهيا. اهو ئي سبب ٿيو، جو اسان عباسي دؤر ۾، بغداد اندر ڪيئي هتان جا حڪيم ڏسون ٿا، جن پنهنجي علم ۽ فضل جو عربن جي دلين تي سڪو ويهاري ڇڏيو ۽ پنهنجي ديسي طب کي وچي عربي دنيا ۾ رائج ڪيو. هارون خواهه مامون جي دؤر ۾ ڪيترا سنڌي هتان خاص طرح گهرايا ويا، جن کي وڏي مان ۽ مرتبي سان دربار ۾ رکيو ويو ۽ ڪائنن حڪمت جا رموز ۽ نڪتا معلوم ڪري، عربن آگاهي پيدا ڪئي. سنڌن ڪتابن جا عربيءَ ۾ ترجما ڪرايا ويا، ۽ خود طب کي ترجمو ڪرائڻ وقت ڪيترا مشڪل مسئلا انهن جي ذريعي حل ڪرايا ويا. انهن ذاتي طرح، جيڪي اتي علاج ڪيا سي پڻ معرڪي جا ثابت ٿيا، جن عربي طب ۾ انقلاب آفرين اضافو ڪيو.

١٩٣هه ۾ جڏهن هارون بيمار ٿيو ته ڪيس شفا هتان جي حڪيم هتان نصيب ٿي. اهو طبيب هتان جو ئي هو ۽ سندس نالو ڳنڪا هو. مٿڪي طبيب کي به هتان ئي هارون پنهنجي علاج لاءِ گهرايو هو ۽ جڏهن شفاياب ٿيو، تڏهن ڪيس اتي رهڻ لاءِ مجبور ڪيائين، جنهن مان پوءِ سڀني عربي حڪيمن فائدا حاصل ڪيا. انهيءَ ئي حڪيم شاناق هنديءَ جي ”ڪتاب السموم“ جي ترجمي ڪرڻ وقت، ابو حاتم بلخيءَ جي رهنمائي ڪئي. صالح بن پلو هتان جو ئي نو مسلم طبيب هو، جيڪو بغداد جي مشهور درباري حڪيم بخت يشوع جو مد مقابل سمجهيو ويندو هو. انهيءَ ئي اسان جي ويد هارون جي همشيره عباسه جي خاوند، ابراهيم بن صالح، جو معرڪة الارا علاج ڪري، بغداد وارن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو هو.

اهي سڀ واقعا ۽ شهادتون انهيءَ ڳالهه جو ئي دليل آهن ته سنڌ ”طب جو معدن ۽ مخزن هئي“. اسلام جي ابتدائي صدين ۾ هتان جي ئي طب مان عربي طب استفادو ڪندو رهيو.

عربي حڪومت جي زماني ۾، سنڌ ۾ عرب ڪان بہ حڪيم ايندا ويندا رهيا. هنن هتي رهي علاج معالجا ڪيا ۽ هتان جي طبيبن سان، سندن اصلي وطن ۾ انهن جي لهه وچڙ ٿي. مثلاً قفطيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته غسان بن عباد مهلبيءَ، سنڌ جي عرب گورنر، پاڻ سان گڏ حڪيم ابراهيم بن فزارون کي آندو، جيڪو ڪيترو وقت هتي هو ۽ پوءِ موٽي هليو ويو. اهڙيءَ طرح سنڌ جي طبيبن جي عرب ۾ ۽ عرب جي حڪيمن جي سنڌ ۾ آمد و رفت ٿيندي رهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واقعات جنهن صورت ۾ مفصل ڪونه ٿا ملن، تنهنڪري معلوم نٿو ٿي سگهي ته عربي حڪيمن مان سنڌ ڪيترو لاڀ پرايو. البت سنڌ جي ويدن مان جيڪا عربن خوشه چيني ڪئي، ان جا ڪي مثال مٿي عرض ڪري آيا آهيون.

سومرن ۽ سمن جي دؤر جي تاريخ تاريڪيءَ ۾ آهي. نه تاريخ سلامت، نه ڪو تذڪرو لکيل. ڇڙيون ڏند ڪٿائون، جن مان اسان جي طبي تاريخ تي ڪا روشني پئجي ڪانه ٿي سگهي. فقط اهو اندازو ٿئي ٿو ته طب جي سلسلي ۾ اهي بيٺي دؤر اڳ ڪان اڳرا هئا. هندو خواه مسلمان تمام شوق سان اهو فن سکندا هئا ۽ خلق خدائيءَ جي خدمت ڪندا رهندا هئا. انهيءَ دؤر جا ڪهڙا حڪيم پنهنجي فن ۾ جيد ٿيا، اهو البت پڌائڻ مشڪل بلڪ ناممڪن آهي، ڇاڪاڻ ته انهن جو جداگانه احوال ڪونه ٿو ملي.

اڳتي هلي، سنڌ ۾ جڏهن عربي ۽ فارسيءَ جي باقاعدي تعليم شروع ٿي، ان وقت نصاب ۾ ٻين علوم سان گڏ طب جا به ڪتاب شامل هئا، تنهنڪري هر تعليم يافته ماڻهو، ديني علوم سان گڏ، طب جو به ڄاڻو ٿي پوندو هو. تعليمي فراغت بعد هرڪو پڙهيل ڪڙهيل، ٿورو گهڻو علاج پڻ ڪندو هو. ڪي انهيءَ فن ۾ خاص ڪمال پيدا ڪري، آئنده زندگيءَ لاءِ ان کي ئي پنهنجو مشغلو بڻائيندا هئا.

سنڌ ۾ سخت پردي ڪري، هر شريف گهراڻي جو هڪ-به فرد طبي ڄاڻ ضرور رکندو هو، تاڪ پنهنجي مستورات جو هو پاڻ علاج ڪري سگهي. زناني علاج لاءِ گهرن جون وڏيون ۽ پوڙهيون ٽوٽڪا ۽ ٽوٽڪا اهڙا تير بهدف ڄاڻنديون هيون، جو ستيءَ ڦڪيءَ ونڊ سان نهه بهه مرض هليو ويندو هو. داين جا ڪي خاص ٽريننگ اسڪول ڪونه هوندا هئا، داين جي قوم جون عورتون سڄي سنڌ ۾ ويم وڙو ايڏيءَ قابليت سان ڪرائينديون هيون، جو ڇا مجال آهي، جو ويم مان ڪا بيماري پيدا ٿي پوي يا انفيڪشن ٿئي.

سنڌ ۾ انهيءَ فن کي پاڪ ۽ پوتر، محض خلق خدا جي خدمت جو ذريعو ڪري سمجهيو ويندو هو، ۽ ڪوبه طبيب انهيءَ کي پنهنجي معاش جو ذريعو ڪونه بڻائيندو هو. علاج معالجو هميشه مفت ڪري، انسان ذات ۽ غريب غربي جون دعائون حاصل ڪيون وينديون هيون.

اڄوڪن ڊاڪٽرن ۽ طبيبن وانگر، اسان جا اڳيان حڪيم ڪونه هئا، جو علاج ڪندي ڪندي مريض جي مرڳو کل ئي لاهي ڇڏين، يا وري سندن

گذر بسر ٿي ڪو طب تي ھجي. معاش جا ذريعا ٻيا ھوندا ھئا. طب محض پنھنجي ذوق جي تسڪين ۽ خالق خدا جي ڀلي لاءِ ڪندا ھئا. اھو ئي سبب ھو، جو سنڌ ۾ طبيب جو درجو روحاني پيشوا، يعني پير فقير جيترو ھوندو ھو. طبيب جي پيشوائي ۽ پذيرائي ڪرڻ ھرڪو سنڌي پنھنجو اولين فرض ڪري سمجھندو ھو.

متفرق طبيبن کان علاوه، سنڌ اندر ڪيترا ئي اھڙا خاندان به ھوندا ھئا، جن ۾ پيڙھين تائين طب ورثي طور ٻيو ھلندو ھو. انھن گھراڻن ھن فن کي تمام اوج تي پھچايو، ۽ سوين علمي آثار ڇڏيا. انھن ئي گھراڻن جا سنڌ جي ذاتي ذخيرن ۾ اسان کي طبي ڪتاب ۽ مجربات جا بياض سئو ٽن جي تعداد ۾ ملن ٿا. اڄ جيڪڏھن ھتي ڪا طبي اڪيڊمي قائم ٿئي ۽ انھيءَ قسم جي ذخيرن کي يڪجا ڪري، تحقيق بعد انھن کي شايع ڪيو وڃي، ته ھوند ھڪ طرف اسان غيرن جي تاليف ڪيل ڪتابن کان بي نياز ٿي پئون، ٻئي طرف انھن آثارن جي شايع ٿي وڃڻ سبب طبي خواھ علمي دنيا ۾ اسان جو ڳاٽ اوچو ٿي پوي.

جيئن اسان مٿي ڄاڻائي آيا آھيون، سنڌ ۾ نه ڪا طبي تاريخ لکيل آھي، نه وري ڪو مسلسل تذڪرو ئي مرتب ٿيل آھي، جنھن مان اسان کي سنڌ جي طبيبن ۽ حڪيمن جو احوال معلوم ٿي سگھي. ڪتابي روايتن ۽ ٻين ذريعن سان، سنڌ جي ناميارن حڪيمن جو جيڪو احوال مھيا ٿي سگھيو آھي، تنھن کي تاريخي ادوارن جي ماتحت اسان ھيٺ ڏيون ٿا.

ارغون ۽ ترخان دور:

ھي دؤر، عربن بعد، ٻيءَ ڏاريءَ حڪومت جو سنڌ تي ٿيو، جيڪو مني صدي ھليو. يعني ٩٢٧ھ کان ھڪ ھزار (١٠٠٠ھ) تائين. ھن دؤر ۾ ايران ۽ افغانستان منجھان سنڌ ۾ عالمن ۽ اديبن سان گڏ حڪيم به آيا، ۽ ٻھريون دفعو سنڌ ۾ ايراني طب ۽ ان تي لکيل ايراني حڪيمن جا ڪتاب سنڌين جي مطالعي ھيٺ آيا. ھيٺين حڪيمن جو احوال ھن دؤر سان متعلق اسان کي معلوم ٿي سگھيو آھي:

(١) حڪيم شھاب الدين محمد: سنڌ جي سمن حڪمرانن جي پنھنجي معاصر گجراتي سلطانن سان سنگابندي ھوندي ھئي. ۽ انھيءَ دور ۾ سنڌ ۽ گجرات ۾ اچڻ وڃڻ جو ڏاڍو رابطو ضابطو ھوندو ھو. ڪيترا سنڌي اھل ڪمال گجرات ۾ رھندا ھئا، ۽ ڪيئين گجراتي اھل فن سنڌي دربار جي سونھن ٿيندا ھئا. اسان جو سنڌي حڪيم شھاب الدين محمد بن شمس الدين به سلطان محمود گجراتي (متوفي ٩١٦ھ) جي طلب تي وڃي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس دربار ۾ رهيو هو. پنهنجي دور جو جيد حڪيم ۽ حاذق طبيب هو. ”نورالسافر“ جي مولف جو بيان آهي ته هڪ دفعي ڪنهن بادشاهه وٽان سلطان محمود ڏانهن خوبصورت ٻانهي تحفہ طور آئي. سلطان محمود اها پنهنجي هڪ امير کي ڏيئي ڇڏي. حڪيم شهاب‌الدين حاضر هو، جنهن ڪنيزڪ جي نبض ڏسي راءِ ڏني ته جيڪو هن سان مباشرت ڪندو سو هڪدم مري ويندو. امتحان وٺڻ تي حڪيم صاحب جي ڳالهه صحيح ثابت ٿي. سلطان سبب پڇيو، حڪيم عرض ڪيو ته جڏهن ڇوڪري ماءُ جي پيٽ ۾ هئي، ان وقت ماڻس ڪنهن زهري وڻ جا پن کاڌا هئا، جنهن جو اثر هن ڇوڪريءَ جي رت ۾ موجود آهي. سنڌس عام حالت ڏسي حڪيم صاحب کي شڪ پيو، جنهن تي نبض ڏسي هن اها راءِ ڏني.

(۲) **شيخ عبدالوهاب پوراني:** هي بزرگ پوراني ساداتن جي مشهور خاندان مان هو. مرزا شاه حسن ارغون جي ابتدائي دور ۾ اهو خاندان افغانستان مان سنڌ ۾ آيو ۽ وڏيءَ عزت آبروءَ سان هتي آباد ٿيو. شيخ عبدالوهاب مير ابو سعيد جو فرزند، ۽ نهايت متبرڪ شخص هو. ديني علوم سان گڏ طبي مهارت ۾ به ڪامل هو. شاه حسن جو خاص معالج هو. شاه حسن جڏهن مرض‌الموت ۾ مبتلا ٿيو، ان وقت سنڌس طبيعت ڏسي عبدالوهاب ٻڌايو ته هاڻي بچي نه سگهندو. چنانچه ٿيو به ائين ۽ شاه حسن ٿوري وقت بعد ۹۶۲ ۾ انتقال ڪيو. مير معصوم جو بيان آهي ته ”در علم طب مهارت ڪامل داشت“. هن بزرگ ۹۹۰ هه ۾ انتقال ڪيو.

(۳) **حڪيم محمد عثمان ٻوٻڪائي:** شيخ عيسيٰ بن شيخ ابراهيم صديقيءَ جو فرزند ۽ مخدوم عباس پاٽائيءَ جو شاگرد هو. شيخ وجيه‌الدين علوي احمد آبادي، قاضي محمد موريي ۽ شيخ حسين بغدادي کان به تعليم ورتي هئائين. حضرت مخدوم نوح هالائيءَ سان پڻ رابطو هيس. طب ۾ مهارت ڪامل هيس. ۹۸۳ هه ۾، سنڌ مان نڪري گجرات ويو، ۽ مختلف صوبن جي حاڪمن ۽ اميرن جو مرجع بڻيو. آخر شعبان ۱۰۰۸ هه ۾ چورن هٿان شهيد ٿي، هن جهان مان لاڏاڻو ڪيائين. شيخ عيسيٰ سنڌي برهانپوري کان روايت آهي ته سنڌس چاچو شيخ محمد طاهر محدث چوندو هو ته حڪيم صاحب جهڙي نوڙت، عاجزي ۽ گمناميءَ واري زندگي هن ڪنهن ٻئي ۾ ڪانه ڏٺي. برهانپور جو ولي ۽ ڪامل صوفي حضرت شيخ لشڪر محمد عارف سنڌس معتقد هو. تفسير بيضاويءَ جو حاشيو ۽ صحيح بخاريءَ جو شرح سنڌس مشهور آهن. طب جي فن کي هو خلق خدا جي ڀلي لاءِ سکيو هو. حقيقت ۾ پاڻ عارف ڪامل هو.

مغل دؤر:

ترخانن کان ١٠٠٠ هه ۾ اڪبر جي حڪم تي عبدالرحيم خان خانان سنڌ فتح ڪئي. تقريباً ڏيڍ سؤ ورهيه دهليءَ جي پايه تخت منجهان سنڌ تي مغلن جا گورنر ايندا رهيا، ۽ انهيءَ عرصي ۾ سنڌ جو ربط ضبط هندوستان سان وڌيو. هندوستان جا حاڪم هتي ايندا رهيا، هندوستاني طب مان سنڌي انهيءَ دور ۾ واقف ٿيا، ۽ هندي طبيبن جي اڪيل ڪتابن سان انهيءَ عرصي ۾ سنڌين آشنائي ٿي. هن دور جي متعلق پڻ اسان کي معلومات ملي ڪانه ٿي سگهي. سنڌ ۾ اها روايت مشهور آهي ته روهڙيءَ جي هڪ طبي خاندان جي شاگرديءَ جو شرف، دهليءَ جي شريفي گهراڻي کي نصيب ٿيو.

مير محمد معصوم بکري: سنڌ ۾ اگرچ هڪ مورخ جي حيثيت ۾ مشهور آهي، ليڪن هو سڀني علوم ۽ فنون جو جامع هو. ”مجربات نامي“ يا ”طب نامي“ جي نالي سان هن پنهنجي مجربات جو ڪيترن بابن تي مشتمل هڪ بي مثل ڪتاب مرتب ڪيو، جنهن جا خطي نسخا ڪتب خانن ۾ اڃا به محفوظ آهن. هن بزرگ جي عمر جا تقريباً ٤٥ سال ترخاني دور ۾ گذريا، ليڪن هن جوانيءَ کان وٺي پڇاڙي ڏينهن جو زمانو مغلن جي ملازمت ۾ هندوستان ۽ هندوستان کان ٻاهر مختلف جاين تي گذاريو. سندس انتقال ١٠١٤ هه ۾ ٿيو.

(٢) حڪيم احمد ٺٽوي: اصل ٺٽي جو هو، ليڪن سندس زندگيءَ جو سڄو وقت تعليم ۽ تجربي جي سلسلي ۾ عرب ۽ عجم ۾ گذريو، ۽ زندگيءَ جون پويون دور اڪبر بادشاه جي دربار ۾ بسر ڪري، شيعي هجڻ سبب فولاد نالي هڪ متعصب سنيءَ هٿان شهيد ٿيو. ملا عبدالقادر بدايوني پاڻ بيحد ڪٽر مذهبي ماڻهو هو، تنهنڪري حڪيم احمد ٺٽوي لاءِ دل گهڻوئي نا شائستو لکيو، تاهم ”ملائي خوب“ ۽ ”جامع الفضائل“ جا اکر سندس لاءِ ڪتب آڻي ٿو. ملا فيضيءَ ”بيست و پنج ماه صفر“ مان سندس تاريخ ڪڍي. مخالف ڌر وارن ”خوڪ سقري“ مان تاريخ ڇڏي. اهڙيءَ طرح ملا عبدالقادر ”زهي خنجر فولاد“ تاريخ ڇڏي پنهنجو تعصب پورو ڪيو.

ڪلهوڙن جو زمانو:

سنڌ ۾ يوناني طب هن دؤر ۾ انتهائي عروج تي پهتو. حڪومت جي سرپرستي نهيءَ فن کي حاصل ٿي، ۽ ڪلهوڙن جي دربار هميشه حڪيمن سان ڀريل هوندي هئي. ميان يارمحمد جو پٽ، ميان دائود خان، پاڻ وڏو حڪيم ۽ سڀني علوم ۾ ماهر هو. ۽ طب سان خاص شغف هئس. مير 'قانع' لکي ٿو ته ”در حڪمت دست و افي و فکر شافي داشت“. حڪيم عبدالرزاق مشرب وغيره جن جو ذڪر هيٺ ايندو، سندس

دامن دولت سان وابسته هئا. انهيءَ شهزادي پاڻ به لاجواب تصنيفون طب ۾ ڪيون: (١) بازنامو، جنهن جو نالو آهي ”صيد المراد في قوانين الصياد“: اهو ڪتاب بازن ۽ بازداريءَ خواهه انهن جي علاج معالج ۾ لاجواب آهي. وڏي خوبي اُن جي هيءَ آهي جو دوائن جا مقامي (ديسي) نالا منجهس لکيا ويا آهن. (٢) ”طب دائودي“ جي نالي سان ميان صاحب ٻيو ضخيم ڪتاب مرتب ڪيو، جنهن جو هڪ قديم نسخو حضرت پير سائين پاڳاري جي ڪتب خاني ۾ راقم الحروف ڏٺو آهي. شهزادي جي هڪ هندو درباريءَ پڻ طب جو هڪ ضخيم ڪتاب لکي سندس معنون ڪيو آهي. اهو هندو طبيب شهزادي جي نسبت سان پاڻ کي ”دائودي“ سڏائيندو هو. انهيءَ ڪتاب جو هڪ نسخو، قاضي سچيڏني صاحب (ڊپٽي ڪمشنر نوابشاهه) وٽ موجود آهي. انهيءَ شهزادي کان سواءِ به هرهڪ ڪلهوڙو سلطان، طب جو شائق ۽ طبيبن جو سرپرست هو. ايراني خواهه هندستاني طبيب سندن دربار جا هميشه خوشه چين هئا. سنڌي طبيبن جي ته هنن خاص طرح سرپرستي فرمائي ٿي. هيٺ جن حڪيمن جو اسان احوال ڏيئي رهيا آهيون، تن مان اڪثر سندن درباري هئا.

(١) **مولوي مرزا احمد جعفر:** اصل شيراز جو هو، ليڪن سير ڪندي هتي اچي نڪتو. ميان نورمحمد جي فرزند ميان خدا داد خان کيس پاڻ وٽ رهائي ڇڏيو. ١١٦٧هه ۾ فوت ٿيو. طب جفر ۽ علم تڪثير ۾ ڪامل هو. ميان نورمحمد جي لاءِ هن ”جامع جفر“ نالي هڪ ڪتاب تاليف ڪرڻ شروع ڪيو هو، ليڪن ختم ٿي نه سگهيو. پهرين ميان صاحب پاڻ فوت ٿيو ۽ پوءِ سنت ڏي مرزا صاحب به رب ڏي راهي ٿيو. مير ’قانع‘ ڪجهه وقت تائين سندس شاگرديءَ ۾ رهيو.

(٢) **مير عبدالرزاق مشرب:** ٺٺاهان جو سيد، ۽ سيني علومن جو ماهر هو. خاص طرح جفر ۽ نجوم ۾، جهڙس ڪو مشڪل انهيءَ دؤر ۾ هو. طب ۾ مير ’قانع‘ جو قول آهي ته وقت جو سقراط هو. عالمگير جي دؤر ۾ بريليءَ وڃي وطن اختيار ڪيائين، ۽ اتان جي ساداتن سان قرابت ڪيائين. ڪجهه وقت لکنوءَ ۾ به گذاريائين، ۽ ڪيترو وقت ڪشمير جي صوبيدار نوازش خان روميءَ وٽ پڻ هو. آخري عمر ۾ سنڌ ۾ اچي ميان دائود خان جي دربار ۾ رهيو. ميان صاحب سندس بيحد عزت ڪندو هو. ١١٤٦هه ۾ هتي ئي فوت ٿيو.

(٣) **حڪيم عبدالرؤف بکري:** هن دؤر جو جيد طبيب ۽ مير عبدالجليل بلگراميءَ جو گهرو يار هو. ميان يارمحمد جي دربار ۾ ملازم هو.

مير 'قانع' جو قول آهي ته "منصب عالي داشت، و در حکمت بي نظير، بفن موسيقي علم مهارت مي افراخته". موسيقي جي فن ۾ "باب النعم" نالي ميان يارمحمد لاءِ ڪتاب تاليف ڪيائين.

(۴) **حڪيم شيخ ڪرم الله:** متين حڪيم عبدالرؤف جو وڏو پٽ هو، ۽ طب ۾ بيءَ جهڙو يڪتاي روزگار هو. مير 'قانع' لکي ٿو ته "بفن طبابت همچو پدر نامي است". ميان غلام شاه جي سرڪار ۾ ملازم هو ۽ ۱۱۸۱ھ تائين جيئرو هو.

(۵) **خواجه مير مرتضي نقوي:** سندس وڏا هرات جا وينل ۽ خواجه احرار جي اولاد مان هئا. خواجه شهاب الدين ولد خواجه مير ڪمال الدين علوي، اڪبر جي زماني ۾ هرات مان هندستان آيو. ٺٽي جي مير محمد حسين گيلاني هرويءَ جي نياڻيءَ سان مڱيل هو، جنهنڪري شاديءَ لاءِ ٺٽي پهچي، هميشه لاءِ اتي رهي پيو. خواجه مير مرتضي انهي بزرگ جي اولاد مان هو. سندس نسب هن طرح آهي: خواجه مرتضي بن مير شريف بن خواجه محمد مير بن خواجه مير قاسم بن خواجه مير ابو تراب بن مير شهاب الدين بن مير ڪمال الدين هروي.

خواجه مرتضي طب ۾ جيد هو، مير عبدالرزاق مشرب وٽ انهيءَ فن جي تحصيل ڪئي هئائين. پهرين صاحبزادي دائود خان وٽ رهيو، ان کان پوءِ ميان نورمحمد جي دربار ۾ آيو، جنهن بعد ميان مراد ياب جي حضور ۾ پهتو ۽ آخري عمر ميان غلام شاه جي سرڪار ۾ گذاريائين. ۱۱۸۱ ھ کان پوءِ فوت ٿيو. طب سان گڏ اعلي درجي جو خطاط به هو.

(٦) **حڪيم مرزا عبدالهادي:** اصل ايران جو هو، ٺٽي سير خاطر آيو هو. صاحبزادي ميان محمد خدا داد خان (ولد ميان نورمحمد) کيس پاڻ وٽ رکيو. جڏهن صاحبزادو هندستان ويو ته ميان نورمحمد کيس پنهنجي دربار ۾ جاءِ ڏني. ۱۱٦۷ھ ۾ ميان صاحب جي وفات بعد هندستان هليو ويو، جتان ۱۱۷۵ھ ۾ ميان غلام شاه کيس پاڻ وٽ گهرائي ورتو.

مير 'قانع' لکي ٿو ته انهيءَ دربار ۾ "سندس اعزاز حد تائين پهتل آهي، جنهن جو مثال ڪونه آهي". طبي ڪمال سبب مرجع خلائق هو، اوري پري جا مريض وٽس رات ڏينهن ايندا ويندا هئا. بکر کان هڪ دفعي سيد فتح خان ولد مير حسين قلي خان رضوي، فالج ۾ مبتلا ٿي، وٽس محمدآباد ۾ آيو، جنهن کي مير 'قانع' ڏٺو.

(۷) **حڪيم مير محمد روهڙيائي:** ميان نورمحمد ڪلهوڙي وٽ ملازم هو، ڪجهه وقت بکر جي نظامت تي به رهيو، ۱۱٦۷ھ کان اڳ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فوت ٿيو. پنهنجي دؤر جو قابل حڪيم هو. ميان صاحب جي دربار ۾ نهايت عزت ۽ احترام سان زندگي بسر ڪيائين. مير سراج الدين، تاج الدين، معين الدين ۽ نورالدين سندس پٽ هئا. محمد اڪرم جو ڀاءُ مير افضل ملتان ۾ رهندو هو، حڪيم صاحب جي وفات بعد پنهنجن ڀائٽين کي ملتان وٺي هليو ويو.

(٨) مخدوم جلال محمد: جيد عالم ۽ تقرير تحرير تي قادر هو. 'قانع' جو قول آهي تہ- "نادرهء روزگار گذشت، در جامعيت علوم عديلي نداشتہ". مخدوم معين سندس معتقد هو ۽ ڪيترن علوم جي سلسلي ۾ وقت جي عالمن مٿان ڪيس برک سمجهندو هو.

قرات ۽ نجوم وغيره ۾ بلڪل ڪمال پيدا ڪيو هئائين، ۽ طب ۾ مير 'قانع' کيس بوعلي ثاني لکيو آهي. ٧٦-١١٧٧هہ ڌاري گذاري ويو.

(٩) مرزا عبدالله: اصل ايراني هو، ڪيترو وقت سورت ۾ گذاريائين، ١١٨٠ هہ ۾ ڪلهوڙي حڪمران گهرائي کيس پنهنجي دربار ۾ رکيو؛ جامع العلوم هو، ۽ طبابت ۾ خاص طرح ڪمال هئس، انهيءَ سبب ڪري ٺٽي ڪلهوڙي سلطان کيس پاڻ وٽ گهرايو. نجوم ۾ بہ ڪافي دسترس هيس. مير 'قانع' کيس "مستجمع الڪمالات" سڏيو آهي.

(١٠) حڪيم سيد عبدالڪريم: ولد حاجي مير سيد نورمحمد بڪري، شاهہ حيدر حقاني بڪريءَ جي اولاد مان هو، ۽ پنهنجي دؤر جو حاذق حڪيم هو. ميان غلام شاهہ جي دربار سان وابستہ هو، جتي طِب ۾ چڱو نالو ڪڍيائين. ١١٨١هہ کان پوءِ بہ جيئرو هو.

(١١) حڪيم سيد اسدالله غالب: هندستان جي بارها سادات جي خاندان مان هو، مير منعم علي خان سندس ڀاءُ هو؛ نواب همت دليرخان جي زماني ۾ حج ڏانهن ويندي، ٺٽي مان لانگهائو ٿيو. ۽ موٽندي، ميان نورمحمد ڪلهوڙي کيس پاڻ وٽ رهائي ڇڏيو، نادرشاهہ جي حملي تائين (١١٥٢هہ) وٽس هو. 'قانع' کيس وقت جو "بقراط" لکيو آهي، ۽ چوي ٿو تہ سندس علمي ڪمالات لاءِ جيترو لکي اوترو گهٽ آهي.

(١٢) حڪيم مير محمد علي: اصل مشهد جي طباطبائي سيدن مان هو. نجوم ۽ حڪمت ۾ سندس جهڙو ڪو ورلي هوندو. ١١٦٩هہ ۾ ٺٽي آيو. صاحبزادي ميان محمد مراد ياب (١١٦٧-١١٧٠هہ) بن ميان نورمحمد کيس پاڻ وٽ ملازم رکيو، ۽ ڪي سال وٽس رهي، پوءِ وطن هليو ويو.

(١٣) مرزا علي مدد: اصل ايراني هو، ميان نورمحمد جي دربار ۾ ملازم ۽ وڏي مرتبي جو صاحب هو. مير 'قانع' جو قول آهي تہ-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”دران ولا کسي از منتسبان آن سرکار، باين رتبه کم رسيده.“ حڪمت، جفر نجوم ۾ وقت جو استاد هو، سيوهڻ ۾ آخري طرح مستقل اقامت ڪري، شادي ڪيائين ۽ صاحب اولاد ٿيو.

(۱۴) حڪيم شيخ محمد بکري: هن بزرگ جا وڏا اصل بکر جي ڀرواڙيءَ جا هئا، جن مان سندس ڏاڏو شيخ محمد (اول) بکر وارو ڳوٺ ڇڏي ٺٽي اچي رهيو. حڪيم محمد، علم پرائڻ خاطر، ابتدائي جوانيءَ ۾ اوري پري تائين سفر ڪندو رهيو، ۽ جڏهن سيني علوم ۾ ڪمال پيدا ڪيائين تڏهن موٽي ٺٽي آيو. علم تشريح ۽ طبابت ۾ بقراط ثاني هو، اکين جي بيمارين ۾ کيس خاص درڪ هو ۽ ان مخصوص فن ۾ ڪمال پيدا ڪيو هئائين. اکين جي بيمارين تي هن جامع ڪتاب لکڻ شروع ڪيو هو، سالن جا سال ان تي صرف ڪيائين، ليڪن مڪمل ڪرڻ کان اڳ سندس زندگيءَ جي ۱۱۷۴هه ۾ تڪميل تي ويئي، جنهنڪري ڪتاب اڌ ۾ رهجي ويو.

(۱۵) حڪيم محمد بکري: هي پيو ساڳئي نالي وارو حڪيم به بکر جو هو، ۽ حڪيم عبدالڪريم رضوي بکري، جنهن جو ذڪر هيٺ اچي رهيو آهي، ان جو شاگرد هو. طبابت جي فن ۾ ڏاڍو نالو ڪڍيائين، ۽ سون هزارن منجهانئس فيض پرايو.

(۱۶) حڪيم عبدالڪريم رضوي بکري: هي بزرگ بيمثل حڪيم هو. ميان نورمحمد، سندس شهرت ٻڌي، کيس پنهنجي دربار ۾ گهرائي رکيو. دهليءَ جو حڪيم عبدالفتاح نمڪين سندس استادن مان هو. ميان صاحب جي وفات (۱۱۶۷هه) تائين وٽس رهيو. حڪيم محمد بکري، جنهن جو ذڪر اسان مٿي ڪري چڪا آهيون، سو سندس شاگرد رشيد هو. ”جامع المنافع“، طب ۾، سيد عبدالڪريم جي تاليف آهي، جنهن جو خطي نسخو جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ آهي.

(۱۷) حڪيم مير سيد يعقوب خان بکري: مير صاحب به سکر جو جيد طبيب هو، ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سندس وڏو نالو ۽ طبي مهارت جو شهرو هو. مير ’قانع‘ لکي ٿو ته ”محمدشاهه جي دؤر ۾ ملتان کان بکر آيو؛ سيد مير تقي الدين کيس پنهنجي نياڻي ڏني، جنهن کان پوءِ بکر ۾ توطن اختيار ڪيائين“. مير ’قانع‘ جو قول آهي ته ”طب ۾ هڪ جهان کانئس فائدو وٺي رهيو آهي“. مير ’قانع‘ سان سندس ملاقات مراد آباد ۾ ٿي. ۱۱۸۱هه جي لڳ ڀڳ فوت ٿيو. مير معصوم بکريءَ جي خاندان جو هڪ نامي‌ارو فرد، مير اسدالله شاهه ’ساقي‘، طب ۾ سندس شاگرد هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٨) حڪيم مير اسدالله شاهه ”ساقي“ بکري: مير معصوم بکريءَ جي ڏهٽاڻن مان هو، شعر و سخن سان گڏ طب جو به وڏو ماهر هو، ’قانع‘ سان مراد آباد ۾ سندس ملاقات ٿي، ميان مراد ياب وٽ ڪافي وقت مقيم هو، سندس سجع ”اسدالله ساقيءِ ڪوثر“ مير ’قانع‘ جي ناهيل آهي. طب ۾، مٿي بيان ڪيل حڪيم سيد يعقوب جو شاگرد رشيد هو. طب جي مشهور ڪتاب ”ذخيره خوارزم شاهيءَ“ جو پاڻ اختصار ڪيائين. ١١٨١هه کان پوءِ فوت ٿيو.

ڪلهوڙن جي آخري دؤر ۾ افغانستان کان جڏهن سنڌ تي حملا ٿيا، ان وقت شڪارپور جي هندن جا ڪيترا طبي خاندان، افغاني حملہ آور پاڻ سان افغانستان وٺي ويا. چنانچه اسان کي معلوم ٿيو آهي ته احمد شاهه ابدالي شڪارپور مان انهيءَ قسم جي ٻن مشهور هندو خاندانن کي وٺي ويو، جن اُتي وڃي يوناني طب کي رائج ڪيو ، ۽ انهن گهراڻن جا پوءِ اڄا تائين قنڌار ۾ انهيءَ فن جي خدمت ڪندا رهن ٿا. لالا بيربل ۽ لالا راجڪور انهن ٻي گهراڻن جو اڄ يادگار آهن ، ۽ پنهنجي فن ۾ ڪين مهارت ڪامل حاصل آهي.

ٽالپوري دؤر:

١١٩٦هه ۾ عبدالنبي ڪلهوڙي پنهنجي ٽالپر اميرن هٿان شڪست کائي ڪلهوڙن جي سلطنت وڃائي. مير فتح علي خان فاتح سنڌ ٽالپر گهراڻي جو پهريون حڪمران ٿيو. ميرن جو دؤر به طبي ترقي لاءِ ڪلهوڙن جي زماني جهڙو ئي مفيد ثابت ٿيو. حڪمرانن طب جي سرپرستي ڪئي، طبي ڪتاب لکيا ويا، چڱا چڱا حڪيم سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهران گهرائي شاهي دربار ۾ رکيا ويا، مفرد دوائن جا سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ دڪان کولرايا ويا. مسلمانن سان گڏ هندن ۾ به ڪيترا بلند پايہ طبيب پيدا ٿيا، ۽ پڻ هندو قوم ۾ پسارڪي ڏنڌي جو عام رواج ٿيو. ميرن جي دؤر ۾ ايران جا به خاندان حيدرآباد ۾ آيا، جن ملڪي سياست سان گڏ طب جي بہ خدمت ڪئي ۽ ڪيترا ڪتاب انهيءَ فن ۾ هنن تاليف ڪيا. هڪ مرزا خسرو جو خاندان ۽ ٻيو ٺٽي آغا جي آغائن جو گهراڻو. لکي وارن سادات جو خاندان اگرچ ڪلهوڙن جي آخري دؤر ۾ مشهور ٿيو ، ليڪن هنن جي سموري طبي خدمت ٽالپوري دؤر سان وابستہ آهي. راشدي خاندان جون طبي ڪوششون بہ انهيءَ دؤر ۾ شروع ٿيون، جيڪي اڳتي هلي انگريزي عهد ۾ طبي تاريخ جو طره امتياز بڻيون. نواب ولي محمد لغاريءَ جو گهراڻو به ٽالپري عهد ۾

آسريو: نواب صاحب پاڻ جيد حڪيم هو ۽ ڪانئس پوءِ سندس خاندان ۾ پڻ ڪيترا حڪيم ٿيا.

تالپرن جي حاڪمن مان، مير مراد علي خان (۱۲۲۴–۱۲۴۹هه) پاڻ حڪيم هو، ۽ هڪ طبي ڪتاب ”طب مراد“ جو مؤلف آهي. انهيءَ ڪتاب جي تاليف ٿيڻ بعد ئي ٻين اميرن ۾ به طبي ڪتابن لکڻ جي تحريڪ ٿي، ۽ طب ولي، طب خسروي، طب احمدي ۽ طب مرزا عباس، وغيره انهيءَ دؤر جون تاليفون آهن.

شڪارپور ۽ سکر ۾ مفرد دوائن ۽ هيرن جواهرن جا جيڪي دڪان کليا، تن جي اگرچ ابتدا ڪلهوڙن جي آخري دؤر ۾ ٿي هئي، ليڪن تالپرن جي سرپرستيءَ سبب انهن ٻن شهرن انهيءَ سلسلي ۾ مرڪزي حيثيت حاصل ڪئي. سکر جو آڌو پساري، جنهن جو دڪان پاڪستان بنجڻ کان پوءِ مهاجرن جي هٿ آيو، تنهن جي ابتدا تالپرن جي دؤر ۾ ٿي هئي. شڪارپور ۾ جيڪي پسارن ۽ جواهر فروشن جا عظيم الشان دڪان هئا، سي پڻ انهيءَ دؤر جو يادگار سمجهڻ گهرجن. تالپري دؤر جي چند ناميارن طبيبن جو هن هيٺ اسان ذڪر ڪيون ٿا.

مخدوم نور محمد بوبڪائي: بوبڪن جو جيد عالم ۽ بيمثل طبيب هو. مير ڪرم علي خان جي زماني ۾، تالپر حڪمران جي طلب تي ڳوٺ ڇڏي اچي حيدرآباد ۾ رهيو. مير 'مائل' سندس لاءِ هيٺيان شعر چيا آهن.

آنکه دردم، ز فيض حکمت او نوجوان کرد و آنکه پير بود

مخدوم صاحب جو انتقال ۱۲۳۰هه ۾ ٿيو.

(۲) مخدوم دين محمد بوبڪائي: مخدوم صاحب اصل بوبڪن جي مخدومن مان هو، مير فتح علي خان جو خاص طبيب هو، مير فتح علي خان جي مرض الموت جو علاج به مخدوم صاحب ۽ حڪيم آغا ابراهيم شاهه ئي ڪيو- ليڪن مرض سرطان جو هو، تنهنڪري ڪو علاج ڪارگر ٿي ڪونه سگهيو. مخدوم صاحب ۱۲۲۹هه ۾ وفات ڪئي.

(۳) آغا ابراهيم شاهه: سندس والد بزرگوار سيد عبد الهادي شاهه اصفهان کان نادرشاهه جي دؤر ۾ مدراس ويو، جتان ڪلهوڙن جي دربار ۾ پهتو، ۽ ۱۱۹۳هه ۾ سنڌ ۾ انتقال ڪيائين. آغا ابراهيم شاهه ميان سرفراز جي دؤر ۾ سنڌ ۾ اچي پيءُ سان گڏيو. تالپرن جي دؤر ۾ هن خاندان ملعداريءَ ۾ تمام گهڻيون خدمتون ڪيون. آغا ابراهيم شاهه جي پٽ آغا شاهه اسماعيل کي ۸ پٽ هئا، جن مان آغا زين العابدين شاهه، آغا تقي شاهه،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آغا ڪاظم شاهه وغيره شڪارپور جا گورنر ٿيا. آغا ابراهيم شاهه پاڻ وڏو حڪيم هو، ۽ مير فتح علي خان جو خاص معالج هو. ڪانئس پوءِ سندس خاندان ۾ طبابت رهندي آئي. آغا زين العابدين به جيد حڪيم هو. اهڙيءَ طرح آغا جعفر علي شاهه به پنهنجي دور جو نالي وارو طبيب ٿيو.

(٤) مرزا خسرو بيگ: مرزا خسرو بيگ ايران کان خريد ٿي، مير ڪرم علي خان وٽ بطور غلام جي آيو، جنهن کيس پاليو، آزاد ڪري، اميريءَ جي منصب تي پهچايو. سڀني علومن ۾ طاق هو، طب سان به خاص شغف هئس، ۽ انهيءَ فن ۾ ”طب خسروي“ جي نالي سان ڪتاب مرتب ڪيائين، جيڪو سندس خاندان ۾ محفوظ آهي. ٣ جمادي الثاني ١٢٧٧ هه جو انتقال ڪيائين ۽ مير ڪرم علي خان جي مقبري اڳيان پنهنجي خانداني قبرستان ۾ دفن ٿيو.

سندس مزار تي جيڪو ڪتبو اُڪريل آهي، ان جا چند شعر سندس طبي ڪمال متعلق آهن-

از علومي طبع برد معنيِ تراش، حڪمت يونيان بيششِ.... ش،
در نجوم و علم طب ثاني نداشت، بر عروج معرفت معراج يافت.

(٥) مرزا رحيم بيگ: مرزا خسرو جو فرزند ۽ طب جو ماهر هو. پنهنجي خانداني قبرستان ۾ پيءُ جي قبر جي قريب دفن ٿيل آهي. سندس منار تي جيڪو ڪتبو آهي، ان جي هيٺين بيتن ۾ سندس طبي ڪمال جو ذڪر ٿيل آهي-

بحڪمت چنين شهره آفاق گشت، ز ڪه تا همه بر زبان شد ثنا.
و ’شيخ الرئيس‘ زمان خويش شد، فلاطون بگوئيم آنهم بجا.
بدار الشفائش مريض نماند، چنين داد شافي بدستش شفا.

آخري شعر مان معلوم ٿئي ٿو ته مرزا صاحب مستقل طرح مطب ڪندو هو. سندس وفات (شنبه ٩ رجب ١٢٤٣هه) جو ٿي. انهيءَ ئي مرزا گهراڻي مان اڳتي هلي ڪيترا حڪيم پيدا ٿيا، جن مستقل ڪتاب پنهنجي مجربات جا مرتب ڪيا، مثلاً مرزا فيض احمد بن بنده علي جنهن جي ”طب احمدي“ مشهور آهي، ۽ مرزا عباس علي جنهن جي تاليف ”طب عباسي“ آهي.

(٦) نواب ولي محمد خان لغاري: ٽالپري دؤر جو امير ڪبير ۽ وقت جو عظيم الشان سياست ۽ ملڪرانيءَ جي معاملن جو ڄاڻو هو. افغانن جون سنڌ تي جيڪي ڪاهون ٿيون، تن ۾ هن بزرگ سنڌ جي بچاءَ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا. شعر و سخن ۽ ملڪداريءَ جي فن طرح سان ڳڻ، ڪين طب ۾ به ڪامل مهارت هئي، خاص طرح قوت جي دوائن، ڪکن ۽ ڪشتن تي نواب صاحب مرحوم کي وڏو دسترس هو. ۱۸۳۲ع ۾ فوت ٿيو، ۽ حيدرآباد جي اتر ۾ پنهنجي باغ اندر دفن ٿيو. باغ اجڙ ٿي ويو آهي، ليڪن سندس مقبرو اڃا موجود آهي. ديوان ۽ ”مثنوي هير رانجها“ کان سواء طب ۾ ”طب ولي“ جي نالي سان سندس مجربات جو هڪ ضخيم ڪتاب موجود آهي.

(۷) حڪيم لالا ميڻهون مل: مير ڪرم علي خان جي دؤر جو سرڪاري حڪيم هو. حيدرآباد ۾ مطب هئس. ڦٽ ڦرڙيءَ جو علاج خاص طرح ڪندو هو. جراحت جي فن کان به بهرور هو. هڪ دفعي مرزا خسرو بيمار ٿي پيو، پير ۾ زخم ٿيس، حڪيم مينهين مل جي دوا شروع ڪيائين. ڏينهن ٿي ويا، جو مير صاحب جي خدمت ۾ حاضر نه ٿي سگهيو. هڪ دفعي معذرت لاءِ هينيون قطعو لکي مير صاحب ڏي موڪليائين، جنهن ۾ حڪيم مينهين مل ڏانهن به اشارو آهي –

اي عدل شهان به پيش عدالت شد پشت،
تدبير ز هرچار طرف راهم بست؛
از زخم دوتي ”لاله“ نه رفتن راه،
راز تنگي جائيست دمر جائي نشست؛
از مي شود از جناب بر جراحي،
کز سعي دهد دوا بمن دست بدست؛
مامور شود به مه که معمار دهد،
تابخدهء خود آباد کند جاي نشست.

(۸) مخدوم سعد الله سيوستاني: بن مخدوم محمد حسن، سيوهڻ جو هو، ۽ مخدوم عبدالواحد سيوهاڻي (حضرت صاحب بياض) وارن جو پڻائيو هو. سيني علومن جو چاڄو ۽ طب جو خاص ماهر هو. سيوهڻ جي علائقي جي قضا تالپري دؤر ۾ سندس پياءُ مخدوم محمد عارف جي هٿ ۾ هئي. هڪ دفعي مير مراد علي خان مخدوم محمد عارف ڏانهن پنهنجي ڪنهن عزيز کي حيدرآباد ڏانهن موڪلڻ جي طلب ڪئي، تاڪ حيدرآباد ۾ محڪمه قضا جي اچي چارج وٺي. مخدوم صاحب، مخدوم سعد الله کي ڏياري موڪليو، ۽ جيڪو تعارفي خط مير صاحب ڏانهن لکي ڏنائينس، تنهن ۾ هن لاءِ ”جامع العلوم“ جو خطاب ڪم آندائين، ۽ مير صاحب خط پڙهي ڪانئس مختلف علومن جي سلسلي ۾ سوين سوال امتحان خاطر پڇيا. جڏهن هر فن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سندس جواب باصواب ٿيو، ان وقت مير صاحب چيو تہ مخدوم صاحب واقعي توهان ”جامع العلوم“ آهيو. طب ۾ مير صاحب کي خود درڪ هو، تنهنڪري زياده سوال طبي پڇيائين.

مخدوم صاحب، آزاد منش، لا ابالي ۽ لاپرواهہ هو. مهينو کن حيدرآباد ۾ رهيو، پوءِ وڃي ننڍي ڳام ۾ مير ڳام وٽ رهيو، جيڪو سندس ڏاڍو معترف هو. زندگيءَ جا پويان پساهہ بہ اتي ئي پورا ڪيائين.

(٩) مخدوم محمد صالح صوفي سيوهاڻي: مٿين مخدوم سعدالله جو پاءُ ۽ وڏين صلاحيتن جو صاحب هو. پنهنجي پاءُ محمد عارف جي مدرسي ۾ تعليم حاصل ڪيائين. جفر، نجوم ۽ طب ۾ يگانہ روزگار هو. ابتدا کان ئي تنهائي پسند هو. رات-ڏينهن ڪتابن جي مطالعي ۾ مشغول رهندو هو. آخر ۾ سيٺي ڳالهيون ڇڏي عشق الاهيءَ ۾ مشغول ٿي ويو، انهيءَ حد تائين جو سڄي ڄمار شادي بہ نہ ڪيائين. محويت ۾ ڪيترا ڏينهن بنا ڪاڌي جي فقط وڻن جي پنن تي گذاري ڇڏيندو هو. دل جو آئينو صاف انهيءَ حد تائين ٿي ويو هئس، جو ايندڙ واقعات جو فوراً دل تي ڪشف ٿيندو هئس. نذر نياز ڪونہ وٺندو هو. حيدرآباد ۾ رهڻ واري زماني ۾ جعفر نالي ڪنهيءَ کي شڪ پيو تہ مخدوم صاحب ڪيميا ڄاڻي ٿو. جعفر جي همشيره انتها درجي جي خوبصورت هئي. انهيءَ آسري تي تہ ممڪن آهي ڪيميا جو نسخو ڏيئي وڃي، جعفر کيس پنهنجي ڀيڻ جو سڱ آڇيو. مخدوم صاحب کيس کلي فرمايو تہ ”ادا تنهنجي بڪ سا پچي پوندي، باقي مون کي ڇو ٿو ڦاسائين“. ٿورن ڏينهن بعد اها مائي مير صوبدار خان ولد مير فتح علي خان جي حرم ۾ داخل ٿي، جنهن بعد جعفر ڪنهيءَ کي ڪيميا سکڻ جي ضرورت نہ رهي. مير نصيرخان مخدوم صاحب کي ديهہ سامتياڻن جي جاگير ڏني هئي، جنهن جو پروانو ١٢٥٧هہ جو لکيو، جنهن ۾ سندس نالي اڳيان ”حقايق و معارف آگاہ، ڪمالات دستگاہ“ جي عبارت آيل آهي.

(١٠) شيخ محدث، حڪيم حسين سيوهاڻي: هي بزرگ نہ فقط حڪيم هو، بلڪ محدث پڻ هو. سنڌ جو جليل القدر محدث، رئيس العلماء، شيخ محمد عابد سنڌي سندس پاڻيٺو هو. شيخ حسين جي والد جو نالو شيخ الاسلام مراد انصاري سيوهاڻي هو. ننڍي هوندي شيخ حسين پنهنجي والد سان مدينہ عاليہ هجرت ڪري ويو. ابتدائي علوم سيوهڻ ۾ حاصل ڪيا هئائين. ۽ باقي تعليم عرب ۾ رهي حاصل ڪيائين. شيخ مراد انصاري، مخدوم محمد هاشم جو شاگرد هو. قصيده بردي جي اجازت شيخ مراد، مخدوم هاشم کان ورتي، شيخ حسين پنهنجي والد کان ۽ ڪانئس مخدوم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد عابد ورتي ، جنهن کان شاهه عبدالغني مجددي دهلوي حاصل ڪئي. شيخ محمد عابد حديث ۾ به ڪانئس اجازت ورتي ۽ طب جي مهارت به وٽانئس حاصل ڪئي. ”البانع الجني“ ۾ شيخ حسين جو سلسله حديث هن طرح آهي.

— علامهِ الشيخ محمد حسين السندي عن الشيخ ابي الحسن بن محمد صادق نقشبندي سنڌي تتوي، عن الشيخ محمد حيات سنڌي ، عن الشيخ العلامه ابي الحسن الڪبير سنڌي، عن الشيخ عبدالله بن السالم البصري (شيخ عبدالله، شاه ولي الله جو حديث ۾ استاد هو).

شيخ حسين ٽالپرن جي اوائلي دؤر ۾ يمن جي شهر حريره ۾ انتقال ڪيو.

(١١) حڪيم حبيب الله بڪري : بکر جو باشندو ۽ خواجه ابراهيم بڪريءَ جو فرزند هو. عالم، شاعر ۽ ڪيترن طبي ڪتابن جو مؤلف هو. پير سائين حضرت محمد راشد عليه رحمة کان بيعت ٿيل هو.

طب ۾ هيٺيون تاليفات ڪيائين —

(١) رساله در نبض.

(٢) دلائل البول.

اهي ٻيئي رسالا فارسي نظم ۾ آهن.

(٣) دافع الامراض.

طب کان سواءِ هيٺيان ڪتاب پڻ تاليف ڪيائين—

(٤) شجره منظوم مشائخان قادريه.

(٥) رساله در علم تصوف.

”دافع الامراض“ ١٩ بابن ۾ ورهايل آهي ، هر باب متعدد فصلن ۾ تقسيم ٿيل آهي. پاڻ لکي ٿو ته :

”اين نسخه در علم طب از ڪتابان معتبران، چند فوائد انتخاب نموده و اکثر دوائها را در تجربه خود آورده براي نفع مردمان ، درينجا نوشته ڪه طالبان اين فن را سهل و آسان شود. اميدوارم ڪه هرڪه ازان نفع گيرد، دعاي ايمان و مغفرت گناهان در حق اين ضعيف از درگاه خدا تعالي جل شانه ياد ڪند. و اسم اين ڪتاب ”دافع الامراض“ داشته شد، و مشتمل بر نوزده ابواب، و در هر باب چند فصول جمع ڪرده شد .... الخ“.

منهنجي پيش نظر جيڪو نسخو آهي، اهو آخر کان ناقص آهي، ۽ باب نائين ٺائين آهي ۽ آخر جا ڏهه باب منجهس ڪونه آهن. مولانا وفائي

مرحوم جي نظر مان جيڪو نسخو گذريو هو، ان تي ٩ ذوالحج ١٢٢١هه سال لکيل هو. شرح مثنوي مولانا روم جو هڪ نسخو مولوي وفائي مرحوم جي نظر مان گذريو هو، جيڪو پڻ انهي بزرگ جي هٿ اکرين لکيل هو، ۽ آخرڪار ڪتابت جو سال ٢٢ جمادي الثاني ١٢١٨هه لکيل هو. ان مان معلوم ٿئي ٿو ته هي بزرگ ڪلهوڙن جي آخري دؤر جو هو ۽ ٽالپرن جي ابتدائي دؤر ۾ زنده هو.

طب ۾ حڪيم بکريءَ جو شاگرد هو، جيڪو حڪيم عبدالڪريم رضوي بکريءَ جو شاگرد هو ۽ اهو شاگرد هو حڪيم سيد عبدالفتاح نمڪين دهلويءَ جو. انهن پنهي بزرگن جو ذڪر اسان ڪلهوڙن جي عهد ۾ ڪري آيا آهيون.

(١٣) **حڪيم محمد تقي ٺٽوي:** هي حڪيم صاحب ديدائي ذات جو ۽ ٺٽي جو وينل هو. سندس زمانو غالباً ٽالپرن جو ابتدائي دور آهي. اسان جي پيش نظر سندس هڪ طبي تاليف "شفاءالمستقيم" آهي، جيڪا آخر کان ناقص آهي. منجهس ١٦ فصل آهن. معلوم ٿئي ٿو ته حڪيم صاحب کي شعر و سخن سان به شوق هو ۽ "تقي" تخلص ڪندو هو. ڪتاب جي ابتدا پنهنجن هنن شعرن سان ڪئي اٿس:

بود حمد بيحد با يزد جليل — که بستان کند نار را بر خليل
صلوات و درود شد بصدق و يقين — بخوان بر محمد و آل مبين
بخاتون جنت بشير خدا — باولاد حسنين آل عبا
الاهي بامداد اين پنجتن — بخاک مرا کربلا کن دفن
تقي را رساني بشاه نجف — که يابد ازان بارگاه شرف

(١٤) **حڪيم مير محمد وفا لکوي:** سکر ۽ شڪارپور واريءَ سڙڪ تي، لکيءَ جو شهر موجود آهي، جنهن کي ڪنهن زماني ۾ "حسن آباد" سڏيو ويندو هو، ۽ بهاولپور جي دائود پوٽن جو ڪلهوڙن جي زماني ۾ مرڪز هو. انهيءَ شهر ۾ ساداتن جو هڪ عظيم الشان خاندان هو، جنهن پشتها پشت تائين سنڌ ۾ يوناني طب کي پنهنجو مشغلو بڻائي، ان کي آسمان تائين پهچايو. انهيءَ گهراڻي جو سلسلو اڃا تائين قائم آهي.

انهيءَ خاندان ۾ جيڪي حڪيم ٿي گذريا، انهن جو مفصل احوال ڪونه ٿو ملي. سنڌ جا جيڪي طبي بيان ملن ٿا، تن سڀني ۾ انهيءَ خاندان جا مجرب نسخا لکيل آهن. گويا سنڌ جا اڪثر حڪيم انهيءَ گهراڻي جا خوشه چين هئا. ڪلهوڙن جي وچ واري زماني ۾ اهو گهراڻو طب ۾ مشهور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيو. ٽالپرن جي سڄي دور ۾ انگريزن جي ابتدائي زماني تائين انهيءَ گهراڻي جو هرهڪ فرد وقت جو بقراط ۽ جالينوس ٿيندو رهيو.
(١) حڪيم محمد وفا لکوي مولف نسيم الصبا الاصلاح هوالوبا.
(٢) سندس فرزند سيد غلام محمد صاحب، ۽
(٣) سيد مير نور علي شاهه-
انهيءَ ابتدائي دور جا مشهور معروف حڪيم آهن. سندن مجربات جا بياض ۽ سندن طبي تاليفات ممڪن آهن اڃا به انهيءَ گهراڻي جي پونين وٽ محفوظ هجن.

ٽالپرن جا ٽي خاندان سنڌ تي بيڪ وقت حڪمران هئا. مرڪزي حڪومت حيدرآباد وارن جي هٿ ۾ هئي. ميرپورخاص ۽ خيرپور ۾ سندن ٻيون ٻه شاخون حڪمران هيون. مٿي جن حڪيمن ۽ انهن جي تصنيفن جو اسان ذڪر ڪيو آهي، اهي سڀ حيدرآباد واري مرڪزي سرڪار سان تعلق رکندڙ آهن. ميرپورخاص ۽ خيرپور جي دربارين سان ڪهڙا حڪيم وابسته هئا، يا انهن دربارين جي سرپرستيءَ هيٺ ڪهڙا طبي ڪتاب تاليف ٿيا، انهن جو پتو پئجي ڪونه ٿو سگهي.

البت مير علي مراد خان والي خيرپور، طب تي هڪ ڪتاب ”طب مراد“ جي نالي سان تاليف ڪرايو هو، جنهن جو هڪ نسخو جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ آهي. اهڙيءَ طرح ”باز نامه“ به سندس تاليف آهي جنهن ۾ بازن جا علاج ۽ بيماريون ڏنل آهن ۽ ان جو نسخو پڻ جهنڊي واري ڪتبخاني ۾ آهي.

احمد يار خان ٽالپر به انهيءَ دؤر ۾ ”باز نامه“ ساڳي ڍنگ تي تيار ڪيو، جنهن ۾ تي بازن جون بيماريون هيون ۽ انهن جا معالجات لکيل آهن. انهيءَ ڪتاب جو به هڪ خطي نسخو جهنڊي واري ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

انگريزي عهد:

١٨٤٢ع ۾ سنڌ، ٽالپرن جي هٿان ويئي. انگريزن اچي سنڌ تي قبضو ڪيو. جيتوڻيڪ فيڪٽرين جي پوڻ ۽ انگريزن جي آمدرفت سبب، انگريزي دوائن ۽ ولائتي ڊاڪٽرن سان سنڌي، ڪلهوڙن جي آخري دور ۾، واقف ٿي چڪا هئا، تاهم ان جو رواج سنڌ ۾ ڪونه ٿي سگهيو.

مير مراد علي خان هڪ دفعي بيمار ٿيو ته ڪڇ جي انگريز ريجمنٽ وٽان ڊاڪٽر برسندر کي پنهنجي علاج لاءِ گهرايائين. ١٨٣٨ع کان جڏهن

سنڌ ۾ انگريزي عمل دخل وڌيو ان وقت کان انگريزي ڪمپني ۾ يا انهن سان متعلق سپاهين ۽ سولجرن ۾ انگريزي دوا جو استعمال ٿيندو هو، ليڪن عوام يا ملڪ تي ان جو ڪوبه اثر ڪونه هو.

انگريزن جي قبضي کان پوءِ به، اڌ صديءَ تائين، سنڌ ۾ ديسي طب جو زور رهيو. مدرسن جي تعليم ۽ فارسي عربي نصاب جيسين هو، تيسين طبيب پيدا ٿيندا رهيا. ليڪن پوءِ جيئن زمانو گذرندو ويو، تيئن انگريز ڊاڪٽر ۽ انگريزي دوائون ماڻهن جي مزاج ۽ ذهنيت تي قبضو ڪري ويون. جنهن وقت انگريزن سنڌ ڇڏي، ان وقت گويا يوناني طب جو زوال مڪمل تي چڪو هو، جيڪو پاڪستان جي ڏهن سالن ۾ به وڌندو رهيو ۽ اڄ به اسان کي حال وانگر مستقبل تاريڪ نظر اچي رهيو آهي.

هن هيٺ اسان انهن طبيبن جو احوال ڏيون ٿا، جن جو تعلق انگريزي دور سان آهي. گهڻا ته انهن مان هيءَ فاني جهان ڇڏي ويا آهن ۽ باقي جيڪي چند وڃي رهيا آهن، خدا کين وڏي حياتي ڏئي، ليڪن آهن پا به رڪاب؛ جن جي وڃڻ بعد ڏسڻ ۾ ائين پيو اچي ته يوناني طب جو ڏيئو اجهامي ويندو.

راشدين جو خاندان:

هن خاندان جي نسبت، سنڌ جي روحاني رهنما ۽ ڪلهوڙن جي آخري ۽ ٽالپرن جي ابتدائي دؤر جي ڪامل وليالله، حضرت پير سائين محمد راشد عليه الرحمة (١١٧٠-١٢٣٣هه) سان آهي. سنڌ جي هن عظيم خاندان نه فقط سنڌ اندر تصوف ۽ طريقت، عرفان ۽ ايقان جي ڪرندڙ ديوارکي جهلي ورتو ۽ نئين سر انهيءَ عمارت کي مستحڪم ڪيو، بلڪ ساڳئي وقت علم ادب ۽ شعر و سخن، طب خواه فنون لطيفه جي ايڏي وڏي خدمت ڪئي، جو ان جو مثال سنڌ جي تاريخ ۾ ملڻ ناممڪن آهي. تصوف، حديث، لغت، طب ۽ ادب تي انهيءَ خاندان سوين ڪتاب تاليف ڪيا، ۽ گذريل ٻن صدين تائين گهراڻي جي هرهڪ فرد انهيءَ تحريڪ ۾ حصو ورتو، ۽ سنڌ ۾ ڪتابن جي جمع ڪرڻ ۽ ڪتب خانن قائم ڪرڻ ۽ ديني خواه دنيوي تعليم لاءِ ادارن کولڻ جو عظيم‌الشان ڪم پڻ ڪيو. سنڌ جي غريب عوام کي صحتمند رکڻ، ۽ سنڌي قوم ۾ روحاني صحت سان گڏ جسماني صحتمندي قائم رکڻ لاءِ گهراڻي جي گهڻو ڪري هر فرد طبي پيشو مذهبي عقيدي طور اختيار ڪيو، ۽ نه فقط علاج معالج ڪيائون، بلڪ ڪيئي فني ڪتاب پڻ لکيائون. مرڪب، مفرد ۽ ڪشته‌جات جي سلسلي ۾ نوان نوان تجربا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري مجرب ثابت ٿيون مستعمل ڪيائون، جيڪي اڄ تائين سنڌ جي حڪيمن وٽ مستند ۽ تير بهدف تصور ڪيون وڃن ٿيون.

هن گهراڻي طبي خدمت ڪلهوڙن جي دور کان ئي شروع ڪئي هئي، ليڪن اسان دانسته انهيءَ خاندان جي حڪيمن جو انگريزي عهد ۾ يڪجا ذڪر ڪيون ٿا- انهيءَ ڪري، جو ڪلهوڙن ۽ ٽالپري دور ۾ جيڪي حڪيم ٿي گذريا آهن، انهن جا تذڪرا محفوظ نه آهن. اسان کي هن پوئين دؤر جي مشاهيرن جا حالات ملن ٿا، جن مان ڪيترن کي اسان پاڻ ڏٺو ۽ سندن زيارت جي سعادت اسان کي نصيب ٿي.

حضرت پير سائين تخت واري جا فرزند:

پيرسائين تخت وارو عليه الرحمة سيد حزب الله شاهه (۱۲۵۸-۱۳۰۸) بن حضرت گوهر شاه (۱۲۳۰-۱۲۶۳) بن حضرت سيدنا صبغت الله شاهه (۱۲۴۶) بن حضرت محمدراشد (۱۱۷۰-۱۲۳۳) (روضي وارو) فارسي، عربي زبانن جو جيد عالم ۽ ديني علوم ۾ يڪتاءِ روزگار هو، فارسي شعر و سخن ۾ "مسڪين" تخلص ڪندو هو. سندن والد بزرگوار سنديءَ جو يگانه روزگار شاعر هو، "اصغر" تخلص هو. پير سائين حزب الله شاهه منهنجي والد مرحوم جو سڳو نانو هو. سندن فرزندن مان ٻه بزرگ پير غلام مصطفيٰ شاهه ۽ پير علي اصغر شاهه جيد طبيب هئا. پوئيون بزرگ فارسي ۽ سنڌيءَ جو نفيس شاعر ۽ بي مثل خطاط ۽ مصور هو، ٻنهي بزرگن طب کي بيحد ترقي ڏياري ۽ ڪئين شاگرد پيدا ڪيائون، جن جا سلسلا اڃا تائين قائم آهن. پوئين بزرگ کي مون گهڻو ڏٺو، سندس عملي صحبتن مان استفادو ڪيم، ۽ منهنجي سامهون ۱۹۳۵ع ۾ سندس انتقال ٿيو. هن بزرگ وٽ خطي ڪتابن جو نادر ذخيرو هو، جيڪو پوءِ منتشر ٿي ويو. پير غلام مصطفيٰ شاهه جي سرپرستيءَ هيٺ قاضين جي خاندان طبي تربيت حاصل ڪئي، جن مان غالباً اڄ ڪو به زنده ڪونه آهي.

حضرت پير سائين تجر ڏٺيءَ جا فرزند:

پير سائين تجرڏٺيءَ رحمة الله عليه يعني حضرت پير محمد صبغت الله شاه (متوفي ۱۲۴۶هه) بن حضرت پير محمد راشد عليه رحمة جي صاحبزادن مان پير علي حيدر شاهه، شاهه مراد شاهه ۽ پير علي محمد شاهه وڏا حڪيم ٿيا، پير علي محمد شاهه (۱۲۳۴-۱۲۸۴هه) راقم الحروف جو پڙڏاڏو هو. پنهنجي دؤر جو بوعلي ثاني هو. جفر، نجوم، رمل ۽ ٻين عمليات جو پڻ استاد هو. طب ۾ ڪيس مجتهد جو درجو حاصل هو. ڪانئس پوءِ سندس ڇهورا فرزند پنهنجي پنهنجي زماني ۾ طب اندر ڪامل استاد ۽ يگانا ٿي گذريا آهن. پير

احمد شاهه اول (متوفي ١٣٠٩هه) ۽ پير حسام الدين اول (متوفي ١٣١٨هه) جي حيثيت ۽ پايي جو، سنڌ مشڪل ڪو ثاني پيدا ڪيو هوندو. بمبئي، ڪڇ، ڪاٺياواڙ، راجپوتانا ۽ گجرات تائين سندن علاج معالجي جي هاڪ هئي، ۽ انهن ڏورانهن ڏيهن ۾ هنن معرڪي جا حيرت ۾ وجهندڙ علاج ڪيا. پير حسام الدين جا ڪيترا شاگرد هئا، جن مان مولانا عبدالرحمان پيرڳوٺائي مون گهڻو ڏٺو. طب ۾ سندس ڪو مٽ ثاني ڪونه هو. پير احمد شاهه جراحيءَ جو به استاد هو. سندس شاگرد گلو حجم منهنجي سن شعور ڏئين جيئرو هو ۽ لاڙڪاڻي ۽ سکر ضلعن ۾، ڦٽ ڦرڙيءَ جي علاج لاءِ، آئي رات گهر ۾ ڪانه هوندي هيس. مدئجيءَ جو نيوندمل هندو، پير صاحب جو خاص پساري هو، جنهن جي خاندان ۾ پوءِ ڪيتري زماني تائين طب ورثي طور هلي. پير صاحب جي صدري نسخن جي ڄاڻ فقط نيوندمل کي هوندي هئي. پير علي محمد شاهه جو ٽيون نمبر فرزند منهنجو ڏاڏو پير شاهه (متوفي ١٩٣١ع) ۽ ان جو فرزند يعني منهنجو والد پير حامد شاهه (متوفي ١٩٣٧ع) بيئي حڪيم هئا ۽ سندن انتقال بعد راقم الحروف جي گهر مان طب جو خاتمو ٿي ويو. پير علي محمد شاهه جو چوٿون نمبر فرزند پير سلطان (متوفي ١٣١١هه) پڻ حڪيم هو. ان جا به فرزند پير فخرالدين شاهه ۽ پير انورالحق شاهه به حڪيم هئا. انهن جي وفات بعد انهيءَ شاخ مان طب ختم ٿي ويئي. پير علي محمد شاهه جو ٻيو پٽ پير بچل شاهه پڻ جيد حڪيم هو ۽ لاولد فوت ٿيو.

پير سائين تجر ڏني عليه رحمة جي فرزند پير عبدالقادر شاهه (متوفي ١٢٨٣هه) به وڏو حڪيم ٿيو. ان جو فرزند پير عبدالله شاهه هو، جنهن جا فرزند حضرت پير حسين شاهه (ميان سائين) ۽ پير تراب علي شاهه (شاهه سائين) ٿيا، جيڪي هن آخري دؤر جا بيمثل حڪيم هئا. انهن ٻنهي بزرگن جي راقم الحروف تي خاص عنايت هوندي هئي. شاهه سائين عليه رحمة جو طب ۾ وڏو درجو هو. بيئي پاڻر قمبرعلي خان ۾ رهندا هئا ۽ ١٩٢٦-١٩٢٧ع ڌاري سندن انتقال ٿيو. ميان سائينءَ جو فرزند پير گل محمد شاهه ۽ شاهه سائينءَ جو فرزند عبدالقادر شاهه هن وقت انهيءَ شاخ جا نمائندا آهن ۽ طبي مشغلو منجهن اڃا آهي.

پير سائين تجر ڏنيءَ جي فرزند پير شاهه مراد شاهه جي اولاد ۾ ڪانئس پوءِ به طب هلندي آئي. چنانچه ميرپورخاص، جهڏي ۽ ٽلهار جي طرف انهيءَ بزرگ جو اولاد اڄ تائين يوناني طب جي چراغ کي روشن ڪيو اچي ٿو. پير جعفرعلي شاهه ۽ پير عبدالله شاهه هن وقت جا طبيب آهن.

پير سائين روضي واري جي پاءِ جو اولاد: حضرت پير سائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

روضي واري عليه رحمة جي والد حضرت پير سائين ”پٽ رهي“ رحمة الله (پير محمد بقا ١١٣٥-١١٩٨ھ) جي ٻين فرزندن جي اولاد مان جيڪي سلسلا شروع ٿيا، انهن ۾ پڻ ڪيترا نالي وارا طبيب ٿيا، مثلاً شاهه جي ڳوٺ (لڳ نوديرو) وارن پيرن مان پير محمد زمان شاهه، پير پورل شاهه ۽ پير شاهه محمد شاهه وغيرهم نهايت ئي اعليٰ درجي جا طبيب هئا ۽ سندن شاگردن جو سلسلو پري پري تائين ڦهليو. بلوچستاني حڪيم گهٽو ڪري انهيءَ گهراڻي جا شاگرد آهن. پير باقر شاهه ۽ پير بدرالدجيٰ شاهه اڃا تائين طبي مشغلو جاري رکندا اچن ٿا.

گهٽهر (تعلقي قمبر) وارا پير به انهي شاهه ڳوٺائي شاخ مان آهن، جن ۾ پير محمد عاشق شاهه ۽ پير محمد معشوق شاهه به زبردست حڪيم ٿي گذريا آهن. پوئين بزرگ کي مون ڏٺو. ان جو فرزند پير الهڏنو شاهه اڃا به حڪمت ڪري ٿو.

جهنڊي واري شاخ: پير سائين روضي واري رحمة الله عليه جي ٻئي فرزند پير محمد ياسين جي اولاد کي جهنڊي واري شاخ چيو وڃي ٿو، جن جي مسند ارشاد و هدايت نوابشاهه ضلعي ۾ قائم ٿي ۽ ان جون شاخون، نلاهه ۽ هلين (لاڙڪاڻي ضلعي) ۾ آهن. انهيءَ گهراڻي جي پڳدارن علوم ديني، خاص طرح حديث، جي لافاني خدمت ڪئي ۽ هڪ عظيم الشان خطي ڪتابن جو نادر ڪتبخانو قائم ڪيو، جنهن جي قلمي نسخن جي هاڪ سڄي عالم اسلام ۾ اڄ تائين قائم آهي. نلاهه ۽ هلين واري شاخ طبي خدمت ۽ مهارت ۾ نالو ڪڍيو.

نلاهه ۾ ابوالبقا مظهرالدين بن حاجي هدايت الله بن پير محمد ياسين بن پير سائين روضي وارو پنهنجي دؤر جو وڏو حڪيم هو. پنهنجي والد کان تعليم حاصل ڪيائين، ان کان پوءِ مطالعي جي ذريعي علمي استعداد وڌائي، ديني علوم ۾ ڪامل ٿيو. سندس ڪتبخانو بيمثل هو، ڪيتريون تصنيفون ڪيائين جن مان ”مجربات مظهريه“ مشهور ۽ معروف آهي. ٤٢ ورهين جي ڄمار ۾ اربع ڏينهن ٢٢ ربيع الثاني ١٣١٨ھ ٩ بجي صبح جو وفات ڪيائين. سندس فرزند پير منل شاهه جنهن جو خلافت تحريڪ ۾ وڏو حصو رهيو آهي، اڃا تائين باوجود سن رسيدگيءَ جي به طبي مشغلو ڪندو اچي.

ساڳئي ڳوٺ جو مسند نشين پير حاجي امام الدين شاهه بن سيد رشيد الدين (صاحب العلم ثالث) بن محمد ياسين (صاحب العلم ثاني) بن پير سائين محمد راشد عليه رحمة، پنهنجي دؤر جو نه فقط روحاني پيشوا هو، بلڪ جيد

حڪيم پڻ هو. سنڌ جي فاضل عالم ۽ مؤرخ مرحوم مولانا وفائيءَ پنهنجي زندگيءَ جو ابتدائي دور ان بزرگ جي سرپرستيءَ هيٺ گذاريو. ان مرحوم جو قول آهي ته ”پير صاحب طب جو وڏو ماهر هو. بعض خانداني نسخا صاحب موصوف وٽ تير بهدف هئا، خاص طرح قوت مردانگيءَ جا ڪشتا ۽ بواسير خونيءَ جو نسخو وٽن بيحد مجرب هو. فقط استعمال جي دير هئي.“ مولانا مرحوم جو قول آهي ته ”پير صاحب ڪيميا ۾ چاڻندو هو ۽ اهڙي قبوليت هن مولوي صاحب سان ڪئي هئي“. ”ياقوتي جامع الجواهر“ جو نسخو انهيءَ بزرگ وٽان ئي حڪيم علي محمد قادري مرحوم کي مليو، جنهن مان هن لکين رپيا ڪمايا. پير صاحب جفر، رمل ۽ نجوم جو به ماهر هو. ٢٧ ربيع الثاني ١٣٥٠ھ جو سندس وفات ٿي ۽ باوجود اولاد جي به سندس سجادو خالي ٿي ويو. پير محمود شاهه موجوده دور جو شعلہ نوا شاعر سندس فرزند آهي.

ٽلاهه ۾ پير ابراهيم شاهه بن عبدالوهاب شاهه بن شاهنواز شاهه بن حضرت پير سائين روضي وارو پڻ جيد حڪيم هو. انهن ٻن بزرگن جي مون به زيارت ڪئي ۽ ٻئي عزازت سبب مون تي مهربان هئا.

انهيءَ جهنڊي واريءَ شاخ مان هاڻ وارو پير محمد نصرالله شاهه بن هدايت الله شاهه بن پير محمد ياسين بن حضرت پير سائين روضي ڌڻي پڻ وڏو حڪيم هو. انهيءَ بزرگ کي مون گهڻو ڏٺو. سندس فرزند پير مولا شاهه اڄ حڪمت ڪري ٿو.

انهيءَ خاندان جي ذڪر کي ختم ڪري هاڻي اسان انگريزي عهد جي ٻين مشاهير حڪيمن جو ذڪر خير ڪيون ٿا.

(١) ميان عبدالله روحاني لاڙائي: شاهه ڪريم جي سلسلي جو مريد ۽ وڏو صاحب ڪمال بزرگ هو. طبابت ۾ عجيب نموني سان ڪندو هو. مريض کي ڏس هميشه ابتو ڏيندو هو، جيڪو بيماريءَ جي سراسر خلاف هوندو هو، ليڪن خدا ان مان هن کي شفا بخشيندو هو. چند مثال هيٺ ڏجن ٿا.

١- سيد ميان محبن شاهه جيلاني سلهه ۾ مبتلا هو. جڏهن علاج ڪندي ڪندي عاجز ٿيو، تڏهن مجبور ٿي پنهنجي هڪ دوست ميان محمد عابد کي ساڻ ڪري ميان صاحب وٽ پهتو. ميان صاحب سندس پهچڻ کان اڳ ئي پنهنجي ماڻهوءَ کي چئي ڇڏيو هو ته اڄ اسان وٽ بادشاهه پير دستگير اچي ٿو، تنهنڪري چاءِ تيار ڪري ڇڏ. سيد صاحب جي پهچڻ تي کيس نسخو ڏسيائين: مکڻ هڪ ڏُڪو، ڪارن مرچن جي ٻن ماسن ۾

ملائي روزانو استعمال ڪر، ليڪن بيماري ڇڏي وڃڻ تي بئي ڪنهن جو علاج نه ڪيو وڃي، ورنه بيماري اٿلي پوندي. سيد صاحب کي چند ڏينهن اندر شفا ڪامل حاصل ٿي ويئي، ليڪن ڪمزوري اچا هئي. هڪ ڏينهن هالار (ڪاٺياواڙ) مان شاهه صاحب جا ڪي مريد آيا، جن ڪمزوريءَ ۽ خود بيماريءَ جي بقايا کي دفع ڪرڻ لاءِ هڪ ڏس ڏنو، جنهن جي استعمال ڪرڻ شرط وري بيماري اٿلي پيئي ۽ سيد صاحب کي ميان صاحب وارو قول ياد آيو. چند ڏينهن اندر، جڏهن سيد صاحب فراش ٿيو، ان وقت ميان صاحب ڏانهن ماڻهو موڪليائين؛ جنهن ساڳئي نسخي جو ڏس ڏنو، ۽ آخر پيهر استعمال بعد کيس شفا ٿي.

٢- ساڳئي ميان محمد عابد کان روايت آهي ته هڪ دفعي سيد ميان حيدر شاهه بيمار ٿي پيو، پنهنجي هڪ عزيز کي ميان صاحب ڏي موڪليائين، جنهن ڏانهس ڏس ڏياري موڪليو ته ٻه گهڙا ڪورا رات جو وِرهه تي پاڻيءَ سان پري رکي ۽ صبح جو سوير انهن سان تڙ ڪري. سيد صاحب سخت ڪمزور هو، پيو هو سرديءَ جو زمانو، سو ڏڄي ويو؛ آخر زندگيءَ کان تنگ اچي هڪ ڏينهن ائين ڪيائين ۽ ان مان شفاياب ٿي ويو.

٣- خليفي محمود ڪڙيي واري جي روايت آهي ته سندن هڪ عزيز ميان عبدالله فقير نظاماڻيءَ کي اڌرنگ جو مرض ٿي پيو. ميان صاحب کيس ڏس ڏنو ته سنامڪي ۽ جرقل گڏي جلاب وٺيءَ پوءِ سخت ٿڌي پاڻيءَ سان تڙ ڪري. قدرت خدا جي، ميان عبدالله فقير کي ان مان شفا ٿي ويئي.

٤- حاجي ڪلاتي نظاماڻي نقل ٿو ڪري ته پاڻ ميان عبدالله جي خدمت ۾ حاضر هو ۽ هڪ مريض آيو. ميان صاحب جو دستور هو ته پهرين مريض کان نذرانو پولائيندو هو ۽ پوءِ ڏس ڏيندو هو. مون کي ان وقت چيائين ته هن سان بول ڪر. آخر پنجن رپين تي فيصلو ٿيو؛ ڏس مليو، بيمار چٽو، پر شفا حاصل ڪرڻ بعد هن ٥ پاڻليون آڌي نذر ڪيون، جيڪي ميان صاحب کيس موٽائي ڏنيون. گهر پهچڻ تي اهو شخص وري بيمار ٿي پيو ۽ مجبور ٿي جڏهن ٥ رپيا کڻي آيو ، تڏهن ساڳئي ئي ڏس مان چٽي چڱو ڀلو ٿيو.

اهڙيءَ طرح ميان صاحب جي علاج جا عجيب و غريب طريقا هئا؛ پاڻ جيڪي نذر وٺندو هو، سي مختلف ڳٺڙين ۾ ٻڌي دريءَ ۾ اڇلي ڇڏيندو هو، آنهن مان پاڻ هڪ پائي به ڪونه خرچيندو هو. سندس وفات بعد پوين اهي ڳنڍيون کوليون، جن مان جملي چار هزار رپيا نڪتا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) حڪيم مولوي محمد صديق سيتائي: هي بزرگ معقول ۽ منقول جو وڏو ماهر هو، متڪلم ۽ مناظر ۾ به سنڌس جهڙو ڪو ڇڏو هوندو. اهڙيءَ طرح طب ۾ پڻ لاثاني هو، صبح کان شام تائين مريضن جو انبوهه وٽس لڳو پيو هوندو هو. مخدوم حاجي حسن الله پاٽائيءَ وٽان علومن جي تحصيل ڪئي هئائين، ۽ سيتا ۾ مدرسو کولي ويهي رهيو. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولوي عبدالعزيز ملڪاڻي، مولوي عبدالرزاق بوبڪائي، مولوي عبدالله سيتائي، مولوي رحمت الله سيتائي، مولوي عبد القيوم بختيارپوري ۽ مولوي عبدالرؤف بختيارپوري انهيءَ مدرسي جا فارغ التحصيل هئا.

(٣) مخدوم بصرالدين سيوهاڻي: هي بزرگ هن پوئين دؤر جو ڪامل ولي ۽ جيد طبيب هو، سندس ولايت ۽ ڪرامت جون سوين ڳالهيون سنڌ ۾ مشهور آهن. ليڪن طبي ۽ ڪيميا جي فن ۾ جيڪو ڪيس ڪمال هو، سو به ولايت کان گهٽ ڪونه هو. خانبهادر حاجي مولا بخش صاحب سان سندس ڏاڍي روح رهاڻ هئي؛ ڪيترا صدري نسخا هن بزرگ حاجي صاحب کي ڏسيا، جيڪي اڃا تائين وٽس محفوظ آهن، ۽ انهن ئي نسخن جي آڌار تي حاجي صاحب اڃا تائين جوان ٿيو وتي ٿو.

(٤) حڪيم محمد يعقوب ڪڙريجو: هي بزرگ غالباً هو ته عطائي حڪيم، ليڪن طب ۾ ايتري خدا داد مهارت هيس جو سندس معالجات کي ڪرامت سمجهيو ويندو هو. سندس علاج جا حيرت انگيز واقعا مشهور آهن.

(٥) حڪيم سيد محمد اختر: هي بزرگ اصل هندستان جي ڪنهن رياست جو، ۽ وڏي خاندان مان هو. ويهين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ ترڪ وطن ڪري، پير صالح شاهه راڻيپور واري وٽ آيو ۽ پوءِ لاڙڪاڻي جي لاهوري محلي ۾ مستقل قيام ڪيائين ۽ مولانا محمد صادق راڻيپور وارو سندس شاگرد آهي. خانبهادر الهه بخش شهيد جي والد حاجي محمد عمر مرحوم ۽ پير تراب علي شاهه سائينءَ سان سندس گهرا مراسم هئا. هن بزرگ جي طبابت ۽ علاج معالجي جون جيڪي روايتون ٻڌڻ ۾ اچن ٿيون، سي حيرت ۾ وجهندڙ آهن؛ سندس مزار لاهورن ۾ آهي. مولانا محمد صادق راڻيپوري ۽ خانبهادر حاجي مولا بخش وٽ مرحوم جا صدري نسخا موجود آهن.

(٦) حڪيم صمصام: هن بزرگ کي مون ڪراچيءَ ۾ ميمڻن وٽ گهڻو ڏٺو: سنهو، پوڙهو، خسخسي سونهاري، هندستان جي ڪنهن چڱي خاندان سان تعلق هئس، سالن کان وٺي ترڪ وطن ڪري ڪراچيءَ ۾ اچي رهيو. سڄي زندگي ڪنهن کان پيسو ڪونه ورتائين؛ علاج مفت، ڪائيندو

ٻيئندو الائي ڪهڙي خدائي خزاني مان هو، ڏاڏي سائين ۽ والد مرحوم سان ڪافي مراسم هئس، سندس نسخا اسان جي ٻياضن تي لکيل آهن، غالباً پاڪستان جي پهرئين ٻئي سال ۾ فوت ٿيو.

(۷) حڪيم علي نواز علوي: شاهه فقيرالله علوي شڪارپوريءَ جي خاندان جو چشم و چراغ، جيد عالم، بيمثل شاعر ۽ لاثاني طبيب هو. ميان علي نواز جي والد جو نالو ميان فخرالدين هو، جيڪو پڻ جيد طبيب هو. مير علي نواز ٻين علومن سان گڏ طب تي ٻه ڪيترين تصنيفون ڪيون، جن مان سندس طبي مهارت سان گڏ علمي ۽ فني ڪمال جو اندازو ٿئي ٿو. سندس انتقال (۱۹۲۰ع) کان پوءِ نه فقط انهي گهراڻي مان حڪمت هلي ويئي، پر خاندان جو عظيم الشان ڪتبخانو، جيڪو ٻن سَون سالن کان گڏ ٿيندو ٿي آيو، سو پڻ برباد ٿي ويو.

(۸) مولانا عبدالغفور همايوني: سنڌ جي هن آخري دؤر جو جيد عالم ۽ اهلِ دل بزرگ حضرت مولانا عبدالغفور همايوني، ديني علوم جي ڪري سڄيءَ سنڌ ۾ مشهور آهي، ليڪن پاڻ طب جي فن جو به ڄاڻو ۽ ماهر هو ۽ انهيءَ فن ۾ پاڻ ٻه ڪتاب تاليف ڪيائين، جن مان هڪ فارسيءَ ۾ آهي ۽ ٻيو سنڌيءَ ۾: (۱) رساله در ترجمه ادويات سندي ۽ (۲) لغات الادويه، فارسي.

(۹) ميان حڪيم محمد ٻچل سنڌي: هي بزرگ به ساڳئي دؤر جو حڪيم ۽ فاضل شخص هو. طب جي سلسلي ۾ سندس هڪ تاليف ”گنجينه حيدري“ جي نالي سان جهنڊي واري ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

(۱۰) حڪيم فتح محمد سيوستاني: حڪيم صاحب مرحوم سيوهڻ جي مشهور خليفي (عباسي) خاندان مان هو. سندس والد حڪيم خليفو غلام محي الدين صاحب پاڻ به حڪيم هو، ۽ سندس اولاد به طب جي شغل کي نه ڇڏيو. خليفي غلام محي الدين جو والد حڪيم فتح محمد صاحب ڪبير، ٽالپري دؤر جو طبيب ۽ وڏي اثر رسوخ ۽ ڪمال جو صاحب هو. حڪيم غلام محي الدين کي ٽي فرزند ٿيا: حڪيم محمد زمان، حڪيم فتح محمد ۽ حڪيم قاضي عبدالقيوم. وڏي جي ٽن فرزندن مان، ڊاڪٽر عبدالعزيز عباسي ۽ حڪيم غلام قادر ۽ مسٽر غلام محي الدين عباسي (انجنيئر) آهن. ڊاڪٽر عبدالعزيز عباسي سنڌ جو ناميارو ڊاڪٽر ۽ خاندان جي سيني خصوصيتن جو مالڪ آهي. حڪيم غلام قادر ڪراچي ڪارپوريشن ۾ آهي. قاضي حڪيم عبدالقيوم کي چار فرزند ٿيا، جن مان وڏو حڪيم محمد اڪبر صاحب آهي. ابتدائي دؤر ۾ مطب ڪندو هو، ۽ ڪامياب طبيب هو، ليڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سياسي چسڪو جڏهن کان لڳو اٿس، ان ڏينهن کان پنهنجي خانداني پيشي کان ڪناره ڪش ٿي، سر تا پا سياسي حڪيم بڻجي ويو آهي. سندس باقي ٽي ڀائر- محمد اعظم، قاضي محمد عابد، ۽ محمد اڪرم- طبابت ڪونه ڄاڻن، ليڪن سڀئي ڀائر ذهين آهن.

حڪيم صاحب مرحوم فتح محمد سيوهاڻي ١٣٠٠ هه ۾ ڄائو ۽ ان وقت سندس والد حڪيم غلام محي‌الدين مرحوم جي عمر ٦٠ ورهيه هئي. حڪيم صاحب وڏي علم ۽ اخلاق جو بزرگ هو، اسان ننڍي ڀائرن تي خاص شفقت هيس، مکڻ جهڙو نرم ۽ ماکيءَ جهڙو مٺو ماڻهو هو، سرتاپا محبت ۽ وفا هو، مجلس جو مور ۽ علمي صحبتن جو ڪوڏيو هو. ڪراچيءَ ۾ مطب ڪندي زندگي گذاريائين. سندس مطب انهيءَ زماني ۾ ڪراچيءَ جي علمي صحبتن ۽ شعر و سخن جي محفلن جو مرڪز هو. علم ادب ۽ طب ۾ ڪيتريون تصنيفون ڪيائين. ”طب فتح محمدي“ طب جي فن ۾ سندس لاجواب ڪتاب آهي. حڪيم صاحب مرحوم ١٣٦٠هه ۾ انتقال ڪيو، (١٨ ڊسمبر ١٩٤٢ع). پنهنجي وفات کان اڳ هيٺين تاريخ چيائين، ۽ انهيءَ ئي مهل لاڏاڻو ڪيائين:

مشت خاکم بخاک پيو ستم، ”مشت خاک ست“ سال رحلت من.

نهايت مختصر جسم جو، بيحد لطيف مزاج هو، حقيقت ۾ ”مشت خاک“ هو. سندس وڏو فرزند برادر عزيز حڪيم محمد احسن صاحب طبيه ڪاليج جو سند يافته ۽ ڪراچيءَ جو ڪامياب ترين حڪيم ۽ ڊاڪٽر آهي. ساڳيون پنهنجي والد مرحوم واريون خوبيون ۽ خصوصيتون اٿس. سندس وجود بڻ سرتاپا شرافت ۽ محبت آهي، صحيح معني ۾ پنهنجي والد جو جانشين آهي. سندس بيگم صاحبه ڊاڪٽر مسز عباسي، قاضي محمد اڪبر جي همشيره ۽ ليڊي هارڊنگ ڪاليج دهلي مان ايم-بي-بي-ايس پاس ڪيل آهي ۽ حڪيم صاحب سان گڏ مطب ڪندي آهي، ۽ پنهنجي فن ۾ ڪامياب آهي، حقيقت ۾ ٻنهي جي ازدواجي زندگي ”قرآن‌السعدين“ آهي.

(١١) حڪيم قائم‌الدين احمد: حڪيم اجمل خان وٽ طب جي تحصيل ڪئي هئائين، ۽ سندس خاص شاگردن مان هو، جيڪب آباد ۾ مطب کوليائين ۽ سڄي زندگي دوستن ۽ انهن جي متعلقين جو مفت علاج ڪيائين. اهو ئي سبب ٿيو، جو مرحوم ڪا جائداد ڪري ڪونه سگهيو. صاحب فضيلت، دوستيءَ جو پڪو ۽ سچو، اخلاق جو بلند ۽ اعليٰ، مجلس جو مور ۽ احبابن جو فدائي هو. سڄيءَ ڄمار ۾ مون جهڙس ڪونه ڏٺو. جيستائين جيئرو هو تيستائين جيڪب آباد، گويا آباد ۽ شاد هئي. جڏهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڄو شهر پيو ٻڪندو ۽ جرڪندو هو. جڏهن فوت ٿيو آهي، ته ڄڻ شهر ويران ۽ ڀڙڀانگ پيو لڳي. پويان ۲۰-۲۵ سال اسان سان ڳهاتو تعلق بلڪ عزازت ڪان وڌيڪ رستو هيس. جيد حڪيم، طبي فن تي قادر، تشخيص ۽ علاج جو بي مثال ماهر هو.

سندس فرزند محي‌الدين ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهي ٿو ۽ سندس ڀاءُ حڪيم عبدالڪريم صاحب ڪنڊڪوٽ ۾ مطب ڪري ٿو. رب ڪريم شل حڪيم صاحب مرحوم جي پوين کي شاد ۽ آباد رکي، هڪ عقيدت ڪيش ۽ نيازمند اهائي دعا ڪري سگهي ٿو.

اڄ نه اوطاقن ۾، طالب تنوارين

آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون ماريِن

جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا

(۱۲) حڪيم شمس‌الدين صاحب: دهليءَ جي طبي ڪاليج جو بهترين شاگرد، ۽ هن وقت سنڌ جو عظيم ترين حڪيم آهي. حيدرآباد ۾ مطب ڪري ٿو، ڪنهن وقت ته وڏو زنده دل هو ليڪن عمر رسيدگيءَ ۽ ڪيترن سالن جي بيماريءَ کيس وسائي ڇڏيو آهي، رب پاڪ کيس صحت ڏئي ۽ زندگي بخشيس. سندس طفيل سنڌ ۾ يوناني طب جو چرچو آهي، ورنه ڪانئس پوءِ اهو فن يتيم ۽ لاوارث ٿي ويندو.

(۱۳) حڪيم محمد معاذ صاحب: نواب شاهه ۾ مطب ڪندو آهي، وڏو صاحب اخلاق ۽ نيڪ سيرت آهي، قومي تحريڪن لاءِ سندس وجود روح جو ڪم ڏيندو رهيو، ليڪن ڪيتري زماني کان وٺي هو گوشه نشين ٿي طب جي خدمت ڪري رهيو آهي، تقريباً ۶۰ ورهيه کن عمر ٿيندي‌يس خدا شل کيس خوش رکي.

(۱۴) حڪيم مخدوم محمد معين صاحب: نواب شاهه ۾ رهي ٿو، بهترين حڪيم آهي، ڪن مخصوص بيمارين لاءِ ته سندس علاج تير بهدف آهي. سنڌ جي قديم حڪيمن جا نادر صدري نسخا سندس سيني ۾ محفوظ آهن. هن وقت سندس عمر تقريباً ۶۰ ورهيه کن هوندي. طبي ڪتابن ۽ خطي نسخن ۾ سندس ڪتبخانو مشهور آهي.

(۱۵) حڪيم فضل‌الله صاحب: شڪارپور جو هن وقت وڏي ۾ وڏو حاذق حڪيم آهي. ۶۰ ورهين جي لڳ ڀڳ ٿيندو، سندس طبي مهارت جو شهرو سڄيءَ سنڌ ۾ آهي. خدا گهڻي ڄمار کيس عطا فرمائي، جيئن حڪيم صاحب هن زوال جي دور ۾ ديسي طب جي گهڻي وقت تائين خدمت ڪري سگهي.

(١٦) حڪيم مولوي محمد صادق صاحب: هي بزرگ راڻي پور ۾ رهي ٿو، وڏو صاحب ڪمال ۽ اهل دل آهي، طب ۾ مرحوم محمد اختر جو خاص شاگرد آهي. خاص صدري نسخا جيڪي هن بزرگ وٽ محفوظ آهن، سي شايد ٿي ڪنهن ٻئي سنڌ جي بزرگ وٽ هجن. علم ادب ۽ شعر و سخن جو ڏاڍو درڪ ۽ سليقو اٿس. بهترين ڪتابن جو مؤلف آهي. هن وقت سندس عمر ٨٥ ورهيه آهي، ليڪن اڃا پيو اولاد پيدا ڪري ۽ جوان پيو ڏسڻ ۾ اچي. اهو سڀ انهن نسخن جو ڪمال آهي، جن جي حڪيم صاحب "تحفا خوري" ڪندو رهي ٿو. دوستن، احبابن، نيازمندن ۽ عقيدت ڪيشن جي به ڪيس سار سنڀار لهڻ گهرجي.

(١٧) حڪيم در محمد خان گهمرو: تعلقي خيرپور جي ڳوٺ مير محمد خان گهمري ۾ رهي ٿو، آبائي پيشو زمينداري اٿس، ليڪن ذاتي دلچسپيءَ خاطر طب سکيو ۽ ان ۾ وڏي مهارت پيدا ڪيائين، ۽ ڪشته جات جي سلسلي ۾ غالباً سڄيءَ سنڌ ۾ سندس ثاني ورلي ليندو، هن وقت ٥٥ ورهيه کن عمر اٿس.

(١٨) سرهندي بزرگ: هن طويل مضمون جو اسان اختتام سنڌ جي هڪ متبرڪ روحاني خاندان جي ٻن نهايت شاندار حڪيم بزرگن تي ڪيون ٿا.

حضرت پير محمد هاشم جان سرهندي، حضرت پير خواجه حسن جان رحمة الله عليه جو فرزند ۽ هن دؤر جو نهايت ئي قابلِ فخر حڪيم آهي، ٽنڊي سائينداد ۾ سندن رهائش آهي. ديني علوم جي تعليم هن آخري دؤر جي وڏي ۾ وڏي فاضل مولانا محمد معين اجميريءَ وٽ حاصل ڪئي. سندس طبي مهارت ۽ فضيلت، ۽ فني تجربو ۽ ڪمال، انتهائي درجي تي پهتل آهي.

پير سليم جان سرهندي، مٿين بزرگ جو ڀاءُ آهي ۽ هن دؤر جو بهترين فارسي شاعر ۽ جيد طبيب آهي. ٽنڊي محمد خان ۾ سندس مطب آهي. وڏين خوبين ۽ خصوصيتن جو صاحب آهي.

هي داستان اگرچ طويل ٿي ويو آهي، ليڪن اڃا به تشنه، نامڪمل ۽ سرسري آهي. سنڌ جي طبي تاريخ تاريڪيءَ ۾ آهي، خدا ڪنهن ڪنهن کي توفيق ڏئي جو هن داستان جي تڪميل ڪري.

[روزانه "مهراڻ" — سالگره نمبر
١٦ — نومبر ١٩٥٧ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ عنايت شهيد جي سوانح جا ماخذ

شاهہ عنايت الله شهيد جي لاڏاڻي کي اڄ پورا اڍائي سؤ سال گذري چڪا آهن. روايتون، داستان، ڪهاڻيون ۽ قصا تہ سوين مشهور آهن، ليڪن اها خبر ڪنهن کي ڪانہ آهي تہ اهو سنڌ جو عظيم المرتبت صوفي ڪڏهن هن جهان ۾ آيو، سندس ابا ڏاڏا ڪهڙي مانَ ۽ مرتبي وارا هئا، سندس پنهنجي تعليم ۽ تربيت ڪٿي ۽ ڪيئن ٿي، زندگيءَ جي ابتدا ڪهڙيءَ ريت ڪيائين، طريقت ۽ سلوڪ جون اتريون ۽ اڀيون بلند منزلون ڪنهن جي نظر ڪرامت اثر هيٺ طئي ڪري، انهيءَ درجي تي پهتا، جو اڄ تائين نہ فقط سندس پنهنجي خانقاهہ عرفان ۽ ايقان جو سرچشمو آهي، بلڪ سندس سلسلي جون ٻيون بہ ڪيئي درگاهون- سنڌ، خواهہ سنڌ کان ٻاهر- اڄ بہ پرت جي پانڌيئڙن لاءِ دل جي سڪون ۽ روح جي راحت جو سبب آهن.

پوين کي ڪهڙو ڏوهہ ڏجي، خود انهيءَ دؤر، يا ان کان پوءِ ويجهي زماني ۾ بہ، شاهہ شهيد جي سوانح ڪنهن قلمبند ڪانہ ڪئي- جڏهن سندس صحبتي موجود هئا، ۽ اهي جيئرا هئا، جن کين جهنڊي ڏنو، تعليم پرائيندي ڏٺو، ۽ معرفت جون منزلون طئي ڪندي ڏٺو، ۽ سندس شهادت جو جانگداز ۽ جانڪاهہ واقعو جن جي اکين آڏو ٿيو. اڄ اڍائي سؤ سالن جي طويل زماني گذرڻ بعد ڪير آهي، جو اسان کي اهي سڀ حال احوال ٻڌائي، ۽ ڪهاڻين ۽ داستانن، روايتن ۽ ڏند ڪٿائن منجهان سوڌي سموهي اسان کي اصل حقيقت کان آگاهہ ڪري.

شاهہ شهيد جنهن دؤر ۾ شهادت جو جام نوش فرمايو، اهو دؤر هند خواهہ سنڌ ۾ مغل سلطنت جي زوال جو زمانو هو. عالمگير ١١١٨هہ ۾ فوت ٿيو، ۽ پٺيان پٽن ۽ پوٽن جو هڪ لشڪر ڇڏي ويو. جيڪا روايت تخت حاصل ڪرڻ لاءِ هن ڀيءُ کي جيل ۾ وجهي پاڻ قائم ڪئي هئي، برادرڪشيءَ جو دستور جيڪو هن پاڻ جاري ڪيو هو، سندس جهان ڇڏڻ بعد سندس اولاد بہ اهو چالو رکيو. تخت ۽ تاج جي حصول لاءِ هندستان اندر اها ڪشت و خون ٿي، ايڏو هنگامو برپا ٿيو ۽ برادرڪشيءَ جو اهو دور دورو هليو، جو مغلن جي مستحڪم ۽ عظيم سلطنت جا پرزا پرزا ٿي ويا. ١١١٨هہ کان ١١٢٤هہ تائين چار شهزادا تخت نشين ٿيا. شاهہ عالم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهادر شاهه اول ٻن سالن جي ڪشت و خون ڪرڻ بعد جڏهن لاهور ۾ مئو، ته خانه جنگيءَ جي باهه ۾ ڪنهن کي سنڌس ڪفن دفن جو خيال ڪونه رهيو، ۽ برابر هڪ مهينو بادشاهه سلامت جو لاش لاوارث پيو رهيو. سنڌس ئي زماني لاءِ ضرب المثل مشهور هئي ته ”شاهه عالم از دلي تا پالم“ يعني فقط دهليءَ کان پالم تائين سنڌس حڪم هاندو هو، باقي سڀ ٿيو پلو. ڪانئس پوءِ، سال کن لاءِ معزالدين جهاندار شاهه تخت تي آيو. بيڪار، عياش، ۽ انهيءَ حد تائين فضول هو، جو سلطنت جو سڄو ڪاروبار لال ڪنور ناليءَ، سنڌس هڪ رنگيلي سينڌي هلائيندي هئي؛ جنهنڪري بادشاهت جو رهيو کهيو وقار، رعب ۽ مانُ به هليو ويو. رنگيلن، رذيلن، دهلارين ۽ ميراثين کي وزارتون، صوبيداريون ۽ فوجي عملداريون مليون، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو شرابن ڪبابن، ۽ دهلن دمامن جو انتظام ته بهتر ٿي ويو، باقي سلطنت جو ناالو نشان ميٽجي ويو. ڪامورخان لکيو آهي ته ”سنڌس زماني ۾ باز جي آکيري ۾ چهرا آباد ٿيا ۽ بلبل جي جاءِ ڪانءَ اچي ورتي.“ سال کن اهو رنگ رهيو، جنهن بعد فرخ سير بن عظيم الشان بن شاهه عالم بن اورنگزيب عالمگير، انتهائي سفاڪيءَ ۽ بيرحميءَ سان کين مارائي، پاڻ تخت تي قبضو ڪيو. اهو سيڪجهه ١١١٨ھ کان ١١٢٤ھ تائين، ٦-٧ سالن ۾ ٿيو. فرخ سير ١١٢٤ھ کان ١١٣١ھ تائين رهيو. اهي اٺ سال ئي حڪومت جي حالت اڳ کان به ابتر رهي. قتل، خون، غارتگري، سازشون، منصوبا، بي عملي، قحط ۽ سڃائي، مطلب ته اهڙي ڪابه برائي ڪانه هئي، جيڪا سنڌس دؤر ۾ نه ٿي. سڃائيءَ ۽ بي وقاريءَ جي حالت انهيءَ حد تي وڃي پهتي، جو خزانو خالي ۽ بادشاهه بيحال، بزدل ۽ بي همت ٿي ويو. انهيءَ زماني جي مشهور ظريف شاعر، جعفر زٽليءَ، هڪ ئي شعر ۾ سڄي ماحول جو نقشو چٽي چڏيو آهي: ”سڪه زد برگندم و موٺهه و مٽر، بادشاه پشه ڪش فرخ سير“ (١).

انهيءَ ئي بادشاهه جي آخري ڏينهن ۾ جهوڪ شريف جي جنگ ۽ شاهه شهيد جي قتل جو واقعو پيش آيو(٢).

---

(١) جعفر زٽليءَ کي انهيءَ شعر جي سلسلي ۾ فرخ سير مارائي ڇڏيو. (٢) فرخ سير کي ١١٣١ھ، يعني شاهه عنايت شهيد کان هڪ سال پوءِ، نهايت بيرحميءَ سان انڌو ڪري ماريو ويو. ”فاعتبروا يا اولي الابصار“ مان اهو سال برآمد ٿئي ٿو. ڪانئس پوءِ، سا ڳئي سال ۾، ٽي شهزادا تخت تي ويٺا ۽ مئا - رفيع الدرجات، رفع الدولہ ۽ نڪوسير. آخر ۾ سا ڳئي سال منجهه محمد نصيرالدين تخت نشين ٿيو، جنهن کي اڳتي هلي عوام، ۽ آخر ۾ تاريخ محمد شاهه رنگيلي جو نهڪندڙ لقب ڏنو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرڪز جي انهيءَ طوائف الملوڪيءَ، بدحاليءَ ۽ بي وقاريءَ جو اثر مغل سلطنت جي جيئن ٻين صوبن تي پيو، تيئن سنڌ تي به ٿيو، ۽ هتي به حڪومت جو رعب، دٻدٻو ۽ وقار ختم ٿي ويو. مقامي قوتون جيڪي اڳ دٻيون پيون هيون، سي ابري آيون. سنڌ تي ڪلهوڙن جو اثر وڌي ويو، جنهن اڳتي هلي آزاد حڪمرانيءَ جي صورت اختيار ڪئي. ١١١٨ھ کان ١١٣١ھ تائين، چوڏهن سالن ۾، پورا ننڌو صوبيدار دهليءَ کان سنڌ تي آيا! جن مان ڪو سال ته ڪو چند مهينا هتي رهيو. خود فرخ سير جي زماني ۾ چار صوبيدار آيا ۽ ويا. جن مان هڪ صوبيدار عطرخان، ٺٽي جي ٻئي صوبيدار مير لطف علي خان رضويءَ سان وڙهندي، ٺٽي ۾ قتل ٿي ويو. ٻه سال کن اهو جنگ و جدل ٺٽي جي شهر ۾ هليو، جنهن شهر تي ايڏي تباهي آندي، جو انهيءَ دؤر جي شاعرن ان تي شهرآشوب لکيا. قحط، بدحالي، شريفن جي بربادي ۽ رذيلن جي پوئواري هتي به اهڙي ئي پيماني تي ٿي، جهڙي دهليءَ ۾ ٿي رهي هئي. رات-ڏينهن ٺٽي ۾ سازشون ۽ منصوبا هلي رهيا هئا. هڪٻئي جي پٺڪي لاهڻ جي فڪر ۾ ماڻهو سرگردان هئا. نوان پراڻا وير ورتا ٿي ويا. ٺٽي جي بدحاليءَ، ويرانيءَ ۽ ملڪي انتشار جي جيڪا حالت ٺٽي جي شاعرن چٽي آهي، تنهن کي ڏسيو تعجب وٺيو ٿو وڃي.

جڏهن حڪومت جو تنزل ٿيندو آهي، ماڻهو بي عمل، حاڪم بيوقار، ۽ ڪاهلي ۽ سستي زندگيءَ جي رڳ ۽ ريشي ۾ اچي ويندي آهي، عمل ۽ زندگيءَ جون سموريون قوتون ختم ٿي وينديون آهن. ان وقت سڄو ماحول مضحڪ خيز ٿي پوندو آهي. مذهب جو حقيقي روح به انهيءَ دؤر ۾ موڪلائي ويندو آهي، ۽ ان جي بيجان جسم تي خوامخواهه جي جهنجهوڙ پيئي هلندي آهي. واندڪائيءَ جي وروتهن لاءِ فروعي مسئلا اهميت حاصل ڪري وبندا آهن. انهن تي مباحثو ۽ مناظرو هلي، آخر جنگ و جدل جو روپ اختيار ڪندو آهي.

شاهه شهيد اهڙي ماحول ۾ دکن کان هتي اچي پهتو، ۽ پهچڻ سان خلق جي رجوعات ڏانهس انهيءَ حد تائين ٿي، جو پاسي پلؤ جون خانقاهون ۽ سجادا هڪ طرف دهلجي ويا، ته مذهبي اجاري دارن جي ايوانن ۾ ٻئي طرف زلزلو اچي ويو. ڪلهوڙن جي جيڪا قوت، پيريءَ جي پوشاڪ ۾ حڪومت جا خواب ڏسي رهي هئي، ان کي ٺئين طرف ڏڪڻي وٺي ويئي. مرڪزي حڪومت عقل جي انڌي، حالتن کان بيخبر، پرمتڙي ۽ پٽر ٻُڏڙي هئي، ۽ صوبي جا رکپال فضول، ناڪارا ۽ ناعاقبت انديش هئا. الغرض، انهن

سيني ڳالهين گڏجي، سنڌ جي هن عظيم الشان صوفي سڳوري ۽ محبت ۽ پريت جي هن پيغامبر جي شهادت آندي.

انهيءَ واقعي، خواهه شاهه شهيد جي سوانح ۽ سيرت جا تفصيل ڪونه ٿا ملن. ڇاڪاڻ ته نه انهيءَ زماني ۾ ڪنهن سوانح قلمبند ڪئي، ۽ نه ان کان پوءِ ڪنهن انهيءَ طرف توجهه ڏنو. خدا ڀلو ڪري سنڌ جي بالغ نظر ۽ وسيع المشرب مؤرخ، مير علي شير 'قانع' جو، جنهن پنهنجن ڪتابن ۾ جيتوڻيڪ مختصر ۽ مجمل، ليڪن وري به شاهه شهيد لاءِ ڪي قدر احوال قلمبند ڪيو، ورنه ايتري احوال کان به اسان محروم هجون ها. اڄ ڪم از ڪم شاهه شهيد جي چند پيڙهين جا نالا معلوم ٿين ٿا. اها خبر پوي ٿي ته اهو گهراڻو پشتن کان علم ۽ ايقان، خدا آگاهيءَ ۽ معرفت جو سرچشمو رهندو ٿي آيو. ۽ خود شاهه شهيد، معرفت ۽ سلوڪ جي سيا جو صدر نشين هو، ۽ سندس شهادت ڪيئن ۽ ڪهڙن اسبابن جي بناءَ تي ٿي.

اسين هن هيٺ مير علي شير جي ڪتابن جا اهي جنسي اقتباس پيش ڪريون ٿا، جن جو واسطو شاهه عنايت ۽ ان جي خاندان سان آهي. ازانسواءِ ڪن اهڙن ماخذن جو ذڪر به آخر ۾ ڪري رهيا آهيون، جيڪي هن وقت تائين عام جي اکين کان ترڪيل هئا. پڙهندڙن کي تمهيد ۾ پيش ڪيل ملڪي ۽ سياسي ماحول کي ذهن ۾ رکي، هينئين اقتباسن جو مطالعو ڪرڻ کپي.

(١) مقالات الشعراءَ: شاهه شهيد جي سلسلي ۾ سڀ کان پهرين اسان کي مير علي شير 'قانع' جو مرتب ڪيل شاعرن جو هيءُ تذڪرو ملي ٿو، جيڪو شهادت جي واقعي کان ٤٤ سال پوءِ، ١١٧٤هه تائين مڪمل ٿيو؛ ۽ جنهن ۾ مؤلف، نواب اعظم خان جي دؤر ۾ شهادت جي واقعي جو مختصر ذڪر ڪيو آهي.

اهو نواب، فرخ سير جي دؤر ۾، مير لطف علي خان جي معزوليءَ بعد، ١١٢٨هه ۾ ٺٽي ۾ آيو ۽ ١١٣١هه تائين رهيو. مير صاحب لکيو آهي ته "سندس قدم ملڪ ۾ سخت نياڳو هو. هڪ ته ملڪ ۾ سخت ڏڪر ۽ ڏوجهرو پيدا ٿيو، ۽ ٻيو مصيبت جو ڪم اهو ٿيو، جو هن شاهه عنايت الله کي شهيد ڪرائي ڇڏيو".

مير علي شير، شاهه شهيد جو ذڪر هينئين القابن سان شروع ڪيو آهي:

"شيخ حق شناس، شريعت اساس، آهوي صحرا گرد طريقت، خمخانهءِ وحدت، جوش حقيقت، ساقيءِ سرمست، بزم ارشاد، ساغر سرشار، بادهٔ جواد، آئينهٔ معرفت مجردي، رهنماي ملڪ بيخودي، از ڪثرت يڪتاي گزين، بمحفلي

خلوت نشين، صوفيءَ راه، شاه عنايت الله". انهن القابن ۽ خطابن مان مؤلف جي قلبي جذبات ۽ اندروني احساسات جو پتو پئجي سگهي ٿو. مير صاحب شاهه شهيد جي چند پيڙهين جو نسب نامو هن طرح لکيو آهي:

شاه عنايت الله بن مخدوم فضل الله بن شهاب الدين بن ملا يوسف بن ملا آجب بن مخدوم خدا آگاه، حضرت صدو لانگاه.

شهادت جي واقعي جو احوال هن طرح لکي ٿو:

شاهه عنايت الله، صوفي مشرب فقيرن جي جماعت ۽ صلح مذهب خادمن جي گروهه سميت، هڪ مدت کان پنهنجي قديمي ڳوٺ جهوڪ، جنهن کي ميرانپور (١) بہ سڏجي ٿو ۽ غازياهه جي ڪناري تي ٻنوري پرڳڻي ۾ آهي، ياد الاهيءَ ۾ زندگي گذاريندو هو ۽ پنهنجو ۽ پنهنجي خانقاهه جو گذر-بسر انهيءَ زرعي زمين کي آباد ڪري، ڪندو هو، جيڪا سندس گهراڻي کي تيموري سلطانن کان معافي ڊيل سان مدتن کان وجهه معاش لاءِ مليل هئي.

ٻلڙيءَ جي سيد، ميان عبدالواسع بن عبدالغني بن سيد عبدالدليل بن سيد دين محمد بن سيد عبدالڪريم، جيڪو پڻ انهيءَ ساڪڻي پرڳڻي جو رهاڪو هو ۽ هدايت و معارف آگاهه، الواصل با الله، مقبول بارگاهه احد، گزيده درگاهه حمد، زنده جاويد لطف جي قديم، ميان عبدالڪريم عليه رحمة الملڪ العليم جي خاندان مان هو، نفسيات جي چڪر ۾ اچي، (شاهه عنايت الله) سان وير وڌو. (سبب اهو ٿيو، جو) اڪثر فقير جيڪي سندس سلسلي جا هئا، تن وڏيڪ فيض حاصل ڪرڻ خاطر، صوفي بزرگ جي آستاني ڏانهن ڇڪ کاڌي. (انهيءَ سيد) ٻلڙي جي ٻين اربابن ۽ رئيسن سان ٻڌي ڪري، ٺٽي پهچي، مير لطف علي خان (٢) کي دانهن ڏني. جنهن هرقبيلي هجڻ سبب (يعني سيد هجڻ ڪري) ۽ سادات سان تعلقات هئڻ جي بناءَ تي ڪين اجازت ڏيئي ڇڏي تہ هو انهيءَ معاملي کي جيئن وڻين تيئن پاڻ وچ طيءِ ڪن.

---

(١) سيد ميران محمد جونپوري المعروف بہ مهدي، جام نظام الدين جي دؤر ۾ انهيءَ ڳوٺ ۾ اچي ڪجهه ڏينهن لاءِ رهيو هو. تنهنڪري الهيءَ مناسبت سان ان تي "ميران پور" جو نالو پيو. (٢) سيد جو نالو مير محمد شفيع هو، سيد يارمحمد جو پٽ هو، جيڪو سيد يوسف بکري رضويءَ جي اولاد مان هو. لطف علي خان ۽ شجاعت علي خان بادشاهه طرفان لقب مليل هئس. "همت" سندس تخلص هو. ١١٢٥هه کان ١١٢٧هه تائين ٺٽي جو گورنر ٿي رهيو. سندس وفات ١١٤٤هه ۾ ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نورمحمد ولد منبو بن راڙو بر بابو پليجو، پليجار جو زميندار، جيڪو ابوجهل جي اولاد مان هو، پنهنجي دلي مقصد جي پورائيءَ لاءِ، موڪل ملڻ بعد پـاسي پلؤ. اوڙي پـاڙي ۽ جابلو ماڻهن کـي اڪيچار تعداد ۾ گڏ ڪري، اوچتو ئـي اوچتو صوفي سگهورن جي شهر تي وچي ڪڙڪيو. صبر جي صاحبن، جڏهن وڏيڪ صبر ڪرڻ غير مناسب سمجهيو، تڏهن ٻاهر نڪري اچي ساڻن پتا ۽ ڪيترن شهادت جو شربت پيو، پنهنجي جان کي پنهنجي مخدوم تان صدقو ڪري، رهائي حاصل ڪئي (١). شهيد ٿيل فقيرن جي وارثن، بادشاهہ جي بارگاهہ ۾ (غالباً دهليءَ وڃي) فرياد ڪئي.

وكتبنا لهم فيها ان النفس بـالنفس، والعين بـالعين، والانف بالانف، والاذن بالاذن، والسن بالسن، والجروح قصاص

جي مطابق، ڏوهن لاءِ قصاص جو حڪم وٺي آيا، تہ هو شاهي دربار ۾ پهچي بيگناهن جي خون جي جوابدهي ڪن. ڏوهين انهيءَ فرمان تي عمل ڪونہ ڪيو؛ جنهنڪري سندن زمينداريون ضبط تي شهيدن جي وارثن کي خون بها ۾ مليون. جنهن بعد اوڙي پاڙي جا غريب ۽ مسڪين، زميندارن جـي ظلم ۽ آزار کان ڇٽي، انهيءَ اهل الله جي امان ۽ پناهہ هيٺ خير جو وقت گذارڻ لڳا.

حمل ولد لاکو جت پڻ انهيءَ گروهہ جو دشمن هو؛ جنهن سندن خلاف پنهنجي همخيال ماڻهن کي اپارڻ جي ڪوشش شروع ڪئي. انهيءَ وچ ۾ انبوهہ ماڻهن جا فقيري اختيار ڪري، ۽ ڪن زماني جي ڏاڍائين سبب، امان حاصل ڪرڻ خاطر، (خانقاهہ ۾) اچي گڏ ٿيا. قال، حال ۽ توحيد جو غلغلو پيدا ٿي ويو، ۽ روز بروز فقيرن ۽ طلبگارن جو تعداد وڌندو ويو.

بيخوديءَ واري جنس جي قيمت پرکيندڙ هن صراف، اهو حال ۽ ان جو مال ڏسي، پنهنجي زبان ڪرامت ترجمان مان فرمايو تہ 'اسين عشق جي بازار ۾ انهيءَ سودي لاءِ ڪونہ آيا هئاسين ۽ نہ اهڙي هل هنگامي ۽ شور وغل جي ڪا آرزو هئي.

چو خود کردند سر عشق خود فاش، "عراقي" را چرا بدنام کردند.

ليڪن، مطابق ڪلام ڪرامت پيام، حضرت شاهہ اولياء ڪرم الله وجهہ،

---

(١) اهـو واقعو ١١٢٦ يـا ١١٢٧ هہ ۾ ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ تہ ١١٢٧ هہ ۾ سيد لطف علي معزول ٿيو ۽ ١١٢٨ هہ جي آخر ۾ اعظمخان آيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"عرفت ربي بفسخ العزائم" جي، چاتم تہ اختيار جي ڏور انهيءَ مالڪ مختار جي هٿ ۾ آهي، جاڏي گهري اوڏانهن موڙي، ۽ جنهن رستي تي چاهي ان تي هلائي.

يفعل الله ما يشاءُ و يحكم ما يريد.

ان عرض حال ۽ قال جو چرچو ۽ چهچٽو وڌي ويو، وحدت وارو شراب سينن جي مٽڪن مان جوش کائي ٻاهر نڪرڻ لڳو، ۽ هرهڪ در و ديوار مان "همہ اوست" جي صدا اٿڻ لڳي.

انهيءَ زماني (١١٢٨ھ) ۾ اعظم خان (١) صوبي جو ناظم ٿي آيو، جنهن اچڻ سان فقيرن کان معافي-زمين جي ڍل اڳاڙڻ جي تقاضا ڪئي. جنهن تي فقيرن شاهي معافي هئڻ سببان ڍل ڏيڻ کان انڪار ڪيو. ناظم کي انهيءَ تي ڪاوڙ لڳي، ۽ جيڪي ڪيني پرور ۽ مدعي ماڻهو موقعي جي تاڙ ۾ هئا، تن کي بہ وجهہ ملي ويو. پيشڪارن ۽ متصدين جي مشوري سان بادشاهہ جي خدمت ۾ عريضو موڪليو ويو، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو تہ "فقيرن بادشاهي حاصل ڪرڻ جي سٽ سٽي آهي، ۽ 'خليفة الله' (يعني بادشاهہ) جي حڪمن مڃڻ کان انڪاري آهن".

غفران منزلت، ميان يارمحمد ملقب بخدايارخان بن نصير محمد بن الياس بن دائود بن آدم ڪلهوڙي ۽ ٻين سڀني زميندارن ۽ اربابن ڏانهن - جن جي فقيرن جي جماعت سان پراڻي عداوت هئي - حڪم پهتو. پڻ سيوي ۽ ڍاڍر جي خوجن کي بہ گهرايو ويو. اهڙيءَ طرح ايتري فوج گڏ ڪئي ويئي، جو شمار ڪونہ ٿي ٿي سگهيو. ماڪوڙين وانگر هشام ۽ اژدهام اچي مڙيا. اهي سڀئي فقيرن جي مسڪن تي اچي پرتيا.

خادمن (بزرگ کي) گهٽوئي عرض ڪيو تہ پهچڻ کان اڳ، وات تي پهچي ڪين منهن ڏجي; ليڪن شاهہ خدا آگاهہ اڳرائي ڪرڻ جي اجازت نہ ڏني، ۽ ڪنج عزلت اندر ياد الاهيءَ ۾ مشغول ٿي، خدائي ڪارخاني جي تماشي جو انتظار ڪرڻ لڳا. تان جو لشڪر پهچي، سڄي شهر پناهہ کي وڪوڙي ويو، ۽ چئني طرفن کان هاٿيءَ جيڏيون توبون تيار ڪري بيهاريون ويون.

---

(١) اعظم خان ولد صالح خان بن فدائي خان، لطف علي خان جي معزول ٿيڻ تي ٺٽي جو نواب مقرر ٿيو. ٻهرين خواجا محمد خليل خان کي نائب ڪري موڪليائين، پوءِ پاڻ آيو. ١١٢٨ کان ١١٣١ھ جي آخر تائين رهيو. ڪانئس پوءِ ١١٣٢ھ ۾ نواب مهابت خان ڪاظم خلف محمد منعم خان آيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”اقتل الموذي قبل الايذا“ جي حڪم مطابق، ١٨- ذيقعد ١١٢٩ھ جو، اڄا رات جو چوٿون پهر باقي هو، جو (خاموشيءَ سان) قلعي مان نڪري، هٿيارن پهنوارن جي ڪميءَ هوندي بہ، ڪاٺ جي مُٺن واريون ترارايون کڻي، فقير مخالف لشڪر تي اچي پرتيا، ۽ اهڙو وڙهيا جو رستم جو پٽو بہ هوند خوف کان ڦاٽي پوي. ڪيترا مخالف اجل جو شڪار ٿيا ۽ جيڪي بچيا، سي

كانهم حمر مستنفرة فرت من قورة (١).

جي مصداق اٿي ڀڳا. خبر نٿي پوي تہ ڪاڏي وڃن يا ڪنهن سان وڙهن. ”شاهت الوجوه“ (٢) جي سرائي اکين ۾ گهميل هين، ۽ ”و ما رميت اذا رميت ولا كن الله رمي“ (٣) جو تير جگر ۾ پيوست هئن.

انهيءَ ڀاڄڙ ۾، اوچتو هڪ فقير کي پير ۾ ڪاني لڳي، جنهن تي سندس زبان مان ”يا الله“ جي صدا نڪري ويئي. سيني فقيرن پنهنجي دستور مطابق انهيءَ صدا تي ”الله! الله!“ جو نعرو بلند ڪيو، جنهنڪري دشمن جي فوج کي خبر پئجي ويئي تہ اهو حملو فقيرن جي جماعت جو آهي، ۽ هنن مُڙي فقيرن تي ايڏي زور سان حملو ڪيو جو کين هزيمت کائڻي پئي.

شاهہ عنايت الله فقيرن کي جهلي ڇڏيو هو تہ هو ڪوبہ نعرو نہ هڻن، ۽ جيڪڏهن ”من سكت سلم“ جي وصيت تي عمل نہ ڪندا تہ شڪست کائيندا. ليڪن تقدير اڳيان ڪنهن جو چارو!

آخرڪار چار مهينا اهو محاصرو هليو، ۽ ”اشد البلاء علي الانبياء ثم الامثل ثم الامثل“ (٤) جي مصداق جماعت قلعي بند، سختيءَ ۾ رهي؛ ٣- صفر ١١٣٠ھ جو نيٺ ”السيف آخرا'لخليل“(٥) تي ڪاربند ٿي، شوق الاهيءَ ۾ سرمست ۽ مشيت نامنتهائي تي آمادو ٿي، سيني فقيرن سميت مقابلي لاءِ ٻاهر نڪتا- ڏاڍ قدرت جي مرضيءَ ۽ منشا جو مشاهدو مائٽجي.

مدعين جون تراريون مانيون هيون. فقيرن جي مقابلي ۾ مخالفن جي پاسي جو پلاءُ هيٺ هو، تنهنڪري هنن حيلبازيءَ ۽ مڪاريءَ کان ڪم

---

(١) ترجمو: جڻ تہ اهي گڏهہ آهن، جيڪي ڇرڪ پيري، شينهن کان وٺي ڀڳا آهن.
(٢) اهي لفظ حضورجن ”جنگ بدر“ جي موقعي تي، پٿرن جي مٺ مخالف لشڪر ڏانهن اڇلائيندي فرمايا هئا، ۽ انهيءَ مٺ وارن پٿرن، دشمن جي سڄي لشڪر جي اکين کي انڌو ڪري ڇڏيو هو. (٣) ترجمو: جڏهن تو پٿريون هنيون هيون، تہ اهي تو نہ، بلڪ الله هنيون هيون. (٤) سڀ کان سخت آزمائش نبين جي ٿيندي آهي، پوءِ اوليائن جي، ۽ ان کان پوءِ درجي بہ درجي. (حديث) (٥) آخري حيلو ترار آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورتو. محمد خان والد خدا يار خان (ڪلهوڙي) ۽ شهداد بلوچ (١) وغيره سپهه سالارن ڪلام مجيد وچ ۾ آڻي، فقيرن جي گروهه سان واعدو ڪيو ته بزرگ جيڪڏهن نواب (اعظم خان) اڳيان اچي پيش ٿيندو ته هرڪنهن جي جان ۽ مال محفوظ رهندو.

اجائي ڪشت و خون ٿيڻ کان پرهيز ڪندي، آخر انهيءَ واعدي تي لڳي، ١٥- صفر ١١٣٠هه تي بزرگ (نواب وٽ) اچي پيش ٿيو. ”اولائڪ ڪالانعام بل هم اضل سبيلا“(٢) جي مصداق ”فمن نڪث فانما ينڪث علي نفسه“(٣) تي عمل ڪندي، مدعين واعدن کي پٺيءَ پاڙنهن اڇلائي ڇڏيو.

مير علي شير مرحوم انهيءَ جاءِ تي وضاحت ڪانه ڪئي آهي ته بزرگن سان نواب، ان وقت ڪهڙو سلوڪ ڪيو. ليڪن اڳتي هلي جيڪي عبارتون آيون آهن، تن مان ظاهر ٿئي ٿو ته بزرگن کي گرفتار ڪري نئي آندو ويو ۽ ڪجهه عرصي بعد کين شهيد ڪيو ويو. شهادت جو واقعو، مير علي شير هيٺين ڪنايي ۽ تلميح سان بيان ڪيو آهي:

> ”جڏهن انهيءَ وارستهءِ ازل، دنيا جي پنجن وقتن تي چار تڪبيرون هڻي، حواس خمسه کي وداع چيو ته پنجن عددن جي ڪميءَ سان، جيڪي حواس خمسه جي نڪرڻ ڏانهن اشارو ڪن ٿا، ”ما قتلوه يقيناً بل رفع“(٤) مان ١١٣٠ کان ١١٣٥هه جا لفظ، تاريخ لاءِ نڪتا. ”آه مظلوم حق“ مان به اهو سال (١١٣٠هه) برآمد ٿئي ٿو، ۽ راقم جي هيٺين بيت جي آخري مصرع مان پڻ ساڳيو سال نڪري ٿو.
>
> ڪلڪ ’قانع‘ خـادم خدام آن ذوالمجد و همم،
> ”بوده قطب عهد خويش او“ سال وصلش زد رقم.“
>
> — ١١٣٠هه.

’قانع‘ مرحوم، ان کان پوءِ نواب اعظم خان ۽ شاهه شهيد جي وچ ۾ (نئي ۾) جيڪي سوال جواب هليا، سي هن ريت ڏنا آهن. لکي ٿو ته سوال

---

(١) روايت آهي ته مير شهداد بلوچ، شاهه شهيد جو سينڌو هو. (٢) هو ته چوپايا آهن، بلڪ انهن کان به زياده گمراهه راهه آهن. (٣) جن واعدا ٽوڙيا، انهن جڻ پاڻ سان عهد شڪني ڪئي. (٤) کيس يقيناً قتل ڪونه ڪيو ويو بلڪ مٿي کنيو ويو. مٿينءَ عبارت ۾ پنجن وقتن جو اشارو نماز جي وقتن ڏانهن آهي، ۽ چئن تڪبيرن جو استعارو جنازي نماز جي تڪبيرن ڏانهن آهي. جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته دنيا جي پنجن وقتن نماز تي (جيڪو فقيرن جو دنيا ۾ ڪم آهي) جنازي نماز جون چار تڪبيرون هڻي، حواس خمسه کي وداع چيائون، يعني شهيد ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جواب جيڪي ڏيا، تن جو قصو تہ ڏکهو آهي؛ حافظ جي بيتن، قرآني آيتن خواهہ حديثن کان علاوه، ٻيو هڪ بہ اکر شاهہ شهيد جي زبان مان ڪونہ ٿي نڪتو. مثلاً، ڏوري ۾، هن طرح سوال جواب هليو:

ناظم سوال ڪيو: تو اها شورش ڇو برپا ڪئي؟

پاڻ هيءَ رباعي جواب ۾ چيائون:

آن روز کہ توسن فلک را زين کردند، آرايش مشتري ز پروين کردند؛
اين بود نصيبِ ما ز ديوانِ قضا، مارا چہ گنہ! قسمتِ ما اين کردند.

شيخ محمد رضا شاعر نواب جو همراهي هو، تنهن وچ ۾ ورندي ڏني:

دولت بيدار بشو، عالم خوابست اينجا،
حرف بيهوده مگو، پاي حسابست اينجا.

پاڻ فرمايائون:

درکوي نيک نامي ما را گذر ندادند،
گر تو نمي پسندي تغير کن قضا را.

نواب چيو: هاڻي مصيبت اچئي ٿي، تيار ٿيءُ!

پاڻ چيائون: البلاء للولاء کاللهب للذهب" (١)

نواب چيو: پاڻ کي بدنام ڪري، مصيبت جي تير جو ڇو نشانو بڻايئي؟

پاڻ فرمايائون:

عاشق چہ کند گر نکشد بارِ ملامت، با هيچ دلاورِ سپر تيرِ قضا نيست.

نواب چيو: هن وقت تون ڪُسين ٿو، تڏهن بہ ڏيکهہ ڪونہ ٿو ڇڏين.

پاڻ چيائون:

هرگز نميرد آنکہ دلش زنده شد بعشق، ثبت است بر جريدهء عالم دوام ما.

نواب چيو: "اولوالامر" جي حڪم کان تو ڇو منهن موڙ ڪئي؟

پاڻ فرمايائون:

مان مريدان رو بسوي ڪعبہ چون آريم، رو بسوي خانہء خمار دارد پيرِ ما.

نواب چيو: بڏاء، هاڻي ڪهڙي آرزو اٿئي؟

شاهہ شهيد فرمايو:

من همانذم کہ وضو ساختم از چشمہء عشق،
چار تکبير زدم يکسره بر هرچہ کہ هست.

جڏهن کين جيل ۾ بند ڪيو ويو، ان وقت هي بيت پڙهيائون:

ساقيا برخيز در ده جام را، خاک برسر کن غم ايام را.

---

(١) دوستيءَ لاءِ آزمائش ائين آهي جيئن سون لاءِ باهہ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن شهادت جو پيالو پيئڻ لڳا، ان وقت زبان حال سان فرمايائون:

رهانيدي مرا از شرِ هستي، جزاک الله في الدارين خيرا.

بزرگ جي طالبن ”يا ايها الذين آمنو اذکروالله ذکرا“(۱) جي مصداق، توحيد جو دم هڻندي، دمبدم تيغ بيدريغ جي اڳيان پنهنجي ڳچي آندي ٿي.

در مطبخ عشق جد نکو را نکشند، لا غر صفتان زشت خو را نکشند؛
گر عاشق صادقي! ز کشتن مهراس، مردار بود هر آنکه، او را نکشنده

مير علي شير لکيو آهي ته ’ان ڪان پوءِ (يعني شهادت کان پوءِ) نواب شهر ۾ ڏاڍو گهمارائي ڇڏيو ته ڪوبه ماڻهو ”يا الله!“ جو نعرو نه هڻي، ۽ جيڪو حڪم عدولي ڪندو، ان کي ترار جي ڌار تي رکيو ويندو“. فاعتبرو يا اولو الابصار!‘

مير ’قانع‘ لکي ٿو ته ”سبحان الله، خالق جا رنگ آهن، پنهنجي ناليوارن کي ڪهائي ڇڏي ٿو. ليڪن عشقبازن جو مقام آهي ئي اهو.

منه پا بوالهوس در عشق کين ره بس خطرناک است،
درين منزل سر عاشق فتاده بر سر خاک است“.

”مقالات الشعراء“ ۾ شاهه شهيد جي فقط هڪ مريد مير جان الله شاهه رضويءَ جو ذکر آيو آهي، ۽ سندس ”ساقي نامه“ جا اهي شعر به ڏنا اٿس، جيڪي شاهه شهيد جي سلسلي ۾ آهن. مير صاحب لکي ٿو:

”سر گروه مشائخ کرام، زبدهء اولياء ذوالاحترام، صاحبي سلسله سنيه، ذکر اذکار خفيه و جليه. يعني مير جان الله شاهه رضوي بکري، شاهه شهيد جي مريدن مان آهي، ۽ اڄا تائين (۱۱۷۴ھ) ايقان جي ساڳيءَ وات، ۽ عرفان جي انهيءَ مسلڪ جو سالڪ ٿيو، پنهنجي ڳوٺ (روهڙيءَ) ۾ هڪ جهان کي ارشادن ۽ اذڪارن جي ذريعي، مثيزءَ وات تي لائي رهيو آهي“.

انهيءَ ڪتاب تيار ٿيڻ وقت مير صاحب اڃا حال حيات هو. مرشد جي ڳولا ۾ جيڪو پاڻ ”ساقي نامه“ چيو اٿس، ان جو هيٺيون اقتباس مير علي شير ڏنو آهي: (۲)

---

(۱) اي ايمان وارؤ! الله جو تمام گهڻو ذکر ڪندا رهو. (۲) مير جان الله شاهه جي ديوان ۾ بزرگن جي سلسلي ۾ ڪيئي قصيدا موجود آهن. سندن شهادت تي، مير صاحب هڪ قصيدو لکيو، جنهن جو هڪ شعر هي آهي:

برخاست تا نشاند شمع وجود حق را، غافل که سر بريدن افزون کند ضياي.

دم تحقيق در جانم اثر کرد،   بجستجو دل ديوانه سر کرد.
تفحص‌گير پيران گشتم از جان،   نشان جستم ز هر کوه و بيابان.
جنون را مشتري گرديد هوشم،   شکيباي بغارت دار جوشم.
محبت کرد اسباب سفر راست،   دل از خط وطن في‌الفور برخاست.
طلب از شوق در آتش نشاندم،   گلِ وحشت بفرقِ دل فشاندم.
چو بوي گل بغربت سر کشيدم،   دل آشفته در بر ميدويدم.
گه از دريا طلب کردم بخاري،   گه از کهسار ميجستم شراري.
دماغم شد ز سوداي طلب خشک،   بهر آهو نشان ميجستم از مشک.

نمي آسودم از بي تابيِ دل،   دوان چون موج از ساحل بساحل.
چو نقشِ پا بهر راهي که رستم،   نشانِ گلشن مقصود جستم.
گهي از گريه در دريا فتادم،   گه از آهي بصرصر سر نهادم.
"بسيوستان" رسيدم دردمندي،   طلبگارِ جمال هوشمندي.
تماشاي "قلندر" کردم آنجا،   هواي فقر درس کردم آنجا.
بسي ديدم درآنجا "هائي هوئي"،   نديدم از گلِ مقصود بوئي.
نديدم مرهم آنجا ريش دل را،   سراسيمه کشيدم سر بصحرا.
بچشم خونفشان و چهره کاهي،   شدم در آب سوي "تته" راهي.
سر از شور طلب لبريز سودا،   بصد رنگم پريشاني مهيا.
گهي نوميد در حسرت نشستم،   گهي سير عرب را نقش بستم.
بديسان بود روزم بيقراري،   شبم ميرفت در اختر شماري.
شنيدم در سواد سند پيريست،   ز پا افتادگان را دستگيريست.
نشسته بر سرير اوج ارشاد،   دلِ غم کشتگان را ميکند شاد.
کشيده خويش را بيرون ز کثرت،   چکان درجام جان سرجوش وحدت.
چو دريا موج زن پيوسته جامش،   کدوي مستفيض فيض عامش.
فتان خيزان بدان سوره گرفتم،   سراغِ گلشن آن شه گرفتم.
رسيدم بر در ....،   طلبگارِ جمال جانفزايش.
خبر کردند نزديکانِ درگاه،   کز اينسان آمده شوريده از راه.
چو مشتاقان سراپا شوق خدمت،   تمنا ميکند ديدار حضرت.
بجوش آورد درياي کرم را،   اشارت کرد کاريد آن درم راه.
ز سرپا ساخته در پيش رفتم،   جمالش ديدم و از خويش رفتم.
دل و ديده همه محو لقايش،   سرِ آشفته افگندم بپايش.

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

بلطف و مرحمت بنشاند پيشم، کرم کرد از نوازشهاي خويشم.
باستفسار احـوالـم بپرداخت، دلم ممنون اخلاق حسن ساخت.
کمالي ديدم از حد بشر دور، دل و جان در هواي عشق رنجور.
مجسم صورت نـــورِ الاهي، تماشا کـــرد اشيا را کماهي.
محقق عـارفي کامل عياري، بهارِ حـســن را آئينه داري.
مُبرهن از رخش انوارِ عرفان، مُبين در دلش اسرارِ رحمان.
کشيده خويش را بيرون ز تلوين، نشسته بر سريرِ عز و تمکين.
درون مجذوب بيرون سالکِ وقت، بروزِ معرفت شد مالکِ وقت.
بذات اندر صفات خويش ساري، تصرف بـر همه اکوانش جاري.
بـراهِ مستقيم شـــره مساح، تماشا کــردهء اشباح و ارواح.
نـرفته در ره پـا لغز نقصان، مبرا ذاتش از تلويث امـکان.
دلش را تکيه بـر نورِ تجلي، تصور را ز تصديقش تسلي.
نيفگنده مصلا بـــرســرِ آب، چو خش هرگز نگرديده بگرداب.
چو گوهر در دل درياست جايش، همه امـواج رقصان در هوايش.
رمــوزِ غير را بيند هـويـدا، بـکـشفش جمله پنهانست پيدا.
زمغز خويشتن چون پوست بر کند، فتاده تا گلو خون بسته در قند.
بتعليم حقش کــردند دانـــا، وراثــت يـــافت از علم لدنا.
فرو بست آرزو را در بروي، درين ميدان بچوگان برد گوي.
بـدرد عـاشقي هـمراز گشته، بمعشوق ازل دمــســاز گشته.
نه بندد بـرهم اوهــام گماني، کلامش مخبر از کشف عياني.
برون دارد ز دست هجر وصلي، عدو را نيست همچون زوج فصلي.
ترشح کرده در اطوارِ حالش، جهد حکمت برون از قيل و قالش.
ز شدتهاي ره آمـد بفرحت، کشاده در بيان ينبوع حکمت.
بتلقينم چو لب را آشنا کرد، بحرفي مسکه از دوغم جدا کرد.
حجاب چشم را از جان برانداخت، نهان را در عيانم جلوه گر ساخت.
شرابِ بيخودي درجام من ريخت، غبارم از پــرند حيرتم بيخت.

”مقالات الشعرا“ ۾ شاهه شهيد جي فقط هڪ مريد مير جان الله شاهه رضويءَ جو ذڪر آيو آهي، ليڪن دوران مطالعي سنڌس هڪ ٻئي مخلص عقيدتمند، شاهه اسماعيل صوفيءَ، جو به ذڪر، بحيثيت شاعر جي، ملي ويو. ٻئي ماخذ تي لکڻ کان اڳ مناسب آهي ته انهيءَ بزرگ سان به ملاقي ٿيندا هلون. ”مقالات الشعرا“ جي صاحب، هن ريت سندس احوال بيان ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه اسماعيل صوفي، شيخ عبدالله انصاريءَ (١) جي اولاد مان هو؛ شاهه عاشق الله جو مريد ۽ جناب حضرت شاهه عنايت الله صوفيءَ جي مخلصن مان هو. هن ويجهڙائيءَ ۾ سندس جهڙو صاحب ڪمال ۽ اهل حال ڪونه ڪو ٿيو. زبان سندس صفت ۽ ساراهه ڪان معذور آهي، جيتري به وصف ڪجي اها ٿوري آهي؛ سندس ڪرامتن مان هڪ ته سندس طبابت هئي، جو لاعلاج ۽ مرندڙ مريضن کي اهڙيءَ دوا جي ذريعي جيئندان ڏيندو هو، جو جونئه اها دوا ڪو عقلمند طبيب ان مرض لاءِ نه ڏئي. گويا دوا بهانو هئي، حقيقت ۾ سندس نظر شفا اثر جو ئي سارو ڪيڏ هو.

هميشه استغراق ۾ رهندو هو، ۽ مولانا روم (٢) جي مثنويءَ جو درس دل نشين نموني ۾ ڏيندو هو. جنهن کي سندس زيارت نصيب ٿي هوندي، اهو ئي ڄاڻندو هوندو ته ڪهڙي پايي جو بزرگ هو. مير 'قانع' نموني طور هڪ فارسيءَ جو شعر ڏنو آهي:

دوست گرچه جمله مغز و پوست ماست
در برون هر چيز بينم دوست ماست (٣).

اسان مٿي هڪ شاعر محمد رضا جو ذڪر ڪري چڪا آهيون، جيڪو نواب اعظم ۽ شاهه عنايت جي مڪالمي وقت موجود هو ۽ مڪالمي هلندي، شاهه کي مخاطب ٿي، هي بيت چيو هئائين:

دوست بيدار بشو عـالـم خوابست اينجا،
حرف بيهوده مگو پاي حساب ست اينجا.

مير علي شير "مقالات الشعرا" ۾ ان جو به ذڪر آندو آهي. لکي ٿو ته "اهل ٺٽي جو هو، ليڪن بکر ۾ بود و باش ڪئي هئائين، فارسيءَ ۽ عربيءَ جو ماهر هو. عالمگير ڪان وٺي، محمد شاهه تائين (١٠٦٨هه تا ١١٦١هه)

(١) شيخ الاسلام ابو اسماعيل عبدالله بن محمد بن علي الانصاري، الهروي الحنبلي مشهور بہ "پير هري" تولد ٢ شعبان ٣٩٦هه - وفات ذوالحج ٤٨١هه. (٢) مولانا جلال الدين محمد بن سلطان العلماء بهاء الدين محمد بن حسين الخطيبي - تولد ٦٠٤هه، وفات ٦٧٢هه. (٣) تحفة الڪرام ۾ هن بزرگ جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪو پنهنجي جاءِ تي ايندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بکر ۾ سرڪاري حدن تي رهندو آيو. علامه عبدالجليل بلگرامي (۱) سان خاص دوستي هيس. علامه مرحوم جڏهن موڪل تي هندستان ويو ته پنهنجي پاران ڪيس ٿي نائب ڪري ويو. ٿتي ۾ پڻ سرڪاري ماڻهن وٽ ايندو ويندو هو؛ شاهه عنايت واريءَ جنگ ۾ نواب اعظم خان سان گڏ هو. سندس عزيز ٺٽي ۾، ۽ پٽ بکر ۾ رهندا هئا. مير 'قانع' سندس وفات (۱۱۴۳ھ) جي تاريخ هن طرح چئي:

محمد رضا داده جان، در جنان شد (۲).

"جان" جا عدد سندس ڏالي جي عددن مان ڪڍي ۽ "جنان" جا عدد وجهبا ته سن نڪري ايندو.

---

(۱) علامه عبدالجليل بلگرامي (ولادت ۱۳ شوال ۱۰۷۱ھ - انتقال شب - شنبه ۲۳ ربيع الاخر ۱۱۳۸ھ) سنڌ ۾ ۱۱۱۷ھ کان وٺي ۱۱۳۶ھ تائين وقايع نويسيءَ جي عهدي تي سرفراز هو. سيوهڻ ۾ رهندو هو ۽ بکر ۾ پنهنجو نائب رهائيندو هو. وقت جو جيد عالم ۽ اهل دل بزرگ هو؛ ۱۱۲۶ھ ۾، محمد رضا کي نائب ڪري پاڻ دهليءَ ويو، اتان وري پنهنجي پٽ مير سيد محمد بلگراميءَ کي ساڳئي عهدي تي مقرر ڪرائي موڪليائين، جيڪو صاحب ۱۱۳۳ھ ۾ سيوهڻ پهتو ۽ ۱۱۴۳ھ تائين اتي رهي، انهيءَ سال ۾ مير غلام علي آزاد کي پنهنجو نائب ڪري، ڳوٺ هليو ويو. ۱۱۴۵ھ ۾ وري آيو، ۽ ۱۱۴۷ھ ۾ مير غلام علي هتان هليو ويو، ۽ مير محمد پاڻ هتي رهيو، جيسين نادرشاهه وارو هنگامو ٿيو؛ ۽ سنڌ مان ۲۵ تاريخ رمضان ۱۱۵۵ھ جو آخري طرح هليو ويو. (۲) مير غلام علي آزاد، شيخ محمد رضا جو ذڪر "يد بيضا" ۾ ڪيو آهي، مير 'قانع' وارن لفظن ۾ ئي سندس حال بيان ڪيو اٿس، وڌيڪ فقط اهو اضافو آهي ته مير غلام عليءَ سان به سندس ملاقاتيون هيون، ۽ لکي ٿو ته نهايت عزيز ماڻهو هو (نسخه خطي). مير غلام عليءَ جو نانو مير عبدالجليل سنڌ جي وقايع نويسيءَ لاءِ مقرر ٿي، ۲۴ رجب ۱۱۱۷ھ جو پنهنجي هيڊ آفيس سيوهڻ ۾ اچي مقيم ٿيو، ۽ ۱۱۲۶ھ ۾ شيخ محمد رضا کي نائب مقرر ڪري، ٿوري عرصي لاءِ موٽي دهليءَ ويو. اهو ئي دور آهي جنهن ۾ عطرخان ۽ لطف علي خان جو فساد شروع ٿيو، ۽ لطف علي خان بلڙيءَ جي سادات جو طرف وٺي، شاهه جي مخالفن کي موڪل ڏيئي ڇڏي. مير عبدالجليل ۱۱۲۶ھ ۾ ويو ۽ ۱۱۳۳ھ ۾ سندس پٽ ۽ محمد آيو، اهو سمورو وقت شيخ محمد رضا نائب هو، ۽ شاهه شهيد جي جهيڙي ۽ شهادت وارو واقعو سڄو سندس وقايع نويسيءَ واري دور جو قصو آهي. مٿين سيدن مان هوند ڪو هتي هجي ها، ته انهيءَ طرح مرڪزي حڪومت، ٺٽي جي نواب جو ساٿ نه ڏئي ها، ۽ واقعي جي اصليت کان آها ايترو بيخبر نه هجي ها. وقايع نويس چونڪ محمد رضا هو ۽ محمد رضا جو نواب اعظم خان سان رستو هو، تنهنڪري هن جيڪي هتان اطلاع موڪليا هوندا، سي پڻ مٿيل منصوبي جي پنيرائيءَ ۾ هوندا. سيدن جي موجودگيءَ ۾ ڪم از ڪم صحيح واقعات شاهي دربار تائين پهچن ها.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻياض "قانع": اسان جي سامهون مرحوم مير 'قانع' جو پنهنجي هٿ اکرين لکيل هڪ بياض آهي، جنهن ۾ هن مختلف شاعرن جي پسنديده فارسي بيتن جو انتخاب ڪيو آهي. شاهه عنايت جي نالي تي ان ۾ هيٺيون شعر درج آهي:

سرو مي ترسد ڪه بالِ قمريان را بشڪنند
سخت مي پيچد بخود از حيرتِ رفتار او

هن وقت تائين اسان کي نه شاهه جو ڪو ٻيو بيت مليو آهي، ۽ نه وري ڪو تفصيل ڏي ملي آهي ته شاهه شهيد سنڌيءَ يا فارسيءَ جو شاعر به هو. مير 'قانع' "مقالات" ۾ به انهيءَ سلسلي ۾ ڪو ذڪر ڪونه ڪيو آهي؛ شاهه شهيد جيڪڏهن شاعر هجي ها، ته هوند ضرور سندس ذڪر "مقالات" ۾ ڪيو وڃي ها. بهرحال بياض ۾، جنهن صورت ۾ مٿيون شعر سندس نالي منسوب ڪيو ويو آهي، تنهنڪري اسان به ان کي هن مضمون ۾ آڻڻ مناسب سمجهيو.

تحفة الڪرام: "مقالات" جي ختم ٿيڻ کان ست سال پوءِ مير 'قانع' پنهنجو شهره آفاق ڪتاب "تحفة الڪرام" ١١٨١هه ۾ لکيو، جنهن ۾ پڻ هن مختلف جاين تي شاهه شهيد، سندس خاندان ۽ سندس متعلقين جو ذڪر ڪيو آهي. سڀ کان پهرين نواب اعظم خان جي ضمن ۾ شهادت واري واقعي کي بيان ڪيو اٿس، لکي ٿو ته –

"نواب اعظم خان ولد صالح خان بن فدائي خان، سيد هو، ۽ خان جهان ڪوڪلتاش جي پاءُ جو ڏهٽو هو. مير لطف علي خان (رضوي ٺٽوي) جي معزول ٿيڻ بعد پنهنجي جلوس فرخ سيريءَ ۾ ١١٢٨هه ٺٽي جي صوبيداري کين ملي. پهرين هن خواجا محمد خليل کي پنهنجو نائب ڪري موڪليو ۽ پوءِ پاڻ به اچي پهتو. مير 'قانع' اڳتي هلي لکي ٿو ته "شيخ حق شناس، شريعت اساس، گوهر يڪتا ۽ بحر حقيقت، شناساي دقايق رموز طريقت، مرشد مرشدان خدا آگاهه، شاهه عنايت الله صوفيءَ جي شهادت جو واقعو سندس دؤر ۾ ظهور پذير ٿيو."

واقعي جا تفصيلات اهي ئي ساڳيا ڏنا ويا آهن، جيڪي "مقالات" ۾ اچي چڪا آهن، البت چند ڳالهيون نيون ۽ ڪن واقعن جي وضاحت ٿيل آهي، جا هن ريت آهي:

١- ٻلڙيءَ جي سيدن جي نااتفاقي هن ڪري ٿي، جو سندن مريد ڪاٺن ڇڄي، شاهه شهيد جي سلسلي ۾ داخل ٿيا ٿي.

٢- نورمحمد پليجي ۽ حمل جت جي مخالفت جو سبب اهو هو، جو

انهن جا ڪڙمي ڪاري، سندن زمينون ڇڏي، شاهه جي خدمت ۾ وڃي رهيا هئا.

۳- اعظم خان بادشاهه جي حضور ۾ عرض ڪري، اتان ميان يارمحمد ڪلهوڙي ۽ ٻين بااثر ماڻهن جي ذالي، امداد ڏيڻ لاءِ حڪم گهرايا.

۴- ۹ صفر ۱۱۳۰هه جو، جيڪي نواب جي دل گهريو سو ڪيائين، (يعني شهادت عمل ۾ آئي).

۵- ٿٺي ۾ موٽي اچڻ بعد نواب، لشڪر ۽ جنگ تي ٿيل خرچ ٺٽي جي واپارين مٿان مڙهيو، جنهن جي ڪري سخت ناراضگي پيدا ٿي، ۽ مخدوم رحمت الله طالب العلم(۱) جيڪو انهيءَ دور جو جيد عالم، خدا شناس ۽ وڏي اثر وارو بزرگ هو، سو نواب جي انهيءَ ظلم تي سخت ناراض ٿيو ۽ بيحد مخالفت ڪيائين؛ ليڪن جڏهن نواب نه مڙيو، تڏهن مخدوم صاحب پاڻ شهر ڇڏي هليو ويو؛ چاڪاڻ تہ جتي اهڙا ڪلور پيا ٿين، اتي رهڻ ڪيس جائز نظر نہ آيو. نواب جون اکيون، جنهن صورت ۾ حق شناسيءَ کان پوريل هيون، تنهنڪري، ظاهر ۽ باطني علومن جي انهيءَ جامع بزرگ کي تڪليفون ڏيئي، شهر ۾ واپس گهرائي، کيس بنديخاني ۾ وجهي ڇڏيائين. انهيءَ سبب ڪري، ويتر خلق خدا جي ۾ ناراضپو وڌيو، ۽ آخر جڏهن فرخ سير جو ستارو غروب ٿيو (۱۱۳۱هه) ۽ رفيع الدرجات (۱۱۳۱هه) ۽ رفيع الدوله (۱۱۳۱هه) جي بہ پڄاڻي ٿي ۽ محمد شاهه بادشاهه غازيءَ جي بخت جو سج اڀريو، ان وقت ۱۱۳۱هه ۾، نواب اعظم خان بہ معزول ٿيو ۽ سندس جاءِ تي نواب مهابت خان آيو.(۲)

---

(۱) مخدوم رحمة الله، مخدوم آدم جي پاڻ، مخدوم علي احمد قمري جي اولاد مان هو، وڏو صاحب فضيلت بزرگ ۽ جيد عالم هو، درس تدريس جو مشغل هئس. مخدوم عبد الجليل، ٺٽي جو مشهور عالم، مخدوم ضياءُ الدين جو چاڻو سندس فرزند هو. سندس پيا پٽ ميان محمد صادق ۽ مخدوم نعمت الله پڻ وڏي مان ۽ مرتبي وارا بزرگ هئا. وڌيڪ احوال ڏسو تحفة الڪرام جلد ۳- ۲۳۶، ۲۲۲، ۱۹۵- مقالات الشعرا- مخدوم رحمة الله ۱۱۳۷هه ۾ فوت ٿيو. (۲) شاهه عالم جي وزيراعظم نواب محمد منعم خان، خان خانان جو پيءُ نواب مهابت خان، ۱۱۳۳هه ۾ ٺٽي ۾ آيو ۽ نهايت نيڪ، شريف، ڪم آزار، چڱيءَ ليت وارو امير هو. غربا پروري ۽ ساز سلوڪ ۾ مشهور هو، فارسيءَ شاعريءَ ۾ استاد هو، تخلص "ڪاظم" هئس. ۱۱۳۵هه ۾ ٺٽي منجهه فوت ٿيو. سندس پٺيان سندس صغير پٽ في الحال قائم مقام ٿيو، نواب جي بيگم انتظام سنڀالڻ لاءِ رضي محمد خان کي موڪليو، جيڪو ۱۱۳۶هه وارو هڪ سال رهيو، جنهن بعد نواب سيف الله خان ٺٽي جي صوبيداريءَ تي مقرر ٿيو، جنهن شاهه عبد الغفور هالائيءَ جي پاڻ عبد السميع خان کي نيابت لاءِ ڏياري موڪليو ۽ پاڻ ۱۱۳۷هه ۾ آيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه شهيد جي خاندان جو احوال: مير 'قانع'، "تحفة الڪرام"

۾ شاهه شهيد جي خاندان جو ذڪر ڳوٺ نصريي جي عنوان هيٺ آندو آهي. اهو ڳوٺ ميران پور جهوڪ سان گڏ آهي ۽ هاڻي ڦٽو پيو آهي، شاهه شهيد جي بزرگن جون قبرون انهيءَ ويراني ۾ اڃا به ظاهر آهن.

"مقالات الشعرا" جي عنوان هيٺ اسان شاهه شهيد جو جيڪو نسب نامو ڏيئي آيا آهيون، سو هن ريت آهي، جنهن کي ذهن ۾ رکي "تحفة الڪرام" ۾ آيل احوال پڙهڻ گهرجي. — شاهه عنايت الله بن مخدوم فضل الله، بن ملا يوسف، بن ملا شهاب الدين، بن ملا آجب، بن مخدوم صدو(١) لانگاهه.

متين بزرگن جو احوال تحفة الڪرام جي صاحب هن ريت ڏنو آهي:

(١) مخدوم صدو: هي بزرگ، وقت جي اجل مشائخن مان هو، ترڪ مال جي هيءَ حالت هئي، جو رات ٿيڻ تي متئن مان پائي به هاري ڇڏيندو هو ۽ فرمائيندو هو ته "نئون سج نئون رزق". سندس ڪافيون ۽ ڪرامتون ڳڻائيءَ کان متي آهن. بزرگ جي مزار نصريي ڳوٺ ۾ عقيدتمندن لاءِ زيارتگاهه آهي. سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي اولاد مان اڪثر سادات انهيءَ بزرگ جا مريد هئا.

(٢) مخدوم آجب: مخدوم صدوءَ جو فرزند پڻ وڏيءَ ڪرامت جو صاحب هو. هڪ دفعي جي ڳالهه آ ته ڪن ته بزرگ ڪنهن ديهه تي ويو تي، ٿيهريءَ جي نماز وقت درياءَ جي پيڪ تي پهتو، پيڙيءَ وارو پرين پيڪ ڏانهن هو، جنهنڪري درياءَ اڪرڻ جو ڪو وسيلو ڪونه هو. ڏينهن اڃي لڙيو، سرديءَ جو زمانو هو؛ ملازم عرض ڪيو ته جيڪر موٽي هلجي ۽ وري سڀاڻي صبح جو اچي درياءَ ٽپجي. ليڪن پاڻ واپس ڪونه ٿيو ۽ رات اتي ئي رهي پيو. پهر رات گذري، خدا جي قدرت سان درياءُ پنهنجو پاڻ سڪي وڃي ڍنڍ جي مانند ٿيو؛ ۽ آواز آيو ته 'اي شيخ! جي اُڪرڻ جو خيال هجئي ته اِجها وات حاضر آهي؟' پاڻ انڪار ڪيائين، جنهن تي ٻيهر به ساڳيو آواز آيو، جنهن تي مخدوم جواب ڏنو ته 'اسان جو تڪيو الله تي آهي، تنهنجو احسان نه کڻبو.' آخر جڏهن صبح ٿيو ته پاڻ پيڙيءَ جي ذريعي درياءَ ٽپيو(٢).

---

(١) صدو، سنڌيءَ ۾ غالباً صدرالدين جو مخفف آهي. (٢) ڪرامتن جا اهي قصا هن مادي دور ۾ وسهڻ جهڙا نه آهن؛ جنهن دور جو اهو قصو آهي، انهيءَ ۾ اهڙا بزرگ به هئا ۽ اهڙا نيڪ دل ويساهي به هئا. اڄ نه خدا شناس بزرگ، نه ڪائي ڪرامت ۽ نه وري ماڻهن ۾ ئي ويساهه رهيو آهي؛ اکين سان جو ڪنهن اهو اتفاق ڪونه ڏٺو آهي، تنهنڪري ان تي اعتبار ڪونه ايندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۳) **ملا شهاب الدين:** ولد ملا آجب، صالح ۽ ڪامل پاڻهو رب جو هو؛ ڪيس ملا يوسف نالي پٽ ٿيو، جيڪو پڻ فقر ۽ توڪل جو صاحب ۽ معرفت وارو درويش هو. مخدوم فضل الله انهيءَ درويش جو فرزند هو، ۽ آبائي طريقي جو سالڪ ۽ فقير بي رياءُ هو؛ انهيءَ بزرگ جو پٽ شاهه عنايت جهوڪ وارو آهي.

(۴) **شاهه عنايت الله:** مير 'قانع'، شاهه شهيد جي سوانح بيان ڪندي لکيو آهي ته "ابتدائي زندگيءَ ۾ حق جي ڳولا لاءِ، عنايت الله صوفيءَ سياحت ۽ سير ۾ ڏاڍي تڪليف سر تي سٺي. آخر ڪيتريءَ ڳولا بعد، ڪنهن زماني کان پوءِ، شاهه عبدالملڪ وٽ دکن ۾ وڃي رهيو، ۽ اتان فيض وٺي، بزرگيءَ جي انهيءَ درجي ۽ مرتبي تي پهتو، جو زبان انهيءَ جي بيان کان عاجز ۽ قاصر آهي. پنهنجي مرشد جي حڪم مطابق رياضت ۾ ڏاڍيون محنتون ڪيائين. ظاهري علومن ۾ هو شاهه غلام محمد جو شاهجهان آباد (دهلي) ۾ وڃي شاگرد ٿيو، جيڪو بزرگ شاهه عبدالملڪ جو مريد ۽ سندس ڏي ارشاد تي دهليءَ ۾ رشد و هدايت جي مسند وڇايو ويٺو هو.

شاهه غلام محمد، ظاهري علومن جو درس، شاهه عنايت الله کي ڏيئي، پاڻ باطني علومن ۾ سندس شاگرد ٿيو ۽ سندس بيعت ڪيائين. جڏهن شاهه عنايت الله سڀ ڪم پورا ڪري ٺٽي موٽيو ته شاهه غلام محمد به ساڻس گڏيو آيو، ۽ اتي جڏهن شاهه غلام محمد کي وقت جي علمائن، شاهه عنايت جو پنهنجي خاص صوفيائي طريقي تي سجدو ڪندي ڏٺو، تڏهن اچي هنگامو پيدا ڪيائون ۽ شرعي محڪمي ۾ ڪيس گهرائي تعزير ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائون. آخر پنهنجي مرشد جي ارشاد تي، شاهه غلام محمد موٽي دهليءَ ويو، جتي مدت مديد تائين سندس خانقاهه مرجع خلائق رهي.

انهيءَ کان پوءِ، مير 'قانع'، شاهه جي شهادت جو واقعو اختصار سان لکي، سندس اولاد جي سلسلي ۾ هيئنءَ طرح بيان ڪري ٿو:

شاهه عزت الله: شاهه شهيد جو نامپارو فرزند، سندس شهادت بعد، ۱۱۸۶هه ۾ فوت ٿيو.

شاهه سلام الله: سندس ٻيو فرزند، شاهه سلام الله، سالن جا سال صحرا نوردي ڪندو رهيو. رياضت ۾ سخت اذيتون برداشت ڪندو رهيو، ۽ ڪيترو وقت بيخوديءَ ۽ محويت جي انتهائي عالم ۾ غرق هو. ڪن سالن، بلڪ ايامن پڄاڻان انهيءَ حالت مان ٻاهر نڪتو. مشهوريءَ کان بلڪل ٿهندو هو، ۽ وتندو هو لڪندو ۽ ڇپندو؛ سندس متوسل رنج، تڪليف،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏک ۽ اذيت کي روح جي ريجهه سان راحت ۽ آرام تي ترجيح ڏيو وتندا هئا سائس گڏ گهمندا.

سندن کيتريون ڪرامتون مشهور آهن. غلام‌شاهه ۽ عطرخان ڪلهوڙي جي وچ ۾ مخاصمت واري زماني ۾ ڪنهن کي يقين نه هو ته غلام شاهه تخت ۽ تاج جو وارث ٿيندو. هڪ دفعي ماڻهن ڳالهين ڪندي شاهه کان پڇيو، پاڻ فرمايائين ته "(غين) ڪامياب ٿيندو، پر (آهه) غلام‌شاهه!" ٿوري گهڻي ڏينهن آخر ٿيو به ائين. اهڙيءَ طرح جيڪي زبان مان ڪيندو هو، سو پورو ٿيندو هو؛ غلام‌شاهه پاڻ جي جيئري ئي پاڻ گذاري ويو.

ميان زاهد: ولد شيخ خدا آگاهه شاهه ابراهيم صوفي، شاهه عزت‌الله جو نياڻو ۽ انهيءَ گهراڻي جو روشن ڏيئو آهي.

مير 'قانع' انهيءَ خاندان جو ذڪر هن عبارت تي ختم ڪري ٿو -

"خامهء خامڪار چه قدر شرح اوصاف بزرگيء اين خاندان ڪند؟ خدام اين سلسله امروز هم با آنڪه، هزاران هزار در فترت شهادت مرشد بڪار آمدند، و ڪسي ازان دودمان مشيخت دوست نيست، در سنده مريدان بيشمار عيان و نهان اند، و در ديگر بلاد مشائخ ڪبار(١) بتوسل ارادت اين در، داخل اجله اهل ڪمال ميباشند" (١٧١)

شاهه شهيد جا متوسل ۽ معتقد: تحفة‌الڪرام ۾، شاهه غلام‌محمد جو ذڪر ضمناً پنجن ڇهن جاين تي (١٧٠، ٢٣٣، ٢٥٠) آيو آهي، تفصيل سان ذڪر ڪونه آندو اٿائين(٢).

شاهه اسماعيل صوفي، جنهن جو ٿورو ذڪر مقالات‌الشعرا جي سلسلي ۾ اچي چڪو آهي، تحفة‌الڪرام ۾ ان جو احوال ڪي قدر تفصيل سان آيل آهي. مصنف لکي ٿو ته "نتي جو شاهه اسماعيل صوفي، جنهن جو نالو شاهه اسدالله هو، جيڪو پٽ هو ميان نعمت الله جو، اهو پٽ محمد يوسف جو، اهو پٽ محمد يعقوب جو، جيڪو پٽ هو نتي جي مشهور ۽ وڏي بزرگ شاهه ابوالقاسم انصاريءَ جو(٣) - اهو شاهه اسماعيل، شاهه عنايت الله جو گهرو دوست هو، ۽ ويجهڙائيءَ ۾ جهڙس ڪامل بزرگ ۽ پهتل پانهو رب جو پيو ڪونه گذريو آهي؛ زبان سندس صفت کان عاجز آهي، مثنويءَ جو درس ڏاڍيءَ محويت سان ڏيندو هو."

---

(١) سنڌ کان ٻاهر شاهه شهيد جا جيڪي معتقد هئا، انهن جو ذڪر اسان اڳتي هلي ڪنداسين. (٢) هن بزرگ جو احوال پين ڪتابن تان اڳتي هلي ڪيو ويندو.
(٣) هيءُ بزرگ شيخ عبيد الله انصاريءَ جي اولاد مان هو ۽ هرات مان نتي آيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه اسماعيل صوفيءَ کي ٻيو پاءُ به هو، جنهن جو نالو شاهه عزت الله هو، ۽ اهو عالمگير بادشاهه جي حضور ۾ پهچي، ملازمت وٺي، برهانپور ۾ وڃي مقيم ٿيو هو ۽ اتي ئي شادي ڪئي هئائين، جنهن مان ڪيس پٽ به ٿيا. شاهه حسن‌الله انهيءَ بزرگ جو پٽ هو، جيڪو پنهنجي چاچي شاهه اسماعيل جي ڪوٺڻ تي، اتان لڏي اچي نئي ۾ مقيم ٿيو. سندس چاچو شاهه اسماعيل سندس پهچڻ کان اڳ انتقال ڪري چڪو هو، جنهنڪري پاڻ ڪجهه وقت رهي، شاهه مسعود ولهاريءَ سان گڏجي شاهه غلام‌محمد ڏانهن دهليءَ ويو، ۽ اتان وري موٽي اچي نئي رهيو. مير 'قانع' لکي ٿو ته "هن وقت (١١٨١هه) وڏن درويشن مان آهي ۽ خلق الله جي خدمت ۾ مشغول آهي."

مير 'قانع'، شاهه اسماعيل جو وري ذڪر ڇيڙي، چوي ٿو ته "شاهه اسماعيل صوفي، شاهه عاشق الله (١) جو، جيڪو هندستان مان آيو هو، مريد آهي. هڪ ڏينهن درس جي دوران ۾ اوچتو سندس طبيعت متغير ٿي ويئي، ۽ سڄي بدن تي ڇهڪن جا نشان ظاهر ٿي آيا، لڪائڻ خاطر رلهي گهرائي ڍڪي ويهي رهيو. آخر ظاهر ٿيو ته ان وقت نئي جي ڪوتواريءَ ۾، چبوتري تي، هڪ ماڻهوءَ کي، سرڪاري ملازم بنا ڏوهه جي، محض سياسي ضد سبب، ڏيڍا هڻي رهيا هئا، ۽ اهي ڏيڍا شاهه جي بدن تي ظاهر ٿي رهيا هئا." ان بعد سندس طبابت ۽ ڪرامتن جو مير 'قانع' ذڪر ڪيو آهي، جيڪو مقالات جي عنوان هيٺ اچي چڪو آهي. آخر ۾ لکي ٿو ته "سندس مزار تي هر سال ميلو لڳي ٿو، ۽ هزارين ماڻهو زيارت ڪرڻ اچن ٿا، هن بزرگ اولاد ڪونه ڇڏيو ٣/٢٣٣".

شاهه اسماعيل صوفيءَ جو وڏو جيد مريد شاهه مسعود ولهاري هو، جنهن ظاهري علومن جو درس مخدوم حاجي محمد قائم (٢) کان ورتو هو، ۽ وڏيءَ فضيلت وارو صاحب هو. مير 'قانع' لکي ٿو ته "فضيلت جي شهرت اوري پري اٿس ۽ مثنويءَ کي ڏاڍي شوق ذوق سان پڙهندو آهي؛ پنهنجي مرشد جي ارشاد تي، سندس انتقال بعد، دهليءَ ويو ۽ شاهه غلام‌محمد وٽان رهيل امانت هٿ ڪري موٽي آيو؛ هن وقت سندس جهڙو صوفي نئي ۾ ٻيو ڪونه آهي؛ مثنويءَ جو درس خوب ڏئي ٿو؛ زماني جي وهمن ۽ سلسلن کي ڇڏي، قناعت ڪيو، پاسيرو ٿيو، ٻيو ته پنهنجي يار سان ريجهه ۾ رهاڻ ڪري (٢٣٣)."

---

(١) شاهه عاشق الله گجرات جو رهاڪو ۽ وڏو خدا شناس بزرگ هو. (٢) مخدوم محمد قائم آخري دور جو جيد عالم ۽ محدث هو، ١١٥٧هه ۾ وفات ڪيائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ لطيف پنهنجيءَ لاءِ، مير ’فاتح‘ لکي ٿو تہ ”شاهہ اسماعيل سان دوستيءَ سبب پاڻ ٿو تہ شاهہ سگهوري کي شاهہ عنايت شهيد لاءِ قرب ۽ پيار هوندو، ۽ ممڪن آهي تہ چند بيت، جيڪي شاهہ شهيد جي سلسلي ۾ چيا وڃن ٿا، سي حقيقت ۾ شهادت جي واقعي کان متاثر ٿي شاهہ پنهنجي چيا هجن (١).“

دهليءَ واري شاهہ غلام محمد جو اثر ڏسجي ٿو تہ شاهہ شهيد جي تعلق سبب سنڌ تي گهڻو هو، ۽ انهيءَ سلسلي جا جيڪي معتقد ۽ متوسل هئا، سي سڀ شاهہ غلام محمد سان بہ عقيدت رکندا هئا. مخدوم عربي هالن واري جي پاءِ حضرت پير آسات جي اولاد مان ميان محمد حسين هو، جنهن کي بہ پٽ هئا – هڪ احمد ۽ ٻيو محمد؛ انهن مان احمد دهليءَ وڃي شاهہ غلام محمد جي خدمت ۾ رهيو هو ۽ سنڌس لنگر جو سمورو ڪم ڪار ٻيو سنڀاليندو هو (٢٥٠).

تحفة الکرام جي مصنف لکيو آهي تہ ”بکيرن جي شيخ فاضل شاهہ (٢) قريشيءَ جي نانيءَ شيخ شهدالله جو پٽ شاهہ سراج الدين وڏي مان ۽ مرتبي سان ٿي گذريو آهي؛ جنهن وقت شاهہ کي شهيد ڪيو ويو، ان وقت هي پاڻ شاهي دربار ۾ دهليءَ ۾ هو، ۽ انهيءَ معاملي ۾ سندس پڻ چرچ هئي (١٥٩).“

مٿئين واقعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ شاهہ شهيد جو سنڌ اندر وڌندڙ اقبال ۽ اثر ڏسي، فقير، پير، گادي نشين ۽ امير، سڀ دهلجي ويا هئا، ۽ پنهنجي پنهنجي وت ۽ وس آهر، هرڪنهن کيس ختم ڪرڻ ۾، پنهنجي آڏائي ۽ اقتدار کي بچائڻ خاطر، ڪسر ڪانہ ڇڏي. ٻلڙيءَ وارا سيد، بکيرن جا خانقاهہ نشين، ٺٽي جي مسند قضا جا مالڪ، نورمحمد پليجي ۽ حمل جت وارا زميندار، اپر سنڌ جا ٺيڪيدار ميان يارمحمد ڪلهوڙي وارا، ٺٽي جي رضوي خاندان وارا سيد مير لطف علي وغيرهم، الغرض انهيءَ فهرست ۾ سڀ پير، گادي نشين، امير يا زميندار ڏسڻ ۾ پيا اچن.

---

(١) اڄ نہ اوطاقن ۾، طالب تنوارين،
آديسي اٿي ويا، مڙهيون مون مارين،
جي جيءَ کي جيارين، سي لاهوتي لڏي ويا.

شاهہ جي پنهنجي عمر ان وقت ٢٨ ورهيہ هئي. (٢) فاضل شاهہ قريشي، مخدوم بهاءالدين زڪريا ملتانيءَ جي اولاد مان هو، ۽ سال هزار ۽ ڪن سالن ۾ٺٽي سنڌ ۾ آيو ۽ بکيرن ۾ مقيم ٿيو. (وڌيڪ ڏسو تحفة الکرام ٣/١٥٩)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تحفة الڪرام جو صاحب لکي ٿو ته ”درويش صابر ولهاري به انهيءَ دور جو وڏو خدا رسيدو بزرگ ۽ شاهه شهيد جو ننڍو معاصر هو (١٦٦).“

ٺٽي جي انجوي شيرازي ساداتن مان سيد لطف الله عرف مير بطن، شاهه شهيد جو مريد ۽ شاهه اسماعيل صوفيءَ جو صحبتي ۽ معتقد هو، پنهنجي دور ۾ اهو بزرگ به توڪل، تسليم ۽ رضا جي وڏيءَ ڪڙيءَ تي رسيل هو (١٨٩).

شاهه شهيد جي سلسلي ۾ مير علي شير ’قانع‘ جي ٻنهي ڪتاب ۾ انهيءَ طريقي جو بيان موجود آهي، اڳتي اسان مير صاحب جي ٽنهين ڪتاب ”طومار سلاسل“ ۽ چوٿين ڪتاب ”معيار سالڪان طريقت“ مان مٿئين سلسلي ۾ جيڪي ڪجهه آيل آهي، سو پيش ڪنداسين.

”طومار سلاسل طريقت“: مير علي شير ١٢٠٢هه ۾ بزرگن جي طريقت جو هڪ شجرو تيار ڪيو، جنهن ۾ شاهه شهيد جي طريقت جو سلسلو، هن ريت ڏنو اٿائين:

شيخ عنايت الله صوفي، مريد شيخ عزيزالله (بن جان الله)، اهو مريد پنهنجي والد جان الله المعروف به شيخ محمد سنوري قادريءَ جو، اهو مريد شيخ ميرانجي برهانپوريءَ جو، اهو مريد شاهه عبدالشڪور جو، اهو مريد شاهه برهان الدين جو، اهو مريد شيخ نجم الدين جو، اهو مريد شيخ علي خطيب احمد آباديءَ جو، اهو مريد شيخ برهان الدين (بن سيد محمود) جو، اهو مريد سيد محمود(١) بن مخدوم جهانيان جو، اهو مريد پنهنجي والد سيد مخدوم جهانيان جهان گشت (٢) جو (جيڪو فرزند هو سيد احمد ڪبير جو ۽ اهو پٽ هو سيد جلال سرخ بخاريءَ (٣) جو)، اهو مريد شيخ رڪن الدين بن صدر الدين بن حضرت بهاء الدين زڪريا ملتانيءَ جو، صدرالدين مريد هو پنهنجي والد حضرت بهاء الدين جو ۽ اهو مريد هو خواجه شهاب الدين سهرورديءَ جو.

”معيار سالڪان طريقت“: ١٢٠٢هه ۾ مير علي شير ’قانع‘ انهيءَ نالي سان پيو هڪ ڪتاب بزرگن جي تذڪري ۾ مرتب ڪيو، جنهن ۾ پڻ شاهه عنايت ۽ سندس متعلقين جو ذڪر آيو آهي.

---

(١) مخدوم ناصرالدين محمود بن مخدوم جلال جهانيان جهانگشت (ولادت ٢ ذيقعده ٧٤٠هه - وفات ٢٢ رمضان ٨٠٠هه). (٢) ولادت ١٤ يا ١٤ شعبان ٧٠٧هه - وفات ١٠ ذي الحج ٧٨٥هه. (٣) ولادت ٥ ذي الحج ٥٩٥هه - وفات ١٩ جمادي الاول ٦٩٠هه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه شهيد: شاهه شهيد جي سلسلي ۾ لکي ٿو تہ ”در آغاز حال بطلب حق رياضت شاقه کشيده، خدمت و صحبت مشائخ بسيار در يافته“. اڳتي هلي لکي ٿو تہ ”شاهه شهيد شاهه عبدالملڪ جو مريد هو، ۽ ان جو طريقو قادري آهي، جيڪو هن ريت هلي ٿو-

شاهه شهيد مريد شاهه عبدالملڪ جو، اهو مريد مولانا برهان الحق والدين شيخ عزيزالله جو، اهو مريد پنهنجي والد شاهه جان الله قادريءَ جو (عرف شيخ جان محمد سنوري قادري)، اهو مريد قدوةالمحققين شيخ ميرانجي برهانپوريءَ جو، اهو مريد شاهه عبدالشڪور قادريءَ جو، اهو مريد برهان الدين جو، اهو مريد شاهه نجم الدين جو، اهو مريد شيخ علي خطيب احمد آباديءَ جو، اهو مريد سيد ڪمال بهروچيءَ جو، اهو مريد شيخ ميرانجي قادريءَ جو، اهو مريد ملڪ لاد محمد جو، اهو مريد شاهه عالم عرف منجهن بخاريءَ گجراتيءَ جو.

مٿئين سلسلي ۽ ان کان اول واري سلسلي ۾ فرق آهي، جيڪو غور ڪرڻ ۽ تحقيق ڪرڻ جي قابل آهي، ڪڏهن وقت مليو تہ انهيءَ سلسلي ۾ آءٌ پنهنجي تحقيق پيش ڪندس.

”معيار سالڪان“ ۾ مير ’قانع‘ لکيو آهي تہ ”شاهه شهيد طلب حق جي سلسلي ۾ تمام گهڻي سياحت ڪئي ۽ ان کان پوءِ گوٺ آيو“. مير ’قانع‘ ان کان پوءِ حمل جت ۽ نورمحمد پليجي جي اختلاف جو ذڪر ڪيو آهي، ۽ ان بعد لکي ٿو تہ ”ٺٽي جي حاڪم (اعظم خان) بادشاهه ڏانهن لکي موڪليو: شاهه عنايت خروج جو ارادو ڪيو آهي، اڃا ابتدا آهي، جيڪڏهن سيني سرڪارن جي فوج ملندي تہ هن وقت استيصال ڪري سگهبو، ورنہ ان کان پوءِ ناممڪن ٿي پوندو“. انهيءَ کان پوءِ مير ’قانع‘ شهادت جو واقعو بيان ڪيو آهي، جنهن ۾ ڪا بہ نئين ڳالهه ڪا نہ لکي اٿائين.

شاهه جو اولاد: شاهه شهيد جي فرزند شاهه عزت الله لاءِ لکيو اٿائين تہ ”هو شاهه کان پوءِ سجاده نشين ٿيو، ۽ شهادت کان بچي وڃڻ فقير سان گڏ رهڻ لڳو. ١٢٠٠ هه جي لڳ ڀڳ شاهه عزت الله فوت ٿيو. شاهه ابراهيم صوفيءَ جو پٽ محمد زاهد، جيڪو شاهه شهيد جو چاڻو هو، شاهه عزت الله کان پوءِ سجاده تي ويٺو- چاڪاڻ تہ شاهه عزت الله لاولد فوت ٿيو.

شاهه شهيد جو ٻيو پٽ، شاهه سلام الله، جذب جو صاحب هو، سڪر جي حالت ۾ برپٽ ۽ بيابانن ۾ بسر ڪندو هو، مريدن جو مٿس اينرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اعتقاد هوندو هو جو هڪ ڏينهن هڪ مريد کي سڏ ڪري ان کي ڪهڻ جو ارادو ڪيائين، مريد جهٽ ڪٽي ڪنڌ سندس اڳيان نوايو. ان کان پوءِ مير 'قانع'، غلام شاهه ۽ عطرخان جي سلسلي ۾ شاهه سلام الله جي پيشگوئيءَ جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪا تحفة الڪرام جي سلسلي ۾ اڳ لکي چڪا آهيون - اهو بزرگ شاهه عزت الله جي حياتيءَ ۾ برقعو متائي ويو.

مير 'قانع' لکيو آهي ته شاهه شهيد جا مريد ۽ معتقد اڪيچار آهن، جن جو احوال هن هيٺ لکجي ٿو.

شاهه غلام محمد: شاهه شهيد جو رفيق ۽ ساڻس گڏ شاهه عبدالملڪ وٽ رهندو هو، شاهه وٽانئس ظاهري علوم حاصل ڪيا، ۽ پنهنجي مرشد (شاهه عبدالملڪ) جي حڪم تي خود شاهه غلام محمد، شاهه شهيد وٽان سلوڪ جي راهه طيءِ ڪري، سندس بيعت ڪئي، ۽ جڏهن شاهه ڳوٺ موٽيو ته هي به ساڻس گڏ آيو. نئي جي عالمن جڏهن ٻڌو ته شاهه غلام محمد، شاهه شهيد کي تعظيمي سجدو ڪري ٿو، تڏهن هنن سخت هنگامو پيدا ڪيو ۽ کيس دارالشريعت ۾ گهرائي شرعي تعزير ڏناؤن. ان کان پوءِ شاهه شهيد جي حڪم تي، شاهه غلام محمد دهليءَ هليو ويو، ۽ - ”و آنجا ظهور ڪامل فرموده، معتقد عليه ملوڪ و امراء و مرجع فقراي اهــل الله گرديده، روزگاري دراز زيست، در عهد محمد شاه بادشاه چــون وي در مشائخ ڪم ڪسي صاحب فيض بوده -.“

شاهه اسد الله: شاهه اسد الله المعروف بشاهه اسماعيل صوفي، ولد شاهه نعمت الله، بن شيخ يعقوب، بن شاهه ابوالقاسم انصاري هروي، وڏي مانَ ۽ مرتبي وارو ڪامل درويش هو. شاهه عنايت ۽ سندس وچ ۾ گهرو ۽ گهاٽو تعلق هو، حال ۽ قال جون مجلسون ۽ صحبتون پاڻ ۾ ڏاڍيون ڪندا هئا. ١١٤٠هه کان پوءِ فوت ٿيو، مڪليءَ تي سندس مزار آهي ۽ سندس وفات واري ڏينهن تي هرسال عرس ٿيندو آهي. شاهه اسد الله جو پاٽيو شاهه احسن الله بن شاهه عزت الله، شاهه غلام محمد جو مريد هو، ڪيترو وقت دهليءَ وڃي مرشد وٽ رهيو ۽ پوءِ ٺٽي موٽي آيو، ١٢٠٠هه جي اڳ پڳ فوت ٿيو.

شاهه مسعود صوفي: ”شاهه مسعود صوفي به انهيءَ خاندان جو مريد آهي، ٺٽي ۾ شاهه اسماعيل صوفيءَ کان فيضياب ٿيو، ان جي وفات بعد سندس ئي اشاري تي دهليءَ وڃي شاهه غلام محمد وٽ حاضر ٿيو، ۽ جڏهن موٽي ٺٽي آيو ته پنهنجي مرشد جي مرشد (شاهه عنايت) واري سلسلي جي خليفن ۾ شمار ٿيڻ لڳو، ١٢٠٣هه ۾ اڃا حال حيات آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه لطيف پڻ شاهه اسماعيل جي يارن مان هو، اهڙيءَ طرح مخدوم محمد معين (١) جهڙو يگانهٔ روزگار عالم پڻ انهيءَ سلسلي جو يار غار هو.

سيد جانشاهه مير تخلص: سيد حيدر رضوي (جيڪو سيد محمد مڪيءَ جي اولاد مان هو) ان جي ڏوهٽي سيد جانشاهه، سچي سنڌ مرشد جي طلب ۾ گهمي، ليڪن پنهنجي مقصد براريءَ لاءِ ڪٿي به اوجر ڏسڻ ۾ ڪونه آيس. آخر شاهه عنايت وٽ سندس دلي مراد پوري ٿي ۽ اتي رهي، سلوڪ جي تحصيل ڪري، مرشد جي موڪل سان ڳوٺ وڃي رشد هدايت جو سلسلو جاري ڪيائين. جڏهن فوت ٿيو ته سندس پٽ مير قلندرعلي گاديءَ تي ويٺو، جو فقر فنا ۾ پيءُ کان به وڌي ويو.

شاهه شهيد جو خط: شاهه شهيد جي دؤر ۾ مخدوم روح الله بکري وڏو جيد عالم هو ۽ بقول مير علي شير "جامع علوم، منقول و معقول، حاوي معالم فروغ و اصول" ۽ پنهنجي دؤر ۾ صلاحيت ۽ تقويٰ سان مشهور ۽ معروف هو، ميان نورمحمد ڪلهوڙو سندس معتقد هو ۽ کانئس دعا گهرڻ لاءِ هميشه احتياج ڏيکاريندو هو.

مير علي شير 'قانع' سان مخدوم صاحب جي ملاقات ١١٦٦هه ۾ محمد آباد ۾ ٿي، ان وقت هو ميان نورمحمد ڪلهوڙي کي دعا ڪرڻ تشريف فرما ٿيو هو. مير صاحب لکي ٿو ته کيس معلوم ٿيو ته مخدوم صاحب

---

(١) مولانا محمد هاشم جي فرزند مخدوم ابراهيم "القسطاس المستقيم" نالي، مخدوم محمد معين جي ڪتاب "دراسات اللبيب" جو رد لکيو آهي، منجهس ان ۾ اهو پڻ هڪ اعتراض ڪيو اٿائين ته مخدوم معين پهرين حضرت مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد ۽ معتقد هو، جڏهن شاهه عنايت جو غلغلو بلند ٿيو، ان وقت مخدوم نقشبنديءَ کان منهن مٽي وڃي شاهه جي معتقدن ۾ داخل ٿيو، مخدوم ابراهيم جي عربي عبارت جو ترجمو هن ريت آهي: "خود معترض (يعني مخدوم معين) به وڏيءَ مدت تائين، قطب عارف، صاحب والا معارف، انسان ڪامل، نسخهٔ جامع و حافل، شاه ملڪ ولايت، شهسوار راه هدايت، القائم بامرالله الدائم، شيخ ابوالقاسم نقشبندي قدس الله سره و نفعنا ببره" (آمين)، جي خدمت سگوريءَ ۾ حصول طريقت لاءِ بسر ڪندو رهيو، ۽ ابتدا ۾ تربيت پڻ حاصل ڪندو رهيو، ۽ اثر به قبول ڪيائين، ليڪن جڏهن شاهه عنايت الله لانگاهه صوفيءَ (الله کيس اها جزا ڏئي جنهن جو مستحق آهي) جي غلوءَ جي شهرت ٿي، تڏهن طلب طريقت ۾ دوئي اختيار ڪري، اوڏانهن جو رخ ڪيائين، جنهنڪري شيخ قدس سره کانئس بيزاريءَ جو اعلان ڪيو، پوءِ وري توبهه ڪري شيخ ڏانهن رجوع ڪيائين، ليڪن جلد ئي شيخ برقعو مٽائي ويو.

ٺٽي جي عالمن جو شاهه شهيد ڏانهن ڪهڙو رخ هو، مٿين عبارت مان ان جو اندازو ڪري سگهجي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمورين ڪمالتن جي باوجود، ڪڏهن ڪڏهن شعر شاعريءَ ڏانهن به توجهه فرمائيندو آهي. مخدوم پاڻ بيان فرمايو ته نادرشاهه جي تخت نشينيءَ جي تاريخ ”الخير فيما وقع“ جي فقري مان ڪنهن شاعر ڪڍي هئي، مگر مخدوم صاحب ”لا خير فيما وقع“ مان تاريخ ڪڍي، ۽ جڏهن نادرشاهه سنڌ ۾ آيو تڏهن مخدوم صاحب ”الخير فيما هو واقع“ مان سندس آمد جو سال ڪڍيو. (تحفة الڪرام)

شاهه شهيد انهيءَ بزرگ جي فضيلت ۽ علمي ڪمال ڪان ڏاڍو متاثر هو. غائبانه مير اميرعلي صاحب (؟) ڪان سندس تعريف ٻڌي موهت ٿي پيو. شاهه شهيد ڏانهس هڪ خط لکيو آهي، جيڪو مرحوم مولانا وفائي صاحب پنهنجي بياض ۾ نقل ڪيو آهي، ۽ اهو جنسي خط مولانا صاحب پاڻ ڏنو هو، انهيءَ خط مان شاهه عنايت جي ادبي ڪمال جو پتو پوي ٿو، ۽ سندس ذوق شعريءَ جو پڻ ان مان اندازو ٿئي ٿو. خط جو اصل لطف سنڌي ترجمي ۾ هليو ويندو، تنهنڪري اسان ان کي فارسيءَ ۾ ئي نقل ڪيون ٿا:

بسم الله الرحمان الرحيم

نازم بمذهب مشرب قلندر جنون هنري را که دست از دامن صبح اميد کوتاه داشته. شادم نا اميدي را که غريب شهرستان آرزوي هوشمندان حيرت ملاک تواند بود، گريبان سر مقصود انديشيده، در خود شکنيها که بت شکني مردان حقيقت آگاه است، دست و پاي ميزند، و تيشهء فرهاد عشق کوه سينهء خود ميکند.

شيشها چيد است برطاق دلم دست اميد
گرفتند سنگي ز نوميدي تماشا ميشود

چه بلا شد رجاء مطالب دنيوي، که باصطلاح جگر خونان دگرگون ياس باده صهباي سبک روحي مقرر شده، کدام جاذبهء جان فرساي تمنا پا در هوا است، که در زنگ گرد و باد جوشش نهاده بريشش و بروت اهل صورت معني خراب پيچيده، و هر سر مو را بشاخ مطلب آويزان ساخته، خيمهء سر خشک سران بصد طناب ميبندند، و صورت مضمون يک سر هزار سودا را بروي صفحه حال تشتت فال زمانيان نقش مي کشد:

مرد باش و سخرهء مردان مباش
رو سر خود گير، سرگردان مباش

سر ديوانگي سلامت، گو پشت جنون نيرنگي ساز بي نياز که التجاي مشت هوسناکان چندي را که از راحت گزيني خسخانهء

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دنيا سر بازار، در نسائم بهار اسرار ذکام زده دماغ اند، کفر همت شناخته دلق درويشي را رسوا نساخته، ويرانۂ گمنامي را آباد سازد، و خيال خود را از سواد خاطرها اهل روزگار، که دام مکر و تزويري، به ازين در آئينه وهم صورت نه بسته چون آهو وحشت سرشت رم داده، قدم عظمت را از پل عالم آنطرف نهد.

وحشتم کاش باندازۂ صحرا ميبود
يک رميدن برد از هر دو جهان بيرونم

نا آشنايان دارالشفاء خاکساري، که نشتر تيز زبان در آن مشهد تسليم جنبش نبض را کوچه مي دهد، در مقام انکسار در آمدن طالع فقر را واژگون نمودن سست نعوذ بالله سبحانه من الحور بعدالکور.

چون چتر سنجري رخ بختم سياه باد
با فکر گر بود هوس ملک سنجرم

متين عالمانہ ۽ صوفيانہ تمهيد، رمزن ۽ نکتن بعد، اصل خط هيئين طرح آهي:

حضرت مخدوم معظم مکرم من سلامت!

بعد اسمہ، نياز سراسر گداز معروض باد، که اوصاف وابستگي و برگشتگي آن زبدۂ ارباب کمال، از مير صاحب مهربان مير اميرعلي صاحب شنيده، آنقدر انجذاب و کشش دل بملاقات حيات مساوات، آن معدنِ فيوضيات حاصل شده که بيرون از احاطۂ تقرير و تحرير است.

مصاحبت چه ضرور است آشنائي را
هنوز ياد يمن محو نکهتِ عربي است

فقرۂ چند مذکور که قبلۂ کونين استادي و مرشدي قدسنا بسره الاقدس، در ايام جواني‌ها در جوش مشرب قلندريها و وارستگي املا فرموده بودند، بي اختيار آشنا قلم نقصان رقم اين ناقص گرديد، زياده بجز سوز و گداز و ماتم و وحشت و تنهائي چه عرض دهد، والسلام.

محرر الحروف احقر الناس عنايت الله

انهيءَ خط جي لفافي تي هيءَ عبارت مرقوم هئي:

بگرامي مطالعہ، قدوۂ ارباب کمال، زبدۂ اصحاب قال و حال، جامع کمالات انساني، معدنِ فيوضات رحماني، حضرت مخدوم روح الله، سلمہ الله تعالي مشرف باد.

نيازنامہ خاکسار عاجز عنايت الله عفي عنہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو دستور ٿيندو آهي ته جڏهن مخالفت جا سڀ حربا بيڪار ٿي ويندا آهن، تڏهن مذهب جو دامن جهلي اُن جي آڙ ۾ ذاتي بغض ۽ عناد جو پاڙ پاڙيو آهي. يا وري حڪومت جي اهلڪارن کي اُڪسائي انهن جي ذريعي پنهنجي دشمنيءَ جا عيوض معاوضا ورتا ويندا آهن. اهي ٻيئي طاقتون جڏهن ڪنهن جي به خلاف برسر پيڪار ٿينديون آهن، ان وقت جيڪو نتيجو نڪرندو آهي سو سڀني کي معلوم آهي: جنهن جي مخالفت ڪئي ويندي آهي، ان جي لاءِ هِن دنيا خواهه هُن دنيا ۾ اند اندوڪار ٿي ويندو آهي.

شاهه شهيد سان اختلاف ته ٿيو پاڙي اوڙي جي وڏيرن ۽ پاڙاريدارن جو، ابتدا ۾ دشمني ته ٿي بلڙيءَ وارن ساداتن جي، جن مان ڪنهن جا ڪڙمي پڄي وڃي شاهه شهيد جي آجهي پيا هئا، ۽ ڪنهن جا مريد پنهنجو پلاند ڇڏائي وڃي هن صوفي فقير جي پڄاري لڳا هئا. ليڪن هنن جڏهن هر حربو استعمال ڪري ڏٺو ۽ هن پاڪ باطن بزرگ جو ڪجهه نه ڪري سگهيا، ان وقت گڏجي هڪ طرف مير لطف علي ۽ اعظم خان کي سندس خلاف پڙڪاياڻون ۽ ٻئي طرف ٺٽي جي علمائن سڳورن کي جنبش ۾ آڻي، هن درويش جي خلاف صف آرا ڪيائون.

چيو وڃي ٿو ته هڪ دفعي اعظم خان پاڻ شاهه شهيد وٽ لنگهي ويو، پر دروازي تي دربان کيس روڪيو ته هن وقت شاهه صاحب ورد وظيفي ۾ مشغول آهي ٿورو ترسو. اعظم خان کي مٺيان ته لڳي، پر ٿوري دير ترسي پيو. جڏهن شاهه شهيد سان ملاقات ڪيائين، تڏهن پهرين ئي کيس اهو ڏوراپو ڏيندي چيائين: ”در درويش را دربان نشايد“.

جنهن تي شاهه وراڻي ڏني ته: ”بشايد، تا سگ دنيا نيايد“.

اعظم خان چيو ته ”درويش جي در تي دربان نه هئڻ گهرجي“. شاهه جواب ۾ چيس ته ”هئڻ گهرجي، ته جيئن دنياوي ڪتا اندر اچي نه سگهن.“ چيو وڃي ٿو ته اهو اعظم خان جي مخالفت جو سبب ٿيو. ليڪن اها محض ڏندڪتا ڏسڻ ۾ اچي ٿي: اصل سبب اهي ئي آهن، جيڪي بيان ٿي چڪا آهن. ٺٽي جو حاڪم مخالف، ٺٽي جا علماءَ سڳورا دشمن. انهيءَ حد تائين، جو شاهه غلام محمد کي آخر سندن مخالفت ڪري دهليءَ وڃڻو پيو. مخدوم محمد معين جي محبت شاهه شهيد سان ٿي، ته نه فقط سندس مرشد ابوالقاسم سائين ناراض ٿي پيو، بلڪ مولوي محمد هاشم جي خاندان جڏهن مخدوم معين جي مخالفت شروع ڪئي ته مٿس ٻين الزامن سان گڏ اهو به الزام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مڙهيائون ته هو شاهه عنايت جو معتقد هو. شاهه عنايت جڏهن شهيد ٿيو، تڏهن شڪارپور وارو شاهه فقيرالله علوي ڏاڍو خوش ٿيو، جنهن جو اظهار هن پنهنجي خطن ۾ ڪيو آهي.

اصلي مخالف ته پوءِ پري ٿي بيٺا، هنن فقط تماشبينن جي حيثيت اختيار ڪئي؛ مسئلو اچي بڻيو، هڪ حڪومت جو ۽ ٻيو مذهب جو. حڪومت وارن اعلان ڪيو ته شاهه شهيد مغل سلطنت جو تختو اونڌو ڪري ٿو ۽ بغاوت ڪري سنڌ تي پنهنجو تسلط ڄمائڻ چاهي ٿو، تنهنڪري سندس قوت کي ٽهس نهس ڪرڻ عين ضروري آهي. مذهبي پيشوائن ان تي صاد ڪيو، ۽ اعلان ڪيائون ته منجهانئس نه فقط حڪومت کي خطرو آهي بلڪ مذهب کي ان کان وڌيڪ خطري جو انديشو آهي، تنهنڪري جيترو جلد ڪيس دفعي ڪيو وڃي اوترو بهتر. انهن ٻنهي قوتن جي پروپيگنڊا ايترو زور ورتو، جو حقيقت تائين پهچڻ جي ڪنهن ڪوشش ڪانه ڪئي. شاهه شهيد هر چند حق تي هو، ليڪن ان وقت ڪنهن ڪيس ڪونه ٻڌو. يڪطرفي پروپيگنڊا هٿي وچي هنڌ ڪيو، ۽ سڄي فضا سندس خلاف مڪدر ٿي ويئي. حتيٰ ڪ ٺٽي جي شاعرن تي به ان جو اثر ٿيو، ۽ انهيءَ دور جي هڪ وڏي شاعر ملا عبدالحڪيم 'عطا' پنهنجي سخن سنجيءَ جي واڳ انهيءَ طرف موڙي ڇڏي.

"عطا" شاعر جي مخالفت: ملا عبدالحڪيم 'عطا' جي ڪلام جو هڪ حصو اسان کي هٿ آيو آهي، جيڪو غزلن ۽ چند ٻين صنفن تي مشتمل آهي. سندس قصيدن جو ديوان اڃا تائين ميسر ٿي نه سگهيو آهي. خيال آهي ته قصيدن ۾ هن اڃا به وڌيڪ شاهه عنايت شهيد واري معرڪي ۽ مخالفت کي ساراهيو هوندو. سنڌي ادبي بورڊ سندس ڪلام جو جيڪو حصو شايع ڪيو آهي ان ۾ فقط چند قطعا شاهه شهيد جي مخالفت ۾ اسان کي ملن ٿا.

دکن ۾ شيواجي مرهٽو، مغل سلطنت جو سخت مخالف هو؛ ملا عبدالحڪيم 'عطا'، شاهه عنايت کي شيواجيءَ سان مناسبت ڏيندي، هڪ قطعو چيو آهي، جنهن مان سندس مراد آهي ته دکن ۾ شيواجي مغلن جي اسلامي حڪومت جي درپيءِ آهي، ۽ هتي سنڌ ۾ عنايت الله شهيد انهيءَ اسلامي حڪومت جون پاڙون پٽي گهري ٿو. قطعي جي زبان سخت ڏکوئيندڙ آهي، ليڪن چونڪ 'عطا' جو اهو ڪلام مخالفت گروهه جي ڪيل پروپيگنڊا جي نمائندگي ڪري ٿو، تنهنڪري هتي ان کي ڏيڻ ضروري سمجهون ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شنيده شد بدکن "شيوا" کافري بوده است
بشهر تته کنون نيز "شيوا" پيدا شد
ازو تمرّد ظاهر شده باهل نياز
و زين تمرّد باطن عجب هويدا شد

دکن جي ٺالي ڪٽڻ مان شاعر جو اشارو شاهه عبدالملڪ ڏانهن به ٿي سگهي ٿو، جيڪو بزرگ، شاهه شهيد جو روحاني پيشوا هو.

هيٺيون غزل اردو زبان ۾ لکيو ويو آهي، جنهن ۾ پڻ سخت مخالفانه جذبات جو اظهار ڪيو ويو آهي-

چگونم سند بستا باز سکهه سون "عنادي" گر ميان جهوک رهتا
بحالم ديکهتا ياد ازالش هم نظر بر موري مفلوک رهتا
ز خرمن خوشه از خوان ريزه چينم نه ياد از گريهء مملوک رهتا
ز با افراط اقطار فقيران نگاهي جانب صعلوک رهتا
بسا چون فوج ياجوج و شکم عوج بمن وابستگان در 'بهوک' رهتا
ترا عمر خضر "فياض غازي" 'عطا' در داعيان مسلوک رهتا

مٿئين قطعي ۾ شاهه عنايت کي "عنادي" جي نالي سان ياد ڪيو ويو آهي، ۽ چوي ٿو ته "عنادي" جهوڪ ۾ جيڪڏهن رهي ها ته، ان حالت ۾ سنڌ ۾ سک جو وقت ڪين بسر ٿئي ها. "فياض غازيءَ" جو اشارو اعظم خان ڏانهن آهي، جنهن جي فياضيءَ واري فيض، 'عطا' شاعر کي انهيءَ قطعي لکڻ تي آمادو ڪيو. اهو قطعو شاهه شهيد جي گرفتار ٿيڻ وقت لکيو ويو آهي. هيٺيان به قطعا به انهيءَ موقعي تي جوڙيا ويا آهن، جن ۾ گرفتاريءَ جو سال پڻ ڏنو ويو آهي-

لشکر نواب غازي جابجا فيروزمند
مشعل اقبال او در ملک سند افروختم
زان شهاب ديو کش، شد رجم ديوان خبيث
عقل اين تاريخ گفتا "جام بدبو سوختم".

۱۸ ذي القعده ۱۱۲۹هه جو شاهه شهيد گرفتار ٿيو. مٿيون قطعو انهيءَ موقعي تي چيو ويو آهي، جنهن ۾ اعظم خان کي "غازيءَ" جو لقب ڏنو ويو آهي ۽ سندس انهيءَ "فيروز منديءَ" کي سنڌ ۾ سندس اقبال جي مشعل روشن ٿيڻ جو سبب قرار ڏنو ويو آهي.

اهڙيءَ طرح هيٺئين قطعي ۾ به گرفتاريءَ جي تاريخ بيان ڪئي وئي آهي-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سن غين و قاف و فزون لام بود، که پيدا شد از سند مکار ديو
بسيرت فقيرو بوصحح شــريز، غبار "عناد" اســت اطـوار ديو
خرد سال تاريخ از اخـذ او، بگفتنا "گرفتار ادبار ديو" ١١٢٩ھ

مٿين اشارن مان فقط هڪ شاعر جي بد باطن جذباتن جو اسان کي مثال ملي ٿو. نثي جا پيا ڪيترا درٻاري شاعر هوندا، جن پڻ انهيءَ موقعي تي اعظمخان جي پيرائي ڪئي هوندي. ليڪن جيئن ته سنڌ جو ثقافتي ورثو زير و زبر ٿي ويو آهي، تنهنڪري وڌيڪ تاريخي شهادتون ملي ڪونه ٿيون سگهن.

شاهہ شهيد جو بيت ڪلهوڙن جي لاءِ: سنڌ ۾ اها ئي ڳالهہ مشهور ۽ معروف آهي تہ شاهہ شهيد کي ميان يارمحمد ڪلهوڙي پنهنجي دشمنيءَ سبب شهيد ڪرايو. اعظمخان ۽ ٻيا مخالف محض ڪلهوڙن جي ڪري اچي وچ ۾ پيا. حالانڪ تاريخي لحاظ سان اها ڳالهہ غلط آهي. هرچند دل ۾ ڪلهوڙن کي بہ ڪو بغض هجي، شاهہ جي وڌندڙ طاقت هنن کي بہ نہ آئڙبي هجي، ليڪن بظاهر اهڙي ڪابہ شهادت اسان کي ڪانہ ٿي ملي. دهليءَ جي مغل شهنشاهہ طرفان، جيئن ٻين جاگيردارن ۽ منصب دارن کي امدادي ڪمڪ ڏيڻ جو حڪم مليو، تيئن ميان يارمحمد کي بہ نثي پهچڻ ۽ اعظمخان جي مدد ڪرڻ جو پروانو پهتو، ۽ ڇاڪاڻ تہ هو بہ ان وقت مغل سلطنت جو هڪ منصبدار ۽ جاگيردار هو، تنهنڪري انڪار نہ ڪري سگهيو. ان کان پوءِ جيڪي واقعا ٿيا، ميان يارمحمد ان ۾ ڪجهہ ڪري نثي سگهيو. بهرحال انهيءَ ساسلي ۾ سنڌ اندر ڪيتريون ئي ڏند ڪٿائون مشهور آهن. ضرب الامثال، ڇوڻيون، ۽ ڪيترا بيت ڪلهوڙن جي مخالفت ۾ ماڻهن کي زباني ياد آهن، جنهن مان هيٺيون بيت خود شاهہ شهيد جي نالي منسوب ڪيو ويو آهي.

ڪاهي ڪلهوڙو آئيو، ڪري مندي صلاح
اچي آڙيو اُنهن سان، جنهين وٺ الله
ڪلهوڙي جي باهہ، وسائي ورهين کي.

ظاهر آهي تہ اهو بيت شاهہ شهيد جهڙي صوفي باصفا جو ٿي نٿو سگهي. ازانسواءِ انهيءَ بددعا کان پوءِ نہ فقط ڪلهوڙن کي سنڌ جي بادشاهت ملي، بلڪ ڪم و بيش ايڪهتر سالن تائين سنڌ ۾ سنڌن باهہ وسائي نہ سگهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه شهيد جي تعليمات جو مرڪز فقط سنڌ اندر محدود ڪونه هو. بلڪ سنڌ کان ٻاهر ٻڻ سندس مريدن ۽ خليفن جو هڪ وڏو تعداد هو، جن پنهنجي پنهنجي حلقي اندر، مرشد جي افڪارن ڦهلائڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي.

سنڌ جي مختلف مرڪزن کان پوءِ، سنڌ کان ٻاهر جو ٻيو مکي مرڪز سورت جو شهر ۽ ان جي گرد و نواح وارو علائقو هو. انهيءَ مرڪز جي ڪيترن ئي بزرگن جو احوال اسان کي ”تذڪره صلحاء سورت“ ۾ ملي ٿو، جنهن کي اسان ترتيب وار هن هيٺ ڏيون ٿا:

گلدسته صلحاء سورت:

انهيءَ تذڪري جو تاريخي نالو ”حقيقت السورت“ (۱۳۱۵ھ) آهي. مؤلف جو نالو آهي شيخ بهادر عرف **شيخو ميان**، بن شيخ احمد عرف بخشو ميان، بن شيخ حامد، بن شيخ بهادر، بن عمدة التجار شيخ محمود، بن عمدة التجار شيخ محمد فاضل الشهيد العبيدي الحجازي البدوي ثم الهندي السورتي.

شيخ بهادر جي والد شيخ احمد (المتوفي ۱۲۶۵ھ) ٽن جلدن ۾ ”حديقہ احمدي“ نالي سان هڪ ضخيم ڪتاب لکيو، جنهن جو ٽيون جلد اهل سنت جي عقيدن جي تشريح ۽ انهيءَ عقيدي رکندڙ ۴۶۸۷ عالمن ۽ مشائخن بزرگن ۽ صوفين جي شرح حال تي مشتمل هو (۱).

شيخ بهادر عرف ”شيخو“ ميان لکي ٿو ته دوستن جي مسلسل اصرار تي انهيءَ آخري ضخيم جلد مان فقط سورت جي عالمن ۽ مشائخن جي احوال کي جدا ڪري، ۱۳۱۵ھ ۾ هن اهو تذڪرو ”گلدسته صلحاء سورت“ جي نالي سان تيار ڪيو (۲)، جنهن جي متن ۾ هن ٻيءَ واري عبارت قائم رکي، ۽ جتي نئون احوال مليس، اتي حاشيي ۾ هن ان جو اضافو ڪري ڇڏيو.

انهيءَ تذڪري اندر شاه شهيد جي سلسلي ۾ ڪيترن مشائخن جو احوال ملي ٿو، جيڪو اسان جي سنڌي ناظرين لاءِ بلڪل نئون آهي. هن کان اڳ شايد ئي ڪنهن کي خبر هجي ته شاه شهيد جي پوئلڳن جو هڪ وڏو مرڪز گجرات اندر سورت شهر ۽ ان جي آس پاس ۾ هو.

شاه پيرمحمد اورنگ آبادي: پنهنجي دور جو وڏو خدا رسيدو بزرگ ۽ درويش صفت انسان هو. طريقت ۾ هو بزرگ ”شهباز ملڪوت شاه عنايت صوفي شهيد“ جو خليفو هو.

---

(۱) انهي ڪتاب جي تيار ڪرڻ ۾ مؤلف ۴۴۴ ڪتاب پنهنجي سامهون رکيا هئا.
(۲) مطبع شهابي، واقع ٻمبئيءَ، ۾ ڇپيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه فاضل سورتي: اصل ۾ احمدآباد جي بوهرن مان هو؛ مولانا غلام محمد برهانپوريءَ کان ظاهري علوم جي تڪميل ڪري، طريقت ۾ خرقہء خلافت متئين شاه پيرمحمد اورنگ آباديءَ کان حاصل ڪري، سورت ۾، مسجد مرجان شاهيءَ ۾ مستقل طرح اچي مقيم ٿيو، جتي ٢٦ محرم ١١٩٩ھ تي هن جهان فانيءَ مان لاڏاڻو ڪيائين ۽ انهيءَ مسجد جي احاطي ۾ دفن ٿيو.

مير شاه عبدالله هيٺينءَ طرح سندس وفات جي تاريخ چئي:

'شاه فاضل' بود چون پير ڪمال،
١١٩٩ھ زين جهان، سوي جنان ڪرد انتقال؛
پس، ز نام، او بجو سال وصال،
هيچ درخاطر ميار، از قيل و قال.

شاه شهيد جي طريقت جو سلسلو سورت ۾ انهيءَ بزرگ جي ذريعي شروع ٿيو ۽ ڪيئي جيد عالم ۽ اهل دل ان ۾ داخل ٿيا.

شاه شهيد جي طريقت جو سلسلو: هن وقت تائين اسان کي فقط اهو معلوم هو تہ شاه شهيد، شاه عبدالملڪ دکنيءَ کان باطني تعليم حاصل ڪري ان جو خليفو ٿيو، ليڪن شاه عبدالملڪ کان اڳتي جي سلسلي ۾ اختلاف هو. خوش قسمتيءَ سبب مذڪوره تذڪري ۾ انهيءَ طلائي سلسلي جون سڀئي ڪڙيون شاه فاضل سورتيءَ جي ضمن ۾ محفوظ ڪيون ويون آهن، ۽ جي هن ريت آهن:-

شاه فاضل خليفو هو شاه پير محمد اورنگ آباديءَ جو، اهو شهباز ملڪوت شاه عنايت شهيد جو، اهو شاه عبدالملڪ جو، اهو شيخ شاهيءَ جو، اهو شاه بهاءالدين جو، اهو مخدوم ابوالفتح جو، اهو مخدوم ابراهيم جو، اهو شمس الدين جو، اهو بهاءالدين دولت آباديءَ جو، اهو ابوالعباس احمد جو، اهو مير حسن جو، اهو سيد موسيٰ قادريءَ جو، اهو سيد عليءَ جو، اهو سيد محمد بغداديءَ جو، اهو سيد حسن بغداديءَ جو، اهو سيد محمد ضؤ بغداديءَ جو، اهو ابو صالح نصر فخرالدين جو، اهو سيد عبدالرزاق جو، اهو حضرت غوث الاعظم سيدنا شيخ عبدالقادر گيلاني رحمةالله عليه جو (١).

---

(١) "صلحاء سورت" صفحو، ٦٢- اڳين مقالن ۾ بہ سلسلا ڏنا ويا آهن؛ هي زياده معتبر معلوم ٿئي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه قطب‌الدين سورتي: شاهه فاضل کان اهو سلسلو سورت ۾ شروع ٿيو. سندس انتقال بعد شاهه قطب الدين جيڪو سندس خليفو هو، جانشين ٿيو.

شاهه قطب‌الدين، حضرت خليفه ثاني سيدنا عمر فاروق رضه جي اولاد مان هو. پٽڻ جي شهر ۾ ڄائو، ۽ بعد از تڪميل علوم، بندر سورت ۾ اچي، چوڙيگرن جي مسجد ۾ رهڻ لڳو. عالم ۽ عارف ڪامل هو. جڏهن وعظ فرمائيندو هو ته ٻڌندڙ حال ۾ اچي ويندا هئا. پنهنجي مرشد شاهه فاضل کان پوءِ چوڙيگرن جي مسجد ڇڏي، اچي مسجد مرجان شاميءَ ۾ پنهنجي مرشد جي مسند تي مقيم ٿيو.

شاهه موصوف جي وفات ۲۶ جماديالثاني ۱۲۱۷هه جو سومر ڏينهن تي، ۽ پنهنجي مرشد شاهه فاضل جي پرسان ڏکڻ طرف کان سپرد خاڪ ٿيو. سندس وفات جي تاريخ آهي:

صوفي صاف بخلق حميد، چون ز دنيا به لامکان برسيد
شش و بست از جماديالثاني، مرغ روحش ز آشيان بپريد
سال تاريخ، چون رقم کردم، جگر خامه، از الم بدريد
گفت هاتف‌که قطب دين خدا 'قول در راه' وصل يار کشيد.
۱۲۱۷هه

سندس هڪ ٻئي مريد غلام جيلانيءَ هيءَ تاريخ ڪئي:

يک هزار و دو صد و در هفده سال، شاهه قطب‌الدين، فرمودند وصال

لفظ ”شاهه فاضل“ مان به تاريخ (۱۲۱۷هه) نڪري ٿي (۱).

سيد احمد شاهه: المعروف سيد ميان صاحب رحمةالله عليه، حضرت شاهه قطب‌الدين جو پوٽو هو، ظاهري علومن جي تڪميل سيد محمد هادا صاحب وٽ ڪري، باطني تعليم پنهنجي ڏاڏي کان حاصل ڪيائين ۽ خرقهٔ خلافت ڪانئس ورتائين.

۱۶ ربيع‌الاول جو، جڏهن شاهه دوله، جيڪو انهيءَ سلسلي جي فقيرن جو سرگروه هو، رحلت ڪري ويو، تڏهن سڄي جماعت سيد (؟) شاهه احمد کي لائق ۽ فائق سمجهي، پڳ ٻڌائي، پنهنجي گروه جو سرخيل بڻايو.

”تذڪره حديقهٔ احمديءَ“ جو مؤلف، شيخ احمد ”صلحاء سورت“ جي

(۱) ايضا ص ص ۶۴-۶۵. شاهه قطب‌الدين هڪ پٽ ۽ هڪ ڌيءَ پٺيان ڇڏي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مؤلف جو پڙ ڏاڏو) سندس شاگرد هو. سيد صاحب هميشه درس ۾ مشغول رهندو هو، ۽ ڪيترا شاگرد سندس درس مان زماني جا اڪابر ٿي نڪتا.

سيد صاحب ١٥ ذي‌الحج ١٢٥٥ھ تي فوت ٿيو ۽ شاه فاضل ۽ شاه قطب‌الدين جي پير ۾ مسجد مرجان شاميءَ واري قبرستان اندر دفن ٿيو. سيد مرحوم جي شاگرد، منشي عبدالحڪيم المخاطب زرين رقم خان جيڪا تاريخ چئي، ان جي هيٺئين شعر مان سال برآمد ٿئي ٿو:

گفت رضوان: سال از اوج بهشت
سيد احمد فاضل و قطب زمان (١٢٥٥ھ)

سندس ٻئي هڪ شاگرد، شيخ غلام محمد چيو:

چو اهل فضل بدو التفات ميکردند
ازان سبب شده تاريخ: مرجع الفضلا (١)
١٢٥٥ھ

شيخ عبدالرؤف: بن محمد فياض بن شيخ زين العابدين متوفي ١١١٢ھ بن محمد بن عبدالله بن مولانا شيخ زين‌العابدين احمدآبادي رحمت‌الله عليه. شاه قطب‌الدين جو ظاهري علم ۾ شاگرد هو ۽ باطني تعليم به وٽانئس حاصل ڪري خرقه خلافت ورتائين.

شيخ عبدالرؤف شاهه قطب الدين کان خرقه خلافت وٺي بعد سنڌ ۾ آيو ۽ ڪيترو وقت جهوڪ شريف ۾ رهي، شاهه شهيد جي جانشين کان پڻ روحاني فيض حاصل ڪيائين ۽ "وڏي مرتبي" تي وڃي رسيو. فقر ۾ ايڏو

---

(١) ايضاً ص: ٦٧. شاه احمد ننڍيان هڪ نياڻي ۽ هڪ پٽ ڇڏيو. ننس جي عمر ان وقت (١٢٥٥ھ) ڏهه ورهيه هئي. تاريخ وفات مؤلف "حديقه احمدي" جي ڏاڏي شيخ محمد فاضل چئي:

شيخ زين‌العابدين، آن کان علم — از فراقش گريه، در جوش آمده
گفت تاريخ وصال او خرد — علم زان ماتم، سيه پوش آمده
١١١٢ھ

شيخ عالم عارف ۽ اجله مشائخ مان هو. ديني علومن ۾ سندس ڪيتريون تصنيفون آهن، جهڙوڪ: نحو ۾ "ڪتاب بصري"، "آداب‌الباقيءَ" تي حاشيه زين‌العابدين ۽ ٻيا ڪيترا حاشيه. تذڪري جي مؤلف شيخ احمد جي وڏي ڏاڏي شيخ محمد فاضل وٽانئس علم حاصل ڪيو، ۽ پنهنجي نياڻي به کيس ڏني، جنهن مان شيخ عبدالرؤف جو والد شيخ محمد فياض ڄائو. (ص ٦٥-٦٧)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪامل ٿيو، جو زماني ڪان صفا لا تعلق ٿي ويو. گويا هن جهان ۾ هو ئي ڪونه! جهوڪ مان موٽي اچڻ بعد، سورت ۾ انهيءَ سلسلي جي مسند تي، مسجد مرجان شاميءَ ۾ اچي مقيم ٿيو، جتي ١٩ شعبان ١٢٤٩هه جو وفات ڪيائين ۽ پنهنجي والد جي پيڪ ۾ دفن ٿيو.

شيخ عبدالرؤف کي ٻه پٽ هئا: شيخ زين العابدين ۽ محمد عبدالله. ٻنهي کي پاڻ سان گڏ سنڌ ۾ وٺيو آيو هو. هتي اچي ڪين شاهه عزت الله جو مريد ڪيائين، جنهن جي عمر ان وقت سؤ سال تي چڪي هئي.

شاهه عزت الله لاءِ تذڪري جو مؤلف لکي ٿو ته خليفي ابراهيم جو مريد هو، جيڪو خليفو هو شاهه شهيد رحمة الله عليه جو.

شيخ عبدالرؤف جو فرزند، شيخ زين العابدين، سنڌ کان موٽندي واٽ تي فوت ٿيو. محمد عبدالله شاهه خيريت سان سورت پهتو. سندس وصال پيءُ جي جيئري، سال ١٢٤٦هه ۾ وبا، جي مرض وگهي ٿيو ۽ ساڳيءَ مسجد مرجان واري قبرستان ۾ دفن ٿيو (١).

سورت ۾ ۽ ان جي گرد و نواح اندر انهن بزرگن جي تعليمات سبب شاهه شهيد جي عقيدتمندن جو حلقو وسيع ٿيو هوندو، ليڪن افسوس آهي، جو انهن تاريخ جي صفحن ۾ جاءِ حاصل نه ڪئي، جنهنڪري اهي سڀئي بي نام و نشان رهجي ويا.

سورت جي انهن بزرگن جا، ممڪن آهي ته، اڄا به ڪي پويان هجن، ۽ ٿي سگهي ٿو ته شاهه شهيد جي سلسلي جا ڪيترا نادر آثار سنڌ مان منتقل ٿي سورت پهتا هجن، مثلاً: ڪتاب، تذڪرا، يا پيرن سوڪڙيون يعني تبرڪ وغيره.

انيس المساڪين (راحت السالڪين): مصنف قاضي غلام هادي مرحوم. سنڌ جي صوفي تحريڪ تي هڪ منفصل ڪتاب. ”انيس المساڪين“ عرف ”راحت السالڪين“ ڪتاب ٻارهن بابن ۾ سنڌي زبان ۾ لکيل آهي. ڪتاب ۾ سنڌ جي تاريخ متعلق به ڪي اهم ڳالهيون اکيون ويون آهن، مثلاً شاهه عنايت صوفيءَ واري جنگ وغيره. هتي ڪتاب جي عنوانن جي فهرست ڏجي ٿي، جنهن مان ڪتاب جي اهميت ۽ مطالب جو اندازو ٿيندو. اهو ڪتاب بيدل سائينءَ جي مجازي دوست ميان پيرمحمد جي صاحبزادي

(١) ايضاً ص: ٦٥-٦٦

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان غلام مهدي مرحوم، مسٽر لکا سنگهه وڪيل روهڙيءَ واري جي تحريڪ تي تصنيف ڪيو. ڪتاب جي ابتدا ۾ نظم آهي ۽ تصوف جو ٿورو احوال بيدل جي تاليف ”فوائد المعنوي“ مان ڏنو ويو آهي. ان کان پوءِ هيٺينءَ طرح باب ۽ مضمون آهن:

باب پهريون:

تصوف سنڌ ۾ ڪيئن آيو؟ شاهه عنايت صوفيءَ جو تولد ۽ ننڍپڻ جو احوال.

باب ٻيو:

مرشد جي ڳولا ۾ نڪرڻ، مرشد جي ڪچهري، مرشد کان موڪلائي سنڌ ۾ اچڻ، شاهه شهيد جي شادين جو ذڪر، يارمحمد ڪلهوڙي جو ضد پوڻ، سنڌن مريدن جو ارادو، لڙائيءَ جو بيان، ١٨- ذوالقعد ١١٢٩هه کان ١١- صفر ١١٣٠هه تائين ڪلهوڙن جو دوهه، سنڌن پاءُ ۽ پائٽي جي شهادت همراهن سميت، قصيده وفات، سر مبارڪ جو دهليءَ وڃڻ لاءِ نيزي تي چڙهڻ، مير جان الله شاهه رضويءَ جا ٽي غزل، سر مبارڪ جي مخدوم ناري ۽ هڪ ٻئي فقير سان گفتگو، سر مبارڪ جو رستي ۾ مريد ٿيڻ، دهليءَ ۾ سر مبارڪ جي پهچڻ جون وارداتون، سر مبارڪ جو سنڌ ۾ رسڻ، صوفين لاءِ وقتي سختيون، ڪرسي نامه نمبر ١ مصنف: فقير عبدالقادر بيدل، ۽ ڪرسي نامه نمبر ٢ مصنف: فقير عبدالقادر بيدل.

باب ٽيون:

حضرت شهيد جي خليفن جو بيان، مير جان الله شاهه رضوي، ساقي نامه جان الله شاهه – ١٣١ بيت فارسي، ميخانه مير جان الله شاهه رضوي – ١٣١ بيت فارسي، مير قلندرعلي شاهه جو بيان، ميان باقرعلي شاهه جو بيان، سه حرفي قلندر علي شاهه، ڪافي سنڌي قلندر علي شاهه، مير منورعلي شاهه ۽ مير فتح علي شاهه جو بيان، مير سيد ميان علي اڪبر جو بيان، سيد ميان جان الله شاهه ثئين جو بيان، شاهه عبداللطيف ٺٽويءَ جو بيان، خليفي شاهه عبدالڪريم ٺٽويءَ جو بيان، خليفي اسحاق فقير جو بيان، خليفي محمد صديق جو بيان، خليفي خواجه عبدالله جو بيان، خليفي سليمان هنديءَ جو بيان، خليفي ابن جو بيان، ۽ خليفي ميان اسماعيل شاهه ٺٽويءَ جو بيان.

باب چوٿون:

حضرت صوفي صاحب جي اولاد شاهه خليل الله جو بيان، شاهه عزت الله جو احوال، شاهه غلام الله قلندر جو بيان – پٽ تجل شريف ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌن حالات- تجل ڳوٺ جو بڌڃڻ ۽ سنڌن روضي مبارڪ جُڙڻ جو احوال.

باب پنجون :

حضرت صوفي صاحب جي گاديءَ جو قرڻ، پير محمد زاهد شاهه جو بيان، ميان ابراهيم شاهه ثالث جو بيان، شاهه فضل الله قلندر جو بيان، مخدوم پني لڌي جو بيان، شاهه فضل الله جو ڪنبي جي ڪوهه تان ميرانپور هلڻ ۽ شاهه فضل الله جي وفات جو بيان.

باب ڇهون :

شاهه فضل الله جي ٻن خليفن جو بيان، فقير محمد صديق جو بيان، فقير ميان عبدالله جو بيان، سيد فتح الدين شاهه جهانيان پوٽي حيدرآباديءَ جو بيان ۽ مدئي فقير حجام جو بيان.

باب ستون:

شاهه عزت الله ثانيءَ جو بيان ۽ شاهه رحمت الله قلندر جو بيان.

باب اٺون :

شاهه ابراهيم چوٿين جو بيان ۽ مخدوم ميان زاهد جو بيان.

باب نائون ۽ ڏهون :

ميرانپور جي گاديءَ جو تجل شريف وارن بزرگن جي هٿ اچڻ ۽ عبدالستار سجاده نشين جو بيان.

باب يارهون :

عبدالستار جو سجاده نشين ٿيڻ ۽ مخدوم شهاب الدين جو بيان.

باب ٻارهون :

ٻي سر نامون ڇا آهي؟

(ڪتاب پورو ٿيو. ٢٥ رمضان، ڏينهن اڱارو، ٿي ٻهري، ١٣٤٠هه برابر ٢٣- مئي ١٩٣٢ع.)

ڪتاب جي مضمونن مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي صوفي تحريڪ، ڪلهوڙن جي مخالفت ۽ سنڌ ۾ صوفي تحريڪ جي علمبردار، شاهه عنايت جي شهادت ۽ انهيءَ تحريڪ جي مکيه افرادن جي متعلق ڪافي مواد ڏنو ويو آهي. افسوس آهي، جو مطالعي جو موقعو نه ملڻ سبب اهو چوڻ مشڪل آهي، ته ڪتاب جو مواد تاريخي لحاظ کان ڪيتريقدر وسيع آهي؛ تاهم ايترو چئي سگهجي ٿو، ته ڪجهه نه ڪجهه تاريخي حقائق ان مان ضرور ملي ويندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت بيدل سائينءَ جو خاندان، شاهه عنايت جي مريد خاص سيد جان الله شاهه رضويءَ جو مريد هو، باڪ بيدل جي والد ۽ چاچي کي خلافت به مليل هئي، تنهنڪري خود بيدل جي سلسلي ۾ پڻ هي ڪتاب هڪ اهم ڪڙيءَ جو ڪم ڏيئي سگهي ٿو.

["نئين زندگي"- اپريل ١٩٥٧ع، مئي ١٩٥٧ع، آڪٽوبر ١٩٥٧ع، نومبر ١٩٥٧ع، جولاءِ ١٩٦٣ع، آگسٽ ١٩٦٣ع.]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جو پهريون زرعي سڌارڪ، شاهه عنايت صوفي

خوني نہ ڪرده ايم، ڪسي را نہ ڪشتہ ايم؛
جرمم همينست، عاشق روي تو گشتہ ايم.

ٻارهين صدي هجريءَ جي سنڌ، بيپناهه مصيبتن، آفتن، ڌاڙن جي حملن ۽ پنهنجن جي نفاق ۽ اختلاف ۾ مبتلا هئي. مغلن جي غلاميءَ جو طوق، مرڪز جي ڪمزور ٿيڻ سبب، اگرچه ڍرو ٿي چڪو هو، ليڪن ان هوندي بہ سنڌ گورنر هڪيئي پٺيان ٻئي مٿان جلد بہ جلد مقرر ٿيندا ۽ ايندا رهيا. صوبيدارن ڏنو ٿي تہ سنڌ ۾ سندن اقتدار جا ڏينهن پساهہ آهن، تنهنڪري جيڪي پُڄن ٿي، سو ميڙي چونڊي پنهنجا گهر ٿي ڀريائون. پنهنجي نابود حالت ڏسي، نيٺ مغل حڪومت کي اپر سنڌ، سيوي کان سيوهڻ تائين، ڪلهوڙن کي ٺيڪي تي ڏيڻي پيئي.

سنڌ جون مقامي قوتون وڏيرن، زميندارن، پيرن ۽ مغل ڪامورن تي مشتمل هيون. باهمي نفاق، مسهائپ ۽ حسد، بغض ۽ عناد جي باوجود بہ، سنڌ جي غريب عوام تي انهن ئي سڀني قوتن جو گڏيل قبضو هو. جنهنڪري هتان جي رهاڪن جو جسم غلام، ذهن مفلوج، ڪچڻ پچڻ جي قوت سلب ۽ سڀئي انساني حق کائن کسيل هئا. سنڌ هڪ عجيب و غريب بحراني ڪيفيت ۾ مبتلا هئي، ۽ بيان ڪيل حالتن، سنڌ جي اقتصادي حالت حد کان زيادهہ زبون ۽ بدتر ڪري ڇڏي هئي. آب-رسانيءَ جو سلسلو پوريءَ ريت ڪونہ هو ۽ نہ چارن پيچرن کان سواءِ آمدرفت لاءِ ڪي عام رستا ۽ شاهي سڙڪون هيون. افلاس، تنگدستي ۽ بک پنهنجي انتها تي پهچي چڪي هئي. ڪنهن بہ مظلوم جو سڏ واڪو ڪونہ ٿي سڻيو!

اهو هو سنڌ جو سياسي، سماجي ۽ اقتصادي حال، جنهن وقت جهوڪ جو شاهہ عنايت صوفي، جيڪو تصوف ۽ طريقت جي تعليم لاءِ دکن ويل هو، سو اتان موٽي سنڌ اندر پنهنجي ٿاڪ يعني جهوڪ شريف ۾ اچي پهتو.

عالمگير ڪم و بيش پنجويهہ ورهيہ حيدرآباد دکن جي مسلم رياستن کي تهہ و بالا ڪرڻ ۾ گذاريا. شاهہ عنايت صوفي انهيءَ جنگ و جدل،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪشت و خون ۽ مسلسل تباهين ۽ بربادين جا ڪيئي نظارا پاڻ اکين سان ڏسي چڪو هو ۽ ڪنن سان ڪيترا خوني داستان ۽ دردناڪ ڪهاڻيون خود انهن مظلومن جي واتان ٻڌيون هئائين، جن مٿان اهي ويل وهيل هئا.

غلبي، قوت، تشدد، بي انصافيءَ ۽ انسانذات جي مظلوميت جو احساس انهيءَ وقت سندس فڪر ۽ ذهن تي نقش ٿي چڪو هو، جڏهن پاڻ دکن ۾ هو. ويتر جو سنڌ ۾ پهچي هن عوام جي هيءَ زبون حالت ڏٺي، تنهن ڪيس سخت حساس ۽ رنجيدو بنائي ڇڏيو.

سندس خاندان مدتن کان معزز ۽ محترم هو. خدا آگاهي انهيءَ خاندان جي خمير ۽ ضمير ۾ موجود هئي. خانقاهه موجود، مسند قائم ۽ مريدن جو وڏو گروهه انهيءَ گهراڻي سان وابسته هو. مغليه دستور مطابق انهيءَ خاندان کي ڏيل جي معافيءَ سان پنهنجي ڳوٺ جي پسگردائيءَ ۾ زمينون ٻڌ مليل هيون، جن تي سنڌن بزرگن جو گذران هو.

شاهه عنايت صوفي دکن مان موٽي اچي جڏهن پنهنجي بزرگن واريءَ مسند تي ويٺو، انهيءَ وقت هن عبادت الاهيءَ سان گڏ خدمت خلق جو پڻ سلسلو سٽيو، جيڪو عبادت الاهيءَ جو حقيقي مفهوم به آهي.

زميندار ۽ هاريءَ جي وچ ۾ انهيءَ وقت ڪو قانون يا حدون مقرر ڪونه هيون. جيڪڏهن زميندار ڏاڍو آهي، ته پوک جا پيئي سرا سندس گهر پهچندا هئا ۽ هاري اوچتو چندي ديري مان نڪرندو هو، ۽ هوندئن به دستوري طرح قرض ۽ ٻين ڏيتين ليتين سبب بٺائيءَ بعد ڪڙميءَ جي پلئو ۾ مشڪل سان ڪي داڻا پوندا هئا. اهو ئي سبب هو، جو سنڌ جو هاري آواره نشينن وانگر ڪٿي به پڪيءَ طرح رهي نه سگهندو هو. بک ۽ افلاس کي دور ڪرڻ لاءِ هو هڪ هنڌان لڏي ٻئي هنڌ، اميدن پٺيان اميدن جا جهوپڙا اڏيندو ۽ مايوس ٿيڻ بعد ڍاهيندو وتندو هو. اهو ئي ڪارڻ هو، جو سنڌ جو مجبور طبقو زمين جي پيدائش تان آسرو لاهي، پيٽ گذران جي ٻي ڪا راهه نه ڏسي، پنهنجي پنهنجي ٻارن جي بک دور ڪرڻ لاءِ ڪيترن ئي اخلاقي گناهن ۾ مبتلا ٿي ويو ٿي — جهڙوڪ ڌاڙا هڻڻ، چوريون ڪرڻ، ڪات هڻڻ ۽ مال ڊڳي جي ڀڄ-ڇوڙ. اهي اخلاقي پستيون سڀ انهيءَ پيمانڪ معاشري جون پيداوار هيون، جنهن ۾ اقتصادي حالت دٺ سان غير متوازن ۽ ڏانوانڊول ڪئي ويئي هئي.

شاهه عنايت صوفي پهريون ماڻهو هو، جنهن انهيءَ ڏکوئيندڙ صورتحال کي دکن کان ايندي شرط شدت سان محسوس ڪري، پنهنجي آبائي زمين کي گڏيل ملڪيت قرار ڏيئي، پيداوار تي مساوي حق ۽ حصي جي رٿا تي،

۽ مريدن، ڳوٺائن ۽ ڀاڙيسرين کي گڏي، انهيءَ اسڪيم تي عملي قدم کنيو. سنڌس ڳوٺائن، سنڌس اهل خاندان ۽ سنڌس مريد يا هاري ناري گڏجي زمين ۾ هٿرَ ڪاهيندا هئا، آمدنيءَ ۽ پيداوار تي سڀني جو گڏيل حق هو ۽ ونڊڻ وقت هرڪو هڪجيترو اَن ورهائي کڻندو هو. اهو تجربو بيحد ڪامياب ٿيو. انهيءَ رٿا ۾ شامل ٿيل ماڻهو مطمئن ٿي ويا ۽ سندن اقتصادي حالت سڌري ويئي، هرڪو ريان ڪيان ڏسڻ ۾ آيو ٿي.

انهيءَ نئين ۽ انوکي طريقي ڪار، پاسي پاڙ جي مفلس ۽ بکئي عوام جو توجه پاڻ ڏانهن ڇڪايو، چنانچه، تنگدست ۽ بکايل هاري اوسي پاسي جي زميندارن جي زمينن کي ڇڏي، پنهنجي لڏ کڻي جهوڪ جي ”مشترڪ اقتصادي نظام“ هيٺ اچي شامل ٿيو.

زميندارن لاءِ اهو عمل وڏي خطري جو سبب هو. نه فقط عوام تان سندن اثر ختم ٿيو ٿي ۽ سندن زمين کي آباد ڪرڻ ۾ ڪنهن دلچسپي ڪانه ٿي ورتي، بلڪ انهيءَ ڪان وڌ سندن لاءِ اها تباهي هئي، جو هنن جيڪا ڪاڪ ناهي هئي ۽ جيڪو ٽڪسات حڪومت جي آڏار تي اڏيو هئائون، سو سمورو شاهه عنايت جي انهيءَ رٿا سبب عنقريب ڏانوا ڏول ۽ ڊهڻ وارو هو.

ڀاڙيسري جاگيردار، زميندار، وڏيرا، پير خواهه خانقاهي، پرائيءَ پيدائش تي پلجندڙ پڳدار ۽ مسند نشين انهيءَ انقلاب ۽ لڏ پلاڻ سبب ٻنهه مچرجي پيا. ٻلڙيءَ ۽ جهوڪ جي پر وارا پليجا ۽ پير انهيءَ پيدا ٿيندڙ قوت کي ختم ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيا. مختلف سازشون سٽيائون. ڪلهوڙا پڻ فقيري روپ ۾ سنڌ اندر نروار ٿيا هئا. اڌ سنڌ نيڪي ۾ کٽي چڪا هئا، باقي سنڌ تي سندن نگاهون هيون. شاهه عنايت جي قوت انهن جي پروگرامن کي ڊاهڻ لاءِ پڻ ڪو گهٽ خطرو ڪانه هئي. الغرض، آهستي آهستي، سڄا ڀاڙيسري، شاهه عنايت ۽ سنڌس حلقي کي ختم ڪرڻ لاءِ پنهنجا سمورا نفاق، عداوتون ۽ اختلاف وساري، متحد ٿي ويا. پهرين دهليءَ ۾ درخواستون ڪيائون، پوءِ ٺٽي جي مغل صوبيدار اعظم خان جي ذريعي مرڪز جي اميرن ۽ وزيرن جا ڪَنَ ڀريائون. شاهه عنايت خلاف فرخ سير بادشاهه تي هي اثر ويهاريو ويو ته سنڌس اها تحريڪ خانقاهي ۽ درويشي نه، بلڪ دراصل حڪومت جي خلاف هڪ مڪمل بغاوت جي تحريڪ آهي. هو ماڻهن کي انهيءَ لاءِ تيار ڪري رهيو آهي ته هڪ ڏينهن انهن جي ذريعي مغل حڪومت سان جنگ جوٽي، سنڌ کي آزاد ڪرائي ۽ پاڻ ان جو سلطان بڻجي ويهي! شاهه عنايت جي خلاف اها سازش ايڏي وڏي پيماني تي رٿيل هئي، جو هو پنهنجن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خانگي ماڻهن کي دربار ۾ موڪلي به ان جي صفائي ڪري ڪونه سگهيو. فرخ سير زوال پذير بادشاهت جو پر-وهيڻو جاءِ نشين، جيڪو نه ڪمزور، پر ٻڏڙيو ۽ ڪنن جو ڪچو هو، تنهنڪري هن جي انهيءَ ڪمزوريءَ کان مخالفن ۽ اعظم خان گڏجي پورو فائدو ورتو ۽ هن کان شاهه عنايت سان جنگ جوٽڻ جو پروانو حاصل ڪري ورتائون.

جهوڪ جي مرڪز جي تباهيءَ ۾ تنها شاهه عنايت جو سوال نه هو، هي انهن سڀني مفلسن ۽ مظلومن ۽ بڪايل انسانن جي موت ۽ زندگيءَ جو مسئلو هو، جيڪي هيتان هُتان جي زمينداري آڙاهه مان نڪري شاهه عنايت جي رٿيل ”اقتصادي نظام“ هيٺ ڪجهه وقت کان سک جو ساهه کڻي رهيا هئا. جيڪڏهن اهو نظام درهم برهم ٿيو ٿي ته سندن لاءِ وري ساڳيو اوندهه ۽ اندوڪار هو. يعني اهو افلاس، اها بک، اها غلامي ۽ اها ئي ذات، خواريءَ ۽ خجالت واري زندگي!

سبيءَ، اپر سنڌ ۽ لوئر سنڌ جي سڀني جاگيردارن ۽ زميندارن جو جڏهن ڪٽڪ اعظم خان جي ڪمان هيٺ ڪاهي اچي جهوڪ مٿان ڪڙڪيو، ان وقت شاهه عنايت ۽ سندس ساٿين ”الارض لله“ جو نعرو هڻي، پنهنجي مساوي ۽ گڏيل ملڪيت کي بهرصورت بچائڻ جو فيصلو ڪيو. جڏهن جنگ جي نوبت آئي، تڏهن مردانه وار پنهنجو بچاءُ ڪيائون ۽ ايڏيءَ بي جگريءَ سان پنهنجي مدافعت ۾ سينا تاڻي اڳتي وڌيا، جو هيڏي ساري لشڪر جا ٻنهه ڇهه ڇڄي پيا.

اهو ياد رکڻ گهرجي ته دستوري طرح انهيءَ لشڪر کي به مذهبي پيشوائن جي پشت پناهي حاصل هئي. انهيءَ دور جي تاريخن مان معلوم ٿئي ٿو ته شاهه عنايت جي مٿان ڪفر جون فتوائون حاصل ڪيون ويون هيون ۽ کيس پنهنجي سڄيءَ جماعت سميت بي دين ٺهرايو ويو هو.

بهرحال مقابلي ۾ زور آورن ۽ زبردستن جو لشڪر کائڻ کٽي ڪونه سگهيو. نيٺ ٻيو چارو نه ڏسي، صلح جي بهاني سان، اعظم خان شاهه عنايت کي پاڻ وٽ اچڻ تي آماده ڪيو، جيئن صلح جا شرط روبرو طيءِ ڪري، ۽ شاهي ڪٽڪ پٺتي موٽي وڃي.

شاهه عنايت جي دل ۾ فتور ڪونه هو ۽ نه ڪا فتني جي خواهش هئي. تنهنڪري هو سواءِ ڪنهن شڪ شبهي جي اعظم خان وٽ هلي اچي پهتو. ڏاڍي جي ڪردار ۾ وعده خلافي ۽ ڏوڪو ڏيڻ پڻ وصف تي شمار ٿئي ٿو، چالاڪي ته فريب، دغا ۽ ڏوڪو شڪست خورده زور آور قوت جو

آخري هٿيار آهي! جڏهن اعظم خان ۽ زميندار شاهي گڏ ٿي به شاهه عنايت کي زير ڪري ڪونه سگهيا، تڏهن هنن انهيءَ هٿيار کان ڪم ورتي ڪيس پاڻ وٽ آڻي گرفتار ڪيو. گرفتاريءَ بعد جهوڪ جي سڄي ڳوٺ، حويليءَ جي ڪوٽ ۽ هارين نارين جي جهڳين ۽ جهوپڙن کي تهس نهس ڪري، هڪ طرف انهيءَ مرڪز جو بنياد هميشه لاءِ ختم ڪري ڇڏيو ويو ته ٻئي طرف شاهه عنايت صوفيءَ کي پابه جولان ڪري، ٺٽي وٺي وڃي ساڻس اهو ئي ڪيائون، جيڪو منصور جو مترڪ هو يا جيڪو سرمد سان ٿي چڪو هو.

شاهه عنايت جو ڪو ڏوهه ڪونه هو، هن گهريو ٿي ته سنڌ ۾ اقتصادي نظام اهڙي نموني رائج ٿئي، جيڪو سنڌ جي رهاڪن لاءِ هڪجهڙو ۽ هڪجيترو روزگار ميسر ڪري. غير متوازن نظام معيشت ختم ٿئي ۽ ماڻهن جا جسم، ذهن ۽ فڪر زبردستن جي زنجيرن جي جڪڙ مان آزاد ٿين. اهو نه خدا جو ڏوهه هو ۽ نه اسلام جي انحرافي! بلڪ اهو عين اسلام هو. اهو اسلام جيڪو اسان جي رسول محمد مصطفيٰ آندو. بهرحال ٽيرهن سؤ ورهيه اسلام جي انهيءَ روح کي زماني ۽ وقت جون قوتون ڪچلينديون رهيون آهن. هتي سنڌ اندر به اهو روح شاهه عنايت جي صورت ۾ ڪچليو ويو. پر جن انهيءَ روح کي فنا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، آخر اهي پاڻ به جلد ئي فنا ٿي ويا. نادرشاهه جي ڪاهه، افغانن جو ڪٽڪ ۽ مدد خان پٺاڻ جي گهڙيل يقيناً انهيءَ بيگناهه خون جو نتيجو آهي، جيڪو شاهه عنايت جي سسيءَ مان، ڏڙ کان ڏار ٿيڻ وقت، نارا ڪري اعظم خان جي پيرن ۾ ڪريو هو.

ديدي ڪه خـونِ ناحقِ پـروانه شمع را
چندين امان نـه داد ڪه شب را سحر ڪند

["سجاڳي"- مارچ ١٩٧٠ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکياري سادات

تاريخي پس منظر: تحفة الڪرام جي روايت آهي ته بغداد جي خليفي (؟) چوٿين صدي هجريءَ ۾، چڻي امرائيءَ جي داد طلب دانهن تي، سامره مان سيد علي موسوي (بن سيد عباس، بن سيد حسين، بن سيد ارشد، بن سيد زيد، بن سيد جعفر، بن سيد عمران، بن سيد هارون، بن سيد عبدالله الاشرف، بن سيد قاسم، بن سيد عبيد الله، بن امام حضرت موسيٰ ڪاظم) کي سؤ سوارن سان دلوراءِ جي گوشماليءَ لاءِ ڏياري موڪليو.

سيد صاحب پهچي، ان کان اڳ ئي چڻي امرائيءَ جي دانهن جو داد دربار باري تعاليٰ مان ٿي ويو. نه الور رهيو، ۽ نه دلوراءِ جي ننگري قائم رهي. بيٺي شهر غضب الاهيءَ هيٺ تهه و بالا ٿي ويا. اتفاق چئجي يا منشاءِ ايزدي، پاڻ دلوراءِ بچي ويو، ۽ سيد صاحب جيئن عراق کان سنڌ اندر پهتو، تيئن ئي دلوراءِ سندس خدمت ۾ پهچي، پنهنجي ڪئي تي پشيمان ۽ توبه تائب ٿيو، ۽ پنهنجي نياڻيءَ جو سڱ به سيد جي سپرد ڪيائين. سيد پنهنجو مرڪز لڪيءَ کي بڻايو، جنهنڪري "عليءَ" جي پٺيان اها سرزمين "لڪعلويءَ" جي نالي سان مشهور ٿي، ۽ دلوراءِ جي نياڻيءَ مان جيڪو اولاد ٿيو، سو "لڪياري" سادات جي عرف سان نه فقط انهيءَ زماني ۾ منسوب ٿيو، بلڪ صدين گذرڻ بعد اڄ به ساڳيءَ ئي نسبت سان معروف آهي.

اهو آهي انهيءَ روايت جو اجمال، جنهن کي مير علي شير 'قانع' تحفة الڪرام ۾ محفوظ ڪيو آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ انهيءَ خاندان جو شرح حال سواءِ انهيءَ هڪ ڪتاب جي، ٻئي ڪنهن ۾ آيل ڪونه آهي. مير 'قانع' نون ڏهن صدين جو اهو پراڻو مذڪور، ١١٨١هه ۾ ڪنهن کان ٻڌي لکيو، ڪٿان آندائين، ڪير راوي آهي، ان جو ڪوبه ذڪر ڪونه ڪيو اٿائين، فقط "قيل" جو لفظ لکي، روايت کي لکي ويو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ته "چوڻ ۾ اچي ٿو."

انهيءَ روايت جي سلسلي ۾ هيٺيان نڪتا قابل غور آهن:

١- سامرو، جنهن مان سيد صاحب ڪمڪ وٺي سنڌ ڏانهن آسهيو، تنهن جي تعمير معتصم بالله (خلافت ١٩ رجب ٢١٨هه، وفات ٢٠ ربيع الاول ٢٢٧هه)-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال ٢٢١ ۾ ڪري، بغداد جي بجاءِ خلافت جو مرڪز ۽ فوج جو هيڊ ڪوارٽر ڪيو. ڪم و بيش ست سالن بعد ٢٧٩ھ ۾، معتمد علي الله (٢٥٦-٢٧٩ھ) سامري مان مرڪز ڪڍي، وري وڃي بغداد کي وسايو.

چوٿين صديءَ ۾، جنهن ۾ سيد عليءَ جو اتان فوج وٺي هيڏانهن اچڻ بيان ڪيو وڃي ٿو، سامرو ويران ٿي چڪو هو، سرڪاري عمارتون ۽ فوجي بيرڪون ڊهي ڦٽي ويون هيون، چند باغ، هڪ جامع مسجد ۽ ڪي ساداتن جا روضا وڃي بچيا هئا. اهو وسهڻ مشڪل آهي ته چوٿين صديءَ ۾، جڏهن ته نه سامارو خلافت جو مرڪز هو، نه فوجي اڏو هو، ۽ نه آباد ۽ شاداب هو، ڪا فوج وٺي سيد علي سنڌ ڏانهن هليو هجي.

جيڪڏهن چوٿين صديءَ واري روايت کي پٺتي هٽائي، ٽين صديءَ جي مٿي ڏيکاريل عرصي اندر سيد عليءَ جي آمد کي تصور ڪيو وڃي، ته ان حالت ۾ پڻ اهو باور ڪرڻ مشڪل پيو لڳي ته هو فوجي ڪمڪ کي وٺي سنڌ ۾ آيو هوندو. انهيءَ دور ۾ سنڌ اندر خود عربن جي مضبوط حڪومت موجود هئي، خلافت طرفان هتي گورنر، فوج ۽ ٻئي سموري شاهي لاءِ لشڪر سميت موجود هئا. اهڙيءَ حالت ۾ ڇتي امرائيءَ جو سنڌ جي عرب حڪومت کي ڇڏي بغداد ڏانهن دانهن ڪڍي وڃڻ ۽ بغداد جي خليفي جو هتان جي گورنر کي درگذر ڪري، ايتري دور دراز ملڪ تي فقط هڪ سؤ سپاهين سان سيد کي موڪلڻ، ڪهڙيءَ ريت مناسب ۽ موزون ٿي سگهي ٿو؟

ازانسواءِ سنڌ اندر، جڏهن ته عربي حڪومت چڱن ڪنڊن تي قابض هئي، ان حالت ۾ اروڙ ۽ برهمڻ آباد تي هڪ غير مسلم حاڪم دلو راءِ جو قبضو ڪهڙيءَ ريت ٿيو. برهمڻ آباد جي پيڪ سان عربي حڪومت جو مرڪز منصوره موجود هو، جتي سنڌ جو عربي حاڪم رهندو هو. اروڙ پڻ انهيءَ زماني ۾ عرب قبيلن جو مستحڪم رهائش گاهه هو. هڪ غير مسلم جو اهڙين حالتن اندر اقتدار حاصل ڪرڻ، ۽ اقتدار به اهڙيءَ قوت جو، جو ڪيس نيچي نوڙڻ لاءِ هڪ فريادي‌ءَ جو سنڌ جي حڪومت ۾ آسرو نه رکي خليفي تائين پهچڻ، قطعي نه وسهڻ جهڙو معاملو ۽ هڪ بي معني ڳالهه آهي.

تحفة‌الڪرام ۾ هڪ جاءِ تي اهو پڻ لکيو ويو آهي ته سيد صاحب سان جيڪي سؤ سپاهي آيا، سي سامره جا سومرا هئا ـ حالانڪ سنڌ جي تاريخ دانن کي اهو معلوم آهي ته سومرا خواه سما ٻئي عربي نسل جا قبيلا نه پر هتان جا مقامي خاندان هئا.

مٿين نڪتن جي بناءِ تي، مير قانع جي بيان ڪيل لشڪرڪشيءَ واري روايت ۾ اها به سامري مان چوٿينءَ صديءَ اندر، وسهڻ جوڳي نه آهي.

اسان جو ذاتي خيال آهي ته چوٿين صديءَ ۾، سيد صاحب ڪنهن به فوجي مقصد سان نه، بلڪ ديني اصلاح جي لحاظ سان، يا سامري جي تباهه ٿي وڃڻ سبب، ترڪ وطن ڪري هتي وارد ٿيو هوندو. ساڻس جيڪي هڪ سؤ سپاهي چيا وڃن ٿا، سي فوجي افراد نه بلڪ سندس مريد ۽ معتقد يا چئجي ته سندس سنگتي ساٿي يا اوڙي پاڙي جا متعلقين هوندا.

دلوراءِ جي سلسلي ۾ مير قانع جيڪا روايت بيان ڪئي آهي، ان جي حيثيت سنڌي تاريخ جي لحاظ سان تمام اهم آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ روايت جي دامن سان سنڌ جي ٻن عظيم ۽ تاريخي شهرن جي تباهيءَ جو داستان وابسته آهي.

انهيءَ روايت جي روئداد هن ريت آهي ته دلوراءِ ولد آمر (آمر، جنهن جي نالي پٺيان ”آمريءَ“ جو شهر آباد ٿيو) اروڙ ۽ برهمڻ آباد جو حاڪم سخت ظالم ۽ زناڪار هو. پيا ته ڪيئي ڪذا ڪرتوت هئس، ليڪن هو پنهنجي سڳي ڀاءُ جي گهر واريءَ سان به هٿ چراند ڪرڻ مان ڪين گسو. ڀاڻس چڇو امراڻي جڏهن مسلمان ٿي، عرب مان فاطمه نالي هڪ نينگريءَ سان نڪاح ڪري، گهوٽ پهتو، تڏهن دلوراءِ مائيءَ جي ست وڃائڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن تي چڇو رات ڪري گهوٽان ڀڳو. سيوهڻ ۾ ٻار ڇڏي پاڻ عراق هليو ويو. اتان جيسين فرياد جو داد لهي موٽي، تنهن کان اڳ ڀهرين اروڙ ۽ پوءِ برهمڻ آباد قهر الاهيءَ هيٺ اچي تباهه ٿي ويا.

دلور جي ڊيرن ۾ ڇڇي امراڻيءَ جي مزار موجود هجڻ سبب، انهن ٻن شخصيتن جو هجڻ ته تسليم ڪري سگهجي ٿو، ليڪن اهو تعجب ضرور ٿئي ٿو ته جنهن دلوراءِ جي ڪڌن ڪمن ڪري ٻن عظيم شهرن تي قهر الاهي نازل ٿيو، ۽ هزارين بي گناه انسان ۽ سوين پالتو جانور اجائي آوي ۾ شهر جي دڙن هيٺ دٻجي ويا، اهو اصلي گنهگار دلوراءِ پاڻ وري به صحيح سلامت بچي ويو ۽ نه فقط پاڻ بچيو ليڪن انهيءَ ظالم جو غالباً سمورو گهر ٻار ٻڇ محفوظ رهجي ويو. ليڪن جڏهن سيد علي رحمةالله عليه عراق کان آيو، تڏهن هن پنهنجي وڏور نياڻي، سيد صاحب جي عقد ۾ ڏئي، نجات اخروي حاصل ڪئي.

سنڌ جي قديم تاريخ انهيءَ قسم جي روايتن سان ڀرپور آهي، رب ڪريم ڄاڻڻهار آهي ته مٿي ذڪرڪيل روايتن جي نوعيت ڇا آهي؟ انهيءَ روايت جي ٽن ڪردارن يعني دلوراءِ، ڇڇي ۽ حضرت سيد عليءَ جي شخصيتن

جو پاڻ ۾ تعلق ڪهڙو آهي. بهرحال دلوراء جي ننگري "دلور جي دڙن" ۾ موجود آهي: سيد عليءَ جو اولاد لڪياري ساداتن جي نسبت سان سنڌ جي سيني حصن ۾ اڄ تائين هليو اچي ٿو، ۽ مائي فاطمه سميت ڇٽي امرائيءَ جي قبر پڻ سيوهڻ ۾ هن وقت زيارتگاه خاص و عام آهي، جنهن تي شاهجهاني دور جي هڪ دين پرور حاڪم دينڌار خان، هيٺيون ڪتبو لڳارائي ڇڏيو آهي:

بـدور شهنشاه شـاهه جهان خديوي خـرد مند صاحب قـرآن
چوخلد بـرين روضه شهه چتر بـنـا ڪرد نـواب دينڌار خـان
ز سال بـنـايش طلب داشتن "بهشتي بروي زمين" گفت عثمان
(۱۰۳۲هه).

لڪياري سادات: جيستائين سيد عليءَ جي سنڌ ۾ آمد جو تعلق هو، اوستائين جو تاريخي پس منظر مٿي پيش ٿي چڪو آهي، ان کان زياده نه مير قانع بيان ڪيو آهي ۽ نه ڪنهن ٻيءَ تاريخ ۾ اسان جي نظر مان گذريو آهي.

سيد عليءَ جي سلسلي ۾، اهو پڻ معلوم ٿي نٿو سگهي ته سندس انتقال ڪٿي ٿيو، ۽ سندس مزار آهي به يا نه. البت سندس اولاد جو ذڪر پنهنجي دور تائين مير قانع ڪيو آهي، ۽ ڪن لڪياري مشاهيرن جي مختصر احوال کي پڻ پنهنجي تاريخ ۾ حسب دستور نهايت اختصار سان جاءِ ڏنائين، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ گهرائي جيد علماء، ۽ باڪمال اهل الله پيدا ڪيا. حضرت شاهه صدر عليه رحمه، جنهن کي مير قانع — "صاحب آيات باهره و ڪرامات ظاهره، ولي وقت، سرخيل مشائخ روزگار، فخر سادات، جامع البرڪات" — لکيو آهي، سو انهيءَ گهرائي جو وڏي ۾ وڏو اولياءُ ٿي گذريو آهي.

سيد عليءَ کي، معلوم نه آهي ته دلوراء جي دختر مان يا ڪنهن ٻيءَ محل مان، جملي چار فرزند ٿيا:

۱- سيد محمد، ۲- سيد مراد، ۳- سيد حاجي عرف سيد پيرڪيو، ۴- سيد چگو.

تحفةالڪرام جي روايت مطابق پهرئين فرزند سيد محمد جو فرزند حضرت سيدنا شاه صدر عليه رحمه هو. چوٿين فرزند سيد چگي جي اولاد مان حضرت پير سائين روضي ڌڻي رحمةالله جو اولاد آهي. سيد چگو، مير قانع لکيو آهي، ليڪن راشدي خاندان جي ڇپيل شجري ۾ انهيءَ بزرگ جو نالو شاهه چڪڻ آندو ويو آهي. اهو نالو پڻ تحقيق طلب آهي، ڇاڪاڻ ته "چڪڻ" يا "چگو" خالص سنڌي ۽ ديهاتي نالا آهن ۽ عرب کان آيل نو وارد سيد جي پهرينءَ پيڙهيءَ ۾ پنهنجي ٻچن تي ديهاتي نالا رکڻ، مثلاً سيد پيرڪيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يا سيد چگو يا چڪڻ بلڪل محل نظر آهن. خاص طرح چوٿينءَ صديءَ ۾ جڏهن ته سيد جتي به ويا، ايران خواهه هند، يا دنيا جي ڪنهن ٻئي گوشي ۾، آتي نالا انهن پنهنجي ابن ڏاڏن جا رکيا. سيد پيرڪئي جو اصل نالو سيد حاجي هو، ۽ حاجي بطور نالي يا نسبت جي پڻ چوٿينءَ صديءَ ۾ رائج نه هو.

نئون مواد: لڪياري خاندان جي سلسلي ۾، ١١ صديءَ جي هڪ ٻئي تاريخي ڪتاب مان پڻ قدري معلومات ملي ٿي. اهو تاريخي ڪتاب "مظهر شاهجهاني" آهي، جيڪو مير ابوالقاسم نمڪين (سٽين جي ٺاڻ واري) جي فرزند، يوسف ميرڪ، ١٠٤٤ھ ۾ شاهجهان جي لاءِ سنڌ جي انهيءَ دؤر جي حالات تي تاليف ڪيو.

ميرڪ يوسف جو والد، سيد نمڪين ۽ پاءَ مير ابوالبقا اميرخان (جنهن ٺٽي جي جامع مسجد جوڙائي) سنڌ جي مختلف صوبن تي ڪيئي پيرا مغلن طرفان گورنر تي رهيا.

انهيءَ دؤر جي تاريخ جو بيان ڪندي ميرڪ يوسف جيڪو لڪياري ساداتن جو ذڪر ڪيو آهي، سو هن ريت آهي:

صحيح النسب سادات: لڪيارن جي صحيح النسب هجڻ جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته:

"السادات لڪعلوي بسيار صحيح النسب اند". (٢/٢٧٤)

اڳتي هلي لکي ٿو ته "هو ايتري قدر صحيح نسب آهن ۽ پنهنجي نسب تي ناز اٿن، جو پنهنجيون نياڻيون ٻين ساداتن کي سڱابنديءَ ۾ ڪونه ڏيندا آهن.

"اڪي، آمري، ۽ ٺٽي ولي محمد جا ڳوٺ انهن ساداتن جا مرڪز آهن، جتي ڪين زمينون آهن، ۽ وافر مال ملڪيت سندن حصي ۾ آهي."

همايون ۽ لڪياري سادات: شاهه حسن ارغون جي دؤر ۾، جڏهن شيرشاهه سوريءَ کان شڪست کائي، همايون سنڌ ۾ (٩٤٧-٩٥٠ھ) آيو، ان وقت شاهه حسن سڄيءَ سنڌ کي ويران ڪرائي ڇڏيو هو- خاص طرح انهن حصن کي، جن لاءِ ڪيس احتمال هو ته همايون پنهنجي منزل ڪندو. آباديون سڙائي ڇڏيائين، کوهه لٽرائي ڇڏيائين، گاهه ۽ ڪاٺين جا ذخيرا ڪجهه سڙائي، ڪجهه قلعن ۾ بند ڪرائي، اهڙيءَ ريت ملڪ ويران ڪرائي ڇڏيائين، جيئن همايون ۽ سندس لشڪر کي نه آن ملي، نه گاهه ۽ داڻو ملي ۽ نه ڪين جلائڻ ڪاٺيون ميسر ٿين، ۽ اهڙيءَ ريت ڏڪار ۽ ويراني ڏسي، بادشاهه سنڌ ۾ قيام ڪري نه سگهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لڪياري ساداتن جو ان دؤر ۾ ڏاڍو زور هو، پريل ترپل ۽ وڏي اثر رسوخ وارا هئا. اگرچ وقت جي بادشاهه جي پاليسي مختلف ۽ مخالفانہ هئي، ليڪن لڪياري ساداتن ان جي پرواهہ نہ ڪندي، مهمانداريءَ جا فرائض پوريءَ ريت ادا ڪيا. همايون لاءِ ۽ سندس سموري لاءِ لشڪر لاءِ اَن، گاهہ، داڻو، ڪاٺيون ڪليون ۽ جانور وغيره مهيا ڪيائون. ميرڪ يوسف لکي ٿو تہ:

”خدمت خوب از دست سادات لکعلوي در حق عساکر ظفر ماثر آمده بود...... اين جماعة سادات بجا و مقام خود نشسته بودند، و از دانہ و گاه و بز و گوسفند وغيره اشياي کہ بمردم سپاه درکار مي باشد، خبرداري ميگرفتند.“ (٢/٢٧٥)

بادشاهہ کي سندن اهي خدمتون ڏاڍيون پياريون پيون. ان وقت اگرچہ هو پاڻ غريب الوطن هو، ليڪن انهيءَ اميد تي تہ ڪڏهن نہ ڪڏهن وري هندستان سندس هٿ ايندو، سيدن کي انهيءَ خدمت جي عيوض، جاگيرون ۽ ٻين انعامن اڪرامن جا پروانا لکي ڏنائين:

”و حضرت جنت آشياني (همايون) خدمتهاي اين جماعة را ديده، خوشحال شدند، و فرمان عاليشان در باب سيورغال ديهہ ايشان عنايت کردند.“ (٢/٢٧٤)

مير نمڪين ۽ سادات: ميرڪ يوسف لکي ٿو تہ ”ڪيتري زماني کان وٺي ملڪي مصيبتن ۽ مقامي تڪليفن سبب، ساداتن جو حال هيٺو ٿي ويو هو. هو پنهنجا گهرگهاٽ، ڳوٺ ۽ مال ڇڏي، ڪاهان جي پرڳڻي ۾ منتشر ٿي ويا هئا. جن ۾ اها طاقت ڪانہ هئي!، جو هو موٽي ماڳين اچن ۽ پنهنجا وسائل وٺان وري وسائين.

مير نمڪين جڏهن سيوهڻ جو صوبہ دار ٿي (١٠٠٩–١٠١٣–١٠١٧–١٠١٩هہ) آيو، ان وقت ساداتن سان هن ڏاڍا سٺا سلوڪ ڪيا. سيني کي جدا جدا جاين تان گڏ ڪري، کين پنهنجي اصلي ڳوٺن ۾ آباد ڪيائين ۽ ڍلن جي کين معافي ڏنائين ۽ سندن ويران ٿيل زمينن کي وري آباد ڪري ڏنائين. انهيءَ امداد سبب هڪ دفعو وري سيد خوشحال ٿي ويا، ۽ سندن قتل مرڪز وري مستحڪم ٿي ويا.

انهيءَ ئي دؤر ۾، مير نمڪين کين صلاح ڏني تہ هو همايون وارا پروانا کڻي جهانگير جي دربار ۾ وڃن، ۽ وڃي پنهنجي لاءِ جاگيرون ۽ انعام اڪرام وٺي اچن. سيد هندستان وڃڻ جي تيارين ۾ هئا، جو سندن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهرن کي اوچتو باهه لڳي جنهن ۾ ٻين ٽپڙن سان گڏ اهي شاهي پروانا به ڀسم ٿي ويا.

ويرانيءَ جو سبب: مير نمڪين جي آمد کان اڳ لڪياري سادات تي مصيبتون ڇو ۽ ڇاجي ڪري آيون، هو پنهنجا گهرگهاٽ ڇڏي، ڪاهان جي پرڳڻي ۾ ڇو منتشر ٿي ويا، ان جو تفصيل مير يوسف ڪونه ڏنو آهي. هڪ هنڌ فقط اشارتاً جيڪا ڪيفيت ڏني اٿائين، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سيوهڻ ضلعي جي سميجن ۽ ٽڪر جي ڌاڙيلن جو من وڌي ويو هو، جن لٽ ڦر ۽ خون ڌاڙن جي ذريعي سڄي صوبي اندر هيجان برپا ڪري ڇڏيو هو. سيوهڻ جا صوبه دار ڪمزور ۽ نڪما آيا ٿي، جي نه حڪومت جو رعب قائم رکي سگهيا ٿي ۽ نه صوبي جو انتظام هلائي ٿي سگهيا، جنهنڪري ڏوهاري قومن جو دماغ خراب ٿي ويو، ۽ هنن سڄي ملڪ کي تاراج ڪرڻ شروع ڪيو.

انهن ئي قومن، بار بار سيدن جي ڳوٺ تي پڻ حملا ڪيا، ڪيترا دفعا لٽ ڦر ڪيائون، ڪيترن سيدن کي شهيد ڪيائون ۽ هزارن جي تعداد ۾ مال متاع ڪاهي هليا ويا. سيدن بارها مقابلا ۽ مجادلا ڪيا، ليڪن مجبور ٿي آخر کين پنهنجا وٿاڻ ڇڏڻا پيا.

انهيءَ لٽ ڦر ۽ خونريزيءَ آمريءَ ۽ ٽتي ولي محمد کي ويران ڪري ڇڏيو. جيسين سيوهڻ جو حاڪم شمشيرخان هو، تيسين اهو علائقو آباد ۽ سرسبز هو، ليڪن ان جي تبديل ٿيڻ بعد ٿوري عرصي اندر تباهي ۽ بربادي اچي ويئي. ميرڪ يوسف لکي ٿو ته:

> "رفته رفته از دست سميجه و مردم کوهي، خراب و ضايع شده. چنانچه از مواضع سادات، دو موضع يڪ ٽتي ولي محمد و ديگر کوه آمري ويران مطلق شدند. و اکثر سادات اين مواضع را مردم کوهي و سميجه بدرجه شهادت رسانيدند و رعيت متفرق شده رفت." (٢/٣٧٦)

ٻئي هنڌ ميرڪ لکي ٿو ته:

> "تا انقراض شمشيرخان اوزبڪ نهايت آبادان و معمور بودند، و گذشت عمل او اکثر سادات اين هر دو مواضع از دست مردم نهمردي و سميجه بدرجهٔ شهادت رسيدند و قليل کله ماندند، متصرف شده بهرجا رفتند." (٢/٣٨٦)

ديندارخان جڏهن سيوهڻ جو صوبه دار ٿي آيو، ان وقت هن پڻ مير نمڪين وانگر سيدن جو گهڻو خيال رکيو. آمريءَ جو علائقو هن سمن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارباب يوسف جي تحويل ۾ ڏنو، ۽ ٽئي ولي محمد، سيد حسن لڪياريءَ جي حوالي ڪيائين. سيدن انهيءَ دور ۾ انهن پنهي علائقن کي ڏاڍي اطمينان سان سرسبز ۽ شاداب ڪيو. ديندارخان کين اهي ئي رعايتون ڏنيون، جيڪي مير نمڪين جي زماني ۾ کين حاصل هيون. يعني هڪ حصو سيد ابوبڪر لڪياريءَ رحمة الله جي اولاد کي ملندو هو ۽ باقي هڪ حصو ٻين ساداتن ۾ تقسيم ٿيندو هو. ٻه حصا رعيت لاءِ مقرر ٿيا.

خاتمۂ ڪلام: ڪيترين صدين گذرڻ بعد اڄ به لڪياري ساداتن جو مرڪز سيوهڻ (يعني ضلعو دادو) آهي. ڪيترا ڳوٺ انهيءَ پسگردائيءَ ۾ آهن، جيڪي سندن زمينداريءَ ۽ اثر رسوخ ۾ آهن. لڪي ۽ آمري اڄ به سيدن جا آهن. خدا جي فضل سان سڀيئي سادات پريا پاڳيا ۽ هلنديءَ پڄنديءَ وارا آهن. انهيءَ گهراڻي جو هڪ روحاني مرڪز لڪيءَ ۾ حضرت شاهه صدر جو مقبرو آهي، ٻيو مرڪز حضرت پير سائينءَ روضي وارن جي درگاهه آهي، ۽ ٽيون پير صاحب جهنڊي وارن جي خانقاهه آهي. انهن ٽنهي خانداني مرڪزن کان سواءِ انهيءَ گهراڻي جي ڪيترن جيد خليفن جا پڻ روحاني مرڪز سنڌ اندر موجود آهن. خليفي چوٽيءَ واري جي خانقاهه، خليفي دين پور واري جي خانقاهه، خليفي پرچونديءَ جي خانقاهه ۽ امروٽ شريف جي خانقاهه اپر سنڌ ۾، اهي وڏيون خانقاهون آهن. لوور سنڌ ۾ پڻ اهڙيءَ طرح ڪيترن خليفن جون خانقاهون موجود آهن، جيڪي قادري سلسلي ۽ نقشبندي طريقي جي فروغ کي قائم رکيو اچن ٿيون.

["روزانه مهراڻ"— ٢٧- جنوري ١٩٥٨ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏهين صديءَ هجريءَ جي سنڌ

[ترڪي ٻيڙي جو اميرالبحر سيدي علي رئيس ڏهينءَ صديءَ هجريءَ جي ٽينءَ چوٿائيءَ جي شروعات ۾ سنڌ ۽ هند ۾ پهتو. هن پنهنجو سفرنامو مراة الممالڪ جي نالي سان لکيو، جنهن ۾ هن ڪيئي چشم ديد واقعا، جيڪي سياسي طرح وڏي اهميت رکن ٿا، آندا آهن. ڪيتريون ڳالهيون اهڙيون آنديون اٿائين، جيڪي پنهنجي تاريخ ۾ ڪونه ٿيون ملن. سفرنامي جي ٻن بابن جو ترجمو هتي ڏجي ٿو، جن مان هڪ جو تعلق ارغوني ۽ ترخاني دؤر جي سنڌ سان آهي ۽ ٻئي باب جو تعلق همايون واري هندستان سان آهي.]

سيدي علي رئيس جو احوال

سيدي علي رئيس بن سيدي حسين رئيس- پڙس خواهه ڏاڏهنس ٻيئي درياهي جهاز رانيءَ جا ڪماندار ۽ انهيءَ فن جا استاد ۽ ماهر هئا. سيدي علي رئيس پڻ پنهنجو آبائي پيشو اختيار ڪري، ڪيترين درياهي جنگين ۾ ٻهرو ورتو ۽ مهمن ڪي منهن ڏيئي نالو ڪڍيائين.

رمضان سنه ٩٦٠ هه ۾ سلطان سليمان ثانيءَ (٩٢٦-٩٧٤/١٥٢٠-١٥٦٦ع) جي ملازمت ۾ حلب جي منزل تي داخل ٿيو.

مصري ٻيڙو - جيڪو ويهن جهازن تي مشتمل هو- اميرالبحر پيري بڪ جي ڪمان هيٺ سوئيز موڪليو ويو هو، سو طوفان جون ٿڦڙون ڪائيندو، رستو وڃائي وڃي عدن پهتو. طوفان ۽ ڏنڌ جهازن کي خراب ڪري ڇڏيو هو. ڪي چند جهاز وڃي صحيح سلامت بچيا، جن کي وٺي اميرالبحر پيري، مسقط ۽ عمان پهچي، مسقط کي فتح ڪيو. اتان ٿي معلوم ٿيو ته پرتگالي جهاز آلرون ڪندا اچي سوڙها ٿيا آهن. انهيءَ حملي کان بچڻ خاطر پيري بڪ سيئي جهاز ڇڏي فقط ٽن جهازن جي ذريعي اتان فرار ٿي ويو. رستي ۾ ٻه جهاز تباهه ٿي ويا، باقي بچيل هڪ جهاز جي ذريعي هو مصر پهتو.

اها خبر ٻڌي قسطنطنيه مان مراد بڪ کي ٻيڙي جي ڪمان ڏيئي مسقط واري ٻيڙي کي موٽائي آڻڻ لاءِ موڪليو ويو. ليڪن هرمز وٽ پرتگالي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيڙي سان مقابلو ڪندي، سيني اميرن ۽ سپاهين سميت اهو ٻيڙو به تباهه ٿي ويو.

جڏهن انهيءَ ٻيءَ تباهيءَ جي خبر ذي الحج ٩٦٠ هه جو دارالخلافه ۾ پهتي، ان وقت سخت تڪليف ۽ تشويش محسوس ڪئي ويئي. نئين سر مصري ٻيڙي جي ڪمان سيدي علي رئيس جي حوالي ڪري ڪيس انهيءَ مهم لاءِ تيار ڪيو ويو. چنانچه هو پهرين تاريخ محرم ٩٦١هه (٧- ڊسمبر ١٥٥٣ع) جو حلب مان پنهنجي انهيءَ مهم تي بصري طرف پڳهه ڪٽي، ٻيڙا ڇوڙي، هليو. صفر ٩٦١ هه (آغاز فبروري ١٥٥٤ع) جو هو خير سلامتيءَ سان بصري پهچي ويو.

سيدي علي رئيس اتي پهچي ٻيڙي جي چارج ورتي. جهاز خراب ٿي چڪا هئا، تن کي نهرائي تيار ڪري سفر شروع ڪرڻ لاءِ موسم بهار جي انتظار ۾ ترسي پيو. آخر پهرين شوال ٩٦١ هه جو بصرو ڇڏيائين ۽ چاليهه ڏينهن هلندي، جڏهن جاوا جي ڪناري سان پهتو، ان وقت ڏهين رمضان جو، پورچوگيزن جي ٻيڙي سان سندس تصادم ٿيو. سيدي علي رئيس لکي ٿو ته ”اهڙي شديد جنگ لڳي، جو تاريخ ۾ ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي! الفظ ڪونه ٿا ملن جو ان جي هوبهو حقيقت لکي سگهجي. بهرحال، دشمن کي شڪست آئي ۽ پسپا ٿي هليو ويو.“

ڇهين رمضان جو هو مسقط جي پسگردائيءَ ۾ پهچي ويو. مسقط جي بندرگاهه ۾ گهڙڻ سان وري سندس مقابلو پورچوگيزن جي ٻيڙي سان ٿي پيو. ٻنهي ڌرين جو نقصان ڏاڍو ٿيو ۽ سيدي علي رئيس وارا بچيل ٻيڙين کي هيڏي هوڏي هلائيندا آوارگيءَ جي حالت ۾ ڪيچ مڪران جي بندرگاهه ۾ اچي پهتا. مخالف هوا سبب اتي بيهي نه سگهيا ۽ بندر شهبار (شاربار) وڃي بيٺا. اتان گوادر آيا، جتان جو حاڪم بلوچ قبيلي مان ملڪ جلال الدين بن ملڪ دينار هو.

گوادر کان يمن طرف پڳهه ڪٽندي، وات تي ڪين وري اوکي واءُ سان منهن ڏيڻو پيو، جنهنڪري ڦيريون گهيريون کائيندا اچي پرتگالي جزيري ديو (Dev) ۾ سهڙيا، ۽ اتان نڪري گجرات جي ساحل ڀيڙا ٿيا. ليڪن اتي پهچندي هڪ وڏي ڪُن ۾ ڦاٿا، جنهن ۾ ڪيئي جهاز غرق ڪري اڳتي وڌيا. بمبئيءَ جي خليج ۾ هڪ پرتگالي بندر دامان (دَمن) ۾ جڏهن رسيا، ان وقت چوماسي شروع ٿيڻ سبب برسات کين گهيري ۾ آڻي ڇڏيو.

سيدي علي رئيس پيو ڪو چارو نه ڏسي، لاچار ٿي، پنهنجي ٻيڙي جو سمورو سامان دامان بندر جي گورنر ملڪ اسد جي حوالي ڪري، پاڻ هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪشتي ونئي، سورت بندر پهتو. بصري کان هلي سورت پهچڻ تائين ڪيس پورا ٽي مهينا لڳي ويا.

سورت جي مسلمانن سندس وڏو آدر ڀاءُ ڪيو ۽ ڪيس چيائون ته هو گهڻي وقت کان عثماني ٻيڙي جي انتظار ۾ هئا، جيئن هو ڪافرن (پورچوگيزن) جي گهيري کان آزاد ٿين! گجرات ۾ ان وقت انتشار جي ڪيفيت هئي. سلطان بهادر گجراتيءَ (٩٣٢-٩٤٣هه/١٥٢٦-١٥٣٦ع) جي عزيزن مان سلطان احمد ثالث (٩٦١-٩٦٨هه/١٥٥٤-١٥٦١ع) تخت تي ويٺو هو، ليڪن عمر جي ڪچائيءَ سبب سندس وزير ناصرالملڪ سندس بيعت نٿي ڪئي ۽ پنهنجي حڪومت جو اعلان ڪري، پورچوگيزن کان مدد ونئي، پاڻ کي مضبوط ڪرڻ جي ڪشمڪش ۾ هو.

سلطان احمد، سيدي علي رئيس کان انهيءَ سلسلي ۾ امداد جي گهر ڪئي. ناصرالملڪ، سيدي علي رئيس کي پهرين قتل ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي، ان کان پوءِ زهر ڏيارڻ جو ٻيلو ڪيائين، ليڪن ٻنهي منصوبن ۾ ڪامياب ٿي نه سگهيو. ناصرالملڪ جلد ئي فوت ٿي ويو، جنهنڪري قدرتاً سلطان احمد جي جان انهيءَ جنجال مان آزاد ٿي ويئي. اهڙي خلفشار جي عالم ۾ سيدي علي رئيس گجرات ۾ پير پاتو هو. سندس ساٿي مسلسل ناڪامين ۽ مصيبتن سبب بيزار ٿي چڪا هئا. جيڪو ٻيڙو بچيو هو، ان جي ذريعي مصر پهچڻ ناممڪن هو. تنهنڪري ڪيترن همراهن گجرات ۾ ملازمت ونئي، سيدي علي رئيس کان خدا حافظي ڪئي، ڪن ٻئي نموني پاڻ ڇڏائي ٻئي ڪنهن پاسي منهن ڪيو. بهرحال، اهڙي صورتحال کي ڏسندي، سيدي علي رئيس ٻيڙي مرتب ڪرڻ جو خيال لاحاصل سمجهي، شروع محرم ٩٦٢هه ۾ گجرات کي الوداع چئي، ٻاورا (جوڌپور جو ڳوٺ بلوترا) کان ٿيندو، چمپانير پهتو. اتان محمود آباد آيو، جتان اچي احمد آباد پهتو. احمد آباد ۾ سيدي علي رئيس، سلطان احمد ۽ سندس وزير عمدة الملڪ سان ملاقات ڪئي. ڪجهه وقت رهي، سلطان ۽ وزير کان موڪل ڪري، خشڪيءَ جي رستي سان پنج ڏينهن هلي (پتند- پٽن) پهتو، اتان راڌنپور آيو، جتان آنن جي ذريعي سنڌ ڏانهن مهار موڙي پهرين تاريخ ربيع الاول ٩٦٢هه، جو اچي پارڪر پهتو(١).

سيدي علي رئيس سنڌ ۽ هندستان ۾ ڪجهه وقت گذاري افغانستان، خراسان، فارس ۽ آذربائيجان کان ٿيندو، سال ٩٦٤هه ۾ بغداد پهتو ۽ بغداد

(١) گجرات جو احوال پڻ دلچسپ ۽ معلوماتي آهي، ليڪن ان جو ترجمو في الحال نه ڪيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان قسطنطنيه آيو. دارالخلافه ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن سلطاني ملازمت ۾ ڏاڍي مان ۽ مرتبي سان گذاري، سال ٩٨٠هه (١٥٧٤ع) ۾ هن دنيا کي ڇڏيائين.

سيدي علي رئيس هيٺيان ڪتاب لکيا آهن:

(١) محيط: بحيرهٔ هند ۽ خليج عمان جي احوال ۽ موسم جي اڳڪٿيءَ ۾ آهي. اهو ڪتاب هن ٩٦١هه (١٥٥٤ع) ۾ لکيو، جڏهن سامونڊي سفر جو تجربو ڪري گجرات جي سرزمين احمدآباد ۾ مقيم هو. ڪتاب جو اصل متن جرمن ترجمي سميت ڇپجي چڪو آهي.

(٢) مرات الڪائنات: ايسترالاجيءَ جي مضمون تي پنجن بابن ۾ ورهايل آهي. هي ڪتاب ڪونه ڇپيو آهي.

(٣) شعر: سيدي علي رئيس عثماني، ترڪي ۽ چغتائيءَ ٻولين جو شاعر هو، ”مرات الممالڪ“ مان ان جو ثبوت ملي ٿو. سندس شعر جو ڪوبه مرتب مجموعو هٿ ڪونه آيو آهي؛ ’ڪاتبي‘ سندس تخلص هو ۽ انهيءَ تخلص جي ڪيترن شاعرن جو ترڪي مصنفن ذڪر ڪيو آهي، ليڪن سيدي علي رئيس ڪهڙو ’ڪاتبي‘ هو، ان جو پتو ڪونه آهي.

(٤) مرات الممالڪ: هي سندس سفرنامو آهي، جنهن جي ٻن بابن جو ترجمو هيٺ ڏنو وڃي ٿو. سيدي علي رئيس هن ۾ (٩٦١-٩٦٤هه) تائين جي چئوسالي سفر جو احوال قلمبند ڪيو آهي. اهو ڪتاب هن ٩٦٤هه ۾ لکي سلطان (سليمان) وٽ پيش ڪيو، جنهن کيس خوب انعام اڪرام ڏنا. انهيءَ ڪتاب جا هيٺيان ايڊيشن ۽ ترجما شايع ٿيا آهن:

(الف) مرات الممالڪ: (ترڪي متن ٩٩ صفحا 7½×5) ڪتابخانهءِ اقدام طرفان احمد جودت ١٣١٣هه (١٨٩٥ع) ۾ شايع ڪيو. نجيب عاصم ان تي مقدمو لکيو آهي.

(ب) جرمن ترجمو: Heinrich Friedrich Von Diez پنهنجي ڪتاب Denkwurdigk Eiten Von Asien جي ٻئي جلد ۾ برلن مان سال ١٨١٥ع ۾ شايع ڪيو.

(ج) فرانسيسي ترجمو: انهيءَ جرمن ترجمي تان مسٽر Morris فرانسيسي ترجمو ڪري Journal Asiatique سال IX جي صفحي ٢٥-٢٩ ۽ سال X جي صفحي ٤٦-١١٢ ۾ ڇاپيو آهي.

(د) انگريزي ترجمو: انهن ٻن ترجمن کان پوءِ V. Vambery سال ١٨٩٩ع ۾ ترڪيءَ واري ڇپيل نسخي کي سامهون رکي، انگريزي ترجمو

ڇاپيو آهي. ترجمي ۾ ھُن ڪن جاين تي اختصار ڪيو آهي، جنهن جو تفصيل اسان جي لاءِ ضروري آهي. اهڙيءَ طرح سندس شعر ڪي ترجمي مان خارج ڪري ڇڏيو اٿائين، جيڪو پڻ پنهنجي لاءِ ضروري هو(١).

(ھ) اردو ترجمو: انگريزي ترجمي کي سامهون رکي، اخبار وطن جي ايڊيٽر مولوي انشاالله خان مرحوم اردو ترجمو ڪيو آهي، جيڪو اپريل ١٩٠٦ع ۾ حميديه پريس لاهور مان شايع ٿيو. انهيءَ ترجمي جو انحصار جنهن صورت ۾ ويمبريءَ واري ترجمي تي آهي، تنهنڪري ترجمي تان ترجمو ٿيل هي اردو ايڊيشن هر لحاظ سان ناقص آهي.

ويمبريءَ جي انگريزي ترجمي ۽ اصل ترڪي متن کي سامهون رکي، مون هيٺين ٻن بابن جو مڪمل ترجمو ڪيو آهي. جيڪي ڪجهه ويمبريءَ خارج ڪيو هو، سو اُن ۾ آئي، سيدي علي رئيس جا شعر ڏيئي، هر صورت ۾ ترجمي کي اصل مطابق ڪيو ويو آهي. ترڪيءَ تان ترجمي ڪرڻ ۾ منهنجي دوست ڊاڪٽر محمد صابر منهنجي مدد ڪئي آهي. ملاياري ۽ سلطان محمود جي خطن ۽ شعر جو ترجمو ڊاڪٽر محمد صابر جو ڪيل آهي، جنهن کي اردوءَ مان سنڌي ڪيو ويو آهي. تشريح طلب مسئلن ۽ معاملن تي وضاحتي حاشيا آخر ۾ ڏنا ويا آهن. خط ۽ شعر متن اندر ترڪيءَ ۾ ڏنل آهن، جن جو ترجمو حاشين ۾ آيو آهي. شعر ۽ خط تاريخي آهن، تنهنڪري انهن جو اصل سنڌي متن ۾ شامل هجڻ ضروري ڄاتو ويو.

سنڌ تي سيدي علي رئيس جو باب اهم تاريخي دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. هو سنڌ ۾ ان وقت پهتو جڏهن شاه حسن ارغون جو ستارو غروب ٿي چڪو هو ۽ انهن فاتحن ۽ قابضن جي وچ ۾ وڏي پيماني تي گهرو گهوٽالو شروع هو. شاه حسن پاڻ بيمار ۽ معذور هو، ارغونن ۽ ترخانن سندس خلاف انهيءَ ڪري بغاوت شروع ڪئي هئي ته هُن مقامي ماڻهن کي اهم سرڪاري ۽ ملڪي عهدن تي چڙهو رکيو هو. ميرزا عيسي کي مهندار ڪري ٿٽي ۾ انهيءَ مهم جي شروعات ڪئي ويئي. سلطان محمود بکري بظاهر ميرزا شاه حسن سان بيٺو هو، ليڪن اندر خاني ملڪ جي ورهاست تي ميرزا عيسي سان عهد و پيمان ڪري وقت ڪڍي رهيو هو. سلطان محمود ۽ ميرزا عيسي جي جنگ ۽ صلح، ميرزا شاهه حسن جو موت، سنڌ جو ورهائجڻ، اهو

(١) سيد علي رئيس جي ڪتابن جي تفصيل ۽ انهن جي قلمي نسخن ۽ ترجمن لاءِ ڏسو Turkish Literature by H.F. Hofman vol; 4 PP 52-60 - علاوه ازين ويمبريءَ جو مقدمو. ليڪن سڀ کان مڪمل Hofman جو تفصيل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيڪجهه سيدي علي رئيس جي موجودگيءَ ۾ ٿيو. تاريخ طاهريءَ ۾ ٿورو اشارو آهي، مير معصوم خاموش آهي، ليڪن سيدي علي رئيس صاف لکي ڇڏيو آهي ته ماه بيگم تي شاهه حسن کي زهر ڏيئي مارڻ جو الزام هو. ميرزا مري ته اڳئي رهيو هو، ليڪن سيگهه ڪرڻ لاءِ ڏکو جوڙس به (جيڪا پوءِ ميرزا عيسيٰ جي زال بڻي) ڏيئي ڇڏيس. ملاياريءَ جا ترڪي شعر ۽ خط اسان جي سياسي خواه ادبي تاريخ جو اهم ۽ عجيب و غريب سرمايو آهن. ميرزا شاهه حسن جي موت جو مهينو ۽ ترڪيءَ ۾ ڇپيل تاريخ وڏي اهميت رکي ٿي (١).

سيدي علي رئيس جو هندستان تي لکيل باب پڻ اسان جي تاريخ سان متعلق آهي. همايون وٽ سلطان محمود بکريءَ جي سفارش ۽ تعلقات استوار ڪرڻ واري خط و ڪتابت، انهن موقعن تي ڇپيل اشعار، اهو سڀ اهڙو مواد آهي جنهن کان اسان جون مقامي تاريخون خالي آهن. سيدي علي رئيس همايون جو موت اکين سان ڏٺو، اڪبر جي تخت نشيني سندس سامهون ٿي، همايون جي ادبي دلچسپين ۽ محفلن جو ذڪر پنهنجي جاءِ تي دلچسپ آهي.

آءٌ آخر ۾ ترڪي متن به بلاڪن جي ذريعي ڏيئي رهيو آهيان، جيئن ترجمو ۽ اصل پيئي هڪ وقت تحقيقي ڪم ڪرڻ وارن جي آڏو رهن.

پڇاڙيءَ تي آءٌ پنهنجي دوست ڊاڪٽر محمد صابر جو شڪرگذار آهيان، جنهن نظم جو ترڪيءَ مان ترجمو ڪيو ۽ مراةالممالڪ جو اصل ترڪي ڇاپو پڻ ڪيترن ڏينهن لاءِ منهنجي حوالي ڪري ڇڏيو.

ـــ سيد حسام الدين راشدي، ڪراچي - ٨-٢-١٩٧١ع

(١) ولايت سنڌ جي واقعن جي سرگذشت

پهرين تاريخ ربيع الاول (٩٦٢هه) جو روانا ٿي، ڏهن ڏينهن کان پوءِ (١٠- ربيع الاول) راجپوتن جي ڳوٺ پارڪر (١) ۾ پهتاسين، جتي ڪفارن اسان کي گهيري ۾ آندو، پر شڪر ٿيو جو پرواني ڏيکارڻ ۽ ڪجهه پئسن ڏيڻ ڪري اسان جي مٿان اها بلا ٽري ويئي. انهيءَ کان پوءِ اسين ڪڏهن غافل ڪونه رهياسين ۽ خطري جي مقابلي لاءِ هر وقت چوڪس رهڻو پيو. ٻئي ڏينهن (١١- ربيع الاول) تي وري راجپوتن (راشپوت) جي هڪ ٻي ٽوليءَ رستي-روڪ ڪري، اسان سان سخت ويڙهه شروع ڪري ڏني.

(١) سيدي علي رئيس ٢٠- ربيع الاول کان (يعني شعبان) ١٥- شعبان ٩٦٢هه تائين، جملي پنج مهينا ۽ پنج ڏينهن، سنڌ ۾ رهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪو رنڊو ڪي ڪيمي راڄپوت الايي ڏوه ڄيلر ڪو ٽور دي رڙلايي (٢)
(ص ٣٦٠)

مون پنهنجي ساٿين کي حڪم ڏنو ته انن کي چوڌاري ويهاري حلقو قائم ڪيو. جنهن ڪان پوءِ اسان چوڌاري ٻاهه وسائڻ شروع ڪري ڏني. ڪفار اهڙي مقابلي لاءِ تيار ڪونه هئا، نيا پو موڪلياڻون ته اسان وڙهڻ ڪونه ٿا گهرون، اسان کي فقط محصول ڏيو. مون ڪيئن جواب موڪليو ته اسان واپاري ڪونه آهيون، اسان وٽ دوائون ۽ منڊ (دارو و مهره) آهن، جنهن جو محصول اسين ادا ڪري چڪا آهيون. جيڪڏهن محصول جهڙي ڪابه شيءِ هجي ها ته اسين خوشيءَ سان پاڌرتو پريون ها. انهيءَ جو اثر حملي ڪندڙن تي خاطر خواه ٿيو ۽ هنن ضد ڇڏي ڏنو.

اسين قريباً ڏهه ڏينهن رڻ ۾ هلي (٢١- ربيع الاول) وانگه (٣) ۾ پهتاسين، جيڪو سنڌ جو سرحدي شهر آهي. هتان اسان ٻيا اٺ پاڙي ڪيا ۽ پنج ڏينهن پنڌ ڪري جوڻ ۽ فتح باغ (٤) (جونه و شهر باغ فتح) ۾ آياسين. انهيءَ وقت سنڌ جي تخت تي شاهه حسن ميرزا متمڪن هو. هن ٽاليهه ورهيه راڄ ڪيو ۽ گذريل پنجن سالن (٥) کان فالج (نيم تن) جي مرض ۾ مبتلا ٿي پيو هو، جنهنڪري گهوڙي سواريءَ کان لاچار ٿي، سنڌو درياهه (درياء سيحوندہ) ۾ ٻيڙيءَ رستي اچ وڃ ڪيائين ٿي.

انهن ڏينهن ۾ سنڌ جي دارالخلافه ٺٽي (پاء تخت تته) جو ڪماندار عيسيٰ ترخان، شاهه حسن ميرزا جي چند لائق اميرن کي قتل ڪري خزاني تي قبضو ڪري ويٺو هو (٦)، جيڪو نصرت آباد (٧) جي قلعي ۾ گڏ ٿيل هو. هن نقدي پنهنجي ماڻهن ۾ ورهائي پاڻ کي همايون بادشاهه جو لقب ڏيئي جمع جي خطبي ۾ پنهنجو نالو شامل ڪري نقارو وڄرايو.

انهيءَ تي شاهه حسن ميرزا سلطان محمود نالي پنهنجي ديني ڀاءُ (ڪوڪلتاش - ڪوڪلداشني - ٿيچ شريڪ ڀاءُ) کي ٻري فوج جو ڪماندار ڪري، پاڻ چار سؤ جهازن جو ٻيڙو وٺي، مير عيسيٰ بيگ باغيءَ جي سرڪوبيءَ لاءِ هليو (٨).

جڏهن منهنجي پهچڻ جي ڪيس خبر پيئي ان وقت هن وڏي مان ۽ آبروءَ سان منهنجو آڌر ڀاءُ (استقبال) ڪيو. اها ربيع الثانيءَ جي شروعات هئي. هن مون کي سروپا (خلعت) پهرائي. ۽ اسان جي ٽولي کي غيبي لشڪر ڪري سڏيو (لشڪر غيب). ساڳئي وقت لاهوري بندر يعني ديول سنڌ (بندر لاهوري يعني ديول سندي) جي صوبيداريءَ جي به آڇ ڪيائين، ليڪن مون انڪار ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون ڪانئس اڳتي وڃڻ جي موڪل گهري، جنهن تي چيائين ته جيسين پيش آيل مهم ڪاميابيءَ سان پوري نه ٿي آهي تيسين موڪل جي درخواست منظور نه ٿيندي. انهيءَ باري ۾ هن منهنجي بادشاه جي حضور ۾ پڻ عريضو موڪلي ڏنو. ساڳئي وقت جيسين اها پڪ نه ٿيس ته اسين مير عيسيٰ جو طرف نه آهيون، تيسين کيس آرام نه آيو. اسان ڪيترو به يقين ڏياريو ته اسان جي هٿيارن سان- مسلمان هجڻ سبب- کيس ڪو به آسيب ڪونه ٿيندو، ليڪن هن اهو ئي چيو ته ڇا اسان سڀ هڪ قوم نه آهيون؟ بغاوت ۾ اسان جا ئي پائر ۽ عزيز شامل ڪونه آهن؟ اهو واقعي سچ به هو!

آءٌ سنڌ جي مشائخن مان شيخ عبدالوهاب (٩) سان مليس ۽ ڪانئس دعائون حاصل ڪيم. شيخ جمالي ۽ شيخ ميرڪ (١١) جي مقبرن جي به زيارت نصيب ٿي.

بيان ٿيل مير عيسيٰ واري مهم هڪ مهينو جاري رهي. مٿيءَ جا دمدمه ناهي، انهن تي توبون رکيون ويون، ليڪن جنهن صورت ۾ ٺٽو هڪ هينانهينءَ ۾ (جزيره) واقع هو، تنهنڪري گولا اوستائين پهچي ڪونه ٿي سگهيا. ان هوندي به ٻنهي طرفن کان جاني نقصان گهڻو ئي ٿيو ۽ نيٺ اچي صلح تي مسئلو نبريو (١٢). مير عيسيٰ همايون جو طرف ڇڏي خطبو شاهه حسن ميرزا جي نالي پڙهايو ۽ سندس نالي جو نقارو وڄرايو. هن پنهنجي پٽ مير صالحيءَ (ميرزا صالح) کي تحفا تحائف ڏيئي سندس خدمت ۾ روانو ڪيو(١٣). شاهه حسن ميرزا آهو خزانو، جو مير عيسيٰ تصرف ۾ آڻي ورهائي ڇڏيو هو، سو مير صالحيءَ کي بخشي ڇڏيو، ۽ مير عيسيٰ کي ساڳئي عهدي تي قائم رکيو ۽ ملاياري (١٤) وزير جي همت اکرين اهڙي قسم جو عهدنامو ۽ فرمان ڏانهنس ڏياري موڪليو ۽ توغ بيگيءَ جي هٿان نقارو به موڪلي ڏنائينس ۽ مير عيسيٰ جا ڏهه ارغون ۽ ترخان طرفدار جيڪي قيدي ٿيا هئا سي پڻ آزاد ڪري ڇڏيائين (١٥).

مير عيسيٰ، شاهه حسن ميرزا جي گهر واريءَ حاجي بيگم کي ڏياري موڪليو (١٦). جماديالاول جي پهرئين ڏينهن (شهر جمادالاول ثي اوائلنده) سلطان محمود خشڪيءَ جي رستي ۽ شاهه حسن ميرزا درياه ڏيئي بکر طرف آسهيا (١٧).

گهر واريءَ جي پهچڻ کان ڏهه ڏينهن پوءِ ميرزا وفات ڪئي، ماڻهن ۾ ڇڙ پڇڙ هلي ته جوٺس کيس زهر ڏيئي ماريو آهي (١٩).

اريسڪ عورته اينمنه اخي، عورت ال آتدي انبيايه دخي (٢٠) (ص ٣٨).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي بزرگ مرحوم ميرزا جي فوت ٿيڻ بعد سلطان محمود انهيءَ دم مال ۽ ملڪيءَ کي ٽن حصن ۾ ورهائي هڪ حصو مرحوم جي گهر واريءَ کي ڏنو ۽ ٻيو پنهنجي لاءِ رکيو، باقي ٽيون حصو هڪ خواجه (ملازم) جي ذريعي مير عيسيٰ ڏانهن ڏياري موڪليو.

لاش کي ٺٺي آماڻي، پنهنجو هڪ جهاز (سلطان محمود) کي سفر لاءِ ڏيئي، پاڻ گهوڙن ۽ اٺن تي خشڪيءَ رستي ٻکر روانو ٿي ويو. جنهن وقت ميرزا جو لاش سندس بيگم ڪٺائي، پنجاهه جهازن جي ٻيڙي سان ٺٽي وڃي رهي هئي، ان وقت باقي جهازن تي لشڪرن حملو ڪري انهن کي لٽڻ شروع ڪيو. ميربحرن پڇي پاڻ بچايو، لاچار اسان کي ٻيڙي جي ڪمان وٺڻي پيئي. جڏهن اسان کي وچ ايشيا جا چغتائي حملي آور چوڌاري ويڙهي ويا، ان وقت لاچار ٿي اسان به هٿيار ڇڏي پڇي جان ڇڏائي. ۽ ڏهه ڏينهن پاڻي جهاڳي ناصرپور (١٢) (نصرپور) پهتاسين. شهر کي راجپوتن جي سردار (راشپوت بيگلري) اگ ڏئي لٽي ڇڏيو هو.

اسان کي اتي پڌڻ ۾ آيو ته مير عيسيٰ ڏهن هزارن جوانن جي لشڪر سان سلطان محمود تي چڙهائيءَ لاءِ روانو ٿي چڪو آهي. ۽ سندس پٽ مير صالحه (مير صالح) پڻ اسي جهازن جي ٻيڙي سان اسان جي پٺيان اچي رهيو آهي. اها خبر پوائڻي هئي، تنهنڪري مون فوراً پنهنجي موٽڻ جو فيصلو ڪيو. اسان سيني گڏجي ڪافي وقت تائين دعائون گهريون ۽ ٺٽي طرف موٽ ڪاڏي.

ٽئين ڏينهن تي اسان نديءَ ۾ اچي مير صالح جي دَهو بَنڌهي ٿياسين. آءٌ مختصر موڪڙيون کڻي سندس جهاز تي ويس. هن پڇيو ته ”ڪيڏانهن وڃي رهيا آهيو؟“ مون جواب ڏنو ته ”اوهان جي والد ڏانهن.“ وراڻي ڏنائين: ”مون سان گڏجي هلو.“ مون چيس: ”اسان وٽ ملاح ڪونه آهن.“ هن ان تي پندرهن ميربحر موڪلي ڏنا، جنهنڪري اسين موٽڻ تي مجبور ٿي پياسين، ۽ ٻيا ڏهه ڏکيا ڏينهن پاڻ کي ڪاٽڻ مشڪل ٿي پيا.

هڪ ڏينهن آءٌ مير عيسيٰ سان ملڻ سنڌ جي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ ويس، جتي اسان کي ميرزا مرحوم جا چند طرفدار مليا، جيڪي ويڙهه کان بيزار ٿي ۽ مقابلي کان ٿڪجي، صلح جا طالبو هئا. مير عيسيٰ منهنجو تمام گهڻو آدر ڀاءُ ڪيو. گذريل ڳالهين کي وساري هن مون تي زور رکيو ته آءٌ ٻه-ٽي ڏينهن وٽس رهي پوان. چيائين: ”آءٌ جلد ئي انشاءالله مير صالحيءَ کي همايون بادشاهه ڏانهن موڪلي رهيو آهيان، تون سندس حفاظت ۾ آسانيءَ سان سفر طيءِ ڪري سگهندين.“ اهو به چيائين ته ”سلطان محمود توکي ٻکر کان اڳتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿيڻ ڏيندو ئي ڪونه. هو فرخ ميرزا جو پٽ آهي (٢٢) ۽ پاڻ بادشاهه ٿيڻ گهري ٿو!“

بهرحال، سنڌس اها رٿ مون کي ڪانه آئڙي. مون پنهنجو سفر جاري رکڻ گهريو ٿي. مون کيس چيو: ”اسان ڪان جيڪي جهاز ورتا ويا آهن، سي واپس ڏنا وڃن، ۽ اڳوات قاصد موڪليو وڃي. الله ۾ اميد آهي ته سلطان محمود بادشاهه (همايون) جي اطاعت قبول ڪري خطبو پڙهائيندو، ۽ اهڙيءَ طرح امن ٿي ويندو.“ مير عيسي اها ڳالهه مڃي ورتي ۽ ملاحن سميت ست جهاز منهنجي حوالي ڪري، هڪ خط بادشاهه لاءِ ڏنائين، جنهن ۾ پنهنجي آڻ ڏيڻ وفاداريءَ جو يقين ڏياريل هو.

اسان ان کان پوءِ پنهنجو سفر شروع ڪيو. اسان کي درياءَ ۾ مانگرمڇ منهن پيو ۽ ڪناري سان ڪيئي ببر شينهن به ڏٺاسين. واٽ تي سميجن ۽ ماڇين (سمچه و ماچي) جي قبيلن سان مقابلو ڪرڻو پيو، جن جي حد مان لنگهي رهيا هئاسين.

اهڙيءَ ريت اسين سيوهڻ (سياوانه) پهتاسين ۽ پوءِ جلد ئي پاٽ ۽ دبله (٢٣) (پاتري و دبله = دربيلو؟) وارو رستو ڏيئي، ڀڪر جي قلعي وٽ پهچي وياسين. اتي آءٌ سلطان محمود ۽ ميرزا مرحوم جي وزير مُلا ياريءَ سان مليس، مون ڪجهه تحفا پيش ڪيا. سلطان محمود، همايون بادشاهه جي تابعداري مڃي، خطبو پڙهائڻ قبول ڪيو، ۽ مير عيسي سان ٺهڻ پڻ قبول ڪيائين. مون مرحوم ميرزا جي وفات جي تاريخ ۽ هڪ غزل سلطان محمود وٽ پيش ڪيا:

لمؤلفه

شاه حسن سند که شد ایردي ولي | جيکتي اجل جـا ميني تاپتي فنا
هـاتـف غـيـب ايستي تاريخني: | ”جنت فردوس مکاني اولا“ (٢٤)

٩٦٢هه (ص ٤٠)

سلطان محمود کي تاريخ تمام وڻي. غزل هي آهن:

لمؤلفه

فرقت الـي نـي طور اولور بيلماس ايديم
اصـلامين آ نينگ خيالني قيلماس ايديم
آخر ميني او چراتي سينگ عشقينگ انکا
او ز حـاليمه قالسه سندين ايريلماس ايديم
درد مني سنکا بيئلاسه اي مه چشم!
بيردم کوز و مينک باشيمني مين سيلماس ايديم

بيلمسام ميني رد ايتکيينکي آخرسين
هرکز ايشيکينکه اي پري کيلماس ايديم
هجر آتشيني (کاتبي) اول تانيسام
عشقي يوليدا مونجه زمان ييلماس ايديم (۳۵)
(ص ۴۰)

ٻيو غزل آهي:

لمؤلفه

يارسز هر قابدا بولسام بيت الاحز اندور منکا
عالم اول يوسف لقادين اير و زنداندور منکا
دشمن ايتور ميش مينک چون يولينگا اولماس سينک
دوستوم اول سوز باري و الله بهتاندور منکا
شربت لئلينک عطا قيلغاندا جان بيرسام ني تنک
اي طبيبم سنکا مشکل ايرسه آساندور منکا
الغاج اطرافيم ملامت سنکي کونکلوم شادا ولور
غم چريکين دفع او چون اول بخشي قور و غاندور منکا
ايتلا رنبک لا (کاتبي) بند نکني قيلد ينک هم سفال
نعمتينک حقي بيکوم اول اوليغ احساندور منکا (۳۶)
(ص ۴۰)

انهيءَ کان پوءِ مون سلطان محمود کان اڳتي سفر جي اجازت گهري، ۽ منهنجي گذارش قبول ڪئي ويئي. جنهن صورت ۾ قنڌار وارو رستو، سلطان بهادر ولد سلطان حيدر اوزبڪ جي حملن سبب غير محفوظ هو، ۽ گرميءَ جي موسم به ملتان اچي ويئي هئي، تنهنڪري سلطان اسان کي پهرين ڏيئي، لاهور جي رستي اماڻڻ جي رٿا ڪئي ۽ ساڳئي وقت اهو به چتاءُ ڏنائين ته "رستي ۾ جاٽن (طايفهٔ جتد) جي مخالف گروهه کان ڪتن رکجي ۽ هوشيار رهجي. رستو ڪهڙو به ونجي، ليڪن چند ڏينهن ترسڻ ضروري آهي." آءٌ هڪ مهينو ترسيو رهيس.

هڪ رات جو مون کي پنهنجي ماءُ خواب ۾ نظر آئي، جنهن بشارت ڏني ته ڪيس خواب ۾ بيبي فاطمه رضي الله عنها واڌائي ڏني آهي ته آءٌ جلد صحيح سلامت پنهنجي وطن پهچڻ وارو آهيان.

ٻئي ڏينهن تسي انهيءَ خواب جو واقعو جڏهن مون پنهنجن سائين کي ٻڌايو تڏهن هو ڏاڍو خوش ٿيا ۽ سندن حوصلا وڌي ويا. سلطان جڏهن ٻڌو، تڏهن اهو به موڪل ڏيڻ تي راضي ٿي ويو. هن مون کي هڪ اعليٰ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

درجي جو گهوڙو، ڏهن اٺن ۽ هڪ خيمي شاماياني ۽ سائبان سميت ڏنو. سفر جي خرچ لاءِ نقد به ڏنائين، ۽ همايون بادشاهه جي ناليَ تي اطاعت جي عرضداشت ڏيئي، ادائي سؤ سنڌي شترسوارن جي حفاظت ۾ اڳتي اماڻيائين. اهڙيءَ ريت اسان شعبان مبارڪ جي وچ ڌاري روانا ٿياسين، سلطانپور جي رستي سان مٿوءَ جي قلعي (ماوقلعه) (۳۷) وٽ پنجن ڏينهن ۾ پهتاسين. جنهن صورت ۾ جاٽن (جد طايفه) جو خطرو هو، تنهنڪري بيلي (جنگلستان) وارو رستو ڇڏي اسان ريگستاني ويراني مان وڃڻ مناسب ڄاتو.

ٻئي ڏينهن تي اسان هڪ چشمي وٽ پهتاسين، ليڪن اهو خشڪ هو. منهنجا ڪيترا سنگتي گرميءَ ۽ اُڃ سبب ساڻا ٿي پيا هئا. مون ڪين اعليٰ درجي جو آفيم (ترياق فاروق) کارايو، جنهنڪري ٻئي ڏينهن تي ڪين افاقو ٿيو. اهو حال ڏسي، مون انهيءَ رستي کي ڇڏڻ ضروري سمجهي، قلعي مٿو (ماو قلعه) ۾ موٽي آياسين. چوٽي آهي ته

(بيتم)

قادر اولان نيجه شير افگنه	صونه تدارکله صونر دشمنه
راي قوي واحد الف اولسه ار	راي قوي سمتي در اهل ظفر
بيز اولاو ز واحد و دشمن مايه	بزه يتر آيت: 'کم من فايه!'(۳۸)

(ص ۴۰۲)

انهيءَ ويراني ۽ ريگستان ۾ اسان جهڙڪڻ جهڙي ماڪڙ ڏٺي. اسان جا سنڌي محافظ بيلي (جنگلستان) جي رستي کان ڊنا ٿي. مون کي پنهنجي ماڻهن جو به حوصلو قائم رکڻو هو، تنهنڪري مون ڏهه بندوقچي اڳيان، ڏهه وچ ۾ ۽ ڏهه قافلي جي پٺيان مقرر ڪيا. اهڙي نموني الله تو آهر ڪري اسين اڳتي هلياسين. سنڌين کي به همت ٿي ۽ اسان کي ويندو ڏسي ساڻ ٿي هليا.

اهڙيءَ ريت بيلي (جنگلستان) جي رستي جا خوف خطرا سهندا، ڏهين ڏينهن اسان اُچ (اوچيه) پهتاسين. اتهن شيخ ابراهيم سان ملاقات ڪري، سندس دعائون حاصل ڪيم. آءٌ حضرت شيخ جماليءَ ۽ شيخ جلاليءَ قدس الله سرهما العزيز جي مزارن (۱) تي پڻ زيارت ڪرڻ ويس.

---

(۱) شيخ جماليءَ مان مراد غالباً شيخ جمال الدين خندان رو آهي، جيڪو بهاءالدين زڪريا ملتانيءَ جو تربيت يافتو ۽ صدرالدين عارف جو خاص خليفو هو. سندس خانقاهه اُچ ۾ آهي. شيخ جلاليءَ مان مراد غالباً شيخ جلال الدين سرخ بخاري آهي، جنهن جي خانقاهه پڻ اُچ ۾ آهي. بهاءالدين زڪريا جو دوست ۽ عقيدتمند ۽ مخدوم جلال الدين جهانيان جهان گشت جو ڏاڏو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسان رمضان مبارڪ جي شروعات ۾ وري پنهنجو سفر شروع ڪيو، ۽ ڪاريءَ نديءَ (آب ڪاره) تي پهچي ان ڏان لڪيڙن جي ٽُرهن ذريعي اُڪرياسين. سنڌي محافظن اسان کي ماچيواڙي نديءَ (آب ماچواره) تي پهچائي موڪلائي ڪئي. اسان ٻيڙين جي ذريعي انهيءَ نديءَ کي پار ڪيو. ٻيءَ ير تي ڏنوسين ته پنج سؤ جاٽ اسان جي تاڙ ۾ ويٺا آهن. پر اسان جون بندوقون ڏسي ڏڃي ويا، جنهنڪري حملو ڪونه ڪري سگهيا. اسين ٻي پوا تي هلندا رهياسين، ڏان جو رمضان جي وچ ڌاري ملتان شهر ۾ پهچي وياسين.

ديار هندستان ۾ پنهنجي سرگذشت

ملتان ۾ مون حضرت شيخ بهاءالدين زڪريا ۽ شيخ رڪن الدين ۽ شيخ صدرالدين رحمهم‌الله جي مقبرن جي زيارت ڪئي. شيخ محمد راجوه سان ملاقات ڪري سندس دعائون حاصل ڪيم. پوءِ مير ميران ۽ ميرزا حسن سلطان کان موڪلائي، لاهور طرف سفر شروع ڪيوسين. سڌرڪري (سڌرڪره) ۾ شيخ حامد سان ملي کانئس دعائون حاصل ڪيم. شوال جي شروعات ۾ اسين لاهور پهتاسين.

هندستان جي سياسي صورتحال هيءَ هئي، جو شيرشاهه جي پٽ سليم‌شاهه جي فوت ٿيڻ تي اسڪندرخان بادشاهه ٿيو هو (٢٩). همايون بادشاهه کي جڏهن اها سُڌ پيئي، تڏهن ان وقت ڪابل کان هلي سڌو اچي لاهور فتح ڪيائين. سرهند (سحرند ـ سهرند) وٽ اسڪندرخان سان سندس مقابلو ٿيو، ۽ مٿس فتح حاصل ڪري، چار سؤ هاٿي، ڪيئي توبون ۽ چار سؤ رٿ (عربه) هٿ ڪيائين. اسڪندرخان پڇي وڃي منڪوٽ (٣٠) (مانڪوٽ) قلعي ۾ پناهه ورتي. همايون ڪشمير جي ميرزائن مان شاهه ابوالمعاليءَ نالي سردار کي فوجي دستي سميت سندس پٺيان موڪلي، پاڻ پايهٔ تخت دهليءَ ڏانهن روانو ٿيو، جنهن پهچي هن پنهنجي فوج جا دستا چوڌاري موڪلي ڏنا. اسڪندر اوزبڪ کي آگري ڏانهن روانو ڪيائين. ٻين اميرن (خانلري و سلطانلري) کي ڪوتله فيروز شاهه (حصار فيروز شاهه)، سنڀل (سنبهل)، بيانه (بيانه) ۽ قنوج (ڪنويچه Kanwitch) طرف موڪلي، چوڌاري مقابلا شروع ڪرائي ڇڏيائين (٣١).

آءٌ جڏهن لاهور پهتس تڏهن اتان جي صوبيدار ميرزا شاهه سفر جاري رکڻ کان منع ڪئي، جيستائين ڪ مون بادشاهه سان ملاقات نه ڪئي آهي. هن منهنجي اچڻ جو اطلاع موڪلي، مون کي دهليءَ موڪلڻ جو حڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهرائي ورتو. انهيءَ ۾ پورو مهينو لڳي ويو. آخر اسان کي محافظ ساڻ ڏيئي دهليءَ روانو ڪيو ويو. سلطانپور درياهه (درياءِ سلطانپور) کي پاڻ پيڙن جي ذريعي پار ڪيوسين، ۽ ويهن ڏينهن جي پنڌ کان پوءِ ڪوٽلہ فيروز شاهہ (حصار فيروز شاهہ) جي رستي کان هند جي پايہ تخت يعني دهليءَ ۾ پهتاسين. اسان جي پهچڻ جو همايون بادشاهہ کي جڏهن اطلاع مليو، ان وقت هن خانخانان ۽ ٻين ڪيترن اميرن (خانخاني و ساير خانلرين و سلطانلرين) کي چئن هاٿين ۽ وڏي سپاهہ سميت استقبال لاءِ موڪليو، ۽ اسان جي سعادت واري بادشاهہ جي تعظيم ۽ تڪريم سبب اسان جي وڏي خاطرداري ڪئي ويئي. انهيءَ ڏينهن جي ضيافت جو سهڻو ۽ خصوصي اهتمام خانخانان ڪيو (٣٢).

هندستاني رواج مطابق جڏهن شام جو دربار لڳي، ان وقت اسان کي ڏاڍي مان ۽ مرتبي سان شاهي محل ۾ نيو ويو. مان بادشاهہ جي خدمت ۾ جنهن وقت پيش ٿيس، ان وقت ڪجهہ تحفا نذر رکيم، ۽ هندستان جي فتح جي تاريخ ۽ ٻہ غزل پيش ڪيم:

لمؤلفه

شـاه جـم رتبت همايون بخت	يتي اقليم هند کہ چـون آتش
قيردي افغانني دهلي ني آلدي	بولدي فرمان بري باري سرکش
اول فـتـحـوه ايـنـديـلر تـاريخ	"طالع دولت همايونسش" (٣٣)

(٩٦٢ هہ) (ص ٤٤)

غزل هي آهي:

لمؤلفه

اکر کہ حاليمه رحـــم ايتمکاي حبيب مينينک
عـــلاجي قـايـدا قاپار در ديمہ طبيب مينينک
وصـال يـــاري منکا قيلماس ايردي حق روزي
از لدين اي دل اکر بـو لماسہ نصيب مينينک
شراب لعلينک ايچوپ مست او لندي اي ساقي!
مگر کہ کير مکاي ايلکيمکا هيچ رقيب مينينک
روا مي دور ديمکاي سين مينک او چون هرگز
نيچہ کدور ور غم هجر يمدين اول غريب مينينک
يوزيني (کاتبي) کـور کـاج هـزار عشوه بيلان
قول ايتمدي کو نگاومي اول شوخ دلفريب مينينک (٣٤) (ص ٤٤)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيو غزل آهي:

لمؤلفه

وصل اميدم يوق مينک مشتاق روي يـار مين
آرزو قيلمام بهشتي عـاشـق ديـــدار مين

اي طبيبم ايشيکينک دارالشفا سيدين منکا
شربـت لعلينگني بير درد ينگ بيلان بيمار مين

عقل و فکر و صبر و هوشيم قيلدي يغما عشق يار
واديءَ هجرانده قالديم نـي قيـلاي ناچار مين

مجلس حاضه رقيب روسيه ني چـــا للمه
ســـاقيا شکـل قبيحيدين آنينک بيزار مين

"کاتبي" خسرو بـوليدر نظم ارا شيرين کـلام
وصف لعل يار بير له مين شکر گفتار مين (٣٥)

(ص ٤٤-٤٥)

بادشاهه منهنجو ڪلام ٻڌي تمام خوش ٿيو. مون پنهنجي سفر کي جاري رکڻ لاءِ موڪل گهري، ليڪن منهنجو عرض قبول نه پيو. مون حقير کي بادشاهه هڪ لک رپيا خرچ لاءِ ۽ پرڳڻو (پرگنهٔ خرچه) جاگير طور آڇيو، ليڪن آءٌ انڪاري ٿيس ۽ موڪل تي اصرار ڪيم. جواب مليو ته "گهٽ ۾ گهٽ هڪ سال توکي هتي رهڻو پوندو!" مون عرض ڪيو ته "مون حقير کي پنهنجي سعادت واري بادشاهه گجرات جي ڪافرن سان جنگ لاءِ موڪليو هو، ليڪن آءٌ طوفان ۾ اچي ويس ۽ منهنجو جنگي ٻيڙو ديار هند جي ويجهو غرق ٿي ويو. هاڻي خاڪسار جو فرض آهي ته پنهنجي بادشاهه وٽ پهچي ۽ کيس حقيقت حال کان واقف ڪري. مون کي يقين آهي ته گجرات پڪ ئي پڪ سان ڪافرن هٿان ڇڏائبي." اهو ٻڌي هُن (همايون) پنهنجو خاص اياچي بادشاهه ڏانهن موڪلڻ گهريو:

(ميرڪ)

قال فخر الانام و الامم اتقواعن مواضع تهم(٣٦)

(ص ٤٥)

ليڪن آءٌ راضي نه ٿيس، انديشو هو ته بادشاهه ضرور خيال ڪندو ته آءٌ ٻاڻ انهيءَ تجويز جو محرڪ ٿيو آهيان. آءٌ پنهنجي ارادي تي قائم رهيس. نيٺ منهنجي موڪل منظور ٿي، پر ٽن مهينن ترسڻ لاءِ چيو ويو، ڇاڪاڻ ته برسات (برشگال) جي موسم شروع ٿي چڪي هئي ۽ بارش ۽ طوفان سبب رستن تان اڪرڻ مشڪل هو. انهيءَ عرصي ۾ چيو ويو ته آءٌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چنڊ ۽ سج گرهڻ جي حساب ڪرڻ ۾ مشغول رهان ۽ انهن جي نجومين کي سج جي گردش ۽ خط استوا جا نُڪتا پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ مدد ڏيان (عمل ڪسوف و خسوفي زيچ و تقويم ڪلي مراجعت اولمدن اسطرلاب)، ۽ انهيءَ کان پوءِ آءٌ پنهنجي سفر جي شروعات ڪري سگهان ٿو.

اهي سڀئي ڳالهيون نهايت گنڀيرتا ۽ فهميدگيءَ سان چيون ويون، جنهنڪري مون کي ٻيو ڪوبہ چارو ڪونہ ٿيو، ۽ لاچار ٿي پنهنجي قسمت تي شڪر ڪري ويهي رهيس. مون سپرد ڪيل سمورو ڪم جلدي جلدي ڪري ختم ڪيو. اتفاق سان انهن ڏينهن ۾ آگرو فتح ٿيو، جنهن جي مناسبت سان مون هيءَ تاريخي نظم چئي:

لمؤلفه

فلک رفعت همايون شـاه غازي سالور پـرتو لواسي مهرو مـاهه
يپتشتي هندکي قيلدي دهاي ني فتح نـزول ايتي حصار ديـن پناهه
ييارديي نيچه خان ني اگره ساري بيريب کوب استمالت لار سپاهه
دوام دولتيدا فـتـحـي انينک ميسر بـولـدي منت اون الاهه
ايـتـي انـکابير ايکسکلي تاريخ مبارک بولسون آگره پادشاهه (٣٧)
(٩٦٢ هه) (ص ٤٦)

اها تاريخ ڏاڍي پسند ڪئي ويئي ۽ جلد ئي مشهور ٿي ويئي.

انهيءَ موقعي تي هڪ ڏينهن سلطان محمود بکريءَ جي ڳالهہ نڪتي، مون صلاح ڏني تہ ساڻس عهدنامو ڪرڻ گهرجي. منهنجو اهو التماس قبول ڪري بادشاهہ عهدنامو لکرايو، ۽ ان تي پنهنجي شاهي مهر (طغرا) زعفران سان هڻي، اهو سلطان محمود ڏانهن اماڻيو ويو.

سلطان محمود ۽ سندس وزير ملاياريءَ خوش ٿي شڪريي جا خط مون ڏانهن موڪليا، جيڪي هن ريت آهن:

سلطان محمود جو خط

اشتياق و آرز منڌليق لاردني سونگ سـوز اوليکم تايق محب دولت ملاقات و سعادت مقالات دين محروم بولدي. کيچه بوفکر و ذکر دا ايدي کيم يا رب قاچان بولغان کيم اول سعادت پناه حضرت پادشاه ظفر دستگاهينک در گاهيدا هـر سوزينه بو فقير دينينک اراسيرا دولتخواليق بابيد اونوب تور عرضفه يتيکو روب هر قيل و قالي کيم اول مجلس عاليدا او يکاي بارچه في مشروح بينيپ بويتيپ ساري ييارگاي لار. بواثناده آدم کيليپ تاج خاصه

و مفتوح تون کيتو روپ فرمان و عهدنامه ني بيرديلار؟ چون حضرت پادشاه ديـن پناه نينگ مبارک پنجه لاريني اول فرمان بوزيدا بو فقير کوردي بيلدي کيم بونيابت اول سعادت پناه نينگ دور:

زعفر انليغ پنجه سي کرن پنجه سيني قيلدي پست
بومثل مشهور دزر کيم دسـت بـر بالاي دسـت

و اول فرمانينک حاشيه سيدا حضرت پادشاه دين پناه اوز لاري کلک گوهر نثار لاري بيلان مرقوم قيليب ايرديلار کيم وحيدالدهر فريد العصر امير سيدي علي باري سوز و نک ني عرضغه يتيکوردي و درجهٔ قبول ثاپتي ديو بوريلش انشاءالله بو رابطه کم سيزنينک بيزنينک ارامزدا ديغادا کيم نصيب بولوب تور آخرت ته هم يوز مونجه بولغاي (٣٨) (ص ٤٦-٤٧)

انهيءَ محبت آميز عبارت سان خط پورو ڪيل آهي. ملاياريءَ جو خط هي آهي: (٣٩)

ملاياريءَ جو خط

”يوقاري تـابوغيدا عرض دعـا و ثناد نـي سونک معروض راي مهرآراي و ضمير فـرح افـزاي اولکيم تابوذره قليل الاستطاعت دولت ملازمت و سعادت مواصلت دين محروم دور لحظه بلکه لمحه ياد لاريدين غافل ايماس

ملاياري

چو غربت ايچرا منکا و صلينکيز نصيب ايماس
مـن غـريب نـي کرسور سانکيز غـريب ايماس

داغي اول حضرت دين عهد نامه بيرلا مکتوب شريف کيلتور ماديلر حضرت نواب سلطان و بواسير وادي هجر انکايي کلفت بولدي و هر زمان سلطان ايتور لار کيم اولاردين کوب منفعل بيز خدمت شايسة قيلمادوک و تقصير کوب بولدي:

ياري

اي دوست خلاف دوستداري قيلما غربت ته قويوب کوب سکا خواري قيلما
غفلت ني نونيت مونجه مينک حايمدين ”ياري“ ني اونو تماترک ياري قيلما

چـون اطناب موجب ملال خاطر ايردي بـو رباعي غه اختصار قيليب دعا بتيلدي ....“ (٤٠) (ص ٤٧-٤٨)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سلطان جو خط بادشاهه جي حضور ۾ پيش ڪيو ويو. ”دست بربالاي دست“ جي ترڪيب کي ڏاڍو پسند ڪري، هن حقير کي جواب ۾ غزل لکڻ جي فرمائش ڪندي، فرمايائين ته ڏاڍو چڱو موقعو آهي! (المامور معذور و العذر عند کرام الناس مقبول).

چنانچه مون انهيءَ بيت جي جواب ۾ هيٺيون غزل چئي، شاهي خدمت ۾ پيش ڪيو:

لمؤلفه

دست خون آلودينک ايتي پنجهءِ مرجانني پست
بومنلدور ايل اراکيم دست بربالاي دست
اول لبي ميگون اگر مجلسده بيروم بولغاي
ساقي تان ييغلاب صراحي جام مي بولون شکست
مست عشقه اهل تقوا طعني قويسون ايتيکيز
دايما هشيار اراسيدا بولور معذور مست
ظاهرين کورمه کيشيننک باطيني غه قيل نظر
زاهدا معني غه باق آدم ايماس صورت پرست
باعث کيفيتيکني قايدا ذوق ايتکاي سيننک
ايچمکان وحدت شرابن ”کاتبي“ روز الست (۴۱)
(ص ۴۸)

بادشاهه غزل ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ آفرين چوندي، هن حقير کي ”مير علي شير ثانيءَ“ جي لقب سان مخاطب ڪيو. مون چيو ته آءٌ ڪجهه به نه آهيان ۽ نه انهيءَ لقب جي لائق آهيان! بلڪ مون کي ته جيڪڏهن ان جو ٽڪريل (خوشه چين) چيو وڃي، تڏهن به منهنجي لاءِ وڏي فخر جي ڳالهه آهي! بادشاهه ورائي ڏني ته جيڪڏهن آءٌ هڪ سال مشق ڪيان ته چغتائي زبان ۾ ”مير علي شير“ جو نالو ڀلائي ڇڏيان! مطلب ته بادشاهه منهنجي ايتري ساراهه ڪئي، جو آءٌ شرم جي وڏي بوجهه هيٺان اچي ويس.

هڪ ڏينهن آءٌ شاهي تيرانداز خوشحال (خوشحال بيگ) سان ڳالهائي رهيو هئس — هو بادشاهه جو خاص معتمد هو ۽ شاعرائي صحبتن جو خاص ڄاڻو هو — هن مون کي ٻن غزلن جو مضمون ۽ قافيو رديف ڏنو. مون هيٺيان غزل ڏاهيا:

لمؤلفه

رخ لاري کيفيت ميدين قچان کيم آل دور
ساقيا تاڻهر مين اول گلچهره ني خوشحال دور

نقد عمر نيکيني متاع وصل غه خرج ايتکا نيننک
ديل بيلان کنکاشني قوي عالم غه اول دلال دور
مـرده لار احـبـا سيد العلي مسيحا دور ولـي
زلفي جـادو، چشمي فتان، غمزه سـي قتال دور
لب لاري يارينک چوچو کدور، دل نيچون ميل ايتمکاي
هر نيمر سه کيم چوچوک بولغاي کوکل ميال دور
تيليبه بولوب بيغلامه تـلاش مين ديـب "کاتبي"
سيم اشـک بـيـرلا درون سينه مـالامـال دور (٤٢)
(ص ٤٩)

ٻيو غزل هي ڇيم:

لمؤلفه

چين دور ور زلفينککه جادو ينع اني يلغان ايماس
کـفـر اسنادي خطينککه اي صـنـم بهتان ايماس
شـربـت لعلينکني بيرمين خسد کسه داروني قـوي
اي طبيبم اول مينينک در ديمغه هيچ درمان ايماس
عيب ايما سمولاف عشق اوراق کيايب عشاق ارا
عشق ميدانيدا آيننک کيم باشي غلتان ايماس
يـار غـه اتينک قيلماسون اغيار بيرلاکفت و کوي
هم نفس بولماق ملک شيطان بيلان چسبان ايماس
عيد و صلي بيرکاي ايل اول قاشي يايننک "کاتبي"
قبله ديـن يانسون يوزي هرکيم انکا قربان ايماس (٤٣)
(ص ٤٩-٥١)

اهي ٻيئي غزل ولايت هند ۾ مشهور ٿي ويا ۽ خاص و عام جي زبان تي چڙهي ويا. بادشاهه جي آفتابچي، عبدالرحمان بيگ، جي دوستيءَ سبب منهنجو ستارو چڙهي ويو. هو نورسيده جوان، بادشاهه جو معتمد ۽ خاص مجلسن ۾ ويهندڙ، همراز ۽ مصاحب هو. شعر و سخن جي مجلسن جو پڻ چاڙُو هو. سندس مناسبت تي مون هيٺيان ٻه غزل چيا:

لمؤلفه

اول پريچهره قاچان نـاز ايلکاي
نـالـه غـه عشاق آغـاز ايلکاي
بير ايدور اول غنچه نيک دل بابلي
گلشن کـو يـيـدا پـرواز ايلکاي
عاشق او لدور بـزم غمدا ساقيا!
نالد سين ني بير لا دمساز ايلکاي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اينلا ريله هم سفال ايلاب ميني او مريڊن عالمدا ممتاز ايلکاي
دلبر او لدور عاشقه اي ”کاتبي“ لطيفي کوب، جو ديني از ايلکاي(١٤٤)
(ص ٥٠)

لمؤلفه

تشبيهه ايتيب لبينککه او زين باده قيلدي نفع
نرگس کو زينککه او خشار ايتري خماري دفع
دعوت ميسر او لسه دعا بيرلا اول پري
اغياري بر دعا بيلان آسان ايروردي دفع
اول اي حجاب ايتر يوز يکه زلفين ابدوش
کيل اي صبا يتيش آرادين قيل حجابي رفع
کور دوکجه قامتينکني سجود ايتيکيم بوکيم
دير لار نماز جاهز ايماس بولما ينجه شفع
يا نيب يا قبلسه دل نولا در دمني ”کاتبي“
نار فراق بارچه وجود مني قيلدي سفع (١٤٥)
(ص ٥١)

مطلب ته انهن ڏينهن ۾ شعر و سخن جي رات ڏينهن (روز شب) رس رهاڻ رهندي هئي، تنهنڪري ڳيٽو ڪري منهنجو وقت شاهي حضور ۾ گذرندو هو.

هڪ ڏينهن هن حقير کان پڇيائين ته ولايت روم وڏي آهي يا هندستان جو ملڪ؟ مون ورائي ڏني ته، جيڪڏهن ولايت روم مان اهي سڀ ملڪ مراد آهن، جيڪي ماتحت آهن، ته پوءِ هندستان ان جي ڏهين پتيءَ (عشر عاشر) ۾ به نه ايندو، پر جيڪڏهن مقصد فقط ولايت سيواس آهي ته يقيناً هندستان جو ملڪ وڏو آهي. بادشاهه چيو: منهنجو مطلب سموري سلطنت جو آهي. مون عرض ڪيو ته ”اسان جو بادشاهه انهن ستن ئي اقليمن تي حڪومت ڪري ٿو، جيڪي اسڪندر جي سلطنت ۾ شامل هيون. ليڪن جيڪا اسڪندر جي سوانح بيان ڪئي وڃي ٿي ۽ سندس حڪومت جي تاريخ پڌائي وڃي ٿي، ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته هن ذاتي طرح نه آهي ملڪ ڏٺا هئا ۽ نه شخصي طرح انهن آبادين تي هن حڪومت ڪئي ٿي. چاڪاڻ ته آباد دنيا- جيڪا موجوده آباد دنيا جو چوٿون حصو ٿئي ٿي- ان جي ڊيگهه ١٨٠ ڊگريون ۽ خط استوا کان ان جي موڪر ٦٠ ڊگريون آهي، ۽ نجوم جي حساب سان ان جي ايراضي يا رقبو ٦٧٠، ٦٦٦٨، ١ فرسخ ٿيندو. تنهنڪري ناممڪن آهي ته ايڏيءَ وسيع سرزمين تي ڪوبه ماڻهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شخصي طرح حڪومت ڪري سگهي. تي سگهي ٿو تہ انهن اقليمن مان هرهڪ جي ڪجهہ حصي تي هن حڪمراني ڪئي هجي. جهڙيءَ ريت هن وقت بادشاهہ روم (ترڪي) حڪومت ڪري رهيو آهي." بادشاهہ سوال ڪيو تہ بادشاهہ روم انهن سيني اقليمن جي حصن تي حڪومت ڪري ٿو ڇا؟ مون عرض ڪيو: هائو! پهرينءَ اقليم جو حصو يمن آهي، ٻيءَ اقليم جو حصو مڪو شريف، ٽينءَ اقليم مان مصر جو ملڪ، چوٿينءَ اقليم مان حلب، پنجينءَ مان دارالسلطنت محروسه قسطنطنيه، ڇهينءَ مان حيفه (ڪفہ - Kaffa) ۽ ستينءَ اقليم مان Vienna ۽ Ofen (بدون و بچ). انهن مان هرهڪ تي بادشاهہ روم پنهنجا حاڪم (بگلر، بيگلري) ۽ قاضي (قاضي لري) مقرر ڪندو آهي، جيڪي سندس نالي ۾ حڪومت ڪندا آهن. علاوه ازين جڏهن گجرات ۾ هئس ان وقت - خدا ڄاڻي ڪيتريقدر صحيح آهي - مون سان سورت بندر (سرت نام بندرده) جي حاڪم (خواجہ بخشي) ۽ قره حسن نالي سوداگر ڳالهہ ڪئي تہ چين ولايت (ولايت چيننده) ۾ سوداگرن رمضان جي عيد تي بادشاهہ روم جو نالو خطبي ۾ پڙهائڻ چاهيو ۽ خاقان چين کي چيو ويو تہ جنهن صورت ۾ اسان جو بادشاهہ مڪي ۽ مديني ۽ قبلي جو - جنهن ڏانهن منهن ڪري سجدو ڪيون ٿا - بادشاهہ آهي، تنهنڪري سندس نالو عيدن جي خطبي ۾ وجهڻ ضروري آهي. ان وقت خاقان چين - جيڪو غير مذهب آهي - انهن جو چوڻ واجبي سمجهي نہ فقط مڪي، مديني ۽ قبلي جي بادشاهہ جو نالو وجهڻ جي اجازت ڏني، بلڪ خطيب کي خلعت پهرائي، هاٿيءَ تي سوار ڪري، شهر ۾ جلوس ڪڍرايو ويو. انهيءَ زماني کان بادشاهہ روم جو نالو خطبي ۾ هليو اچي ٿو!" مون چيو تہ "ان کان سواءِ ٻئي ڪهڙي بادشاهہ کي اها آبرو نصيب ٿي آهي؟" تنهن تي بادشاهہ پنهنجي اميرن ۽ وزيرن (خانلرينه و سلطانلرينه) کي مخاطب ٿي چيو تہ "واقعي بادشاهہ روم کي حق پهچي ٿو تہ هو بادشاهہ سڏائي! روءِ زمين تي ٻيو ڪوبہ ان جو مستحق نہ آهي!"

ٻئي موقعي تي ڪريميا جي خان (قرم خانندن) جي ڳالهہ نڪتي. مون چيو تہ اهو بہ اسان جي بادشاهہ جي تحت آهي. بادشاهہ چيو: جيڪڏهن ائين آهي تہ پوءِ سندس نالي خطبو ڇو ٿو پڙهيو وڃي؟ مون عرض ڪيو: اسان جي بادشاهہ کي اهو اختيار آهي تہ خطبي ۽ سڪي جو حق ڪنهن کي بہ عنايت ڪري. انهيءَ ڳالهہ سيني کي مطمئن ڪيو ۽ سيني گڏجي اسان جي بادشاهہ لاءِ دعا خير گهري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ ڏينهن بادشاهه ارادو ڪيو ته گهوڙي تي سوار ٿي دهليءَ ۾ مشائخن جي مقبرن جي زيارت ڪئي وڃي. آءٌ به ساڻس گڏجي هليس. اسين دهليءَ جي پير شيخ قطب الدين، شيخ نظام الدين وليءَ، شيخ فريد شڪر گنج، مير خسرو دهلويءَ، ۽ مير حسن دهلويءَ (٤٦) جي مرقدن تي وياسين. مير خسرو جي شعر تي گفتگو نڪتي. مون سندس ”درياي ابرار“ مان چند بيت پڙهيا، جن جو منهنجي دل تي اثر هو ۽ جيئن ته منهنجي مجال نه آهي، جو سندس مقابلي ۾ ڪجهه چئي سگهان. بهرحال، هڪ غزل چيو اٿم. بادشاهه چيو: پڙهه! مون مطلع پڙهيو:

لمؤلفه

هر ڪه قانع شد به يڪ نان پاره متردِ مهتر ست
ڪار او از جملهٔ شاهانِ عالم بهتر ست (٤٧) (ص ٥٣)

بادشاهه خوش ٿيو، چيائين: والله العظيم اين بهتر است! هتي پنهنجي شاعري ڏيکارڻ مقصد نه اٿم، بلڪ بادشاهه جي قدر دانيءَ جو تذڪرو ڪرڻ مقصود آهي.

هڪ دفعي آءٌ شاهي مهربردار شاهين بيگ سان ملڻ ويس، ۽ کيس التجا ڪيم ته مون کي سفر جي اجازت وٺي ڏئي! خالي هٿين وڃڻ مناسب نه هو، پنهنجا ٻه غزل کنيو ويس. هڪ غزل هي آهي:

لمؤلفه

هر سحر اي يوزي گل گلشن کو ينيکڪه يا ربب
بيغلار امسو اليني دل شبنم اشکمي تاريب
کور کاج ايسن غنچه دهسن گل يوزوکي گلشندا
گل بيلان غنچه خجل بولوي حيا ديسن ميزا ربب
ايسن طبيبم دل مجروح شفا تاپسه نسي يسار
سيدن شکسر لبني قرا باغريغه بسر لحظ ساريب
بسو را کيم هجرالمي بسيرلا نيچون پرخون دور
کو کاز اين دل آني اول خوني غه باغر ينکي ياريب
”کامي“ سيسن ره عشق ايچرا سرامد بولدونک
تاشله فرهاد ايلده مجنونني الار قالدي هاريب (٤٨)
(ص ٥٣)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيو غزل هي هو:

لمؤلفه

کپريکي اوقينه قاشي يارينگ کمان ياسار
دلي سينم اوزره پنبهٔ داغيم نشان ياسار
مغرور بولما حسينکه اي قاشلاري کمان
رستم لارينگ کمانيني آخر زمان ياسار
بيتاب بولسه دل تب هجرنيکدين اي پري؟
آهم ترحم ايلاب الکا سايبان ياسار
قصر وصال ياره کونکل قيلمغه عروج
عاشق کمند آهي آنکا نردبان ياسار
دل رشتغه چيکار در اشکمني ”کاتبي“
او خشار که ياره بار ماغ ايچون ياسار (٤٩)
(ص ٥٣–٥٤)

شاهين بيگ ڪوشش جو واعدو ڪيو ۽ سچ پچ هڪ ڏينهن موڪل جي خوشخبري ڪٺي اچي پهتو ۽ چيائين ته موڪل لاءِ آءٌ بادشاهه جي خدمت ۾ عريضو موڪليان! برسات جي موسم (برشگال) ختم ٿي چڪي هئي، مون رسمي طرح بادشاهه جي خدمت ۾ اجازت جي درخواست موڪلي ۽ گڏ پنهنجا ٻه غزل به آماڻيم: هي غزل چغتائي زبان ۾ آهي:

لمؤلفه

دولت سنينگ بيلان اگر اي دل بولو رسه بار
قيلغاي وفا لار اول صنم شوخ و شيوه کار
بير بير کاکيلسه خاک رهک بيرلا اي پري!
تو قراقچه بولما نمايدي انينک البدا اپار
شفتالو سورسم اول لبي عناب لارغه کر
هر قاليسي بولسه خشم ايتيب ايتورکه ناري يار
کريه قيلوب ايشيککه يوز سورت دوکيم بوکيم
کوز ياشيني بولور سه سوبير غال قيلاي نثار
برقاري تا بونميدا شها قورقه ايمنه
دردني ”کاتبي“ سنکا غرض ايلسه ني بار (٥٠)
(ص ٥٤)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيٺيون غزل عثماني ترڪيءَ ۾ چيل آهي:

لمؤلفه

غافل اولمه دو شد و ڪڪ ير ملڪ هندوستاندر
ميل ايدوب آنده قلانر جمله سرگرداندر
عالمي ڪشت ايلينر ديديلر بالا نماق
حق بودر دنياده جنت ملڪت عثماندر
واروب آنده برنظر ڪورمڪ احبانڪ يورين
بلمشس اول اي خستهٔ دل هر درد ڪه درماندر
دوش ايلاغينه همايون بادشاهڪ رخصت آل
دايما دوشمشلره آنوڪ ايشي احساندر
ميل ايدرسه قالمغه دل طفلي هندوستانده
”ڪاتبي“ اويمه سن آڪا اول دخير اوغلاندر (٥١)

(ص ٥٥)

منهنجي انهيءَ درخواست ۽ غزلن جي جواب ۾ بادشاهه مرحمت ۽ شفقت فرمائي مون کي موڪل عنايت ڪئي ۽ ساڻ ئي سروپا خلعت ۽ حفاظت لاءِ راهداريءَ جو پروانو عطا ڪيائين.

سفر جي هر شيءِ تيار هئي. بادشاهه مون کي جمعي جي ڏينهن شام جو موڪلائيءَ جي ملاقات لاءِ گهرايو. حڪمت الاهي آءٌ موڪلائي هلڻ تي هئس، جو مؤذن بانگ ڏني ۽ بادشاهه ڏاڪڻ لهڻ لڳو. سندس عادت هئي ته بانگ ٻڌي جهڪندو هو. ڏاڪڻ تي ٻه ٽي ڏاڪا لٿو ته پير ترڪي ويس. ڪيئي ڏاڪا لڙڪندو وڃي هيٺ پيو. مٿي ۽ ٻانهن کي سخت ڌڪ لڳس. (٥٣) سچ چوندا آهن: الحذر لايغني عن القدر تقدير پڇي ڪانه ايندي آهي.

محلات ۾ تشويش ۽ مايوسي پيدا ٿي ويئي، ليڪن معاملي کي ٻن ڏينهن تائين مخفي رکيو ويو ۽ مشهور ڪيو ويو ته الحمد الله بادشاهه خوش آهي! غريب اهل حاجت ۾ خيرات ۽ سپاهن ۾ انعام تقسيم ڪيا ويا. ٽئين ڏينهن سومر جو بادشاهه زخمن جي سختيءَ سبب فوت ٿي ويو (٥٣) انا لله و انا اليه راجعون!

بادشاهه جو وليعهد جلال الدين اڪبر، ميرزا خانخانان سان گڏجي شاهه ابوالمعاليءَ سان ملڻ ويو هو. فوراً ڏانهس انهيءَ افسوسناڪ واقعي جي خبر موڪلي ويئي. انهيءَ وچ ۾ اميرن ۽ خانن (خانلر و سلطانلر) ۾ پريشاني ۽ اضطراب پيدا ٿي ويو، ڪين اهو سمجهه ۾ نٿي آيو ته اوستائين ڇا ڪن؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون سندن همت پڌرائي ۽ ٻڌايو ته مرحوم مغفور سلطان سليم‌خان عليه الرحمة و الغفران جي فوت ٿيڻ وقت پيري پاشاهه کيئن نه عقلمنديءَ سان مسئلي کي منهن ڏنو هو ۽ بادشاهه جي وفات کي في الحال مخفي رکيو هو. مون کين صلاح ڏني ته شهزادي جي پهچڻ تائين ڳالهه لڪائڻ نهايت مناسب ٿيندي. سڀني کي اها صلاح وڻي. دستوري طرح مصاحب ۽ امير دربار ۾ ايندا رهيا، حڪم احڪام ملندا رهيا. مشهور ڪيو ويو ته بادشاهه گهوڙي تي سوار ٿي ٻهراڙيءَ ۾ ويندو، ليڪن وري موسم جي خرابيءَ جو بهانو ڏيئي اهو ارادو ملتوي ڪيو ويو. ان جي بجاءِ اڳئين ڏينهن دربار عام منعقد ٿيڻ جو اعلان ٿيو. نجومين اهو ڏينهن به نحس پڌائي ٽاري ڇڏيو. انهيءَ ٽارٽور هڪ قسم جي چوءِ پچوءِ پيدا ڪري وڌي، جنهنڪري اربع ڏينهن شاهي درشن لازمي سمجهي اعلان ڪيو ويو. اتفاق سان شاهي مصاحب مولا بيگ (۵۴) (مغلابي) جي شڪل بادشاهه سان ملي ٿي آئي، البت ڪي قدر سندس قد منڌرو هو. انهيءَ کي شاهي لباس پارائي ديوان عام ۾ هڪ خاص مسند تي ويهاريو ويو، جيڪا انهيءَ مقصد لاءِ تيار ڪئي ويئي هئي. اکيون ۽ منهن خاص طريقي سان ڍڪي، خوشحال بيگ کي پاسي ۾، ۽ مير منشيءَ کي پٺيان بيهاريو ويو. اميرن شهر جي معززن (سلطانلر و مير- زالر و رعايا و عوام‌الناس) رعيتي ۽ عوام‌الناس پنهنجي بادشاهه جو ديدار ڪيو، خلق خوش ٿي، اميرن ۽ معززن کي اطمينان ٿيو، طبيبن کي بادشاهه جي صحتيابيءَ تي انعام ۽ پهراڻيون ڏنيون ويون. اهڙيءَ ريت شاهي صحتيابيءَ جي مژده سڀني کي خوشي ڏيئي ڇڏي.

انهيءَ حال ۾ مڙني کان موڪل ڪري آءٌ شاهي صحتيابيءَ جي خبر سان لاهور روانو ٿيس. اهو ربيع الاول جو وچ ۽ رواني ٿيڻ وارو ڏينهن خميس جو هو. سوني پت، پاڻي پت، ڪرنال ۽ ٿانيسر (سوني پتہ، پاني پتہ، قرنال، ٿاني سرہ) کان ٿيندو، ساماني شهر (ثمانيه) ۾ پهتس. انهن جي حاڪم کي بادشاهه جي سلامتيءَ ۽ دربار ڪرڻ جي خوشخبري ٻڌايم. اتان هلي سرهند (سهرند) واري سڙڪ ڏيئي، ماڇيواڙي کان بجواڙي (ماچواره، باجواره) آيس. اتان وري سلطانپور درياءَ ٻيڙين تي اڪري، تيزيءَ سان ڪوچ ڪندو، لاهور پهتس.

جلال الدين اڪبر ميرزا انهيءَ وچ ۾ بادشاهه ٿي چڪو هو (۵۵) ۽ لاهور وغيره ۾ سندس نالي جو خطبو پڙهجي رهيو هو. لاهور جي حاڪم ميرزا شاهه مون کي اڳتي وڃڻ کان روڪ ڪئي ۽ چيائين ته بادشاهه حڪم ڪيو آهي ته ڪابل ۽ قندار طرف ڪو ڪونه وڃي! منهنجي لاءِ ٻيو

رستو ڪونہ هو، لاچار بادشاهہ سان ملڻ لاءِ موٽ ڪاڏيم. اچا ڪلانور پهتس تہ جلال الدين اڪبر بادشاهہ ۽ خانخانان، قلعي مانڪوٽ جي محاذ تي ملي ويا. بيرمخان جي خواجہ ملا پيرمحمد جي ذريعي مون کي آچ ڏني ويئي تہ آءٌ ڪجھہ وقت ترسي پوان، ان ڪان پوءِ مون کي سنڌ يا هند ۾ جتي وڻندو آتي عهدو ڏنو ويندو! مون جهٽ مرحوم بادشاهہ جو ملايل اجازت نامون ۽ سندس وفات جي تاريخ ۽ هڪ غزل سندس اڳيان رکيو:

لمؤلفہ

هند ايچيدا برهماي ايردي همايون پادشاه
بيردم ايچرا بولدي شونقار ايلادي عزم الله
اول مصيبتي ايشتگاج فجغيريب زاري بيلان
ايتيگيز تاريخ فوت: بولدي همايون پادشاه (٥٦)
(ص ٥٧)

غزل هي آهي:

لمؤلفہ

غرض جور و جفا ايماس جهانينک شاهي بولماقدين
ساقين عشاق نيينک اي مه خدنک آهي بولماقدين
شه رومک ايشيکيدا باريب دايم کدا بولماق
منکابه راک دور ورکوب هند و سند نيينک شاهي بولماقدين
حبيبنک کوييدا منکا رقيب او لماق تيلار همراه
خدايا ميني سين ساقله انينک همراهي بولماقدين
ميني او لتورسه اول خوني قوينيمک معني صيلينک ترغيب
مرام او لدور ليشيمينک کيشي دولتخواهي بولماقدين
وفا قيلماق ميسر بواسه سنکا اول جفا پيشه
رقيبنک "کاتبي" غم تار تمنين اکاهي بولماقدين (٥٧)
(ص ٥٧-٥٨)

ميرزا پنهنجي والد جو فرمان ڏسي ۽ اهي نظمون پڙهي تمام خوش ٿيو ۽ مون کي وڃڻ جي اجازت ڏنائين. پر شرط وڌائين تہ آءٌ چٿن اميرن سان گڏجي وڃان، جيڪي عنقريب ڪابل وڃڻ وارا هئا.

انهيءَ عرصي ۾ شاهہ ابوالمعالي گرفتار ٿي چڪو هو ۽ لاهور جي قلعي ۾ بند هو. تاريخ چوڻ جي انعام ۾ مون کي هڪ لک راهہ خرچ جو حڪمنامو مليو. آءٌ چٿن اميرن سان گڏجي وڃڻ جي تياريءَ ۾ لڳي ويس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

[هن کان پوءِ هندستان جي چند عجائبات جو ذڪر ڪري ٿو- مثلاً هندن جو مذهب، لاشن جو ساڙڻ، ستي ٿيڻ، هرڻن جي شڪار ڪرڻ جو طريقو، جهنگلي پاڏن جي پٺيان هاٿي چڙهي شڪار ڪرڻ، وغيره وغيره.]

ربيع الاول جي وچ ڌاري اسين ڪابل روانا ٿياسين. اسين لاهور جو درياهه (درياءِ لاهور) ٻيڙين ذريعي ٽپياسين. ٻيءَ نهر (نهر عظيمه) تي آياسين. اتي اکرڻ جو وسيلو ڪونه هو. اسين تختا ۽ ڪاٺ ٻڌي (گت لر يعني سرپرلر و ڪوزه لر)، انهيءَ جي ذريعي ٽپياسين. ٻي نهر واٽ تي بهره (درياءِ بهره) جي آئي. اها ٻيڙيءَ تي ٽپيسين. انهن جي حاڪم کي مون بادشاهه جي پئسن ڏيڻ لاءِ حڪم ڏيکاريو. هن قسم کڻي چيو ته بادشاهه جي فوت ٿيڻ سبب ڏل اگهڙي ڪانه سگهي آهي، ترسڻو پوندو، جيسين چوڌاري ماڻهو موڪلي اوڳڙ ڪرائي وٺجي!

پنهنجي ساٿي اميرن (بيگلر) ۽ مير بابوءَ (مير بابوس) سان صلاح ڪيم. انهيءَ چيو ته شاهه ابوالمعالي قلعي مان فرار ٿي چڪو آهي، پڪ ٿي پڪ هو پنهنجي پاءُ ڪمرد بيگ (ڪهمرد بيگي = (Kihmerd Begy وٽ ڪابل ويو هوندو. تنهنڪري رستو غير محفوظ آهي، اسين وڃون ٿا، ته پئسا وٺو اسان جي پويان اچ. مون لالچ ڇڏي اهڙيءَ حالت ۾ گڏجي وڃڻ مناسب ڄاتو. اسين گڏجي ٻيڙيءَ تي درياءِ خوشاب ٽپي **نيلاب** وٽ آياسين، اهو پڻ ٻيڙيءَ جي ذريعي اڪري اسان سرزمين باختر ۾ قدم رکيو. اسان مبارڪ مهيني جمادي الاول (۹۶۳ هه) جي شروع ۾ **نيلاب** ٽپي ڪابل ڏانهن راهه ورتي! .... [صفحي ۳۶ تان ۶۰ ترڪي - صفحي ۳۶ تا ۶۲ انگريزي.]

سمجهاڻيون

(۱) ڏسو هيوز جو گزيٽيئر ص ۵۸۳- ننگر پارڪر.

(۲) راجپوتن جي وار کي ڏسنڌي، مون اونين کي حڪم ڏنو ته پنهنجن مٿرين کي ويهاري ڇڏين، جيئن حلقو قائم ٿئي ۽ توب هلائڻ ۾ آساني ٿئي.

(۳) وڳهه ڪوٽ. معصوميءَ ۾ قلعي واهڪ (ص ۶۱) آيو آهي، وڳه ڪوٽ يا وجهه ڪوٽ پراڻ درياهه کان پنج ميل مشرق طرف الله بند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي مٿان، رڻ ڪڇ ۾ جڏهن پاڻي هو ۽ ٻيڙيون هلنديون هيون، ان وقت وڳهه ڪوٽ بندر هو (دائود پوٽو، ص ٢٩٤- بحواله ڪزنس ص ١٢٣).

(٤) جوڻ ـ فتح باغ ـ ماتليءَ جي قريب آهن. شاهه حسن ارغون، همايون کي سنڌ مان ڪيڻ جي خوشيءَ ۾ اهو ڳوٺ آباد ڪرايو هو (طاهري ص ٧٧). ماتليءَ کان اٺ ميل ڏکڻ ۾ فتح باغ جا آثار موجود آهن. جوڻ وٽان همايون درياهه ٽپي قندار راهي ٿيو هو، ٧- تاريخ ربيع الاخر ٩٥٠هه جو ـ جوڻ تي پڌايل پل جي تاريخ آهي: صراط مستقيم (معصومي ص ١٨٠)

(٥) ڏسو معصومي ص ١٨٣ـ سيدي علي رئيس پنج سال بيماريءَ جي مدت لکي آهي. انهيءَ حساب سان ميرزا تي ٥٦-٩٥٧هه ۾ فالج ڪريو.

(٦) ڏسو معصومي ص ١٨٣ کان ١٩٠ تائين، ۽ طاهري ٩١-٩٤.
معصوميءَ ۾ آهي ته پهرين محرم ٩٦٢ هه جو ٺٽي ۾ ارغون ۽ ترخان اميرن متفق طور ميرزا عيسيٰ جي بيعت ڪئي ۽ ميرزا شاهه حسن کان باغي ٿي ويا ـــ ميرزا جي غلامن، هرهڪ عربي گاهي، شنبه ۽ رفيق کي، جن کي ميرزا ٩٦٠ هه جي اوائل ۾ ٺٽي مٿان مقرر ڪيو هو (معصومي ص ٢٨٤)، قتل ڪيو ويو (معصومي ص ١٨٧)، سيدي علي رئيس ڪين ”لائق امير“ لکي ٿو ۽ مير معصوم انهن لاءِ، مردم اراذل (١٨٤) ۽ اوباش (١٨٣) جا لفظ ڪتب آندا آهن. (تاريخ، ڏسو ص ٩١)

(٧) نصرت آباد دراصل تغلق آباد کي (ڪلان ڪوٽ، مڪليءَ جي ڏکڻي ڇيڙي تي) سڏيو ويو آهي. انهيءَ فساد ۾ ميرزا شاهه حسن پنهنجي زرخريد غلام رفيق ۽ شنبه کي انهن جو قلعدار مقرر ڪيو هو، ذيقعده ٩٦٠ هه جي آخر ۾. (معصومي ص ١٨٤)

(٨) ٢٢- محرم ٩٦٢ هه جو سلطان محمود لشڪر وٺي، ميرزا شاهه حسن جي منزل تي پهتو. (معصومي ص ١٨٩)

(٩) شيخ عبدالوهاب پوراني، شيخ الاسلام، ٺٽو. ڏسو منهنجو مضمون ”سنڌ جا پوراني سادات“.

(١٠) شيخ جماليءَ جو مقبرو مڪليءَ تي موجود آهي. (ڏسو مڪلي نامو، ص ٨١-٨٤)

(١١) شيخ الاسلام شيخ ميرڪ محمود متوفي محرم ٩٦٢ هه بن شيخ جلال الدين ابو سعيد پوراني. سندس قبر پنهنجي خانداني قبرستان ۾ (مڪليءَ تي) موجود آهي. جنهن صورت ۾ سندس وفات تازو ٿي هئي، تنهنڪري سيدي علي رئيس، شيخ الاسلام ميرڪ عبدالوهاب سان ملاقات ڪري اوڏانهن فاتح پڙهڻ ويو. (ڏسو راقم جو مضمون ”سنڌ جا پوراني سادات“)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٢) اهي جنگيون ساپاره؟ وٽ لڳيون (معصومي ص ١٨٩). جنگ هلندي ميرزا عيسيٰ ۽ سلطان محمود جي وچ ۾ (٢- ربيع الاول ٩٦٢ ھ) قرآن مجيد تي اندروني صلح ٿيو ته ملڪ کي ميرزا جي مرڻ بعد ٻه حصا ڪري ڪٽيندا (معصومي ١٨٩-١٩٠). انهيءَ کان پوءِ ميرزا شاهه حسن کي ميرزا عيسيٰ سان صلح ڪرڻ تي آمادو ڪيو ويو. صلح جا محرڪ شيخ عبدالوهاب پوراني، ميرزا قاسم بيگلار هڪ طرفان ۽ ٻئي پاسي کان سلطان محمود خان، مير شاهه محمود، مير شاهه حسين تڪدري هئا. مير معصوم جو قول آهي ته اهو واقعو (صلح) صفر مهيني جي آخري تاريخ ۾ ٿيو (٩٦٢ ھ — معصومي ١٩٠).

جنگ هلندي کي خاص امير قتل ٿيا، جن جا سِر شاهه حسن جي آڏو پيش ڪيا ويا. شاهه حسن روئي ويٺو. ڪيس چيو ويو ته جيڪڏهن مخالفن ۽ باغين جا سِر اچن ٿا، تڏهن به توهان روئو ٿا! جڏهن اوهان جا سپاهي قتل ٿين ٿا، تڏهن به ڳوڙها ڳاڙيو ٿا. جي اهو حال آهي ته پوءِ صلح ڇو نه ڪجي.

شاهه حسن جو اهو روڄ فقط ارغونن ۽ ترخانن جي لاءِ هو، هن جڏهن پاڻ ملتان کان وٺي ٺٽي تائين ڪوس تي ڪيو، تڏهن اکين مان هڪ لڙڪ ڪونه وهيس؟ جنهن وقت پڻس ٺٽي ۾ قتل عام ڪيو ۽ جڏهن بکر جي قلعي تان بيگناهه سنڌين کي ڳوٺين ۾ وجهي درياهه ۾ ڪيرايو ويو، ان وقت اک آلي ڪانه ٿيس؟ پڻس بکر سرڪار ۾ رهندڙ سمورا جتوئي جنهن رات جو ٻارين ٻچين ڪُهرائي ڇڏيا، انهيءَ رات ننڊ ڪانه ڦٽيس؟ ليڪن جنهن وقت پنهنجن جا به تي سِر آڏو آيا، ان وقت اکين مان لڙڪن بس نٿي ڪئي — فاتحن جي موت تي روئڻ قانون آهي! مفتوحن جو موت ته ڪتي جي موت مثل آهي. ان تي ڪهڙي اک ورائي واجهائجي؟

(١٣) ميرزا صالح کي ميرزا قاسم بيگلار ٺٽي مان وٺي اچي شاهه حسن وٽ پيش ڪيو (٣- ربيع الاول ٩٦٢ ھ — معصومي ١٩٠-١٩١).

(١٤) ميرزا شاهه حسن، ملا ياريءَ کي فرمان، ٻه نقارا ۽ خلعت فاخره ڏيئي، ميرزا عيسيٰ ڏانهن موڪليو (معصومي ١٩١). گويا ملا ياري فرمان لکي پاڻ خلعت سميت ٺٽي ويو.

(١٥) ڏسو معصومي، ١٨٨-١٩٠

(١٦) صفر ٩٦٢ ھ جي آخري تاريخ جو ماه بيگم شاهه حسن وٽ پهتي (معصومي، ١٩٠).

(١٧) شاهه حسن جي طبيعت کي شيخ عبدالوهاب پوراني‌ءَ سخت خراب ڏسي منزل ڪٽائي، سيوهڻ طرف رخ رکيو. بکر ڪونه پهتا، جو شاهه حسن فوت ٿي ويو (معصومي ١٩١-١٩٢).

(١٨) معصومي‌ءَ ۾ ماه بيگم جي پهچڻ جي تاريخ (آخر) ٢٩- صفر ٩٦٢ هه آهي (١٩٠م). مير معصوم شاهه حسن جي وفات جي تاريخ ٻارهين ۽ روز دوشنبه لکيو آهي. ليڪن سيدي علي رئيس جي لکڻ مطابق ٩- جمادي الاول ٿيڻ گهرجي. مير معصوم جي بيان ڪيل تاريخن مطابق واقعات جي جدول هن ريت بيهي ٿي:

١- محرم ٩٦٢هه	ارغونن بغاوت ڪري ٺٽي ۾ ميرزا عيسيٰ جي بيعت ڪئي (معصومي ١٨٧).
١- محرم ٩٦٢هه	ساڳئي ڏينهن ميرزا شاهه حسن جي خاص ماڻهن عربي ڳاهي، شنبه ۽ رفيق کي قتل ۽ شاهه حسن جي گهرواريءَ ماه بيگم کي قيد ڪيو ويو (معصومي ١٨٧).
- محرم ٩٦٢هه	احمد ولي (خمير مايهء فتنه و فساد) کي بکر ۾ قيد ڪري، مستي ساربان جي ذريعي سيوهڻ جي قلعي ۾ قيد رکڻ لاءِ موڪليو ويو (معصومي ١٨٨). ۽ سندس مائٽ علي حسين ارغون کي قتل ڪري سندس سيسي نيزي تي رکي ڦيرائي ويئي، جنهنڪري ارغونن جو غصو (يکي در ده) ڏهوڻون وڌي ويو (معصومي ١٨٨).
	ـــــ سلطان محمود کي بکر جي ايالت ڏني ويئي. مير جاني ترخان، احمد خان، حمزه بيگ، ۽ مراد حسين بيگلار کي قيد ڪري، سلطان محمود شاهه حسن ڏانهن وٺي هليو. يادگار محمد ڪوتوال کي مير شاهه محمود جي مخالفت واري ڏوهه ۾ قتل ڪيو ويو. قاضي قاضن جا ٻار ٻچا بکر جي قلعي مان ٻاهر ڪڍيا ويا (معصومي ١٨٨).
- محرم ٩٦٢هه ؟	سلطان محمود بکر کان ٻن منزلن تي هو ته سيد جعفر مشهدي روضه رضويه جي نقيبن جو ڏانهس موڪليل نقارو کڻي اچي پهتو، جنهن کي هن نيڪ فال سمجهيو (معصومي ١٨٩).
٢٢- محرم ٩٦٢هه ؟	سلطان محمود لشڪر سميت شاهه حسن وٽ اچي پهتو (معصومي ١٨٩). ساپاه (ساپاره - سامارو) وٽ سلطان محمود ۽ ميرزا عيسيٰ جي وچ ۾ جنگيون ٿيون. ٻنهي جي وچ ۾ مخفي صلح ٿيو (معصومي ١٨٩).

آخر ٢٩- صفر ٩٦٢هه	شاهه حسن اميرن جي – جن جا نالا مٿي ڏنا ويا آهن – وچ ۾ پوڻ ڪري، ميرزا عيسيٰ کي معاف ڪيو (معصومي ١٩٠).
آخر ٢٩- صفر ٩٦٢هه	ماه بيگم ٺٽي کان شاهه حسن وٽ پهتي (معصومي ١٩٠). ميرزا عيسيٰ مـاه بيگم را مکا! خاصهٔ خيلان ميرزا رخصت داده همه را بيارد و رسانيدند و آن واقعه در اواخر ماه صفر سنه مذکور (٩٦٢) بود — آخر ماه صفر مان مراد ٢٩- صفر آهي.
١- ربيع الاول ٩٦٢هه	شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ ميرزا قاسم، ترخانن جو قصور معاف ڪرائي کين ٺٽي موڪليو (معصومي ١٩٠).
٢- ربيع الاول ٩٦٢هه	سلطان محمود ۽ ميرزا عيسيٰ جي وچ ۾ ٻيو دفعو ڪلام مجيد تي صلح ٿيو ته مرزا جي وفات بعد اپر سنڌ (بکر) تي سلطان محمود حڪومت ڪندو ۽ لوئر سنڌ (ٺٽي) تي مرزا عيسيٰ حاڪم ٿيندو. عهدناموں لکيو ويو، جنهن تي ٻنهي مهرون هنيون ۽ ٻين حاضر اميرن پڻ شاهديون وڌيون (معصومي ١٩٠–١٩١).
٣- ربيع الاول ٩٦٢هه	(روز ديگر) ميرزا قاسم بيگلار ٺٽي ويو ۽ محمد صالح ترخان کي پاڻ سان ميرزا شاهه حسن وٽ وٺي آيو (معصومي ١٩١). شيخ عبدالوهاب ۽ امير سلطان (برادر سلطان محمود خان) ٺٽي ويا ۽ ميرزا عيسيٰ سان مليا. شاهه حسن ميرزا صالح کي انعام ۽ سروپا ڏنو ۽ ملا ياريءَ هٿان خط ۽ خلعتون ميرزا عيسيٰ ڏانهن ٺٽي موڪليون (معصومي ١٩١).
٤،٥- ربيع الاول ٩٦٢هه	(روز ديگر) شاهه حسن، پنهنجي ڏاڏي امير ذوالنون وارو علم جيڪو کيس شاهه حسن بايقرا ڏنو هو – تمن توغ، نقارو ۽ پنهنجي مهر سلطان محمود خان بکريءَ کي ڏنا (معصومي ١٩١).
٤،٥ ربيع الاول ٩٦٢هه	انهيءَ ڏينهن امير سلطان (برادر سلطان محمود) ٺٽي کان موٽي اچي منزل تي پهتو (معصومي).
٦- ربيع الاول ٩٦٢هه	شيخ عبدالوهاب پورانيءَ ميرزا جي طبيعت دگرگون ڏٺي ۽ منزل کٽي سيوهڻ ڏانهن روانا ٿيا (معصومي ١٩١).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۱- ربيع الاول ۹٦۲ھ صبح جو علي پوتره ڳوٺ (علي پوترو ۽ شاھ ويس پيٺي لڳ آهن- طاهري ۸۹) ۾ پهتا، ۽ اتي منزل ڪيائون (معصومي ۱۹۲).

۱۲- ربيع الاول ۹٦۲ھ دوشنبه (۳- فيبروري ۱۵۵۵ع) بوقت عصر ميرزا شاھ حسن وفات ڪئي. شيخ عبدالوهاب پوراني ۽ ميرزا قاسم سندس پاسي ۾ موجود هئا. سومهٽيءَ تائين غسل ڏيئي نماز پڙهي ويئي (معصومي ۱۹۲).

۱۳- ربيع الاول ۹٦۲ھ سلطان محمود ڪوشش ڪئي ته لاش بکر هلي اوڪن ماه بيگم نٽي ڪٽي هلي ويئي. سلطان محمود ساڳئي ڏينهن بکر روانو ٿيو (معصومي ۱۹۲-۱۹۳).

مٿئين مذڪور مطابق شاھ حسن سومر ڏينهن ۱۲- تاريخ ربيع الاول ۹٦۲ھ (۳- فيبروري ۱۵۵۵ع) جو فوت ٿيو. درحقيقت مير معصومي تاريخن ۽ مهينن ۾ گهٽو ڪري احتياط کان ڪم ڪونه ورتو آهي، جنهنڪري اکيون بند ڪري تاريخ قبولڻ ۾ پاڻ کي احتياط ڪرڻ گهرجي. ٻئي هنڌ ميرزا عيسي جي تخت نشينيءَ جو مهينو ڏيندي، پنهنجي پهرين لکٽيءَ کي پاڻ مشڪوڪ بڻائي ڇڏيو اٿائين — لکي ٿو ته "شاھ حسن جي فوت ٿيڻ کان پوءِ اوائل جمادي الاول (۹٦۲ھ) جو ميرزا عيسي تخت تي ويٺو (۲۰۷)" جيڪڏهن ميرزا جي وفات جو مهينو ربيع الاول قبول ڪجي ته انهيءَ حساب سان ميرزا عيسي ڪم و بيش پوڻا ٻه مهينا کن پوءِ تخت نشين ٿيو. جيڪا ڳالهه ڪهڙيءَ ريت قرين قياس ٿي سگهي ٿي! ڪوبه سبب نه هو ته اهڙي انتشار جي حالتن هيٺ پنهنجي حصي ۾ آيل ملڪ کي ميرزا عيسي تخت نشينيءَ کان خالي ڇڏي.

انهيءَ جي مقابلي ۾ سيدي علي رئيس- جو واقعي جو اکين ڏٺو شاهد آهي- لکي ٿو ته "ميرزا شاھ حسن ۱- جمادي الاول (۹٦۲ھ) جو بکر طرف واپس ٿيو، ۽ ماه بيگم جي واپس ٿيڻ کان ڏهين ڏينهن تي ميرزا انتقال ڪيو." مير معصوم ماه بيگم جي واپس ٿيڻ جي آخر ماه صفر (۲۹) تاريخ لکي آهي. ليڪن سيدي علي رئيس جي حساب سان اها تاريخ ۲۹- ربيع الثاني ٿيڻ گهرجي، ۽ ميرزا شاھ حسن جي وفات جي تاريخ ۹- جمادي الاول ۹٦۲ھ (۱- اپريل ۱۵۵۵ع) بيهندي. مير معصوم جو ڏنل مهينو صفر به غلط آهي.

مير معصوم وفات جو ڏينهن سومر لکيو آهي. ١٢- ربيع الاول تي نه سومر هو ۽ ٩- جمادي الاول جو ڏينهن به سومر جو هو. تنهنڪري مير معصوم جي مقابلي ۾ سيدي علي رئيس جي ڏنل تاريخ ٩- جمادي الاول ٩٦٢هه (١- اپريل ١٥٥٥ع) زياده درست ۽ قرين قياس سمجهڻ گهرجي (هن تي ڏسو ڊاڪٽر محمود الحسن صديقيءَ جو انگريزي ترجمو تاريخ معصوميءَ جو (Appendix I) مطبوع انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالوجي حيدرآباد).

(١٩) زهر ڏيڻ جو الزام سيدي علي رئيس ماه بيگم لاءِ لکيو آهي. مير معصوم خاموش رهيو آهي. تاريخ طاهريءَ جي مصنف لکيو آهي ته "بعض گفته اند که چيزي در بيماري بدو دادند اما اصح آنست که بهمان عارضهء اصلي .... از تخت بر تختهٔ خاک تيره فرورخت (ص ٩٤)." اهو هڪ ضرور هلڻيو هوندو، ڇاڪاڻ ته ماه بيگم (بنت ميرزا مقيم ارغون) جلد ئي ميرزا عيسيٰ سان شادي ڪئي. فخري هرويءَ ـــ تذڪرو جواهر العجائب ـــ سنڌس نالي معنون ڪيو آهي (ڏسو مقدمو روضة السلاطين از راقم الحروف).

(٢٠) بيت جو ترجمو: اي برادر! جي مڙس آهين ته عورت تي اعتبار نه ڪر. عورت نبين کي به نه ڇڏيو آهي. (حمدي شاعر)

(٢١) ناصرپور غلط آهي. نصرپور جيڪو شهر اڃا موجود آهي.

(٢٢) سلطان محمود جي والد جو نالو مير فاضل ڪوڪلتاش هو. تحفة الڪرام (حصه اول مرتب راقم الحروف) جي صفحي ٢٠٠ تي سندس سلسلو ڏسو.

(٢٣) دبله غلط آهي، دريبلو هجڻ کپي. انگريزي مترجم Dible لکيو آهي (ص ٤٢).

(٢٤) ترجمو: شاهه حسن سنڌ جو شاهه هو، ليڪن جام اجل جو پيءُ فنا تي ويو ـــ هاتف غيب سندس مرڻ جي تاريخ چئي: جنت فردوس ۾ سندس جاءِ هجي!

(٢٥) ترجمو: ١- اهل فرقت ڪيئن ٿيندا آهن؟ مون کي خبر ڪانه هئي، ۽ نه وري ڪڏهن مون خيال به ڪيو هو. ٢- نيٺ تنهنجي عشق مون کي آڻي منهن مقابل ڪيو. جيڪڏهن منهنجي وس ۾ هجي ها (حال ۾ هجي ها) ته هوند توکان جدا ڪونه ٿيان ها. ٣- اي مه چشم! جيڪڏهن درد رڻاڙي ته ڳوڙهن اگهڻ جو دم به ڪونه اٿم! ٤- جيڪڏهن مون کي اها سڌ هجي ته تون مون کي رد ڪندين ته اي پري! آءٌ هرگز تنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

در تي ڪونه اچان ها! ۵- ”ڪاتبي“ جيڪڏهن هجر جي باهه کي اڳ ۾ ڄاڻي ها، ته عشق جي واٽ ۾ هوند ايترو وقت سرگردان نه ٿئي ها!

(۲۶) ترجمو: ۱- يار کان سواءِ آءٌ جتي به آهيان، اها جاءِ منهنجي لاءِ بيت الاحزان آهي. انهيءَ يوسف لقا کان جيڪڏهن جدا آهيان ته هيءَ دنيا منهنجي لاءِ زندان آهي. ۲- منهنجي دشمن چيو آهي ته آءٌ تنهنجي عشق ۾ جان ڏيئي نه سگهندس! اي منهنجا محبوب! اهو سراسر بهتان آهي. ۳- تنهنجي لال شربت جي عطا ٿيڻ وقت آءٌ جيڪڏهن ساهه ڏيئي وڃان ته اها حيرت جي ڳالهه نه ٿيندي. اي منهنجا طبيب! چاهي تنهنجي لاءِ مشڪل آهي، ليڪن منهنجي لاءِ اها ڳالهه بلڪل آسان آهي! ۴- پنهنجي چوطرف سنگ ملامت ڏسي منهنجي دل خوش ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ ته غم جي لشڪر کي دفعي ڪرڻ لاءِ اهو بهترين قلعو آهي. ۵- ”ڪاتبي“ افسوس! ڪتن جي بند کي تو هم سفال ڪري ڇڏيو. اي منهنجا مالڪ (بيڪوم)! تنهنجي نعمتن جا وڏا احسان آهن.

(۲۷) انگريزي مترجم لکيو آهي ته جنهن صورت ۾ سلطانپور ۽ MAV جي نالي سان ڪيترا مقام آهن، تنهنڪري خبر نٿي پوي ته مذڪوره ڳوٺ ۽ قلعو ڪٿي هو (ص ۴۱۴). رحيم يار خان (بهاولپور) کان ڇهه ميل اتر طرف مئو مبارڪ جو قديمي قلعو موجود آهي. سلطان حميد الدين حاڪم مڪراني (تربيت يافتہ مخدوم بهاءُ الدين زڪريا و خليفه اعظم شاهه رڪن عالم ملتاني) جي قبر اتي آهي، جنهن سبب مئو مبارڪ سڏيو وڃي ٿو. (قلعي جو احوال ڏسو: خطهٔ پاڪ اُچ، ص ۳۹۸—۴۰۰ از مسعود حسن شهاب، ۱۹۶۷ع).

(۲۸) ترجمو: ۱- ڪيترن شيرافگن تي قادر ٿيڻ وارا آهن، دشمن کي زير فقط تدارڪ ۽ تدبير سان ڪري سگهجي ٿو. ۲- قوي راءِ رکندڙ ڇڙو هڪ هجي ۽ ان جي مقابلي ۾ هزار جوان هجن، پر فتح جي موڙ ۽ مُهڙ هميشه قوي راءِ (صاحب تدبير) واري ڏانهن هوندي آهي. ۳- جيڪڏهن اسين متحد هجون ۽ دشمن سوَ هجن، اسان کي ڪو ڀؤ ڪونه آهي. پاڻ لاءِ آيت سڳوري ”ڪم من فاية“ ڪافي آهي. (يتيم شاعر)

(۲۹) سليم شاهه نه بلڪ اسلام شاهه (۹۵۲—۹۶۱هه) بن شيرشاهه سوري (۹۴۷—۹۵۲هه). اسلام شاهه کان پوءِ محمد عادل شاهه (۹۶۱هه) ۽ ابراهيم سوم (۹۶۱هه) ٿوري عرصي لاءِ تخت تي ويٺا، آخر سڪندرخان ٿيون (۹۶۲هه) تخت نشين ٿيو.

همايون ۲- ربيع الاخر ۹۶۲هه (۴- فيبروري ۱۵۵۵ع) جو ڪابل کان هتي پهتو. سرهند وٽ ۲- شعبان ۹۶۲هه (۲۲- جون) جو مقابلو ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن ۾ سڪندر شڪست کائي ڀڳو. بيرم‌خان هيٺين تاريخ چئي پيش ڪئي:

منشيءِ خرد طالعِ ميمون طلبيد — انشاي سخن ز طبع مـوزون طلبيد
تحرير چو کرد فتحِ هندوستان — تاريخ ز ”شمشير همايون“ ـ طلبيد

۹۶۲هه

(”همايون“ـ بيئرجي ص ص ۲۳۵-۲۳۶)

(۳۰) قلعه مانکوٽ (بايزيد بيات همايون و اڪبر ۱۹۴۱ع ص ۱۹۴).

(۳۱) بادشاهه ۲- جولاءِ ۱۵۵۵ع جو دهليءَ جي قلعي ساليم‌ڳڙهه کي هٿ ڪيو ۽ ٽن ڏينهن بعد يعني ۲۳- جولاءِ تي پايهٔ تخت دهليءَ ۾ داخل ٿيو. مختلف علائقن تي هيٺيان امير مقرر ڪري روانا ڪيائين:

۱- اڪبر	حصار فيروزه
۲- مير شاهه ابوالمعالي	پنجاب
۳- بيرم خان	سرهند
۴- تردي بيگ خان	ميوات
۵- سڪندرخان اوزبڪ	آگرو
۶- محمدخان آخته بيگي	بيانه
۷- علي قلي خان	سنڀل

(بيئرجي ص ۲۴۶)

(۳۲) بيرم‌خان خانخانان همايون جو امير ۽ سنگتي، اڪبر جو اتاليق، عبدالرحيم خانخانان جو والد.

(۳۳) ترجمو: ۱- شاهه جم رتبت ۽ همايون بخت ـ هفت اقليم هند جي باهه مثل. ۲- افغانن کي شڪست ڏئي، سنڌن طاقت ٽوڙي، دهليءَ کي ورتو ۽ سمورا سرڪش سندس تابع ٿيا. ۳- انهيءَ فتح جي موقعي تي ماڻهن تاريخ چئي: طالع دولت همايونشر ”ڪاتبي“.

(۳۴) ترجمو: ۱- جيڪڏهن منهنجو حبيب ئي منهنجي حال تي رحم نه ڪندو ته منهنجي درد جو علاج طبيب ڪهڙو ڪندو! ۲- اي دل! وصال يار مون کي هڪ ڏينهن به ڪونه ٿيندو، روز ازل ۾ ئي جيڪڏهن منهنجي نصيب ۾ نه هوندو! ۳- تنهنجي شراب لال کي پي مست ٿيو آهيان، اي ساقي! پر ڪو رقيب شل نه اچي وڃي. ۴- اهو ڇا روا آهي؟ تون ڪڏهن به ڪونه پڇندين ته غم هجر ۾ مون واري مسڪين جو ڇا حال ٿيو! ۵- اي ”ڪاتبي“! ڇهري کي ڏسندي ئي هزارن عشقن سان هُن شوخ دلفريب منهنجي دل کي قابو ڪري ورتو! ”ڪاتبي“

(۳۵) ترجمو: ۱- مون کي وصل جي اميد ڪانه آهي، آءٌ دوست جي منهن ڏسڻ جو مشتاق آهيان. بهشت جي آرزو انهيءَ ڪري اٿم ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اتي سندس ديدار ڪيان. ٢- اي منهنجا طبيب! مون کي پنهنجي دارالشفا جي در تان پنهنجو شربت لال ڏيار. تنهنجي درد ۾ آءٌ مبتلا آهيان. آءٌ بيمار آهيان. ٣- يار جي عشق منهنجي عقل، فڪر، صبر ۽ منهنجي هوش تي چڙهائي ڪئي آهي. هجر جي واديءَ ۾ حيران آهيان، ڇا ڪريان؟ ۴- پنهنجي مجلس ۾ رقيب روسياه کي نه سڏاءِ، اي ساقي! آءٌ سندس قبيح شڪل ڏسڻ کان بيزار آهيان. ۵- ڪاتبي! خسروءَ وانگر نظم ۾ شيرين ڪلام تي ويو آهي. لعل يار جي وصف ۾ شڪر گفتار تي ويو آهي! ”ڪاتبي“

(٣٦) ترجمو: مخلوق ۽ امت جي افتخار فرمايو ته تهمتن جي جاين کان پاسو ڪيو! ”ميرڪ“

(٣٧) ترجمو: ١- فلڪ رفعت همايون بادشاهه غازي! سندس پرچم جو شعاع مهر ۽ ماهه تائين وڃي پهتو هو. ٢- هند پهتو ۽ دهليءَ کي فتح ڪيائين. دين پناهه جي ڪوٽ وٽ منزل ڪيائين. ٣- ڪيترن خانن کي آگري روانو ڪيائين. سپاهه کي ڪافي استمالت ڪيائين! ۴- دوام دولت ۾ ڪيس فتح نصيب ٿي. انهيءَ خدا جو شڪرانو آهي. ۵- انهيءَ تي هڪ تاريخ چيم: مبارڪ هجي آگرو بادشاهه کي. ”ڪاتبي“

(٣٨) ترجمو سلطان محمود جي خط جو: اشتياق ۽ اميدن بعد عرض ته محب جي دولت ملاقات ۽ سعادت مڪاتبت (خط و ڪتابت ۽ مقالات) کان محروم، رات ڏينهن انهيءَ فڪر ۽ ذڪر ۾ هئس ته يا رب! ڪڏهن تا سعادت پناهه حضرت بادشاهه ظفر دستگاهه جي درگاهه ۾ سڀيئي معروضات، جيڪي دولت خواهيءَ جي سلسلي ۾ آهن، مفصل عرض رکي، جيڪي ڪجهه قيل و قال هلي هجي، اها هن مسڪين تائين ذري پرزي پهچائين تا. انهيءَ حال ۾ ڪارندا پهتا، جن تاج خاصو ۽ منتوح؟ ۽ خلعت (تاج خاصه و منتوح و تون ڪيتو روب فرمان و عهد نامه) فرمان ۽ عهدنامي سميت آڻي پهچايو. جڏهن حضرت بادشاهه دين پناهه جي مبارڪ چنبي (مبارڪ پنجه) (تمغا، يعني شاهي چنبي جو نشان ڳاڙهي رنگ سان خاص فرمانن يا عهدنامن تي هنيو ويندو هو) جو نشان انهيءَ فرمان جي پيشانيءَ تي ڏٺو، ان وقت هن فقير سمجهيو ته اها ڪوشش ۽ نيابت انهيءَ سعادت پناهه (سيدي علي رئيس) جي آهي:

ٻاري

١- زعفراني پنجي ڏيهن جي چنبي کي پست ڪري ڇڏيو. جيئن مثال مشهور آهي ته ”دست بر بالاي دست!“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ انهيءَ فرمان جي حاشيي تي حضرت بادشاهه دين پناهه جي ڪلڪ گوهر نثار سان لکيل هو ته "وحيدالدهر فريدالعصر امير سيدي عليءَ سموريون ڳالهيون عرض ڪيون آهن، جن سيني کي قبوليت جو شرف بخشيو ويو، ۽ انشاالله اهو رابطو، جو هن دنيا اندر توهان جي ۽ اسان جي وچ ۾ ٿيو آهي، سو آخرت ۾ به سوين دفعا وڌيڪ رهندو!" اهڙيءَ طرح (سلطان محمود جو) محبت ڀريو خط پهتو ۽ ملا ياريءَ جو مڪتوب هن ريت آيو (نمبر – ۴ پڙهو).

(۳۹) ملاياري هرات جو باشندو هو، شاهه بيگ جن سان گڏجي سنڌ ۾ آيو. پهرين شاهه حسن وٽ هو، ان جي فوت ٿيڻ بعد سلطان محمود جي وزارت اختيار ڪيائين. غالباً شاهه حسن جي فوت ٿيڻ وقت، جڏهن سلطان محمود بکر روانو ٿيو، ان وقت هي به منزل تان ساڻس گڏ هليو ويو. مير معصوم لکي ٿو ته "خوش طبع هو، بلاغت ۾ ڪمال هئس، انشا ۾ بيبدل هو، شعر پڻ خوب چيائين ٿي. سلطان محمود کيس ايلچي ڪري بادشاهه ڏانهن موڪليو هو، ليڪن ناڪام ٿي واپس آيو. اتان موٽي سيتپور ۾ اچي رهي پيو، جتي وفات ڪيائين." مير معصوم فارسيءَ جو هڪ شعر نموني لاءِ ڏنو آهي (۲۳۹–۲۴۰). مقالات ۾ آهي ته "ملا ياري همايون ڏانهن ويو هو، ليڪن مقصد ۾ ناڪام ٿي موٽيو (۸۲٦).

سيدي علي رئيس جي لکت مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱- ملا ياري ترڪيءَ ۾ پڻ شعر چوندو هو. ۲- خط و ڪتابت انهيءَ دؤر ۾ ترڪي زبان ۾ ٿيندي هئي. ۳- ملا ياري همايون وٽ پاڻ ڪونه ويو هو، بلڪ سيدي علي رئيس جڏهن بکر کان موڪلايو ٿي، ان وقت سلطان کيس چيو هو ته هو وڃي ڪوشش ڪري. چنانچه مٿي آندل خطن مان به اها ڳالهه ظاهر آهي.

(۴۰) ترجمو ملا ياريءَ جي خط جو: خدمت عاليءَ ۾ دعائن ۽ واکاڻن (دعا و ثنا) بعد معروض راءِ مهرآراءِ ضمير افزاي ٿئي ته جيستائين هيءَ ذره قليل الاستطاعت، دولت ديدار (ملازمت) ۽ سعادت مواصلت (دولت ملازمت و سعادت مواصلت) کان محروم رهيو، تيستين هڪ لحظو بلڪ هڪ لمحو به اوهان جي يادگيرين ۽ خيال کان غافل نه هو!

ياري

جڏهن ته غربت ۾ مون کي توهان جو وصل نصيب نه آهي، انهيءَ حالت ۾ مون مسڪين جي جيڪڏهن خبر لهو ته اها تعجب ۽ حيرت جي ڳالهه نه آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوهان حضرتن وٽان عهدنامون ۽ مڪتوب شريف نٿي آيو، جنهنڪري حضرت نواب سلطان (محمود بکري) خواهہ هن واديءَ هجران کي ڏاڍي ڪلفت هئي ۽ هر وقت سلطان چيو ٿي تہ اسين منفعل آهيون. شايد جڳائيندڙ (شائستہ) خدمت نہ ڪري سگهياسين ۽ ڪا تقصير ٿي ويئي آهي.

يـــاري

۱- اي دوست! دوستداريءَ جي خلاف نہ هل. مون کي وڇوڙي (غربت) ۾ وجهي حد کان وڌيڪ خوار نہ ڪر.

۲- اهڙيءَ ريت غفلت ۽ فراموشي منهنجي حال تي نہ ڪر. پنهنجي يار کي نہ وسار ۽ ياريءَ کي ترڪ نہ ڪر، متان طوالت ملال خاطر پيدا ڪري، تنهنڪري آءٌ متينءَ رباعيءَ تي اڪتفا ڪندي خط کي مختصر ڪريان ٿو.

(۴۱) ترجمو (ڪاتبي): ۱- تنهنجي خون آلود هٿ پنجهٔ مرجان کي مات ڪري ڇڏيو، جيئن چوٽي آهي تہ دست بر بالاي دست! ۲- اهو لب ميگون وارو جيڪڏهن مجلس ۾ هڪ گهڙيءَ لاءِ بہ اچي وجهي تہ ساقي رت روئي، ۽ جام ۽ صراحي ٺٺي ٽڪرا ٿي پون. ۳- تون حڪم ڪر تہ اهل تقويٰ عشق جي مستيءَ واري تي چٽرون نہ ڪن، طعنا نہ ڏين. هوشيارن جي وچ ۾ ٺي هميشه معذور مست هوندو آهي. ۴- انسان جي ظاهر کي نہ ڏس، ان جي باطن تي نظر رک. اي زاهد! معنيٰ کي پرک، انسان کي صورت پرست ٿيڻ نہ کپي. ۵- اي ڪاتبي! جنهن روز الست ۾ شراب نہ پيتو هجي، اهو تنهنجي ڪيف جي باعث ۽ ذوق کان ڪيئن واقف ٿي سگهندو!

(۴۲) ترجمو (ڪاتبي): ۱- جنهن وقت سندس گل، ڪيفيت مئي سبب لال آهي، ساقيا! آءٌ ان وقت سمجهان ٿو تہ گلچهره فرحت ۾ (خوشحال) آهي. ۲- پنهنجي نقد عمر کي متاع وصال تي صرف ڪندڙ جي زباني مشوري تي نہ لڳ ـــ هو دنيا جو دلال آهي. ۳- مردن جي مسيحائيءَ ۾ سندس لعل (لب) تہ مسيحا آهي. ليڪن، سندس زلف جادو، سندس اک جي اٿي فتنہ پرور ۽ سندس غمزو قاتل آهن. ۴- يار جا لب شيرين آهن، انهن ڏانهن دل رغبت ڪيئن نہ ڪري! هر مئيءَ شيءِ ڏانهن ظاهر آهي تہ دل جو لاڙو ٿئي ٿو. ۵- اي ڪاتبي! ديوانو ٿي، پاڻ کي قلاش سڏي نہ رو! لٽڪن جي چانديءَ سان سينو سچو پربور آهي.

(۴۳) ترجمو (ڪاتبي): ۱- اهو سچ آهي جيڪڏهن تنهنجي زلف جو ذڪر بطور جادوگر جي ڪيو وڃي، اي صنم! جيڪڏهن تنهنجي خط کي ڪفر سان تشبيه ڏني وڃي تہ اهو بهتان نہ ٿيندو. ۲- اي طبيب! پنهنجي دوا رکي ڇڏ. مون بيمار کي سندس لعل لبن جو شربت پياري

ڇڏ. منهنجي درد جو درمان تنهنجي دوا ڪانہ آهي. ۳- ڇا اها ڳالهہ بري نہ آهي تہ عاشقن جي وچ ۾ انهيءَ شخص جي عشق جي ڳالهہ ٿئي، جنهن جو سر ميدان عشق ۾ غلطان نہ هجي. ۴- يار کي ڇئو، اغيار جي سامهون گفتگو نہ ڪري. ڇاڪاڻ تہ فرشتي سان گڏ شيطان جي همنفسي نہ ٿيندي آهي. ۵- اي ڪاتبي! انهيءَ ڪمان جهڙن ڀرن واري جي وصل جا جيڪي خواهشمند نہ آهن، انهن مان هرهڪ شخص جو چهرو قبلي کان ڦري وڃي، جيڪو مٿس قربان نٿو ٿئي!

(۴۴) ترجمو (ڪاتبي): ۱- هو پري رو جنهن وقت ناز جو آغاز ڪري ٿو، عاشق ان وقت نالو ڪرڻ شروع ڪن ٿا. ۲- انهيءَ غنچي جي جاءِ تي دل آهي. هن جي بلبل گلشن طرف پرواز ڪندي. ۳- اي ساقي! عاشق اهو چوائيندو جو بزم غم ۾ پنهنجيءَ دانهن کي نڙ سان دمساز ڪندو. ۴- مون کي پنهنجي ڪتن سان هم سفال ڪري هو عالم ۾ ممتاز ڪندو. ۵- اي ڪاتبي! دلبر اهو آهي جيڪو عاشق تي لطف تہ گهڻو ئي ڪري ليڪن مٿس مهر (جود) نہ ڪري!

(۴۵) ترجمو (ڪاتبي): ۱- تنهنجي لبن سان تشبيہ پيدا ڪري شراب نفعو حاصل ڪيو آهي. نرگس تنهنجي اک سان مشابهت رکي ميءَ جي خمار کي دفع ڪري ٿي. ۲- دعا سان گڏ جيڪڏهن دعوت ميسر ٿئي تہ اغيار کي دعا سان هِن پريءَ کان پري ڪرڻ هوند آسان ٿي پوي. ۳- هن چنڊ جهڙي چهري تي زلف پردو وجهي ڇڏين ٿا. اي صبا! پهچ. وچ مان انهيءَ پردي کي اچي هٽائي ڇڏ. ۴- تنهنجي قد ۽ قامت کي ڏسندي ئي سجدا ڪياسين. انهيءَ لاءِ جو چوٽي آهي تہ نوڙڻ کان سواءِ نماز جائز نہ ٿيندي آهي. ۵- منهنجي دل جيڪڏهن اُبتي سبتي تي سڙي وڃي تہ منهنجي درد جو ڇا چئجي. اي ڪاتبي! فراق جي باهہ تہ منهنجي سڄي جسم کي رڌي ڪري ڇڏيو آهي!

(۴۶) امير حسن سنجري دهلوي (۶۵۲-۷۳۷هـ) دولت آباد دکن ۾ دفن ٿيل آهي. معلوم ٿئي ٿو تہ سيدي علي رئيس غلطيءَ کان غالباً امير خسرو جي نسبت سان سندس ذڪر ڪري ويو آهي، ورنہ امير حسن سنجري دهليءَ ۾ مدفون ڪونہ آهي.

(۴۷) هن بيت مان ظاهر آهي تہ فارسيءَ جو بہ روان شاعر هو.

(۴۸) ترجمو (ڪاتبي): ۱- هر صبح جو اي گلرو! تنهنجي گلشن مثل گليءَ ۾ پهچي، منهنجي ڳوڙهن جي شبنم کي ڏسي، دل حالات تي روئي ٿي. ۲- اي غنچہ دهن! تنهنجي گل جهڙي چهري کي گلشن ۾ ڏسي، گل

سان گڏ غنچا با حياءَ ڪان سرخ ۽ خجل ٿي ويا. ٣- اي منهنجا طبيب! جيڪڏهن منهنجي زخمي دل شفا حاصل ڪري ته ڪهڙو عجب آهي! تون شڪر لب ڪي منهنجي جگر تي تحفي طور رکي ڏس. ٤- منهنجي دل هجر جي الم ڪان خون سان پرپور آهي. اي دل! خونيءَ ڪسي جگر کولي ڏيکار. ٥- اي ڪاتبي! تون پڻ عشق جي راهه ۾ مشهور ٿي وئين! فرهاد ۽ مجنونءَ جو ذڪر ڇڏي ڏي، اهي ته اڳين پنتي رهجي ويا.

(٤٩) ترجمو (ڪاتبي): ١- يار جو ابرو (فاش) پنهنجين مٿان ڪمان جيئن لڳي ٿو. سندس دل منهنجي سيني مٿان زخم جي ڪپهه جو نشان ٺاهي ٿي. ٢- اي ڪمان جهڙن ابرن وارا! پنهنجي حسن تي مغرور نه ٿيءُ. رستم جهڙن جي ڪمان ڪي به ته زمانو درست ڪري ڇڏي ٿو! ٣- اي پري! جيڪڏهن تپ، هجر سبب دل بيتاب ٿي وڃي ٿي، تڏهن منهنجي آه مهر ڪري مٿس پاڇو (سائبان) ڪري بيهي رهي ٿي. ٤- يار جي وصال واري محلات (قصر) تي چڙهڻ لاءِ عاشق جي آه جي ڏور (ڪمند) ڏاڪڻ جو ڪم ڏيندي آهي. ٥- اي ڪاتبي! منهنجي ڳوڙهن جي موتين کي دل رشتي ڏانهن ڇڪي ٿي. اهڙيءَ ريت جو يار تائين پهچڻ لاءِ ارمغان ٿي پون ٿا!

(٥٠) ترجمو (ڪاتبي): ١- اي دل! جيڪڏهن دولت (خوش نصيب) توسان ساٿي ٿئي، ته هوند اهو شوخ ۽ شيوه ڪار صنم پنهنجو پاڻ وفا ڪرڻ شروع ڪندو. ٢- جيڪڏهن محبوب مون سان قدم بقدم (گڏوگڏ) هلي ته سندس قدمن سبب رستي جي جيڪا مٽي اڏامي سا بي قدر قيمت خاڪ نه، بلڪ عطر بيز خاڪ هوندي. ٣- جيڪڏهن عناب جهڙن لبن کي شفتالو (١) سمجهي چوسيان ته هوند هر رقيب اهائي ڪوشش ڪندو ته آءٌ پري هٽان. ٤- روئي روئي هن جي دروازي تي مون پنهنجو سمورو منهن رڳڙيو. معشوق کي منهنجا ڳوڙها درڪار هئا ته آءٌ اهي تحفي طور گهوري ڇڏيان ها! ٥- اي بادشاهه! مان ڏچان ٿو، مٿان مون کي الٽو ڪري، ٽنگي، سزا ڏئي (٢). ڪاتبي پنهنجي دک کي تنهنجي خدمت ۾ پيش ڪري ٿو، ان ۾ ڪهڙو هرج آهي ۽ ڪيس ڪهڙو خوف ۽ انديشو آهي.

(٥١) ترجمو (ڪاتبي-عثماني ترڪيءَ ۾): ١- غافل نه ٿيءُ، تون جتي آيو آهين اهو ملڪ هندستان آهي، جيڪي ماڻهو مٿس موهجي رهي

(١) ترڪستان ۾ هڪ شفتالو ٿئي ٿو جنهن کي وڻ ۾ بيٺي، ٻنان ڪل لاهڻ جي چوسبو آهي. انهيءَ ڏانهن تشبيه آهي. (٢) جيئن ڪل لاهڻ وقت ڀڪري آلٽي ڪري وڻ ۾ ٽنگبي آهي، شايد سزا ڏيڻ جو انهيءَ طريقي دستور هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيا آهن سي سڀ سرگردان آهن. ٢- دنيا جي گشت ڪندڙن جو هڪ زبان تي چوڻ آهي ته حقيقت ۾ دنيا ۾ جنت فقط عثماني مملڪت آهي. ٣- انهن پنهنجي دوستن جو ديدار ڪرڻ ئي اي خستهٔ دل! تنهنجي هر درد جي دوا آهي. ٤- همايون بادشاهه جي قدمن تي ڪِري اجازت وٺ، هر ماڻهوءَ تي احسان ڪرڻ سندس مشغلو آهي. ٥- اي ڪاتبي! جيڪڏهن طفل دل هندستان ۾ رهي پوڻ تي ڪروڌ ڪري ٿي ته ان جي چوڻ تي نه لڳ، نيت ته هوءَ پار آهي.

(٥٢) بادشاهه ٧- تاريخ ربيع الاول ٩٦٣ھ (٢٠- جنوري ١٥٥٦ع) جو پنهنجي ڪتبخاني جي ڇت تي ويٺو هو. اهو ڪتبخانو شير منڊل ۾ جامع مسجد جي پرسان (مسجد قلعهٔ ڪهنه مسجد شير شاهي) ٺاهيو ويو هو. ونس ان وقت مختلف طرفن کان امير آيل هئا، جن کان ويٺي حال احوال ورتائين. مثلاً: شاهه بداغ، عالم شاهه، بيگ ملڪ (اهي حج تان موٽيا هئا)، چغتائي خان (گجرات کان)، پهلوان دوست ۽ ملا اسد (ڪابل کان). بادشاهه جو ارادو هو ته انهيءَ نشست بعد سانجهيءَ جو دربار ڪري، جنهن لاءِ ڇت تي ستارن جي ذريعي ويٺي حساب ڪيائين. سيدي علي رئيس جي اکت مطابق هو پاڻ به ان وقت موڪلاڻي ڪرڻ لاءِ متي ڇت تي موجود هو.

بادشاهه ٿوري دير آرام ڪرڻ لاءِ هيٺ لهڻ چاهيو. اڃا پهرئين ڏاڪي تي هو جو اذان آئي، جنهنڪري پهرئين ڏاڪي تي ويهي رهيو ۽ پير ٻئي ڏاڪي تي رکيائين. ڪيس سرديءَ سبب ان وقت پوستين ڍڪيل هئي. ٻانگ ختم ٿي. لهڻ تي هو، جو ترڪڻي ڏاڪڻ تان پير کسڪي ويس ۽ پاڻ جهلي نه سگهيو ۽ وچي منهن پر ڪريو. ڪنن مان رت وهيس ۽ بيهوش ٿي ويو. کيس فوراً محل ۾ پهچايو ويو.

ٿوريءَ دير بعد هوش آيس ۽ اڪبر ۽ بيرم خان ڏانهن خط لکرايائين، انهيءَ کان پوءِ وري بيهوش ٿي ويو، ۽ مرڻ تائين هوش ڪونه آيس. (بينرجي، ص ص ٢٤٤-٢٥٨).

(٥٣) ڏک لڳڻ واري ڏينهن کان اٺ ڏينهن پوءِ بادشاهه تاريخ ١٥- ربيع لاول ٩٦٣ھ (٢٨- جنوري ١٥٥٦ع) جو سج لهڻ وقت وفات ڪئي. سندس ٻي بادشاهي ڇهه مهينا اٺ ڏينهن هلي (بينرجي، ص ٢٥٦).

(٥٤) ملا بيڪسي (بينرجي، ص ٢٥٧) مولانا بيڪسي (تذڪرهٔ همايون و اڪبر بايزيد، ١٧٧).

(٥٥) اڪبر جو خطبو ٢٨- ربيع لاول ٩٦٣ھ (١٠- فيبروي ١٥٥٦ع) جو پڙهيو ويو. اڪبر جلوس ڪلانور ۾ ڪيو (همايون و اڪبر، ١٩٥). اڃا اتي ئي هو، جو سيدي علي رئيس دهليءَ کان ونس اچي پهتو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٥٦) ترجمو (ڪاتبي): ١- هندستان ۾ هڪ ڏي همايون بادشاهه هو، هڪ گهڙيءَ ۾ اوچتو انتقال ڪري الله ڏانهن هليو ويو! ٢- انهيءَ مصيبت تي زاري ڪندي تاريخ چئو: ”همايون بادشاهه فوت ٿي ويو!“

(٥٧) ترجمو (ڪاتبي): ١- جتان جي بادشاهه ٿيڻ جو غرض ۽ غايت جور و جفا ڪرڻ نه آهي؟ اي مهه خدنگ! عاشقن جي آه کان خبردار ۽ هوشيار رهه. ٢- سلطان روم جي آستاني تي پهچي هميشه گدا ٿي رهڻ، منهنجي لاءِ هندستان جي بادشاهيءَ کان گهڻو بهتر آهي. ٣- يار جي ڳليءَ ۾، رقيب مون سان گڏ هلڻ گهري ٿو. اي خدا! تون انهيءَ جي همراهيءَ کان مون کي بچاءِ. ٤- مون کي جيڪڏهن مارڻ گهرين ته ان کي روڪ ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، بلڪ ڪيس ترغيب ڏي. مطلب هي آهي ته انسان کي انسان جو دولت خواهه (ڀلائي چاهيندڙ) ٿيڻ گهرجي! ٥- اي ڪاتبي! جيڪڏهن گهرين ٿو ته وفا جي راهه تي رهين، ته پوءِ اهو تڏهن ممڪن ٿي سگهي ٿو، جڏهن پنهنجي جفاپيشه رقيب جا عذاب برداشت ڪندو رهين!
(ڪراچي، ٢٧- فبروري، ١٩٧١ع)

[ٽماهي ”مهراڻ“- ١-١٩٧١]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کتابخانهٔ اقدام

عدد ۳

آثار اسلافدن

مرآت الممالك

مؤلفی

سیدی رئیس

طابع وناشری

اقدام غزته‌سی صاحب امتیاز وباش محرری

احمد جودت

معارف نظارت جلیله‌سنك رخصتیله طبع اولنمشدر

درسعادت — اقدام مطبعه‌سی

۱۳۱۳

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ولايت سندده واقع اولان سرکذشتی بیان ایدر

مبارك ربیع الاولك اولنده چیقیلوب اونجی کونی راشپوت شهرلرندن پارکر نام شهره واریلوب کافر اوزرمزه هجوم ایتدکده بکلرینك مکتوبن ویروب وبرمقدار هدایا ویریلوب یول ویردیلر؛ اما یولده بیك مقداری راشپوت کافری واردر غافل اولملك؛ دیو تنبیه ایلیوب چون ارتسی علی السحر روانه اولوب بر کون صباح زمانندہ ناکاه قرشودن راشپوت کلدی دیو غوغا اولوب :

(لمؤلفه)

کوردوکی کبی راشپوت الابی   دوه جیلر کوتوردی اردلایی

همان دم دوه لری چوکروب حولی ایلیوب هر طرفدن توفنك سرپوب کافر توفنك کوریجك آدم کوندروب : بیز جنك ایچون کلمدك باج استروز! دیوجك: بیز سوداکر دکلیز، بیزم یوکیمز دارو ومهره در آنك باجن کوندردك، اکردخی مقصود اولورسه ینه ارسال اولنسون: دیدکده جوابلری دکوب بر طرفه چکیلوب بیز دخی ینه یولیمزه روانه اولوب اون بش کون مقداری ریکستانده وبیاباندہ کیتدك بر کون سرحد سندده (وانکه) نام شهره یتدوك. آنده تکرار دوه لر دوتیلوب بش کونده شهر جونه وشهر باغ فتحه واریلوب، مکر سند پادشاهی شاه حسن میرزا قرق ییل مقداری ولایت سندده پادشاهلق ایدوب بش ییلدن زیاده ایمش که

نیم تن اولوب آنه بمکه قادر اولمدیغی اجلدن متصل کشتی‌لر ایله دریای سیحونده سیرایدوب، هرنه محلده مقصد ایدینورسه آنده اولوب، ولایت سندك پای تختنده، تته‌ده سلطان اولان عیسی ترخان شاه حسن میرزانك قوللرندن بعض یرار کمسنه‌لرین قتل ایدوب وقلعهٔ نصرت آباده اولان خزینه‌سین لشکره توزیع ایدوب همایون پادشاه آدینه خطبه اوقیدوب ونقاره چالوب شاه حسن میرزا دخی بگَردن سلطان محمود نام کوکلداشنی، یعنی رضاعاً قرنداشینی قراده لشکره سردار ایدوب کندو درت یوز پاره کمی ایله دریادن میرعیسی‌نك اوزرینه کلوب، اول محلده بیزم کلدیکمز استماع ایدیجك آدم کوندروب بیزی رعایت ایله قرشولیوب شهر ربیع الآخرك اوائلنده ملاقات ایدوب فقیرانه بر مقدار تحفه عرض اولندقده بو بنده‌یه تعظیم و تکریم ایلیوب سرو پاویروب یعنی متعدد خلعتلر انعام ایدوب و آدمز لشکر غیب قویوب بو حقیره بندر لاهوری یعنی دیول سندی تکلیف ایدوب قبول قیلمیوب رخصت طلب ایتدکده ان‌شاءالله بعد از فتح رخصت درصحت ایله وارك دیوب سعادتلو پادشاه حضرتلرینه کتابت یازوب والحاصل بیزی دخی میر عیسی ایله جنکه مباشرت ایتدیروب مسلمانلر تضرع ایدوب توفنكلریكزده مهره اولماسون زیرا جمله‌مز بر قومز برادرلریمز وفرزندلریمز اکثرانده‌در دیوب فی‌الواقع اویله اولنوب ومشایخ سندن شیخ عبد الوهاب ایله ملاقات ایدوب دعاسی آلنوب وشیخ میرك وشیخ جمالی زیارت اولنوب ومیرعیسی ایله بر آی مقداری جنك اولوب سرکوپلر یسایوب وطوپلر قوروب ایکی جانبدن خیلی کمسنه تلف اولوب تته برجزیره اولوب مقابله‌دن دوکیلوب طوپ کار ایتمیوب فتح ممکن اولمایجق مابینه کیروب اصلاح ایدوب میرعیسی همایون پادشاه آدینه خطبه‌دن رجوع ایلیوب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ونقاره چالمنی برطرف قیلوب بنه شاه حسن میرزایه تابع اولوب اوغلی میر صالحی پیشکش ایله ارسال ایدوب شاه حسن میرزا دخی اوغلنه میر عیسی لشکره توزیع ایتدوکی خزینه دن باقی هرنه واریسه جلده ویروب و اول ولایتی میر عیسی یه مقرر ایلیوب وزیری منلا یاری ایله فرمان وعهدنامه وتوغ بیکیسی ایله تکرار نقاره ارسال ایدوب ومیر عیسی یه تابع حبسنده ارغوندن وترخاندن اون مقداری میرزایه هر برینه خلعت ویروب آزاد ایدوب میر عیسی دخی میرزانك خاتونی حاجی بیکوم آنده اولوب آنی اول دم کوندروب شهر جمادی الاولك اوائلنده لشکر ایله سلطان محمود قره دن بیر شاه حسن میرزا ایله کمیلر ایله دریادن بکره متوجه اولوب خاتونی کلوب ملاقی اولدقده اوتجی کون میرزا وفات ایدوب خلقك اعتقادی خاتون زهرلدی اولدی:

(حمدی)

اریسك عورته اینمه اخی　　　عورت ال آندی انبیایه دخی

هماندم سلطان محمود مرحوم میرزانك مالینی اوچ قسم ایدوب برقسمنی خاتونه وبرقسمنی ر خواجه سی ایله میر عیسی یه کوندروب و میتن دخی تته یه ارسال ایدوب بیزی کندو کمیسنه قویوب آتن و دوه سن وسایر پرار اسبابن کندو آلوب قره دن بکره عزم ایدوب اللی مقداری کمی ایله میرزانك میتی و خاتونی تته جانبنه عزم ایدیجك لشکر سایر کمیلری یغما ایدوب کشتی بانلریمز قاچوب یولداشلر کشتی بان اولوب یغما ایچون هرطرفدن جغتای هجوم ایدوب توقفك حواله اولنوب بیك بلا ایله اول محلدن خلاص اولوب آقندی یه قرشو اون کون مقداری کیدوب ناصربور نام شهره اریشوب من بور شهری

راجه‌لر یعنی راشپوت بیکلری غارت ایدوب آنده خبر آلنوب میرعیسی اون‌بیك مقداری یرار آدم ایله سلطان محمودك اردنجه کیدوب اوغلی میر صالح سکسان پاره کمی ایله آردکزدن کلیورور دیدکلرنده تفأل اولنوب دونمك. اولی کوریلوب جمع اولوپ دفع بلا ایچون اون‌بربیك اخلاص اوقنوب ینه تته جانبنه دونلوب اوچنجی کون دریاده میرصالحه بولشوب برمقدار پیشکش ایله کمیسنه واروب؛ قنده کیدرسکز؟ دیوسؤال ایدوب آناك میرعیسی کیدر دیدکده میر عیسی ایلرو کیتدی دونك دیوب کشتی‌بانمز یوقدر دیوعجز اظهار ایدوجك اون‌بش کشتی‌بان ویروب بالضروری ینه دونلوب تکرار اون‌کون مقداری کیدیلوب برکون قصبهٔ سنده واریلوب میر عیسی ایله ملاقات ایدوب مقدما مرحوم میرزانك یانده اولان بکلر آنده بولنوب صلحه باعث اولوپ وجنکه مقید اولنمادوغن عرض اتدکلرنده میر عیسی اعزاز واکرام ایدوب کناهمزدن کچوب؛ برقاچ کون بونده بیزم‌ایله اولك. انشاءالله، میر صالحی همایون پادشاهه کوندرمك مقرردر بیله کیدك؛ زیرا سلطان‌محمود سزی بکردن قویورمز، اول‌فرخ میرزا اوغلیدر؛ دماغنده‌پادشاهلق سوداسی واردر. دیوب فقیر راضی اولمیوب؛ بیزه رخصت ویر، وآلنان کمیلرن بیزم ایله ارسال ایله وبرجلودارك قوش. انشاءالله اول‌دخی همان پادشاه آدینه خطبه اوقیوب ماینکزده آشتی اوله. دیو اقدام اولندقده یدی پاره کمی‌سی اولوب‌جمله‌سن بوحقیره‌تسلیم ایدوب وبرجلودارین‌قوشوب کشتی‌بانلر ویروب سعادتلو پادشاه حضرتلرینه عرضه داشت یازوب روانه اولدق. یولده عظیم نهنك‌لر تماشا اولنوب وکنارده بیردن اصلا تنها یورنمیوب وسمجه وماچی طایفه‌سی ایله هرکون جنك ایلیوب بیك‌بلا ایله برقاچ‌کونده سیاوانه کلنوب بعده پاتری ؤدبله یولی ایله قلعهٔ

بکره کلنوب، سلطان محمودایله ومرحوم میرزانك وزیری منلا یاری‌ایله ملاقات ایدوب سلطانه برمقدار هدایاعرض اولنوب مصاحبت اولندقده سلطان‌محمود دخی همایون پادشـاه آدینه خطبـه اوقیوب میر عیسی ایله مابینلری اصلاح اولوب ومرحوم میرزانك فوتنه:

(لمؤلفه)

شاه‌حسن‌سندکه‌شه ایردی‌ولی　　جیکتی اجل جامینی تاپتی فنا
هـاتف غیب ایتی تاریخنی　　جنت فردوس مـکانی اولا

دیو تاریخ دینلوب ذکر اولنان تاریخدن سلطان‌محمود غایت ذوق ایلیوب وایکی غزل تسوید اولنوب اولکیسی:

(لمؤلفه)

فرقت الی‌نی طور اولوربیلماس ایدیم　　اصلامین آنینك خیالینی قیلماس ایدیم
آخر مینی‌اوجراتی‌سینك عشقینك‌انکا　　اوزحالیمه‌قالسه‌سندین ایریلماس ایدیم
دردمنی سنـکا بیغلاسه ای مه جشم　　بردم کوزومینك‌یاشینی‌مین‌سیلماس‌ایدیم
بیلسام مینی رد ایتکینکی آخرسـین　　هرکزایشیکینکه ای‌پری کیلماس‌ایدیم
مجر آتشـینی کاتی اول تاپسـام　　عشق یولیداموبجه زمان بیلماس ایدیم

وایکنجیسی بووجهله ایدی:

(لمؤلفه)

یارسز هرقایدا بولسـام بیت الاحزاندور منکا
عالم اول یوسف لقادین ایرو زنداندور منکا
دشمن‌ایتورمیش‌مینك‌چون یولینکااولماس‌سینك
دوستوم اول سوز باری والله بهتاندور منکا
شربت لعلینك عطا قیلغاندا جان بیرسام نی‌تنك
ای طبیم سنکا مشکل ایرسه آساندور منکا
الغاج اطرافیم ملامتسنکی کونکاوم شاداولور
غم‌چریکین‌دفع‌اوچون‌اول‌یخشی‌قوروغاندورمنکا
ایتلارسنك لا کاتی بندنکنی قیلدینك هم سغال
نعمتینك حق بیکوم اول‌اولیغ احساندورمنکا

ذکر اولنـان غزللری سـلطانه ایلتوب رخصت طلب اتدکده
سلطان قبول قیلوب سعادتلو پادشاه حضرتلرینه عرضه داشت یازوب ؛
اما قندهار یولنده اوربیك سلطانلرندن حیدر سـلطان اوغلی بهـادر
سلطان نیچه‌بیك آدم‌ایله قزاق اولوب برکس‌کچورمز وباد سموم زمانیدر
شمدیکی محلده اول‌جانبه کیدلمز برقاچ‌کون توقف ایدوك سیزه برمقدار
آدم قوشوب لاهور یولنه کوندره‌لم اما آنده دخی‌طایفهٔ جدواردر غافل
اولملك ؛ دیوب آنده‌دخی برآیدن زیاده توقف اولنوب اتفـاق برکیجه
والدهٔ‌حقیرهٔ واقعه‌ده کوروب:«حضرت فاطمهٔ رضی‌الله عنهایی دوشمده
کوردم. سنك صحتله کلمکی یکا مژده قیلدی.» دیوب ارتسی یولداشلره
بشـارت خبرن ویروب وسـلطان محموده واروب واقعهٔ تقریر ایدوب
البته کیدروز دیوجك رخصت ویروب وبر یخشی آت وبر قطـار دوه
وبرخیمه وبر شامیانه یعنی سـایبان ویروب و یول خرجلنی احسـان
ایلیوب وایکی‌یوزاللی‌نفر جمازه سوارسندی قوشوب و همایون پادشـاهه
اطاعت ایچون عرضه داشت یازوب مبارك شـعبانك اواسـطنده روانه
اولوب (سلطان‌پور)یولی ایله‌بش‌کونده ماو قلعه‌سنه‌واریلوب جنکلستان
یولندجد طایفه‌سی واردر دیوچول یولی اختیار اولنوب ارتسی‌چاهلره
واریلوب صو بولنمیوب بعضی‌آدملر باد سـامدن وصـوسزلقدن اولوم
حالتنه واروب هربرینه تریاق فاروق ویریلوب ارتسی بیك بلاایله افاقت
بولوب بوحالی کوریجك چول یولندن فراغت اولنوب الغریب کالاعمی
مقتضاسحه دونلوب ینه ماو قلعه‌سنه کلنوب ذکر اولنان چولده سرچه
مقداری قارنجه‌لر سیر اولنوب وهمراه اولان‌سندیلر جنکلستان یولندن
کیتمکه خوف ایدوب آخر یولداشلره استمالت‌ویروب ونصیحت قیلوبن:

قادر اولان نیجه شیر ۸ صونسه تدارکله صونر دشمنه
رأی‌قوی‌واحد والفـاو، ۱۰ار رأی قوی سمتی دراهل ظفر
بیز اولاوزواحد ودشمن‌مایه بزه یتر آیت : «کم من‌فایه»

دیوب اون توفنك ایلرووده واون توفنـك کیروده وسـایری اورته‌ده قونلوب حق‌تعالی حضرتینك‌عنایت بی‌نهایتنه توکل اولنوب روانه‌اولیجق سندیلر دخی بووضعی کوروب بنه‌همراه ذکر اولان‌جنکلستان جان‌ستانه اوغرایوب هزار محنت وبلا ایله اون کونده اوچیه ایرشوب شیخ ابراهیم ایله ملاقات ایدوب دعاسی آلنـوب وشیخ جمالی وشیخ جلالی حضرتلری قدس‌الله سرهماالعزیز زیارت اولنوب مبارك شهر رمضانك اولنده روانه اولوب آب کاره‌یه واریلوب کلك باغلیـوب اول معبردن عبور اولدقده سندیلره رخصت ویریلوب آندن آب ماچواره‌یه کلنوب اول‌دخی کشتیلر ایله کچلوب آنده‌بش‌یوزمقداری‌جد اولوب اماتوفنك‌دن خوف ایدوب‌نسنه‌یه‌قادر اولمیوب آندن دخی روانه اولوب اون‌بشنجی کون اواسط رمضانده شهر ملتانه [*] کلندی .

دیار هندوستانده واقع اولان سرکذشتی بیان ایدر

اولا شهر ملتانده حضرت شیخ بهاءالدین زکـریا و شیخ رکن الدین وشیخ صدرالدین رحمهم‌الله زیارت اولنوب وشیخ محمدراجوایله‌ملاقات ایدوب دعاسی آلنوب ومیر میران و میرزا حسن سـلطان ایله ملاقات ایدوب اجازت آلنوب لاهوره عزم اولنوب صدکره‌یه واریلوب آنده

[*] (ملتان) مولطان کبی‌اوقونور، سندك پای‌تختی‌در ملتان‌دارالامان‌دیرلر .

دخی شیخ حامد ایله ملاقات ایدو... ...وب آندن اوائل شوالده
لاهوره واریلوب ؛ مکر مقدما هندو... ...دشاهی اولان شیر خانك
اوغلی سلیم شاه فوت اولوب اسکندر خا... پادشاه اولدقده همایون پادشاه
بونی اشیدوب کابلدن هندده عزم ایدوب اولا لاهوری آلوب ضبط
ایدوب آدم قویوب کندوسی شهر سحرند اوکنده اسکندر خان ایله
بولشوب اسکندرخانی باصوب دورت یوز فیل وضربزنلری ایله دورت
یوز عربه سین آلوب اسکندر خان قاچوب مانکوت نام قلعه یه کیروب
برمقدار آدم ایله کشمیر میرزالرندن شاه ابوالمعالی بی سردار ایدوب
آردنجه ارسال ایدوب کندوسی تخت دهلی یه واروب و خانلرندن
اسکندرخان اوزبیکی اکره یه ارسال ایدوب ونیچه خانلری وسلطانلری
کیمینی حصار فیروز شاهه وکیمینی سنبله و بیانه یه وکنوبجه کوندروب هر
جانبده بکلر ولشکر جلك اوزره ایکن بزدخی لاهوره وارمش بولنوب
حاکم اولان میرزا شاه یول ویرمیوب؛ البته پادشاهه وارمینجه رخصت
یوقدر ؛ دیوب آخر پادشاهه احوالمز عرض ایدوب ؛ اوردوی همایونه
ارسال ایدوك؛ دیو فرمان کلوب ذکر اولان ماینده بر آی مقداری زمان
کچوب آخر الامر جمله مزی پادشاهه ارسال ایدوب و یانمزجه آدم
قوشوب بالضروری روانه اولوب دریای سلطان پورکشتیلر ایله عبور
اولنوب حصار فیروزشاه یولی ایله یکرمی کون مقداری یوریوب غایت
ذی القعده ده پای تخت هنده یعنی شهر دهلی یه وارلدقده همایون پادشاه
خبردار اولوب خان خانانی وسایر خانلرین وسلطانلرین دورت یوز فیل
ونیچه بیك آدم ایله سعادتلو پادشاه حضرتلرینك عزت وحرمتنه استقبال
ایچون ارسال ایدوب و بوبنده یه برات وایکی خلعت وخرجلق کوندروب
اول کون آنده خان خانان عالی ضیافت ایدوب ودیار هندده دیوان اکثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

— ٤٤ —

کیجه‌ایله‌اولمغین‌اختشام زماننده تعظیم‌وتکریم ایله پادشاهك دیوان همایونه ایلتوب (الهدایاقدرمن‌یهدی) فحواسنجه حقیرانه برمقدار تحف‌عرض اولندی . پادشاه ایله ملاقات اتدکده هندوستان فتحنه :

(لمؤلفه)

شـاه جم رتبت همایون بخت — یتی اقلیم هنـدکه چون آتش
قیردی افغانی دهلی‌نی آلدی — بولدی‌فرمان‌بری‌باری‌سرکش
اول فتحنه ایشـدیلر تاریخ — طـالع دولت همایونش

دیو تاریخ دینوب وایکی غزل عرض اولنوب اولی :

(لمؤلفه)

اکرکه حالیمه رحم ایتمکای حبیب مینینك
عـلاجی قایدا تاپار دردیمه طبیب مینیك
وصال یاری منکا قیلماس ایردی‌حق روزی
ازلدین ای دل اکر بولماسـه نصیب مینینك
شراب لعلینك ایچوب مست اولندی ای ساقی
مکرکه کیرمکای ایلکیمکا هیچ رقیب مینینك
روامی‌دور دیمکای سین مینك اوچون هرکز
نیچـوکدوروزغم هجریدین اول‌غریب مینینك
یوزینی(کاتبی)کور کاج هزار عشـوه بیلان
قول‌ایتدی‌کونکاوی اول‌شوخ دلفریب‌مینینك

وایکنجی غزل بوایدی‌کیم :

(لمؤلفه)

وصل امیدم یوق مینك مشتاق روی یارمین
آرزو قیلمـام بهشـتی عاشـق دیدارمـین
ای طبیم ایشیکینك دار الشـفاسیدین منکا
شربت لعلینکنی بیردر دینك بیلان بیمـارمین

عقل وفکر وصبر وهوشیم قیلدی یغما عشق یار
وادیٔ هجرانده قالدیم نی قیلای ناچارمین
مجلس خاصه رقیب رو سیه‌نی چالله
ساقیا شکل قیبحیدین آنینك بیزارمین
(کاتبی) خسرو بولبدر نظم ارا شیرین کلام
وصف لعل یار بیرله‌مین شکر گفتارمین

ذکر اولنان غزللردن پادشاه خیلی ذوق ایدوب رخصت طلب اولدقده رضا کوسترمیوب بوحقیره برکلور یعنی یوزلك وظیفه ایله برکنهٔ خرجه جایکیر ویروب وهر یولداشه بردلك یعنی یوزبیك اقچه‌درلك تعیین ایدوب بوحقیر دخی قبول قیلمایوب کیتمکه رخصت طلب اتدکده : «بر ییل باری بونده بزوم ایله اولدیو» ابرام ایدوب بوکمینه دخی جـواب ویروب : «سعادتلو پادشاهك امر شریفی ایله دریایه چیقوب کفار خاکسار ایله جنك ایدوب وطوفان ایله دیار هنده دوشوب بنوم در دولته وارمم لازمدرکه کفار خاکسارك احوالی دولتلو پادشاهه معلوم اولوب مرجودرکه ولایت کجرات کافر الندن خلاص اوله» دیدکده : «پادشاه حضرتلرینه الجی ارسال ایدوب سنك عذرك عرض اولسون» دیو بیوردقلرنده :

(میرك)

قال فخر الانام والامم اتقوا عن مواضع تهم

دیو بویرلش ایکن بن بونی اختیار ایتمك احتمال دکلدر زیرا عن قصد بو ولایته کلوب رومه الچی کوندرتمش اولورم .» دیو انواع تضرع ونیاز اولندقده رخصت عنایت اولنوب : «اما اوچ ای برشکال یعنی باران زمانی در یوللر قیشدر کیدلمك ممکن دکلدر اول زمانه‌دك توقف ایله وعمل کسوف و خسوفی زیجه وتقویم کلی‌یه مراجعت اولدمدن اسطرلاب عملی ایله

طریقین کوستر ودائرهٔ معدّل رساله‌سنی تعلیم ایله اکر اوچ آیدن اول اولورسه دخی رخصتدر .» دیو عهد وامان‌ایدوب بالضروری توقف اولنوب کیتمکدن‌مأیوس اولوب‌الیأس احدی‌الراحتین ایله عامل اولدق. اما نه کیجه‌مز کیجه ونه‌کوندوزیمز کوندز اصلاراحت یوزن کورمیوب آخر پادشاهه ذکر اولنان رساله من‌اوله الی‌اخره تعلیم اولنوب وعمل کسوف و خسوف اسطرلاب عملی‌ایله کوستریلوب اتفاق اکره فتح اولوب آنوك فتحنه‌دخی تاریخ تکلیف ایدوب علی‌الفور دینلوب :

(لمؤلفه)

فلك رفعت همایون شاه غازی — سالور پرتولواسی مهر وماهه
یتیشتی هندکه قیلدی دهلی‌نی فتح — برول اتی حصار دین پناهه
یباردی ینجه خانی اکره‌ساری — بیریب کوب استالتلار سپاهه
دوام دولتیدا فتحی اینك — میسر بولدی منت اول الاهه
اتی انکا بیر ایکیسکلی تاریخ — مبارك بولسون اکره پادشاهه

ذکر اولنان تاریخ خیلی پسندیده‌دوشوب‌اتفاق برکون تقریب‌ایله‌پادشاهه سلطان محمود بکرینك احوالی عرض اولنوب‌عهدنامه کوندرلمك التماس اولنوب قبول ایدوب عهدنامه ارسال ایدوب طغرا یرینه زعفرانلی پنچه‌سین اوروب‌سلطان‌محموده واصل اولدقده بوحقیره سلطان‌ووزیری منلایاری مکتوب یازوب سلطانك مکتوبنك مفهومی بوایدی‌کیم :

صورة مکتوب سلطان محمود

ه‌اشتیاق وآرزومندلیق لاردین سونك سوز اولکیم تابق محب دولت ملاقات و سعادت مقالات دین‌محروم بولدی. کیجه وکوندوز بوفکر وذکردا ایدی کیم‌یارب قاچان بولغای کیم اول سعادت‌پناه حضرت

پادشاه ظفر دستگاهنينك دركاهيدا هرسوزينه بوفقير دينك اراسيدا دولتخواليق بابيد اوتوب تورعرضغه يتيكوروب هرقيل وقالى كيم اول مجلس عاليدا اوبكاى بارچه‌نى مشروح بيتيب بويتيب سارى يباركاى لار. بواثناده آدم كيليب تاج خاصه ومفتوح وتون كيتوروب فرمان وعهدنامه‌نى بيرديلار، چون حضرت پادشاه دين پناه‌نينك مبارك پنجه‌لاريني اول فرمان يوزيدا بوفقير كوردى بيلدى كيم بونيابت اول سعادت پناه‌نينك‌دور :

(بارى)

زعفرانليغ پنجه‌مي كون پنجه‌سيني قيلدى پست
بومثل مشهوردور كيم دست بر بالاى دست

و اول فرمانينك حاشيه‌سيدا حضرت پادشاه دين پناه اوزلارى كلك گوهر نثارلارى بيلان مرقوم قيليب ايرديلار كيم وحيدالدهر فريد العصر امير سيدى على بارى سوزونك‌نى عرضغه يتيكوردى ودرجهٔ قبول تاپتى ديو بيوريلش انشاءالله بورابطه‌كه سيزنينك بيزنينك ارامزدا دنيادا كيم نصيب بولوب تور آخرت‌ده هم يوزمونجه بولغاى» ديوانواع محبتلر عرض ايدوب ومنلايارى‌نك مكتوبى‌نك فحواسى بوايدى كيم :

صورة مكتوب منلايارى

« بوقارى تابوغيدا عرض دعا وثنادين سونك معروض راى مهر آراى وضمير فرح افزاى اولكيم تا بوذره قليل الاستطاعت دولت ملازمت وسعادت مواصلت دين محروم دورلحظه بلكه لحه‌يادلاريدين غافل ايماس

(منلايارى)

جوغربت ايجرا منكا وصلينكيز نصيب ايماس
من غريبنى كرسورسانكيز غريب ايماس

داغی اول حضرت دین عهـدنامه بیرلا مکتوب شریف کیلتورمادیلر حضرت نواب سـلطان وبواسیر وادی هجرانکایسی کلفت بولدی وهر زمان سـلطان ایتورلارکیم اولاردین کوب منفعل بیزخدمت شایسته قیلمادوك وتقصیر کوب بولدی .

(یاری)

ای دوسـت خلاف دوسـتداری قیلمـا
غربت نه قویوب کوب مـکا خـواری قیلما
غفلت نی اونیت مونجـهمینك حالیمـدین
یاری نی اونوتمـا ترك یاری قیلمـا

چون اطناب موجب ملال خاطر ایردی بوربا‌عی‌غه اختصار قیلیب دعا بتیلدی .»دبو بی‌حد نیازلرعرض ایدوب‌سلطانك مکتوبنی پادشاهه عرض اولنوب دست بربالای دست‌مثلندن غایت ذوق ایدوب بوحقیره جواب دیمك تکلیف‌ایدوب غایت خوب محلدر دیوب ارتسی‌دینلوب (المأمور معذور والعذر عندکرام الناس مقبول) اعتذاری ایله عرض‌اولندی .

(لمؤلفه)

دست خون آلودینك ایی پنجهٔ مرجانی پست
بو مثلدور ایل اراکیم دست بر بالای دست
اول لبی میکون اکر مجلسـده بیردم بولغای
ساقی‌قان بیعلاب‌صراحی جام ی‌بولسون‌شکست
مست عشقه اهل تقوا طعنی قویسون ایتکیز
دایما هشـیار اراسـیدا بولور معذور مسـت
ظاهرین کورمه‌کیشینك باطینی‌غه قیل نظر
زاهدا معنی‌غه باق آدم ایماس صورت پرست
باعث کیفیتیکنی قایدا ذوق ایتکای سینینك
ایچمکان وحدت شرابن (کاتبی) روز الست

ذکر اولان غزلی پادشاه کوروب انواع استحسانلر ایدوب ، بو کمینه بنده‌یه «میرعلی‌شیرثانی» دیوخطاب ایلیوب. فقیر: «دخی‌میرعلی‌شیره‌ثانی اولمز بی‌روی‌اولوب خوشه‌چینی اولماغه اقتدار اولسه‌راضی اولوردق.» دیوب، تکرار پادشاه:«حق‌علیم‌درکه بریل‌بو زوشه‌وزرش اولنه‌چغتای طایفه‌سنه میرعلی شیری اونتورورسن.» دیو خیلی لطفلر کوستروب بوکون ینه اثنای مصاحبتده متقرب میرزالرندن خوش حال بیك‌نام برجوان بی‌بدل پادشاهك اوق یایی قورچیسی و داخل مبحثی اولوب اکثر مجلسده مباحثهٔ‌شعریه ایدردی. مناسبت ایله بو بنده‌یه ایکی غزل تکلیف ایدوب قافیه ورديف تعیین قیلوب ارتسی دینلوب اول مجلس همایونده اوقندی اولکیسی :

(لمؤلفه)

رخ‌لاری کیفیت ‌میدین قچان‌کیم آل‌دور
ساقیا تاثیرمین اول کاچهره‌ئی خوش‌حال‌دور
نقد عمرنیکینی متاع وصل‌غه خرج ایتکانینك
دیل بیلان کنکاشنی قوی‌عالم‌غه اول‌دلاّل‌دور
مرده‌لار احیاسیدا لعلی مسیحادور ولی
زلفی جادو ،چشمی فتان، غمزه‌سی قتّال دور
لب‌لاری‌یارینك‌چوچوکدور، دل نیچون‌میل‌ایتمکای
هرنیرسه‌کیم چوچوك بولغای کوکل میال‌دور
تیلبه بولوب بیغلامه قلاش مین دیب(کاتبی)
سیم اشك یرلا درون سینه مالا مال‌دور

و ایکنجی غزل بو ایدی‌کیم :

(لمؤلفه)

چین‌دورورزلفینککه‌جادولیغ انی یلغان ایماس
کفر اسنادی خطینککه ای صنم بهتان ایماس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شربت لعلینکنی بیرمین خسته که داروئی قوی
ای طبیم اول مینینك دردیمه هیچ درمان ایماس
عیب ایما سولاف عشق اوراق کیلیب عشاق ارا
عشق میدانیدا آینك کیم باشی غلتان ایماس
یارغه آئینك قیلماسون اغیار بیر لا گفت وکوی
هم نفس بولماق ملك شیطان بیلان چسبان ایماس
عید وصلی بیرکای ایل اول قاشی یاینك (کاتبی)
قبله دین یانسون یوزی هر کیم انکا قربان ایماس

ذکر اولنان غزللر ولایت هندده شهرت بولوب هر کس ورد زبان ایدوب اتفاق برکون میرزالردن پادشاهك آفتابه جیسی عبدالرحمن بیك نام برجوان نورسیده اولوب اول دخی پادشاهك خیلی مقبولی وزیاده نازلیسی ایدی: اکثر صحبت خاصلرده بیله مجلسده اوتوروب اول دخی داخل مبحث اولوب گفت وگو ایدردی. آنوك ایله دخی نیچه دفعه مشاعره اولنوب مناسبتی ایله ایکی غزل دخی دینلدی اولکیسی:

(لمؤلفه)

اول پری چهره قاچان ناز ایلگای ناله غمه عشاق آغاز ایلگای
بیریدور اول غنچه نیك دل بلبلی گلشن کوییدا پرواز ایلگای
عاشق اولدور بزم غمدا ساقیا ناله سین نی بیرلا دمساز ایلگای
اینلاربله هم سفال ایلاب مینی او صرین عالمدا ممتاز ایلگای
دلبر اولدور عاشقه ای (کاتبی) لطفینی کوب ، جودنی آز ایلگای

ایکنجی سی دخی بوایدی کیم :

(لمؤلفه)

تشبیه اینیب لبینککه اوزین باده قیلدی نفع
نرگس کوزینککه اوخشار ایتری خماری دفع
دعوت میسر اولسه دعا بیرلا اول پری
اغیاری بردعا بیلان آسان ایروردی دفع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اول ای حجاب ایتر یوزیکه زلفین ابدوش
کیل ای صبا بتیش آرادین تیل حجابی رفع
کوردوکجه قامتینکنی سجود اتیکیم بوکیم
دیرلار نماز جایز ایماس بولمایجه شفع
یاتیب یاقیلسه دن نولا در دمنی (کاتبی)
نار فراق بارجه وجود منی قیلدی سنع

والحاصل آنلرایله روزشب بر آن مباحثه‌دن خالی اولمیوب وهرکز پادشاهدن بردم آیرو اولنمازدی. برکون پادشاه بوحقیره: «ولایت رومی کوبدور یوقسه هندوستانمی کوبدور؟» دیوسؤال ایدوب: «پادشاهم رومدن مقصد، نفس روم ایسه اول ولایت سیواس‌در، هندوستان چوقدر اما پادشاه رومه تابع اولان ممالك اینسه هند آنوك عشر عاشرنجه یوقدر.» دیوجواب ویروب، پادشاه‌دخی: «مقصدجمله‌سیدر.» دیوجك: «پادشاهم بوحقیره لایح اولان اولدرکه اسکندر دنیایه حکم ایدوب یدی اقلیمه مالك اولمسی غالبا پادشاه روم‌اولدوغی کبی‌در؛ زیرا تواریخده اسکندرك عمری ومدت سلطنتی معلومدر اول‌تقدیرجه اسکندر کلیا اقالیم سبعه‌یی سیر ایدوب حکم ایتمك عقلا محالدر. زیرا ربع مسکونك طولی یوز سکسان‌درجه وخط استوادن عرضی التمش‌التی درجه‌در؛ انوك‌مساحتی کتب هیاتده دورت بیك کره بیك والتی یوزالتمش سکزبیك التی یوز یتمش فرسخدر. ایله اولسه آنوك جمله‌سین سیر ایدوب حکم ایتمك میسر دکلدر. غالبا هراقلیمدن پادشاه روم کبی حصه‌دار اولوب، انوك ایچون یدی‌اقلیمه حکم اتدی دینور.» دیوجك: «پادشاه رومك یدی اقلیمده حصه‌سی‌وارمیدر؟» دیوسؤال ایدوب جوابنده: «اولایمن‌اقلیم اولدن، ومکهٔ شریفه اقلیم ثانیدن، ومصر اقلیم ثالثدن، وحلب اقلیم رابعدن،

ودارالسلطنهٔ محروسهٔ قسطنطنیه اقلیم خامسدن، وکفه اقلیم سادسدن، وبدون وبچ اقلیم سابعدن‌در. بونلرك هربرنده پادشاه رومك بكلربكیلری وقاضی‌لری اولوب حکم وحکومت ایدرلره وبوندن غیری حق علیم درکه ولایت کجراتده سرت نام بندرده خواجه بخشی وقره حسن نام سوداکرلردن مسموعدرکه ولایت چینده بیرام اولوب سوداکرلر بیرام نمازین قیلمق مقصودایدینوب هرطایفه کندو پادشاهلری آدینه خطبه اوقتمق مقصود ایدینوب روم سوداکرلری: خاقان‌چینه واروب بیزم پادشاهمز مکه ومدینه و قبله پادشاهیدر. » دیو عرض ایلدکده کافر ایکن انصاف ایدوب: «مکه‌ومدینه پادشاهی آدینه‌خطبه اوقوك.» دیوحکم‌ایدوب رومی سوداکرلر خطیبه خلعت کیدوروب وفیله بندروب شهری کزدروب بعده بیرام نمازین قیلوب ولایت چینده پادشاه روم آدینه‌خطبه اوقنوب بومقوله[1] احوال کیمك حقنده اولمشدر؟»دیوجك انصاف‌ایدوب خانلرینه‌وسلطانلرینه‌خطاب ایدوب: «حق‌بودرکه روی زمینده‌پادشاهلق نامی‌دولتلوخداندکارك حقی‌در اوزکانینك دکلدور.» دیو اعتراف‌ایلدی. وینه برکون‌دخی قرم خانندن‌سؤال ایدوب: «اکا دخی سلطنتی‌سعادتلو پادشاه و یرور.» دیو جواب ویردکده: «اول صاحب‌خطبه‌در دیو استماع اولنور» دیوجك: «پادشاهم سایر پادشاهلردن پادشاهمزك کلی امتیازی اولدرکه صاحب‌خطبه وصاحب سکه پادشاهلق عنایت ایدر.» دیوجك تسلیم ایدوب پادشاه حضرتلرینه دعالر ایلدیلر. برکون پادشاه‌ایله مشایخ دهلی زیارت اولنمق ایچون سوار اولوب شیخ قطب الدین پیر دهلی وشیخ نظام ولی وشیخ فرید شکر کنج ومیر خسرو دهلوی ومیر حسین دهلوی زیارت اولنوب اتفاق میر خسروك اوزرنده مرحومك اشعارندن کفت وکو اولنوب دریای ابرارك مطلعی واکا نظیره اولان

مطلع‌لر ذکر اولنوب اول محلده بوحقیره بدیهی برمطلع لایح اولوب پادشاهه: «اگرچه کستاخلقدر امامیرخسروك روحانیتی قوتی‌درکه برمطلع طلوع ایلدی.» دیوجك پادشاه «اوقی!» دیو ابرام ایلیوب اوقینوب :

(لمؤلفه)

هرکه‌قانع‌شدبه‌یك‌نان پاره‌مردمهترست کار او ازجملهٔ شاهان عالم بهترست

دینلدکده پادشاه‌حال‌ایدینوب : «والله‌العظیم این‌بهترست!» دیو استحسان ایلدی . غرض ، مطلعی ذکر ایتمك دکلدر همایون پادشاهك لطف طبعی‌درکه ایهام ایدوب این بهترست دیدوکیدر . اتفاق برکون دخی میرالردن مهرادری شاهین بیك نام برجوان‌که پادشاهك غایت مقبولی وهم سری ایدی . اکا واروب پادشاهدن اجازت مقصود ایدوب تهی اولماسون ایچون ایکی غزل دینلوب بیله ایلتلدی اولکیسی :

(لمؤلفه)

هر سحرای یوزی کل کلشن کوینککه یاریب
یبغلار احوالینی دل شبنم اشکمنی تاریب
کورکاج ای عنجه دهن کل یوزوکی کلشندا
کل بیلان غنجه خجل بولدی حیادین قیزاریب
ای طبیم دل مجروح شفا تاپسه نی یار
سین شکر لبنی قراباغریغه بیر لحظه ساریب
یوراکیم هجر الی بیرلا نیچون پرخون دور
کور کاز ای دل‌آنی‌اول خونی غه باغرینکی یاریب
(کاتی) سین ره عشق ایچرا سرامد بولدونك
تاشله فرهاد ایله مجنونی الار قالدی هاریب

ایکنجی غزل :

(لمؤلفه)

کیریکی اوقینه قاشی یارینك کمان یاسار
دلی سینم اوزره پنبهٔ داغیم نشان یاسار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مغرور بولما حسنیکه ای قاشلاری کمان
رستم لارینك کا نبی آخر زمان یاسار
بی تاب بولسه دل‌تب هجرینکدین ای پری
آهم ترحم ایلاب انکا سایبان یاسار
قصر وصال یاره کونکل قیلمغه عروج
عاشق کمند آهی آنکا نردبان یاسار
دل رشته‌غه چیکار در اشکمنی (کاتبی)
اوخشارکه یاره بارماغ ایچون ارمغان یاسار

ذکر اولنان غزللر آراده همان برهانه اولوب بی حد تضرع ونیاز اولنوب اول دخی انواع وعده‌لر قیلوب آخر برکون نشاط خبرین ویروب: «رخصت زمانیدر، پادشاهه احوالکی نظم ایدوب اعلام ایله.» دیوجك عرضه‌داشت یازیلوب: «زمان برشکال تمام اولدی شمدن صکره کیتمك محلیدر.» دیو احوالیمز عرض اولنوب مناسبتی ایله ایکی غزل دخی دینلدی اولکیسی:

(لمؤلفه)

دولت سنینك بیلان اکر ای دل بولورسه یار
قیلغای وفالار اول صنم شوخ وشیوه‌کار
بیر بیر کا کیلسه خاك رهك بیرلا ای پری
تو فراقچه بولما غایدی انینك الیدا ایبار
شفتالو سورسم اول لبی عناب لارغه‌کر
هرقاییی بولسه خشم ایتیب ایتورکه ناری یار
کریه قیلوب ایشیککه یوزسورت دوکیم بوکیم
کوز یاشینی بولورسه سوییر غال قیلای نثار
یوقاری تا بوغیدا شها قورقه ایتسه
دردینی (کاتبی) سنکا غرض ایلسه بی بار
ایکنجیسی رووم طرزی اوزره ایدی:

(لمؤلفه)

غافل اوله دوشدوکك بر ملك هندوستاندر
میل ایدوب آنده قلانلر جمله سرگرداندر
عالی گشت ایلینلر دیدیلر بالاتفاق
حق بودر دنیاده جنت ملکت عثماندر
واروب آنده برنظر کورمك احبانك یورین
بلمش اول ای خسته دل هردردکه درماندر
دوش اياغينه همایون پادشاهك رخصت آل
دایما دوشمنلره آنوك ایشی احساندر
میل ایدرسه قالمه دل طملی هندوستانده
(کاتبی) اویمه‌سن آکا اول‌دخی اوغلاندر

ذکر اولنان عرضه داشتی وغزللری پادشاه کوروب مرحمت وشفقت ایدوب رخصت عنایت ایلیوب وبونده یه تکرار آت وسرویا یعنی خلعت ویول فرمانی ویروب کتمك اوزره ایکن، حکمت اللهك جمعه کون اختام نمازی وقتده پادشاه خلقه کورنش ایدوب قصردن اینرکن اذان اوقنوب دایما عادت شریفه‌لری اذان اوقندقده دیزچوکوب تعظیماً اوتوررلردی. اتفاق ینه اویله ایدوب اول محلده «الحذر لایغنی عن القدر» مفهومنجه نردباندن دوشوب مبارك باشلری مجروح وقوللری شکست اولوب عالم بری برینه کیردی. بر ایکی کون توقف اولنوب اطرافه نامه‌لر پراکنده اولوب: «پادشاه الحمدلله خوش حالدر» دینلوب وفقرایه تصدقلر ولشکره انعام واحسانلر ویرلوب اوچنجی کون دوشنبه کون دار زحمتدن جوار رحمته انتقال ایتدیلر: انا لله وانا الیه راجعون. اوغلی جلال الدین اکبر میرزا خان خانان ایله شاه ابوالمعالی‌یی کورمك ایچون مقدما کتمشلر ایدی. همان دم ایشیك اغاسینی آنلره ارسال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ایدوب پادشاه قتنده اولان خانلر وسلطانلر خیلی مضطرب اولوب: «احوالیمز نیجه اولور؟» دیدکلرنده فقیر استمالت ویروب: «مرحوم ومغفور سلطان سلیم، خان علیه الرحمة والغفران، حضرتلری آخرته ارتحال اتدکده سعادتلو پادشاه تخته کچنجه مرحوم پیری پاشا انواع تدبیرلر ایدوب خلق اکاه اولمدی سیز دخی بر تدارك ایدوك که اوغلی نه خبر وارنجه کمسنه واقف اولمیه» دیوجك آنلر دخی خوب تدبیرلر ایدوب کما کان دیوان شولنی چکلوب وخاصه اولوشی امرایه جقوب وعادت اوزره مناصب ویرلوب «پادشاه چارباغه کیدر» دیو آت حاضرلنوب هوا خوش اولمدی دیو فراغت اولوب ارتسی خلقه «کورینوش در» دینلوب منجملر ساعت خوب دکلدر دیو منع اتدکلرنده لشکر اضطراب ایلیوب آخر بادشاهك مصاحبلرندن منلا بی کسی دیرلر برکمسنه اولوب نوعا پادشاهه مشابهتی اولوب اما قدی کوتاه ایدی آنی سه سبه کون دریایه مشرف برایوان اوزرنده تخته کچروب پادشاهك لباس کیدروب یوزن وکوزین صاروب خوش حال بیك قفاسنده وبیرمنشی مقابله سنده طوروب جمیع سلطانلر ومیرزالر ورعایا وعوام الناس کلوب لب دریادن پادشاهی کوروب دعالر اتدیلر. وشادیانه چالنوب وطیبه خامت ویرلوب پادشاهك صحتی مقدر اولدی. همان ارتسی بو فقیر واروب امرایه وداع ایدوب پادشاهك صحتی خبری ایله اواسط ربیع اولاولده نج شنبه کون لاهوره عزم اولنوب شهر سونی پته اندن پانی پته ادن قرناله کلوب بعده تانی سره اندن شهر ثمانیه ایریلوب انده حاکم اولان قره بهادر سلطانه: «پادشاه کورینوش قیلدی» دیو خبر ویریلوب وهر یرده: «پادشاه صاغدر» دیو جواب اولنوب آخر سهرند یولی ایله ماچواره یه اندن باجواره یه واریلوب ودریای سلطان پور کشتیلر ایله عبور اولنوب والحاصل بحکم الغار ایلیوب ماه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گالهيون گوت وڻن جون

ربیع الآخرك اولنده تکرار لاهوره کلنوب وجلال الدین اکبر میرزا پادشـاه اولوب لشکره جلوس ویروب لاهورده وغیری یرلرده آدینه خطبه‌اوقنوب‌لاهورحاکمی‌میرزا شاه بیزه ینه‌یول ویرمیوب: «پادشاهدن امر کلدی برفرد کابله وقندهاره کتمیه» دیوجك تکرار پادشاه جانبنه عزم اولنوب کلنوره واریلوب اندن قلعهٔ مانکوت مقابله‌سـنده واروب جلال‌الدین اکبر پادشـاه ایله وخان خانان ایله ملاقات ایدوب بیرام خانك خواجه‌سی منلا پیرمحمدی میرزا کوندروب «فترت زمانیدربرقاچ کون بونده بیزم ایله اولمق جایز اولورسه ولایت هندوسندك هرنه محلی مقصودی اولورسه اکا تعیین اولـسون» دیو بیوردقلرنده فقیر همان‌دم مرحوم پادشاهك فرمانلرین آلوب وفوتی ایچون تاریخ وتعریض کونه برغزل دینلوب واروب فی الحال عرض اولندی :

(لمؤلفه)

هند ایچیـدا بر همـای ایردی همـایون پادشاه
یردم ایچرا بولدی شو نقار ایلادی عزم آله
اول مصیبتی ایشتـکاج قجغیریب زاری بیـلان
ایتیکیز تاریخ فوت بولدی همـایون پادشـاه

ومناسبی ایله بوغزل دخی ویرلدی :

(لمؤلفه)

غرض جوروجفا ایماس جهانینك شاهی بولماقدین
ساقین عشاق نینك ای مه خدنك آهی بولماقدین
شـه رومك ایشـیکیدا یاریب دایم گدا بولماق
منکابه‌راك‌دوروركوب‌هند وسندنینك‌شاهی‌بولماقدین
حبیبنك کویـیدا منکا رقیب اولماق تیلار همراه
خدایا مینی سین سـاقله انینك همراهی بولمـاقدین

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مینی اولتورسه اول خوبی قوینك منی قیلینك ترغیب
مرام اولدورکیشینینك کیشی دولتخواهی بولناقدین
وفا قیلماق میسر بولسه سنکا اول جفا پیشه
رقیبینك(کاتبی) غم تارتمغین اکاهی یولماقدین

میرزا خوش حال اولوب واتاسینك فرمانلرین کورب ورخصت ویروب کابله برمقدار آدم ایله درت بیك کوندروب بیزی دخی آنده قوشوب ینه لاهوره کلنوب وشاه ابوالمعالی یی طوتوب بند ایله قلعهٔ لاهوره کوندروب حبس اندیلر. وبوحقیره تاریخ جایزه‌سی ایچون پروانه ویروب بهردن برلك خرجلق همت ایدوب بکلر ایله لاهورده جمع اولوب کتملك تدارکنده اولدق. وهندك عجایبن وغرایبن سیر ایدوب جمله‌غرایبندن بری بودر: که کفره‌سنه اهل گجرات «بانیان» واهل هندوستان «هندو» دیرلر. آنلر کتابی دکللردر قدم عالمه قایللردر، بری اولسه اولوسی دریسنه یوکلنوب دریا کنارینه کلوب اولولرین آتشه یاقرلر. ار اولوب عورت قالسه اکر عملدن قالمش اولسه آنی یاقمزلر؛ واکر اره وارمغه قابل اولسه انی خواه ناخواه یاقرلر، عورت کندو حس اختیاری ایله یانسه قومی سازلر ایله شادیلقلر ایدرلر. اکر اهل اسلامدن برمقدار کمسنه جمع اولوب یانمق استرکن اللرندن ضربی السه‌لرانوك ملکی اولور، ایرق طلب ایتمزلر؛ انکچون پادشاه جانبندن ادملر آلوب یارکن حاضر اولورلرکه خلق مانع اولمیه. وبری دخی بودرکم معلم آهولر اولور؛ شاخلرنده بر کمند آلوب شکار اوزرنده وحشی آهولره انلری صالرلر، واریجق اول آهولر کندو جنسلرینی کوروب الجنس الی الجنس یمیل مفهومنجه میل ایدوب کلورلرباش باشه ویرورلر؛ همان دم دکر اولنان کمندی انلرك بوینلرینه گچرب کندولر دوشرلر آهو حرکت اتدکجه کمند محکم اولور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاچمغه قادر اولمز واروب دوترلر . جمیعی دیار هندده آهو بی بواسلوب اوزرینه شکار ایدرلر وبیاباندہ بی‌حد کاومیش‌لر اولور آنی دخی فیل ایله شکار ایدرلر . مثلا فیلك اوزرنده قلعه‌لر ایدوب ایچنه آدملر کیروب صحرالرده کزرلر؛ نچانکه فیل کاومیشه ایریشه ایکی‌دشی ایله باصوب حفظ ایدر . صیادلر اینوب بوغازلرلر وکاو قطاسك دخی بیابانی‌سنی بومنوال اوزره آولرلر؛ اما آنوك قوتی‌سایر حیواناته بکزه‌مز ودیلنده برمرتبه‌قوت اولورکه اتلو آدمی دیلی ایله اورسه ییقار. حتی‌مرحوم همایون پادشاهدن مسموعدرکه برزمان برکاو قطاس برآدمی قووب آخر ناچار اولوب یوزی اوزرینه دوشوب دیلی ایله اوکچه‌سندن باشنه وارنجه یالمق ایله‌یلاکاج قیلدی دیو یمین‌ایلدی. وقطاسك‌اعلاسی‌ولایت بحرایجده‌اولور‌غالبا بحری قطاس‌دیمك‌بحر ایجدن ترخیم‌اولمقدر؛ زیرا قطاس بری‌در بحری دکلدر. اکردیار هندك‌غرایبن ذکرایدرسك صدددن چقلور. ایله‌اولسه‌اواسط ربیع الآخرده لاهوردن کابله عزم اولنوب دریای لاهور کشتی‌لر ایله عبور اولندی ، واندن غیری برنهر عظیمه کلوب نچمکه کشتی بولنمیوب کتلر یعنی سریرلر وکوزه‌لر ایله کلك باغلیوب انی دخی نچوب انده بهره‌یه واریلوب دریای بهره دخی کشتی‌لر ایله عبور اولنوب میرزانك پروانه‌سی خواجهٔ بهره‌یه کوستریلوب: « والله العظیم پادشاه فوت اولمغین خلقدن مال آلنمدی هنوز اوزرلرنده در آدم قوشلك اوج درت کونده جمع اولنسون بیقصور تسلیم اولنه» دیدکده همراه اولان میربابوس وسایر بکلر ایله مشاوره ایدوب شاه ابوالمعالی لاهور قلعه سندن قاچوب‌نه جانبه کتدوکی معلوم اولمیوب بعضیلر کابل طرفنه قاچدی دیوب انده قرنداشی کهمردبیکی اولمغین بکلر خوف ایدوب دورمغه قابلیت اولمیوب‌سیز برقاچ‌کون دورك خرجلقدر آلوب صکره کلوك اما

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يوللرده خوف وخطن واردر دبوجك يولداشلر ايله دخی مشورت
اولنوب من قنع شبع ومن طمع ذل مفهومی ايله عامل اولوب خرجلقدن
فراغت ايدهلم همراهلردن آيرلمق مناسب دكلدر ديدكده جملهسی راضی
اولوب معاً روانه اولندی . ودريای خوشاب دخی كشتی‌لر ايله عبور
اولنوب بعده نيلابه واريلوب اول دخی كذلك كشتی‌لر ايله عبور اولنوب
باختر زمينه قدم بصلدی .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مینی اولتورسه اول خوبی قوینک منی قیلینک ترغیب
مرام اولدورکیشینینک کیشی دولتخواهی بولماقدین
وفا قیلماق میسر بولسه سنکا اول جفا پیشه
رقیبینک (کاتبی) غم تارتمقین اکاهی بولماقدین

میرزا خوش حال اولوب واتاسینك فرمانلرین کورب ورخصت ویروب کابله برمقدار آدم ایله درت بیك کوندروب بیزی دخی آنلره قوشوب ینه لاهوره کلنوب وشاه ابوالمعالی‌یی طوتوب بند ایله قلعهٔ لاهوره کوندروب حبس اتدیلر. وبوحقیره تاریخ جایزه‌سی ایچون پروانه ویروب بهردن برلك خرجاق همت ایدوب بکلر ایله لاهورده جمع اولوب کتملك تدارکنده اولدق. وهندك عجایبن وغرایبن سیر ایدوب جمله غرایبندن بری بودر: که کفره‌سنه اهل گجرات «بانیان» واهل هندوستان «هندو» دیرلر. آنلر کتابی دکللردر قدم عالمه قایللردر، بری اولسه اولوسی دریسنه یوکانوب دریا کنارینه کلوب اولولرین آتشه یاقرلر. ار اولوب عورت قالسه اکر عملدن قالمش اولسه آنی یاقمزلر؛ واکر اره وارمغه قابل اولسه انی خواه ناخواه یاقرلر، عورت کندو حسن اختیاری ایله یانسه قومی سازلر ایله شادیلقلر ایدرلر. اکر اهل اسلامدن برمقدار کمسنه جمع اولوب یانمق استرکن اللرندن ضربی السه‌لر انوك ملکی اولور، ایرق طلب ایتمزلر؛ انکچون پادشاه جانبندن ادملر آلوب یازکن حاضر اولورلرکه خلق مانع اولمیه. وبری دخی بودرکم معلم آهولر اولور؛ شاخلرنده برر کمند آلوب شکار اوزرنده وحشی آهوله انلری صالرلر، واریجق اول آهولر کندو جنسلرینی کوروب الجنس الی الجنس یمیل مفهومنجه میل ایدوب کلورلر باش باشه ویرورلر؛ همان دم ذکر اولنان کمندی انلرك بوینلرینه کچرب کندولر دوشرلر آهو حرکت اتدکجه کمند محکم اولور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاچمغه قادر اولمز واروب دوترلر . جمیع دیار هندده آهو یی بواسلوب
اوزرینه شکار ایدرلر وبیاباندە بیحد کاومیشلر اولور آنی دخی فیل
ایله شکار ایدرلر . مثلا فیلك اوزرنده قلعەلر ایدوب ایچنه آدملر کیروب
صحرالرده کزرلر؛ نچانکه فیل کاومیشه ایریشه ایکیدشی ایله باصوب حفظ
ایدر . صیادلر اینوب بوغازلرلر وکاو قطاسك دخی بیابانیسنی بومنوال
اوزره آولرلر؛ اما آنوك قوتی سایر حیواناته بکزەمز ودیلنده برمرتبەقوت
اولورکه اتلو آدمی دیلی ایله اورسه ییقار. حتی مرحوم همایون پادشاهدن
مسموعدرکه برزمان برکاو قطاس برآدمی قووب آخر ناچار اولوب
یوزی اوزرینه دوشوب دیلی ایله اوکچەسندن باشنه وارنجه یالمق ایله یلاکاج
قیلدی دیو یمین ایلدی. وقطاسك اعلاسی ولایت بحرایجدە اولور غالبا بحری
قطاس دیمك بحرایجدن ترخیم اولمقدر؛ زیرا قطاس بریدر بحری دکلدر.
اکر دیار هندك غرایبن ذکر ایدرسك صدددن چقلور. ایلهاولسه اواسط
ربیع الآخرده لاهوردن کابله عزم اولنوب دریای لاهور کشتیلر ایله
عبور اولندی ، واندن غیری برنهر عظیمه کلوب کچمکه کشتی بولنمیوب
کتلر یعنی سریرلر وکوزهلر ایله کلك باغلیوب انی دخی کچوب انده
بهرەیه واریلوب دریای بهره دخی کشتیلر ایله عبور اولنوب میرزانك
پروانەسی خواجهٔ بهرەیه کوستریلوب: « والله العظیم پادشاه فوت اولمغین
خلقدن مال آلنمدی هنوز اوزرلرندەدر آدم قوشك اوچ درت
کونده جمع اولنسون بیقصور تسلیم اولنه» دیدکده همراه اولان میربابوس
وسایر بکلر ایله مشاوره ایدوب شاه ابوالمعالی لاهور قلعەسندن
قاچوبنه جانبه کتدوکی معلوم اولمیوب بعضیلر کابل طرفنه قاچدی
دیوب انده قرنداشی کهمردبیکی اولمغین بکلر خوف ایدوب دورمغه
قابلیت اولمیوبسیز برقاچ کون دورك خرجلقدر آلوب صکره کلوك اما

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يوللرده خوف وخطر واردر دبوجك يولداشلر ايله دخي مشورت اولنوب من قنع شبع ومن طمع ذل مفهومي ايله عامل اولوب خرجلقدن فراغت ايدهلم همراهلردن آيرلمق مناسب دكلدر ديدكده جمله‌سي راضي اولوب معاً روانه اولندي . ودرياي خوشاب دخي كشتيلر ايله عبور اولنوب بعده نيلابه واريلوب اول دخي كذلك كشتيلر ايله عبور اولنوب باختر زمينه قدم بصلدي .

سنڌ جي تاريخ جا چند واقعا

[سنڌ جي ادبي تاريخ سان تعلق رکندڙ چند منتشر واقعا هن هيٺ ڏجن ٿا، جيڪي نهايت اهم ۽ ضروري آهن، جي اسان جي تاريخ تي نئين روشني وجهن ٿا. اميد آهي ته تحقيق ڪندڙن لاءِ ڪارائتا ثابت ٿيندا.]

(۱) خسرو چرڪس جي وفات ۽ مدفن

جاني بيگ ۽ ميرزا غازي بيگ ترخان جي امير، ميرزا خسرو بيگ چرڪس جي نه وفات جي تاريخ معلوم آهي ۽ نه اها سُڌ اٿئون ته ڪٿي دفن ٿيو. سنڌ جي تاريخ مان ڪو ڏَس پتو ڪونه ٿو پوي. مڪلي نامه (۱) ۾ سندس متعلق مواد ڪٺي ڪرڻ ۾ وَس پڄندي راقم ڪوتاهي ڪانه ڪئي آهي، ليڪن انهيءَ ڏس ۾، انهيءَ زماني ۾ ڪٿان سُڌ پئجي ڪانه سگهي. مڪلي نامه ۾ سندس آخري دؤر متعلق هيٺين ٽن روايتن تي اڪتفا ڪئي ويئي آهي:

— چون عبدالعلي ترخان و خسروخان وغيره .... بنظر اشرف اقدس (جهانگير پادشاه) گذشته اند، حکم شد کہ: عبدالعلي (ترخان) و خسروخان و پسرش، را محبوس سازند ... خسروخان دربندي خانہ فوت شد — (۲)

ٻي روايت آهي:

’— خسرو با جميع توابع و لواحق ميرزا غازي، بدارالبرکة اجمير بملازمت پادشاه عالم رسيد .... —‘ (۳)

آخري روايت تحفة الڪرام جي آهي:

’— و بقولي وي از تته سوي بندر لاهوري شد و از اينجا بہ ايران شتافة و بقولي همين جا در گذشته —‘ (۴)

---

(۱) مڪلي نامه، ۱۹۵-۲۳۲. (۲) مڪلي نامه، ۲۰۹- ترخان نامه، ۹۴. (۳) ذخيرة الخوانين (خطي)، ص ۱۶۳. (۴) ايضاً (خطي)، ص ۶۵.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميرزا غازيءَ جي فوت ٿيڻ (١٠٢١هه) بعد ميرزا خسرو چرڪس، عبدالعلي ترخان کي سنڌ جي تخت تي ويهاريو. جهانگير بادشاهه ميرزا رستم صفويءَ کي ٺٽي جو حاڪم مقرر ڪري سنڌ ڏانهن اماڻيو، جنهن جي پهچڻ بعد عبدالعلي ترخان ۽ ميرزا خسرو چرڪس کي ارغونن ۽ ترخانن جي سموري قبيلي ۽ ڪٽنب سميت گرفتار ڪري، مير عبدالرزاق معموري اجمير ڏانهن جهانگير بادشاهه جي سامهون پيش ڪرڻ لاءِ وٺي هليو. بادشاهه جي ڪيتري وقت کان اتي منزل هئي (١). عبدالرزاق ٢٦- ربيع الاول ١٠٢٢هه (جمعرات جو زوال ۾ آيل قافلي سميت شاهي حضور ۾ حاضر ٿيو. انهيءَ کان پوءِ جيڪي ڪجهه خسرو چرڪس تي وهيو واپريو، ان لاءِ مٿيون روايتون تاريخ جي ڪتابن ۾ ملن ٿيون.

تازو هندستان جي دانشمند جناب S.A.I. Tirmizi دهليءَ منجهان "Ajmir Through Inscriptions" نالي ڪتاب شايع ڪيو (١٩٦٨ع) آهي، جنهن جي ذريعي مذڪوره مسئلي جي عقده ڪشائي ٿي آهي.

معلوم ٿئي ٿو ته ميرزا خسرو اجمير ۾ پهچڻ بعد، نظربند يا آزاد رهي، پنهنجي زندگي اتي پوري ڪئي، ۽ وفات بعد دفن پڻ اتي ٿيو. خوش بختيءَ سبب سندس قبر اڄ تائين موجود ۽ محفوظ آهي. ترمذي صاحب جو قول آهي ته "حضرت خواجه معين الدين اجميريءَ جي مقبري جي ويجهو خواجه نظام الدين محبوب الاهيءَ دهلويءَ جي حجري سان لڳ ميرزا جو مدفن آهي. قبر پڪي پختي آهي، جنهن تي چئن ٽڪرن جو تاريخي ڪتبو (سائيز ٣×٥ ٢½) موجود آهي. نستعليق خط ۾ ڪتبي جا شعر هن ريت آهن:

١- آن خسروخان، که دست جودش،
از دل، غم فقر و فاقه ميشست.
٢- از خطهٔ سند بود، عمري،
بس گوهر عدل و داد را سفت.
٣- آخر، بگذاشت اين جهان را،
خود رفت، و بعالم بقا خفت.
٤- از دل، جستم چو سال فوتش،
جايش بهشت! هاتفم گفت (٢).

'جايش بهشت' منجهان ١٠٢٣هه سال نڪري ٿو، ليڪن ترمذي صاحب جيڪا پڙهٽي ڏني آهي، ان ۾ مصرعو وزن ۾ ساقط لڳي ٿو. ڪتبي جي

(١) مڪلي نامه، ٢٧٠-٢٧١. (٢) ص ٣٤ تصوير مقابل ص ٣٢ شماره VIII.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميرزا خسرو چرڪس جي مزار جا ڪتبا

آن خسروخان که دست جودش — از دل غم فقر و فاقد مي شست

از خطهٔ سند بود عمري — بس گوهر عدل و داد را سفت

آخر بگذاشت اين جهان را — خود رفت و بعالم بقا خفت

از دل جستم چو سال فوتش — "جايش [بم] بهشت" هاتفم گفت

۱۰۲۸هه

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

تصوير ڏسڻ سان پڻ ظاهر آهي ته لفظ 'بهشت' جي اڳيان هڪ لفظ ضايع ٿي ويل آهي. مصرعو وزن جي لحاظ سان هن ريت درست ٿيندو:

جايش به بهشت ! هاتفم گفت

جنهن مان سال ۱۰۲۸ھ نڪري اچي ٿو، ۽ بظاهر اهو ئي خسرو جي فوت ٿيڻ جو سال آهي. گويا خسرو ۱۰۲۲ھ ۾ اجمير پهتو، ست سال ڪن زنده رهي، ۱۰۲۸ھ ۾ فوت ٿيو. انهيءَ سال جهانگير بادشاهه ڪشمير جي سفر ۾ هو، ۽ خسرو جو وڏو پٽ ميرزا لطف الله يائي خان - جنهن تي ميرزا غازيءَ کي زهر ڏيئي مارڻ جو الزام هو - پڻ شاهي رڪاب ۾ هو.

پڙهندڙن جي ملاحظي لاءِ ڪتبي جي تصوير ڏني وڃي ٿي . ميرزا خسرو پنهنجو ۽ پنهنجي خاندان جو مدفن مڪليءَ تي جوڙايو هو، جيڪو هن وقت 'ست چڙهٽي' جي نالي سان معروف آهي، جنهن جي خوبصورتيءَ جي تعريف 'مڪلي نامه' اندر نظم ۽ نثر ۾ ڪئي ويئي آهي . پهريون شعر آهي:

رسد اين جا، اگر ارواح قدسي،
شود بـا زمرهء سيار انسي (۱).

ليڪن خدا جو شان آهي، اتي ڪيس مٽيءَ پنوڙو نصيب نه ٿيو. اهڙيءَ ريت نه چالي پڻس يائي خان کي ڪهڙي ملڪ جي زمين پنهنجي پيٽ ۾ جاءِ ڏني؟ سال ۱۰۳۲ھ ۾ مغربي خانديش طرف ننڊبار ۾ خانقاهه جوڙائيندي سندس ڏس پوي ٿو(۲).

(۲) چام جوڻي جو شعر

سال ۷۶۷ھ (۳) ۾ سنڌ جو والي چام جوڻو، صلح بعد فيروز تغلق جي سامهون آيو. بقول تاريخ فيروز شاهي: هُن فيروز جي اڳيان پنهنجو هڪ فارسي مصرعو پڙهيو، سراج عفيف جي عبارت هيءَ آهي:

— چون جام بـه آرزوي تمام پابوس شهريار عظام کرد، شهنشاهه بر سمند عزت سوار بود، در مقام مسرت جولانگري مي نمود. دست مبارک خود بر پشت جام فرود آورد و کلام بليغت تمام بر آورد.

(۱) متن مڪلي نامه، ص ۳۰. (۲) مڪلي نامه، ص ۲۲ (۳) مڪلي نامه، ص ۱۰۴.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جام، زبان بعجزکشاد و آنچه بي فرماني کرده بود يک يک
بدرگاه عالم پناه باز نمود. در اين محل جام اين
مصرعہ خود خواند، و آن اينست:
شاهہ بخشنده توئي، بنده شرمنده منم(١)!

'فيروز شاهي' جي انهيءَ لکت جي آڌار تي سڀ کان پهرين ڊاڪٽر سدارنگاڻيءَ پنهنجي قيمتي ڪتاب "Persian Poets of Sind" جي صفحي ١٠ تي، اهو مصرعو ڏيئي، جام کي سنڌ جي قديم ترين فارسي گو شاعرن ۾ شمار ڪيو آهي. جيئن ته فيروزشاهيءَ جا الفاظ آهن - اين مصرع خود - ان صورت ۾ ائين ئي سمجهڻ مناسب به هو. سدارنگاڻيءَ بعد، راقم ساڳيو اطلاع 'مڪلي نام' ۾ (ص ١٠٦) درج ڪيو، ۽ پوءِ ايران شناسن جي تهران واريءَ ڪانگريس ۾ پڙهيل پنهنجي مقالي -'سنڌ ۽ ايران جا تعلقات'- ۾ پڻ انهيءَ روايت جو اعادو ڪيو.

تازو ديوان امير حسن سجزي پڙهندي ظاهر ٿيو ته اهو مصرعو درحقيقت امير مذڪور (٦٠٣-٧٣٨هہ) جي هڪ غزل جو آهي. سراج عفيف جام جوڻي سان فيروز تغلق جي صلح ڪرڻ واري واقعي کي 'فتح' جي غلط رنگ سان پيش ڪندي، حسن سجزيءَ جو مصرعو، صورتحال کي تقويت ذهن خاطر ۽ مناسبت جي لحاظ سان، جام سان منسوب ڪري ڇڏيو آهي. سڄو غزل هن ريت آهي:

باز مين آيم و سر در قدمت ميفگنم
"مير بخشنده توئي! بنده شرمنده منم"
رفتني رفت، ببخشاي که باز آمده ام
گر تو دستم ندهي! دست بپاي که زنم
بوي رحمت، ز غبار قدمت مي يابم
رخت اميد به کشفِ کرمت مي فگنم
خويشتن را بسر کوي تو، افگندم باز
زانکه تا بي تو همين باشم بي خويشتنم
دوستيءِ درِ تو، مايهءِ ايمان منست
ميکشد هم بسر کوي تو حب" وطنم
هيچ اندوه نبود، در دلِ گورم، والله!
تا ز اندوه تو پيوند بود بر کفنم
چه شد آخر؟ که خداوندي خود کم کردي
جانِ من! من نه همان بنده مسکين حسنم(٢)

(١) فيروزشاهي، ص٢٤٦- انهيءَ واقعي جو تفصيل مڪلي نامي جي حاشئن ۾ ڏسڻ گهرجي.
(٢) ديوان، ص ٢٥٦، مطبوعہ حيدرآباد دکن، ١٣٥٢هہ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عفيف واقعي کي جيڪو رنگ ڏنو آهي، تنهن تي سچو غزل نهڪي اچي ته؛ پاڻئجي تو ته کيس هڪ ئي مصرعو ياد رهيو، ورنه پورو غزل لکڻ کپندو هئس!

(۳) سنڌ جون ٻه شهزاديون

بيبي مغلي ۽ بيبي مرڪي، سنڌ جي سمي بادشاهه جام جوڻي ثاني ۽ (تغلق شاهه) جون نياڻيون هيون (١). جام، خانداني خلفشار سبب، پنهي نياڻين جي سڳابندي گجرات ۾ ڪري ڇڏي، جيئن وقت سر گجراتي سلطانن جي همدردي ۽ امداد ساڻس رهي.

بيبي مغليءَ جو نڪاح سلطان محمد واليءِ گجرات (٨٤٦-٨٥٥هه) سان ٿيو ۽ بيبي مرڪي حضرت قطب عالم (٧٩٠-٨٥٨هه) جي فرزند حضرت شاهه عالم (٨١٧-٨٨٠هه) جي عقد ۾ ڏني ويئي. اهي نڪاح سال ٨٤٠-٨٤٧هه ڌاري ٿيا. بيبي مغليءَ مان سال ٨٤٩هه ۾ فتح خان پيدا ٿيو، جيڪو اڳتي هلي گجرات جو ناميارو بادشاهه ٿيو، ۽ تاريخ ۾ سلطان محمود بيگڙي (از ١٧ رجب ٨٦٣هه تا ٩١٧هه) جي سدا حيات نالي سان مشهور آهي. بيبي مرڪيءَ کي ٽي اولاد ٿيا. ١- بيبي امان، ٢- بيبي وچين ۽ ٣- بيگ محمد عرف سيد پيڪڻ، جيڪو پنهنجي والد صاحب ۽ ڏاڏي جيان برگزيدو شخص ٿيو.

سلطان محمد واليءِ گجرات ٢٠- محرم ٨٥٥هه جو انتقال ڪيو، ۽ بيبي مغلي، خانداني فساد سبب، پنهنجي پٽ سميت نڪري اچي پنهنجي ڀيڻوئي حضرت شاهه عالم جي پناهه ۾ رهي. بيبي مرڪي ٨٥٧-٨٥٨هه ڌاري انتقال ڪيو، ۽ وقت جي ضرورت سبب شاهه عالم بيبي مغليءَ کي پنهنجي عقد ۾ آندو.

اهي ٻيئي شهزاديون وفات بعد احمدآباد جي لڳ پنهنجي والد جام جوڻي جي مقبري ۾ دفن ٿيون. اهو مقبرو پراڻيءَ اساول ۾ سابرمتي نديءَ جي ڪناري تي قطب پور جي ويجهو آهي. پنهي شهزادين جون قبرون اڃا تائين موجود آهن. بيبي مغليءَ جي قبر سفيد سنگمرمر جي آهي ۽ بيبي مرڪيءَ جو مرقد سياهه سنگمرمر جو آهي. پنهي تي چٽساليءَ جو لاجواب ڪم ٿيل آهي. پنهي قبرن جو فوٽو هتي ڏنو وڃي ٿو (٢).

---

(١) ڏسو مفصل احوال مڪلي نامه- ص ١١٩ تا ١٢٦ ۽ شجرو (ب) سمن سلطانن جو.
(٢) اهي فوٽا، ڪتاب The Design Development of Indian Architecture By C. Batley مان ورتا ويا آهن. ڏسو ڪتاب مذڪور صفحو VIII ۽ پليٽ ٢٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

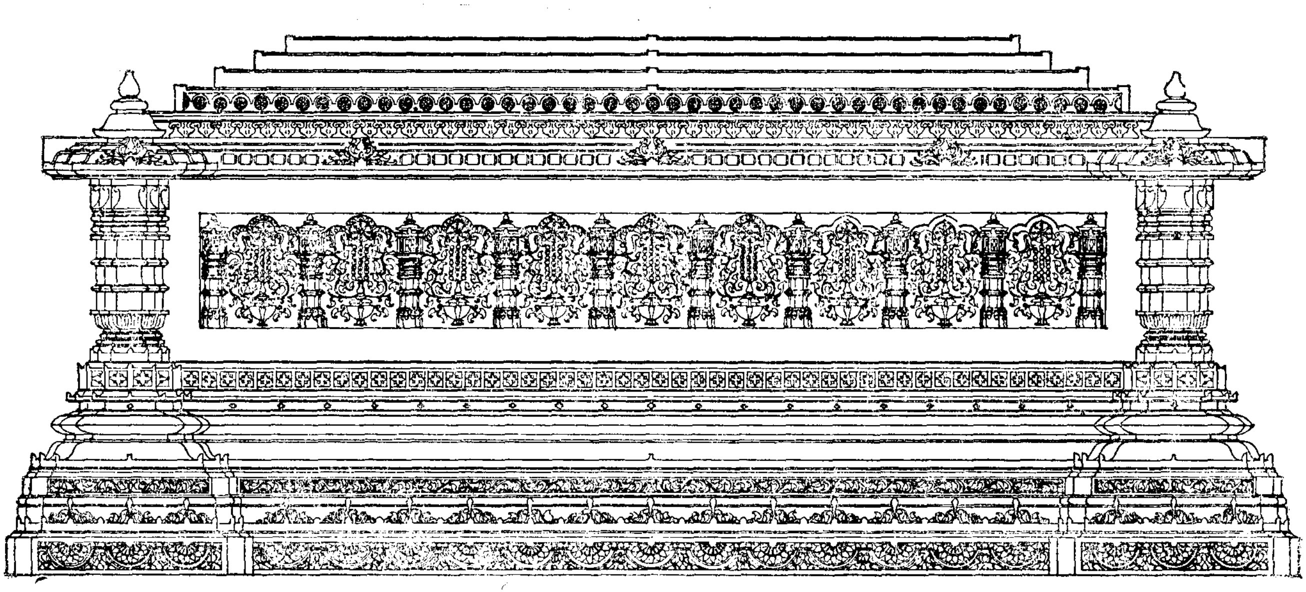

مزار مغلي بيبي

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

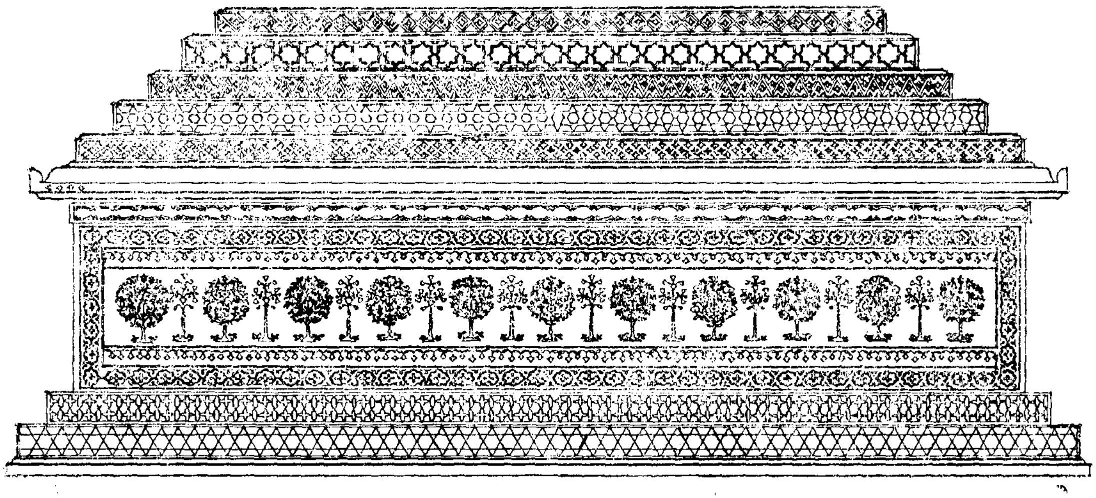

مزار مرڪي بيبي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤) شاهه حسن ارغون جي تاريخ وفات

تازو راقم 'روضة السلاطين' (سنڌي ادبي بورڊ) شايع ڪري چڪو آهي. شاهه حسن ارغون جي وفات جو قطع تاريخ ان ۾ شايع ڪرڻ کان رهجي ويو آهي. اهو قطعو انهيءَ دؤر جي مشهور شاعر قاسم ڪاهيءَ جي تصنيف آهي. محفوظ رکڻ خاطر هيٺ ڏنو وڃي ٿو:

چون شاه حسن پادشهِ ارغوني،
زين بحر برآمد چو، در مکنوني،
تاريخ وفاتش ز خرد جستم، گفت:
دردا که، برون رفت شهِ ارغوني!

ارغونيءَ (١٢٦٧) منجهان شه (٣٠٥) جا عدد ڪيبا، ته حاصل ٩٦٢هه ٿيندو، جيڪو شاهه حسن جي وفات جو سال آهي (١).

(٥) مير حسين علي خان ٽالپر ۽ خادم بردواني

منشي محمدي، 'خادم' تخلص، بردوان جو رهاڪو، فارسيءَ جو شاعر ۽ پنهنجي دؤر جو مشهور خطاط هو. سندس فارسي ديوان ١٣٠٢هه (١٨٨٤-١٨٨٥ع) ۾ مطبع قادريه ڪلڪتي مان شايع ٿيو آهي (٢)، جنهن ۾ سرڪار دولت مدار مير حسين علي خان 'حسين' بن سرڪار مير نورمحمد خان بن سرڪار مير مراد علي خان ٽالپر جي مدح ۾ 'خادم' جا چيل ٻه قصيدا موجود آهن.

سرڪار مير حسين علي خان پاڻ به خوش ذوق شاعر ۽ مصنف هو. فارسيءَ ۽ اردوءَ ۾ ٻه ديوان سندس يادگار آهن. آزاد سنڌ جي بادشاهت جڏهن انگريزن جي هٿان ختم ٿي، تڏهن سرڪار مير حسين علي خان ٻين شاهي قيدين سان گڏ ڪلڪتي وڃي باندي ٿيو. پاڻ ٢٦- ربيع الاول ١٢٩٥هه (١٨٧٨ع) ۾ جهان ڇڏيائين ۽ حيدرآباد ۾ سرڪار مير ڪرم علي خان جي پهلوءَ ۾ دفن ٿيو.

'خادم' بردوانيءَ جا قصيدا جنهن صورت ۾ ٽالپرن جي ادبي تاريخ جو حصو آهن، تنهنڪري هن هيٺ ڏجن ٿا، جيئن سنڌ تي لکندڙن کي ضرورت وقت ڪم اچي سگهن.

---

(١) مواد التواريخ، ص ٢٨١ (٢) خادم جو مفصل احوال ڏسو منهنجي ڪتاب — "دود چراغ محفل" — ۾.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١)

کسيکه طالع او سعد و کامران آمد
بـبزم همچو تو، شهزادهٔ جهان آمد
من اين زمان که زمين بوس درگهت گشتم
کلاه گوشهء بختم بر آسمان آمد (١)
خدا يگانا! بمدحت کنم چه انشاي
که طبع ِ مدح گيرم، قاصر از بيان آمد
توئي که فتح بہ پيش سپاه تو بدويد
ظفر رکاب تو بگرفة در عنان آمد
بروز معرکه خصمت نداشت پاي گريز
ز دستِ حمله سرش بر سر سنان آمد
چه حمله که زمين يکدگر بخود لرزيد
ز ترس رعشه بر اندام آسمان آمد
ز سهم، پر بهم آورد نسر طائر چرخ
چو تير مرغ تو، در خانه کمان آمد
حسودِ جاه، بہ پيش پلنگ هيبت تو
زبون و خوار، چو روباه ناتوان آمد
سرير جاه تو از اوج آسمان بگذشت
که پايه اش به سر فرق فرقدان آمد
پي تياق، کمر بسته تا سحر مرّيخ
ببارگاه جلال تو، پاسبان آمد
بعهد عدل تو، شاهين ز بهر بچه کبک
گرفة طعمه بچنگل، در آشيان آمد
جهان مسخّرِ حکمِ تو گشة است يکسر
هواي بندگيء تو به انس و جان آمد
بہ پيش حکم تو، خاکست همچو باد، سبک
چو خاک باد بعزم تو سرگران آمد
خدا يگانا! چه گويم ز حال خويش ترا
دلم ز دست جفاي فلک بجان آمد
ستيز او، بمن ِ دلفگار تا باشد
بہ بين! که تيغ جفايش باستخوان آمد

---

(١) ڪلاه گوشه دهقان بہ آفتاب رسيد - ڪامران ميرزا جي غزل جو مصرعو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پناه مـــي بـرم، اينڪ بزير ســايه تـو
ڪه هر ڪه مستظلِ تست، ڪـامران آمد
ڪسيڪه، از ڪفِ جودِ تو بهره حاصل ڪرد
قـــدم ڪهش، بـســرِ ڪنج شـايڪان آمد
ز دستِ جودِ تو، اي انجمن طراز ڪرام!
چه بحر و ڪان همه در شورش و فغان آمد
چه قرب و بعد، ڪه هريڪ شدند برخوردار
چه نخل جود تو يا رب ثمر فشان آمد
هواي بـزم تـو مـارا ز راه دور، آورد
نسيـم وار شـتـابـان، ببـوستان آمد
بباغ مـدح تـو، امـروز بلبل طبعم
صفير سنج، ز ڪـلـزار بـردوان آمد
شـبِ ڪذشته ندا داده بـود، هاتف طبع
همين قصيده، ڪه امـروز بـر زبـان آمد
ڪهر شناســا! بـرڪير ڪـــوهر نظمم!
چنين ڪهر نـه بدستِ ڪسي ز ڪان آمد
همين ڪه، بـرسـرِ خـدام تـو نثار ڪنم
و ڪـر نـه بهرچه، ڪلڪم ڪهر فشان آمد
خموش باش، ازين نڪته سنجي اي 'خادم'!
ڪنون ز بهر دعـا رو، ڪه وقت آن آمد
دريـن قصيده، دعـاي تـو برلـبِ اظهار
به ختمِ مدح، ڪه همچون نه ديڪران آمد
سبب چه شد، ڪه اجابت شتاب آمد و بود
نـداد فرصتش از دل ڪه تـا زبـان آمد

(۲)

ڪجا منم و ڪجا دعويء مسلماني
بعشق آن بـتِ هندوي مـاه پيشاني
هزار تير نڪه، از ڪمان ابروي خويش
در افڪند بـدلـم از سـرِ ستمراني
ازان زمان، ڪه فتاد است چشم، بر زلفش
دلم شـد است ڪرفتار صد پريشاني
بعشق آن بت ترسا چو ڪار من افتاد
شـراب ميزنـم اينڪ بجام رهباني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کدام فتنه و آفت، ز چشم فتنه گرش
نداشت بر دلِ ريشم، ز لطف ارزاني
مرا بدوستيء خود، چو يافت مستحکم
کمر به بست بکين، گشت دشمنِ جاني
چه سود ازان، که دم عيسوي ست در لب تو
اگر به پيش تو ميرم، تو لب نجنباني
مکن جفا تو دگر، ورنه شکوهٔ تو برم
"بشاهزاده سندِ" سکندرِ ثاني
امير سيد عالي نسب، "حسين علي"!
که هست برسرِ تو، لطفهاي يزداني
علو پايد تو چند هست، نتوان گفت
هر آنچه، مدح تو گويم، هزار چنداني
شها! توئي، که بيکدم لباس رنگارنگ
بقدِ شاهدِ معني، ز علم پوشاني
خلاف راي تو، گر آسمان کند کاري
ز روي قهر و سياست، بخاک بنشاني
عنان ابقِ ايام، هست در کفِ تو
بهرجهت، که تو ميخواهيش، هميراني
غمام قهر تو، هر گه نمود ميگردد
فلک، ز خوف بجويد، کلاه باراني
براي زينتِ بزم تو، روز شب رضوان
کند، ز گلشن خلد برين، گل افشاني
گرفته چنگ بصد شوق، زهره استاد است
براي رقص، ببزمت چرا نمي خواني
ز حال بخشش تو، خامه در دم تحرير
بجاي حرف، بکاغذ کند زر افشاني
دراز عمر حسودِ تو، بسکه ميخواهم
مگر بدرد و غم و غصه و پريشاني
کنون بمدح تو زينسا که نکته مي سنجم
مرا رسد که، کنم دعويء سخنداني
شها به بين که بکاخ سخن، دريچهء فکر
ز مهر طبع خودم هر دمست نوراني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دريــن قصيده نظر کـن کہ مختصر گفتم
کہ تـــا مـلال نيايـد تـــرا ز طــولاني
بنظم مدح تــو يکدم نظر کند اينک
کجا "ظهير" وکجا "عرفي"ست و"خاقاني"
کنون، ز بخشش عام تو، نـام حاتم طي
نمي رســـد بــزبـان کسي ، ز نسياني
بسي اميـد، ز انعامهاي تـــو، دارم
تـــرا سـزد، کہ مـــرا بي نياز گرداني
ز بحر مکرمتِ خـود، مـرا بکن سيراب
کہ قطره اش ، بکند بهر تشنہ عماني
"دو ماه" شد، کہ من افتاده ام درين غربت
بصد هـــزار عــنـا و بصد پريشاني
روا مـــدار خـــدا را توقفي ديگر
برار مطلب مـــن، زود کـن بـــہ آساني
بس اين دعاي تو هردم هميکند "خادم"
کہ تـا زمانہ بباشد، تو در جهان ماني(١)

["مهراڻ"، ٤- ١٩٦٨ع]

(١) ديوان خادم ص ٦ تا ص ١٠

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصفهان نصف جهان ۽ سنڌ ۾ سنڌ سوڌواري

اين خط جاده‌ها که بصحرا نوشته اند
ياران رفته با قلم پا نوشته اند

ايران ۽ سنڌ جو تعلق ايامن کان هڪجهڙي سان رهيو آهي، تاريخ جي ڪتابن ۾ جڏهن ”ولايت“ جو لفظ اچي ٿو ته ان مان مراد ايران ئي آهي. انهيءَ ولايت ۽ پنهنجي ديسين جي باهمي سڳنڌ جون قديم ترين نشانيون ۽ آهڃاڻ ”موهن جي دڙي“ کان وٺي ”تخت جمشيد“ جي پٿرن تائين محفوظ ۽ موجود آهن. اهڙيءَ ريت سنڌ جي تاريخي شهرن ۾ پڻ ايران جي آبادين جا نشان ۽ پتا اڄ تائين انهيءَ تعلق جو اظهار ڪندا رهن ٿا. ويجهيءَ تاريخ ۾ ٺٽي ۾ شيرازين جو محلو، سبزوارين جو محلو، مشهدين جو پاڙو، مغلواڙو، انهيءَ آمدورفت جي سلسلي جون نشانيون آهن.

عالم هجي، اديب هجي، شاعر هجي يا مولوي ۽ مدرس، جڏهن به ڪو صاحب ايران مان نڪتو، تنهن پهرين اچي سنڌ جو سلام ڪيو. ڪن هتي رهڻ ۾ سعادت سمجهي، ته ڪو هندستان هليو ويو. جن جا هت پساهه پورا ٿيا، انهن مان ڪيترن جون قبرون سنڌ جي پراڻن ۽ مکيه شهرن ۾ موجود آهن، مڪليءَ جي تاريخي قبرستان ۾ ايران جي قريباً هر معروف شهر جا مڪين مدفون آهن، جن جي ڪتبن مان معلوم ٿئي ٿو ته هي تبريزي هو، هي مرحوم شيراز مان آيو، هي لاهيجاني هو ته هي ڪاشاني يا سبزواري غريب الوطن هو.

اڳئين زماني ۾ اصفهان ۽ شيراز، ايران جا ٻه مکيه علمي، تمدني ۽ سياسي مرڪز هئا. انهن ٻنهي شهرن جا ڪيترائي اديب، عالم ۽ شاعر هتي آيا، جن سنڌ کي پنهنجو وطن بڻايو.

هڪ لڱا ايران جي گاديءَ جو هنڌ اصفهان ٿيو ۽ تڏهن کان ”نصف جهان“ سڏجڻ لڳو. انهيءَ سمي ۾ سنڌ سان اصفهان جو سڌو سنئون سياسي ۽ علمي تعلق وڌيو. ڪيترا شاعر ۽ اديب سنڌ اندر پهتا، جن مان ڪن شاعرن جا نالا پاڻ کي ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جهڙوڪ: جودت اصفهاني،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

امتياز خان خالص اصفهاني، صائح اصفهاني، امتياز اصفهاني، صدر اصفهاني، شکيبي اصفهاني، عاشق صفاهاني، مشرب صفاهاني، مير معز صفاهاني، مقبل اصفهاني، مهدي اصفهاني، وحشت اصفهاني، هوشيار ۽ آصف صفاهاني (١).
اهي ته اصفهان جا آهي شاعر آهن، جن پنهنجو ديس ڇڏي اچي سنڌ جو پرديس وسايو ۽ سنڌن نالا ڪتابن جي ذريعي پاڻ تائين پهتا. جيڪي غريب الوطن هن سر زمين ۾ بي نام و نشان رهيا ۽ مٽيا، اهي ڪيترا ۽ ڪهڙا هئا، سا خبر خاوند کي آهي!

اسان جي سياسي تاريخ جا پڙ ڪي واقعا اصفهان جي دامن سان ٻڌل آهن. آءٌ ڪيترا ڀيرا اصفهان ويو آهيان، ليڪن انهن ماڳن ڏسڻ جو موقعو ملي ڪونه سگهيو آهي.
هن دفعي جڏهن ١٧ مارچ ١٩٧٤ع صبح جو، آءٌ اصفهان جي هوائي اڏي تي لٿس، تڏهن مون پاڪر پائڻ شرط پنهنجي عزيز دوست ڊاڪٽر لطف الله هنرفر کي (تصوير ١) - جنهن جي سموري حياتي اصفهان جي آثارن کي ڏسڻ ۽ انهن جي تاريخ لکڻ ۾ صرف ٿي آهي ۽ سندس ڪتاب "گنجينهٔ آثار تاريخي اصفهان"(٢) ڪلاسيڪ حيثيت رکي ٿو - چئي ڇڏيم ته هن ڀيري آءٌ اصفهان ۾ فقط چند خاص جاين کي ڏسڻ آيو آهيان، جن مان ٻن جو تعلق سڌو سنئون سنڌ جي تاريخ سان آهي:

(١) جي --- ۽
(٢) مساجد علي.

ڊاڪٽر هنرفر اصفهان يونيورسٽيءَ ۾ تاريخ ۽ فنون لطيفه جو استاد ۽ انهيءَ شعبي جو رئيس آهي. اصفهان جي "ڪوچهء شهزادگان" ۾ رهي ٿو ۽ سچ پڇو ته پاڻ به شهزادو ماڻهو آهي. جهڙو آهي صورت جو سهڻو اهڙو ئي وري آهي سيرت جو صاحب. اصفهان جي خوبصورتيءَ، عمارتن مٿان ڪاشيءَ جي گلڪاريءَ، چهار باغن جي سروناز ۽ سهي سرون جي ٻيهڪ ۽ بهاريءَ، باغن ۽ بستانن جي رنگ برنگي نظارن، گلاب ۽ گلن جي رنگين طوفانن، سندس طبيعت ۾ نزاڪت، فڪر ۾ سونهن ۽ سوچ ۾ سوڀيا پيدا ڪري ڇڏي آهي. نزاڪت ۽ نفاست، سندس ٻه خاص علامتون آهن. اصفهان جي تاريخ بر زبان ۽ اصفهان جي هڪ هڪ سر ۽ هرهڪ پٿر سان عشق اٿس. اصفهان جي ڳالهه ڪبي ته ٽڙي پوندو.

(١) ڏسو مقالات الشعراء جا صفحا ١٦٢-١٨٨-١٩٣-٢٤١-٣٣١-٣٦٣-٣٩٠-٤٦٠-٧٦٤-٤٦٦-٤٨٤-٨٢٦-٨٥٠ (٢) پهريون ڇاپو ١٣٢٤هه، ٻيو ڇاپو ١٣٥٠هه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنرفر هميشه مون تي مهربان رهيو آهي. اسان جي پاڻ ۾ دوستي آهي. جڏهن مون سائس پنهنجو مطلب بيان ڪيو، تڏهن عالمن جي قطار ڇڏي — جيڪي يورپ جي انن ملڪن جي نمائندگي ڪري رهيا هئا — فوراً مون سان اچي ٻيٺو ٿيو.

جي:

تاريخ معصوميءَ جي مصنف، بکر ۽ سکر جي خونخوار، ظالم ۽ جابر حاڪم ۽ حڪمران، سلطان محمود بکريءَ جي گهراڻي جو مذڪور ۽ سندس ظالمانه طبيعت جو بيان ڪندي، ابن ڏاڏن جي اصلوڪي وطن بابت لکيو آهي:

”و محل سکونت اجداد او موضع ’خراسان‘ بوده، و اصل ايشان از ”ملوک چين“ من اعمال دارالسلطنت اصفهان بود(۱).“

انهيءَ عبارت ۾ خراسان، ملوڪ چين ۽ اصفهان جو نالو ۽ جغرافيائي فاصلن ۽ تضاد جو مسئلو مدت کان منجهائيندڙ هو. ليڪن مضمون ۾ گهرو وڃي، انهيءَ ڳجهارت کي اج سوڌو ڪنهن ڪونه پروڙيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ تضاد ڏانهن يا ته ڪنهن جو ڌيان نه ويو يا مرڳو ئي انهن اڇاترو — جيئن پنهنجي عادت اٿئون — اک ترڪائيندا اڳتي هليا ويا آهن، اها خبر ڪنهن ڪانه لڌي ته:

ڪاڏي منهه مريم جو، ڪٿي ٿندو الهيار!

ڪٿي خراسان، ڪاڏي اصفهان ۽ ڪٿي رهيا ملوڪ چين؟ — جڏهن وري تاريخ معصوميءَ جو سنڌي ترجمو ٿيو، تنهن وقت به ڇڙو مک متان مک ماري ويٺي، بلڪ هڪ وک وڌائي مرڳو غلط عبارت جو ترجمو به غلط ڪيو ويو:

”سندس وڏا خراسان ۾ رهندڙ هئا ۽ سندس بنياد چين جي بادشاهن سان ملي ٿو، جو اصفهان جي شهنشاهت جو هڪ پرڳڻو هو(۲)“.

گويا اصفهان جي شهنشاهت، ايران جي بادشاهت کان الڳ شيءِ هئي، ۽ چين جو ملڪ انهيءَ ولايت جو هڪ پرڳڻو هو، ۽ خراسان ڳوٺ هو، جتان جا رهاڪو سلطان محمود جا ابا ڏاڏا هئا!

هن سال اڳ ايران جي عالمي ڪانفرنس ۾ پڙهڻ لاءِ مون ”سلطان محمود ۽ شاهه طهماسپ جي باهمي تعلقات“ تي هڪ مقالو لکيو. مقالو

(۱) تاريخ معصومي، ۲۱۸. (۲) سنڌي ترجمو، ۲۵۸.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکندي جڏهن انهيءَ عبارت تي پهتس، ان وقت ڪن ڪڙا ٿيا. خراسان؟ اصفهان جي بادشاهت؟ چين جا ملوڪ؟ ٻه-ٽي ڏينهن مٿي ۾ پڻپوڻاٽ رهي. نيٺ ڪتابن جا ورق ورائيندي هن نتيجي تي پهتس ته مير معصوم عبارت غلط ڪانه لکي هوندي، چاڪاڻ ته پاڻ ڪي ٻه-ٽي ڏينهن اصفهان ۾ رهي چڪو هو، انهيءَ عبارت ۾ ضرور ڪاتبن پنهنجي ڪرامت ڏيکاري هوندي، جنهن عبارت کي هن شعر جي مصداق بنائي ڇڏيو آهي:

چه خوش گفته است سعدي در زليخا،
الا يا ايها الساقي ادر ڪاساً وناولها،

ڪتاب جاميءَ جو، شعر حافظ جو، چيو شيخ سعديءَ!

ڪتاب اٿلائيندي معلوم ٿيو ته اصل عبارت هن ريت هجڻ گهرجي ۽ مير معصوم پڻ ائين ئي لکي هوندي:

”محل سکونت اجداد او موضع خوراسڪان و اصل ايشان از بلوک جي من اعمال دارالسلطنت اصفهان بوده“.

سندس مائٽن جي رهڻ جو ماڳ خوراسڪان هو، جيڪو ”جي“ جي تحصيل جو ڳوٺ آهي ۽ ”جي“ اصفهان جو تعلقو آهي.

ڪتابن ۾ جي (۱) به ملي، ان جو ڳوٺ خوراسڪان به موجود هو، ۽ هو به واقعي اصفهان جي حدن اندر.

انهيءَ عقدي حل ٿيڻ بعد مون کي جي ۽ خوراسڪان ڏسڻ جي خواهش پيدا ٿي. ڪانفرنس ختم ٿيڻ بعد اصفهان ته ويس، ليڪن ”جي“ ڏسڻ جو اوتار دل تان لهي ويو. اصفهان هڪ اهڙو ماڳ آهي، جتي پهچڻ بعد حيرانيءَ ۾ ماڻهو سڀڪجهه ڀلايو ڇڏي. ڪڏهن ڪڏهن انساني عقل ايترو خطا ٿيو وڃي، جو پنهنجو پاڻ به وسري وڃي ٿو.

هن ڀيري هتان ڪراچيءَ مان ئي رومال کي ڳنڍ ڏيئي نڪتو هئس، سو سترهين مارچ جو ٻپهرين ڪم اهو ڪيم جو شام ٿيڻ کان اڳ ئي اها تاريخي تشنگي پوري ڪري ورتيم.

---

(۱) گنجينه آثار تاريخي اصفهان، ص ۱۶ - ۱۷ تا ۲۷.

اصفهان تي هي ڪتاب پڙهڻ گهرجن: (۱) نصف جهان في تعريف الاصفهان ــ محمد مهدي اصفهاني. (۲) محاسن اصفهان ــ مافروخي. (۳) تاريخ اصفهان ــ ابو نعيم اصفهاني. (۴) الاصفهان ــ مير سيد علي. (۵) جغرافياي اصفهان ــ مرزا حسين خان. (۶) سلجوقي ۽ صفوي بادشاهن جون تاريخون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصفهان جي ٻاهران، ليڪن لڳولڳ، ڪنهن زماني ۾ جيڪي وڏا شهر جي حيثيت رکندا هئا، انهن مان هڪ ”جي“ آهي. درحقيقت انهيءَ ڳوٺ کي اسان جي اصطلاح ۾ تعلقو چئي سگهجي ٿو، جنهن سان ڪيترائي واهڻ ۽ وستيون متعلق هئا، جن مان هڪ خوراسڪان هو جتان جي پيداوار زياده تر ڪپهه هئي ۽ ملڪان ملڪ مشهور ۽ معروف هئي ۽ هاڻي به آهي. خود ”جي“ جي قتل ڳوٺ جي زمين پڻ نهايت شاداب ۽ سرسبز آهي. مختلف قسمن جو فصل سائو جهڙو ڇهڇ بيٺو هو. خوراسڪان پريرو هو، اوستائين تہ پهچي ڪونہ سگهيس باقي ”جي“ جي ڳوٺڙي ۽ انهن جي قتل آثارن کي ڏاڍو گهمي ڦري ڏٺم.

هخامنشي دؤر ۾ ان جو نالو ”گي“ يا ”گا“ هو. جڏهن ”جي“ ڦٽي ۽ پرسان ٻيو شهر آباد ٿيو، تڏهن رفتہ رفتہ ان جو نالو اصفهان ٿيو. صفوي سلطانن جڏهن ”ميران شاهہ“ ۽ ان جا محل ۽ ماڙيون نهرايون ۽ گاديءَ جو هنڌ ڪيو، ان وقت متس ”نصف جهان“ جو لقب پيو (۱). درحقيقت ”جي“ اصفهان جو پهريون نالو چئي سگهجي ٿو. عربن جڏهن ان تي قبضو ڪيو، تڏهن (گاف) ڦري (جيم) جي جاءِ ورتي ۽ ”گي“ جي بجاءِ ”جي“ ٿي ويو. ”جي“ قديم پهلوي اکر آهي، جنهن جي معني آهي فتح، نصرت ۽ زندگي. اهو ساڳيو لفظ هنديءَ ۾ ”جيءَ“ آهي، بنگاليءَ ۾ ”جو“ ۽ سنڌيءَ ۾ بہ ”جي“ چيو وڃي ٿو. معني توڙي مفهوم ۾ بہ بنياد بہ هڪ ئي اٿس.

وڌيڪ ۽ تاريخي معلومات جنهن کي حاصل ڪرڻي هجي سو تہ اصفهان جون تاريخون ۽ عربيءَ جو معجم البلدان يا انهيءَ قسم جا ٻيا جغرافيائي ڪتاب پڙهي. آءٌ هتي فقط اهو لکي رهيو آهيان، جيڪي پاڻ اکين سان ڏٺو اٿم.

جي ”زائنده رود“ درياهہ جي ٻنهي پرن تي آباد آهي. انهيءَ درياهہ جي پراڻيءَ شاخ (تصوير ۵) تي تاريخي ۽ قديم پُل آهي، جنهن تان هرڪو فاتح لنگهي اصفهان تائين پهتو آهي. آخري دؤر ۾ افغانن انهيءَ پُل متان قبضو ڪيو ۽ پوءِ نادر افشار اها ئي پُل اَڪري، افغانن کي ماري، باقي بچيلن کي انهيءَ پل تان ٽپائي پڇائي ڪڍيو. ”زائنده رود“ تي الهوردي خان جي پل (تصوير ۲-۳) ۽ خواجوءَ جي پل پوءِ ٺهيون. اصفهان جو جڳ مشهور ”چهار باغ“ مسجد نادر شاهہ ڪان ٽيندو، ٻيئي پاسون ٽپندو، ”جي“ تي اچي کٽي ٿو. ”باغ هزار جريب“(۲) جي ايراضي بہ ”جي“ ڏانهن ويندي،

(۱) گنجينہ آثار، ص ۲۰۲ کا ۲۰۶ (۲) باغ هزار جريب جي ايراضيءَ تي هاڻي يونيورسٽي ٺهي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽُٽي پوي ٿي. ”جي“ جي انهيءَ پُل کي هن وقت ”پل شهرستان“ چيو وڃي ٿو. قديم دؤر ۾ انهيءَ کي ”جسر حسين“ ۽ ”پُل جي“ (تصوير ۶) سڏيو ويندو هو.

جڏهن آءٌ گهمي ڦري پل تي پهتس، ان وقت ”زائنده رود“ ۾ سڄ ٻڏي رهيو هو ۽ اولهه سڄو ڳاڙهو رتائون لڳو پيو هو. انهيءَ پل مٿان ٿيپ، جن ظالمن پنهنجي ديدبي ۽ بالادستيءَ لاءِ انسانن جو قتلام ڪيو آهي، انهن سڀني بيگناهه شهيدن جي ياد ڄڻ گويا تازي ٿي رهي آهي.

ڳوٺ ۾ نيون جايون معمولي قسم جون موجود آهن (تصوير ۶). ماڻهو گهڻو ڪري زراعت ۽ ٻڪري پورهئي تي گذارو ڪن ٿا.

”جي“ جي چوگرد قديم زماني ۾ شهر پناهه لاءِ مٽيءَ جو قلعو موجود هو، جيڪو هاڻي تباهه ٿي چڪو آهي. هڪ جاءِ تي ديوار جا ڪي نشان موجود آهن، جنهن مان قلعي جي ٻيهڪ ۽ عظمت جي چڱيءَ پر پروڙ پوي ٿي.

ڪٿي ڪٿي رهڻ جي قديم جاين جا آثار به آهن، جن جون ديوارون ٿلهيون ۽ اندران ٻاهران پٽين ۾ سنڌ جي پراڻين جاين جهڙيون ميريون ۽ جارا (تصوير ۱۱ تا ۲۱) موجود آهن.

مسجدون تہ پراڻي شهر ۾ – جيڪو ايترو اهم ۽ تاريخي آهي – گهڻيون ئي هونديون، ليڪن اڄ ڪابہ سلامت ڪانہ آهي؛ ايستائين جو جامع مسجد جيڪا اڌ ميل ۾ پکڙيل ڪٽي چئجي تہ وڏاءُ نہ ٿيندو، اها اهڙيءَ ريت ڊهي ويئي آهي، جو جيڪڏهن ڪوئي ڪري ان جون حدون نروار نہ ڪن ها، تہ هوند نالو نشان ڪونہ لڀي ها. هن وقت فقط زمين آهي ۽ منجهس بنيادن جا ڪٿي ڪٿي نشان.

مسجد جي سرزمين جي سڃاڻپ هن ڪري ٿئي ٿي، جو انهيءَ جي لڳو لڳ عباسي خليفي الراشد بالله (۵۲۹–۵۳۰ هه) جو مقبرو موجود رهجي ويو آهي، جنهن کي ماڻهو، شهزادي ابراهيم ۽ حسين بن زيد بن حضرت علي رضہ جو آرامگاهه سمجهي، عقيدت سبب برباد ٿيڻ کان بچائيندا رهيا آهن (تصوير ۷ تا ۱۰).

حقيقت ۾ اهو مقبرو المسترشد بالله جي پٽ الراشد بالله جو آهي. پڻس ۱۸ ذي القعد ۵۲۹ هه، جو هڪ باطنيءَ جي ڇُري سان فوت ٿيو. الراشد بالله ساڳئي مهيني ۾ بغداد جي خلافت تي ويٺو، پر ڏون مهينن کان مٿي اهو بہ هلي نہ سگهيو. سلطان مسعود (۵۲۹–۵۴۷ هه) بن محمود

سلجوقي بغداد مٿان ڪاهي آيو. خليفي اتان ڀاڄ ڪائي اچي ”جي“ ۾ پناهه ورتي. ٻه سال آوارگيءَ ۾ گذاري، دائود بن سلطان محمود سلجوقيءَ (۵۲۵–۵۲۶) وٽ آذربائيجان ويو، ۽ ڪانئس لشڪر جي مدد وٺي اصفهان جي محاصري لاءِ اچي دوبارو ”جي“ ۾ لٿو. محاصري جي حالت ۾ باطني فدائين اڳاري ڏينهن چوڏهين رمضان ۵۳۲ هه، جو ٽپهريءَ وقت اوچتو حملو ڪري کيس ماري وڌو.

خليفي جي لاش کي جامع مسجد جي هڪ گوشي ۾ دفن ڪيو ويو(۱). ٻر وقت ته خلافت سان عقيدت سبب ماڻهو انهيءَ مقبري جو احترام ڪندا رهيا، پر بعد ۾ جڏهن صفوي سلطانن جي بادشاهت قائم ٿي، ته پين ڪيترن مقبرن وانگر هن مقبري کي به هڪ امامزادي جو نالو ڏيئي مذهبي مرتبو ڏنو ويو.

مقبري جو اوسو پاسو ايامن کان ڊهي ويو آهي، ليڪن مقبري جي خاص عمارت کي وقت بوقت مرمت ڪري اڄ تائين قائم رکيو ويو آهي.

سال ۱۳۱۶هه ۾ مقبري جي مرمت افتخار الدوله نالي هڪ قاچاري خاتونءَ نئين سر ڪرائي ۽ ان تي ڪاشيءَ جو ڪم ڪرايو. ڪاشيءَ تي تاريخي ڪتبو ۽ آيات قرآني لکيل آهن (۲). اصل گنبد سلجوقي دؤر جو ۽ اندران سادو پنهنجي اصلوڪيءَ صورت ۾ قائم آهي.

سج لهي چڪو هو، ٻي ڪا شيءِ ڏسڻ جهڙي ڪانه هئي. اسان جو قافلو اها آخري جاءِ هئي، جا ڏسي سڙڪ تي بيٺل موٽر ڏانهن واپس ٿيو. آءٌ ڪٽڪ جي سائيءَ پوک جو ٻنو وٺي، هيٺ ڪنڌ ڪيو اڳتي هلندو رهيس ۽ سوچيندو رهيس ته هيءَ ئي اهو ماڳ آهي جتان تيمور، محمود بکريءَ جي ڏاڍن کي تڙي ڪڍيو، جن هرات ۾ اچي لڏا لاٿا ۽ جائز ناجائز ملڪيت ۽ مال هٿ ڪري وچي مانيءَ رسيا.

ارغونن کي جڏهن تيمور جي پوٽي بابر ڪابل ۽ قندار مان تڙي ڪڍيو، تڏهن فاضل ڪوڪلتاش ۽ پٽس سلطان محمود، انهيءَ رولو ٽولي سان گڏجي آيا ۽ اسان جي خانه جنگيءَ جو موقعو وٺي (۳)، سنڌ مٿان قابض ٿي ويا، ۽ هي انهيءَ خونيءَ، ظالم ۽ خونخوار جو اصلوڪو وطن آهي، جنهن لاءِ مير معصوم لکي ٿو ته:

”در خونريزي ملاحظه نداشت و به اندک توهم و بدگماني خان و مان مردم برمي انداخت (۴)“.

---

(۱) ڏسو تاريخ دولت آل سلجوقي، عماد ڪاتب، وگنجينه آثار، ص ۲۰۷. (۲) گنجينه آثار، ص ۲۰۹. (۳) فيروز ۽ صدرالدين سمن جي تخت نشينيءَ واري ڪشمڪش (۴) معصومي، ص ۲۲۶.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بکر جي قلعي ۾ "خوني برج" اڃا تائين سنڌس ظلمن جا داستان اسان کي ياد ڏياري، اسان جي ضمير ۽ حميت کي ڏانڊوائي رهيو آهي.

تاريخ نويس به عجيب ماڻهو ٿين ٿا. جڏهن پنهنجيءَ تي اچن ٿا ته اچي کي ڪارو ۽ ڪاري کي اڇو ڪيو وجهن. مير معصوم ابتدا ۾ وٽس ملازم هو: جڏهن سلطان محمود بکري، جلندر جي مرض ۾ مبتلا ٿي مئو، تڏهن مير تاريخ ڪڍي - "در بهشت آسود"!- ٩٨٢هه.

گويا اهڙن ماڻهن جي جاءِ بهشت ۾ به هوندي! مير صاحب مرحوم، بهشت ۽ ڏيجيءَ جي ڪوٽ ۾ - ارمان آهي جو ٿوري عرصي جي ملازمت خاطر - فرق ڪري ڪونه سگهيو!

مسجد علي:

هن کان مٿي سلطان محمود بکريءَ جي سلسلي ۾ مير معصوم بکريءَ جو ذڪر اچي چڪو آهي. مير مرحوم سنڌ جي هڪ عجيب و غريب ۽ جامع الصفات شخصيت هو. هڪ ئي وقت امير هو، شاعر هو، مؤرخ هو، سياح هو، سفير ۽ سياست مدار هو. سنڌ مٿان سنڌس وڏا احسان آهن. هڪ ته ظاهري اولاد اهڙو صالح ڇڏيائين، جن ديون جانيون سنڌ کي پنهنجو ماڳ ۽ مڪان سمجهي، سدا دوئي دل ۾ ڪانه رکي، ۽ پهرين ڏينهن کان ئي تاجيءَ پيٽي پٽ سنڌي ٿي ويا. ٻيو هن علمي اولاد ڇڏيو، جن مان "تاريخ سنڌ" اسان جي تاريخ لاءِ هڪ صحيفي جي صورت رکي ٿي. سنڌس اهو عظيم علمي ڪارنامو رهنديءَ سنڌ تائين اسان کي سنڌ جي هڪ نهايت ئي خوفناڪ، ڀيانڪ ۽ ڀوائتي باب جون يادگيريون ڏياريندو رهندو.

جيڪڏهن مير معصوم پنهنجين اکين ڏٺيون ۽ اهي ڪنن ٻڌيون ڳالهيون ۽ روايتون نه لکي وڃي ها، ته هوند سنڌ مٿان پوري هڪ صدي، ڏاڍن جيڪي ڏاڍا هنيا، جيڪي ظلم زبردستيون ۽ مَن مستيون ڪيون، انهن جو اهو سمورو ڪارو باب علمي دنيا جي ڄاڻ کان رهجي وڃي ها.

مير معصوم سڄي ڄمار هلندو چلندو رهيو. اميريءَ جي عهدي سبب ڪڏهن ڪٿي، ته ڪڏهن ڪٿي ويو ۽ ويندو رهيو. تاريخي ذهن ۽ ذوق رکڻ سبب هن جي عادت هئي ته رستي ويندي جتي ڪا نظاري جهڙي جاءِ، ڪا مسجد، ڪا تاريخي عمارت يا ڪو چڱو ٽڪر ڏسندو ته ان تي تاريخي عبارت ۽ پنهنجي چند شعرن جو ڪتبو هڻي ڇڏيندو هو، جيئن ايندڙ نسلن کي ڄاڻ پوي ۽ هو اڳتي هلي نه ڇڙو سنڌس پنهنجي زندگيءَ جا، پر هن برصغير جي تاريخ جا نقش قدم ڏسندا رهن. هندستان، پاڪستان ۽ افغانستان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڪيترين راهن ۽ رندن تي، عمارتن ۽ مسجدن تي اهڙا ڪتبا اڄ تائين موجود آهن ۽ سندس روشن دماغيءَ، علمي ذوق ۽ تاريخي ذهن جي عظمت جي چاڻ ڏيئي رهيا آهن.

آءٌ مير معصوم جي شخصي، سياسي ۽ علمي زندگيءَ تي مفصل ڪتاب ڇاپي رهيو آهيان، جنهن ۾ سندس انهن ڪتبن، مون کي تاريخي واقعن جي ڪيترن ئي منجهيل مسئلن کي حل ڪرڻ ۾، حيرت ۾ وجهندڙ حد تائين مدد ڏني آهي.

مير معصوم ١٠١٢-١٠١٣هه ۾ اڪبر بادشاهه طرفان سفير ٿي ايران جي بادشاهه شاهه عباس صفويءَ (٩٩٦-١٠٣٨هه) جي دربار ۾ ويو هو. پنهنجي عادت مطابق هن انهيءَ سفر جي رندن راهن ۽ آمد ورفت جي تاريخن کي اهڙن پٿر جي ڪتبن ذريعي محفوظ ڪري ڇڏيو آهي. پاڻ تاريخ معصومي ١٠٠٩هه ڌاري ختم ڪري چڪو هو، تنهنڪري انهيءَ ۾ اهو مذڪور ڪونه آندو اٿائين. ٻين ڪتابن مان ايران جي انهيءَ سفر جو احوال ملي ٿو، پر واقعات جي تاريخن جو تعين وري به سندس ئي ڪتبن ذريعي ٿئي ٿو.

مير معصوم جڏهن ايران پهتو، ان وقت ايران جي سرحد تي بادشاهه جنگ ۾ مصروف هو، جنهنڪري مير کي ڪيئي مهينا انتظار ڪرڻو پيو ۽ انهيءَ فرصت جو فائدو وٺي هن ايران جا ڪيترا شهر ڏسي ورتا. انهن جي شاعرن ۽ اديبن سان ملاقاتون ۽ رهاڻيون ڪري ڪيترن سان دائمي دوستيون رکيائين. انهن جي سياسي، سماجي ۽ ادبي ماحول مٿان انهن ملاقاتن جو تمام چڱو اثر پيو، بلڪ ڪن ڳالهين ۾ ته ايران ۾ مستقل اثر ڇڏيائين.

شاهه عباس جڏهن جنگ تان موٽي ايروان (١) ۾ اچي منزل انداز ٿيو، ان وقت مير معصوم پنهنجي سموري سفارتي عملي ۽ شاهي سوکڙين ۽ سوغاتن سميت پيش ٿيو. ڪجهه وقت شاهي پڙاءَ ۾ مهمان ٿي رهيو ۽ جڏهن موٽ جي اجازت مليس ان وقت اصفهان ۾ اچي ڪجهه وقت لاءِ رهيو. اصفهان ۾ پنهنجي انهيءَ قيام جو يادگار هڪ ڪتبو ڇڏيو اٿائين، جنهن

(١) ايروان: ارمنستان (U.S.S.R) جي ڳاديءَ جو هنڌ آهي. شاهه عباس ۽ عثماني ترڪن جي وچ ۾ جنگيون ٿيون. آخر ١٠١٣هه ۾ شاهه عباس فتح ڪيو. اهو زمانو هو جڏهن مير معصوم ايران ۾ هو. ڏسو "خلافت شرقي"، لي اسٽرينج - ترجمو فارسي، ص ١٩٦ - دهخدا الف، ص ٥٦٦، ڪلمه ايروان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڏسڻ ۽ انهيءَ ماڳ ۽ مڪان کي ــــ جنهن کي مير معصوم ڏٺو، جتي رهيو ۽ جن رستن تي هليو چليو ــــ ڏسڻ جي سِڪَ، ساڻن ڪان دل ۾ سانڍيو ٿي وتيس. اڄ اهو ڏينهن هو، جڏهن منهنجي اها آس ۽ اميد پوري ٿي رهي هئي.

مسجد علي ۽ گنبد هارون ولايت به گڏيل تاريخي عمارتون اصفهان جي پراڻي حصي ۾ موجود آهن - اهو پاڙو سلجوقي دؤر جو يادگار آهي.

گنبد هارون ولايت ۾ امام زادو هارون بن علي دفن آهي، جيڪو امام علي نقيءَ جو اولاد هو. گنبد يا آسپاس واري عمارت نهايت خوبصورت آهي، جنهن کي ٩١٨هه ۾ شاهه اسماعيل صفويءَ نئين سر تعمير ڪرايو. صفوي دؤر جي عمارتن ۾ عمارتي فن ۽ ڪاشيءَ جي گلڪاريءَ سبب اها عمارت شاهڪار شمار (تصوير ٢٦ تا ٣٢) ڪئي وڃي ٿي (١).

انهيءَ درگاهه سان گڏ سلجوقي دؤر جي هڪ جامع مسجد - مسجد عليءَ - جي نالي سان موجود آهي. سلجوقي زماني ۾ شهر جي آباديءَ جو اهو اهم ترين ۽ آباد حصو هو، تنهنڪري ظاهر آهي ته صفوي دؤر واري اصفهان ۾ جڏهن ته عمارتون اڃا نه ٺهيون هيون، مير معصوم شهر جي انهيءَ ئي حصي ۾ غالباً رهيو هوندو، گنبد هارون ولايت جهڙن زيارتون ڪيون هونداڻين ۽ نمازن جي ادائگي به انهيءَ مسجد ۾ ٿي هوندي. انهيءَ عمارتي مجموعي ۾ هڪ ڪاروان سراءِ آهي، پاڻنجي ائين ٿو ته انهيءَ دؤر جي رواج مطابق انهيءَ سراءِ ۾ مير صاحب جي قافلي قيام ڪيو هوندو.

مير پنهنجي عادت کي پوري ڪرڻ لاءِ سوءادب سببان گنبد هارون ولايت ۾ ته ڪتبو هڻي ڪونه سگهيو، تنهنڪري مسجد عليءَ ۾ محراب جي مشرقي ديوار تي (تصوير ٣٣-٣٤) پٿر هڻي، ان تي ڪتبو اُڪري، پنهنجو يادگار قائم ڪيائين.

مسجد عليءَ جي تعمير لاءِ مختلف روايتون آهن. صحيح روايت مطابق ان کي سلطان محمود (٥١١-٥٢٥هه) بن محمد بن ملڪ شاهه سلجوقيءَ اصفهان تي پنهنجي چوڏهن ورهين جي حڪومت دوران جوڙايو، ۽ جنهن صورت ۾ سلطان سنجر (٥١١-٥٥٢هه) سان ويجهي مائٽي هيس،

(١) گنجينه آثار، ص ٣٦٠. انهيءَ مقبري تي هڪ شعر اُڪريل آهي:

باقبال خان دورمش کامگار بماند از حسين اين بنا يادگار

انهيءَ درمش خان ۽ ميرزا حسين جو احوال، ڏسو روضة السلاطين جو ديباچو از راقم، ص ١٩-٢٠

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنهنڪري ان تي ”مسجد سنجريه“ نالو رکيائين. محمود سلطان سنجر جو پاڙيو هو، ۽ چاڙهو بہ اني هو. صفوي دؤر ۾ مذهبي اثر سبب ان تي حضرت علي عليه السلام جي احترام سبب ”مسجد علي“ (تصوير ٣٥) نالو پئجي ويو، جيڪو اڄ تائين هليو اچي ٿو(١).

جڏهن موٽر گهٽيءَ ۾ داخل ٿي (تصوير ٢٢) ۽ منزل سامهون آئي، تڏهن جذبات ۾ منهنجي دل ڌڙڪي رهي هئي. پنهنجي قسمت جي خوبيءَ تي ناز هو، رب ڪريم جي عنايت ۽ احسانن جا شڪرانا بجا ٿي آندم ۽ دل منجهان جناب مهرداد پهلبد، وزير فرهنگ و هنر، لاءِ دعائون ٿي نڪتيون، جنهن جي پاڪين مون ايران جي ڪنڊ ڪڙڇ گهمي ڏٺي آهي.

مسجد جي در تي (تصوير ٢٣) جڏهن موٽر بيٺي تڏهن هيڪر تہ مون لهي، مسجد جي ميدان ۾ داخل ٿي، پري ڪان ڪتبو ڏٺو ـ گوهر مقصود سامهون هو! جيئن هڪ شڪاري شڪار هٿ ڪرڻ بعد مطمئن ٿي ويندو آهي، تيئن آءٌ بہ پنهنجو مقصود هٿ ڪري، پهرين مسجد جي صحن کي چوڌاري اک ڦيرائي ڏٺم. پوءِ ٻاهر نڪري، رند ۽ راهون گهميس. ان ڪان پوءِ گنبد هارون ولايت جي زيارت ڪيم. اهو سڀ هن ڪري ڪيم جيئن واسي ڏسان تہ مير معصوم ضرور هتي رهيو هوندو، هتي ويٺو هوندو ۽ هتي گهميو هوندو. چڱيءَ طرح پنهنجي خيال مطابق هڪ هڪ شيءِ جو نقشو اکين ۽ ذهن ۾ ويهاري موٽي مسجد ۾ داخل ٿيس. جيئن جيئن ڪتبي جي ويجهو ٿيندو ويس، تيئن تيئن جسم ۽ روح ۾ تازگي ۽ توانائي اڀندي ويئي.

آءٌ ايران ۾ مير معصوم جي اهڙن ڪتبن کي ڳولي لهڻ لاءِ گهڻو ئي ڦريو آهيان، ڪٿي ڪتبا لڌا اٿم ۽ ڪن جاين تي اچا پهچي ڪونہ سگهيو آهيان ـ حياتي رهي ۽ قسمت هوندي تہ اهي بہ هڪ ڏينهن وڃي هٿ ڪندس. چوٽي آهي تہ:

همت مردان مدد خدا!

هي سنگمرمر جو ڪتبو مشرق واري ايوان سان لاڳيتيءَ ديوار تي لڳل آهي. ڊيگهہ ۾ ١٦×١ ميٽر ۽ چوڙائيءَ ٩٥ سينٽي ميٽر اٿس. جيئن تصوير مان خبر پئجي سگهندي (تصوير ٣٦)، مثانس مثنوين جا مختلف اشعار

---

(١) گنجينه آثار، ص ٣٦٩.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن ۽ آخر ۾ سال ۽ سندس نالو. اهو ٿي مير صاحب جي بين ڪتبن جو انداز ۽ نمونو آهي. ڪتبي جي عبارت آهي:

ني به تمناي تـو از خود تهي   ناله ز سودائي تـو در فربهي

(از معدن الافڪار)

بحر ز گـرداب شـده ڪاسه‌گر   تا نمي از جود تو يابد مگر
مهر ڪه عالم همه محتاج اوست   خال جمال شب معراج اوست

(معراج)

نالهٔ من شعلهٔ دوزخ ضمير   دانهٔ اشڪم شرر ديـر مير

(حسب حـال)

چرخيست اگـرچه تـيـز رفتار   برجاست همان چـو گاو عصار

(توحيد)

ميگردد و گردنش به بند است   از مهر و مهش دو چشم بند است
حمدش چـو قلم شروع ڪرده   صـد سجده بيڪ رڪوع ڪرده

(خمسه متحيره)

تـا ز تـو سايه برڪنار شـده   آفتاب از تو سـايه دار شده

(حسن و ناز)

حديث لعل آن برچشمهٔ نوش   شده پيرايهٔ لب چون در گوش
بزير سـايه سـرو ار ستادي   بـان سوي، و گر سايه فتادي

(از اڪبرنامه)

بگل چينيء آن گاستان شـدم   سراپا صباوار دامـان شـدم

(در جنگ)

سرو دست ببريده افتاده پست   چو گرزي ڪه يابد ز دسته شڪست

در حيني ڪه از هند به رسالت نزد شـاه عالم‌پناه فلڪ بارگاه شاه عباس آمده بود، از ايروان در سن ۱۰۱۳هه مرخص شده بود، باينجا رسيد. اين چند بيت از خمسه ڪه در راه باتمام رسيده بود، ثمت نمود ـــ قايله و راقمه محمد معصوم الحسيني النامي.

ڪتبي واريءَ ڪنڊ تي ”منارو سنجريه“ آهي (تصوير ۲۲-۲۴-۲۵-۲۶)، جيڪو بڻ سلجوقي دؤر جي منارن ۾ مخصوص حيثيت رکي ٿو(۱). هارون

(۱) گنجينه آثار، ص ۳۷۷، ص ۳۷۹، ص ۳۳۲ تا ص ۷۳۷-۱۹۷

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان محمد عارف "صنعت"
شڪارپور جو هڪ فارسي شاعر

تـا ز ديوانم ڪہ سرمست سخن خواهد شدن
اين مئي از قحط خريداري ڪهن خواهد شدن
ڪوڪبم را در عـدم اوج قبولـي بوده است
شهرت شعرم بـگيتي بعد مـن خواهد شدن

خدا آباد رکي شڪارپور جي شهر کي - منجهس ڪنهن وقت تہ اهل ماڻڪ آباد هوندا هئا. توڙي جو اڄ اتي جا فقط "شڪارپوري شودا" مشهور آهن، مگر ڪو زمانو هو جو منجهس هر گهر خانهء علم ۽ هر مجلس بزم ادب هوندي هئي. اڄ ناظرين ڪرام کي اسان شڪارپور جي هڪ گمنام، باوجود نهايت نيڪ نام فارسي شاعر سان روشناس ڪرائڻ جو شرف حاصل ڪندي، مسرت محسوس ڪيون ٿا.

شڪارپور جي اعوان خاندان جو هڪ فرد ميان محمد عارف نهايت باڪمال ٿي گذريو آهي. سندس اولاد مان ميان عبدالخالق شڪارپور ۾ وڪيل هو، جنهن جو فرزند ڪوآپريٽو بئنڪس جو موجوده ڊپٽي رجسٽرار مسٽر محمد اعظم اسان جو مڪرم دوست آهي.

ميان محمد عارف حقيقت ۾ عارف هو، شعر ڏانهن بہ سندس لاڙو ننڍي هوندي کان ٿي هو، جڏهن ميان صاحبڏني مرحوم وٽ تعليم حاصل ڪندو هو. ميان صاحب ڏنو شڪارپور واريءَ قاضين جي مسجد جو امام هوندو هو. مرحوم محمد عارف جو جڏهن شعر ٻڌندو هئس، تڏهن بي اختيار ٿي چوندو هو:

بہ شعر 'صنعت' صاحب اگر تو دم بزني
بہ خاق يـاد دهي معجزهء مسيحا را

سندس ديوان وفات کان پوءِ ڪيترن ورهين بعد سندس پٽ ميان عبدالخالق مرتب ڪيو، جنهن کي پوڪرداس ڇپائي پڌرو ڪيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عبدالخالق مرحوم ديوان جي ابتدا ۾ فارسي زبان ۾ اکي ٿو ته:

”مرحوم والد صاحب جن متفرق ڪاغذن تي اشعار لکندا ۽ سواءِ ڪنهن حفاظت جي اڇلائيندا ويندا هئا. نام نمود کان بلڪل ڪناره ڪش هئا ۽ اهوئي سبب آهي جو سندن ديوان سندن حياتيءَ ۾ مرتب تي ڪونه سگهيو“—

مرحوم محمد عارف صاحب ٢ تاريخ صفر سنه ١٢٦٦هه جو داعي اجل کي لبيڪ چيو، ۽ سندس وفات کان پوءِ سندس وڏي پٽ ميان محمد امين کي ديوان مرتب ڪرڻ جو خيال ٿيو. مگر انهيءَ عرصي اندر ڪتب خاني کي اوچتي باهه لڳڻ ڪري ڪجهه مسودا سڙي خاڪ تي ويا هئا ۽ ڪجهه مونهن پوڻ ڪري بالڪل ضايع ٿيا هئا. باقي جيڪي بچيل هئا، انهن کي چنڊي ڇاڻي ميان صاحب مرتب ڪيو، ۽ هڪ نامڪمل ڪتاب ٢٧ ربيع الثاني ١٢٧٨هه جي مڪمل ڪيائين. يعني ميان محمد عارف جي وفات کان ١٢ سال پوءِ، موجوده ديوان جو پهريون مسودو تيار ٿيو. باقي پوءِ به جيڪي اشعار هٿ اينداا ٿي رهيا، سي هو گڏ ڪندو تي ويو ته نظرثاني ڪرڻ وقت ديوان ۾ درج ڪري، مگر قدرت جي اٽل فيصلي ۽ قضا جي اڻ ٽر هٿ کيس به هٿ رهڻ نه ڏنو ۽ ديوان مرتب ٿيڻ واري سال يعني ١٢٧٨هه ۾ عدم ڏانهن عزم سفر ڪري، رخت سفر ٻڌي راهي ٿيو.

سندس ننڍو ڀاءُ ميان عبدالخالق ان وقت بقول پنهنجي ”ٻن سالن“ جو هو. جڏهن هو صاحب سن شعور کي پهتو، تڏهن هن وري نئين سر ديوان کي ميان محمد امين جي گهري دوست مولانا شيخ عبدالمجيد وڪيل شڪارپوريءَ جي امداد سان جوڙي راس ڪيو. موجوده ديوان ان صاحب جو مرتب ڪري ڇپرايل آهي.

ميان عبدالخالق لکي ٿو ته ”ميان محمد عارف کي ان وقت جو سعدي ڪري ليکيندا هئا. سندس استاد ميان صاحبڏنو صاحب متخلص به ”صاحب“ ته متس عاشق هوندو هو. ميان صاحب تي ”صنعت“ تخلص به ميان صاحبڏني ئي رکيو هو، ورنه پهرين ته نالي جي مناسبت سان ”عارف“ تخلص هئس.

سندس ڪلام ۾ ايرانيت جو عنصر زيادهه آهي، جيڪڏهن ڪو غير واقف پڙهندو ته محسوس نه ڪري سگهندو ته ڪنهن سنڌي شاعر جو چيل آهي. رواني، آمد، سلاست ۽ زور بيان جا به خوب جوهر ڏيکاريل آهن.

ديوان جي ابتدا ۾ هڪ قصيدو حمد باري تعاليٰ ۾ چيل آهي ۽ چند قصيدا سرور ڪائنات جي توصيف ۾ ۽ هڪ جناب محبوب سبحاني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت پيران پير دستگير عليه رحمة جـي مدح ۾ ۽ هڪ شڪارپور جي مدح ۾ اتان جي حاڪم سيد زين العابدين جـي تعريف ۾ آهي. مرحوم شڪارپور جي تعريف ڪندي فرمائي ٿو:

شڪارپور ڪہ رشـڪ ريـاض رضوانست
گلش هميشہ بهار و شگفتہ خندان است
خيال جنت ڪـويش ز سينہ چـون گذرد
ز خلوت دل نـاديـده صــد بهارانست
ز بيخ خارش صد زعفران عشق شگفت
ز زيـر خـاڪش شــاخ جمال رويانست

شڪارپور جي مهوشن جي تعريف ڪندي چوي ٿو -

هـزار سرو سهي قامتان گـــل رخسار
بہ ناز و عشوه بہ هر ڪوچہ اش خرامانست

شڪارپور جي انهيءَ وقت واريءَ صنعتي ترقيءَ ۽ علمي اوج جو ذڪر ڪندي رقمطراز آهي تہ:

ز هوش عقل و هنر با فرنگ هم پهلو ست
ز جوش علم و ادب انتخاب ايران ست

مرحوم شڪارپور جي تعريف مان ئي نٿو ڍاپي. تعريف ايتري بهترين انداز ۽ اڇوتي ادا سان ڪري ٿو، جو بي اختيار داد ڏيڻو ٿو پوي:

بہ غمزه ديده ليلي ڪہ دل ز مجنون برد
سياه نـرگس شهلاي ايـن گلستان است
بہ لعل خنده شيرين ڪہ جان خسرو داد
نمڪ بـرشتہء آن پستہ زيـن نمڪدانست
بـهار گلشـن ڪشمير و لال زار ارم
ســواد سايہء گلهاي ايـــن گلستان است

انهيءَ قصيدي کان پوءِ "چانڊڪا" پرڳڻي (موجوده لاڙڪاڻي) جي حاڪم نواب احمد خان جي توصيف ۾ هڪ قصيدو چيل آهي. ان کان پوءِ غزليات جي ديوان جي "بسم الله" ٿئي ٿي. فرمائي ٿو:

بہ بسم الله ڪـردم ابتدا عنوان ديوان را
نهادم برسرش افسر رحيم و نـام رحمان را

"افسر رحيم و نام ......" جي جملي جيڪا ندرت ۽ ڦڙڪ پيدا ڪئي آهي، سا مشڪل ڪنهن بہ شاعر جي ابتدائيہ غزل جي مطلع ۾ هوندي - سبحان الله!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مٿي ميان صاحبڏني ”صاحب“ جي هڪ مصرع لکي آيا آهيون، جيڪا هو صاحب ”صنعت“ جا شعر پڙهي چوندو هو. ان جي جواب ۾ ميان صاحب فرمائي ٿو:

به شعر ”صاحب“ صنعت چه جاي دم ز دن ست
کجا اسـت حاجت مشاطه روي زيبا را

هن ڪان هيٺ چند چيده مصرع ”يک مشت نمونه خروار“ جي مصداق درج ڪندي، مضمون کي بند ٿا ڪيون:

صنعت نماند خشک زمين زير آسمان
از مـوج آب ديده جيحون بـار ما

صنعت به عمر ”چارده سالان دو هفته ماه“
ازخود ربـود مـردم پنجاه سالہ را

هست شفق بر فلک يـک شرر آه ما
آتـش اندوه داد خانهء افلاک را

ز بهر جرعہ صهبا گـروه زاهدان صنعت
گرو کردند در ميخانہ صد دلق مرقعہ ها

چو صنعت رقم ساخت از سوز دل
ز زخـم قـلـم آمـدش بـوي کباب

واي نـالہء صنعت بگوش جـان بشنو
کہ شاخسار غمت را هزار دستانست

مرحوم شاعر بيمار هو، گردن تي ڪنٺل ڦرڙيءَ ڏاڍو تنگ ڪيو هوس؛ حڪيم سڀ جواب ڏيئي چڪا هئا: ان مايوسيءَ ۽ بيقراريءَ جي حالت ۾ بستر مرگ تي هيٺيون غزل فرمايو اٿائين:

در مقاميکہ سر سوده شده صاحب تاج
تاجداري اسـت درانجا بکلاهي محتاج

بدکاني کہ خـريدار سـريـر سوداست
بکدوئي نستانند سـر صاحـب تاج

سر سودا زده ايـن درد سلامت بـادا
کہ نيفگند سـر پيش مسيحا بـہ علاج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باد شہ کشور عشق است غم تو کہ گرفت
داغ از بلبل و ســـوزان دل پروانہ بباج
آنچنان شمع بــر افروختہ داغ تــو بدل
کہ شــدہ روشـن زان صد مہ و مہر سراج
آخر این شام ز وصل تو شود صبح بہار
اي کہ شد روز من از ظلمت ھجرت شب داج
مرغ امید چــو عنقاست اگــر لیک سعي
ھست در مخلب شھباز طلب چــون دراج
سخت باري است بدوش و تن صنعت آن سر
کہ سرفراز در ایــن دار نشد چون حلاج

مرحبا! مرحبا!! اي مرحوم شاعر، تون اسان وٽ ڪونہ آھين، مگر تنھنجا گفتا اسان وٽ آھن، اسان جي دلين سان پيوست آھن، جيڪي اسان کي ھر وقت جھوماڻيو ڇڏين ٿا.

حشر تک تو قبر مين شادان رھے، رحمتون سے ان کي پرداماں رھي.

[”ستارہ سنڌ“، ۲۶-۸-۱۹۳۴ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عشق جو اوتار حضرت "بيدل" پوتار

(١٨١٤ع - ١٨٧٢ع)

ڪوڙين ڪاياڻون تنهنجون، لکن لک هزار؛
جيءَ سيڪنهن جيءَ سين، درسن ڌارون ڌار؛
پريم! تنهنجا پار، ڪهڙا چئي؟ ڪهڙا چوان؟
(شاهه)

بيدل سائين، عرف "سائين وڏو"، ١٩ صديءَ ۾، "السني عشق" جو اوتار ٿي گذريو آهي. سچل سائينءَ جو همعصر هو، اُن جا جام پياريل هئس، سو ساڳيو سندس سر هو. جهڙو پاڻ ٿيو، اهڙو ئي **وري** سندس فرزند **بيڪس سائين** عرف "سائين ننڍيو" ساماڻو. پيءُ جي **پرت واري** پيوند کي وري پٽ اچي پختو ڪيو. مطلب تہ ٻيئي صاحب عشق جا اوتار، عاشقن جا پوتار، ۽ صوفين جا سردار هئا. اڄ تائين سندن موچارو نالو پيو ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڳائجي ۽ وڄائجي.

"هرگز نہ ميرد آنکہ، دلش زنده شد بہ عشق"

(يعني ڪڏهن نہ مري اهو، جنهن جي دل عشق سان زنده ٿيل آهي).

"سائين وڏي" جو نالو **عبد القادر** هو. ڪيس **قادر بخش** بہ سڏيندا هئا. وينل روهڙيءَ جي **شهر** جو هو، سندس والد بزرگوار، پاتولپ جو ڪم ڪندو هو، جنهنڪري "خواجہ" بہ سڏبو هو.

سائين وڏو جمندي ئي چام هو. عشق جي "ع" سان ٻنڍڻ ۾ ٻول ٻڌي هئائين، سو ٿورو وڏو ٿيو، تعليم حاصل ڪرڻ لڳو، ان ڪان پوءِ يڪدم **تصوف** ڏي ڌاتڻ لڳو. صوفين سان صحبتون ٿيس، عاشقن سان مجاسون متيس. ان وقت جي صوفيءَ سرمست حضرت **عبد الوهاب** عرف **سچل سائين** کان "الاهي الفت" جا انگ سکڻ لڳو. مرد اتان خوب مٽيا هٿ ڪئي. عشق اها آگ لائي ڇڏيس، جو ٻهرين پيادو، "سيوائي سرمست" ڏي ويندو رهيو. وري اتان جو پور پيس، تہ ستو **پٽ جي پوتار** وٽ وڃي پهتو. مطلب تہ عشق آهي آلا اچي اتاريس، جو چوڻ لڳو تہ:

"تنيءَ ٿڌيءَ ڪاهہ، ناهي وينل ونجڻ جي"

"حقيقت جي پانڌيڙي" کي، منزل جي پند پيچري پچائڻ لاءِ، "مجاز" جو هٿ وسيڪو ٿيڻو پيو. غلام محمد درزي، شڪارپور جو رهاڪو هو، سو ان سان ڪٿي پرت جو پيوند پيوست ڪيائين. پوءِ ته محبت جي مستيءَ مستانو ڪري ڇڏيس. گهر بار، گهوٽ تان گهوري، وڃي "مجازي استاد" جي آستان تي ويٺو. جي غلام محمد اڳي ئي مري نه وڃي ها، ته بيدل سائينءَ جي مزار به جيڪر اڄ شڪارپور ۾ هجي ها. مگر قدرت کي اهو منظور نه هو، جنهنڪري غلام محمد (۱) جي فوت ٿيڻ بعد، سنه ۱۲۶۵ھ (۲) ۾ بيدل سائين، وري اچي پنهنجو قتل گهر آباد ڪيو. غلام محمد جي وصال تي هيٺيون قطعو لکيو اٿائين:

چو شد غلام محمد رحيل زين عالم
بماند بردل محزون داغ درد بلا
سوال کردم تاريخ فوتش از هاتف
ندا رسيد "بماند چراغ بزم بها".
(سنه ۱۲۶۱ھ)

ظاهري گهر ته آباد ٿيس، مگر باطني ديرو ته اجا تائين ويران هئس. دل ڏيئي، "بيدل" ٿيو هو، سو نهايت پريشان گذارڻ لڳو. نيٺ روهڙيءَ جي قاضي پيرمحمد (۳) صاحب تي ڪٿي پرت جا پلاند وڌائين.

هر رنگ مين يا رب تيرا جلوه نظر آتا هي

---

(۱) غلام محمد مرحوم جو پوٽو، رسول بخش زنده آهي، ڪجهه وقت سول ڪورٽ ۾ منشي به هو. غلام محمد سنه ۱۲۶۱ھ ۾ وفات ڪئي. (۲) روهڙيءَ ۾ موٽي اچي ويهڻ جي تاريخ هيٺين قطعي ۾ بيان ڪئي اٿائين:

" فقير "عبد القادر" که صوفي و حنفي است،
فگندم چه سکولت بقصبهء لهري*" (*روهڙيءَ جو قديم نالو)
۱ ۲ ۶ ۵
به يکهزار دو صد شصت پنج کرد رقم (۱۲۶۵ھ)
سطور چند به ترکيب نغز نظم دري"

(۳) پيرمحمد، قاضي ميان گل محمد جو فرزند هو. سندس وصال "بيدل سائينءَ" جي وفات کان ۳ سال اڳ ٿيو. ان جا پوٽا، ميان غلام علي، غلام نبي ۽ غلام مصطفيٰ اڄ تائين جيئرا آهن. ميان پيرمحمد، فقير صاحب جو فارسي ديوان پنهنجي اکرن ۾ اتاريو هو، جيڪو اڄ به سندس پوٽن وٽ موجود آهي. قاضي حميد الدين ڏاڳوريءَ جو "عشقيه" بيدل پنهنجي اکرن ۾ اتاريو هو، ۽ جو ۱۰۰ کن صفحا هو. سو به مٿين قاضين وٽ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضي صاحب جي هن ”عاشق بيدل“ مٿان ايتري هلندي هئي، جو ڪنهن سواليءَ جي ڪم ۾ دير مدار ڪندو هو، ته قاضي صاحب حڪم هلائي، ڪانئس منٿن اندر ڪم پورو ڪرائيندو هو.

رشتهء زنجير الفت گردنم انداخت دوست
ميبرد هرجا ڪه، خاطر خواه اوست

(يعني محبت جي زنجير جو ڪڙو، دوست منهنجي گردن جي چوگرد ڦٽو ڪيو آهي. هاڻي جيڏانهن ٿو وٺيس، اوڏانهن پيو ڪاهي).

”بيدل پوٽار“ پير ڪان ٿورو رونبو هوندو هو، سو جڏهن قاضي ڪاوڙيو هئس ۽ معشوقانه انداز ۾ ابتا سبتا لفظ چوندو هئس، تڏهن ”محبت جو مستانو“ ڪاني ڪٽي مات ڪندو هو. چا ڪري:

”هرچه از دست دوست آيد، خوش آيد“

(جيڪي دوست جي هٿ کان ٿو اچي سو راحت آهي).

ميان پيرمحمد جو گهر، ننڍن قاضين جي گهٽيءَ ۾ هو. ان جي سامهون، رستي جي اتر پاسي، وري عاشق جو اوتارو هو، جتي هي ”مست الستي“ هر وقت ديرو دمايو ويٺو هوندو هو. سندس اصلي گهر ته ڊڪ بازار جي پرسان هو، جتي اڄ به ساڳيءَ حالت ۾ موجود آهي.

بيدل سائينءَ جو گهڻو وقت بيخوديءَ ۾ بسر ٿيندو هو، ۽ مولا جي محبت جو ڪيف مٿس هر وقت رهندو هو. ننڍي هوندي کان ئي پنهنجي وجود کي ”مولا جي محبت“ ۾ وڃائي ويٺو هو. انهيءَ رمز جو سبق سيکاريندي، فرمائي ٿو:

”ذهين حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي، سڪ رمز وجود وڃاوڻ دي“

سچوءَ سرويچ جو سبق پڙهايل هوس، سو جڏهن اچي بيخودي ونندي هيس، ته راڳ ٻڌي، وجد ڪندو هو. ڪنهن وقت ته اهڙو اچي جار جاڳندو هئس، جو پهرن جا پهر پيو ”سرود“ ٻڌندو هو. محرم ۾ وري ”تعزين“ ڏسڻ جو شوق اچي ٿيندو هوس. تعزيا ڪٽي نڪتا، ۽ فقير صاحب چادر ڪلهي تي رکي، پيراهن جي پانهن سان ڳوڙها اگهندو، گهر کان نڪتو. صبح جو نڪتو، شام جو به موٽي گهر ڪين ايندو هو. سارو ڏينهن ”تعزين“ جي تماشي ۾ غرق هوندو هو. **سائين وڏو** جهڙو هو، ”عشق جو اوتار“ اهڙو ئي وري ظاهري علم جو هو پوٽار. عربي، فارسي، اردو ۽ سرائڪي زبانون ته ڄڻ مادري ٻوليون هيس. جڏهن انهن زبانن ۾ ڪلام چوڻ ويهندو هو، ته بس درياهه پلٽائي ۽ واهڙ وهائي ڇڏيندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تصوف مان به واهه جو واقف هو، ڪيترين عمدين تصنيفون ڪيائين. مذهب جو به ماڻڪ هو، طريقو قادري ۽ پيروي ڪندڙ هو ”امام حنفيءَ“ جي. چوي ٿو:

”فقير عبدالقادر ڪه صوفي و حنفي است“....... الخ

طريقت جو پير (مرشد) هوس، ”درازن جو داتا“ حضرت سچل سرمست، جنهن لاءِ چوي ٿو:

”عشق جو يارو! درازن ۾، عجب اسرار هو؛
مست سالڪ مهه ”سچو“، عارف اتي اظهار هو؛
برهه جي برسات جو، تنهن وير تي وسڪار هو؛
ظاهر و باطن تنهين وٽ، درد جو ڏڏڪار هو؛
وجد وحدت جو سدا، خاصو تنهين خمار هو؛
مرد سو ”منصور“ وانگر، عشق جو اوتار هو؛
منجهه سخن تنهن جي، الوهيت سندو آثار هو؛
جنگ جذبي، جوش مستيءَ ۾، مثل ”عطار“ هو؛
پنهنجي راڻي پرين، نوي ورهيه نروار هو؛
وصل جي پوءِ موج ماڻي، ذوق ڪئون ذخار هو؛
قربدارن جي ڪٽڪ ۾، مرد منصبدار هو؛
در تنهين داتا جي، ”بيدل“ پرت جو پينار هو“.

مرشد مربيءَ ٿو، ته هن طرح ٿو سندس قطعو تاريخ ڏاهي:

”سالڪ مستانه ”سچو“ چونڪه پيوست بحق
عاشق سرمستم هو بوشتم شد تاريخ آن“

سنه ۱۲۴۲ هه

عقائدن جو ”بيدل پوتار“ نهايت پختو ۽ پورو هو. انهن جو اظهار سندس هيٺين قولن مان ظاهر آهي:

(۱) الله پاڪ جي ذات شڪ شبهه کان بالاتر آهي.
(۲) رسول الله، سڀني نبين جو سردار ۽ برحق آهي.
(۳) پنجتن پاڪ ڪنهن به تشريح جا محتاج نه آهن.
(۴) چارئي خليفا برحق آهن.
(۵) ٻارنهن امام بيشڪ برحق آهن.
(۶) اولياءَ مقرب ڀانها آهن.
(۷) چئني طريقن جا امام، دين جا ٿنڀا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨) معاويه کي ٽوڙي جو چڱو نٿو سمجهان، تڏهن به ٻچڙي چوڻ جي لائق نه آهي.
(٩) يزيد، جيئن خلق سمجهيس ٿي، لعنتي آهي.
(١٠) خليفن ۽ اهلبيتن جو منڪر مردود آهي.

اڇوڪا صوفي، ڪامل تڏهن ڪوٺبا آهن، جڏهن دين کي وسارين، پنگن ۽ چرسن ۾ دنيا وڃائين، ۽ بوالهوسن ۾ شان مان خراب ڪن. مگر ”بيدل سائين“ اهو صوفي باصفا هو، جنهن نه دين وساريو، نه دنيا خراب ڪئي ۽ نه شان مان وڃايو. نماز روزي جو پابند، نشن کان ڪوهين دور، ۽ اخلاقي ڳالهين ۾ هماليه جبل جهڙو سخت ۽ پختو هو. سندس اخلاق جي پروڙ، سندس هيٺين ڪلام مان پئجي سگهي ٿي – پنهنجي مولا کي ٿو منٿون ڪري، ۽ پنهنجي الله کي ٿو آريون ڪري ته:

الاهي! مطلع انوار وحدت ساز جانم را
ز ظلمتهاي ڪثرت، رستگاري ده روانم را
خيالم را چنان مهميز غيرت زن که از هرسو
نمايد جلوهء وحدت وجود اين ديدگانم را
هميخواهم که از يادت، نباشم يڪ نفس غافل
بذڪر و فڪر خود پرداز پنهان و عيانم را

”يعني اي ڏڻي! منهنجي جان کي پنهنجي وحدت جي نور سان چمڪاء. منهنجي رڳن کي ڪثرت جي اونداهيءَ کان ڇوٽڪارو بخش. منهنجي خيال کي اهڙي غيرت جي مهميز ڏي جو منهنجي اکين جي ڪوين ۾ هر طرف کان وحدت جو جلوو پيو پڌرو ٿئي. منهنجي آرزو آهي ته تنهنجي يادگيريءَ کان هڪ دم به غافل نه رهان. منهنجي ظاهر خواهه باطن کي پنهنجي ذڪر ۽ فڪر سان مشغول رک.“

بيدل سائين جي ڪلام تي اول کان آخر تائين نظر ڪندؤ، ته توهان کي اهو ئي رنگ چڙهيل نظر ايندو، تصوف ۽ عشق الاهيءَ جو هڪ درياهه بي پايان ڏسڻ ۾ ايندو. خدا جو شان آهي، عجيب مستانو هو. **مست الست** جو شوق دنياوي شونقن شغلن سان اصل ڪين هو، رات ڏينهن الفت الاهيءَ جي لاٽ پيو لوندو هو ۽ انهيءَ اوتار ۾ هميشه تمتار رهندو هو. شادي به مائٽن جي ميڙين ۽ مدارتن کان پوء فقط هڪڙي ڪيائين، جنهن مان حضرت ديبڪس عرف ”نديو سائين“ پيدا ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”جهڙو باپ تهڙو بيٽو“. ”بيدل“ تہ موجود هو، وري جو ساڳئي گهر ۾ ”بيڪس“ بہ پيدا ٿيو، سو گهر ٿي روشن ٿي پيو. **ميان محمد حسن** (بيڪس) بہ پيءُ وانگر چمڪندي ٿي چام ٿيو. اڇا نڊيو ٿي هو تہ پڙهڻ لڳو. استاد (۱) ڪير هو؟ ڪو ”ملا“ ڪونہ هئس، مگر سندس باب. يعني عاشق يزدانو، حضرت بيدل مستانو. عربي ٿوري سکيو، باقي فارسيءَ جو چاڙو تہ جهڙس وري پيو چميو ڏي ڪونہ. طريقت جو مرشد بہ پيءُ کي ڏي ڪيائين، چوي ٿو -

” ’بيدل‘ مرشد منهنجو، هادي غريب نواز هو.“

مڙس ظاهري لباس سو لاکيٽون پائيندو هو، باقي باطن ۾ سو فقير تن هو. ظاهري ڏيک ويک ۾ مٿيا اصل نہ لڪس. پيءُ واريءَ مستيءَ جي سرڪ چکيل هئس، سو موج ايندي هيس تہ پاڻ بہ گهنگهرو پائي، يڪتارو کڻي، ڪن تي هٿ رکي ”.... الو.... ميان ...“ ڪندو هو.

”ڪنبي“ نالي هندو ڇوڪري سان مجازي محبت جو پيوند هيس. ڇوڪرو بازار ۾ وينو برتن ۽ وٿا وڪڻندو هو. سندس دڪان وٽان جڏهن ”بيڪس“ سائين اچي لنگهندو هو تہ مست ٿي ويندو هو، رقص ڪري چوندو هو- ”ڪنيا ڪول آ ميري .... الخ“

شادي عزيزن مان ڪيائين، مگر افسوس جو ”بيڪس“ مان وري ”بيوس“ پيدا ڪونہ ٿيو، يعني اولاد اصل نہ ٿيس. پاڻ بہ پور جوانيءَ

---

(۱) آخوند عبد الله (بيدل جي سوٽ) کان ، سبق سکيا هئائين، جنهن جو مڪتب ”بيدل“ جي اوطاق ۾ هولدو هو. سندس مزار ”بيدل“ جي پهلوءَ ۾ اولاهين پاسي کان آهي. آن جي لوح تي هيٺيون ڪتبو لڳل آهي-

هو الڪريم

”لا الله الا الله محمد الرسول الله“

تاريخ وفات مرحوم فقير ميان عبد الله

وہ معلم و فقير حق آگاہ گل گلزار فيض عبد الله
يوم يڪشنبہ و بيست پنجم ڪرد رحلت ”بجنب باغ ارم“

سنہ ۱۳۰۱ ھ

غلام حيدر ولد قاضي پيرمحمد (مجازي استاد حضرت ”بيدل“) هيٺين قطعي مان آخوند جي وفات جو سن ڪڍيو آهي.

در مڪنون فياض عبدالله بود معلم فقير فيض آگاه
گشت عارج بہ عاشيان مڪان هاتفم گفت سال شاہ زمان
”بيست يڪشنبہ ماہ بود پنجم سہ بجہ رفت گل ز باغ ارم“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٢٩٨هه) ۾ روهڙيائن کي روهه ۾ ڇڏي عدم ڏي راهي ٿيو. پنهونءَ جي پچار ڪندي مرحوم چوي ٿو -

”آهون ۽ دانهون، ويچاريءَ وڏيون ڪيون
ونيو ڳس ڳنگن جـان، پکائين ٻـاهون
پنهونءَ آڳاهون، سڌ نہ سڱنا منٺيءَ جا.“

وري ٿو چوي -

”ڪيچ نہ ٻجهي ڪوڪ، ويچاريءَ جو وس ويو
ڦـوڙائو فقير ڪـي، پنهونءَ ڪاڻ پيو
لهي ڏينهن ويو، منٺيءَ کـي مـاتم ۾.“

چوي ٿو -

”هيڙءَ نہ لائق هوءَ، مارڻ مسڪينن کي
چـوري چـڏي چيرين، متان پڇتائين پوءِ
هيڙءَ نہ گهربو هوءِ، جو ’بيڪس‘ کي بيران ڪيئي“

خير، وچ ۾ ”بيڪس سائين“ جـي ٿوري، موچاري مقال اچي ويئي. هائي وري ٻـڌو ”بيدل سهڻي“ جـو منو مذڪور. سندس ڪلام جي ڪماليت، ۽ شعر جي شيرينيءَ جو ڇا بيان ڪجي! آنهيءَ جـو مـزو ۽ لطف ڪو پڇي انهن فقيرن کان، جيڪي سارو ڏينهن ڪن تي هٿ رکيو بيا چون -
”سک رمز وجود وڃاوڻ دي، نهين حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي.“

سندس ڪلام نہ ڇڙو سنڌيءَ ۾ آهي، مگر فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ بہ آهي، ۽ اهڙو ئي پختو آهي جهڙو پنهنجي مادري زبان جـو. فارسي ڪلام ۾ تصوف جا واهڙ وهايل ۽ درياهہ پلٽايل آهن. انهيءَ زبان جي ڪلام جو بہ وڏو ديوان آهي، جيڪو ڳولا سان دستياب (١) ٿي سگهندو، جهڙو فارسي ۽ سنڌي ڪلام، زبان خواهہ فن شعر جي لحاظ سـان پختو ۽ پورو آهي، اهڙو ئـي وري عربي بہ اٿس. هـن کان هيٺ اسان سندس ٽنهي زبانن جـي ڪلامن جا چند شعر نموني طور ڏيون ٿا -

---

(١) ديوان جو هڪ لسخو قاضي پير محمد جي هٿ اکرين لکيل، قاضيءَ جي پوين وٽ اهندو. ٻيو هڪ لسخو روهڙيءَ ۾ قاضي جان محمد ولد ميان عبد الڪريم وٽ آهي، جتان اسان کي شعر هٿ آيل آهن، جنهن جي آخر ۾ هي نوٽ لڳل آهي -

”...... فدوي علي بخش بن لعل بخش بن فقير چتن مغل، سـاڪن روهڙي، بتاريخ خامس، شهر صفر المظفر، يوم الاحد، سنہ يڪهزار سہ صد و بيست و يڪم، هجريہ مقدسہ بنواخت. چهار ڪلاڪ روز صورت تحرير يافت“

فارسي ڪلام ملاحظہ ڪيو-

يا رب از پيمانۂ "هو" سرمست وجدان کن مرا
ميکش از خمخانۂ توحيد و عرفان کن مرا
همچو طفلان تابکي، بفريبدم نقش و نگار
در مشاهد جلوه اي، بي کيف حيران کن مرا

[اي رب تعاليٰ! پنهنجي "هو" جي پيالي مان مونکي مست ۽ مدهوش ڪري ڇڏ. مون کي هيڪڙائيءَ ۽ ڄاڻ جي ڪلالخاني جي سرڪيءَ جو شائق بڻاءِ. مان ڪيستائين ٻارن جيان ظاهري رنگن روپن ۾ ٺڳيو رهندس. پنهنجي جلوي جي مشاهدي ۾ مون کي بنا نشي حيران ڪر.]

"زاهد از مسجد يکبار بہ ميخانہ در آ
عهد و پيمان شکن و طالب پيمان در آ
تا شود بردلت اسرار شهودي مکشوف
در شبستانۂ توحيد چو پروانہ در آ
نام و ننگ ار شود ت مانع از مستيء عشق
عقل را خانہ بهم برزن، ديوانہ در آ
چند در مدرسہ خواني سبق بيدردي؟
سوز از شمع بيامروز بکاشانہ در آ
مفتيء عشق بميخوار چنان فتوا داد
بادهء وحدکش و بيخود و مستانہ در آ"

[اي زاهد! هڪ دفعو مسجد مان شراب خاني ۾ اندر اچ. انجام ۽ واعدا ٽيجي ڇڏ ۽ (شراب جي) پيالي جو طلب ٿي اندر اچ، تان جو تنهنجي دل تي لڪيل اسرار ظاهر ٿئي. توحيد جي چمڪندڙ ڪمري ۾ پرواني وانگر اندر اچ. جيڪڏهن ننگ ۽ ناموس عشق جي مستيءَ کان منع ڪري، ته عقل جي گهر کي ٽيجي ڇڏ ۽ ديوانن جيان اندر اچ. ڪيستائين تون مدرسي ۾ ويهي بيدرديءَ جو سبق سکندين؟ ٻتيءَ کان سوز سک ۽ گهر جي اندر اچ. عشق جي مفتيءَ شراب پيئندڙ کي هيءَ فتويٰ ڏني (آهي) - "هيڪڙائيءَ جو شراب پيءُ ۽ بيخود ۽ مستانو ٿي اندر اچ.]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي شعر جي شيريني پسو –

حرفت العمر جهلاً في الخطايا حسبتک معجباً خيرالورايا
فلا تنس البداية و النهاية اذا استکبرت عجباً بما لهوايا

هاڻي وري سنڌيءَ جي سوکڙي ڏسو –

’بيڪس‘ ڪاڻ پنهور ۾، آرياڻي تون اڇيج
هيءَ جا تنهنجي آسري، تنهن جي سار لهيج
نماڻيءَ جي نجهري، پيهي حال پڇيج
سوز عشق جو سپرين، بهرو کو بخشيج
پنهونءَ هٿئون پانهنجي، وحدت وات وٺيج
محويت ڏي مون پرين، ”بيدل“ کي منهن ڏيج

* * * *

ڳولا ڪرين جنهن جي، سو تون آهين پاڻ
پاڻ ڪنا پاسي ڪيو، توکي تنهنجي چاڻ
پنهنجو پاڻ سڃاڻ، تون ناهين آدمي

ڳولا ڪرين جنهن جي، سو ئي تون سلطان
پيهي پس تون پاڻ ۾، پنهنجو سر سڃاڻ
ناحق تي نادان، ايا وجهين تو لوڪ ۾.

ڳولا ڪرين جنهن جي، ساڳيو تون سو ئي
جي پاڻ پروڙين پنهنجو، ته ناهين ٻيو ڪوئي
هي، هو، هڪوئي، سڌ پڙاڏو سمجهه تون.

عشق جو اوتار، صوفين جو سردار، ۽ مجاز جو مهندار، سائين ”بيدل“ بوتار، اهي لاتيون لوين، بلبل جيان باتيون ڪري، ساريءَ سنڌ کي روئندو ڇڏي، پاڻ (۱٦ ذوالقعد، سنه ۱۲۸۹هه) جو، هن جهان مان لاڏاڻو ڪري، وڃي بهشت جي بستان ۾ نغما نوازيون ڪرڻ لڳو. (انا لله و انا اليه راجعون)

”حق مغفرت ڪري، عجب آزاد مرد تها!!“

عاشق جي آخري آرامگاهه، روهڙيءَ جي ڏکڻ طرف، شهر جي ٻاهران، ۽ ريلوي لائين سان لڳولڳ، اڄ تائين ڏسڻ ۾ اچي ٿي. جتي هزارين معتقد، عقيدت جي گُل جي ورکا ڪرڻ لاءِ، هر وقت پيا هيرا ۽ ڦيرا ڏيندا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقام ۾ هڪ قبو جڙيل آهي، جنهن ۾ ڪاٺيءَ جي ڪٽهڙي اندر ٽي تربتون آهن. انهن مان وچين ”بيدل سائين“ جي ۽ ٻاهرين مان هڪ ”بيڪس سائين“ جي ۽ ٻي فقير عبدالله ”آخوند“ جي آهي. ”بيدل سائين“ جي تربت تي هيٺيون ڪتبو لڳل آهي -

رحلت نمود: تاريخ وفات مرحوم فقير ميان قادر بخش
وا! دريغا ڪه سالڪ ڪامل راند ناگه ز دار دنيا رخش
هاتفم گفت سال رحلتش بود ”طالب وحيد قادربخش“

سنه ۱۲۸۹ھ

اهي سالڪ سچا، ۽ صوفي با صفا، توڙي جو اڄ دنيا مان بظاهر هليا ويا آهن، ۽ اسان جي ڏسڻ کان پري آهن، مگر حقيقت ۾ هو اڃا تائين موجود آهن، ۽ اسان پنهنجي دلين ۾ انهن کي ڏسي سگهون ٿا -

اي همنفسان ز محفلِ ما رفتيد!، ولي نه از دلِ ما

[”سنڌو“ - سيپٽمبر، ۱۹۴۳ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيدل جون تصنيفون

روهڙيءَ جي باڪمال شاعر ۽ برگزيدي صوفيءَ حضرت "بيدل" تي ڪجھ سال اڳ يعني سيپٽمبر ۱۹۳۳ع جي "سنڌوءَ" ۾ منهنجو هڪ مختصر مگر مڪمل مضمون شايع ٿيو هو، جنهن ۾ سندس حيات تي روشني وڌي ويئي هئي، ۽ سندس شعر جو نمونو ڏنو ويو هو. هڪ طويل عرصي کان پوءِ اڄ وري موقعو مليو آهي ته آءٌ سندس تصنيفن تي هن مضمون جي ذريعي هڪ نظر ڪيان.

سنڌ ۾ انگريز سرڪار جي تشريف فرما ٿيڻ کان پوءِ، مغربي تمدن ۽ تهذيب جو جيڪو سيلاب آيو، ان جي چڪر ۾ اچي، سنڌ جي ماڻهن پنهنجي مشرقي تهذيب ۽ علم سان سراسر بي بهريءَ جو برتاءُ ڪيو، جنهنڪري هڪ صدي اڳ جون جيڪي به علمي بارگاهون هيون يا اسان جي بزرگن جي علمي ڪاوشن جون سوغاتون هيون، سي سراسر ناس ۽ نابود ٿي ويون. ٻن تهذيبن جي انهيءَ ٽڪر ۾ جيڪي گهراڻا مغربي تهذيب جي لهرن ۾ لڙهي ويا، انهن پاڻ سان گڏ پنهنجن ابن ڏاڏن وارو علمي سرمايو به غرق آب ڪري ڇڏيو. باقي جيڪي چند خاندان پراڻي وضع قطع تي قائم رهيا، انهن سو ڪنهن عرصي تائين انهيءَ قسم جي سوغاتن کي سيني سان سانڍي رکيو؛ مگر بعد ۾ انهن جا به جيڪي اڻ پڙهيل پونير پيدا ٿيا، تن گهڻو ڪري انهن تبرڪن کي تلف ڪري ڇڏيو؛ ان هوندي به اڄ جيڪي ڪجھ هٿ اچي ٿو، سو ڇڙو انهيءَ قسم جي گهراڻن مان.

روهڙيءَ جي عظيم المرتبت شاعر ۽ باڪمال صوفي، مولوي قادر بخش "بيدل" جون علمي سوغاتون به گهڻو ڪري انهيءَ ڪشمڪشا واري عرصي اندر برباد ٿي ويون آهن. مگر چونڪه هي صاحب پوئين زماني جو هو ۽ سندس معتقدن مان ڪيترن جا گهراڻا اڃا قديم حالتن تي قائم آهن، تنهنڪري اڄ به ٿوريءَ گهڻيءَ ڪوشش سان سندس متعلق ڪجھ نه ڪجھ سرمايو ملي پوي ٿو.

هن هيٺ اسان جن به ڪتابن جو ذڪر ڪري رهيا آهيون، سي اسان کي روهڙيءَ جي ٻن قديم گهراڻن ۾، جن جو تعلق مرحوم بزرگ سان هو، ڏسڻ ۾ آيا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت "بيدل" جي تصنيف ۽ تاليف جو انداز معلوم ٿي ڪونه ٿو سگھي، البت ايترو معلوم ٿئي ٿو ته ڪيس انهيءَ شغل سان ڪافي شغف هو، ۽ حياتيءَ جو وڏو عرصو هن انهيءَ شوق ۾ صرف ڪيو آهي. هن وقت به سنڌس ٢٦ ڪتابن جو اسان هن هيٺ ذڪر ڪري رهيا آهيون. ممڪن آهي ته اڃا به ڪي ڪتاب هجن، جن جو علم اسان کي نه هجي.

مرحوم "بيدل" جي هينئين تصنيفن کي اسان ڇڙو چند ڪلاڪ سرسري طرح ڏٺو آهي، تنهنڪري تنقيد يا تبصرو ڪرڻ مشڪل آهي. البت تصنيفن کي ٽن حصن ۾ ورهائي، انهن جو مختصر حال پيش ڪريون ٿا، جيئن هڪ فهرست طور ڪتب اچي سگھي ٿو.

(١) عشقيه

(١) سنڌي ڪلام: "بيدل سائين" جون سنڌي ڪافيون، بيت ۽ ڏوهيڙا مشهور آهن. انهن جو هڪ مجموعو روهڙيءَ ۾ موجود آهي، ان جي آخر ۾ هندي ڪلام به آهي.

(٢) سرائڪي ڪلام: سرائڪي زبان ۾ به مرحوم جي ڪلام جو هڪ مختصر مجموعو آهي، جنهن ۾ ڪافيون ۽ ڏوهيڙا آهن.

فارسي ڪلام: فارسيءَ ۾ سنڌس به ديوان آهن. هڪ ۾ "بيدل" تخلص ڪيو اٿس ۽ ٻئي ۾ "طالب".

(٣) "ديوان بيدل" جو هڪ نسخو اسان وٽ به موجود آهي، جنهن ۾ به هزار کن شعر آهن — غزل، قصيدا، رباعيون، ترڪيب بند، مرثيا، مسدس، قطعا ۽ مخمس آهن. عربي زبان ۾ به منجهس چند غزل آهن. اهو نسخو ١٣٢١هه ۾ ميان علي بخش بن لعل محمد بن فقير چتن مغل، وينل روهڙيءَ جي هٿ اکري آهي. ١٣٦ صفحا اٿس. پهرئين غزل جو مطلع هي آهي —

الاهي مطلع انوار وحدت ساز جانم را
ز ظلمتهاي کثرت رستگاري ده روانم را

(٤) سلوڪ الطالبين: ۾ "طالب" تخلص ڪيو ويو آهي. ٣٥ صفحن جو مختصر مجموعو آهي. ٢١ جمادي الثاني ١٢٨٠هه جو، قاضي پير محمد لکيو، ١٢٥٩هه ۾ تصنيف ٿيو، ۽ منجهس ٩٠ غزل آهن. منڍ ۾ به صفحا تعارف جا آهن. پهرئين غزل جو مطلع هي آهي —

الاهي موج وحدت بخش درياي خيالم را
به بحر حال کم گردان حباب قيل و قالم را

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۵) **مصباح طريقت:** هزار ڪان مٿي اشعار - غزلن، قطعن ۽ رباعين جي صورت ۾ - آهن. پهرئين غزل جو مطلع آهي-

بيا مطرب نوائي زن بحالت آر مستان را
تو هم ساقي! جدا از جام و مي مگذار مستان را

(٦) **مثنوي هير رانجها:** ٨٩ بيتن جي هڪ مختصر مثنوي هير رانجها جي قصي ۾ آهي. ڪتاب جي آخر ۾ نوٽ آهي ته "هي قصو وڏيءَ تاريخ مان اخذ ڪري، مختصراً شعر ۾ آندو ويو آهي." ڪتاب ۳ رجب، ۱۲۹۳هه جو نقل ٿيو ، ۽ پير محمد جي هٿ اکرين لکيل آهي. مطلع هن طرح آهي-

ز هرچه خامه نويسد به ناصيهء دوران
سوادِ حرف غمِ عشق خوش تر است بدان

مقطع هي آهي:

بمير "بيدل" در عشق، گر بقا خواهي
ڪه بعد مرگ بيابي حيات جاودان

(۷) **مخمسات:** هي ۲۴ صفحن جو هڪ مختصر مجموعو آهي، جنهن ۾ فارسي مخمس ۽ غزل آهن.

(۸) **هندي ڪلام:** هن ۾ هندي ۽ اردو غزليات آهن. اندازاً به سؤ شعر ٿيندا. پهرئين غزل جو مطلع آهي-

دلِ وحدت طلب فارغ ز قيدِ جسم و جان هوگا
ڪه بيٺهڪ عاشقان دائم به ملڪ لا مڪان هوگا

(۹) **متفرق ڪلام:** روهڙيءَ ۾ جيڪي مجموعا ڏسڻ ۾ آيا، انهن ۾ متفرق غزليات سنڌي، اردو، هندي ۽ فارسي به ڏسڻ ۾ آيا، جيڪي شايد ڪنهن ديوان ۾ مرتب ٿيل ڪونه آهن.

(۳) مذهب

(۱۰) **نهرالبحر:** مولانا روم جي انداز ۾ ۴۸ صفحن جي مختصر مثنوي آهي. ميان پير محمد ان کي ۱۰ ربيع الاول ۱۲۸۰هه جو نقل ڪيو. مختلف حديثن جا مطالب ۽ معاني تصوف جي رنگ ڍنگ ۾ دلچسپ ۽ دلنشين نموني سان بيان ڪيا ويا آهن. ابتدائي شعر هي آهن-

بشنواز نے نغمهء سرّ الست — تا چه مي گويد ازان عهدِ درست
ملحناتِ حسرتِ هستي گداز — مي سرايد با هزاران سوز و ساز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کز نيستانِ شهودِ بي چگون / تا بريدندم به تشويشِ شيون
زار مي نالم به چندين اضطراب / کاتشِ غم کرد جانم را کباب
جان من زان مجمعِ روحانيه / شد اسير اين مطرح جسمانيه
هر که دور افتد ز اصلِ وطن خويش / ياد مي آرد ز وصلِ بطن خويش

آخر جا چند شعر هن طرح آهن—

بارشِ عشق و محبت را بهار / بر زمين شوره دل اين خاکسار
پيشتر از نزع جان جانرا نما / منزلاتِ معنويء اصفيا
ظاهرم با شرع دمسازي به بخش / با طنم با عشق همرازي به بخش
جرع از جام تعشق کن کرم / حرمتِ هر اولياي محترم

(۱۲) رموز القادري في شرح قصيده غوثيه: ۲۰ صفحن جو

مختصر رسالو نظم ۾ آهي، قصيده غوثيه جو شرح آهي، جيئن نالي مان معلوم ٿئي ٿو. ۲۷ جمادي الاول ۱۲۸۰ھ ۾ پيرمحمد نقل ڪيو. ابتدائي شعر هي آهن—

عشق ساقي سالکان ست اي رفيق / مي دهد پيمانهء لبريز از رحيق
آن رحيقِ خوشگوار و مشکبوي / کز وي آدم گشته سرخوش باده جوي

خاتمي جو شعر هي آهي—

هديه ام بخشا ز باغستانِ عشق / بيدلم فرما عطايم جانِ عشق

(۱۳) رموز العارفين: ۵-۶ صفحن جو مختصر رسالو آهي. تصنيف

جي تاريخ هيٺئين بيت مان نڪري ٿي:

تاريخ کتاب آن دل آرام / فرمود که باد خوش سر انجام

۱۲۶۸ھ

۵ جمادي الثاني ۱۲۸۰ھ جو قاضي پيرمحمد لکيو. وحدت الوجود جي باب ۾ ۲۴ عارفن جي منتخب اشعارن جو فارسي نظم ۾ شرح آهي. ابتدائي شعر هي آهن—

اي آنکه توئي وجود مطلق / ذات تو حقيقته الحقائق
با شکل هر آنچه هستي پيدا / از مالک و ملاک توئي هويدا

خاتمو هيٺئين شعر تي آهي—

اين نسخه اصل اصل دين ست / نامي به "رموز عارفين" ست

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه لطيف رحه لاءِ هيئنءَ طرح اظهار خيال ڪيو اٿائين-

آن شاهِ شهان عشق وجدان | سرتاج گروه اهل عرفان
جسمش ز سرشت آب وگل دور | سر تا قدمش ز عشق پر نور
معدود در اوليائي ڪبار | مکشوف بر او تمام اسرار
درد ست ز شعر آشڪارا | وجد ست ڪلام او سراپا
گر گوش ڪند او را دل سست | در رابطهءِ عاشقي شود چست

پنهنجي اعتقادن متعلق به "بيدل" هيئنءَ طرح وضاحت ڪئي آهي-

بيدل ڪه نمود ترجماني | اين رموز بس نهاني
سني ست به اعتقاد مذهب | صوفي ست به اتحاد مشرب
تن تابع شرع جان به وجدان | بيرون ز خيال ڪفر و ايمان

(١٤) **وحدت نامه:** سنڌي نظم ۾ ٢٢ صفحن جو مختصر رسالو آهي، جنهن ۾ سنڌي نموني جا ڏوهيڙا چيل آهن، پهريون بيت هي آهي-

سدا ڪن سبحان جي، جي منجهان پرت پچار
وَمَا يَنطِقُ عَنِ الهوىٰ، عارف ان اچار
تنين جي تنوار، جڳا روح جيارئا.

سدا ڪن سبحان جي، وسريل وائي
تنين کون جائي، راحت رسي روح کي.

آخر جو بيت هن طرح آهي-

تماشو هر طور ۾، صوفي سدائي
بوڙي بيائي، همه کي حق چوي

(١٥) **بطن احاديث:** ٦ حديثن جو شرح آهي. قاضي پيرمحمد جي هٿ اکرين ٥ رجب ١٢٨٠هه ۾ لکيو ويو.

(١٦)**قرة العين في مناقبت سبطين:** واقعهء ڪربلا متعلق هڪ سؤ کن صفحن جو ڪتاب آهي. ابتدا ۾ ٢٩ حديثون واقعي سان متعلق بيان ڪيل آهن ۽ ان کان پوءِ روضة الشهداء مان ورتل بيان ڪربلا پنهنجي نموني ۾ ڏنل آهي. ٢٨ رجب ١٢٨٠هه جو پيرمحمد نقل ڪيو. ابتدا هن طرح آهي-

الاهي حرمتِ شاهِ شهيدان | در اهل حب او ما را درآور
تو لاليش چنان افگن به جانم | که باشد دل هوا دارش به محشر
بگردان حشر ما زيرِ لواليش | بمع اشياع آن سلطان سرور
جمالش نور بخشِ جان ما باد | مشام از نکهتِ وحدت معطر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۳) تصوف

(۱۷) فوائد المثنوي: تصوف جا ۱۸۷ اصطلاح گڏ ڪري، انهن جو بيان ڪيو ويو آهي. ۱۰ صفحن جو مختصر رسالو آهي.

(۱۸) رياض الفقر: ۱۲۵۸هه ۾ تصنيف ٿيو. صوفي فقيرن جي مجاهدن ۽ محنتن جو بيان ڪيو ويو آهي. هزار بيت ٿيندا - جيئن ته هن شعر مان معلوم ٿئي ٿو:

غرض اين پارهء الفاظ خوشرنگ   هزار ابيات شد منظوم فرهنگ

تصنيف جي تاريخ هن طرح بيان ڪئي ويئي آهي -

به هفتم شهر رمضان وقت پشين   بشد آراسته اين پيکر چنين
دوازده صد فزون از هشت و پنجاه   بود سالش بنزد مدد آگاه

هينين دعائيه مصرعن تي ڪتاب ختم ٿيو آهي -

الاهي نامهء قلب سياهم   که لبريز ست از حرف گناهم
به آب رحمت ديدار خود شوئي   که تا گردد ز نورت جان صفا جوئي
دل چشمم بکن محو لقايت   فنايم را بده رنگ بقايت
ز عشق خود بجانم آتش افروز   وز و خرمن وجود ماسوا سوز

ابتدائي شعر هي آهن -

الا اي ساقيء پيمانهء عشق   رهم بکشا به سو ميخانهء عشق
رسان بوئي محبت در دماغم   لبالب شوق خود گردان اياغم

مولانا جامي رحمة الله عليه جو شعر آهي:

متاب از عشق رو گرچه مجازي ست   که آن بحر حقيقت کارسازي ست

بيدل مرحوم چيو آهي -

متاب از عشق رخ اي آدمي زاد   که زين سودا بيابي سود هفتاد

(۱۹) تقويت القلوب في تذڪرة المحبوب: وحدت جي بيان ۾، شاعرن ۽ صوفين جا اقوال لکي، انهن تي پنهنجي حاشيه آرائي ڪئي اٿائين.

(۲۰) پنج گنج: ۸۰ کن صفحن جو مختصر رسالو آهي، منجهس ۴۰ درجا آهن ۽ هرهڪ درجي ۾ ۵ شاهدن جو بيان ذنل آهي - يعني آيت، حديث، مثنوي روم، شاهه ڀٽائي ۽ شرعي ڪنهن ڪتاب جو قول.

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

انيس المساڪين(*) جو صاحب لکي ٿو ته فقير صاحب جن کي هن پوئين زماني ۾ ڏٺو ۽ ان وقت سندن گفتگو جو انداز انهيءَ ڪتاب جي رنگ ۽ ڍنگ ۾ هو.

(۲۱) فرائض صوفيه: ويهن ٽڪن جو مختصر رسالو آهي. سنڌي بيت ائس. پهريون بيت هي آهي-

ڪونائين تو ڪلمه گو، ڪلمون پڙهڻ سک
فڪر جي فرحيءَ تي، ”لا“ جو اکر لک
معنيٰ واري ميک، حرفن مون هٿ آڻ تون

آخري بيت هي آهي-

إلا الله اثبات ڪر، شارڪ ڇڏي شڪ
آگهي أنا الحقُ، مسلماني مان تون

إلا اللهُ اثبات ڪر، شارڪ شڪ نه آڻ
مسلماني مان، عاشق أنا الحقُ چئي

(۲۲) سند الموحدين: هي به وحدت جي بيان ۾ آهي ۽ مختلف فقيرن ۽ بزرگن جا منجهس سنَدُ طور شعر به ڏنل آهن- چنانچه هڪ پير محمد راشد عليه الرحمة جو شعر آهي-

وحدت مون ڪثرت ٿئي آهي ڪثرت وحدت ڪل
اندر پرين ٻاهر پرين پول نه ڀيءَ ڪنهن ڀل
هي هنگامون هل مڙيو ئي محبوب جو

اهڙيءَ طرح شاهه ڀٽائيءَ، مير قلندر علي رضويءَ، پير سائين محمد راشدءَ، مولانا عبدالحق درازائيءَ، فقير قبول محمد درازائيءَ، ۽ سچل فقير وغيرهم جا بيت ڏنل آهن. ۳۵ صفحا ڪُن ڪتاب ٿيندو. ۱۸ ذوالقعد ۱۲۹۳ھ جو نقل ڪيو ويو.

(*) ”انيس المساڪين“ نالي ڪتاب قاضي غلام مهدي ولد قاضي پير محمد جو فقير صاحب جي سوانح تي لکيل آهي، جيڪو هن صاحب مسٽر لڪا سنگهه، وڪيل روهڙيءَ واري جي چوڻ تي لکيو. مصنف سنه ۱۹۰۸ع ۾ پير ڳوٺ پاڳاري ۾ هيڊ ماستر هو ۽ سندس والد ميان پير محمد فقير صاحب جو مجازي معشوق هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤) متفرق

(٢٣) سرود نامه: سنڌي شعر ۾ آهي.

(٢٤) تاريخهاي وفات: سنڌ جي سيني بزرگن جي وفات تي فارسيءَ ۾ تاريخي قطعا چيا اٿائين. پير علي گوهر متخلص به اصغر جي وفات تي هيٺيون قطعو چيو اٿائين —

جناب پير علي گوهر آن کريم و رشيد
چـو رمـز ارجعي از درگاه راز شنيد
گذاشتہ جسم دريـــن دانگاہ ناسوتي
به سوي گلشن لاهوت مرغ جانش پريد
بسوي اهل خود آرد رجوع هرچيزي
به بحر وحدت آخر قطرهء سفيد رسيد
بتافت رخ ز ظهورات آن سراپا نور
بتافت معنيءِ سيمرغ وش نهان گرديد
دلم چو سال وصالش بجست هاتف گفت
به آفتاب به پيوست ”نور حي وحيد“
١٢٦٨هه

(٢٥) انشاء قادري: فارسي زبان ۾ ڏهه رقعا آهن، هن تي ڪتاب تاريخ لکيل نه آهي.

(٢٦) خطبات: جمعي جا ٣-٤ خطبا آهن.

(٢٧) عقائد: حضرت ”بيدل“ عربي نثر ۽ فارسي نثر ۾ پنهنجا عقيدا بيان ڪيا آهن ۽ آخر ۾ فارسي نظم ۾ به ساڳيو مطلب بيان ڪيو اٿائين.

(٢٨) وحدت نامه: هي قاضي پير محمد حضرت ”بيدل“ جي تصنيفن جو انتخاب ڪيو آهي. ديباچي ۾ لکي ٿو ته —

”وحدت الوجود جي سلسلي ۾ جيڪي غزل مصباح الطريقة ۾ فقير صاحب چيا آهن، تن سيني کي پنهنجي مطالعي لاءِ گڏ ڪيان ٿو.“

ان کان سواءِ هيٺين ڪتابن جو بہ ان ۾ خلاصو ڏنل آهي. ١٣٠ صفحا فارسي غزل، قطعا، فرد، رباعيون، ٢½ صفحا رياض الفقرا مان ورتل، ٧ صفحا رموزالقادريءَ مان اخذ ڪيل، ١٠½ صفحا رموزالعارفين مان ڪيڏيل، ١٠ صفحا نهرالبحر مان ورتل، بحر مثنوي (؟) مان ١٥ صفحا ورتل، هندي غزل ١٤ صفحا، سنڌي ڪافيون ٦٣ صفحا، سي حرفي روپ جوڳ ۽ سي حرفي روپ بلاول.

ٽئيون نسخو محمد محسن ”بيڪس“ جي هٿ اکرين ٢٠ صفر سنہ ١٢٢٤هہ جو لکيل آهي.

[”توحيد“ ڪراچي، نومبر - ١٩٤١ع]

بيدل جي دل جو ڏڏي

غلام محمد جي موت تي "بيدل" جي مرثيہ خواني

بغم خوگر شو "بيدل" بسوز فرقتش ميساز
دريغا روزگار عشرت نـدارد پائداريها

ميان عبدالقادر روهڙيءَ جو باشندو، سنڌ جي بلند پايي شاعرن مان هڪ ٿي گذريو آهي. "بيدل" سندس تخلص هو. عربي، فارسي، اردو ۽ سنڌيءَ ۾ ڪافي ڪلام چيو اٿس. فارسيءَ ۽ سنڌيءَ جا ديوان اٿس، عربيءَ ۽ اردو جا اشعار متفرق سندس ديوانن ۾ آهن.

۱۸۱۴ع کان ۱۸۷۲ع تائين زنده رهيو. تصوف جو قائل ۽ ان جي اصولن جو پابند هو. زندگيءَ ۾ خدا ٿو ڄاڻي، باقي وصال بعد ته سندس تربت تي جهڙو مسلمان زيارتي اچن ٿا، اهڙو ئي هندو زائر. سندن روضو روهڙيءَ ۾ ريلوي حد جي پرسان آهي، جنهن ۾ ساڻس گڏ، سندس فرزند، "بيڪس" شاعر، به ابدي خواب جا مزا ماڻي رهيو آهي.

شڪارپور جي هڪ درزي نوجوان، ميان غلام محمد، سان سندس دوستيءَ ۽ محبت جو پختو پيوند هو. پيار ۽ قرب جو اهو عالم هو، جو مرحوم "بيدل"، خدا مٿس پنهنجون رحمتون ريل چيل نازل ڪري، آخر روهڙي ڇڏي وڃي شڪارپور رهيو. ارادو ۽ اميد هيس ته زندگيءَ جي زماني جو شڪارپور ۾ خاتمو ڪندو، مگر الله جو شان، ميان غلام محمد جي عمر وفا نه ڪئي، ۽ ڦوهه جوانيءَ ۾ سندس زندگيءَ جو چراغ گل ٿي ويو، جنهن ڪري يار جا طاق ئي لاڏي ڇڏيا؛ سندس اميدون ۽ آسرا اجڙ ٿي ويا، ۽ دل جي دنيا سان گڏ، شڪارپور جو شهر به سندس لاءِ ويران ٿي ويو. چوي ٿو-

آن مخلص يگانه که خوش بود صحبتش
رفت از جهان ماند بدل داغ حسرتش
مقبول حق غلام محمد که ....
خون شد دلم ز سوز غم، درد فرقتش
يا رب دوام باد بحق حبيب تو
فيضان ابر رحمت بر خاک تربتش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جانش مدام غرق به بحر، وصال دار
شادان نما ....
شب چار شنبه نو و دهم آخرين جماد
رسته ز قيد هستي تاريخ رحلتش

مقطع مان معلوم ٿئي ٿو تہ ١٩ جمادي الآخر ١٨٦١ع اربع رات جو، مرحوم غلام محمد جهان ڇڏيو. سندس موت تي ”بيدل“ ڏاڍيون رباعيون چيون آهن: پلا ڪيئن نہ چوندو، دلي دوست ۽ محبوب ترين سنگتي هئس. حقيقت ۾ غلام محمد جو موت ”بيدل“ جي دل جو موت هو. ڪيئن نہ آه زاري ڪندو! وصال جي تاريخ تي هيٺيان قطعا چيا اٿس -

چو شد غلام محمد رحيل زين عالم
بماند بر دل محزون داغ درد و بلا
سوال كردم بتاريخ فوتش از هاتف
ندا رسيد، ”بنا گه چراغ بزم بها“
١٢٦١هه

چون غلام محمد از عالم بہ نهان خانہ بي نشان نهفت
غنچہء تنگ صفات كرد قبا گل جانش بباغ ذات شگفت
سال فوتش ازو بپرسيدم ”نو گل روضہء جنانم“ گفت
١٢٦١هه

رفت از جهان غلام محمد مرا گذاشت
مرهون بحسرت و بتاسف اسير هم
پرسيد دل چو سال وفاتش ز فكر پاک
”سالک نظر“، بگفت، ”مصفا ضمير“ هم
١٢٦١هه ١٢٦١هه

چون مونسم غلام محمد وداع كرد
زين عالم بماند بدل داغ درد هم
پرسيدم از دل، غمزده سال رحلتش
دل درد مند گفت كہ ”غمگين مانده“ ام
١٢٦١هه

آن مخلص، غلام محمد چو زان جهان
باجان شتافت بسوي مالک سرمدي
كردم سوال سال وصالش ز عقل گفت
”جاويد حاضري بجناب محمدي“
١٢٦١هه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيدل عرض ٿو ڪري حضرت محمد مصطفيٰ صلعم کي، ته پنهنجو وصال ڪراءِ، ڇڙو مون کي نه، مگر "منهنجي رفيق" يعني غلام محمد کي به- گذارش ڪري ٿو-

اي برترين ز درک دو عالم ڪمال تو
وردِ زبان ملک ملک قيل و قال تو
گرچه جملي تو ز تخيل منزه است
خالي مباد هيچ دلي از خيال تو
خاک، سيه طفيل تو اين آبروء يافت
عرش، برين است فرش صفت پائمال تو
هرچند ذات پاک بعالم ظهور کرد
مظهر ڪمال نيست و نباشد مثل تو
فرما اجازتي بکرم تا "من و رفيق"
بوسيم خاک پاک جناب جلال تو
يابيم بار در صفء خدام حضرتت
فارغ ز خود شويم بديدن جمال تو
"بيدل" بمع غلام محمد که بنده تست
گو تا درآيد اندر بزمِ وصال تو

غلام محمد جي موت تي ميان صاحب مرثيو چيو آهي: مرثيي جي هر مصرعي مان، مصرعي جي هر فرد ۽ فرد جي هر لفظ مان درد، غم، اندوه ۽ بيتابي ٽپڪي رهي آهي: چوي ٿو-

بزيرِ خاک جا کردي بهرجايت خدا حافظ
غلامِ احمدي بادت محمد مصطفيٰ حافظ
رهِ نا ديد سرکردي به تنهائي مطاعت را
ز شرِ رهزنان بادا علي المرتضيٰ حافظ
مذاق روح تو شيرين ز شربت جام عرفان باد
ز تلخيهاي غم بادات حسن المجتبيٰ حافظ
بسوي عالمِ ارواح زين جا کردهء رحلت
ز هر کرب و بلا اي جان شهيد کربلا حافظ
بدرويشي بسر بردي حياتِ مستعارِ خود
بهر سختيت بادا همتِ آل عبا حافظ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرحوم ”بيدل“ ٻڌن ڪان قدري منڊو هو، انهيءَ معذوريءَ ۽ مجبوريءَ ڏي اشارو ڪندي چوي ٿو -

ز پا افگند مارا محنت دوري و مهجوري
تـرا اي جـان! شهه بغداد تاج الاوليا حافظ
نيارد ”بيدلِ“ مسڪين بجز فاتح فرستادن
دعاي مخلصان بادت ز هر رنج و عنا حافظ

يار ڪان پوءِ پلا شڪارپور جي شهر ۾ رهي چا ڪندو هو، تاهم ٻه ٽي سال دوست جي تربت تي گهاريائين، ۽ نيٺ اچي پنهنجا اصلوڪا ماڳ روهڙيءَ ۾ وسايائين.

فقير عبدالقادر ڪہ صوفي و حنفي است
فـگند بـــاز سـڪونـت بقصبہء لئهري
بيک هزار دو صد شصت و پنج کرد رقم
سطور چند بــہ ترتيب نغز نظم دري

يعني ١٢٦٥هه ۾ شڪارپور موٽي ماڳين آيو، جتي ١٦ ذوالقعد ١٢٨٩هه جو زندگيءَ جا زنجير ڇنيءِ، وڃي غلام محمد سان مايو. هڪ جاءِ تي چوي ٿو-

شهرهء شهر شـدم از سـبـب عشق بتان
ورنہ بسر جان بلب آمدکہ بروکس نہ گريست

الله ۽ ان جي حبيب جون مٿس رحمتون هجن - آمين.

[”ستارهء سنڌ“ سکر، ١٩٣٥ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شجرو بيدل جو:

- خليفو محمد محسن
  - فقير قادر بخش "بيدل"
    - فقير محمد محسن "بيڪس" (ننڍپڻ ۾ ويهن ورهن جي ڄمار ۾ فوت ٿيو)
    - غلام فريد (ڄمندي فوت ٿيو)
    - امام بخش (ننڍي هوندي فوت ٿيو)

- خليفو بيگ محمد (۱)
  - آخوند عبدالله
    - خليفو غلام لطيف
      - خليفو داتا بخش (فوت)
      - حيدر بخش
      - سبحان بخش (هن بزرگ وٽ ڪتاب ڏنا ويا)
    - خليفو بيگ محمد ثاني
      - خليفو غلام نجف
      - غوث بخش
      - امام بخش

---

(۱) خليفو محمد محسن ۽ خليفو بيگ محمد پيئي سڳا سوٽ هئا، سيد جان الله شاه رضوي‌ءَ جا پيئي خليفا هئا، ۽ ميان عبدالوهاب پا ڳناڙي‌ءَ وارِي جي معرفت ڪين سيد صاحب جي خلافت ملي.

books.sindhsalamat.com
www.sindhsalamat.com

منشي صاحب راءِ ”آزاد“
ٽالپري عهد جو بيمثل شاعر

سنڌ جي هندن، انگريزي عهد کان پوءِ، سنڌي زبان جي ادب ۾ ڀرپور ورتو؛ ورنه ان کان پهريون، مغليه دؤر کان وٺي ٽالپري عهد تائين، سنڌن پيدا ڪيل سمورو علمي سرمايو فارسي زبان ۾ آهي. فارسي زبان جو چاڪاڻ ته دربار خواهه دفتر تي قبضو هو، تنهنڪري هندو صاحبن ان کي ابتدا ۾ ته ملڪي رواج ۽ روزگار جي ضرورت ماتحت سکيو، ليڪن اڳتي هلي ان ۾ ايترو ڪمال پيدا ڪيائون، جو منجهن سوين صاحب طرز اديب، ۽ اهل قلم پيدا ٿيا، جن جي ذالي ڪٿڻ کان سواءِ سنڌ جي فارسي ادب جي تاريخ مڪمل ٿيڻ ناممڪن آهي.

ترخاني دؤر، مغل عهد، ڪلهوڙن جي راڄ ۽ ميرن جي صاحبيءَ تائين، اسان کي هونءَ ته هر دؤر ۾ هندو اديبن جا ذالا نظر اچن ٿا، ليڪن پوئين ٻن حڪمران گهراڻن جي زماني ۾ ڪثرت سان، سنڌ جي فارسي ادبيات ۾، سندن آثار ملن ٿا. ڪلهوڙن جي راڄ ۾ ڪئين هندو شاعر ۽ مصنف ٿيا؛ انشانويس به چڱا چڱا پيدا ٿيا؛ ليڪن سندن حقيقي علمي جوهر ٽالپري دؤر ۾ کليا. ٽالپري عهد ۾، فارسي شعر و سخن طرف دربار جو خاص لاڙو هو؛ تاجورَ پاڻ به فارسيءَ جا شاعر هئا، ۽ سندن دربار ۾ اديبن، سخنورن ۽ مصنفن جي سرپرستي به ڪشاده دليءَ سان ڪئي ويندي هئي؛ تنهنڪري سنڌ جي مسلمانن سان گڏ هندن به انهيءَ ڏس ۾ اڳري کان اڳرو حصو ورتو.

ٽالپري دؤر ۾، هندو شاعرن جو سرخيل، منشي صاحب راءِ ”آزاد“ هو، جنهن جو ذڪر اسان هن صحبت ۾ ڪرڻ گهرون ٿا.

”سنڌ جي هندن جي تاريخ“ جو مصنف، ڀيرومل مهرچند، لکي ٿو ته ’ملڪاڻي‘ خاندان جا وڏا اصل جيسلمير کان سنڌ ۾ آيا ۽ ساهتيءَ ۾ اچي رهيا، جتان پوءِ ميرن جي زماني ۾ لڏي اچي حيدرآباد ۾ ويٺا؛ حيدرآباد جي ملڪاڻي گهٽي، اڄ تائين انهيءَ گهراڻي جي سڪونت جو يادگار آهي. اهو گهراڻو ٻن ٽڪن ۾ ورهايل آهي — هڪ ”روڙا“ ۽ ٻيو ”درزي.“ آخري

نک وارن مان منشي صاحب راءِ هو؛ انهيءَ خاندان جو ڏاڏو ملڪمل هو، جنهن جي نسبت ڪري اڳتي هلي ”ملڪاڻي گهراڻو“ مشهور ٿيو.

خاندان جي بانيءَ، ملڪمل کي هڪ پٽ آڏومل ٿيو، جنهن کي چار پٽ ٿيا: گوپالداس، گدومل، سياچند ۽ سيئومل. وڏي پٽ گوپالداس کي ٻه پٽ ٿيا: هڪ موهنداس ۽ ٻيو مولچند. منشي صاحب راءِ ”آزاد“، ديوان موهنداس جو پٽ هو.

ڀيرومل مهرچند، انهيءَ سلسلي ۾، هڪ ٻي روايت به لکي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته منشي صاحب راءِ، موهنداس جو نه بلڪ حقيقت ۾ ديوان نئين سنگ جو نينگر هو، جيڪو صاحب رامچنداڻين جي وڏي ڏاڏي ديوان رامچند جو پٽ هو. ديوان نئين سنگ، ملڪاڻين مان ديوان موهنداس جي نياڻي پرڻيو، جنهن مان صاحب راءِ ”آزاد“ پيدا ٿيو. ديوان موهنداس کي نرينو اولاد ڪونه هو، تنهنڪري هن پنهنجي ڏوهٽي کي ديوان نئين سنگ کان وٺي پاليو ۽ کيس منهن-چيو پٽ ڪيو، ۽ انهيءَ ڪري ديوان صاحب راءِ، اصل رامچنداڻي هوندي به، ملڪاڻي مشهور ٿيو، ۽ نئين سنگ جي بجاءِ موهنداس جو پٽ ٿي مشهور ٿيو.

صاحب راءِ ”آزاد“، مير ڪرمعلي (وفات ۱۲۴۴ھ) ۽ مير مرادعلي (وفات سنه ۱۲۴۹ھ) جي زماني ۾، ٽالپري حڪومت جو مالي وزير هو. سندس گهراڻو، ذي عزت عالمن ۾ شمار ٿيندو هو، ۽ اقتدار جي ڪري به انهيءَ گهراڻي جو ملڪ تي وڏو اثر رسوخ هو. منشي صاحب جو پٽ، منشي آوتراءِ ملڪاڻي، مير صوبدارخان (وفات ۱۲٦۲ھ) جو مالي وزير ٿيو. سر چارلس نيپئر جنهن وقت سنڌ فتح ڪئي، ان وقت ميرن جي خزاني جون ڪنجيون منشي آوتراءِ وٽ هيون. ڀيرومل لکي ٿو ته ’سر چارلس پاڻ ماڪاڻي گهٽيءَ ۾ ويو، تاڪ منشيءَ کان وچي خزاني جون چاٻيون وٺي ۽ اڪل ٽجوڙين جو نشان پتو حاصل ڪري؛ ليڪن سر چارلس کي هن وفادار ملازم خزاني جو واءُ به لڳڻ نه ڏنو.‘ ان وقت (۱۸۴۳ع) منشي آوتراءِ جي عمر ۳۱ ورهيه هئي.

ميرن جو منشي آوتراءِ تي ايڏو اعتماد ۽ ايترو آرُ هوندو هو، جو حويليءَ جي دروازي ٽائين جني نر پکيءَ کي به ڀڄڻ جي مجال نه هئي، کيس وچڻ جي اجازت هئي؛ ٽالپري محلسراءِ جا مالي معاملات به سندس ئي سپرد هوندا هئا.

مير، جڏهن قلعي مان نڪري، گدو بندر واري بنگلي ۾ وڃي نظربند ٿيا، ان وقت منشي آوتراءِ کي انگريزن حويليءَ تي موڪليو، جنهن پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مالڪن جي رسم و رواج ۽ قاعدي قانون مطابق پرده داريءَ جو انتظام ڪري، ڏولين جي ذريعي، ديرن کي قلعي مان ڪڍي، ڳدوءَ پهچايو. چون ۾ اچي ٿو ته منشيءَ، سڀ ڪان پهريون لڪچوريءَ ۾، انهن ڏولين جي ذريعي خزانو ڪيرائي، ميرن ڏانهن موڪليو، ۽ ان ڪان پوءِ ديرن کي سوار ڪرايائين.

منشي آوتراءِ کي سر چارلس پنهنجي نوڪريءَ ۾ رکڻ گهريو، ليڪن هن انڪار ڪندي چيو ته 'مان پنهنجي مالڪن کي ڇڏي ڪين سگهندس.' منشي صاحب سنسڪرت جو وڏو عالم هو. سندس اولاد، انگريزن جي زماني ۾ به، وڏي وقار ۽ عزت سان رهيو؛ منشي صاحب کي به پٽ ٿيا: ديوان چيتن رام وڪيل ۽ گوبند بخش (١). منشي آوتراءِ، پنهنجون ياد داشتون، ديوان چاندومل تڏانيءَ کي لکرايون، جيڪي "سنڌ جا مير" جي عنوان سان ١٩٣٨ع ۾ شايع ٿي چڪيون آهن؛ ميرن جي تاريخ جا ان ۾ دلچسپ ۽ اڪين ڏٺا واقعا ڏاڍي سهڻي نموني آيل آهن.

منشي صاحب راءِ "آزاد"، مير ڪرمعلي خان جي زماني ۾، نه فقط مالي وزير هو، بلڪ مير صاحب جو صاحب خاص ۽ سندس ديوان انشا جو ناظم به هو. هو فارسيءَ جو جيد عالم ۽ انهيءَ دؤر جو بيمثل قادرالڪلام شاعر هو. معاصر شاعرن سان سندس خاص دوستي هوندي هئي. مخدوم نورمحمد بوبڪائي، مير غلام علي "مائل"، صابرعلي شاهه "صابر"، ولي محمد خان "ولي" وغيره سندس خاص سنگتي هوندا هئا، ۽ هڪٻئي جي تتبع تي

---

(١) ديوان گوبند بخش ١٨٥٠ع ۾ ڄائو؛ مئٽرڪ پاس ڪري، ڪوٽڙيءَ جي اينگلو ورنيڪيولر اسڪول ۾ ماستر ٿيو؛ آخر وڪالت جو امتحان پاس ڪري، سکر ۾ پرئڪٽس شروع ڪيائين؛ قابل وڪيل ثابت ٿيو، ڪنهنڪري آمدني ججهي ٿيس. منشي آوتراءِ پڇاڙيءَ جي ڏينهن ۾ گوشه نشين ٿيو، ۽ فقيرن سان محبت رکيائين؛ خيرات به ڪندو رهيو. هر مهيني ديوان گوبند بخش پنهنجي والد طرفان خيرات جي هڪ هزار رپين جون چٺيون پريندو هو. ديوان گوبند بخش پهريون سنڌي آهي، جو آل انڊيا نيشنل ڪانگريس جي شروع ٿيڻ شرط، ان جي ورڪنگ ڪميٽيءَ جو ميمبر ٿيو. ديوان صاحب ١٨٩٢ع ۾ ٤٢ ورهين جي عمر ۾ گذاري ويو. کيس هڪ پٽ ٿيو، جنهن جو نالو مسٽر لوڪومل هو. لوڪومل پاڪستان جي بڻجڻ تائين سنڌ جي مشهور ماڻهن مان هڪ هو، ۽ وٽس قلمي ڪتابن ۽ نادر شين جو عظيم الشان ذخيرو هو. (هن خاندان جو مڪمل احوال "سنڌ جي هندن جي تاريخ"، جلد ١، ص ص ٢٤٧ - ٢٦٠، ۾ پڙهڻ گهرجي.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شعر چوندا هئا؛ ”محڪ خسرويءَ“ ۾ گهڻو ڪري انهن جا هر طرح غزل جمع ٿيل آهن.

مير حسين الحسيني شيرازيءَ، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان جي نالي تي پنهنجو تذڪرو ”زبدة المعاصرين“ ۱۲۴۰ھ ۾ لکي معنون ڪيو: ان ۾ مصنف پنهنجي معاصرن جي شعرن جو انتخاب ڏنو آهي، ۽ ديباچي ۾ انهن شاعرن جو مختصر حال به قلمبند ڪيو اٿائين. سنڌ جي فقط چند شاعرن کي هن ورتو آهي، جن مان هڪ منشي صاحب به آهي: چنانچه هيءَ ايراني النسل ۽ زبان دان نقاد جيڪي لکي ٿو، اهو منشي صاحب جي شاعرانه عظمت لاءِ بيمثل دليل آهي- لکي ٿو:

> ”منشي صاحب راءِ ”آزاد“، اصلش هندو مي باشد، و منشيءِ سرڪاران شوڪتمداران مير ڪرم علي خان و مير مراد علي خان ميباشد؛ و شصت و پنج سال از عمر او گذشته، و در سخنوري عديل و نظير خود ندارد؛ و درميان هندو هيچ ڪس متصف به اين صفت نيست؛ و ساڪن حيدرآباد سنڌ است.“

هڪ ايرانيءَ جي قلم مان اهو نڪرڻ ته ”در سخنوري عديل و نظير خود ندارد“، هڪ ايڏو وڏو سرٽيفڪيٽ آهي، جيڪو ڪنهن به ٻئي هندستاني شاعر کي مشڪل مليو هوندو؛ ورنه ايرانين جو عام دستور آهي ته ايران کان ٻاهر جي جنهن شاعر کي پسند ڪندا آهن ته اڪثر فقط ايترو لکي ڇڏيندا آهن ته ”در پوچ گويان هند غنيمت است!“

انهيءَ تذڪري جو صاحب، منشي صاحب کان ايترو متاثر نظر اچي ٿو، جو انتخاب جي عنوانن ۾ مير عظيم الدين جهڙي شاعر جو فقط نالو لکي ٿو، ۽ هن لاءِ لکي ٿو ته ”من ڪلام دولت دستگاه منشي صاحب راءِ آزاد“. اها عنوان طرازي غالباً هن ڪري به آهي، جو منشي صاحب مالي وزير هو، ۽ ٽالپرن جي ”ڏيڻ وٺڻ“ جون ڳنڍيون سنڌس معرفت پريون هيون، ۽ اها ڪشش هڪ ايراني مسافر لاءِ ڪا گهٽ ڪانه هوندي! مير حسينيءَ جي هن اقتباس مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته ۱۲۴۰ھ (۱۸۲۴ع) ۾، منشي صاحب جي عمر ۶۵ ورهيه هئي، جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته سنڌس تولد ۱۱۷۵ھ (۱۷۶۱ع) ڌاري ٿيو هوندو، ۽ ۱۲۴۰ھ کان پوءِ ٿي ورهين جي طبعي عمر کي پهچي، سنت ڌي انتقال ڪيو هوندائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منشي صاحب پُرگو شاعر هو. سندس ديوان به مرتب ٿيو هو، جيڪو ممڪن آهي ته سندس پڙپوٽي مسٽر لوڪومل جي نادر ذخيري ۾ موجود هجي. اسان هتي جيڪي غزل پيش ڪيون ٿا سي ”مجموعہ دلڪشا“، ”زبدة المعاصرين“ ۽ ”محڪ خسروي“ (١)“ تان ورتل آهن. ”محڪ“ ۾ سندس ۴٣ غزل آهن، ۽ ”مجموعہ دلڪشا“ ۾ هڪ قصيدو ۽ چند شعر ڏنل آهن، هڪ غزل ”زبدة المعاصرين“ ۾ آيل آهي، ۽ ڪي منتشر اشعار متفرقه بياضن تان به مليا آهن.

مضمون طويل ٿي ويو آهي، تنهنڪري منشي صاحب جي شاعريءَ تي اسان بحث ڪرڻ نٿا گهرون؛ پڙهندڙن جي پنهنجي مذاق سليم ۽ سخن فهميءَ تي انهيءَ معاملي کي ڇڏيون ٿا.

منشي صاحب راءِ ”آزاد“ جو فارسي شعر

وه چه پرنور است يا رب روي رخشان شما!
شد خجل خورشيد پيش ماه تابان شما (٢)؛
چون نه باشد خاطرم آشفته کاندر خواب شب
ديده ام من بارها زلف پريشان شما؛
تا ز روي لطف بربندي بفتراک سمند
سر بکف استاده ام در راه جولان شما؛
ماه يا آئينه خوانم يا شعاع آفتاب،
يا فروزان آتشي يا روي تابان شما؛
مطلع خورشيد گويم يا تجلي گاه حسن،
شعشعه انوار يا چاک گريبان شما؛
اي بصيرت پيشگان زين هر دو به باشد کدام،
خاک راه دوست يا کحل صفاهان شما!
بر اميد آنکه روزي رو بميدان آوري،
همچو گو افگنده ام سر را بچوگان شما (٣)؛

(١) ”مجموعہ دلڪشا“ مير ڪرم علي خان ۽ٽالپر گڏ ڪيو؛ ”محڪ خسروي“، ١٢٢٧هه ۾ مير مراد علي خان جمع ڪرائي: اهي ٻئي مجموعا مختلف شاعرن جي اشعارن جو انتخاب آهن. (٢) هي غزل حافظ جي تتبع ۾ چيو ويو آهي. (٣) هي خيال هڪ فارسي شاعر هن طرح ادا ڪيو آهي:

همه آهوان صحرا سر خود بکف نهاده، به اميد آنکه روزي بشکار خواهي آمد!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زلف را فرما که با ما از رسن سازد مدد،
تا کشم بیرون دل از چاهِ زنخدان شما؛
خود بده انصاف تا بهتر کدام است اي فلک،
چشمِ اشک افشان ما یا ابرِ نیسان شما!
مي کني سودا اگر با ما بجان یکبوسه اي،
سود من خواهد شدن هم نیست نقصان شما؛
بر سر "آزاد" آمد، دردمندش دید، گفت
غم مخور کاندر لبِ ما، هست درمان شما.

الاهي نو بهارِ لطف، معني کن زبانم را،
گل افشان ساز شاخِ خامهء رنگین بیانم را!
ز بس محوِ خیالِ رنگ و بوي گلرخان گشتم،
ببالِ نالهء بلبل به بندید آشیانم را؛
نمیدانم که مي ریزد نمک بر ریش ناسورم،
که لب برلب نمي آید سرِ زخمِ نهانم را؛
کدامي شوخ بر گرد سرم گردید، حیرانم،
که دل چون مرغ بسمل مي طپد در بر روانم را!
بتي نازک دماغ، من که بوي گل نمي تابد،
کجا تاب آورد یا رب شر و شور و فغانم را!
چه باک از کوه سنگینِ گناهم من که عفو او،
بدستِ مرحمت بر دارد این بارِ گرانم را!
هماي بخت چون "آزاد" برمن سایه اندازد،
پسندد گر سگِ کوي تو جانان استخوانم را.

قدت را نخلیء جان آفریدند،
لبت را آبِ حیوان آفریدند؛
ز دل آشفتگیها جمع کردند،
سرِ زلفِ پریشان آفریدند؛
خطِ پشتِ لبت را هم چو طوطي،
بگردِ شکرستان آفریدند؛
سرم را برسرِ کوي تو جانان،
میانِ خاکِ غلطان آفریدند؛
فلک فرمانبرِ راي تو باشد،
قضا مشتاق ایماي تو باشد؛
میان بسته به گلشن سروِ آزاد،
غلامِ قدِ رعناي تو باشد؛
به ابرویت چه نسبت ماهِ نو را،
که کم از ناخنِ پاي تو باشد؛
بخوبي طاق باشد گر مهِ نو،
کجا چون ناخنِ پاي تو باشد؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بچشم من نشين در موسم گرم، | که اين خسخانه خوش جاي تو باشد؛
سيه چشمان عالم جمله يکسر، | فداي چشم شهلاي تو باشد؛
به بستان همچو نرگس چشم بر ره، | گل از بهر، تماشاي تو باشد؛
سخن شيرين طرازد گرچه طوطي، | نه چون لعل، شکرخاي تو باشد؛
شهنشاها عظيما کامگارا، | فلک محکوم ايماي تو باشد(۱)!
ز تشريف، دو عالم هر چه بهتر، | مهيا بهر بالاي تو باشد؛

نوازش را سزاوار است "آزاد"
که نيکو مدح آراي تو باشد.

ترا بکشتن من گر سر، رضا بخشند، | مرا چه بهتر ازين حسن مدعا بخشند!
بجاي قطره فرو بارد ابر نافهء مشک، | اگر شميم ز زلف، تو با هوا بخشند؛
چه مدعاست اگر بکشمي برم به وصال، | مرا بيار من و يار را بما بخشند!
نباشدش هدف جز نشانهء دل، من، | اگر کمان، ترا تير، بي خطا بخشند؛
بجز تو نيست مرا هيچ مدعا ديگر، | اگر مراد دلم حسب مدعا بخشند؛
بپاي يار زنم بوسه هر زمان گستاخ، | چو زلف او اگرم طالع رسا بخشند؛

شوي مصاحب آئينه طلعتان "آزاد"،
ز صدق عشق گرت طالع رسا بخشند.

فتنهء چشم او چه سر دارد، | عالمي پر ز شور و شر دارد!
زلف مشکين عنبر افشانش، | روز در جيب و شب بسر درد؛
گل چه لافد بنازک اندامي، | کز رخش خار در جگر دارد؛
نگه، شوخ آن بت، طناز، | بر دلم حکم، نيشتر دارد؛
خط سبزه بفتنه انگريزي، | .... کمر دارد؛
غنچهء گل گرد نالهء بلبل، | گرميء عاشقان اثر دارد؛
نه آورد هيچ ياد کبک دري، | لطف رفتار که آن پسر دارد؛
باز آمد بهار و سبزه دميد، | حسن گل نشهء دگر دارد.

---

(۱) مير ڪرم علي خان به انهيءَ زمين ۾ غزل چيو آهي. آخري به شعر، "آزاد"، مير صاحب جي مدح ۾ چيا آهن . هن غزل ڪي مير ڪرم علي خان پنهنجي بياض "مجموعه دلڪشا" ۾ به آندو آهي؛ بعض شعر (نمبر ۳، ۶، ۸ ۽ ۱۰) "دلڪشا" ۾ وڌيڪ آيل آهن، جيڪي هتي شامل ڪيا ويا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چو نازنين، من آيد به آن ناز دگر،
به آن، آن، فزايد مرا نياز دگر؛
نکرد فکر، دقيق مدققان، خيال،
ميان، مو و ميان، تو امتياز دگر؛
متاع جان و دل، ما ربود يک نگهت،
بترک، چشم مترما تو ترکناز دگر؛
به رازداريءِ شيرين است تازه جان پرويز،
ولي بکوهکنش دست ذوق راز دگر(؟)؛
بجز تطاول زلفت ز بخت کوتاهم،
نمي رود به لبم شکوهءِ دراز دگر؛
تو شمع جمع جمالي مرا چو پروانه،
ببزم عيش تو دادند سوز و ساز دگر؛
منم بمهر تو جانان علم بعالم عشق،
بخوان تو قصهءِ محمود آن اياز دگر؛
کشيد طوق غلامي بگردن، "آزاد"،
چو قامتت نبود سر و سرفراز دگر.

بگلشن آمد آن مه چهره گل پوش، ز بلبل کرد ياد، گل فراموش؛
کشد در بند تا صيد، حرم را، ز گيسو کرده مشکين دام بردوش؛
کند صد جان، شيرين را نثارش، اگر فرهاد بيند آن لب، نوش؛
کنم آه از تهي آغوشيءِ خود، چو بينم هاله را مه اندر آغوش؛
محال ست اين که خيزد تادم صور، دلي کز چشم مستش گشت مدهوش؛
کشد گر صورتش ماني ز حيرت، بماند چون لب تصوير خاموش؛
به بيند گر مه نو ناخنش را، کشد همچون غلامان حلقه درگوش؛
ترا "آزاد" وصل، ماه، رويان،
ميسر کي شود، بيهوده کم کوش!

دل نهادن بوفاي تو غلط بود غلط،
بيدماغي بجفاي تو غلط بود غلط؛
بر دل زار همه درد بدرد افزودن،
بتمناي دواي تو غلط بود غلط؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آن جفاها که کشیدم ز غمت از سر شوق،
در ره عشق براي تو غلط بود غلط؛
دامن افشان ز غبارم گذري زان سر، کو،
خاک گشتن بهواي تو غلط بود غلط؛
تشنه مردن بدرت و ز لب جان پرور تو،
جستن آب بقاي تو غلط بود غلط؛
بسملم کرده ز حالم نگرفتن خبري،
جان سپردن برضاي تو غلط بود غلط؛
نازنينا ز سر عجز و نياز تو نياز،
هر چه کرديم بجاي تو غلط بود غلط؛
چشم بد دور که چشم نظرم زان سر چشم،
چشم کردن ز وفاي تو غلط بود غلط؛
جز برخسار تو "آزاد" بهر سو که کشاد،
چشم اميد وراي تو غلط بود غلط.

اي بي تو حرام در چمن حظ، بي روي تو نيست از سمن حظ؛
شيرين نبود حديث قندش، برد آنکه ازان شکر دهن حظ؛
اي سوخته همچو خون بخاطر، بي لعل تو لعل در يمن حظ؛
جان دريدنم در گريبان، تا يافت قبا ازان بدن حظ؛
بي نافه زلف عنبرينت، از عين خطاست در ختن حظ؛
آورده ز سنگ نقش شيرين، زان يافت ز تيشه کوهکن حظ؛
يا رب چه رسا ست بخت زلفش، کز بوسه برد ازان ذقن حظ؛
زان دير بر آيد از دهانت، کز لعل تو يافته سخن حظ؛
پروانه صفت بشمع رويت،
"آزاد" برد ز سوختن حظ.

تيغ بازيء ابروي خمدار ما دانيم و دل،
نيزه داريهاي چشم يار ما دانيم و دل؛
هر زمان در خرمن جانم شراري مي زند،
شعله کاريء آه آتشبار ما دانيم و دل؛
بهر سامان نثار مقدم ميمون يار،
درفشاني چشم گوهر بار ما دانيم و دل؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

از رهِ لطف، نهاني مخفي از چشمِ حسود،
دلنوازي هاي آن دلدار ما دانيم و دل؛
دم بدم از كاوش مژگانت اي گل پيرهن،
خار خار، سينهء افگار ما دانيم و دل؛
گفتم بيزارم.......................... اي دلربا،
گر شدي انكار، دل بيزار ما دانيم و دل (؟)؛
دل ز من بردي و كردي با من و دل بارها،
آن چه در جور و جفا تكرار ما دانيم و دل؛
دوش در حرف، رقيبان كار من ميكرد راست،
خوبيء اين بر غلط گفتار ما دانيم و دل؛
از خدنگِ او كدامي دل كه او پر خون نشد،
تيزيء آن غمزهء خونخوار ما دانيم و دل؛
خوبيء گل را شناسا نيست جز بلبل كسي،
جلوهء انوار آن رخسار ما دانيم و دل؛

قدر جوهر جوهري داند نداند ديگري،
عشق را اين گرميء بازار ما دانيم و دل.

آن حلقهء زلف تر روئي تو جانان در بغل،
دادند دور هاله را ماهِ درخشان در بغل؛
نازيم اعجاز ترا كز دور خطِّ مشك سا،
دادي شبِ يلداي را خورشيد تابان در بغل؛
نبود عجب سازد كنون كز خانهء مردم زبون،
اشك مرا كز موج خون جوشيد طوفان در بغل؛
خواهم كنم سر را چوگو بازيچهء ميدان او،
آن شوخ طفل شرّخوگيرد چو چوگان در بغل،
اي لاله روي سيم تن تا رفتهاي از پيش من،
جان كشته عاجز دربدن دل مانده حيران در بغل؛
كي عاشق رويت بتا گردد به بستان ره گرا،
باشد گل روي ترا صد باغ رضوان در بغل؛
هردم خلد خارد بجان كز تير آن ابرو كمان،
چون غنچه دارم من نهان يكمشت پيكان در بغل؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شب بود احوال توچون در بزم غیر اي مہ کنون،
مست آمدي آشفته کان زلف، پریشان در بغل(؟)
هردم ز اشک همچو دُر آرم بدامنها گُهر،
دارم ز فیض چشم تر صد ابر نیسان در بغل؛
پرواي جان دارم کجا صد ره کنم بر تو فدا،
یکدم گر از مهر و وفا باشي تو جانان در بغل؛
تا اي بتِ شیرین سخن با غیر گشتي هم سخن،
”آزاد“ رفت از انجمن صد داغ حرمان در بغل.

آمدم یاران بجان از دست دل، میزنم هردم فغان از دست دل؛
بارهاي نالہ مي بندم ز غم، کاروان در کاروان از دست دل؛
هردم از مژگانِ چشمِ پرفنش، میخورم تیغ و سنان از دست دل؛
غم مخور اي جان که درمیدانِ عشق، میبرم اینک عنان از دست دل؛
زین دو چشمِ خون فشان راز دلم، پیش مردم شد عیان از دست دل؛
خوش مصاحب بود عقل و جان مرا، رفت یک یک این زمان از دست دل؛
شد بکام دشمنان جانم ضعیف، از کدامي دوستان از دست دل؛
گشت در بیماريءِ عشقِ تو جان، همچو چشمت ناتوان از دست دل؛
بي تو هر شب نالۂ من میرود، تا سحر بر آسمان از دست دل؛
در کشاکشهاي زلف و کاکلش، جان فگندم درمیان از دست دل؛
زار مي نالم برنگِ عندلیب، با هزاران داستان از دست دل؛
دل بسوي محملش من چون جرس، در پسِ افغان زنان از دست دل؛
آن چہ با ما کرد با صدق و یقین، کي مرا بود این گمان از دست دل؛
ذرّہ وار ”آزاد“ مي غلطد بخاک،
اي مہِ نا مهربان از دست دل.

مرا کہ دل بخمِ زلف عنبرین دارم
چہ حاجت است کہ پرواي مشک چین دارم!
شراب و شاهد و آبِ روان و گل بچمن،
حرام گر هوس جنّت برین دارم؛
ز خندهءِ لب و چینِ جبین آن گلرو،
پيءِ حرارت، دل سرکہ انگبین دارم؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صبا بخدمت يعقوب از زليخا گو،
دگر مپرس ز يوسف که من همين دارم؛
ز نوبهار رخ او که گلشن جانهاست،
چمن چمن گل و نسرين و ياسمين دارم؛
فروغ بخت من امروز رشک خورشيد است،
که بر مراد دل آن ماه همنشين دارم؛
بنالم همدم، قمري و بلبلم "آزاد"،
مگر بدل هوس، سرو گل جبين دارم.

جانم از درد بجانست بجان، تو قسم،
هم آنم ز غمت زار بسه آن، تو قسم؛
قامت از جلوه بر افراختن، خوبان را،
علم، ناز نگون گشت بشان، تو قسم؛
هم داري و نه داري بمن اي ماه ز مهر،
ذرهء لطف بخورشيد رخان، تو قسم؛
من نگفتم که دهان، تو بود هيچ ز هيچ،
هست شکلي، سر، موي بميان، تو قسم؛
نيست امروز درين عرصه کسي از خوبان،
هم عنان، تو نگارا بعنان، تو قسم؛
در چمن قمري و بلبل شده حيران بي تو،
گلعذارا بسر سرو، چمان، تو قسم؛
ميرسد راست ز ابروي تو تير، مژه ات،
بر دل و جان بسر تير و کمان، تو قسم؛
اين زمان سر بخط بندگيت بنهادند،
سرفرازان، زمانه بزمان، تو قسم؛
بدگماني مکن اي دوست که "آزاد" صفت،
بيقين بنده امت من بگمان، تو قسم.

ندارد جز جفاکاري دل آزاري که من دارم،
نمي ورزد وفا گاهي جفاکاري که من دارم؛
بخاکم مينشاند چون هدف از تير مژگانها،
نشان نه دهد کسي ز نشان کمانداري که من دارم؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ندارد يـــاد جان، کوهکن کاه از غم شيرين،
ز جور خسرو، خوبان بدل باري که من دارم؛
بغارت بــرد دل را ميرسد اکنون بقصد جان،
جفاجـو تند خــو يــاري ستمگاري که من دارم؛
دلـــم از قيد زلف او نمي خواهد رهائي را،
چه الفتها ست با دامش گرفتاري که من دارم؛
ببازار محبت ميکنم ســـودا غمش با جان،
که دارد در جهان اين زور بازاري که من دارم؛
اگـر بختم کند يـاري بتو روشـن کنم روزي،
ز ظلم زلف شبرنگت شب تاري که من دارم؛
ببازم سر بکار عشق او ز انسان که کس هرگز،
نخواهد داشت با عشقش سروکاري که من دارم؛
بتا از حـد مبر درد دل "آزاد" مسکين را،
حذر رکن از تف، آه، شررباري که مـن دارم.

در رخ جانان جمالي ديــده ام، حسن در حـد کمالي ديـده ام؛
شب بزانوي تو خواب آمد مرا، يا بخواب اندر خيالي ديـده ام!
کوهکن آسا بجان کندن خوشم، دلـبر شيريـن مقالي ديـده ام؛
.... ز ابروي جانان هلالي ديــده ام؛
کاکات را مشک چين گفتم ولي، زيـن خطا بس انفعالي ديــده ام؛
بسکه کاهيد از غــم بـدر رخت، ماه نو را چون هلالي ديـده ام؛
زلف تــو شـــام فـراق عاشقان، روي تـو صبح وصالي ديـده ام؛
برسر "آزاد" از روي اکرم،
مهرباني را کمالي ديــده ام.

ز لعل تو نوش شکر مي برم، شکر چيست ذوق دگر ميبرم!
دهانش بود هيچ بل کم ز هيچ، برازش گمان ايـن قدر ميبرم؛
خـيال رخ صندلين رنـگ او، علاج از پيء درد سـر ميبرم؛
پريشانيء کاکلش ديـــده ام، بـجـمـعـيـت دل خـبـر ميبرم؛
بسوادي زلـف تــو عمر دراز، بـــه آ شفتگيها بسـر ميبرم؛
بدامن در افگنده طفل سرشک، يتيمانـه اش د ر بــدر ميبرم؛

صبا هم بکويت نيارد گذشت، عبث منتِ نامه بر ميبرم؛
بهر حيله گر بخت ياري کند، رقيب از در او بدر ميبرم؛
چو بکشايد از قوس ابرو خدنگ، من از سينه پيش سپر ميبرم؛
چو "آزاد" صد آرزوها بدل،
بخود زادِ راهِ سفر ميبرم.

ز تشريف تو گر خبر داشتم، گل و لاله در راه ميکاشتم(١)
عجب نرگست مردم آزار بود، منش هر زه بيمار پنداشتم؛
خيالت که چشم بدش کم رساد، ز مردم بديده نهان داشتم؛
بمن ذرهٔ ماه مهرت نبود، غلط من وفادارت انگاشتم؛
بوصفِ قدت کار بالا کشيد، قلم را علم چون برافراشتم؛
چو "آزاد" در نامه شرح غمت
بخونِ دل و ديده بنگاشتم.

غم نامهٔ خود را سوي جانان چه فرستم، اين حرف پريشان بسخندان چه فرستم!
احوال دل زار بزلفش ننويسم، پيغام پريشان بپريشان چه فرستم!
بيتابيءِ دل را نه کنم عرض بجورش، ديوانه نيم، قطره بطوفان چه فرستم!
ما و سر آن زلف پريشانيءِ شبها، دل را بعبث در پيءِ سامان چه فرستم!
از دل ننويسم رقم شکوه بجانان، کيفيّت موري بسليمان چه فرستم!
دل طاقت ايماي نگاهش چو ندارد، بازش بصف خنجر مژگان چه فرستم!
مهمان عزيز ست غمش در دل "آزاد"،
جان نزل حقيرست بمهمان چه فرستم!

اي ترا در سخن گهر معلوم، وز لبت ريزش شکر معلوم!
جز جمال رخت نظر نکنم، تا بود نور در نظر معلوم؛
گشتم از فکر همچو مو باريک، از ميانت نشد خبر معلوم؛
شبنم از گريه يافت مسند گل، گشت اقبال چشم تو معلوم؛

---

(١) مير ڪرم علي خان انهيءَ خيال کي هن طرح ادا ڪيو آهي:
بسوي چمن چون روي، پيش زان، گل و لاله از راه برداشتم؛-
ليڪن "آزاد" جو شعر هزار مرتبا بلند آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نسبت او بود بموهومات، از دهانش نه شد دگر معلوم؛
پسر، برهمن زبود دام، که ز پردش بود ثمر معلوم؛ (؟)
هست ”آزاد“ را ز دولت او،
روي چون زر و ليک زر معلوم.

گلرخي، غنچه لبي، مو کمري، بهتر ازين،
ديدهء دهر نديده دگري بهتر ازين؛
به تماشاي جمالت شده لبريز نشاط،
حاصل ديده نباشد نظري بهتر ازين؛
غير خون خوردن بيمار غمت نيست مگر،
چشم فتان ترا خود هنري بهتر ازين؛
نامهء درد نوشتم مددي آم رسا،
که نداريم دگر نامه بري بهتر ازين؛
دوش در بارگه بزم تو اي ماه مرا،
بار دادند و ليکن قدري بهتر ازين؛
گل بسر، شيشه ببر، جام بلب، چنگ بکف،
نيست ميخواره بدست سيمبري بهتر ازين؛
قاصد از مرگ رقيبان تو ام داد نويد،
خيرمقدم نبود خوش خبري بهتر ازين؛
سر ما خاک ره کوي بتان گشت کنون،
بفداي تو بياريم سري بهتر ازين؛
ديده بانان قفس در بکشايند مرا،
تا بشوقش بزنم بال و پري بهتر ازين؛
شاه ما مير، زمان کرم علي خان ست دلير،
که نباشد بجهان تاجوري بهتر ازين؛
نظم ”آزاد“ چه در سفت بسلکه سر کالک،
صدف شعر ندارد گهري بهتر ازين.

اي طرهء تو خم خم و گيسو شکن شکن،
در هر شکن اسير دل صد چو من چو من؛
شرمنده از عذار تو گلها چمن چمن،
شيواي آهوي تو غزالان ختن ختن؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اي شب ندانمت کہ چہ دلها شکستہ،
در مجلس تو بود صداي شکن شکن؛
در شامِ غربت، خمِ زلفت دلم چو ديد،
صبح، صفاي روي تو، گفتا وطن وطن؛
از فيض چشم تر مژهء اشکبارِ من،
افشاند بر قدوم تو درها عدن عدن؛
گفتي زکواة آن لب شيرين دهم دو بوس،
من مستحق، زار ضعيفم بمن بمن!
در سوز و ساز ماتمِ پروانہ تا سحر،
شمع از جگر گريستہ خون شب لگن لگن (؟)؛
در تلخيء فراق تو گاهي ز ذوق، وصل،
نشنيده ايم زان لب، شيرين سخن سخن؛
بر روي غير چون برخ من نظر کني،
بهر خدا کہ چين بجبينت مزن مزن؛

”آزاد“ واقفي کہ دل يار نازکست،
مُهر، سکوت بر دهن، خود بزن بزن.

يار با اغيار شد، آثار ياري را ببين!
دشمن جان گشت شرط دوستداري را ببين!
دل درون، سينہ مي رقصد ز شوق بسملي،
برسر تيغ تو جانان جان نثاري را ببين!
کامگار، ملک، خوبي دلبر، خودکام، من،
کام، من نادادہ ناز، کامگاري را ببين!
زار ناليدم ز دردش سخت جان آزاد شد،
دردا چون سنگ، او تاثير، زاري را ببين!
برسر، کويت رقيبان شرمسارم کردہ اند،
شرم دار آخر ز من اين شرمساري را ببين!

گر کند ”آزاد“ فرياد از غمت زجرش مکن،
ضعف، طاقت را نگہ کن، درد، ياري را ببين!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

از کرم شد يار يار، من بمن، کرد ياري روزگار، من بمن؛
زارتر کرد ست کار، زار، دل، گريه هاي زار زار، من بمن؛
برخلاف، دشمنان اي دوستان، دوستدار و دوستدار، من بمن؛
اختياري راز پوشيدن نداد، گريهء بي اختيار، من بمن؛
شد ز ساز، بخت سازنده کنون، داد سرو، گلعذار، من بمن؛
ناله چون بلبل فغان چون عندليب، سازد از ما سازگار، من بمن؛
ميکند صد تيغ بازي از نگهه، چشم، ترک، دل شکار، من بمن؛
ناگواره کرد هجر، او چو مرگ، اين حيات، خوشگوار، من بمن؛
باز چون ”آزاد“ غمخواري نمود،
از کرم آن غمگسار، من بمن.

چه خوش باشد بفصل نو بهاران، شراب لعل و لعل، گلعذاران!
چو زلفت خانمان آواره گشتند، ازان کاکل پريشان روزگاران؛
کف خاکم براهت رفت برباد، چه نعمت شد نصيب، خاکساران!
سر مژگان بکويت خاک ره نيست، که خون ناکرده چشم اشکباران؛
ترا من دوست ميدارم و ليکن، شدي دشمن بجان، دوستداران؛
بچشم، مست و لعل، مي فروشت، شکستي تـوبهء پرهيزگاران؛
مفرما چشم را ايما بخون ريز، ترحم کن بحال دلفگاران؛
برنگ، گل گريبان چاک کردند،
بـبويت همچو ”آزاد“ ت هزاران.

بلبت که خوش نباشد بلبم شراب بي تو،
بغمت که شد دل ما ز غمت کباب بي تو؛
بنگر به لاله و گل که ستاده اند حيران،
بچمن پياله بر کف ز شراب ناب بي تو؛
ز سر، کرامت اي گل نظري بجان، بلبل،
که فگنده شور و غلغل بدل، خراب بي تو؛
چه کشي ميء مروّق برخ، رقيب، شادان،
چو مرا نيابد از غم به گلو خوش آب بي تو؛
تو بيا که زنده مانم ز غمت وگر نه جانم
بلب آمد روانم ز سر شتاب بي تو؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دلِ عندليب نالان چه کند که خون نگريد،
که گل از غم تو گشته همه تن گلاب بي تو؛
چه کنم بشام هجرت سر و برگ شادماني،
که نمک بديده ريزد شبِ ماهتاب بي تو؛
دلِ مستمند "آزاد" بخدا که بازيابي،
که کشيد از فراقت غمِ بي حساب بي تو.

عمرم سر آمد در مهرت اي ماه، گشتي نه يکدم از حالم آگاه؛
استاده خضر است بر آبِ حيوان، بر لعلِ جان بخش آن خط دلخواه؛
دل غافلانه سوي زنخ رفت، يا رب نگه دار مستي است بر چاه!
گيرم که شمشاد ماند بقدت، گو حسن رفتار گو روي چون ماه؛
رفتند بپايت هر لحظه جانان، عذري که دارد آن زلفِ دلخواه!
شرحِ غمِ يار "آزاد" عاشق،
پايان ندارد اين قصه کوتاه.

اي که شمشير بکف تاخته، يعني چه!
طرحِ جور و ستم انداخته، يعني چه!
راست با جمله جهان ساخته، يعني چه!
کجکِ جور بما آخته، يعني چه!
در صف سروقدان با قدِ رعنا چو سهي،
علمِ ناز بر افراخته، يعني چه!
بي ثباتي کنه اي شوخ بقتلِ منِ زار،
تيغِ ابرو ز ميان آخته، يعني چه!
بار دل بردن "آزاد" بطرزِ 'حافظ'،
مست خانه برون باخته، يعني چه!

دل را ربود دلبرِ شنگي که واه واه!
رنگِ رخم بريخت برنگي که واه واه!
بکشاد چين و زلف، خود آن کافرِ خطا،
در چشم وا نمود فرنگي که واه واه!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سرمست نيم خواب بکف ساغر شراب،
بر لب نهاده گوشهء چنگي که واه واه!
لعلش بـه نيم بوسه بمن کـرد آشتي،
چشمش ز فتنه خواست بجنگي که واه واه!
در دل نشسته تير تو نازم ز شُست تو،
کافگنده بـر نشانه خـدنگي که واه واه!
ز ابـرو کشيد تيغ بتاراج ملک دل،
گشته سـوار بـرسر خيلي که واه واه!
"آزاد" از حوادث دوران شهنشها،
در دامن تو بر زده چنگي که واه واه!

زد طعنه رخ و زلف تو بر سنبل و لاله،
چشم تو گرفت آهوي بـر چشم غزاله؛
يا رب نه دهي صبح شبي را که دهد دست،
صهباي دو سـاله صنم چـار ده ساله؛
خط نيست بروي چو مهت کز بن خونم،
آورد بـرون شـاهد حسن تـو قباله؛
از سرمهء چشم تـو بـرم پيش که فرياد،
خـون کرده دلـم بسته برونم در ناله؛
"آزاد" چه تدبير کني در خـم زلفش،
کن کـار دل خويش بتقدير حواله.

تـا لعل شکّر ريـز تو جانان بگفتار آمده،
شيرين لبان از حسرتش در رنج تيمار آمده؛
تا اي عزيز مصر جان رويت ز برقع شد عيان،
يوسف ز جان نقد روان برکف خريدار آمده؛
با آنکه از اعجاز لب باشي مسيحا بوالعجب،
چشم تو اندر روز و شب بهر چه بيمار آمده؛
اي لاله رو نسرين بدن تا رو نمودي در چمن،
گـل چاک کرده پيرهن بلبل ز گفتار آمده؛
در شرح حسن دلبران ميرفت حرف زان ميان،
از گفتگوي در بيان مـوتـي بتکرار آمده؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اي رشکِ ماه و مشتري خوشتر ز مهرِ خاوري،
جانان چه ظالم دلبري کز تو دلم زار آمده؛
بر روضهٔ رضوان دگر هرگز نينداز نظر،
در کوي تو اي سيمبر هرکس که يکبار آمده،
اي غم کنار از من گزين کان زهره سيما مه جبين،
آمد بر "آزاد" حزين دلدار و غم خوار آمده.

دل که جوياي مشتِ زر گشته، بهر آن يار سيمبر گشته؛
روي تو مطلع سحر گشته، موي تو ليلة القدر گشته؛
پرده از رو چه برکشيد از ناز، رشک صد شمش و صد عمر گشته؛
حرفِ لعلِ تو بر زبان آمد، دهن از ذوق پُر شکر گشته؛
نيست ممکن دگر بهوش آيد، دل کزان چشم بي خبر گشته؛
موشگافي کند چرا نه قلم، کاشفِ راز آن کمر گشته؛
هر سرِ مو ز دشنهٔ مژه اش، بر رگِ جان چو نيشتر گشته؛
از غمت چشم تر لبم خشکم، حسرت افزاي بحر و بر گشته؛
مردمان در رهِ نظارهٔ تو، همه تن چشم منتظر گشته؛
ز ابر نيسان کلکِ من "آزاد"،
صدفِ شعر پُر گهر گشته.

وه که در بزم من اي شمع طراز آمده اي!
چشم بد دور که پروانه نواز آمده اي!
شوخ چشمي چکنم با تو من اي طفيل سرشک،
که همه پرده در و کاشفِ راز آمده اي؛
توئي اي شوخ ستمگر که بصد شيوهٔ ناز،
بهر دل بردنِ اربابِ نياز آمده اي؛
نيست ممکن دلِ ديوانه ز قيد تو رهد،
کز خم زلف دوتا سلسله باز آمده اي؛
نازنينانِ جهان جمله بناز برند،
تو که امروز چنين برسرِ ناز آمده اي؛
نظري سوي دلِ غمزده "آزاد" ت،
جانِ من چون ز کرم بنده نواز آمده اي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

از بهر ما همان که ميداني، کرد يغما همان که ميداني؛
راست باشد چو قامتت، ليکن، نيست رعنا همان که ميداني؛
مکش امروز عاشقانت را، هست فردا همان که ميداني؛
چون فروزي ببزم چهره ز ناز، تو شمع ما همان که ميداني؛
عيب مجنون مکن بناله که داشت محمل آرا همان که ميداني؛
رحم بر خستهء غمش هم کس کند، الا" همان که ميداني؛
در شب وصل مونس جانم شود، آيا همان که ميداني!

هست "آزاد" بر درت ز قديم،
شود آيا همان که ميداني.

دلم از درد هجرت مبتلا ميخواستي کردي،
مگر اين مدعا را از خدا ميخواستي کردي؛
بدين شوخي و بي باکي ز روي کم نگاهيها،
بکويت مشت خاکم را فنا ميخواستي کردي؛
ز روي کج روائيها براهت اي کمان ابرو،
مرا قربان، آن تير جفا ميخواستي کردي؛
چو گل ناسور، زخم، ما مبندد لب بلب هرگز،
بدين شوخي نمک در ريش ما ميخواستي کردي؛
تو راه عقل و جان، ما به جادو کاريء چشمت،
بچين زلف، مشکينت خطا ميخواستي کردي؛
بمقراض، غم دوري بخارد روي مهجوري،
چو گل پيراهن، عمرم قبا ميخواستي کردي؛
براه، عشقت آخر رفتم رفتم از نحيفيها،
تنم را نقش روي بوريا ميخواستي کردي؛
نشستي فتنه بنشاندي بعزم خامشي ناگه،
ز قامت صد قيامت را بپا ميخواستي کردي؛
بہ تيغ غمزهء نازت بناحق ريختي خونم،
و زان خون برکف پايت حنا ميخواستي کردي؛

ز خون بيگناهان سيلها راندي بهر وادي،
بکويت گشت خون چون کربلا ميخواستي کردي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اي مـــاهِ عکس، طلعت، زيباي کيستي،
مرجان شبيهه، لـعـل شـکـرخـاي کيستي!
چشمم در انتظار تو خون شـد برهگذر،
نـــور، نـگـاه ديـــدهٔ بيـنـاي کيستي!
صد ملک دل به نيم نگه کرده اي خراب،
هر هفت کرده بـاز بـــه يغماي کيستي!
بلبل بدن ز شوق، تو صد خار، غم شکست،
اي گل تو خون بجوش ز سوداي کيستي!
جعد، بنفشه گـــون بسر، زلف تـابـدار،
صـــد تـــاب داده بهر، تماشاي کيستي!
خون بست نافه در دل، آهو ز شوق تو،
اي وحـشـيءِ رمـيـده ز صـحـراي کيستي!

”آزاد“ گـون ستاده بيکپاي قائمي،
اي راست قد، بندهٔ بالاي کيستي!

کن تـازه بمن عهد وفـارا دو سه روزي،
بگذار ز خـود طرز جفا را دو سه روزي؛
اي خسرو خوبان بدرت ما دو سه روزيم،
کن لطف بران مشت گدا را دو سه روزي؛
بـالاي بـــلاخيز تـــو دارد سـر رفتار،
بنشين و نشان شور بلا را دو سه روزي؛
دارد دل، ديـــوانه بـــزلـفـ سروکاري،
ايـن سلسله مکشا خـدا را دو سه روزي؛
در حسرت، آغوش تـو جانم بلب آمـد،
بکشا ز هم آن بند قبا را دو سه روزي؛
مشتاق لقاي تـو ام اي ماه، دل افروز،
کم پوش ز من روي دلا را دو سه روزي؛

خستي دل ”آزاد“ ز بـيـدادِ تغافل،
ره داد بنا ناز و ادا را دو سه روزي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ز چه رو تو اي پري‌رو ز برم رميده باشي،
چه شود اگر زماني بمن آرميده باشي!
بتو شمع گر ز دعوي بزبان درازي آيد،
بسرت كه جاي دارد سرت از بريده باشي!
ز تو اي صبا به رشكم چو روي بكوي يارم،
كه مباد خواب باشد تو بررو وزيده باشي!
همه شب بناله بستم ره خواب مرغ و ماهي،
تو هم از زبان مردم خبري شنيده باشي!
چه خوش است يا رب آندم كه به رغم دشمنانم،
تو بدوستيء خويشم ز همه گزيده باشي!
بدرت رقيب بدخو چه ستم نموده بامان،
كه كسي نه كرد باكس تو هم اش شنيده باشي!

چه كني ستم بر "آزاد" كه ز روي صدق باطن،
بوفاي او غلامي نه بزر خريده باشي!

اي از جمال عارضت در رشك ماه و مشتري،
وز جلوهء تاب رخت بي تاب مهر خاوري!
آئينهء شمس الضحي يا شعشهء بدر الدجي،
يا مطلع صبح صفا يا روي زيبا آن پري!
گيسو برو آويختي شب را بروز آميختي،
غوغا بخلق انگيختي زين شيوهء جادوگري!
خوبان بكويت خاك ره سيما بخاكت سوده مهه،
در حسن خوبي بي شبهه از خوبرويان بهتري!
ماني ترا بيند اگر اي لعبت چين يك نظر،
ماند ز حيرت بيخبر شرمنده از صورت گري!

در انتظار سيمبر "آزاد" را خون شد جگر،
در پيش نمي آري گذر جانان چه ظالم برتري!

هان اي نسيم صبح بكوي كه ميروي؟
داري بجيب مشك بسوي كه ميروي؟

سر تا بپا لرزه گرفتست در تنت،
ای آفتاب، روي بروي که میروي؟
دادي بناي خانهء مردم بزير آب،
اي سيل، اشک باز بسوي که ميروي؟
آتش بجان خشک و تر افتاده از دمت،
اي سرو ناز بر لب، جوي که ميروي؟
"آزاد" سالها ست که دل رفت از برت؛
اکنون بگو سراغ به سوي که ميروي؟

مخزن سر شد خدا جز خاطر، آگاه نيست،
ور نه هر دل را که مي بيني ازو گمراه نيست،
بندهء جور، تو ام لطفت نمي خواهم دگر،
ز آنکه آن دائم بود اين گاه هست وگاه نيست؛
ناوک، خونخوار، مژگان، درازش را نگر،
کش بقربان، دلم دستم، عمل کوتاه نيست؛
بسکه باريک است آن موي ميان، فکر، مرا
باوجود، مُوشگافيها برازش راه نيست؛
دل ز مستي بر زنخدان، تو گردد هر زمان،
وه چه مستت اينکه هيچش بيم و باک از ماه نيست؛
هر چه ميخواهد دلت از فيض، لطف حق بخواه،
هيچ منع، کامجوئيها درين درگاه نيست؛
هرکه چون "آزاد" رخسار تو دارد در نگاه،
چشم جانش را نظر بر روي مهر و ماه نيست.

چنين که عارض، زيباي يار گلرنگ است!
چه جاي گل که گلستان بروي او تنگ است!
گهي بناز برد دل ز من گهي ز ادا،
مدام چشم ترا کار مکر و نيرنگ است؛
ميان، سبزهء خط، تو خال، مشکينت،
فتاده حبهء افيون بکامهء بنگ است؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نمي شود دل، عاشق شود بصبر قريب،
ز عشق و صبر و مسافت هزار فرسنگ است؛
ز رشک جان ببدن ميدرد گريبانم،
تنت گرفته قبا بسکه در بغل تنگ است؛
نگاه دار دل، خويش را اي ”آزاد“،
که دلربا بُت من شوخ ظالم و شنگ است(١).

[”مهراڻ“، اونهارو- ١٩٥٥ع]

(١) هي جملي ٣٤ غزل، ”محک خسرويءَ“ تان ورتل آهن: هي مجموعو همطرح غزلن جو انتخاب آهي، ۽ فارسيءَ جي مشهور ايراني ۽ هندي شاعرن کان سواءِ، مير ڪرم علي، مير مراد علي، مخدوم نور محمد ٻرڪاڻي، عظيم الدين ٺٽوي، صابر علي ٺٽوي، ”مائل“ ٺٽوي ۽ ولي محمد لغاري وغيره به هن انتخاب جي بزم ۾ شامل آهن: هي ڪتاب مير ڪرم علي خان جي فرمائش تي مرتب ڪيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخوند محمد بچل "انور"

ٽالپرن جي پوئين دور جو فارسي گو شاعر

ٽالپر حڪمرانن جي غير معمولي علمي سرپرستيءَ ۽ شعر سخن سان سندن غير فاني ذوق ۽ شوق، سنڌ اندر جيڪي فارسي گو شاعر پيدا ڪيا، آخوند محمد بچل "انور" به انهن مان هڪ هو.

مير نصيرخان بن مير مراد علي خان، پنهنجي ڀاءُ مير نورمحمد خان جي انتقال (١٨٤٠ع/١٢٥٥هه) بعد، سنڌ جي تخت ۽ تاج جو وارث ٿي، سرير آراي سلطنت ٿيو. آخوند محمد بچل، مير نصيرخان جو استاد هو. جڏهن مير صاحب تخت جو مالڪ ۽ مختار ٿيو، تہ "استاد" ڦري "مشيرڪار ۽ معتمد" ٿيو. خط و ڪتابت جو دفتر بہ سندس نگرانيءَ ۾ ڏنو ويو، ۽ شاهي مُهر بردار بہ پاڻ ئي ٿيو. سرڪاري لکپڙهون، ۽ حڪومت جا نازڪ سياسي ۽ اهم مخفي مراسلا، آخوند صاحب پاڻ لکندو هو.

مير صاحب جي ابتدائي دؤر ۾، جيڪي سياسي خواه ملڪي معاملا ٿيا، انهن سڀني ۾ هن باتدبير ۽ دانشمند مشير جي راءِ کي وڏو وزن ڏنو ويندو هو. اهڙيءَ طرح ٽالپرن جي خانداني معاملات ۾ بہ آخوند صاحب کي ڪافي دخل رهندو هو. مير نصيرخان جي تخت نشينيءَ کان پوءِ، مير نورمحمد خان جي ٻن فرزندن، مير شهداد خان ۽ مير حسين علي خان، جي وچ ۾ سخت نفاق پيدا ٿي پيو، ۽ ذري گهٽ معاملو وڃي تير ۽ تلوار تائين پهتو، ليڪن آخوند صاحب ڪوشش ۽ تدبير سان ميجر جنرل آئوٽرام کي وچ ۾ وجهي، ٻنهي شهزادن جي وچ ۾ صلح صفائي ڪرائي، حڪمران گهراڻي کي خانداني خونريزيءَ کان بچائي ورتو.

مير نصيرخان ۽ انگريزن جي وچ ۾ جڏهن آخري عهد نامون ٿيڻ لڳو، اُن وقت سڀئي مير مخالف ٿي بيٺا، ۽ مير نصيرخان تي زور آندائون تہ معاهدي تي دستخط نہ ڪري. آخوند صاحب جون اکيون انگريزن جي قوت، ارادن، ۽ مخالفت جي نتيجن کي ڏسي چڪيون هيون، تنهنڪري باوجود سخت مخالفت جي بہ آخوند صاحب مير نصيرخان کي اهائي صلاح ڏني تہ 'هو ضرور معاهدو ڪري، ورنہ حڪومت خواه ملڪ لاءِ سخت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خطرو پيدا ٿيندو. ابتدائي غلطين ۽ رواداريءَ سبب ملڪ تي اقتصادي، تجارتي خواهه فوجي قبضو انگريزن جو ٿي چڪو هو، تنهنڪري هن وقت منهن ـ موڙ ڪرڻ سبب ملڪ به هٿان ويندو ۽ حڪمراني به بچي ڪانه سگهندي.'

آخوند جي راءِ بلڪل صحيح هئي، ليڪن ٽالپر همٿ ڪان هيٺ ڪونه لٿا، ۽ مير نصيرخان مجبور ٿي انڪار ڪيو. نتيجو اهو ئي نڪتو، جيڪو آخوند جي اکين ڏٺو هو. يعني نه حڪومت رهي نه ملڪ بچي سگهيو. اگرچ حڪومت ٽالپرن جي هٿان وڃڻي هئي، ليڪن معاهدي تي دستخط ڪرڻ سبب، ۽ تدبير ۽ دانشمنديءَ کان ڪم وٺڻ سان، آخوند صاحب جو خيال هو ته شايد زندگيءَ جا به ٽي سال پيا به ٽالپرن جي حڪومت کي ملي وڃن ها.

آخوند محمد بچل متيارن جي آخوندن مان هو. سندس والد جو نالو آخوند محمد صالح هو. فارسيءَ ۽ عربيءَ جو ماهر، ۽ ديني دنيوي علمن ۾ يگانو هو. شعر و سخن جو شوقين ۽ فن انشا ۾ استاد هو. انشا جي مهارت سبب ٿي مير نصير خان سيپٽي اهم ۽ نازڪ مراسلا ڪانئس لکرائيندو هو. آخوند صاحب جو بياض اسان جي سامهون آهي: ان ۾ انهن سيني اميرن ۽ وزيرن، ديسين خواهه پرديسين لاءِ مخصوص عبارتون ياد داشت طور آخوند صاحب لکي ڇڏيون آهن، جن سان ٽالپر دربار جي، وقت به وقت، خط و ڪتابت ٿيندي رهندي هئي. هر هڪ امير لاءِ جدا جدا عبارت، مڪتوب اليه جي مخصوص حيثيت کي نظر ۾ رکي، مقرر ڪئي ويئي هئي. آخوند صاحب اهي عبارتون اُن وقت ته فقط پنهنجي ياد داشت لاءِ بياض ۾ لکي ڇڏيون، ليڪن هن وقت اسان لاءِ اهي تاريخي دستاويز جي حيثيت رکن ٿيون. انهن جي ذريعي معلوم ٿئي ٿو ته ميرن جي ڪنهن ڪنهن سان خط وڪتاب هئي؛ ۽ انهن سان سندن ربط ضبط ۽ تعلقات جي ڪهڙي نوعيت هئي، عبارتن جي طور طريقي مان ڳجهيءَ حد تائين اسان کي معلوم ٿي سگهي ٿي. مثلاً قلات جي واليءَ لاءِ هيءَ عبارت مخصوص هئي:

"ـــ وجود مسعود عاقبت محمود، عالي جاه رفعت جائگاه، شوڪت و حشمت دستگاه، امير الامراء العظام، اسوة الڪبراء الفخام، خاني عظيم الشاني، مقرب الخاقاني، اخوي مڪاني، عضد دولت، امير محمد محراب خان، غالب جنگ بهادر، سلمه القادر".

پنجاب جي حاڪم مهاراجا رنجيت سنگهه ڏانهن هيئين عبارت لکي ويندي هئي:

"ـ حديقهء دولت و ڪامراني، مهاراجا صاحب، مهربان عظيم الشان عطوفت و الطاف نشان، مجموعء خوبيهاي بيڪران، اميدگاه دوستان، خالصه رنجيت سنگهه بهادر سلمه القادر"ـ

بهاولپور جي نواب کي خط و ڪتابت ۾ هن طرح مخاطب ڪيو ويندو هو:

"ـ حديقهء دولت و ڪامراني، عالي جاه رفيع جائگاه، حشمت و شوڪت دستگاه، عمدة الخوانين العظام، اسوة الڪبراء الفخام، خان صاحب مهربان عطوفت و الطاف نشان، رڪن الدوله، محمد بهاول خان، نصرت جنگ بهادر، سلمه القادر"ـ

عبارتن جي يادداشت مان معلوم ٿئي ٿو ته هيئين انگريزن سان ميرن جي خط و ڪتابت هلندي هئي:

سر هنري پاٽنجر، مسٽر ويٽ، مسٽر منٽوره، مسٽر ميڪسن، ڪپتان رڪ، چارلس (ڏاڍيدار باهڙ مير)، سر اليگزانڊر برنس، مسٽر واٽن، ولمر اسٽوڪ، فارڪس صاحب، ۽ اسامبر صاحب. سر پاٽنجر ڏانهن هيئين عبارت لکي ويندي هئي:

"ـ عالي جاه رفيع جائگاه، شهامت و بسالت دستگاه، اُبهت و مُڪنت انتباه، دوستي و مودت آگاه، ڪرنيل هنري پاٽنجر صاحب بهادر، سلمه القادر"ـ

بمبئيءَ جي گورنر لاءِ هيئين عبارت مقرر هئي:

"ـ حديقهء دولت و ڪامراني، عالي جاه رفيع جائگاه، حشمت و اجلال دستگاه، عظمت و اقبال همراه، امير الامراء العظام، اسوة الڪبراء الفخام، رفيع المڪان عظيم الشان هنرابل ...... گورنر صاحب بهادر سلمه القادر"ـ

عبارتن جي يادداشتن مان هيئين اميرن ۽ وقت جي مقتدر هستين جا نالا اسان کي ملن ٿا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عضد دوله امير محمد محراب خان براهوئي غالب جنگ، نواب سردار دوست محمد خان غازي بهادر (واليء ڪابل)، نواب محمد بهاول خان نصرت جنگ بهادر (بهاولپور)، نواب عبدالرحمان خان سدوزئي، سردار يارمحمد خان (وزير شاهزاده ڪامران)، خان فتح محمد خان (ساڪن پنج تاره)، ڄام احمد خان، محمد خان رند، ڄام ميرخان (لاسي)، داد محمد خان براهوئي، حڪيم عزيزالدين (وزيراعظم پنجاب)، مير محمد شاهنواز خان بهادر، مرزا حضوري خان، آخوند فتح محمد، آخوند محمد صديق، نورمحمد قلاتي، قاضي محمد جُمع خان، مرزا عبدالسميع منشي بداشي، حاجي خان ڪاڪڙ، مخدوم نظام الدين سرهندي، محمد امين خان، مخدوم صاحب الدين صاحب، ملا نصيرالله خان، محمود خان بيات، ۽ آخوند عبدالرشيد.

پنجاب جي سک اميرن مان هيٺين صاحبن سان مير صاحبن جي لکپڙهه هئي: مهاراج رنجيت سنگ، جمعدار خوشحال سنگ، خالصه فتح سنگ، راءِ رام سنگ، گوبند سنگ، خالصه ڪڙڪ سنگ، خالصه شيرسنگ، لعل سنگ، راجا ڌيان سنگ، ديوان ساونڻ مل (ناظم ملتان)، راول سنگ بهادر، ۽ ٺاڪر پوپٽ سنگ؛ (پوپان ۾ صاحب غالباً جوڌپور جا راجپوت راڻا هئا).

آخوند صاحب جا حالات: آخوند محمد بچل جا مفصل حالات معلوم ٿي ڪونه ٿا سگهن. پنهنجي بياض جي آخر ۾ هن پنهنجي ٻن پٽن جي تولد جون تاريخون لکيون آهن ته ”۳، محرم ۱۲٧٤هه، سومر ڏينهن، ٧ بجي، ميان عبدالله ڄائو؛ ۽ ۱۹ ربيع الاول ۱۲٧٧، جمعي ڏينهن، ٤ بجي، ڏينهن جو ميان غلام رسول جو تولد ٿيو.“

آخوند صاحب جو پير طريقت مولانا شاهه عبدالقيوم خلف شاهه فضل الله نقشبندي هو، جنهن جي وصال تي هن هڪ طويل مرثيو چيو آهي:

تعالي الله عجب مرشد مڪمل، مريدان را زهي مولا و مخدوم!
چو”انور“جست سالش گفت هاتف، ”نصيب او الاهي فضل قيوم“_
سنه ۱۲٧۱ هه

مير نصيرخان جو لاڙو تشعيت ڏانهن هو، تنهنڪري آخوند صاحب عام دستور مطابق حضرت علي ڪرم الله وجهه جو اسم مبارڪ ۽ امامن سڳورن جا نالا بار بار پنهنجي شعر ۾ آندا آهن، ليڪن پاڻ نقشبندي طريقي جو پيروڪار ۽ حضرت محبوب سبحاني شيخ عبدالقادر جيلانيءَ جو سخت معتقد هو _ هڪ طويل مدح سندس شان ۾ تصنيف ڪيل بياض ۾ موجود آهي، جيڪا شاهه عبدالباقيءَ سرهنديءَ جي تتبع تي آخوند صاحب چئي آهي. ان مدح مان ڪجهه بند هيٺ ڏجن ٿا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آنکه باشد آستانش برتر از عرشِ برین،
جبه سائي آن همه کر" و بیان و حورِ عین،
هر یکي از صدقِ دل بر مسند اش ساید جبین،
چون چنین دارم شهنشه چیست غم از آن و این:
مـن سگِ درگاهِ عبدالقادرِ جیلانیم.

نـور چشمِ مصطفا دلبند شـاهِ اولیـا،
قـدوهٔ آلِ نبي فـرزند حسن المجتبا،
لخت جـانِ حضرتِ خیرالنساء پارسا،
معدنِ فضل و کرامت مخزنِ جود و سخا:
مـن سگِ درگاهِ عبدالقادرِ جیلانیم.

قطب اقطابِ جهان و شهریارِ بي بـدل،
زبـدهٔ خاصانِ درگاهِ خداي لـم یزل،
دسـت پرورد دعـاي او اجابت از ازل،
مشکلم فرماید از لطف و کرم في الحال حل:
مـن سگِ درگاهِ عبدالقادرِ جیلانیم.

غـوثِ عـالم بیعدیل و بادشاهِ بي نظیر،
بیکسان را وارث و در ماندگان را دستگیر،
خاکپایش توتیاي چشمِ هر خورد و کبیر،
حکم او را جن و انسان و ملک فرمان پذیر:
مـن سگِ درگاهِ عبد القادرِ جیلانیم.

حبّذا محبوبِ سبحاني شهِ عـالي جناب،
قرة العینِ نبي نـور دو چشمِ بو تراب،
وه ز بحرِ "انما و هل آتا" در" خوشاب،
گلبنش از جوئبارِ اصطفا با رنگ و آب:
مـن سگِ درگـاهِ عبدالقادرِ جیلانیم.

والـيءِ ملکِ ولایـت فیض بخشِ اولیا،
مستفیض از حضرتِ او عـارفان و اتقیا،
مـحـرمِ سـر" الاهـي رازدارِ کبریـا،
افسرِ فـرقِ دو عالمِ تاجدارِ "قل کفا":
مـن سگِ درگاهِ عبدالقادرِ جیلانیم.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخوند صاحب هيٺين معاصر بزرگن ۽ دوستن جي وفات جون تاريخون لکيون آهن: پير احمد شاهه بدين وارو، ٥ جمادي الاول ١٢٢٦ھ جو انتقال ڪيو: آخوند صاحب هيٺيون قطعه تاريخ چيو:

مرشدِ دهر پير احمد شاهه، آن وحيدِ زمان ولي الله،
گوش کرد ارجعي الي ربک، زده در گلشنِ بقا خرگاه،
پنجم از مه جمادي الاول، سوي جنت قدم نهاده براه،
عالم از دردِ فرقتش گرديد، همدمِ صد هزار ناله و آه،
گفت "انور" بسالِ او، "سيد
هادي الخلق بود احمد شاه." - ١٢٢٦ھ

مخدوم محمد اڪرم نقشبنديءَ، ١٢٦٠ھ ۾ انتقال ڪيو: آخوند صاحب قطعو چيو:

اي دريغا محمد اکرم! مرشدِ عصر اکمل و اعلم!
درِّ درجِ ولايت و عرفان، بدر برجِ کمال و فضل و کرم؛
مستفيض اهل عالم از فيضش، فيضِ او فائضِ همه عالم؛
نقشبندي که نقش الا الله، بر دلِ سالکان نموده رقم؛
مرده را جان دمِ مسيحا داد، او دلِ مرده زنده کرده بدم؛
چون شنيد ارجعي الي ربک، سوي خلدِ برين نهاده قدم؛
شيونِ ماتمش ز روي زمين، بر فلک رفته از بني آدم؛
گفت "انور" بسال ترحيلش، "واي فيضِ محمدِ اکرم"-١٢٦٠ھ

مخدوم ولي محمد پٽني، هالن جي مشهور پٽني خاندان جو همه صفت موصوف فرد هو؛ ١٢٥٩ھ ۾ فوت ٿيو: آخوند صاحب هن طرح تاريخ ڪئي:

وليٌ محمد گلِ باغِ عرفان، زهي عالم و عامل و ماه سيما؛
ازين دار شد عازمِ ملک هستي، زهيٌ قديم ارجمي يافت ايما؛
قدم چون بفردوسِ اعلي نهاده، ز رضوان ندا آمدش کن مقيما؛
شده نوحه گر عالمي در عزايش، بگفتند وا حسرتا وا يتيما!
چو"انور"طاب کرد سالش زهاتف، بگفت "اِنهٗ فازَ فوزا عظيما."

١٢٥٩ھ

آخوند صاحب جي بياض ۾ اسان کي هجويه اشعار به مليا آهن. معلوم ٿئي ٿو ته آخوند صاحب ۽ سندس ڀائرن ۽ عزيزن جي وچ ۾ ملڪيت تي تڪرار هو. مٽيارن ۾ سندس باغ هئا، جايون هيون ۽ زرعي زمين سندس ملڪ هئي، جنهن تي سندس ڀاءُ قبضو ڪيو هو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ مخالف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏر لاءِ، جن سنڌس پاڻ جي مدد ڪئي، آخوند صاحب هجوگوئيءَ جو حربو استعمال ڪيو. معلوم ٿئي ٿو ته باقر ۽ گدو (؟) سنڌس به مخالف هئا، جن جي معزوليءَ تي آخوند صاحب خوش ٿي فرمايو:

در فگند ازگردشِ دولابِ چرخ، 'باقر' اندر رشتهءِ 'گدو' گره؛
سالِ عزلِ او چو جستم از خرد، گفت هاتف "رفت او در قعر چه."

١٢٦٩هه

گدوءَ جي معزوليءَ تي چوي ٿو:

برفته منصبِ 'گدو' که، حرفي نرفته غير رشوت برلبِ او،
چو سالِ عزلِ او جستم ز هاتف، بگفتا "بُد غروب کوکبِ او."

١٢٦٩هه

محمد بقا جو پٽ، انهيءَ جهڳڙي ۾ سنڌس سخت مخالف هو: هڪ طويل هجو ۾ چوي ٿو:

الاهي چه دين ست و آئين و کيش، که هستم ز 'پورِ بقا' سينه ريش،
چو ڪژدم زند هردم از ڪينه نيش، مرا مشکلي از وي آمد به پيش،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
که مزدور خوشدل کند کار بيش.

پاڙن ملڪيت تي جيڪو جهڳڙو پيدا ڪيو، اُن ۾ آخوند جي خلاف هُن شاهدي ڏني، جنهنڪري اسان جي شاعر کي سخت ذهني ڪوفت پهتي. چوي ٿو:

گلستان و مزروع و مالِ مرا، چو اخوانِ من غصب کرد از جفا،
گواه آمد او بهرِ اين ماجرا، نه شرم از رسول و نه خوف از خدا،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
که مزدور خوشدل کند کار بيش.

گرفته رهِ فتنه و کينه را، بدل داشته بغضِ ديرينه را،
هميخواند تقريرِ پارينه را، ز شنبه ندانسته آدينه را،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
که مزدور خوشدل کند کار بيش.

زنِ او که چون 'هند' مکّاره بود، بشوهر رهِ مکر و حيله نمود،
کزين کار مار است بسيار سود، ازين پس بہ آرام بايد غنود،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
که مزدور خوشدل کند کار بيش.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مر او را بخاطر رسيد اين خيال، کہ مملوکِ دختر شد اين ملک و مال،
چو داماد زين دار کرد انتقال، بود تُف بر ماؤ آل و عيال،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

ز بد گوهري پخت سوداي خام، نفهميد فرقِ حلال و حرام،
نخورده ز صهباي فرجام جام، شده راکبِ توسنِ بي لجام،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

ندانستم کاين گنج را مارها ست، درين وادي از خونِ دل پارها ست،
در اثناي اين ره بسي خارها ست، نہ هر سر سزاوار دستارها ست،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

پائرن جيڪا ڪيس تڪليف پهچائي، ۽ جيئن ڪيس آزاريائون، ان جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو:

شده غافل از اين کہ اخوانِ من، کہ کردند بقربان شان جان و تن،
چہ کردند با من ز ظلم و فتن، در آخر کنندش بگردن رسن،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

بباطل گواه گشتہ آن بدگمان، نترسيده از خالقِ اِنس و جان،
نہ فکري ز بدگوئيء مردمان، نہ انديشہ از لعن و طعنِ جهان،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

خدا و نبي را نباشد پسند، کزينسان بناحق گواهي دهند،
وبالِ قيامت بگردن نهند، چنين ملحدان را بدوزخ برند،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

مخالف شاهد کي بد دعا ڏيندي فرمائي ٿو:

الاهي بمن آنچہ کرد آن لئيم، تو داني کہ هستي بصير و عليم،
بفرماي او را بفکرِ جحيم، گرفتار بندِ عذابِ اليم،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ هن بند تي پنهنجي بددعا کي ختم ڪري ٿو:

کنون قصہ ”انور“ بکن مختصر، بـود منتقم داور دادگر،
کنند انتقامم ازين بد گهر، بسوزاند او را بہ نارِ سقر،
شده شاهدِ شوهرِ دُختِ خويش،
کہ مزدور خوشدل کند کار بيش.

پائنجي ٿو تہ محمد بقا جو پٽ، آخوند صاحب جي ڀاءُ جو سهرو هو، ۽ هن پنهنجي نياڻي جي طرف شاهدي ڏني، ڇاڪاڻ تہ آخوند صاحب جو مال متاع، باغ ۽ مزروع زمين سندس ڌيءُ جي گهر ۾ اچي. آخوند صاحب هر بند جي آخري شعر جو تڪرار ڪندي بيحد لطيف اشارو ڏنو آهي، يعني پنهنجي نياڻيءُ جي شاهدي، سهري هن ڪري ڏني تہ ”کہ مزدور خوشدل کند کار بيش!“ - ’مزور جي دل خوش ڪبي تہ محنت سٺي ڪندو‘: ”ڪار“ جو لفظ غور طلب آهي:

ملڪيت جي تڪرار، آخوند صاحب جي دل کي سخت صدمو پهچايو. هيءُ نازڪ دل شاعر، پيو ڇا تي ڪري سگهيو: شعر جي ذريعي هن پنهنجي ڏکن جي ڪهاڻي قلمبند ڪئي، ۽ دل کولي مخالفن، پائن، ۽ گواهن کي بددعائون ڏنيون، دل ناري آهي: هڪ طويل مسدس ۾ درگاهہ باري تعاليٰ ۾ باڏائيندي چوي ٿو:

دوش بودم سر بزانوي تفکر ز اضطراب،
و از تظلمهاي اخوان با دل خود در خطاب،
ناگهان از هاتفي آمد بگوشم اين جواب،
کاين دو مصرع، رابخوان گردد دعايت مستجاب:
يا الہ العالمين کن خانہء ظالم خراب،
انکہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

يا الاهي ديدم از دشمن اذيّت ها کثير،
من چگويم، هم عليمي هم سميعي هم بصير!
دستِ احسانت بود در ماندگان را دستگير،
داد من بستان ازين بيداد گر شومِ شرير:
يا الہ العالمين کن خانہء ظالم خراب،
انکہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

با من از مکر و حیل نرد دغا را باختہ،
مُهره ام در ششدر از تلبيس و ڪين انداختہ،
غافلم کرد و بيڪار خويشتن پرداختہ،
ابلقِ ظلم و ستم برمن يڪايڪ تاختہ:
يا الہ العالمين ڪن خانۂ ظالم خراب،
انڪہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

آنچہ برمن رفتہ زو هرگز نڪرده ڪس بڪس،
ميڪشم آزار زين غدار منحوسِ نجس،
تيز مي راند مجيدانِ جفاي من فرس،
يا خدا فرياد رس يا مصطفي فرياد رس!
يا الہ العالمين ڪن خانۂ ظالم خراب،
انڪہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب.

از وفور بيحيائي ڪرده با من ريش خند،
ميرساند از غرورم صد گزند اي خود پسند،
مشڪلم را حل“ فرما انتظارم تابچند،
در ڪمندِ قهرِ خود ڪن بند بندِ او ببند،
يا الہ العالمين ڪن خانۂ ظالم خراب،
انڪہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب.

هر زمان از جور او مي آيدم فرياد ياد،
دمبدم بر درگهت خواهم ازين بيداد داد،
بي نيازا از ڪرم ڪن خاطرِ ناشاد شاد،
بيخ و بنيادِ ستمگر يڪ قلم برباد باد!
يا الہ العالمين ڪن خانۂ ظالم خراب،
انڪہ ديدستم ز دست او بسي رنج و عذاب.

هيچگہ با من نگشت از غدر اين عيار يار،
مي نداند جز فريب و حيلہ اين مڪار ڪار،
پيشِ تو شام و سحر نالم بحال زار زار،
حڪم فرما و سرِ دشمن بفرقِ دار دار:
يا الہ العالمين ڪن خانۂ ظالم خراب،
انڪہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

از ميءِ رنجم دهد اين نحس بد فرجام جام،
يکدمم نبود غزالِ وحشيءِ آرام رام،
ساغرِ راحت عطا کن بر من از انعام عام،
شربتم ده تا کنم شيرين ز شهدِ کام کام:
يا الٰہ العالمين کن خانهء ظالم خراب،
انکہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

پادشاها! غير لطفت نيست يار و ياورم،
داورا! ظلِ هماي فضلت افگن بر سرم،
چون توئي بيکس نواز از روي احسان و کرم،
گر مرا بنوازي از بحرِ عناياتت چہ کم!
يا الٰہ العالمين کن خانهء ظالم خراب،
انکہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

بينوا و بيکس و مظلوم و زارم يا الٰہ
صبح و شام اندر حريمِ حضرتِ تو داد خواه،
بيکسان را کس توئي و بي پناهان را پناه،
بر منِ مسکين و عاجز بر کشا از غيب راه!
يا الٰہ العالمين کن خانهء ظالم خراب،
انکہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

گر دري بر بندي از حکمت کشاي صد دگر،
جز درِ خويشم خدايا بر درِ ديگر مبر،
قلبِ خود خواهم شود ز اکسيرِ الطافِ تو زر،
باشم از جود و عطايت کامياب و بهرور:
يا الٰہ العالمين کن خانهء ظالم خراب،
انکہ ديدستم ز دستِ او بسي رنج و عذاب!

انهيءَ طويل مناجات ۾ آخوند صاحب انهيءَ رنگ جا اچا ٻہ ڪيترا بند لکيا آهن. ٻي هڪ مناجات، حضور سرور ڪائنات جي حضور لاءِ لکي ٿو، ۽ ان ۾ ٻہ پنهنجي دشمن تي چوهہ چنبڙيندي پنهنجي لاءِ داد طلب ڪري ٿو: پهريون بند آهي:

اي درِ صفتت صلواة خوانم، صلواتِ تو راحتِ روانم،
مسکين و ضعيف و ناتوانم، مأمنّ بجز از درت ندانم:
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاه رسل بہ بخش امانم!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خورشيد سپهرِ "إنّمائي" "لولاک" مخاطب از خدائي،
شاها بدرت کنم گدائي، دانم که تو درد را دوائي؛
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

شاها بدرِ تو داد خواهم، از تست حمايت و پناهم،
رفته بفلک فغان و آهم، جز لطفِ تو نيست روي و راهم!
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

انهيءَ تمهيد بعد اصل مطلب عرض ڪندي چوي ٿو:

بوجهل خصائلي سيه رو، کلّه چو کدو سرش بلا مو،
بد هيئت و بدسرشت و بد خو، با من ز جفا شده جفا جو؛
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

غصبيد ز من حدائق و کاشت، و از مال و متاع هيچ نگذاشت،
مملوکِ من آنچه بود، برداشت، از کبر مرا حقير پنداشت؛
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

من عاجزم و نحيف و بدکس، او تشنه بخونِ من چو کرگس،
فرياد رسم تو باشي و بس، رحمي بکن و به داد من رس!
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

از کينه کند هر آنچه با من، دشمن نکند به هيچ دشمن،
بنياد بدش ز بيخ بر کن، در فکر جهنمش در آفگن!
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

اي شاه سريرِ ملکِ سرمد، شاهنشهِ مرسلان محمّد!
جورش بگذشته بر من از حد، مقهور کنش بحالتِ بد؛
از دستِ مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر لحظه به بينم از وي آزار، هر دم نهدم دراه صد خار،
اي شاهِ جهان شفيعِ ابرار، در پيشِ خلائقش کني خوار؛
از دست مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

اي سيد و سرورِ سرافراز، صعوه بحمايتت شود باز،
از معجزه رايتي برافراز، بيخ و بُن غاصبم براندار!
از دست مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

آخري بند ۾ فرمائي ٿو:

نالان بدرِ تو آمد "انور"، اين ظلم و جفا و جور بنگر،
شد حکمِ تو حکمِ ربِ داور، فرياد رس اي شفيعِ محشر!
از دست مخنثي بجانم،
يا شاهِ رسل به بخش امانم!

اها مناجات، ١٤ تاريخ ١٢٦٦ھ جي تصنيف ٿيل آهي، ۽ اهو ئي زمانو هو جنهن ۾ آخوند صاحب عزيزن جي جهڳڙي ۾ بري؄ طرح ڦاٿو، ۽ جنهن جو ڪيس ايڏو ڊگهو رهيو، جو ان ڪان پوءِ سندس شاعريءَ جو رخ ۽ محور ئي بدلجي ويو. انهيءَ دؤر جي سندس بي هڪ ڊگهي نظم آهي، جنهن ۾ زماني جي ناسازي، يارن جي بيوفائي، ۽ پنهنجي حالت زار جو روئڻو رُنو ويو آهي. شروعات ۾ لکي ٿو ته "هڪ ڏينهن صبح جو سوير يارن جي مظالمن جي ياد دل تي تري آئي. دل وندرائڻ خاطر ٻاهر نڪري باغ ۾ هليو ويس:

"اِستَمِعُوا يا فَريق جِيرُاني! شرح حالات ظلم اخواني،
سحر از غصه و پريشاني، خاطرم خواست سيرِ بستاني،
تا مگر لحظهٔ بر آسايد، دل بنظّارهٔ گلستاني،
در نهادم قدم بصحنِ چمن، لب بذکرِ ثناي رحماني."

باغ جي تعريف ڪندي لکي ٿو:

هر طرف نهرهاى آبِ روان، همچو انهار باغ رضواني،
هر طرف بلبلي بشاخِ گلي، بود در نغمه و خوش الحاني،
بر سرِ شاخِ سرو هر جانب، قمريءِ مست در پَرّ افشاني،
شده نسرين و سنبل و سوسن، نزهتِ صفحهٔ خياباني،
گشت از فرطِ عطر لخلخهِ سائي، بمشامم شميمِ ريحاني.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باغ جا اهي نظارا شاعر جي دل تي خاص اثر ڪن ٿا. تفريح ۽ روح جي ورونهن ته ڪانه ٿي، الٽو کيس پنهنجو باغ ۽ بستان اچي ياد پيو، ۽ باد صبا هٿ، مٽيارن جي شهر ۾ پنهنجي ڀاءُ ڏانهن، جنهن سندس باغ هضم ڪري ڇڏيو هو، نياپا ۽ سهاپا ڇورائي ٿو موڪلي:

بادم آمـــد ازان گل و گلزار، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کہ شده غصب جورِ اخواني؛
با صبا کردم از عتاب خطاب، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کہ ”تـو همراز خيلِ رنداني؛
بگذري گـر بشهر متعلوي، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ خدمتي دارم ار تـــو بتواني،
چہ شود گر بري پيام مـرا، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بسوي آن بـــرادرِ جـــاني!
آنکہ ببريد ز اخوت و اخوان، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بـهـر حطام دنياي فـــاني؛
نام او گر بري بر آبِ روان، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ در زمـــان ايستد ز جـرياني؛
’يُعرف المُجرِمون بسيمهُم‘، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ هست مـردي سياه پيشاني؛
طمع آمـــوز اشعثِ طمّاع، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ مُبخل و ممسکي است لاثاني.“

پوين ٽن شعرن ۾ ڀاءُ جي طبيعت ۽ فطرت، صورت ۽ سيرت جي عڪاسي ڪري ٿو - ’لالچ، طمع ۽ هيچ ۾ اشعث طالع جو به استاد لڳي؛ سندس نالو وهندڙ پاڻيءَ اڳيان جيڪڏهن وٺبو، ته هوند هڪوار اهو به وهڪرو ڇڏي بيهجي ويندو!‘ انهن خصلتن بيان ڪرڻ بعد ۽ نشانن پارن پتن ڏيڻ کان پوءِ هي نياپو ڏئيس ٿو:

”باز گويش پس از سلام از من، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ گـر بـــراهِ مـروتش داني،
کہ ’جذ ركن ز رنج خاطرِ من، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ تـــا دلم را دگـر مرنجاني؛
چہ بتدي با تو کرده اماي دوست، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کہ مرا ســـر گروهِ خصماني!
منم آن کـــت بناز پروردم، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کردمت جـان و دل بقرباني؛
تـو بمن آنچہ کردهء، ننمود ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بـــا اخ ابنـاي پيرِ کنعاني؛
طبل تـا کي زنـم بزيرِ گليم، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ چيست در پـرده رازِ پنهاني!
غصب کردي ز من حدائق و زرع، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ نخل بي شرمي از چہ بنشاني!
من گذارم بمحنت و عسرت، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بـــا کمالِ جـفـاي دوراني؛
تو بناز و نعيم و عيش و نشاط، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ متـمـتع ز بـــاغ و بستاني؛
رنج صد بـار به ازين راحت، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ مرگ بهتر ازين تـــن آساني؛
گہ فريبم دهي بوعدهء کذب، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ گـاه در فکر مکر و دستاني؛
گہ بگوئي کہ ما غلام توئيم، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ کہ ز جدّ و پدر سخن راني؛
داري از من دريغ مشت گياه، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ چہ دهم شرح سيب و رمّاني؛
حيف صد حيف بر چنين پسري، ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ لعنِ حق بر چنين پدر خواني!‘“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاءُ جي ڪارستانيءَ جي اشارن ڏي اشارن ۾ پوري شرح ڪري ويو آهي. آخوند صاحب، پاءُ کي ناز ۽ نعم سان پاڻ پالي وڏو ڪيو هو؛ سموري زندگيءَ ۾ ڪا به بڇڙائي يا بدي پاءُ سان ڪانه ڪئي هئائين؛ ليڪن هُو احسان فراموش، يعقوب جي پٽن جهڙي حضرت يوسف سان ڪئي، ان ڪان به وڌيڪ ڪري چڪو؛ سڄي جائداد غصب ڪري ويهي رهيو. پاڻ عيش عشرت ۾ گذارڻ لڳو ۽ آخوند تڪليف ۽ عسرت ۾ بسر ڪندو رهيو؛ مال متاع، باغ بستان هضم ڪري وڃڻ کان پوءِ به هو دغاباز کيس ڪوڙا دم دلاسا ڏيندو رهيو، ۽ آخوند صاحب کي پيءُ ڏاڏو ڪوٺيندو ۽ سندس تنگ ڪيندو رهيو. اڳتي هلي آخوند صاحب کيس خطاب ڪندي چوي ٿو:

مــــن گرفتم بظاهرِ احــوال، ڪہ تـــو قاري نبــّصِ قراني؛
ڪي نوشت است درڪلامِ مجيد، غصبِ امـوال اهـلِ ايماني؟
غصبِ حقّ ِ بـرادرِ مـومن، ڪفر و شرڪ است وجهل و ناداني؛
غصبِ حقّ ِ بـرادرِ مؤمـن، ڪار بوجهلي اسـت و مرواني؛
غصبِ حقّ ِ بـرادرِ مؤمـن، بـــاشـد از شيوهاي شيطاني؛
تو بعقل و ڪمال و فضل و هنر، در گمانــي ڪہ بـــہ ز لقماني!
قول سعدي مگر ز يادت رفت، بشنو از مــن اگر بہ نسياني؛
"گر تو قران بدين نمط خواني، ببـــري رونــــقِ مسلمانـي!"

دنيا جي بي وفائيءَ جا مثال بيان ڪندي فرمائي ٿو:

پدرِ مـــا چو رفــت از دنيا، آنچہ بـــا خويش برد ميداني؛
شــد ڪجا ڪيقباد و ڪيڪاؤس، شـــد ڪجا شــوڪت سليماني!
شــــد سڪندر ڪجا ڪجا دارا، شــد ڪجا ڪــرّ و فــرّ قا آني!
شد ڪجا خسرو و ڪجا فغفور، شــد ڪجا آن شــڪوهِ خاقاني!
شد ڪجا رستم و ڪجا شد زال، شــد ڪجا ســام ڪــو نريماني!
شد ڪجا گــرشپ و ڪجا آنرط، شــاه ڪــو رنــگ زابلستاني!
شد ڪجا گيو و شد ڪجا گودرز، شــد ڪجا قــوتِ قــزل خاني!
شد ڪجا طوس و بهمن و نوذر، شــد ڪجا حملہ هــاي هــوماني!
چہ شد اسفنديار روئين تــن، چہ شــد استيزه هــاي آرتـاني!
شده قارون ڪجا، ڪجا فرعون، شــد ڪجا حيلہ هــاي هــاماني!
اين چنين تــا بہ آدم و حـوّا، رفت هــر يڪ براهِ سلطاني!
زين جهان جز ڪفن نبرده ڪسي، و آنهم از باشد ار حق ارزاني!

انهن سڀني بادشاهن جي رفتني ۽ گذشتنيءَ جا مثال ڏيئي پاڻ کي چوي ٿو:

تو هم اي غرّه در سراي سپنج، چند روزي غريب و مهماني؛
آخر از دهر رخت بربندي، بيگمان تن دهي بعُرياني؛
چار لاچار زين جهان بروي، گرچه تا نفخِ صور مي ماني؛
بعد مرگت کجا بکار آيد، آنچه اينجا تو غاصبِ آني!
غصب از نقطهء غضب گردد، مي نترسي ز قهرِ يزداني!

کيس شرمائيندي چوي ٿو:

خوب شد آنچه کردي اي ظالم، کن دگر نيز هر چه خواهاني!
بگذرد بر من و تو، اين دوران، رنج و راحت رسد بپاياني؛
عاقبت اين جفا و جورو ستم، ندهد سود غيرِ خسراني؛
کارت افتد بواحد قهّار، تاکي اين مکر و غدر و دکراني؛
شرم کن از خداي خود آخر، گبر و ترسا نهء، مسلماني!
گر نچيدم گلي ازين گلشن، نبودم هيچ زان پشيماني؛
من گذشتيم ازين گل و گلزار، گل و گلزار بر تو ارزاني!

باد صبا هٿ انهيءَ قسم جا درد ناڪ نياپا ۽ سنيها، پيغام ۽ پيام، ڏک ۽ ڏوراپا، پنهنجي ظالم پاڻ ڏي چورائي، آخر ۾ بادشاهه پير دستگير جي حضور ۾ هيئنءَ ربت داد خواهي ۽ دادرسيءَ لاءِ دانهون ٿو ڪري:

بردم داد خواه از دستت، جم سائي جنابِ جيلاني:
پيرِ ما مير شاه محي الدّين، قطبِ اقطاب غوثِ صمداني؛
رهبرِ رهروانِ راهِ هدا، هاديءِ عارفانِ عرفاني؛
آن شهنشه که حکمِ او نافذ، بر همه خلق جن و انساني؛
آنکه کرّ و بيان بعجز و ادب، بر در او نهاده پيشاني؛
آنکه آرد بشارتش ز فلک، متلک از بهرِ مشکل آساني؛
آنکه شاهان و خسروانِ جهان، بر درش مفتخر بدرباني؛
آنکه درويش درگهِ او را ست، شوکت و حشمتِ سليماني؛
آنکه شد خاک مرقدِ پاکش، خوشتر از سرمهء صفاهاني؛
آنکه هرگز سگِ درِ خود را، نگذارد برنج و حيراني؛
گويمش با هزار ناله و آه، که "تو دردِ مرا چو درماني؛
"سيّدا، سرورا، بدادم رس! تاکي اين انتظارِ نگراني؛
"بيخ و بنياد غاصبم برکن! خانمانش بده بويراني!
"مستغيث آمدم بدرگاهت، الغياث، اي حبيبِ سبحاني!"
حاليا قصه مختصر "النور"، کارساز است لطفِ رباني!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخوند صاحب جي بياض ۾ انهيءَ دردناڪ ڪهاڻيءَ جا اِترا ئي حصا ملن ٿا: خبر نہ آهي تہ سندس داد رسي، جنهن لاءِ هيتريون آهون ۽ دانهون ڪيون اٿائين، هن دنيا ۾ ٿي ٿي يا قصو وڃي روز قيامت تي بيٺو.

١٨٤٣ع (١٢٥٩هہ) ۾ سنڌ تي انگريزن جو قبضو ٿيو. آخوند صاحب جو ولي نعمت ۽ سنڌ جو والي مير نصيرخان ”جعفري“، فرنگين جي قيد ۾ ڪلڪتي هليو ويو: ٽالپري دربار جي ڏيئي اجهامڻ کان پوءِ انهيءَ شمع جا پروانا هيڏي هوڏي ٽڙي پکڙي ويا: انهيءَ ’سهاڳ‘ کسجڻ کان پوءِ ئي آخوند صاحب جي ملڪيت تي سندس پاڙن قبضو ڪيو. انگريزن اچڻ سان ماڻهن جي جائداد ۽ جاگيرن جي جانچ پڙتال ڪئي: انهيءَ دوران ۾ پاڻيچي تہ آخوند صاحب جا پاڙ، وجهہ وٺي سندس ملڪيت ڦٻائي، شاهديون گواهيون ڏياري، جيئن مٿين نظمن مان معلوم ٿئي ٿو، پنهنجي قبضي ۾ ڪري ويا. اهو معاملو سنڌ فتح ٿيڻ کان ٥-٦ سال پوءِ وقوع ۾ آيو. ١٢٦٦هہ (١٨٤٩ع) ۾ مٿيان نظم تصنيف ٿيل آهن. گدو وغيرهہ بہ سندس پاڙن جا مددگار ۽ آخوند صاحب جا مخالف هئا. انهيءَ ڪري ئي ١٢٦٩هہ ۾ جڏهن گدو معزول ٿيو، تڏهن آخوند صاحب تاريخي قطعو تصنيف ڪيو.

آخري زماني ۾ آخوند صاحب جي حيثيت ڪهڙي بہ ٿي هجي، ليڪن معلوم ٿئي ٿو تہ ٽالپري دؤر ۾ مال ملڪيت جي لحاظ کان صاحب حيثيت هو - باغ بستان، جايون عمارتون، زر ۽ زمينون، مطلب تہ ڪيس گهٽتو ئي ڪجهہ هو - اسان کي سندس بياض ۾ هڪ قطعو ملي ٿو، جيڪو هن پنهنجي مهمان سراءِ نهرائڻ جي سلسلي ۾ چيو آهي:

ساختم ”مهمان سرائي از پــيءِ متردّ“ دين،
کــرده ام نــذرِ جنابِ شهريارِ مرسلين:
تــا مــگر صاحبدلي در وي گيرد مقام،
مستجاب آيــد بــدرگــاهِ الہ العالمين.

آخوند محمد بچل ”انور“ ڪهڙي تصنيف يا تاليف ڪئي، ان جو اسان کي پتو پئجي ڪونہ ٿو سگهي. اسان وٽ سندس ذاتي بياض آهي، جنهن جي آخر ۾ مٿي ڄاڻايل نظم ۽ ٥٠-٦٠ غزل درج آهن. انهيءَ بياض کان سواءِ مير نصيرخان جي ”مثنوي مرزا صاحبان“ تي نثر ۾ سندس ديباچو ملي ٿو. ١٢٣٥هہ ۾ مير نصيرخان جڏهن قوهہ جوانيءَ ۾ هو، تڏهن کيس خيال ٿيو تہ ڪنهن لافاني عشق جو افسانو نظم ڪري. صلاح مشوري کان پوءِ، هن ”مرزا صاحبان“ جي قصي کي نظم ڪرڻ لاءِ چونڊيو. آخر،

مثنويءَ جي تڪميل ٿي، ۽ آخوند صاحب کي ان جي ديباچي لکڻ لاءِ چيو ويو. آخوند صاحب پاڻ فرمائي ٿو:

”اين قليل البضاعة ڪمترين غلامان درگاه عرش اشتباه، که از آبا و اجداد نمڪ پرورده اين خاندان عظيم الشان و دائم الاوقات به عتبه بوسي جناب ملائڪ ماب بسر بود و همواره بعنايات خسروانه جهان پناهي سرفراز....... بشرف ارشاد مسوده نويسي منظومات آن مشرف شده، و در عرض دو ماه باوجود اشتغال عبادات پروردگار که گاهي از دامني آن .... پرداخته اند، و مشاغل امور سلطنت و جهانباني و نشاط سير و شڪار که اڪثر خواهش خاطر فيض مظاهر حضور به فرغيت آن مصروف مي باشد، اتمام پذيرفته و بعد اختتام فرمان قضا جريان بسر بلندي اين خوشه چين خرمن اهل ڪمال بترتيب ديباچه آن شرف نفاذ يافته: لهذا حسب الامر جليل القدر اگرچه مواد .... خامه خود را شايان ديباچه نويسي مشڪ افشاني منظومات طبع زاد جهان پناهي نميداند؛ ليڪن بحڪم آنڪه ’هر عيب که سلطان به پسندد هنر است‘، سطري چند ثبت يافته.“

مثنوي مرزا صاحبان جو اهو نسخو ١٤ صفر ١٢٤٧هه (١٨٣١ع) جو لکيل آهي، ۽ هن وقت صاحبزادي مير نورمحمد خان جي ملڪ آهي.

آخوند صاحب جي بياض ۾ ١٢٧٧هه تائين جا سال ملن ٿا: آن ڪان پوءِ مرحوم ڪيستائين جيئرو هو، انهيءَ معلوم ڪرڻ لاءِ في الحال اسان وٽ ڪوبه ذريعو ڪونه آهي.

آخوند صاحب جو ذڪر مرزا قليچ بيگ جي ”قديم سنڌ“ ۾ نهايت نامڪمل ۽ مختصر ملي ٿو. ان کان پهريون Dry Leaves From Young Egypt ۾ ضمني حوالي طور آخوند صاحب جو نالو آيو آهي؛ يعني مياڻيءَ جي لڙائي ختم ٿيڻ کان پوءِ سر چارلس نيپئر جڏهن اچي حيدرآباد ۾ لٿو ۽ ٽالپر سنڌس ڪئمپ ۾ اچي نظربند ٿيا، ان وقت سر چارلس، مير نصيرخان ڏانهن ماڻهو موڪليو ته هو قلعو ڏسڻ گهري ٿو، تنهنڪري مير صاحب پنهنجا معتمد ماڻهو کيس ڏئي، جيڪي هلي قلعو ڏيکارين. مير نصيرخان، ديوان ميٺارام ۽ بهادر خدمتگار سان گڏ، آخوند محمد بچل کي به سر چارلس سان

موڪليو (٣٤٢). اهو واقعو ٢١ فيبروري ١٨٤٣ع جو آهي. سر چارلس ۽ سنڌس لشڪر قلعي ۾ گهڙڻ سان لٽ ڦر شروع ڪئي ۽ ڪروڙن جي ماڪيت انهيءَ ڏينهن لٽجي ويئي. اها سموري روئداد آخوند صاحب اکين سان ڏٺي هوندي؛ انهن حوالن کان پوءِ آخوند صاحب جي سوانح تي مخدوم محمد ابراهيم "خليل" ٺٽويءَ جي تذڪري "تڪمله مقالات الشعرا" ۾ هيٺين هڪ سٽ ملي ٿي:

"شيرين بيان رنگين تبيان آخوند محمد بچل 'انور' ساڪن متعلويست"- ص ٢٩.

مٿين حوالن کان وڌيڪ آخوند جي سوانح ۽ حالات تي اسان کي، باوجود ڪوشش جي، ٻيو ڪوبه مواد ملي نه سگهيو.

مير نصيرخان جلا وطنيءَ جي زماني ۾، آخوند صاحب سان ڪاڪتي مان خط و ڪتابت ڪندو هو. هن پنهنجي زوجه محترمه ديره سوم (حرم خاص) ڏانهن جيڪي خط لکيا آهن، انهن جو مجموعو اسان جي سامهون آهي. هڪ خط ۾ هي نوٽ ملي ٿو:

"رقعه بعاليقدر آخوند محمد بچل خان نوشته ام، شفقت فرموده بدستِ ديوان هوتچند در حيدرآباد باشد و يا در متعلوي باشد او را داده، آزاده بردر ديوري خواهد نشانيد که خوب است"- (٢٢٧).

'عاليقدر' جي لفظ مان اندازو ٿئي ٿو ته آخوند صاحب لاءِ سنڌ جي فرمانروا کي ڪيڏو قدر هو.

آخوند صاحب جيڪڏهن ڪو ديوان مرتب ڪيو هو ته اهو هن وقت ناپيد آهي. سنڌس بياض ۾ ٤٠-٥٠ غزل مان ٿا، جن جو انتخاب اسان هن هيٺ ڏيون ٿا (١):

جانا، قدم بمحفل ما گر نهي ز لطف،
افتد هماي! اوج سعادت بدام ما!!
شام و سحر ز هجرِ تو خونِ جگر خوريم،
بنگر چسان هميگذرد صبح و شام ما!
"انور" بجان بکوش بمدح خديو عصر،
مير نصيرخان شودِ عالي مقام ما!!

---

(١) آخوند صاحب سنڌي شعر به چيو آهي- چند مرثيا ۽ مدح شاه عبداللطيف رح، عزيزي مرزا گل حسن "احسن" ڪربلائي وٽ موجود آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خوش بود ذکرِ تو ترانهٔ ما، نغمهٔ بـــزمِ عـاشقانهٔ مـا؛
از قدوم تـو اي پري پيکر، رشکِ فردوس گشت خانهٔ مـا!

—— ——

عيد ست و بهار است شگفته گل و لاله،
سـاقي بفگن بـــادهٔ گلگون بـــه پياله!
از بسکه کنم گريه ز هجرانِ تـو چشمم،
مانند سحابي اسـت که مـي بـــارد ژاله.

—— ——

جانِ من در غم جدائيءِ تو، اشک من رفته رفته جيحون شد!

—— ——

کرده رنگين دستهاي خود ز خون عاشقان،
دلبران نامِ حنا شايد که بر خون بسته اند؛
نکته‌سنجانِ معـانـي بــر بياضِ آفـتاب،
بيت ابروي تـرا مرغوب مضمون بسته اند؛
”انور“ از چون و چرا هرگز مزن دم درجهان،
حل و عقد اين و آن بر حکمِ بيچون بسته اند.

—— ——

شکرِ خدا که باز شـد آن يار يار من،
آمد ز راه لطف چو جان درکنارِ من؛
گل ميکند ز رشک به تن جامه چاک چاک،
هـرگه شـــود چمان بچمن گلعذارِ من؛
همچون هـلال حلقهٔ چشمم رکاب شد،
شايد مگر ســـوار شـود شهسوارِ من؛
صبحم بيادِ روي تو، شامم بفکرِ زلف،
اينست اي ستمگر لـيـل و نهارِ من؛
سازم نثارِ مقدمِ تـــو نقد جان و دل،
آري گر اي بريـد پيامي ز يـارِ من.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هرچند که دارد بچمن نشو و نما گل،
از تابِ رخت آب شد از شرم و حیا گل؛
بخرام بصحنِ چمن اي رشکِ گلستان،
تا فرش براهِ تو کند بادِ صبا گل؛
اي کعبهٔ ابروي تو محراب نمازم،
شد قبلهٔ رخسار ترا قبله نما گل؛
با اين رخِ زيبا چو بگلزار درآئي،
از حسرتِ روي تو کند جامهٔ قبا گل؛
در رنگ و صفا گر زند از همسريت لاف،
بندم بکفِ پاي تو بر جاي حنا گل.

آن ماه ده و چار شب آمد بکنارم،
آيا چه خوش افتاد قراني بقريني!

ره و رسم وفا بخدا که زهي چه خوش است ز همچو توکج کلهي،
عجب است عجب ز شکوه شهي که گهي نگهي بگدا نکند!

چه خوش آن زمان که ز حالِ من خبري به بيخبري رسد،
ز فغان و نالهٔ زار من اثري به بي اثري رسد!
ز فراقت اي مهِ دلربا بدلم رسيد غم و جفا،
بکند مگر سببي خدا شبِ هجر را سحري رسد؛
تو بمصرِ حسن چو يوسفي چه شود بنام و قاصدي،
ز شميمِ پيرهنت اگر بصري به بي بصري رسد؛
به دو چشم و ابروي تو بتا ز خدا کنم طلب اين دعا،
که مباد بر رخ مهوشِ تو ز چشم بدنظري رسد!
دل غمکشيدهٔ عاشقان که سپند مجمرِ عشق شد،
حذري کني ز جفاي آن که ز دودِ آن فطري رسد؛
همه نقدِ جان بفداي او کند 'انور' از رهِ خرّمي،
اگر اي نگار به پيش او زبر تو نامهٔ بري رسد.

---

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مژدهٔ وصـل نکو بنده نواز، حرفِ جان بخشش بگو، بنده نواز،
ز انفعالِ قدِ رعنائيءِ تو سرو، پـا بگل بر لبِ جُو، بنده نواز.

—— ——

گـرفتي آشنا نــا آشنا را، بـريـدي ز آشـنـا اي بيمروت،
دلم در دام گيسوي تـو گشتي، اسيرِ صـد بـلا اي بيمروت.

—— ——

کي نمايد هـوسِ جنت و فردوس نعيم،
شد بر آن کو صنما برسرِ کُوي تو مقيم!
در غمِ هجرِ تـو گشتيم بصد درد نديم،
چه دهم شرح فراقت که عذابيست اليم؛
غير وصلت بـدلـم نيست تمناي دگـر،
بـر همين قول گواه اسـت خداوند عليم.

—— ——

عمر خود صرف نموديم بعشقِ تـو تمام،
شـــد فرامش مگرت خدمتِ ديرينهٔ ما،
”انـور“ از گردشِ ايـام ز حق ميطلبم،
که بخوبـي گـــذرد شنبهٔ و آدينهٔ ما.

—— ——

همي ترسم بناي خانهٔ مردم خراب آيـد،
چه نيسان دارد ابرِ ديدهاي اشکبارِ من؛
قدم را رنجه فرما يکدمک در ديده ام بنشين،
بـکن جــانـا تماشاي کنارِ جوئبارِ من.
کرم فرما و شادم کن بوصلِ خود، نميداني،
به اميدِ وصالِ تو سـر آمد روزگارِ من.

—— ——

بخواهم از سرِ کوي تـو رفتن، ليک ميترسم،
که همراهم نباشد دل چو من رختِ سفر بندم.
بدين خوبي و زيبائي که داري نيست کس، ورنه
دلِ خـــود از تـو برگيرم بدلدارِ دگر بندم.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کمربستي ز فرطِ بيوفائي بر جفاي من،
از آن غافل که من هم بر وفاي خود کمر بندم.

— —

مصحف روي تو بينم دمبدم از بهر آنکه،
تا مگر فالِ وصالي زين کتاب آيد برون.
لمعهٔ نُورِ رُخت آتش بجانش زد چنان،
کز کمالِ تاب آن از گل گلاب آيد برون.

— —

جلوهٔ سرو قدش چون ياد مي آيد مرا،
کي بياد از قامتِ شمشاد مي آيد مرا!
درخورِ فتراک او نبود چو صيدي لاغري،
لاغرم زان شرم از صياد مي آيد مرا.
ميکشم تنگ اندر آغوشش بمانندِ قبا،
"انور" از طالع اگر امداد مي آيد مرا.

— —

در آرزوي وصلِ تو تاکي ز غمِ هجر،
فرياد ز دل هر سحر و شام بر آرم.

— —

کاتبِ قدرت که خطِ عارفت زيبا نگداشت،
مصحف روي نوشت در جدولِ مينا گذاشت،
کلک اوستاد ازل بالاي دلجوئي ترا،
هم الف، هم سرو، هم شمشاد، هم طوبا گذاشت.

— —

گر بخواني ز وفا، ور تو براني ز جفا،
من بر آئينِ ره و رسم وفايم، چکنم.

— —

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخر ۾ آخوند مرحوم جو هڪ هجويہ قطعو ڏجي ٿو، جيڪو هن
ڪنهن حڪيم تي ٽوڪ ٺهور ڪندي فرمايو آهي:

اي داده بـــه بـــاد بـاباؤ جـــدت،
دجّال خجل گشتہ ز افـعـالِ بــدت،
خود را تو مسيحا بہ جهان کردي نام،
اين دعـوا اي ديو کجا مـــي رسدت.

[”مهراڻ“ - سرءُ، ١٩٥٥ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير علي شير "قانع" ٺٽوي

خانداني پس منظر

مير علي شير پنهنجو نسبي سلسلو هن طرح بيان ڪيو آهي:
مير علي شير، بن سيد عزت الله، بن سيد محمد ڪاظم، بن سيد محمد مقيم، بن سيد ظهيرالدين ثاني، بن سيد شڪرالله ثاني، بن سيد ظهيرالدين والاسلام المعروف به سيد جادم اول، بن سيد قاضي شڪرالله شيرازي، بن سيد وجيهه الدين، بن سيد نعمت الله، بن سيد عرب شاه، بن امير سيد نسيم الدين محمد المعروف به مير ميرڪ شاه، بن امير سيد عطا الله جمال الدين محدث، بن امير سيد فضل الله المحدث الحسيني الدشتڪي (۱) الشيرازي.

مير صاحب پنهنجن مٿين بزرگن جو ذڪر "تحفة الڪرام" جي ٻئي جلد ۽ "مقالات الشعرا" ۾، پنهنجي سوانح جي ضمن ۾ ڪيو آهي. "تحفة الڪرام" جي ٽئين جلد ۾، قاضي سيد شڪرالله اول کان وٺي پاڻ تائين، خاندان جي سنڌي افرادن جو احوال لکيو اٿس.

پنهنجن ايراني بزرگن جي سلسلي ۾، مير صاحب جا ماخذ تاريخ "حبيب السير"، "هفت اقليم" ۽ "مجالس المومنين" آهن، جن تان هن صاحب پنهنجا خانداني حالات نقل ڪيا آهن.

مناسب آهي ته مير صاحب جي سوانح حيات سندس بزرگن جي مختصر احوال سان شروع ڪئي وڃي، ته جيئن پڙهندڙ، مير صاحب جي حالات پڙهڻ کان اڳ، سندس خانوادي جو علمي پس منظر ذهن نشين ڪن.

(۱) السيد الجليل امير اصيل الدين عبدالله (بن سيد عبدالرحمان، بن سيد عبداللطيف، بن سيد جلال الدين يحيٰي محمد الحسيني) تفسير، حديث، ۽ فن انشا جو جيد عالم ۽ پنهنجي زماني جو فاضل ترين بزرگ هو. "حبيب السير" جي مصنف، جنهن ادب ۽ احترام سان هن بزرگ جو ذڪر ڪيو آهي، اهو سندس ئي لفظن ۾ پڙهڻ جي لائق آهي.

---

(۱) "دشتڪ" شيراز جي هڪ انهيءَ محلي جو نالو هو، جنهن ۾ اهي بزرگ رهندا هئا. هن وقت شهر جي انهيءَ حصي کي "آب آب" سڏيو وڃي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

–"بصفت اصالت و وفور جلالت و نباهت شان، و قدم دودمان موصوف و معروف بود، و بوفور زهد و تقوي و دينداري و غايت ديانت و پرهيزگاري، از اکثر علما و سادات بني آدم ممتاز و مستثني مينمود. زبان گهرافشانش مفسر حقايق صحف آسماني، و بيان بلاغت نشانش مبين دقايق کتب سبحاني، باطن خجسته ميامنش مظهر آثار ولايت و رشاد، و خاطر فرخنده مآثرش مهبط انوار هدايت و ارشاد، و بي شائبه مدح گستري آن مهر شريعت پروري، در علم تفسير و حديث و انشا و تاليف شبيه و نظير نداشت."(١)

سيد صاحب، سلطان ابو سعيد جي زماني (٨٥٥–٨٧٢هه) ۾ شيراز کان لڏي هرات ۾ اچي مقيم ٿيو، ۽ بادشاه جي تحريڪ تي هفتي ۾ هڪ دفعو مدرسہء گوهر شاد آغا ۾ وعظ فرمائيندو هو. اهڙيءَ طرح، هر سال ربيع الاول جي مهيني ۾ ميلاد جي مجلس منعقد ڪري، حضور جن جي سيرت پاڪ اهڙي دلنشين پيرايي ۾ بيان فرمائيندو هو، جو سامعين جي تاثر جي ڪيفيت ڏسڻ وٽان ٿيندي هئي (٢). سندس تصنيفات ۾ هيٺين ٻن ڪتابن شهرت دوام حاصل ڪئي:

(١) "شرح درج الدرر" (بر "سير سنيهء خيرالبشر")

(٢) "ڪتاب مزارات هرات."

پوئين ڪتاب لاءِ صاحب "حبيب السير" جو قول آهي ته

–"درميان افاضل اقطار جهان مشهور است، و صحت روايت وبلاغت عبارت آن نسخہ بر السنه و افواه خلايق مذکور."

سيد صاحب جو انتقال، سلطان حسين بايقرا جي دؤر ۾، ٤ جمادي الاخر (٣) سنہ ٨٨٣ هہ ۾ ٿيو. سلطان حسين سندس اولاد لاءِ جاگيرون مقرر ڪيون، مير علي شير سندس ٻن فرزندن جو نالو ڪنيو آهي: سيد صفي الدين محمد ۽ سيد برهان الدين محمد.

---

(١) "حبيب السير" ج ٣، جز ٣، ص ٣٣٥؛ "مجالس المومنين"، مجلس پنجم، ص ٢٢٦.
(٢) "حبيب السير" ج ٣، جز ٣، ص ٣٣٥؛ "هفت اقليم"، ص ٢٦١، مطبوعہ بنگال ايشيائڪ سوسائٽي، ڪلڪتو. (٣) "مجالس المومنين" ۾ ربيع الاول لکيل آهي، ص ٢٢٦. "خلاصة الاخبار" ١٧ ربيع الاول تاريخ ڏني آهي، ص ٧٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣) سيد الحڪما و المدققين امير صدرالدين محمد شيرازي

("ابوالمعالي" ڪنيت؛ "صدرالعلما" ۽ "صدرالحقيقه" لقب): سندس والد جو نالو امير غياث الدين منصور هو، جنهن لاءِ "حبيب السير" جي مصنف جو قول آهي ته

-"درسلک سادات عالي نسب مملکت فارس انتظام داشت، و مرجع اشراف داعيان بوده؛ پيوسته نقش خيرخواهي بر الواح خواطر آدميان مي نگاشت."

امير صدرالدين، مولانا قوام‌الدين گلباريءَ وٽ علومن جي تحصيل ڪئي (١). جنهن کان پوءِ شيراز ۾ هڪ عظيم‌الشان مدرسو -"مدرسهء منصوريه"- ٺهرائي، ان ۾ درس جو سلسلو شروع ڪيائين. "حبيب السير" ۾ آهي ته

-"صفت بالاعزاز بنشر علوم محسوس و مفهوم قيام و اقدام مينمود، و بجودت طبع و دقت ذهن از جميع علماي متبحرين و فضلاي متاخرين ممتاز و مستثني بود(٢)."

انهيءَ مدرسي ۾ هزارن طالبعلمن، ۽ ستون ذوق رکندڙ ٻين صاحبن، علم حاصل ڪري، دين ۽ دنيا ۾ سرخروئي حاصل ڪئي.

"مجالس المومنين" جي صاحب جو انهيءَ بزرگ لاءِ قول آهي ته "حديث جو جيّد عالم ۽ حافظ هو. علوم حڪميه ۽ شمسيه ۾ دنيا جي عظيم ترين حڪما جي درجي تائين پهتل هو. جن بزرگن کان پاڻ تعليم ۽ فيض پرايائين، سي سڀ پنهنجي دؤر جا بينظير عالم هئا، جن جي استادن جا سلسلا بو علي سينا، ملا قطب‌الدين، علامه شيرازي، سلطان المحققين خواجه نصيرالدين طوسيءَ، امام غزاليءَ، امام فخرالدين رازيءَ ۽ علامه شيخ جمال‌الدين حسن جهڙن بزرگن تائين پهتا ٿي (٣).

مولانا جلال‌الدين دوانيءَ ۽ سيد صاحب جي وچ ۾ علمي نڪتن تي اختلاف ٿيندا رهندا هئا، ليڪن منهن سامهون بحث ڪرڻ جي هام محقق دوانيءَ ڪڏهن نه پيري. البت اختلافي مسئلن تي هن صاحب ڪيترا رسالا لکيا، جن مان "حواشي تجريد" ۽ "حواشي مطالع" مشهور(٤) آهن -

---

(١) "مجالس المومنين" جي صاحب لکيو آهي ته مير صاحب شرعي علومن جي تعليم پنهنجي والد ۽ پنهنجي سؤٽ مير نظام‌الدين احمد وٽ ورتي، ۽ عربي علوم ۽ ادب جي تعليم پنهنجي ٻئي سؤٽ مير حبيب الله وٽان حاصل ڪيائين - صفحو ٣٥٠.

(٢) "حبيب السير"، ج ٣، جز ٤، ص ١١٠-١١١. (٣) "مقالات الشعرا"، ص ٢٠٨؛ "مجالس المومنين"، ص ٣٥٠. (٤) مقالات ص ٢٠٩.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح وقت جي ٻين عالمن به سيد صاحب سان ڪڏهن مناظرو ڪونه ڪيو.

”حبيب السير“ هيٺيان ڪتاب سندس تصنيف ڪيل لکيا آهن:

(١) ”رسالہ تحقيق علم در اثبات واجب“؛ (٢) ”حاشيہ شرح شمسيہ“؛ (٣) ”حاشيہ مطالع“؛ ۽ (٤) ”حاشيہ تجريد“.

مير ’قانع‘ انهن چئن ڪتابن سان گڏ هينين تصنيفات جو به ذڪر ڪيو آهي (١):

(٥) ”حاشيہ بر ’اوائل شرح مختصر اصول - ابن حاجب‘“؛ (٦) ”حاشيہ بر ’ڪشاف‘“؛ (٧) ”رسالہ در حل مغالطہ“؛ (٨) ”رسالہ در علم فلاحت“؛ (٩) ”رسالہ در علم معرفت قوس قزح“؛ ۽ (١٠) ”تعليمات بر فقہ شامي“.

سيد صاحب جو چتر ٢ شعبان ٨٢٨هہ اڳاري ڏينهن تيو، ۽ ١٢ رمضان ٩٠٣هہ ۾ جمعي ڏينهن ڪيس ديار بڪر جي ترڪمانن هٿان شهادت نصيب ٿي (٢).

(٣) خاتم الحڪما امير غياث الدين منصور ثاني: هيءُ بزرگ امير صدرالدين جو صاحبزادو هو. سنہ ٩٠٠هہ ۾ سندس ولادت ٿي. پنهنجي والد محترم جي خدمت ۾ رهي تحصيل علوم ڪيائين، ۽ ويهن ورهين جي ڄمار ۾ فارغ ٿي، درس جو سلسلو شروع ڪيائين. سندس علمي مرتبي ۽ شان جو ذڪر ڪندي، صاحب ”حبيب السير“ هينيءَ طرح سندس تعريف ڪري ٿو:

> -”آنجناب حالا بوفور علم و دانش در اطراف و اکناف عالم بغايت مشهور است، و مهارتش در فنون حکمي و رياضي ضرب المثل جمهور علماي نزديک و دور(٣)“

سيد صاحب جي رياض دانيءَ ۽ طبي صلاحيتن جو ذڪر ڪندي، نورالله شوستري لکي ٿو ته ’ارسطو ۽ افلاطون، بلڪ سڄي دنيا جهان جا حڪيم ۽ طبيب جيڪڏهن سندس دؤر ۾ هجن ها، ته هوند سندس معتقد ۽ نيازمند بڻجي وڃن ها!‘

---

(١) اها فهرست مير صاحب ”مجالس المومنين“ تان نقل ڪئي آهي (ڏسو مجالس المومنين، ص ٣٥٠). (٢) ”شرح اثبات واجب“ از مير غياث الدين منصور ثالي (رجال ”حبيب السير“، ص ٢٤١)؛ ”مجالس المومنين“، ص ٣٥٠. (٣) ”حبيب السير“ ج ٣، جز ٤، ص ١١١.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

—"ارسطو و افلاطون بلکہ حکماي دهر و قرون اگر در
زمان آن قبلہء اهل ایقان بودندي، مفاخرت و مباهات
در سلک مستفیدان و ملازمان مجلس عالیش نمودندي(١)."

"حبیب السیر" جو مصنف، سید موصوف جو معاصر ۽ واقف هو.
نورالله شوستريءَ جي قول کي جيڪڏهن مبالغو سمجهيو وڃي، تڏهن بہ
"حبیب السیر" جي مصنف جي راء، سید صاحب جي علمي بلنديءَ ۽ برتريءَ
لاءِ ڪافي وزندار آهي.

سید صاحب ڪجهہ وقت هرات ۾ مقیم ٿي، صدارت جو بلند مرتبو
ماڻيو. عراق کان جڏهن مجتهدالزمان شیخ علي بن عبدالعالي هرات آیو، ان
وقت بادشاهہ جي سامهون، عدم تقلید جي مسئلي تي شیخ ۽ سید صاحب
جو مناظرو ٿیو. بادشاهہ چاڻي واڻي مجتهد جو طرف ورتو، جنهنڪري
سید 'صاحب ناراض ٿي، صدارت جي عهدي تان استعفا ڏيئي شیراز
هلیو آیو.

"حبیب السیر" جي تصنیف وقت سید صاحب پنهنجي والد واري
"مدرسہء منصوریہ" ۾ درس ۾ مشغول هو، ۽ بقول مصنف:

—"بہ افاده قیام مي نماید، و گوش و هوش طلبہء علوم
را از نتائج دریاي طبع نقاد خود مي آراید."

٤٨ ورهین جي جوان عمر ۾، سید صاحب ٩٤٨هہ ۾ انتقال ڪیو.
"حبیب السیر" جي مصنف سندس تصنیفات جو ذڪر ڪونہ ڪیو آهي،
البت میر 'قانع' "مجالس المومنین" تان سندس انهن ٺيهن ڪتابن جا نالا
نقل ڪیا آهن (٢)، جيڪي نورالله شوستريءَ پاڻ ڏٺا ۽ پڙهیا هئا. هن

---

(١) "مقالات الشعرا"، ص ٢٠٩؛ "مجالس المومنین"، ص ٣٥٠.

(٢) (١) "کتاب صحة الکلام" در رد "حجة الاسلام"- امام غزالي)، (٢) "هزار بیت"،
(٣) "محاکات"، اول - ثاني - ثالث؛ (٤) "شرح برکتاب اثبات واجب"؛ (٥) "کتاب
تعدیل المیزان" بر منطق" (خلاصہ "منطق شفا")؛ (٦) "معیارالافکار" (خلاصہ
"تعدیل المیزان")؛ (٧) "کتاب لوامع و معارج" (علم هیئت)؛ (٨) "تحفہء شاهي"
(١٧ ورهین جي ڄمار ۾ لکیائین)؛ (٩) "تجرید در حکمت" (جامع مسائل حکمت
طبیعي و الاهي)؛ (١٠) 'رسالہ در معرفت قبلہ"؛ (١١) "کتاب معالم الشفا" (طب)؛
(١٢) "شافیہ"؛ (١٣) "سفرویہ هیئت"؛ (١٤) "حاشیہ بر الاهیات شفا"؛ (١٥) "حاشیہ
(باقي حاشیو ڏسو صفحي ١٩ تي)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جو مصنف وڏيڪ لکي ٿو تہ "آنھن ڪان سواءِ بہ سيد صاحب جا تصنيف ڪيل ڪتاب ڪيترا آھن، جيڪي سندس نگاھہ تائين پھچي نہ سگھيا (١)۔

مير صاحب جي شعر سخن سان بہ دلچسپي ھئي؛ سندن ھيٺيون شعر مثال طور "مجالس المومنين" ۾ نقل ٿيل آھي:

- ھر ڪجا بي ھنري ھست بدومي بخشند،
بيشتر زانڪہ ز ايام تمنا دارد۔

مير علي شير سندس ٻن فرزندن جا نالا ڏنا آھن: (١) مير شرف الدين علي (٢) مير صدرالدين محمد۔

(٤) السيد الاجل امير جمال الدين عطا اللہ (٢) (بن سيد فضل اللہ المحدث): سيد صاحب، مير اصيل الدين جو ڀائٽيو ۽ مير علي شير جي ذھين پيڙھيءَ ۾ ڏاڍو ھو۔ "حبيب السير" جو صاحب، حسب دستور ھن بزرگ جي تعريف ۽ توصيف ۾ بہ رطب اللسان نظر اچي ٿو۔ ھڪ جاءِ تي چوي ٿو:

- "آنحضرت، مانند ام بزرگوار خويش امير سيد اصيل الدين، در علم حديث بي نظير آفاق گشتہ اند؛ و در ساير اقسام علوم دينيہ و انواع فنون يقينہ از محدثان باستحقاق در گذشتہ اند۔"

بقايا حاشيو آندل صفحي ٥١٩ تان

بر شرح حكمت العين"؛ (١٦) "رسالہ در باب خلافت فرزند خود"؛ (١٧) "رد بر حاشيہ شمسيہ - علامہ دواني"؛ (١٨) "رد بر حاشيہ محمد"؛ (١٩) "خلاصة التلخيص" (اختصار رسالہ تلخيص و معاني و بيان)؛ (٢٠) "رد بر حاشيہ تهذيب"؛ (٢١) "رد انموذج"؛ (٢٢) "رسالہ تحقيق جهات"؛ (٢٣) "رد بر رسالہء زوراء"؛ (٢٤) "رسالہ مشارف در اثبات واجب كتاب اخلاق منصوري"؛ (٢٥) "حاشيہ بر اوائل كشاف كفسير سورة الانسان"؛ (٢٦) "مقامات العارفين" (تصوف و اخلاق - ھنھنجي پٽ مير شرف الدين عليءَ لاءِ لکيائون)؛ (٢٧) "رسالہ قانون السلطنت دين"؛ (٢٨) "شرح كتاب هيا كل انوار"؛ ۽ (٢٩) "حاشيہ بر اشارات"۔ مير علي شير وڏيڪ ھيٺين ٻن ڪتابن جا نالا ڏنا: (٣٠) "كتاب رياضي الرضوان"؛ ۽ (٣١) "كتاب اساس در علم هندسہ"۔ ("مقالات الشعراء"، ص ٢١١؛ ۽ "مجالس المؤمنين"، ص ٣٥١)۔

(١) "مجالس المومنين"، ص ٣٥١. (٢) ڏسو "خلاصة الاخبار" ص ٤٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻيءَ جاءِ تي جنهن طريقي سان سنڌس تعريف ڪري ٿو، سا پڻ سنڌس ئي عبارت ۾ پڙهڻ جي لائق آهي:

— "سدهٔ سنيهٔ اش، ملاذ طوايف اکابر و اشراف انام است، وعتبهٔ عليهٔ اش مجمع اعاظم اولاد امجاد خيرالانام، لوح ضمير مهر تنويرش مُطرح اشعهٔ انوار اسرار کتب الاهي و صحيفهٔ خاطر عالي ماثرش مهبط لوامع حقايق اخبار حضرت رسالت پناهي، گنجينهٔ سينهٔ اش بجواهر زواهر علوم مشحون، و عقود در کلمات درّ مخزن باطن خجستهٔ ميامنش مخزون، نيّر شمايل نبوي از مشارف جمال خجستهٔ مالش طالع و شعشعهٔ آثار فضائل مرتضوي از مطالع خصايص علم و کمالش لامع، راي عالم آرائش کشاف اسرار معالم تنزيل، و طبع مشکل کشايش حلال معضلات موافق تاويل.

زبانش مظهر اسرار تحقيق ضميرش مظهر انوار توفيق
ز توضيح بيانش گشته روشن بر اهل علم هر مشکل ز هر فن
جمال دين مزين ز اهتمامش علوم شرح واضح از کلامش (١)

سيد صاحب جو مشغلو، پنهنجي بزرگن وانگر، درس تدريس هو. مدرسهٔ سلطانيه هرات جي انهيءَ گنبد ۾، جنهن ۾ پوءِ سلطان حسين بايقرا دفن ٿيو — سنڌس مدرسو هو. ڪجهه سالن بعد وري خانقاه اخلاصيه (٢) ۾ درس ڏيندو رهيو. هفتي ۾ هڪ دفعو پنهنجي چاچي امير اصيل الدين جي مسند تي، جامع مسجد هرات ۾ وعظ ۽ نصيحت جي بزم مجلس ڪندو هو.

صاحب "حبيب السير" (٨٨٠-٩٤١هه) جو قول آهي ته هن وقت پاڻ گوشه نشينيءَ جي زندگي گذاري ٿو. وعظ جي مجلس به بند ڪري ڇڏي اٿائين ۽ سنڌس سمورو وقت طاعت ۽ عبادت الاهيءَ ۾ گذري ٿو:

— "سلاطين ايام، و حکام اسلام، باقدام ارادت و اعتقاد و ملازمت آنحضرت را بر ذمهٔ همت واجب ميدانند، و در ترفيه حال و فراغ بال خدام عالي مقامش طريقهٔ اشفاق مبذول ميدارند، بر آنچه ميتوانند."

(١) "حبيب السير"، ج ٣، جز ٣، ص ٣٤٨ (٢) ڏسو خلاصة الأخبار ص ١٧-١٩

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”حبيب السير“ جي مصنف سندس هڪ تصنيف - ”روضة الاحباب في سيرة النبي والال والاصحاب“ - جو ذڪر ڪيو آهي، جنهن لاءِ چوي ٿو ته ’سجي آفاق ۾ مشهور آهي ۽ انهيءَ تصنيف جو مثل ملڻ مشڪل آهي‘:

- ”در اقطار آفاق اشتهار تمام دارد، و بي شائبه شبة عقل دراک نظير آن کتاب افادت مآب را در آئينهء خيال امر محال مي شمارد.“

”تحفة الڪرام“ ۾ سندس هيٺين ٻن تصنيفن جو به ذڪر آهي:

”تحفة الاخبار، ۽ رياض السير“(۱).

سندس انتقال جو سال معلوم ٿي نه سگهيو: جنهن وقت ”حبيب السير“ تصنيف ٿي رهيو هو، ان وقت پاڻ گوشه‌نشينيءَ جي زندگي گذاري رهيو هو(۲).

(۵) امير نسيم الدين محمد معروف به ميرڪ شاهه: مير جمال الدين جو فرزند رشيد، ۽ پنهنجي والد محترم جهڙو ئي علم ۽ عمل ۾ يگانو هو. حديث ۾ خاص طرح ڪيس درڪ هو: ”حبيب السير“ جو قول آهي ته

- ”در تڪميل علوم و فنون سيما علم حديث يگانهء زمانه اند.“

پنهنجي والد بزرگوار جي مسند تي، مدرسهء سلطانيه ۾ درس ڏيندو هو، ۽ هزارين طالب علم وٽانئس فيضياب ۽ بهره‌مند ٿي ويا (۳).

(٦) سيد عرب شاهه، (۷) سيد نعمت الله، (۸) سيد وجيهه الدين: سيد عرب شاهه، امير نسيم الدين جو فرزند، ۽ ان جو فرزند سيد نعمت الله، ۽ ان جو صاحبزادو سيد وجيهه الدين هو. اهي ٽيئي بزرگ به هرات ۽ شيراز ۾ پنهنجي بزرگن وانگر علومن جي نشر و اشاعت ۾ زندگي بسر ڪندا رهيا.

(۹) قاضي سيد شڪر الله شيرازي (ولد سيد وجيهه الدين): اهو بزرگ ترين انسان هرات کان قنڌار آيو، ۽ آتان سيد شاهه مبين، سيد ڪمال ۽ سيد عبدالله سان سنگتي ٿي، سال ۹۲۷هه ۾ ٺٽي پهتو.

---

(۱) ”تحفة الڪرام“، ج ۲، ص ۱۰؛ ”مجالس المومنين“، ص ۲۲۲. (۲) ”حبيب السير“ جي مصنف جو نالو غياث الدين بن همام الدين محمد خوندمير هو: هو ۸۸۰هه جي قريب هرات ۾ ڄائو، ۽ ۹۴۱هه ۾ گجرات ۾ فوت ٿيو: نظام الدين اولياء جي مقبري جي ايوان ۾ دفن ٿيو، امير خسرو جي قريب: ”حبيب السير“ ۹۳۰هه ۾ ختم ڪيائين.

(۳) ”مجالس المومنين“، ص ۲۲۲.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي چار ئي بزرگ علم ۽ ايقان، دين ۽ ايمان جا روشن چراغ هئا، جن نه فقط ٺٽي جي شهر کي، بلڪ سموريءَ سنڌ کي پنهنجي عمل ۽ علم جي ضياپارين سان منور ڪري ڇڏيو. اڄ صديون گذري ويون، ليڪن سندن مقابر اڄ به موڙهل ۽ منجهيل انسانن جي حاجت روائيءَ ۽ مشڪل ڪشائيءَ لاءِ مرجع ۽ مرڪز آهن (١)

سيد شڪرالله ٻئي اهو بزرگ آهي، جنهن جي نسل مان ٺٽي جي شڪرالاهي سادات جو سلسلو هليو، ۽ اهائي اها موتين جي لڙهي آهي، جنهن جو هڪ دُرشاهوار، سنڌ جو لافاني مؤرخ، بيمثل تذڪره نگار ۽ بي بدل شاعر، مير علي شير 'قانع' هو.

سيد صاحب جا مراسم شاه بيگ ارغون جي گهراڻي سان غالباً هرات ۾ پيدا ٿيا؛ ۽ جڏهن بايقرا جي وفات بعد، هرات جي محفل درهم برهم ٿي؛ شيبانيءَ، شاه اسماعيل صفويءَ ۽ بابر جي معرڪه آرائين، ملڪ جو اهو حصو تيغ زني ڪندي ڪندي، تاراج ۽ تهه و بالا ڪري ڇڏيو؛ تڏهن انهيءَ تعلق سبب سيد صاحب شاه بيگ وٽ قنڌار آيو؛ ۽ جڏهن سنڌ شاهه بيگ فتح ڪئي ۽ سنڌ ۾ ئي مستقل بود و باش اختيار ڪرڻ جو فيصلو ڪيائين، تڏهن سيد صاحب به پنهنجي تنهي سنگتين ۽ پنهنجي فرزند ارجمند سيد ظهيرالدين سان گڏجي، ارغونن جي دارالسلطنت ٺٽي ۾ اچي قيام پذير ٿيو.

شاه بيگ ته چند مهينن بعد گذاري ويو، ليڪن سندس جانشين شاه حسين جو تعلق ۽ اعتقاد ساڳيءَ طرح سيد صاحب سان رهيو. هن سيد صاحب جي علم، فضل، ديني عظمت ۽ بزرگيءَ سبب کيس پنهنجي حڪومت جو سڀ کان پهريون شيخ الاسلام بڻائي سڄيءَ سنڌ جو منصب قضا سندس سپرد ڪيو. هر چند سيد صاحب انهيءَ منصب لاءِ مناسب ۽ لائق هو، بلڪ جيڪڏهن ائين چئجي ته سيد صاحب جي ذات سبب انهيءَ عهدي جو خود شان ۽ مان وڌيو، ته بيجا نه ٿيندو؛ ليڪن منصب ۽ ان جي فرائضن جون پابنديون

---

(١) "تحفة الڪرام" جو مصنف لکي ٿو ته "سيد شڪرالله پنهنجي پٽ کي وصيت ڪئي هئي ته 'جيڪڏهن تنهنجي اولاد کي ڪا مشڪل پوي ته منهنجي الهن تنهي سنگتين ڏانهن ڪين رجوع ڪرڻ گهرجي'؛ انهيءَ وصيت مطابق اڄا تائين عمل ٿيندو اچي ٿو- چنانچ محمد حسين ۽ سيد ظهيرالدين ثاني بن سيد شڪرالله ثانيءَ جو اولاد سيد منبه ڏانهن رجوع ڪن ٿا؛ ۽ سيد نظام الدين جو اولاد سيد ڪمال سان متوسل آهي، ۽ اهڙيءَ طرح سيد عبدالرحمان جو اولاد سيد عبدالله ڏانهن رجوع ڪري ٿو."
(تحفة الڪرام، ج ٢، ص ١٩٥)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد صاحب جي افتاد طبع جي خلاف هيون، تنهنڪري ڪجهه عرصي کان پوءِ سيد صاحب علحدگي اختيار ڪري، رياضت ۽ عبادت ۾ زندگي گذارڻ شروع ڪئي (١).

سيد صاحب جنهن محلي ۾ ٺٽي اندر اچي قيام ڪيو، اهو اُن وقت انهن انصارن جو محلو هو، جيڪي شيخ عيسيٰ لنگوٽيءَ سان گڏجي برهانپور مان ٺٽي آيا هئا. سيد صاحب پنهنجي فرزند سيد مير ظهيرالدين والاسلام- معروف به مير جادم- جي شادي، انهن انصارن مان ڪرائي، جنهن مان گويا ٺٽي جي شڪرالاهي سادات جو نسل نروار ٿيو. انصارن جي انهيءَ قبيلي جو اڳتي هلي نسل ختم ٿي ويو ۽ محلي جو نالو بدلجي شڪرالاهي سادات جي نالي تي مشهور ٿي ويو. اڄ تائين انهيءَ گهراڻي جي پسماندن جو انهيءَ ئي محلي ۾ قيام آهي.

سيد ظهيرالدين جادم لاءِ مير علي شير لکي ٿو ته 'درس تدريس سندس ظاهري مشغلو هو، ليڪن باطني طرح فقيري ۽ سلوڪ سان لڳل هيس.'

- "ظاهرش بتقويٰ و تشرع و تدريس، و باطن بسلوڪ راه فقر و سبيل سنت اجداد مصروف بود(٢)."

سيد ظهيرالدين به فرزند يادگار ڇڏيا: هڪ سيد شڪرالله ثاني ۽ ٻيو سيد عبدالرحمان. مير علي شير 'قانع'، سيد ظهيرالدين جي وڏي فرزند سيد شڪرالله ثانيءَ جي اولاد مان آهي- جنهن جيءَ طرح ابتدا ۾ اسان شجرهء نسب ڇاڻائي آيا آهيون.

مير علي شير "قانع"

ولادت: مير عزت الله بن سيد محمد ڪاظم، بن سيد محمد مقيم، بن سيد ظهيرالدين ثاني، بن سيد شڪرالله ثانيءَ کي، ڇهه پٽ ٿيا: سيد فخرالدين، سيد يارمحمد، سيد محمد امين، سيد محمد صلاح، سيد مير ضياءُالدين

---

(١) سيد صاحب کان پوءِ، شاه حسين حضرت قاضي محمد اچيءَ کي بکر مان گهرائي انهيءَ عهدي تي رکيو، ۽ ان کان پوءِ اهو منصب قاضي صاحب جي ئي خاندان ۾ پشت به پشت هلندو آيو، جنهن جو سلسلو انگريزن جي ابتدائي زماني تائين قائم رهيو: قاضي علي‌محمد صاحب ٺٽوي انهيءَ گهراڻي جو هن وقت يادگار آهي. (٢) "تحفة‌الڪرام" ج ٣، ص ١٩٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ضيا"، ۽ مير علي شير "قانع"(١). مير علي شير ١١٤٠ھ ۾ اکيون کوليون -
"خلق انسانا من السلاله" مان اهو سال برآمد ٿئي ٿو.

اهو زمانو، ميان نورمحمد جي حڪومت جو هو- ڪيس پنهنجي والد
ميان يارمحمد ڪلهوڙي جي مسند تي ويٺي پورا ڏهه ورهيه ٿيا هئا، جو
مير صاحب ڄائو.

هندستان جي مغل سلطنت جو شيرازو، عالمگير جي وفات کان پوء،
ڪثيرالتعداد شهزادن جي باهمي خون خرابي ۽ هڪٻئي سان جنگ و جدل،
منتشر ڪري ڇڏيو هو- جنهنڪري مرڪزي حڪومت جو ڪوبہ وقار
باقي ڪونہ بچيو هو، ۽ هندستان جي متحد سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ٿي، مختلف
خود مختيار رياستن ۾ ورهائجي چڪي هئي.

سنڌ جو بہ تعلق تقريباً ڏيڍ سؤ سالن کان دهليء جي مغليہ مرڪز
سان هو. تنهنڪري هتي جون حالتون بہ ارهين صديء جي شروع کان ئي
بدلجي چڪيون هيون. سنڌ تي دهليء کان ايندڙ گورنر، مرڪزي بادشاهت
جي روزانہ تبديلين سبب، پنهنجي قوت ۽ اقتدار، جنهن جي آثار تي سنڌ
سنڌن قبضي ۾ رهندي ٿي آئي، وڃائي ويٺا هئا، ۽ نتيجو اهو نڪتو، جو
سنڌ ۾ مرڪز کان آزاد ٿيڻ جي تحريڪ شروع ٿي. ڪلهوڙن جي هڪ
مقامي خاندان، جنهن کي نہ فقط زميننداري زور ۽ قبيلي جي قوت پنيان هئي،
بلڪ پيريء ۽ روحاني رهبريء سبب بہ سڄيء سنڌ تي تسلط حاصل هو،
آزاديء جي انهيء تحريڪ ۾ پلئون پل حصو ورتو.

مغل سلطنت جي ڪمزوريء ۽ انتظامي ابتريء جو فائدو وٺندي،
سڀ کان پهريون ميان يارمحمد اپر سنڌ جو پاسو مرڪز کان ساليانيءَ ڍل
تي وٺي، پنهنجي قبضي ۾ ڪيو؛ جنهن کان پوء سنت ئي سندس جاءِ نشين،
ميان نورمحمد، لوور سنڌ بہ ساڳين شرطن تي حاصل ڪري، ملڪي آزاديء
واري خواب کي تعبير بخشيو.

مير علي شير ٻارهن ورهين جي ڄمار جو هو، جڏهن ١١٥١ھ ۾ ميان
نورمحمد اهو تاريخي قدم کنيو، جنهن کان پوء مغلن جو براہ راست تعلق
سنڌ سان قطع ٿي ويو.

آزاديء جي ٻئي سال تي سنڌ کي هڪ اوچتيء آفت سان سابقو پيو،
۽ هندستان جي مغل سلطنت تي تہ گويا ڪاري قيام ٿي پيئي. محمد شاہ

(١) مير قانع جو نالو مير عبداللطيف هو. ڏسو "مقالات" ص ٢٠٥ - ٢٠٧.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بادشاه، جنهن کي تاريخ ۾ عام طور ”رنگيلي“ جي مناسب ۽ موزون عرف سان ياد ڪيو وڃي ٿو، شاهجهان واري تخت طائوس تي جلوه گر هو. ايران جو نئو دولت، جابر ۽ قهار حڪمران نادرشاه، وڏو ڪٽڪ ڪاهي اچي دهليءَ ۾ پهتو. بادشاه بي طاقت، رياستون سڀ جدا جدا، لشڪر حفاظت لاءِ ڪونه، مقابلي جي طاقت نه بادشاه ۾، نه ملڪ ۾ - دهليءَ کي نادرشاه نه فقط لٽيو ۽ ڦريو، بلڪ اهڙي خونريزي ڪيائين، جو انساني نسل قطع ٿيڻ تي اچي پهتو! ڪنهن خدا جي بندي دلسوزيءَ مان ڏانهس لکي موڪليو:

کسي نماند که او را به تيغ ناز کشتي،
مگر که زنده کني خلق را و باز کشي!“

جنهن ڪان پوءِ ايران جي انهيءَ خونخوار حمله آور کي رحم آيو، ۽ باقي بچيل انسانن جي جان بخشي ڪري، تلوار مياڻ ۾ وڌائين.

دهليءَ کان موٽندي، نادرشاه سنڌ ۾ به آيو. دهليءَ جي خبرن پوري ملڪ کي دهشت زدو ڪري ڇڏيو هو. سنڌ به لرزه براندام هئي. نادرشاه جڏهن اچي لاڙڪاڻي ۾ لٿو، تڏهن سموري سنڌ ۾ ڏهڪاءُ پئجي ويو. ”نادر ته پنهان ڪونه اٿئي“؛ ”نادر به نادر آ، پر قادر به قادر آ“؛ ”نادري حڪم“- اهي ۽ ٻيون اهڙيون عام چوڻيون اڄ تائين سنڌ ۾ مشهور آهن، ۽ انهيءَ دهشت انگيز دؤر ڏانهن حافظي جا ورق ورائن ٿيون. ”ياد باد زماني که قيامت اسٽ“- به ڪنهن شاعر انهيءَ دؤر جي تاريخ لاءِ چيو.

نادرشاه جو مقصد لٽ ڦر ۽ ملڪ جي ملڪيت تي قبضي ڪرڻ جو هو- انساني خون مان ته دهليءَ واري ڪوس ۾ ئي ڍءُ ڪري چڪو هوا ميان نورمحمد عمرڪوٽ ۾ هو. نادر پاڻ اتي پهچي، ڪانئس هڪ ڪروڙ نقد وصول ڪيو. ويهه لک ساليانو ڏن جي به مٿس چٽي رکيائين، ۽ موٽندي سندس عظيم الشان ڪتب خانو به کنيو ويو، ۽ سندس ٻه نورنظر پڻ يرغمال طور ورتيون ويو(۱).

تازي حاصل ڪيل آزاديءَ کان پوءِ، سنڌ کي وري جو هي نئون طوق ايران جي غلاميءَ جو پيو، تنهن ملڪ کي سخت ذهني اذيت پهچائي،

(۱) نادرشاه، ۱۱ محرم ۱۱۵۳ھ، جو، لاڙڪاڻي مان ڪوچ ڪري، ايران هليو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ سڄيون خوشيون خاڪ ۾ ويون. نادر جڏهن ايران پهچڻ بعد قتل ٿيو، تڏهن ڪنهن پارسي شاعر چيو:

"بيڪ گردشِ چرخ نيلوفري؛
نه نادر بجا ماند نـي نادري!"

سنڌي شاعرن پنهنجي جذبي جو اظهار هن طرح ڪيو:

"فتنهء نادر چو برون شد ز ميان، راحت آمد بـه همه عالميان؛
خوش خبر هاتف فرمود ز غيب، "محو شد آفت نادر ز جهان."
١١٦٠ھ

اها تاريخ آخوند عبدالقادر ٺٽويءَ چئي. اڏارام ٺٽويءَ فرمايو:

شاه شاهِ نادر ايران ديـار، داشت بـاغِ دولتش خرم بهار،
تاکه از حکمِ قضا پيکِ اجل، نـيـز بگرفتش عـنـانِ اختيار؛
بهرِ تاريخ وفاتش عقل گفت، ' رخت بست از تخت هستي شهريار"

اهو هو ملڪ جو سياسي ماحول، جنهن ۾ مير علي شير زندگيءَ جو سفر شروع ڪري، پارهن منزلن تائين پهتو هو.

تعليم: ٺٽو، جنهن کي سنڌ جا مؤرخ، تمدني بلنديءَ، ثقافتي برتريءَ، ۽ علمي اوج اقبال سبب، قرطبه، دمشق، ۽ بغداد سان تشبيهه ڏيندا رهيا آهن، سو باوجود دارالسلطنت واري حيثيت وڃائي ويهڻ جي به، اڃا تائين سابقه صدين وارين پنهنجي علمي روايتن کي زنده رکيو ٿي آيو. سوين دارالعلوم، اڪيچار خطاب خانا، ۽ بيشمار مدرسا ۽ مڪتب، ديني خواه دنيوي علوم جي نشر و اشاعت لاءِ، رات ڏينهن روشن ۽ آباد هئا.

مير علي شير جي پيدائش کان ٽيهه ورهيه اڳ، ١١١١ھ (١٦٩٩ع) ۾، هڪ انگريز سياح مسٽر هئملٽن ٺٽي آيو، جنهن ٺٽي جي علمي برتريءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته 'شهر ۾ چار سؤ دارالعلوم موجود آهن، جن ۾ هزارين طالب علم، رات ڏينهن تعليم پرائڻ ۾ مشغول آهن.'

انهيءَ زماني جي ٺٽي ۾ مير علي شير تعليم حاصل ڪئي ۽ تربيت پرائي. پنهنجي تعليم جي روئداد ڪانه لکي اٿائين؛ البته، ضمني طرح، جن چند استادن جو ذڪر ڪري ٿو، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ زماني جي جيد استادن ۽ عالمن کان هن سبق ورتا.

ميان نعمت (١) ۽ ميان محمد صادق (٢)، ميان عبدالجميل (٣) جا فرزند ۽ پنهنجي دؤر جا جيد عالم ۽ ديني ۽ دنيوي علومن ۾ ڪامل هئا. ٻنهي بزرگن جو مشغلو درس تدريس هو. مير صاحب ٻنهي بزرگن جي مدرسي ۾ پڙهيو. ”مقالات الشعرا“ ۾ هڪ هنڌ پاڻ فرمائي ٿو ته

— ”فقير بخدمتِ هر دو صاحبان نسبتِ تلميذي دارد(٤).“

محمد صادق جي سلسلي ۾ لکي ٿو ته

— ”فقير که کمين تلامذهء ايشان است (٥).“

ميان نعمت الله وٽ ’ميزان صرف‘ کان وٺي ’شرح ملا‘ تائين تعليم ورتائين (٦)، ميان محمد صادق وٽ ڪهڙا ڪتاب پڙهيائين، انهن لاءِ ڪجهه ڪونه لکيو اٿائين. انهن ٻنهي بزرگن جو مدرسو ”مقالات الشعرا“ جي تصنيف واري سال تائين نهايت عمدگيءَ سان جاري هو:

—”اکنون (١١٧٤هه) مدرسهء علمي بوجودِ فايض الجودِ ايشان گرم است (٧).“

انهن ٻنهي استادن کان سواءِ مير علي شير، آخوند محمد شفيع جو به پنهنجي استادن ۾ ذڪر ڪيو آهي؛ لکي ٿو ته

---

(١) هي بزرگ، مخدوم ضياءالدين جو ڏهٽو هو؛ ويهن ورهن جي ڄمار ۾ تعليم جي تڪميل ڪري، درس ڏيڻ شروع ڪيائين. مير صاحب لکيو آهي ته سندس مدرسو ايڏو مشهور ۽ عظيم الشان هو، جو شهر ۾ ان جو ٻيو ثاني ڪونه هو. ’منقول‘ ۾ پنهنجي ثاني ضياءالدين ۽ ’معقول‘ ۾ مولانا محمد صادق جو شاگرد هو. ١١٧٩هه ۾ حج تي اسهيو، جتي ١٨ ذيقعد جي انتقال ڪيائين (”تحفةالڪرام“ ٢٢٥ - ”مقالات الشعرا“ ٢٩٥). (٢) ميان نعمت الله جو وڏو ڀاءُ هو؛ عالم باعمل ۽ نهايت ئي پاڪ باطن ۽ صاف سيرت بزرگ هو. حرمين ۾ هڪ سال رهي، حديث جي سند ورتائين. جهوناڳڙهه ۾ به ڪجهه عرصو رهيو. ٻيو دفعو به جهوناڳڙهه ڏي ويو، جو واٽ تي ڪڇ ۾ انتقال ڪيائين. (”تحفةالڪرام“ ص ٢٢٦، ۽ ”مقالات الشعرا“ ص ١٣٢).
(٣) ميان رحمت الله جو فرزند ۽ مخدوم علي احمد المعروف به قمري (برادر مخدوم آدم) جي اولاد مان هو- صاحب نسبت ۽ وڏيءَ ڪٽيءَ وارو بزرگ هو. ١١٥٤هه ۾ انتقال ڪيائين. (”تحفةالڪرام“، ٢٢٦؛ ”مقالات الشعرا“، ص ٧٥).
(٤) ”مقالات الشعرا“، ص ٧٥ (٥) ”مقالات الشعرا“، ص ١٤٣ (٦) ”مقالات الشعرا“ ص ٢٩٥ (٧) ”مقالات الشعرا“، ص ٧٥.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

-"فقیر، ایام پیریش دیده، از جوانان زمانه در خوش باشي صد قدم در پیش داشتہ، این قلیل البضاعت از قصائد 'عرفي' و عروض سیفي و چند سبق بخدمت ایشان استماع نموده (١)."

اهو بزرگ ١١٥٦ھ ۾ فوت ٿيو. گویا میر صاحب ١٦ ورهین جي ڄمار جو هو، جڏهن آخوند صاحب انتقال ڪيو، ۽ وٽس عرفيءَ جا قصيدا ۽ عروض سیفي، ١٣ یا ١٤ ورهین جي عمر ۾ پڙهيا هوندائين.
آخوند ابوالحسن "بي تڪلف" ٺٽوي به فارسيءَ ۾ سندس استاد هو. پاڻ لکي ٿو ته

-"بسیار طباع و پر استعداد است. در مکتب وي جمعي از هندو و مسلمین بهره بردند، فقیر در پارسي شاگرد خدمت ایشانست (٢)."

مولوي مرزا جعفر شیرازي سیر و تفریح لاءِ ٺٽي ۾ آيو هو. ڏاراڄ جي زميندار، راءِ جمال، وٽ ڪجهه عرصو رهيو. مخدوم محمد مسڪين سندس

---

(١) "مقالات الشعرا"، ص ١٣٥: میر صاحب لکي ٿو ته "(هيءُ بزرگ) نهایت باوقار ۽ پر تمڪين شخص هو. طبیعت جو خوش باش ۽ نهايت ئي رنگين مزاج هو، خوراڪ پوشاڪ جو به شوقين هو. میر عبدالقدوس شیرازي سندس دوست هو. تاریخ گوئيءَ ۾ ڪيس ڪمال حاصل هو. شهر خواهه حڪامن ۾ سندس وڏي عزت هئي (تحفة الڪرام، ص ٣٤٢) "مقالات الشعرا" ۾ میر صاحب سندس تاریخ گوئيءَ جا مثال به ڏنا آهن.
(٢) "مقالات الشعرا" (ص ٥٨): آخوند صاحب ڪجهه عرصي تائين جهالڪارن باجارن جي ساداتن وٽ رهيو. تاریخ گوئي ۽ شعر و سخن جو به شوق هوس. میر فخرالدین شیرازي برادر میر علي شیر "قانع" کي جڏهن علي اڪبر نالي پٽ ڄائو، تڏهن هيٺيون قطعهء تاریخ لکيائين:

بهار همایون بعالم رسید	صنوبر بہ بستان احمد چهید
گل گلشن باغ آل رسول	در روشن از درج شاه شهید
بفر همایون و فرخنده نام	بروز سعید از عدم سر کشید
چگویم وفائش که ناید بعد	نجیب و نقیب و حسیب و سعید
نیازم بدرگاه حق صبح و شام	که نامش علي اکبر آید پدید
بسال تولد شریفش فتاد	چو فکرم بخاطر ز احصي البعید
در انداخت ناگاه هاتف ندا	"گل اندر گلستان حیدر دمید"-(١١٤٦ھ)

علم، ذاتي جوهر ۽ بي حد و حساب قابليت سبب، سندس گهرو دوست ٿي ويو. مير علي شير صاحب سان سندس تعلق خاطر پيدا ٿي ويو، جنهنڪري سيد صاحب انهيءَ بزرگ وٽ به ڪجهه پرايو. پاڻ لکي ٿو ته

-”فقير در خدمت ايشان چند ايام بسر برده و از دست و دل شان ممنون ابد است (۱)“

شعر و سخن جي شوق: مير صاحب شعر و سخن جي صلاحيت ڄڻ ماءُ پيٽان ئي کڻي آيو هو. ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾، جڏهن ته اڃا مدرسن ۽ مڪتبن ۾ سبق آموزيءَ ۾ منهمڪ هو، شعر چوڻ شروع ڪيائين. لکي ٿو ته:

-”بفيض صحبت بزرگان في الجمله آشنا بسفيد و سياه گشته. هرچند درخود لياقت آن نمي بيند که در جنب عزيزان جا داشته باشد، اما چون کهان را با مهان آميزش قديم است، باري بوسيلهءِ توسل بزرگان اگر در نعال آن صدر نشينان مقيم شود، جا دارد.“

---

(۱) مرزا محمد جعفر جي علم و فضل جي شهرت ٻڌي، ميان مراد ياب بن ميان نورمحمد کيس پاڻ وٽ گهرائي، پنهنجو معتمد خاص ڪري رکيو. ”قانع“، ”مقالات الشعرا“ ص ۲۷ تي لکي ٿو ته ’ڪجهه عرصي بعد اهو درجو حاصل ڪيائين، جنهن کان مٿي تصور ڪرڻ ناممڪن آهي‘. صاحبزادو ميان مراد ياب جڏهن هندستان ويو، ان وقت ميان نورمحمد کيس پنهنجي دربار ۾ مقرر ڪيو، جتي صاحبزادي کان به وڌيڪ سندس قدر ۽ منزلت ٿي: محمد مراد ياب جڏهن تخت تي ويٺو (۱۱۶۷ ھ) تڏهن کيس پهر پاڻ وٽ رکيائين. ڪجهه عرصي کان پوءِ، ڪن سببن ڪري معزول ٿي ۽ عراق جي زيارتن تي وڃڻ لاءِ ڪراچي بندر تي پهتو: اتان کيس ڪراچي جي جام جهاز تي سوار ٿيڻ لاءِ ڏنو، جنهنڪري ڪراچي بندر تان سوار ٿيڻ جو ارادو ڪيائين، ليڪن روانو ٿيڻ کان اڳ سندس انتقال ٿيو. مير علي شير هيٺين تاريخ چئي:

- ز روي تعميه تاريخش افتاد،
”غريب از دام دنيا گشته آزاد“-
۱۲۱۲ - ۴۵ = ۱۱۶۷ ھ

جفر ۽ تڪثير ۾ به ڪامل ۽ عامل هو. ”جفر جامع“ نالي ڪتاب ميان نورمحمد لاءِ لکڻ شروع ڪيائين، ليڪن مير صاحب جي انتقال سبب ڪتاب پورو ڪري نه سگهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪسر نفسيءَ جي انهيءَ تمهيد کان پوءِ فرمائي ٿو ته

"در قريب بايام امتياز ڪه نيّر عمر باختتام سير بروح
دوازده گانه از سنين مطلع شوارق هوش بر فلک تبيين
وقوع يافته، سر سوداي سخن در پيچيده (۱)."

انهيءَ عمر ۾ اٺن هزارن شعرن جو ديوان مرتب ڪيائين، جنهن ۾ سيئي اصناف سخن موجود هئا، ليڪن خبر نه آهي ڪهڙن سببن ڪري اهو سڄو ديوان درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيائين. تقريباً ٻه سال ڪن خاموش رهيو. گويا ۱۱۵۲ھ ۾ جڏهن ته سندس عمر ٻارهن ورهيه هئي، شعر چوڻ شروع ڪيائين؛ ۱۱۵۳ھ تائين اٺ هزار شعر چئي ديوان جنهن ۾ نالو بطور تخلص جي استعمال ڪيو هئائين، لوڙهي، ۱۱۵۳-۵۵ھ جا سال خاموش رهيو، تا آنڪ ۱۱۵۵ھ ۾ وري ڪيس نئين سر سخن سنجيءَ جو شوق جاڳيو.

انهيءَ زماني جو هڪ واقعو بيان ڪندي، مير صاحب لکي ٿو ته 'مظفر علي خان نادري زماني ۾ ٺٽي ۾ آيو، ۽ سندس ڏنل زمين "مردمک در آب"، "نمک در آب" ٺٽي جي شاعرن ۾ تمام مشهور ٿي، ۽ تقريباً سيني شاعرن انهيءَ تي طبع آزمائي ڪئي.' مير صاحب انهيءَ زماني ۾ طفل مڪتب هو. ليڪن ڪيس شوق جاڳيو، ۽ ساڳيءَ زمين ۾ استادن جي مقابلي ۾ هن به غزل تيار ڪيو، جنهن مان لکي ٿو ته هيٺيون هڪ شعر ڪيس ياد رهجي ويو:

با صاف مشربان چه زني لاف سرکشي،
صد بار ديده ايم ترا اي فلک در آب (۲).

۱۱۵۵ھ ۾، مير حيدرالدين ابو تراب "ڪامل" (۳) جهڙي استاد ڪامل سان سندس ملاقات ٿي، ۽ انهيءَ بزرگ جي فيض ۽ صحبت سبب

---

(۱) "مقالات الشعرا"، ص ۶۱۴ (۲) "مقالات الشعرا"، ص ۹۹ (۳) مير حيدرالدين ابو تراب "ڪامل" بن مير رضي الدين "فدائي"، بن مير ابوالمڪارم "شهود"، بن مير ابوالبقا اميرخان، بن مير ابو القاسم "نمڪين"- جيد عالم، بلند پايه شاعر ۽ درويش صفت انسان هو. سنڌي، هندي ۽ فارسيءَ ۾ جدا جدا ديوان مرتب ڪيائين. محمد پناه 'رجا'، مير ابوالبقا بهرور علي ۽ ٻيا ڪيترا انهيءَ دور جا شاعر سندس شاگرد هئا. ۱۱۹۶ھ ۾ وفات ڪيائين (ڏسو "مقالات الشعرا"؛ "تحفة الڪرام"؛ "تذڪره اميرخاني").

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڏيل شوق ۽ وسريل ذوق ۾ وري جولان جاڳيو (۱)، ۽ سندس شاگردي اختيار ڪري، نئين سر مشق سخن شروع ڪيائين. مير ڪامل سندس تخلص ”مظهري“ رکيو، جنهن مان تجديد شاعريءَ جو سال ۱۱۵۵ھ بہ برآمد ٿي ٿو.

مير صاحب ڪجهہ وقت تائين ”مظهري“ تخلص قائم رکيو، ليڪن ان کان پوءِ، ”قانع“ تخلص اختيار ڪيائين، جيڪو آخر دم تائين سندس نالي سان پيوست رهيو(۲).

ملازمت: سنڌ جي آزاد حڪمران ميان نورمحمد ڪلهوڙي، ۱۱۶۷ھ ۾ وفات ڪئي؛ ۽ سندس پٽ ميان مرادياب تخت نشين ٿيو. ميان صاحب جي وفات بعد تخت و تاج جي لالچ ۽ لوڀ، حڪمران خاندان ۾ باهمي آويزش جي ابتدا ڪئي. ميان مرادياب چار سال بہ پورا نہ ڪيا، جو معزول ٿي جيل ۾ وڃي پيو، ۽ سندس ڀيو ڀاءُ ميان غلام شاهہ، جيڪو گلان طوائف جي پيٽ مان هو، تخت نشين ٿيو. انهيءَ ٿي حڪمران لاءِ ڪنهن سنڌي شاعر جو هي شعر مشهور آهي:

”گـلان وڃـان جــو گــل ڪاڇوسي،
ڪجهہ ڪلها هي ڪجهہ ڪاسي (۳).“

ميان غلام شاهہ، بيحد سمجهدار ۽ حڪمرانيءَ ڪرڻ لاءِ هر طرح موزون ۽ مناسب هو. هن پنهنجي زماني ۾ ملڪ ۾ نہ فقط امن امان قائم ڪيو، بلڪ سرحدي علائقا بہ ڪيترا حاصل ڪري، سنڌ ۾ شامل ڪيائين. ڪڇ جي راجا کان بست ۽ لکپت جو بندر ورتائين؛ سبزل ڪوٽ ۽ اُچ، بهاولپور جي نواب کان ڇڏايائين؛ ۽ ڪراچيءَ جو بندر، قلات جي خان کان واپس ڪيائين؛ حيدرآباد جو شهر آباد ڪيائين؛ ۽ ۱۱۸۲ھ ۾ حيدرآباد جو قلعو تعمير ڪرائي، آن ۾ گادي ڪيائين. انگريزن سندس ئي زماني، ۱۱۷۱ھ جو، ٺٽي ۾ پنهنجي تجارتي ڪوٺي قائم ڪئي. اهڙيءَ طرح ملڪ سندس زماني ۾ ڏاڍو وسيو ۽ رسيو، سکيو ۽ ستابو ٿيو؛ ليڪن افسوس، جو

---

(۱) ”مقالات الشعرا“، ص ۲۱۴، ص ۲۵۳، ص ۲۵۴ (۲) ”مقالات الشعرا“، ص ۲۱۴

(۳) ميان مرادياب جي معزولي ۽ غلامشاهہ جي تخت نشينيءَ تي بالچند ”آزاد“ هيٺين تاريخ چئي:

نشست غلام شاه بر مسند جاه، برخاست مراد ياب ناامید بہ آه

$$۱۱۷۰ = (۲ + ۳۶۶) — (۱۹۳ + ۱۳۷۷)$$

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۶ سالن جي حڪمرانيءَ بعد ۱۱۸۶ھ ۾ لنقوي، فالج ۽ غشيءَ سبب هن انتقال ڪيو، جنهن بعد ڪلهوڙن جي حڪومت جو شيرازو روز بروز درهم برهم ٿيندو ويو.

انهيءَ روشن دماغ بادشاهه، مير علي شير کي پنهنجي خاندان جي تاريخ نويسيءَ لاءِ پاڻ وٽ رکيو، ۽ مير صاحب ”شاه نامه“ جي طرز تي فارسي نظم ۾، ۽ ٻي مفصل تاريخ نثر ۾، لکڻ شروع ڪئي. سندس تقرر تاريخ نويسيءَ جي عهدي تي ۱۱۷۵ھ ۾ ٿيو(۱)، ۽ مير صاحب ٺٽي ڪان خدا آباد هليو ويو. اهو معلوم نه ٿي سگهيو، ته مير صاحب ميان غلام شاه جي دربار سان ڪيتري وقت تائين وابسته رهيو؛ ليڪن جنهن صورت ۾، مير صاحب پنهنجون ٻيئي تصنيفون مڪمل ڪري نه سگهيو، تنهنڪري خيال آهي ته، شايد چند سال يا ڪجهه عرصو مير صاحب، ميان غلام شاه جي دربار ۾ رهي، وري ٺٽي واپس موٽي آيو.

۱۱۸۰ھ ۾، مير صاحب ”تحفة الڪرام“ لکڻ شروع ڪيو؛ ان ۾ ڪلهوڙن جي حڪومت جو ذڪر شروع ڪندي ابتدا ۾ لکي ٿو ته

”ذکر ایشان در طبقهٔ علحده میگردد، و بنا بر مزید
فائده و اداي حقوق نمک ذکر از اصل مع بيان بزرگان
این سلسله مجملاً گذارش میکند(۲).“

”اداي حقوق نمڪ“ جي اشاري مان ظاهر آهي ته ۱۱۸۰ھ کان اڳ مستقل ملازمت ڪان آجو ٿي ٺٽي هليو آيو هو، ۽ حق نمڪ نڀائڻ سبب سنه ۱۱۸۰ھ ۾ به ڪيس اهو خيال هو ته هو ڪلهوڙن جي تاريخ جا ٻيئي ڪتاب ضرور ختم ڪندو. بهرحال مير صاحب جي مستقل ملازمت رهي يا نه رهي، ليڪن سندس تعلقات ملازم ٿيڻ ڪان اڳ انهيءَ حڪمران گهراڻي سان جهڙيءَ طرح خوشگوار هئا، اهڙيءَ ريت پوءِ به رهيا، جنهن جي تصديق اسان کي انهن فرمانن ۽ سندن مان ملي ٿي، جيڪي وقت بوقت وظيفن، تنخواهن ۽ مزروعه زمينن جي سلسلي ۾ مير صاحب کي انهيءَ خاندان طرفان ملندا رهيا.

مير صاحب جو معاش: قديم خانداني دستاويزن مان(۳) معلوم

(۱) ”مقالات الشعرا“، ص ۲۱۵ (۲) ”تحفةالڪرام“، ص ۱۰۲ (۳) جناب قاضي علي محمد صاحب ٺٽويءَ وٽ شاهي فرمانن ۽ اسنادن جو هڪ مجموعو آهي، جيڪو ٺٽي جي ڪنهن بزرگ انگريزن جي آمد ڪان پوءِ مرتب ڪيو آهي؛ ٺٽي جي مختلف خاندانن جي سلسلي ۾ منجهس شاهي فرامين هن لاءِ نقل ڪيا ويا آهن، ته اهو مجموعو انگريزن کي ڏيکاري، انهن مستندن کي سندن دور حڪومت ۾ به جاري ڪرائجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي ٿو ته مير صاحب جو سمورو خاندان شروع ايامن کان وٺي، سندس زماني تائين، خوشحال ۽ فارغ البال رهيو، ۽ ڪانئس پوءِ به حسب دستور اهو گهراڻو، جاگيرون، تنخواهون، وظيفا، خلعتون ۽ انعام اڪرام چوڙيندو مائيندو رهيو.

مير سيد شڪرالله جيئن ٩٢٧هه ۾ ٺٽي پهتو، تيئن ئي ارغونن طرفان سندس وظيفو جاري ٿيو. همايون جي فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو ته مير صاحب جي گهر ڪي هن جي طرفان به بطور ’سيور غال‘ وظيفو ۽ ساڪري پرڳڻي ۾ ڪجهه زمين مدد معاش لاءِ مليل هئي. اهڙيءَ طرح ترخاني دؤر جا دستاويز به ملن ٿا، جن ۾ نه فقط اڳين بادشاهن جي عطا ڪيل وظيفن ۽ جاگيرن جي تصديق ٿيل آهي، بلڪ اُن تي پنهنجي طرفان به، وقت بوقت اضافا ڪندا رهيا آهن. مرزا جانيءَ جي هڪ فرمان (مرقومه ١٠٠٧هه) مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته جوڻ پرڳڻي ۾ به ڪي ڳوٺ انهيءَ خاندان کي بطور مدد معاش مليل هئا. سنڌ جڏهن مغل سلطنت جو حصو بڻي، تڏهن هن گهراڻي جا سڀئي وظيفا، تنخواهون، ۽ زمينون بحال ڪيون ويون. ١٠٢٩هه جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته جهانگير، سيد ظهيرالدين ثاني خلف سيد شڪرالله ثانيءَ لاءِ ٻه سؤ خرار سارين جا بطور وظيفي جي ساليانو منظور ڪيا، جن جي وصوليءَ لاءِ ٽڪر هنگوري، ۽ ٽڪر هالي، جي پرڳڻي تي فرمان جاري ٿيو. ڪجهه وقت بعد بجاءِ سارين جي، ٽڪر هنگوري جي جاگير مان ٢٢ هزار دام(١) بطور سالياني تنخواهه جي ڪيس مقرر ٿي مليا. ١٠٣٧هه ۾ سيد شڪرالله فوت ٿيو. ١٠٣٩هه ۽ ١٠٤٠هه جي فرمانن مان معلوم ٿئي ٿو ته اها تنخواهه شاهجهان، سيد صاحب جي اولاد لاءِ بحال ڪئي. جيئن جيئن خاندان وڌندو ويو ۽ گهر جدا جدا ٿيندا ويا، تيئن تيئن اهي تنخواهون به تقسيم ٿينديون، مختلف شخصن جي نالي تي بحال ٿينديون رهيون. ١١٣٨هه جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته پنجاهه هزار دام(٢)، اهو خاندان سالياني تنخواهه کڻندو هو. ١١٤٤هه ۾، خان خانان معظم‌خان هڪ سنڌ جاري ڪئي، جنهن بناءِ تي، مير علي شير ”قانع“ جي والد سيد عزت‌الله کي ٥٠ بيگا زمين ملي. ميان نورمحمد، ١١٥٥هه ۾، سيد عبداللطيف بن سيد عبدالمجيد کي پليجي پرڳڻي تي ٧٠ خرار سارين جي سنڌ ڪيدي ڏني (٣). سيد صاحب ١١٥٨هه ۾ فوت ٿيو؛ جنهن بعد سندس پٽ عبدالمجيد ثانيءَ جي نالي اهو وظيفو بحال ڪيو ويو، ۽ آخر اهو وظيفو ڦرندي ڦرندي سيد عبداللطيف ثانيءَ

---

(١) چاليهه دام هڪ رپئي ۾ ٿيندا هئا - ٻاويهن هزارن دامن جا ٥٥٠ رپيا ٿيا.

(٢) ساڍا ٻارهن سؤ رپيا. (٣) ٥ رپيا في خرار هو - مجموعي قيمت ٣٥٠ رپيا ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وٽ آيو، ۽ ان کان پوءِ میر علي شیر جي والده جي نالي تي بحال ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته انهيءَ گهر ۾ نرينو اولاد ڪونه ٿيو ۽ میر صاحب جي والده انهيءَ گهر جي وارثيائي هئي. ٻيبي صاحبه کان پوءِ، میر علي شیر ۽ سندس ڀاءُ میر ضياءُالدين "ضيا" انهيءَ حصي تي متصرف ٿيا. انهيءَ مان اهو به ظاهر ٿئي ٿو ته میر صاحب ۽ میر ضياءالدين سڳا ڀائر ۽ انهيءَ ٻيبيءَ جي بطن مان هئا، ۽ انهيءَ ڪري ئي ڇهن ڀائرن مان فقط اهي ٻه ڀائر وظيفي جا وارث ٿيا. سندس ٽئين ڀاءُ سيد فخرالدين کي جدا پنهنجي ناناڻڪي حصي مان هڪ سؤ ٻيگها زمين تصرف ۾ آئي.

مياں نورمحمد جو هڪ پروانو ملي ٿو، جنهن مطابق میر علي شیر جي والد سيد عزت الله کي جڳت پور ۽ ڪڪرالي وغيره ۾ به ڪي ڳوٺ جاگير طور مليا. انهن جي آمدنيءَ تي هن هيئينءَ طرح پنهنجي پٽن جون تنخواهون جاري ڪرايون: سيد فخرالدين ۽ سيد يارمحمد ۱۴–۸–۷ رپيا، ۽ سيد علي شیر ۽ سيد ضياءالدين ۰–۰–۲–۷ رپيا.

ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپرن به ساڳيءَ طرح هن خاندان جي جاگيرن، تنخواهن، وظيفن، ۽ ٻين انعامن اڪرامن کي جاري رکيو. مياں نورمحمد جي زماني کان وٺي ٽالپرن جي ابتدائي دؤر تائين، ڪي اهڙا فرمان به ملن ٿا، جن ۾ روزانه وظيفي ڏيڻ جو به ذڪر آهي. ميان غلام شاهه جي هڪ فرمان (مرقومه ۱۱۷۲هه) مان معلوم ٿئي ٿو ته مياں نورمحمد کان وٺي سيد عزت الله جو روزينو جاري هو، جيڪو غلام شاهه جي تخت نشينيءَ بعد میر علي شیر جي نالي منتقل ٿيو. ۱۱۸۸هه ۾ ميان سرفراز جي فرمان ۾ به ان جي تصديق ٿئي ٿي. اهڙيءَ طرح ۱۱۹۱هه ۾، ميان عبدالنبيءَ به ساڳيو روزينو جاري رکيو. ساڳئي سال جي ٻئي هڪ پرواني مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان عبدالنبيءَ، میر علي شیر جي پٽ میر غلام علي 'مائل' جو ۱۲ رپيا درماهو وظيفو جاري ڪيو هو.

۱۱۹۷هه ۾، میر فتح علي خان – فاتح سنڌ – میر علي شیر جي نالي هڪ پروانو ڪڍيو، جنهن ۾ ۴۲ رپيا "بمد اجاره مير بحري (؟)" عنايت ڪرڻ جو ذڪر آهي، ۽ اهو وظيفو ڪلهوڙن جي زماني کان میر صاحب جي نالي هلندو ٿي آيو. ۱۱۹۸هه ۾، میر فتح علي خان هڪ فرمان ڪڍيو، جنهن مطابق میر علي شیر کي هدايت ڪئي ويئي ته جنهن صورت ۾ حيدرآباد سرڪار جي حصي ۾ سنڌ جو اڌ ملڪ آيل آهي، تنهنڪري اِها سرڪار کيس مقرر ٿيل وظيفن جو آئيندي اڌ ڏيندي؛ ۽ باقي اڌ، میر سهراب، میر ٺاري ۽ میر باگي کان کيس وٺڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪلهوڙن جي زماني کان جيڪي ٥٠ رپيا بطور وظيفي جي مير علي شير ۽ مير ضياءالدين کي ملندا هئا، سي مير فتح علي خان جي دؤر ۾، ٻنهي ڀائرن جدا جدا ڪرائي، ٻنهنجن نالن تي پروانا ورتا؛ چنانچه ٥٠ رپين مان ٤٢ رپيا مير علي شير ورتا، ۽ باقي مير ضياءالدين وٽندو رهيو. ١٢٥٣هه جي هڪ فرمان مان معلوم ٿئي ٿو ته مير نورمحمد خان جي زماني ۾ انهيءَ ساڳئي وظيفي جو هڪ حصو مير علي شير جي پوٽي مير صابر علي ولد مير غلام علي 'مائل' کي ٦-٥-٧ رپين جي صورت ۾ درماهو ملندو هو. ١٢٥٥هه ۾، مير محمد خان ادائي آنن جو اضافو ڪري پورن سادن ستن رپين درماهو ڏيڻ جو پروانو جاري ڪيو، ۽ ڪوري ضرب مان قيرادي سورتي ضرب يعني انگريزي سڪي ۾ ڏيڻو ڪيو.

اها آهي مير صاحب ۽ آن جي خاندان جي معاشي پهلوءَ جي منتشر معلومات، جنهن کي اسان مختلف اسنادن جي ذريعي يڪجا ڪري، پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيو آهي. اگرچ مٿيان انگ اکر مير صاحب جي مڪمل آمدنيءَ جو خاڪو پيش ڪري ڪونه ٿا سگهن، تاهم اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته مير صاحب جو خاندان فارغ البال ۽ نهايت خوشحال هو. سندن گذر بسر نهايت ڪشادگيءَ ۽ عزت آبروءَ سان ٿيندو هو. سنڌي حڪمرانن انهيءَ خاندان جي عزت ڪئي، وظيفا ڏنائون، جاگيرون جاري ڪيائون، درماها ۽ روزينا عطا ڪيائون، ۽ وقت بوقت جيڪي انعام اڪرام ۽ خلعتون ۽ پهراڻيون ملنديون ٿي رهيون، سي ان کان علاوه هيون (١).

مير صاحب جي دور جو سياسي پس منظر: مير 'قانع'

جيئن اسان مٿي چاڙهائي آيا آهيون، ميان نورمحمد جي دؤر حڪومت ۾ پيدا ٿيو. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو دهليءَ جي بالادستيءَ کان ته آزاد ٿيا، ليڪن نادر جي اچڻ، سنڌ لٽ ڦر، ۽ آخر ۾ افغانستان جو باجگذار بڻائي وجهڻ، سنڌين کي آزادي ماڻڻ ڪانه ڏني - گويا سنڌ جي زيردستيءَ واري قطب نما جو رخ دهليءَ کان ڦري افغانستان طرف ٿي ويو، ۽ فرق فقط هي ٿيو ته دهليءَ جي سنڌ تي گورنرن جي ذريعي براه راست حڪومت هلندي هئي،

---

(١) اها خوشحالي، اها عزت ۽ آبرو انگريزي دور تائين قائم رهندي آئي. چوڏهين صدي هجريءَ جي شروعات ۾، مير علي شير جو پوٽو مير صابر علي شاه ثاني زلده هو، جنهن کي نه فقط شهر ۾ عزت هئي، بلڪ سرڪار انگريز وٽ به، ڪيس هرطرح جي آبرو حاصل هئي. چنانچ انگريزن هندستان جي مکيه ماڻهن متعلق جيڪو اٺن جلدن ۾ ضخيم ڪتاب شايع ڪيو آهي، ان ۾ سيد صاحب جو به فوٽو ڏنو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ هن کان پوءِ اندروني طرح سنڌ آزاد رهندي به افغانستان جو ڏيل پٽرو صوبو ٿي وئي، ۽ بجاءِ گورنرن جي، ڏيل جي وصوليءَ ۽ عام نظرداريءَ لاءِ افغاني وڪيل اچڻ لڳا.

ميان نورمحمد جي وفات (١١٦٧ھ) تائين، سنڌ جي حڪمران خاندان ۾ خير جي گذرندي رهي، ليڪن هن جي اکين بند ڪرڻ بعد، تخت و تاج جي سلسلي ۾، رفتي رفتي آويزش جي ابتدا ٿي. ميان غلام شاه جي دؤر ۾ (١١٧٠-١١٨٦ھ) ڪا خاص خرابي ڪانه ٿي - مير علي شير تاريخ نويسيءَ جي عهدي تي ڪجهه سال پنهنجو وقت سٺو بسر ڪيو - ليڪن ١١٨٦ھ کان پوءِ، جو حڪمران خاندان ۾ خونريزي ۽ ملڪ ۾ انتشار جي ڪيفيت قائم ٿي، تنهن ١١٩٨ھ تائين سنڌ کي برابر تباهه ۽ تاراج ڪيو. انهن ٻارهن تيرهن سالن جي عرصي ۾ سنڌ جي تخت و تاج ڪيترن حڪمرانن جي مسند آرائي ڏٺي ۽ ڪيترن شهزادن جا ڪنڌ ڪپيا، ۽ ٽالپر سردارن مان ڪيترا ڪونڌر ڪُسندا ڏٺا. سرفراز تقريباً ٽي سال حڪومت ماڻي؛ محمد خان چند مهينا مسند جو مزو ورتو؛ غلام نبيءَ ڏيڍ سال کن تخت نشيني ڪئي؛ عبدالنبيءَ تقريباً ساڍا ٽي سال واڳ ورتي؛ صادق عليءَ چند مهينا؛ ۽ ان کان پوءِ پيهر عبدالنبيءَ قبضو ڪيو، ۽ پنجن سالن ۾ اها ڪشت و خون ڪيائين، جو سنڌ جي بدنصيبيءَ ۽ بربايءَ تي نه فقط پنهنجن رت رُنو، بلڪ ڌارين جي اکين مان به لڙڪ وهي نڪتا.

ٽالپر سردار، جيڪي حقيقي طرح حڪومت جا قوت بازو هئا، تن مان ڪيترا سربراهه ناحق خون ٿيا- مير بهرام ۽ سندس فرزند مير صوبدارخان، ميان سرفراز جي چرچ تي، بنا سبب قتل ڪيا ويا؛ ميان غلام نبيءَ پهريون پنهنجي خاندان جا پنج شهزادا ڪٺرايا- محمد سرفراز، محمد خان، محمود خان ۽ ٻه ٻيا- انهيءَ دردناڪ واقعي تي ڪنهن شاعر هيٺين نادر تاريخ چئي:

از گلِ باغِ عباسي پنج کم(١)؛

ٽالپر اميرن جي شهادت جو سلسلو به ساڳئي وقت جاري رهيو - مير بجار کي ٽوڪو ڏيئي شهيد ڪرايو ويو(٢)؛ مير عبدالله خان ۽ مير فتح خان به ساڳيءَ طرح ١١٩٧ھ ۾ نهايت بيدرديءَ سان قتل ڪرايا ويا.

---

(١) اهو نهايت ئي نادر تعميه آهي، مٿين مصرع جا عدد ١١٩١ھ آهن. (٢) مير بجار وزيراعظم هو ۽ سندس شهادت جي تاريخ هن ريت آهي:

از سرِ افسوس گفتا هاتفم "مير شد از جمدر هندو شهيد"

١ + ١١٩٣ = ١١٩٤ھ

"بمحفلِ شهدا جلوه کرد مير بجار"- ١١٩٤ھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽالپرن جي بيگناهه خونن نه فقط بلوچ قوم کي بغاوت تي آمادو ڪيو، بلڪ سڄيءَ سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي انهيءَ ظالم حڪمران جي خلاف باهه ٻري ويئي؛ چنانچ ۱۱۹۸ھ ۾، هالاڻيءَ جي ميدان تي حاڪم ۽ محڪومن جو معرڪو ٿيو، جنهن ۾ حاڪم کي شڪست ۽ محڪومن کي فتح نصيب ٿي، سنڌ جي واڳ ٽالپرن جي هٿ ۾ آئي، ۽ ڪلهوڙا هميشه هميشه لاءِ ختم ٿي ويا.

ميان عبدالنبيءَ خانه جنگيءَ سبب افغان حڪومت کان مدد ورتي. اُن حڪومت جو ظالم ترين سردار، مدد خان افغان، سنڌ ڏانهن موڪليو ويو، جنهن ۱۱۹۴ھ ۾ هتي پهچي، سموريءَ سنڌ کي تهه و بالا، تباس ۽ نابود ڪري ڇڏيو. انهيءَ مدد خان جي ڪاهه سنڌين کي ايترو متاثر ڪيو، جو ڪيترا سنڌي پهاڪا ۽ چوڻيون اڄ تائين انهيءَ دؤر جي يادگار طور موجود آهن-

”گهوڙا ڙي گهوڙا!“
”گهتل ڙي گهتل!“
”مدد ته پٺيان ڪونه اٿئي!“
فارسي گو شاعرن چيو،
”اي داد، از ظالم بيداديءِ منجوس“- سنه ۱۱۹۴ھ.
چنان هول در ملڪ سنده اوفتاد ڪه هولِ قيامت بداده زياد
ڪنهن شاعر انهيءَ ظالم جي وڃڻ جي تاريخ ڪڍي:
”بشر بود رفت“- سنه ۱۱۹۴ھ.

سنڌ ۾ ايتري لٽ ڦر ٿي، انهيءَ حد تائين خوف رهيو، ۽ ايترا گهر، خاندانيون ۽ ڳوٺ تباهه ٿيا، جو چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي خون آشامين ۽ تيمور جي عالم سوزين ۽ هلاڪت آفرينين جي ياد تازي ٿي ويئي. سنڌ انهيءَ قسم جي تباهي ڪڏهن ڪانه ڏٺي هئي؛ دهليءَ تي نادر ۽ بغداد تي هلاڪوءَ به اهڙي بربادي ڪانه آندي، جهڙي ميان عبدالنبيءَ، مدد خان جي ذريعي سنڌ تي آندي.

اهو ئي زمانو هو، جڏهن عماد الملڪ، غازي الدين نظام(۱)، سنڌ ۾

---

(۱) مير شهاب الدين (خانبهادر، وزير الممالڪ، عماد الملڪ، عماد الدولہ، نصرت جنگ، غازي الدين خان ثالث)، بن امير الامرا حافظ محمد پناه (عماد الملڪ، فيروز جنگ غازي الدين خان ثاني)، ابن مير قمرالدين (خان بهادر، نظام الملڪ آصف جاه اول، باني سلطنت آصفيہ - سندس تخلص نظام هو) ۱۱۹۵ھ ۾ سنڌ آيو، ۽ ۷۶ سالن جي عمر ۾، ۱۲۱۵ھ جو، انتقال ڪيائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آيو، ۽ تباهي ۽ برباديءَ جا هولناڪ منظر، اکين سان ڏسي ايترو قدر متاثر ٿيو، جو اهڙو ئي دردناڪ مرثيو چيائين جهڙو حضرت سعديءَ بغداد جي بربادي تي چيو هو:

در سند چه فتنه و بلا شد — گوئي كه قيامتي بپا شد
چون سند كه مامن جهان بود — اي آه! گويمت چها شد
هر خانه بخاك شد برابر — هر صاحب دولتي گدا شد
هر تاجوري برهنه برگشت — هر ماه سري برهنه پا شد
تا ناموران به بند افتند — سر رشتهٔ صبر دل رها شد
مادر ز پسر، پسر ز مادر — سر از تن و تن از سر جدا شد
منعم پيءِ مشت آرد يک سير — سر گردان هم چو آسيا شد
گل رويان را ز خار صحرا — خون كف پاي خود حنا شد
هر پرده نشين كنج عصمت — بي برقعه و معجر و ردا شد
زرها به نثار حفظ جان رفت — جانها بر آبرو فدا شد
رفت از همه هرچه در گره بود — زين گونه فلک گره كشا شد
يک ظلم نه شد كه شد دو صد ظلم — يک كار نه شد كه كارها شد
بر اهل زمين عجب بلائي — يک مرتبه نازل از سما شد
دل خون شد زين ستمگري چند — هر چند كه جمله از قضا شد
بي ستري طرفه آه! صد آه! — بر سيّدها و پارسا شد
از امت مصطفي چه ظلمي — امروز بر آل مصطفي شد
امروز پس از هزار و صد سال — احوال عراق رونما شد
جستم چو ”نظام“ سال تاريخ — از هاتف غيبي ام ندا شد

كاي بنده اهل بيت بشنو
”...... كه سند كربلا شد“

اهو سچو ملڪي ۽ سياسي پس منظر آهي انهيءَ مُنيءَ صديءَ جو، جنهن ۾ مير علي شير اکيون کوليون، پليو، پرورش ورتائين ۽ تعليم حاصل ڪري، علم جي انتهائي اوج تي پهتو؛ شعر و سخن جو شغل ڪندو رهيو؛ ۽ تصنيف تاليف ڪي پنهنجو اوڙڻ بڇاڻ بڻائي، زندگي بسر ڪندو رهيو. سواءِ انهن چند سالن جي، جيڪي هن ميان غلام شاهه وٽ تاريخ نويسيءَ جي عهدي تي گذاريا – باقي سڄي زندگي آزاديءَ سان بسر ڪندو رهيو. انهيءَ بادشاهه گرديءَ ۾ ڪنهن کي طاقت هئي، جو درباري ملازمت جو بار سر تي کڻي، سازشن ۽ منصوبن ۾ حصو وٺي ۽ خون خرابيءَ، قتل ۽ غارتگريءَ کي اکين ڏسندو رهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير صاحب جي غير معمولي شخصيت ۽ بي پناهه صلاحيت جو هن مان اندازو ٿئي ٿو ته انهيءَ سموري دؤر جي سيني بلائن، آفتن ۽ اندوهناڪين جي هوندي به سندس سڪون قلب ضايع ۽ اطمينان دل غارت نه ٿيو. هن بزرگ دنيا جهان جي جهيڙن، ملڪي تباهين ۽ هلاڪت خيزين کي ڏسندي به، سيني ڳالهين کي پس پشت وجهي، اکين کي بند ڪري، ڪنن ۾ ڪپهه ڏيئي، تصنيف ۽ تاليف جاري رکي؛ ۽ پنهنجي خالص علمي ۽ ادبي زندگيءَ کي برباد نه ڪيو، ۽ ۱۲ ورهن جي زندگيءَ کان وٺي جهان ڇڏڻ واري سال کان هڪ سال اڳ تائين، برابر دماغ ۽ قلم هلائيندو آيو، ۽ هزارن ورقن جو عظيم‌الشان ادبي ذخيرو، سنڌ جي آئينده نسلن لاءِ ڏيئي ويو.

سير و سفر: مير صاحب جي سموري زندگي سراسر علمي هئي. تنهنڪري پاڻ‌جي ٿو ته هن پنهنجو وقت، دنيا جي ٻين مشغلن ۾ ڪونه وڃايو، ۽ گهڻو ڪري گهر ۾ رهي، تصنيف تاليف ڪندو رهيو- سواءِ هڪ معمولي وقفي جي، جنهن ۾ هن کي نامعلوم سببن ڪري سورت، چام‌نگر ۽ پڇ جو سفر درپيش آيو.

"تحفة الڪرام" (ج ۲، ص ۳۳) ۽ "مقالات الشعرا" مان معلوم ٿئي ٿو ته ۱۱۶۰هه ۾ هو سورت ويو، جتي مير سعد الله سورتيءَ جي فرزند مير عبدالوالي "عزلت" سان سندس ملاقات ٿي؛ ۽ انهيءَ سفر ۾، چند ٻين اهل علم بزرگن سان به سندس صحبتون ۽ رهاڻيون ٿيون - جهڙوڪ "رضائي" شاعر سورت کان لاهري بندر تائين ساڻس ٻيڙيءَ ۾ گڏيو آيو ("مقالات الشعرا" ص ۱۰۹): محمداڪرم اصل ٺٽي جو شاعر هو، ليڪن سندس زندگي دهلي، دکن، ۽ سورت ۾، مختلف سرڪاري منصبن تي گذري - مير صاحب جڏهن سورت کان وطن واپس ٿيو، ان وقت محمداڪرم به ساڻس گڏيو آيو؛ وات تي ٻيڙو، ٽي ڏينهن ۽ ٽي راتيون، طوفان جي گرداب ۾ ڦاٿو، ۽ اهڙي نااميديءَ جي حالت ٿي، جو مير صاحب ان کي "حادثهءِ عظيم" تصور ڪندي لکي ٿو:

—"که خلاصي از آن تهلڪه، محض بفضل مفضل حقيقي صورت بست".

انهيءَ مصيبت ۾ محمداڪرم هيٺيون شعر حسب حال چيو:

درميان آب و آتش همچو گل — ڪشتيءِ اميد ما دارد ثنا
گر نه فضل حق نمايد رهبري — نيست مخلص از چنين جوش بلا

("مقالات الشعرا" ص ۳۴)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”تحفة الطاهرين“ جي مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽويءَ جي ملاقات به سائس سورت ۾ ٿي. اهو بزرگ به، انهيءَ زماني ۾ سورت منجهه مقيم هو.

چام نگر عرف اسلام آباد کي به مير صاحب انهيءَ سفر جي دوران ۾ ڏٺو، ۽ اتي ئي سندس ملاقات محمد عاقل ”ابلہ“ جهونا ڳڙهيءَ سان ٿي، جيڪو صاحب شاعر، ۽ ٺٽي جي ميان ابوالقاسم جو شاگرد هو (”مقالات الشعرا“ ص ٢٦).

اهڙيءَ طرح غالباً ساڳئي سفر ۾، جڏهن سيد صاحب پُڄ (١) نگر ويو، تڏهن سندس ملاقات هڪ ايراني شاعر ”هوشيار“ صفاهانيءَ سان ٿي، جيڪو پوءِ ٺٽي به آيو، ۽ اتان وري هندستان هليو ويو (”مقالات الشعرا“ ص ٣١١). بندر سورت کان موٽندي، سيد صاحب سان گڏ ”مفلس“ شاعر به پيڙيءَ ۾ همسفر هو، جيڪو سنڌ ڏانهن قلندر لعل شهباز جي زيارت لاءِ ٿي آيو (”مقالات الشعرا“ ص ٢٦٥).

گجرات سان، انهيءَ سفر کان پوءِ، مير صاحب جي ڪافي دلچسپي پيدا ٿي، ۽ ان کان پوءِ جيڪي به خاص واقعا انهيءَ طرف ٿيندا هئا، انهن تي مير صاحب تاريخي قطعا ۽ شعر تصنيف ڪندو هو.

نورالدين محمد معروف به مومن خان، ١١٧٠هه گجرات تي قابض ٿيو، ته مير صاحب تاريخ چئي:

چو شد نواب مومن خان بگجرات ز کفر کافران گرديد خالي (٢)

١١٦٥هه ۾ بندر سورت جي حاڪم نواب صفدر محمد خان جو پٽ محمد وقار خان فوت ٿيو. مير صاحب هيٺينءَ طرح سندس تاريخ ڪڍي:

”فلاخوف عليهم ولاهم يحزنون (٣)“

مطالعي جو شوق: مير صاحب جو دور، جيتري قدر سياسي ۽ ملڪي حالتن سبب اونداهو ۽ اندوهناڪ هو، اوتري قدر علمي ۽ ثقافتي لحاظ

---

(١) هن سفر ۾ مير صاحب جي ڪيترن نامي ماڻهن سان ملاقات ٿي. جيئن ته محمد علي علي ڪاذروني احمد آباد ۾ مليس. محمد عاقل دانا، ڪڇ جي هڪ مسجد ۾ ملاقي ٿيو، محمد اسلم ٺٽوي سورت بندر ۾ مليو. (٢) نواب مومن خان جا عدد ٨٤٩ ٿيا، ان ۾ گجرات جا ٤٢٢ ملائبا ته ١٢٧٠ ٿيندا، ڪفر جا ٢٠٠ عدد وقع ڪبا ته سال ١١٧٠هه برآمد ٿيندو (”مقالات الشعرا“ ص ١٥٤). (٣) ”مقالات الشعرا“ ص ٢٨٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان روشن ۽ خوشگوار هو. هڪ ئي وقت سوين مدرسا علم آموزيءَ لاءِ آباد هئا؛ هرهڪ گهراڻو ۽ هرهڪ فرد علم جو مرڪز ۽ منبع هو. هر علم دوست جي اوطاق ۽ بيٺڪ ’اڪيڊميءَ‘ جو ڪم ڏيندي هئي. هرهڪ عالم، اديب ۽ شاعر وٽ، جدا جدا ڪتبخانا هوندا هئا. گهرن ۾، اوطاقن ۾، رستن تي، دڪانن ۾ ۽ بازارن جي چوراهن تي، علم پرورن جون ملاقاتيون، صحبتون، مجلسون ۽ مشاعرا، صبح شام ۽ رات ڏينهن ٿيندا رهندا هئا. هڪ ئي وقت مخدوم محمد هاشم (متوفي ١١٧٤هه)، مخدوم محمد معين (متوفي ١١٦١هه)، مخدوم ضياءالدين، ميان نعمت الله، ميان محمد صادق، آخوند محمد شفيع، ۽ آخوند ابوالحسن جهڙا يگانهءِ روزگار عالم، ۽ مير ”محسن“ (متوفي ١١٦٣هه)، غلام علي ”مداح“، بالچند ”آزاد“، شيوڪ رام ”عطارد“، شيخ محمد محفوظ ”سرخوش“، غلامعلي ”مومن“، محمد پناه ”رجا“، مير ابوالبقا ”بهرورعلي“ ۽ مير ابوتراب ”ڪامل“ جهڙا نغزگو شاعر ٺٽي جي شهر ۾ موجود هئا، جن مان هرهڪ پنهنجي دور جو ”غزالي“ ۽ ”دواني“، ”سعدي“ ۽ ”انوري“ هو.

اهي سڀ بزرگ پاڻ صاحب تصانيف ۽ صاحب دواوين هئا؛ انهن مان هرهڪ کي جدا جدا ڪتبخانو هوندو هو، جنهن مان نه فقط پاڻ فائدو وٺندا هئا، بلڪ دوست احباب به وقت بوقت استفادو ڪندا رهندا هئا؛ انهن مان هرهڪ بزرگ جي اوطاق ”دارالمصنفين“ ۽ ”ندوة المصنفين“ هوندي هئي؛ ۽ هرهڪ استاد ۽ عالم جو مدرسو، ”دارالعلوم ديوبند“ ۽ ”ندوة العلوم“ هو.

مير علي شير کي اهڙا معاصر مليا؛ انهيءَ قسم جا همعصر شاعر مليا؛ ۽ اها علمي فضا ۽ ادبي ماحول نصيب ٿيو. هن علمي صحبتن ۽ ادبي مجاسن جو پورو پورو فائدو حاصل ڪيو. انهن مدرسن ۾ هن علم پرايو؛ ۽ انهن دارالعلومن ۾ هن عربي ۽ فارسي زبانن تي قدرت ڪامله حاصل ڪئي؛ ۽ انهن ڪتبخانن جي هرهڪ ڪتاب جي هن ورق گرداني ڪئي؛ ۽ ڪتابن جي هرهڪ جلد مان هن مطلب ۽ مواد اخذ ڪيو. ڪتبخانا نه فقط هن پين جا ڏٺا، بلڪ خود سندس پنهنجو ذاتي ڪتبخانو ايڏو عظيم الشان هو، ۽ ان ۾ اهڙا نادر مخطوطا موجود هئا، جو اڄ به ان جي فهرست ۽ ان جا باقي بچيل ڪتاب پڙهي ۽ ڏسي حيرت وٺيو وڃي ٿي (١).

(١) ٺٽي جي ڪتبخانن جون فهرستون، ايليٽ جي فائلن ۾، برٽش ميوزم ۾ موجود آهن. مير صاحب جي ڪتبخاني جا ڪيترا ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ محفوظ آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

میر صاحب جي مطالعي جي شوق، ۽ ٺٽي ۾ ڪتابن جي فراوانيءَ ۽ دستيابيءَ جو اندازو تڏهن ٿئي ٿو، جڏهن سندس پنهنجي تصنيفن ۾ اهڙن اهڙن ڪتابن جا حوالا پڙهجن ٿا، جن مان اڄ به ڪيترا ناياب ۽ نادرالوجود آهن.

تاريخ فرشته، طبقات اڪبري، منتخب التواريخ، ده سالہ عالمگيري، آئين اڪبري، روضة الصفا، حبيب السير، مراة احمدي، مراة سڪندري، خزانهء عامره، يد بيضا، تذڪرهء واله داغستاني، هفت اقليم ابن رازي، ڪلمات الشعرا، مجالس المومنين، وغيره - تاريخون ۽ تذڪرا، تصنيف تاليف ڪندي، مير صاحب جي پيش نظر هئا.

ايراني خواه هندستاني شاعرن مان ڪيترن جا ديوان مير صاحب وٽ موجود هئا. اهڙيءَ طرح سنڌ جي تقريباً سڀني مصنفن جون تصنيفون به سندس پيش نظر هيون. تاريخ معصومي، طاهري، بيگلرنامه، ترخان نامه، تذڪرة المراد، آداب المريدين، حديقة الاولياء، ڪان سواءِ ڪيترا ديوان ۽ گهٽ ڪري سنڌين جون سڀئي مذهبي تصنيفون سندس مطالعي ۾ رهيون هيون. "طومار سلاسل گزيده" تيار ڪرڻ وقت، طريقت جي بزرگن جون گهڻو ڪري سڀئي ملفوظاتيون، ۽ سلسلهء طريقت جون اسناد ڏٺيون هئائين. ملفوظات مخدوم جهانيان، منهاج العباد - شيخ سعدالدين، تحفة البرر - شيخ مجدالدين بغدادي، بحرالدقائق شافعي، ڪتاب استعداد الاخرة، به انهيءَ ڪتاب جي ماخذن مان آهن.

پنهنجي ايراني بزرگن جون به گهڻو ڪري سڀئي تصنيفون پڙهيون هئائين - جيئن ته امير غياث الدين منصور جا تصنيف ٿيل ڪيترا ڪتاب سندس نظر مان گذريا هئا. طبقات ابن سعد جهڙو نادر ۽ ناياب ڪتاب، جيڪو اڄ ڇپئي ڪان پوءِ به ايتري قدر نادرالوجود آهي، جو اسان جي ملڪ جا گهڻو ڪري سڀئي ڪتبخانا ان ڪان محروم آهن، اڄ ڪان به سؤ ورهيه اڳ ٺٽي ۾ مير صاحب جي مطالعي مان گذريو، جيئن پاڻ هڪ هنڌ ("مقالات الشعرا" ٢١٢) فرمائي ٿو ته "٢٥ ربيع الاول ١١٦٩هه جو، مخدوم ضياء الدين ٺٽويءَ کان، طبقات ابن سعد جو ٻيو جلد پڙهڻ لاءِ مستعار ورتم".

مير صاحب جو علمي ورثو

تصانيف: مير علي شير جي زندگيءَ جو مقصد فقط تصنيف تاليف هو، جيئن اسين مٿي ڄاڻائي آيا آهيون - هن ١٢ ورهين جي ڄمار ۾ قلم ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاغذ ڪنيو، ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين ان کي هٿ مان نه ڇڏيائين. صحيح پتو ڪونه ٿو پوي ته هن ڪيترا ڪتاب لکيا، ليڪن ”مقالات الشعرا“، ”فهرست ڪتبخانه نثر“ (برٽش ميوزم O. R. 2073) ۽ ”تحفة الڪرام“ (مملوڪ خان بهادر مولوي محمد شفيع، لاهور) مان جن ڪتابن جا نالا ملن ٿا، انهن جو تعداد ٤٢ آهي. ڪيترا ڪتاب اهڙا به هئا، جن جا مسودا نامڪمل رهجي ويا - جيئن پاڻ فرمائي ٿو:

”اڪثر مسودات بهرجا ڪه مانډند ماندند.“ (”مقالات الشعرا“ ٢١٤).

١١٧٤هه ۾ ”مقالات الشعرا“ تصنيف ڪيائين. ان ۾ لکي ٿو ته

”الي الحال اگر بجمع شعر مي پرداخت تا سي (٣٠)
هزار بيت ڪم و بيش رسيده مي بود“ -

گويا مٿئين سال تائين، جيڪي هن شعر چيو، سو ٻه گڏ ڪونه ڪيائين، ۽ جن جو تعداد ڪم و بيش ٽيهه هزار ٿئي ٿو. اهڙيءَ طرح ١١٧٤هه کان وٺي ١٢٠٢هه تائين، ٢٨ سال پوءِ به، اهو سلسلو جاري رکيائين؛ خبر نه آهي ته ان مان ڪيترو ضايع ٿيو ۽ ڪيترو بچيو. بهرحال جن ڪتابن جا نالا معلوم ٿيا آهن، يا جي ڪتاب دستياب ٿيل آهن، انهن جو ذڪر سال تصنيف جي ترتيب سان هن هيٺ ڪجي ٿو.

(١) ”ديوان علي شير“ - (١١٥٢هه): ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾ هي ديوان مرتب ڪيائين، جنهن کي نامعلوم سببن ڪري درياهه ۾ لوڙهي، اٽڪل ٻه سال، ٥٣-١١٥٤هه، شعر چوڻ ڇڏي ڏنائين؛ هن ۾ نالو تخلص طور استعمال ڪندو رهيو.

(٢) ”مثنوي شمعء از قدرت حق“ - (١١٦٥هه): مثنويءَ جو نالو تاريخي آهي - سال تصنيف ١١٦٥هه ان مان برآمد ٿئي ٿو. انهيءَ مثنويءَ جو ڪوبه نسخو موجود نه آهي. پاڻ جي ٿو ته مثنويءَ ۾ ڪو قصو بيان ڪيل آهي. ”مقالات الشعرا“ ۾ نمونتاً چند شعر ڏنا ويا آهن، جن مان مٿيون قياس ٿئي ٿو:

- در تعريف بر دڪان نشستن آن جوهري پسر -

پسر چون دڪاندار شد در ديار   چو خورشيد اندر حمل بسته بار
ڪفش بر ترازو چو گشتي فرو   قمر در ترازو مڪان يافت گو

- قطعات لعل امانت فقرا را جوهري پسر در ستون
مخفي ساختم -

ستون گشتہ كـان بدخشان سپس   برو رشک بر وي بسي كان سپس
چـو در راستي بوده پـا استوار   شـده زادگانِ خورشِ در كنار

(٣) ”مثنوي قضا و قدر“- (١١٦٧هه): ”گل از بهار قضا“ مان اهو سال تصنيف برآمد ٿئي ٿو. هيءَ مثنوي ”نڪهت“ شاعر جي تحريڪ تي لکي ويئي (١). ڪوبہ نسخو موجود نہ آهي. ”مقالات الشعرا“ ۾ هيٺيان اقتباس ڏنل آهن:

– در صفت كشمير –

خور انـدر سبزه زارش شپره وار   نيارست آنـكہ بيند روي انـوار
گـر آيـد بالمثل مہ در زمينش   كـند گلچين غلط بـا ياسمينش
ببوي بـوي شبويش ز هر بـاد   گـل خورشيد گيرد غنچگي يـاد
گهي تقريـر وصـفِ زعفران زار   لـب از خنده نيابـد راه گفتار
ز بس ستروش بازادي علم شـد   ثمر در نخلهايش وقف هم شـد
طلاي آفتاب آنجا است پـر غـش   ز بش در بوتہء گـل ديـده آتش
تونگر گـردد آن كو بـار دارد   گلستانـش گـل ديـنـار دارد

– در صفت خوبرويان چين –

ز روي گلرخانش چشم خورشيد   ز بـس گستاخ بين افتاد جوشيد
ز گفتارِ ملاحـت ريـز خوبان   بـگيرد عندليب آتـش بـدامان
ز فـرّ جبهہء شـان حسن آداب   نمايـد همچو در مينا ميء نـاب
مہِ نو تـا بـہ ابرو يافت نسبت   همي بـالد بخود از فـرط بهجت
مگر دسـت قضا از صنع ايـزد   لطافت جملہ انـدر ساعدش زد
ز روي بيت صدرِ شان توان يافت   معاني را كہ اندر دل همان يافت
نهد ار پشت بر ديوار چون مست   توان دريافت نقش او چہ چيز است
گهي نظاره خوبيء هـر مـاه   تـمـاشـائـي بـر آرد زِ الله الله

– صفت هند و نغمہ نوازان هند –

بـپـاكوبيء رقـاصانِ مـه وش   فتد نظاره را نعل انـدر آتش
صلاي باده نوشي انـدر و عـام   بود خورشيد آنجا صورت جـام
مدام انـدر وي از صافيء مهتاب   مہ نو هر شب آفزايد ميء ناب
مگو اختر كہ رخشانند هـر شـام   خم گردون شراب انداخت در جام
بـهـار نـشـہء سـرشـار دارد   سـرود آنجا عجب بـازار دارد

---

(١) ”مقالات“- تحت ’نکهت‘

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر آنکو بستہ آهنگ حجاز ست — لجام توسنش از تار ساز ست
دف خورشید اندر دست زهرش — بہ پیش مطربش کمتر ز مهرش
بهر محفل کہ نا و نوش دارد — هوس بر سیر پا بر دوش دارد

— در وصف مصر و تعریف عمارتهایش —

وزد بادش اگر از جانبِ آب — حباب از یاسمین گیرد فزون تاب
هوایش گر بروي هجر آید — ز شاخِ خشک مرجان گل برآید
بدوش مشرق اندر وقت تعمیر — فلک مي ریخت آهک از تباشیر
ازان خورشید بر کف رعشہ دارد — کہ خواهد دستي از بامش بر آرد
کہ گچکاري از خورشید تابان — ستاند پنجہ رازش دستگردان
بهر خشت عمارتهاش خورشید — براي اقتباسِ نور بوسید
کمانِ طاقش از قوسِ قزح ساخت — رواقش را چو بنّا منشرح ساخت
بود مهتاب آنجا آهکِ کرم — سفیده صبح از خاکش کشد شرم

— رسیدن از خشکي بدریا و صفت آن —

دگر راهِ شتابیدن چو طي شد — بجملہ احتیاجِ کشتيء شد
بلي کشتي گدایان را ضرور است — کہ فاقہ را بدو راهِ عبور است
مسافر را برطب و یابس است راه — ز خشکي باز دریا گشت دلخواه
غبارِ ماندگي بست ابر در دل — کنارِ بحر ماندم پاي در گل
چہ بحر آن کز کمالِ پاکيء رنگِ — نهنگ چرک را زد قافیہ تنگ

(٤) **”نو آئين خيالات“- (١١٦٩ ھ):** انهيءَ نالي سان سال تصنيف برآمد ٿئي ٿو، اهو ڪتاب نثر ۾ آهي، ڪوبہ نسخو موجود نہ آهي، جنهنڪري معلوم نہ ٿي سگهيو تہ ڪتاب ڪهڙي موضوع تي هو.

(٥) **”مثنوي قصہء ڪامروپ“- (١١٦٩ ھ):** هيءَ مثنوي بہ گم آهي، ”مقالات الشعرا“ ۾ لکي ٿو تہ تخميناً ٽي هزار بيت منجهس آهن، ۽ ١١٦٩ ھ ۾ تصنيف ڪيائين. ”مقالات الشعرا“ ۾ انهيءَ مثنويءَ جا هيٺيان اقتباس ڏنل آهن، جن مان نوعيت ۽ انداز معلوم ڪري سگهجي ٿو:

تا قدم از ارض رضاعت کشید — پایہء قدرش بعلیین رسید
قبضہء قدرش چو کمان گیر شد — ناوکِ دستش بفلک تیر شد
بخت بلندش نہ شمارد یکي — بلکہ کند سهو کہ جم بود وکي
بازوي قدرت چو فشردي بہ تیغ — زهرہء رستم بدري ژیغ ژیغ

— در صفت چترمن مصور —

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کز قلم مو چو کشد مشکل باغ   لاله ز شنجرف پر آرد اياغ
آب گهر در صدفش داشت جا   تا ورق سبزه نمايد طلا
غنچهء تصوير وي از بوي فرح   رايحهء خلد برين راست شرح
بر لب تصويرش حرفِ نشاط   گل کند از گوشهء صحنِ بساط
گر بمثل در کشود شکل آب   نقطهء سهوِ قلمش دان حباب

— صفت صيدگاه مينونشان —

آهکش از پرتو مه بيش تاب   در گچش آميخته رنگ سحاب
خشت بزانش پي حسن نظر   بسته نمودند خمير گهر
مخمل سبزه به هجومي که آب   راه نمي يافت بباليين خواب
بر لب هر جدولش از موج آب   نقش نشاط ابدي داشت تاب
بلبلش از نغمه سرائي فرح   از پي سيپارهء گل بسته شرح
فاختهء زاهد مشرب دران   داشت بلب آيهء کوکو روان
حاجيء قمري ز پيء طوف سرو   خواسته احرام ز بال تذرو
پير عصا در کف زنبق بنام   داشت بصحن چمن آنجا خرام
موي دماغش ز بس آشفته بود   بينيء وا کرده سخن مي نمود
از گل شب بوش گل آفتاب   گريه همي خواست کند بوي آب
باد صبا داشت درو زرگري   سکه همي زد بزرِ جعفري

— در شکستن جهازات بطوفان —

يوسف مه رفته ته قعر چاه   يونس شب حوت گرفته پناه
فتنه بپا خواسته در رنگ باد   جوش زده بحر که طوفان فتاد
آتشي افروخت منقل حباب   سوخته هر خار و خسي را بر آب
ماهيء موج از اثرِ برق باد   سينهء خود را بشرر بر نهاد
جامه به تن چاک زده ناخدا   رفته ز سکان سکون جمله را
در کفِ ملاح ز بادي چنان   پنبهء حلاج شده بادبان
ديدهء گرداب ز بس کور بود   در طلبِ مردم پرشور بود
خورد شد آن جمله کشتي بر آب   در نفسي همچو سفالِ حباب
مردم خشکي همه آبي شدند   در چهِ آن بحر شتابي شدند

— در صفت جنگ —

صور صرافيل دميده چو نائي   مغز هژبران بچکيده ز نائي
بسکه بپا گشت دَم گاو دُم   گاو زمين و فلک انداخت سم
در کف پر برگ تبيره زنان   خون يلان بسته چو بيره زنان

www.sindhsalamat.com   books.sindhsalamat.com

بحر ستيز آنکہ طوفان گرفت | پنجہء خورشيد ببحران گرفت
تير فلک ريخت برنگ خدنگ | گاهکشان پـازده در نيم لنگ
اژدر شمشير چو پر وار شد | هر طرف از زخم بهم غار شد
مغز پراگنده شد از عطسہ تيغ | در سـر پيـکار کنان بيدريغ
گشت بپا تـاکہ طريد ستيز | جان بہ بر رستم شد ريز ريز
هر طرفي خاست ترنگا ترنگ | پنجہء خورشيد شده بر خدنگ
شور چقا چاق نهنگ خدنگ | ريخت همي مغز دماغ پلنگ
بستہ بخون بود يلان را مگر | لالہ صفت کرده سپر در سپر

— صفت مبارزت نانکچند جوهري —

تيغ بکف نانکچند جوهري | بود چو الماس پيء جان جري
تابزدي از سـر غصہ طريد | لعل ز فيروز همي شد پديد
داشتہ تيغ ش عمل کهربا | بهر خسيسان بجان در بلا

— صفت رزم دهنتر طبيب —

دهنتر آنجا کہ فشردي قدم | تيغش مي جستہ ز کف دمبدم
شربت مرگ از کف او موجزن | بوده پيء نوش عدو در زمن

— صفت جنگ رس رنگ کلاونت —

کرده چو رس رنگ سوي رزم راه | جستہ ز چنگش اجل آنجا پناه
گوش مخالف ز طريدش بخستہ | تيغ دو دستي بزدي همچو مست
کرده بقانون شجاعان نبرد | از سر مردان چو اجل ريخت گرد
گرز گران در کفش از پر دلي | زمزمہ خوان بود بہ نقش يلي

— صفت نبرد چترمن مصور —

چترمن آنکہ کہ شدي رزم جو | پاي عدو بود گو اندر فرو
در کف او ماندہ عدو نقش وار | بلکہ چو تصوير بديوار بار
صفحہء صحرا ز کفش رنگ بست | بسکہ سران سپہ اندر شکست

— در فتح شاه و هزيمت دشمن —

شير علم ديده چو روباه شد | بود ز جان سير بلا خواه شد
برچم اقبال شہ از باد فتح | ترجمہ مي بست باسناد فتح

(٣) ”ديوان قال غم“- (١١٧١ه): ديوان جو اهو تاريخي نالو آهي. منجهس غزل، قصيدا، مخمس، ترجيع بند، وغيره سڀيئي اصناف سخن موجود هئا. ٩ هزار شعرن جو هي مجموعو به زماني جي دستبرد تباهه ڪري ڇڏيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۷) "ساقي نامه"- (۱۱۷۴ھ): "ساقي نامه" جو انداز هي آهي:

بيا ساقيا زان مـيء نـاب ده ... بلب تشنگان يکدمي آب ده
که در آتشم از خمار شراب ... باتش ز آتش توان داد آب
شب و روز در فکر آنم که کي ... شود جان اين مرده دل باز حي
گروهي که رفتند زين تيره خاک ... ندانم چه کردند باجان پاک
وضو را بـابِ عنب مـي کنم ... نمازِ سرِ شام و شب مي کنم
همي بينم از دور محراب جام ... که پيشش صراحي است اندر قيام
بـايـن قائم الليل دارم شروع ... که در سجده افتم ز بعدِ رکوع
موذن چو گلبانگ حيّ در زند ... صراحـي در جامِ مي در زند
در اخلاص مي چار قل بر زبان ... چو مينا دهم روح گريـه کنان
منـاجـاتـيـان تـا نيـابـنـد راه ... بکوئي خرابـات بـردم پـنـاه
مغني نـواي کـه مستي دهـد ... رهـي زن که ذوق الستي دهد
چو در کاسء سر نداريم آب ... ابم تـر نمائي ز موجِ ربـاب

(۸) "واقعات حضرت شاهه"- (۱۱۷۴ھ): هن جو ذکر به "مقالات الشعرا" ۾ آيو آهي، جنهنکري پائنجي تو ته ۱۱۷۴ھ کان اڳ جي تصنيف آهي. هن مثنويءَ ۾ هڪ هزار شعر هئا. نسخو ڪو به موجود نه آهي. نالي ۽ هيٺين اقتباس مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءَ مثنوي ڪربلا جي واقعات ۾ آهي، ۽ منجهس مختلف بحرن ۾ شعر چيا ويا آهن.

مگر هلال که يک کشتي است طوفاني ... تنور فتنه ز بس جوش کرده عماني
دونيمه گشتء دل روزگار روزِ عزا ... يکي بزير زمين شد دگر بروي سما
ز بس گريست محبانه زين مصيبت خون ... فتاد ناخنه در چشم ارزقِ گردون
پر از ستاره نباشد بچشم اندهناک ... ز ناوک غم گشته مشبک اين افلاک

— — —

مگر که مهر بروي سما نمود طاوع ... درين معامله چشم مسيح شد نگران

— — —

دمِ آبي نـبـوده جز دمِ تيغ ... مگر از آسمان باريد اين ميغ
لباسِ چرخ زان گرديـد نيلي ... کزين جورِ زمانه خورد سيلي
برالدامِ خور از آن رعشه افتاد ... که روزي کربلا مي باشدش باد

(۹) "چهار منزله"- (۱۱۷۴ھ): مصنف هن مثنويءَ جو ذکر به "مقالات الشعرا" ۾ ڪيو آهي، جنهنکري مثنوي ۱۱۷۴ھ يا ان کان اڳه

جي تصنيف پانڊجي ٿي. هڪ هزار شعرن جي هيءَ مثنوي به گم ٿي ويئي. هيٺين اقتباسن مان اندازو ٿي سگهي ٿو:

– در صفت حلقہ بيني –

بروي راست بينش حلقہ ديده | دکانِ حيرتم بر خويش چيده
کدامي بي‌ادب پيچيده بر راست | کہ شکل حلقہء بينيش پيداست
تامل کرده تا من خوب ديدم | بروي راست بيني سرکشيدم
سرش گردِ دهانِ يار الحق | طلوعِ آفتابست اين ز مشرق

– در شکايت زمانہ –

مرا از بي زري شد آنچہ حاصل | نديده عشر آن قارون تہِ گِل
مر او را کرده زر مردود ايزد | منم از بي زري در مردمان بد
بسي از دوستان در بي زري ام | همين رانند انـدر زرگري ام
هم اخـوان بحقِ اخ نويسند | شـدم تا بينوا اخ اخ نمايـنـد
کليم‌الله بفرض آيـد اگـر باز | ازين قارون سرشتان نيستش ساز
کساني کہ چنين کالا کشيدند | مگر از خانہء خـالا کشيدنـد

(۱۰) ”تزويج نامہء حسن و عشق“- (۱۱۷۴هہ): هي ڪتاب ۱۱۷۴هہ کان اڳ جي تصنيف آهي – نہ نسخو موجود آهي نہ اقتباس، جنهن مان ڪتاب جي مضامين جو اندازو ڪري سگهجي. البتہ پاڻ لکي ٿو تہ هن ۾ مقفيٰ ۽ مسجع نثر لکيو ويو آهي. عنوان مان معلوم ٿئي ٿو تہ حسن ۽ عشق جي ميلاپ ۽ معاملات تي ادبي طور طريقي ۾ خيال آرائي ڪئي ويئي هوندي.

(۱۱) ”اشعار متفرقہ در صنايع و تاريخ“- (۱۱۷۴هہ): هي هڪ جدا مجموعو، جاڏايل سال تائين مرتب ڪيو هئائين، جنهن ۾ تاريخي قطعا ۽ صنايع جا اشعار، هڪ هزار جي تعداد ۾ هئا. اهو نسخو بہ گم آهي.

(۱۲) ”بوستان بهار“ – (۱۱۷۹هہ) معروف بہ ”مکلي نامہ“: ”بوستان بهار تازهء دل“ مان سال تصنيف برآمد ٿئي ٿو. مڪليءَ جي منظرن ۽ مقبرن تي هن ۾ نظم ۽ مقفيٰ نثر ۾ شاعرانہ خيال آرائي ڪئي ويئي آهي. هن جو مسودو سنڌي ادبي بورڊ ۾ مصنف جي خط ۾ محفوظ آهي(۱).

(۱۳) ”مقالات الشعرا“- (۱۱۷۴هہ): مصنف لکي ٿو تہ ۱۱۶۹هہ ۾، جڏهن هو ”مثنوي کامروپ“ لکي رهيو هو، ان وقت کيس هن بيش بها

---

(۱) هيءَ مسودو پهريائين سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي ”مهراڻ“، ۳-۲ ۱۹۵۶ع ۾ ۽ پوءِ بورڊ طرفان جدا ڪتابي صورت ۾ (۱۹۰۰۰۰۰) شايع ٿي چڪو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تذڪري لکڻ جو خيال پيدا ٿيو. انهيءَ سال هن لکڻ شروع ڪيو، ۽ پنجن سالن جي ديده ريزيءَ ۽ محنت بعد ١١٧٤هه ۾ جوڙي تيار ڪيائين. تاليءَ مان اختتام جو سال نڪري ٿو، ۽ جيڪڏهن ان مان ٥ عدد گهٽ ڪبا ته تصنيف جي شروعات جو سال ١١٦٩هه معلوم ٿيندو. سنڌ جي فارسي گو شاعرن تي انهيءَ کان اڳ ڪوبه تذڪرو ڪونه هو. اهو ئي پهريون ڪتاب آهي، جنهن مان سنڌ جي فارسي ادب جي تاريخ معلوم ڪري سگهجي ٿي. مير صاحب سنڌين کان سواء، هن ۾ انهن شاعرن جو به ذڪر ڪيو آهي، جيڪي سنڌي النسل نه هئا، بلڪ ٻاهران اچي سنڌ ۾ رهيا، يا سفر ڪندي سنڌ مان اچي لانگهائو ٿيا. هن تذڪري لکڻ ڪري، مير صاحب جو سنڌ تي اهو احسان عظيم آهي، جنهن جي بار کان سنڌي قيامت تائين آجا ٿي نه سگهن. مصنف جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل نسخو، سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، ۽ هڪ نسخو برٽش ميوزم ۾ به (ADD 21, 589) آهي، جيڪو ١٢٤٦هه ۾ مير مراد علي خان لکرايو. انهن ٻنهي نسخن جا نقل مون وٽ آهن؛ انهن کان سواء ٻيو ڪوبه نسخو موجود نه آهي.

(١٤) ”تاريخ عباسيه“- (١١٧٥هه): ميان غلام شاهه ١١٧٥هه ۾ مير صاحب کي ڪلهوڙن جي تاريخ لکڻ لاءِ مقرر ڪيو. معلوم نه آهي ته مير صاحب ڪهڙن سببن ڪري ان کي مڪمل نه ڪيو، ليڪن ٿٽي جي ڪتبخانن جي فهرست، جيڪا برٽش ميوزم ۾ (O. R. 2073) آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب جو گهڻو حصو لکجي چڪو هو. فهرست نگار لکي ٿو ته

> ”تاريخ عباسيه“ اعني در بيان ميان صاحبان ڪلهوره از ابتداي آمدن شان در سند، مع تحقيقات نسب اوشان، و تقرر زمينداري آن فرقه در سند، و بدست رسيدن بانها حڪومت سند، و احوال و واقعات آن ايام، سيد علي شير ’قانع‘ مرحوم در نظم و نثر تاليف و تصنيف ڪرده، و مسوده ناتمام، از هر دو در ڪتابخانه موجود — نسخهء نظم قريب بيست هزار ابيات.“

(١٥) ”تاريخ عباسيه“- (١١٧٥هه): مٿئين اقتباس مان معلوم ٿئي ٿو ته هن جو نامڪمل نسخو به مير صاحب جي ڪتبخاني ۾ موجود هو، ۽ ان ۾ ويهه هزار اشعار هئا. ٻانئجي ٿو ته دستور مطابق اها تاريخ ”شاهنامه“ جي طرز تي ساڳئي ئي بحر ۾ لکي ويئي هوندي. افسوس آهي، جو هنن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهي ڪتابن جا نسخا تلف ٿي ويا؛ ورنه انهيءَ دؤر جي تاريخ ٽي اهي ٻئي تاريخون مستند ماخذ جو ڪم ڏين ها. جنهن صورت ۾ مير صاحب انهيءَ دؤر جي تاريخ تي جداگانه ڪتاب لکي رهيو هو، تنهنڪري ”تحفة الڪرام“ ۾ ڪلهوڙن جو ذڪر نهايت سرسري محض هن ڪري ڪيو اٿس ته

”ذڪر شان در طبقهٔ علحده ميگردد، و بنابر مزيد فائده و اداي حقوق نمک ذڪر از اصل مع بيان بزرگن اين سلسلهٔ مجملاً گذارش ميڪند“.

(١٦) ”تحفة الڪرام“- (١١٨١هه): ”مقالات الشعرا“ کان پوءِ مير صاحب هي ٻيو ڪتاب معرڪي جو لکي، سنڌ ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ اهل علم ماڻهن تي، عظيم احسان ڪيو. ڪتاب ٽن جلدن ۾ هيٺينءَ طرح وراهيل آهي:

جلد پهريون – انبيا، حڪما، بادشاه ۽ خلفاي اسلام جي حالات ۽ تاريخ ۾- چنانچه ٻئي جلد جي ابتدا ۾ بيان ڪندي لکي ٿو ته

”از تاليف مجلد اول تحفة الڪرام مشعر حالات خلاصهٔ موجودات انبيا و اوصيا، و حڪما، و خلفا و سلاطين فراغت يافته“.

مطبوعه نسخي ۾ جيڪو پهريون جلد آهي، سو حقيقت ۾ ”تحفة الڪرام“ جو پهريون جلد نه آهي، بلڪ تاريخ ”مراة احمدي“ جي ٻئي جلد جا ٨٦ صفحا ”تحفة الڪرام“ جي عنوان سان ڪنهن ڇپائي ڇڏيا آهن. ”مراة احمدي“ ١٣٥٧هه ۾ مطبع فتح الڪريم بمبئي ۾ ڇپيو، جنهن جي ساڳئي ڇاپي جي ٨٦ صفحن کي علحده ڪري غالباً ساڳيءَ پريس وارن، ان تي ”تحفة الڪرام“ جو نالو لکي، بقيه ٻن جلدن سان پيوست ڪري ڇڏيو آهي.

ٻئي جلد کي ستن اقليمن ۾ ورهائي، ۽ هرهڪ اقليم جو تاريخي احوال ڏيئي، ۽ ان جي هرهڪ شهر جي بيان ڪرڻ بعد، انهيءَ شهر جي مشاهيرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مير صاحب اگرچ لکيو آهي ته هن متقدمين ۽ متاخرين جون تصنيفون ڏسي، پڙهي ۽ پوءِ اهو جلد مرتب ڪيو آهي، ليڪن پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته امين رازيءَ جي ”هفت اقليم“ کي هن بنياد بڻايو آهي، ۽ مضمونن کان سواءِ ترتيب به ساڳي رکي اٿائين! اهڙيءَ طرح ٻئي نمبر ۾ ”حبيب السير“ ۽ ”مجالس المومنين“ تي هن مدار رکيو آهي؛ چنانچه پنهنجي بزرگن جي حالات جي سلسلي ۾، ٻنان حوالي جي، سموري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عبارت، لفظ بلفظ "مجالس‌المومنین" جي نقل ڪري ويو آهي - جيڪو طريقو تقريباً سڀني متوسطين خواه متاخرين جو هو.

مطبوع نسخي ۾ پهريو جلد سنه ١٣٠٤هه ۾ غالباً بمبئيءَ مان شايع ڪيو ويو آهي.

ٽيون جلد حقيقت ۾ "تحفة‌الڪرام" جو نهايت قيمتي آهي، ۽ سنڌ جي تاريخ تي گويا 'انسائيڪلوپيڊيا' جي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ جلد جي ابتدا ۾، سنڌ جي تاريخ شروع کان ڪلهوڙن جي زماني تائين بيان ڪئي ويئي آهي؛ ۽ ان کان پوءِ سنڌ جي شهرن جو احوال، ۽ ان ۾ رهندڙ مشاهيرن جو تذڪرو آهي؛ آخر ۾ ٺٽي ۽ ان جي مشاهيرن جو مفصل ذڪر ڪيو ويو آهي. مير صاحب تاريخ جي سلسلي ۾ "چچ نامه"، "معصومي"، "طاهري"، "بيگلرنامه"، ۽ "ترخان نامه" کي ماخذ بڻايو آهي؛ البت مشاهيرن جو تذڪرو، ۽ سنڌ جي قديم شهرن جي تاريخ تي، هن جيڪا تحقيق ۽ تلاش ڪئي آهي، اها قابل داد ۽ اڻ وسرڻ جوڳي آهي. حقيقت ۾ محنت ۽ زحمت برداشت ڪرڻ ۾، مير صاحب ڪمال ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن اڄ کان پوڻا ٻه سؤ ورهيه اڳ، مير صاحب اهو مواد گڏ نه ڪري وڃي ها، ته هوند مشاهيرن جي تذڪري، ۽ شهرن جي تاريخ جا سڀئي پهلو، اڄ اسان جي اکين کان پوشيده، بلڪ سڄي ثقافتي ۽ علمي تاريخ گم هجي ها.

مطبوع نسخي جو ٽيون جلد مطبع ناصريءَ دهليءَ ۾ ڇپيو آهي؛ ۽ تقريباً انهيءَ ئي سال جو ڇپيل آهي، جنهن سال ۾ پهريو جلد شايع ٿيو.

مير صاحب ١١٨١هه ۾ "تحفة‌الڪرام" جو ٽيون جلد ختم ڪري، هيٺيون اختتامي قطعو لکيو:

شکر خدا که تذکرهٔ "تحفة‌الکرام"
اندر سه جلد یافته تزئین اختتام

هر جلد اوست روضهٔ اخبار دلکشا
نظاره کیش مفت شود دیده شادکام

"قانع" اگرچه نیست سزاوار ذکر خیر
لیکن بفیض اهل خبر یافت این مرام

باشد کنند اهل دلش یاد بعد مرگ
یعنی که یادگار نکو ماند مستهام

سال تمامیت چو نمود از خرد سوال
اینک چه "منتخب" ز دل آمد مرا پیام

— ١١٨١ هه

شکر خدا که یافته تزئین انتخاب
این "تحفة‌الکرام" بآئین انتخاب

سال تمامیت چو نمودم ز دل سوال
هاتف زده ندا که "نو آئین انتخاب"

١١٨١ هه

مصنف جو پنهنجو دستخطي نسخو، لاهور جي خانبهادر مولوي محمد شفيع صاحب وٽ آهي؛ ۽ برٽش ميوزم ۾ جيڪي ٻه نسخا مصنف جي پنهنجي خط جا آهن، انهن جي فوٽوگراف ڪاپي مون وٽ آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته مصنف ١١٨٨ھ تائين اضافا ڪندو رهيو آهي.

(١٧) ”اعلان غم“- (١١٩٢ھ): هن ڪتاب جو نالو ايليٽ واري فهرست ۾ مليو ٿو، ۽ لاهور واري تحفةالڪرام جي سرورق تي ٻه مير صاحب جي تصنيفات ۾ هن جو نالو موجود آهي. فهرست نگار تفصيل هن طرح ڏنو آهي: ٣٥٦ صفحا، في صفحو ٣٤ سٽون؛ ١١٧٣٢ شعر؛ تاليف ١١٩٢ھ، بخط مصنف. هن مثنويءَ ۾ نبين جي مصيبتن ۽ شهيدان ڪربلا جي تڪليفن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن وقت تائين ڪوبه نسخو دستياب ٿي ڪونه سگهيو آهي.

(١٨) ”زبدةالمناقب“- (١١٩٣ھ): هن ۾ خلفاء راشدين، ۽ حضرات اثنا عشر جا مناقب آهن. ايليٽ جي فهرست نگار هن طرح تفصيل ڏنو آهي: صفحا ٣٦٢، في صفحو ١٧ ۽ ٢٠ سٽون؛ ١٢٠٠ شعر؛ تصنيف ١١٩٢ھ- بخط مصنف. لاهور واري نسخي جي سر ورق تي ٻه هن ڪتاب جو نالو موجود آهي.

(١٩) ”مختارنامه“- (١١٩٤ھ): مختيار ثقفيءَ جي حالات ۾ مير صاحب هيءَ مثنوي لکي. فهرست نگار هيئينءَ طرح تفصيل ڏنو آهي: صفحا ٢٠٨، في صفحو سٽون ٣٤-٣٦؛ جملي اشعار ٧ هزار؛ سن تاليف ١١٩٤ھ. جنهن نسخي جو ذڪر ايليٽ جي فهرست نگار ڪيو آهي، اهو ئي ساڳيو نسخو هن وقت سنڌي ادبي بورڊ جي ملڪيت آهي.

پهريون شعر هي آهي:

بنام جهانداور ڪردگار — که بر قدرت اوست مختار کار

آخري شعر اختتام جي تاريخ جو آهي.

(٢٠) ”نصاب البلغا“- (١١٩٨ھ): مير صاحب ”قاموس“ جي طرز تي، هي ڪتاب نهايت عجيب و غريب، ۽ انتهائي محنت ۽ تحقيق سان لکيو آهي. هيٺين چند عنوانن مان ڪتاب جي مواد جو اندازو ڪري سگهجي ٿو: (١) علم طب و متعلقات او؛ (٢) اسماء اعضا؛ (٣) اسباب غذا؛ (٤) ذڪر آب و زمين؛ (٥) اجناس غلہ؛ (٦) اقسام سبزي و بقول؛ (٧) موسم ڪاشت؛ (٨) ذڪر لحوم؛ (٩) ذڪر شير و متعلقاتش؛ (١٠) عطريات و عقاقير؛

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١١) طعام؛ (١٢) اقسام فواڪہ، (١٣) آلات و ادوات طبخ؛ (١٤) اقسام پلاءِ؛ (١٥) اصناف قليه، (١٦) برياني و غيران؛ (١٧) اقسام آش؛ (١٨) اقسام ڪشڪ؛ (١٩) اقسام آچار؛ (٢٠) اقسام خاڪينه؛ (٢١) اقسام حلويات و ماليده؛ (٢٢) الوان نان؛ (٢٣) اوقات طعام خوردن؛ (٢٤) حيوانات پوستينه؛ (٢٥) چرم دوزي و آلات آن؛ (٢٦) لباس پشمينهي؛ (٢٧) لباس نفيس پشمينه؛ (٢٨) آلات ندف؛ (٢٩) آلات جولاهي؛ (٣٠) الوان اقمشه و اجناس آن؛ (٣١) صباغي و الوان آن؛ (٣٢) اقسام ڪسوات؛ (٣٣) پاپوشها؛ (٣٤) اقسام متفرق جامها؛ (٣٥) آلات درزي و ڪشيده ڪاري؛ (٣٦) در عمارات؛ (٣٧) درودگري؛ (٣٨) الوان عمارت زمستاني و تابستاني؛ (٣٩) لوازم خانه؛ (٤٠) حيوان خانه داري؛ (٤١) تجملات خانه از فروش و مراڪب؛ (٤٢) در بيان طيور؛ (٤٣) لوازم شهريت؛ (٤٤) لوازم ترتيب شهر؛ (٤٥) اهل حرفت؛ (٤٦) تجار و بيع و شراءِ؛ (٤٧) اسباب حڪومت و متعلقات آن؛ (٤٨) مناصب والقاب عهده داران؛ (٤٩) تسجيل و دفاتر؛ (٥٠) ضوابط و قواعد در اسماء اصطلاحات؛ (٥١) الفاظ متعارفه؛ (٥٢) تاهل و تناڪح و توالد؛ (٥٣) آرائش عروس؛ (٥٤) دامادي و صحبت؛ (٥٥) لوازم مولود؛ (٥٦) ابتداي حمل؛ (٥٧) لوازم طفل، (٥٨) بازيهائي اطفال؛ (٥٩) تعليم و تعلم اطفال؛ (٦٠) اصطلاحات علوم؛ (٦١) شعر و شاعري؛ (٦٢) آداب دبيري؛ (٦٣) علم لغت، (٦٤) قواعد مساحت؛ (٦٥) ضوابط علم نجوم؛ (٦٦) اسماي منازل ماه؛ (٦٧) تقسيم منازل بر بروج؛ (٦٨) سال عربي؛ (٦٩) عدد ايام سال فارسي؛ (٧٠) ماههاي بحساب شمس؛ (٧١) ماههاي سندهي و ماههاي فارسي؛ (٧٢) لوازمات سواري؛ (٧٣) اسلحه حرب؛ (٧٤) جانوران شڪاري؛ (٧٥) حيوانات؛ (٧٦) طيور خوردني و غير آن؛ (٧٧) تشرب و اقسام آن؛ (٧٨) اوقات تشرب؛ (٧٩) تغني و اوقات آن؛ (٨٠) نغمات اهل فرس؛ (٨١) بيان سي لحن؛ (٨٢) نام سراينده و سازها؛ (٨٣) نغمات اهل هند؛ (٨٤) سياحت و سير؛ (٨٥) صفت جبال؛ (٨٦) لوازم بحار و مراڪب؛ (٨٧) جانوران آبي و اقسام ماهي؛ (٨٨) حشرات موزي وغيرهم؛ (٨٩) اشجار و نباتات؛ (٩٠) اوقات و جهات و اماڪنه.

ڪتاب ١٨٥ صفحن جو آهي؛ باريڪ شڪسته خط اٿس؛ آخر ۾ مصنف لکيو آهي: "ڪاتبه و مولفه روز خميس چهاردهم رجب ١١٩٨هه".

ڪتاب جي مٿين عنوانن مان مير صاحب جي همہ گير معلومات ۽ تحقيق ۽ تجسس جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ڪتاب ۾ مٿين عنوانن هيٺ نه فقط عنوان سان متعلق معلومات فراهم ڪئي ويئي آهي، بلڪ انهيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سلسلي جي سموري لغت به ڏني ويئي آهي ۽ محاورا به ڏنا ويا آهن، جنهن ۾ خود سنڌيءَ جي ڪيترن متروڪ لفظن جو پتو پوي ٿو.

انهيءَ ڪتاب جو واحد نسخو حضرت مولانا محمد ابراهيم صاحب ڳڙهي ياسينيءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي(١).

(٢١) "مثنوي ختم السلوڪ"- (١١٩٩ هه): "ختم السلوڪ" مان سال تصنيف نڪري ٿو. هيءَ مثنوي تصوف جي سلسلي جي آهي. ٢٨٦ صفحا، هر صفحي ۾ ١٥ شعر- مثنويءَ جو پهريون شعر آهي:

من ڪه باشم تا زنم دم از ثنا — چون بلا احصي محمد زد ندا

آخري شعر، جنهن مان سال تصنيف به برآمد ٿئي ٿو، هي آهي:

هاتف اينجا ديد خوش ڪارم چو.... — سال وي گفتا بود "ختم السلوڪ"
١١٩٩ هه

انهيءَ مثنويءَ جو واحد نسخو - جيڪو مير مرحوم جي پنهنجي خط ۾ آهي - هن وقت ادبي بورڊ جي ملڪيت آهي. مير صاحب مثنويءَ جي پهرين ٽن صفحن ۾، مثنويءَ جي مضامين جي فهرست ڏني آهي، جنهن کي اسان هن هيٺ نقل ڪريون ٿا، جيئن پڙهندڙ مثنويءَ جي اهميت ۽ افاديت جو اندازو ڪري سگهن:

(١) مقدمه در بيان علم قيام.

(٢) مقاله در بيانِ معرفت حق سبحانه؛ در آنڪه صحت عقل و رويت آيدء سبب معرفت است نه علت معرفت؛ اقوال شيخ در معني معرفت؛ معني معرفت؛ در خلاف نفس؛ معرفت نفس ڪه علم بان عام بحق است؛ اقوال شيخ؛ ڪيفيتها ارتباط نفس بمعرفت الاهي؛ معرفت روح؛ وصف روح اعظم؛ در بيان آنڪه آدم مظهر روح ڪلي ست.

(٣) مقاله در بيانِ توحيد باري؛ اقوال شيخ؛ توحيد ايماني؛ توحيد علمي؛ توحيد حالي؛ اقوال شيخ؛ توحيد الاهي.

(٤) مقاله در بيانِ تصوف؛ وجهه تسميه؛ تلقين؛ لقب صوفي؛ معني صوفي و متصوف؛ اقوال شيخ در وصف صوفي و متصوف.

(٥) مقاله در بيانِ فقر؛ فقر و غنا؛ جواب و سوال ابن عطار و جنيد؛ اقوال شيخ؛ تقسيم محققان فقر.

---

(١) متين فهرست حضرت مولانا صاحب جن مرتب ڪري عزيزم آغا بدرالدين خان جي ذريعي مون ڏانهن موڪلي، جنهن لاءِ پنهي صاحبن جو سپاس گذار آهيان.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٦) مقاله در بيانِ توبه: معني توبه و اقسام آن و خصوصيه؛ اختلاف اقوال شيخ در وصف و صحت آن؛ احوال و مقامات و ارکان توبه؛ چهار مقام توبه؛ پنج ارکان توبه؛ نتائج توبه و درجات آن.

(٧) مقاله در بيانِ توکل: مواضع اطلاق توکل؛ اقسام رزق؛ علو توکل و متوکلان.

(٨) مقاله در بيانِ صبر: انواع متعلق صبر؛ انواع صبر؛ اقوال شيخ.

(٩) مقاله در بيانِ شکر: مواضع شکر؛ اختلاف شيخ؛ معني شکر؛ انواع شکر؛ تبيين و قسم نعمت؛ و دو قسم شاکران.

(١٠) مقاله در بيانِ رضا: حقيقت رضا و قسمين آن؛ اقسام راضيان.

(١١) مقاله در بيانِ حال و مقام: فرق بين الحال و المقام؛ اختلاف در دوام حال.

(١٢) مقاله در خوف و رجا: بيان قسمين خوف و وصف هريک؛ وصف رجا و ارتباط آن بخوف.

(١٣) مقاله در بيانِ جمع و تفرقه ـ تفضيل جمع بر تفرقه.

(١٤) مقاله در سکر و المحو: تبيين مقامات واحدين؛ اختلاف در فضل سکر و محو.

(١٥) مقاله في الفنا و البقا: تبيين اقوال دران.

(١٦) مقاله در بيانِ غيب و شهود.

(١٧) مقاله در بيانِ تجلي.

(١٨) مقاله در بيانِ محبت: اقوال شيخ.

(١٩) مقاله در بيانِ سماع و ما يتعلق به: اباحت سماع شعر؛ اباحت اصوات؛ فوايد چند مخصوص؛ اقوال شيخ؛ مراتب اهل سماع؛ في الوجد و الوجود؛ اختلاف شيخ؛ در رقص و پاکوبي؛ خرق خرقه؛ آداب سماع.

(٢٠) مقاله در لبس خرقه.

(٢١) مقاله در بيان اختلاف احوال مردمان و عد اقسام آن تبيين مشتبهان.

(٢٢) مقاله در بيان اهل ولايت.

(٢٣) خاتمه متضمن تاريخ اختتام.

ڪتاب ۾ هڪ مقدمو، ايڪيهه مقالا ۽ هڪ خاتمو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢٢) ”طومار سلاسل گزيده“ - (١٢٠٢ هه): هن ڪتاب ۾ سنڌ جي مشاهير تصوف جي طريقت جا سلسلا بيان ڪيا ويا آهن. تاليف جو سال مٿين نالي مان برآمد ٿئي ٿو. سنڌ جي تصوف جي تاريخ لاءِ هي ڪتاب ازحد ڪارآمد آهي. هن مان ٿي معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي بزرگن ۽ صوفي سڳورن جي طريقت ۽ بيعت جو ڪهڙو سلسلو هو. مير صاحب هي ڪتاب وفات کان هڪ سال اڳ لکيو - جيئن هيٺ اچي ٿو. ڪتاب جو واحد نسخو مصنف جي خط ۽ مهر سان، سنڌي ادبي بورڊ وٽ موجود آهن.

(٢٣) ”شجرهء اطهر اهلبيت“ - (١٢٠٢ هه): نالي مان تاليف جو سال نڪري ٿو. مير مرحوم مٿين ڪتاب وانگر، هي ڪتاب لکي سنڌ جي تاريخ تي وڏو احسان ڪيو؛ ليڪن افسوس آهي، جو ان جو نسخو تلف ٿي ويو، ۽ اڄ تائين دستياب ٿي نه سگهيو. ”معيار سالڪان طريقت“ جي ديباچي ۾ مير صاحب لکي ٿو:

> ”در سال دويم و دوازده صد هجري که آفتاب عمر برلب بام، و سبق حيات قريب باختتام، شصت و سه سال از عمر در رفت، و امراض چند طبيعت را تفت، اول شجرهء اهل بيت سند وغيره بقدر دريافت نوشتم؛ ثانياً طوماري در ذکر اسماء سلاسل گزيده طريقت بنگاشت: تاريخ اول ’شجرهء اطهر اهلبيت‘، و تاريخ ثاني، ’طومار سلاسل گزيده، دست داده (١)“.

(٢٤) ”معيار سالڪان طريقت“ - (١٢٠٢ هه): مصنف ”تحفة الڪرام“ ۾ سنڌ جي سرسري تاريخ بعد، سنڌ جي بزرگن، مشاهيرن، صوفياء ڪرام جو مجمل ذڪر ڪيو آهي. مصنف ان ۾ اصحاب تذڪره جي سال تولد، سال وفات يا سندن زماني جو تعين نه ڪيو آهي، جنهن جو ڪٿڪو، معلوم ٿئي ٿو ته، مصنف کي به هو، ۽ اها ڪمي ۽ ڪوتاهي پاڻ به محسوس ٿي ڪيائين، جنهنڪري وفات کان هڪ سال اڳ، هن مٿيون تذڪرو مرتب ڪيو، جنهن ۾ سنڌ جي پنج سؤ بزرگن جو احوال بقيد سال يا بقيد زمانه لکي، ”تحفة الڪرام“ جي ڪوتاهيءَ جو ازالو ڪيائين. مصنف ديباچي ۾ لکي ٿو:

> ”بالجمله عقده خاطر آن ماند، که مشائخ زمان بقيد زمان و مکان و انتساب سلاسل و اصحاب ببيان آرد،

(١) ديباچه ”معيار سالڪان“ - برٽش ميوزيم.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آئين رساله موجز حاوي آن مقصد شده، و تاريخش در اسم ’معيار سالکان طريقت‘ ميراهن .... آنکه صريح وي بتحرير سال وفات معلوم نشد بهر عصران الحاقش کرده، و اگر درحقيقت مابين زيادتي و کمي ده بيست سال بوده باشد ...... مقصد آنکه گويند فلاني در زمانه فلان ...... بوده، يا بفلاني صحبت کرده ......“

جن جو نه سال معلوم ٿيو ۽ نه زمانو، انهن کي مصنف آخر ۾ آندو آهي. ڪتاب جو اختتام هيٺين قطعي تي ٿئي ٿو:

در مـرز دل چو تخم ولا نيک کشته شد
خـوش رشته ز ريشه .... رشته شـد
آن رشته بسته گـل بسر گـل ازان نهال
کـز دسـت آبـيـار کرامات گشته شد
بوده ولائي اهـل ولايـت مراد مـن
جز ذکر شان هر آنچه بلب بود شسته شد
بخشد عروج عـرش صفا مير ايـن سوار
زان ره که ذکر هـر ولي اينجا فرشته شد
بالفعل آنچه گشت ز قـوت ظهور آن
روز ازل بطينت طـبـعـم سـرشته شد
در آتـش مجاهده جـمـع ايـن کـتـاب
بسـيـار روزگـار روانـم بـرشته شد
تـاريخ ايـن رسـاله بـراي عـيار طبع
”معيار سـالـکـان طـريقت“ نـوشته شد

۱۲۰۲ھ

خوش قسمتيءَ سبب، هن قيمتي ڪتاب جو هڪ خوشخط نسخو، برٽش ميوزم (ADD. 21,589) ۾ موجود آهي - جيڪو ۱۲۴۶ھ ۾ مرحوم مير مراد علي خان پڙهنجي لاءِ لکرايو هو. انهيءَ تان ’مئڪرو فلم‘ نقل راقم الحروف تيار ڪرائي پاڻ وٽ محفوظ ڪيو آهي.

مير صاحب مرحوم جي علمي انهماڪ ۽ ذوق جو بي اختيار داد ڏيڻو پوي ٿو، جڏهن ڏسجي ٿو ته ٦٣ ورهين جـي ڄمار ۾ جيتوڻيڪ مختلف بيمارين ڪري، سندس صحت بيڪار ۽ بدن ضعيف ٿي چڪو هو، ان وقت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

به قلم هٿ مان نه ڇڏيائين، ۽ وفات کان هڪ ورهيه اڳ بہ هڪ ٿي سال ۾، مٿيان ٿي، نهايت ٿي قيمتي ۽ ڪارآمد ڪتاب لکيائين.

(٢٥) "روضة الانبيا": هن ڪتاب جي تصنيف جو سال معلوم نہ ٿي سگهيو. ٿني جي فهرست نگار، اهو ڪتاب بہ مير صاحب جي تصنيفات ۾ ذڪاريو آهي. مير "مائل" جيڪا فهرست "تحفة الڪرام" جي سر ورق تي لکي آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪتاب نظم ۾ هو. ڪتاب جو ڪوبہ نسخو موجود نہ آهي.

(٢٦) "زينت الاخلاق": هن ڪتاب جو نالو بہ مير "مائل" لکيو آهي. ڪتاب منظوم، ۽ نصائح ۾ آهي.

(٢٧) "غوثيه": هن جو نالو بہ مير "مائل" لکيو آهي - سلوڪ ۽ معرفت تي منظوم ڪتاب آهي.

(٢٨) "قصاب نامہ": هي بہ نظم ۾ آهي؛ مير "مائل" ان جو نالو لکيو آهي.

(٢٩) "ميزان الافڪار": منظوم؛ سلوڪ ۽ معرفت ۾؛ مير "مائل" هن جو نالو فهرست ۾ ڏنو آهي.

(٣٠) "تذهيب طباع": سلوڪ ۾ ڪتاب آهي؛ مير "مائل" جي فهرست ۾ ان جو نالو آيل آهي.

(٣١) "سرفراز نامہ": پندو نصائح ۾ آهي. نالي جي مناسبت سبب خيال ٿئي ٿو تہ شايد هي ڪتاب مير صاحب، ميان سرفراز ڪلهوڙي جي نالي معنون ڪيو آهي، ۽ غالباً نظم ۾ آهي.

(٣٢) "حديقة البلغا": مير "مائل" هن ڪتاب جي موضوع متعلق ڪجهہ ڪونہ لکيو آهي؛ نالي مان اندازو ٿئي ٿو تہ هي ڪتاب علمي آهي.

(٣٣) "مثنوي ڪان جواهر": مير "مائل" هن جو بہ تفصيل ڪونہ ڏنو آهي.

(٣٤) "ميزان فارسي": پائنجي ٿو تہ صرف نحو جي سلسلي جي تصنيف آهي.

(٣٥) "رسالہ معما مع شرح": نظم و نثر.

(٣٦) "لب تاريخ ڪلهوڙہ": مير "مائل" جي فهرست مان معلوم ٿئي ٿو تہ هي ڪتاب بہ نثر ۾، ڪلهوڙن جي تاريخ تي آهي: گويا هي ٽيون ڪتاب انهيءَ موضوع تي آهي، جنهن جو پڻ نسخو تلف ٿي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣٧) "بیاض محڪ الشعرا": میر صاحب، قدیم دستور مطابق هن ڪتاب ۾، متقدمین کان وٺي پنهنجي زماني تائین جي فارسي گو شاعرن جي هر طرح غزلن جو انتخاب ڪیو آهي. هن ڪتاب جي ترتیب جو خیال، ڪیس "محسن" ٺٽويءَ جي انتخاب ڪي ڏسي آیو. خبر نہ آهي تہ ڪتاب جي ڪيتري ضخامت هئي. ادبي بورڊ ۾ ٽي نامڪمل نسخا میر صاحب جي هٿ اکرین موجود آهن، جيڪي انهيءَ طرز تي آهن – ڪن ۾ غزلن جو انتخاب آهي، ۽ ڪن ۾ فقط اشعارن جو. اهي بیاض "محڪ" جا مختلف جزا آهن یا "محڪ الشعرا" نالي ڪو بیو مڪمل ڪتاب هو، ان جي خبر ڪانہ ٿي پئجي سگهي.

(٣٨) "دیوان اشعار": میر صاحب جو ڪوبہ مڪمل دیوان ڪونہ ٿو ملي. میر "مائل" جنهن دیوان جو حوالو پنهنجي فهرست ۾ ڏنو آهي، اهو غالباً ضایع ٿي ويو.

(٣٩) "قصائد و منقبت": جنهن بیاض ۾ "مڪلي نامو" آهي، انهيءَ بیاض جي شروع ۽ آخر ۾، میر صاحب پنهنجا قصیدا، منقبت وغیره لکیا آهن، جن جو تعداد ٢٦ ڪن ٿيندو. ان ۾ وڏا وڏا قصیدا ۽ طویل منقبت آهن. هڪ قصیدو "لامیہ" ٢٦٥ شعرن جو آهي؛ چند رباعیون بہ آهن، ۽ هڪ نامڪمل مثنوي بہ منجهس موجود آهي.

(٤٠-٤١) میر "مائل" جي فهرست ۾، ٻن ٻين ڪتابن جا نالا بہ آهن، جيڪي سمجهہ ۾ نٿا اچن.

(٤٢) "انشاي قانع": سنڌي ادبي بورڊ ۾، میر صاحب جي انشا جو هڪ نامڪمل مجموعو، سنڌس پنهنجي خط ۾ موجود آهي. مجموعي جا جملي ٣٢ صفحا آهن. صفحي جي سائيز آهي. انهيءَ ڪتاب ۾، خوب عبارت آرائي ڪيل آهي، ۽ جا بجا موزون شعر بہ ڪتب آندل آهن. چند شعر نمونتاً هن هيٺ ڏجن ٿا:

بسیار صبح شد کہ نسیمي نمي وزد
اي گل مگر تو پاي صبا را شکستہ‌اي

— — —

گر بہ تن من زبان شود هر مو
یک شکر تو از هزار نتوانم کرد

— — —

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نشد کہ از سر مـا هجر دست بر دارد
بهر ديـــار کہ رفتيم آسمان پـيـدا است

— — —

ز تيغ شوق تو هر عضو بسمل افتاد است
مــــرا سفر برفيقان کـاهل افـتـاد است
زمانہ دشمن و مـن بيزبان وقـت زبـون
اگر نہ رحم کني کار مشکل افتاد است

— — —

ز ديده دوري و از دل نمي روي بيرون
خـــدا بـکـس ننمايد وصـــال هجر آميز

— — —

قلم شکستہ تـر است از زبـان نميدانم
کہ شرح غـــم بکدامي زبـان کنم تقرير
زبـــان کـس نتواند جهات شـکرش را
اگر بهر نفسي صد چـو مـن کند تقدير

— — —

شکوه نقصان داشتہ فصل از ميان انداختم
نرخ ارزان بـود کالا در دکـان انداختم

— — —

جنون بصف شـکني عقل در صف آرائي
دل کـــرانہ طلب درمـيـان تـمـاشـائي

— — —

سوادش نوربخش ديدهء حور بياضش از فروغ صدق پر نور

— — —

عباراتـش چـو آبِ زندگاني درو پـيـدا جـواهر از معانـي

— — —

مـا شرمسار مـانده ز تقصير هاي خويش
لطف تو خود نمي نگرد خوب و زشت ما

— — —

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گـــر عظيم استـــت از فـرودستان گناه
از بـزرگان عـفـو كـردن اعظم اســت

— — —

خواستم تا شرح شوقِ صحبتت سازم بيان
ناشكيبا شد دلم رفت از كفم تاب و توان

— — —

ضرورت اســـت و گــرنه خدائي ميداند
كه ترک صحبت ايشان نه اختيار من است

طريقت جو سلسلو: مير صاحب جو خاندان مائل به تشيعت هو؛ چنانچه انهيءَ سبب ڪري نورالله شوستريءَ سندس ايراني بزرگن ڪي پنهنجي ڪتاب ”مجالس المومنين“ ۾ جاءِ ڏني. مير صاحب جي ”مختار نامه“، ”اعلان غم“، ”زبدة المناقب“ ۽ منقبتن خواهه سلامن جي ڪثرت تعداد مان پڻ اهو ڏي اندازو ٿئي ٿو ته سندس پنهنجي طبيعت به تشيعت ڏانهن مائل هئي - ۽ پاڻ ڪي جاءِ بجاءِ خادم اهلبيت لکندو رهي ٿو؛ ليڪن ساڳئي وقت، سندس وسيع المشربيءَ جي هيءَ حالت هئي، جو ڪيترين جاين تي، هن قسم جا اشعار تصنيف ڪري، پاڻ ڪي ٻنهي ٻارن سان ٻنهي سرخرو ڪيو اٿائين:

چو رافضي نكنم سرد دل به بغض كسي
ز چهار يار درين دهر گرم محفل ما ست

— — —

نبود عجب بما نشد از صـــاف رافضي
كه دل ز گرد كينهءِ اصحاب شسته ايـم

نه فقط ايترو، بلڪ سندس والد خواهه سندس پنهنجي بيعت، طريقه نقشبنديءَ ۾ ٿيل هئي؛ چنانچه ”طومار سلاسل گزيده“ ۾ پنهنجو ۽ پنهنجي والد جو سلسلو هن طرح ڏنو اٿائين:

’مير علي شير مريد شيخ عبدالاحد جو، اهو مريد پنهنجي والد حاجي غلام معصوم جو، اهو مريد شيخ محمد اسماعيل جو، اهو مريد حضرت قيوم زمان محمد صبغة الله جو، ۽ اهو مريد خواجه محمد معصوم بن مجدد الف ثانيءَ جو‘.

’سندس والد مير عزت الله، مخدوم آدم (عرف مخدوم آدو) جي ڏهٿي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميان محمد (۱) جو مريد هو، جيڪو ٺٽي جي مشهور بزرگ مخدوم ابوالقاسم (المتوفي ۱۱۳۸ھ) نقشبنديءَ جو مريد هو؛ اهو مريد شيخ سيف الدين (برادر محمد معصوم) جو، ۽ اهو مريد پنهنجي پيءُ خواجه محمد معصوم ولد مجدد الف ثانيءَ جو.

اهڙيءَ طرح مير صاحب جي ناناڻڪي آڪهه مان، سيد رحمة الله عرف سيد مٺو به مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ جو مريد هو؛ اهڙيءَ طرح مير صاحب جا به ٻيا عزيز، سيد محمد ناصر ۽ سيد عبد الله (ولدان سيد نعمت الله شڪرالاهي) به مخدوم ابوالقاسم نقشبنديءَ کان بيعت ڪيل هئا. اهڙيءَ طرح طريقت جي سلسلي جو تعلق، انهيءَ خاندان جو، نقشبندين سان هو.

مير صاحب جي والد، مير عزت الله، ۱۱۶۱ھ ۾ انتقال ڪيو. مير صاحب جي عمر ان وقت ايڪيهن ورهين جي هئي. پاڻ هيٺين تاريخ انهيءَ حادثي تي تصنيف ڪيائين:

خرد گفت تاريخ سالِ وفات "که پيوست با رحمتِ ايزدي" — ۱۱۶۱ھ

بعد ۾ ڪيس معلوم ٿيو ته منشي چترڀوج، قاضي محمد امين جي تاريخ وفات، "برحمت ايزدي پيوست" (۱۱۶۰ھ) مان ڪڍي آهي؛ ۽ ڪيس خيال ٿيو ته معاصر مٿس سرقي جو الزام نه ڏرين، تنهنڪري سندس قول مطابق 'ملهم غيبيءَ' کيس هي نعم البدل عطا فرمايو:

"لله العزة و للرسل و للمومنين" — ۱۱۶۱ھ

اولاد: مير صاحب کي ۱۱۶۰ھ تائين، نرينو اولاد ڪونه هو. ۱۱۶۰ھ ۾ پاڻ سورت ويو، جتي سندس ملاقات علامه سعد الله سورتيءَ سان ٿي. اهو بزرگ جيد عالم ۽ معقولات ۾ بينظير هو؛ کيس ٻه پٽ هئا — مير عبدالعلي ۽ مير عبدالولي — انهن ٻنهي نالن ۾ هيءَ رمز رکيل هئي، جو جيڪڏهن ٻنهي نالن جا آخري لفظ گڏ ڪبا ته "علي ولي الله" جو فقرو ٺهندو. مير صاحب کي اها ترڪيب نهايت پسند آئي، ۽ ارادو ڪيائين ته جيڪڏهن مٿس به الله فضل ڪيو، ۽ کيس اولاد ٿيو ته نالا انهيءَ ترڪيب سان رکندو. انهيءَ واقعي جو ذڪر پاڻ به "تحفة الڪرام" (ج ۲، ص ۳۳) ۾ ڪيو آهي، ۽ "تحفة الطاهرين" جو مصنف شيخ محمد اعظم ٺٽوي جيڪو پڻ ان وقت سورت ۾ مقيم هو، ان سان به اهو خيال ظاهر ڪيائين، جنهن صاحب انهيءَ واقعي کي هيٺينءَ طرح نظم ڪيو:

---

(۱) پير محمد زمان لنواريءَ وارو به ساڳئي ميان محمد جو مريد ۽ مير عزت الله جو پير ڀائي هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علي شیر ”قانع“ حسیني کہ او — بود زبدهٔ آل خیرالبشر
یکي روز مي گفت با من بہ راز — کہ ایزد ببخشد مرا دو پسر
یکي را بخوانم غلامِ علي — غلامِ ولي الله نامِ دگر
کہ از اسم شان سال میلاد شان — بہ پیشِ سخن گر شود جلوه گر
’علي ولي‌الله‘ از هر دو اسم — بر آمد بوضع خوش و خوبتر
بخاموش ماندم ازین گفتگو — کہ این از کرامات باشد مگر
بدل گفتم آخر اگر عمر هست — شوم تجربہ را یکي منتظر
بسہ سال آن هردو پور گزین — کہ ”قانع“ ازان داد سابق خبر
ولادت موافق باعداد نام — خدایش عطا کرد با زیب و فر
تو اي ”اعظما“ ز بن شگفتي مدار — کہ این گفتم ز الهام دارد اثر(۱)

الغرض انهيءَ ارادي ۽ عزم کان پوءِ، کيس سچ کان پهريون پٽ ۱۱۸۱ھ ۾ تولد ٿيو، جنهن جو نالو غلام علي (۲) رکيائين. ناني مان تولد جو سال برآمد ٿئي ٿو. ۱۱۸۳ھ ۾ کيس ٻيو فرزند ڄائو، جنهن تي ’غلام ولي الله‘ نالو رکيائين، جنهن مان بہ ڄم جو سال نڪري ٿو. مير صاحب جي آس پوري ٿي؛ اميد بر آئي: نہ فقط تولد جا سال نالن مان نڪتا، بلڪ حسب خواهش نالي جي آخري جزن ملائڻ سان ”علي ولي الله“ جو فقرو بہ ٺهي ويو.

مير صاحب کي ٽيون پٽ ۱۱۷۱ھ ۾ ٿيو، جنهن جو نالو ’مير امير علي‘ رکيائين. ميان غلام‌محمد ٺٽويءَ تاريخ ڪڍي ”در چمن جاه شگفتہ گلي“ — ۱۱۷۱ھ؛ ۽ ميان محمد پناه ”رجا“ هيءَ تاريخي سجع تيار ڪئي: ”اميرعلي بن علي شير حسيني“ — ۱۱۷۱ھ.

مير صاحب جي خاندان جي هاڻوڪي جانشين مير حسين علي شاه — بن مير صابر علي ”صابر“ بن مير حسين علي ”ضيا“ بن مير صابر علي ”سائل“ بن مير غلام‌علي ”مائل“ — وٽان جيڪو مون کي شجرو مليو، ان ۾ چوٿين پٽ جو نالو ”سيد ڪاظم“ لکيو ويو آهي، جنهن جي تصديق ٻئي ڪنهن ذريعي سان ڪانہ ٿي. ازان سواءِ ٽئين پٽ جو نالو ”غلام حسين“ لکيل آهي، جنهن کي اسان مير اميرعليءَ جو عرف سمجهون ٿا.

شاگرد: مير صاحب پنهنجي شاگردن جو ذڪر ڪونہ ڪيو آهي. ”مقالات‌الشعرا“ ۾ فقط ٻن شاگردن جو نالو ڪنيو اٿائين — هڪ پرسرام

---

(۱) بياض حسام‌الدين: ”تحفةالڪرام“ نسخہ لاهور (سرورق بخط مير ”مائل“)

(۲) مير غلام‌علي ”مائل“ تي اسان جو مضمون ڏسي، هن ڪتاب ۾ ص ص ۱۴۵-۲۶۸

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”مشتري“، جنهن لاءِ اکي ٿو ته ”پرسرام مشتري پاڻيو، ولد دوارڪاداس ابن سجان سنگ (اهي ٻئي صاحب مير ڪمال الدين احمد خان وٽ مير منشي هئا) مير محمود صابر جو هنديءَ ۾ شاگرد هو؛ فارسيءَ ۾ ”مشتري“ ۽ هنديءَ ۾ ”بيربل“ تخلص ڪندو هو، ۽ فارسيءَ ۾ مير قانع کان اصلاح وٺندو هو (مقالات الشعرا“، ص ٢٩). اهو ذڪر ”مقالات“ ۾ آهي، ۽ مير صاحب لکيو آهي ته ”درين وقت نامبرده مشق سخن مي کند“- جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ”مقالات“ جي تاليف (١١٦٩ تا ١١٧٤هه) وقت، ”مشتريءَ“ سندس شاگردي ڪئي. مير صاحب جو ٻيو شاگرد هو شيخ حسن بخش ”اظهر“، جيڪو اصل هندو هو، ۽ پوءِ پنهنجي والد جهوڙيمل سميت مسلمان ٿيو، ۽ سندس والد عبدالسلام نالو رکرايو. فارسي شعر جي اصلاح، اهو نوجوان به مير صاحب کان وٺندو هو (”مقالات الشعرا“ ٤٠).

مير ”مائل“ ”مجمع البلغا“ نالي جيڪو سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو تذڪرو لکيو هو، ان ۾ مير صاحب جي شاگردن جو مفصل احوال هن لکيو هوندو؛ ليڪن افسوس، جو اهو تذڪرو تلف ٿي ويل ٿو ڀانئجي، جنهنڪري مير صاحب جي شاعرانه فيض جو اهو باب به، تذڪري سان گڏ، گم ٿي ويو.

وفات: مير صاحب پنهنجي عمر جا پويان چند سال، مختلف بيمارين ۽ جسماني نقاهت ۾ گذاريا، جنهن جو اشارو ”معيار سالڪان طريقت“ جي ديباچي ۾ ڪيو اٿائين. ١٢٠٢هه ۾ سندس عمر ٽيهٺ ورهيه هئي؛ بيماريءَ ۽ ڪمزوريءَ، هوندي به هو پنهنجي علمي مشغلي، شعر و سخن ۽ تصنيف تاليف ۾ مصروف رهيو، ۽ انهيءَ سال ۾ هن ٽي ڪتاب تيار ڪيا، جن جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون. ايندڙ سال يعني ١٢٠٣هه ۾، سندس انتقال ٦٤ ورهين جي عمر ۾ ٿيو. افسوس جو اهڙي عظيم المرتبت اديب، مورخ ۽ شاعر جي انتقال جي تاريخ ۽ مهينو ڪنهن محفوظ ڪونه ڪيو؛ ۽ نه سندس مزار تي ئي ڪنهن ڪتبو هنيو - ٺاڪ شڪرالاهي سادات جي قبرستان ۾، سنڌ جي انهيءَ محسن اعظم جي آخري آرامگاهه تي، اڄ ڪو عقيدت ڪيش پهچي، عقيدت جي گلن ۽ محبت جي سلامن جي ورڪا ڪري سگهي.

آخوند غلام محمد ٺٽويءَ ”عليه الرضوان“ مان انتقال جو سال برآمد ڪيو؛ ۽ مير مرحوم جي فرزند رشيد مير غلام علي مائل ”ابشره بالجنة النعم ابدا“ وفات جي سال لاءِ تجويز ڪيو.

اهو زمانو، ٽالپرن جي پهرينءَ چوياريءَ جي فرمانروائيءَ جو هو، جنهن جو پڳدار مير فتح علي خان هو، ۽ ٻيا ٽي ڀائر، مير غلام علي خان،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان سندس شريڪ ڪار هئا؛ ۽ ڪين حڪومت هلائيندي ڇهه ورهيه ٿيا هئا.

شڪر الاهي خاندان: انهيءَ خاندان جي بزرگن، جهڙيءَ طرح ايران ۾ علم جو چراغ روشن رکيو، اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ پهچڻ کان پوءِ به انهيءَ ڏئي کي اجهامڻ ڪونه ڏنو؛ ۽ خاندان جو هر فرد ۽ گهراڻي جو هر چشم و چراغ، تيل وجهندو ۽ وٽ سوريندو رهيو: ڪم و بيش سادا ٽي سؤ ورهيه، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ، انهيءَ خاندان جي روحاني ۽ علمي ضوفشانين مان منور ٿيندي رهي؛ جيڪو فرد پيدا ٿيو، سو پنهنجي زماني جو فردِ فريد ثابت ٿيو: ڪن روحاني تعليم پکيڙي؛ ڪن دنيوي علومن جي اشاعت ڪئي؛ ۽ ڪن شعر و ادب ۽ تصنيف تاليف کي پنهنجو وطيرو بڻايو. "تحفة‌الڪرام" ۾، مير صاحب پنهنجي خاندان جو جيڪو اجمالي ذڪر ڪيو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪيترن بزرگن، نه فقط طريقت ۽ سلوڪ جا سجادا آراسته ڪيا، بلڪ خود مير صاحب کان اڳ ڪيترا اهڙا بزرگ به ٿيا، جن شعر و سخن، ادب خواه مذهبي علومن ۾ پنهنجو نالو روشن ڪيو.

سيد شاه ولي بن سيد ابوالقاسم بن سيد علي اڪبر بن سيد عبدالواسع بن سيد محمد حسين بن سيد شڪرالله ثاني، جيد عالم ۽ بي مثل انشا پرداز هو؛ مخدوم رحمت‌الله جو شاگرد ۽ "تحفة‌المجالس" جو مصنف هو. انهيءَ بزرگ جو فرزند، مير سراج‌الدين ابوالقاسم، صاحب طرز شاعر ۽ تاريخ گوئيءَ ۾ خاص مقام جو مالڪ هو. اهڙيءَ طرح سيد نظام‌الدين ثاني بن سيد نور محمد ثاني بن سيد نظام‌الدين بن سيد نور محمد بن سيد شڪرالله ثاني، انهيءَ درجي جو صاحب ڪمال بزرگ هو، جنهن کي هتان گهرائي عالمگير بادشاه ان وقت جي چونڊ علمائن جو جيڪو ايڊيٽوريل بورڊ، "فتاواي عالمگيري" مرتب ڪرڻ لاءِ ناهيو هو، ان ۾ ڪيس شريڪ ڪيو، جنهن لاءِ هر لحاظ سان سيد صاحب پاڻ کي اهل ثابت ڪيو.

مير علي شير جي خود پنهنجي گهر ڪيئي اديب، مصنف ۽ شيرين بيان شاعر پيدا ڪيا: سندس ڀاءُ مير ضياء الدين "ضيا"، مير ٺاري خان جي دربار جو 'ملڪ الشعرا' هو؛ ڪيترن ديوانن جو صاحب ۽ "مثنوي هير رانجهه" جو مصنف هو. مير مرحوم جو ڀائٽيو مير عظيم‌الدين "عظيم"، مير فتح علي خان جي درباري شاعرن جو سردار ۽ پنهنجي دور جو عظيم‌الشان شاعر هو؛ ديوان، "مثنوي هير رانجهه" ۽ "فتح نامه" سندس يادگار آهن. مير صاحب

جو پنهنجو پٽ مير غلام علي ”مائل“، مير ڪرم علي خان جي دربار جو شاعر ۽ وڏي فضل و ڪمال ۽ اوج اقبال جو صاحب هو. مير ”مائل“ کان پوءِ به سندس ٽي پيڙهيون شعر و سخن جو شغل جاري رکنديون آيون، يعني مير ”مائل“ جو پٽ مير صابر علي ”سائل“، ان جو پٽ مير حسين علي شاهه ”ضيا“ ۽ ان جو پٽ مير صابر علي ”صابر“ پنهنجي پنهنجي دور ۽ زماني جا ناليرا شاعر هئا - پوئين بزرگ کي تقريباً ڇاليهه ورهه ڪن لاڏاڻي ڪئي ٿيا، ۽ انهيءَ بزرگ تي نه فقط شاعريءَ جو سلسلو ختم ٿيو، بلڪ خاندان جي ٽن حدن وارين علمي ۽ ادبي روايتن ۽ ورثي جا به دروازا بند ٿي ويا.

- تلڪ الايام نداولها بين الناس.

[”مهراڻ“ - ٢، ١٩٥٦ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غيرت خان - "ماثر جهانگيريءَ" جو مؤلف

سنڌس مدفن ۽ ڪتبو (۱)

غيرت خان انهيءَ مشهور جهانگيري اميرن خواجه عبدالله فيروز جنگ (موت: ١٧ شوال ١٠٥٤هه)، جو پاڻيٽو هو، جنهن لاءِ "ماثر الامرا" جي مصنف لکيو آهي ته "هو (خواجه عبدالله) ناصرالدين احرار جي خاندان منجهان هو ۽ جيتوڻيڪ هو خواجه حسن نقشبنديءَ جهڙي اهل دل بزرگ جو پاڻيجو هو، تنهن هوندي به ذاتي طور هو هڪ بنهه بيرحم، ڪميڻو ۽ ظالم شخص هو". خان جهان لوديءَ جڏهن هن مشهور جهانگيري امير، خواجه عبدالله، کي گرفتار ڪري، ڏانهنس شيخ فريد بکريءَ، مؤلف "ذخيرت الخوانين"، جي هٿان ڏهه هزار روپيا خرچ پکي لاءِ ڏياري موڪليا، تڏهن خواجه عبدالله ۽ شيخ فريد بکريءَ جي وچ ۾ جيڪا دلچسپ گفتگو ٿي، سا هن طرح هئي:

"عرض ڪيم: نواب صاحب، (اوهان) خدا جي راهه ۾ گهٽيون جنگيون ڪيون آهن؟ ڪيترن ڪافرن جا سر ڌڙ کان ڌار ڪيا اٿو؟

"چيائين: (اٽڪل) به لک انگ بيهندو. آگري کان پاڻنا تائين انهن جي کوپرين جا رستي جي ٻنهي پاسي ڍير لڳا پيا آهن!

"چيم: البت انهن ۾ ڪافي بيگناهه مسلمانن جا سر پڻ هوندا؟

"ڪاوڙجي چيائين: پنج لک ڪافر، زالون ۽ مرد قيد ڪري وڪيا اٿم، جيڪي سڀ پوءِ دين اسلام ۾ داخل ٿيا. آهي پنهنجي اولاد سميت وڏي ويجهي، قيامت تائين نيٺ وڃي ڪروڙن جي تعداد کي پهچندا! (٢)"

انهيءَ ئي گفتگو جي سلسلي ۾ آيل آهي ته: خواجه عبدالله فيروز جنگ بهادر وڏيڪ هيءُ به اظهار فرمايو ته:

"خدا جو پيغمبر (صلعم) (پنهنجي سر) هلي، پيچاري جي گهر ويندو هو ۽ وڃي معجزا ڏيکاريندو هو ته من ڪو هڪ اڌ شخص مسلمان ٿئي! مون ته هڪ ئي ڌڪ سان پنج لک آدمي مسلمان ڪري ڇڏيا! (٣)

انين چئي، آخر ۾ دعويٰ ڪيائين ته:

"جيڪڏهن ڪو حساب ڪتاب پڻ ٿيو، ته به ميزان ۾ منهنجي ڪڏي، لٿي پٺي، مسلمان زياده رهندا!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيخ فريد لکي ٿو ته جڏهن اُهو مڪالمو هن موٽي اچي، خان جهان جي اڳيان بيان ڪيو، تڏهن هن چيو ته:

”عجب آهي هن شخص تي، جو ههڙن اٹسهائيندڙ عملن تي فخر ٿو ڪري ۽ ڪو شرم ڪونه ٿو اچيس!“

پر ههڙن ”اٹسهائيندڙ عملن (اعمالي نڪوهيده)“ جي باوجود به، ”ماثرالامرا“ جي مصنف جو چوڻ آهي ته ”هندستان (هند - پاڪ) جا ساده طبع ۽ وهمي مسلمان هن کي ڪرامتن جو صاحب سمجهندا هئا ۽ سندس حضور ۾ نذر ۽ نياز پيش ڪندا هئا!“ (۴)

خواجه ڪامگار جو پيءُ: هن عجيب ڪردار جي مالڪ، خواجه عبدالله فيروز جنگ، جي ٻن پاٹرن جا نالا ”ماثرالامرا“ ۽ ٻين ڪتابن ۾ آيا آهن – يعني هڪڙو خواجه يادگار ۽ ٻيو خواجه برخوردار. پر غيرت خان، جنهن جو پنهنجو نالو خواجه ڪامگار هو، تنهن جي پيءُ جو نالو ”ماثرالامرا“ وغيره ۾، پاٹرن جي ذڪر سان يا هوندي به، ڪٿي بيان ڪونه ٿيو آهي. مغل تاريخن ۾، غيرت خان کي رڳو ”فيروز جنگ جو پاٹيو“ لکي، ڳالهه کي ختم ڪيو ويو آهي(۵). البت انگريزي تاريخ نويس، ايليٽ، جي ڪتاب ”تاريخ هند“ ۾، ”ماثر جهانگيري“ جي تعارفي نوٽ ۾ هن جي پيءُ جو نالو ”سردار خان“ (۶) ظاهر ڪيو ويو آهي، جنهن لاءِ وڌيڪ چيو ويو آهي ته جهانگيري تاجپوشيءَ جي چوڏهين سال، هو مغل دربار ۾ داخل ٿيو ۽ کيس حاجيپور ۽ مونگير ۽ بهار ۾ کي ڏيهون جاگير طور پڻ عطا ٿيون .

غيرت خاني لقب: شاهجهان جي اوائلي حڪومتي سالن ۾ خان جهان لوديءَ ۽ دريا خان جون بغاوتون مغل تاريخ جا مشهور واقعا آهن. خان جهان مغل سلطنت جي باغي هجڻ جي حيثيت ۾ هوندي به بادشاهه جي ڏمر هيٺ آيل هو پر شاهجهان جي ان ڏمر کان زياده سندس ۽ فيروزجنگ جي وچ ۾ جيڪا ذاتي دشمني هئي، سا ئي درحقيقت هن لاءِ موتمار ثابت ٿي. خان جهان جي دل ۾ سلطنت جي **خلاف** جيڪڏهن ڪي ارادا ۽ منصوبا هئا به سهي، ته اهي دريا خان جي مارجڻ کان اڳي ئي ختم ٿي چڪا هئا ۽ پوءِ هن فقط گمناميءَ جي ڪنهن اهڙيءَ ڪنڊ ۾ لڪي زندگي بسر ڪرڻ ٿي چاهي، جتي هو حڪومت جي نظرن کان پوشيده رهي، آئنده لاءِ بادشاهه جي دل تان بنهه لهي وڃي. پر ”ماثرالامرا“ جي مصنف جي چوڻ موجب، هو جيڏانهن ٿي ويو، اوڏانهن فيروز جنگ هن جي

پٽ ڪانہ تي چڙهي؛ ابتريقدر جو خان جهان کي ڪڍڻ بچي نڪرڻ جي اميد باقي ڪانہ رهي ۽ هو زندگيءَ منجهان بيزار ٿي پيو (٧) ۽ آخرڪار هو ڪالنجر (٨) ڪان ويهہ ڪوهہ پري، سهيره جي ڪناري تي، پهرين رجب ١٠٤٠هہ (١٦٣١ع) تي، فيروز جنگ سان مقابلو ڪندي، مارجي ويو.

عبدالله خان فيروز جنگ جو پاڻيئو خواجہ ڪامگار، جيڪو اُن وقت تائين وڏي صرف ١٠٠٠ پيادن ۽ ٤٠٠ سوارن جي منصب تائين پهچي سگهيو هو، سو ست ڏينهن پوءِ، ٨ رجب تي، جڏهن بادشاهہ سلامت تاپتي نديءَ جي ڪناري سان، بيڙين ۾ آرامي ٿي، مرغابين جي شڪار سان "دل وندرائي" رهيو هو، پنهنجي چاچي فيروز جنگ جو ڪيل هيءُ نئون شڪار ـ يعني خان جهان شهيد جو سر ـ کڻي وچي آتي حضور ۾ حاضر ٿيو(٩). اُن انساني شڪار تي نظر پوڻ سان نہ صرف اعليٰ حضرت، صاحب قرآن ثانيءَ، جي زبان مبارڪ مان "شڪر افضال الاهي" جو ڪلمو نڪتو، ۽ "ڪوس شادمانيءَ" جي وڄائڻ جو حڪم جاري فرمايو ويو، پر فيروز جنگ جي هن ڀوڙاڀلي ڀاڻهي، خواجہ ڪامگار، جي بخت ۽ اقبال جي نقاري تي پڻ عروج ۽ بلنديءَ جو ڏونڪو وڳو ـ يعني اُنهيءَ گهڙيءَ هن کي خلعت ۽ گهوڙي ۽ ٥٠٠ پيادن ۽ ٢٠٠ سوارن جي اضافي ڪان علاوه "غيرت خان" جي لقب سان سرفراز فرمايو ويو. شاهي دربار جا شاعر، جيڪي اهڙن ئي خداداد موقعن جي تاڙ ۾ ويٺا اوجهرندا هئا، تن مان هڪڙي (١٠) جي وات ۾، خان جهان لوديءَ (١١) جو رت ڇميل سر ڏسندي ئي، پاڻي ڀرجي آيو، ۽ فوراً هڪڙي گرما گرم رباعي هٿ ۾ کڻي، هو اڳتي وڌيو ۽ عرض ڪيائين:

"اين مژدهٔ فتح از پيءِ هم زيبا بود — اين كيف دوبالا چہ نشاط افزا بود
از رفتن دريا سر پيرا هم رفت — گويا سر او حباب (اين) دريا بود(١٢)

اُن شاعر اُن فرشي رباعيءَ جي عوض ڪهڙو انعام ڪٿيو، سو تہ معلوم ڪونهي، پر مغلشاهي غيرت جو جلوو بهرحال خواجہ ڪامگار جي "غيرت خانيءَ" جي صورت ۾ اُنهيءَ ئي موقعي تي نمايان ٿيو.

خواجہ ڪامگار پنهنجن منصبن، اعزازن ۽ سوارن جي هن واڌو حاصلات معرفت توڙي پنهنجي هن "غيرت خانيءَ" جي آڌار تي تہ ڪڏهن بہ تاريخ جي دربار ۾ باريابي حاصل ڪري نٿي سگهيو ۽ نہ وري تاريخ جي غيرت پنهنجي گورستان ۾ هن جي قبر تي ڪو ڪتبو ٽنگي، ڪيس

کا دائمي حياتي بخشش ڪرڻ لاءِ ڪڏهن تيار هئي. پر حقيقت هيءَ آهي ته ان لاءِ خود هن جي پنهنجي سوانح ۾ اسان کي هيٺيان ٽي عنوان صاف ۽ وڏن اکرن ۾ لکيل مان ٿا:

(١) دهليءَ ۾ شاهجهان آباد جا جنهن وقت بنياد پيا، تنهن وقت هو اتان جو ناظر ۽ عمارتن جو نگران هو؛

(٢) جهانگيري دور تي هن ”ماثر جهانگيري“ نالي هڪ ڪتاب لکيو، جو هڪ نهايت معتبر ڪتاب سمجهيو وڃي ٿو؛ ۽

(٣) مغل تسلط جي دور ۾، هو ٺٽي جو صوبيدار مقرر ٿي آيو ۽ اتان جي مٽيءَ ۾ هن کي ابدي آرام نصيب ٿيو.

جيتوڻيڪ مٿين واقعن مان هن جي زندگيءَ جا پهريان ٻه واقعا ئي هند - پاڪستان جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ بزرگن لاءِ غيرت خان ڏانهن متوجهه ٿيڻ واسطي ڪافي آهن، پر منهنجي ذاتي دلچسپيءَ جو خاص ڪارڻ سندس زندگيءَ جو ٽيون واقعو آهي، جنهن جي آڌار تي اج آءٌ تاريخ جي عالمن جي هن عظيم اجتماع جي خدمت ۾ غيرت خان جي زندگيءَ ۽ سندس آخرين آرامگاهه متعلق چند صفحن پيش ڪرڻ لاءِ حاضر ٿيو آهيان.

دهليءَ جي حڪومت: شاهجهان جي تخت نشينيءَ جي ڏهين سال، يعني ربيع الثاني ١٠٤٧هه جي ٢٣ تاريخ، **”گوهر بحر خلافت“** يعني بادشاهزادي محمد اورنگزيب بهادر کي، جنهن اڳتي هلي، خود پنهنجي پيءُ کي گرفتار ڪري پنهنجو قيدي بنايو، بادشاهه سلامت دولت آباد روانو ڪيو، ته جيئن هو اتان لشڪر ساڻ ڪري، ڪافر پرجيءَ (١٣) جي ملڪ، ٻڪلانه تي - جيڪو دولت ۽ خوشحاليءَ ۽ موافق آبهوا کان مشهور هو - حملو ڪري، ان کي مغل سلطنت سان شامل ڪري ڇڏي. انهيءَ ئي ڏينهن غيرت خان کي به دهليءَ جي گورنريءَ جو فرمان مرحمت ٿيو - ”بادشاهه نامه“ جي عبارت هيءَ آهي:

”٢٣ ربيع الثاني (١٠٤٧هه) تي عبدالله خان فيروز جنگ جي پاڻنٿي غيرت خان کي خلعت ۽ ١٠٠٠ پيادن ۽ ١٠٤٠ سوارن جي اضافي سان ٢٥٠٠ پيادن ۽ ٢٠٠٠ سوارن جي منصب، ۽ اصالت خان جي جاءِ تي، گاديءَ واري صوبي دهليءَ جي نظامت جي عهدي سان سرافراز ڪيو ويو. (١٣)

شاهجهان جي تخت نشينيءَ جي ٻارهين سال، شاهجهان آباد جي شاهي عمارتن ۽ لال قلعي جا بنياد وڌا ويا، انهن جي نگراني غيرت خان جي سپرد ٿي. شاهنواز خان جي چوڻ موجب:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"... مذڪور... صوبي جي حاڪم، صاحب اعتبار (غيرت خان)، ٥ ذي‌الحج ١٠٤٨هه تي، رٿيل نقشي مطابق، (عمارتن ۽ قلعي جي) بنيادن وجهارائڻ جو ڪم هٿ ۾ ڪيو." (١٤)

نئين سال جي شروع ۾، يعني ٩- محرم ١٠٤٩هه (١٦٣٩ع) تي، لال قلعي جا بنياد پرجڻ شروع ٿيا. ان کان پوءِ ڇهن مهينن تائين، جيڪو به سامان ۽ مصالحو موجود هو، اهو بنيادن ۾ وجهي، جيئن اهو ڪم ختم ڪيو ويو (١٥)، تيئن، "ماثرالامرا" جي مصنف جي چوڻ موجب، غيرت خان جي بخت جو ستارو چمڪيو ۽ ٺٽي جي صوبه‌داريءَ جي مٿس نوازش ٿي ۽ هو انهيءَ طرف روانو ٿي ويو (١٦). "بادشاهه نامه" جي مؤلف ان تبادلي جي تاريخ ١١- جمادي‌الاول ١٠٤٩هه ڏني آهي ۽ لکيو آهي ته:

"١١ تاريخ (جمادي‌الاول ١٠٤٩هه) تي الله وردي خان کي ١٠٠٠ پيادن ۽ ١٠٠٠ سوارن جي اضافي سان ٥٠٠٠ پيادن ۽ ٥٠٠٠ سوارن جو منصب عطا ڪري، غيرت خان جي جاءِ تي گاديءَ واري صوبي دهليءَ جي صوبه‌داريءَ جي سرفرازي بخشي وئي ۽ رخصت فرمايو ويو (١٧)."

ماثر جهانگيري: غيرت خان جي تاليف، "ماثر جهانگيري"، جو نالو خافي خان (١٨) ۽ "ماثرالامرا" کان علاوه، خود ڪتاب جي مؤلف "جهانگيرنامه" لکيو آهي. شاهنواز خان جي راءِ هن ڪتاب متعلق هيءَ آهي:

"... مذڪور... (مؤلف 'مـاثر جهانگيريءَ') ڪنهن به ڳالهه کي وڌائڻ گهٽائڻ کان سواءِ 'اقبال نامهءِ جهانگيريءَ' جي مصنف متعلق، (جيڪو مزاح‌گوئيءَ ۾ بي اختيار گرفتار هو) ۽ خاص طرح جهانگير جي شهزادگيءَ واري دور جي بغاوت جا واقعا، تفصيل سان بيان ڪيا آهن." (١٩)

ان سلسلي ۾ خافي خان جو چوڻ آهي ته:

"عقل جي صاحبن تي پوشيده نه آهي ته جهانگير جي شهزادگيءَ واري دؤر جي بغاوت جو احوال، محمد قاسم فرشته ۽ ٻين مؤرخن، جيڪي جنت مڪانيءَ جا همعصر هئا، بادشاه جي ملاحظي جي خيال کان، فقط اشارن اشارن ۾ بيان ڪيو آهي؛ پر ميرزا ڪامگار، مخاطب به غيرت خان، حميد الله خان (؟) جي پاٽڻي، جنت مڪانيءَ جي احوال پيش ڪرڻ ۾ خاص تفصيل کان ڪم ورتو آهي ۽ معتمد خان متعلق به سچ لکڻ ۾ ڪا ڪمي ڪانه ڪئي آهي ۽ ڪافي احوال شهزادي محمد سليم جي شهزادگيءَ واري دؤر جي بغاوت جو پڻ بيان ڪيو آهي ... الخ."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاريخ نويسن جي هنن راين منجهان ڪتاب جي اهميت ۽ مؤلف کي مشاهده نگاريءَ ۽ واقعن کي تفصيل سان بيان ڪرڻ جي جوڳا صلاحيت هئي، تنهن جو پوريءَ طور اندازو ٿي سگهي ٿو.

غيرت خان هيءَ ڪتاب شاهجهان جي تاجپوشيءَ کان ٽي سال پوء، يعني ١٠٤٠هه (١٦٣٠ع) ۾ ختم ڪيو (٢٠).

ٺٽي جي حڪومت: جيئن مٿي بيان ٿي چڪو آهي، غيرت خان کان دهليءَ جي نظامت جون واڳون وٺڻ لاءِ الله وردي خان ١١ جمادي الاول ١٠٤٩هه تي شاهي حضور منجهان رخصت ياب ٿيو. هو پوء ڪڏهن دهليءَ پهتو ۽ ڪڏهن غيرت خان کان دهليءَ جي نظامت سنڀالي ورتائين، ان جي ڪا خبر ڪانهي. بهرحال اٽڪل ساڍن ٽن مهينن کان پوء، ١٦- شعبان ١٠٤٩هه تي، جڏهن شاهجهان ڪابل کان موٽندي لاهور ۾ منزل انداز هو، غيرت خان اچي اتي شاهي دربار ۾ حاضر ٿيو (٢١). اٽڪل اڍائي مهينا لاهور ۾ رهي، "تماشاي شگوفهء شفتالو" منجهان دل ٿي لطف اندوز ٿي، ٢٥- شوال ١٠٤٩هه تي، جڏهن "فتح ۽ ڪامرانيءَ جا شاهاڻا جهنڊا"، خوش بخت گهڙيءَ جو انتخاب ڪندي، ڪشمير ڏانهن اسهڻ لاءِ هوا ۾ ڦڙڪڻ لڳا، تيستائين غيرت خان شاهي دربار ۾ موجود هو (٢٢). اوچتو بادشاهه جو سهرو، يمين الدوله آصف خان، جيڪو اُنهيءَ زماني ۾ لاهور جو حاڪم هو، بيمار ٿي پيو، جنهنڪري بادشاهه سلامت لاهور جي قلعداري غيرت خان جي سپرد ڪري، پاڻ ڪشمير ڏانهن روانو ٿيو (٢٣).

لاهور جي هيءَ قلعداري غيرت خان کي چئن مهينن تائين حاصل رهي، جنهن کان پوء ٺٽي جي حاڪم، خواص خان، جي بدليءَ سبب، ٤- ربيع الاول ١٠٥٠هه تي غيرت خان واسطي فوراً ٺٽي ڏانهن وڃڻ جو حڪم صادر ٿيو ۽ لاهور جي قلعداري ذوالفقار جي سپرد ٿي.

چوٿينءَ تاريخ (ربيع الاول ١٠٥٠هه) تي، غيرت خان، جنهن کي لاهور جي قلعداريءَ جي عهدي جي سرافرازي حاصل هئي، ٥٠٠ پيادن جي اضافي سان، ٣٠٠٠ پيادن ۽ ٢٠٠٠ سوارن جو منصب حاصل ڪري، خواص خان (٢٤) جي جاء تي، ٺٽي جي صوبه داري سنڀالڻ لاءِ اتان فارغ ٿيو ۽ لاهور جي قلعداري ذوالفقار خان کي، جيڪو هيستائين وڏي شان واري بادشاهزادي مراد بخش جي خدمت خاص ۾ مقرر هو، مرحمت ڪئي ويئي (٢٥).

۽ ساڳئي وقت هيءَ به خاص حڪم صادر ٿيو ته هو، يعني غيرت خان، هڪدم روانو ٿي وڃي ۽ بنا دير جي، وڃي پنهنجو نئون عهدو سنڀالي (٢٥).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي مؤرخ، مير علي شير "قانع" ٺٽوي، "تحفة الڪرام" ۾ ٺٽي جي مغل صوبيدارن جي جيڪا فهرست ڏني آهي، اها ترتيب توڙي تاريخن جي لحاظ کان غلط به آهي ۽ اڻپوري به. چنانچه غيرت خان جو نالو ۽ ذڪر ان ۾ موجود ئي ڪونهي (٢٦). ۽ پڻ ان ۾ شاهجهان جي اوائلي دور جي صوبيدارن جا نالا ۽ احوال پڻ غائب آهن، ۽ چاڪاڻ ته هيءَ ئي ڪتاب "لب تاريخ سنده" جو ماخذ آهي، تنهنڪري ان ۾ به اهي اوڻايون موجود آهن. "لب تاريخ سنده" ۾ پڻ سال صرف اندازي ۽ قياس جي آڌار تي ڄاڻايل آهن ۽ ان ۾ سنڌ جي مغل صوبيدارن جي آيل فهرست پڻ ساڳيءَ طرح غلط آهي (٢٧).

وفات: غيرت خان ٺٽي ۾ جيڪو عرصو رهيو، ان جا تفصيل اسان کي انهيءَ ڪري معلوم نٿا ٿي سگهن، ڇاڪاڻ ته سنڌ جي تاريخ جا سمورا ماخذ سندس دؤر جي واقعن ۽ احوال کان خالي آهن. مغل تاريخن مان اسان کي صرف هيءَ معلوم ٿو ٿئي ته غيرت خان ٺٽي ۾ ١٠٥٠هه ۾ انتقال ڪيو، جنهن جو اطلاع ٧ ذي الحج ١٠٥٠هه تي شاهجهان کي پهتو ۽ انهيءَ ئي ڏينهن بادشاهه ٺٽي جي حڪومت جون واڳون شاد خان جي حوالي ڪيون: "ستين تاريخ (ذي الحج) — هن تاريخ تي جڏهن بادشاهه جي حضور اقدس ۾ گذارش عرض ٿي ته ٺٽي جو صوبيدار، غيرت خان، زندگيءَ جون منزلون پوريون ڪري چڪو، تڏهن شاد خان کي (٢٨) خلعت ۽ تلوار ۽ ٥٠٠ پيادن ۽ ٥٠٠ سوارن جي اضافي سان ٢٠٠٠ پيادن ۽ ٢٧٠٠ سوارن جو منصب عطا ڪري، هڪ گهوڙو مرحمت ڪيو ويو ۽ مذڪور صوبي جي صوبيداريءَ سان سرافراز ڪيو ويو (٢٩).

مدفن: غيرت خان جي زندگيءَ جي ٺٽي ۾ ئي پڄاڻي ٿي. ڪنهن به مؤرخ هيءَ ڪونه لکيو آهي ته ڪٿان جي سرزمين هن جي بيجان جسم کي پاڻ وٽ پناهه ڏني — يعني هن جي مٽي ڪٿان جي مٽيءَ سان ملي ۽ ڪٿان جي گز زمين ۾ هن کي ابدي آرام نصيب ٿيو.

هن مقالي ۾ منهنجو مقصد غيرت خان جي سوانح حيات بيان ڪرڻ جو ڪونه هو. اِنهيءَ ڪري جيتريقدر هن جي اصل زندگيءَ جي احوال جو واسطو آهي، ان کي بلڪل مٿاڇري نموني ڇڏيندو، اڳ اڳتي وڌندو پئي ويو آهيان. منهنجي اصل منشا هيءَ آهي ته اڳ تاريخ جي عالمن جي خدمت ۾ هي ظاهر ڪيان ته حضرت ننگر ٺٽي جي خاڪ پاڪ ئي هميشه لاءِ غيرت خان جي خاڪي جسم کي پاڻ وٽ جڳهه ڏني آهي ۽ هو مڪليءَ جي بيمثل تاريخي قبرستان ۾ ئي دائمي طور آرامي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مڪلي ٽڪريءَ تي، ميرزا عيسيٰ ترخان ثانيءَ (٣٠) جي مقبري جي مغربي پٺ ڪان، پٽ ڪان ڪجهه پريرو، ٽي اوچيءَ سطح جا جدا جدا چبوترا آهن. پهرئين چبوتري تي هڪڙي پوري پٿر جي هڪ قبر آهي، جنهن تي هيءُ ڪتبو آهي:

”ندارسيد ڪه وي واصل خدا شد،
گفت غمين مباش ڪه فردوس ساخته روشن“ ١٠٥٢ھ

ان ڪان پوءِ هڪ ٻيو چبوترو آهي، جنهن تي پڻ صرف هڪڙي ئي قبر باقي وڃي بچي آهي، جنهن تي هيءُ ڪتبو موجود آهي:

”رحلت نمودن مرحومي مغفوري
خواجه محمد لطيف بتاريخ بست
و ششم شهر شوال دوشنبه“ ١٠٥٢ھ

انهيءَ چبوتري تي هڪڙو پٿر جو ڪتبو مون ڪنهن زماني ۾ پيل ڏٺو هو، جنهن تي هيءُ شعر اُڪريل هو:

سال وفات آن سعيد، جست چو طبع خرد
از نفس مشڪ بيز پيڪر روحانيان ١١٣٥ھ (؟)

ساڳيءَ طرز ۽ ساڳئي سلسلي جو ٽيون ۽ سڀ ڪان آخري چبوترو، ذڪر ڪيل ٻن چبوترن سان لڳولڳ آهي. ان تي پڻ رڳي هڪڙي قبر باقي وڃي بچي آهي، جا پٿر جي ٺهيل نه آهي ۽ جنهن کي ڪنهن دؤر ۾ چڻ جي گچ سان پلاسٽر ڪيو ويو ته پائنجي. اُنهيءَ چبوتري تي مون، اڄ ڪان ڇهه، ست سال اڳ، پٿر جو هڪڙو ڪتبو هيٺ ڪريل ڏٺو هو، جيڪو غيرت خان جي مزار جو ڪتبو هو. خاطريءَ سان نٿو چئي سگهجي ته جتي مون کي ڪتبو پيل مليو هو، انهيءَ ئي چبوتري ۽ اتان جي ئي ڪنهن ڀڄل قبر جو اهو ڪتبو هو يا اهو ٻئي ڪنهن آسپاس واريءَ قبر ڪان الڳ ٿي، ڪٿي ڪريو پيو هو ۽ ڪنهن ماڻهوءَ اتان کڻي آڻي انهيءَ چبوتري تي ان کي ڇڏيو هو. حقيقت هيءَ آهي ته مڪليءَ جي مقبرن جي سنڀال، صفائيءَ ۽ حفاظت جو بندوبست جيڪو اڄ موجود آهي، اهڙو اڳي ڪڏهن به ڪونه هو، ۽ اُنهيءَ ڪسمپرسيءَ جي ڊگهي عرصي ۾ بيشمار تاريخي قبرون ڀُري ۽ ڊهي، زمين سان زمين ٿي، ملبهه ۾ گم ٿي ويون آهن.

منهنجو ذاتي قياس هيءُ آهي ته غيرت خان جي قبر انهن ٽن چبوترن مان ڪنهن هڪ تي موجود هئڻ کپي ۽ هوندي به؛ زياده امڪان هيءُ آهي ته اُها اُنهيءَ ئي چبوتري تي آهي جتان مون کي اُهو ڪتبو مليو هو،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بلڪ عين ممڪن آهي ته آهائي چن سان لڳل قبر غيرت خان جي قبر آهي. منهنجو هيءُ قياس اِنهيءَ ڪري به پروسي جهڙو ٿي سگهي ٿو، جو آسپاس مقبرن جي انهيءَ حلقي ۾ ٻين مغل حاڪمن ۽ اميرن جون قبرون پڻ موجود آهن.

ڪتبو: آءٌ هتي انهن چبوترن جي تصويرن سان گڏ، ان ڪتبي جو چربو ۽ تصوير پڻ پيش ڪري رهيو آهيان. ڪتبو اهڙي ئي پوري پٿر تي اُڪريل آهي، جيڪو عام طور مڪليءَ جي مقبرن تي استعمال ٿيل آهي. ڪتبي جي پٿر جي ڊيگهه ويڪر ١٨×٣٥ آهي (٣١)، ۽ ان تي ٻن سٽن ۾ هيٺين عبارت ۽ تاريخ اڪريل آهي:

”بسم الله الرحمان الرحيم – لا اله الا الله محمد رسول الله
گفت (٣٢) تاريخ از ميان نام غيرت خان برار –
باقيءَ آن سال تاريخ وفاتش را شمار – ١٠٥٠هه

لفظ ”تاريخ“ جا عدد ١٢١١، لفظ ”غيرت خان“ جي عددن ٢٢٦١ مان ڪٽ ڪبا، ته وفات جو سال ١٠٥٠ نڪري ايندو، جيڪو ڪتبي جي ٻنهي مصراعن جي وچ ۾، انگن ۾ لکيل پڻ موجود آهي.

هيءُ معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي ته ”تاريخ“ ڪنهن ٻڌي آهي: ”مفتاح التواريخ“ ۾ هيءُ شعر موجود آهي، پر ڪتاب جي مؤلف تاريخ ٻڌڻ واري جو نالو لکيو ڪونه آهي. ڪتاب جي اصل عبارت هيءَ آهي:

”(غيرت خان) .... نام پدرش سردارخان بود، در سن يک هزار و پنجاه هجري .... فوت کرده و عزيزي در تاريخ فوتش اين بيت خوب يافته“:

”لفظ تاريخ از ميان نام غيرت خان برار
باقيءَ آن را تو در ابجد بگير و بر شمار(٣٣)

هن بيت ۽ ڪتبي تي اڪريل بيت ۾ ٿورو لفظي فرق آهي، جيڪو ظاهر آهي.

حاشيا

(١) هيءُ مقالو پاڪستان هسٽري ڪانفرنس جي ٻارهين ساليانې اجلاس (٣٠ مارچ ١٩٦١ع) ۾ پڙهيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) ”ذخيرة الخوانين“ جي اصل عبارت هيءَ آهي:

”قريب پنج لک آدم از ذکور و اناث کفره اسير کرده فروخته ام و همه مسلمان شده اند، و توالد و تناسل آنها تا دور قيامت ارب کهرب آدم مي شود........“

(خطي نسخو، ملک راقم الحروف - ص ٢٦٨).

(٣) ”ذخيره“ جي اصل عبارت هيءَ آهي:

”....... پيغمبر خدا براي اسلام بخانهء نفاق مي رفت و معجزات مي نمود تا يک کس مسلمان مي شد - من يک مرتبه پنج لک آدم راه باسلام آورده ام - اگر عدالت هم مي شود اهل اسلام بيشتر مي آيند ....“

(خطي نسخو، ملک راقم الحروف - ص ٢٦٩).

(٤) ماثرالامرا - جلد ٢: ص ٧٧٥ ۽ ان کان پوءِ.

(٥) ماثرالامرا - جلد ٢: ص ٨٦٣.

(٦) اهو ئي نالو بيل صاحب ”مفتاح التواريخ“ ۾ ڏنو آهي.

(٧) ماثرالامرا - جلد ٢: ص ٨٦٣.

(٨) امپيريل گزيٽئر xiv ص ٣١٠ (١٩٠٨ع).

(٩) پڻ ڏسو خافي خان - جلد ١، ص ٤٤٢.

(١٠) طالب ڪليم همداني.

(١١) خان جهان لودي جڏهن قنڌار جو صوبه دار هو، تڏهن ملتان سان گڏ بکر پڻ سندس جاگير ۾ شامل هو؛ ۽ خان خانان سان ٺٽي جي مهم ۽ فتح ۾ پڻ غالباً شريڪ هو. سندس شهادت جي تاريخ هيءَ آهي:

”آه و ناله از افغان برآمد“

”آه“ ۽ ”ناله جا عدد (٩٢)، ”افغان“ جي عدد (١١٣٢) مان ڪٽ ڪرڻ سان تاريخ جو سال (١٠٤٠ھ) نڪرندو.

(١٢) خافي خان - جلد ١: ص ٤٤٤.

ٻئي شعر جي پهرينءَ مصرع جي پڙهڻي هن طرح به آهي:

از کشتن دريا، سر پيدا هم رفت

”پيدا خان“ اصل خان جهان جو نالو هو. انهيءَ بيت ۾ دريا جي قتل جو اشارو ”کشتن دريا“ مان ڪري، پوءِ خان جهان جي سر وڍجڻ لاءِ ”سر پيدا هم رفت“ چيو ويو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٣) ”بادشاه نامه“ — جلد ١؛ ص ٢٨٠.
(١٤) ”ماثرالامرا“ — جلد ٢؛ ص ٨٦٤.
ڊاڪٽر برگس The Chronology of Modern India (P. 92)
۾ ٢٥ ذي الحج (٢٩ اپريل ١٦٣٩ع) تاريخ ڏني آهي.
(١٥) ”ماثرالامرا“ — جلد ٢؛ ص ٨٦٤: جلد ٣؛ ص ٤٦٣. پڻ ”عمل صالح“ جلد ٣.
(١٦) غيرت خان کان الله وردي خان جائزو ورتو (”ماثرالامرا“ — جلد ١؛ ص ٢١٠). هي سال ۽ ڪجهه ڏينهن کان پوءِ جڏهن درياءَ جي پاسي کان لال قلعي جي پٺ ڏهه گز وڌي چڪي هئي، هن کان ملا مرشد شيرازيءَ عرف مڪرمت خان نظامت جو جائزو ورتو (ماثرالامرا — جلد ٢؛ ص ٤٦٠، ٤٦٢).
(١٧) ”بادشاهه نامه“ جلد ١؛ ص ١٥٨.
(١٨) خافي خان — جلد ١، ص ٤٤٢.
(١٩) ”ماثرالامرا“ — جلد ٢؛ ص ٨٦٥.
(٢٠) استوري ٥٦٣ — ريو، جلد ١، ص ٢٥٧، ”ماثر جهانگيري“ جي ديباچي جي حوالي سان.
(٢١) ”بادشاهه نامه“ — جلد ٢؛ ص ١٦٨.
(٢٢) هن دور جي واقعن جون چند تاريخون، ”بادشاه نامه“ جي روايت مطابق هن ريت آهن:

١٧ ربيع الثاني ١٠٤٨هه تي شاهجهان آگري کان لاهور روانو ٿيو.
١٥ رجب ١٠٤٨هه، لاهور پهتو.
١ ذيقعده ١٠٤٨هه، لاهور کان ڪابل طرف روانو ٿيو.
٢٥ ربيع الثاني ١٠٤٩هه، ڪابل کان لاهور طرف موٽيو.
٢١ جمادي الثاني ١٠٤٩هه، لاهور پهتو.
١٦ شعبان ١٠٤٩هه، غيرت خان دهلي کان اچي لاهور ۾ حاضر ٿيو.
٢٥ شوال ١٠٤٩هه، بادشاهه لاهور مان ڪشمير ڏانهن روانو ٿيو ۽ غيرت خان کي لاهور جو قلعدار مقرر ڪيائين.

(٢٣) ”بادشاهه نامه“ — جلد ٢؛ ص ١٧٩.
(٢٤) دولت خان مٿيي، جيڪو خواص خان جي نالي سان مشهور ٿيو (مٿي شعبه ايست از طوائف بهٽي که در صوبهء پنجاب ميرسم زميندار و قطاع الطريقي مي گزرانند). پهريائين شيخ مرتضيٰ خان فريد بخاريءَ جو ”رومال بردار“ هو ۽ هميشه شيخ سان گڏ حضور ۾ ويندو هو. ”ماثرالامرا“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي مصنف جي چوڻ موجب "چون سر آغاز بهار، حسن نظر فريبي داشت" — حضور جنت مڪاني يعني حضرت جهانگير بادشاهه ظل الله متس 'نگاه ڪرم' فرمائيندو هو ۽ شيخ جي وفات کان پوءِ انهيءَ ئي شاهي ڪرم جي نگاهه کيس هميشه لاءِ پنهنجو بنايو؛ ۽ جڏهن اهڙيءَ طرح شهنشاهه هند سان وابسته ٿي ويو، تڏهن "دولت خانيءَ" سان گڏوگڏ پنهنجي خصوصيات جي آڌار تي "خواص خان" به ٿي ويو. شاهجهان جي تخت نشينيءَ جي اٺين سال (محرم ۱۰۴۵هه)، خواص خان کي يوسف محمد خان تاشقنديءَ جي تبادلي سبب ٺٽي جي صوبه داري ڏني ويئي. "ماثرالامرا" لکيو آهي تہ: "... مدتها بحڪومت آن ديار گزرانيد". سنڌس حڪومت جي مدت جون تاريخون ٻڌايون نہ ويون آهن پر "بادشاهه نامہ" منجهان معلوم ٿئي ٿو تہ اٽڪل پنجن ورهين کان پوءِ سنڌس تبادلو عمل ۾ آيو ۽ غيرت خان اچي کانئس ٺٽي جي صوبه داريءَ جي چارج ورتي ("ماثرالامرا" جلد ۱؛ ص ۲۰۴).

(۲۵) "بادشاهه نامہ" جلد ۲؛ ص ۱۹۸.

(۲۶) خطي نسخو، مڪتوبہ ۱۲۶۷هه، ۽ ٻڙ چيهل نسخو.

(۲۷) "لب تاريخ سنده"، ڇاپو امرتسر ۱۹۰۰ع — ٻيو ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۵۹ع.

(۲۸) شجاعت خان شادي بيگ پسر جانش بهادر — شاهجهان جي تخت نشينيءَ جي چوڏهين سال شاهه قلي بيگ جي تبادلي سبب هن کي بکر جي حڪومت واسطي روانو ڪيو ويو، جنهن لاءِ ۱۹ رمضان ۱۰۵۰هه تي حڪم جاري ٿيو ("بادشاهه نامہ" — جلد ۲، ص ۲۲۰). پوءِ جڏهن غيرت خان جي وفات جي خبر (۱۰۵۰هه) آئي، تڏهن هن کي ٺٽي تي مقرر ڪيو ويو ("ماثرالامرا" — جلد ۳، ص ۲۶۲). هن جو پيءُ، جانش بهادر، ميرزا حڪيم جو ملازم هو. ميرزا جي وفات کان پوءِ، هو اڪبر جي اميرن ۾ داخل ٿيو. سنڌ جي فتح جي ڪشمڪش ۾ هو خان خانان سان گڏ هو. ۱۰۰۹هه ۾ وفات ڪيائين ("ماثرالامرا" — جلد ۱، ص ۵۱۱).

شاهه قلي جڏهن شاد خان کي بکر جي چارج ڏيئي، پاڻ صوبي ڪشمير جي نظامت سنڀالڻ لاءِ اوڏانهن روانو ٿيو، تڏهن هن رستي ۾ حسن ابدال جي ويجهو وفات ڪئي. هيءَ خبر ٻهرين ذي‌الحج ۱۰۵۰هه تي شاهجهان جي گوش گذار ٿي، جنهن تي هن تربيت خان کي ڪشمير جو ناظم مقرر ڪري، اوڏانهن روانو ڪيو ("بادشاهه نامہ" — جلد ۲، ص ۲۲۵).

(۲۹) "بادشاهه نامہ" — جلد ۲، ص ۲۲۵.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣٠) ميرزا عيسيٰ ترخان ثانيءَ جي احوال لاءِ ڏسو "حواشي مڪلي نامه" از راقم الحروف.

(٣١) پتر جا ڪنارا پڳل آهن ۽ متينءَ سٽ جا ڪي لفظ به پڄي پيا آهن.

(٣٢) پتر جي ڪاچي وچن ڪري هيءُ لفظ پڙهڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. اندازي طور ان کي "گفت" ٿي سمجهي سگهجي ٿو.

(٣٣) "مفتاح التواريخ"- بيل، ص ٢٤٥ ۽ پڻ:

The Oriental Biographical Dictionary, by T,W. Beale, Calcutta. 1881-P.94.

[روزنامه "مهراڻ"، سالگره نمبر، ٥ جنوري، ١٩٦٢ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا محب علي سنڌي

سنڌ ۾ ڪيترا اهڙا باڪمال عالم ۽ بزرگ ٿي گذريا آهن، جن جي ذات نه فقط سنڌ لاءِ فخر و مباهات جو سبب رهي آهي، پر سنڌ کان ٻاهرين دنيا به سنڌن علم ۽ فضل جي فيض کان مستفيد ٿي آهي.

مولانا محب علي سنڌيءَ جي ذات والا صفات، انهيءَ سلسلي جي هڪ سونهري ڪڙي آهي. جنهن بزرگ جي علمي ڪمال ۽ ديني مرتبي، سنڌ کان وڌي هندستان جي تاريخ ۾ به اهم مقام حاصل ڪيو آهي. خان خانان جهڙي عظيم المرتبت سپهه سالار ۽ سخن پرور امير به سندس صحبت ۽ معيت کي غنيمت ۽ سندس وجود مسعود کي باعث عزت تصور ڪيو آهي.

مولانا جي متعلق سنڌ جي ڪنهن به تاريخ ۽ تذڪري ۾ تاريخي ۽ مستند احوال ڪونه ٿو ملي، سواءِ مير علي شير 'قانع' جي ”تحفة الڪرام“ ۽ ”مقالات الشعرا“ جي، پر افسوس اهو آهي ته انهن ٻن ماخذن ۾ به فقط چند ناڪافي فقرا موجود آهن.

جيڪڏهن هو بزرگ هندستان نه پهچي ها، ته پوءِ شايد اسان کي سندس احوال جي سلسلي ۾ فقط اهي ئي چند سٽون نصيب ٿين ها. ليڪن شڪر آهي جو هو صاحب هندستان ويو، جتي سندس علم ۽ فضل چمڪيو ۽ اڪبري ۽ شاهجهاني دؤر جي مؤرخن ۽ تذڪره نويسن سندس حال احوال قلمبند ڪيو، ۽ ان سان گڏ، سندس علم ۽ فضل جي تعريف ۾ پنهنجا ڪيترا صفحا صرف ڪيا. اهو ئي سبب آهي، جو اڄ اسان انهيءَ قابل ٿيا آهيون، جو هي چند سٽون سندس متعلق مرتب ڪري سگهيا آهيون.

مولانا جا بزرگ:

خوشگو، پنهنجي ”سفينه“ ۾، ۽ عبدالباقي نهاوندي، ”ماثر رحيمي“ ۾، مولانا جي والد جو نالو مولانا حيدرعلي لکيو آهي، ليڪن ”بادشاهه نامه“ جو مصنف سندس والد جو نالو صدرالدين محمد چاڻائي ٿو. پهريان ٻيئي مصنف لکن ٿا ته ”سندس والد مولانا حيدرعلي اوائلي عمر ۾ سمرقند مان لڏي اچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيوهڻ ۾ مقيم ٿيو“. ان طرح عبدالحميد لاهوري ”بادشاهه نامہ“ ۾ ڄاڻائي ٿو تہ ”سندس ڏاڏو علي بيگ بابر سان گڏ ٺٽي ۾ پهتو، ۽ مستقل طرح سان اتي بود و باش اختيار ڪيائين.“

انهيءَ سلسلي ۾ عبدالباقيءَ تي وڌيڪ اعتبار ڪري سگهجي ٿو. ڇاڪاڻ تہ هو خان خانان جو مؤرخ آهي، ۽ مولانا سندس همعصر بہ هو ۽ خان خانان جي علمي مصاحبن ۾ وڏي حيثيت جو مالڪ پڻ هو، تنهنڪري ڪيس وڌيڪ مستند ۽ تحقيقي احوال ملي سگهيو هوندو.

حقيقت هيءَ آهي تہ سندس ڏاڏو علي بيگ نہ، بلڪ سندس والد مولانا حيدرعلي، سمرقند مان لڏي، سيوهڻ ۾ اچي ويٺو، جتي هن مير ابوالمڪارم بن مير غياث الدين سبزواريءَ جي ملازمت اختيار ڪئي.

قبيلو:

مولانا جي قبيلي متعلق، سواءِ ”بادشاهہ نامہ“ جي، ٻيا سڀ سوانح نگار خاموش آهن. چنانچہ عبدالحميد لکي ٿو تہ:

”او خود را بہ گروه ’کوه بر‘، کہ از قبيلہ است از قبائل ’چغتا‘، منسوب مي سازد.“

تولد:

مولانا محب علي، بقول ’رحيمي‘، سيوهڻ ۾ پيدا ٿيو ۽ اڃا ننڍيو ئي هو تہ سندس والد فوت ٿي ويو. ان حقيقت جي تائيد ۽ تصديق عبدالحميد لاهوريءَ پڻ ڪئي آهي. جڏهن پاڻ سمجهہ ڀريو ٿيو، تڏهن سيوهڻ مان لڏي اچي ٺٽي ۾ ويٺو، جتي تعليم حاصل ڪري علم ۽ فضل ۾ ڪمال پيدا ڪيائين.

خان خانان جي ملازمت:

اڪبر جي زماني ۾ جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان، مرزا جاني بيگ تي فتح حاصل ڪري، سنڌ کي مغل شهنشاهت ۾ داخل ڪيو، تڏهن هن، مولانا شڪيبيءَ جي تحريڪ تي، جيڪو ان وقت ٺٽي ۾ مرزا سان گڏ هو، مولانا محب عليءَ کي پنهنجي ملازمت ۾ داخل ڪيو. عبدالباقي نهاوندي لکي ٿو تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”در اوائل سن صبي که آن جناب در ’تتہ‘ بکسب
کمال مشغولي مي نمود، خدمت حسان الزماني، مولانا
شکيبي اصفهاني که انيس و جليس اين سخندان (خان خانان)
و سخن پرور بود، ايشان دريافتہ، و اطلاع برفضل و
کمال و سلامت نفس و فقر و مسکنت اين خورد و
بمعني بزرگ، پيدا کرد، احوال آن جناب را کماحقه
بخدمت اين دوستدار درويشان عرض نمود.“

جڏهن خان عزت نشان جي سامهون مولانا پيش ٿيو، تڏهن هيٺيون شعر عرض ڪيائين.

بي غم عشق، تو صد حيف ز عمري که گذشت،
پيش زين کاش! گرفتار غمت! مي بودم!

اهو واقعو ۹۹۹هه ۾ ٿيو. مرزا عبدالرحيم خان خانان جي ملازمت کان سواءِ، مولانا ٻئي ڪنهن جي نوڪري اختيار نہ ڪئي، جيئن پاڻ چوي ٿو:

مرا چون شد جواني بر در، تو،
نخواهم شد به پيري از بر، تو.

اهڙيءَ طرح عبدالباقي بہ چوي ٿو:

”بغير خدمت و صحبت اين بزرگوار رفيع مقدار، خدمت
و صحبت هيچ يک از اهل زمان اختيار نہ نمود و نديد.“

خان خانان وٽ، مولانا نهايت عزت ۽ احترام سان زندگي بسر ڪئي ۽ زماني جي سڀني ضرورتن ۽ گهرجن کان بي نياز رهيو. جيئن مولانا پاڻ ان علم پرور امير جي صحبت ۾ خوش ۽ خورم رهيو، تيئن خان خانان لاءِ بہ مولانا جو وجود مسعود، فخر ۽ مباهات جو سبب هو. چنانچہ عبدالباقي لکي ٿو:

اين عالي شان (خان خانان) بوجود فايض الوجود او....
مباهات مي نمايد، و صحبت او را غنيمت مي شمارند.“

نواب شاهنواز جي اتاليقي:

۱۰۲۵هه ۾ جڏهن خان خانان دکن تي ڪاهيو، تڏهن پنهنجي پٽ نواب شاهنواز خان کي بہ ساڻ ورتيون ويو، ۽ مولانا کي بہ سندس پڙهائي لاءِ ساڻ ڪنيائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۰۲۸ھ ۾ جڏهن نواب شاهنواز خان، ڪثرت شراب نوشيءَ جي ڪري وفات ڪئي، تڏهن مولانا به فارغ ٿي وڃي برهانپور ۾ گوشه گير ٿيو.

حج جو سفر:

مولانا شڪيبي، المتوفي ۱۰۲۳ھ، جڏهن حج تي آسهيو، تڏهن مولانا به ساڻس همسفر ٿيو. مولانا شڪيبيءَ کي خان خانان ۸۰ هزار (اسي هزار) رپيا، پهن سڀني ضروريات سان گڏ، نقديءَ جي صورت ۾، زاد راه لاءِ ڏنا، ۽ ساڳئي وقت مولانا لاءِ بقول رحيمي:

"ما يحتاج راه و خرچ، ضروري آن سفر را، چنانچه
بايد و شايد، بجهت او مستعد و مهيا ساختند."

انهيءَ سعادت ڪان سرفراز ٿي جڏهن موٽيا، تڏهن عدن جي بندر تي سندن پيڙي غرق ٿي ويئي. چنانچه ٻين حاجين سان گڏ، هنن ٻنهي بزرگن وٽ به جيڪو مال اسباب ۽ پيسو ڏوڪڙ هو، سو ڪجهه ته غرق ٿي ويو، باقي شهر جي حاڪمن ۽ عاملن جي ور چڙهيو. اهڙيءَ طرح حيران پريشان، بندر سورت تي پهتا، جيڪو ان وقت خان خانان جي جاگير ۾ هو. خان خانان کي جڏهن اهو واقعو معلوم ٿيو، تڏهن وري به انعام اڪرام ڏيئي، کين نهال ڪري ڇڏيائين.

مولانا جيترو وقت، مڪه معظمه ۽ مدينه عاليه ۾ هو، سارو وقت ماڻهن کان پري گوشه نشينيءَ، عبادت ۽ ذڪر و فڪر ۾ مشغول رهندو هو. چنانچه مولانا شڪيبيءَ سان به هر ڏهن ڏينهن کان پوءِ، فقط هڪ دفعو شهر کان پري، ڪنهن ويراني ۾ ملندو هو، سو به تڏهن جڏهن مولانا شڪيبي سندس لاءِ گولا جاري رکندو هو.

عبدالحميد لاهوري لکي ٿو ته حج تي ويندي سورت بندر ۾ پهچي، مولانا، شيخ محمد فضل الله جي صحبت مان فيضياب ٿيو ۽ کانئس خلافت جو خرقو حاصل ڪري، پوءِ روانو ٿيو.

حج تان موٽڻ بعد وري اچي سپه سالار جي ملازمت ۾ مشغول ٿيو، ليڪن هن دفعي 'دائم الصوم ۽ قائم الليل' رهڻ پنهنجو شعار بنايائين ۽ تسبيح ۽ تهليل ۾ سارو وقت صرف ڪرڻ شروع ڪيائين.

برهانپور ۾:

۱۰۲۸ھ ۾ جڏهن نواب شاهنواز خان فوت ٿيو، تڏهن مولانا به دنيا کان آڄي باقي تعلق ٽوڙي، مستقل طرح سان وڃي برهانپور ۾ گوشه گير ٿيو. عبدالحميد لاهوري لکي ٿو:

”ٽيهه سال خان خانان وٽ رهڻ کان پوءِ، برهانپور پهتو، ۽ ٿوري عرصي کان پوءِ اتان حج تي ويو ۽ موٽي وري به اچي برهانپور ۾ مقيم ٿيو.“

٩٩٩هه ۾ مولانا، خان خانان وٽ ملازم ٿيو ۽ ١٠٢٨هه ۾ نواب شاهنواز جي وفات کان پوءِ گوشه گير ٿيو. تنهنڪري ٽيهه سال نه پر اٺٽيهن سالن کان پوءِ، پنهنجي ڪرم گستر سپهه سالار کان علحدو ٿيو. اهڙيءَ طرح سان بقول عبدالباقي:

”در ايام ملازمت ايشان باين سعادت سرفراز گرديد.“

يعني، ١٠٢٣هه کان اڳ، مولانا حج تي ويو، ڇاڪاڻ ته اهو سَن، مولانا شڪيبيءَ جي وفات جو آهي، جيڪو ساڻس همسفر هو.

ملا عبدالنبي فخرالزماني، مولانا جو ذڪر ڪندي، هڪ دفعي لاءِ لکيو آهي ته مولانا، خان خانان کان موڪل ڪري، پنهنجي وطن جي حب ۾ ڳوٺ ڏانهن ٽي موٽيو؛ ليڪن اڃا پهتو ئي ڪين ته وري کيس خان خانان ياد پيو، چنانچه انهن پيرن تان موٽي وڃي دربار ۾ حاضر ٿيو، ۽ هن طرح معذرت ڪيائين:

”خواستم چون صبت جودت، سر نهم در عالمي –
کوه شوقت سد ره شد، چون صدا باز آمدم.“

اهڙيءَ طرح، عبدالنبيءَ فخرالزمانيءَ جي ’ميخانه‘ ختم ٿيڻ يعني ١٠٢٨هه تائين، سندس لکڻ موجب ”مولانا، خان خانان وٽ هو.“

شاهجهان جي ملازمت:

ملا عبدالحميد لکي ٿو ته جڏهن صاحب قرآن ثاني، يعني شاهجهان، ١٠٣٧ع ۾ تخت تي ويٺو، تڏهن مولانا وري اچي بادشاهه جي ملازمت ۾ داخل ٿيو. اهڙيءَ طرح مولانا جي هموطن، مير علي شير ’قانع‘ به ”مقالات الشعرا“ ۽ ”تحفة الڪرام“ ۾ سندس احوال ۾ جيڪا هڪ-اڌ سٽ لکي آهي، ان ۾ کيس شاهجهان جو ملازم لکيو اٿس.

شاهجهان جي دربار ۾ به مولانا کي وڏو مرتبو حاصل هو. ١٠٤٧ع ۾ بارش نه پوڻ سبب جڏهن سخت ڏڪار جو انديشو پيدا ٿيو، تڏهن بادشاهه شاهجهان، جن بزرگن کان ان موقعي تي ’باران نماز‘ پڙهائي، انهن ۾ مولانا جو نالو، عبدالحميد لاهوريءَ پڻ ڄاڻايو آهي.

مولانا، شاهجهان جي ملازمت ۾ ڪيترو عرصو رهيو، ان جو پورو پتو پئجي نٿو سگهي. ”بادشاهه نامه“ مان معلوم ٿئي ٿو ته ١٠٤٧ع تائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا، بادشاهه جي حضور ۾ موجود هوءِ سندس احوال بہ "بادشاهه نامہ" جي
ٻيءَ جلد ۾ آيل آهي، جيڪو ١٠٤٧ع جي واقعات تي ختم ٿئي ٿو،
۽ سندس احوال جي پڇاڙيءَ ۾ عبدالحميد لکي ٿو تہ:

"اڪنون از پيشگاه حضور مرخص گشتہ."

ان مان اندازو ٿئي ٿو تہ ١٠٣٧ع کان وٺي ١٠٤٢ع تائين، مولانا شاهجهان
وٽ رهيو.

مير ابوالمڪارم بن مير غياث الدين سبزواري، جنهن وٽ مولانا جو
والد سمرقند مان لڏي اچي ملازم ٿيو هو، ان جي پٽ مير عبدالله سلطان
عريضي جڏهن شريف الملڪ جي معزوليءَ کان پوءِ، ٿٽي جي منصبداري
ڇڏي، تڏهن وقت گذران لاءِ سندس والد جو حق نمڪ ادا ڪندي، مولانا
ڪيس شاهجهان بادشاهه کان پنجاهه هزار ساليانيءَ آمدنيءَ جي جاگير چام تماچيءَ
جي سيريءَ مان وٺي ڏني. انهيءَ واقعي مان بہ شاهجهاني دربار ۾ مولانا
جي دسترسيءَ جو اندازو ٿي سگهي ٿو.

علم و فضل:

جيئن مٿي لکي آيا آهيون، مولانا ٺٽي ۾ تعليم حاصل ڪئي ۽
علم و فضل ۾ ايترو ڪمال حاصل ڪيائين، جو شڪيبيءَ جهڙي استاد جي
نظر، جنهن کي حسان الزمان سڏيو ويندو هو، ٺٽي جي سموري علمي مرڪز
۾ وڃي مٿانئس پئي. نيٺ سندس شخصيت کان متاثر ٿي ايترو مجبور ٿيو،
جو کيس بہ خان خانان جهڙي علم دوست ۽ علم پرور امير جي صحبتن جي
سلسلي ۾ شامل ڪرايائين؛ حالانڪ ان وقت ايران ۽ هندستان جا سوين
بهترين عالم ۽ شاعر اتي اڳ ۾ ئي موجود هئا.

عبدالباقي نهاونديءَ سندس ذڪر نهايت شاندار نموني ۾ لکيو آهي،
۽ سندس نالي کي نهايت ادب ۽ احترام سان کنيو آهي. سندس علم ۽ فضل
جو ذڪر ڪندي لکي ٿو تہ:

"در فن طلب علمي بينظير و بيمثال و فريد عصر و
يگانہ دهر است."

ملا عبدالحميد لکي ٿو تہ:

از علوم ظاهري بهره مند است و از تکلفات رسمي و
تصنعات عرفي بيگانہ."

خان خانان وٽ جيڪي عالم ۽ شاعر هئا، انهن جو ذڪر ڪندي
'مآثر رحيمي' جو صاحب لکي ٿو تہ:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”مثل مولانا محب علي سندهي که از مشاهير روزگار
است“ (٢–٥٨٨).

اهڙيءَ طرح ٻيءَ جاءِ تي نواب شاهنواز خان جي احوال لکندي، مولانا لاءِ لکي ٿو ته:

”از آن جمله مولانا محب علي سندهي است که از افاضل
و اعيان روزگار ست، و طبع نظم عالي دارد، انيس و
جليس ايشان است“ (٢–٦٣٤).

مولانا جو اهو ئي علم ۽ فضل جو ڪمال هو، جنهن جي ڪري خان خانان به سندس صحبت کي غنيمت ڄاڻو ٿي ۽ پاڻ وٽ هجڻ جي ڪري، فخر ۽ مباهات محسوس ٿي ڪيو– باوجود ان جي، جو وٽس ٻيا به يگانه روزگار اهل ڪمال موجود هئا.

ٻيون خصوصيتون:

مولانا نه فقط عالم ۽ فاضل هو، پر مذهبي لحاظ سان به حضرت بايزيد بسطامي ۽ جنيد بغداديءَ جهڙو ڪيس مرتبو حاصل هو. چنانچه عبدالباقي لکي ٿو ته:

”درويش نهاد و فاني مشرب واقع شده، و در طرز تصرف
و تذکير و تحقيق، جنيد و بايزيد وقت و زمان خود است.“

’ماثر رحيمي‘ جو مصنف، سندس بزرگيءَ کان ايترو ته متاثر ٿئي ٿو، جو شاعريءَ جي ساڻس نسبت ڪرڻ گستاخي ٿو سمجهي ۽ چوي ٿو:

”نسبت شعر و شاعري به ايشان دادن لازم آمد، والا مرتبه
و حالت ايشان را در اقسام حيثيات و استعدادات بتخصيص
فقر و مسکنت، که انسان کامل، عبارت از جمع است
که اين سه رشته بدست در آورده باشد، آن ست. راقم
را ازين گستاخي باز ميداشت.“

ساڳيو مصنف، صوم و صلواة جي پابنديءَ جو ذڪر ڪندي، ٻئي هنڌ لکي ٿو:

”دائم الصوم و قائم الليل بودن را شعار خود ساخته و
در زهد و ورع و تسبيح و تهليل هيچ گونه فوت و
فرو گذاشتي نه مي نمايد. و براه نمونه قائد توفيق
قدم در اين وادي نهاده موفق گرديده، هادي و مقتدي
و راه نمائي اين فرقه گرامي مي توانند شد.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳتي هلي ساڳيو ملا عبدالقادر لکي ٿو:

”و زخارف دنيوي را معدوم انگاشته به مضمون عمل مي نمايند.

در دهـر که عـيـب و هنرش ميدانم،
وز هر چه در او ست، کمترش ميدانم؛
بـالي نـــه فشانــم و صغيري نکشم،
بـرخـود ز نـفـس تـنـگترش ميدانم.

و اين شيوه از يشان بغايت پسنديده و نيکو مي نمايد چرا که از شائبه ريا و کذب مبر است، و تمام اوقات شريف مسلوک ميدارد، که نه از عنايت و مرحمت جهانيان خوشحال و نه از کم لطفي و بي شفقتي زمانيان آزرده و صاحب ملال مي گردد، لطف مخلوق را معدوم انگاشته، بندگيء خلق جز وکز و خدمت و صحبت فقراء و درويشان را برهمه چيز ترجيح مي نهد.“

مصنف، مولانا جي انهن بزرگانه ۽ درويشانه خوبين ۽ خصوصيتن کان ايترو ته متاثر آهي، جو چوي ٿو ته مون کي تعجب آهي ته هو صاحب، سپهه سالار جي صحبت ۾ ڪيئن رهي پيو آهي. آخر ۾ مولانا کي ساراهيندي، سندس ذڪر هن فقري تي ختم ٿو ڪري:

”الحق مثل مولاناي مذکور دريـن جز و زمان نيست و نخواهد بود، و اهل هند را اعتمادي تمام بفضيلات و حالت او هست و ميرسد و مي زيبدشان.“

شاعري:

جيئن مٿي چاڙهيو ويو آهي، مولانا محب علي قادرالڪلام شاعر به هو ۽ عبدالباقيءَ جي قول مطابق حڪيم سنائيءَ جو هم پايه هو ۽ شاعريءَ ۾ گهڻو ڪري، تتبع به ان جو ئي ڪندو هو. ساڳيءَ طرح سندس هم وطن مؤرخ مير علي شير ’قانع‘ به کيس شاعر، اشعر ۽ شاعر جيّد جي لقب سان ياد ڪيو آهي.

”مقالات الشعرا“ ۾ سندس چند اشعار، ”ميخانه“ ۾ سندس ”ساقي نامه“ جا ٻه-ٽي شعر، ۽ ”رحيميءَ“ ۾ سمورو ”ساقي نامه“ ۽ چند قصيدا ڏنل آهن. ”ميخانه“ جو صاحب لکي ٿو ته سندس ديوان اچا ڳچ ڪونه ٿيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اھڙيءَ طرح پئي ٻه ڪنھن سوانح نگار سندس ديوان يا پئي ڪنھن تصنيف جو پتو ڪونه ڏنو آھي.

سندس معاصر:

عبدالرحيم خان خانان جھڙي سخن پرور ۽ فياض امير جي بدولت، مولانا کي ان زماني جي بھترين عالمن ۽ شاعرن جي صحبت ميسر ٿي. سندس معاصرين به بلند مرتبه حيثيت جا مالڪ آھن، جن جي مفصل احوال جي گنجائش ھت ڪري نٿي سگھجي. حسام الزمان مولانا شڪيبي، مولانا نظيري، نواب قلي بيگ انيسي، شريف ڪاشي، ملا ڪافي سبزواري، ملا بقائي وغيره جا نالا معاصرن جي سلسلي ۾ بطور نموني جي ڏيئي سگھجن ٿا. 'مقاصد رحيمي' ان لاءِ وڌيڪ رھنمائي ڪري سگھي ٿي.

وفات:

مولانا جي وفات جي تاريخ ۽ سن معلوم ٿي نه سگھيو آھي، ڇاڪاڻ ته مٿيان سڀ سوانح نويس، سندس حياتيءَ ۾ پنھنجا ڪتاب ختم ڪري چڪا آھن. ملا عبدالحميد لاھوري ١٠٦٥ع ۾ فوت ٿيو ۽ ١٠٤٧ع جي واقعات تائين مولانا کي برھانپور ۾، "پرستش ايزدي" مشغول ڏسي ٿو.

["مھراڻ"، ١- ١٩٦٧ع]

حضرت مولانا دين محمد وفائي

مصائب تهے بهت پر دل کا جانا ـــ عجب اک سانحه سا هوگیا هے

اجل جي اچڻ کان ٻه ڏينهن اڳ، پاڻ ٻ گڏ هئاسين. جنهن شام جو ملاقات ٿي ان جي صبح تي سکر وڃڻ جو ارادو هوس. ”يونين بڪ اسٽال“ جي دروازي تان موڪلايوسين. نه هن کي اهو معلوم ته وري ملڻ ممڪن نه ٿيندو، نه مون کي اها خبر ته پاڪر پائي موڪلائڻ، گويا عارضي جدائيءَ لاءِ نه بلڪ قيامت جي وڇوڙي لاءِ آهي.

جيتوڻيڪ دنيا درگذر آهي، ڪئين پيا اچن، ڪئين پيا وڃن، اهو سلسلو شروع کان ئي شروع آهي ۽ آخر تائين رهندو. ڪنهن جو ڏک ڪري ڪنهن جو ڪبو. پر مولانا جو اسان کان جدا ٿيڻ اهڙو معمولي ۽ اهڙو عام نه آهي جنهن جو ڏک جلد مٽبو، جنهن جو سور سهنج سان ويندو يا جنهن جو داغ دائما نه رهندو.

— — —

مولانا جي عمر، انتقال وقت اٽڪل ٥٩ ورهيه هئي. ميانديءَ رتل سونهاري، اکيون روشن، پيشاني ڪشادي، نڪ جو نقشو سهڻو، منهن جي تختي نه ڊگهي نه گول، بلڪ درمياني بيضوي، رنگ ڪاپل ڪڻڪ ونون، قد متوسط، هاٿي ۽ هڏ ڪاٺ بلڪل مضبوط، پوشاڪ سادي پائيندو هو، مٿي تي پٽڪو، ڪڏهن ترڪي ٽوپي، بدن تي قميص، هلڪي سٿڻ ۽ انگريزي وضع جو شارٽ ڪوٽ، ڪڏهن ڪڏهن سنڌ جي درزيءَ جي سبيل شيرواني به پهريندو هو. ڪنهن وقت مٿي تي ملڪ جو پٽڪو به پائيندو هو، جنهن کي ترو به ڇڏيندو هو. هوءَ سنڌس عام وضع، ۽ هي پوشاڪ هوندي هئي. پويون ويس گهڻو ڪري سرديءَ جي سمي ۾ پهريندو هو، هٿ ۾ هميشه بيد جو وچترو لڪڻ ڪڻندو هو.

گهر کان انهيءَ ڏاٽ سان نڪرندو، خرامان خرامان، ڪڏهن الوحيد، ڪڏهن شيخ صاحب قبله جو گهر ۽ ڪڏهن ڪڏهن منهنجي غريب خاني تي به عنايت ڪندو رهيو. ڪتابن جي دڪانن تي به ڪيس عام طرح ڪنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جي مطالعي ۾ مصروف ڏٺو ويندو هو. مدرسه مظهرالعلوم به سندس آمدرفت جو مرڪز هو.

ڪو ماڻهو ملندس، ڪيلي، ٺهڪ ڏيئي، سينو کولي، کيس ڳراٽي پائيندو هو. تعلقات وسيع، ڪنهن سان اختلاف نه ڪيائين. هميشه دوستي، سڀ سان محبت ۽ سيڪنهن سان آنس رکندو هو. ڪڏهن ڪٿي ڪنهن تي ڪاوڙيو تڏهن به وات مان ونڊ نه ڪيندو، ڏکيو لفظ ڪنهن کي نه چوندو، پيشانيءَ تي هلڪو گهنڊ پوندس، ليڪن منهن تي مُشڪ هونديس. ”بيوقوف يا احمق“ جو لفظ نڪتو ته گويا وڏو وس ٿيو، بس ڪاوڙ ختم، غصو ويو، وري هڪدم ٺهڪ ڏيئي ڳالهه آئي وئي ڪري ڇڏيندو.

نبي آباد جو ڳوٺڙو، ڳڙهي ياسين تعلقي ۾ آهي، مولانا اُتي ڄائو، تعليم ڪٿي ۽ ڪهڙي ورتائين ان جو پتو نه آهي. ليڪن علم جو اڪابر هو؛ فارسي، عربي، اُردو ۽ سنڌي زبانون سندس ٻانهن ٻڌيون ٻانهيون هيون. زندگي اڪثر سکر ۾، ۽ گهٽو ڪري ڪراچيءَ ۾ گذاريائين.

هوش سنڀالڻ شرط، قلم هٿ ۾ کنيائين، ڪڏهن اخبار لکيائين، ڪڏهن رسالو ڪڍيائين ۽ ڪڏهن ڪو ڪتاب تصنيف ڪيائين. تاريخ جو سنڌ ۾ امام هو. حافظو ٻچاڙيءَ تائين غضب جو هيس. سنڌ جي تاريخ برزبان، مشاهيرن جون حياتيون ياد، انهن جي تولد ۽ وفات جي تاريخن تائين به ياد ٻڌائيندو هو. سنڌ ۾ اهل حديث جو پهريون علمبردار هو. ٣٠–٣٥ سال حديث جي خدمت ڪيائين.

خلافت جو سرگرم ڪارڪن هو ۽ اسلامي سياست جو عاشق زار، ڪابه اسلامي تحريڪ شروع ٿي ته مولانا متانت ۽ سنجيدگيءَ سان ان ۾ شامل ٿيندو ۽ پڇاڙي تائين ان جو ساٿ ڏيندو هو.

خلافت جي زماني ۾ ”الوحيد“ نڪتي ان جو ايڊيٽر ٿيو ۽ ٻاويهن سالن تائين ان جي ادارت جا فرض نباهيندو رهيو. ٣٠ سالن کان ماهوار رسالو ”توحيد“ ڪيندو رهيو، جنهن ۾ مذهبي، علمي، تاريخي، اصلاحي ۽ معاشرتي مضمون شايع ٿيندا رهيا. ابتدائي زماني ۾، غالباً ١٩١٦ع جي ڳالهه آهي، ته پير عبدالغفور شاه سان گڏجي ”الڪاشف“ نالي هڪ علمي ۽ تاريخي رسالو ڪڍيائين – اهو غالباً سنڌ جو پهريون ئي رسالو هو جنهن ۾ سنڌ جي تاريخ ۽ تمدن تي معياري مضمون شايع ٿيا. ١٩٢٦ع ڌاري ”الحزب“ نالي نهايت خوبصورت هفتيوار اخبار ڪڍيائين – ان ۾ جيڪي سندس تاريخي ۽ علمي مضمون شايع ٿيا، سي اڄ تائين ماڻهن کي ياد آهن. انهن کان سواءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن نصف صديءَ اندر سنڌ ۾ جيڪي ٻه روزانا، هفتيوار يا ماهناما نڪتا تن سڀني کي مولانا پنهنجن مضمونن سان مزين ڪندو رهيو.

مولانا تقريباً ٥٠-٦٠ تصنيفون ٻه ڇڏيون. مذهب، تاريخ ۽ سوانح - اهي تي ميدان هئا جن ۾ هن جي قلم جي جولاني رهي. صحيح بخاري جو ترجمو "الهام باري" جي نالي سان ٥ جلدن ۾ ڪيائين ۽ چئن يارن جي سوانح نهايت دلنشين پيرايه ۾ قلمبند ڪيائين. "ياد جانان" نالي ميان جان محمد جوڻيجي جي حياتي لکيائين، جنهن ۾ ان دؤر جي سياسي تاريخ به بيان ٿيل آهي. نالا ياد نٿا پون ليڪن ڪئين ڪتاب لکيائين.

هن پوئين زماني ۾ ٻه ڪتابن لکڻ جو وڏو پروگرام سندس سامهون هو. سنڌ جي مشاهيرن جا حالات لکي رهيو هو، خبر نه آهي ته ڪيستائين اهو ڪتاب مڪمل ڪيائين. شاهه عبداللطيف عليه الرحمته جي سوانح خاص ڪاوش ۽ قرينه سان لکي هئائين، جيڪا ڇپجي رهي هئي ۽ ان جو آخري پروف جنهن ڏينهن موت سان ملاقي ٿيڻ سڪر آسهيو ٿي، ان کان هڪ ڏينهن اڳ ڏٺو هئائين. غالباً اجا سندس مزار جو لوڙه به نه سُڪو ته سندس اهو علمي ڪارنامو نڪري نروار ٿيو.

خوش قسمتيءَ سان آنهن ١٥-٢٠ ڏينهن اندر مون کي ساڻس ملڻ جو ڪئين دفعا اتفاق ٿيو. هونءَ ته ڪڏهن ڪڏهن مهينا به لنگهي ويندا هئا ته ملڻ جو موقعو ڪونه ملندو هو. ليڪن هنن چند ڏينهن ۾ ڪڏهن چاڻي واڻي ۽ ڪڏهن اتفاقي، جلد از جلد ساڻس ملاقاتون ٿينديون رهيون.

٢٨- مارچ جو الوحيد ۾ ويس، اجا در کان منهن ڪيم ته مولانا ڏسي ٿهڪ ڏنو. دين محمد عليگ جي قريب ڪرسيءَ تي ليٽيو پيو هو، آٿي ڀاڪر پاتائين، حال احوال پڇيائين، ڪتابن جون ڳالهيون نڪتيون. ڪجهه هن ڪيون، ڪجهه مان ڪيون، ڪلاڪ ٻن کان پوءِ ڪانئس موڪلائي هليو آيس.

٢- اپريل جو ١١ بجي ڌاري، شيخ صاحب، دين محمد عليگ ۽ پاڻ مون وٽ آيا، ڪتبخاني ۾ ويٺا رهياسين، ڦريون سنڌ جي تاريخ لکڻ تي بحث ٿيو. مهراڻ پبلشنگ هائوس ۽ نون ڪتابن لکڻ تي گفتگو ٿي، سنڌ جي ضرب المثلن ۽ محاورن گڏ ڪرڻ جي تجويز تي ۽ ديهاتي ڏوهيڙن ۽ گيتن کي گڏ ڪري ڇپائڻ جي اسڪيم به تيار ٿي. الغرض ١١ بجي صبح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪان ۵ بجي شام تائين انهيءَ قسم جي گفتگو هلندي رهي. انهيءَ ڏينهن هڪبئي سان چرچو مذاق به خوب ڪيوسين. خدا مون کي بخشي ۽ هُن تي به رحمت ڪري.

۴- اپريل جي صبح جو مولانا مون وٽ آيو- اهو ئي آمد جو دلنشين انداز، ترڪي ٽوپي، نيرو ڪوٽ، هٿ ۾ لڪڻ، خرامان خرامان اچي ڪتبخاني جي هڪ آرام ڪرسيءَ تي ويٺو. لڪڻ پاسي ۾ رکيائين، ترڪي ٽوپي لاهي ٻيءَ ڪرسيءَ تي رکيائين، کيسي مان پٽن جي ٻيڙي ڪڍي، مون کان ماچيس وٺي دکايائين، هڪ سوٽو هٽي چيائين ”الهام باري“ ڏي. مان چوڪري کي ڪتاب ڳولهڻ لاءِ موڪليو. پاڻ تيسين ٻيا ڪتاب ڏسڻ لڳو. ڪٿان مان مرزا حيرت جو لکيل ”چراغ دهلي“ ڪڍرايائين، ان کي ڪن ڪن جاين تان نظر مان ڪڍيائين. ”الهام باري“ آيو، کڻي روانو ٿي ويو.

”چراغ دهلي“ جتي رکيو ويو اتي ئي رکيو هو ته ڇوٿين ڏينهن شام جو سندس انتقال جي خبر پيئي. رات جو ڪتبخاني ۾ گهڙيس، ڀرڀرون ئي نظر ”چراغ دهلي“ تي پيئي، اکين مان ڳوڙها وهي ويا. اچا ٤-٨ ڏينهن ٿيا ته مولانا ان کي پڙهي رکي ويو آهي، جتي رکي ويو هو اتي ئي پيو آهي، پر پاڻ پنهنجي جاءِ تي نهي ئي ڪون.

۸- اپريل تي اسان جي آخري ملاقات ٿي. ساڍي ۵ بجي شيخ صاحب جي جاءِ تي، ”مهراڻ پبليشنگ هائوس“ واري ڪمري ۾ ويس. شيخ صاحب ننڍيءَ ڪرسيءَ تي ويٺو آهي، ان جي سامهون شيخ سازعلي موجود آهي، مولانا ڪنڌ ۾ پيل آرام ڪرسيءَ تي پلٿي ماريو ويٺو هو، لڪڻ پاسي ۾، ترڪي ٽوپي ٻيءَ ڪرسيءَ تي پيئي آهي، پاڻ ”الهام باري“ جي هڪ جلد کي پڙهندو به وڃي ٿو ۽ ڪٿي ڪٿي تصحيح به ڪندو وڃي پيو.

مان ڪرسي سوري سندس پاسي ۾ ويٺس، ايتري ۾ عثمان علي انصاري ۽ دين محمد عليگ به اچي ويا. ٿوري وقت بعد مولانا غلام مصطفيٰ ۽ ڊاڪٽر شيخ نورمحمد جن به آيا. گهڻو وقت گفتگو شاهه جي رسالي جي طباعت تي ٿي. مسلمانن جي ان وقت جي اخلاقي زوال ۽ ذهني پستيءَ تي به ڪلاڪ کن روڄو رنو ويو. مولانا بحث ۾ منهنجو پاسو ٿي ورتو. شيخ صاحب وچ ۾ بحث کي ختم ڪرڻ جي گهڻي حد تائين ڪوشش ٿي ڪئي. دين محمد عليگ سامهون ڪنڌ ۾ ننڍيءَ ڪرسيءَ تي ويٺو ڇڙو ڪِلي

رهيو هو. عثمان علي انصاري ۽ شيخ نورمحمد ڪڏهن نرم ۽ ڪڏهن گرم گفتگو ٿي ڪئي.

مولانا ٻئي ڏينهن پنهنجي بيگم کي سکر وٺي وڃڻ لاءِ تيار هو، دين محمد عليگ ۽ شيخ صاحب کيس روڪيو ته صبح جو نه وڃو، آخر سندس وڃڻ جو وقت ٻئي ڏينهن تي مقرر ٿيو.

مان کيس چيو ته مولانا "حديقة الاوليا" مون کي ڏيئي وڃو ته نقل ڪرائي وٺان. چيائين ته دير ٿي ويئي آهي، ڪتاب جا منتشر اجزا آهن هاڻي ليي نه سگهندا، هفتي بعد موٽي اچي ڏيندس. مان محض مذاق ۾ کيس چيو ته مولانا موت ۽ ملاقات جو وقت ڏي ڪونه آهي، معلوم نه آهي ته توهان مرين يا مان مري وڃان، تنهنڪري ڪتاب هاڻي ڏيئي وڃ. "الهام باري" ڏي اشارو ڪري چيائين ته اسان اجا ڪونه مرنداسين. ڪيترو علمي ۽ مذهبي ڪم ڪرڻو آهي. "الهام باري" جي تصحيح ڪرڻي آهي. مولانا عبيدالله رحه جي تفسير جو سنڌي ترجمو ڪرڻو آهي ۽ شاهه جو رسالو نئين سر مرتب ڪرڻو آهي، سنڌ جي مشاهيرن وارو ڪتاب به اجا پورو نه ٿيو آهي، تنهنڪري اطمينان رک جلد ڪونه مربو، هفتي بعد اچي ڪتاب ڏيندس.

سانجهي ٿي، مولانا نماز پڙهي، مان کيس چيو هل ته هلي قاضي اختر ميان جوناڳڙهيءَ سان ملون، آنان موڪلائي ٻئي گڏجي نڪتاسين، مولوي غلام مصطفيٰ به ساڻ ٿيو. بندر روڊ تي "يونين بڪ اسٽال" وٽ پهچي اختر ميان جي جاچ ڪئي سين، معلوم ٿيو ته ڪونه آهي. فوٽ پاٿ تان موڪلايوسين، مان گهر هليو آيس، ۽ مولانا، غلام مصطفيٰ سان گڏجي، گهر طرف روانو ٿيو. وقت تقريباً اٺين بجي جو هو. بس اها آخري ملاقات هئي.

---

٩ تاريخ مولانا ڪراچيءَ ۾ هو. ١٠ تاريخ صبح جو اهليه سميت سکر روانو ٿي ويو. ٧ بجي شام جو اٽي پهتو ۽ ٥ ڪلاڪن بعد ١١ بجي ڌاري انتقال ڪري ويو. ڪراچيءَ موٽي اچڻ جو سندن ارادو قائم رهيو، مون سان جيڪو "حديقة الاولياء" ڏيڻ جو وعدو ڪيو هئائين سو ٿي وفا ڪري نه سگهيو.

پنچھی اُڑ گیا لیکن ڈالی ابھی تک جھوم رھی ھے.

١١- تاريخ شام جو شيخ صاحب وٽ ويس. اکين ۾ آب آڻي ٻڌايائين ته مولانا رات انتقال ڪري ويو. يقين نٿي آيم. ليڪن مختلف ٻيراين ۾ پڇڻ کان پوءِ آخر پڪ ٿي.

چار ڏينهن اڳ شام جو جنهن ڪرسيءَ تي پاڻ ويٺو هو، اها اچا انهيءَ ئي انداز ۾ پئي هئي. پاسي ۾ جنهن ڪرسيءَ تي ترڪي ٽوپي رکي هئائين، اها به اچا اتي ئي رکي هئي. پٽن جون ٻيڙيون چڙڪي جيڪا خاڪ آڇلائي هئائين، اها به هوا اتان اڏاري نه سگهي هئي. ڪي اڌڙ ١٥ نمبر ٻيڙين جا اچا اتي ئي منتشر پيا هئا. سڄي ڪمري کي ڏٺم، سڀ شيون ساڳيءَ ريت پيون هيون، ليڪن نه ”الهام باري“ اتي هو ۽ نه ان جو مصنف مون کي نظر آيو. افسوس!

هنڌ آهي ئي ماڳ، پر جت نه پسان جوءِ ۾.

--- --- ---

دين محمد عليڪ مليو، چيومانس ته تون ڪنهن وزير کي چئو ته اڄ ڏينهن سنڌ جون آفيسون مولانا جي اعزاز ۾ بند ڪرائين.

تڏو ساهه کڻي چيائين ڀاءُ! مان ڪنهن کي چوان! ۽ جي چوان به ڪٿي ته دين محمد وفائيءَ لاءِ ڪنهن کي پئي آهي جو آفيسون بند ڪندو. هو نه ليڊر هو، نه اسيمبليءَ جو ميمبر، نه وزير هو، ۽ نه امير.

منهنجي اکين ۾ پاڻي تري آيو، دل ۾ خيال ڪيم ته واقعي سچ ٿو چوي، مولانا دين محمد وفائي رڳو عالم هو. فقط الوحيد اخبار جو ٢٢ سال ايڊيٽر رهيو. هن محض سنڌ جي تاريخ پڙهي ۽ سنڌين کي پنجاهه ورهين تائين ان جون ڳالهيون ٻڌائيندو رهيو. مذهب جي خدمت ڪيائين ۽ هن ديس جي ادب جي خدمت ڪئي. نه ورهين، نه ٻه ورهين، پر پورا پنجاهه سال. اهي خدمتون ڀلا ان لائق ڪٿي جو سنڌ جا ڪلارڪ سوڳ ڪن.

اسپ تازي شد مجروح بزير پالان
طوق زرين همه در گردن خرمي بينم

[”يادگار وفائي“، مرتب: علي نواز وفائي، ڏاڻ ورتل.]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ادب ۽ تنقيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماٺ ڪريان تان مشرڪ ٿيان، ڪچان تان ڪافر،
اِنهيءَ وائيءَ وَرُ، ڪو سمجهي سچيڏنو چوي.

- سچل

سچوءَ منجهوئن ٿيو سچ پيدا،
ڪيهون ڪُوڙيون ڳالهيون ڳايان!

- سچل

گوندرِجن گذاريو، مُنهن تنِين مشعل؛
ڪا مون پوي ڪَلَ، اُنهن جي افسوس جي!

گوندرِجن گذاريو، آءٌ تنِين گهوري،
سدا مون جهوري، آهي وِره وارئين.

- سچل

سنڌ جو هڪ محسن گهراڻو
(خاندان راشديه جا سنڌ ۾ علمي ڪارناما)

داماں نگهه تنگ گل حسن تو بيار
گلچين جمال تو ز داماں گله دارد

تعارف:

سنڌ جي سڳوريءَ سرزمين تي خاندان راشديه جيڪي علمي خدمتون سرانجام ڪيون، سي سندن مذهبي فيوضات کان ڪنهن به طرح گهٽ ڪين آهن.

محمد بن قاسم جي معزوليءَ بعد، سنڌ اندر جيڪا بدامنيءَ جي بلا دوباره پيدا ٿي، تنهن کي نهوڙي ڇڏڻ لاءِ دربار خلافت، سيد علي مڪيءَ کي سامره جي سپاهين جو هڪ ڪٽڪ ساڻ ڏيئي، سنڌ ڏانهن موڪليو. ان مقدس جماعت پيهر اچي خدا ۽ رسول جي پرستش جي هتي پيڙهه پڪي ڪئي.

سنڌ اهڙي وڏڻن ويل ڪانه هئي، جو پنهنجي محسن کي موٽائي ماڳ اماڻي، يعني علي عليہ رحمة کي عرب اماڻڻ بدران، هميشه لاءِ هت رهايو ويو. هن صاحب سيوهڻ جي نزديڪ ”لڪ آري“ پهاڙ جي پهلوءَ ۾ مستقل سڪونت اختيار ڪئي.

راشديه خاندان، انهيءَ سيد جي سوڪڙي آهي. هو صاحب ۱۵ پيڙهيءَ ۾، سيدالشهداء حضرت امام حسين سان ملي ٿو، خاندان راشديه جو مورث اعلٰي حضرت پير سائين محمد بقا عليہ رحمة وري ۲۰ پيڙهيءَ ۾ سيد علي مرحوم سان شرف انتساب حاصل ڪري ٿو.

پير سائين محمد بقا کان وٺي سنڌ اندر مذهبي فيض ۽ برڪتن جو مهراڻ موجون مارڻ لڳو. سندس فرزند پير سائين محمد راشد رحمةالله عليه جي سر تي وري سوني تي سهاڳي جو ڪم ڪيو، ۽ سندس فيض جو اثر سنڌ کان وڌي، هند جي گوشي گوشي ۾ پکڙجي ويو.

اهو ته قدرت جو ڪرشمو آهي، جو مذهبيات سان گڏ، عليءَ جي اولاد ۾ علمي ذوق ۽ شوق به هميشه موجود رهندو آيو آهي. ”انا مدينةالعلم و علي بابها“ واري حديث شريف سندن شان ۾ موجود آهي. مذهبي معاملي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪي هڪ طرف رکي، جيڪڏهن انهيءَ گهرائي جي علمي علامتن تي نظر ڪبي ته معلوم ٿيندو ته انهيءَ سلسلي جو هڪ هڪ ڏاڍو علم جو در شهوار ٿيندو آيو آهي. سنڌ جي سرزمين تي، ٻي اهڙي خانـدان شاذ و نادر نظر ايندي، جنهن مذهبيات سان گڏوگڏ علم ادب جي به ايتري خدمت ڪئي هجي.

علم ادب جـي هر هڪ شعبي ۾ انهيءَ گهرائـي گوهر پيدا ڪيا. تاريخ، سيرت، رجال، حديث، فقهه، لغت، حڪمت، فلسفه، ادب، شعر، مطلب ته هر هڪ نموني ۾ منجهانئس مستند ۽ مسلم ماهر پيدا ٿيا - جن سموريءَ سنڌ کي علمي آبياريءَ سان سيراب ڪري ڇڏيو.

حضرت محمد راشد عليم رحمة کان پوءِ، اها خاندان ٻن شاخن ۾ ورهائجي ويئي. هڪ ”گاديءَ واري“، ۽ ٻي ”جهنڊي واري“. ٻنهي شاخن جي علمي اذڪار لکڻ لاءِ هڪ وڏي وقت ۽ وسيع دفتر جي درڪاري آهي. هن مختصر صحبت ۾ آءٌ فقط ”گاديءَ واري“ شاخ جي چند انهن نامور افرادن جو احوال لکان ٿو، جو ”شعر و شاعري“ ۾ پنهنجو ناماچار ڪيو.

حضرت محمد بقا عليه رحمت

سندن تولد پنهنجي اباڻي ڳوٺ رسولپور عرف ننڍيءَ سائڊيءَ ۾ شعبان ١١٣٥هه ۾ ٿيو. توڙي جو ظاهري علم، ڪنهن ملا جي مجلس ۾ ويهي ڪونه پرايو هيائون، مگر ڪين سيني عاون مٿان قدرت جي قرب ڪري اهو دسترس هو، جو ملا موراڻا سندن اڳيان دم هڻي نه سگهندا هئا.

٦٣ ورهن جي ڄمار هون، جو ڪين رستي ويندي، ڪتابن جي پڙي مٿي تي ڏسي، چورن پيل وچان شهيد ڪري رکيو. سندن آخري آرامگاه، شيخ طيب (تعلقه خيرپور) ۾ مرجع خاص و عام آهي. سندن شهادت جي تاريخ هيٺئين ڪتبي مان ملي ٿي، جيڪو مزار جـي سيرانديءَ کان لڳو پيو آهي:-

چو سيد محمد بقا شـد شهيد	جلاوت ز رحمت الاهي چشيد
بسي بود نافع بهر خاص و عام	کزو زود طالب خدا شد رسيد
خره سال تـاريخ او در دلـم	بگفتا ”بدرجه شهادت رسيد“

١١٩٠ هجري

ٻاڻ سنڌي زبان ۾ شعر چيو اٿن، جيڪو مون کي هڪ قلمي بياض نان هٿ لڳو آهي. شعر مختصر انداز ۾ ۽ دوهرن جي صورت ۾ آهي. نهايت دل پچائيندڙ نموني ۾ روحانـي رمزون سمجهايون ويون آهن. چند بيت هيٺ ڏيان ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۱)

سڄڻ ڪ سارئين   آءُ ساريان صبحي
اديون آريءَ جن جا   پچان روز پيهي
ويندس ڪيچ ڪٿهي   جيئندس ڪين جتن ريءَ

(۲)

اوڏا جي همام   ته نت نياپا آئيا
سنگارا سانگ پٺي   وَهان وس ويام
مارو تر تيام   ڏيان ڏوراپا ڪن کي

(۳)

عشق نه آهي راند   محبت ناهه مسخري
لکين ليلائيندي مئا   محبوبن مهاند
سِسي نيزي پاند   آڇل ته به اڌ ٿئي

(۴)

پير پريان جي پڙ ۾   ڪير چوئي تون پاءِ
تون تو سک طلبئين   هڪ سڄڻ سور سهاءِ
هو جتن هٿئين ڪاتي   ته هيءُ هيءُ ڪج ۾ هاءِ
پائي مکڻ سيخ ۾   اڳيان پر پچاءِ
عجب جهڙي آهه   ڪا ڪيئون ڪاڻ قريب جي

(۵)

جي ڪهان ته ڪوڪ نه ڪري   صبر آءُ نه سهان
اکين لايون پر ڪي   ويني سور سهان
ڪنهن کي ڪين چوان   ته ڪو پر آکندي آهيان

(۶)

سِج لهي سانجهي ٿي   پکي پيا وڻي
اڏر هٿنڙا پئنور ٿي   اسهه پرمٿي
توري ڏينهن گهٽي   ميڙو ٿيندئي سڄڻين

پير سائين محمد راشد رحمت الله عليه

پير صاحب جي تولد جي مهيني تي اختلاف آهي؛ ڪن جو چوڻ آهي ته پهرين شعبان ۱۱۷۰هه جو تولد ٿيا، ڪن جي تحقيق آهي ته پهرين رمضان جو چاواءِ بهرحال انهن ٻنهي مهينن مان هڪ ۾ پاڻ رحيمڏني ڪلهوڙي جي ڳوٺ ۾ پيدا ٿيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مختلف جاين ۽ استادن وٽ علم پرايائون. حافظ زين‌الدين، حاجي فقيرالله شڪارپوري، مخدوم محمد عاقل کهڙوي (المتوفي ٢٣٢ هه)، مخدوم يار محمد ڪوٽڙيءَ وارو ۽ مولانا نورمحمد عاربجوي سندن استاد هئا.

فارسي ۽ عربيءَ تي مڪمل ڪمال حاصل هئن، علم پرائڻ پنيان خوب رليا: شڪارپور، کهڙن ۽ ڪوٽڙيءَ وغيره ۾ سالن جا سال رهي، علم حاصل ڪيائون. مطالعو تمام وسيع هئن، ڪتب بينيءَ جي اها حالت هئي جو ڪين هر وقت ڪتاب هٿ ۾ رهندو هو.

علم لغت ۾ خاص طرح ڪمال هئن. انهيءَ فن ۾ چئن جلدن جو هڪ ضخيم ڪتاب به لکيائون. وٽن هڪ زبردست ڪتب خانو به موجود هو، جنهن جو مقابلو ان وقت ڪنهن جو به ڪتب خانو ڪونه ٿي ڪري سگهيو. سندن چوڻ هو ته "جيڪو ڪتاب خريد ڪندو ان گويا بهشت خريد ڪيو". وٽن جيڪي به ڪتاب ايندا هئا ته واڌاري قيمت به ڏيئي وٺندا هئا. معلوم نه آهي پاڻ ڪيترا ڪتاب تصنيف ڪيائون. اسان وٽ سندن هيٺيان ڪتاب موجود آهن:

(١) **جمع الجوامع:** هي ڪتاب لغت تي ٤ ضخيم جلدن ۾ آهي، جنهن جا ٻه جلد اسان وٽ، ٤ جلد امروٽ جي ڪتب خاني ۾، هڪ جلد پير ضياءالدين شاه صاحب وٽ، ۽ ٤ جلد پير احسان‌الله شاه وٽ آهن. هڪ هڪ جلد هزار هزار صفحي جو ٿيندو.

(٢) **شرح سماء الحسنيٰ:** فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ مختصر رسالو آهي.

(٣) **مڪتوبات:** هن ڪتاب ۾ سندن خط درج آهن، جيڪي وقت بوقت روحاني رمزن ۽ مذهبي مذڪورن سمجهائڻ لاءِ پنهنجي عقيدتمندن ڏانهن لکيا اٿن.

(٤) **مڪتوبات:** هي ڪتاب ١٨٢ صفحن جو آهي، جنهن ۾ ٻن خط گڏ ٿيل آهن.

(٥-٦-٧) **ملفوظات:** ملفوظات جا ٣ جلد مختلف ماڻهن جا گڏ ڪيل آهن، هڪ خليفي محمد حسين جو، ٻيو خليفي محمود جو ۽ ٽيون مختصر ۽ معلوم نه آهي ته ڪنهن جو جمع ٿيل آهي.

(٨) **اذڪار:** هن ۾ پنهنجي طريقت جا ذڪر ۽ فڪر ۽ انهن جا رموز ۽ نڪات لکيا اٿن.

پير سائينءَ جي سوانح تي منهنجي ياءُ سيد علي محمد راشديءَ هڪ مڪمل ۽ مفصل ڪتاب لکيو آهي، جنهن ۾ سيني ڳالهين تي پوري پوري روشني وڌي وئي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بروز جمع ١٢٢٣هه ۾ وفات ڪيائون. ٩ ربيع الاخر ١٢٥٠هه ۾ درياه جي پائيندڙ ڪري سندن مزار رحيمڏني ڪلهوڙي جي ڳوٺ مان منتقل ڪري، پير علي گوهر شاه، هاڙوڪيءَ جاءِ تي ڪرائي.

فقير سچل سندن همعصر هو، مگر پاڻ متس ”بدعتي بيماري“ ڪري هميشه ناراض رهندا هئا، جنهن جو ذڪر ”تذڪره مخاديم کهڙا“ جي صفحي ٩٨ تي آهي. کين شاعريءَ جو به شوق هو، ۽ ڪڏهن ڪڏهن هڪ اڌ نعت يعني مولود به چوندا هئا، جنهن جو نمونو هي آهي:

وڃي عرض چئو منهنجو پيش پرين
سڄين حال منهنجو شال غور ڪرين
بدي دانهن منهنجي پوي پاڇهه پرين

احمد تو در عاجزي توڙي ڪوڙا ڪن
بنهه ميه بسنت جي اي انگ لاڳ لهن
اي اکڙيون آس رکن ——— الخ

(ٻيو به هڪ - به مولود آهي، مگر هن وقت موجود نه آهي -)

محمد صبغت الله شاه عليه رحمت

محمد راشد عليه رحمة کان پوءِ گاديءَ تي ويٺا ۽ برابر ١٣ سال سجاده نشين رهيا. سندن تولد جي تاريخ جي تحقيق نه آهي؛ البت وفات رمضان ١٢٤٦هه ۾ ٿي. مولانا عبدالقدوس سرهنديءَ انهيءَ واقعي تي هيٺيون قطعو چيو آهي:

صبغت الله شهه پير انام ‏ ‏ راشد و مرشد هادي انام
رخت بربست ازين دار فنا ‏ ‏ کرد در جنت فردوس مقام
روح اوخورم و خوش درملکوت ‏ ‏ ايک ناسوت ز ٻهرش ناکام
گفت تاريخ وفاتش هاتف ‏ ‏ شنبهءِ يوم ششم ”ماه صيام“ ١٢٤٦هه

فارسي ۽ عربيءَ تي ڪامل عبور حاصل هئن، ۽ هميشه ڪتب بينيءَ ۾ مشغول هوندا هئا. پير صاحب روضي واري جي ڪتب خاني، سندن ڏينهن ۾ انتهائي ڪمال حاصل ڪيو، ۽ سموريءَ اسلامي دنيا مان ڪتاب گهرائي پاڻ وٽ گڏ ڪيائون. باوجود سرمايه داريءَ جي به، پاڻ هميشه فقيرانه زندگي گذاريندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شعر ۽ شاعريءَ ۾ ڪوبه مڪمل ديوان ڪونه ڇڏيائون، البته سندن ملفوظات تان چند اشعار اسان کي هٿ آيا آهن، جن مان چند هيٺ آهن:

ز دردت دلفگارم با ڪه گويم ز هجرت بيقرارم با ڪه گويم
ز گردش گيتي و بيمهريءِ يار شڪايتهاي دارم با ڪه گويم
غم خود را بهرڪس عالم اندر چو غم‌خواري ندارم با ڪه گويم

— — —

دلبر صبر و قرارم بردئي خانمان بيچاره و ويران ڪردئي
اي فراقا گر دهد دستم وصال آن ڪنم با تو ڪه با ما ڪردئي

— — —

ما به دلبر مدتي همخانه بودم يا نصيب
اين زمانه دلبر ز من من ز و جدايم يا نصيب

— — —

ڪردم روان و ليڪ اجل راهبر نشد
دردا ڪه رفت يار ز ما ڪاربر نشد

— — —

تشنگيءِ صدف چون شود بسيار بهر سعيش سحاب مي آيد

— — —

اردوءَ جو به هڪ غزل ملي ٿو:

مجهه پر اي ماه رو ستم مت ڪر عاشق زار هون ظلم مت ڪر
من بهجرت رقيب در وصالت بر رقيبان چنين ڪرم مت ڪر

انهيءَ نموني ۾ حضرت امير خسرو مرحوم جو به هڪ غزل چيل آهي.

پير سيد علي گوهر (اول) عليه رحمت

۴ رجب ۱۲۳۱هه بروز جمعه هن جهان ۾ آيا. ۱۷ ورهيه سجاده تي رهي، ۱۱ جمادي الاول ۱۲۶۳هه بروز ڇنڇر وفات ڪيائون. ظاهر خواه باطني علومن ۾ ڪين ڪامل قدرت حاصل هئي. فارسيءَ ۾ ته ايتري لياقت هين، جو ڄڻ مادري زبان اٿن. هميشه علم ادب جي خدمت ڪندا رهيا. هزارين ڪتاب گڏ ڪيائون، سٿون عالمن کي اجورا ڏنائون، ۽ ڪوڙين ڪلام گوين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي پاليائون. لڪن روپين هوندي به پاڻ هميشه فقير رهيا، ۽ صوفيانه زندگي بسر ڪندا رهيا. حقيقت ۾ سندن زندگي، اسان لاءِ زندگيءَ جو هڪ بهترين سبق آهي.

سندن سمورو ڪلام سنڌي زبان ۾ آهي ۽ نهايت ڏيي درد انگيز ۽ دل تي اثر پيدا ڪندڙ آهي. شعر تي جنهن وقت نگاهه ڪجي ٿي ته پڙهندڙ پاڻ وڃائي ويهي ٿو؛ مطلب ته الاهي رازن جون الاهي رمزون بيان ٿيل آهن. سمورو ڪلام ٺيٺ سنڌيءَ ۾ شاهه واري تتبع تي آهي. ڪلام جو تعداد ڪثير آهي، جنهن کي مون هڪ ضخيم ڪتاب ۾ جوڙي راس ڪيو آهي، جنهن مان هڪ عنوان هيٺ ڏيان ٿو:

ڪاتي ڳولي لهان ڙي پينر هيئنڙي هـــوت سنيارڍو
سڌ نه مان کي سور جي ميان لا ڪنهن سان سـور سـلان
هيئنڙي هـــوت سنيارڍـــو
بخت پڙائي پوريءَ جو ميان لا ســـنـــدن روءِ رهـــان
هيئنڙي هـــوت سنياريـــو
امر موسان ائين ڪيو ميان لا ڪنهن کي ڏوهـ ڏيـان
هيئنڙي هـــوت سنياريـــو
هيءَ حقيقت حال جي ميان لا ڪنهن کي ڪين چـــوان
هيئنڙي هـــوت سنياريـــو
اصغر چوي عشق جا ميان لا ويـٺـي ســـور سـهـان
هيئنڙي هـــوت سنياريـــو

سندن تخلص ”اصغر“ هو. سندن ڪلام ۾ سلاست ۽ ميناج، ايترو آهي، جو من کي موهي ۽ جسي کي جهومائي ڇڏي ٿو. البته انهيءَ ڪلام جو اڇوڪي ”لال بازاري شاعرن“ کي شعور ڪونه پوندو. باقي شاه جا جيڪي شائق هوندا، اهي ان جا راز ۽ رمزون سهي ڪري سگهندا. ٻيو ڪلام آهي:

عشق، وڃڻي شل حال، رليا مون کي ڪوهه رولڻو ٿيي!
ڏينهن ته قيام جي سر منهنجي جو ميان لا
پـلـپـل پـــونـــدڏي بـنـبـال ڏڪيا مون کي ڪوهه ڏوليو ٿي!
هنئون هلي هت جـڏهـن آئين ميان لا
مون ڪو لڻيو هو ڪنهن جو مال آئي ڳوٺـن منجهه ڳوليو ٿي!
اصغر چـوي عشق اوهان جي ميان لا
پـيـڙي ڪـيـو پـــائـمـال منهنجو سنڌ سنڌ ڦوليو ٿي!

....

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير حزب الله شاه مرحوم

شوال جي ١٨ تاريخ (١٢٥٨هه) بروز ڇنڇر تولد ٿيا، ٤٥ ورهيه سجاده تي رهي ٤ محرم ١٣٠٨هه بروز خميس راهي ملڪ بقا ٿيا. ستن سالن جا هئا جو سجاده تي ويٺا، ان ڪان اڳ ۾ پوءِ پڙهندا رهيا، تان جو سڀني علومن جا اڪابر ٿي ويا. سندن پهريون استاد آخوند محمد عرف ميان ممون هو. باقي تعليم مولوي محمد عيسيٰ کان ورتائون. توڙي جو ١٥ ورهيه پڙهڻ ۾ لاڳائون، تاهم ڪسب علوم و فنون ساري عمر ڪندا رهيا، ۽ علم پٺيان ساري عمر سرگردان رهيا.

مطالعو، شعر شاعري، ۽ نقاشي سندن محبوب مشغلا هئا. نقاشيءَ ۾ استاد محمد حيدرآباديءَ کان ڪمال حاصل ڪيائون، ۽ آخر ۾ ڪين اها لياقت ٿي ويئي، جو وقت جا ماني ۽ بهزاد ليکجڻ لڳا. سندن مطالعو بلڪل وسيع هو، فرصت جو وقت ڪتابن ڏسڻ ۾ شعر چوڻ ۾ صرف ٿيندو هئن. قلمي ۽ طلائي ڪتابن سان کين خاص شوق هوندو هو ۽ هزارين رپيا ڏيئي اهڙا نادر ڪتاب وٺندا هئا. ايران ۽ مصر کان ماڻهو وٽن خاص طرح ڪتاب کڻي ايندا هئا. سندن ڏينهن ۾ ڪتب خانو بلڪل اوج تي پهچي ويو.

علمي ماڻهن لاءِ، سندن وجود املهه ماڻڪ هوندو هو. سوين عالم فاضل هر وقت سندن چوڌاري رهندا هئا ۽ سندن بي‌مثال فياضيءَ مان بهرور ٿيندا رهيا. انهيءَ زماني جا اديب ۽ عالم سندن ناماچاري پڌي، ڪوهه، ڪهي، وٽن ايندا هئا. سندن مجلس عباسي خليفن جي علمي مجلسن جي ياد تازي ڪندي هئي. شاعر، عالم، فاضل، نقاش، مصور ۽ راڳي هر وقت وٽن موجود ٿي رهيا، ۽ سدائين سندن مجلس کي مچايو ويٺا هوندا هئا.

سندن سخا جي اها حالت هئي، جو هڪ دفعي وٽن هڪ سيد پنهنجي نياڻيءَ جي شاديءَ لاءِ ڪجهه خرچ پکو پنڻ آيو. پاڻ کيس فرمايائون ته ترس شام تائين جيڪي آيو سو تون کڻي وڃ. شام تائين وٽن ١٠ هزار روڪ، هڪ اٺ چانديءَ جي زيورن ۽ سازن سان ۽ ٻيا ڪيترا ڍور ڍڳا اچي ڪنا ٿيا، جيڪي سڀ سيد کي گهرائي ڏيئي ڇڏيائون. سيد حيران ٿي ويو ۽ اينتري ساز سامان کڻڻ کان انڪار ڪيائين. مگر پاڻ زوريءَ کيس کڻائي ڇڏيائون. وفات وقت چيائون ته "افسوس آهي، جو مون کان بيڪ وقت ڪنهن به لک رپيا ڪونه گهريا." پير صاحب جي سخا ڪري، اهو پير ڳوٺ جيڪو اڄ فقط ڪورين ۽ موچين جو مسڪن آهي، سو ان وقت عالمن ۽ فاضلن جو آماجگاه بڻيو رهندو هو.

نه ڇڙو بزم مگر رزم ۾ به يڪتاي روزگار هئا. گهوڙي سواريءَ ۽ تيراندازيءَ ۾ ڪين خاص ملڪو حاصل هوءِ هڪ دفعي عصر جي نماز پڙهي، عمرڪوٽ مان گهوڙي تي نڪتا ۽ سحر جي نماز وري اچي گوٺ پڙهياڻون. تيراندازيءَ جي اها حالت هئي، جو مير عليمراد سان شڪار تي ويا، مرغابين تان مير هر هر تي گتو، مگر پير صاحب جو تير جنهن به مرغابيءَ کي لڳايو تي ته ان کي آسمان ۾ ئي پرزا پرزا ڪري ڇڏيائين. هڪ دفعي بازيگرن جي ڪاٺ وارن ڪبوترن جو هڪ پاسو ڪارو ۽ ٻيو اڇو ڪرائي آسمان تي اڇلرايائون، پوءِ دل جنهن به پاسي کي چاهيو تي ان کي تير تي هنياڻون. ليمن کي آسمان تي اڇلائي هميشه ڇتيندا رهندا هئا.

پير حسام الدين، پير احمد شاه، غلام شاه، علي اصغر شاه، مولانا ....، اميدعلي شاه ۽ مولوي محمد عاقل هميشه سندن صحبت ۾ رهندا هئا. سندن مجلس ۾ فارسي زبان ۾ گفتگو ٿيندو هو، ۽ هميشه مختلف مباحثا ڏاڍي سچ ڏج سان ٿيندا رهندا هئا. انهيءَ وقت جيڪڏهن ڪو به مصرع ڏاهيندو هو، ته سيني کي انهيءَ تي شعر ڏاهڻ جو حڪم ملندو هو. هڪ دفعي جو ذڪر ڪندي، سندن فرزند پير علي اصغر شاه، جيڪو سندن خاص مصاحب ۽ منظور نظر هوندو هو، فرمائي ٿو ته "اسان سڀ ڀائر وٽن صبح جي سلامي ڪرڻ وياسين، پاڻ ان وقت ڪنهن خاص فڪر ۾ ويٺا هئا، اسان کي پري جهلي فرمايائون ته اسان مصرع ڏاهيو آهي ان جو ٻاني بند ٻڌايو! مان عرض ڪيو ته ارشاد ٿئي – چيائون:

اگر شمشير در کف آن بت بيباک برخيزد

مان عرض ڪيو:

فغان از ساکنان عالم افلاک برخيزد

پاڻ فرط بهجت کان اٿي، اڳتي وڌي، اچي ڳراٽي پائي چمي ڏنائون، ۽ انعام اڪرام ڏيئي مڪمل غزل ڏاهڻ جو حڪم ڏنائون. ٻئي ڏينهن پاڻ به غزل جوڙيائون ۽ مان به غزل ڏاهي عرض رکيو".

شعر شاعريءَ سان ڏاڍو شغف هئن، هر وقت ڪنهن نه ڪنهن مصرع جي ڌن ۾ رهندا هئا، ۽ جنهن جو غزل يا مصرع من کي موهيندو هئن، ان کي مالا مال ڪري ڇڏيندا هئا. هڪ دفعي چند مصاحبن سميت صحرا جي سير تي نڪتا، وات تي صحرا جي ڪشادگيءَ ۽ درو ديوار جي پابنديءَ کان آزاديءَ واريءَ ادا کي ڏسي چيائون:

صحرا چه خوش است کم در ندارد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندن رڪاب گير، هڪ اڻ پڙهيل، چٽنگيءَ نالي ميراثي هو، جنهن جو گهر برسات پوڻ سبب ڪري پيو هو، تنهن وراڻي ڏني:

چٽنگي چہ خوش است کہ گهر ندارد

علي اصغر شاه چيو:

عاشق چہ خوش است کہ سر ندارد

مولوي عاقل وراڻي ڏني تہ:

مفلس چہ خوش است کہ زر ندارد

پاڻ ڏاڍو محظوظ ٿيا ۽ چٽنگيءَ کي خزاني خاص مان جاءِ جوڙائي ڏناڻون، عاقل کي خوب پيسا ڏناڻون ۽ پير علي اصغر شاه کي خلعت عطا فرماياڻون.

ٻئي دفعي جو ذڪر آهي، چانڊوڪي رات ۾ علمي مجلس متي پيئي هئي، چنڊ چوڏهينءَ جو پنهنجي سمورين درخشانين ۽ رعنائين سان عرش ۽ فرش جي مابين ضوفگن هو، وقت بہ دل لڀائيندڙ هو، پير سائينءَ جن هڪ مصرعو موزون ڪري ورتو:

خط خـوبـي بگرد مهہ کشيده

علي اصغر شاه وراڻي ڏني:

ز چشمي ديدني گوشي شنيده

پير سائينءَ جن جي چهري ۽ اکين ۾ اهو رعب تاب ۽ آب تاب هو، جو هڪ منٽ سانڌهہ کين ڪوبہ چتائي ڪونہ ڏسي سگهندو هو. جاهہ و جلال جي عجيب حالت هئي، ملاقاتي ڪنبندا وتن ايندا هئا. خود داريءَ جي اها حالت هئي، جو لينسڊائون پل جي افتتاح وقت جيڪا گورنر پارٽي ڪئي هئي، ان ۾ جنهن وقت شراب جو دور هليو، ان وقت پير صاحب جن پنهنجو پيمانو هٿ ۾ جهلي ۽ مخالفانہ انداز ۾ نهايت ڪڙڪيدار تقرير ڪئي - جنهن جو نتيجو اهو نڪتو، جو شراب جا شيشا پيمانن سميت مجلس مان ڪڍائي ڇڏياڻون.

سندن توڪل ۽ سخا جي اها حالت هئي، جـو هڪ ڏينهن سندن توشہ خاني ۾ ٤ هزار نقد ۽ پيو اڪيچار سامان پيو هـو، مگر ٻئي ڏينهن اتي هڪ ڪوڙي بہ ڪانہ هئي، جو باورچيخاني لاءِ ڪو ڇيلو ڪٺي وٺن.

فنون لطيفه مان، ڪاشيگري، خوشنويسي، مصوري، خطاطيءَ ۽ نقاشيءَ سان خاص رغبت هين ۽ فرصت جي وقت کي ان ۾ صرف ڪندا هئا. مزاج ۾ سنجيدگي ۽ سختي هر وقت نمايان رهندي هئي. البته ڪڏهن ڪڏهن ظرافت کي به پسند ڪندا هئا. هڪ دفعي پالن صاحب کين چيو ته "پير صاحب مزاج و دماغ شاهه جهان داري!"

تصنيفات مان هڪ ديوان آهي ۽ ٻيو "صنعت چينيءَ" تي ٢٠٠ صفحن جو رسالو پير علي اصغر شاهه وٽ موجود آهي. ان کان سواءِ ٻي ڪابه تصنيف نظر ڪانه ٿي اچي. سندن شعر پختو ۽ ايراني سانچي ۾ ڍليل آهي. نمونو هن هيٺ آهي:

بازم از شور جنون عزم بيابان مي شود
وحشت انگيز از بيابان تا بابيان مي شود
چشم مستش رخنه در دين و ايمان ميکند
غمزهء جاده فريبش رهزن جان مي شود
سحرها اندر بغل دارد دو چشم مست او
هر خم زلفش کمند صد مسلمان مي شود
همچو مرغ نيم بسمل خستهء تيغ بتان
گاه افتان گاه خيزان گاه پيچان مي شود
برق مي خندد بحال گريهء ابر بهار
گريهء ابر بهاري زيب بستان مي شود
اين خط مشکين که گرد عارضِ تو نقش بست
مصحف روي ترا چون خط ريحان مي شود
دل که از دام سر زلفش رهائي يافتم
زود چون زلف پريرويان پريشان مي شود
قطرهء خوني دل عاشق بفيض قهر تو
از شعاع عارضت لعل بدخشان مي شود
رويءِ دل از جاده فرمان نبايد تافتن
بندهء خدمت نما منظور سلطان مي شود
خندها از گريه دارد پير کنعان در بغل
گنج يوسف را بکف از جور اخوان مي شود
همت اي "مسکين" که از فيض دعاي صبحدم
مشکلي دارم و ليکن زود آسان مي شود

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهو ۽ هڪ غزل پڙهو:

ترک مـن تا گوشهٔ زرين کله را بشکند
ملک اسکندر ستاند جـاه دا را بشکند
گر چنين بر گلشن و بستان نمايد جلوهٔ
غنچه را دل خون کند بازار گل را بشکند
عشق چون منصب دهد آن بوتراب و بوالحسن
پـا بـدوش مصطفيٰ بنهاد بتـها بشکند
پـاي مجنون راه صحرا را بپيمايد ز عشق
تيشهٔ فرهـاد آخـر کوه خـارا بشکند
بيقراري ها ست طوفان ديدهٔ يعقوب را
عشق يـوسف خـانهٔ صبر زليخا بشکند
از کمانِ مدِ ابرويش مژه بـر مـي جهد
ناوک تير نـگاه انـدر دل مـا بشکند
عشق تـا سوزد نمي سازد به ارباب وفا
گر بود صاحبدلي تـا اين معما بشکند
شـاهباز لا مـکان را اوجـگاه ديـگرت
گر بـود جبريل آنجا بـال پرها بشکند
جـذبهٔ عشاق در معشوق ميدارد اثـر
شوق مجنون پاي محمل را بصحرا بشکند
حيرتي دارم ز نـاز دلبر عـاشق فريب
وعـدهٔ امروز را بـر عيد فـردا بشکند
مستئ اهل جنون از چشم ساقي دام شد
نشه ارزانـي کند گـر نـرخ صهبا بشکند
نشکند شاخ اميدم را ز باغ مدعا
بندهٔ ”مسکين“ کجا فرمان آغا بشکند

پير سيد علي اصغر شاهه مد ظله

٦٠ ورهيه عمر، خميده ڪمر، وار بـرف جهڙا سفيد، اکين بزرگن جي باقي اها ئي هڪ علمي نشاني اسان وٽ آهي - خدا کين سلامت رکي. شعر و شاعري، نقش نگاري ۽ تصنيف تاليف سندن محبوب مشغلو آهي. فارسيءَ ۽ عربيءَ کان سواءِ، مذهبي تعليم تي به ڪافي دسترس حاصل اٿن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌن فارسي شعر ۾ درياهه جهڙي رواني، قانع جهڙو ترنم، ۽ حافظ جهڙو رنگ جهلڪي رهيو آهي.

حاضر جوابي، بذله سنجي، ۽ في البديهه شعرگوئيءَ ۾ خاص ماڪو اٿن. هڪ دفعي جو ذڪر آهي - پير حزب الله شاهه ڪين طرح ڏني:

اگر شمشير در ڪف آن بت بيباڪ برخيزد

پاڻ يڪدم جواب ڏنائون:

فغان از ساڪنانِ عالمِ افلاڪ برخيزد

بئي ڏينهن سمورو غزل تيار هو - چند اشعار هي آهن:

من از آلائش چشمان اول روز دانستم
ڪه اين طوفان رسوائي ازين نمناڪ برخيزد
ز گرد ره نورديها نسيم واديءِ ليلي
طپد درخاڪ و خون مجنون گريبان چاڪ برخيزد
علي همنام ساقي ڪوثري در محشر از فيضش
ڪفمت را ڪرده درڪف صاحب لولاڪ برخيزد

سنڌي ڪلام به چوندا آهن، مگر فارسيءَ ڏانهن، جو سنڌن دلي رغبت آهي، تنهنڪري گهٽو ڪري سنڌيءَ ۾ شعر ڪونه چوندا آهن. ٻ ديوان فارسي زبان جي اشعارن جا جڙي ويا آهن، ان ڪان سواءِ چند تصنيفون نظم ۾ به ٿيون آهن، جيئن -

سلسله قادريه -

جنهن ۾ خرقهءِ قادريه جي عطا ٿيڻ جو احوال، ۽ حضرت علي ڪرم الله وجهه ڪان وٺي، بزرگ محمد راشد عليه رحمة تائين جي هڪ هڪ بزرگ جو مختصر احوال ڏنل آهي. ڪتاب ۾ ٣٠٠٠ بيت ٿيندا. ابتدا ۾ سنڌ جي مختصر تاريخ ۽ ان جي فتح جو ذڪر به قدري آيل آهي. نيز ٽالپرن جا حالات به ڏنا ويا آهن. پير سائين محمد بقا جو ذڪر هن طرح ڏنل آهي:

بيا اي قدح بخش معنيءِ غيب ... بده ساغري خالي از حرف و عيب
شراب فشرده ز تاڪ خرد ... ڪه عقل و روان را بجان پرورد
ميءِ روح افزاي خورشيد رنگ ... ڪه دنيا ز دانش بود ڪم بسنگ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تشبيب ۾ چند مصرع لکي، پوءِ هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

کنون حال آن سيد نامدار | کنم ياد تا ماند او يادگار
جهان رهنمائي شريف النسب | سيادت نصاب و نجيب الحسب
گرامي ز آل علي و وفي | تقي و نقي و ولي و صفي — الخ

مٿيان اشعار نمونتاً ڏنل آهن، ورنه ڪتاب ۾ ته اها رواني ۽ دلڪشي آهي، جو دل گهري ٿي ته سڄو لکي ڇڏيان. بهرحال پيون به چند تصنيفون آهن، جن جي نالن جي يادگيري ڪانه اٿم.

پير صاحبن جي وڏي ڪتبخاني مان وڏو ذخيرو اڄ فقط وڃي ٿي آهي، پيو ڪتبخانو ته ڪورين ۽ موچين جي ور چڙهي ويران ٿي ويو. قلمي ڪتابن جو نادر ذخيرو اڄڪلهه اهڙو ڪنهن وٽ موجود ڪونه آهي، جهڙو انهيءَ بزرگ وٽ موجود آهي.

سندن خوش نويسيءَ ۽ نقاشيءَ ۾ ايراني آرٽ جو رنگ جهلڪي رهيو آهي. نيز نثر نويسيءَ ۾ به اهو درڪ کين حاصل آهي، جو ظهوريءَ جون سڪون لهن ٿيون. حديث، فقه، سير، ۽ علم و ادب ۾ به کين وڏو وقار حاصل آهي. اڄڪلهه عمر جون آخري منزلون طيءِ ڪري رهيا آهن. خدا کين تا دير سلامت رکي.

پير غلام شاه مرحوم

هن بزرگ کي ”لاڙ جو لال“ سڏيو وڃي ٿو. سن شعور تائين ته پيرڳوٺ ۾ هئا، مگر پوءِ پير حزب الله شاه جي زماني ۾ تعلقي بدين جي ڳوٺ ڳولاڙچيءَ ۾ وڃي رهيا، جتي سندن آخري آرامگاهه اڄ تائين موجود آهي.

انگريزي، فارسي، عربي ۾ ڪافي ۽ خاصي تعليم ورتي هئائون. زبادانيءَ جي اها حالت هئي، جو مختلف ملڪن جون ١٠–١٢ ٻوليون به ڄاڻندا هئا. بحث مباحثي ۾ کين خاص مرتبو حاصل هو. سندن ڪلام سمورو سنڌيءَ ۾ آهي، ۽ اهڙو ته مٺو، سليس ۽ دل تي اثر پيدا ڪندڙ آهي، جو ٻڌڻ ڪان پوءِ بي اختيار ماڻهو وجد ۾ اچي وڃي ٿو.

شعر چوڻ وقت مٿن خاص ڪيفيت طاري ٿيندي هئي، ۽ ان وقت جيڪو شعر زبان مان نڪرندو هو، سو تير و نشتر جو ڪم ڪندو هو. لاڙ ملڪ ۾ سندن شعر کي اهو مرتبو حاصل آهي، جيڪو سنڌ ۾ شاه جي شعر کي. مون سندن حياتي هڪ ضخيم ڪتاب ۾ لکي آهي ۽ سندن شعر به گڏ ڪيو اٿم.

ڪلام جو نمونو هن ريت آهي:

ميها موگر مڪڙيون مرتون مانڌاڻان ڪهه ڪوماڻان ڪنبيون ساڻون ساماڻان
ويڪر ولهارن ۾ پيڙا لس پڇي

متئين شعر ۾ لاڙ جي انهيءَ وقت جو نظارو ڪينچيل آهي - جڏهن مينهن وسڻ بعد جهنگ جهر پڇي پوندو آهي، ۽ گاهه پراهه گوندرن ۾ عام جام ٿيندو آهي. مارئيءَ جا جذبات هن ريت بيان ڪيا اٿائون:

(١)

اباڻن سان عمرا پيڙي شال پٽان

موسم ٿي، مينهن آيا، پاٽي تيڙا پلر
ڏت ڏيهاپان جو لڪب لاٿان ۽ للر
لوپڙهاريان سين وڃي لوه لٽان

ماڙيون مون نه وڻن، ور سي چونڪين چئترا
ڪاج ڪتيڙيان جو ڏيهه سندا هتن ڏوئترا
ميوا موڪ پسي، پيرن آءٌ نه پٽان

اٿم آس اهما الله اڏين ڪري
وينڊس ويڙيچن ڏي قوڪي قاندون پري
ساهيڙين سان سڳر، چوليءَ پاند چٽان

زريون زربفت سنڌ، طول وهاڻان تنهنجا
هو جي آندہ عمر سانگياڻيءَ لئي سهنجا
کهه کهنبا مون نه وڻن، پن تنهنجا پانڌڻان

ڪڏجي ”غلام شاه“ چئي غم گوندر سپ لاهيان
سي شل جڳ جيئن، آجهي جن جي آهيان
ڪوسو واءُ ڪنن، سنگهارن جو نه سٽان

(٢)

مارن مان ڏي موڪليا ڏک ڏوراپا چائي الا
سانگين مان ڏي موڪليا سوين سنيها چائي
ڪليو وينهيءَ ڪنن تي، ٿون ته پر سٽي سانُ پرائي
ٿارپان ٿر چائين ڪي ڪيئن لقب وڌو تو لائي الا
مارن مان ڏي ...... الخ

ورڻ وس نه پنهنجي تــه بـــه رهڻ تو نه رهائي
ڪڙم اباڻي ڪيڙ ريءَ توکي جنڻ ڪونه جڳائي الا
مارن مان ڏي .... الخ

گوندر پئي تو ”غلام شاه“ چوي سانگي تو سامائي
مرين ته موچاري ٿئين جيڪا ڪونڌن جا ڪنڌنائي الا
مارن مان ڏي .... الخ

مٿين ڪافين تي غور ڪبو ته هڪ خاص درد ۽ اثر ڏسڻ ۾ ايندو، ۽ اهو ئي غلام شاه جي سموري ڪلام جو حصو آهي. لاڙ ۾ ته سندس ڪلام کي ڏاڍيءَ عزت وچان ڏٺو وڃي ٿو، ماڻهو جهمڪن جهرن ۾ چوندا وتن ٿا. پوئين ڪافيءَ ۾ جنهن نموني جا مارئيءَ کي مائٽن هٿان مهڻا ڏياريا ويا آهن، اهي ڪنهن به سنڌي شاعر پنهنجي ڪلام ۾ اڳ يا پوءِ ڪونه آندا آهن.

خدا کين غريق رحمت ڪري، عجيب آزاد طبيعت جا هئا، سندن سوانح جي هرهڪ پهلوءَ تي آءٌ سندن لائيف ۾ پوري روشني وڌي آهي. سندن وفات ٢ يا ٣ ذوالحج ١٣١٩ھ ۾ ٦٠ ورهيه جي ڄمار ۾ ٿي.

محمد معشوق مرحوم

آه! جنهن وقت هن بزرگ جو نالو ياد پوي ٿو ته دل ڇڄي پوي ٿي. عجيب طبيعت خدا کين ڏني هئي. مان ٥-٢-١٩٢٦ ۾ کين ڏٺو. ڊگهو قد، پريل جسم، ڪڻڪ ونون رنگ، قدري ڦڪائيءَ تي مائل، ٣-٤ آڱر سونهاري مينديءَ سان رتل. بودوباش قديم مگر خيالات نئين زماني جا ۽ جديد، بلڪل روشن ۽ بلند ترين.

پارسي، عربي ۽ اردو تي ڪامل عبور حاصل هين. تعليم مولانا غلام محمد صاحب ڪمالديرائي (تلميذ مولانا شهدادپوري) وٽ ورتي هيائون، جتي مخدوم ميان الهه بخش مصنف ”تذڪره مخاديم کهڙه“ ساڻن همسبق هوندو هو. پير صاحب جن جي حالات تي هيٺئين احوال مان ڪافي روشني پوي ٿي، جيڪو سيد راشديءَ پنهنجي ”تاثرات“ ۾ بيان ڪيو آهي:

”مرحوم پير محمد معشوق جو، مسود اوراق جي جد بزرگوار رحمت الله عليه سان دوستيءَ جو گهاٽو رستو هوندو هو، جنهن ڪري وقت بوقت اسان وٽ ايندو رهندو هو. مون کي پنهنجي ننڍڙائيءَ وارو زمانو ياد آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن پهريائين منهنجي سانيڻ ۾ پير صاحب منهنجي ڳوٺ ۾ آيو. ان زماني ۾ کيس بازن سان شڪار ڪرڻ جو شوق هوندو هو. سندس نزول اجلال هن طرح ٿيو، جو پنج اٺ ماڻهو، سندس وڏو فرزند محمد راشد ۽ هڪ ٻه باز ساڻ. سامان پراڻي دستور مطابق خرجينن ۾ بند ۽ هڪ معمولي بسترو نوڪر ڪي مٿي تي. اهي ماڻهو پراڻي زماني جا هئا، تنهنڪري سندن دوستي انتهائي خلوص تي مبني هوندي هئي. سنجيدگي ۽ وقار هر حالت ۾ ملحوظ خاطر، حتاڪه چرچي ۾ به سنجيدگيءَ جو پهلو نمايان رهندو هو.

”محبت ۽ سچائي گفتار خواه رفتار مان هويدا، جد بزرگوار ۽ پير ممدوح جي باهمي دوستيءَ جو پايو انهيءَ اصول تي هوندو هو ته هو ڏاڏي مرحوم کي پاڻ کان وڏو سمجهندو هو، ۽ هميشه پيار سان پيش ايندو هو“.

مٿين ٽڪري مان پير صاحب جي بودوباش ۽ رهڻي ڪهڻيءَ جو پتو پوي ٿو، ۽ هيٺين ٽڪرن مان سندن سيرت جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو:

”ساري راشديه خاندان ۾ سندس جهڙو مٺو ماڻهو مون ڪونه ڏٺو. سندس وجود محبت، پيار ۽ اخلاق جو مجسمو ۽ سچائيءَ جو نمونو هو. ڪڏهن به ماڻهوءَ کيس ڪاوڙبو ۽ زبان مان گندو لفظ ڪيندو ڪونه ڏٺو يا ٻڌو. سندس پٽ گهڻيون چلولايون ڪندو هو، مگر جڏهن حد کان وڌيڪ وڌندو هو ته پير صاحب فقط هي چوندو هو ته: ’ميان الهه ڏنه اها ڳالهه نهي ته نٿي‘ بس، جيڪڏهن وٽس ڪو به درشت جملو استعمال لاءِ هوندو هو ته اهو ئي جيڪو انتهائي ڪاوڙ جي حالت ۾ زبان مان ڪيندو هو. نوڪرن خواه پٽن کي هميشه دوستن وانگر ڀائيندو هو، پاڻ کٽ تي ويهندو هو ته نوڪر سامهون بينچ تي ويٺا پٽ ٽٽ هٿندا هئا. غرض ته غرور ۽ خود پنداريءَ کي ڪڏهن به ويجهو اچڻ نه ڏنائين.

”رهڻي ڪهڻي بلڪل سادي هوندي هئس، لٽا بلڪل معمولي گهر جا ڌوتل پائيندو هو. سٿڻ نندي، پهراڻ وڏو، ڪوٽ ڊگهو، پير ۾ سنڌي جتي ۽ مٿي تي پٽڪو – اهو ته هئس درٻاري لباس: باقي گهر ۾ سنهي ۽ ننڍڙي صدري، ڳوڻ ۽ سنڌي ٽوپڙي پائيندو هو“.

آهه ڪيڏو سٺو لباس ۽ پياري پوشاڪ هئي، بلڪل سادي، بلڪل معمولي ۽ بلڪل ڪم خرچ. نه ڪوٽ نه جوراب، نه بوٽ نه بٽڻ ۽ نه وري قميص يا واسڪوٽ. اڳتي ٻڌو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”دنيا ۾ جيڪڏهن ڪنهن به شيءِ جو ڪيس شوق هوندو هو ته اهو فقط فائونٽين قلمن جو. وٽس هڪ پراڻي زماني جو سونو قلم هوندو هو، جنهن کي سڳيا پڏي پيو هلائيندو هو“.

پير صاحب موصوف جهڙا طبيب گهٽ ملندا، يوناني‌ءَ سان گڏ انگريزي دوائون به استعمال ڪندو هو. ڪيس باقاعدي مطب هوندو هو، سوين ماڻهو روزانه شفاياب ٿيندا هئا.

پيري مريدي تمام گهڻي هئس، ملبار، نيلگري خواه ڪڇ ۾ سندس بيشمار مريد هوندا هئا، جن ڏانهن ڪڏهن ويندو به هو.

علمي استعداد جي اها حالت هئي، جو سندن جهڙو فارسي، اردو ۽ سنڌي انشا پرداز سنڌ ۾ اڄ مشڪل ملندو. ١٩٢٠ جو واقعو آهي - خلافت جي هاچل هجي - پير صاحب، پير تراب علي شاه ڏانهن ڪوئٽيا خط لکيو، جيڪو وات تي سنسر پڪڙي ورتو. خط فارسيءَ ۾ لکيل هو. سرڪاري ڪامورا ڊوڙي ڊوڙي بيهي رهيا، مگر خط جو مطلب ڪنهن به پروڙي ڪونه سگهيو. انهيءَ ڪري هنن سمجهيو ته ڪا وڏي سازش آهي، سو خط کي هميشه لاءِ نابود ڪري ڇڏيائون. پير صاحب تراب علي شاه جو رايو آهي ته پير صاحب کي انشا پردازيءَ ۾ ظهوريءَ جو مرتبو حاصل هو.

اکين تي جڏهن ويهندا هئا ته اصل ڪين ٿڪبا هئا، ڪلاڪن جا ڪلاڪ قلم وهائيندا هئا. اکر بلڪل سنهنا ۽ پختا هوندا هين. ڪتابن جا سخت شوقين هئا، ناولن سان ڏاڍي دل هين، مطالعي جي اها حالت هئي جو هميشه ڪتاب منهن ۾ ڏيو وينا هوندا هئا.

١٩٢٧ع ۾ اسان وٽ آخري دفعو آيا، ان وقت مون وٽ ارشد ٿانويءَ جو ناول ”طواف زمين“ هو، جيڪو پير صاحب پڙهڻ لاءِ وٺي ويا. ان کان پوءِ پاڻ ستت وفات ڪيائين، جنهنڪري ڪتاب موٽي نه سگهيو. سندن فرزند پياري محمد راشد کان مون گهڻائي دفعا گهريو، مگر موٽائي ڪونه ڏنائين. هاڻي خيال آهي ته ”حساب ڪتاب“ واري ڏينهن، جڏهن پير صاحب سان ملاقات ٿيندي ته ساڻن اها شڪايت ضرور ڪندس. اميد اٿم ته ميان محمد راشد کي دامن مان جهلي ضرور چوندا ته ”ميان الهڏنه اها ڳالهه ٺهي ته نٿي........“.

١٩٢٧ع ۾ کين اوچانڪ اسهال ٿيا ۽ پوءِ ستت ئي وفات ڪري ويا. خدا کين غريق رحمت ڪري. سندن جهڙو آزاد منش اڄڪلهه ڪو به ڏسڻ ۾ نٿو اچي.

شعر شاعريءَ سان سنڌن فطري انس هو، پاڻ سنڌيءَ ۾ دل تي اثر ڪندڙ ڪلام چيو اٿائين، جيڪو هڪ هنڌ جمع ٿيل ڪونه آهي. البته سنڌن عقيدتمندن جي دل واري ڪتاب تي سو لکيل آهي. هڪ ڪافي ياد اٿم، جا هن ريت آهي:

مٺ بويءَ گيسوُن جي مشڪ ختن جو چاهي
قامت مثل قرين سرو چمن جو چاهي

بي آب ٿيا جواهر جلوو ڏسي ڏندن جو
الماس تن جي اڳيان در عدن جو چاهي

شفتين جي شرم کان خون ٿيو جگر شفق جو
مرجان، عقيق، لال، مٺ تن چپن جو چاهي

سيب زنخ سڄڻ جو بخشي عمر ٿو خضري
چشمه حيات مٺ تنهن چاهه ذقن جو چاهي

معشوق ٿئي نه ثاني سهڻو سندو خالق ۾
مٺ تنهن عجيب عربي اهل زمن جو چاهي

ميان محمد عاشق عليه رحمت

پير صاحب، محمد معشوق جو وڏو ڀاءُ هو- ساڳيو ڀاءُ وارو مزاج ۽ طبيعت. شعر و شاعريءَ ۾ به هڪ ئي رنگ جهلڪي رهيو آهي. گهڻو ڪري هڪ ئي زمين تي ٻيئي ڀاڄر طبع آزمائي ڪندا هئا. محمد معشوق کان سندس انتقال اڳ ٿيو.

عاشق جو ڪلام

آه عجبن جي اچڻ جي واعدي واري رات اڄ
چاه مان چشمن کي ٿي اختر شماري رات اڄ

در تڪيندي دوست لئي ٿيو آب جاري ڏنهن اکين
انتظاري، بيقراري، آهه زاري رات اڄ

بسترا مخمل تـي پانيان خـــار مـانند بـــار ري
خواب خور خوش نـا لڳي ٻي دلفگاري رات اڄ

رات روئندي وڃي سڄي ھئہ ڪونہ موتيو مھ مثال
ھئہ نصيبا، قسـمـتـا، پـانيان ڪارزاري رات اڄ

اي فلڪ نوجان فراقن، جون ڦٽين تي تون نہ چاڙھہ
ماھ سورن منجھ سڙي، پانيان درد ساري رات اڄ

نـاگھان اڄ نصف شـب ۾ ٿيو ھـويـدا مہ روش
عاشقا! مونس آيـو تـــي خـوش گذاري رات اڄ

["ستارہ سنڌ"، بھار نمبر ١٩٣٦ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه ڀٽائي (رحه) ڪافيءَ جو موجد نه آهي!

سنڌي ادب جا تقريباً سڀيئي محقق، اڄ تائين، هن ڳالهه جا حامي آهن ته ڪافيءَ جو موجد حضرت شاهه صاحب آهي، ۽ هن ئي سڀ کان پهريون سنڌي ادب ۾ ”وائي“ جي نالي سان ڪافيءَ جي صنف کي داخل ڪيو. ڪلهوڙن جي آخري دؤر ۾ ڪافي مقبول ٿي ۽ عام شاعرن انهيءَ ميدان ۾ طبع آزمائي ڪئي. انهيءَ خيال تي قائم رهڻ ۾ سنڌ جا اديب هڪ حد تائين حق بجانب آهن، ڇاڪاڻ ته شاهه صاحب کان پهرين جي ڪنهن به شاعر جي ڪلام ۾ وائيءَ يا ڪافيءَ جو نشان ڪونه مليو آهي. دودي چنيسر جي فرضي شعرن کان وٺي، قاضي قاضن ۽ شاهه ڪريم جي مختصر ڪلام تائين اسان کي فقط ڏوهيڙن جو سراغ مليو آهي: ڪافيءَ يا ڪنهن به ٻيءَ صنف جو ڪوبه نمونو ملي ڪونه سگهيو آهي، جنهن مان سنڌي شعر جي همه گيريءَ جو اندازو لڳائي سگهجي.

سنڌي شعر جي وجود جو هئڻ ته اسان کي اڄ کان ١٢ سئو ورهيه کن اڳ پتو پيو ٿو ۽ اهو به سنڌ جي ڪتابي ذخيري مان نه، بلڪ عربي ۽ فارسي تاريخن جي طفيل. هارون الرشيد جي برمڪي وزيرن جي داد و دهش ۽ علم نوازيءَ کان ڪير واقف نه هوندو. وزير فضل بن يحيٰ برمڪيءَ جي دربار ۾ هڪ سنڌي شاعر پهچي هيٺيون شعر پڙهي ٿو:

ارہ برہ ڪنڪرہ ڪراڪري مندرہ

انهيءَ وزير جي وزارت جو زمانو ١٨٠هه کان ١٩٣هه تائين آهي، گويا اهو شعر اڄ کان تقريباً ١٢ سئو ورهيه اڳ جو آهي.

عربي ۽ فارسي تاريخن انهيءَ شعر جي زبان اهڙيءَ طرح بگاڙي ڇڏي آهي، جو اڄ ان جي صورت سڃاڻڻ به مشڪل پئي لڳي. تاريخ ۾ ان شعر جي معنيٰ هن طرح لکيل آهي:

”جڏهن اسان جي ملڪ ۾ داد و دهش ۽ جود و سخا جو ذڪر نڪرندو آهي، ان وقت فقط تنهنجو ئي نالو ورتو ويندو آهي.“

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سومرن جي دؤر ۾ دودي چنيسر جي قصي جا بيت ملن ٿا، جيتوڻيڪ انهن جي تحقيق نہ ٿي سگهي آهي تہ انهيءَ زماني جا آهن يا پوءِ ڪنهن سگهڙ انهن کي تصنيف ڪيو آهي. البتہ جيڪو قصو بيان ڪيو ويو آهي سو تاريخي لحاظ سان گهڻيءَ حد تائين فرضي آهي.

سمن جي دؤر ۾ سنڌي شاعريءَ جا گهڻا ئي شواهد موجود آهن، جيئن تہ شيخ حماد جماليءَ جي شاعري، شيخ اسحاق آهنگر جا ڏوهيڙا، ماموئيءَ جا ست شعر، مخدوم احمد ڀٽيءَ جو ڪنهن شاعر جا سنڌي بيت ٻڌي ساهہ ڏيڻ، ۽ آخر ۾ قاضي قاضن جا ٧ شعر.

سمن جي اختتام ۽ ارغونن جي آمد تائينءَ جي انهيءَ مختصر ادبي سرمايي تي، جيڪو ڪنهن بہ خاص ڪوشش کان سواءِ، اسان کي محض اتفاقي طرح نصيب ٿيو آهي، جيڪڏهن نظر ڪبي، تہ فني خواهہ لساني لحاظ سان هي يقين ٿئي ٿو تہ سنڌ جي شاعريءَ جا اهي ابتدائي نمونا نہ آهن، بلڪ هر لحاظ سان اهي اشعار ترقي يافتہ آهن، زبان بلڪل شستہ ۽ شائستہ آهي، فن جي لحاظ سان بہ منجهن ڪا خاص خامي ڪانہ آهي: جيڪڏهن اسان فارسيءَ ۽ اردوءَ جي شعر جا ابتدائي نمونا ڏسنداسين تہ اسان کي تصديق ٿيندي تہ ڪنهن بہ زبان جو ابتدائي شعر انهيءَ حد تائين پنهنجي ڀرپورءَ تشڪيل ۾ نفيس ۽ دلڪش نہ ٿيندو آهي. جيڪو شعر آءٌ ١٢ صدين اڳ جو متي پيش ڪري چڪو آهيان، تنهن جي زبان اگرچہ غير مانوس لڳي ٿي، ليڪن ان ۾ لساني رواني، ڪافيہ ۽ رديف جي پابندي تمام بهتر نموني سان ڪئي ويئي آهي.

انهيءَ مان منهنجي مراد اها آهي تہ سنڌي شعر تمام قديم آهي، ۽ قاضي قاضن جي زماني کان گهڻو اڳ ترقي ڪري چڪو هو، ۽ اهو پڻ خيال آهي تہ شعر جون ڏوهيڙن کان سواءِ ٻيون بہ ڪي صنفون ايجاد ٿي چڪيون هيون، ليڪن چونڪ ڪتابي سرمايو مسدود، ڪوشش ڪمزور، ۽ مطالعو فقط سنڌي زبان تائين محدود رهيو آهي: تنهنڪري انهيءَ ڏس ۾ اسان کي جيڪي ڪجهہ ڪرڻ کپندو هو، سو ڪونہ ڪري سگهيا آهيون: ورنہ اسان کي گهڻو ئي ڪجهہ ملي وڃي ها، ۽ لساني خواهہ ادبي تحقيقات جي لاءِ اسان اڳيان نيون نيون راهون ۽ جدا جدا رستا کلي وڃن ها.

اسان جيڪڏهن فقط پنهنجي ملڪ ۾ ئي، سنڌ جي ڪتبخانن ۽ خاندانن جي قديم ذخيرن جي دل لڳائي ڇنڊڇاڻ ڪريون ها، تہ "همت مردان مدد خدا"، اسان جي جهوليءَ خالي اصل نہ رهي ها ۽ ضرور ڪي نہ ڪي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ادبي اجزا اسان کي اهڙا ملي وڃن ها، جيڪي اسان جي نثل ادبي ڪڙين کي ڳنڍڻ جو ڪم ڏين ها.

همت هاري، حوصلو ڇڏي، دلگير ۽ دل هير ٿي، اسان کي جيڪي اتفاقي شيون هٿ آيون آهن، اڄ تائين فقط انهن تي اعتبار ڪريو، پنهنجي ادبي تحقيق ۽ تلاش جو مدار رکيو، ويٺا رڳو ڏڌ ولوڙيون؛ انهيءَ ئي ڪم همتيءَ ۽ سست رويءَ جو ڪارڻ آهي، جو اسان حضرت شاه صاحب ڀٽائيءَ کي ئي پنهنجي ادب جو بنيادي ستون بڻائي، ان جي پيا پرستش ڪريون، ۽ ١١٦٥هه کان اڳ جي ١١ صدي جي سيني سنڌي ادب جي خدمتگذارن کي وساري ۽ ميساري ويٺا آهيون. اسان جي چشم پوشيءَ ۽ روگردانيءَ جي اها حالت آهي، جو خود قاضي قاضن کان وٺي شاه سڳوري تائين، جن متعدد شاعرن جو ڪلام اسان جي هٿ آيو آهي، ان تي به جيڪو توجهه ڏيڻ کپندو هو، سو ڪونه ڏيئي سگهيا آهيون، حالانڪ خود شاه جي ئي زماني جو سنڌ جو عظيم ترين شاعر شاه عنايت صوفي به اسان جي توجهه ۽ ياد جو مستحق نه رهيو آهي. جيستائين منهنجو مطالعو آهي، اِهو شاعر، يا خود شاه ڪريم يا انهيءَ دؤر جا پيا شاعر، نه رڳو فني ۽ لساني لحاظ سان شاه صاحب جي همسري ڪري سگهن ٿا، بلڪ خود تصوف جي ميدان ۾ به اوليت جو شرف انهن کي حاصل آهي.

خود شاه صاحب جي ذات والا صفات تي جيڪا چند سالن کان اسان جي اديبن ۽ عالمن جي ڏماچوڪڙي ۽ وٺ پڪڙ ٿي آهي، سا به محض سطحي، سرسري، ۽ عاميانه انداز ۾. انهيءَ سموري تنقيدي، تحقيقي، ۽ تعريفي انبار کي جيڪڏهن يڪجاءِ ڪري، پوءِ مطالعو ڪجي، ته معلوم ٿي ويندو ته سواءِ تڪرار ۽ هڪ ئي ڳالهه کي باربار دهرائڻ جي ڪا به مختلف ۽ انوکي يا اڇوتي ڳالهه نظر ڪانه ايندي. شاه صوفين جو سرتاج هو، شاه قومي شاعر هو، شاه راڳ جو ماهر هو، شاه محب وطن هو، شاه ڪانگريسي هو، شاه مسلم ليگي هو، شاه رومي هو، شاه گوئٽي هو، شاه هير کي پيش ڪيو آهي، شاه ماروئڙءَ کي زنده ڪيو آهي، الغرض شاه هر درد جي دوا آهي ۽ شاه هر مرض جو علاج آهي، مطلب ته جيڪا ڪار غالب ۽ اقبال سان ٿي آهي سا ويڌن اسان حضرت شاه صاحب سان ڪئي آهي.

اسان پنهنجي فطري عقيدتمنديءَ سبب شاه جي تعريف ۾ سڀڪجهه چئي ويا آهيون، ليڪن هن لحاظ سان ڪڏهن به اسان نگاهه ڪانه ڪئي آهي ته شاه جي پيدا ڪيل ادب ۾ علمي، ادبي، لساني ۽ فني خوبيون ڪهڙيون آهن، ۽ ٻين زبانن جي ادب ۽ شاه جي ادب جي وچ

www.sindhsalamat.com　　books.sindhsalamat.com

۾ ڪهڙيون امتيازي خوبيون ۽ خصوصيتون آهن، ۽ شاهه ادب ۾ ڪهڙيون نيون شيون پيدا ڪيون آهن، جيڪي پنهنجي زبانن جي ادب کان اسان جي ادب جو شان دوبالا ڪن ٿيون.

منهنجو خيال هي آهي ته شاهه تي لکندڙن جي اڳيان چونڪه ٻين زبانن جو ادب ڪونه آهي، يا ته هو پڙهن نٿا يا ان تي ڪين دسترس ڪونه آهي، جنهنڪري تقابل ڪري ڪونه ٿا سگهن. جيڪي لکن ٿا سو رڳو قصيده خواني ٿيو پوي، جنهن مان اسان جي علمي خواهه تحقيقي سرمايي ۾ ڪوبه اضافو ڪونه ٿو ٿئي، ۽ خود شاهه جي ادب جو اصلي مقام، خوبيون ۽ خصوصيتون به اسان جي نظر کان اڄ تائين پوشيده رهجي ويون آهن.

مطالعي جي افلاسي تحقيق ۽ اُن جي ڪوتاهيءَ ڪارڻ ۽ نيازمنديءَ جي وهڪري ۾ وهي، اسان هر ادبي ايجاد کي هن وقت تائين شاهه صاحب ڏانهن منسوب ڪندا رهيا آهيون، چنانچه اَءُ جيئن مٿي ٻڌائي چڪو آهيان ته ڪافيءَ جي صنف جو ايجاد به شاهه جي دامن سان ڳنڍيو ٿا، حالانڪ اهو شاهه صاحب تي سراسر الزام ۽ بهتان آهي، جيئن ته منهنجي تحقيق آهي ته 'ڪافي' سنڌ ۾ شاهه جي پيدا ٿيڻ کان تقريباً ڏيڍ سؤ ورهيه ڪن اڳ نه فقط ايجاد ٿيل هئي، بلڪ مقبول ۽ عام هئي. انهيءَ صنف تي 'ڪافيءَ' جو نالو به انهيءَ ئي زماني ۾ هو.

شاهه صاحب جو تولد ١١٠٢هه ۾ ٿيو ۽ سندس وفات ١١٦٥هه ۾ ٿي. سندس زماني کان تقريباً ڏيڍ صدي اڳ پاٽ جي وينجهل هڪ صوفي بزرگ شيخ لاڊ جيو سنڌيءَ جو پتو پوي ٿو، جيڪو ڪافيون ڳائيندو هو.

اوهان کي معلوم آهي ته پاٽ سنڌ جو قديم شهر آهي. اسان جي سياسي ۽ ادبي تاريخ جا ڪيترا واقعا ساڻس منسوب آهن. سمن، ارغونن ۽ مغلن جا ڪيئي معرڪا انهيءَ شهر جي پسگردائيءَ ۾ ٿيا. سنڌ جي قسمت جا ڪيترا فيصلا انهيءَ سرزمين تي وقوع ۾ آيا. همايون بادشاهه، اڪبراعظم جي والده حميده بانو بيگم سان شب عروسي انهيءَ شهر ۾ ماڻي. سياسي واقعن کان سواءِ خود علمي ۽ ادبي خواهه روحاني سلسلي ۾ به انهيءَ شهر جي مردم خيز خطي ڪيترا بزرگ پيدا ڪيا، جن نه فقط پنهنجي ملڪ ۾ بلڪ ان کان ٻاهر نڪري به نالو پيدا ڪيو، جيڪي اڄ جيتوڻيڪ اسان جي اسلاف فراموشيءَ واري عادت سبب اسان کي ياد ڪونه آهن، ليڪن تاريخ، سوانح ۽ ادب جي ڪتابن ۾ پنهنجي زرين ڪارنامن سبب زنده آهن ۽ هميشه زنده رهندا.

پاٽ جو بزرگ حضرت قاسم ابن يوسف سنڌي، شيخ طاهر محدث سنڌي، شيخ مبارڪ سنڌي ۽ حضرت مسيح الاوليا شيخ عيسيٰ جندالله شطاري اگرچه اوهان جي نظرن کان پوشيده آهن، ليڪن علمي ۽ روحاني ميدان جا مسافر انهن کان واقف ۽ انهن جي سهڻن ۽ سونهري ڪارنامن کان آشنا آهن.

جنهن ”ڪافي دان“ بزرگ جو نالو مون ورتو آهي، سو به انهيءَ شهر جو باشندو ۽ مٿي ذڪر ڪيل بزرگن جو صحبتي، ساٿي ۽ سنگتي هو. همايون جڏهن شيرخان لوڌيءَ کان شڪست کائي سنڌ ۾ آيو ۽ هتي اچي ڏک ڏوڙ ڇاڻايائين، تڏهن سنڌ جا ڪيترا درويش، صوفي، اوليا ۽ امن پسند اديب ۽ عالم انتشار ۽ بدامنيءَ سبب هتان لڏي، ٻاهرين ملڪن ڏي هليا ويا. پاٽ جي بزرگن به گجرات، دکن ۽ برهانپور طرف رخ رکيو، چنانچه سڀ کان اول حضرت قاسم، شيخ طاهر محدث ۽ سنڌن خاندان جي ٻين ماڻهن پنهنجي وطن کي خيرباد چيو، جنهن کان پوءِ انهن جي ڪيترن مريدن، معتقدن ۽ شاگردن خواهه سنگتين ۽ ساٿين، انهن جي ڪشش ۽ قرب ڪارڻ، ديس ڇڏي پرديس اختيار ڪيو ۽ سڀيئي وڃي برهانپور ۾ گڏ ٿيا.

انهن سنڌي بزرگن پنهنجي روحاني ۽ علمي قوت جي آثار ڇڏيا، اتي وڃي ايڏو وڏو اثر پيدا ڪيو، جو برهانپور جي حاڪم کان وٺي ادنيٰ عوام تائين اُتي سنڌن معتقد ۽ مريد ٿي پيا. انهن بزرگن جي طفيل اڄ تائين برهانپور ۾ ”سنڌ پوري“ جو محلو آباد آهي ۽ اڄ به سنڌن معتقد اُتي موجود آهن.

روحاني رهاڻ سان گڏ انهن بزرگن علم ۽ ادب جي مسند کي به وڃي آراسته پيراسته ڪيو، چنانچه حضرت قاسم سنڌي، شيخ طاهر محدث، حضرت مسيح الاوليا ۽ بابا فتح محمد سوين ڪتاب عربي ۽ فارسيءَ ۾ مذهبي علومن جي هر شاخ ۾ لکيا.

خود سنڌي ادب جو به چرچو وڃي پرديس ۾ پيدا ڪيائون. شيخ قاسم پاٽ سنڌيءَ جو زبردست شاعر هو، ۽ سندس اولاد مان حضرت مسيح الاولياءَ ۽ آن جي فرزند رشيد حضرت بابا فتح محمد جي به پنهنجي وطني ادب سان بيپناهه دلچسپي هئي. شيخ محمد قاسم جو انتقال ٩٨١هه ۾ ٿيو، گويا قاضي قاضن جي دؤر جي ٻئي به هڪ سنڌي شاعر جو اسان جي ادبي تاريخ ۾ اضافو ٿئي ٿو.

انهن بزرگن سنڌي راڳ کي به فروغ ڏنو، ۽ برهانپور ۾ هميشه راڳ روپ جون مجلسون ڪندا رهندا هئا. انهن ئي مجلسن جو مور شيخ لاڏ جيو هوندو هو، ۽ ان جي ئي دم خم سان انهيءَ قسم جون مجلسون اُتي آباد رهنديون هيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”تذڪرة الابرار“ جو مصنف غوثي لکي ٿو ته ”شيخ لاد جيو حسن صورت ۽ حسن سيرت سان گڏ، خوش گلوئيءَ جي نعمت عظميٰ سان به مالا مال هو، نغمه سنجي ۽ نغمه نوازي سندس رات ڏينهن جو شعار هو، سنڌي ڪافيون اهڙي درد ۽ سوز سان آلاپيندو هو، جو نه فقط پاڻ مست ٿي ويندو هو، بلڪ ٻڌندڙ به محو ۽ مسحور ٿي ويندا هئا.“

اوهان کي اهو ياد رکڻ کپي ته ٻڌندڙن ۾ فقط سنڌي بزرگ نه هئا، بلڪ انهن مجلسن ۾ برهانپور ۽ ان جي اطراف جا معتقد ۽ مريد به شامل ٿيندا هئا، ۽ انهن غير سنڌي سامعين تي به سنڌ جو دلنواز نغمو اثر انداز ٿيندو هو، ۽ کين مست ڪري ڇڏيندو هو.

انهن مجلسن جي ڪشش ايتري قوي ۽ ڪنچاوت انهيءَ حد تائين مضبوط هئي، جو جيڪو هڪ دفعو ان ۾ شريڪ ٿيو، سو باربار شريڪ ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو هو. برهانپور جي فاروقي حڪمران محمد شاه هڪ سنڌي بزرگ شيخ مبارڪ کي برهانپور کان ٻاهر قاضي القضاة جو عهدو ڏيئي اماڻيو، هو بزرگ جلد ئي انهيءَ عهدي تان ان ڪري استعفا ڏيئي برهانپور موٽي آيو، جو اتي کيس اهي صحبتون نصيب نه هيون ۽ شيخ لاد جيو جا سنڌي نغما ميسر ٿي ڪونه ٿي سگهيا.

شيخ لاد جيو جي وفات ستر ورهيه جي ڄمار ۾ ١٠٠٧ھ ۾ ٿي. انهيءَ حساب سان هن جو تولد ٩٣٠ھ ۾ ٿيو هوندو. اهو زمانو قاضي قاضن جو آهي جنهن جا فقط ٧ ڏوهيڙا اسان کي مليا آهن ۽ شاه صاحب جي دور کان پوڻين ٻن صدين اڳ جو اهو قصو آهي.

تذڪره نگار، غوثي، اهو پڻ ڄاڻائي ٿو ته ’ڪافي‘ سنڌ جو مقبول ترين راڳ آهي.

مٿين حقيقت اسان کي هيٺين نتيجن تي پهچائي ٿي —

(١) شاه ’ڪافيءَ‘ جو موجد نه آهي، بلڪ ڪانئس تقريباً ٻه صديون اڳ سنڌي ادب ۾ ’ڪافي‘ نه فقط موجود هئي، ليڪن مقبول عام هئي.

(٢) شاه کان ٻه سؤ ورهيه اڳ ڪيئي ڪافي گو شاعر پيدا ٿيا هوندا، جن جون ڪافيون شيخ لاد جيو چوندو هو. ظاهر آهي ته هڪ ئي شاعر جو ڪلام باربار ڪونه ڳايو ويندو هوندو.

(٣) انهيءَ لحاظ مان هن شڪ جي ڪافي گنجائش موجود آهي، ته قاضي قاضن ۽ انهيءَ دور جي ٻين شاعرن به ڪافيءَ جي ميدان ۾ طبع آزمائي ڪئي هوندي، ليڪن اسان جو اهو سڄو ادبي ارڪ ترڪ غالباً سمن، ارغونن،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همايون ۽ ان کان پوءِ ترخانن ۽ مغلن جي مسلسل انتشار ۽ ڪشاڪش ۾ برباد ٿي ويو ۽ شايد بچيل سچيل پس انداز وري نورمحمد ڪلهوڙي جي ڪتبخاني سان گڏ نادر شاه ايران ڏانهن کڻي هليو ويو.

(٤) ڪافي، ڪافيءَ جي نالي سان، شاه کان ٻہ صديون اڳ ئي مشهور هئي. معلوم نہ آهي تہ شاه صاحب انهيءَ صنف تي وائيءَ جو نالو ڇو ورتو، ان جا اسباب تحقيق طلب آهن.

(٥) سنڌي راڳ خواهہ زبان ۾ ايتري ڪشش ۽ ميناج هو، جنهن برهانپور جهڙي وسطي هند جي دور افتاده ٽڪري ۾ انهن جي باشندن کي بہ ان سان مانوس ڪري ڇڏيو، جنهن جو ڪوبہ تعلق براه راست سنڌ ۽ سنڌي زبان سان ڪونہ هو ۽ نہ ڪا آمدرفت هئي.

اسان کي سنڌي زبان ۽ ان جي ادب جي تحقيق ڪرڻ گهرجي: اهو قاعدو ڪليہ آهي تہ جنهن قوم کي زبان ڪانہ آهي، اها قوم نہ آهي، ۽ جنهن زبان کي تاريخ نہ آهي، اها زبان زبان نہ آهي. اسان تي فرض آهي تہ پنهنجي زبان ۽ ان جي ادب جو ذخيرو گڏ ڪريون، ان جي ڇنڊ ڇاڻ ڪري صدين جو جيڪو گرد و غبار متس پئجي ويو آهي ان کي لاهي، صاف ڪري، تحقيق جا رستا کوليون.

جيڪڏهن اسان ڪوشش، تجسس ۽ تلاش شروع ڪئي، تہ خود سنڌ جي سرزمين ئي ڪيترا اڻ لڀ امل ماڻڪ اسان جي جهوليءَ ۾ وجهندي.

[”نئين زندگي“، ٣ – ١٩٥٣ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي زبان جا قديم شاعر

سنڌي نظم خواه نثر جي تاريخ اجا تائين نامڪمل آهي. صدين جي ادبي سرمايي ضايع ٿي وڃڻ ڪري اسان کي اجا تائين اها سڌ ڪانه پئجي سگهي آهي ته سنڌي زبان جو پهريون شاعر ڪير هو ۽ نه پاڻ کي اها خبر اٿئون ته پهريون نثر نويس ڪهڙو بزرگ ٿيو. قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم کان مٿين صدين جو نه ڪو شاعر ملي سگهيو آهي، ۽ نه وري شعر جو ڪو نمونو ئي حاصل ٿيو آهي، جنهن مان سنڌي شاعريءَ جي ارتقا جو پتو پئجي سگهي.

قاضي قاضن يا شاه ڪريم جا ڏوهيڙا ڏهين صدي هجريءَ جا آهن، ۽ ايترو ته ترقي يافته آهن، جو اسان انهن کي سنڌي شعر جو ابتدائي نمونو ڪوني ڪوني نٿا سگهون. اهي ايترو سهڻا پخته وزن ۽ معني تي ٻيٺل آهن، جو انهن ۽ شاه جي بيتن ۾ ڪو به فرق معلوم ڪونه ٿو ٿئي. تحفةالڪرام خواه ٻين ڪتابن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم جي دور ۾ اگرچه ترخاني ۽ ارغوني حڪومت ڪري دربار خواه اعلي طبقي جي زبان فارسي هئي، ۽ عام لکپڙهه پڻ فارسيءَ ۾ ٿيندي هئي، تاهم عوام جي زبان سنڌي هئي. صوفين ۽ سالڪن، خانقاهن جي مالڪن ۽ سجاده نشينن، عوام تائين پنهنجي تعليمات کي پهچائڻ لاءِ فارسيءَ جو نه، بلڪ سنڌيءَ جو ذريعو اختيار ڪيو، ۽ انهيءَ ڏهين صديءَ واري دور ۾ سنڌي زبان جا ڪئين شاعر هئا، جن پنهنجي تعليمات کي سنڌي بيتن جي ذريعي عوام ۾ ڦهلايو. نه فقط بيت سنڌي زبان ۾ چيا ويا بلڪ ڪافيون پڻ تصنيف ڪيون ويون، جيڪي خانقاهن اندر سماع جي مجلس ۾ ڳايون وينديون هيون (ڏسو "مهراڻ جون موجون"). "تحفةالڪرام" قاضي قاضن واري دور جي ڪيترن سنڌي شاعرن جا نالا ڏنا آهن، ۽ خود انهيءَ دور کان ۱۵۰ ورهيه ڪن اڳ جي هڪ صوفي شاعر شيخ حماد جماليءَ جو پڻ نالو آندو اٿائين. انهن سڀني حقيقتن مان اسان کي يقين ٿئي ٿو ته سنڌي شاعريءَ جي ابتدا ڪئين صديون آڳاٽو ٿي هوندي ۽ ۱۰ صدي کان اڳ ئي سنڌي شاعري پنهنجون ارتقائي منزلون طيءِ ڪري چڪي هوندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جا جيڪي عشقيه قصا آهن، مثلاً سسئي پنهون، عمر مارئي ۽ ليلا چنيسر وغيره، انهن جي سلسلي ۾ پڻ اڄ تائين اسان جو اهو گمان بلڪ يقين رهيو آهي ته انهن کي سڀ کان پهريون شاه عبداللطيف ١٢ صديءَ هجريءَ ۾ سنڌي نظم ۾ آندو، ۽ انهن مان حقيقت جا راز، ۽ حب الوطنيءَ جا جذبات آشڪار ڪيائين. ليڪن "تحفة الڪرام"، جيڪو شاه جي وفات کان ٢٣ ورهيه پوءِ لکيو ويو آهي ۽ جنهن جو مصنف شاه جي وفات (١١٦٥ھ) وقت ٢٥ ورهين جو عالم فاضل نوجوان هو، ان جي لفظن تي ڪنهن به غور و فڪر ڪونه ڪيو آهي. ان جي لکڻ مان صاف ظاهر آهي ته اهي قصا سنڌ جي سرزمين تي صدين کان مشهور آهن ۽ صدين کان ئي سنڌ جي سالڪن منجهائن مجاز جا پردا کولي، حقيقت جا راز ۽ رمزون سنڌي نظم ۾ بيان ڪيا آهن؛ ۽ وجد ۽ سماع جي مجلسن ۾ انهن ئي قصن مان سلوڪ جا صاحب وجد ۽ حال جو مزو ماڻيندا رهيا آهن. اهي قصا ايترو ته مقبول هئا، جو شاه جي تولد ٿيڻ کان هڪ صدي اڳ فارسي مثنوين ۾ پڻ اچي ويا هئا. جڏهن سنڌي نظم ۾ اچي چڪا هئا، تڏهن ته فارسي شاعرن پڻ انهن ڏي توجه ڪيو! انهن قصن متعلق "تحفة الڪرام" جا لفظ هن طرح آهن:

سسئي پنهون: "بني اميه جي گورنرن جي دور ۾ ڀنڀور راه نالي هڪ راجا ڀنڀور شهر تي، جيڪو سنڌس نالي پنيان پيو ويو هو، راڄ ڪندو هو. انهيءَ جي ڏينهن ۾ سسئي پنهونءَ جي عشق جو واقعو ٿيو." گويا عشق ۽ محبت جو اهو عظيم داستان ١٣٣ھ کان اڳ مرتب ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ سال تائين بني امين جو سنڌ تي راڄ هو. مير قانع انهيءَ قصي جي سلسلي ۾، سنڌي نظم متعلق جيڪي لفظ لکيا آهن سي غور جي قابل آهن. لکي ٿو: "انهيءَ وقت کان وٺي هي عجيب قصو عام ماڻهن جي زبان تي جاري آهي؛ ۽ حال ۽ قال جا صاحب هي احوال انهيءَ عاشق ۽ معشوق جي واتان، جن مان هر هڪ درحقيقت عاشق به هو ۽ معشوق به، سنڌي بيتن ۾ 'حسيني' سر به ڳائيندا آهن، ۽ انهيءَ مجاز مان حقيقت جو رستو ڳوليندا ۽ لهندا آهن. مطلب ته انهن ٻن واڳان جي تاثير سان وجد ۽ سماع وارن کي عجيب حالت پيدا ٿيندي آهي"(٦٦).

جيڪڏهن فقط شاه ان قصي کي بيان ڪيو هجي ها، ته ضرور ان ڏي اشارو ڏئي ها، يا ڪنهن هڪ شاعر ان کي نظم ڪيو هجي ها ته ان جو نالو ڏئي ها، جيئن فارسيءَ ۾ ان قصي جي لکندڙ مير معصوم جو نالو، جنهن ١٠١٠ھ کان اڳ ان قصي تي مثنوي لکي، ڄاڻايو اٿائين:

پر سنڌس متئين لکڻ مان صاف ظاهر آهي، ته قديم الايام کان اهو قصو سنڌي نظم ۾ اچي چڪو هو ۽ وجد ۽ سماع جي مجلسن ۾ ڳايو ويندو هو؛ ۽ هڪ کان وڌيڪ شاعرن انهيءَ کي سنڌي نظم ۾ قلمبند ڪيو هو!

سورٺ: راءِ ڏياچ جو قصو لکندي چوي ٿو ته: ”خاص سورٺ جي سر ۾ [هيءُ قصو] حال جي صاحبن جو هوش ڦري وٺندو آهي“(٧٧).

عمر مارئي: سومرن جي حاڪم عمر جو اهو قصو آهي جيڪو ٨ صدي هجريءَ ڌاري ٿي گذريو آهي. انهيءَ قصي جي سلسلي ۾ مير قانع لکي ٿو: ”مارئيءَ ۽ عمر جي ڳالهه سنڌي زبان ۾ منظوم ۽ مشهور آهي، ۽ حال جا صاحب مخصوص سر ۾ جوڙي ترانن ۾ ڳائيندا آهن ۽ انهيءَ مجاز مان حقيقت جو رستو لهي، وجد ۽ حال پرائيندا آهن؛ ظاهر پرستن تي پڻ انهيءَ جي سر، عشق جي صدا، ۽ ولولي مان تاثير ٿيندو آهي“(١٠٣).

ان مان صاف ظاهر آهي ته نه فقط اهو قصو شاه کان اڳ منظوم ٿي چڪو هو، بلڪ ڪيترن ئي حال جي صاحبن ان کي خاص سر ۾ جوڙيو، يعني نظم ڪيو هو، ۽ اهو سنڌي ترانن ۾ ڳايو ويندو هو.

مومل ميندرو: هي قصو همير سومري جي زماني جو آهي، جيڪو، بقول ”تحفةالڪرام“، سومرن جو آخري بادشاه هو. مير مرحوم ان قصي لاءِ لکي ٿو ته: ”هي احوال سنڌي بيتن ۾ مشهور سر ۾ ڳائيندا آهن، ۽ حال جا صاحب هن مجاز مان حقيقت جو پتو معلوم ڪري، پنهنجو شوق ۽ جذبو وڌائيندا آهن“(١٠٨).

سنڌس متئين لکڻ مان پڻ اهو ظاهر آهي ته هن مخصوص سر جا بيت به زماني کان وٺي ڳائبا ٿي آيا ۽ اهو قصو متعدد شاعرن سنڌيءَ ۾ نظم ڪيو.

ليلا چنيسر جو واقعو پڻ قديم قصن مان آهي. قصي جي بيان ڪرڻ بعد قانع لکي ٿو ته: ”حال جي صاحبن هن احوال کي سنڌيءَ جي هڪ سر ۾ ٻڌو آهي، جنهن جي پڙهڻ سان متن عجيب حالت پيدا ٿيندي آهي“(١٢). گويا ڪيترن ”حال جي صاحبن“ انهيءَ قصي کي به سنڌيءَ ۾ نظم ڪيو هو. هن قصي کي به ١١ صديءَ جي شروع ڌاڪي ۾ ادراڪي بيگلاريءَ فارسيءَ ۾ نظم ڪيو. قانع سنڌس ذالو انهيءَ سلسلي ۾ ڪيون آهي. جيڪڏهن انهيءَ قصي جو سنڌي نظم ڪندڙ به ڪو هڪ يا ٻه شاعر هجن ها ته ضرور انهن جو ذالو به آڻي ها. خود شاه جو ذالو به ڪونه ڏنو اٿائين، جنهن مان ظاهر آهي ته شاه کان اڳي ئي ڪيترن سنڌي شاعرن ان کي نظم ڪيو ـ ڪنهن جا ذالا قانع لکي ڪنهن جا لکي!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوري ۽ ڄام تماچي: هي قصو سمن جي دور جو آهي. انهيءَ قصي جي سلسلي ۾ مير قانع هي لفظ لکي ٿو: ”ڄام تماچيءَ جي ساڻس (يعني نوريءَ سان) عشق ۽ بيقراريءَ جو قصو، سنڌي زبان جي بيتن ۾ هڪ خاص سر ۾ مشهور آهي“(٢٩). انهيءَ عبارت مان پڻ ساڳئي نتيجي تي پهچجي ٿو.

مٿين سڀني مذڪور مان مجموعي طرح اسان هن نتيجي تي پهچون ٿا ته سنڌي نظم، بيت، ڏوهيڙا ۽ ڪافيون، قاضي قاضن کان صديون اڳ سنڌ اندر چيا ٿي ويا. نه قاضي قاضن ئي سنڌ جو پهريون سنڌي شاعر آهي ۽ نه شاه عبداللطيف ئي ڪافيءَ جو موجد ۽ سنڌ جي عشقيه قصن کي سڀ کان پهريون نظم ڪندڙ آهي. بلڪ ائين چوڻ مناسب ٿيندو ته شاه جي دور ۾ اهي قصا سنڌي نظم ۾ ايترو ته مشهور ۽ حال ۽ وجد آڻيندڙ هئا، جو شاه کي خود انهن قصن کي نظم ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو.

٨ صديءَ کان وٺي ١٢ صديءَ هجريءَ تائين جن سنڌي شاعرن جو ذڪر مير قانع تحفة الڪرام (١١٨٨هه) ۾ اتفاقاً آندو آهي، اسان هن هيٺ انهن جو احوال ترتيبوار يڪجا ڏيون ٿا، جنهن مان اندازو ٿيندو ته مٿين صدين ۾ سنڌي شعر و سخن جو رواج ڪيتري قدر هو.

قاضي قاضن کان اڳ جا سنڌي شاعر

سمن سلطانن جي پنهنجي زبان سنڌي هئي، تنهنڪري عوام خواه خواص ۽ پڻ دربار تي سنڌي زبان جو قبضو هو. فارسي ۽ عربي اگرچ اعليٰ تعليم جي سلسلي ۾ رائج هيون، ليڪن مدرسن ۽ مسجدن کان ٻاهر انهن ٻولين کي ڪابه اهميت ڪانه هئي. اسان کي يقين ٿئي ٿو ته سنڌي شعر به چڱو ئي مقبول هوندو ۽ ڪيترا ئي سنڌي شاعر پڻ هوندا، ليڪن جنهن صورت ۾ اسان تائين ان دور جي ڪابه لکت پهچي ڪانه سگهي آهي، تنهنڪري اهو سڄو زمانو اونداهيءَ ۾ آهي.

”تحفة الڪرام“ جي ذريعي اسان کي سمن سلطانن جي دور جي فقط هڪ سنڌي شاعر جو نالو ملي سگهيو آهي. يعني شيخ حماد جمالي، جنهن جي سنڌي شعر جو مذڪور هن ريت آهي:

شيخ حماد جمالي: تحفة الڪرام جي روايت آهي ته سنڌ جي سمي سلطان ڄام جوڻي، ڄام تماچيءَ ۽ سندس پٽ صلاح الدين کي، انهيءَ خطري کان ته متان اهي ڪنهن وقت ڪانئس سنڌ جو تخت و تاج کسين، قيد ڪري،

دهليءَ ڏانهن اماڻي ڇڏيو. ڄام تماچيءَ جي والده شيخ حماد جماليءَ جي معتقد هوندي هئي. ان خاتونءَ انهيءَ واقعي بعد روزانو شيخ جي درگاه جي اڳيان ٻهاري ڏيڻ شروع ڪئي. هڪ ڏينهن شيخ جي نظر شاهي خاندان جي ان پوڙهيءَ مائيءَ تي وڃي پيئي. ڪانئس سندس پٽ ۽ پوٽي جو احوال پڇيائين، جنهن تي مائيءَ روئي ڪيس سڄو احوال ڪيو. ٻڌڻ سان شيخ جذبي ۾ اچي ويو، سندس حالت عجيب ٿي ويئي، مٿس ايترو جلال طاري ٿيو، جو ان وقت هڪ سنڌي بيت بلند آواز سان پڙهيائين جنهن ۾ ٻنهي ڄڻن جي نه فقط رهائيءَ ۽ سنڌ ۾ موٽي اچڻ جي نويد هئي، بلڪ ملڪ جي والي ۽ وارث ٿيڻ ڏانهن به اشارو ڪيل هو(١٥٨).

اهو بيت نه قانع تائين پهتو ۽ نه اسان تائين پهچي سگهيو، ليڪن ان مان صاف ظاهر آهي ته شيخ حماد عليه رحمة سنڌي زبان جو شاعر هو، ۽ هن نه فقط اهو هڪ بيت چيو هوندو بلڪ گهڻائي سنڌي بيت حقيقت ۽ معرفت ۾ چيا هوندائين، جن مان ڪوبه محفوظ رهي ڪونه سگهيو. ان مان اهو به صاف ظاهر آهي ته انهيءَ دور ۾ فقط هڪ شيخ حماد سنڌي جو شاعر نه هوندو بلڪ ٻيا به ڪيترائي هوندا، جن جا نالا اسان تائين پهچي نه سگهيا.

شيخ جي وفات جو سال قانع ڪونه ڏنو آهي، ليڪن شيخ جو هڪ سنگتي، شيخ عيسي برهانپوري، جنهن صورت ۾ ٨٣١هه ۾ فوت ٿيو، تنهنڪري قرين قياس اهو ئي آهي ته شيخ حماد ٨ صديءَ جي آخر جو بزرگ هو ۽ قاضي قاضن کان تقريباً ٻه صديون اڳي هو.

قاضي قاضن جي دور جا شاعر

قاضي قاضن بن قاضي ابو سعيد بن قاضي زين الدين بکري سيوستاني ٩٥٨هه ۾ فوت ٿيو. هن سمن سلطانن جي پڇاڙي ۽ ارغونن جو سڄو دور ڏٺو. اهو دور فارسي زبان جي حڪمرانيءَ جو هو. ملڪ جي حاڪمن، انهن جي درٻارين ۽ انهن جي اميرن جي زبان فارسي هئي. فارسيءَ جي هنن سرپرستي ڪئي، قنڌار، هرات ۽ ايران کان ڪيترا عالم، شاعر، مصنف ۽ صوفي اچي نڪتا، جن جي اچڻ ڪري سنڌ جو سمورو ماحول فارسي ٻوليءَ سان گونجي ويو. تنهنڪري انهيءَ دور ۾ اها اميد رکڻ ته سنڌي زبان جي سرڪاري طرح ڪا سرپرستي ٿيي هوندي، ٻيرن کان ٻير ڳهرڻ آهي. ازانسواءِ قاضي قاضن جي دور واري اها سموري صدي امن امان ۽ خير سلامتيءَ واري صدي نه هئي بلڪ جنگ و جدل، قتل ۽ غارتگري ۽

ڪشت ۽ خون جي صدي هئي. ارغونن جو سيوهڻ کان سنڌ تي حملو، ٺٽي جي فتح وقت وڏيءَ خونريزيءَ بعد صلاح‌الدين سمي جو حملو، فيروز ۽ شاهه حسن جي جنگ، شاهه حسن جا حملا بکر، آچ ۽ ملتان تي، همايون جو سنڌ ۾ اچڻ ۽ ارغونن ۽ ترخانن جي هڪٻئي سان آويزش ۽ خانہ جنگي، عيسيٰ ترخان ۽ محمود بکريءَ جي جنگ و جدل، گوا جي عيسائين جو ٺٽي ۾ اچي قتل عام ڪرڻ، ميرزا عيسيٰ جي پٽن جو هڪٻئي سان تخت و تاج لاءِ وڙهڻ، مرزا باقيءَ جي ٺٽي ۽ سنڌ ۾ خونريزي ۽ مظالم، جاني بيگ جا هنگاما ۽ آخر ۾ جاني بيگ ۽ خان خانان جي لڙائي، جنهن ۾ سنڌ وڃي مغلن جي قبضي ۾ پهتي - اهي سڀ وارداتون ۽ ويل ڏهين صديءَ هجريءَ ۾ ٿيا، جنهن ۾ سنڌ جي ماڻهن کي نہ امن و امان مليو، ۽ نہ سڪون ۽ راحت نصيب ٿي. سموري صدي، سڄو ملڪ غير ملڪي حڪمرانن جي ڏاڍاين ۾ پيڙبو ٿي رهيو. اهڙين حالتن ۾ سنڌي شعر و سخن ڪنهن کي ياد هجڻ گهرجي! ليڪن خوش نصيبي اها ٿي، جو جڏهن سنڌي زبان جي سرپرستي حاڪمن ڇڏي، تڏهن ان جون واڳون سنڌ جي صوفين، خانقاهن جي سجاده نشينن، سلوڪ جي صاحبن ۽ حقيقت جي رمز ۽ نڪتن پروڙيندڙ بزرگن پنهنجي هٿن ۾ ورتيون. قاضي قاضن اگرچہ جيد عالم هو، ليڪن صوفي ۽ سلوڪ جو صاحب هو. ان جا ۷ بيت انهيءَ صديءَ جي پهرئين اڌ جا آهن، جيڪي اسان وٽ پهتا آهن، ۽ شاهه ڪريم پڻ وليءَ ڪامل هو، جنهن جو رسالو ساڳيءَ صديءَ جي پوئين اڌ جو آهي. علاوه ازين، انهيءَ صديءَ ۾ سنڌيءَ جا ڪيترا ٻيا شاعر پڻ ٿيا، جيڪي گهڻو ڪري سڀيئي صوفي ۽ سالڪ هئا، جن پنهنجي تعليمات کي عوام تائين پهچائڻ لاءِ عوام جي ئي زبان جو ذريعو اختيار ڪيو. انهيءَ صديءَ ۾ بيت ۽ ڏوهيڙي تہ زور ورتو، ليڪن سنڌيءَ ۾ 'ڪافي' پڻ ڪثرت سان ڇپي ويئي. خانقاهن، مزارن ۽ مقبرن تي سماع جون مجلسون منعقد ٿينديون هيون. انهن ۾ سنڌي ڏوهيڙا ۽ ڪافيون چيون وينديون هيون. نہ فقط سنڌ اندر، بلڪ ان صديءَ جي وچ ڌاري پاٽ جو هڪ صوفي خاندان لڏي برهانپور ويو. اتي پڻ جيڪي سماع جون مجلسون اهي بزرگ منعقد ڪندا هئا انهن ۾ سنڌي ڪافيون چوندا هئا، جن جو سُر ۽ چوٽي انهن ماڻهن کي بہ وجد ۽ حال ۾ آڻي ڇڏيندي هئي، جيڪي سنڌي زبان کان بلڪل نا آشنا هئا.

"تحفة الڪرام" هن صديءَ جي متعدد سنڌي شاعرن جا نالا ڏنا آهن، جيڪي هيٺينءَ ريت آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوناري وارو بيت: مخدوم احمد ولد مخدوم اسحاق، هالن جو ولي الله هو، سماع سان ڏاڍي دلچسپي هوندي هيس، جڏهن راڳ ٻڌندو هو ته ان وقت مٿس عجيب و غريب ڪيفيت طاري ٿيندي هئي. بزرگ جي وفات به سماع ٻڌندي ٿي ٿي.

مير 'قانع' جي روايت آهي ته "بزرگ هالن ڪان ڪهي، نيرن ڪوٽ آيو. اتفاقاً هڪ ڏينهن ڪنهن جاءِ تي سماع جي مجلس قائم هئي، ۽ بزرگ به اچي اتان لانگهائو ٿيو. ان وقت هڪ سونارو ڏاڍي الحان ۽ سوز وگداز سان هڪ سنڌي بيت پڙهي رهيو هو، جنهن جي ٻڌڻ سان بزرگ تي حال طاري ٿي ويو، ۽ انهيءَ ڪيفيت ۾ سندس انتقال ٿيو."

مير 'قانع' سندس وفات جو سال ٩٣٦ هه لکيو آهي (٣٤٨)، جنهن جو مطلب اهو ٿيو ته سوناري، جنهن شاعر جو اهو بيت پڙهيو، سو ضرور سمن جي دور جو هوندو ۽ قاضي قاضن کان يا ته اڳي هوندو يا سندس معاصر هوندو. انهيءَ واقعي مان اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته جڏهن ارغون پنهنجي اوج تي هئا ۽ شاهه بيگ سڄي سنڌ لتاڙيندو ٿي وتيو ۽ فارسيءَ جو دور دورو هو، ان وقت سنڌ جي سر زمين تي سنڌي سماع ۽ سنڌي نظم جو قبضو هو.

درس علاءالدين سوهڙو انهيءَ دؤر جو خدا رسيدو بزرگ هو. سنڌيءَ جو جيد شاعر هو. 'قانع' جو قول آهي ته "سيد علي ثاني ۽ سندس وچ ۾ سنڌي بيتن اندر وڏو سوال جواب هليل آهي، جيڪو مشهور آهي" (٦٢١).

افسوس آهي، جو اهو منظوم مڪالمو جيڪو ١١٨٨هه تائين محفوظ ۽ مشهور هو، سو اسان تائين پهچي نه سگهيو. بهرحال اهو شاعر پڻ قاضي قاضن جي دور جو آهي.

سيد علي ثاني: سيد علي ثاني ارغوني دور جو وڏي ۾ وڏو پير، جيد عالم ۽ تمام وڏي اثر ۽ اقتدار جو صاحب هو. ارغوني ۽ ترخاني دور ۾ ڪوبه واقعو ٿيندو هو، ته خود حڪومت به ڏانهس رجوع ڪندي هئي. اڪبر جڏهن عمرڪوٽ ۾ ڄائو (٥ رجب ٩٤٩هه)، تڏهن ڪيس جيڪو پهريون چولو پارايو ويو، سو برڪت خاطر سيد جي پيراهن مان ٽڪر ڦاڙي سبيو ويو هو ("ترخان نامه" جو قول). سيد پاڻ فيض، مخدوم اجر کان پرايو ۽ مخدوم نوح جو مريد هو. سندس پٽ، سيد جلال، مرزا محمد صالح بن عيسيٰ ترخان جو ڄاڻو هو.

سيد فارسي، عربي ۽ سنڌي زبان جو وڏي ۾ وڏو عالم هو. عربيءَ ۾ "آدابالمريدين" نالي ڪتاب لکيو اٿائين ۽ سنڌيءَ جو جيد شاعر هو. افسوس آهي، جو سندس ڪلام جو ذخيرو ضايع ٿي ويو، ۽ درس علاؤالدين سان جيڪو سندس سوال جواب هليو، سو پڻ محفوظ رهي نه سگهيو. اسان تائين "معارفالانوار" جي ذريعي سندس هڪ بيت پهتو آهي، جيڪو هن طرح آهي:

سرتين سانگ سکن جو مون کي رويو رهائين
آءُ ٿي هلان هوت ڏي هو ٿيون واريو ويهارين
وريتيون ورن سين ويٺيون گهر گهارين
کهندا ٿيون ڪارين ڪانه هلندي هوت ڏي

سيد صاحب جي عمر قاضي قاضن جي وفات وقت (٩٥٨هه) ٦٧ ورهيه هئي؛ پاڻ ٨٩١هه ۾ ڄائو ۽ ٩٨١هه ۾ هن جهان مان برقعو مٽايائين.

مخدوم نوح: حضرت مخدوم صاحب هالن واري جو ذڪر "تحفةالڪرام" ۾ جابجا آيو آهي، ليڪن سندس سنڌي شاعريءَ متعلق ڪوبه اشارو ڪيل ڪونه آهي، حالانڪ سندس ڪجهه سنڌي بيت مشهور آهن، مثلاً: "مقالاتالشعرا" ۾ (٤٥٢) آهي ته شاه ڪريم مخدوم صاحب ڏانهن هڪ سنڌي بيت ڳجهارت طور موڪليو، جنهن جو جواب مخدوم صاحب به سنڌي بيت ۾ ڪِيس ڏنو. جڏهن اهو جواب و سوال سيد علي ثانيءَ پڙهو، تڏهن هن انهن ٻنهي سنڌي بيتن کي هڪڙي فارسي شعر ۾ هن طرح بيان ڪيو:

جان بجانان ده و گرنه از تو بستاند اجل
خود تو منصف باش اي دل اين نکو يا آن نکو

حضرت مخدوم عليه رحمة ارغوني ۽ ترخاني دور سڄو ڏٺو. قاضي قاضن جنهن وقت فوت ٿيو، مخدوم صاحب ان وقت اٺيتاليهن عمر جو هو. سندس انتقال خميس ڏينهن ٢٧ ذيقعد ٩٩٨هه جو، مرزا جانيءَ جي دور ۾، ٿيو. سندس انتقال کان هڪ سال پوءِ ٩٩٩هه ۾ مغل فوجون سنڌ تي ڪاهي آيون.

اسحاق آهنگر: اسحاق آهنگر جي متعلق اسان کي ڪابه معلومات ملي ڪانه ٿي سگهي، فقط تحفةالڪرام جي ذريعي "حديقةالاوليا" جي روايت محفوظ رهجي ويئي آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته اسحاق آهنگر سنڌيءَ جو شاعر هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير 'قانع'، ”حديقةالاوليا“ جي مصنف مير عبدالقادر جي روايت بيان ڪندي لکيو آهي ته: پريو ويرداس هڪ موحد ۽ خدا رسيدو هندو هو، مٿس جذب جي حالت طاري هوندي هئي. جهنگل ۽ جبل وتندو هو جهاڳيندو ۽ تنواريندو. شهرن ۽ ماڻهن سان ڪانءِ پيئي هيس. جهنگلي جانورن جو يار هوندو هو. ابتدائي دور خبر نه آهي ڪٿي گذريس، پوئين زماني ۾ اچي حيدرآباد واري گنجي ٽڪر ۾ رهيو. انهيءَ جاءِ تي ماڻهو وٽس سوالي ويندا هئا، ۽ من جون مرادون حاصل ڪري موٽندا هئا.

سيد عبدالقادر (”حديقةالاوليا“ جو مصنف) پاڻ هڪ ڏينهن سندس خدمت ۾ وڃي حاضر ٿيو. پريو ويرداس ان وقت سنڌيءَ جو هڪ بيت پڙهي رهيو هو. سيد جي دل ۾ خيال آيو ته خبر نه آهي اهو ڪنهن جو شعر آهي، اها ڳالهه دل ۾ ئي هيس ته پرٿي ويرداس ورائي ڏيندي چيس ته 'اهو بيت اسحاق لوهر جو آهي' (٨٤٨).

”حديقةالاوليا“ جو مصنف ميرزا جاني بيگ ترخان جي زماني جو ماڻهو هو، ميرزا جي امير خسرو چرڪس جي دامن دولت سان وابسته هو، هن پنهنجو ڪتاب ١٠ صديءَ جي بلڪل پڇاڙيءَ ۾ ميرزا جانيءَ جي عهد اندر لکي ميرزا خسرو جي نالي معنون ڪيو. انهيءَ ڪتاب ۾ انهيءَ روايت جي آڌر مان اهو صاف ظاهر آهي ته اهو بيت هن، پرٿي ويرداس جي زباني، ٩٨٠هه، ڌاران ڌورو اڳ يا پوءِ پڌو هوندو. تنهنڪري اسحاق لوهار متعلق اهو قرينو آهي ته هو ٩ صديءَ جي آخر يا ١٠ صديءَ جي شروع جو هجڻ کپي، يعني ڄام نظام‌الدين (المتوفي ٩١٤هه) جي زماني جو- جيڪو قاضي قاضن جي قوهه جوانيءَ جو دور هو.

شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو مفصل ذڪر مير قانع ڪيو آهي (٤٣١)، ليڪن ان ۾ سندس سنڌي شاعريءَ ڏانهن ڪو به اشارو ئي ڪونه آهي، حالانڪ ارغونن جي آخري دور، ترخانن جي سموري زماني ۽ مغلن جي ابتدائي عهد (المتوفي ١٠٣٠هه) جو هي بزرگ، سنڌي زبان جو جيد شاعر هو. مذڪوره دور جي سنڌي ادبي سرمايي مان اسان وٽ فقط قاضي قاضن ۽ سيد مرحوم جا ڏوهيڙا بچي پهتا آهن.

قاضي قاضن ۽ شاه ڪريم بيئي هڪ صديءَ جا شاعر هئا- پهريون ڏهين صديءَ جي پهرئين اڌ جو ۽ ٻيو بزرگ ساڳيءَ صديءَ جي پوئين اڌ جو.

درويش راڄوستيه دل رائون ڳوٺ جو هڪ مجذوب مطلق ۽ واصل بالله شخص هو. سندس زبان ڪڇندڙ ڌرار هئي. جيڪي چوندو هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سو ٿيندو هو. ڪيس جڏهن ڪو معاملو پيش ايندو هو، ان وقت اٿي بيهي، ڏاڍي سر ۾ الحان سان ڪو سنڌي بيت پڙهندو هو. (٤٤٩)

مير قانع انهيءَ بزرگ جي وفات جو سال ٩٧٧هه لکيو آهي. جنهن مان ظاهر آهي ته اهو بزرگ به ڏهين صديءَ جو ۽ قاضي قاضن جي دور سان متعلق آهي. مير قانع اهو ڪونه لکيو آهي ته اهو مجذوب پنهنجا شعر پڙهندو هو يا ڪن ٻين شاعرن جا، بهرحال ان مان اهو صاف ظاهر آهي ته قاضي قاضن جي دور ۾ سنڌي شعر عام جام هو، ۽ شاعر به گهڻي ئي هئا. سنڌن شعر ايترو ته وڻندڙ ۽ اثرائتو ته روح کي راحت ڏيندڙ هو، جو نه فقط سامت وارن سالڪن جي زبان تي هوندو هو، ليڪن هوش ۽ حواسن کان نڪتل مجذوبن جي منهن مان پڻ بي اختيار نڪري پوندو هو.

ٻارهين صديءَ جي سنڌي شاعري

ٻارهين صدي، سنڌ تي مغل حڪمرانيءَ جي انتهائي عروج جي صدي هئي. اڪبر، جهانگير، شاهجهان ۽ عالمگير، سڀ انهيءَ صديءَ جا مغل حڪمران آهن. سنه ١٠٠٠هه ۾ جيئن خان خانان سنڌ کي فتح ڪيو، تيئن ئي سنڌ کي ٽن ٽڪرن ۾ ڪپي، ٽن سرڪارن ۾ ورهايو ويو، يعني سرڪار بکر، سرڪار سيوستان ۽ سرڪار ٺٽو. انهن ٽنهي سرڪارن تي هندستان مان جدا جدا صوبه دار، پنهنجي لاءِ لشڪر سميت مقرر ٿي ايندا هئا. فارسي حڪومت جي زبان هئي، تنهنڪري هتي سنڌ اندر به سڄو ڪاروبار فارسيءَ ۾ ٿيندو هو. سنڌ ۾ مغلن جون تي درباريون قائم ٿيون، جن ۾ فارسي شعر و سخن جو چرچو هليو، تصنيف و تاليف سندن سرپرستيءَ هيٺ سڀ فارسيءَ ۾ ٿيندي رهي، ۽ مقالات الشعرا جي ڏسڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته ايران خواه هندستان مان فارسيءَ جا ڪيئي شاعر ۽ مصنف سنڌ جي انهن ٽن مرڪزن ۾ اچي پهتا، جن ارغونن ۽ ترخانن جي پيدا ڪيل فارسي رواج کي نه فقط قائم رکيو بلڪ ان کي تمام گهڻو وڌايو ۽ ڦهلايو. ڪيترا فارسيءَ جا ديوان مڪمل ٿيا ۽ ڪيترا نثر جا ڪتاب لکيا ويا. تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، بيگلارنامو، مظهر شاهجهاني ۽ ترخان نامو، انهيءَ صديءَ جون فارسي تصنيفون آهن.

ظاهر آهي ته اهڙين حالتن اندر سنڌيءَ جي سرپرستي اعليٰ طبقو ڪٿي ڪندو ۽ سنڌ جي درٻارين ۾ سنڌيءَ غريب جي ڪهڙي پرسش هوندي! ليڪن خدا جو شڪر آهي، جو انهيءَ ظلمات ۾ سنڌيءَ لاءِ ڪي روشنيءَ جا ترورا موجود هئا. سنڌ جي خدا رسيده بزرگن، صوفين ۽ ولين،

خانقاه نشينن ۽ حجرن جي مڪينن حسب دستور سنڌيءَ جو دامن ڪونہ ڇڏيو ۽ ان جي سرپرستي ڪندا رهيا.

تحفة الڪرام ۾ سنڌي شاعرن جي حالات جو ڪو اهتمام ٿيل ڪونہ آهي، تنهنڪري ڪتاب ۾ بيان ڪيل ايترن سارن سنڌي بزرگن مان ڪهڙا سنڌيءَ جا شاعر هئا ـــ ان جو پتو پنجي ڪونہ ٿو سگهي. اتفاقاً ڪٿي ڪٿي مير ’قانع‘ لکيو آهي تہ هيءُ يا هو بزرگ سنڌي شعر چوندو هو. ٻارهين صديءَ جي پهرين ٽن چوٿائين جي هيترن سارن بزرگن جي سوانح ۾ سنڌي شاعريءَ جو ڪوبہ انگ آيل ڪونہ آهي، البتہ ان صديءَ جي آخر جا چند بزرگ ملن ٿا، جن لاءِ سنڌيءَ جي شاعريءَ جو اشارو موجود آهي. انهن جي زماني جو تعين بہ مير ’قانع‘ ڪونہ ڪيو آهي، اسان جو پنهنجو گمان آهي تہ اهي ٻارهين صديءَ جي آخر جا بزرگ هوندا. مثلاً:

ميان ابوالحسن، جنهن جي سنڌي مشهور آهي، ٺٽي جو بزرگ ۽ وڏو عالم هو. هن پهريون دفعو مذهبي عقائدن کي سنڌي نظم ۾ آندو ۽ سنڌيءَ ۾ ڪتاب تصنيف ڪيا. ”تحفة الڪرام“ جي مصنف سندس وفات جو سال يا زمانو ڪونہ ڏنو آهي. اسان جو قياس آهي تہ هي بزرگ ٻارهين صديءَ جي آخر ۾ هوندو، ڇاڪاڻ تہ مير ’قانع‘ جي لکڻ مان معلوم ٿئي ٿو تہ (١١٨٨هہ) کان گهڻو اڳ گذري چڪو هوندو. سندس گهر واريءَ جو پاڙيجو ميان عبدالله واعظ عرف ميان موريو، ميان ابوالحسن جڏهن جهور ڪراڙو هو، تڏهن اچا ١٠-١٢ ورهين جو هو. اهو تمام وڏيءَ عمر جو ٿي، ١١٦٧هہ ۾ فوت ٿيو. ان جي پٽ جو ذڪر ڪندي، ’قانع‘ لکي ٿو تہ ١١٨٦هہ ۾ گذاري ويو. ان مان پڻ اسان جي قياس جي تصديق ٿئي ٿي تہ ميان ابوالحسن ٻارهين صديءَ جي آخري اڌ جو هجڻ کپي. ”تحفة الڪرام“ ۾ سندس سنڌي نظم متعلق آهي تہ ”اسلام جي عقائدن، ايمان ۽ اسلامي فرائض متعلق سندس سنڌي نظم مشهور آهي، جا عام توڙي خاص مائهن جو ورد آهي (٥٥٩).

مرحوم سنڌيءَ جو پهريون شاعر آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ نظم ۽ مثنوي جي ۽ ڪتاب جوڙيا، جنهن جي پيروي مخدوم محمد هاشم ٻارهين صديءَ ۾ ڪئي.

شاہ عنايت الله رضوي: هي بزرگ نصرپور جو ۽ سنڌي زبان جو ڪامل شاعر هو. ’قانع‘ سندس شعر جي تعريف ڪندي لکي ٿو تہ ”سندس شعر عارفن جي زبان جو ورد ۽ يقين جي حقيقتن تان پردو کڻندڙ آهي. سندس مزار موسيٰ آهيداڻيءَ جي قبرستان ۾ خلق جي زيارت گاهہ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي" (٣٩٨). هن بزرگ متعلق به اسان جو قياس آهي ته ٻارهين صديءَ جي آخر جو آهي. 'قانع'، جنهن پنهنجو ڪتاب (١١٨٨هه) ۾ لکيو، تنهن کان گهڻو اڳ ٿي چڪو هوندو. امڪان آهي ته سندس انتقال ٻارهين صديءَ جي بلڪل شروع ۾ ٿيو هجي.

سيد هارون ڊوريءَ هنگوريءَ جو مشهور بزرگ هو. 'قانع' لکيو آهي ته "پوئين زماني وارن بزرگن ۾، فقيريءَ ۽ رضا ۾ گهڻن فقيرن جو سردار ٿي گذريو آهي. سندس ڪيئي ڪليل ڪرامتون ۽ محققانه شعر آهن. سندس قبر ڳوٺ جي ٻاهران عام مخلوق جي زيارتگاه آهي" (٤٤٢).

"پوئين زماني" جي لفظ جو اطلاق ڪم از ڪم ٻارهين صدي، جنهن ۾ 'قانع' پاڻ موجود آهي، تي نٿو سگهي. 'قانع' جو تذڪرو ٨-٩ سئو سالن جي بزرگن تي حاوي آهي، تنهنڪري اهڙي تذڪري ۾ "پويون زمانو" به ڪم از ڪم صدي ڏيڍ اڳ هجڻ گهرجي: بهرحال جيسين ڪن ٻين ذريعن سان هن بزرگ جي زماني جو يقين ڪونه ٿو ٿئي تيسين هن کي به ٻارهين صديءَ جي اخر ۾ رکي سگهجي ٿو.

ڪامل مجذوب: هي بزرگ، بقول مير 'قانع'، نئين جو مجذوب ۽ سالڪ هوندو هو. هميشه رڻ پٽن ۾ پيو گذاريندو هو، ۽ جڏهن ڪنهن ڳوٺ ۾ ايندو هو، ته قدرت خدا جي سان ان ڳوٺ جي ماڻهن کي ڪانه ڪا خوشي رهندي هئي. انهيءَ سبب ڪري، ڪيترا ماڻهو کيس پنهنجي پنهنجي ڳوٺ وٺي وڃڻ لاءِ طرحين طرحين جاتا پريندا هئا، ليڪن هو جڏهن خيال پوندو هئس تڏهن پاڻهرتو ڪنهن ڳوٺ ۾ وڃي نڪرندو هو. مير 'قانع' لکي ٿو ته "مسائل جو جواب جيڪڏهن مرضي پوندي هيس ته ڪنهن سنڌي بيت ۾ ڏيندو هو؛ جيڪو مطلب سان ٺهڪي ايندو هو" (٦٢٧):

هي مجذوب پاڻ شاعر هو يا ٻين جا بيت پڙهندو هو، ان جي صفائي نيل ڪانه آهي، بهرحال ان مان سنڌي شعر جي عام رواج جي تصديق ٿئي ٿي. هن بزرگ لاءِ پڻ اسان جو قياس آهي ته ١١ صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ٿيو هوندو.

شاهه لطيف جو دور

ٻارهين صدي، جنهن ۾ سنڌ جي شاعريءَ جو سرتاج يعني شاهه عبداللطيف پيدا ٿيو، اها صدي مغلن جي زوال جي صدي هئي، جنهن ۾ عالمگير جي وفات کان پوءِ سندس شهزادن هڪٻئي سان وڙهي، مغل سلطنت جو خانو خراب ڪري ڇڏيو، ۽ آخر سنڌ ڏانهن سنڌن حڪومت جو قبضو ٿئي، پنهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌين يعني ڪلهوڙن جي هٿ ۾ آيو، جن جي مادري زبان سنڌي هئي. ليڪن اها سموري صدي نه سڪون ۽ راحت، نه امن ۽ امان سان ڪاٽي گذري. شاه عنايت صوفيءَ جي شهادت جو واقعو، نادرشاه جي سنڌ ۾ آمد ۽ لٽ ڦر، مدد خان پٺاڻ جو سنڌ ۾ وارد ٿيڻ، ڪلهوڙن جون پاڻ ۾ خونريزيون ۽ قنڌار جي پٺاڻ حڪمرانن جون سنڌ تي ترڪتازيون، سڀ انهيءَ صديءَ جا امن سوز واقعا آهن. پر انهن سڀني ڳالهين هوندي به سنڌين کي هن صديءَ ۾ سوڪڙيون اهڙيون مليون، جن سنڌن دک درد ۽ ڏک سور سڀ مٽائي ڇڏيا. هڪ ”شاه جو رسالو“ ٻيو ”تحفة الڪرام“. هڪ سنڌي زبان کي حيات جاويد بخشي ڇڏي ۽ ٻئي سنڌ جي تمدن ۽ تهذيب، تاريخ ۽ تصوف، مشاهيرن ۽ بزرگن کي هميشه لاءِ زندگي ڏيئي ڇڏي.

هن صديءَ جي پهرين اڌ تائين مغل صوبه دار سنڌ تي اينڊا رهيا، ليڪن جڏهن آخري طرح سموري سنڌ ڪلهوڙن جي قبضي ۾ آئي، ان وقت صوبه دارن جو اچڻ بند ٿيو. ڪلهوڙن جي اگرچه مادري زبان سنڌي هئي، ۽ سندن امير امراءَ ۽ انهن جا متعلقين سڀ سنڌي هئا، تاهم سرڪاري لکپڙهه جي زبان اڃا به فارسي هلندي آئي. هن صديءَ ۾ تن ملڪن مان فارسي دان اچي سنڌ ۾ پهتا. صديءَ جي پهرينءَ چوٿائيءَ ۾ مغل صوبه دارن جي توسط سان هندستان مان، وچ صديءَ ۾ نادر شاهه جي ڪري ايران مان ۽ صديءَ جي پوئين اڌ اندر احمد شاه ابدالي وغيره پٺاڻ حڪمرانن جي توسل سبب قنڌار کان. خود سنڌين ۾ به فارسي مقبول هئي. مدرسن جي سموري تعليم فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ ٿيندي هئي. عطا، محسن، قانع، رجا، مداح، تسليم، سرخوش، مشوقي، عزلت، عطارد، مشتاقي، مير جان الله رضوي، جهڙا فارسي گو شاعر خود سنڌ جي سرزمين مان پيدا ٿيا. عبدالرؤف منشي ۽ نورالحق سيوستاني جهڙا فارسي نثر جا مشاق انشا پرداز، سنڌي نژاد هئا. ڪلهوڙن حڪمرانن جو پنهنجو ذوق به فارسيءَ سان هو. نورمحمد جي وصيت فارسيءَ ۾ آهي. طب داڻودي ۽ صيدنامو به شاهي خاندان جي افرادن جو لکيل آهي. محمد علي عالي، ۽ سرفراز خان وغيره پڻ فارسيءَ جا صاحب ديوان شاعر هئا.

ليڪن اهي سڀ سهولتون اگرچه فارسيءَ لاءِ مهيا هيون، اها سموري سرپرستي جيتوڻيڪ ڌاري زبان جي لاءِ وقف هئي، ان هوندي به سنڌي هن صديءَ اندر خوب ڦٽلي ۽ ڦهلي.

”تحفة الڪرام“ اندر اگرچه هن دور جي سنڌي شاعرن جو ذڪر ڪونه آيو آهي، اُستائين جو خود شاه عبداللطيف جي بيان ۾ به سندس سنڌي شعر ڏانهن اشارو ڪونه ٿيل آهي، ليڪن سنڌ جي ادبي تاريخ جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چاڻو چاڻن تا ته شاهه جا همعصر ڪيترا ئي سنڌيءَ جا شاعر هئا، جن جو ذڪر هن مضمون جي حدن کان ٻاهر آهي، ڇاڪاڻ ته اسان ڀاڱ کي هتي "تحفةالڪرام" جي اطلاعن تائين محدود رکيو آهي.

شاهه عبداللطيف عليه رحمة ڏوهيڙا، سنڌ جي قديم شاعرن جا پڏي، پوءِ چيا، اهڙيءَ طرح ڪافيون پڻ صدين کان سنڌ جي ادب ۾ مروج هيون، ۽ شاهه انهن کي 'وائيءَ' جو نالو ڏيئي تصنيف ڪيو. اهڙي طرح سنڌ جي عشقيه قصن جي سلسلي ۾ مشهور آهي ته انهن کي شاهه لطيف ڏوهيڙن ۾ آڻي، مختلف حقيقي ۽ روحاني رمزون ۽ مطلب ڪڍيا، ليڪن هن مضمون ۾ اسان ڏسي آيا آهيون ته انهن قصن کي سنڌي نظم ۾ آڻڻ جو رواج پڻ شاهه کان ڪيئي صديون اڳ هو. خود شاهه جا وڏا معاصر شاهه جي دور ۾ اهي قصا پنهنجي ڏوهيڙن ۾ قلمبند ڪري چڪا هئا. ليڪن باوجود انهن سڀني ڳالهين جي، شاهه جو مقام سنڌي ادب ۾ ايترو اوچو آهي، جو نه ڪانئس اڳ ڪو انهيءَ مقام تي پهتو ۽ نه وري پوءِ ڪو پهتو ۽ پهچندو.

"تحفةالڪرام" جو مصنف فارسي شاعريءَ جو عاشق هو، سنڌيءَ شاعريءَ جو هو قائل ڪونه ٿو ڏسجي - انهيءَ حد تائين، جو هن شاهه جي شاعريءَ کي به ڪا اهميت ڪانه ڏني آهي ۽ نه ان جو ذڪر ڪيو اٿائين. اسان کي يقين آهي ته هن دور اندر ڪيئي سنڌيءَ جا شاعر ٿيا هوندا، جن جو تذڪرو "تحفةالڪرام" ۾ موجود به هوندو، ليڪن انهن جي احوال ۾ سنڌي شاعريءَ جو چونڪه ذڪر تيل ڪونه آهي تنهنڪري اسان کي خبر پئجي نٿي سگهي.

يوسف سهتو: هن بزرگ جو احوال نٿي جي مشڪن ۾ ڪيو ويو آهي، ۽ لکي ٿو ته "پنهنجي وقت ۾ حال ۽ قال جو صاحب هو، ۽ سنڌي زبان جو مشهور شاعر هو. سنڌي شاعرن جو ميلو سندس خانقاه تي لڳندو آهي"(٥٨١).

'قانع' سندس زماني جو تعين ڪونه ڪيو آهي، ليڪن قرينو اهو آهي ته هي بزرگ شاهه کان اڳ جو يا ڪم از ڪم شاهه جو وڏو معاصر هو. ليڪن ٻي اهم ڳالهه، جا مير 'قانع' جي مٿيئن عبارت مان ظاهر ٿئي ٿي، سا هيءَ آهي ته شاهه جي دور خواهه قانع جي زماني ۾ يوسف سهتي جي مزار تي سنڌ جا سنڌي شاعر هر سال ميلو لائيندا هئا. جنهن مان صاف ظاهر آهي ته:

(١) شاهه ۽ قانع جي دور (١١٦٥ ۽ ١١٨٨ هه) تائين اهو ميلو لڳندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) ٿني خواه سنڌ ۾ ايترا گهڻا سنڌيءَ جا شاعر هئا، جو جڏهن سال ۾ هڪ دفعو اچي يوسف سهتي جي مزار تي گڏ ٿيندا هئا، ته ميلي جيترا ٿي پوندا هئا- اگرچه غير شاعر به ميلي ۾ موجود هوندا آهن.

(٣) انهيءَ ميلي ۾ جڏهن شاعر اچي گڏ ٿيندا هوندا، تڏهن ظاهر آهي ته پنهنجا شعر به پڙهندا هوندا ۽ هڪٻئي جا شعر به ٻڌندا هوندا، گويا شاه عبداللطيف جي زماني ۾ اهو هڪ قسم جو سنڌي مشاعرو ٿيندو هو.

مخدوم محمد هاشم: سنڌ جو هي لافاني عالم ١٠- ربيع الاول ١١٠٤ه ۾ ڄائو. "تحفة الڪرام" ۾ سندس ذڪر آيو آهي. ميان ابوالحسن کان پوءِ هي پهريون بزرگ آهي، جنهن ان جي تتبع ۾ سنڌي زبان ۾ تصنيفون ڪيون ۽ مذهبي معاملات متعلق ڪيئي ڪتاب سنڌي نظم اندر لکيا جيڪي اڄ تائين مشهور ۽ معروف آهن.

مخدوم صاحب شاه عبداللطيف جو معاصر هو ۽ شاه (المتوفي ١١٦٥ه) کان چند سال پوءِ يعني ٦- رجب ١١٧٤ه جي فوت ٿيو.

شاه عبداللطيف جو سائس ڪو به رستو ڪونه هو. البته سندس علمي رقيب مخدوم محمد معين سان شاه جي يارانِي هئي ۽ شاهه بار بار ٿٽي ۾ ان کي ڏسڻ ايندو هو.

بهرحال ميان ابوالحسن کان پوءِ سنڌي ادب جو هي ٻيو شاعر آهي، جنهن نظم ۽ مثنوي تصنيف ڪئي ۽ سنڌيءَ ۾ ڪتاب جوڙيا.

(منيلا ٢٢- آڪٽوبر ١٩٥٩)

[روزانه "مهراڻ"- سالگره نمبر ١٩٥٩]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اردو ٻوليءَ جو مولد - سنڌ

اردوءَ کي صورتخطيءَ ۾ آڻڻ جو سڀ کان پهريون فخر ”دکن“ کي آهي، ليڪن اردو زبان آتي جي پيدا ٿيل نه هئي، بلڪ دهليءَ کان دولت‌آباد ۾ پهتي ۽ اتان وري گلبرگ، بيدر، بيجاپور وغيره شهرن ۾ پکڙي.

ٻولين جو عام اصول اهو آهي ته سڀڪا زبان ابتدا ۾ ڳالهائي وينديي آهي ۽ سندس صورتخطي ڪجهه عرصي کان پوءِ وجود ۾ ايندي آهي. هاڻي سوال آهي ته اردو زبان سڀ کان اڳ ڪٿي پيدا ٿي ۽ ڪڏهن کان وٺي ڳالهائڻ ۾ آئي؟

ياد رهي ته اردو ٻولي هندن ۽ مسلمانن جي اها گڏيل زبان آهي، جا مسلمانن جي هندستان ۾ اچڻ بعد سرڪاري ۽ تمدني لاڳاپن سبب اهڙيءَ ريت وجود ۾ آئي، جو اسلامي ٻولين جا هزارين لفظ هندستان جي مختلف ٻولين ۾ گڏجي ويا ۽ هندو توڻي مسلم هندستان جي انهيءَ ٻوليءَ کي سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ لڳا. انهيءَ ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته اردو ٻوليءَ کي موجوده معياري درجي تي پهچڻ ۾ هڪ وڏو عرصو لڳو ۽ مختلف منزلن مان لنگهڻو پيو آهي، ليڪن اردو جي وجود ۾ اچڻ جو سبب، جو مٿي بيان ٿي چڪو آهي، سو سڀني هندن تسليم‌شده آهي. ۽ اها حقيقت بہ اظهر من الشمس آهي ته مسلمان سڀ کان اڳي سنڌ ۾ آيا هئا - هت سنڌن عربي ۽، ان کان پوءِ، فارسي ٻولين جو هندي ٻولين سان گڏجڻ شروع ٿيو هو. تنهنڪري هيءَ هڪ واضح امر آهي ته اردوءَ جي اصلي جاءِ پيدائش سنڌ آهي.

اڄ کان پنجاهه ورهيه اڳ اردو جي ابتدا مغل دربار ڏانهن منسوب ڪئي ويئي هئي. جڏهن مغلن کان پهرئين دؤر جا ڪي ڪتاب مليا، تڏهن ڪن صاحبن چيو ته هيءَ زبان بهمني، عادل شاهي ۽ قطب شاهي درٻارين جي ناهيل آهي. بہ تي آواز گجرات جي باري ۾ بہ بلند ٿيا. تنهن کان پوءِ مشهور فاضل، حافظ محمود شيراني مرحوم، ”پنجاب ۾ اردو“ ڪتاب لکي، هي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته اها ٻولي جهلم ۽ چناب جي وادين ۾ پيدا ٿي ۽ ستلج ۽ راويءَ جي هنج ۾ پلي آهي. شيراني مرحوم جي نظريي جو بنياد ٻولين جي ڪوجنا جي پيٽ واري اصول تي رکيو ويو هو.

سيڪنهن جي کوجنا جو اهو ئي ذريعو هئڻ گهرجي، ليڪن خود شيراني مرحوم هڪ وچ واريءَ منزل ۾ پنهنجي اصلي رستي کان هٽي ويو آهي: جيئن ته مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته مسلمانن جي هندستانين سان مستقل رهڻي ڪهڻي سنڌ ۾ قائم ٿي ۽ هتي جي باهمي تعلقات سبب ٻنهي ٻولين ۾ گڏجڻ جو آغاز ٿيو.

سنڌ جي اسلامي فتح ۽ ان کان پوءِ جي تاريخ کان جيڪي صاحب واقف آهن، تن کي علامه سيد سليمان ندويءَ جي هن قول کي تسليم ڪرڻ ۾ ڪوبه تامل نه هوندو ته هندن ۽ مسلمانن جي گڏيل ٻوليءَ جو پهريون پينگهو سنڌ آهي. مولانا موصوف ١٩٣٣ع ۾ مسلم يونيورسٽي عليگڙهه ۾ ”هندستان ۾ هندستاني“ جي عنوان سان هڪ مقالو پڙهيو هو، جو سندس تقريرن جي مجموعي ”نقوش سليماني“ ۾ ١٩ صفحي کان ٧٧ صفحي تائين شايع ٿي چڪو آهي. انهيءَ ۾ بلڪل صاف طرح تسليم ڪيو ويو آهي ته ”جنهن کي اڄ اسان اردو چوندا آهيون، انهيءَ جو ٻوٽو واديءَ سنڌ ۾ تيار ٿيو هو“ (صفحو ٣١). لسانيات ۽ تاريخ جي تفصيلي بحث کي ڇڏي، اسين مختصر طور ڏيکارڻ گهرون ٿا ته ٻي ۽ ٽين صدي هجريءَ (يعني اٺين ۽ نائين صدي عيسوي) ۾ خلافت اسلاميه سان سنڌ کي نهايت ويجهڙائيءَ جا پختا سياسي، علمي، تجارتي ۽ تمدني لاڳاپا رهيا. ملتان ۽ منصوره (جو شهداد پور، ضلعي نوابشاه جي ويجهو، آباد هو ۽ آزاد عرب رياست جو هڪ بارونق صدر مقام هو) ۾ چوٿين صدي هجريءَ جي پڇاڙيءَ تائين عربي ۽ سنڌي زبان عام طور ڳالهائي وينديون هيون، جنهن جي شهادت اصطخري، ابن حوقل ۽ مسعودي وغيره همعصر مصنفن ڏني آهي. اصطخري جي قول مطابق مڪران جي شهرن ۾ فارسي ۽ مڪرانيءَ جو رواج هو (”مسالڪ الممالڪ“ صفحي ١٧ کان ١٧٨ تائين). چوٿين صدي هجريءَ ۾ اها نئين فارسي، جا عربيءَ جي ٿڃ تي پاڄي وڏي وڏي ٿي، سا ايران کان ترڪستان، خراسان ۽ غزنيءَ ۾ نپجي رهي هئي. انهيءَ عربي آميز فارسيءَ اڳتي هلي اردوءَ جي دائيءَ طور خدمت ڪئي هئي. جڏهن عربن جي حڪومت ۾ زوال آيو، تڏهن سنڌ تي پهريائين غزنوي بادشاهن ۽ ان کان پوءِ غورين جو قبضو ٿيو. سلطان شهاب الدين جي امير ”قباچه“ به سنڌ ۾ آزاد حڪومت قائم ڪئي، مگر سندس حياتيءَ ۾ غوري ترڪن جي هڪ وسيع سلطنت دهليءَ ۾ ٺهي ۽ سنڌ تي به ان جو قبضو ٿي ويو، ليڪن اڳتي هلي، تيموري مغلن جي اچڻ تائين، جڏهن به دهليءَ جي مرڪزي سرڪار ڪمزور ٿيندي هئي، تڏهن به سنڌ جا امراءَ ۽ نواب به خودمختار ٿي ويندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ابتدائي دور ۾ عراق ۽ عرب مان هزارن جي تعداد ۾ عرب خاندان لڏي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا ۽ ديبل کان ملتان تائين هڪ وڏي تعداد ۾ انهن جون فوجي ڇانوڻيون ۽ آباديون پکڙنديون ويون. وري انهن علائقن مان، جيڪي هينئر افغانستان، بلوچستان ۽ سيستان ۾ داخل آهن، تن مان هڪ وڏي تعداد ۾ سپاهين، جابلو باشندن، شهري ۽ ڳوٺاڻن ٽولن جي اچڻ جو هڪ وڏو سلسلو شروع ٿي ويو. ان کان پوءِ وڌيڪ وڏي پيماني تي هڪ ٻي لڏپلاڻ هئي جيڪا تاتارين جي حملي سبب شروع ٿي هئي. هزارين نه بلڪ لکين مسلمانن کي، پنهنجو وطن ڇڏي، سنڌ ۽ ان کان اڳتي هندستاني علائقن ۾ پناه وٺڻي پيئي. انهن اينڌڙن جي ٻولي عام طرح فارسي يا ترڪي هئي، ۽ انهن جي علمي زبان فارسي ٿي ويئي هئي. مسلمانن جي آمد ۽ ڪيترين صدين تائين سنڌ ۾ سندن بود و باش هتي جي تهذيب و تمدن جو رنگ بلڪل بدلائي ڇڏيو هو، ۽ هن ڳالهه ۾ شڪ ۽ شبهو نه آهي ته هتي جي مقامي ٻولين ۾ هزارن جي تعداد ۾ عربي ۽ فارسيءَ جا لفظ ګڏبا ٿي ويا. اهڙيءَ طرح هيءُ به هڪ يقيني امر آهي تہ خود نووارد مسلمان به هتي جا باشندا ٿي ويا ۽ پنهنجن گهرن ۾ هتان جون ٻوليون ڳالهائڻ لڳا. دراصل شمالي هند جي انهيءَ مخلوط ٻوليءَ جو نالو ”اردو“ آهي، جنهن کي هڪ وڏي عرصي کان پوءِ سرڪاري ۽ نثر جي زبان جو مرتبو دهلي ۽ لکنو ۾ نه، بلڪ فورٽ وليم ڪلڪتي ۾ انگريزن ڏنو هو.

هندستاني ٻولين جي هڪ ماهر مسٽر گوري شنڪر اوجها کوجنا ڪري ٻڌايو آهي ته مسلمانن جي آمد وقت گجرات، مارواڙ وغيره ۾، اثر ۽ اوپر پڻ وچ هندستان ۾، هڪ مخلوط پراڪرت ڳالهائي ويندي هئي جنهن جو ”قديم هندي“ جي نالي ۾ ان جي بگڙيل صورت جو وڏو حصو آهي (”نقوش سليماني“ صفحو ٢٤ – ”بحواله وچٿين زماني ۾ هندستاني تهذيب“). انهن پراڻين سنڌي ۽ مغربي هندستان جي ٻولين، اسلامي ٻولين جو سڀ کان پهريون اثر قبوليو. هن ڳالهه ۾ ڪنهن به شڪ جي گنجائش نه آهي ته سنڌ ۽ ملتان ۾ ئي اردو زبان جو ٻج پيو، جيڪو وڌي طاقتور وڻ ٿيو.

تاريخي طور ابتدائي اردو ڳالهائڻ جي ٻولي بنجڻ جو سڀ کان قديم ۽ پهريون ثبوت شيخ فريد الدين شڪرگنج رحه جي اها مختصر گفتگو آهي، جا سندس قريبي زماني جي تذڪره نويس ”سيرالاولياء“ ۽ ٻين تاريخي ڪتابن ذريعي اسان تائين پهتي آهي. خواجه فريد شڪرگنج رحه جي ولادت ٥٦٩هه (٧٤-١١٧٣ع) ۾ ٿي هئي، جڏهن مسلمانن جو قبضو سنڌ ۽ پنجاب کان اڳتي نه وڌيو هو. خواجه صاحب ملتان جي هڪ ڳوٺ ”کوت وال“ ۾ ڄائو هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ملتان ۾ ٿي تعليم و تربيت پرايائين. سنڌ جي شهر آچ جي ”جامع مسجد چاچ“ ۾ سندس قيام ۽ سخت رياضت ۽ مجاهدات جو ذڪر مشهور آهي (”اخبار الاخيار“ صفحو ٥٣ وغيره). خود ملتان شهر، جيئن اهل علم کي معلوم آهي ته، سنڌ جي وڏن شهرن ۾ شامل هو. ملتان کي گهڻي عرصي کان پوءِ پنجاب ۾ شامل ڪيو ويو. حضرت خواجه فريد شڪرگنج رحه جي حياتيءَ جا آخرين ڏينهن بہ ملتان جي پسگردائيءَ ۾ گذريا هئا ۽ آخرڪار ٦٦٤هه (اتڪل ١٢٦٥ع) ۾ انتقال ڪيائين. سندس هڪ بزرگ خليفي شيخ جمال الدين جو هانسي ۾ انتقال ٿيو. انهيءَ بزرگ جي گهر واري، جا ”مادر - مومنان“ معزز لقب سان مشهور هئي، تنهن پنهنجي پٽ کي حضرت خواجه شڪرگنج (رحه) جي خدمت ۾ حاضر ڪيو. حضرت خواجه شڪرگنج (رحه) انهيءَ صاحبزاده (شيخ برهان الدين) جي ننڍيءَ ڄمار جي باوجود کيس خلافت عطا ڪئي. ”مادر - مومنان“ عرض ڪيو تہ: ”حضرت خوجا بالا هي“. تنهن تي حضرت شڪرگنج وراڻيو تہ ”مادر مومنان، پونم کا چاند بهي بالا هوتا هي“.

”جمعات شاهي“، ”تذڪرة الاصفيا“، ”جواهر فريدي“ ۽ انهن کان بعد جي تذڪرن ۾ ٻيا بہ ڪي لفظ ۽ جملا خواجه صاحب جي زباني اهڙيءَ هنديءَ ۾ منقول آهن، جيڪي بلڪل سڌيءَ اردو ٿي ويا. جناب مولوي عبدالحق صاحب مدظله حضرت فريدالدين شڪرگنج جا ڪي نظم ۾ هڪ ”لولي“ بہ سندن تصنيف مان هٿ ڪئي آهي ۽ پنهنجي تصنيف ”اردو کي نشو و نما مين صوفيون کا حصه“ ۾ سندس ڪيترا شعر درج ڪيا آهن. ليڪن نظم بابت اسان جي خيال ۾ هيءَ مختصر گفتگو، جنهن جي درست هجڻ ۾ ڪنهن بہ شڪ جي گنجائش نہ آهي، اردو جي تاريخ ۾ وڏي اهميت رکي ٿي ۽ انهيءَ دعوي جي تصديق ڪري ٿي تہ ڇهين صدي هجري ۾ جڏهن ”دکن“ تہ نهيو، خود گنگا ۽ جمنا جو ميدان اڃا مسلمانن جو وطن نہ ٿيو هو، سنڌ جي مختلف ڀاڱن جي اوچي طبقي جي ماڻهن ۾ اردو ڳالهائڻ ۾ ايندي هئي.

مرحوم فاضل شيراني لکي ٿو تہ ”اردو پنهنجي صرف ۽ نحو ۾ ملتاني ٻوليءَ سان گهڻي قدر ويجهي آهي. ٻنهي ٻولين ۾ اسمن ۽ فعلن جي پڇاڙيءَ ۾ الف ايندو آهي. ٻنهي ٻولين ۾ جمع جو طريقو هڪجهڙو آهي، ايتري قدر جو ٻنهي ٻولين جي جمع جي جملن ۾ هڪجهڙو قاعدو جاري آهي. ٻنهي زبانن جي مذڪر ۽ مؤنث جا قاعدا ۽ مرڪب افعال ۽ توابع هڪجهڙا آهن (”پنجاب مين اردو“، مقدمه).

وري مرحوم پنهنجي ڪوجنا ۾ هن ڳالهه تي زور ڏنو آهي ته انهيءَ زبان جو سرچشمو پنجاب آهي ۽ ڏهين صدي هجري (يعني مغلن جي عهد) ۾ اردو دهليءَ ۽ دوآبي جي زبان بنجي وئي. انهيءَ فاضل جي چوڻ مطابق اها ٻولي اڳتي هاي اردو بڻي. ليڪن انهين صديءَ ۾ چنگيزي مغلن جي قرلت پنجاب کي ته و بالا ڪري ڇڏيو هو ۽ لاهور جو شهر بلڪل تباهه و برباد ٿي ويو هو. اڪبر بادشاهه جي زماني تائين هي شهر سڌري نه سگهيو. ائين معلوم ٿئي ٿو ته مرحوم شيراني سڌي سنئين ڏگ تي هلندي هلندي هڪ طرف مڙي ويو آهي. حالانڪ، زماني جون منزلون طيءَ ڪندي، اسين اڳتي وڌنداسون ته انهيءَ نتيجي تي ٿي پهچنداسون، جو هن مضمون جو عنوان آهي.

لسانيات جي تفصيل ۾ وڃڻ جو وقت نه آهي ليڪن ان جي ڪوجنا جو ٻيو داب هن ريت شروع ٿو ٿئي ته: اسين اردوءَ جي ابتدائي نشو و نما جو زمانو ستين ۽ اٺين صدي هجريءَ کي قرار ڏيون، جڏهن هندستان تي ترڪن جي حڪومت ۽ فارسي زبان جو سرڪار، دربار، تعليمگاهن ۽ خانگاهن ۾ پورو دخل هو. اتر هند جي زبانن ۾ فارسيءَ جي آميزش سان اردو ٻوليءَ جو وجود ۾ اچڻ اهڙي ڳالهه آهي، جنهن کان محدود تحقيق ڪرڻ وارو به انڪار نه ڪندو. انهيءَ زماني ۾ سنڌ جا ڪيترا ئي شهر اسلامي علوم و فنون ۽ صنعت و تجارت جا مرڪز هئا ۽ مغرب کان دهليءَ ڏانهن ويندڙ رستي تي جيڪڏهن هڪ نگاهه وجهنداسون ته اسان کي هيٺيان شهر نظر ايندا: ملتان کان علاوه 'بکر' ۽ 'اچ' وڌيڪ مشهور آهن.

”اخبارالاخبار“ لکيو آهي ته سيد جلال سرخ، جو مخدوم جهانيان جهان گشت جو ڏاڏو هو، سو بخارا کان اڳ بکر آيو ۽ پوءِ اچ ۾ سڪونت اختيار ڪيائين. هي ستين صدي هجريءَ جا بزرگ هئا. حضرت جهانيان جهان گشت رحه جي ولادت ٧٠٧ هجريءَ لکيل آهي. انهيءَ بزرگ گهراڻي سان سلطان فيروز تغلق کي گهري عقيدت هوندي هئي ۽ حضرت جهان گشت ڪيترا دفعا انهيءَ بادشاهه جي درخواست تي دهليءَ ويو هو. ليڪن اسان لاءِ اهو اهم اطلاع ”جمعات شاهي“ (ملفوضات حضرت شاهه عالم رحه) ۾ محفوظ آهي ته هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ سيد راجو قتال رحه جي حق ۾ هي جملا فرمايا هئا ته ”اسان خوجي تسان راجي“. خود حضرت قتال فيروز شاهه تغلق سان اردوءَ ۾ ڳالهايو هو ۽ سندس طبيعت پڇي هئائين ته ”ڪاڪا فيروز چنگائي“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ بزرگ پنهنجي پاڻ جي پوٽي سيد برهان‌الدين کي تعليم و تربيت ڏني هئي، جو اڳتي هلي ”قطب عالم“ جي لقب سان مشهور ٿيو. قطب عالم رحه جي ولادت آچ ۾ ٧٩٠هه ۾ ٿي. پوءِ هو گجرات ۾ وڃي رهيو ۽ اتي ئي انتقال ڪيائين. سندس ڪشف ۽ ڪرامت ۽ گجرات جي حڪمرانن جي ڏانهس عقيدتمنديءَ جا واقعا تاريخ ۾ گهڻائي بيان ٿيل آهن ۽ هنديءَ جا يا انهيءَ اردو جا، جيڪا سنڌ مان آندي هئائين، سندس ڪيترا جملا، گيت ۽ ڏوهيڙا گهڻي قدر مشهور آهن، جن جي بيان ڪرڻ جي هت ڪا ضرورت نہ آهي. ليڪن هن مختصر مقالي ختم ڪرڻ کان اڳ اٺين صديءَ جي هڪ واقعي کي بيان ڪرڻ گهرون ٿا، جو اسان جي نزديڪ انهيءَ ڳالهہ جو پتو ڏئي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ بہ سنڌ ۾ اردو عام هئي. اهو واقعو هن ريت آهي تہ: ٧٥١هه ۾ سلطان محمد تغلق سومرن جي گاديءَ جي هنڌ ٺٽي تي فوج ڪشي ڪئي، ليڪن انهيءَ زماني ۾ هو بيمار ٿي مري ويو. ڏهن ورهين بعد وري فيروز تغلق انهيءَ شهر تي چڙهائي ڪئي، مگر رسد نہ ملڻ سبب کيس ناڪام ٿي موٽڻو پيو. ”تاريخ فيروز شاهي“ ۾ شمس سراج عفيف صفحي ٣٣١ تي لکيو آهي تہ انهيءَ وقت ٺٽي جا باشندا گهڻو خوش هئا ۽ انهن هڪ تڪ‌بندي ڪئي هئي ”برڪت شيخ پٿها ـ ايڪ موا ايڪ هٽا“. پڇاڙيءَ واري لفظ ۾ ڪجهہ شڪ آهي ۽ ممڪن آهي تہ ڪلڪتي جي ڇاپي انهيءَ کي ”تها“ لکيو آهي. پروفيسر هوڙي والا انهيءَ کي ”بهڪا“ پڙهيو آهي. آءٌ انهيءَ کي ”هٽا“ يا ”نهٽا“ خيال ڪريان ٿو. شيخ حسين عرف پير پٺو سنڌ جي مشهور ولين مان آهي. ”تحفة الڪرام“ واري سندس ولادت ٥٦٠هه ۽ وفات ٦٠٦هه لکي آهي. هيءُ بزرگ ٺٽي جي نزديڪ سنڌ ۾ گهڻو مشهور آهي. شهر کان ٿورڙي مفاصلي تي سندس مزار عام و خاص جي زيارتگاه آهي. مطلب تہ مٿيون بيان ڪيل پهاڪو، جو معتبر ۽ مستند تاريخن مان نقل ڪيو ويو آهي، سو نہ فقط پراڻيءَ اردو جو نمونو پيش ڪري ٿو، بلڪ ان مان چٽيءَ طرح اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو تہ انهيءَ زماني ۾ ڏکڻ اولهہ ۾ سنڌ جي عام زبان ڪهڙي هئي.

سنڌ جا اردو شاعر

اردو زبان جي پيدائش ۾ سنڌ جو جيڪو مقدم ۽ معظم حصو آهي، تنهن جو هڪ اجمالي احوال اڳ پيش ڪيو ويو آهي. هينئر اسان انهن دؤرن تي هڪ نگاهہ وجهون ٿا، جڏهن اردو شعر ۽ شاعريءَ جي زبان بڻجي رهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئي. جيتوڻيڪ حضرت امير خسرو وغيره جا ڪي متفرق اشعار منقول آهن، جي ابتدائي زبان ۾ عربي بحرن ۾ چيا ويا هئا ۽ خود حضرت فريدالدين شڪر گنج رحه جو ڪلام به ملي ويو آهي جنهن جو اسان مٿي ذڪر ڪري چڪا آهيون، تاهم جيتري قدر اڃا تحقيق جي رسائي ٿي آهي اوتري قدر قديم اردو ۾ باقاعده شاعريءَ جو آغاز قطب شاهي دربار ۾ ٿيو. قلي قطب شاه (٩٨٨هه تا ١٠٢٠هه) پهريون شاعر هو، جنهن جو ڪلام مختلف صنفن ۾ دکني اردو ۾ اسان تائين پهتو آهي - توهان کي شايد هي پڙهي تعجب ۽ حيرت ٿيندي ته انهيءَ زماني ۾ اسان کي سنڌ ۾ هڪ مقبول عام اردو شاعر جو پتو ملي ٿو. انهيءَ شاعر جو نالو مير محمد فاضل بکري هو، جيڪو صاحب "تاريخ معصومي" جي مصنف مير معصوم بکريءَ جو ننڍو ڀاءُ هو ۽ هنديءَ ۾ فصيح ۽ بليغ شعر چوندو هو، جيڪو گهڻي قدر مقبول عام هو، ليڪن افسوس جو سندس ڪلام ڪٿي به ڪونه مليو. "ذخيرة الخوانين" ۾ لکيل آهي:

"شعر بزبان هندي از قسم كافي بكمال فصاحت ميگفت و قبوليت داشت" ("ذخيرة الخوانين" قلمي - مصنف شيخ فريد بکري).

دکني شاعرن کان سواءِ شمالي هند جي ٻين شاعرن جو ٻارهين صدي هجري (سترهين صدي عيسوي) تائين ڪو ديوان يا ڪلام جو مجموعو اردوءَ ۾ نٿو ملي. البته انهيءَ صدي جي پڇاڙيءَ ۽ ٻارهين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ "ولي" گجراتيءَ جي ڪلام جو غلغلو بلند ٿيو ۽ دهلي ۾ "ابرو"، "مضمون" ۽ "حاتم" وغيره جو دؤر آيو، جنهن کي موجوده اردو زبان جي شاعريءَ جو پهريون دور قرار ڏنو ويو آهي. هينئر اسان توهان کي ٻڌايون ٿا ته جڏهن اردو پنهنجي ترقيءَ جي روشن تاريخي منزلن ۾ داخل ٿي ۽ شاعريءَ جي ذريعي "ريخته" يا "اردو" جي نالي هڪ جدا زبان بڻي، تڏهن به سنڌ جا (اردو) شاعر هندستان جي سخنورن سان نه فقط هممعصريءَ جي دعوي ڪندا هئا، بلڪ همچشميءَ جا به دعويدار هئا ۽ اردو ادب جي خدمت برابر انجام ڏيندا ٿي آيا. اها ڳالهه هن دعوي جو چٽو ثبوت آهي ته سنڌ جي اردو شاعرن کي سندن ناهيل ۽ نپايل زبان سان دلچسپي ۽ دلي لڳاءُ هو.

جهڙيءَ طرح اردو شاعريءَ جا دؤر متعين ڪيا ويا آهن، تهڙيءَ طرح آءٌ به سنڌ جي (اردو) شاعرن کي ٽن دؤرن ۾ ورهايان ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهريون دور: ١٧٠٠ع/١١١٢ھ کان وٺي ١٧٤٧ع/١١٦٠ تائين. ٻيو دور: ١٧٤٧ع/١١٦٠ھ، کان وٺي ١٨٤٣ع/١٢٥٩ھ، تائين. ٽيون دور: ١٨٤٣ع/١٢٥٩ھ، کان وٺي ١٩٠٠ع/١٣١٨ھ، تائين. اهي دور زبان جي تدريجي ترقيءَ تي مبني نه آهن بلڪ ملڪي حڪومت جي اعتبار سان انهن کي تقسيم ڪيو ويو آهي.

پهريون دور: ١٧٠٠ع/١١١٢ھ، کان ١٧٤٧ع/١١٦٠ھ، تائين.

توهان کي معلوم آهي ته هندستان ۾ اردو شاعريءَ جو اهو ابتدائي دور سمجهيو ويندو آهي. اردو جو پهريون صاحب ديوان شاعر ”ولي“ گجراتي انهيءَ دور ۾ شهرت حاصل ڪري ٿو. دهليءَ جا اهي مشهور شاعر، جي فارسي شاعريءَ سان گڏوگڏ ”ولي“ گجراتيءَ جي طرز تي اردو ۾ شعر چوڻ شروع ڪيو هو، سي هيٺيان هئا:

”ابرو“ ١٧٤٧ع مطابق ١١١٩ھ، ”مضمون“ ١٧٤٥ع، ”ناجي“ ١٧٥٤ع مظهرجان جانان ١٧٨١ع، ۽ ”حاتم“ ١٧٨١ع. اهو دور مغليہ حڪومت جي انحطاط ۽ تنزل جو هو، تنهن هوندي بہ سنڌ لاءِ دهليءَ کان گورنر مقرر ٿيندو هو. تاهم پڇاڙيءَ ۾ هڪ خالص سنڌي نسل خاندان حڪومت تي قابض ٿيو ۽ اهو خاندان ڪلهوڙه خاندان هو، جنهن جا بہ حڪمران انهيءَ دور ۾ ٿيا:

(١) يارمحمد خان ١٧٠٠ع/١١١٢ھ، کان وٺي ١٧١٨ع/١١٣١ھ، تائين ۽

(٢) نورمحمد خان ١٧١٨ع/١١٣١ھ، کان وٺي ١٧٤٧ع/١١٦٠ھ، تائين.

انهيءَ خاندان جي پنهنجي زبان سرائڪي هئي، جنهن‌جي طرز گفتگو ۽ الفاظ اردوءَ سان ملن ٿا. درباري زبان فارسي هئي ۽ هتي سوين فارسيءَ جا شاعر موجود هئا. انهيءَ دور ۾ ڪيترا بلند پايه ڪتاب فارسي زبان ۾ لکيا ويا.

خداآباد، بکر، بوبڪ، روهڙي، سيوهڻ ۽ ٺٽو انهيءَ وقت اسلامي علمن جا مرڪز سمجهيا ويندا هئا. انهيءَ زماني ۾ نادرشاه هندستان ويندي هتي آيو ۽ ايران موٽندي بہ سنڌ مان ويو.

ايران جا وڏا وڏا شاعر جهڙوڪ مرزا صائب، شيخ علي‌حزين ۽ واله داغستاني وغيره انهيءَ زماني ۾ هتي آيا ۽ مهينن جا مهينا سنڌ جي علمي محفلن ۾ شريڪ ٿيندا رهيا.

هندستان مان بہ انهيءَ زماني ۾ بلگرامي سادات وقائع نويسيءَ جي سلسلي ۾ سنڌ ۾ آيا هئا. مير عبدالجليل بلگرامي، سيد محمد اشرف، سيد ڪرم‌الله، سيد محمد نوح، سيد محمد بلگرامي ۽ سيد غلام‌علي آزاد— اهي بزرگ پنهنجي زماني جا وڏا عالم ۽ فارسي شاعريءَ ۾ يگانهءِ روزگار هئا. مير عبدالجليل ۽ غلام‌علي آزاد جا اردو اشعار بہ ملن ٿا. سنڌ ۾ انهن جو

زمانو ۾ ١٧ع/١١٦ ھ. کان وٺي ١٧٣٢ع/١١٤٥ھ تائين آھي. مغل گورنرن جي سڀبان ھندستان کان سنڌ ۾ ڪي ماڻھو اھڙا بہ آيا، جي اردوءَ ۾ شعر چوندا ھئا. جيئن تہ سيد محمود صابري رضوي استرآبادي، جو دھليءَ ۾ ڄائو ھو، سو ١١٤٠ھ مطابق ١٧٢٧ع ۾ ٺٽي ۾ آيو ۽ مستقل طور تي اچي رھيو. ”مقالات الشعرا“ واري لکيو آھي تہ: ”بزبان ھندي و فارسي ديوانھا متعدد در مرثيہ و بعضي درغزليات و مناقب درست کرده.“

محمد سعيد راھب، گواليار جو ھو، نواب سيف الله خان جي زماني (١٧٢٤-١٧٣٠ع/١١٣٧-١١٤٣ھ) ۾ ٺٽي ۾ آيو. ھيءَ صاحب بہ مير عليشير ’قانع‘ جي قول مطابق: ”شعر ھندي بسيار ميگفت و خوب مي گفت.“

مير جعفرعلي ”بي نوا“ ھندستان مان مھابت خان ڪاظم جي زماني (١٧١٩ع/١١٣٢ھ - ١٧٢٢ع/١١٣٥ھ) ۾ ٺٽي ۾ آيو. غالباً اِھو اُھو ”بي‌نوا“ آھي، جنھن جا بہ شعر اردو جي تذڪرن ۾ ملن ٿا، جن مان ھڪ جو مقطع ھي آھي:-

بي نوا ھون زکوات حسن کي دے، او ميان مال‌دار کسي صورت

سيد فضائل علي خان ”بي‌قيد“: ڦھرپائين عمدت الملڪ نواب امير خان جي نائبيءَ ۾ ٺٽي ۾ آيو ھو، ليڪن پوءِ پاڻ صوبيدار ٿي پھتو ۽ ھتي ئي رھي پيو - اردو جو سٺو شاعر ھو- سندس مثنويءَ جا اشعار مير حسن ۽ علي ابراھيم خان پنھنجي تذڪرن ۾ نقل ڪيا آھن.

محسن‌الدين شيرازي: سورت مان ٿيندو سنڌ ۾ آيو ۽ مير عليشير ’قانع‘ مصنف مقالات‌الشعرا سان سندس ملاقات ٿي، جنھن بابت ھو لکي ٿو تہ:

”اگرچہ ولايت زا بود اما ھندي فصيح ياد داشت“.

عمادالملڪ نواب غازي‌الدين خان فيروز جنگ: ھيءُ اھو بزرگ ھو، جو سترھن سالن جي ڄمار ۾ وزارت عظميٰ جي عھدي تي پھتو. دھليءَ جو عربڪ ڪاليج سندس نالي تي يادگار آھي. ھي صاحب ١٧٨٠ع/١١٩٥ھ ۾، ”گلزار ابراھيم“ جي اطلاع مطابق، سنڌ ۾ آيو ھو ۽ فارسيءَ سان گڏوگڏ اردوءَ ۾ بہ شعر چوندو ھو.

اھي سمورا شاعر ھندستان کان سنڌ ۾ آيا ھئا ۽ انھن جي آمدرفت سببان ھتي جي شاعرن ۾ اردو شاعريءَ جو ذوق وڌيو، ۽ ھتي جي فارسي‌گو شاعرن فارسيءَ سان گڏوگڏ اردوءَ ۾ بہ شعر چوڻ شروع ڪيو.

سنڌواسي اردو شاعر جيڪي انھيءَ دور ۾ ملن ٿا، سي ھي آھن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيخ ورو يا ورد: سنڌ جي اردو شاعرن ۾ متقدم آهي. ٺٽي جي منصبدارن جي قبيلي سان سنڌس تعلق هو. "مقالات الشعرا" وارو لکي ٿو ته:

"جوانے صاف طبيعت بود".

مشهور آهي ته ٺٽي جي قاضيءَ جي هجو ۾ شعر چوندو هو ۽ پڇاڙيءَ ۾ ڪنهن قتل جي الزام ۾ شايد انهيءَ ساڳئي قاضيءَ جي فتوا سان ڦاسيءَ جي سزا مليس. اهو واقعو نواب سيف الله خان جي زماني (١٧٣٠ع/١١٤٢-١٧٦١ع/١١٧٣ه) جو آهي. "مقالات الشعرا" ۾ سندس هيٺيون شعر ڏنل آهي ۽ اهو قاضي شهر جي هجو ۾ چيل آهي: ليڪن انهيءَ زماني جي معيار سان ڏسبو ته بلڪل صاف ۽ شسته اردو جي شهادت ڏئي ٿو: چوي ٿو ته:

الا يـا ايها المفتي شـده ريش تـــو جـنـگلها
اکهائيون بال يک يک کر بناؤن خوب کمبلها

"جنگل" ۽ "ڪمبل" جو قافيو خوب آندو اٿس. هي شاعر "ولي" گجراتي جي زماني جو ۽ آبرو، مضمون، ناجي، سراج، مرزا مظهر ۽ حاتم کان به اڳ جو آهي.

عبدالسبحان فائز ٺٽوي: هيءُ به صاحب انهيءَ زماني (١٧٢٤ع/١١٣٧ه/١٧٣٠ع/١١٤٣ه) جو هڪ مشهور شاعر آهي. "مقالات الشعرا" جي مصنف لکيو آهي ته سندس فارسي شاعري ته ظرافت ۽ بذله سنجيءَ سببان شعريت کان خالي هئي، ليڪن "ايهام هندي خوب مي نويسد" ۽ "هندي و پارسي خوب گفته و اثر آن در منقبت ۽ مرثيه واقع".

سيد حيدرالدين ڪامل المتوفي ١٧٥٠ع/١١٦٤ه، مير رضي الدين احمد فدائي المتوفي ١٧٠٨ع/١١٢٠ه جو فرزند هو. "مقالات الشعراء" جو مصنف سندس تعريف ۾ رطب اللسان آهي ته: "فار-ي، سنڌي ۽ هندي ٻوليءَ تي پوري مهارت رکندو هو ۽ انهن ٽنهي ٻولين ۾ شعر چوندو هو." وڌيڪ لکي ٿـو ته:

"در ايهام هندی بے مثل و دهره و گيت و نکات
غريـــب وضعات عجيب و ساٸر اقسام زبن سان
بسيار بزبانها است".

هن پنهنجا ديوان پنهنجي خاص شاگرد ميان محمد پناه "رجا" کي ترتيب ڏيڻ لاءِ ڏنا هئا. نه معلوم اهي ديوان ڪيڏانهن ويا ۽ انهن کي ڇا ٿيو؟ هينئر سندس فقط ڪي ٿورڙا شعر اسان کي ملن ٿا، جيڪي "مقالات الشعرا" جي ذريعي محفوظ رهجي ويا آهن. "مقالات الشعراء" واري لکيو آهي ته:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”هر چند اشعار هندي ايشان ِ عالمگير است اما فقير آنچه ياد دارد مي نويسد“.

سندس چند شعر هتي پيش ڪجن ٿا:

لبون دلبر کے میرے قتل کا بیڑا اٹھایا ہے
خدایا خون سون میرے تو اس کون سرخرو کرنا

—

چاک ناموس کا ہے سینہ میں
نام کا زخم ہے نگینہ میں

—

خال رخسار کا اچنبا ہے،
گال کے کھیت میں اگا ہے تل

—

سویا پڑا ہے کیا اے نازک بدن اکیلا
خون جوش دے ٹپکتا جا من اسے اٹھا دیکھ

—

عشق اب ڈھول ہے زلیخا کا
اس سون آگے ہے چاہ میں یوسف

—

گل گل پگل پگل کے محبت کی راہ میں
پانی ہوئی زلیخا یوسف کی چاہ میں

—

دوست بخشے گا دوست سب کی سب
گرچہ عاصی ہوں اس کا عاصی ہوں

—

کہ دیا جس کی داغ چھاتی ہي
اسکی مرہم کی بات بھاتی ہے

اهي شعر انهيءَ دور جي ’الهام گو‘ دهلوي شاعرن کان ڪنهن به طرح گهٽ نه آهن. سنڌ ۾ اردو شاعريءَ جي مقبوليت ڏسي، هن ڳالهه جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته هن علائقي نه فقط اردو کي پيدا ڪيو آهي، پر هزار سالن کان پوءِ به آهو اردوءَ جي واڌاري ۽ ترقيءَ ۾ حصيدار بڻيو رهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم محمد معين بيراڳي، المتوفي ١٧٤٨ع- ١١٦١هه،
سمورن معقول ۽ منقول علوم ۾ جامع ۽ فاضل هو. هن بزرگ عربيءَ ۾ ڪيترا بيش بها ڪتاب لکيا آهن، جن مان ”دراسات اللبيب“ عربيءَ جي ڪتابن ۾ هڪ بلند پايه ڪتاب آهي.

هندستان سان سندس تعلقات گهرا هئا. هن بزرگ شاه ولي الله جي مدرسي ۾ تعليم پرائي هئي. مير سعدالله سورتيءَ سان، جو مير عبدالوالي ”عزلت“ جو والد هو، نهايت گهرا تعلقات هئس. فارسيءَ جو هڪ وڏو شاعر هو. سندس تخلص هو ”تسليم“، ۽ هنديءَ ۾ ”بيراڳي“ تخلص لکندو هو. مخدوم محمد معين جو ديوان بلڪل مفقود ٿي ويو آهي، نه ته معلوم ٿئي ها ته سندس ڪلام ڪيتري قدر شاندار هو.

مير حفيظ الدين علي (المتوفي ١٧٦٠ع – ١١٨١هه) ميرحافظالدين جو صاحبزادو ۽ مير حيدرالدين ”ڪامل“ جو پاڻيٽيو هو. علوم و فنون ۾ پنهنجي چاچي وانگر قابل هو. مير علي شير ’قانع‘ لکي ٿو ته ”هو پنهنجي چاچي جي سمورن ڪمالن جو حامل هو. عالي طبع جو مالڪ هو. هندي شاعريءَ ۾ خسرو جو ثاني هو. جن خيالن ۽ معنائن کي پنهنجن ڏوهيڙن، بيتن ۽ ڪويتائن ۾ ظاهر ڪيو اٿس، اهو سندس ئي حصو آهي. فارسي ڪلام جي مقابلي ۾ سندس هندي ڪلام گهڻو آهي.“ سندس ڪلام جي خوبيءَ جي باري ۾ هي لفظ لکي ٿو ته:

”ايهام ڪه از دو، سه و چهار و پنج معني هرگاهي گاهي
تجاوز دارد.“

سندس ڪلام جو نمونو هي آهي:

اچار هوا کهٽا پاپڙ هوئے مڇهي سرڪا بنا توا ڪي سوي سلوني اڇهي

هن هڪ ئي بيت مان ظاهر آهي ته هيءَ ”ايهام گوئي“ جي صنعت سان گڏ شاعريءَ جي حيرت انگيز ذهانت ۽ زبان تي پوري قدرت رکي ٿو. هن شاعر هڪ ئي بيت ۾ آچار، کٽاڻ، پاپڙ، مڇي، سرڪو، توو، سوي (سيوين جو واحد) ۽ سلوڻي جي اڻ ڪاڏن جا موزون لفظ گڏ ڪيا اٿس. اسان کي اها اميد ناهي ته لکنو جي ”ضلع جگت“ جا استاد شاعر، هڪ شعر ۾ ايترا لازمات آڻي سگهن. پراڻو ۽ پهريون دور هن بزرگ تي پورو ٿئي ٿو. هي اهو دور آهي جنهن ۾ اسان جو قومي شاعر شاه عبداللطيف رحه موجود هو ۽ سنڌ کي پنهنجي سنڌي ڪلام سان مست ۽ بيخود بنائي رهيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاه عبداللطيف اگرچ سنڌي زبان جو ڀرپور شاعر نہ هو، تاهم هو ٽيون شاعر هو، جن جو ڪلام محفوظ رهيو. بيشڪ سنڌس شاعري ڀرڻين دؤر جي شاعري آهي. ۽ هيءَ ٻئي هڪ وڏي ڳالهہ آهي جو انهيءَ دؤر ۾ بہ اردو جا ٿورا با ڪمال شاعر موجود هئا.

ڀيو دور (١٧٤٧ع – ١١٦٠هہ کان ١٨٤٣ع – ١٢٥٩هہ تائين): انهيءَ دؤر کي ٻن حڪومتن سان واسطو پيو ٿو، يعني ڪلهوڙن جو خاندان ۽ ٽالپرن جي حڪومت.

مياں نورمحمد خان جهڙي زبردست ۽ عالي همت حاڪم، نادر شاه جي ڏنّ کان پنهنجي ملڪ کي آزاد ڪرايو هو ۽ ان سان گڏ مغلن جا گورنر بہ اچڻ بند ٿي ويا، جو تہ مغليہ سلطنت "بادشاهي شاهہ عالم از دلي تا پالم" جي حد تائين وڃي رهي هئي. چنانچہ بنا ڪنهن شرڪت جي سنڌ جي حڪومت ميان نورمحمد خان جي هٿ هيٺ اچي ويئي. ميان نورمحمد جي وفات ١٧٤٧ع ۾ ٿي.

انهيءَ کان پوءِ مراد ياب ١٧٤٧ع – ١١٦٠هہ کان ١٧٥٥ع – ١١٦٩هہ تائين حڪومت ڪئي، جنهن کان پوءِ هيٺينءَ ريت بادشاه ٿيا:

غلامشاه ١٧٥٥ع – ١١٦٩هہ کان ١٧٧٢ع – ١١٨٦هہ تائين؛ سرفراز ١٧٧٢ع – ١١٨٦هہ کان ١٧٧٥ع – ١١٨٩هہ تائين؛ غلامنبي ١٧٧٥ع – ١١٨٩هہ کان ١٧٧٧ع – ١١٩١هہ تائين؛ ۽ عبدالنبي ١٧٧٧ع – ١١٩١هہ کان ١٧٨٢ع – ١١٩٧هہ تائين.

انهيءَ آخري حڪمران سان ٽالپرن جو، جيڪي انهن جا ڀرين حامي هئا، ڪنهن ڳالهہ تي تڪرار ٿي پيو، جنهن هالاڻيءَ جي ميدان ۾ جنگ جي صورت اختيار ڪئي.

ڪلهوڙن شڪست کاڌي ۽ ٽالپر فتحياب ٿيا. ٽالپرن جي حڪومت جو بنياد حيدرآباد سنڌ ۾ ١٧٨٢ع – ١١٩٧هہ کان ١٨٤٣ع – ١٢٥٩هہ تائين قائم رهيو. انهيءَ خاندان جا حڪمران هن طرح ٿيا:

مير فتح علي خان ١٧٨٢ع – ١١٩٧هہ کان ١٨٠٢ع – ١٢١٧هہ تائين، مير غلامعلي خان ١٨٠٢ع – ١٢١٧هہ کان ١٨١١ع – ١٢٢٧هہ تائين. مير ڪرم علي خان ١٨١٢ع – ١٢٢٧هہ کان ١٨٢٨ع – ١٢٤٤هہ تائين. مير مراد علي خان ١٨٢٨ع – ١٢٤٤هہ کان ١٨٣٣ع – ١٢٤٩هہ تائين. مير نور محمد خان ١٨٣٣ع – ١٢٤٩هہ کان ١٨٤١ع – ١٢٥٧هہ تائين. مير نصير خان ١٨٤١ع – ١٢٥٧هہ کان ١٨٤٣ع – ١٢٥٩هہ تائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽالپر حڪمران علم ۽ ادب جا سرپرست رهيا. ٽالپرن جي دربار ۾ رات ڏينهن فارسي شعر و شاعريءَ جو مشغلو رهندو هو. ٽالپرن جي زماني ۾ ڪيترا معياري ڪتاب لکيا ويا. ٽالپر مير پاڻ به نثر ۽ نظم جا ماهر هوندا هئا. ٽالپرن جي زماني ۾ اردو شاعر گهٽا ئي پيدا ٿيا، ليڪن زماني جي ڦير گهير ۾ اردو ادب بچي نه سگهيو، البته فارسيءَ جا ڪتاب محفوظ آهن.

مان انهيءَ دور جي سنڌي نسل شاعرن جو احوال بيان ڪرڻ کان اڳ هي ضروري محسوس ڪريان ٿو ته قارئين ڪرام جو ڌيان ٿوريءَ دير لاءِ هندستان ڏانهن ڇڪايان، ته سنڌن ذهن تي اها حقيقت روشن رهي ته انهيءَ دور ۾ دهليءَ ۽ لکنوءَ ۾ ڪهڙا ڪهڙا ممتاز شاعر هئا. توهان کي معلوم هئڻ گهرجي ته مان ان دور تاريخ کي هڪ صديءَ جي ڊگهيءَ مدت تي ڦهلايو آهي. انهيءَ هڪ صديءَ ۾ اردو شاعريءَ جا هي استاد هئا:

سودا ١٧١٣ع – ١١٢٥هه کان ١٧٨٠ع – ١١٩٥هه تائين. درد ١٧١٩ع – ١١٢٣هه کان ١٧٨٥ع – ١١٩٩هه تائين. مير حسن ١٧٣٦ع – ١١٤٩هه کان ١٧٨٦ع – ١٢٠١هه تائين. مير تقي ١٧٢٤ع – ١١٣٧هه کان ١٨١٠ع – ١٢٥١هه تائين. جرات .... ١٨١٠ع – ١٢٢٥هه. انشا .... ١٨١٧ع – ١٢٣٣هه. مصحفي ١٧٥٠ع – ١١٦٤هه کان ١٨٢٤ع – ١٢٤٠هه تائين. نظير اڪبرآبادي ١٧٤٠ع – ١١٥٣هه کان ١٨٣٠ع – ١٢٤٦هه تائين. رنگين ١٧٥٦ع – ١١٧٠هه کان ١٨٣٤ع – ١١٥١هه تائين. ۽ نصير .... ١٨٣٨ع – ١٢٥٤هه.

هيٺئر آءٌ توهان سان سنڌ جي اردو شاعرن جو تعارف ٿو ڪرايان. سنڌ جا انهيءَ دور جا اردو شاعر هندستان جي استاد شاعرن جو مقابلو ته نٿا ڪري سگهن، ليڪن اسان سنڌن بلند همتن ۽ ارادن کي ساراهڻ کان به رهي نٿا سگهون. سنڌ جهڙي ڏورانهين علائقي ۾ جڏهن ته هن علائقي جو سياسي تعلق دهليءَ کان ڇڇي ويو هو، اردوءَ جي خدمت کان غفلت ڪيل ڪانه هئي.

مير علي شير قانع (١٧٢٧ع – ١١٤٠هه کان ١٧٨٨ع – ١٢٠٣هه تائين): هيءَ اها شخصيت آهي، جنهن جي ”مقالات الشعرا“ کان اسان مدد وٺي رهيا آهيون. ”تحفة الڪرام“، سنڌ جي تاريخ ۾ سنڌس بينظير ڪتاب آهي. فارسي نظم ۾ به سنڌس ڪئين ڪتاب آهن. هو فارسيءَ جو اعلي درجي جو شاعر ۽ اديب هو ۽ اردوءَ ۾ به شعر چوندو هو. هو مير حيدرالدين ڪامل جو شاگرد هو. ”مقالات الشعرا“ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

”فقير نيز در حضور آن استاد کامل گاهي فکر هندي
مي کرد.“

فارسيءَ جو نکو شاعر هو. فارسي شاعريءَ جو ڪوبه اهڙو قسم نه آهي جنهن ۾ سندس شعر نه هجن. سندس اندازي مطابق هن جا هڪ لک شعر هوندا. ظاهر آهي ته اهڙي وڏي شاعر ضرور اردوءَ ۾ به شعر چيا هوندا، ليڪن افسوس جو سندس اشعار زماني جي خرد برد کان بچي نه سگهيا، البته هڪ ٻه شعر پنهنجا ”مقالات“ ۾ درج ڪيا اٿس. ليڪن اڄوڪيءَ جي ڪاڄي وچن سببان اهي شعر صاف نٿا پڙهي سگهجن. ١٧٨٨ع مطابق ١٢٠٣ھ ۾ وفات ڪيائين.

منشي پرسرام مشتري ٺٽوي: هي فارسيءَ جو مشهور شاعر هو ۽ مير علي شير ’قانع‘ جو شاگرد هو. اردوءَ ۾ به شاعري ڪندو هو. فارسيءَ ۾ ”مشتري“ ۽ اردوءَ ۾ ”بيربل“ تخلص ڪتب آڻيندو هو. اردوءَ ۾ سندس استاد مير محمود ’صابر‘ رضوي هو. منشي پرسرام جي ديوان جو پهريون بيت هن ريت آهي ته:

الاهي مد بسم‌الله کن کلک بيانم را،
سر ديباچهء توحيد گردان داستانم را.

جنهن وقت ”مقالات الشعرا“ لکيو ويو ٿي (١٧٦٠ع مطابق ١١٧٤ھ)، انهيءَ وقت منشي پرسرام بلڪل نوجوان هو.

سيد ثابت علي شاه سيوهڻ وارو (المتوفي: ١٨١٠ع ١٢٢٥ھ):

سنڌ ۾ مرثيه‌گوئيءَ ۾ ڪيس اهو ئي مرتبو حاصل آهي، جو هندستان ۾ مير انيس ۽ مرزا دبير کي هو. سنڌي زبان ۾ سندس بيشمار مرثيا آهن، جن جا ڇپيل مجموعا موجود آهن. هن ٽالپرن جي ڏينهن ۾ گهڻي شهرت حاصل ڪئي. ”فريئر نامه“ جو مصنف مير يارمحمد بن مير مرادعلي لکي ٿو ته:

در عهدش (مير کرم‌علي خان) دو آدمي عروج کردند ـ ازانها (يکي پير محمد راشد) دوم ثابت‌علي نام شاعر، اگرچه مذهبش قرامطه بود، ليکن شاعر در زبان سندهي بينظير بود ـ در مرثيانش که در ماتم‌داري حضرت امامين کرامين خوب مرغوب گفته است و تا اليوم در ايام محرم‌الحرام که مرثيات مي خوانند من تصنيفات او است.“ (تکميل ١٨٠٧ع مطابق ١٢٢٤ھ)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد ثابت علي شاه سيوهڻ جو باڪمال شاعر ۽ عديم النظير تاريخ گو مخدوم نورالحق مشتاقي ۽ ميان غلام علي 'مداح' ٺٽويءَ جو شاگرد هو. سيد ثابت علي شاه جو ڪلام ڇپيل آهي، ليڪن سندس ڪلام جو ڪو نسخو راقم الحروف وٽ موجود ناهي، تنهنڪري ڪلام جي نموني پيش ڪرڻ کان معذور آهيان. سيد ثابت علي شاه جي وفات ١٨١٠ع مطابق ١٢٢٥ه ۾ ٿي هئي ۽ ١٧٠٤ع مطابق ١١٥٣ه ۾ ڄائو هو.

شاهو بن روحل فقير: خيرپور ميرس کان چند ميان جي مفاصلي تي هڪ مشهور صوفي خاندان جي خانقاه آهي. اهو صوفي شاعر انهيءَ خانقاه جي باني ميان روحل فقير جو صاحبزادو هو. سنڌي ۽ ملتاني (سرائڪي) سان گڏ اردوءَ ۾ شعر چيو اٿس. هڪ شعر هن ريت آهي:

"ڪيا مجهه سون هوئي خطا ڪه سجن بولتا نهين،
ڪس بيدرد سون مــلا رے سجن بولتا نهين".

سچل سرمست (١٧٣٩ع-١١٥٢ه کان ١٨٢٩ع-١٢٤٣ه، تائين): هي سنڌ جو اهو مشهور سنڌي زبان جو صوفي شاعر آهي، جنهن جا مٺا نغما اڄ تائين سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ ۾ پڙلاءُ ڪري رهيا آهن. خيرپور ميرس جي رياست ۾ درازن نالي هڪ بستي آهي؛ هي بزرگ اتي جو رهندڙ هو. سندس اردوءَ جا چند بيت نموني طور هيٺ ڏجن ٿا:

"ســارا خيال تيرا مجهه پر گناه ڪيا هے
تــم هــي گواه رهنا ديگر گواه ڪيا هے

سنون رے آج سر ميرے برہ باران آيا هے
ڪرم ڪر ڪه صرف اوپر ابر نسيان آيا هے

پتهر هے ايسي زندگي بےعشق هے شرمندگي
جسڪو سجن ڪا درد هے رويت اس ڪي زرد هے

سيد ضياءالدين ضياء ٺٽوي: هيءُ بزرگ مشهور شيرازي خاندان مان هو. هن جو مورث اعليٰ سيد محمد حسين المعروفي ١٤٨٧ع مطابق ٨٩٣ه، سومرن جي دوَر حڪومت ۾ ٺٽي ۾ اچي آباد ٿيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيٺئين ٻہ اهو خاندان سادات شيرازيءَ جي نالي سان ٺٽي ۾ آباد آهي.
سيد ضياءالدين 'ضيا' فارسيءَ سان گڏوگڏ اردوءَ جو ديوان مرتب ڪيو ۽
ان جي ديباچي ۾ لکي ٿو تہ:

"فقير اضعف العباد ضياءالدين المتخلص بہ "ضيا" ولد
سيد عزت الله الشيرازي ساڪن بلده ٺٽہ از ديوان غزليات
در زبان فارسي و قصائد و مناقب بسيار کہ هنوز او را
ترتيب ديوان نداده و يک مثنوي عشقيہ "هير و رانجها"
تصنيف کرده در حضور گردانيده بود. بالفعل ديوان
بزبان هندي تصنيف نموده".

سيد صاحب جو اهو ديوان، مير ٺارو خان ٽالپر (١٢٨٤ع - ١١٩٩هہ
کان ١٨٢٩ع - ١٢٤٥هہ) جي نالي تي منسوب آهي، جنهن مان پتو پوي
ٿو تہ ميرپورخاص جو ٽالپر حاڪم اردوءَ سان ذاتي دلچسپي رکندو هو.
سيد صاحب جو اردو ديوان ۾ غزل، مستزاد، ترجيع بند، قصيدا، مخمس ۽
مسدس وغيره مختلف اصناف سخن مشتمل آهن. ڪلام جو نمونو هيٺ
ڏجي ٿو:

آج گلشن مين نوبهار آيا مت کهو کس کو اپنا يار آيا
کسي کي طاقت نهين کہ ديکهے آسے جس نے ديکها هے بيقرار آيا

نہ فراموش هوئے گا دل سون وه نام اس کا جو يادگار آيا
نظم روشن "ضياء" کا معني سنج گوهر صرف آبدار آيا

—

رات دلبر کو خواب مين ديکها جلوه تها ماهتاب مين ديکها
هوگي اس کي حديث طولاني نسخہ انتخاب مين ديکها

هون پريشان موبمو اس کا زلف کو پيچ و تاب مين ديکها
نور از جبہ مير ٺهارا خان جلوه‌گر مهتاب مين ديکها

—

عشق کي راه مين جو کہ باز هوا آگے عشاق سرفراز هوا
هوکے پروانہ سان بہ محفل راز شمع مانند جان گداز هوا
بهره ور هئيگا عشق کي ره مين جون کہ محمود با اياز هوا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاموش کيا بلبل از نالہ جان کاہ
گلشن مين هوا شور کس غنچه دهان کا

باريک هوا برگ سخن کا نہ ضخامت کا
جب ذکر هوا اس کي کبهي موي ميان کا

هر وقت ”ضيا“ رنگ دگر دور جهان هے
يکجا کهان هے فصل بهار اور خزان کا

هيءُ شاعر مير علي شير جو سؤٽ، ۽ مير نارو خان (المتوفي ١٨٢٩ع – ١٢٤٥هه) جو خاص مصاحب ۽ درٻاري شاعر هو.

نواب ولي محمد خان ”ولي“ لغاري المتوفي ١٨٣٢ع مطابق ١٢٤٨هه– حيدرآبادي ٽالپرن جي حڪومت جي زماني ۾ اميرالامراءُ ۽ سپہ سالار هو. هن صاحب جي فارسيءَ ۾ مثنوي ”هير رانجها“ ۽ فارسي ديوان شاعرانہ ڪمال جو هڪ بين ثبوت آهن. نواب صاحب علم طب ۾ مهارت رکندو هو. سندس هڪ ڪتاب ”مصالح الامراض“ جي نالي سان مشهور آهي. سندس اردو ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

آب حيات چشم ظلمات کے هے اندر
مجهہ کو هے آب حيوان چاه ذقن دهن کا

مير صوبدار خان (المتوفي ١٨٣٢ع مطابق ١٢٤٨هه): هيءُ مير فتح علي خان ٽالپر، سنڌ جي حڪمران، جو پٽ هو، ۽ فارسيءَ جي خوشگو شاعرن مان هڪ هو ۽ شاعرن جو وڏو قدردان پڻ هو، اردوءَ ۾ بہ شعر چوندو هو. ڏک جهڙي ڳالهہ آهي، جو سندس ڪلام موجود هوندي بہ دستياب نہ ٿيو.

خليفو نبي بخش خان (المتوفي ١٨٣٤ع مطابق ١٢٥٠هه): حضرت پير سائين محمد راشد عليہ الرحمة المعروف بہ پير سائين روضي ڌڻي ١٧٥٦ع مطابق ١١٧٠هه کان وٺي ١٨١٧ع مطابق ١٢٢٣هه تائين) جو خاص مريد ۽ خليفو هو. حضرت پير صاحب محمد راشد رحہ جي تحريڪ جو پايو وجهندڙ حضرت پير محمد صبغت الله شاه (المتوفي ١٨٣٠ع مطابق ١٢٤٦هه) جو والد بزرگوار هو. سندس درگاه خيرپور ميرس جي قريب آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مطلب ته خليفي نبي بخش جو روحاني تعلق انهيءَ گهراڻي سان هو. خليفي صاحب جو سنڌيءَ ۾ هڪ رسالو ۽ هڪ مثنوي، ادبي يادگار آهن. سنڌس رسالي ۾ هڪ وڏو تعداد اردو غزلن جو به آهي. سنڌس اردو ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

مجهه تشنگي کي آگ بجهاني کو نه آيا
بهر جام وصل ساقي پلاني کو نه آيا

تجهه عشق کي آتش ميں جلتا هوں سدا ميں
ٹک نمن بهي نينوں سے ملاني کو نه آيا.

ٽيون دور (١٨٤٣ع مطابق ١٢٥٤هه – ١٩٠٠ع مطابق ١٣١٨هه):

هينئر اسان ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ سنڌ ۾ اردو شاعريءَ جو ٽيون دؤر پيش ڪريون ٿا. هي دؤر سنڌ ۾ انگريزن جي عهد حڪومت کان شروع ٿي ١٩٠٠ع مطابق ١٣١٨هه تي پورو ٿئي ٿو.

١٨٤٣ع – ١٢٥٩هه ۾ حيدرآباد (سنڌ) جي ويجهو مياڻيءَ جي ميدان ۾ ٽالپرن کي شڪست آئي ۽ سنڌ تي انگريزن جو قبضو ٿي ويو. نئين زبان ۽ نئون قانون آيو؛ پراڻي تهذيب ۽ تمدن جو بساط بدلجي ويو؛ ڪي بزرگ رهجي ويا هئا، جن پنهنجو چراغ نئين طوفان ۾ به پنهنجي حياتيءَ تائين روشن رکيو.

انهيءَ زماني ۾ بعض هستيون ته آهي آهن، جيڪي ميرن جي زماني جي پيداوار آهن، ليڪن سندن زمانو انگريزن جي عهد حڪومت ۾ گذريو، ۽ وري ڪجهه اهڙا صاحب علم به هئا، جيڪي انگريزن جي حڪومت ۾ ڄاوا ۽ وڏي وڏا ٿيا. ليڪن ان کان اڳ ته آءٌ اهڙن شخصيتن جو احوال بيان ڪريان، بهتر ته ائين ٿيندو ته هڪ دفعو ٻيهر توهان کي دهليءَ ڏانهن وٺي هلان ته توهان جي ذهن ۾ انهيءَ زماني جي اتي جي شاعرن جي ياد اچي وڃي.

اردو ادب جي تاريخ ۾ اهو دؤر "ناسخ" (١٨٣٨ع مطابق ١٢٥٤هه) کان شروع ٿي، مولانا حالي مرحوم (١٨٣٨ع – ١٢٠٣هه کان ١٩١٢ع – ١٢٦٠هه) تي پورو ٿئي ٿو. انهيءَ دؤر جا اردوءَ جا نامي گرامي شاعر هيٺيان هئا:

مير ممنون (١٨٣٨ع – ١٢٠٣هه کان ١٩١٢ع – ١٢٦٠ تائين)، آتش (١٨٤٦ع – ١٢٦٣هه تائين)، مومن (١٨٠٠ع – ١٢١٥هه کان ١٨٥١ع –

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٢٦٣ھ، تائين)، ذوق (١٧٨٩ع – ١٢٠٤ھ ڪان ١٨٦٢ع – ١٢٧٩ھ، تائين)، ظفر (١٧٧٥ع – ١١٨٩ھ ڪان ١٨٦٢ع – ١٢٧٩ھ، تائين)، غالب (١٧٩٧ع – ١٢١٢ھ، ڪان ١٨٦٩ع – ١٢٨٥ھ، تائين)، ۽ حالي (١٨٣٧ع – ١٢٥٣ھ ڪان ١٩١٥ع – ١٣٣١ھ تائين). هيٺئر وري ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ سنڌ جي اردو شاعرن جو احوال بيان ڪجي ٿو.

ميان قادر بخش ”بيدل“ روهڙيءَ وارو (١٨١٤ع – ١٢٣٠ھ

ڪان ١٨٧٣ع – ١٢٨٩ھ تائين): انهيءَ دؤر جو آغاز ميان قادر بخش ”بيدل“ جي ذاتي سان شروع ٿئي ٿو. هن جي شخصيت انهيءَ دؤر ۾ اها ئي حيثيت رکي ٿي، جا پهرئين ۽ ٻئي دؤر ۾ شاه عبداللطيف ڀٽائي رحه ۽ سچل سرمست رحه جي هئي. شعر و شاعريءَ جو ذوق سندس رڳ رڳ ۾ سمايل هو. هن ڪيترا ديوان فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ ۽ هڪ ديوان اردوءَ ۾ به ترتيب ڏنو هو. نظم کان سواءِ فارسي نثر ۾ ڪيتريون تصنيفون پنهنجي پٺيان ڇڏي ويو آهي. عربي، سنڌي، فارسي ۽ سرائڪيءَ تي يڪسان قدرت رکندو هو ۽ اردو به ڄاڻندو هو. روهڙيءَ جي شهر ۾ رهندو هو ۽ اتي ئي دفن ٿيو.

ٽالپرن جي عهد حڪومت ۾ (١٨١٤ع مطابق ١٢٣٠ھ) ڄائو هو ۽ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ (١٨٧٣ع مطابق ١٢٨٩ھ) وفات ڪيائين. فارسيءَ ۽ سنڌيءَ ۾ ”بيدل“ تخلص ڪندو هو ۽ اردوءَ ۾ ”طالب“. اردوءَ ۾ سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

دل وحدت طلب فارغ نہ قيد جسم و جان هوگا
کہ بيٹھک عاشقان دائم بہ ملک لامکان هوگا

—

معشوق بے پروا کو گرچہ عبث هے التجا
عشاق کو بهتر نهين زين شکوه کار مگر

—

مرتا هون تيرے ناز کا آغاز هے هنوز
خونی کفن پہ ناوک انداز اور هے

—

ميں هون مشهور عشق بازي ميں، خاصہ درد غم مجازي ميں

—

آج گلشن مين چلو ديکهو کہ چرچا اور هے
باغ مين گل رخ کے آنے سے تماشا اور هے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪهت سنبل بنفشہ سے معطر هين دماغ
عطر بيزي شاخ آن زلف پريشان اور هے

مخدوم عبدالڪريم (المتوفي ١٨٥٥ع – ١٢٧٢هه): مخدوم غلام حيدر نئويءَ جو فرزند ۽ اردو جو هڪ پڪو شاعر هو. افسوس آهي ته سندس ڪلام جو نمونو اڃا تائين ملي نه سگهيو آهي. سندس وفات ١٨٥٥ع مطابق ١٢٧٢هه ۾ ٿي.

غلام حسين ”افضل“ سبز پوش نئوي (المتوفي ١٨٦١ع مطابق ١٢٧٨هه): هيءُ هڪ نازڪ خيال شاعر هو. نثر نويسيءَ ۾ به وڏو ڪمال رکندو هو. ”تنبيه المعاندين“، ”مثنوي نان و نمڪ“، ”نظم نوروز“ ۽ ”انشاء افضل“ سندس ادبي يادگار آهن. اردو ۾ سندس ڪلام جو نمونو ناهي. ۽ جمادي الثاني ١٢٧٨هه مطابق ١٨٦١ع ۾ انتقال ڪيائين. پڇاڙي عمر ۾ ”اسد“ تخلص ڪندو هو.

صورت سنڌي (١٨٨١ع مطابق ١٢٩٩هه). هي صاحب هندو هو، سندس نالو صورت سنگهه هو. سندس اردو ديوان ١٨٨١ع مطابق ١٢٩٩هه ۾ ڪراچيءَ جي ”وديا ونود“ نالي ڇاپي خاني ۾ ”پريم تت“ جي نالي سان شايع ٿيو هو. ڪتاب جي آخر ۾ هيٺين فارسيءَ ۾ عبارت ڇپيل آهي:

> ”الحمد لله علي احسانه و افضاله که درين آوان بهجت اقتران اين گوهر ناياب بي بها در مکنون مخفي يکتا اعني نسخهٔ هذا المسمي به ”پريم پرشاد“ و معروف به ”ديوان صورت بهار“ من کلام بلاغت انجام فصاحت ارتسام شاعر شيرين گفتار رشک شعراي روزگار ديوان صورت سنگهه به انتظام منور برنگ سراج ديوان ايکهراج سابقه مختيارکار حال پنشن بردار، سکنه شهر حيدرآباد سندهه، در مطبع ”وديا ونود“ ڪراچي مطبع شد.“

انهيءَ اردو ديوان جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ منظوم تقريظ هڪ ٻئي اردو نوز ”منشي کيمچند“ جي لکيل آهي، تنهنڪري انهيءَ جا چند بيت ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ پهريائين عرض رکجن ٿا:

يہ گلزار بے خار صورت بہار
کهلين جس مين معني کے غنچے هزار

شگفته هين گل اس مين رنگين نگار
کئي بلبلين اس پہ هوتين نثار

کئي قسم کے رنگ اور اس مين ڍنگ
هندستان، پنجاب، دکھني نيار

محبت کي گلين هون جس مين کھلے
صفت صدق کے نہر جاري هزار

”صورت“ پنهنجي ديوان ۾ غزلن، قصيدن ۽ مثنوين کي هندستاني راڳن جي طرز تي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هرهنڌ هندي راڳن ڏانهن اشارا به ڪيا اٿس.

”صورت“ جي سنڌي ديوان ۾ فارسي ۽ سنڌي ڪلام موجود آهي- اردو جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

جس کو خدا ياد وه آباد هميشه آباد هميشه هے دل شاد هميشه

درويش کي جھولي مين خزانه هے غيب کا
طوبيٰ هے رود نيل هے کاسه فقير کا

اپنے مرشد کا فقيرون کا خدا طالب کا
ديکھ جاتا هون مين دهدار تيرے کوچے مين

جهوڪ جي صوفي بزرگ شاه عنايت جي مدح ۾ اهو هندو شاعر چوي ٿو:

خدا کا پيار هے محبوب يا رب مولا
عجب هے صوفي سلطان صاحب دولا

جس نگاه مين آتے هين نور کے شعلے
جس کے جسم مين الله کے عشق کا اولا

بشر عنايت الله و قلندر هے
شه شهيد شهادت کے مرتبا پايا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد غلام علي "گدا" هاشمي: علم معقول و منقول ۾ آخوند روشن احمدي ۽ آخوند روشن حيدرآباديءَ جو شاگرد هو. ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ نهايت عزت ۽ احترام سان رهندو هو. هزهائينس مير حسن عليءَ جي دربار ڪان پگهار ملندي هيس. سندس اردو ڪلام جو ڪو نمونو نه ملي سگهيو آهي.

هزهائينس مير علي خان بهادر: هيءَ ٽالپر خاندان مان حڪمران گهراڻي جو چشم و چراغ هو، جنهن جي عمر غريب الوطني ۽ افلاس ۾ گذري. هو شعر و شاعريءَ جو گهڻي قدر شوقين هو. فارسي ۽ سنڌيءَ جو بهترين شاعر، اردو شعر به چوندو هو؛ ليڪن سندس ڪلام جو ڪو نمونو دستياب نه ٿي سگهيو آهي. هن صاحب، مشهور فارسي ڪتاب "سڪندر نامه" جو سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪيو هو.

مخدوم ابراهيم خليل ٺٽوي: هيءَ هڪ جليل القدر عالم ۽ فارسي زبان جو بلند پايه شاعر هو. پنهنجي بزرگوار مخدوم عبدالڪريم صديقي نقشبنديءَ کان تعليم و تربيت حاصل ڪيائين، تنهن کان پوءِ ميان مير زاهدي شاڪراڻيءَ کان تعليم پرايائين. شروع ۾ "مسڪين" تخلص ڪندو هو ۽ پوءِ "خليل" ڪرڻ لڳو ـ پاڻ لکي ٿو ته:

> "بزبان هندي هرچه کرده ام در آن هم تخلص "مسکين" است و زبان هندي را فقير نداند، مگر از سبب اثر صحبت سيد غلام محمد "گدا" تخلص که چهار و پنج روزه در بلدهء ٺٽه بود و ديوان ناسخ و آتش و آباد را ديده شد ازان اين قدري اثري شد که چند غزل گفته."

انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ ۾ ناسخ، آتش ۽ آباد جا اردو ديوان اچي چڪا هئا ۽ سنڌ جا اهل ذوق انهن کي گهڻي شوق سان پڙهندا هئا. مخدوم ابراهيم "خليل" جي ڪلام جو ڪو نمونو اسان کي نه ملي سگهيو آهي. مخدوم ابراهيم "خليل"، مير علي شير قانع جي "مقالات الشعرا" جو 'تڪمله' لکيو آهي، جنهن ۾ هن ١٧٦٠ع مطابق ١١٧٤هه کان وٺي ١٨٨٨ع مطابق ١٣٠٦هه تائين، فارسي شاعرن جو احوال ڏنو آهي ۽ هيءَ اسان جي هڪ پوري صديءَ جي ادبي تاريخ آهي، هن ڪتاب جو فقط هڪڙو ئي نسخو لاهور ۾ موجود آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد زمان حبيب (المتوفي ١٨٨٨ع مطابق ١٣٠٦هه): هي ۽ مخدوم محمد ابراهيم "خليل" جو صاحبزادو هو ۽ اردو جو دلداده هو. سندس اردو ڪلام جو نمونو نه ملي سگهيو آهي- سندس انتقال ١٨٨٨ع مطابق ١٣٠٦هه ۾ ٿيو هو.

قاضي غلام علي جعفري طباري (المتوفي ١٨٨٥ع مطابق ١٣٠٣هه): هي ۽ يحيٰ جعفر جو پٽ هو، سندس اردو ڪلام هن وقت پيش نٿو ڪري سگهجي.

پير حزب الله شاه تخت ڌڻي (١٨٤٢ع مطابق ١٢٥٨هه کان وٺي ١٨٩٠ع مطابق ١٣٠٨هه): هي بزرگ به پير پاڳارو هو، ۽ "تخت ڌڻي" سندس لقب هو. فارسي ۽ عربي ۽ تي ڪامل عبور هئس. "تخت ڌڻي" گهڻي قدر خوشخط هو ۽ شعر و شاعري ۽ سان ڪين گهڻو شوق هو، فارسي ۾ هڪ ديوان سندس ادبي يادگار آهي. "مسڪين" تخلص ڪندو هو. سندس دربار عالمن ۽ اديبن لاءِ مرجع عام هئي. ايران ۽ هندستان مان اهل علم و فضل سندس خدمت ۾ ايندا هئا، هي ۽ انهن جي مدد ڪندو هو. سندس اردو ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

آتـــا هے چمن مين بت گلفام همارا
ساقي بخدا بهر دے مجهے جام همارا

گر مين نه کيا اس بت طناز کو سجده
آئيگا کسي کـام يـــه اســـلام همارا

محمد يوسف خان ظهير: هي اصل ۾ سنڌي هو، نوڪري ۽ جي سلسلي ۾ يو- پي ۾ رهندو هو. هي ۽ غلام محمد خان "خبير" جو شاگرد هو، سندس ڪلام "يادگار ضيغم" ۾ موجود آهي.

ابراهيم شاه صوفي: سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

جيسے دن سون سجن بچهڙا، ميرا دل تب سے هے جل جل
وداع کي آگ بجاي جون، ابـــر چشمان جون بـاران هے

نظر علي فقير ڪنڊڙي ۽ وارو: ڪنڊڙي ۽ جي مشهور صوفي شاعر ميان روحل جو پوٽو هو- سندس اردو ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ادهر تـو مجهه سے کهتا هے که چل تـو يار کے ڏيرے
ادهر تن مجهه سے کهتا هے که تو دکهه مجهکو مت دے دے

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فتح سنڌي: هي ٻه انهيءَ دؤر سان تعلق رکي ٿو - سندس هڪ بيت هيٺ ڏجي ٿو:

خدا باقي دگر خاکي بقائے باغ مين جانا
سمجهه سن بات هو سيانا پکڙ لے راه رباني

ٻهادر سنڌي: هيءُ ٻه انهيءَ دؤر سان تعلق رکي ٿو. انهيءَ جو ٻه هڪ اردو بيت ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ پيش ڪجي ٿو:

اتني نظر مهر کي کرتے "بهادر" اوپر
پـان کا بيڙا صنم تم نے کهلايا نهين

اسان جي سنڌي شاعر "پان جو بيڙو" شايد ڪن لکنو جي شاعرن کان مستعار ورتو آهي، نه ته سنڌ جي معاشرت ۾ پان کي دخل ناهي. هونءَ ته سنڌ ۾ پان جي استعمال جي شهادت هندن جي دؤر حڪومت ۾ ملي ٿي - مؤرخن جو چوڻ آهي ته راجا ڏاهر جڏهن محمد بن قاسم جي مقابلي لاءِ اروڙ جي ميدان ۾ پهتو ته هاٿيءَ تي سندس ٻه ٻانهيون پاندان کنيو ويٺيون هيون. سنڌ ۾ هندن جي دؤر حڪومت ۾ پان جو استعمال هوندو هو، ليڪن اسلامي حڪومت جي دؤر ۾ هتي پان جو رواج بلڪل نه هو، نه ته سنڌي شاعر انهيءَ لفظ کي ضرور استعمال ڪن ها.

هزهائينس مير عبدالحسين سانگي (١٨٥٢ع مطابق ١٢٦٩هه کان وٺي ١٩٢٤ع مطابق ١٣٤٣هه تائين): حيدرآباد جي ٽالپر حڪمران گهراڻي جو آخري چشم و چراغ هو. انگريزن جي صاحبيءَ ۾ پينشن ملندي هيس. سنڌيءَ جو هڪ بلند پايه شاعر هو. سندس ڇپيل ديوان ۾ اردوءَ جا غزل ٻه گهڻي انداز ۾ آهن. سندس اردو ڪلام گهڻي قدر صاف ۽ شسته آهي. ناظرين ڪرام جي خدمت ۾ چند بيت پيش ڪجن ٿا:

جب پريشان صنم زلـف دوتـا کرديگا
دل ديوانه کو زنجير بـه پــا کرديگا

ايک بوسه جو فقيرون کو عطا کرديگا
اے صنم ميرا خـدا تيرا بهلا کرديگا

دل عـشـاق لينے والـے هين، کان مين يار کے جو بالے هين
ديکهنے مين جو آئے تارے هين، مرے آهون کے وه شرارے هين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوٿون دور: ١٩٠٠ع مطابق ١٣٢٠هه تائين سنڌ ۾ اردو شاعريءَ جو ٽيون دؤر پورو ٿيو ۽ انهيءَ کان پوءِ اردوءَ جو چوٿون دؤر شروع ٿيو. انهيءَ دؤر ۾ ”انجمن ترقي اردو“ جي شاخ قائم ٿي، جنهنڪري ڪراچيءَ ۾ انهيءَ نئين دؤر جا ڪجهه شاعر ٻاهران آيا ۽ ڪجهه اتي ئي پيدا ٿيا ۽ ڪراچيءَ جي فضا ۾ مشاعرن جو شور وڌڻ لڳو. ڪراچيءَ ۾ شاعريءَ جو ذوق پيدا ٿي ويو. اردوءَ جو مشهور ڊراما نويس ”آغا حشر“ مرحوم به ڪجهه عرصي تائين ڪراچيءَ ۾ رهيو. آغا مرحوم جي سببان اردو زبان جو هتي ڪافي ذوق رهيو. انهيءَ چوٿين دؤر جا خاص شاعر مير ايوب، مولا بخش ”همدم“ ۽ ”افسر“ امروهوي هئا، جن مان پهريان ٻه صاحب هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويا آهن ۽ ٽيون صاحب جيئرو آهي.

هن مضمون کي ختم ڪرڻ کان اڳ مان هڪ سنڌ جي اردو شاعر جو ذڪر ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو. اهو شاعر شيرين بيان آهي عاليجناب مير علي نواز خان ٽالپر، خيرپورميرس جو سابق فرمانروا، جنهن اردو ٻوليءَ کي پهريون دفعو، سنڌ ۾ درٻاري زبان بڻايو ۽ پنهنجي شاعريءَ لاءِ اردوءَ کي چونڊيو. پنجاب جي مشهور افسانه نويس حڪيم احمد شجاع صاحب ۽ حفيظ جالنڌري پنهنجي ابتدائي دؤر ۾ انهيءَ درٻار سان وابسته هئا. هزهائينس جا دهليءَ جي مشهور شاعر، آغا شاعر قزلباش مرحوم، سان به گهٽي قدر گهاٽا تعلقات هئا. سندس وفات بعد ڪيترن ورهين کان پوءِ هينئر وري خيرپورميرس ۾ اردو ٻوليءَ جي رونق نظر اچي ٿي ۽ اسان کي نئين زندگيءَ جو هڪ پيام ٻڌائي ٿي.

[روزانه ”مهراڻ“، سالگره نمبر،
١٥- جنوري ١٩٦١ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي هندن جو فارسي ادب ۾ حصو

سنڌ جي اسلامي دؤر ۾، سنڌي هندن، فارسي زبان ۽ ان جي ادب ۾ انهيءَ حد تائين ڪمال پيدا ڪيو، جو منجهانئن ڪيترا اهڙا بزرگ پيدا ٿيا، جن سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ هڪ مستقل مقام پيدا ڪيو. جيڪو به صاحب سنڌ جي فارسي ادب جي تاريخ لکندو، ته انهن هندو اهل قلم جي نالي وٺڻ کان سواءِ ان کي پورو ڪري ڪونه سگهندو.

سنڌ ۾، فارسي زبان کي درباري سرپرستي اگرچه مغلن جي قبضي بعد حاصل ٿي، ليڪن انهيءَ رواج ۽ رسم کي ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حاڪم به هلائيندا آيا. دفتري زبان فارسي هئي، خط پٽ ۽ حڪم احڪام سڀ فارسيءَ ۾ لکيا ويندا هئا، ملڪي ڪاروبار خواهه مالي معاملات جا رجسٽر ۽ رڪارڊ سڀ فارسي زبان ۾ رکيا ويندا هئا. دربار ۽ درباري اميرن جي اگرچه مادري ٻولي سنڌي هئي، ليڪن شعر و سخن جي مشق فارسيءَ ۾ ڪئي ويندي هئي. مدرسن جو نصاب به عربي ۽ فارسيءَ جي ڪتابن تي مشتمل هو، تنهنڪري تعليم جو مقصد ئي ان دؤر ۾ فارسي پڙهڻ سمجهيو ويندو هو.

هندو بزرگ ملڪي خواهه مالي محڪمن ۾ وڏن وڏن عهدن تي هوندا هئا، تنهنڪري ملازمت جي حد تائين به هنن لاءِ فارسي سکڻ ضروري هو، ليڪن منجهانئن ڪيترن صاحبن دفتري ضرورتن کان تجاوز ڪري، فارسيءَ جي ادب ۽ انشا، خواه شعر و سخن ۾ ڪمال جي حد تائين دسترس پيدا ڪري، انهيءَ ڏس ۾ ناموري حاصل ڪئي.

هن وقت مسلمانن جو علمي ذخيرو جيئن اسان وٽان گم ٿيل آهي، ساڳيءَ طرح هندن جو ادبي سرمايو به زماني جي الٽ ڦير ضايع ڪري ڇڏيو آهي. تاهم ڪن مشاهير ادب جا نالا تذڪرن ۾ محفوظ رهجي ويا آهن ۽ چند ڪتاب به سندن تصنيف ڪيل هٿي نظر اچي وڃن ٿا.

”انشاءِ عطارد“ موجود آهي؛ منشي ٽوپڻ مل جي ”تاريخ سنڌ“ به ملي ٿي؛ پنڊت لاله جي ”تاريخ سنڌ“، جيڪا هن ٻارهن جلدن ۾ مرتب ڪئي، سا به ٻڌڻ ۾ پيو اچي ته سنڌ ۾ ڪنهن بزرگ وٽ محفوظ آهي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي ادبي بورڊ ۾ "دستورالعمل رامچند ٺٽوي" موجود آهي. خبر نه آهي ته انهيءَ قسم جا ٻيا ڪهڙا ڪهڙا جواهر پارا سنڌن قلم مان نڪتا، جيڪي اسان جي دؤر کان اڳ ئي، زماني جي اٿل پٿل غائب ڪري ڇڏيا.

هندو صاحبن، خطاطيءَ جي سلسلي ۾ به پنهنجو پاڻ خوب ملهايو. گهڻو ڪري، "محڪمهء انشا" ۾ ڪين ملازمت ملندي هئي. شاهي خطن ۽ فرمانن لکڻ سبب، هڪ ته ڪين انشا نويسيءَ ۾ ڪمال حاصل ٿيو، ۽ ٻيو خوشخطيءَ جو منجهن سليقو پيدا ٿيو. مون پنهنجي اکين سان سنڌن لکيل ڪتاب ڏٺا آهن، جيڪي خطاطيءَ جي نقطهء نگاهه سان ايراني خوشنويسن کان ڪنهن به طرح گهٽ ڪونه آهن. نندومل قانونگو سيوهاڻي، همت سنگهه، ٽيڪچند مولچند لالہ داس قانونگو روهڙي، ۽ ديوان شوقيرام ننديرام، هن آخري دؤر جا خوشنويس هئا.

فارسي ذوق ۽ علمي شوق سبب، سنڌ جي ڪيترن عامل ۽ منشي گهراڻن ۾ ڪتبخانن گڏ ڪرڻ جو به شوق هو؛ چنانچه ڪيئي اهڙا خاندان موجود هئا، جن وٽ ادب ۽ تاريخ تي بيش بها خزانا ۽ نادر ذخيرا موجود هئا. مان پنهنجي سر خيرپور جي هڪ عمر رسيده بزرگ وٽ ويس، جنهن پنهنجي ڪتبخاني جا ڪتاب گهڻو ڪري سڀ بنارس يونيورسٽيءَ کي هديتاً ڏيئي ڇڏيا هئا ۽ باقي جيڪي بچيا هئس، سي هن منهنجو ذوق ڏسي مون کي ڏيئي ڇڏيا؛ جي اگرچه ٥-٦ مخطوطا هئا، ليڪن سڀيئي قيمتي ۽ بيش بها هئا. انهيءَ بزرگ موڪلائڻ وقت پنهنجي سنگتين ساٿين ۽ پراڻي زماني کي ياد ڪندي، حافظ جو هيٺيون شعر پڙهيو، جنهن جو اثر اڄ تائين منهنجي دل تي آهي:

حريفان بادها خوردند رفتند، تهي خمخانها كردند رفتند!

مسٽر گوپ - آر- گربخش Indian Historical Records Commission جي ١٩٣٨ - ١٩٣٩ع وارن اجلاسن ۾ سنڌ جي تاريخي مواد تي ٻه پيپر پڙهيا آهن، جن مان اسان کي معلوم ٿئي ٿو ته راءِ بهادر تارا چند شوقيرام، ديوان لوڪامل گوبندبخش، ارجن سنگ جاگيردار عمرڪوٽ، ديوان وسڻ مل چندبراماڻي، راءِ صاحب ڏيارام چتومل ۽ راءِ صاحب حشمتراءِ لال سنگ، وغيره وٽ قلمي ڪتابن جا نادر ذخيرا هئا. هن صاحب ڪن ڪتابن جي فهرست به ڏني آهي، جيڪا هتي ڏيڻ طوالت جو سبب ٿيندو، ليڪن انهيءَ جي ڏسڻ مان خبر پوي ٿي ته، سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر جي تاريخ تي انهن بزرگن وٽ تقريباً سڀيئي نادر ڪتاب موجود هئا؛ ازانسواءِ فارسي ديوان،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ مثنويون به تقريباً سيپئي وٽن هيون؛ اهي صاحب پنهنجي لاءِ هندو ۽ مسلمان ڪاتبن کان هميشه ڪتاب نقل ڪرائيندا رهندا هئا. ديوان سويراج نرمل داس "فانيءَ" لاءِ ته خود مون کي ذاتي ڄاڻ آهي ته وٽس نادر مخطوطا موجود هئا. خاص طرح سنڌ جي فارسي شاعرن جي ديوانن جو وڏي ۾ وڏو ذخيرو وٽس محفوظ هو.

پاڪستان ۽ هندستان جي جدا ٿيڻ وقت، لڏپلاڻ سبب انهن ذخيرن مان ڪيترا مجموعا برباد ٿي ويا، فارسي مخطوطن جا ڪيترا ورق پسارين جي پڙين ۾ ڪتب ايندا اسان ڏٺا، ۽ ڪيترا ڪتاب ڪوڏين جي قيمت ۾ فٽ پاٿن تي واڪن سان وڪامندا ڏٺاسين.

شعر و سخن جي ميدان ۾ به هنن صاحبن، مسلمانن جي دوش بدوش، شهسواري ڪئي. منجهن ڪئين صاحب طرز ۽ صاحب ديوان شاعر پيدا ٿيا. مير علي شير 'قانع' جي تذڪري "مقالات الشعرا" ۾ ڪيترن هندو شاعرن جو ذڪر آيو آهي؛ مثلاً

(١) **لالہ اسا رام** - "شاهنامہ ۽ سڪندرنامہ جو حافظ هو، ۽ خود به شعر و سخن جي ميدان جو ڪامياب شهسوار هو."

(٢) **اوڌي رام** - "رنگين طبع، مايح بيان، ۽ سنجيده فڪر" شاعر هو. نادر شاهہ جي قتل تي هن هيٺيون بيمثل تاريخي قطعو چيو:

شـاہ شاهان نادر ايران ديـار	داشت بـاغ دولتش خرم بهار
تاکہ از حکم قضا پيک اجـل	تـيـز بـگـرفتش عـنـان اختيار
بهر تاريخ وفـاتش عقل گفت	"رخت بست ازتخت هستي شهريار"

(٣) **بشن گوپال** - نواب مهابت خان "ڪاظم" جي دؤر جو "صاحب طبع" شاعر هو.

(٤) **بالچند "آزاد"** - "جوان با هوش و فطرت و روشن طبع" شاعر هو، تاريخ گوئيءَ ۾ کيس غضب جو ڪمال هو، هجويہ ۽ مدحيہ تاريخي قطعا نهايت آسانيءَ سان چئي ويندو هو؛ محمد مراد ياب جي تخت ڇڏڻ ۽ غلام شاہ جي مسند نشينيءَ تي هيٺيون قطعو سندس چيل آهي:

"بنشست غلام شاہ به مسند جاہ" "برخاست مراد ياب نوميد به آہ"

(٥) **ٽائنريو مل "بينا"** - نصرپور جو باشندو ۽ شيوڪرام "عطارد" جو شعر ۾ شاگرد هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٦) نيغ مل ”پاڻيو“ـ هڪ مشهور شاعر هو، هيٺيون شعر سندس قادر ڪلاميءَ جو شاهد آهي:

قربانم ازان چشم ڪہ در هر نگہ از ناز
صد زنده ڪند مرده و صد مرده ڪند زنده

(٧) چتر ڀوج ـ ٺٽي جو مشهور شاعر هو ۽ بقول مير علي شير ”فن انشا ۾ سندس ڪوبہ مثال ڪونہ هو، سندس منشات مشهور هيون؛ تاريخ گوئيءَ، نظم خواهہ نثر ۾، بلاغت جو صاحب هو؛ تاريخ گوئيءَ ۾ سحرڪاري ڪندو هو، ٺٽي جي هڪ حاڪم جي مرڻ ۽ ان جي جاءِ تي سندس پٽ جي مسند نشينيءَ تي هيٺين تاريخ چيائين:

تقاب نيست در مصراع ’طوسي‘
ڪہ ’مرگ خر بود سگ را عروسي‘

١١٦٧هہ

ٺٽي جي منصبدار لاءِ هڪ دفعي هيٺين تاريخ چيائين:

خرد يڪ سال از اين پيش گفتم ”سگي برجائي ڪيبائي نشستم“

١١٦٥هہ

هجويہ تاريخ گوئيءَ سان گڏ، مدحيہ تاريخ ۾ بہ ڪيس بيمثل درڪ هو؛ قاضي محمد امين جي انتقال تي چيائين:

’بہ رحمت ايزدي پيوست.‘“

١١٦٠هہ

(٨) لالہ جمعيت راءِ ـ ”طبيعت جو سنجيدو ۽ طرز پسنديده“ جو صاحب هو.

(٩) ٻنواليداس ”خوشنود“ـ نواب سردار خان جي دؤر جو شاعر هو؛ شاعريءَ ۾ ڪيس دلپسند دسترس هئي.

(١٠) پرتاب راءِ ”خوشدل“ـ دلير خان جي دؤر جو شاعر هو؛ ”پرفهم و صاحب حالت“ بزرگ هو، هي شعر سندس آهي:

جرعہ صهبا سحر در عين مستي ريختم
آبروئي آفتاب از مي پرستي ريختم

(١١) درگاهي مل ـ مغل دؤر جو، ٺٽي جي منشي گهرائي مان هو، شعر و سخن طرف سندس طبيعت جو خاص ميلان هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٢) ڏولهه مل - ٺٽي جو شاعر هو.
(١٣) دولت رام - ترخاني دؤر جو شاعر هو.
(١٤) ابي چند - اصل لاهور جو هو، ليڪن سڄي زندگي سنڌ ۾ گذاريائين.
(١٥) ذوقي مل - "صوفي منشي" بزرگ هو، هندستان کان لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيو؛ سڄي ڄمار شعر و سخن جي خدمت ڪندو رهيو.
(١٦) سري رام ٺٽئي - "طبيعت شعر و سخن ڏانهن ڪمال جي حد تائين مانوس هيس." هڪ مثنوي تصنيف ڪيائين؛ غزل جو هڪ شعر اٿس:

داغ عشقت بدل هر که نشاني دارد
روز آفات جهان مهر اماني دارد.

(١٧) مهتم ڏولهه رام "شوقي" - هالن جو شاعر ۽ انشا نويس هو؛ تاريخ گوئي ۾ به کيس ڪمال حاصل هو؛ مير ڪرم علي خان پنهنجي "مجموعه دلڪشا" ۾ هن جي ٨٤ شعرن جي هڪ مثنوي نقل ڪئي آهي، جيڪا هن مير صاحب جي شڪار تي لکي آهي؛ سندس غزل جو هڪ شعر آهي:

برو اي خواب از چشمم که امشب يار مي آيد
بدولت خانه ام آن دولت بيدار مي آيد.

(١٨) شيوڪ رام "عطارد" - پنهنجي دؤر جو عديم المثل ۽ عظيم الشان شاعر هو. شعر ۾ سندس استاد "محسن" ٺٽوي هو.

ميان غلام شاه جي دربار ۾ خاص منشي هو. "انشاء عطارد" سندس تصنيف آهي. ديوان به يادگار ڇڏيائين. مير علي شير، کيس "طبع برجسته ۽ طرز گزيده" جو صاحب سڏي ٿو.
(١٩) ٽيڪ چند "فرهنگ" - ٺٽي ۾، نواب مريد خان سان ١٠٩٨ھ ۾ آيو. "جوان قابل ۽ منشي بي بدل" هو، سڄي ڄمار سنڌ ۾ گذاريائين.
(٢٠) ڪافر "مجذوب" - ١١١١ھ ڌاري زنده هو؛ سندس هڪ شعر آهي:

ديوار ڪعبه ڪهنه شد از دست بوس خلق
ڪافر بيا تو سجده حق ڪن بروي بت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢١) چندر ڀان "عاجز" - سيوهڻ جو شاعر هو. سندس شعر هي آهي:

خم شڪسته و شيشه خالي، جام عشرت سرنگون،
مي فروشي، باده نوشي طرب از ميخانه رفت.

تار زنار است گويا بار بر دوش هنود،
بت پرستي از برهمن ڪفر از بتخانه رفت.

بست در بزم محبت رنگ و بوي ارتباط،
شور بلبل، لطف گل، سوداي زلف از شانه رفت.

(٢٢) شيوڪرام "مخلص" - چندر ڀان "عاجز" جو پٽ هو، ۽ بهترين شاعر هو.

(٢٣) پرسرام "مشتري" - قوم جو ڀاٽيو، فارسي ۽ هنديءَ جو شاعر هو؛ مير علي شير ۽ محمود "صابر" جو شاگرد هو.

(٢٤) منشي ميگهراج - مصنف "منشات مرأت الخيال" نواب حفظ الله خان جي زماني جو شاعر هو.

(٢٥) ڪيهت مل مهتو "نشاطي" - نصرپور جو شاعر هو؛ سندس هڪ شعر آهي:

تاز گلگون ساغرت بوي گلاب آمد برون،
زاهد صد ساله از مسجد خراب آمد برون.

(٢٦) پوپٽ راءِ "وحشت" - اصل لاهور جو هو؛ نواب احمد يارخان "يڪتا" سان گڏجي ٺٽي آيو، ۽ باقي زندگي هتي بسر ڪيائين، مير علي شير لکي ٿو:

"جيتوڻيڪ هندو هو، ليڪن تصوف ۾ سندس مرتبو بلند هو؛ اعتقاد ۾ بلڪل صاف هيس، ۽ سيد سڳورن ۽ مشائخن سان خاص عقيدت هيس؛ شروع جي زماني ۾ مسلمانن وانگر تعزيت داري ڪندو هو."

(٢٧) ڀائي داڀت رام - فارسيءَ جو پرگو شاعر هو، سندس مثنوي "جنگ نامه" جو هڪ نسخو، راءِ بهادر ڏيارام جي ڪتبخاني ۾ موجود هو، سندس هڪ شعر آهي:

ترياق فضل ايزد در دست هرکه باشد،
"داڀت" به امن باشد، بيمش ز دل برفت.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢٨) دولت رام مهتو- فارسي شعر و سخن ۾ گوهر يڪتا هو.

(٢٩) منشي صاحب راءِ آزاد ملڪاڻي- ٽالپر دؤر جو عظيم الشان شاعر هو؛ صاحب ديوان هو، ليڪن افسوس جو سندس ديوان ناياب آهي. "محڪ خسرويءَ" ۾ سندس ٤٣ غزل منتخب ڪيا ويا آهن، جيڪي هن پنهنجي معاصر شاعرن، مثلاً 'عظيم' ٺٽوي، 'صابر' ٺٽوي، 'مائل' ٺٽوي، ولي محمد لغاري، مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان جي تتبع ۾ چيا آهن.

(٣٠) منشي ننديرام- انگريزي دؤر جو فارسي دان هو؛ اگرچه شاعر نه هو، ليڪن فارسي ادب سان سندس خاص اُنس هو؛ تاريخ سان زياده دلچسپي هيس؛ تاريخ معصوميءَ کي سڀ کان پهريائين هن صاحب سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

اسان محض نموني خاطر، چند بزرگن جو ذڪر ڪيو آهي، ورنه سنڌ ۾ جن هندو صاحبن فارسي علم ۽ ادب ۾ حصو ورتو، تن جو تعداد ڪو ڳاڻاٽي ۾ اچڻ جيترو نه آهي.

اِهي ته آهي بزرگ هئا، جن کي اسان جي اکين ڪونه ڏٺو، ليڪن هن ڪالهوڻيءَ ڪالهه، جيتوڻيڪ فارسيءَ جو چلتو به ختم ٿي ويو هو، پر پراڻيءَ تهذيب ۽ تمدن جا سنڀاليندڙ صاحب ڪيترا ئي موجود هئا، جن کي نه فقط اسان جي ڪنن ٻڌو پر اسان جي هنن گنهگار اکين به ڏٺو؛ مثلاً ڊاڪٽر گربخشاڻي صاحب، پرنسپل شاهاڻي، ڪاڪو ڀيرومل مهرچند، دادو چيتمل پرسرام (١)، ۽ ديوان صوبراج نرملداس "فاني": اهي بزرگ هئا ته اگرچه سنڌيءَ جا بيمثل اديب، ليڪن فارسيءَ جو به کين ايڏو ذوق ۽ شوق هو، جو جڏهن موج ۾ اچي، 'جامي'، 'رومي' ۽ 'حافظ' پڙهندا هئا ته سندن جذبي کي ڏسي لونءَ لونءَ ڪانڊارجي ويندي هئي. خدا کين بخشي ۽ سندن روح کي راحت پهچائي؛ اسان جي اکيان هڪ هڪ ٿي اٿي ويا!

---

(١) دادي چيتمل پرسرام مرحوم جي حب الوطنيءَ جي هيءَ ڪيفيت هئي، جو بمبئيءَ ۾ وفات وقت پنهنجن پوين کي وصيت ڪري ويا آهن ته سندس هاڏي يا ڏورو يعني سندس چکيا جي خاڪ سنڌ جي سدا حيات سنڌو درياءَ جي سپرد ڪئي وڃي:

ساريندي سائينءَ کي، آءُ جي هت سياس،
ميائي جياس، جي وڃيم مڙهه ملير ڏي.
(شاهه)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي اسان جو معاصر آهي ۽ اڃا ننڍو نوجوان آهي. سنڌ ۾ فارسيءَ جو پروفيسر هو- ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ”سنڌ جي فارسي ادب جي تاريخ“ تي حاصل ڪيائين. ڏاڍو ڀاڳي قسمت جي وس آهي، انسان ڇا ڏو ڪري سگهي؛ ورهاڱي جي واءُ وڇوڙي جا ورق ورائي، هتان ڪوس ڪٽي وڃي دهليءَ پهچايو آهي؛ اکين کان اڄ اگرچه دور آهي، ليڪن دلين کان دور نه آهي؛ جتي رهي شل اتي خوش هجي- آمين.

گر به مانيم زنده، مي دوزيم، جامهٔ اي کز فراق چاک شده!
ور به ميريم، عذر ما بپذير، اي بسا آرزو که خاک شده!

(”شاگرد“ ماهنامه، ...٧٥١٩٥ع)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي جديد ادب تي سرسري نظر

هر ملڪ، هر سرزمين ۽ هر قوم جون پنهنجون ريتيون روايتون، پنهنجا طور طريقا، پنهنجي رهڻي ڪهڻي ۽ پنهنجي زبان ۽ ادب ٿئي ٿو. انهن سڀني شين جي تشڪيل جغرافيائي حدبنديءَ، قديم تاريخ، آب و هوا ۽ ڪن ٻين قدرتي شين جي ذريعي ٿئي ٿي. سنڌ ٻه قديم ملڪ آهي، ۽ هرچند مختلف قبيلن، قومن ۽ ذاتين تي سنڌس آبادي مشتمل آهي، ليڪن رهاڪو صدين کان رهندي رهندي قدرتي طرح هن سرزمين جي آنهن سڀني روايتن سان گهرو ۽ اڻ ٽٽ لاڳاپو پيدا ڪري ويا آهن، جيڪي ايامن کان هن ملڪ جو جزو ۽ حصو بڻيل آهن.

جيئن سنڌ جي هر شيءِ نرالي ۽ پنهنجي آهي ۽ ٻين کان مختلف آهي، تيئن سنڌس ادبي روايتون ۽ روشون، فڪر جا طريقا ۽ سوچ جا ذريعا پڻ علحدا آهن. مثلاً: شعر ۾ سنڌ جون ٻه شيون خاص آهن، يعني ڪافي ۽ ڏوهيڙو! سنڌ جو سچو فڪر، ۽ سنڌ جي سچي ذهني تشڪيل انهن ٻن شعري صنفن ۾ سمايل آهي. انهن کان سواءِ ٻيون جيڪي طرزون، طريقا ۽ نيون جدتون پيدا ڪيون ويون آهن، سي خارجي، غير طبعي ۽ نامناسب آهن. انهن جون پاڙون واريءَ مٿان آهن، زمين جي پاتال تائين پهتل نه آهن. اهو ئي ڪارڻ آهي، جو جن شاعرن مٿي بيان ڪيل ٻن طرزن کان هٽي شعر چيو آهي، تن کي قبول عام حاصل ٿي ڪونه سگهيو آهي. ماڻهن جي دلين تائين سنڌن اهي گفتا پهچي ڪونه سگهيا آهن ۽ نه ماڻهن جي دماغ ۽ فڪر تي انهن ڪو اثر قائم ڪيو آهي. ڪي قدر سنڌن ڪتاب موجود آهن، ڪن ڪن شوقينن وٽ ليپي ٻه پوندا، ليڪن انهن جي حيثيت ادب جي تاريخ ۾ اهڙي نه آهي جو هوند انهن کان اکيوٽ ڪجي ته ادب جي تاريخ ۾ ڪو هاڃو پيدا وڏو خال ٿي پوي. گويا سنڌ ۽ سنڌي زبان جي خمير ۽ ضمير ۾ ڪابه ڌاري ۽ خارجي شيءِ جڳاهه ڪري ئي ڪانه ٿي سگهي.

جڏهن سنڌ جي ادب جي تاريخ اسان جي ڏارن لکڻ شروع ڪئي، اُن وقت انهيءَ قسم جي شاعريءَ کي – جنهن کي آءٌ خارجي چئي چڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهيان – هنن ”موزون شاعريءَ“ جو نالو ڏنو. خدا نه ڀلائي ته انهيءَ طرز جو باني خليفي گل محمد کي چيو وڃي ٿو، جنهن جي شعر جو مجموعو ”ديوان گل“ جي نالي سان ٻه دفعا ڪن ڇپيو بلاشڪ آهي، ليڪن سندس ڪلام ڪنهن به عام يا خاص کي ياد ڪونه آهي. ”موزون شاعري“ درحقيقت غزل کي چيو وڃي ٿو، جيڪو فارسي زبان جي ذريعي هندستان ۾ پهتو ۽ انهيءَ جو نقل هتان جي ماڻهن انهيءَ وقت ڪرڻ شروع ڪيو، جڏهن سندن ذهن ۽ فڪر ۾ انگريزن جي غلامي زوال آڻي ڇڏي هئي.

اسان جي ڪيترن معزز شاعرن انهي ”موزون شاعريءَ“ جي ميدان ۾ شهسواري ڪندي، ڪابه ڪوتاهي يا پاڻون گهٽتائي ڪانه ڪئي آهي، ليڪن جنهن صورت ۾ غزل جا عناصر ۽ اجزاء ترڪيبي ڏاريا هئا ۽ مڪاني ماڻهو انهن سڀني تشبيهن، استعارن ۽ اصطلاحن کان ناواقف هئا، جيڪي غزل جو زيب ۽ زينت ٿين ٿا، تنهنڪري ان ۾ دلچسپي ڪانه ورتائون. حقيقت ۾ ان کي ”موزون شاعري“ چوڻ به موزون نه آهي، بلڪ انهيءَ کي ”تقليدي شاعري“ چئي سگهجي ٿو، جيڪا نتيجو آهي قومن جي زوال ۽ غلاميءَ جو. جيڪڏهن گستاخي معاف ۽ جان بخشيءَ جي ڪا صورت پيدا ٿئي، ته هنن چوڻ ۾ مون کي ڪابه هٻڪ ڪانه ٿيندي ته انهيءَ زمري جي شاعرن کي شاعر نه، بلڪ ”عطائي شاعر“ سڏي سگهجي ٿو.

سنڌ جو فڪر، سنڌ جي تعليم ۽ سنڌي ذهن جي جيڪڏهن تلاش ۽ تحقيق ڪرڻي هجي ته آها غزلگو شاعرن جي ديوانن مان نٿي ڪري سگهجي، بلڪ ڪافين، ڏوهيڙن ۽ ٻين ٺيٺ سنڌي صنفن جي کاڻ مان مٽين ۽ هيرن کي ڪڍي، پروڙي ۽ پرکي سگهجي ٿي! انهيءَ پنهنجي وٽ کي سنڌ جا رهاڪو دلي جي وڃت، ڇيڙن جي جهانڊهه ۽ يڪتاري جي سرتار تي، ڪن تي هٿ رکڻ بعد، ’آئو ميان‘ سان شروع ڪن ٿا.

سنڌ جي انهيءَ ٺيٺ شعري ادب کي ٽن دورن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. پهريون آهو دؤر آهي جيڪو انگريزن جي گرفت کان پهرين، ڪافيءَ ۽ ڏوهيڙي جي صورت ۾ پاڻ وٽ موجود آهي. ٻيو دؤر آهي جيڪو انگريزن جي قبضي بعد شروع ٿي، مرزا قليچ بيگ مرحوم جي شاعريءَ تي ختم ٿئي ٿو. ٽيون دؤر آهو آهي جيڪو پهرينءَ عالمي جنگ جي خاتمي کان ٿورو اڳ شروع ٿيو ۽ اڄ تائين هليو پيو اچي.

انهيءَ ٽئين دؤر کي اسان ترقي يافته دؤر، جديد دؤر يا آهو دؤر سڏي سگهون ٿا، جنهن ۾ سنڌي شاعريءَ تي پنهنجي آسپاس ۾ ٿيندڙ واقعات جو اثر پيو، سماجي صورتحال کان متاثر ٿي طبقاتي تحريڪ منجهس دخل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنو ۽ سنڌي شاعري، زبان خواه پيغام ۽ فڪر جي لحاظ سان، اسان جي زندگيءَ جي صحيح ۽ سچي پچي صورتحال ۾ پيوست ٿي ويئي.

انهي جديد دؤر کي پڻ پاڻ ٽن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا. پهريون دؤر، خلافت تحريڪ کان وٺي ١٩٣٦ع تائين آهي. ٻيو دؤر ١٩٣٧ع کان شروع ٿي، ١٩٤٧ع تائين اچي ٿو، ۽ ٽيون دؤر ١٩٤٧ع يعني پاڪستان ٺهڻ کان وٺي اڄ تائين پهچي ٿو.

پهريون دؤر، جيڪو پاڻ مقرر ڪيو اٿئون، ان ۾ ڪيئي ٻرڪ شاعر ٿي گذريا آهن، جن ان وقت جي هلندڙ قومي مسئلن، طبقاتي ظلمن ۽ سماجي بيرحمين کان متاثر ٿي، شاعريءَ جي ذريعي جدوجهد جو جهنڊو بلند ڪيو. درحقيقت پهريءَ عالمي جنگ کان وٺي، ٻيءَ عالمي جنگ تائين جيڪو عرصو آهي، اهو وڏيءَ ڪشمڪش جو دؤر رهيو آهي. سنڌ جو عوام پهرين عالمي جنگ جي بند ٿيڻ کان پوءِ ٽن قوتن جي پيڙا ۾ رهيو. پهريون پير، جنهن مذهب جي ذريعي عوام جي ذهن کي مفلوج ڪيو ۽ ڪنهن سوچ جو موقعو ڪونه ڏنو! ٻيو زميندار، جنهن عوام جي سماجي صورتحال کي ناقابل بيان ۽ ناشائستيءَ حد تائين خراب ۽ خوار ڪري ڇڏيو! ۽ ٽيون طبقو هو انهيءَ واپاريءَ جو، جنهن وٽان سنڌي عوام، لوڻ ۽ مرچ جي صورت ۾ ڪٿت ڪٽيندو ۽ پيڙيندو رهيو؛ ليڪن رقم ساڳئي جي ساڳي ۽ اوتري جي اوتري قائم رهندي رهي. انهن ٽنهي طبقن کي انگريز حڪومت جي پشت پناهي حاصل هئي، تنهنڪري ڪامورو هر وقت انهن جو مددگار ۽ حامي ٿي رهيو. انهيءَ پيڙا ۽ صورتحال کي محسوس ڪري، انهيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ جيڪي شاعر پيدا ٿيا ۽ جن جهاد ڪيو، تن ۾ سڀ کان سرويچ ۽ سورهيه حيدربخش جتوئي هو، جيڪو خود ڪامورو هو. ڪاموڪي ماحول ۾ رهي، ٿيندڙ ظلم هن اکين سان ڏٺا: جنهن صورت ۾ قلب تي ڪارڻ ۽ دل تي ڪاموڪي ڪٽ ڪانه چڙهي هيس، پاڻ انسان هو ۽ دل زنده هيس ۽ انهيءَ دل ۾ درد هيس، تنهنڪري نوڪريءَ کي پراڻيءَ جتيءَ وانگر پري اڇلائي، انهيءَ منجهائيندڙ ماحول کي ترڪ ڪري، تياڳ ڏيئي، ٻاهر نڪري آيو. اهو سڀني کان پهريون شاعر آهي، جنهن "شڪوو" لکيو، ڪفر جون فتوائون سٺائين، مهراڻ جي موجن سان مخاطب ٿيو ۽ اهڙن عنوانن هيٺ شعر چيائين، جن ذهني انقلاب آڻڻ ۾ جادوءَ جو ڪم ڪيو. انهيءَ دؤر ۾ "هاري ڪميٽي" پڻ ٺهي. مولانا وفائي "توحيد" ڪڍي، پيرن جي جهروڪي ۾ جهاڙو وجهي ڇڏي، انهيءَ نيهيءَ کي ڏاهي، ان جا سمورا طلسم ٽوڙي تار تار ڪري، هڪٻئي کان ڌاريون ڌار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ڇڏيا. حيدر بخش جتوئي، زميندار يءَ جي قلعي تي نه فقط شعرن جا تير هلايا ۽ ان جي در و ديوار ۾ گرزن سان گهاءَ ڪيا، بلڪ ”هاري ڪميٽي“ بنائي، زميندارن جي سڄي سسٽم کي تهه و بالا ڪري ڇڏيو. پيريءَ ۽ زميندار يءَ جي خاتمي جو سلسلو انهيءَ دؤر ۾ شروع ٿيو. اگرچه غبارو اڄ تائين هوا ۾ هلندو وتي، ليڪن منجهانئس هوا انهيءَ زماني کان نڪري چڪي آهي. انهيءَ دؤر ۾ پيا به ڪيترا شاعر هئا، جن مان ڪيئل داس ’فاني‘، ڪشنچند ’بيوس‘، قادر بخش ’حقير‘، ايڪراج ’عزيز‘ ۽ قادر بخش ’بشمر‘ جا نالا وساري نه سگهبا. پويان به دؤر، جن جو ذڪر هيٺ ڪجي ٿو، در حقيقت انهيءَ پهرئين دؤر جي جدوجهد جو نتيجو ۽ حاصل آهن.

ٻيو دؤر ١٩٣٦ع کان شروع ٿئي ٿو، جنهن ۾ سنڌ بمبئي کان جدا ٿي ۽ سنڌ جي ليڊر شپ زميندار شاهيءَ جي قبضي ۾ اچي ويئي. ٻيسو وٽن جام هو، تنهنڪري انهن پنهنجي مرضيءَ ۽ مقصدن کي پوري ڪرڻ لاءِ وزارتن ۽ اسيمبلين کي استعمال ڪري، هڪ دفعو وري پاڻ کي جيئڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي.

انهيءَ دؤر اسان جي ادب تي خاص اثر ڪيو. زميندارن ۽ پيرن جي ڏهي اجا پوريءَ ريت ٿئي ڪانه هئي؛ وڌيڪ جو وزارتون، ميمبريون ۽ سنڌ جو سڄو صوبو سندن وَرِ چڙهي ويو، تنهن سنڌ جي عوام کان آسهن ۽ آسرن جو موقعو وري کسي ورتو. انهن حالتن اديبن کي نئين سر سوچڻ تي مجبور ڪيو. اسان جي اديبن سمجهيو ٿي ته بمبئيءَ کان جدا ٿي، سنڌ جا سڀ مسئلا حل ٿي ويندا؛ طبقاتي فرق مٽبو، غريبن جا ڏک لهندا ۽ سنڌ جو عوام ريان ڪيان ٿي، زندگيءَ جي جدوجهد ۾ صحتمندانه قدم اڳتي وڌائي دنيا ۾ آبرو مندانه مقام حاصل ڪندو! ليڪن مسئلو حل ته ڪونه ٿيو، الٽو غلاميءَ، ڏک ڏاڪڙي جا ڪيئي زنجير نئين سر سندن هٿن پيرن، ذهن ۽ سوچ تي پئجي ويا.

انهيءَ دؤر ۾ ضرورت جي مد نظر حيدر بخش جتوئي، عبدالڪريم گدائي، قادر بخش حقير، نارائڻ شيام، ڪيرت ٻاٻاڻي، هري دلگير، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ محمد ابراهيم جويي نه ڇڙو نظم، بلڪ پهريون دفعو ڊرامي ۽ افساني کي پڻ پرائين اندرسڀائي روايتن کان ڇني ڌار ڪري، منجهس نئون روح ڦوڪي، بيان ڪيل فرعوني ۽ سلطاني طاقتن جي قلعن کي ڪيرائڻ لاءِ ڪتب آندو.

انهيءَ دؤر جو سمورو ادب، مذڪوره زماني جي سنڌ جي چشم ديد ۽ حقيقت پري تاريخ آهي. افسانو، ڊرامو ۽ شعر جيڪڏهن پڙهبو ته معلوم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽيندو ته سنڌ ۾ سياسي ۽ سماجي طرح ڇا وهي واپري رهيو هو؟ ۽ ڪهڙيون طاقتون هيون، جن جو ادب جي انهن اوزارن سان مقابلو ڪيو ويو.

دؤر حاضر جو عظيم سنڌي شاعر شيخ اياز، انهيءَ پٺي دؤر جي آخري حصي جي پيداوار آهي ۽ انهيءَ دؤر ۾ ٿيندڙ ظلمن ۽ ڏاڍاين جي عمل جو رد عمل آهي.

١٩٤٧ع کان اسان جي جديد ادب جو ٽيون دؤر شروع ٿئي ٿو. هن دؤر کي جيڪڏهن اسان پنهنجي دؤر جو سونهري دؤر، قيمتي دؤر، ابدي ۽ ازلي دؤر سڏيون ته هوند بيجا نه ٿيندو. هنن پاويهن سالن جي مختصر عرصي اندر، سنڌي ادب جي صفا ڪايا پلٽجي ويئي آهي ۽ اميد کان وڌ انقلاب آيو آهي.

آءٌ هن دؤر کي انهيءَ ڪري قيمتي، سونهري، ازلي ۽ ابدي سڏيان ٿو، جو هن دؤر جو سڄو ادب بامقصد آهي. ڊرامو، افسانو، شعر جيڪي ڪجهه چيو ويو آهي، سو سؤ فيصد مقصديت جو حامل آهي. اسان وٽ هن وقت اڻ ڳڻيا اهڙا شاعر موجود آهن، جن جي هڪ هڪ سٽ سون سان تورڻ جي لائق آهي. اگرچه شعر ۾ ڪافيءَ ۽ ڏوهيڙي کان هٽي ٻه، هنن ڪيئي صنفون ايجاد ۽ استعمال ڪيون آهن، ليڪن آهي سيئي روايتي ۽ تقليدي قيد و بند کان آزاد آهن ۽ انهن جي بي روح جسم ۾ ڪافيءَ ۽ ڏوهيڙي جهڙي جان وجهي ڇڏي اٿن. شيخ اياز، عبدالڪريم گدائي، نياز همايوني، شمشير حيدري، پروانو ڀٽي، امداد حسيني، ذوالفقار راشدي، تنوير عباسي، محسن ڪڪڙائي، بردو سنڌي، الطاف، قمر شهباز، فتاح ملڪ، سليم ڳاڙهوي، تاج صحرائي، استاد بخاري ۽ آدم ناٿن شاهي، اهي سيئي شاعر اهڙا آهن، جن کي هر سنڌي پنهنجي ڳچيءَ جو ڳانو سمجهي ٿو! ڪنهن به وقت، ڪنهن به منزل ۽ ڪنهن به صديءَ ۾ انهن کي وساري ڪونه سگهبو.

انهن شاعرن نه فقط سنڌي شعر کي بامقصد بنايو آهي، ليڪن زبان کي جيڪي ڏاج ۽ ڏيوڻ ڏنا اٿن، سي پڻ اڇرج ۾ وجهندڙ آهن. خارجي لفظ، بيجان محاورا ۽ اڻ ڏٺل استعارا - جيڪي چور دروازي کان غزل جي ذريعي سنڌي ادب ۾ داخل ٿيا هئا - سي سڀ پنهنجي اڻ سهائيندڙ ۽ اڻ وڻندڙ حياتي پوري ڪري دم ٽوڙي چڪا آهن. هن وقت سنڌ جي ٺيٺ ۽ مٺي زبان، نظم ۽ نثر ۾ ڪتب اچي رهي آهي.

اياز هن دؤر ۽ هن سمي جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي. انهيءَ ۾ ٻه رايون ٿي ڪونه ٿيون سگهن ته اياز جو نالو سنڌ جي ادبي تاريخ جو خاص عنوان ٿي رهندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نياز همايوني، عبدالڪريم گدائي، تنوير عباسي، امداد حسيني، ذوالفقار راشدي ۽ پروانو ڀٽي، هن دؤر جي اُنهن شاعرن مان آهن، جن جو شعر جڏهن آءٌ پڙهندو آهيان، تڏهن لونءَ لونءَ ڪنڊارجي وڃندي آهي ۽ ڀڪ اٿم ته هر پڙهندڙ جو اهو ئي حال ٿيندو هوندو.

افسانہ نويسن ۾ غلام رباني زبان جي لحاظ کان مون کي ڏاڍو وڻندو آهي، ليڪن ارمان آهي جو چند افسانن لکڻ کان پوءِ هن مسڪين جو ادبي انتقال ٿي ويو آهي. جمال ابڙي سان پڻ اها ئي ويڌن ٿي. رشيد ڀٽي، علي احمد بروهي ۽ ڪروڙ پتي جهڙا برک مزاح نويس، ڪن قسمت وارين زبانن ۾ پيدا ٿيندا آهن. امر جليل جا افسانا مان پڙهيا آهن، جن مان ڪيترا ڪلاسيڪل ادب جي تحت اچي سگهن ٿا. آغا سليم جا افسانا ۽ ناٽڪ اهڙا آهن جن کي سنڌي ادب جي جان چئي سگهجي ٿو. ذاتي طرح نسيم کرل مون کي ان ڪري پسند آهي، جو هو هڪ خاص خطي جي زبان، محاورا، رهڻي ڪهڻي ۽ آتان جا مسائل پنهنجن افسانن ۾ بيان ڪندو آهي، جيڪي شايد انهن پڙهندڙن جي دلچسپيءَ جو ڪارڻ نه ٿي سگهن جيڪي انهيءَ خطي جا رهندڙ نه آهن. آءٌ انهيءَ خطي جو رهاڪو آهيان، تنهنڪري يقين سان چئي سگهان ٿو ته نسيم کرل کي پنهنجي ماحول، زبان ۽ انداز بيان تي پوري قدرت حاصل آهي. سراج گهڻين صلاحيتن وارو نوجوان آهي، بنيادي طرح هو ڊرامہ نويس آهي، ليڪن خبر نه آهي ته هن ڪهڙيءَ ضرورت تحت غير ضروري مضمونن تي وقت ضايع ڪرڻ شروع ڪري ڏنو آهي. ”روح رهاڻ“ جا ايڊيٽوريل جيڪڏهن سچ پچ حميد سنڌيءَ جا لکيل آهن ته زبان ۽ لکت جي لحاظ سان حميد سنڌي مبارڪ جو مستحق آهي.

اسان جي تنقيد نگارن ۽ نثر نويسن ۾ رسول بخش پليجو، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر علي احمد قاضي، غلام علي الانا، پروفيسر محبوب علي چنا ۽ محرم خان جا نالا قابل ذڪر آهن؛ سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ اهي سچ سدائين پيا جيئندا.

هن دؤر ۾ اسان جون ڪيتريون ڀينرون پڻ لکي رهيون آهن، جن جون لکتون اگرچہ ايتريون پختہ نہ آهن، ليڪن بهرحال عورتن جو لکڻ جي ميدان ۾ اچڻ، سنڌي ادب لاءِ سچ پچ ته نيڪ فال آهي.

آخر ۾ آءٌ هڪ خاص حادثي جو ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان، ۽ اهو ذڪر يا عرض ڪرڻ هن ڪري ضروري ٿي پيو آهي، جو ان جو اثر سنڌي زبان ۽ ادب لاءِ ڪجهہ وقت کان پوءِ هاڃيڪار ثابت ٿيندو.

چند سالن کان اڃ ڏسي رهيو آهيان تہ شعر ۾ اياز جي زبان بگڙي رهي آهي. غير مانوس ۽ هندي آميز ڏاريا لفظ ايترا ڪتب آڻي ٿو، جو سندس شعر ڪڏهن ڪڏهن تہ مورڳو سمجهڻ ئي ڏکيو ٿيو پوي. مون کي خطرو آهي تہ جيڪڏهن هن اها روش قائم رکي ۽ ان جي تقليد ٻين جدت پسند نوجوانن بہ ڪرڻ شروع ڪري ڏني تہ سنڌي ادب لاءِ هڪ هاڃيڪار سانحو ٿيندو ۽ هيتري ساري ڪيل محنت تي پاڻي ڦري ويندو. مون کي خطرو آهي تہ خود اياز جي شاعريءَ کي بہ انهيءَ روش مان سخت نقصان پهچندو! پر ڏٺيءَ ۾ آس آهي تہ هو جلد ئي پنهنجي غير طبعي طريقي تي نظرثاني ڪندو. ”جل جل مشعل جل“ يا انهيءَ قسم جي ڪيل شاعريءَ واريءَ زبان تي اياز کي فوري اصلاح ڪري پاڻ کي پنهنجي انهيءَ ساڳيءَ طرز تي واپس آڻڻ کپي، جنهن ڪيس هن دؤر جي ادبي ورثي جو سرتاج بڻايو آهي.

هن وقت تائين اسان جي نوجوانن ۽ تعليم يافتي طبقي جو گهڻي ۾ گهڻو زور شعر، افساني ۽ ڊرامي تي رهيو آهي. ان ۾ ڪو شڪ ڪونہ آهي تہ فن ۽ ضرورت جي لحاظ کان اهي صنفون بيحد ضروري آهن، ليڪن انهن کان سواءِ ڪي ٻيا اهم موضوع پڻ آهن جن تي نئين نسل کي فوري توجهہ ڏيڻ کپي. ڪابہ قوم فقط شعر، افساني ۽ ڊرامي جي سهاري جيئري رهي نہ سگهندي آهي! سنڌ جي تاريخ بہ هڪ اهم موضوع آهي، جيڪو هن وقت تائين اڪين کان ٽريل رهيو آهي. سنڌ جي تاريخ طرف جيڪڏهن اسان جا لکندڙ توجهہ ڏيندا تہ نہ فقط کين ٿيل تاريخي هاڃن جي خبر پوندي، بلڪ انهيءَ جي پڙهڻ ۽ لکڻ سان سنڌن ادبي تخليقات ۾ نئون رنگ ۽ رس پيدا ٿيندو، نوان موضوع ملندا، ۽ نرالا عنوان قائم ٿي ويندا! مون کي يقين آهي تہ پنهنجن خواهہ پراون جون اکيون کلي پونديون.

تاريخ کان علاوه پاڻ کي جهاني تاريخ جي هن سونهري دؤر ۾ — جڏهن تہ انسان زمين کان وٺي چند تائين جي ڪائنات تسخير ڪري چڪو آهي — جيڪي جديد علوم نکري نروار ٿيا آهن، انهن ۾ پڻ وڌؤن وڌ قدم وڌائڻ کپي.

هن جدوجهد ۽ هلوتائيءَ جي زماني ۾ اها ئي قوم قائم رهي سگهندي جيڪا ترقي يافتہ قومن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي هلڻ جي ڪوشش ڪندي. هن خطرناڪ ۽ عجيب دور ۾ اها قوم جيئري رهندي ۽ اهو ئي ماڻهو آبرومند مقام حاصل ڪري سگهندو، جيڪو زماني جي رفتار سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گڏوگڏ پنهنجي رفتار قائم رکندو ايندو. اهو قانون فرد خواهه قوم سان هڪجهڙو لاڳو آهي ـ خصوصاً هن وقت جڏهن ته حق ۽ انصاف ڪوڙهه ورتل رن زال جيان زندگيءَ ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ ته واڻي تي پيو آهي ـ انهيءَ سمي ۾ حق ڇا جو؟ ۽ انصاف ڪهڙو؟ بازي آهو کٽندو ۽ کٽندو، جيڪو مردانه وار قدم کڻي پنهنجي قوت اراديءَ ۽ پنهنجي اڪيلي آسري تي وڃي منزل اوڏو رسندو.

[ماهنامو ”سوجهرو“ .... ١٩٧٠ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجا ساڻيهه سومرا

نسيم کرل جي چاچي، عبدالرحيم کرل مرحوم، ۽ مون عملي، ۽ ڪنهن حد تائين علمي، زندگي گڏ شروع ڪئي. هو وڪالت پاس ڪري، آغا حسن علي خان مرحوم وٽ جونيئر جي حيثيت ۾ اچي سکر ۾ ڪم ڪرڻ لڳو ۽ مان ٻهڻ مان بوچڻ ڪلهي تي رکي سکر پهتس ۽ الاتوآهر ڪري 'سنڌ زميندار' اخبار ۾ پنجاه روپين درماهي تي ايڊيٽري شروع ڪيم. اهو سال پاڻان ۱۹۲۹ع - ۱۹۳۰ع جو هو.

عبدالرحيم سان دوستي حقيقت ۾ منهنجي وڏي ڀاءُ پير علي محمد شاه جي هئي، تنهنڪري منهنجي ۾ ته هن دوست جي 'برادر خورد' واريءَ حيثيت ۾ مون کي ڏٺو، پر پوءِ اهو درمياني واسطو ٽٽي اسان ٻنهي هڪجهڙائيءَ جي بنيادن تي دوست ٿي وياسي. خدا بخشيس، مرحائت ٻچاڙيءَ جي دم تائين واهه جو دوستيءَ جو دم نباهيو.

انهيءَ شروعاتي دور ۾ اسان ٻنهي 'معارف' اعظم ڳڙهه جي رِيس تي 'المنار' نالي هڪ ماهوار علمي ۽ ادبي رسالو شروع ڪيو. رشيد ڀٽيءَ جو والد، حافظ عبدالحميد، تازو مدرسة الهدي نيرڙهيءَ مان پڳ ٻڌي آيو هو، ۽ سکر ۾ جاگيراڻن جي پاڙي ۾ هڪ ٽريڊل ۽ ٽائيپ جا ٻه ڪيس وٺي پريس کولي هئائين. عبدالرحيم ۽ حافظ ٻئي هڪ مدرسي جا شاگرد ۽ همدرس هئا، تنهنڪري مفت ڇپائيءَ جي حامي حافظ ڪئي، ۽ ڪاغذ ٽيرهين آني ريم جي حساب سان اوڌر تي سرڳواسي ٻاڌري امرداس ڏيڻو ڪيو. رسالو نڪتو، ڏاڍا خوش ٿياسي، پر انهيءَ زماني ۾ سڀڪجهه سستو ۽ پيسو مهانگو هو، اوڌر ۽ مفت تي به ڪم هلائي ڪونه سگهياسي. لاچار رسالو بند ڪرڻو پيو. پوءِ حافظ صاحب انهيءَ کي هفتيوار اخبار جي صورت ۾ ڪڍڻ شروع ڪيو. خدا نه ڀلائي ته 'المنار' هفتيوار اڃا به ڀٽي نڪرندي اچي. انهيءَ رسالي، انهيءَ اخبار، انهيءَ پريس ۽ انهيءَ ماحول اڳتي هلي سنڌي زبان ۽ ادب کي رشيد ڀٽي ڏنو.

'المنار' اسان ٻنهي جي پهرين علمي ڪوشش هئي. آءٌ پوءِ به لکڻ پڙهڻ واري ميدان ۾ ڪنهن نه ڪنهن صورت ۾ هلندو آيس، پر عبدالرحيم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڏي ويو. البت هن مطالعو ڪونہ ڇڏيو ۽ پڇاڙيءَ تائين انهيءَ ذوق کي قائم رکندو آيو.

ڪن سالن پڇاڻان اسان ٻنهي کي سکر ڇڏڻو پيو. عبدالرحيم خيرپور ۾ ٻهريون سرڪاري وڪيل ۽ پوءِ هاءِ ڪورٽ جو چيف جج ٿيو، آءٌ والد جي وفات سبب سکر ڇڏي ڳوٺ اچي زمينداريءَ جو ڪم سنڀالڻ لڳس. اسان ٻنهي جو تعلق اهو ئي رهيو، بلڪ پاڻ وڌيو ۽ اسان زياده هڪٻئي سان ويجها ٿياسي. زمينداريءَ جي ليکي خيرپور سان بہ هئي، سو انهيءَ بهاني خيرپور اچڻ وڃڻ ٿيندو رهيو، پر گهڻي ڇڪ عبدالرحيم جي سنگت جي هئي. زمينداريءَ جون ڪمڪاريون ڇڙو دوست جي در تائين پهچڻ جو بهانو هيون. انهيءَ اچ وڃ ۾ ڪو وقت تہ اهڙو بہ آيو، جو مهينن پاند آءٌ عبدالرحيم وٽ تڪيل هوندو هوس - نہ ڇڙو آءٌ هڪ، پر نوڪر چاڪر، ڪمدار ڪڙا، راڄ ڀاڳ جا ماڻهو ۽ فيصلن ڦڙن وارا بہ بي ڌڙڪ اچي رهندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن تہ مانيءَ جي وقت تي منهنجا ماڻهو ١٠-٢٠ بہ ٿي ويندا هئا. مجال آهي جو عبدالرحيم يا سندس گهر وارن کي نراڙ ۾ ڪو گهنج بہ پئي. آفرين هئي بورچياڻي مائي بختان مرحومہ کي، جيڪا مانيون ڪٽيندي هئي. ڪڏهن مانيءَ ۾ فرق نہ آيو، هڪجهڙي لذت ۽ سواد، ڀلا ماڻهو ڪيترا ٿئي تہ مانيءَ ۾ بہ ٿيرو ۽ فرق اچي! نيرن تي آڱراٺا، مکڻ، ماکي ۽ مٿند سارو لسي يا چانهہ، ڏوپهري ۾ آڱراٺا، بہ ڀوڄ، خشڪا يا پلاءُ. رات جو ڪڙهيل ٿريءَ ٻڌل کير، اچا چانور، ڪا نہ ڪا ڀاڄي يا گوشت جو ڀوڄ، ۽ جي مٿند هوندي تہ انب، نہ تہ مٺو کير تہ ضرور. سياري، سانوڻ ڪيترا ڏينهن يا مهينا ٽڪيو پيو رهان، اهو ئي دستور هو. مائي بختان جا آڱراٺا، گوشت جو ڀوڄ يا ڀُونو، مڇيءَ جي تترُ يا سيءَ. اڄ بہ جڏهن انهن طعامن جي لذت ۽ هڳاءُ ياد پوي ٿو تہ وات پاڻي پاڻي پيو ڪري. نيرن تي ڪڏهن پڳل سيون ايندڙيون هيون تہ سانجهيءَ تائين مٿي هيٺان وهاڻو رکيو سمهيو پيو هوندو هوس، ڏوَ جو نشو لهندو ئي ڪونہ هو.

مون ڪڏهن عبدالرحيم جي گهر کي پرائو گهر نہ سمجهيو، هميشہ اڻين ايندو ويندو هوس، ڄڻ پنهنجي اوطاق ۾ آهيان يا پنهنجي ڪکن ۾ رهان ٿو. عبدالرحيم جي سيرَ ڪري سڄو خيرپور منهنجو پنهنجو شهر ٿي ويو هو.

اهي زمانا برڪت وارا ۽ ڏاڍا محبتي هئا، نہ ميزبان مهمان مٿان ڪرڪ ٿيندو هو، نہ مهمان کي گهڻي اچڻ وڃڻ سبب شڪي يا شرمندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽيڙو پوندو هو. اچڻ وڃڻ، رهڻ ۽ ٽِڪڻ ڪري محبت مانَي ڪانہ ٽِينديِ هئي، پر پاڻ وڌندي رهندي هئي؛ جي ڪجهہ ڏينهن وِڇي پئي تہ اونو ۽ الڪو ٿي پوندو هو تہ خدا شل خير ڪري.

انگريزن جا پويان ڏينهن هئا، ٻي مهاڀاري لڙائي ڇڙي لڳي پئي هئي، خبر ڪانہ ٿي پئي تہ دنيا جو ۽ ان سان گڏ انگريز جو پنهنجو حشر ڇا ٿيندو. هندستان اندر گهرو وگهڙ جدا هو، انگريزن سان هندستان اندر 'ڪئٽ انڊيا' جو گوڙ ۽ ٻاهر جنگ جي ميدان ۾ 'آزاد انڊين آرمي' جي بغاوت، سڀاش چندر بوس جو نظربنديءَ مان نڪري وڃي جپان پهچڻ، رنگون تي قبضو ۽ ڪلڪتي تي گولا — پر انهن سڀني اندرين ۽ ٻاهرين مصيبتن هوندي بہ، واهہ ڙي انگريز! ڇپاڙيءَ تائين نہ هيٺين پوليائين، نہ هتان جو انصاف ۽ انتظام ڍرو ٿيو. دنيا فاقن ۾ هئي، پر هندستان اندر سهانگ ۽ سستائي جهڙي هئي آهڙي ٿي رهي.

سستائيءَ جي ڳالهہ ٿي هلي تہ ٻڌائي ڇڏيانو تہ ١٩٤٠ع ۾، جڏهن اسان ڪراچيءَ آياسون تہ گوشت جو سير ٩ آني، نوين روپين ڪوڪو گولڊ جو ٧½ سيرن وارو دٻو، پنجن روپين جي ٻاچي وٽ تہ مهينو نہ ڪٽي. هرڪا شيءِ سٺي، سستي، صاف ۽ پاڪ، البت ڪاسليٽ، ڪوئلا ۽ کنڊ راشن تي ٿي ملي، پر ڪوٽ ڪڏهن ڪانہ ڏنيسي. ڪٽڪ البت مهانگي هئي، جو ٽين روپين مڻ ٿي ملي. مون جڏهن هڪ روپئي ٽين آني سارين جو مڻ ورتو، تڏهن اوسي پاسي وارا مبارڪون ڏيڻ آيا تہ "ڀاڳ وارو آهين!" انگريزن انتظام ڪي ڇاتو. ماڻهو سچ چوندا هئا تہ انگريز 'فيل مست' آهي.

اهڙي سستي ۽ سڀاڳي سمي ۾ مزمان مان ڪير ڪِٽڪ ٿيندو؟ دوست دل گهريا تہ اڪين ٿي، پر اوپرو سوپرو ايندو تڏهن بہ لک بسملاهيون. چائنٽ ٽِپندي دل پئي بهار بهار ٿيندي، نہ الڪو نہ اوسيڙو، نہ ڏک نہ ڏوهہ، هرڪو ريان ڪيان پيو چرندو ڪائيندو هو.

عبدالرحيم انگريزيءَ سان گڏ فارسي ۽ عربي بہ پڙهيل هو. انهيءَ عربي ۽ عجمي ميلاپ سبب سندس ذهن ۽ مزاج ڏاڍو رنگين ۽ نفيس هو. مطالعي جو شوق، اخبارون، رسالا، فارسي ۽ انگريزي ڪتاب روز پيا وٺبا هئا. هاڻي تہ خيرين ستلهين بہ ٻاهريان ڪتاب اڪئين ڪونہ ٿا ڏسجن، انهيءَ وقت جنگ هلندي بہ پريون ڪتابن جون ٻاهرينءَ دنيا ڪان روز بازار ۾ ايندون هيون، ۽ وري سستائپ اهڙي، جو ٻہ-ٽي روپيا ڏيئي پيري ڪتابن جي ڪڻ. اهڙي زماني ۾، ظاهر آهي تہ مطالعو ۽ علم ڪيئن نہ وڌندو، ذهني سوچ ۽ سمجهہ ڪيئن نہ وسيع ٿيندي!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سکر ۾ ڪڏهن ڪڏهن ملڻ ٿيندو هو، ۽ جڏهن خيرپور ۾ عبدالرحيم ويو ۽ منهنجو به آنهن اچڻ وڃڻ جام ٿيو، ان وقت عبدالرحيم جي وڏي ڀاءُ حاجي عبدالڪريم سان لڳولڳ ملاقاتون ٿينديون رهيون ۽ ساڻس به پنهنجائپ وڌي. عبدالرحيم ته لکن ۾ هڪ انسان هو ئي، پر سندس ڀاءُ به اهڙو هو جو ڪيس سون ۾ تورجي تڏهن به سهانگو ـ اصل لاڪيٽو لعل. محبت ۽ قرب جا منجهس لانڊ ۽ ديرا هئا. ڏسڻ جو به ملوڪ مڙس هو: ڇڙڪ ٻت، قد سڌو سنئون جهڙو درياهه جي نئين ٻيٽ جو ڇٽو، شڪل صورت جو مور، منهن موچارو، ان تي سنهي سونهنڌڙ سُنهاري، ڳالهائڻ نرم ۽ مهر محبت وارو، آواز ۾ ڏاڍو رس. نه ڏاڍيان ڳالهايائين، نه ڪڏهن ٿهڪ ڏيئي کليو، منهن تي مشڪ سدا هميشه هوندي هئس. سندس ڏندن جي ٻيهڪ، سِڌا ۽ صفائي اجا تائين ياد اٿم. جڏهن مرڪائت ڪلندو هو ته ڄڻ موتين جي دبلي کُلي پئي. دل پئي گهرندي ته شل پيو کلي ۽ ويٺو ڏسجيس! مٿي تي ململ جي ڦيروين پڳ ڊگهي ٿُري سان، سنڌي ڳچيءَ سان ۽ ٻانهن ڪشادو ٻاسن وارو چولو، ڪڏهن اڇي ململ جو، ڪڏهن اسپينسر جي خاڪي پاپلين جو، هيٺ تي ڪانئچ اڇي هرڪ جي يا خاڪي لٺي جي. ڪوٽ ميرمحمد جي ٺهيل بخملي جتي ۽ ڪڏهن انگريزي سلپر پيرن ۾. پرهيزگار نيڪ نمازي، هر وقت تسبي (تسبيح) هٿ ۾. صلوات سڳوريءَ ۾ چپ پيا چرندا ۽ داڻا پيا سُرندا.

ماڻهو بيشڪ مذهبي هو، پر اهڙو سبق سکيو ڪونه هئائين، جو بحث ڪندي ٽڙيءَ جون رڳون ٻاهر نڪري اچن ۽ اکين جا تارا ڦوٽارجي وڃن ۽ ائيندو ويندو سمجهي ته ڪو وڏو لٺ ٻانو هلي رهيو آهي! هو نه اندر ۾ ابليس هو نه ٻاهر ۾ مُلون، نه ڪڏهن مرونءَ جي ماس ڏانهن ورڻو نه ڪڏهن ماڪ منايائين. هن سبق ڪان وڌيڪ سچڻ ڏٺو هو. حاجي ميان عبدالڪريم، پاڻ ڪريم جن جي مزاج ۽ مذهب جو پوئلڳ هو.

حاجي صاحب کي سڄي مخلوق خدا جي سان پيار هو سواءِ هڪ خانبهادر کهڙي جي، جيڪو ڪچي ۾ سندس دنگئي زميندار هو ۽ پاڻيءَ لئي هميشه دنگ ۽ دڙيون زور تي سندس پاسي سوري زمين وڌائيندو ويو هو. زمين جي مسئلي ۾ اسان ٻنهي وڏي آزار ۾ هياسي، هن سان کهڙي صاحب جي ڪانهند ۽ مون سان انهن دنگن سور پور جي سلسلي ۾ ماماڻن جي مصيبت. درياهه چڙهندو، سُڪ سرهُ ٿيندي ۽ اسان ٻنهي جا ٽپڙ ٽيشن تي. ٻئي اچي عبدالرحيم وٽ ڊهو ڊهه ٿينداسي. اتان نڪرنداسي ته سڌو سروري سپرنٽنڊنٽ وٽ يا خانصاحب نبي بخش کان ڊيم (نبي بخش خان

ڪاهوڙو مرحوم، ڊي – ايم) واريءَ ’بالا آفيس‘ ۾ ڳنڍيا هئاسين. ڪم گهٽ ۽ اوپاريون لهواريون گهڻيون. ڪم ٿيندو يا نه، پر بالا آفيسرن وٽان ڏکوئجي ڪڏهن ڪونه نڪتاسين. انهيءَ دؤر ۾ آفيسر به ماڻهائتا هوندا هئا. فضيلت، شرافت ۽ اخلاق جا وٽن ٻنا هئا. جي ڏيندا نه هئا ته ڏکوئيندا به ڪونه هئا.

حاجي صاحب جي دنگن جو فيصلو ڇا ٿيو سا خبر ڪانه پئي، باقي مون سان سو – انگريز ويو، پاڪستان ٿيو، سنڌ ون يونٽ جي ڏوجهري ۾ وڪي ۽ وري نڪتي، پاڪستان ۽ هندستان جون ٻه جنگيون ٿي ويون، بنگلاديش ٢٥ ورهيه گڏ رهي جدا ٿي ويو، هڪ نسل ويو ٻيو ڦري آيو- مامن وارو وڏل ڪال اچا ٻيو سنيران.

سانوڻيءَ جا ڏينهن هئا ۽ چوڏهينءَ جي چانڊوڪي، ڏکڻ جي هير ٿي رات پيڇي پئي هئي. حاجي صاحب نماز کان پوءِ ورد وظيفي ۾ مشغول هو ۽ مون به اڱڻ ۾ کٽ جي پڪ سان آرام ڪرسيءَ تي ويٺي ڪتاب پڙهيو. رات جا ٻارهن ڪن لڳا هجن، اوسي پاسي جي ڳوٺن وارا ماهيڙا ڪير وڪيون، خالي ڪينگهر ۽ چنئوريون مٿي تي رکيون، پنهنجن پنهنجن ڳوٺن ڏانهن واهو هئا. اوچتو ڪنهن آلاپ ڪري ڏوهيڙو ڏنو. بيت وسري ويو آهي، پر مطلب اچا به جڏهن ياد پوي ٿو ته پاڪ ڪن پاڻ ۾ گم ٿيو وڃان:

نه درياهه ڪي پائيندڙ پئي!
نه واهڙ پڳا!
نه ڪنڊ پڳو ۽
نه پڪر واڙ آئي!
سڄڻ!
او منهنجا پرين!
پيچ به اچي پيني!
تون اچا نه آئين!
ڇو؟
ڪڏهن اوسيڙو لاهيندين!
او منهنجا پرين!

ماهيڙو هليو ويو، پر آلاپ جو پڙاڏو گهڻي گهڻي دير تائين فضا ۾ ترندو رهيو. مان ڪتاب هنج ۾ رکي، چند ڪي تڪي رهيو هوس، ڏنم ته حاجي صاحب به پنهنجي کٽ تان اٿي ڪڙو ٿيو آهي، هڪ ٻه ڦيرو هيڏي هوڏي ڏيئي منهنجي پرسان آيو.

”پڙو، سائين ميان حسام الدين شاهه!“

آءٌ سندس ننڍي ڀاءُ جو دوست هئس، پاڻ عمر ۾ به وڏو هو، پر جڏهن ڳالهائيندو ته ’سائين ميان حسام الدين شاهه‘ چئي نالو ڪڍندو. سيد هجڻ کان سواءِ آءٌ ’مرشدن مڱورن‘ جي ’خاندان‘ مان به هوس، تنهنڪري عمر پنهنجي جاءِ تي، ادب ڪيئن ڇڏيو؟

ڏنم ته حاجي صاحب جي آواز ۾ گنڀيرائپ هئي، جنهن سندس دل جي پتي هجي.

سترهن شروع ٿي وئي هئي، درياهه شاهه لات کان پوءِ پيٽ به ڇڏيو هو ۽ متاهون ڪجهه به سڀ پورزيو هئائين. هترن جي منڊ متان هئي، ڇتان شروع هيون، هترَ اڃي رهيا هئا. ڏنگن جي نبيري لاءِ هڪ دفعو وري ڪوشش ڪئيسين. حاجي صاحب به اڃي پهتو ۽ اسان به هن پيري پٺي پاڻ گڏجي ويا هئاسين.

آءٌ ته بلڪل ڪورو آهيان پر علي محمد شاهه کي هر ماڻهوءَ منجهان ڪا نه ڪا بوءِ بهار جي ايندي آهي ۽ هو روحانيت جون رمزون سهي ڪري ويندو آهي.

رات جو گهٽي گهٽي تائين ڪچهري ڪري سمهي پياسي. مٿيون منڊان هيون، تنهنڪري ورانڊن ۾ کليل ڪمرن ۾ سمهياسين. صبح جو منهنجي اک کلي، ڏنم ته حاجي صاحب پنهنجي کٽ تي اجرڪ جهليو ڪيون ورد وظيفي ۾ مشغول هو ۽ علي محمد شاهه، سُميجيڙ، پڻ جي لونگائي پيڙيءَ جا سوٽا ٿي هنيا. آخري سوٽو هڻي، پيڙي فرش تي اڇليندي چيائين:

”حسام الدين، حاجي صاحب ۾ مڙوئي ڪي ڏاڍا اٿئي“ مان چيو، ”چو نه هوندا!“

لفٽ جو ڪانهه ملي ته علي محمد شاهه ڪٿي چپ ڪئي.

حاجي، وليءَ خدا هو يا نه، پر ماڻهپي ۽ مرجات ۾ ولين کان به وڌ هو. خاص طرح ’پاڪستاني وليءَ‘ ته سندس جتيون سڌيون ڪن.

حاجي ميان عبدالڪريم کي هڪ آڻ ڏيڻ خانبهادر کهڙي جي ڪانهند جي هئي ۽ ٻي فڪرات هئس، جو پٽ جي اولاد ڪانه هئس. جڏهن رب ۽ رسول جو نالو وٺندو هو ته دل هميشه پرجي ايندي هئس. پايان پير فقير جو لحاظ به انهيءَ ڪري گهڻو ڪندو هو، متان ڪنهن جي دعا ٿي وڃي، ورنه سندس مرشد مرهائت جي ٻچڙ ۽ پيري ته پڙري پٽ هئي.

آءٌ ٥٨-١٩٥٩ع ۾ منيلا ۾ هوس. هارٽ اٽيڪ بعد سخت نروس بريڪ ڊائون ٿي پيئي، جنهنڪري اونڌي ڪنڌ بيمو هوس. يقين ڪونه هو ته

سلامت وڃي وطن جا وڻ ڏسندس. ڏيهون ڏور، قنڌارئون پري، هڪ ملڪ عجيب، نا اميديءَ جي حالت ۾ ڏينهن ۽ مهينا گذري رهيا هئا. هت مارشل لا جي مصيبت هئي، هرڪو پنهنجيءَ ۾ پورو هو. هڪ دوست وٽ پرمٽ کان سواءِ سؤ ڏيڍ پوري ڪنڊ جي پٽي هئي. مارشل لا جو اوچتو آيو ته رات ۾ مڙس سيئي ڳوٺيون اوطاق مان ڪٺائي پاڙي جي کوهه ۾ لڙهرائي ڇڏيون. کوهه سڄو مٺو ٿي پيو. صبح جو هُل ٿي ويو ته فلاڻي کوهه جو پاڻي قدرت سان شربت ٿي ويو آهي. خدا جي انهيءَ قدرت کي ڏسڻ لاءِ سڄو ڳوٺ اچي گڏ ٿيو. دوست کنڊ اچاڻ جي نتيجي کي سوچيو ئي ڪونه هو، سو جڏهن اهو احوال ڏنائين ته ڪيڏانهن منهن ڪيون في الحال پاسيرو هليو ويو. اهڙيءَ طرح ٿوري گهڻي خامي جتي ڪٿي هئي، سو هرڪو پاڄ ۾ هو. ڪن ماڻهن ته خوف ۽ هراس وچان آپگهات به ڪئي.

منيلا ۾ پاڪستان مان جڏهن اخبارون اينديون هيون ته ڪوانڊي هٿ ڏڪندا هئا: ياالاهي خير! اوڙي پاڙي جو خير! هندو مسلمان جو خير! اهڙي گنڀير واڀومنڊل ۾ منهنجي دل تي چڙو ربانيءَ جا دلچسپ خط ٿڌو ڇنڊو هڻندا هئا. منهنجي دل وندرائڻ لاءِ هو طرحين طرحين تجربا ۽ ٽوٽڪا لکي مون کي خوش ڪندو رهندو هو. خدا سندس ڀلو ڪري، منهنجي بيمار روح کي اهڙا خط لکي پيو وندرائيندو هو.

هڪ دفعي لکيائين: 'مهراڻ' مرڪاجي ٿو. هونءَ ته سڄو ئي سون آهي، پر 'ڪني آگر' ضرور پڙهجو.

پرچو آيو، ڪهاڻي پڙهيم. مان هونءَ ته ڪهاڻيون ڪونه پڙهان، پر هن لاءِ ربانيءَ خاص طرح لکيو هو. سو پڙهيم ۽ اچرج ۾ پئجي ويس. خاص ماحول، خاص ڪردار ۽ خاص زبان. سڄي ڪهاڻي اڌين پئي معلوم ٿي، جڻ اهو سڀڪجهه ڏل وانئل آهي. درياهه، ڪنيون، هيءَ پر، هُوءَ پر، پنيون، مگرجي، صدرجي، ڪڇڙي جا وڏيرا، ٽانڊيدار ۽ آخر ۾ خيرپور ۽ انهن جي اٿي ويهڻي. ڪهاڻيءَ ۾ آندل ڪردار، نالا، زبان ۽ محاورا خالص ڪڇڙي ۽ خيرپور جي پاهراڙيءَ جا هئا.

'ڪني آگر' کان پوءِ به ساڳئي ڪهاڻيڪار جون ٻيون ڪهاڻيون مون پڙهيون، جهڙوڪ:

ڪافر، گذريل واردات، زر ۽ زور، پهرين مراد، لالڻ واهه جا ڇيڙا، ڳڻ وغيره.

دل ئي دل ۾ هن منفرد ڪهاڻيڪار جي فني استاديءَ، زبان تي قدرت ۽ ٻين ڪان هٽي پنهنجي لاءِ راهه ڳولهي ڪڍڻ جو داد ڏيندو رهيس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان محسوس ڪيو ته هن جو تعلق ضرور ڪچي ۽ خاص طرح خيرپور ميرس جي ڪچي سان آهي. آنڊل محاورا، لفظ ۽ ڪردار شهري يا نيم شهريءَ جي رَس ۽ وَس کان ٻاهر آهن. اسان جا عام ڪهاڻيڪار ته پلاٽ، ماحول ۽ ڪردارن جا نالا به اڙدو ڪهاڻين تان وٺن ٿا.

هڪ ڏينهن حسين منهنجي واتان انهن ڪهاڻين جي تعريف ٻڌي چيو: ”چاچا، نسيم کرل ته عبدالرحيم صاحب جو ڀائٽيو آهي.“ مان سوچڻ لڳس ته ’عبدالرحيم کي ڀاءُ هڪ حاجي عبدالڪريم، سو به اولاد جو طالب، هي نسيم کرل وري عبدالرحيم جو ڀائٽيو ڪيئن ٿيو؟‘

مون کي حيراني اصل ڪانه ٿي، ڇاڪاڻ ته سندن گهر جو علمي ماحول مون کي معلوم هو. حاجي صاحب پاڻ سنڌيءَ جو شاعر هو ۽ عبدالرحيم به لکندڙ ۽ مطالعي جو شوقين. جيڪو ماحول مون ڏٺو هو انهيءَ ۾ لکندڙ اولاد جو پيدا ٿيڻ ناممڪن ته نه هو. اولاد هميشه پنهنجي خانداني پس منظر ۽ گهرو ماحول ۽ تربيت جو عڪس ٿيندو آهي.

ستَ اٺ سال ٿيا، ۽ هڪ ڏينهن نسيم به نيٺ اچي نڪتو. معلوم ٿيو ته حاجي عبدالڪريم مرحوم جو فرزند آهي، پر شڪل شباهت ۾ وڏو فرق هو، هي قد جو مندرو، بت جو ٿلهو ۽ ٻي ڊولو، منهن اٺ وٺندڙ حد تائين موڪرو، ڇَپَ ٿلها، شڪل شباهت خراب ته ڪانه چئجي، پر اها مرڪ ۽ مينهن ڪونه، ڳالهائڻ ٿلهو، تکڙو ۽ آواز ۾ حاجي صاحب واري نرمي ۽ ملائمت ڪانه، سِيل جي سگريٽن جو دٻو هٿ ۾، ان مٿان ماچيس، وات ۾ سگريٽ، سُوٽهي مٿان سُوٽو، وات مان نڪتل دونهون سامهون ويٺل ماڻهوءَ جي منهن ۾ پيو پوي. هن جو ڊيل ڊول، هلت چلت ۽ نمونو اهڙي نوجوان وڏيري جو ڏسڻ ۾ آيو جنهن جو پيءُ تازو مُئو هجي ۽ پنهنجي چڱي رقم خرچ ڪرڻ لاءِ ڇڏي ويو هجي. ظاهر ۾ ته ڪونه پيو لڳي ته هيءُ ’ڪني آڱر‘، ’گذريل واردات‘ ۽ ’پهرين مراد‘ جهڙين ڪهاڻين جو لکندڙ آهي. اندر وري چيو ته: ٿي سگهي ٿو مٿان ڪَکَ هيٺان لک پيو هجي! البت اکين جي تيزي ۽ چمڪ ڪري ڪجهه شڪ، ڪجهه يقين ٿئي پيو.

ٿوري وقت اندر محسوس ٿيو ته نسيم کرل واقعي غير معمولي ڪهاڻيڪار ۽ سنڌي ادب جي نئين ٽهيءَ جو مجيري آهي. زبان سندس قبضي ۾ آهي، قلم سندس چيو ڪري ٿو، ۽ جيڪي لکي ٿو سو واقعاتي آهي ۽ ڪنهن نه ڪنهن پس منظر ۽ حقيقت تي مدار رکي ٿو.

هلندڙ دور جي ڪهاڻيڪارن جي، موضوع جي لحاظ سان، جيئن ريت گروهه بندي ڪري سگهجي ٿي:

سنڌ جي قومي مسئلن جا ڪهاڻيڪار:

(١) ڊاڪٽر نجم عباسي،

(٢) امر جليل.

سنڌ جي تاريخي عظمت کي بيان ڪندڙ ڪهاڻيڪار:

(٣) آغا سليم،

(٤) علي بابا.

سنڌ جي قومي ۽ درپيش مسئلن تي طنزيه انداز ۾ لکندڙ:

(٥) رشيد ڀٽي.

شهر خواهہ ٻاهراڙيءَ جا مسئلا ۽ انهن جون سماجي اوڻايون:

(٦) نسيم کرل.

نسيم کرل زميندار گهر جو آهي. ڪچي ۾ زمين اٿس. عام ماڻهن سان اٿي ويهي ۽ اهڙ وچڙ اٿس. مشاهدي جي قوت قدرت آڻ مٿيءَ ڏني اٿس. هو هوائي گهاڻيون ڪونہ ٺو ڪري ۽ خيالي پلاءُ ڪونہ ٿو پچائي. جن ڪردارن ۽ مسئلن تي هو لکي ٿو، سي ٻاهراڙيءَ جا عام ۽ عالم آشڪار مسئلا ۽ معاملا آهن. نسيم پنهنجي انهيءَ آس پاس مان واقعا ۽ ڪردار کڻي ٿو. پوءِ پاڻ محسوس ڪري ٿو، پنهنجي انهيءَ احساس کي شڪل شباهت ڏئي اهڙيءَ استاديءَ سان قلمبند ڪري ٿو، جو جيڪي چاهي ٿو اهو ئي تاثر پوريءَ شدت سان پڙهندڙن جي ٻہ پلئہ پئي ٿو. واقعي جي مناسبت سان واقعي جي ماحول جا نج محاورا، لفظ، گفتا ۽ زبان استعمال ڪري ٿو. سندس هر ڪهاڻي جاندار، هوبهو ۽ اثرائتي انهيءَ سبب ڪري ئي ٿيئي ٿي. لکندڙ جو ڪمال اهو آهي جو جيڪي ڪجهہ لکي، زبان بہ انهيءَ لکت سان تعلق رکندڙ ڪتب آڻي.

نسيم جي ڪهاڻين مان آهي پڙهندڙ زيادهہ مزو محسوس ڪندا، جيڪي انهيءَ ماحول ۽ ماحول جي زبان مان واقف هوندا. نسيم جو معاملو بلڪل ائين آهي جيئن اردو جي ليکڪ رشيد احمد صديقيءَ جهڙو آهي. هُن جا مزاحيا ۽ تخليقي مضمون علي گڙهہ جي خصوصي ماحول جي پيداوار آهن. جنهن علي گڙهہ جي ڪاليج کي ڪونہ ڏٺو يا ان ۾ رهيل نہ هوندو ۽ انهن جي زبان، محاورن ۽ خاص فقرن يا لفظن مان واقف نہ هوندو، ان کي رشيد احمد جي لکت مان ڪو خاص لاڀ ڪونہ پوندو.

مثال لاءِ: 'زر ۽ زور' جي هيٺينءَ پيراگراف ۾ جيڪي تشبيهون يا زبان استعمال ڪئي وئي آهي سا خاص آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

’.... پورا پنج ڏينهن عبدالمجيد خان حويليءَ کان ٻاهر ڪونه نڪتو، هن نوران لاءِ پئي سوچيو، جنهن جو قد ”مانجهاندڙيءَ“ وانگر سڌو ۽ ڊگهو هو، جنهن جو رنگ ”جوئر جي اٽي وانگر پورو“ ۽ ڳاڙهو هو، جنهن جون اکيون ڪجل بنا ڪاريون هيون، جنهن جا چپ ”لاليءَ“ بنان به ڳاڙها هئا، جنهن جون ڇاتيون چوليءَ جي ٽيڪ کان سواءِ به هندو ڪنش جبل جون ”ٻه جاڙيون چوٽيون هيون“ ۽ جنهن جو آواز اهڙو مٺو ۽ سريلو هو جڻ ”وڏي اسر مهل ڪنهن ذار ۾ ٻڌل ڏاند جون ٽليون پيون وڄن....“

اهي مقامي تشبيهون خالص سنڌي ۽ ٻهراڙيءَ جي خاص ماحول جون آهن. انهن مان اهو ئي پڙهندڙ پورو لاڀ لهي سگهي ٿو، جنهن کي پنهنجون شيون عزيز هونديون، پنهنجي ماحول کي حقير نه سمجهندو هوندو، انڌي تقليد ڪرڻ جي عادت نه هوندس ۽ اهو ئي پڙهندڙ انهن مان مزو ماڻي سگهي ٿو، جنهن انهن اهڃاڻن ۽ تشبيهن کي پاڻ ڏٺو هوندو ۽ انهن جي خوبين ۽ خصوصيتن مان واقف هوندو.

اهڙيءَ طرح ’ٻهرين مراد‘ جا هينيان لفظ ۽ محاورا چورن ۽ ڪاتڪن جي خاص ماحول ۽ استعمال جا آهن. انهيءَ زبان ۽ خاص لفظن ڪهاڻيءَ کي ڳالهه، مان ڳالهوڙو بڻائي ڇڏيو آهي ۽ هڪ مخصوص ڪردار ۽ عمل جي پوري تصوير اکين آڏو مجسم ڪري ويئي آهي:

* ٽيون سال پاڪي ڪئي
* آلوڙيون
* پيڙُ
* ڍَڪيون ڇيڙيون
* ڪياو
* گورَ ڇترنديون
* ويڳَڻ ۽ پٽلوڙ چنان
* ڪينگرُ تي ڏهائي
* پانڌا سو چڱا اٿس
* ڳِمڌَنُ
* ست بسملاهيون
* ٻاڙائي
* ڊُنگڻ مانڍ جو
* ڳاواري نه ڳاواري

* محبت جون لانڍيون
* ٽڪ پئي ها
* ڪُرَ ڦاڙوڙي
* سماڻ
* سنجها مهل
* سانجهر
* ڳڀنجان
* آلوڙيون پري پيون
* ربيع يا خريف
* سو تون ڪهڙا لالچ ڪرين ها
* ڀاڙي شهرن جو
* ستو ڏلين جا ڀانور
* ٻه زالون پرٿيون ۽ ڪمايون سي
* ڪنلي جو زيپٽ
* آتر اوير وينديون پراوا ننگ نه ٽڪين ۽ ٽڪ تي متر نه لائين
* جنهن مُهانڊي پراوا ننگ ٽڪيا
* پانڻ جا پڙوا
* پوڳ ۾ پوڳ-سايهان جي سايهان
* جتڙي وهڙيءَ جيان چال ٿمون ڏيئنتي
* ڪوڳٽ
* پتنڙ
* ڳڀنج آ
* پيرن جو ڊيڪو مار
* ويڳيون چنائون
* ستين مذهبين سوڌر
* مون ڏي ست خير ائني

انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ هڪ خاص سماج ۽ ان ۾ استعمال ٿيندڙ زبان کي محفوظ ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ڪڏهن نه ڪڏهن سنڌ سنئين نئين لڻيءَ ماڙهو پڙهي پون، ۽ سماج مان غربت ۽ لاوارثيءَ سبب پيدا ٿيل اهي پراڻيون ختم ٿي وڃن، ان وقت هن دؤر جي تاريخ لکندڙن کي اها ڪهاڻي تاريخي دستاويز طور ڪتب ايندي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ ريت فني ڪمال کان سواءِ 'ڪنهي آگر' جي جملن، جوڙن ۽ لفظن جي ستا پڻ هڪ خاص ماحول تي ٻڌل آهي. اها ستا تيسين سمجهي نه ٿي سگهجي، جيسين لکندڙ ۾ مشاهدي جي قوت، ادراڪ ۽ پنهنجي ٻوليءَ تي پوري قدرت ۽ پورو قبضو حاصل نه هوندو.

* پڦي نوران
* ناني حاجل
* ماسي زينب
* نانءي مليائي
* لٽ ڪا ڏيندي
* ناس جي دٻلي وٺ مان ڪڍي
* مٺسالو
* راڪاس کٿي ويو
* پنڊ پهڻ تي وٺي
* ناس جي چپٽي ڪن نڪ کي ڏئي
* ڳالهه پيرائتي ڪرا
* گهڙي نه وهه چوري!
* خميسي جي واڻيا
* سورهن آنا سچ
* وَچيڙ، ڏڪي، متهاري
* شبنم ململ جا گهگرا، ملائي، سائن جون سٿڻون
* عطر ۾ ٻڏل سائي ڳاڙهي ريشمي رومال ۾ ٻڌي
* چنڊ لٿي ۾ ڪڪڙن جي پهرين ڏس وقت
* ديرُ سڌو ڪري ٻاڪو وٺي
* شڌ مڌ سان ڳاريون
* پاڻ ڏي ساهيندي هئي
* ٺُور سٺي جو قسم
* ٻن ٽن گهرن کان سواءِ اهڙو گهر ٻچيل ڪونه هو جو زينت جي مرڻ بعد سندس جنازي کي ڪلهو ڏئي سگهي.
* ٽوري گهٽين پارين پاڻ جهڙي
* چوڪري جو روح سٽ ڏيندو هو
* گيسين ڪري تونهه
* جوان جماڻ

* ڏڪ رحماني ڏڪ شيطاني، ٻار جو کھڙو قوت
* سڄي هيٺ تي وٺي
* ڀچڪ ڪري زمين تي ڏڪ اچلائي

اهي لفظ، جملا، چوڻيون، نالا ۽ اهڃاڻ ٺيٺ سنڌي ۽ ٻهراڙيءَ جي واقعاتي ماحول سان مخصوص آهن. ڪيترا اشارا ۽ اکر هڪ پوري پس منظر ڏانهن ڌيان ڇڪائين ٿا.

نسيم ٻهراڙيءَ جي واقعن ۽ واهڻن ۾ ٿيندڙ معاشرتي مسئلن کي ته آڏو آندو آهي، پر هن انهن جي زبان ۽ محاورن، ۽ لفظي اشارن کي به محفوظ ڪري هڪ وڏي ادبي خدمت بجا آندي آهي. شهرن ۾ رهي، سچ پڇجي ته، اسان پنهنجي زبان وساري ڇڏي آهي. نسيم چڱيءَ قسمت وارو آهي جو سندس سڄيءَ پچيءَ سنڌ سان واسطو هليو اچي ٿو.

نسيم تشبيهن ۽ لفظن جي سلسلي ۾ نه ڇڙو ٻهراڙيءَ جي زبان تي قبضو رکي ٿو، پر منجهس ٻهراڙيءَ ۽ شهري زندگيءَ جو هڪ ئي وقت ۾ عجيب و غريب امتزاج آهي. شهرن جي فيشنيبل تشبيهن تي پڻ کيس اوتري ئي قدرت حاصل آهي. مثلاً: 'ڪرنٽ' ڪهاڻيءَ جي هنن تشبيهن جو سلسلو ڪيڏو نه دلچسپ ۽ هڪ خاص تهذيب ڏانهن ڌيان ڇڪائيندڙ آهي:

'.... منهنجي وائيف جي تند تند، نس نس پيار سان وانڊڪائيءَ ۾ نهيل آهي. هن جو جسم وينس جي بت جيان هر لحاظ کان مڪمل آهي ۽ ان ۾ ڪٿي به فالتو ماس ڪونهي. سندس وهسڪيءَ جهڙي سونهري چمڙي، ساٽن جهڙي ترڪڻي آهي. سندس چنگهون شئمپين ٻاٽل جهڙيون متناسب آهن ۽ سندس ڇاتيون فرانسيسي ڪانچ جا ٻه شفاف گول شئمپين پيگ آهن. سندس اکيون سدائين خماريل هونديون آهن. مون کي سانس شاديءَ ڪئي ٻارهن مهينا ٿيا آهن. پر هر پيري مون کي هوءَ هماليه جبل جي ڪا آڻ سر ٿيل چوٽي لڳندي آهي....'

'ٻهرين مراد' وارين تشبيهن کي ڏسي پوءِ متين اهڃاڻن ۽ استعارن کي پڙهبو ته نسيم جي ڪمال مشاهدي جي بيمثال قوت جو بي اختيار قائل ٿيڻو پوي ٿو.

تشبيهن کان علاوه انهيءَ ڪهاڻيءَ جي خاص ماحول کي نظر ۾ رکندي، نسيم هيٺين لفظن جي عبارت ۾ آميزش ڪئي آهي، جيڪي انهيءَ سماج ۽ پوءِ ڀائي نقلي معاشري سان مخصوص آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

* ڊرائنگ روم
* فرانسيسي دريون
* وڪٽورين ٽائيپ ڊبل بيڊ
* هسبنڊ آهيان ميڊم!
* منهنجي وائيف
* ڪيپ
* عورت نه آهي، فلڪو جو فيرج آهي، ٻاهران سهڻي اندران ڀڄ
* ميلان جو فنڪشن
* مٺمي
* پيرنٽس سان
* لوئر مڊل ڪلاس فيملي
* آفر ڪيو
* پنهنجي ڪزن شاديءَ سان شادي پروپوز ڪيان
* واه ڊونٽ يو انڊرسٽئنڊ
* آرٿوڊڪس فيملي
* فادر باءِ فيس ۽ باءِ نيچر
* مولانا ٽائيپ
* آبجيڪشن تي سگهي ٿو
* اسان به مسلمس آهيون
* ڊونٽ بي سيلي، پيو!
* ڀلا تيراهه ڪرڻ ۾ چاهي؟ وات از دي هارم؟
* سمال فيل ڪنڊاسين
* وات اي فنني نيم
* رليجس مائينڊيڊ
* پريئرز آفر نه ڪندو آهي
* شادي اسلامڪ طريقي سان
* ويڊنگ ڪاسٽيومز
* ايسٽرن پرنسيز
* شرم ڪان بابد ريڊ ٿي وڃي
* فادر جو ڪانفيڊنس گين ڪرڻ
* ڊارلنگ! آءِ لڻو يئو فرام دي ويري ڊي آءِ سا يئو!
* پنهنجي ڪنٽريءَ ۾ انيئرس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

* لائيف ۾ پرفيڪٽ لطف
* ٽيريبل حد تائين
* خيالن ۾ چينج آئي
* روز شاور
* واٽ نان سينس
* شرٽ جي زپ ۾

پلاٽ جزئيات جي حد تائين مڪمل ۽ سيني طرحين چوڪس آهي، زبان ۾ انهن لفظن جي ملاوٽ انهيءَ مردود معاشري جي تصوير اکين اڳيان آڻي بيهاري آهي، جيڪو معاشرو پاڪستان ۾ غنيمت جي مال اٿڻ بعد، پوءِ ڏاون 'مسلمس' ناهيو آهي ۽ جنهن جي خاطر سنڌ کي 'پاڪستان آئيڊيولوجي'، 'انٽيگريٽي'، 'شاونزم' ۽ 'پراونشلزم' جون تهمتون ۽ طعنا ٻڌڻا ۽ سهڻا پون ٿا. مڙيئي رنگيءَ جا رنگ آهن! ڪنهن جو وس اٿو پڇي نه ته اسان کي هوند جيمري گڏهه جي پيٽ ۾ وجهرائين!

[ماهنامه "سهڻي"، نسيم کرل نمبر، ١٩٨٤ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا محمد هاشم ۽ مولانا عبدالواحد جون تصانيف

سر زمين سنڌ انهن گرانمايہ گوهرن کي پنهنجي گود ۾ پاليو ۽ پوسيو، جن جهڙو ثاني وري پيدا ٿي نہ سگهيو. سوين اهڙا اکابر ۽ اولياء پيدا ٿيا، جن جي شهرت جي ڊنڪي ساريءَ دنيا ۾ ڌوم مچائي ڇڏي. ڪيترا اديب، عالم ۽ فاضل اهڙا هن سرزمين مان اٿيا، جن جي شهرت جو شور دنيا ۾ چارسو گونججڻ لڳو. وقت گذرندي دير ڪانہ ٿي ٿئي؛ زمانو ڦري ويو؛ چند ڏينهن کان پوءِ اسان ڏسون ٿا تہ نہ سنڌ ۾ ولي آهن، نہ اکابر آهن، نہ عالم ۽ فاضل، ۽ نہ شاعر؛ جن تہ هئا ئي ڪين، ڇڙو ياد جو هڪ هلڪو عڪس دل تي رهجي ويو آهي، سو بہ اسان جي قلب جي ڪٽ ڪري اجهو ڪي ميٽجي ويو.

مولانا محمد هاشم بن عبدالغفور السنڌي اللٺوي (الله ۽ سندس پياري حبيب جون مٿس رحمتون هجن)، قديم سنڌ ۾ نهايت بلند ترين هستيءَ جو مالڪ هو. الله جو پيارو پانهو هو، ڪيس ذات باري تعاليٰ جو قرب حاصل هو. ٺٽي جي صوبي جو مفتي ۽ قاضي هو. اڄڪلهہ سندس تصنيفات ڪٿي بہ دستياب ڪونہ ٿيون ٿين- الا ماشا الله، سواءِ چند خاندانن جي پٺي هند نام و نشان بہ ڪونہ آهي. سندس تصانيف گهڻو ڪري مذهبيات تي آهن ۽ عربي زبان ۾.

مولانا عبدالواحد سيوستاني بہ ساڳيءَ طرح نهايت بلند پايہ ڪامل بزرگ هو- خدا کيس غريق رحمت ڪري. سچ پڇ تہ اهي بزرگ سنڌ جي سونهن هئا. اڄ تہ اونده لڳي پيئي آهي، نہ اهي بزرگانہ محفلون آهن ۽ نہ اهي اديبانہ درباريون؛ ساري سنڌ هڪ اجڙيل آشياني جيان نظر اچي ٿي، چارسو سنسان ۽ ويران لڳو پيو آهي.

اهي صورتون تہ هاڻي پوشيده ٿي ويون آهن، البتہ سندن تصانيف اڃا موجود آهن، جن مان سندن سيرت ڏسي سگهون ٿا. مگر ڪنهن کي

ان جي ضرورت آهي، جو تجسس ۽ تفحص ڪري انهن کي دستياب ڪري. لله جا بي ذوق بندا اهڙا آهن، جو بزرگن کي زمين ۾ دفن ٿيل ڏسي انهن جي تصنيفن کي به ڪاٺ جي ڪوڪن ۾ پوريو ويٺا آهن ۽ ”وڏن جي نشاني“ انهيءَ وقت ڏاڍين ٻاهر نٿا ڪڍن، جيسين اندران اڏوهي ڪاٽي ٻاهر نٿي نڪري اچي. اهڙن فرعونن لاءِ اسان پنهنجي پاڻرن ۱۹۲۶ع کان ”موسيٰ“ بڻجڻ جو خيال ڪيو، ۽ مصمم ارادو ڪيوسي ته ڪيئن به ڪري سنڌي مصنفن جا قلمي ڪتاب گڏ ڪيون. اڄ برابر اٺون سال آهي- رات ڏينهن جي ڪوششن ۽ محنتن جو نتيجو اهو نڪتو آهي جو ڪافي تعداد ۾ ذخيرو مهيا ٿي چڪو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ تازو اسان کي چند ڪتاب مولانا محمد هاشم ۽ عبدالواحد سيوستانيءَ جا هٿ آيا آهن، جن جي فهرست ناظرين ڪرام جي تفنن طبع لاءِ هيٺ ڏيون ٿا.

مولانا محمد هاشم ٺٽويءَ جا ڪتاب

هيٺيان سڀ ڪتاب عربي ۽ قلمي آهن. ڪاتب جو نالو ڪن ڪن تي لکيل آهي، هڪ صديءَ جا پراڻا ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

(۱) القول الانور في حكم لبس الاحمر
(۲) بذل القوت في حوادث سني النبوت
(۳) فتاواي محمد هاشم
(۴) طراز المذهب في ترجيح الصحيح المذهب
(۵) نورالعين في اثبات الاشارت في التشهدين
(٦) فرائض الايمان

مولانا عبد الواحد جون تصانيف

(۱) ڪتاب التخريج الخريج - فارسي (هن ڪتاب سان گڏ هڪ عربي رسالو به آهي.)
(۲) رسالة في افضلية الصديقه
(۳) الدرر المتناثره في الاخبار المتواتره
(۴) اربعين لارشد الطالبين
(۵) مرات الحلية
(٦) تهديد الغافر بتعذيب الكافر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٧) ارشاد الصواب لمن وقع في بعض الاصحاب
(٨) اربعين برواية سراج المسلمين
(٩) احسن الفهم و العقل في جمع الكسب و التوكل

انهيءَ ڪان سواءِ ٻيا به ڪيترا ڪتاب آهن، جيڪي ساڳئي مجموعي ۾ آهن، مگر نالا پڙهڻ ۾ نٿا اچن. مولانا محمد عمر، ابو عبدالرحمان، علي بن محمد سلطان، محمد ابراهيم مڏئي ٺٽوي ۽ علامه شيخ محمد البکري وغيرهم جون تصانيف به آهن، جن جو بيان ڪنهن ٻيءَ صحبت ۾ ڪيو ويندو.

["ستاره سنڌ"، ٢ سيپٽمبر ١٩٣٤ع]

تاريخ عرب جا قديم ماخذ

آنحضرت صلعم جي بعثت کان پوءِ، جڏهن اسلام فروغ ورتو ۽ ڪلمهء توحيد ٻاهرين دنيا ۾ گونجڻ لڳو، ان وقت عربن کي پنهنجي تاريخ ۽ انساب جي محفوظ ڪرڻ جو خيال جاڳيو. ڇاڪاڻ ته ٻاهرين دنيا جو جنهن صورت ۾ عرب سان رابطو ۽ ضابطو وڌيو، تنهن صورت ۾ لازمي هو ته هنن تائين عربن جا حالات ۽ تاريخي حڪايات به پهچايا وڃن. انهيءَ ڪري ان وقت تاريخ عرب جي منتشر ٽڪرن کي جمع ڪرڻ جي قدري ڪوشش شروع ٿي. مگر عملي صورت اها به وٺي نه سگهي. جنهن جو وڏو ڪارڻ هي هو، جو اصحاب سڳورا ۽ ٻيا پريا مڙس ان وقت زنده هئا، جن کي سلسلهء انساب ۽ تاريخ جو مخزن سمجهيو ٿي ويو. تنهنڪري قرآن ۽ انهن جي موجودگيءَ ۾ جدا تاريخ جي چندان تڪليف گوارا ڪانه ڪئي ويئي.

اهو دور جڏهن گذري ويو ۽ اسلامي علم پوريءَ طرح عالم تي پنهنجو پرچو لهرائڻ شروع ڪيو، تڏهن ٻاهرين دنيا جي معلوم ڪرائڻ لاءِ ضروري ٿيو ته عرب جا جغرافيائي، سياسي ۽ تاريخي حالات گڏ ڪري، مجموعي جي صورت ۾، دنيا اڳيان پيش ڪيا وڃن. ان وقت مورخن کي جيڪو سامان انهيءَ عزم جي تڪميل لاءِ هٿ چڙهيو سو هي آهي:

(۱) **قرآن مجيد:** قرآن مجيد ۾ عرب جي قومن جا حالات بيان ٿيل هئا.

(۲) **روايتون ۽ تفسير:** مفسرن انهن آيتن جي تفسير ۾ وضاحت کان ڪم ورتو آهي.

(۳) **اسرائيليات:** عرب جي قومن جو اڪثر ذڪر تورات ۾ هو، انهيءَ ڪري عام طرح يهودي انهن مان واقف هئا. مفسرن جي روايتن جو بنياد سمورو اسرائيليات تي آهي. وهب بن منبه، ڪعب الاحبار، ضحاڪ، سدي، ڪلبي، واقدي، مدائني، مجاهد، عڪرمه، وغيره، انهن روايتن جا ماخذ آهن. وهب ۽ ڪعب ته اسرائيل هئا ۽ ٻيا صاحب وري اسرائيلين جا خوشه چين. مگر انهن جي روايتن مان گهڻو انداز اهڙو آهي، جنهن تي اعتبار ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نتو سگهجي، ڇاڪاڻ تہ يهودين جي روايتن جو بنياد تورات ۽ تفسير کان زياده زباني قصن ڪهاڻين ۽ اڻ ڏٺل جمع خرچ تي هو. پر تنهن هوندي بہ اسرائيليات کي يڪسر ڪاٽا ڪري نتو سگهجي.

ابن مردويہ، ديلمي، مجاهد، مقاتل بن سليمان ۽ ابن جرير طبريؔ جي بناء گهڻو ڪري اهڙن وضعي روايتن تي آهي، جن جو معيار اعتبار جي حد کان لٿل آهي. ضحاڪ، سدي، ڪلبي، هشيم بن عدي، واقدي، جيڪي انهن روايتن جا مصنف ۽ ناقل آهن- تن جي دروغ بيانين ۽ ڪذب گوئين جو اسماء الرجال جي محققن ڪچو چٺو ظاهر ڪري ڇڏيو آهي. عڪرمہ، وهب بن نهہ ۽ ڪعب الاحبار بہ جرح کان ڇٽل ڪين آهن.

مٿين سڀني جو سرمايہء علم يهودي روايتن تي مبني آهي. جنهن جي بناء تورات، نبين ترڪوم ۽ تالمود تي پڌل آهي ۽ گهڻو حصو عام گهڙ مان بہ ورتل آهي.

(۴) **خانداني روايات:** خانداني روايتون جيڪي عربن ۾ نسلن کان وٺي هلندون ٿي آيون، جنگين جا واقعا يا سلسلہء انساب جيڪو پيڙهين کان وٺي عربن کي ورثي ۾ ملندو ٿي آيو- توڙي جو گهڻو ڪري انهن روايتن کي اعتبار ۾ آڻي نتو سگهجي، ڇاڪاڻ تہ روايتن جي پرک لاء اسلام جيڪا تواتر جي ڪسوٽي مقرر ڪئي آهي، ان ۾ اهي ٺهيون اچن- تاهم گهڻو اندازو اهڙو آهي، جن مان امداد ملي سگهي ٿي.

(۵) **اشعار ۽ عربي مثال:** ان کان زياده محفوظ ذريعي اطلاع آهي اشعار ۽ عربي ضرب المثل آهن، جن ۾ فخريہ ڪلام ۽ مدح ستائش، اظهار شجاعت ۽ بهادريء جا واقعا بيان ڪيا ويا آهن. مگر افسوس جو اهو قيمتي سرمايو بہ اسان وٽ اسلام کان چند سال پهريون کان اڳ جو ڪونہ ٿو ملي سگهي. تاهم قبل اسلام جي ڪيترن خاندانن ۽ قومن جو احوال انهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو. طبري، قوم عاد جي احوال ۾ لکي ٿو تہ: ”ڪن ايرانين قوم عاد کان انڪار ڪيو آهي. توڙي جو جاهليت جي شعرن ۾ انهن جو مفصل ذڪر ڪيل آهي.“

بهرحال انهيءَ سرمايي کي مسلمانن هيٺينءَ طرح تدوين ڪري، دنيا اڳيان پيش ڪيو:

(۱) ڪتب تفسير

تفسير جي ڪتابن ۾ آيتن جي تحت انهن واقعن کي آندو ويو. اهڙي قسم جا تفسير هيٺيان آهن:

(١) تفسير مجاهد بن جبير – (المتوفي ١٠٤هه)
(٢) تفسير مقاتل بن سليمان – (المتوفي ١٥٠هه)
(٣) تفسير ابراهيم بن معقل النسفي – (المتوفي ٢٩٥هه)
(٤) تفسير ديلمي – (المتوفي نامعلوم)
(٥) تفسير ابن جرير طبري – (المتوفي ٣١٠ هه)
(٦) تفسير ابن ابي حاتم – (المتوفي ٣٥٤هه)
(٧) تفسير ابن حبان – (المتوفي ٤١٠هه)
(٨) تفسير ابن مروويه – (المتوفي ٤١٦هه)
(٩) تفسير بغوي – (المتوفي نامعلوم)

(٢) تاريخ

ابتدائي تاريخ نويس، جن جو سلسلو حضرت معاويه جي زماني کان شروع ٿئي ٿو، عبيد بن شريه، ابو عبيده، عوانه بن حڪم، هشام ڪلبي، قاضي ابوالبختري، ابن هشام وغيره آهن. هي آهي مصنف آهن، جن ٻي ۽ ٽين صدي هجريءَ ۾ خالص عربن جون قديم تاريخون لکيون، جيڪي هيٺ ڏنيون وڃن ٿيون:

(١) **عبيد بن شريه** – ڪتاب ”اخبار الملوک والماضين“ (يعني گذشته بادشاهن جا حالات). مصنف امير معاويه جو همعصر هو. هن ڪتاب جا ڪجهه مسعوديءَ ۾ جابجا ڏنل آهن.

(٢) **ابو عبيده** – ڪتاب ”مغازات قوس واليمن“، ڪتاب ”خبر عبدالقيس“، ڪتاب ”مناقب باهله“، ڪتاب ”مکه والحرام“، ڪتاب ”بيوتات العرب“، ڪتاب ”ماثرالعرب“، ڪتاب ”ماثر غطفان“، ڪتاب ”قصة الکعبه“، ڪتاب ”الحمس من قريش“، ڪتاب ”الاوس و الخزرج“، ڪتاب ”ايام بني يشکر“

(٣) **بمرد** – ڪتاب ”ايام بني مازن“، ڪتاب ”قحطان و عدنان“.

(٤) **هشام ڪلبي** – ڪتاب ”من نقل من عاد و ثمود و العماليق و جراهم و بني اسرائيل من العرب“، ڪتاب ”ملوک ڪنده“، ڪتاب ”طسم و جديس“، ڪتاب ”عاد و الاولي و الثانيه“، ڪتاب ”تفرق عاد“، ڪتاب ”اصحاب الڪهف“، ڪتاب ”الحيرت“.

(٥) **قاضي ابوالبختري** – ڪتاب ”طسم و جديس“.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٦) ابن هشام- ”سيرت النبوي“ جي مقدمي ۾ قديم عرب جي تاريخ ڏني اٿائين. ۽ ڪتاب ”التيجان“ به انهيءَ موضوع تي جدا لکيو اٿائين.

(٧) ابن الحائڪ همداني- عرب جو هڪ جغرافيه نويس هو. هن جا ٻه ڪتاب ”صفة جزيرت العرب“ ۽ ”اڪليل“ آهن. هنن مان پهريون ڪتاب ”جزيرت العرب“ جغرافيه جو آهي، ۽ لنڊن ۾ ڇپجي چڪو آهي. ٻيو ڪتاب فقط يمن جي تاريخ تي آهي، جنهن جو ڪامل نسخو اڃا ڪٿي ڪونه ملي سگهيو آهي. البته ان جي اٺين هڪ ٽڪري کي پروفيسر مولر (O. H. Meellir) شايع ڪرايو آهي، جيڪو ١٠ بابن ۾ ورهايل آهي (ارض القرآن). عرب جي قديم تاريخ تي يورپ جا مستشرق ان کان زياده مستند ٻئي ڪنهن ڪتاب کي نٿا سمجهن. همداني چونڪ حميري زبان مان واقف هو، ۽ هن آثار ۽ ڪتبا وغيره پڙهيا هئا، تنهنڪري هن کي اهميت ڏني وڃي ٿي.

(٨) علقمه بن علڪم- هڪ شاعر هو، ۽ هن قصيده ”نونيه“ ۾ همير (قوم تبع) جا حالات ۽ عام عمارتن جا نالا ڏنا آهن.

(٩) نشوان بن سعيد الحميري- هن ”قصيده حميريه“ جي نالي سان هڪ تاريخ لکي آهي، جنهن ۾ حمير جي تاريخ ۽ بادشاهن جا حالات لکيا آهن. نشوان خود يا انهيءَ وقت جي ڪنهن ٻئي عالم انهيءَ قصيدي جو شرح به لکيو آهي. ٻيو ڪتاب آهي ”شمس العلوم“ جيڪو گويا هڪ لغت آهي، جنهن ۾ الفاظ، جيڪي حمير ۽ يمن سان تعلق رکندڙ آهن، جي ضمن ۾ ڪيترن حميري نالن ۽ لفظن جي تصحيح ڪئي ويئي آهي ۽ انهن جون معنائون لکيون اٿائين؛ جنهنڪري يورپي عالمن کي حمير ۽ سبا جي تاريخ لکڻ ۾ ڏاڍي مدت ملي آهي ۽ انهيءَ زبان جي ڪتبن پڙهڻ ۾ به گهڻي قدر سهوليت ٿي اٿن. ڪتاب ”التيجان“، ”قصيده حميريه“، ”شرح قصيده“ ۽ ”شمس العلوم“، بانڪي پور جي ڪتبخاني ۾ موجود آهن. ”قصيده حميريه“ کي ”الفريڊ وان ڪريمر“ به شايع ڪيو آهي. ”شمس العلوم“ جو هڪ عمدو نسخو اسڪوريال لائبريريءَ ۾ به آهي (هن ڪتاب جي پهرينءَ طباعت کان پوءِ سنه ١٩٠٠ع ۾ هن جو هڪ حصو تاريخ يمن تي، ڊاڪٽر عظيم الدين، گب ميموريل لنڊن ۾ ڇپايو آهي).

مطلب ته اسلامي علمي ذخيرو، جيڪو هن وقت موجود ۽ مطبوعه آهي، ان جي آڌار تي چوڻ ۾ اچي ٿو ته سڀ کان پهريون مؤرخ ابن اسحاق المتوفي سنه ١٥١هه آهي، جيڪو ان وقت، ”ابن هشام“ المتوفي سنه ٢١٨هه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي روايت مطابق، موجود هو ۽ ابن هشام جي ڪتاب "السيرت" جو جز اعظم آهي. ان کان پوءِ بہ مسلمان مؤرخن پنهنجي تاريخن جي مقدمي يا تمهيد ۾ تاريخ عرب ۽ قومن تي بحث ڪيو آهي.

بهرحال مؤرخين اسلام مان جن جون تصنيفون موجود ۽ مطبوع آهن، ۽ جن جون تصنيفون "تاريخ عرب" جي موضوع تي لکيل آهن، انهن مان هيٺين ماڻهن کي اهميت حاصل آهي.

(١) ابن هشام- (المتوفي ٢١٨هه)، ڪتاب "السيرت" مطبوعہ يورپ و مصر.

(٢) ابو الوليد ازرقي- (المتوفي ٢٢٣هه)، "اخبار مکہ" مطبوعہ يورپ و مصر.

(٣) ابن قتيبہ- (المتوفي ٢٧٦ هه)، ڪتاب "المعارف" مطبوعہ يورپ و مصر.

(٤) ابن واضح يعقوبي- (المتوفي ٢٧٧ هه)، "تاريخ يعقوبي" مطبوعہ يورپ و مصر.

(٥) ابو جعفر طبري- (المتوفي ٣١٠هه)، "تاريخ الرسل و الملوک" مطبوعہ يورپ و مصر.

(٦) حمزه اصفهاني- (المتوفي ٣٧٠هه)، "تاريخ مني ملوک العرض" مطبوعہ يورپ و ڪلڪتہ.

(٧) مسعودي- (المتوفي ٣٤٦هه)، "مروج الذهب" مطبوعہ يورپ و مصر.

متيان صاحب قدما جي دؤر جا آهن، متاخرين ۾ فقط هيٺيان ٻہ صاحب قابل ذکر چيا وڃن ٿا.

(١) ابو الفدا- (المتوفي ٧٣٢ هه)، "المختصر في اخبار البشر" مطبوعہ يورپ و مصر.

(٢) ابن خلدون- (نامعلوم) "العبر و ديوان المبتدا والخبر"، مطبوعہ يورپ و مصر.

هن کان پوءِ عرب جي جغرافيہ نويسن تي بحث ڪنداسين ۽ ان کان پوءِ تاريخ عرب جي چوٿين ڪڙي يعني 'انساب' جو ذکر ڪيو ويندو.

(٣) جغرافيہ

مسلمانن ۾ علم جغرافيہ جي ابتدا پهريون ڏي عربن وٽان ٿي. اڄا هو يونانين جي لفظ "جغرافيہ" سان آشنا ڏي نہ هئا، جو انهن اهو سلسلو شروع ڪري ڏنو، ۽ حقيقت ۾ انهيءَ فن ۾ ايترو ڪمال حاصل ڪيائون، جنهن جو بي ڪابہ قوم مثال پيش ڪري نٿي سگهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربن جا انهيءَ فن تي ٻن قسمن جا ڪتاب آهن. هڪڙا اهي جيڪي خاص عرب جي جغرافيه تي آهن؛ ۽ ٻيا اهي، جنهن ۾ ٻين ملڪن جي جغرافيه بيان ڪندي، ضمناً عرب لاءِ به لکيو اٿن؛ جنهنڪري اسان به هن هيٺ ڪتابن کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪريون ٿا؛ چنانچه پهرئين قسم جا جغرافيائي ڪتاب هي آهن:

(١) **ابو زياد ڪلابي** – (سنه ٢٠٠ھ)، هن "ڪتاب النوادر" جي نالي سان هڪ ڪتاب لکيو، جيڪو انهيءَ فن جو پهريون ئي ڪتاب چئو وڃي ٿو. هي ڪتاب ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايل آهي، جنهن جو هڪ حصو خاص عرب تي آهي.

(٢) **نضر بن شميل** – (سنه ٢٣٠ھ)، هن جو لکيل ڪتاب "ڪتاب الصفات" جي نالي سان مشهور آهي، جنهن جي هڪ حصي ۾ عرب جو جغرافيه آهي، ۽ اتان جي خيمه گاهن، گهرن، جبلن ۽ غارن تي نهايت تفصيل سان بحث ڪيل آهي.

هي ڪتاب ١٠٤٧ع ۾ لکيو ويو: "تمدن عرب" جي مصنف ڊاڪٽر گستوليبان جو چوڻ آهي ته "اهو ڪتاب يهودين لاءِ لکيو ويو هو." مصنف نضر بن شميل اصل بصري جو رهاڪو ۽ مشهور محدث ۽ نحوي هو، حريري انهيءَ جو ذڪر پنهنجي ڪتاب "درت الغواص في اوهام الخواص" ۾ ڪيو آهي. بصري مان نڪري خراسان ويو، ۽ نحو ۾ مشهور نحوي "خليل" جو شاگرد هو. ٤٠ ورهيه ڪن بدوين سان گڏ رهيو هو، جنهن جا اثرات هن جي ڪتاب تي پيل آهن (علي بلگرامي، "تمدن عرب"، حاشيه ص ٤٣١).

(٣) **هشام بن محمد ڪلبي** – (سنه ٢٠٦)، "ڪتاب البلدان" ۽ "ڪتاب الاقاليم" نالي به ڪتاب جوڙيا اٿائين.

(٤) **ابو سعيد الاصمعي** – (سنه ٢١٣)، "ڪتاب جزيرت العرب" ۽ "ڪتاب مياه العرب" لکيا اٿئين، معلوم ٿو ٿئي ته پهريون ڪتاب عرب جي عام جغرافيه تي آهي ۽ ٻيو خاص تلاون (تالاب) جي بيان ۾ آهي.

(٥) **سعدان بن مبارڪ** – (سنه ٣٠٠)، "ڪتاب الارضين و المياه و الجبال" جي نالي سان زمين، تلاون ۽ ڦهاڙن جي بيان ۾ آهي.

(٦) **ابو سعيد حسن السڪري** – (سنه ٣٠٠)، "ڪتاب المناهل و القري و الابيات" جي نالي سان عرب جي غارن، آبادين ۽ گهرن جي حالات تي لکيو اٿائين.

(٧) **عمر بن رستم** – (سنه ٣٠٠)، "الاعلاق النفسيه" جي نالي سان ڪتاب آهي، جنهن جو ستون فصل عرب جي جغرافيه تي آهي. ان جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ تذڪرو ”صنعا“ جي بيان وارو رچرڊ گوٿائيل، سميٿڪ اسٽڊي بريل ۾ ٧ نمبر تي ڇاپيو آهي.

(٧) ابن هائڪ همداني - (سنه ٣٢٠)، ”صفة جزيرت العرب“، هي ڪتاب جغرافيه عرب تي محقق ترين ڪتاب آهي. عرب جي زمينن، قومن، قبيلن، حيوانن، رستن، ڀاڙن، تلاون، چراگاهن، وادين، کاڻين ۽ آثار قديمه وغيره تي نهايت مفصل بيان ڏنل آهي. هي ڪتاب ١٨١٩ع ۾، ليڊن ۾ ڇپيو آهي.

(٨) ابو زيد بلخي - (سنه ٣٤٠)، ”ڪتاب البدء والاخبار“ جي ١٣ فصل ۾ عرب جو جغرافيه ڏنل آهي. نيز مسجدن، رستن ۽ عجائبات تي به مفصل طرح بيان آهي. فرينچ مستشرق (ڪلمان) ڪتاب ڪي شايع ڪرايو آهي.

(٩) ابو سعيد حسن السيرافي - (٣٦٨هه)، ”ڪتاب جزيرت العرب“ جي نالي سان عرب جي جغرافيه تي بهترين ڪتاب آهي.

مولانا سليمان ندوي ”عرب و هند ڪي تعلقات“ ۾ لکي ٿو ته ”سيراف، خليج فارس جو مشهور بندرگاهه آهي. ابو زيد اتان جو رهاڪو هو؛ سنه ٢٦٤هه سندس ڪتاب ۾ ملي ٿو، مسعودي ساڻس سيراف ۾ ٣٠٠هه ۾ مليو هو، هي عرب ڏاجر هو، ۽ سليمان تاجر جو سفرنامو پڙهي، ٢٥-٣٠ ورهين کان پوءِ ان جو تڪملو لکيائين.

هندستان ۽ چين جي پاسي تجارت جي خيال سان بحري سفر ڪندو هو. هندستان متعلق به سندس ڪتاب ۾ گهڻو مواد آهي (ص ٣١-٣٥).“

(١٠) حسن بن محمد المعروف بالڪالع - (سنه ٣٨٠هه)، ”ڪتاب الادويه والجبال“ جي نالي سان، عرب جي ڀاڙن ۽ وادين جي بيان ۾ لکيل آهي.

(١١) محمود بن عمر زمخشري - (سنه ٥٣٨هه)، ”ڪتاب الامڪنته والمياه والجبال“ عرب جي جاين، تلاون ۽ ڀاڙن تي نهايت سٺو ڪتاب آهي.

(١٢) البڪري - (نامعلوم)، ”معجم ما استعجم“ عرب جي جاين، مقامن، ۽ ٻين جغرافيه حالات تي آهي.

(١٣) سيوطي - (سنه ٩١٠هه)، ”مراصد الاطلاع علي اسماء الامڪنته والبقاع“ ٦ جلدن ۾ ڇپيو آهي. عرب جي سڀني جاين جا حالات ڏنل آهن.

مٿيان ڪتاب اهي آهن، جيڪي خاص عرب جي جغرافيه تي لکيا ويا آهن. باقي جن ۾ ضمني طرح ذڪر آهي انهن جو تفصيل هن هيٺ آهي:

(١) ابن خردازبه - (٢٥٠هه ۾ موجود هو)، سيد سليمان ”عرب و هند ڪي تعلقات“ ۾ ابن خردازبه جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته ”هي عيسوي

ٿائين صديءَ ۾ عباسي خليفه (معتمد) جي زماني ۾ ٽپال ۽ خفيه رپورٽن جي محڪمي جو عملدار هو، ۽ چونڪه سرڪاري عملدار هو، تنهنڪري هن جي ڪتاب جي معلومات نهايت پڪي ۽ قيمتي آهي" (صفحو ١٤). سندس ڪتاب ١٨٨٩ع ۾ بريل ۾ "دي - غوجي" (De - Goete) شايع ڪرايو آهي. ڪتاب جي اڌ ۾ "تمون" جي عنوان هيٺ عرب جو جعرافيه ڏنو اٿائين. ڪتاب جو نالو "ڪتاب المسالڪ والممالڪ" آهي.

(٢) ابن فقيه همداني - (سنه ٢٩٠)، "ڪتاب البلدان"، هي ڪتاب يورپ وارن شايع ڪيو آهي، پڻ باب ۾ مڪي، طائف، مديني، يمامه ۽ يمن جو ذڪر ڪيو اٿائين.

(٣) ابن واضح يعقوبي - (سنه ٣٠٠هه)، احمد بن يعقوب بن جعفر عباسيه عهد ۾ دفتر انشا جو افسر اعلي هو، هندستان ۽ ٻين ملڪن جي به سيرسياحت ڪئي هئائين. هي پهريون ٽي مسلمان آهي جنهن دنيا جي سڀني قومن جي تاريخ لکي آهي. ٢٨٧هه ۾ انتقال ڪيائين. سندس ٻه ڪتاب آهن. هڪ "تاريخ يعقوبي" جا ٻن جلدن ۾ آهي ۽ ٻيو جغرافيه "ڪتاب البلدان" نالي، اهي ٻئي ڪتاب لنڊن ۾ ڇپيا آهن.

(٤) اصطخري - (سنه ٣٤٠)، هن جي ڪتاب جو نالو به "ڪتاب المسالڪ والممالڪ" آهي. يورپ ۾ ڇپيو آهي. پهريون باب عرب جي جغرافيه تي آهي. سيد سليمان لکي ٿو ته "ابو اسحاق ابراهيم بن محمد فارسي، اصطخريءَ جي نالي سان مشهور هو، بغداد جي محلي ڪرخ جو رهاڪو هو، تمام زبردست سياح هو، هن جا جغرافيه ۾ ٻه ڪتاب آهن، هڪ ڪتاب الاقاليم ۽ ٻيو، ڪتاب مسالڪ الممالڪ. پهريون ڪتاب سنه ١٨٣٩ع ۾ "گوٿا" ۽ ٻيو سنه ١٨٧٠ع ۾ ليڊن ۾ ڇپيو آهي. هو ٣٢٠هه (٩٠١) ۾ هندستان به آيو هو، جتي ابن حوقل سان به مليو هو. هن انهيءَ وقت هڪ دنيا جو نقشو به تيار ڪيو هو، جيڪو سندس بهترين ڪارنامو آهي. ("عرب و هند ڪي تعلقات" صفحو ٣٩، "تمدن هند" صفحو ٣١٤).

(٥) مسعودي - (سنه ٣٤٣)، ڪتاب جو نالو "مروج الذهب" آهي، مصر ۾ ڇپيو آهي. مسعودي جو نالو ابوالحسن علي آهي، هڪ بلند پايي جو مورخ، ۽ جغرافيه نويس، ۽ سياح جي حيثيت سان مشهور آهي. چنانچه سموري حياتي آزاد ۽ سير سياحت ۾ صرف ڪيائين. پنهنجي وطن بغداد مان نڪتو. عراق، شام، ارمينيا، روم، ايشياي ڪوچڪ، افريقه، سوڊان، زنگ، چين، تبت، هندستان ۽ سرانديپ، کي خوب گهميو. نيز چين، عرب، حبش، فارس ۽ روم جي درياهن جا به چڪر ڪاٽيائين. سندس ڪيترن ڪتابن مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيئنر ۾ ڪتاب ملن ٿا. هڪ "ڪتاب التنبيه و الاشرف" جيڪو مختصر آهي، ۽ ٻيو ان کان وڏو آهي "مروج الذهب و معادن الجوهر" جيڪو مشهور ترين ڪتاب آهي. ڪتاب جي مقدمي ۾ سموريءَ دنيا جي قومن جي تاريخ به لکي اٿائين. مطلب ته هرهڪ ڳالهه تي نهايت پر از معلومات لکيو اٿائين- پنهنجي سياحت ٣٣٢هه ۾ ختم ڪيائين. ۽ ان کان پوءِ اهو ڪتاب لکيائون- پيرس ۾ فرينچ ترجمي سان اهو ڪتاب ۹ جلدن منجهه شايع ٿيو آهي. مصر ۾ ته ڪيترا دفعا شايع ٿي چڪو آهي. (ع-هه-ت- ص ص ٣٧-٣٨)

(٦) ابن مردويه- (سنه ٣٥٢هه)، "معجم البلدان" نالي بهترين ڪتاب جغرافيه تي آهي، جنهن ۾ عرب جي شهرن، ام القراي، عام عرب، عمان، مدينه وغيره جو پر از معلومات احوال ڏنل آهي. بانڪي پور ۽ حيدرآباد دکن جي ڪتب خانن ۾ نهايت قيمتي قلمي نسخا موجود آهن.

(٧) ابن حوقل- (سنه ٣٦٢هه)، "ڪتاب المسالڪ و الممالڪ" مطبوعه يورپ جي باب پهرئين ۾ عرب جو جغرافيه، پهاڙ، ريگستان ۽ رستن جو بيان ڏنل آهي.

ابن حوقل اصل بغداد جو رهاڪو ۽ اتان جو وڏو تاجر هو. سنه ٣٣١هه مطابق ٩٤٣ع جو بغداد کي ڇڏي، يورپ، افريڪا ۽ ايشيا جي ملڪن جو سفر شروع ڪيائين. اسپين ۽ سسليءَ کان وٺي وڃي هندستان تائين جي زمين ڇائيائين. ۽ ملڪن جا نقشا تيار ڪيائين، سنڌ جو نقشو به تيار ڪيو هئائين جيڪو ايليٽ صاحب ڏنو آهي.

(٨) ابو البناء بشاري مقدسي- (سنه ٣٧٥هه)، "احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم" هن ڪتاب ۾ عرب جي صوبن، قصبن، ڳوٺن، عمارتن، ڪاٺين ۽ سمنڊن جو مفصل بيان ڏنل آهي.

شمس الدين محمد بن احمد بشاري، شام ۾ بيت المقدس جو رهاڪو هو، هن پنهنجو ڪتاب ٣٧٥ هه ۾ ختم ڪيو. ڪتاب جو ٻيو ايڊيشن ١٩٠٦ع ۾ ليڊن ۾ ڇپيو آهي.

(٩) ادريسي- (سنه ٥٤٥هه)، "نزهة المشتاق في اختراق الآفاق"- هن ڪتاب ۾ به ساڳيءَ طرح عرب جو جغرافيه آهي، مگر ڪتاب جو جيڪو ٽڪرو شايع ٿيو آهي، تنهن ۾ عرب جو احوال ڪونه آهي.

ابو عبدالله بن ادريس عرب جو مشهور مؤرخ ۽ جغرافيه نويس هو. صقليه جي بادشاهه راجرس وٽ هو نوڪر هو، ۽ بادشاهه لاءِ هڪ چانديءَ جو ڪره ٺاهيو هئائين، جنهن جي تشريح ۾ هن پنهنجو جغرافيه لکيو. سال ولادت ١١٠٩ع آهي ۽ سنه وفات ١١٦٤ع (علي بلگرامي، "تمدن هند" ص ٣٧).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۱۰) ياقوت ـ (سنه ۶۲۳هه)، "معجم البلدان" مصر ۾ ۱۰ جلدن ۾ ڇپيو آهي. عرب جي سڀني ملڪن، پهاڙن ۽ جاين وغيره جو بيان ڏنل آهي، ۽ ساپ ب لکيل آهي. مصنف جو نالو "ابو عبدالله ياقوت الرومي الحموي البدادي" آهي.

(۱۱) زڪريا قزويني ـ (مولود سنه ۶۷۴هه)، "آثارالبلاد" يورپ ۾ شايع ٿيو آهي. مختصر ڪتاب ۾ ترتيب اقاليم آهي. هرهڪ اقليم ۾ جتي عرب جو ذڪر آيو آهي، اتي ڏاڍيءَ وضاحت کان ڪم ورتو اٿس. علي بلگرامي لکي ٿو ته "مصنف جو نالو 'زڪريا بن محمد القزويني' آهي ۽ مشهورترين عالم آهي." هن جا ٻه ڪتاب ڇپيل آهن، هڪ "عجائب المخلوقات" ۽ ٻيو "آثار البلاد و اخبار العباد" (ص ۴۳۲).

(۱۲) شمس الدين دمشقي ـ (سنه نامعلوم)، "نخبة الادهر في عجائب البر و البحر" يورپ ۾ شايع ٿيو آهي، ڏهون فصل عرب عام جي جغرافيه تي آهي. صوبن، قلعن جي حدن ۽ شهرن جو بيان ڏنل آهي.

(۱۳) ابوالفدا ـ (سنه ۷۳۲هه)، "تقويم البلدان" يورپ ۾ شايع ٿيو آهي. پهرئين فصل ۾ عرب جي ۴۲ آبادين جو ذڪر ٿيل آهي، ۽ طول و عرض ماپيل ۽ لکيل آهي.

مٿيان ڪتاب عرب جي جغرافيه تي آهن، جن مان گهڻا اهي آهن، جيڪي اڄ يورپ جي بدولت اسان وٽ پهتا آهن.

(۴) انساب

جيڪڏهن تورات کي جدا ڪجي ٿو ته پوءِ دنيا ۾ عربن جي ٻي قوم رهي ٿي، جنهن سلسلي نسل و انساب کي هڪ مستقل فن بڻائي ڇڏيو. هڪ عرب جي نگاه ۾ سڀ کان زياده قيمتي ۽ ڪمائتي شيءِ فقط پنهنجو نسب ٿي هو، جنهنڪري عرب جو ٻچو ٻچو پنهنجي نسل کي بر زبان ياد رکندو هو.

عرب جا شاعر به ان ڪري قبيلن جا شجرا ياد ڪندا هئا، جو ڪين مدح ۽ هجو جي موقعي تي اهي ڪم ايندا هئا. اسلام کان اڳ خواه پوءِ عرب ۾ انهيءَ فن جا تمام وڏا وڏا ماهر ٿي گذريا آهن، جن کي تمام عرب جي قبيلن، خاص ڪري مشاهيرن جو سلسله نسب دل تي نقش هوندو هو.

جڏهن تدوين علوم جو وقت آيو، تڏهن ٻين فنون سان گڏ اهو فن به مدون ٿيو، ۽ انساب جي عالمن ان تي ڪيترا ڪتاب لکيا. اسلام جي پهرئين وقت ۾ دغفل بڪري، لسان الحمرت، عبيد بن شريه، ۽ ان کان پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ابن ڪواه، قرقبي، عوانه بن حڪم، ابوالقطان، هشام ڪلبي، محمد بن سائب ڪلبي، مدائني، فاڪهاني، معصب بن عبدالله، زبيري، زبير بن بڪار، ۽ مصنف انساب قريش، اصمعي، ابو عبيده، ابن هشام، ۽ مصنف انساب حمير مبرد ۽ ازرقي، ۽ متاخرين ۾ بلاذري، سمعاني، ابن حزم ۽ قلشقندي انهيءَ فن جا امام هئا.

انهن سڀني کان مشهور ۽ مستند انسابدان، علامه سمعاني ٿي گذريو آهي، جنهن پنهنجو ”ڪتاب الانساب“ ۵۶۲ هه مطابق ۱۱۶۶ع ۾ لکي پورو ڪيو. مصنف جو نالو قاضي ابو سعيد عبدالڪريم هو ۽ ڪنيت سمعاني هيس. ڪتاب تمام ضخيم ۽ ۱۲۰۶ صفحن تي آهي. يورپ جي بدولت اهو ڪتاب به اسان جي هٿن تائين پهتو. مسٽر اي - جي - برل ليڊن ۾ ۱۹۱۷ع ۾ ڇاپيو هو.

باقي ٻين بزرگن جا ڪتاب به انهيءَ فن تي نهايت قيمتي آهن، مگر انهن مان ڪيترا اڄڪلهه بلڪل ناياب آهن، جنهنڪري انهن مان منتفع ٿيڻ محال آهي.

مطلب ته عرب جي قديم تاريخ مدون ڪرڻ ۾ ذڪر ڪيل چئن ماخذن ڏي مدد ڏني آهي، جنهنڪري اهو سمورو ذخيرو جڙي راس ٿيو.

[هن مضمون ۾ هيٺين ڪتابن مان مدد ورتي ويئي آهي:
۱- ”ارض القران“_ سيد سليمان ندوي، ۲- ”تمدن عرب“_ علي بلگرامي، ۳- ”فهرست الفداي“_ حسام الدين، ۴- ”فهرست ابن نديم“_ علامه ابن نديم، ۵- ”عرب و هند کے تعلقات“_ سيد سليمان ندوي.]

[روزانه ”ستاره سنڌ“، ۲_ ۹ ۽ ۱۶ ڊسمبر ۱۹۳۴ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي زبان جا قديم ڇاپي ڪتاب

سنڌي زبان جي ادبي سرمايي جي تلاش ڪندي مون کي ضرورت محسوس ٿي ته آءٌ انگريزن جي آمد کان (١٨٤٣ع) وٺي ١٩٠٠ع تائين، جيڪي ڪتاب سنڌي زبان ۾ لکرايا ويا آهن ۽ ڇپايا ويا آهن، انهن جي فهرست مرتب ڪريان، تاڪ معلوم ٿئي ته انگريزن اسان جي ادب ۽ زبان سان ڪهڙا پال پلايا.

مون وٽ به قديم ڇاپي ڪتابن جو ڪجهه ذخيرو موجود آهي، چنانچه ان کي سامهون رکي، برٽش ميوزم ۽ انڊيا آفيس جي ڪيٽلاگن مان به مدد وٺي، هڪ فهرست مرتب ڪئي اٿم، جيڪا هن هيٺ سنڌي ادب جي دوستن لاءِ ڏيان ٿو، تاڪ انهيءَ ڏس ۾ جيڪڏهن ڪو صاحب ڪم ڪري ته ان جي سامهون رهي ۽ وقت سر ان کي ڪتب آڻين.

فهرست نامڪمل آهي، تنهنڪري ضرورت آهي ته ان کي مڪمل ڪيو وڃي. ١٨٤٣ع کان ١٩٠٠ع تائين جو زمانو سنڌي زبان ۽ ادب جي تاريخ جو اهم دؤر آهي، جيڪڏهن انهيءَ زماني جي مطبوعه ذخيري جي فهرست مڪمل ڪئي وڃي ته اها اسان کي ادبي تاريخ مرتب ڪرڻ وقت سنگ ـ ميل جو ڪم ڏيئي سگهي ٿي، ۽ اسان معلوم ڪري سگهنداسي ته:

(١) انهيءَ اڌ صديءَ ۾ اسان جا ڪهڙا مصنف ۽ مترجم پيدا ٿيا.

(٢) انهن جي نظم ۽ نثر جو ڇا انداز هو.

(٣) انهن سنڌي زبان ۾ ڪيترو سرمايو ڪٺو ڪيو، ۽ ٻيروني زبانن جا ڪهڙا ڪهڙا ڪتاب ترجما ڪيا ويا.

(٤) سنڌي زبان خواهه خط ڪهڙا روپ بدلايا ۽ ڪهڙيون ڪهڙيون ان ۾ رنگ آميزيون ٿيون.

(٥) انگريزن ڪهڙو نصاب، تعليم لاءِ مرتب ڪرايو، ۽ ان ۾ پنهنجي سياسي مقصدن کي سامهون رکي، ڪهڙي رمز رکي ڇڏيائون.

(٦) سنڌي طباعت ۽ پريس جي تاريخ تي پڻ انهيءَ فهرست مان روشني پئجي سگهي ٿي. مثلاً، هن مان انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيون ڳالهيون معلوم ٿين ٿيون:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(الف) سنڌ ۾ پهريون ڇاپخانو ڪڏهن قائم ٿيو، ان جو صحيح پتو ڪونه آهي. هن فهرست مان معلوم ٿئي ٿو ته ”چٽ جي پار“ نالي ڪتاب ۱۸۵۳ع ۾، ڪراچيءَ جي ليٿو پريس مان شايع ٿيو، گويا انگريزن جي اچڻ بعد ڏهن سالن اندر سنڌ ۾ پريس قائم ٿي ويئي

(ب) ڪوٽڙيءَ ۾ ليٿو پريس ۱۸۵۷ع کان اڳ يا ان سال ۾ قائم ٿي، اُنهيءَ سال ڪوٽڙي پريس مان منشي آڌارام جو لکيل سنڌي گرامر شايع ٿيو.

(ج) حيدرآباد ۾ ۱۸۶۵ع ۾ يا ان کان اڳ پريس قائم ٿي، ڪتاب ”ڳالهين جي سوکڙي“ انهيءَ سال شايع ٿيو.

(د) سکر ۾ ليٿو پريس ۱۸۸۶ع ۾ يا ان کان اڳ قائم ٿي، ۽ ان پريس مان ”گلدستهء حڪمت“ نالي ڪتاب انهيءَ سال ڇپيو. غالباً اها پريس هريسنگ قائم ڪئي.

سنڌي ٽائيپ ڪڏهن ٺهي، انهيءَ سلسلي ۾ به هن فهرست مان ڪجهه اندازو ڪري سگهجي ٿو. مثلاً لنڊن ۾ ٽرمپ صاحب ”سنڌي ريڊنگ بوڪ“، ۱۸۵۸ع ۾، ٽائيپ ۾ شايع ڪرايو. ۱۸۶۳ع ۾ لنڊن مان ”سسئي پنهونءَ“ جو قصو ٽائيپ ۾ ڇپيو. جرمنيءَ جي ليپزگ شهر مان ۱۸۶۶ع ۾ ٽرمپ صاحب ”شاهه جو رسالو“ ٽائيپ ۾ شايع ڪرايو.

انهيءَ سلسلي ۾ سنڌ جي علم دوستن کي سنڌ مان نڪرندڙ قديم سنڌي، فارسي ۽ انگريزي اخبارن ۽ رسالن جي به فهرست مرتب ڪرڻ گهرجي. سنڌ جي صحافت جي تاريخ انهيءَ لسٽ جي آڌار تي مرتب ڪري سگهجي ٿي. انهيءَ قسم جون فهرستون، ادبي تاريخ لکڻ وقت، اسان جي گهڻي قدر مدد ڪري سگهن ٿيون.

آرٽ ۽ سائنس

(۱) ”چٽ جي پار“، صفحا ۳۰. هي ڪتاب ”اصول نقاشي“، تصنيف سدا سک لالا جو سنڌي ترجمو آهي؛ ليٿو، ڪراچي، ۱۸۵۲ع؛ مترجم- خان داس ۽ منشي ننديرام.

(۲) ”اڪاسي نروار“، صفحا ۶۱، ترجمو- ”خلاصه نظام شمسي“، تصنيف محمد شاهه؛ واسي ڏارا ليٿو، ڪراچي، ۱۸۵۶ع.

(۳) ”سڪائتو نروار“، صفحا ۹۴، ترجمو- ”شرح التعليم“، جرنجي لال؛ مترجم- ننديرام؛ ليٿو، ڪراچي، ۱۸۶۰ع.

(۴) ”سنساري نروار“، صفحا ۲۰۷، ترجمو- ”حقائق الموجودات“؛ مترجم- ننديرام؛ ليٿو، ڪراچي، ۱۸۶۱ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوانح

(٥) "ڪلمبس جي تاريخ"، صفحا ٤٨، ڪوڙومل چندن مل، ليٿو ڪراچي ١٨٦٢ع.

(٦) "بيان حضرت امام حسين جو"، صفحا ٣٧٤، خوجا سنڌي خط ۾، ليٿو بمبئي ١٨٨٤ع.

(٧) "جنم ساکي اڏيري لعل صاحب جي"، صفحا ٥٨، سخاوتراءِ، ليٿو ڪراچي ١٨٩٠ع.

تاريخ

(٨) "هندستان جي تاريخ"، صفحا ٧٧، "تاريخ هند" مصنف پرساد جو سنڌي ترجمو، مترجم غلام علي، ليٿو ڪراچي ١٨٥٤ع.

(٩) "سنڌ جي تواريخ"، صفحا ٣٦٨، مير معصوم جي فارسي تاريخ جو ترجمو، ننديرام، ليٿو ڪراچي ١٨٦١ع.

(١٠) "منتخب تاريخ انگلستان"، صفحا ١١٦، انگريزيءَ تان ترجمو، واڌومل چنديرام، ليٿو ڪراچي ١٨٦٢ع.

(١١) "سنڌ جو نروار"، صفحا ١١٠، راءِ صاحب نرائڻ جڳوناٿ، ليٿو ڪراچي ١٨٦٥ع.

(١٢) "هندستان جي مختصر تاريخ"، صفحا ١٠٨، پريتمداس، حشمتراءِ ۽ قسمتراءِ، ليٿو ڪراچي ١٨٧٩ع. هيءُ ڪتاب جو چوٿون ايڊيشن آهي.

(١٣) "هندستان جي مختصر تاريخ"، صفحا ٦٤، جهامراءِ منگهومل، ليٿو ڪراچي ١٣٨٠ع. (هن جو ٻيو ايڊيشن ساڳيءَ پريس ۾ ١٨٨١ع ۾ شايع ٿيو.)

(١٤) "سنڌ جي مختصر تاريخ"، صفحا ٤٨، آلومل ٽيڪمداس، ليٿو ڪراچي ١٨٨٠ع. (هي ٽيون ايڊيشن آهي، سنڌي خوجا خط ۾ ڇپي آهي، ستون ايڊيشن ساڳيءَ پريس ۾ ٣٠ صفحن تي، ١٨٨١ع ۾ ڇپيو.)

ادب (نظم)

(١٥) "شاهه جو رسالو"، صفحا ٧٣٩، E. Trump، لپزگ ١٨٦٦ع. (هي رسالو ٽائيپ ۾ شايع ٿيو.)

(١٦) "ديوان گل"، صفحا ٨٨، ليٿو بمبئي ١٨٧٥ع. ديباچي ۾ سنڌي، فارسي ۽ عربي لفظن تي ريمارڪ به ڏنل آهن. هيءُ ديوان گل محمد مرحوم پاڻ بمبئيءَ ۾ وڃي ڇپايو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٧) ”ديوان قاسم“، صفحا ٨٧، محمد قاسم ابن نعمت الله، ليٿو ڪراچي ١٨٧٨ع.
(١٨) ”سنڌي ڪافين جو ترجمو“، صفحا ٤٧، Thomas Hart Davis – بمبئي ١٨٨١ع، سنڌي ڪافين جو هي پهريون انگريزي ترجمو آهي.
(١٩) ”ميزان الشعر“، صفحا ١٢٤، فاضل شاهه ابن حيدر شاهه، ليٿو ١٨٨٣ع. (سنڌيءَ ۾ هيءَ پهريون عروض تي ڪتاب آهي.)
(٢٠) ”ڪافين جو ڪتاب“، صفحا ١٧٣، فاضل شاهه ابن حيدرشاهه، ليٿو ڪراچي ١٨٨٣ع. (سنڌي زبان ۾ هي پهريون تذڪرو ۽ انتخاب آهي).
(٢١) ”منتخب شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي جو“، صفحا ٤٣، منتخب قاضي احمد آگوني، ٻيو ايڊيشن ليٿو ڪراچي ١٨٨٣ع.
(٢٢) ”ديوان شاهه عبداللطيف“، (حياتي، مذهب ۽ رسالو)، ليٿو ڪراچي ١٨٩٠ع. ليلا رام وطن مل، ٻن جلدن ۾، مرتب ڪيو.

آکاڻيون نثر

(٢٣) ڪتاب ”سوڪڙي ڳالهين جي“، صفحا ١٠٨، ڪيولرام، ليٿو حيدرآباد ١٨٦٥ع.
(٢٤) ”ڳاهه دودي چنيسر جي“، صفحا ٥٦، اڌارام ٿانور داس، ليٿو ڪراچي ١٨٧١ع.

آکاڻيون نظم

(٢٥) ”قصو سسئي ۽ ڄام پنهونءَ جو“، صفحا ٧٣، سر ايف - جي - گولڊ سمٿ، لنڊن ١٨٦٣ع. (انگريزي ترجمي سميت - سنڌي ٽائيپ ۾.)
(٢٦) ”قصو سسئي پنهونءَ جو“، صفحا ٩٤، ليٿو ڪراچي ١٨٦٧ع.
(٢٧) ”قصو ڪامسين ۽ ڪامروپ“، صفحا ١٢٧، اڌارام ٿانورداس، ليٿو ڪراچي ١٨٨١ع. (ٻيو ايڊيشن، خوجه سنڌي خط.)
(٢٨) ”راسيلاس“، اڌارام ٿانور داس، (انگريزيءَ مان ترجمو)، ليٿو ڪراچي ١٧٨٣ع.
(٢٩) ”قصو ڪونئرو چنيسر جو“، صفحا ٨٢، مورڙو فقير، ليٿو ڪراچي ١٨٨٣ع.
(٣٠) ”قصو سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال جو“، صفحا ٨٧، ٻهار ٻڙ ۽ عبدالرحمان ابن محمد ’وفا‘ عباسي. (ٽيون ايڊيشن ١٨٨٤ع ۽ چوٿون ايڊيشن ١٨٩٠ع ۾ شايع ٿيو.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣١) ”قصو هير رانجهي جو“، صفحا ٤٩، حيدر شاهه حيدرآبادي، پهريون ايڊيشن ڪراچي ١٨٨٥ع.

(٣٢) ”قصو جمجمه جو“، سنڌي ترجمو، صفحا ١٠٠، ليٿو پريس بمبئي ١٨٩٠ع.

(٣٣) ”ايسپ جون آکاڻيون“، اڌارام ٿانور داس، (انگريزيءَ مان ترجمو) ڪراچي ١٨٩١ع.

قصا ديسي زبانن مان ترجما

(٣٤) ”پيءُ زميندار جي ڳالهه“، صفحا ٢٤، غلام حسين، پهريون ايڊيشن، ڪراچي ١٨٥٤ع. (”ڌرم سنگهه زميندار جي هندستاني قصي“ جو ترجمو).

(٣٥) ”سيتا نوري ۽ ڪيداري جي ڳالهه“، ميران محمد شاهه، ڪراچي ١٨٥٥ع. (”قصهءِ ڪبودي ۽ سبودي“ نالي، ڪرشنادتا جي هنديءَ ۾ لکيل آکاڻيءَ جو ترجمو).

(٣٦) ”مفيدالصبيان“، صفحا ٦٨، ميران محمدشاهه، ليٿو ڪراچي ١٨٦١ع. (”منتخبات هندي“ جوزيل جون شيڪپير جو سنڌي ترجمو).

(٣٧) ”سنڌي طوطي نامه“، صفحا ٧٦، اڌارام ٿانورداس، ليٿو ڪراچي ١٨٦٢ع. (”طوطي نامه“ جو ترجمو).

(٣٨) ”قصو راءِ ڏياچ جو“، صفحا ٥٣، پهريون ايڊيشن ”ورنيوڪلر لٽريچر سوسائٽيءَ“ جي نظرداريءَ هيٺ شايع ٿيل. پهريون ايڊيشن اڌارام ٿانور داس جو لکيل هو. هيءُ ايڊيشن آخوند عبدالرحيم عباسيءَ، نظرثانيءَ بعد، تيار ڪيو.

(٣٩) ”قصو دل جي وندر يا پُل چُڪ“، صفحا ٤٤، چيمانند ڪلٽداس، ليٿو لاهور ١٨٨٧ع. (هندستانيءَ مان ترجمو).

(٤٠) ”طوطي نامه سنڌي“، صفحا ١٢٣، گل محمد خان ۽ حبيب الله، ليٿو لاهور ١٨٩٠ع. (حيدر بخش جي ”طوطا ڪهانيءَ“ جو سنڌي ترجمو).

طب

(٤١) ”پدر نامون“، صفحا ٣٥، ننديرام ۽ اننتا چندروبا، ليٿو ڪراچي ١٨٦٠ع.

(٤٢) ”تحفة المجربات“، صفحا ٢٢، ليٿو بمبئي ١٨٧٦ع؛ (C. F. Collier) جي انگريزي ڪتاب جو ترجمو. نانگن ۽ نانگن جي زهر ۽ ڏنگ، ۽ انهن جي علاج جي بيان ۾.)

(٤٣) ”گلدستهء حڪمت، يا علاج المساڪين“، سنڌي طب، صفحا ١٦٤، مرتب محمد بچل ۽ هريسنگهه ڊينگومل، ليٿو سکر ١٨٨٦ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مذهب، (اسلامي)

(٤٤) ”حڪايات الصالحين“، صفحا ٥٨، نظم، ولي محمد، ليٿو ڪراچي ١٨٥١ع. پبلشر ارد شير رستمجي. Advertiser Press, Karachi

(٤٥) ”حڪايات الصالحين“، صفحا ٥٧٨، ولي محمد، مطبع حيدري، بمبئي ١٨٧٠ع.

(٤٦) ”زاد الفقير“، ۽ (٤٧) ”راحت المومنين“، محمد هاشم ٺٽوي، هي ٻيئي ڪتاب گڏ ڇپيل آهن: ڇاپخانہ محمدي، قاضي نورمحمد، بمبئي ١٨٧٠ع.

(٤٨) ”مطلوب المومنين“، مخدوم عبدالخالق.

(٤٩) ”صحيفة الڪاملہ“، صفحا ١٩٤، ”عبادات“ جو سنڌي ترجمو، بمبئي ١٨٧٧ع.

(٥٠) ”قرآن مجيد“، ترجمو سنڌي — متن؛ ترجمو، حاشيا، عزيزالله متعلوي، صفحا ٨٠٠، ليٿو بمبئي ١٨٧٧ع.

(٥١) ”دلائل خيرات“، ترجمو سنڌي — محمد ابن سليمان، صفحا ٢٨٨، ليٿو بمبئي ١٨٧٨ع.

(٥٢) ”ڪنزالعبرت“.

(٥٣) ”مجموعہ سہ حرفي“، سيد هارون ۽ ميان عبدالله.

(٥٤) ”ليلي مجنون“.

(٥٥) ”رسالو شاه لطيف“.

(٥٦) ”مجموعہ مدحيات بزبان سنڌي“

(٥٧) ”روضة الشهدا“ سنڌي.

(٥٨) ”مجموعو ابوالحسن جو“.

(٥٩) ”نورالابصار“.

(٦٠) ”ترتيب الصلواة“.

(٦١) ”بناء الاسلام“.

(٦٢) ”موضح الشرڪ“.

(٦٣) ”مجموعہ تعويذات و فالنامہ“.

(٦٤) ”قصص الانبيا“.

نمبر ٥٢ کان ٦٤ تائين، سڀ ڪتاب ١٨٧٠ع کان اڳ، ڇاپخانہ محمديءَ ۾، قاضي محمد ابراهيم بن قاضي نورمحمد پوربندري ڇاپيا.

مذهب (ڪرستان)

(٦٥) ”پراڻي ٻولي“، ڪرستاني مذهب جو ڪتاب، خوجا سنڌي خط، ليٿو ڪراچي ١٨٨٠ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٦٦) ”سچو واپار“، صفحا ١٢، واپار ۾ سچائي رکڻ لاءِ هدايتون، خوجا سنڌي خط، ليٿو ڪراچي ١٨٨١ع.

انهن ڪتابن کان سواءِ، انجيل وغيره جا به ڪيترا نسخا ڇاپيا ويا. ١٨٥٩ع ۾، ’يوحنا جو باب‘ گرمکي اکرن ۾، لنڊن ۾ ڇاپيو ويو، ان کان پوءِ به مسلسل هر سال مذهبي ڪتاب ڇپبا رهيا.

مذهب (هندو)

(٦٧) ”گنگا اشنان“، صفحا ٢٠، گنگا نديءَ جي ڪهاڻي، گدومل سنتداس، ليٿو ڪراچي ١٨٩٠ع (ٻيو ايڊيشن).

(٦٨) ”ويترني“، صفحا ٢٠، ويترني نديءَ جي ڳالهه، گدومل سنتداس، ڪراچي ١٨٩٠ع.

لغت

(٦٩) ”سنڌي ويتپتي ڪوش“، صفحا ١٨٨، جهمٽ مل نارومل، ليٿو ڪراچي ١٨٨٦ع. سنڌي لفظن جي سنسڪرت پاڙن جي فهرست.

گرامر

(٧٠) ”گرامر سنڌي زبان جو“، صفحا ٥٤، منشي اڌارام، ليٿو ڪوٽڙي ١٨٥٧ع.

(٧١) ”سنڌي صرف ۽ نحو“، صفحا ١٧٩، ميان محمود حيدرآبادي ۽ پريداس نندرام، ليٿو ڪراچي ١٨٦٠ع.

ايف - جي - گولڊ سمٿ جي ديباچي سان، گورنمنٽ آف انڊيا جي حڪم تي، هي پهريون ايڊيشن ٥٠٠ جي تعداد ۾ ڇپيو.

(٧٢) ”مفيد الصالحين“، منشي اڌارام ٿانورداس، ليٿو ڪراچي ١٨٦٠ع. (گائيڊ سنڌي زبان ۽ انگريزي شاگردن لاءِ)

(٧٣) ”آغاز فارسي“، سنڌي ۽ فارسيءَ جو گرامر، ليٿو ڪراچي ١٨٦٧ع.

(٧٤) ”سنڌي گرامر“، يعني سنڌي زبان جي صرف ۽ نحو جا قاعدا، صفحا ١٣٤، منشي اڌارام ٿانورداس، ليٿو ڪراچي ١٨٦٨ع.

(٧٥) ”فارسي آموز“ صفحا ٥٥، منشي اڌارام ٿانورداس حيدرآبادي، اسسٽنٽ ترجمان سرڪار، فارسي صرف ۽ نحو جا قاعدا سنڌيءَ ۾، ڪراچي تعليم کاتي جي ڇاپخاني ۾ ڇپيو. ٻيو ايڊيشن ١٠٠٠ ڪاپيون، في جلد ٣ آنا، ڪراچي ١٨٦٩ع.

(٧٦) ”سنڌي گرامر“، صفحا ٩٧، منشي اڌارام، سنڌي صرف ۽ نحو جا قاعدا. تعليم کاتي جي ڇاپخاني ڪراچيءَ ۾ ڇپيو. پنجون ايڊيشن، ١٠٠٠ جلد، قيمت ٦-٤-٠، ڪراچي ١٨٧١ع.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۷۷) ”سنڌي گرامر“، صفحا ۴۳، منشي اڌارام ٿانور داس، ليٿو ڪراچي ۱۸۷۹ع. (هي آن جو ٽيون سڌريل ايڊيشن آهي)

(۷۸) ”انگريزيءَ مان سنڌي ڪرڻ“، صفحا ۷۴، پهريون حصو، چترڀج لال چند اوجها ۽ اڏڻ مل سترامداس سدائي، ليٿو ڪراچي ۱۸۸۳ع.

(۷۹) ”انگلو ورنيڪيلر گرامر“، صفحا ۸۷، اميد علي ڪريم محمد ۽ علي قلي فريدون بيگ ميرزا، ليٿو ڪراچي ۱۸۸۳ع.

جاگرافي

(۸۰) ”نئون ڌرتي نروار“، مهاديو شاستري ۽ منشي نندي‌رام، ليٿو ڪراچي ۱۸۶۱ع؛ (”جغرافيه الجديدة“ مورس، جو ترجمو).

(۸۱) ”هندستان جي مختصر جاگرافي“، صفحا ۴۳، اتم‌چند تاراچند، ليٿو ڪراچي ۱۸۸۸ع.

(۸۲) ”سنڌ جو مختصر نروار“، صفحا ۱۸، محمد رمضان، ليٿو، ڪراچي ۱۸۸۰ع.

(۸۳) ”سنڌ جو مختصر نروار“، صفحا ۱۳، محمد رمضان، ليٿو، ڪراچي ۱۸۹۰ع؛ (ٻيو ايڊيشن).

رياضي

(۸۴) ”ضبطي ڪتاب“، صفحا ۱۵، سک لال، ليٿو ڪراچي ۱۸۵۴ع.

(۸۵) ”پئمائشي ڪتاب“، صفحا ۶۹، خان داس منشارام، ليٿو ڪراچي ۱۸۵۵ع.

(۸۶) ”ليکي جو ڪتاب“، صفحا ۱۱۲، خان داس منشارام، ليٿو ڪراچي.

(۸۷) ”نقشه خروار“، صفحا ۹، پرمانند حيدرآبادي، (آن جي حساب ۽ قيمت جو نقشو)، ليٿو ڪراچي ۱۸۵۶ع.

(۸۸) ”ڪتاب جبر و مقابله“، صفحا ۵۲۰، وسوانات نرائڻ ۽ ننديرام، ليٿو ڪراچي ۱۸۵۰ع؛ (جان ريڊ فورڊ ينگ جي ڪتاب جو ترجمو).

(۸۹) ”تحريراقليدس“، ڪنورمل چندامل، پهريون حصو، ليٿو ڪرچي.

(۹۰) ”ڪوڙن جو ڪتاب“، صفحا ۱۵، ليٿو ڪراچي ۱۸۷۷ع.

(۹۱) ”دل جي يا زباني حسابن جي واٽن جو ڪتاب“، صفحا ۲۲، ليٿو ڪراچي ۱۸۷۷ع؛ (ڪرشنا شاستري گوڊ بوميءَ جي مرهٽي ڪتاب جو ترجمو).

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٩٢) ”ايڪي جي پيڙهه“ (ڇوٿون ايڊيشن)، صفحا ٨٤، پرتمداس قسمتراءِ، ليٿو ڪراچي ١٨٧٩ع.

(٩٣) ”تحرير اقليدس“، ڪنورمل چندامل، ٻيو حصو ليٿو ڪراچي ١٨٨١ع.

ريڊرز

(٩٤) ”سنڌي ريڊنگ بڪ“، E. Trump، سنسڪرت ۽ عربي خط، لنڊن ١٨٥٨ع.

(٩٥) ”سنڌي ڇوٿون ڪتاب“، پريداس انندرام، ڪراچي ١٨٦٦ع. (ورنيوڪلر اسڪولن لاءِ ٻن حصن ۾.)

(٩٦) ”انگلش پرائمر“، صفحا ٤٨، سنڌي ترجمو- انگلو ورنيڪيلر اسڪولن لاءِ، بمبئي ١٨٦٧ع.

(٩٧) ”سنڌي ٽيون ڪتاب“ (ٽيون ايڊيشن)، صفحا ٢٤٦، پريداس انندرام، ڪراچي ١٨٦٨ع.

(٩٨) ”سنڌي ٻيو ڪتاب“ (ڇوٿون ايڊيشن)، صفحا ٩٥، اڌارام ٿانور داس، ڪراچي ١٨٦٩ع.

(٩٩) ”باب نامون“، صفحا ٢٩، منشي ننديرام، سنڌيءَ جو ريڊر، ليٿو ڪراچي ١٨٦٩ع.

(١٠٠) ”سنڌي پهريون ڪتاب“، صفحا ٤٠، اڌارام ٿانورداس، ستون ايڊيشن، ڪراچي ١٨٠٧ع؛ اٺون ايڊيشن، ڪراچي ١٨٨٠ع.

(١٠١) ”سنڌي پنجون ڪتاب“ (ٻيو ايڊيشن)، صفحا ٣٢١، ليٿو ڪراچي ١٨٨٠ع.

(١٠٢) ”سنڌي ڇهون ڪتاب“ (ٻيو ايڊيشن)، صفحا ٤١١، ليٿو ڪراچي ١٨٨٢ع.

[”نئين زندگي“، آڪٽوبر- ١٩٥٣ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ*

سنڌ هڪ قديم تمدن، تهذيب ۽ تاريخ وارو ملڪ آهي؛ ليڪن ارمان آهي، جو سنڌس تاريخ ۽ ان جي آثارن تي صدين جي گرد و غبار ايترا ته پردا چاڙهي ڇڏيا آهن، جو هوند ڪو هي چوڻ گهري ته سنڌ ڇا آهي، ۽ دنيا جي تهذيب، تمدن، تاريخ ۽ آثارن ۾ سندس ڪهڙو درجو ۽ مرتبو آهي، ته هن کي يقيناً مايوس ٿيڻو پوندو؛ ڇاڪاڻ ته اسان وٽ ڪابه اهڙي جامع، مڪمل ۽ مسلسل تاريخ ڪانه آهي، جيڪا انهيءَ ڏس ۾ اسان جي رهنمائي ڪري سگهي.

هي ملڪ هميشه کان انقلابن جو گهوارو رهيو آهي. تاخت ۽ تاراج، اندروني خواهه بيروني، پهرئين ڏينهن کان وٺي سندس ڪرمن ۾ لکيل آهي. انساني هٿ چراند، پنهنجن جي بي توجهي، ۽ ذوق جي گهٽتائيءَ سبب هتان جا آثار متجي چڪا آهن؛ علمي ذخيرا منتشر ٿي ويا آهن؛ ۽ تاريخ جا ورق اهڙيءَ ريت ٽڙي پکڙي ويا آهن، جو انهن کي دستياب ڪرڻ ۽ انهن جو گڏ ڪرڻ ڏکيو بلڪ ڪنهن حد تائين ناممڪن آهي. سنڌ تي هوندءِ ڏي تمام گهٽ لکيو ويو آهي، ليڪن جو ڪجهه سرمايو موجود هو، سو به اسان جي پهچ کان ٻاهر هليو ويو؛ هن وقت جيڪي ڪجهه هٿ ۾ آهي، سو انهيءَ قابل نه آهي، جو اسان جي علمي اُڃ ۽ تحقيقي آسات کي دور ڪري سگهي.

عربيءَ ۾ ڪجهه منتشر مواد ملي ٿو؛ ڪي قدر نشان پتا ايراني تاريخن ۾ ملن ٿا؛ چند ورق هندستاني تاريخ ۾ محفوظ آهن. سنڌين، جيڪي ڪجهه لکيو سو گهڻو ضايع ٿي ويو، باقي جيڪو ڪجهه آهي، اهو به قديم رنگ ۾ رڱيل آهي، جنهن ۾ تحقيق گهٽ ۽ روايات زياده آهن، جنهنڪري مطالعي ۽ تحقيق جي جديد اقدارن جي ضرورت پوري نٿو ڪري سگهي.

---

* هي مضمون پهريائين اردو زبان جي رسالي ”رياض“، ڪراچيءَ ۾ ڇپيو؛ آن جو سنڌي ترجمو جناب ”اياز“ قادريءَ ڪيو، ۽ مصنف جي نظرثانيءَ ۽ اضافي بعد، ”مهراڻ“، ٻيارو، ١٩٥٥ع ۾، شايع ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ پنهنجي جغرافيائي صورتحال سبب هڪ جداگانه خطي جي حيثيت رکي ٿي: ايراني مؤرخ انهيءَ ڪري لاڙو ڪري ويا، جو هيءُ انهن جي حدود اربع کان ٻاهر هو؛ هندستاني تاريخ نويس چند صفحن يا ضمني مباحثن کان وڌيڪ لکڻ جي ضرورت هن ڪري محسوس نه ڪئي، جو هيءُ ملڪ هندستان کان، سواءِ چند وقفن جي، هميشه الڳ رهيو، ۽ ازانسواءِ جغرافيائي نقطي نگاهه کان ايترو دور ۽ انهيءَ آخري ڪنڊ ۾ واقع هو، جو ضروري توجهه ۽ مناسب التفات جو مرڪز بڻجي نه سگهيو. عرب مؤرخن جي نگاهه کان ته هيءُ چوٿين صدي هجريءَ ۾ ئي هٽي ويو، ليڪن جڏهن هو عربي سلطنت جو حصو هو، ان وقت به، دور افتادگيءَ سبب، خاص دلچسپيءَ جو باعث بڻجي ڪونه سگهيو. مدائنيءَ جي تاريخ اڄ ناپيد آهي؛ "فتوح البلدان"، "تاريخ يعقوبي"، "ڪامل ابن اثير" ۽ چند عربي جغرافيا، ۽ سفرناما نه هجن، ته سنڌ جو عربي دؤر به اڄ اسان جي نگاهن کان اهڙيءَ طرح لڪل رهي ها، جهڙيءَ ريت عربن کان اڳ جو دؤر اڄ اسان لاءِ سربسته راز آهي.

منهنجي هن مضمون جو مقصد هيءُ آهي ته سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ بزرگن اڳيان آءٌ سنڌ جو تاريخي مواد پيش ڪريان، جنهن کي مون سهوليت خاطر پنجن حصن ۾ ورهايو آهي:

(١) تاريخ جو اهو مواد، جيڪو سنڌ اندر مرتب ڪيو ويو؛

(٢) سنڌ تي اهو تاريخي مواد، جيڪو هندي ۽ ايراني تاريخن ۾ ملي ٿو؛ ۽

(٣) سنڌ تي اهو تاريخي مواد، جيڪو عربي ڪتابن ۾ آهي.

پهريان به حصا فارسيءَ ۾ لکيل تاريخن تي ٻڌل هوندا، ٽيون عربي زبان ۾ لکيل ماخذن متعلق هوندو، ۽ باقي ٻن ڀاڱن جي ترتيب هن ريت ٿيندي:

(٤) انگريزن، تاريخ سنڌ تي ڪهڙا ڪتاب لکيا؛ ۽

(٥) سنڌي زبان ۾ تاريخ سنڌ تي ڇا آهي.

پهريون حصو هيٺ پيش ڪري رهيو آهيان. مدتن جي مطالعي ۽ سالن جي ڳولا ڦولا بعد، ڪتابن ڪڪ ڪتان ٻن هٿ ڪيا اٿم، تڏهن وڃي هي خاڪو تيار ٿيو آهي. آءٌ اميد ٿو ڪريان ته پنهنجي وطن جي تاريخ سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ منهنجي هيءَ محنت ڪنهن حد تائين ڪارآمد ثابت ٿيندي.

(١) **چچ نامو** — مترجم، علي بن حامد بن ابوبڪر ڪوفي — تاليف تخميناً ٦١٣هه. هي سنڌ جي تاريخ تي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ غير مسلم ۽ عربي دؤر جي تاريخ ملي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اصلي ڪتاب عربيءَ ۾ لکيو ويو هو، جنهن جو فارسي ترجمو علي بن حامد ڪوفيءَ، تقريباً ٦١٣ هه ڌاري ڪيو. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جي خيال ۾، ڪتاب جي اصلي مصنف جو نالو خواجه امام ابراهيم آهي، جنهن جو حوالو ڪتاب جي صفحي ١٥١ تي مِلي ٿو.

علي بن حامد، جڏهن ڪوفي کان هجرت ڪري اُچ ۾ آيو، ان وقت کيس سنڌ جي تاريخ تي هڪ ڪتاب لکڻ جو اچي خيال ٿيو. مواد جي تلاش ۽ تحقيق لاءِ هو سنڌ جي قديم دارالسلطنت اروڙ ۾ پهتو. قاضي اسماعيل بن علي ثقفيءَ کيس "منهاج الدين و الملڪ" نالي هڪ عربي ڪتاب آڻي ڏنو، جيڪو سندس قول مطابق سندس بزرگن مان ڪنهن جو تصنيف ڪيل هو. علي بن حامد انهيءَ ڪتاب جو فارسي ترجمو ڪري، سنڌ جي واليءَ، ناصرالدين قباچ، جي وزير عين الملڪ فخرالدين حسن بن ابي بڪر الاشعريءَ جي نالي سان معنون ڪيو.

ڪتاب جا نالا مختلف آهن، مثلاً "چچ نامہ"، "تاريخ نامہ"، "فتح نامہ"، "تاريخ هند و سند"، ۽ "تاريخ قاسمي" وغيره. خواجه نظام الدين بخشيءَ، "طبقات اڪبريءَ" ۾، ان جو نالو "منهاج المسالڪ" لکيو آهي. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب جو خيال آهي ته "چچ نامي" جون روايتون مدائني تان ورتل نظر اچن ٿيون. مدائني سنه ٢١٥–٢٢٥ جي وچ ڌاري فوت ٿيو. تنهنڪري ڀانئجي ٿو ته "چچ نامو"، سنه ٢٢٥–٢٥٥هه جي وچ ڌاري تصنيف ٿيو هوندو، ڇو ته سنه ٢٥٥هه ۾ بلاذريءَ (المتوفي سنه ٢٧٩هه) "فتوح البلدان" پورو ڪيو.

هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن مان اسان کي برهمڻ، ٻڌ ۽ راءِ گهراڻي جو احوال معلوم ٿئي ٿو، ساڳي وقت عربن جي فتوحات ۽ بنو اميه ۽ بنو عباس جي سنڌي حڪومت جي ڪاروبار جو به پتو پوي ٿو. اگرچه ڪتاب قديم رنگ ۾ آهي، ۽ واقعات تحقيق سان ڪونه لکيا ويا آهن، تاهم ڪتاب جي اهميت تي ڪو اثر ڪونه ٿو پوي.

فارسيءَ ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب ان کي انجمن مخطوطات حيدرآباد دڪن طرفان، مقدمي، تعليقات ۽ مفيد حاشين سميت ١٩٣٩ع ۾ شايع ڪيو. ديباچي، فهرست، مقدمي، متن ۽ انڊيڪس سميت جملي ٢٩١ صفحن تي ڇپيل آهي. انگريزي ترجمو سنه ١٩٠٠ع ۾، مرحوم مرزا قليچ بيگ شايع ڪيو، ۽ ان جو سنڌي ترجمو تازو سنه ١٩٥٤ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢) تاريخ معصومي - مصنف، مير محمد معصوم "نامي" بن سيد صفائي ترمذي البکري (متوفي ١٠١٤هه) - تصنيف سنہ ١٠٠٩هه. مير معصوم جي تاريخدانيءَ جا سڀ تذکري نگار ۽ مؤرخ معترف آهن. خواجہ نظام الدين بخشيءَ (متوفي ١٠٠٣هه)، "طبقات" لکڻ وقت مير معصوم کي ڏي بطور مددگار ۽ مشير جي پاڻ سان گڏ رهايو هو.

"تاريخ سنڌ" ۽ "تاريخ معصومي" ڪتاب جا نالا آهن. ڊاڪٽر دائود پوٽي جو خيال آهي تہ مير معصوم، ١٠٠٨-١٠٠٩هه ڌاري، اهو ڪتاب تصنيف ڪيو، ڇاڪاڻ تہ انهيءَ قسم جي شهادت ڪتاب مان ملي ٿي. ڪتاب جو پهريون حصو، قديم تاريخ، اسلامي عهد، ۽ ارغون ۽ ترخان دور تي منحصر آهي، ۽ پويون اڌ مغل دور جي تاريخ تي آهي. ڪتاب چئن جزن ۾ ورهايل آهي.

تاريخ معصوميءَ جو قديم ترين خطي نسخو، پنجاب يونيورسٽيءَ جي ڪتابخاني ۾ موجود آهي، جنهن جي ڪتابت جو سال ١٠١٧هه آهي، يعني مصنف جي وفات کان ٣ سال پوءِ لکيو ويو ۽ تصنيف ٿيڻ کان تقريباً ٨ سال بعد ۾ ان جي ڪتابت ٿي. ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب، "تاريخ معصوميءَ" کي بمبئي جي "ڀنڊارڪر اورينٽل ريسرچ انسٽيٽيوٽ" طرفان، سال ١٩٣٨ع ۾، ايڊٽ ڪري شايع ڪيو. انگريزي ترجمو، هڪ صدي اڳ ١٨٥٥ع ۾، مسٽر ميليٽ (G. G. Mellet)، شايع ڪيو، ۽ پهريون سنڌي ترجمو منشي ننديرام، ١٨٦١ع ۾، ڪراچيءَ مان شايع ڪيو. ويجهو ان جو ٻيو صاف ۽ سليس سنڌي ترجمو ڊاڪٽر دائود پوٽي واري نسخي تان، مولوي امير احمد صاحب ڪيو، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان، سنہ ١٩٥٣ع ۾ ڇپيو آهي.

"چچ نامي" ۽ "تاريخ معصوميءَ" جي وچ ۾ ساڍن چئن سون ورهين جو خال موجود آهي. انهيءَ وچ ۾ سومرن ۽ سمن جي سنڌ تي حڪومت ٿي؛ انهيءَ کان سواءِ ايراني ۽ هندي بہ سنڌ تي باربار ڪاهي آيا. انهن ساڍن چئن صدين لاءِ اسان وٽ ڪابہ تاريخ موجود ڪانہ آهي؛ انهيءَ دور ۾ غالباً ڪابہ تاريخ ڪانہ لکي ويئي، يا وري ڪا هئي تہ اها گم ٿي ويئي، جنهنڪري انهيءَ سموري دور جي تاريخ تاريڪيءَ ۾ آهي.

"تاريخ معصومي" ارغون، ترخان ۽ اڪبري دور تي از حد مفيد ۽ معتبر آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣) **بيگلر نامو** — مصنف، ادراڪي بيگ، بيگلاري، ٺٽوي — تصنيف ١٠١٧هه. مصنف جي حالات جو پتو ڪونه ٿو پوي: صرف اها سڌ آهي ته سندس تعلق سنڌ جي ارغون قبيلي سان هو. هن پنهنجي ولي نعمت، خان زمان امير شاه قاسم خان بن امير شاه قاسم بيگلار، جي احوال ۽ جنگي ڪارنامن ۾ هي ڪتاب سنه ١٠١٧هه ۾ لکيو، ۽ ١٠٣٤هه تائين ان ۾ اضافا ڪندو رهيو. ساڳئي مصنف ١٠١٠هه ۾، ”چنيسر نامه“ نالي هڪ عشقيه مثنوي به لکي.

ارغوني ۽ ترخاني دؤر جي سلسلي ۾ هيءَ تاريخ بيحد مفيد ۽ قيمتي آهي. ڪتاب اڃا خطي حالت ۾ آهي؛ يورپ خواه هندستان جي ڪتبخانن ۾ ان جا نسخا موجود آهن؛ مون وٽ به هڪ نسخو آهي.

(٤) **تاريخ طاهري** — مصنف، مير طاهر محمد ”نسياني“ بن سيد محمد حسن ٺٽوي — تصنيف سنه ١٠٣٠هه.

مصنف، مرزا غازي بيگ بن مرزا جاني بيگ ترخان (متوفي ١٠٢١هه) جو ملازم هو. مرزا غازيءَ جي انتقال بعد، هن موتي اچي ٺٽي ۾ سڪونت اختيار ڪئي. هي ڪتاب مرزا شاه محمد عادل بيگ خان بن شاه بيگ ارغون (ثاني) گورنر قنڌار (١٠٠٢—١٠٢٩هه) ۽ گورنر سنڌ (١٠٢٨هه) جي فرمائش تي، مير طاهر تصنيف ڪيو. مصنف ١٠٢١هه ۾ اِن کي شروع ڪيو ۽ ١٠٣٠هه ۾ لکي پورو ڪيو. ارغون ۽ ترخان دؤر تي هي تاريخ نهايت مستند آهي؛ منجهس ١٠٢١هه تائين، يعني مرزا غازيءَ جي انتقال تائين احوال آهي.

اڃا تائين هي ڪتاب شايع ڪونه ٿيو آهي؛ خطي نسخا ڪيترن ڪتبخانن ۾ دستياب ٿين ٿا؛ مون وٽ به هڪ نسخو موجود آهي، جنهن ۾ ٤٦٣ صفحا آهن ۽ هر صفحي ۾ ١٢ سٽون آهن؛ سنڌي ادبي بورڊ ۾ به هڪ نسخو موجود آهي.

(٥) **مظهر شاهجهاني** — مصنف، ميرڪ يوسف بن مير ابوالقاسم ”نمڪين“ البکري (١)، سال تصنيف ١٠٤٤هه.

سنڌ جي تاريخ تي جيڪي ڪتاب اڄ تائين دستياب ٿيا آهن، انهن ۾ صرف بادشاهن جو احوال، اميرن جو بيان، لڙاين جا قصا ۽ ملڪگيريءَ جا داستان ذڪر آهن، ليڪن هيءُ ٻي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ انهن

---

(١) مير ابوالقاسم نمڪين ۽ سندس خاندان تي، منهنجو مفصل مضمون پڙهڻ گهرجي؛ مير ابوالقاسم جو انتقال ١٠١٨هه ۾ ٿيو: سندس خاص ۽ خوشنما قبرستان، روهڙيءَ ۾ درياه جي ڪناري تي آهي، جنهن کي ”ستين جو ٿان“ سڏيو وڃي ٿو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهين کان ڪنارو ڪندي، سنڌ جي جاگرافيءَ، سنڌ جي تمدن، تهذيب، قومن، زراعت، محصول، آب رسانيءَ ۽ ملڪ جي عوامي ۽ عام حالتن جو تفصيل سان جائزو ورتو ويو آهي. سنڌ جي هرهڪ صوبي تي جدا جدا باب لکيو ويو آهي، جنهن ۾ مفصل حالات اهڙا قيمتي ۽ انهيءَ حد تائين نادر آهن، جو اسان کي سواءِ انهيءَ ڪتاب جي، ٻئي ڪنهن به ذريعي سان معلوم ڪين ٿي سگهن ٿا.

مون جيڪو نسخو ڏٺو، اهو دراصل پروفيسر آذر مرحوم جي ملڪيت هو، ۽ غالباً هن وقت پنجاب يونيورسٽيءَ جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، ۽ يقيناً اهو ئي اڪيلو نسخو دنيا ۾ موجود آهي، ڇاڪاڻ ته نه ڪنهن تاريخ ۾ ان جو حوالو آيل آهي، ۽ نه ڪنهن ڪتبخاني ۾ ان جي ڪا ڪاپي موجود آهي - يورپ خواه هندستان جي سڀني ڪتبخانن جون فهرستون مون اتلائي ڏٺيون آهن.

هي نسخو، ۱۰۴۴هه جو لکيل آهي، ۽ مصنف جو خود اهو پنهنجو نسخو آهي. ڪتاب جي پاهرئين صفحي تي مصنف جي پنهنجي هٿ اکرين هي نوٽ لکيل آهي: ”مان هي نسخو پنهنجي وڏي پاٽ، ابوالبقا اميرخان، جي فرزند ضياءالدين يوسف جي حوالي ڪريان ٿو. ڇاڪاڻ ته هن وقت هو ئي ان جو مستحق آهي.“ پاڻئجي اهو ٿو ته اهو ئي پهريون ۽ پويون نسخو آهي، جنهن جو ٻيو نقل ڪونه ٿي سگهيو.

ڪتاب خوشخط ۽ بيحد سٺيءَ حالت ۾ آهي، سائيز $8\frac{1}{2}\times5\frac{1}{2}$ انس. ۸ صفحن تي فهرست، ۽ ۸۱۴ صفحن ۾ متن آهي. هر صفحي تي ۱۳ سٽون آهن. ڪتاب جيئن ته نادر ۽ قيمتي آهي، تنهنڪري ڪتاب جي مضامين جي فهرست ڏيڻ مناسب سمجهان ٿو:

ڪتاب، شاهجهان بادشاهه لاءِ لکيو ويو آهي ۽ سندس ئي نالي تي معنون ڪيل آهي. ڪتاب کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي: پهرئين حصي ۾، جيڪو ۱ ورق کان شروع ٿي، ۲۲۸ ورق تي ختم ٿئي ٿو. بادشاه کي ماڪراني، سياست ۽ دستور حڪومت جي رمزن ۽ نڪتن کان آگاهه ڪيو ويو آهي: فهرست هن طرح آهي:

قسم اول: در آن چه بادشاهان را مجملاً درکار است، و اين قسم بر چهار باب است:

باب اول: در ترغيب و ترهيب که متعلق اند بہ سلطنت و اين باب منجر بہ دو فصل است:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فصل اول: در ترغيب به امارت و سلطنت،
فصل دوم: در ترهيبي که متعلق به سلطنت است.

باب دوم: در آنچه بادشاهان مردم را، امرا بدقت نظر فهميد بکنند.

باب سوم: در رعايت ملک و تربيت خدم و حشم، و اين باب منجر به چهار فصل است:
فصل اول: در رعايت ملک،
فصل دوم: در تربيت خدم و حشم و آداب ايشان،
فصل سوم: در تربيت صاحب صوبه،
فصل چهارم: در تربيت خدم و حشم.

باب چهارم: در خلقت بائيست که بادشاهان اولي الامر را حق جل و علي عنايت کرده، و اين باب منجر به بيست فصل است:

فصل اول: در توکل،
فصل دوم: در علو همت،
فصل سوم: در عزم،
فصل چهارم: در جدوجهد،
فصل پنجم: در ثبات،
فصل ششم: در عدالت،
فصل هفتم: در خيرات و مبرات،
فصل هشتم: در شفقت و مرحمت،
فصل نهم: در سخاوت و احسان،
فصل دهم: در انجاح حاجات،
فصل يازدهم: در مشاورت،
فصل دوازدهم: در حزم،
فصل سيزدهم: در غيرت،
فصل چهاردهم: در سياست،
فصل پانزدهم: در تيقظ و خبرت،
فصل شانزدهم: در خواست،
فصل هفتدهم: در کتمان اسرار،
فصل هژدهم: در اغتنام فرحت و طلب نيکنامي
فصل نوزدهم: در صحبت اخيار،
فصل بستم: در دفع اشرار.

هن ”قسم“ ۾، مصنف مثال طور ڪيئي سنڌ جا واقعا پيش ڪيا آهن، جي ڪنهن به ٻيءَ تاريخ ۾ موجود نه آهن. ازانسواءِ ڪي اهڙا به واقعا لکيا اٿس، جيڪي مٿس چشم ديد آهن، يا مٿس پاڻ امير ابوالبقا اميرخان صوبه دار سنڌ (متوفي ١٠٥٧ هه) جي صوبه داريءَ سان تعلق رکن ٿا. سنڌ ۾ مغلن جي گورنرن جي زماني جا ڪيترا عجيب و غريب واقعات پڻ هن حصي مان معلوم ٿين ٿا: مالگذاريءَ ڏيل، زراعت، جمع بنديءَ ۽ وصوليءَ وغيره جا جيڪي سنڌ ۾ طريقا ۽ رواج هئا، انهن جو به احوال ڪيترين جاين تي مثال طور ڏنو ويو آهي، ۽ اهڙي قيمتي ۽ ڪارآمد معلومات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فراهم ڪئي ويئي آهي، جو سواءِ هن ڪتاب جي ٻئي هنڌان نامڪن آهي ته ملي.

هن ڪتاب جو "قسم ٻيو"، ورق ٢٢٨ کان شروع ٿي، ٤٠٧ ورق تي ختم ٿئي ٿو، جنهن جي فهرست هن طرح آهي:

قسم دوم: در بيان احوال ولايت سنده، و اين قسم منجر به چهار باب شد:

باب اول: در بيان احوال ملک بکهر؛

باب دوم: در بيان احوال ملک سيوي؛

باب سويم: در بيان احوال ملک ٺٽه؛ ۽

باب چهارم: در بيان ملک سهوان، و اين باب مشتمل بر پنج فصل است:

فصل اول: در بيان احوال پرگنجات اين ملک از روي اجمال،

فصل دوم: در بيان متمردان و مفسدان اين ملک،

فصل سوم: در سبب خرابيءِ رعيت ملک سهوان و قوت گرفتن متمردان،

فصل چهارم: در تربيت ملک سهوان از روي اجمال، ۽

فصل پنجم: در تربيت فرونشاندن آتش تمرد و مفسدان ملک سهوان.

هي حصو سنڌ جي تاريخ تي صرف ڪيل آهي. قومن جي احوال، پيدا ٿيل فسادن جي اسبابن، قبيلن جي نسبن، قبائلي سردارن کي راضي رکڻ جي ترڪيبن، صوبن جي ۽ انهن جي پرڳڻن جي مالگذاريءَ، زراعت، جمع بنديءَ، وصوليءَ، آب رسانيءَ، فصلي موسمن، وغيره، خواه عوام جي حالتن، رهڻيءَ ڪهڻيءَ، ۽ عادتن اطوارن تي مفصل روشني وڌي ويئي آهي. هن ڪتاب مان ملڪ جي اندروني وڳوڙن، سياسي حالتن، تمدني ۽ معاشرتي ڪوتاهين ۽ ڪمزورين جو نقشو اکين اڳيان اچي وڃي ٿو. سنڌ جي مغل دؤر تي، ان کان اڳ يا ان کان پوءِ ڪوبه ڪتاب ايڏو جامع، قيمتي ۽ نادر معلومات سان ڀرپور ڪونه لکيو ويو آهي. افسوس آهي، جو ايڏو بيش بها مخطوطو تي سؤ سال دنيا جي اکين کان لڪو رهيو.

(٦) **ترخان نامون:** مصنف، سيد جمال الدين بن مير جلال الدين حسيني شيرازي ٺٽوي، تصنيف ١٠٦٥هه.

مصنف هيءُ ڪتاب، مرزا محمد صالح ترخان بن مرزا عيسيٰ (ثانيءَ) جي فرمائش تي، ١٠٦٥هه ۾ لکيو. مرزا صالح وٽ "ترخان نامه" جي نالي سان پنهنجي خاندان جي تاريخ موجود هئي، ليڪن اها وڃائجي گم ٿي ويئي هئي، جنهنڪري هن ساڳئي نالي سان ٻي تاريخ تيار ڪرائي.

سيد جمال الدين، خانداني روايات ۽ تاريخي ڪتابن جي مدد سان، هيءُ نئون ترخان نامو لکي تيار ڪيو، ۽ ان ۾ ارغون ۽ ترخان گهراڻي جي ابتدائي تاريخ کان وٺي، مرزا عيسيٰ ثانيءَ جي وفات (سنه ١٠٦١هه) تائين جا حالات قلمبند ڪيا.

ڪتاب گهڻو ڪري ناياب آهي، برٽش ميوزم ۾ فقط ٻه نسخا موجود آهن، جن جو فوٽو مون حاصل ڪري پاڻ وٽ محفوظ ڪيو آهي.

(٧) **منشات نمڪين**- مرتب، مير ابوالقاسم نمڪين (متوفي ١٠١٨هه)، تصنيف ١٠٠٦هه.

مير ابوالقاسم نمڪين، اڪبري دؤر جو امير هو. سنڌ سندس وطن هو. ٻه دفعا پاڻ هتي جو گورنر ٿيو، ۽ ڪانئس پوءِ سندس پٽ ۽ پوٽا به مغل دؤر ۾ وڏي مان ۽ مرتبي جا صاحب ٿي رهيا. سندس پٽ ابوالبقا اميرخان به هتي جو گورنر هو. دنيوي عزت ۽ آبروءَ سان گڏ پورو خاندان، علم و فضل جو سرچشمو رهيو آهي. مير ابوالبقا اميرخان جو پٽ مير عبدالڪريم اميرخان به سنڌ جو صوبيدار هو. ننڍي جا اميرخاني سيد انهيءَ قبيلي مان آهن. هن گهراڻي جي هر فرد بلند پايه تصنيفون يادگار ڇڏيون آهن، جن مان "مظهر شاهجهاني" ۽ "رقائم ڪرائم" جو ذڪر هن مضمون ۾ ٿي رهيو آهي.

مير ابوالقاسم، "منشات نمڪين" جي ابتدا ۾، انشا جي تاريخ بيان ڪئي آهي، ۽ آخر ۾ اڪبري دؤر جا خط ڏنل آهن، جن مان ڪيترن جو سنڌ جي تاريخ سان تعلق آهي. ڪتاب ناياب آهي؛ هڪ نسخو انڊيا آفيس لائبرريءَ ۾ (٥٣٥ نمبر تي) موجود آهي، جنهن جي ڪتابت ١٠١٢هه ۾ ٿيل آهي، ليڪن تصنيف ٿيڻ کان ٦ سال پوءِ جو مخطوطو آهي؛ منجهس ٤١٢ صفحا آهن، ۽ هر صفحي ۾ ١٣ سٽون آهن.

(٨) **ذخيرت الخوانين**- مصنف، شيخ فريد بن شيخ معروف بکري فاروقي- سال تصنيف ١٠٦٠هه.

"مآثرالامراء" جي طرز تي بيمثل تذڪرو آهي. منجهس اڪبر، جهانگير ۽ شاهجهان جي دؤر جي ٥١٣ مشاهيرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مصنف شيخ فريد پنهنجي ذاتي مشاهدي، معلومات، ۽ اکين ڏٺي حالات تي مدار رکي، هيءُ ڪتاب مرتب ڪيو آهي. روايتون انهن ماڻهن جون قبول ڪيون اٿائين، جن سان سندس ذاتي مراسم هئا ۽ جن جي سچي هجڻ جو کيس يقين هو. انهيءَ تلاش، تحقيق ۽ ذاتي ڇاڻ سبب ڪتاب نهايت قيمتي ثابت ٿيو آهي، ۽ منجهس اهي اهي احوال آيل آهن يا واقعا ڏنل آهن، جيڪي ڪنهن به ٻئي تذڪري ۾ ملي ڪونه سگهندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ تذڪري ۾ سنڌ سان تعلق رکندڙ ڪيترن مشاهيرن جو به ذڪر ڪيو ويو آهي. مثلاً: شيخ مبارڪ ناگوري، نواب مرزا رستم خان، نواب محمد خان نيازي، مرزا جاني بيگ، مير معصوم بکري، مير ابوالقاسم نمڪين، مظفرخان معموري، سيد محمد مير عدل، نواب مرزا غازي بيگ ترخان، مرزا عيسيٰ ترخان، اسد خان معموري، سادات خان بکري، عبدالعلي ترخان، مير بزرگ بن مير معصوم، مير قنداري بن مير بزرگ، ۽ علي محمد ٺٽوي، وغيره وغيره.

سنڌ جا صوبه دار، جي مغلن جي ڏينهن ۾ هتي آيا، ۽ سنڌ ۾ جن به ماڻهن کي جاگيرون مليون، الغرض جن جو ڪنهن به طرح سان سنڌ ۾ ڪو نه ڪو لاڳاپو رهيو آهي، انهن سڀني جو تذڪري ۾ ذڪر ڪيل آهي. مرزا عبدالرحيم خان خانان سان گڏجي، جيترا فوجي جرنيل، امير ۽ مشاهير سنڌ کي فتح ڪرڻ آيا، انهن سڀني جو احوال به ڏنو ويو آهي.

شيخ فريد پاڻ به وسيع تعلقات وارو هو. ڪيترا ئي مشاهير ۽ امير هن ڪتاب ۾ نظر اچن ٿا، جن سان سندس ذاتي تعلق هو. سوانح نگاريءَ جو کيس خاص ڍنگ آهي. ننڍڙن ننڍڙن واقعن کي به ڪونه ڇڏيو اٿائين: جتي ڪنهن جون خوبيون بيان ڪيون اٿائين، اتي هن جي اوڻاين کي به نظرانداز ڪونه ڪيو اٿس؛ مثلاً مير معصوم جي واڪاڻ ڪندي ڪندي، آخر ۾ لکي ٿو، "با اين همه صفات حسنه دو صفت ذميمه داشت، اولاً چغل دوست بود، دوم شديد العداوت." نواب صفشڪن خان جون سموريون خوبيون ۽ خصوصيتون بيان ڪرڻ کان پوءِ آخر ۾، هي به ٻڌائي ڇڏي ٿو ته "مرد منقلب الحال و طفل مزاج بود." الغرض، سيرت نگاريءَ ۽ ڪيريڪٽر نمايان ڪرڻ ۾ شيخ کي ڪمال حاصل هو.

"ماثرالامراءِ" مير غلام علي 'آزاد' جو، هيءُ ڪتاب اهم ترين ماخذ آهي. افسوس آهي، جو اڄ ڏينهن تائين، هي ڪتاب شايع ٿي ڪونه سگهيو آهي. ڪتاب بيحد نادر ۽ ناياب آهي. فقط چار نسخا هن وقت تائين معلوم ٿي سگهيا آهن، هڪ مولانا عبدالحق جي ڪتبخاني ۾ آهي، هڪ نسخو مون وٽ آهي جيڪو مولانا جي نسخي تان نقل ڪيل آهي، ٽيون نسخو مرحوم نواب حبيب الرحمان خان شيروانيءَ جي ڪتبخاني ۾ آهي، ۽ چوٿون ويجهڙائيءَ ۾ ڊاڪٽر معين الحق خريد ڪيو آهي، جيڪو قديم ترين معلوم ٿئي ٿو.

(٩) **برهان الاخوان** - مصنف نامعلوم، ناقص اول و آخر - تصنيف ١١ صدي هجري.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيءُ ننڍي سائيز جي هڪ سؤ پنجاهه صفحن جو تذڪرو آهي. پهريان ۽ پويان ورق گم اٿس. هن ۾ بکر جي علماء ۽ مشاهير جو ذڪر آهي ۽ ضمناً تاريخي واقعات بہ ڪثرت آيل آهن. گمان آهي تہ تاريخ معصوميءَ تان مشاهيرن جو احوال ورتل آهي. پير صاحب جهنڊي وارن جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي.

(۱۰) حديقہ اولياء - مصنف، سيد عبدالقادر بن سيد محمد هاشم بن سيد محمد الحسيني ٺٽوي - تصنيف آخر ۱۱ صدي هجري.

هي سنڌ جي عالمن، صالحين، ۽ بزرگن جو تذڪرو آهي. خاص طرح ٺٽي جي بزرگن تي تفصيل سان لکيو ويو آهي. منجهس ۶۴ بزرگن جا حالات ڏنا ويا آهن، جن جا نالا هي آهن:

شيخ بهاءالدين ملتاني، شيخ رڪن الدين، مخدوم لعل شهباز، شيخ پٺو، شيخ حماد جمالي، شيخ جيو، شاه مراد، سيد علي شيرازي، سيد نظام بکري، شيخ نوح بکري، مخدوم حسام الدين، مخدوم بلال، قاضي ڏتو سيوهاڻي، درويش احمد ۽ محمد ولدان شيخ هوتي، درويش حسن مقري، مخدوم ساهڙ لنجار، مخدوم عربي ڏياڻو، مخدوم نوح هالائي، درويش وهيو، مخدوم اسماعيل سومرو، درويش رڪن الدين، درويش راڄو، شيخ پرڪيو ڪاتيار، درويش چرڪس، شيخ عيسيٰ آهيدائي، درويش صدر، منبو ناريجو، درويش سهتو، درويش ابراهيم، درويش علاءُ الدين، قاضي سَتو، درويش يحيٰ، قاضي خيرالدين، يعقوب پليجو، شيخ مغل چاچڪ، شيخ پريو، درويش عمر بودلو ۽ درويش الو.

برٽش ميوزم ۾ آنجهاني سر ايليٽ (مصنف "تاريخ هند") جا چند فائل محفوظ آهن، انهن مان نمبر ۲۰۷۳ .O. R واري فائل ۾ ٺٽي جي ڪتبخانن جون فهرستون آهن، جن ۾ "حديقة الاوليا" جي هڪ نسخي جو ذڪر آهي، ۽ ان جي ڪتابت جي تاريخ ۲۱ ذوالقعد ۱۰۶۸ھ بيان ڪئي ويئي آهي ۽ ٻڌايل آهي تہ جملي ۷۸ ورقن تي لکيل هو. مون وٽ بہ هڪ ناقص نسخو آهي. پير صاحب جهنڊي وارن جي ڪتبخاني ۾ بہ هڪ نسخي جو ڏس آهي، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ بہ هڪ نسخو موجود آهي.

مصنف جو ذڪر مير علي شير 'قانع' ڪيو آهي. مصنف جو والد سيد محمد هاشم، مرزا جاني بيگ ترخان (متوفي ۱۰۰۸ ھ) جو معاصر ۽ "سير السلاطين" جو مصنف هو.

(۱۱) تذڪرة المراد - مصنف، حاجي محمد حسين "صفائي" ٺٽوي ۱۱ صدي هجري.

هن تذڪري ۾ ٺٽي جي مشهور بزرگ ۽ ولي الله سيد محمد حسين ولد سيد احمد شيرازي المعروف به سيد مراد (متوفي ۸۹۳ هه) جو احوال ۽ سندس ملفوظات آهن، ۽ منجهس ضمناً تاريخي واقعات ۽ ان دور جي ٻين معاصر بزرگن ۽ مشاهيرن جو به ذڪر آهي. ازانسواءِ ان دور جي درويشانه ۽ سنڌ جي صوفيانه ماحول جو به هن ڪتاب مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ڪتاب قادرالوجود آهي، هڪ نسخو مولانا محمد ابراهيم ڳڙهي ياسينيءَ وٽ به موجود آهي.

(۱۲) **معلومات الافاق** ـ مصنف، مير امين‌الدين خان (متوفي ۱۱۲۷هه) بن مير ابوالمڪارم شهود (متوفي ۱۰۷۳هه)، بن مير ابوالبقا اميرخان (متوفي ۱۰۵۷هه)، بن مير ابوالقاسم نمڪين بکري (متوفي ۱۰۱۸هه)، تصنيف ۱۱۲۳هه.

هي جغرافيه جو ڪتاب آهي، جو هڪ سنڌي امير لکيو آهي. مغل دور جي صوبن جو احوال، ان دور جي منصبن، درجن، ۽ مرتبن جو بيان تفصيل سان لکيو ويو آهي. سنڌ تي ۱۰ صفحا ۽ ملتان تي ۱۳ صفحا لکيل آهن. ڪتاب ۱۱۲۳هه ۾ تصنيف ٿيو. بانڪي پور جي ڪتبخاني ۾ جيڪو نسخو آهي، انهيءَ جي ڪتابت جو سال ۱۲۷۳هه آهي. جلدي ۱۵۲ ورق اٿس ۽ هر صفحي تي ۱۹ سٽون آهن. ماڳئي مصنف ”رشحات الفنون“ جي نالي سان هڪ ٻيو ڪتاب به تصنيف ڪيو.

(۱۳) **تاريخ سنڌ** ـ نالو ”في التحقيق بناءِ امصار السند“ مصنف، سيد محب الله بن سيد احمد شاه واعظ بن سيد محمد شاه الملقب به مسيحاءَ الحسني الحسيني الحموي الدهلوي القادري، الاصلاً سنڌ هي، مولداً ”لوهروي مسڪناً“، تصنيف ۱۳ صدي هجري.

هن ڪتاب ۾ سنڌ جي مشهور شهرن ۽ ڳوٺن جو ذڪر آهي، گويا سنڌ جو هي هڪ گزيٽئر آهي. ڪتاب جي ترتيب هن طرح آهي: پهريون باب سنڌ جي تاريخ؛ ٻيو باب شهرن، ڳوٺن ۽ قرين جي حالات تي؛ ٽيون باب سنڌ ۾ رائج ٿيل القابن تي، مثلاً امير، وزير، ترخان، ارغون، وغيره؛ چوٿون باب سنڌ جي قومن تي؛ ۽ پنجون باب سنڌ جي واهن، ندين، پهاڙن ۽ ڍنڍن تي. ڪتاب جا ماخذ ديباچي ۾ هي ڄاڻايل آهن: ”چچ نامو“، ”تحفة الڪرام“، ”تاريخ طاهري“، ”جمع الجوامع“، ”طبقات بهادر شاهي“، ”تاريخ بي‌بدل“، ”رسالو سيد علي اصغرشاه ٺٽوي“ ۽ ”امصار السند“. آخري ڪتاب، معلوم ٿئي ٿو ته، سنڌ جي تاريخ تي هي، ليڪن ان جو حوالو سواءِ هن ڪتاب جي ٻئي ڪنهن هنڌ نظر نه آيو. تقريباً ننڍيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائيز جي ٻن سوَن صفحن تي آهي. هڪ ڪاپي پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ آهي، ۽ ٻيو نسخو مولانا محمدابراهيم صاحب کڙهي ياسينيءَ وٽ آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب، سنڌي ادبي بورڊ جي لاءِ، هن کي مرتب ۽ ايڊٽ ڪري رهيو آهي.

(١٤) رقائم ڪرائم - مصنف، مير سيد اشرف خان محمد الحسيني بن مير عبدالڪريم اميرخان سنڌي (متوفي ١١٣٠هه) بن مير ابوالبقا اميرخان (متوفي ١٠٥٧هه) بن مير ابوالقاسم نمڪين (متوفي ١٠١٨هه)؛ تصنيف، بعد ١١٣١هه.

هي عالمگير جي رقعات جو مجموعو آهي. هن ۾ ڪيترا اهي خط به آهن جيڪي مؤلف جي والد اميرخان عبدالڪريم ڏانهن عالمگير لکيا آهن. اميرخان سنڌ ۾ به ڪيترو وقت صوبه دار هو ۽ سنڌس وفات کان پوءِ سندس پٽ سيني خطن کي گڏي، هي مجموعو مرتب ڪيو. سيد محمد اشرف، ديباچي ۾، لکيو آهي ته "ڪيترا خط گم ٿي ويا، جنهنڪري خيال ٿيو ته جيڪي بچيل آهن تن کي هن ڪتاب جي ذريعي محفوظ ڪجي."

ڪيترن ڪتبخانن ۾ هن جا نسخا موجود آهن. برٽش ميوزم ۾ جيڪو نسخو آهي، اهو فلسڪيپ جي ٦٣ ورقن تي آهي، ۽ منجهس ٢٤ خط، ١٣٠ رقعا ۽ ٥ فرمان آهن. مون وٽ انهيءَ نسخي جو ميڪرو فلم موجود آهي.

امير عبدالڪريم جي نالي جيڪي خط آهن، اهي ٺٽي ۽ سيوهڻ جي صوبه داريءَ واري زماني جا آهن، جن مان سنڌ جي حالتن جو پتو پوي ٿو.

(١٥) نامهٔ نغز- مصنف، باغ علي خائف، تصنيف ١١٥٥هه.

"شاهنامي" ۽ "سڪندر نامي" جي طرز تي ڪلهوڙن جي دور جي تاريخ، نظم ۾ آهي. مصنف، ميان نورمحمد (متوفي ١١٦٧هه) جي زماني ۾ سال ١١٥٥هه ۾، هي ڪتاب تصنيف ڪيو؛ پاڻ لکي ٿو:

"به عهد خدا يار خان شير نر سپهدار عباسيءِ نامور
هزار و صد و سال و پنجاه پنج ڪشيدم بسال اندرين نامہ رنج."

انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته مصنف ١١٥٣هه ۾ لکڻ شروع ڪيو ۽ ١١٥٥هه ۾ ان کي لکي ختم ڪيو. پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته مصنف ١١٥٥هه کان پوءِ جي واقعات جو به ان ۾ اضافو ڪندو رهيو آهي، جيئن ته نادرشاهه ايرانيءَ جي قتل (١١٦٠هه) تائين جو احوال به ان ۾ موجود آهي. ڪتاب ۾ ڪل ١٦٢٤٩ اشعار آهن، ۽ چئن بابن ۾ ورهايل آهي.

هي ڪتاب ڪلهوڙن جي دور تي مستند دستاويز جي حيثيت رکي ٿو. نادر جي حملي ۽ ايرانين جي لٽ ڦر جا اکين ڏٺا احوال منجهس ڏنا ويا آهن. شعر اگرچ ڪمزور آهي، مگر تاريخي واقعات انهن اوڻاين تي پردو وجهي ٿا ڇڏن. ڪتاب جو هڪ نسخو سنڌ جي قومي ڪتبخاني ۾ آهي، ۽ ان جو نقل سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(١٦) **گلدستهٔ نورس بهار** - مرتب، منشي عبدالرؤف سيوستاني (متوفي قبل ١١٨٠هه).

عبدالرؤف منشي قوم جو سهتو هو ۽ بکر جي ويجهو هنگورجا ڳوٺ جو ويٺل هو. پهريائين بختيارخان، حاڪم خانپور ۽ سيوي وٽ ملازم ٿيو، بعد ۾ ميان نورمحمد وٽ منشيءَ جو ڪم ڪرڻ لڳو. آخر ۾ هن پنهنجي لکيل خطن جا ٽي - چار مجموعا گڏ ڪيا، جيڪي انهيءَ زماني ۾ ڏاڍا مشهور ۽ مقبول ٿي ويا. انهن مان هڪ مجموعو ”گلدستهٔ نورس بهار“ به آهي، جنهن ۾ ميان يارمحمد (١١١١هه - ١١٣٠هه) ۽ ميان نورمحمد (١١٣١هه - ١١٦٧هه) جا مڪاتيب جمع ڪيل آهن. انهن خطن مان سنڌ جي تاريخ تي بيمثل روشني پوي ٿي، ۽ تاريخ جا ڪيئي اهڙا پهلو نمايان ٿين ٿا، جيڪي هوند ڪنهن به تاريخ جي ذريعي معلوم ٿي نه سگهن.

منشي عبدالرؤف هندستان جي پهرينءَ صف وارن انشاء پردازن ۾ بيمثل ۽ يگانو آهي. بي تڪلف، آسان ۽ ساديءَ عبارت ۾ وڏي ۾ وڏو مطلب بيان ڪري ٿو، ۽ ساديءَ عبارت ۾ لکڻ جو ڍنگ هن پنهنجي دور جي عام روش کي ڀري ڇڏي، اختيار ڪيو آهي. سندس بي تڪلف فقرن ۽ ساديءَ عبارت ۾ انتهائي دل نشيني، دلڪشي ۽ پختگي آهي. فارسيءَ کي اهڙين لکيو اٿس، ڄڻ ته مادري زبان اٿس. سندس جهڙو انشا پرداز برصغير هندستان جي تاريخ ۾ ڪو ورلي لڀندو. ابوالفضل وغيره کي گهڻو پٺتي ڇڏي ويو آهي. سندس انتقال، مير علي شير جنهن وقت ”تحفة الڪرام“ (١١٨٠هه) ۾ ٿي لکيو، ان کان اڳ ٿي چڪو هو.

”نورس بهار“ جو جيڪو نسخو مون وٽ آهي، تنهن ۾ ننڍيءَ سائيز جا ٣٥٨ صفحا آهن، ۽ ڪتاب ٽن حصن ۾ ورهايل آهي، ڪنهن نهايت ئي بد خط ڪتاب لکيو آهي.

(١٧) **مجموعهٔ منشآت** - ميان عبدالرؤف منشي ۽ ميان هارون - تصنيف قبل ١١٦٧هه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مڪاتيب جو هي مجموعو مون وٽ موجود آهي. منجهس متفرق ۽ جدا جدا ماڻهن جا لکيل خط آهن- نمبر ١٠ کان ٢٠ تائين، ۽ نمبر ٢٧-٣٣-٣٥ خط ڪلهوڙن جا آهن. ڪتاب جو حاشيو ڪٽجي چڪو آهي، جنهنڪري ڪي خط پڙهڻ ۾ نٿا اچن. ڪيئي خط، طرز تحرير جي سبباں، ميان عبدالرؤف جا معلوم پيا ٿين. مجموعي جي آخر ۾ "خلاصة المڪتوبات" جي نالي سان هڪ ٻيو مجموعو به شامل آهي، جنهن ۾ ميان هارون ۽ منشي عبدالرؤف جا گڏيل مڪاتيب آهن.

(١٨) منشورالوصيت في دستورالحڪومت- مصنف، ميان نورمحمد عباسي، والي سنڌ (١١٣١-١١٦٧)- تصنيف بعد ١١٥٢ھ.

ميان نور محمد ڪلهوڙي جي هيءَ پنهنجي لکيل وصيت آهي، جنهن مان تاريخي واقعات سان گڏ، سندس ذاتي اخلاق ۽ ذاتي تصورات جو پتو پوي ٿو. هيءَ وصيت سنڌ تي نادر جي ڪاهه (١١٥٢) کان پوءِ سنت ڏي لکي ويئي آهي. هن ڪتاب جا متعدد نسخا موجود آهن، هڪ مون وٽ به آهي مولانا محمد ابراهيم ڳڙهي ياسينيءَ ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي صاحب وٽ به نسخا آهن.

(١٩) بياض رقعات- قاضي عبدالرسول و جانمحمد قريشي (المتوفي ١١٧١ھ) سيوستاني، ڪتابت ١١٢٣ھ.

هي مجموعو، نادر ۽ ناياب مڪتوبات جو، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ موجود آهي. خط تمام تر ڪلهوڙن جي صاحبيءَ سان تعلق رکن ٿا. هن ئي مجموعي ۾ ڪن شاعرن جا قصيدا ۽ منتشر اشعار به آهن، جن جو پڻ سنڌ جي تاريخ سان تعلق آهي. مثلاً، هن مجموعي ۾ مير عبدالجليل بلگرامي، (وقايع نويس، سرڪار سيوهڻ ۽ ٻکر) جو اهو قصيدو موجود آهي، جيڪو هن ميان دائود خان جي مدح ۾ چيو هو، جڏهن هن سيويءَ ۽ ڊاڍر کي فتح ڪيو. هن ۾ حڪيم عبدالرزاق معموريءَ (تحفة الڪرام ج ٢ ص ٢٣٠) جون چند رباعيون پڻ آهن، جن ۾ سنڌ تي ناراضگيءَ جو اظهار ٿيل آهي، چوي ٿو:

"يکچند درين سند پريشان گشتيم | گفتيم گران شويم، ارزان گشتيم
در طالع ما کساد بازاري بود | آئينه فروش شهر کوران گشتيم."

مڪتوبات ۾ ڪيترا خط نهايت اهم تاريخي دستاويز جي حيثيت رکن ٿا، مثلاً ميان يارمحمد جو اهو خط هن مجموعي ۾ محفوظ آهي جنهن ۾ هن پنهنجي پٽ ميان نورمحمد ڏي شاهه عنايت صوفي شهيد جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنگ جو سربستو احوال لکيو آهي. اهو خط تمام قيمتي آهي. جنگ جو چشمديد احوال سواءِ ان خط جي ڪٿان به ملي ڪونه ٿو سگهي. ان کان سواءِ پيا به قيمتي خط منجهس موجود آهن، مثلاً:

(۱) مخدوم عيسيٰ خان مخدوم عباس هنگورجي جو خط،
(۲) مڪاتيب شيخ محمد سعيد عباسي منشي، نواب مير يعقوب خان بکري،
(۳) مڪاتيب شيخ عبدالرؤف منشي سيوستاني از زبان خان والاشان خدا يار خان، بجانب نواب عبدالصمد خان و ديگر مردمان و مڪاتيب بطرف راج جئي‌سنگهه سوائي،
(۴) نامهءِ الهه يار بکري بجانب عبدالرؤف،
(۵) رقعات نورالحق مشتاقي منشي سيوستاني، ۽
(۶) نامهءِ مير سيد محمد بخشي سيوستاني بہ محمد رفيع خلف مخدوم عبدالحڪيم سيوستاني.

يارمحمد جي خط کان سواءِ، شاهه عنايت شهيد جي جنگ تي هڪ ٻيو مفصل خط به انهيءَ مجموعي ۾ موجود آهي، جيڪو ميران سنگهه کتريءَ جو لکيل آهي. هيءَ معلومات مون کي منهنجي مربي دوست جناب قاضي احمد ميان اختر موڪلي آهي. انهيءَ مجموعي ۾ سندس چوڻ آهي تہ اڃا به زياده بيش بها معلومات آهي.

(۳۰) بياض - ملڪ سنڌ يونيورسٽي.

هي بياض به ۱۲ صديءَ جو معلوم ٿئي ٿو. اڳ پوءِ ناقص اٿس، ۽ هن وقت ۱۱۷ ورق باقي اٿس. هن ۾ فارسي‌گو شاعرن جي ڪلام جو انتخاب آهي، ۽ منجهس رقعا، عريضا ۽ تمسڪ بہ آهن، جن مان ڪيترا سنڌ جي تاريخ سان تعلق رکن ٿا. اڪبر شاهه ثانيءَ جي دؤر جا ڪيترا سرڪاري مراسلا آهن، جن جو سنڌ سان تعلق آهي. ابتدا ۾ هڪ رپورٽ اٿس، جنهن جو عنوان آهي "حقيقت نظم و نسق سرڪار بکر." شعرا ۾، "مثنوي زيبا نگار" جي مصنف رضائي ٺٽويءَ جي اشعارن جو بہ انتخاب آهي، جو بلڪل ناياب آهي- ڇاڪاڻ تہ مثنويءَ کان سواءِ انهيءَ شاعر جو اسان کي ڪوبه ڪلام ڪونه ٿو ملي. هن بياض ۾ مُلا صفائي سنڌيءَ جي ڪلام جو انتخاب بہ موجود آهي؛ مُلا صاحب جي شعر جو نمونو هي آهي:

"صد جان بيڪ ڪرشمہ عوض مي دهم ولي
ترسم کہ رنگ طبع خريدار ناز ڪست."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۲۱) جغرافيہءِ سنڌ - هن ڪتاب جو نالو صحيح معلوم ٿي ڪونہ سگهيو آهي. برادرم مڪرم مولائي شيدائيءَ تازو مون کي اطلاع ڏنو (الوحيد جي ذريعي) تہ اهو ڪتاب ميان نورمحمد جي فرزند ميان عطرخان، ۱۲ جلدن ۾ تصنيف ڪرايو هو، ۽ هرهڪ جلد جدا جدا عنوانن جي هيٺ آهي، مثلاً هڪ جلد سياسي تاريخ تي، هڪ جلد جاگرافيءَ تي، ۽ هڪ جلد سنڌ جي قومن تي، وغيره وغيره. اهڙيءَ طرح اهي ٻارهن ئي جلد گويا سنڌ جي تاريخ لاءِ اڪٿ ۽ عظيم‌الشان سرمايو آهن. مولائي شيدائي صاحب کي اهو اطلاع مسٽر علي محمد صاحب سيال کان مليو، جنهن صاحب اهو ڪتاب ميرپورخاص طرف ڪنهن بزرگ وٽ پاڻ ڏٺو هو، ۽ سمورو ڪتاب پنڊت موهن لال لالا سيوستانيءَ جي هٿ اکرين هو، جيڪو صاحب ميان عطرخان جو منشي، ڪاتب ۽ درباري هو. اهو صاحب نہ فقط خوشخط هو بلڪ ساڳئي وقت مصنف بہ هو. سندس تصنيف ٿيل ”شاه جي رسالي“ جو شرح مسٽر علي محمد سيال پاڻ ڏٺو. تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ خدا ڪري جو هي ڪتاب ملي وڃي، ۽ ان کي شايع ڪري سگهجي. انهيءَ ڪتاب جو نالو ”نگران سنڌ“ چيو وڃي ٿو، ليڪن مون کي اهو نالو غلط معلوم ٿئي ٿو.

(۲۲) نادر نامو- مصنف ميان نورمحمد عباسي والي‌سنڌ (۱۱۳۱-۱۱۶۷ھ)

هي ڪتاب، نادر جي حملي (۱۱۵۲ھ) کان پوءِ ۱۱۵۵ھ ۾ تصنيف ٿيو. ڪتاب مرحوم حافظ محمود خان شيرانيءَ جي ڪتبخاني ۾ هو، جو شايد هاڻي پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ هوندو. مون کي مرحوم پاڻ ان جو ڏس ڏنو هو. ميان نورمحمد ان ۾ غالباً نادر جي ڪاهہ جو احوال لکيو آهي، نالي مان اهو قياس ڪري سگهجي ٿو. ڪتاب نظم ۾ آهي، ۽ انهيءَ نسخي جي ڪتابت جو سال ۱۲۲۲ھ هو.

(۲۳) مڪلي نامو- مصنف، مير علي شير ’قانع‘ ٺٽوي (متوفي ۱۲۰۳ھ)- تصنيف سنہ ۱۱۷۴ھ.

مير علي شير، صاحب ”تحفة الڪرام“، مڪليءَ جي قبرستان ۾ جيڪي مشاهير مدفون آهن، انهن جي احوال ۾ ۽ مڪليءَ جي خوبصورت مقبرن ۽ عمارتن جي تعريف ۾ هي ڪتاب ۱۱۷۴ھ ۾، ۵۴ ورقن تي تصنيف ڪيو. مثنويءَ ۾ ۱۵۰۰ شعر آهن، ۽ مصنف جو اصل مسودو، جنهن جي ڪتابت سندس ئي هٿ اکرين آهي ۽ ڪتابت جو سال ۱۱۷۴ھ آهي، سو هن وقت سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢٤) مقالات الشعرا - مصنف، مير علي شير 'قانع' ٺٽوي (متوفي ١٢٠٣ھ)- تصنيف ١١٧٤ھ.

هي سنڌ جي فارسي گو شاعرن جو ڀرپور جامع تذڪرو آهي. منجهس ايراني ۽ هندي شاعرن جو به ذڪر آيل آهي، جيڪي هتي سنڌ ۾ آيا ۽ هتي ڪجهه وقت رهي وري هليا ويا.

شاعرن جي تذڪري کان سواء منجهس بيمثل تاريخي مواد به آهي. هي نه فقط سنڌ جي ادبي تاريخ جو بنيادي ڪتاب آهي، بلڪ عام سياسي ۽ ملڪي تاريخ لاءِ به ڪارآمد آهي. ڪتاب نادر آهي، چند نسخا موجود آهن. مصنف جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي ملڪيت آهي. مون وٽ ٻه نسخا آهن، هڪ انهيءَ نسخي جو نقل ۽ ٻيو برٽش ميوزم جي نسخي جو فوٽو. آخري نسخو، مير ڪرم علي خان پنهنجي لاءِ لکرايو هو.

(٢٥) تاريخ عباسيہ - مصنف، مير علي شير 'قانع' - تصنيف ١١٧٥ھ.

مير علي شير جڏهن عباسي دربار سان وابسته هو، ان وقت هن هيءَ مثنوي "شاهنامي" جي طرز تي، ڪلهوڙن جي تاريخ ۾ لکڻ شروع ڪئي، پر ڪتاب نامڪمل رهجي ويو. ان جا اقتباسات مسٽر ايليٽ جي فائل (O. R. - ٢٠٧٣) ۾ موجود آهن.

(٢٦) تاريخ عباسيہ - مصنف، مير علي شير 'قانع' - تصنيف ١١٧٥ھ.

مير صاحب ساڳئي وقت نثر ۾ به ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي تاريخ لکڻ شروع ڪئي هئي. مسٽر ايليٽ جو فهرست نگار هن ڪتاب متعلق لکي ٿو ته "در بيان ميان صاحبان ڪلهوڙه، از ابتداي آمدن شان در سنده معه تحقيقات نسبت اوشان، و تقرر زمينداري آن فرقه در سنده و بدست رسيدن بانها حڪومت سنده و احوال واقعات آن ايام" (فهرست ڪتبخانه ٺٽه، برٽش ميوزم ٢٠٧٣ - O. R.). اها تاريخ به غالباً نامڪمل رهجي ويئي، ڪٿي ان جو پتو نشان ڪونه ٿو پوي.

(٢٧) تحفة الڪرام - مصنف، مير علي شير 'قانع' - تصنيف ١١٨٠ھ.

مير علي شير، هي ڪتاب ٽن جلدن ۾ لکيو آهي؛ آخري جلد سنڌ تي آهي. تاريخ سنڌ جي لاءِ هي ڪتاب انسائيڪلوپيڊيا جو ڪم ڏئي ٿو. تاريخ، مشاهيرن جا حالات، شهرن ۽ قصبن، قومن، ۽ ذاتين جو مفصل بيان هن ۾ ملي ٿو. پهريان ٻه جلد هندستان ۽ اسلامي دنيا جي تاريخ تي آهن. هي ڪتاب، مير صاحب ١١٨٠ھ ۾ لکڻ شروع ڪيو، ۽ هڪ سال ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١١٨١هه) ختم ڪري، پوءِ به انهيءَ ۾ اضافو ڪندو رهيو، ۽ اهو سلسلو ١١٨٨هه تائين قائم رهيو. سنڌ جي مشاهيرن، علمائن، بزرگن، خطاطن ۽ مصنفن خواه شاعرن جي سلسلي ۾ ”تاريخ معصوميءَ“ کان پوءِ، هي پهريون تذڪرو آهي. ”معصوميءَ“ ۾ فقط ترخاني ۽ ارغوني دؤر جا مشاهير آيل آهن، ليڪن هن ۾ ڪلهوڙن جي زماني تائين جي مشاهيرن کي آندو ويو آهي. ڪلهوڙن جي تاريخ تي به هي ڪتاب مستند آهي، ڇاڪاڻ ته مصنف انهيءَ دور جو ماڻهو آهي.

هن ڪتاب جا ٽيئي جلد، مطبع ناصري دهليءَ ۾ ڇپجي چڪا آهن، ليڪن بلڪل نامڪمل ۽ غلط آهن. مرزا قليچ بيگ مرحوم ان جو ٿوري ترتيب جي ڦيرگهير سان ”قديم سنڌ“ نالي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جيڪو ١٩٢٥ع ۾ شايع ٿيو، ۽ ان ۾ برطانوي عهد تائين جو اضافو پنهنجي طرفان ڪيائين. ڪتاب جا قلمي نسخا ملن ٿا. مصنف جو پنهنجي هٿ اکرين لکيل نسخو پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ موجود آهي، ۽ برٽش ميوزم ۾ مصنف جي هٿ اکرين جيڪي به نسخا آهن، انهن جو فوٽو مون وٽ آهي. ڪتاب جي ٽئين جلد جو سنڌيءَ ۾ ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ تيار ڪرايو آهي، جو عنقريب شايع ڪري رهيا آهن.

(٢٨) تحفة الطاهرين- مصنف، محمد اعظم ٺٽوي- تصنيف ١١٩٤هه.

هي انهن بزرگن جو تذڪرو آهي، جيڪي ٺٽي ۽ مڪليءَ ۾ مدفون آهن. ٺٽي جي بزرگن کي، مصنف محلاوار تقسيم ڪيو آهي. تاريخي لحاظ سان هن ۾ ڪو مواد ڪونه آهي. البته تذڪري جي لحاظ سان نهايت ڪارآمد ۽ مفيد آهي؛ مون وٽ قلمي نسخو موجود آهي. ٻيو نسخو مولانا محمد ابراهيم ڳڙهي ياسين واري وٽ موجود آهي. هڪ قلمي نسخو شيراني ڪليڪشن لاهور ۾ به آهي، جنهن جي ڪتابت ١١٩٤هه ۾ ٿي، ۽ اهو ئي سال تصنيف جو به آهي، ممڪن آهي ته اهو نسخو مصنف جو پنهنجو هجي. هڪ نسخي جو ذڪر سيد غلام محمد مرتضويءَ ٺٽويءَ وٽ به آهي.

(٢٩) مڪتوبات شاه فقيرالله علوي- مصنف، شاه فقيرالله علوي بن شاه عبدالرحيم بن شاه شمس الدين جلال آبادي ثم شڪارپوري (متوفي ٣ صفر ١١٩٥هه).

هي جليل القدر بزرگ اصل جلال آباد جو هو، ليڪن ١١٥٠هه ۾ اتان لڏي اچي شڪارپور ۾ مقيم ٿيو. احمدشاه ابدالي سندس مريد هو. ازانسواءِ سنڌ جا ڪيترا بزرگ ۽ مشاهير سندس حلقهٔ ارادت ۾ شامل هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس درس مان سنڌ جا ڪيئين بزرگ فيض ياب ٿيا. پير سائين محمد راشد روضي وارو به سنڌس ئي شاگرد هو.

شاهه صاحب جي مڪاتيب جو هي مجموعو لاهور مان ڇپيو آهي. وقت جي سياسي اڪابرن ۽ عالمن سان سنڌس خط و ڪتابت رهي آهي. زياده تر ماڻهو ڪانئس ديني ۽ علمي مسئلا پڇندا هئا، جن جي جوابن ۾ ضمناً تاريخي ڳالهيون به اچي ويون آهن. سڀيئي خط اهم آهن، ليڪن تاريخ سنڌ جي سلسلي ۾ هيٺيان خط خاص اهميت رکن ٿا:

احمد شاهه ابدالي (١١٦٠-١١٨٧هه)	ڏانهن	٤ خط
مير نصيرخان والي قلات	"	٢ "
شاهزادي سليمان شاهه بن احمد شاهه	"	٣ "
ميان سرفراز ڪلهوڙي (١١٨٦-١١٨٩هه)	"	٣ "
شاهه ولي خان وزيراعظم احمد شاهه	"	٢ "
مخدوم محمد معين ٺٽوي المتوفي سنه ١١٦١هه	"	٥ "

(٣٠) قصيده بمدح عبدالنبي - مصنف، مير علي شاهه شائق عرف سيد رحمت الله ولد سيد لطف علي شاهه رضوي، بکاري - تصنيف قبل ١١٩٨هه.

هي قصيدو ميان عبدالنبي واليءِ سنڌ (١١٩١-١١٩٨هه) جي مدح ۾ چيو ويو آهي. قصيدي ۾ جملي ٤٩٥ شعر آهن. هن قصيدي مان، انهيءَ عهد جي اميرن، منصبدارن، فوجي جرنيلن جي نالن ۽ احوال جي خبر پوي ٿي، ۽ اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ دؤر ۾ ڪهڙا ڪهڙا منصب ۽ عهدا هئا. ڪلهوڙن جي دؤر تي هي تاريخي لحاظ سان ڪارآمد قصيدو آهي. هن جو هڪ نسخو مولانا محمد ابراهيم صاحب ڳڙهي ياسين واري وٽ آهي، ۽ ان تان نقل ٿيل ڪاپي سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي.

(٣١) هيئت العالم - مصنف، محمد اعظم ٺٽوي - تصنيف ١٢٠٠هه.

"تحفة الطاهرين" جي مصنف جي هيءَ ٻي تصنيف جاگرافيءَ تي آهي. بکر، ٺٽو، سيوهڻ ۽ سنڌ جي ٻين اهم مرڪزن جو قيمتي احوال هن مان ملي ٿو. ڪتاب جو نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي. ٻيو ڪوبه نسخو اڃا تائين معلوم ٿي ڪونه سگهيو آهي.

(٣٢) طومار سلاسل گزيده - مصنف، مير علي شير 'قانع' - تصنيف، ١٢٠٢هه.

مير صاحب جي هيءَ تصنيف نهايت مفيد ۽ ڪارآمد آهي. هن ۾ سنڌ جي صوفين ۽ طريقن جا شجرا ڏنا ويا آهن. هن مان سنڌ جي تصوف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ طريقن جي تاريخ ۽ تحريڪن جو پتو پئجي سگهي ٿو. انهيءَ سلسلي جو اهو ئي واحد ڪتاب آهي، ليڪن افسوس آهي، جو ان جي ڪنهن ٻه نسخي جو نشان پتو ڪونه ملي سگهيو آهي. ان جي هڪ صفحي جو نقل سنڌي ادبي بورڊ جي وساطت سان مون کي مليو آهي، جنهن ۾ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي ٺٽويءَ جو سلسلو مرقوم آهي.

(۳۳) **معيار سالڪان طريقت** — مصنف، مير علي شير 'قانع' ٺٽوي— تصنيف ۱۲۰۲هه.

سنڌ جي بزرگن ۽ مذهبي پيشوائن، مشاهيرن ۽ اوليائن جو نهايت ئي مفصل ۽ مستند تذڪرو آهي. مير صاحب ديباچي ۾ لکيو آهي ته هن "تحفة الڪرام" ۾ به مشاهيرن جو ذڪر ڪيو آهي، ليڪن انهيءَ ۾ هن تاريخن ۽ سالن جو اهتمام ڪونه ڪيو آهي. ٦٣ ورهين جي ڄمار ۾ جڏهن زندگيءَ جو سج غروب ٿيڻ تي اچي بيٺس، تڏهن هن سعادت حاصل ڪرڻ خاطر سنڌ جي سڀني مشاهيرن جو تذڪرو، "بقيد زمان و مڪان"، لکي پورو ڪيو. منجهس ۱۱۴۰ مشاهيرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جن جون ڪيس ولادت ۽ وفات جون تاريخون معلوم ٿي سگهيون آهن، ۽ آخر ۾ اهي بزرگ ڏنل آهن، جن جون تاريخون يا زمانا معلوم ٿي ڪونه سگهيا.

ڪتاب بيحد قيمتي ۽ نادر آهي مون وٽ برٽش ميوزم واري نسخي جو فوٽو آهي، جيڪو مير مراد علي خان (۱۱۶۴—۱۲۶۹هه) لاءِ لکيو ويو. ۽ ڪاتب جو نالو علي حسن آهي، جنهن ۱۲۶۰هه ۾ لکي پورو ڪيو. هي نسخو فلسڪيپ سائيز تي آهي ۽ مير علي شير جي ٻين تصنيفن سان گڏ هڪ ئي جلد ۾ آهي. انهيءَ مجموعي ۾ "تحفة الڪرام" ۽ "مقالات الشعرا" به آهي. هي ڪتاب مجموعي جي ۳۳۹ ورق کان شروع ٿي ۶۴۷ ورق تي ختم ٿئي ٿو. اهو نسخو ڪنهن انگريز ۱۱ آڪٽوبر ۱۸۵٦ع تي خريد ڪري برٽش ميوزم کي ڏنو. هن وقت برٽش ميوزم ۾ ان جو نمبر ۲۱۰۸۹ A. D. D. آهي. خط نهايت خوبصورت نستعليق اٿس، ۽ حاشين تي ميناڪاريءَ جو اوچو ڪم ٿيل اٿس.

(۳۴) **شجرهٔ اهلبيت** — مصنف، مير علي شير 'قانع' — تصنيف ۱۲۱۲هه.

هي ڪتاب مير صاحب سنڌ جي ساداتن جي شجره نسبت تي لکيو آهي. سنڌ جي ساداتن جي نسب نامي تي سواءِ هن ڪتاب جي ٻيو ڪوبه ڪتاب ڪونه آهي، ليڪن افسوس آهي جو ڪتاب ناياب آهي ۽ اڃا ڪنهن به نسخي جو پتو پئجي ڪونه سگهيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۳۵) فتحنامو- مصنف، مير عظيم الدين ٺٽوي بن سيد يارمحمد بن سيد عزت الله (متوفي ۱۰۶۱ هه) بن محمد سيد بن محمد مقيم بن سيد ظهيرالدين جادم ثاني شڪرالاهي ٺٽوي- تصنيف ۱۲۰۹هه.

هي ڪتاب ”شاهنامي“ جي بحر ۽ طرز جي مثنوي آهي. ان ۾ ڪلهوڙن جي زوال ۽ ٽالپرن جي فتح تي مفصل روشني وڌي ويئي آهي، واقعات چشمديد ۽ نهايت مستند آهن. ڪتاب، مير فتح علي خان فاتح سنڌ (۱۱۹۷-۱۲۱۶هه) جي نالي سان منسوب آهي. مصنف سندس درباري شاعر هو. هيءُ پهرين تاريخ آهي، جيڪا ڪلهوڙن جي زوال ۽ ميرن جي حڪومت تي ٽالپري دور ۾ لکي ويئي، ۽ انهيءَ دور ۾ بيحد مقبول ٿئي. ڊاڪٽر برنز لکي ٿو ته ”ڪتاب انهيءَ حد تائين مقبول هو، جو عوام ۽ خواص ڪي بر زبان هو، ۽ مصنف جو دربار خواه ان کان ٻاهر ڏاڍو قدر هو. ساڳئي مصنف پنهنجو هڪ ديوان به مرتب ڪيو، ۽ ”مثنوي هير رانجهو“ به تصنيف ڪئي، ۽ مڪتوبات جو به هڪ مجموعو تاليف ڪيائين. ڪتاب جا متعدد قلمي نسخا موجود آهن. مون وٽ به هڪ خوشخط نسخو موجود آهي.

(۳۶) مجمع البلغاء- مصنف، سيد غلامعلي ’مائل‘ بن مير علي شير ’قانع‘- تصنيف ۱۲۱۸هه.

مير علي شير جي پٽ ۽ سنڌ جي مشهور شاعر، سنڌ جي شاعرن جو تذڪرو، ۱۲۱۸هه ۾ مرتب ڪيو. مسٽر ايليٽ جي فائلن مان معلوم ٿيو ته تذڪري جا جملي ۶۳۹ ورق هئا ۽ هرهڪ صفحي تي ۱۷ سٽون هيون. ابتدائي ارغون عهد کان وٺي ٽالپري عهد تائين فارسي گو شاعر، جيڪي سنڌ ۾ ٿي گذريا، يا سنڌ سان جن جو ڪنهن نه ڪنهن طرح سان واسطو رهيو، انهن ميني جو مفصل احوال ڏنو ويو آهي. ”مقالات الشعرا“ واري سلسلي جي، هيءُ تذڪرو هڪ جامع ۽ مڪمل ڪڙي آهي. افسوس آهي، جو ان جو ڪوبه نسخو دستياب ٿي ڪونه سگهيو آهي. چند اقتباس ايليٽ صاحب جي فائل ۾ موجود آهن.

(۳۷) مڪتوبات عظيم- مصنف، مير عظيم الدين ٺٽوي- مڪتوبه ۱۲۰۲هه، ۹ صفرالمظفر؛ ڪاتب سيد اشرف علي بن سيد متين الدين رضوي البڪري.

مير عظيم الدين ٺٽويءَ جي مڪتوبات جو مجموعو، ننڍيءَ سائيز جي ۳۷ ورقن تي آهي؛ هن ۾ سنڌ جي تاريخ سان تعلق رکندڙ ڪيترا خط موجود آهن. هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣٨) **انشاءِ عطارد** - مصنف، منشي شيوڪرام عطارد، (متوفي ١٢٤٤ھ)۔

منشي عطارد فارسيءَ جو سٺو شاعر هو. سنڌ ۾ هن جو درجو اهو آهي، جيڪو هندستان اندر لالہ لڇمي نرائڻ شفيق ۽ چندريان برهمڻ جو هو. ٺٽي جو باشندو ۽ محسن ٺٽويءَ جو شاگرد هو. مير علي شير سان خاص دوستيءَ جو رستو هئس. ابتدا ۾ ميان غلامشاه جي دربار ۾ (١١٧٠-١١٨٦ھ) هو، ۽ ان کان پوءِ جڏهن سرفراز خان تخت نشين ٿيو تہ ان جو مشير خاص ٿي رهيو.

”ديوان“ ۽ ”مثنوي هير رانجهو“ کان سواءِ هن جي مڪاتيب جو هي مجموعو سنڌ جي تاريخ لاءِ بيش بها خزانو آهي، البتہ اسلوب نگارش پرتڪلف، ۽ شيريني ۽ دلاويزي عبارت ۾ گهٽ اٿس، ليڪن تاريخي لحاظ سان نهايت قيمتي آهي. ميان غلام شاه (١١٧٠-١١٨٦ھ)، ميان سرفراز (١١٨٦-١١٨٩ھ)، ۽ مير بجار (شهيد ١١٩٤ھ) جي سلسلي ۾ ڪيترا خط تاريخي دستاويز جي حيثيت رکن ٿا. عطارد جو انتقال، مير ڪرم علي خان ٽالپر جي دؤر (١٢٢٧-١٢٤٤ھ) ۾ ٿيو. مڪتوبات جو هڪ بد خط نسخو مون وٽ موجود آهي.

(٣٩) **تواريخ عباسيان** - مصنف، نامعلوم- تصنيف قبل ١٢٢٦ھ.

هن ڪتاب جو ذڪر مسٽر اسٽوريءَ ڪيو آهي. انڊيا آفيس ۾ ان جو هڪ نسخو (نمبر ٧٥٥ D. P) موجود آهي، جنهن جا ابتدائي ورق ڪونہ آهن، تنهنڪري نہ ڪتاب جو نالو معلوم ٿي سگهيو، نہ مصنف جو. ڪتاب ۾ ١٢٢٦ھ تائين جو احوال درج آهي، يعني ميان محمد علي خان بن ميان محمد عارف خان بن ميان عبدالنبي جي سال وفات (١٢٢٦ھ=١٨١١ع) تائين منجهس حالات آهن؛ ممڪن آهي تہ ميان عبدالنبيءَ جي پوٽي ميان محمد عليءَ اهو ڪتاب تصنيف ڪرايو هجي.

(٤٠) **ڪلهوڙن جو احوال** - مصنف، مظهر علي - تصنيف جو سال نامعلوم.

هن ڪتاب جو بہ مسٽر اسٽوريءَ (C. A. Story) ذڪر ڪيو آهي، ۽ لکي ٿو تہ ان جي اصل فارسي نسخي جو پتو ڪونہ ٿو پوي. البتہ ان جو انگريزي ترجمو Capt: Pagan ڪيو آهي، جيڪو ڪلڪتي ميگزن جي ١٨٣١ع واري پرچي ۾ صفحي ٢٧٢ کان ٢٨٨ تائين شايع ٿيو.

(٤١) **ڪلهوڙه نامو**- مصنف، سيد ثابت علي شاه (متوفي ١٢٢٥ھ)۔

سيد ثابت علي شاه ڪلهوڙن جي آخر دؤر ۽ ٽالپرن جي ابتدائي دؤر جو مرثيه‌گو شاعر هو. ”ڪلهوڙه نامي“ جي تصنيف جو پتو، مرزا احسن ڪربلائيءَ جي ذريعي پيو آهي. پاڻڇي ٿو ته سيد صاحب، ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي تاريخ تي هيءَ مثنوي تصنيف ڪئي آهي. ان جي نسخي جو ڪوبه پتو ڪونه آهي.

(٤٢) **فتحنامو**- مصنف معزالدوله، معين الملڪ، فيروز جنگ، مير صوبدارخان (ولادت ٩ محرم ١٢١٧هه - وفات ١٤ رجب ١٢٦٢هه) بن مير فتح علي خان ”فاتح سنڌ“ (١١٩٨- ١٢١٧هه)، تصنيف ١٢٤٤هه.

مير صوبدار خان، ”فتح نامه“ مير عظيم‌الدين جي طرز تي هيءَ مثنوي، ڪلهوڙن جي آخري دؤر ۽ ٽالپرن جي پوري دؤر تي لکي. ٽالپرن جي دؤر جو هي مستند تاريخي دستاويز، مصنف جي ذاتي مشاهدي تي مبني آهي. سنڌي ادبي بورڊ ۾ جيڪو نسخو آهي، ان تي ڪتابت جو سال لکيل نه آهي، منجهس ٢٢٥ ورق آهن ۽ هر صفحي تي ١٣ سٽون آهن. ڪتاب ۾ ڪاٽ ڪوٽ گهڻي آهي، تنهنڪري گمان غالب آهي ته مصنف جي زماني جو نسخو آهي.

مير صوبدار ٻيون به تصنيفون ڇڏيون آهن، مثلاً ”سيف الملوڪ“، ”جدائي نامه“، ”مڪاتيب“ ۽ هڪ ”ديوان“.

(٤٣) **جدائي نامو**- مصنف، مير صوبدار خان ٽالپر.

انگريزن جي قبضي بعد، مير صاحب به ٻين شهزادن سان گڏ گرفتار ٿي، ڪلڪتي جلاوطن ٿي ويو هو. ”جدائي نامو“ انهيءَ غريب الوطنيءَ جي دؤر جو يادگار آهي، جنهن ۾ حڪومت جي وڃڻ بعد جيڪي ٽالپرن تي مصيبتون نازل ٿيون ۽ جلاوطنيءَ جي دؤر ۾ جيڪي مٿن وهيو واپريو، ان جو تفصيلي ذڪر آهي. ڪتاب جو هڪ نسخو مير علي احمد خان ٽالپر جي ڪتبخاني ۾ موجود آهي، ۽ ٻيو نسخو مير علي بخش خان جي نادر لائبرريءَ ۾ آهي.

(٤٤) **مڪاتيب مير صوبدار خان**- مصنف، مير صوبدارخان ٽالپر.

هي انهن خطن جو مجموعو آهي، جيڪي مير صاحب پنهنجي دوستن ۽ عزيزن ڏانهن جلاوطنيءَ واري زماني ۾ لکيا آهن. برطانوي تسلط ڪان پوءِ جي حالت تي هي خط ڪافي روشني وجهن ٿا. انهيءَ مجموعي جو نسخو مرحوم مير علي بخش خان صاحب ٽالپر (متوفي ١٣٧٤هه) جي ڪتبخاني ۾ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۴۵) تاريخ بلوچي- مصنف، ميان عبدالمجيد جوکيو مجيدي- تصنيف قبل ۱۲۶۴هه.

مصنف، مير ڪرمعلي خان (۱۲۲۷-۱۲۴۴هه) جي دربار سان وابسته هو. هيءَ تاريخ هن ڪلهوڙن جي زوال ۽ ٽالپري فتوحات تي لکي. تاريخ جي شروعات ميان غلامشاه جي مسند نشينيءَ (۱۱۷۰هه) کان ٿئي ٿي. منجهس بيش بها ۽ نادر معلومات آهي. ڪيترا واقعات انهيءَ قسم جا آيل آهن، جيڪي ٻيءَ ڪنهن به تاريخ ۾ ملي ڪون نٿا سگهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وٽ ان جو هڪ نسخو موجود آهي، جنهن جي ڪتابت محمد عابد، ۱۹ رجب ۱۲۶۹هه بروز پنج شنبه ختم ڪئي آهي. ڪتاب، ڪتابي سائيز جي هڪ سؤ ورقن تي لکيل آهي.

(۴۶) تذڪره زبدة المعاصرين- مصنف، مير حسين الحسيني شيرازي- تصنيف ۱۲۴۰هه.

مصنف شيراز مان، مير مرادعلي خان (۱۲۴۴-۱۲۴۹هه) جي دور ۾، سال ۱۲۴۰هه ۾ سنڌ پهتو، ۽ حيدرآباد ۾ اچي مير مرادعلي خان جي دربار سان وابسته ٿيو. هن اچڻ سان ئي سنڌ جي فارسي گو معاصر شاعرن تي هي تذڪرو لکيو. انهيءَ تذڪري جو اطلاع مون کي برادرم مکرم جناب احسن ڪربلائيءَ ڏنو آهي؛ وٽس مصنف جو پنهنجو خطي نسخو ساڳئي سال جو لکيل موجود آهي، ”مقالات الشعرا“ ۽ ”مجمع البلغا“ جي هيءَ ٽين ڪڙي آهي. انهيءَ تذڪري مان خالص ٽالپري دؤر جي شاعرن جو اسان کي پتو پئجي سگهندو. ان جو هڪ نسخو شيراني ڪليڪشن ۾ به آهي، جنهن جي ڪتابت جو سال پڻ ۱۲۴۰هه آهي.

(۴۷) دستورالشمل آگهي- مصنف، رامچند مهتو ٺٽوي- تصنيف قبل ۱۲۰۱هه.

هي ڪتاب نهايت قيمتي ۽ بيش بها آهي؛ منجهس ٽالپري عهد ۾ جمع بنديءَ، حساب ڪتاب، وصوليءَ ۽ ڏيان جو جيڪو شرح ۽ نمونو هوندو هو، ان جو تفصيلي ذڪر آهي. ان ۾ آمدني روانگيءَ ۽ جمع خرچ جي ڪتابن جو پڻ نمونو ڏنل آهي؛ ازانسواءِ حاڪم، وزير، امير، جنهن جنهن نموني جا خط لکندا هئا، سرڪاري مراسلا ڪيئن لکيا ويندا هئا، انهن سڀني جا نمونا ڏنا ويا آهن.

ڪتاب جو هڪ نسخو جيڪو ۱۰۱ ورقن ۾ لکيل آهي، سو سنڌي ادبي بورڊ جي ڪتبخاني ۾ آهي؛ ان جي ڪتابت جي تاريخ ۱۱ رمضان ۱۲۰۱هه آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٤٨) **فهرست تاريخ سنڌ**- مصنف، محمد حسين قادري سيوستاني- تصنيف قبل ١٢٤٧هه.

هي ٢٤ صفحن جو هڪ ننڍو رسالو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي حڪمرانن جا سلسليوار نالا ڏنا ويا آهن؛ هڪ ٻن سٽن ۾ هرهڪ جو احوال به ڏنو ويو آهي. مون وٽ هڪ نسخو آهي، جنهن جي ڪتابت ١٢٤٧هه ۾ ٿي، ۽ هر صفحي تي ١٣ سٽون اٿس. "تاريخ معصوميءَ" جو جيڪو قلمي نسخو مون وٽ آهي، ان جي آخر ۾ به اهو رسالو ڏنل آهي. ازانسواءِ برٽش ميوزم واري "تاريخ معصوميءَ" (نمبر ١٧٨٨ O. R.) جي آخر ۾ پڻ موجود آهي، جنهن ۾ ٩١٩هه کان وٺي ١٣٠٩هه تائين جو حال ڏنل آهي.

(٤٩) **خلاصہ تاريخ سنڌ**- مصنف، نامعلوم- تصنيف قبل ١٢٨٧هه.

پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ نمبر ١٥٨ تي هي نسخو آهي؛ ڪتابت جي تاريخ ١٨ رجب ١٢٨٧هه اٿس. معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ جي تاريخ جو ڪنهن صاحب فارسيءَ ۾ خلاصو تيار ڪيو آهي.

(٥٠) **رسالہ حساب مال و ديوان**- مصنف، خيرمحمد هالاڪنڊي- زمانه تصنيف نامعلوم.

هي ٨ صفحن جو ننڍو رسالو آهي، جنهن جو نالو آهي "رسالہ حسابات مال و ديوان و ضبط اراضي". هي رسالو به نمبر ٤٧ جي نموني تي آهي، ليڪن هن ۾ فقط جمع بنديءَ، ڍل ۽ زرعي زمين جي ماپ وغيره جو طريقو ڏنل آهي. اهو رسالو مون وٽ آهي.

(٥١) **شجرہ سومرگان و سمگان**- مصنف، نامعلوم- زمانه تصنيف نامعلوم.

ابتدا ۽ انتها کان ناقص. هڪ ڪتاب جا چند اجزا مون وٽ آهن، جنهن ۾ فقط سنڌ جي سومرن ۽ سمن جا شجرا ڏنل آهن. معلوم ائين ٿئي ٿو ته سنڌ جي قبيلن جي انساب تي هي ڪتاب هو، جنهن جي وچ جا اهي اجزا وڃي بچيا آهن. ڪتاب ننڍي سائيز تي بدخط ۾ آهي.

(٥٢) **تاريخ تازه نواءِ**- مصنف، مرزا عطامحمد شڪارپوري- زمانه تصنيف، برطانوي عهد جي ابتدا.

مصنف شڪارپور جو باشندو هو. هن ڪتاب ۾ برطانوي عهد ۽ شاه شجاع الملڪ جي آمد و رفت جي مڪمل ۽ مستند تاريخ آهي، ڇاڪاڻ ته مصنف انهيءَ دور جو ماڻهو آهي ۽ واقعات چشم ديد لکيا اٿائين. ڪتاب

جو هڪ نسخو پير علي محمد راشديءَ وٽ آهي؛ ٻيو نسخو ڊاڪٽر دائود پوٽي وٽ آهي؛ ۽ ٽيون نسخو برٽش ميوزم ۾ محفوظ آهي.

(٥٣) خزائن تاريخ - مصنف، مرزا عطا محمد شڪارپوري - تصنيف بعد از ١٢٦١هه.

”تاريخ تازه نواء“ جي مصنف جو هي ٻيو ڪتاب آهي. هن ۾ سر چارلس نيپئر جي ان حملي جو به ذڪر آهي، جيڪو هن ١٢٦١هه ۾ بلوچن تي ڪيو. هن تاريخ جا اقتباسات برٽش ميوزم جي مجموعي (O R. ١٩٨١) ۾ آهن.

(٥٤) سوانح شجاع الملڪ - مصنف، شاه شجاع الملڪ، بادشاه ڪابل.

هن جو هڪ نسخو شيراني ڪليڪشن ۾، ۽ هڪ نسخو آصفيه ڪتبخاني ۾ آهي. شاه شجاع الملڪ، هن ۾ پنهنجي سوانح لکي آهي، جنهن ۾ سنڌس سنڌ ۾ اچڻ ۽ هتي رهڻ جو احوال پڻ موجود آهي. ”تاريخ ڪابل“ به ان ڪتاب جو نالو آهي.

(٥٥) نظارة السند - مصنف، بشن نرائن - تصنيف ١٨٥٨ع.

هي مسٽر T. Postan جي ڪتاب "The Personal Observations on Sind" جو فارسي ترجمو آهي. مترجم، ١٨٥٨ع تائين جي احوال جو پنهنجي طرفان اضافو ڪيو آهي. انهيءَ ڪتاب جو هڪ خطي نسخو، ”بنگال ايشاٽڪ سوسائٽيءَ“ جي ڪتبخاني ۾ نمبر ٣٧٦-٣١٧ .O تي آهي؛ هي نسخو ١٨٥٩ع جو لکيل آهي.

(٥٦) فريڌرنامو - مصنف، مير يار محمد خان بن مير مراد علي خان ٽالپر - تصنيف ١٢٧٩هه.

هيءَ تصنيف مير ڪرم علي خان واليءِ سنڌ (١٢٠٤-١٢٤٩هه) جي صاحبزادي مير يار محمد خان جي آهي. مصنف خود ميرن جي آخري چوياريءَ جو رڪن هو؛ برطانوي تسلط (١٢٥٩هه مطابق ١٨٤٣ع) وقت گرفتار ٿي ڪلڪتي جلاوطن ٿيو. مير صاحب، هزاري باغ ۾ وڃي قيام ڪيو، ۽ ١٢٧٠هه مطابق ١٨٥٤ع ۾، کيس وطن اچڻ جي اجازت ملي؛ رجب ١٢٧٢هه ۾ حيدرآباد پهتو، جتي سنڌس انتقال ٿيو (٢٢ رمضان ١٢٨٧هه).

مصنف جو پنهنجو بيان آهي ته ”١٢ جمادي الاخر ١٢٧٩هه مطابق ٥ ڊسمبر ١٨٦٣ع، سر بارٽل فريئر، سنڌ جو پهريون ڪمشنر، سنڌس بنگلي تي آيو ۽ مير صاحب کي هن فرمائش ڪئي ته ٽالپرن جي عهد جي هو تاريخ لکي، ”چاڪاڻ ته ڪانئس پوءِ ڪوبه اهڙو ڪونه آهي جيڪو اڳين ڏينو احوال قلمبند ڪري سگهي.“ مصنف، تن مقالن ۾ ڪتاب کي ورهايو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي؛ ٻيو مقالو ڪلهوڙن جي احوال ۾ آهي، ٽيون مقالو تالپرن جي دؤر تي، ۽ ٽيون مقالو برطانوي تسلط تي آهي.

ڪتاب ۲۶۹ صفحن تي آهي. ابتدائي حصي جو بنياد مير عظيم الدين جي ”فتحنامي“ تي آهي؛ باقي ٻن مقالن کي هن پنهنجي اکين ڏٺي احوال جي آڌار تي مرتب ڪيو. هيءُ تاريخ، ڪلهوڙن ۽ خاص طرح تالپرن ۽ برطانوي تسلط جي سلسلي ۾، نهايت قيمتي آهي. هن ۾ ڪلهوڙن جي رقيب خاندان جو نقطءِ نگاهه موجود آهي، ۽ خود شاهي خاندان جي هڪ جليل القدر حاڪم جا چشم ديد واقعا موجود آهن. ڪتاب جو هڪ نسخو مسٽر محمد حنيف صديقيءَ وٽ موجود آهي.

(۵۷) **تاريخ سنڌ** – مصنف، منشي ٽوپڻ مل – تصنيف قبل ۱۲۵۹ھ.

هيءَ تاريخ، نواب فتح محمد خان ولد نواب ولي محمد خان لغاريءَ (متوفي ۱۲۴۸ھ = ۱۸۳۲ع) جي فرمائش تي لکي ويئي. نواب ولي محمد خان، تالپري عهد جو امير الامرا، بهادر جرنيل ۽ فاضل اديب ۽ نغزگو شاعر هو – ”مثنوي هير رانجهو“، ”ديوان ولي“ ۽ ”طب ولي“ (نزهت الابدان) سندس يادگار آهن.

۱۵۲ صفحن جي هن تاريخ ۾، سنڌ جو سرسري خاڪو پيش ڪيو ويو آهي. ڪي واقعا منجهس اهڙا به آهن، جيڪي ٻيءَ ڪنهن به تاريخ ۾ ڪونه ٿا ملن. ڪتاب ۾ ۱۲۵۹ھ مطابق ۱۸۴۳ع تائين جا واقعات آهن. ڪتاب کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويو آهي: پهريون حصو (۲۵ ورق) تيمور ڪان وٺي ۱۲۱۶ھ تائين، ۽ ٻيو حصو (۲۵ تا ۷۳ ورق) تاريخ سنڌ تي، از ابتدا تا تسلط برطانوي (۱۸۴۳ع). انهيءَ تاريخ جو هڪ نسخو پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ موجود آهي، جنهن جي ڪتابت جي تاريخ ۲۶ جمادي الثاني ۱۲۹۲ھ آهي.

(۵۸) **تذڪرهٔ مقالات الشعرا** – مصنف، محمد ابراهيم صديقي نقشبندي ٺٽوي، تخلص ”خليل“ ۽ ”سودائي“ (متوفي ۱۳۱۶ھ).

هي تذڪرو ”مقالات الشعرا“ جو تڪملو آهي، ۽ سنڌ جي ادبي تاريخ جي چوٿين ڪڙي آهي. هن تذڪري ۾ ۷۲ شاعرن جو ذڪر آهي. آخري تالپري دؤر ۽ ابتدائي برطانوي دؤر جا سڀيئي ممتاز فارسي گو شاعر هن تذڪري ۾ اچي ويا آهن. ڪتاب ۾ ۲۱۸ ورق آهن. شاعرن جي سلسلي ۾، ضمناً تاريخي واقعا به اچي ويا آهن. هن تذڪري جي هڪ ڪاپي پنجاب يونيورسٽيءَ ۾ آهي، ۽ ٻي ڪاپي جناب خلدي ٺٽويءَ وٽ پڙجي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٥٩) لب تاريخ سنڌ - مصنف، خانبهادر خداداد خان بکري- تصنيف ١٣١٨هه.

فارسي زبان ۾، سنڌ جي تاريخ تي هي آخري ڪتاب آهي، جو ١٣١٨هه مطابق ١٩٠٠ع تائين جو احوال ڏيندڙ آهي. مصنف، انگريز سرڪار جو ملازم ۽ جاگيردار هو. فارسي ادب ۽ سنڌ جي تاريخ سان مرحوم کي خاص دلچسپي هئي، ۽ هن مختلف عنوانن تي ڪيئي ڪتاب لکيا. سنڌ جي قديم تاريخي ڪتبن کي هن صاحب پنج ضخيم جلدن ۾ مرتب ڪيو هو. ليڪن افسوس آهي، جو پهرين جلد گم ٿي ويا؛ اڄ انهن ڪتبن مان ڪيترا ڪتبا بنهه گم ٿي ويا آهن. هن تاريخ ۾ ڪيئي خاص واقعا مصنف پنهنجي ذاتي معلومات جي بناء تي لکيا آهن، جيڪي ٻئي ڪنهن به ڪتاب مان ملي ڪونه سگهندا.

"لب تاريخ سنڌ"، ١٩٠٠ع ۾، امرتسر مان شايع ٿي آهي، مگر ڇاپي نسخي ۾ پروف جون اڪيچار غلطيون آهن، خاص طرح تاريخن ۽ سالن ۾.

(٦٠) پل نامو - مصنف، خانبهادر خداداد خان بکري- تصنيف ١٣٠٧هه.

"لب تاريخ سنڌ" جي مصنف، هن ڪتاب ۾ لينسڊائون پل سکر واريءَ جي افتتاح جو احوال لکيو آهي. ڪتاب ننڍيءَ سائيز جي ٦٤ صفحن تي آهي، ۽ ١٣٠٧هه مطابق ١٨٩٠ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو آهي. انهيءَ مختصر ڪتاب ۾ مصنف ڪوئٽيا جي سفر جو احوال به ڏنو آهي.

(٦١) جام جهان نما - مصنف، مخدوم محمد عاقل کهڙوي - (متوفي ١٣٤٧هه).

هي ڪتاب ٽن جلدن ۾ آهي، آخري جلد سنڌ جي تاريخ تي آهي. مصنف هڪ عظيم المرتبت بزرگ خاندان مان هو، ۽ پاڻ به وڏو عالم دين هو. سنڌس گهراڻو ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي زماني ۾ وڏي مذهبي اقتدار جو مالڪ هو.

هن ڪتاب ۾ ڪيئي نادر واقعا درج آهن؛ ازانسواءِ تاريخي، سياسي ۽ ملڪي حالات سان گڏ اسان کي انهيءَ دور جي مذهبي ۽ روحاني تحريڪن ۽ ماحول جو به هن تاريخ مان پتو پوي ٿو.

ڪتاب جو فقط هڪ ئي نسخو موجود آهي، جيڪو مصنف جي خاندان جي موجوده سجاده نشين صاحب وٽ آهي.

(٦٢) تذڪره مخاديم کهڙا - مصنف، مخدوم الهه بخش بن مخدوم محمد عاقل کهڙوي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هي تذڪرو، مخاديم ڪهڙن جي پوري خاندان جي حالات ۾ آهي.
ٽالپري ۽ ڪلهوڙه عهد جي تاريخي واقعات تي به هن مان روشني ملي ٿي.
ڪتاب جو اصل نالو آهي "فوزالا خلاف من فيض الاسلاف." مصنف،
"جام جهان نما" جي مصنف جو فرزند آهي. مون وٽ جيڪو نسخو آهي،
سو منهنجي پاءُ پير علي محمد راشديءَ جو نقل ڪيل آهي، ۽ ٣٢٣ فلسڪيپ
پنن تي آهي.

هي سڀ اهي ڪتاب آهن، جيڪي دستياب ٿي سگهيا آهن، يا معلوم ٿي سگهيا آهن. سنڌ جي ذاتي ڪتبخانن جي جيڪڏهن سروي ڪئي ويندي ته ممڪن آهي ته اڃا به ڪيئي ڪتاب، سنڌ جي تاريخ سان تعلق رکندڙ، لڀي پون. ازانسواءِ بزرگن جي ملفوظاتن، بياضن ۽ مڪتوباتن جو سنڌ ۾ اڪٿ خزانو موجود آهي. جيڪڏهن ملڪ جو جائزو ورتو ويندو ته انهيءَ قسم جي ذخيري جو به خزانو هٿ لڳي ويندو، ۽ اسان جي وطن جي تاريخ جون سڀ ڳُم ٿيل ڪڙيون ملي وينديون. سنڌ ۾ شاهي دستاويزن ۽ فرمانن جو به هڪ وڏو ذخيرو آهي؛ انهن جي جانچ پڙتال ۽ دستيابي به ضروري آهي.

سنڌ جي سرحد، ڪنهن زماني ۾، ملتان تائين رهي آهي؛ ۽ هيڏانهن بلوچستان به سنڌ جو هڪ حصو هو؛ اڄ ۽ بهاولپور به سنڌ جو هڪ جزو هئا. بهاولپور جا حاڪم خود، شڪارپور ۽ لکيءَ جا، ڪلهوڙن جي دؤر ۾، زميندار هئا، ۽ پوءِ لڏي وڃي اها حڪومت قائم ڪيائون. انهيءَ خاندان جي ابتدائي تاريخ ڪي خود سنڌ جي تاريخ سان تعلق رهيو آهي، جنهنڪري بهاولپور جي تاريخ کي گويا سنڌ جي تاريخ جو ضميمو سمجهڻ گهرجي.

انهيءَ بناء تي مان بهاولپور جي ابتدائي تاريخن جو، مضمون جي هن ئي حصي ۾ ذڪر ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان، ۽ سلسلي کي قائم رکڻ خاطر، بلوچستان جي ابتدائي تاريخن کي به هتي ئي آڻيان ٿو.

(٦٣) مرات دولت عباسيه — مصنف، لالہ دولت راءِ ابن عزت راءِ -
تصنيف ١٢٢٧ھ.

مصنف جو والد، نواب محمد مبارڪ خان جو ملازم هو. بهاول خان ثانيءَ جي زماني (١١٨٦-١٢٢٤ھ) ۾، مصنف دربار سان وابسته ٿيو. ڪجهه ڏينهن پڄاڙان نوڪري ڇڏي ملتان ۾ وڃي مقيم ٿيو. پوءِ مير ڪرم علي خان ۽ مير مراد علي خان جي دؤر ۾ ٽالپري دربار ۾ اچي شريڪ ٿيو، ۽ ڪجهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عرصي بعد، محمد صادق خان جي دؤر ۾ (١٢٢٤-١٢٤١هه)، وري وڃي بهاولپور جي دربار ۾ پهتو، جتي ١٢٤٦هه ۾ سندس انتقال ٿيو.

هيءَ تاريخ، مصنف، ١٢٢٤هه ۾، شروع ڪئي ۽ ١٢٢٧هه ۾ لکي ختم ڪئي. ڪلهوڙن جي دور ۽ ميرن جي صاحبيءَ جو هن ۾ سربستو احوال آهي. پر ڪلهوڙن ۽ دائود پوٽن جي معاملات تي هن مان خاص مواد ملي ٿو.

١٨٥١ع ۾، هيءَ تاريخ، ٤٧٦ صفحن تي، دهليءَ مان شايع ٿي، ليڪن اهو نسخو اڄڪلهه ناپيد آهي.

(٦٤) تاريخ بهاول خان- مصنف، وڏيرو جان محمد خان مارفاڻي. بهاول خان اول (١١٨٦-١٢٢٤هه) جي سوانح ۾ هي ڪتاب لکيو ويو آهي. ان ۾، ڪلهوڙن جي دور ۽ دائود پوٽن جي تاريخ تي ڪافي مواد ملي ٿو.

(٦٥) مقصود اعظم- مصنف، محمد اعظم اسدي الهاشمي.

هي ڪتاب، محمد صادق خان والي بهاولپور جي سوانح تي آهي. ليڪن ضمناً خانداني احوال جي دوران ۾ منجهس سنڌ جو ذڪر به اچي ٿو. برٽش ميوزيم ۾ ان جو هڪ نسخو ٥٨٨٥ O R نمبر تي موجود آهي.

(٦٦) خلاصہ تاريخ عباسيہ- مصنف، نامعلوم- تصنيف، ١٢٤١ کان اڳ.

ڪتاب، هڪ مقدمي ۽ ٽن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهرئين ڀاڱي ۾ سلطان احمد ثانيءَ کان وٺي مبارڪ خان جي وفات تائين جو ذڪر آهي، ٻئي ڀاڱي ۾ محمد بهاول خان ثانيءَ جو (١١٨٦-١٢٢٤هه) احوال آهي، ۽ ٽئين حصي ۾ محمد صادق خان جي (١٢٢٤-١٢٤١هه) سوانح آهي.

(٦٧) اقبال نامہ سعادت آيات- مصنف، محمد اعظم بن مولوي محمد صالح اسدي الهاشمي فاروقي.

مصنف، محمد صادق خان جي ٻئي سال (١٢٢٥-٢٦هه) ۾، بهاولپور جو سفير ٿي حيدرآباد ۾ آيو. نواب ڪي، ان زماني ۾، ٽالپرن جي طرفان، بهاولپور ۽ ملتان تي حملي جو خطرو هو. هن تاريخ ۾، ١٢٣٠هه کان وٺي ١٢٤١هه تائين جو احوال آهي، ۽ سنڌ جو ضمناً منجهس ڪافي ذڪر آهي.

(٦٨) تاريخ بهاولپور- مصنف، مبارزالدوله پير ابراهيم خويشگي قصوري.

مصنف، ١٧٩٤ع ۾ پيدا ٿيو. ١٨١٥ع ۾، رنجيت سنگهه، وٽ ملازم ٿيو. اتان جلد ٿي طبي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ دهليءَ ويو، ۽ ١٨٣٧ع ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ملازمت ۾ داخل ٿي، بطور ايجنٽ جي، بهاولپور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ آيو. پهرين سکن واريءَ لڙائيءَ ۾ ڪيترا ئي نمايان ڪم سرانجام ڪيائين، خلعت ۽ خانبهادري انهيءَ صلي ۾ حاصل ڪيائين. ١٨٤٨ع ۾، بهاولپور کان فوج وٺي مسٽر هربرٽ ايڊورڊ جي امداد لاءِ ملتان ويو، جنهن "A year on the Punjab Frontier" ۾ سندس ڏاڍي واکاڻ ڪئي آهي. ١٨٥١ع ۾، لنڊن ويو جتان ١٨٥٢ع ۾ بيمار ٿي واپس وريو. بهاولپور پهچڻ تي کيس مبارزالدوله جو خطاب مليو. ١٨٥٦ع ۾ سندس انتقال ٿيو.

ڪيپٽن ڪنهنگام جي فرمائش تي، هن هيءَ تاريخ مرتب ڪئي، جنهن جو ترجمو، شهامت عليءَ، ١٨٤٨ع ۾، انگريزيءَ ۾، لنڊن مان شايع ڪيو. سنڌ جي تاريخ تي ان ۾ چڱو مواد ملي ٿو.

(٦٩) جواهر عباسيه – مصنف، محمد اعظم بن مولوي محمد صالح الهاشمي الفاروقي.

بهاولپور جي هيءَ تاريخ، ١٨٠٩ع ۽ ١٨٣٠ع جي درميان، لکي ويئي؛ "مرأة دولت عباسيه" تان مواد حاصل ڪيو ويو آهي؛ ڪتاب ٤٤١ صفحن ۾ آهي، ۽ اڻ ڇپيل آهي؛ مولانا غلام رسول مهر وٽ هڪ نسخو آهي.

(٧٠) ڪيچ نامو – مصنف، ڪمالان بن مير هاشم گيچڪي (پنج کور).

هيءَ ڪيچ مڪران جي تاريخ آهي، جنهن ۾ ٽالپرن جو احوال ۽ برطانوي تسلط جو به ذڪر آهي.

انهيءَ مصنف جو ٻيو ڪتاب "لغت بلوچستان" نالي آهي، جنهن کي هن ٨ رجب ١٢٩٠هه ۾ لکي پورو ڪيو. ان ۾ هن بلوچي لفظ گڏ ڪيا آهن. "ڪمالان"، "ڪمال خان" جو بگاڙ آهي. مصنف، امير هاشم جو پٽ هو، جو ملڪ دينار جي چوٿين پيڙهيءَ ۾ هو. امير هاشم جو قبضو ڪيچ ۽ مڪران تي هو، ۽ مير نصير خان والي قلات جي هٿان ماريو ويو.

ڪيچ نامي جو هڪ نسخو، برٽش ميوزم ۾ (O. R. ١٦٦٠ نمبر تي) آهي؛ ننڍيءَ سائيز جا ١١٨ ورق اٿس. ڪمالان اها تاريخ مسٽر Ross جي فرمائش تي لکي، بمبئي جاگرافيڪل سوسائٽيءَ جي ١٨ جلد جي ٦٠ صفحي تي هڪ نوٽ ان متعلق آهي.

(٧١) تذڪره سلاطين ڪيچ و مڪران – مصنف، حاجي عبدالنبي افغان.

مصنف کي پهرين افغان ويڙهه ۾ (١٨٣٨ع)، ڪپتان ليچ، قلات کان مڪران ڏنهن، اتان جي حالات معلوم ڪرڻ لاءِ موڪليو. سندس تحقيقات جو مضمون، ١٨٤٤ع جي ايشياٽڪ سوسائٽي، بنگال جي رسالي ۾ ٻن قسطن ۾ شايع ٿيو. سندس هڪ سفرنامو به موجود آهي.

هن تذڪري ۾ ڪيچ ۽ مڪران جي سلطانن جو ذڪر آهي. سنڌ جي تاريخ تي به جستہ جستہ روشني پوي ٿي. ان جو هڪ نسخو انڊيا آفيس ۾ ٣٠٣ نمبر تي آهي.

بلوچستان جي سلسلي ۾ هيٺيان چند ڪتاب به ضروري آهن، جن جو اطلاع جناب مولائي شيدائيءَ جي مضمون (الوحيد ١٤ آگسٽ ١٩٥٤) مان پوي ٿو:

(٧٢) **هوتمان جو قصيدو**- هن قصيدي ۾، پورچوگيزن ۽ ڪلمتي بلوچن جي بحري لڙائيءَ جو احوال آهي. پورچوگيزن، ميرزا عيسيٰ جي زماني ۾، ٺٽي کي به ڪاهہ ڪري تباهہ ۽ برباد ڪيو هو، ۽ ١٥٨١ع ۾، مڪران جي پسني بندر سان به ساڳي ڪار ڪيائون. هن قصيدي ۾ بلوچن جي جوانمرديءَ ۽ بهادريءَ جي ساراهہ ڪيل آهي، جن پامرديءَ سان دشمنن جو مقابلو ڪيو.

(٧٣) **جنگ نامو**- مصنف، قاضي نورمحمد گنج آبدي.

هيءَ منظوم تاريخ ٢٢٦ صفحن تي آهي. مصنف، مير نصير خان واليءِ قلات سان همرڪاب هو، جڏهن هو صاحب، احمد شاهہ ابداليءَ سان گڏ، پنجاب جي سکن سان لڙائي ڪرڻ ويو. قاضي نورمحمد، شاهہ فقيرالله علويءَ جو معاصر هو.

هن ڪتاب جو هڪ نسخو قلات جي شاهي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

(٧٤) **بلوچي نامو**- مصنف، آخوند محمد صديق.

هيءَ، خدا داد خان واليءِ قلات جي خاندان جي تاريخ، قديم الايام کان وٺي مصنف جي زماني تائين، آهي. مولائي شيدائيءَ جو قول آهي تہ بلوچي تاريخ ۾ هن ڪتاب کي اهو ئي درجو حاصل آهي، جيڪو تحفة الڪرام کي سنڌ جي تاريخ ۾. تاريخ جو هڪ نسخو خان قلات جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي.

[”مهراڻ“، سيارو، ١٩٥٥ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ

۽

ڪوجنا لاءِ پيدا ٿيل دقتون

عزيز دوستو!

توهان هن جلسي ۾ ڪافي عالمانه تقريرون ٻڌيون آهن، ۽ مان سمجهان ٿو ته انهن مسئلن جي وڌيڪ اپٽار ڪرڻ غير ضروري آهي. مون ڪي چند ڳالهيون عرض ڪرڻيون آهن، جيڪي موجوده حالتن تي روشني وجهن ٿيون.

ڪتبخانن سان ستم ظريفيون

اسان جي ڪتبخانن متعلق مولانا غلام محمد ’گرامي‘ ۽ ڊاڪٽر محمد علي قاضيءَ جي مقالن جو سمورو دارومدار هن نڪتي تي هو ته اسلام، علم ۽ ڪتاب جي احترام لاءِ ڪيڏو نه تاڪيد ڪيو آهي، ۽ ان متعلق اوهان ڪانئن اهي سڀ اقوال، تاريخي اسناد ۽ آيتون پڻ ٻڌيون. آءٌ سمجهان ٿو ته اها بلڪل حقيقت آهي ته اسان سڀيئي اسلام جي عمل کان روگرداني ڪري چڪا آهيون. اهو ملڪ، جيڪو اسلامي تعليم ۽ اساس تي وجود ۾ آيو، تنهن ۾ ڪتابن ۽ ڪتبخانن سان جيڪا روش اختيار ڪئي وڃي ٿي، سا نهايت شرمناڪ آهي. اهي حال ڏسندي، جڏهن اسان جا مخالف چون ٿا ته اسڪندريه جو ڪتبخانو حضرت عمر جي حڪم سان سڙيو، ته ان الزام جي ترديد لاءِ اسان وٽ ڪهڙو دليل آهي؟

توهان هتي روز اهڙا واقعا ڏسندا رهو ٿا ته جيڪڏهن ڪاوڙ مون تي آهي، ليڪن انتقام منهنجن ڪتابن کي ساڙي ورتو وڃي ٿو. مون کي ياد آهي ته لاهور ۾ هڪ هندو عالم وٽ اقتصاديات جي موضوع تي دنيا جي مڪمل ترين لئبرري هئي. مسلمان انهيءَ لئبرريءَ کي ساڙڻ لاءِ تيار ٿيا، جنهن تي انهيءَ هندو عالم چيو ته آءٌ اها لئبرري پاڻ سان گڏ هندستان ڪٿي کڻي ٿو وڃان، اها پاڪستان جي ئي ملڪيت آهي، توهان کي ايڏو وڏو علمي سرمايو وري هٿ نه ايندو، تنهنڪري ان کي نه ساڙيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلمانن ڇيو ته انهيءَ ڪي ڪافرن ۽ پليتن جا هٿ لڳل آهن، سو اهو اسان ضرور ساڙينداسون. آخر لکن روپين جا قيمتي ڪتاب ساڙي ڍير ڪيا ويا! توهان ڏسو ته ڪلام مجيد، رسول ۽ ٻين بزرگن جي تعليمات جي باوجود، اسان مائهن ڪتابن سان ڪهڙو حشر ڪيو آهي!

اجهو اڄوڪيءَ اخبار ۾ اوهان پڙهيو هوندو ته پنڊيءَ ۾ برٽش ڪائونسل جو ڪتبخانو ساڙيو ويو آهي! اسان جا نوجوان الائي ڇا تي ٿا ڪاوڙجن، جو ڪتاب جلائيندا ٿا وتن! ڪين سوچڻ گهرجي ته آخر ڪتابن ڪهڙو ڏوهه ڪيو؟ اسان جا نوجوان مون تي ۽ يا غلام مصطفيٰ شاهه تي ڪاوڙجن ٿا، ته باهه سنڌ الاجيءَ کي ٿا ڏين! مطلب اهو ٿيو ته جنهن ڳالهه جو قرآن شريف جي ٻهرين ٽن لفظن ۾ تاڪيد ڪيو ويو آهي، انهيءَ جي تحقير ڪرڻ ۽ ان کان انحراف ڪرڻ، اسان پنهنجي ۽ پاڪستان جي ڪردار جو جڻ بنيادي اصول ناهي ڇڏيو آهي!

سنڌ ۾ اسلام ۽ پاڪستان کان اڳ جيڪي ڪتبخانا هئا، سي هينئر ڪٿي آهن؟ مثلاً فريئر هال لئبرري، ميونسپل لئبرري، ڪراچيءَ جي ڪمشنر لئبرري، وغيره. ازين قسم سنڌ جا جيڪي به ٻيا ڪتبخانا هئا، سي ڪيڏانهن ويا؟ انهن جو ڪهڙو حشر ٿيو؟ جيڪڏهن اسان کي واقعي اسلامي تعليم ۽ اساس تي ملڪ ناهڻو هو ته پوءِ مولانا غلام محمد گراميءَ ۽ ڊاڪٽر محمد علي قاضيءَ جيڪي حديثون ۽ قرآن جون آيتون اسان کي پڙايون، يا بزرگن جا اقوال پيش ڪيا، تن جو ڪو اثر هتي ڏسڻ ۾ ڇو نٿو اچي. ڏهن جو مطلب اهو ٿيو ته علم سان اسان جي شوق ۽ دلچسپيءَ جي دعوي محض پروپئگنڊا آهي.

آءٌ اوهان کي ڪيترا واقعا ٻڌايان ته ڪتابن جي تذليل ٿيندي رهي آهي! آءٌ سمجهان ٿو ته توهان اڳيان انُ جي وضاحت جي ضرورت ڪانهي ته مسلمان فاتحن جي اچڻ کان اڳ اسان جي سنڌ ۾ جيڪو علم جو ذخيرو هو، سو ڪيڏانهن ويو!

جنهن ملڪ جي کنڊرن جي کوٽائيءَ مان نڪتل تهذيبي اهڃاڻن تي پڙهيل لکيل دنيا اوچو ڳاٽ ڪري انهن جا مثال ڏئي ٿي، آيا اها متمدن قوم، جنهن اهي شهر ناهيا، ڊرينيج ناهيا، نقشا ناهيا، انهن وٽ ڪو ڪتاب ڪونه هو؟ انهن وٽ شاعري ڪانه هئي؟ انهن وٽ تاريخ ڪانه هئي؟ آخر اهو سمورو علمي ذخيرو ڪيڏانهن ويو؟ آءٌ سمجهان ٿو ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ اسان جي اکين اڳيان جيڪي حالتون آيون آهن، انهن کي ڏسندي اسان کي انهيءَ مسئلي جي وڌيڪ تشريح ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانهي

ته اهو علم ادب کيڏانهن ويو! اسان محض مفروضن ۽ نعرن تي هلون ٿا، مگر اسان جي سامهون جيڪي حقائق آهن، انهن تي اسان ڪڏهن به غور نه ڪيو آهي. مولانا گراميءَ مثال ڏنو ته جڏهن لنڊن ۾ ڏُوڙ پئي وسي، تڏهن آشبيليه (اسپين) ۾ ٽي لک ڪتاب هئا. جيڪڏهن اوهان جي پرکڻ جو اهو معيار آهي ته پوءِ هن وقت غير مسلم آسمان تي آڏامي رهيا آهن ۽ مسلمانن کي قميص جو ڪالر به ٺاهڻ نٿو اچي، ته اها ساڳي شيءِ هاڻي مثال طور نٿي ورجائي سگهجي؟ تنهنڪري پرک جو معيار شرافت، نجابت ۽ علم سان شوق تي قائم ڪرڻ گهرجي، ائين نه ته منهنجن ابن ڏاڏن ڇا ڪيو. سوال هي آهي ته جيڪو ملڪ توهان ٺاهيو، ان کي ۽ توهان واري اسلامي ڪردار کي ڏسي، پيا ماڻهو اسان جي شرافت ۽ نجابت تي ڪهڙيءَ ريت مائل ٿيندا؟

موهن جو دڙو

الانا صاحب شڪايت ڪئي آهي ته سنڌ ۾ نالا بدلايا پيا وڃن، ۽ موهن جي دڙي بابت اڃا اصلي نالي جو فيصلو ڪونه ٿيو آهي. مون کي ياد آهي ته سال ١٩٢٥ع ۾ پنهنجي والد سان گڏجي موهن جو دڙو گهمڻ ويو هوس، جڏهن ان جي کوٽائيءَ کي ٻه-ٽي سال ٿيا هئا. مون ان وقت به ”موهن جو دڙو“ نالو ٻڌو هو. اسان وٽ جڏهن هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ڪشمڪش پيدا ٿي، تڏهن سمجهيوسين ته اهو ’موهن‘، جيڪو هندڪو نالو آهي، تنهن کي مشرف به اسلام ڪري ’موئن‘ جو نالو رکجي، تنهنڪري اسان انهيءَ تي ”موئن جو دڙو“ نالو رکيو. هي وقت اهو هو جو جذباتي مسلمانن جو مسٽر چيٺمل پرسرام سان مقابلو هو، ليڪن انهيءَ کان پوءِ اسان کي تاريخ مسخ ڪرڻ جي ڪهڙي ضرورت پيش آئي؟ جيئن پين ٻولين ۽ اردوءَ وارن وٽ اسان جي زبان جو صحيح تلفظ ادا ٿي نٿي سگهيو، ان ڪري ’موهن‘ جو لفظ ’معين‘ تي ويو. هاڻي ان کي انگريزيءَ ۾ لکو ته اسپيلنگ ’معين‘ ٿيندي، يعني معين الدين اجميريءَ پيا پئي ڪنهن جو دڙو! سان نٿو سمجهان ته اهو تلفظ صحيح آهي، ڇاڪاڻ ته موهن قوم آهي، موهن نٽن آهي، موهن ڍنڍ آهي، موهن قلعو آهي. نالن کي مٽائي تاريخ کي مسخ ڪرڻ جي سلسلي ۾ اسان انتهائي ڪوشش ڪئي آهي! آءٌ دعويٰ سان چوان ٿو ته اسان ڪوبه تاريخي نالو ۽ تاريخي آثار پنهنجيءَ اصلوڪيءَ صورت ۾ ڪونه ڇڏيو آهي. مثلاً برهمڻ آباد تي ’منصوره‘ نالو رکي پوءِ ان کي کوٽيو ويو. ڀنڀور — جنهن سان سسئي ۽ پنهونءَ جو عظيم

رومانوي داستان وابسته آهي - ان کي ٻه ڪوڙن وقت 'ديبل' جو لقب ڏنو ويو!

منهنجا دوستو! هاڻي انهيءَ قهر ۽ غضب جي حالت ۾ توهان مون کان پڇو ٿا ته سنڌ ۾ تاريخ جون مشڪلاتون ڪهڙيون آهن، جي مان توهان کي ٻڌايان؟

سنڌ الاجي

الانا صاحب پنهنجي اداري سنڌ الاجيءَ جو بيان ڪندي، هزان تائين ڪاردن جو تعداد ٻڌائي، ان ۾ 'اگر'، 'مگر' ۽ 'انشاالله' جو لفظ ٻه ڳڻيندي ڇڏيو آهي. تنهن جو مطلب اهو ٿيو ته هي ٻه چڻ ڪراچيءَ وارو اردو ترقي بورڊ ٿيو، جيڪو ١٣-١٤ سالن کان لغت لکي رهيو آهي، جنهن تي ڇتيهه لک رپيا خرچ ٿيا آهن، ليڪن هيلتائين ان جو هڪ ورق به نه ڇپيو آهي. پوءِ به اڃان ٿو ڇپيو وڃي ته اٺ لک رپيا خرچ آيو آهي ۽ ويهه جلد تيار ٿيا آهن. الانا صاحب! جيڪڏهن توکي به انهيءَ جي تقليد ڪرڻي آهي ته پوءِ 'سائين'، 'قبله'، 'حضرت' غلام مصطفيٰ شاهه جي ناليءَ وڻن سان تنهنجي جان نه ڇٽندي. تون سنڌ اڳيان جوابدار رهندين. ڇاڪاڻ ته تنهنجي حوالي هڪ اهڙو ادارو آهي، جنهن اداري تي مستقبل جو مدار رهي ٿو.

تاريخ جي کوجنا لاءِ دفترن ۽ 'سورس بوڪ'

منهنجا دوستو!

تاريخ جي سلسلي ۾ اسان وٽ تمام گهڻا مسئلا آهن. پهريائين توهان کي ياد رکڻ کپي ته اسين پاڪستان ۾ اها تنها قوم آهيون، جنهن قوم جي تاريخ تي عربيءَ کان وٺي فارسي، انگريزي، سنڌي، توراني ۽ عبرانيءَ ۾ هزارين ڪتاب لکيا ويا آهن، ۽ اهي 'سورس بوڪ' آهن. مون پنهنجي سير ڪوشش ڪئي آهي ته پهريائين 'سورس بوڪ' شايع ڪجن. جڏهن توهان سنڌ تي ڪجهه لکو ٿا ۽ توهان وٽ 'سورس بوڪ' ناهن، ته پوءِ آخر ڇا تي تاريخ لکندؤ؟ جيڪڏهن فرضي قصا ۽ ڏند ڪٿائون ناهي لکندؤ ته اها ڪا تاريخ نه ڇٽبي. مون ڪوشش ڪئي آهي ته سنڌ تي فارسي زبان ۾ جيڪي 'سورس بوڪ' آهن، سي اول شايع ڪجن، جن جي آڌار تي آئنده تاريخ لکي وڃي. مون کي خوشي آهي ته اهڙن سڀون ڪتابن منجهان مکيه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٥-١٦ ڪتاب اسان شايع ڪري سگهيا آهيون. انهن ڪتابن لکندي اسان نئون سائنسي طريقو اختيار ڪيو آهي، جنهن موجب جيڪي توهان جي قوم جا مجرم آهن، جن توهان کي پيڙيو آهي، جن توهان تي ظلم ڪيا آهن ۽ جن توهان جو استحصال ڪيو آهي، سي اسان ننگا ڪري ڪڍا ڪيا آهن. اسان تاريخ نويسيءَ جو اهو نئون معيار قائم ڪيو آهي جو ساڌ ۽ چور کي هڪٻئي کان جدا ڪري بيهاري ٿو. مون کي خوشي آهي ته ٻين صوبن جي مقابلي ۾، سنڌ ۾ تاريخي مواد گهڻو آهي. تاريخ ۽ ادب جي سلسلي ۾ سنڌ هميشه حساس رهي آهي، ڇاڪاڻ ته هيءَ نهايت قديم، متبرڪ ۽ متمدن، ۽ تهذيب، ادب ۽ علم جي سر زمين رهندي اچي ٿي، ۽ اهو ئي ورثو اسان تائين پهچندو رهي ٿو.

سنڌ يونيورسٽي لئبرري

منهنجي دوست ڊاڪٽر محمد علي قاضيءَ پنهنجي مقالي ۾ تعريف ڪئي آهي ته ڪتبخانن کي ڪيئن ناهجي.

علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب مرحوم جڏهن لنڊن ويو هو، تڏهن مون مغلن جي تاريخ تي ٽِن جلدن ۾ هڪ ڪتاب گهرايو هو. ١٠-١٥ سالن کان پوءِ، جڏهن ”ترخان نامه“ ٻئي ايڊيٽ ڪيم، تڏهن مون کي مذڪور ڪتاب جي ضرورت پيئي. توهان يقين ڪندؤ ته مون کي آها اڻ ڪٽيل ڪاپي ملي، جنهن جي اڃا جلدبندي به نه ٿي هئي، ۽ جا ڪنهن ماڻهوءَ به نه پڙهي هئي. اڄ قاضي صاحب مرحوم جا گڏ ڪيل بهترين ڪتاب، يونيورسٽي لئبرريءَ ۾ اَڏوهيءَ ۾ کاڄي رهيا آهن، ۽ انهن جي حفاظت لاءِ ڪو مناسب بندوبست نه ٿيو آهي!

اسان جو سائين غلام مصطفيٰ شاهه بيحد جري، بهادر ۽ منتظم آهي ۽ هُن سنڌ يونيورسٽيءَ کي ترقي ڏياري گويا جيئرو ڪيو آهي. اسان تي سندس وڏا احسان آهن. ليڪن هُن يونيورسٽيءَ ۾ مسجد پهريائين ٺهرائي ۽ ڪتبخانو اڄ ڏينهن تائين ٺهي راس نه ٿيو آهي. حالانڪ هر گهر، رستي، سڙڪ، جتي وقت اچي، اُتي نماز پڙهي سگهجي ٿي، اُن لاءِ ڪا پابندي ڪانهي....

منهنجا سائين! وڏين ۽ عظيم الشان جاين ٺهرائڻ سان ڪا به قوم تهذيب يافته نه سڏبي آهي. اِهي بلند ۽ بالا عمارتون سيٺ داؤد به ٺهرايون آهن. توهان جي يونيورسٽيءَ ۾ علم جا عالم پيدا ٿيڻ کپن. اسان کي ڪلارڪن، ماسترن ۽ منشين جي ضرورت ڪانهي، اسان کي عالمن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ضرورت آهي. مون يونيورسٽيءَ کي ان ڪري موضوع بڻايو آهي، جو اِها سنڌ ۾ آهي ۽ اُن تي ئي اسان جي آئنده نسل جي موت ۽ حيات جو دارومدار آهي. تاريخ دان ۽ مؤرخ قسم جا محقق سڀ يونيورسٽين مان ئي پيدا ٿين ٿا... سنڌ يونيورسٽيءَ اهڙا اُستاد ۽ روحاني بزرگ ته گهٽ ئي پيدا ڪيا آهن، جي قبرن تي وڃي ڪشف جي ذريعي حال معلوم ڪن ٿا. ۽ اِهو به ضروري آهي ته مون کي جڏهن ضرورت ٿيندي ته عيسيٰ ترخان جو چهرو ڏسان يا مرزا باقي ظالم جو چهرو ڏسان ۽ اُن جي هيئت معلوم ڪريان ته پوءِ اُن لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جو هڪ اُستاد وٺي وڃي سگهان ٿو! اِهو بيحد نفيس طريقو اختيار ڪيو ويو آهي!

سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ علم جو معيار

اِهو اسان جو رڪارڊ آهي ته گذريل پنجويهن سالن ۾، سواءِ غلام علي الانا جي، اسان سنڌي زبان ۾ ڪو به ڊاڪٽر پيدا نه ڪيو آهي، ۽ انهيءَ تي توهان کي خوش ٿيڻ گهرجي ته علم جو ايڏو اعليٰ معيار اوهان کي حاصل ٿي ويو آهي، ۽ ائين توهان علمي دنيا جي مقابلي ۾ به اچي سگهو ٿا!

اهو به اسان جو رڪارڊ آهي ته پنهنجن تي ٽيهن لکائي پيش ڪندڙ يونيورسٽيءَ جي ٻن شعبن مان ڊاڪٽريٽ جون ڊگريون وٺي ويا. مون وٽ ثبوت آهن ته اهي ٽيهن پنهنجن تي ڪراچيءَ مان لکايل اٿن. جيڪڏهن اوهان انهن مقالن جا عنوان ڏسندؤ ته خدا شاهد آهي ته ڪنهن به ڪم جا ڪونه آهن. جيڪڏهن سنڌ يونيورسٽي، جيڪو اسان جو واحد ادارو اهي، انهيءَ نموني سان غلط استعمال ٿيندي رهندي ته پوءِ اهو ماتم جو مقام آهي. ڪراچيءَ ۾ اسان کي موچڙا ٿا لڳن، پنجاب ۾ داخل ٿيڻ نٿا ڏين، پشاور وارا پٺاڻ رهڻ تي آٽ آنا وياج ٿا وٺن ۽ ڪوئيٽا ۾ يونيورسٽي ڏهي نه آهي ۽ جي ڏهي آهي ته ان جو پتو ناهي- فقط اسان وٽ سنڌ يونيورسٽي آهي. جيڪڏهن انهيءَ ۾ به اها حالت آهي ته پوءِ آءٌ سائين غلام مصطفيٰ شاهه کي عرض ڪندس ته منهنجا سائين! توهان هڪڙو دفعو آيو آهيو، وري نه ايندؤ. هاڻي توکي خدمت ڪرڻ جو موقعو مليو آهي. يونيورسٽيءَ ۾ حسام الدين ۽ غلام مصطفيٰ پارا بار بار ڪونه ايندا. توکي جيڪڏهن ڪم ڪرڻو آهي ته توهان اسان کي ١٠-١٥-٢٠-٢٥ عالم ۽ پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو ڏي....

سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪڙيءَ خاتونءَ مون کي لکي موڪليو هو ته آءٌ جنهن موضوع تي ڊاڪٽريٽ جي ڊگري وٺڻ گهران ٿي، منهنجو اُستاد

انهيءَ علم مان چاڙهي ٿي ڪونہ ٿو. اهو هڪ شرمناڪ واقعو آهي. مون اهو خط غلام مصطفيٰ شاهہ کي ڏيکاريو آهي.

اهل سنڌ جي تاريخ سان بيتوجهي

رباني صاحب فرمايو آهي تہ سنڌ ۾ تاريخ نويسيءَ جون جيڪي مشڪلاتون آهن، سي مان توهان کي ٻڌايان.

تازو ”مهراڻ“ رسالي ۾ ”ٺٽي جي آڳاٽي جاگرافيءَ“ تي منهنجو هڪ مضمون ڇپيو آهي*. ماڻهن ان مقالي کي اهترو پسند ڪيو آهي، جو انهيءَ رسالي جي بورڊ ۾ هڪڙي ڪاپي بہ موجود ڪانهي. علم وارن ماڻهن ان مقالي کي ڏاڍو پسند ڪيو آهي، ليڪن هڪڙي ماڻهوءَ کي شڪايت آهي تہ ايڏي طويل مقالي تي اهترو خرچ ڇو ڪيو ويو آهي. اها آهي اسان جي ماڻهن جي سنڌ جي تاريخ سان دلچسپي! خاص ڪري انهن ماڻهن جي، جيڪي صاحبِ اقتدار آهن. جيڪڏهن صاحبِ اقتدار ماڻهن جي پنهنجن ابن ڏاڏن جي تاريخ سان دلچسپيءَ جو اهو حال رهيو، تہ پوءِ اهو ماتم جو مقام چئبو! اهو تاريخي ۽ قديم شهر ٺٽو – جنهن کي تاريخ ۾ بغداد ۽ دمشق جهڙي علمي حيثيت ڏني ويئي آهي، ۽ اُن جي زوال وقت بہ ان ۾ ٻي سؤ ڪاليج هئا – انهيءَ شهر جي تاريخ لاءِ جيڪڏهن اسان جو ذوق اهو آهي تہ پوءِ تاريخ دان ڇو ويهي وقت وڃائين؟ انهيءَ ۾ ڪو بہ شڪ ڪونهي تہ اسين غريب قوم مان آهيون، مگر ملڪ ۽ ان جي سرزمين سڪي ستابي آهي. منهنجا دوستو! هيءُ آهي سهڻيءَ وارو درياءَ ۾ پاڳن ٽيڻ وارو ڪم، تنهنڪري سوچ ۽ ويچار جي ضرورت آهي.

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ ۽ سنڌي ڪتابن جي اشاعت ۾ رڪاوٽون

دوستو!

سنڌ جي تاريخ جا ماخذ، جيڪي اسان جي تاريخ جا ذريعا ۽ سندون آهن، جيڪڏهن اُهي ڇيڙرو رهان ۽ مسلسل پنجاهہ سال، پنجاهہ ماڻهن جي مدد سان فقط اهي ماخذ ڇپيندو رهان، تڏهن بہ اهي پورا نہ ٿي سگهندا. انهيءَ مان توهان اندازو لڳايو تہ اسان جي تاريخ ۽ ثقافت جو اسان وٽ

---

* ڏسو مٿي هن ڪتاب ۾ آيل هيءُ مقالو ص ص ٣٢-١٤٢، ڀهريائين آهو سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي رسالي ”مهراڻ“ جي ٻن پرچن – نمبر ٣، سال ١٩٧٢ع ۽ نمبر ٤، سال ١٩٧٢ع ۾، شايع ٿيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيترو نه سرمايو موجود آهي، جيڪو پئسي جي آڌيونڊ ۽ عوام جي ناقدريءَ جي ڪري ضايع ٿيندو رهي ٿو. حڪومت جي طرفان اسان کي ڪا مناسب مدد نٿي ملي. وري به آفرين آهي انهن نوجوانن کي، جيڪي پنهنجي پگهارن ۽ کيسي جي خرچيءَ منجهان پئسا بچائي (جيئن جويي صاحب پنهنجي مضمون ۾ ٻڌايو) ڪتاب ڇپائي، گذريل ڏهن سالن ۾ سنڌي ادب کي تقويت رسائيندا اچن ٿا. مون کي الائنا ٻڌائيندو ته سنڌ الاجي – جيڪا هڪ غير سنڌي وائس چانسيلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقي قائم ڪئي هئي – تنهن گذريل سموري عرصي ۾ ڪيترا ڪتاب شايع ڪيا آهن؟ اوهان اوترا ڪتاب به شايع ڪري نه سگهيا آهيو، جيترا بدين جي هڪڙي مسڪين ماستر شايع ڪيا آهن.

منهنجا دوستو! توهان کي حڪومت جي سرپرستي ڪانهي، توهان جي هٿ ۾ پئسو ڪونهي، توهان لکڻ ۾ مٽن جون مُرادون پوريون ڪري نٿا سگهو. جيڪڏهن انهيءَ سست رفتاريءَ سان اسان هلنداسين ته پوءِ اسان جي تاريخ ۽ ادب جا مسئلا ڪڏهن به حل ٿي نه سگهندا.

اردوءَ جي سرپرستي ۽ سنڌيءَ سان ٻه اکيائي

منهنجي دوست ابراهيم جويي پنهنجي مضمون ۾ انگن اکرن سان ٻڌايو ته 'قومي زبان' تي ڪيترو نه گهڻو خرچ ٿي رهيو آهي. ليڪن توهان کي خبر آهي ته منهنجي کي ڪيتري به مالش ڪئي ويندي، تڏهن به نيڪ ٿي نه سگهندو. اردوءَ جي پيٽ ۾ اسان کي ڪيترا پئسا ملن ٿا؟ سنڌي ادبي بورڊ کي هاڻي به اهي ٿي هڪ لک رپيا ملن ٿا، جيڪي پاڪستان کان اڳ ملندا هئا.

اردوءَ کي چئني صوبن جي سرپرستي حاصل آهي. سمورين يونيورسٽين ۾ ان جي شعبن تي بي انداز خرچ ٿئي ٿو. هن جا هزارين پبلشر ۽ سوين ادارا آهن، جن کي لکين رپيا گرانٽ ملي ٿي. مون کي شڪايت ڪرڻ نه کپي، ڇاڪاڻ ته اسين سنڌي مهمان نواز آهيون ۽ منهنجو دوست ابن انشا اڄ هتي مهمان طور آيو آهي. ليڪن حڪايتاً ان کي چوندس ته ڪراچيءَ ۾ ٿياسافيڪل هال جي مٿان اوهان جيڪو نئشنل بوڪ سينٽر قائم ڪيو آهي، ان ۾ سنڌي ڪتابن جو تعداد ڪيترو آهي؟ اوهان ان ۾ پلي اردو زبان جا ڪتاب رکو، مگر سڀ کان بهتر ڪتاب اسان جي زبان جا آهن. هيءَ فقط آءٌ سائين دوستانه حڪايت ڪري رهيو آهيان، ڇو ته اسان جي سنڌي دوستن کي شروع کان وٺي اها شڪايت رهندي اچي ٿي. انشا صاحب!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪڏهن اوهان فقط سرڪاري آفيسر هجو ها ۽ صاحب قلم نہ هجو ها، تہ آءٌ ڪڏهن بہ اوهان سان اها حڪايت نہ ڪريان ها. اوهان کي ويچار ڪرڻ گهرجي تہ اسان بہ هن ئي ملڪ ۾ رهون ٿا ۽ اسان جا بہ ڪي حق آهن!

پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي متعلق اوهان سڀني ڄاڻو هوندو تہ ان کي هر سال پنج-ڏهہ لک رپيا ملن ٿا، جيڪي مختلف واپاري ۽ سرمائيدار انڪم ٽيڪس کان بچڻ خاطر هڪ ٽڪري جي صورت ۾ ڏيئي ٿا ڇڏين. اهي سمورا پئسا ڪهڙيءَ زبان جي ڪتابن تي تقسيم ٿين ٿا؟ سنڌي زبان کي پينوءَ وانگر هڪ ٽڪر ڏنو ويو ٿو. سنڌي زبان جي ڪتابن لاءِ فقط هڪ هزار رپيا رکيل آهن، ۽ انعامن جو فيصلو بہ لاهور ۾ ٿئي ٿو، يعني سنڌ ۾ ان جو مرڪز نہ آهي. ٻين زبانن جي انعامن جا فيصلا ڪراچيءَ ۾ ٿين ٿا، ۽ انهن جي منصفين کي پاڙا ڏيئي گهرايو ويو ٿو. آءٌ بہ گلڊ جي انعامي ڪتابن واريءَ ڪاميٽيءَ جو جج رهيو آهيان. آخر، سواءِ ان جي تہ مون کي ان ڪاميٽيءَ تان لاٿو ويو، ڪين بہ ڪائي صورت نظر نہ آئي، ڇاڪاڻ تہ مون هر دفعي پئي چيو تہ اهي ڪتاب انعام جا مستحق نہ آهن، جن تي اوهان ڏهہ-ڏهہ، ويهہ-ويهہ هزار رپيا ڏيو ٿا.

(مان قومي زبان ۾ ان ڪري خطاب ڪري رهيو آهيان جو منهنجو دوست ابن انشا پنجابي هجڻ جي باوجود سنڌي نٿو سمجهي!)

بين الاقوامي ڪتاب سال

اڄ انشا صاحب ڪتابن جو سال تہ ملهائي رهيو آهي، ليڪن اها بہ هڪ حقيقت آهي تہ باوجود ايڏي سرڪاري ۽ خانگي سرپرستيءَ جي، اردوءَ ۾ هن سال جي يادگار طور هڪ ڪتاب بہ شايع نہ ٿيو آهي. ۽ فقط غلام مصطفيٰ شاهہ جي ٻہ ننڍڙن ڪتابڙن کان سواءِ، جي هن جلدي، هن موقعي تي مناسبت سان، شايع ڪري سنڌ جو منهن مٿي ڪري ڇڏيو آهي- الحمدالله اسان بہ ڪو هڪ-اڌ ڪتاب شايع نہ ڪيو آهي.

جڏهن ايران اهو ڪتابي سال ملهائي ٿو، تڏهن مون وٽ هن وقت تائين فارسي زبان جا تقريباً اڍائي سو ڪتاب مفت پهتا آهن، جي محض هن سال ملهائڻ لاءِ ايران جي سرڪاري ۽ خانگي علمي ادارن يادگار طور شايع ڪيا آهن، ۽ جن ادارن سان منهنجو تعلق آهي. يعني، اوهان کي لڄ نٿي اچي، جو ڪتاب هڪ بہ شايع نہ ڪيو اٿو ۽ 'ڪتابي سال' ٿا ملهايو! اهو تہ ماڻهن کي ٺوڪو ٿا ڏيو!

هائي انهيءَ بي انصافيءَ واريءَ صورتحال ۾ آءٌ توهان جي روبرو

سنڌ يونيورسٽيءَ کي هڪ التجا ڪندس. مون وٽ تاريخ ۽ تحقيق جي ليبارٽري آهي. مان چاهيان ٿو ته مون کي ٽي- چار شاگرد ملن، جن کي تحقيقي ڪم سيکاريان. ليڪن نه هتان جي يونيورسٽي ٿي ڏئي ۽ نه ڪراچيءَ واري. جيڪڏهن اوهان کي پنهنجي تاريخ محفوظ ڪرڻي آهي ته سڀ کان پهرين سنڌ جا ڪتاب (سورس بوڪ) محفوظ ڪريو، جيڪي تاريخ نويسيءَ جا ذريعا آهن. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ لئبرري ناهي. استادن کي هدايت ڪريو ته هر فن تي معياري ڪتابن جو مطالعو ڪن، علم تي توجهه ڏين ۽ ڪتاب لکن. ـــ خدا حافظ.

(ٽيپ رڪارڊ تان قلمبند ڪيل - اردو متن جو سنڌي ترجمو.)

["مهراڻ"، ١-٢- ١٩٧٣ع]

مرزا قليچ بيگ جي ڪتبخاني ۾ ٻه-ٽي گهڙيون

[سترهن سال اڳ جي ڳالهه آهي. ١٥ جون ١٩٥٥ع جو، مرزا صاحب مرحوم جي ٻن فرزندن، مرزا اسد بيگ ۽ مرزا همايون بيگ (مرحوم) جي ڪوٽ تي محمد ابراهيم جويو ۽ آءٌ ٽنهي ڄڻن کي نوڙهي وياسين. مقصد هو ته مرزا صاحب جو گهر ڏسون ۽ اهو ڪتبخانو اکين سان ڪيون، جتان امر-جوت واري اها مشعل روشن ٿي، جنهن سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کي علم ۽ ادب سان روشن ڪري ڇڏيو. منهنجي نوٽ بڪ ۾ انهيءَ ڏينهن جون جيڪي يادگيريون درج ٿيل آهن، سي هيٺ ڏيان ٿو جيئن ڇپجي ضايع ٿيڻ کان بچي وڃن.]

اڄ ١٥ جون ١٩٥٥ع جو، مون مرزا صاحب جو گهر ۽ ڪتبخانو پهريون دفعو ڏٺو.

(١) ٨-٩ ڪٻٽ ڪتابن سان ڀريل آهن، گهڻو قيمتي حصو ضايع ٿي ويو آهي. جيئن ته سنڌ جي تاريخ تي ڪوبه قلمي نسخو يا اهم ڪتاب ڪونه آهي. ڀانئجي ٿو ته سڀئي ضايع ٿي ويا يا ڪتابي چورن جي ور چڙهي ويا. ڪنهن به سنڌي مصنف جو ديوان يا بياض ڏسڻ ۾ نه آيو. ورنه "چچ نامي" کان وٺي پڇاڙيءَ تائين، سنڌ جي تاريخ جا جيڪي فارسي ماخذ آهن، سي هتي هٿ ڪپندا هئا. ايراني مصنفن جا قلمي نسخا رکيل آهن، جيڪي پڻ سنڀال نه هجڻ سبب جيتن جو کاڄ ٿي ويا آهن.

(٢) مرزا مرحوم جي ويهڻ ۽ سمهڻ جو ڪمرو، ميز، ڪرسي، آرام ڪرسي، قلمدان ۽ قلم ڏٺم. چمڙي جو هڪ ٿيلهو آهي، جنهن ۾ مرزا صاحب ڪاغذ پٽ رکندو هو. ڪنهن انگريز دوست سوکڙي ڏنو هيس، جنهن جو نالو ٿلهن اکرن ۾ مٿانئس لکيل آهي. مرزا صاحب جي خاص استعمال جون يادگار باقي اهي شيون بچيل آهن. انهن کان سواءِ علمي يادگار هي ڏنا ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱. دوستن يارن ۽ ملڻ وارن جا وزٽنگ ڪارڊ ڪيترا ڳم ٿيل آهن ڪيترا موجود آهن، جن مان انهيءَ دؤر جي مشهور ملڻ وارن جو پتو پئجي سگهي ٿو.

۲. تصويرن جا چار البم: جن ۾ سنڌس دؤر جي مشاهيرن جون تصويرون، انهن جا دستخط، ۽ انهن جي هٿ اکرين عبارتون لکيل آهن. انهن جا مونوگرام آهن، پوئين دؤر جي ٽالپرن جون تصويرون نهايت قيمتي ۽ اڻلڀ آهن. ڪن انگريز عملدارن جون تصويرون به آهن. جهڙوڪ جان جيڪب صاحب، ٽروٽ صاحب (جنهن لاءِ سنڌ جو عوامي گيت چيل آهي: ”ٽروٽ واڳون وار ڙي! ٽروٽ واڳون وار!“)، ميهو صاحب، پرنگل صاحب ۽ سر چارلس نيپئر وغيره. هي البم سنڌ جي تاريخ لاءِ سهڻو ۽ قيمتي مواد رکن ٿا.

۳. اخبارن جا فائل، خطن جا فائل، ۽ مختلف ضروري مضمونن جا فائل ۽ ڪٽنگس. هي سڀيئي شيون نهايت قيمتي ۽ سنڌ جي تاريخ لاءِ سوغات آهن.

٤. نوٽ بڪ: مرزا صاحب جا تقريباً ۲۰–۲۵ نوٽ بڪ آهن، جن ۾ سنڌ جي تاريخ متعلق ڪيترو مواد ۽ قيمتي واقعا درج آهن، جن ۾ سنڌ جي هرهڪ تعلقي متعلق مختلف عنوانن هيٺ انهيءَ زماني جي معلومات گڏ ڪيل آهي. انهن ئي نوٽ بڪن ۾ مختلف شاعرن جا چونڊ شعر، مختلف قبرن جا تاريخي ڪتبا، سنڌ جي واهن جا نقشا ۽ انهن جي ڊيگهه، قومن جي تاريخ، سنڌ جي پيداوار، آدمشماري وغيره، مشاهيرن جي وفات جون تاريخون ۽ تاريخي قطعا لکيل آهن.

۵. ذاتي ڊائريون: مرحوم مرزا صاحب ۱۸٦۰ع کان مسلسل روزاني ڊائري لکندو هو. جنهن ۾ روزانو جا واقعا پنهنجي متعلق، ٻين جي متعلق ۽ سنڌ جي هلڻ چلڻ متعلق لکندو رهيو ٿي. اهي ڊائريون انگريزن جي دؤر جي سماسي ۽ سماجي واقعن متعلق اهم دستاويز جي حيثيت رکن ٿيون. انهن جي مطالعي مان ڪيترا قيمتي واقعا ۽ انهن جون صحيح تاريخون سامهون اچن ٿيون.

٦. تصنيفات: مرزا صاحب جا تقريباً ڏيڍ سؤ کن ڪتاب اڃا اڻ ڇپيل موجود آهن. (انهيءَ وقت منهنجي تحريڪ ۽ برادرم محمد ابراهيم جويي جي ڪوشش تي سنڌي ادبي بورڊ، مرزا مرحوم جون سنڌي تصنيفون شايع ڪرڻ قبول ڪيون ۽ هن وقت تائين ڪيترا قيمتي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن.) انهن اڻ ڇپيل ڪتابن مان ڪن جو ذڪر هتي ڪجي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١) انگريزي مضمون: انگريزيءَ ۾ لکيل پندرهن علمي ۽ ادبي مضمونن جو مجموعو.

(٢) ابڪار الافڪار: هن ۾ هيٺينءَ ترتيب سان مرزا صاحب مختلف شاعرن جو انتخاب ڪيو آهي:-

حصہ اول: پنج جلد فارسي شاعريءَ جي انتخاب ۾:

(١) ”درج اللالي“، (٢) ”شوا هوالحفاني“، (٣) ”انوارالاسرار“، (٤) ؟، (٥) ”ڪنز الدقايق.“

حصہ دوم: هڪ جلد عربي شاعرن جو انتخاب

حصہ سوم: هڪ جلد ”سلڪ مرواريد“ جي نالي سان

حصہ چهارم: پنجن جلدن ۾ انگريزي شعرن جو انتخاب.

هنن ڪتابن ۾ نظم سان گڏ نثر جا ٽڪرا به آهن. فارسي حصي ۾ سنڌ جي فارسي‌گو شاعرن جا پسنديده اشعار ملن ٿا. هي ڪتاب ١٩٠٦ع ١٩٢٢ع جي عرصي ۾ تيار ڪيل آهي.

(٣) يادگيريون: هن ڪتاب ۾ مرزا صاحب پنهنجي دور جا اکين ڏٺا احوال لکيا آهن. پنهنجي خاندان جو ذڪر، انهيءَ دؤر جي تعليم جو حال، مختلف ماڻهن سان ميل ملاقاتيون، صحبتن ۽ مجلسن جو حال احوال، ۽ پهرين تاريخ مارچ ١٩١٩ع جو ديباچو لکيل آهي. ست باب آهن. ١- باب: جاين مڪانن بابت احوال، منهنجي قديم گهر بابت، ناني جي گهر بابت، پاڙي ۽ ڳوٺ بابت، ڳوٺ کان ٻاهر بابت، حيدرآباد بابت، حيدرآباد کان ٻاهر بابت. ٢- باب: اصل، نسل، قوم، مذهب. ٣- باب: ٻولي، تعليم. ٤- باب: پوشاڪ ۽ زيورن بابت، ڪپڙا، زناني پوشاڪ، زيور ۽ انهن ۾ سدارا، هندن ۽ ٻين جي پوشاڪ. ٥- باب: ٻار ڄمڻ، رسمن جا سدارا، ٻيوه زالون، پردو، ڪاڏو پيتو، روشنائي، نوڪر، رانديون، هنر، ڏنڌو، نوڪري. ٦- باب: گذران جو رستو، شين جا اگهه. ٧- باب: متفرق ڳالهيون.

(٤) گرجي نامو: هي هڪ قسم جو تذڪرو ۽ شعرن جو مجموعو آهي. پنهنجي خانداني شاعرن جا شعر ۽ خاندان سان متعلق قطعه تاريخ وغيره. مثلاً: اشعار فارسي از ميرزان گرجي ساڪنان سنڌ يا در باب ايشان- اشعار طبزاد مرزا خسرو بيگ، مرزا خيرالدين بيگ، مرزا قليچ بيگ، مرزا علي قلي بيگ، اشعار طبعزاد ديگران در باب بعضي از مرزايان، مرزا بندهعلي مرحوم وغيره. تاريخ وفات مرحوم علي محمد بيگ. هي ڪتاب ١٨١ صفحن ۾ آهي، بعضي دلچسپ تاريخون هي آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حيدرآباد ۾ سکر کان نڪرندڙ اخبار ”الحق“ جي تاريخ آهي:

دوش اندر گوش هوشم از سروش آ مد ندا
شد شروع اخبار ”الحق“ هم به ايام سعيد

اختر عز و شرف طالع شده بر ملک سند
رونق تازه ازان اسلام را خواهد رسيد

بهر سالش فکر کردم، هاتفم گفتا: بلي!
”رونق اسلام شد در سنده از الحق پديد“ ۱۳۲۸ھ

تاريخ وفات مير شاهنواز خان علوي، حسب فرمائش مير علي نواز خان علوي:

هاتفم گفت با سر الفت سوي جنت درفت نازان او

ڪڪڙ جي شهر تي هڪ دلچسپ قطعو آهي، جنهن جو عنوان آهي، ”کوائف ڪڪڙ“. ٻه شعر آهن:

مرا ”کوائف ڪڪڙ“ چو ياد مي آيد
دلم چو خنده گل شاد، شاد مي آيد
عنان کشيد مرا ناگه آنطرف قسمت ـ الخ

هن ۾ سنڌ بابت ڪيتريون قيمتي تاريخون آهن.

(۵) بدايع الوقايع: مرزا صاحب هن ڪتاب ۾ اهي دلچسپ تاريخي واقعا گڏ ڪيا آهن، جيڪي ڪيس مطالعو ڪندي وٺيا آهن. تاريخي لطيفا، ادبي لطيفا، سياسي لطيفا ۽ واقعا، عبرت جهڙا واقعا، هن ۾ جملي پنج سؤ واقعا آهن. آخري واقعو آهي نادر شاهه جو موت ۽ سنڌس پڇاڙيءَ جا ڏينهن. معما، موت، نمڪ حرامي، همت ۽ وهم وغيره.

(۶) شاهه جي رسالي جي ڪنجي: هيءَ شاهه جي رسالي جي انڊيڪس آهي، لفظ ڏنل آهن ۽ هرهڪ اڳيان لکيل آهي ته ڪٿي ڪٿي ڪتب آيو آهي. مثلاً ڏنار، ديانت، ڏيپڪا، ڏهت، ديد، ديوان، ڏاچا، ڏاڙيجو، ڏار، ڏاٽي ۽ ڏڄ. هيءَ سنڌس پنهنجي جوڙيل رسالي جي انڊيڪس آهي. هن کي جيڪڏهن وڌيڪ نظرثاني ڪري مڪمل ڪجي ته شاهه جو رسالو ريفرنس لاءِ وڌيڪ ڪم اچي سگهندو.

(۷) تواريخ مقدس: گلبن تاريخ جي نموني جو ڪتاب ۱ انگ کان ۰۰۰، هزارن تائين جي انگن لاءِ قرآن ۽ حديث جا لفظ، جيڪي تاريخ ڪڍڻ ۾ مدد ڏيئي سگهندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٨) عجائبات سائنس: هن ۾ انهيءَ دؤر تائين سائنس جا جيڪي عجائبات ظهور ۾ اچي چڪا هئا، انهن جو ذڪر آهي.
(٩) جام جم: اوحديءَ جي ڪتاب جو سنڌي منظوم ترجمو.
(١٠) 'مخزن الاسرار' جو سنڌي منظوم ترجمو.
(١١) ترڪيب الانسان: مولانا روميءَ جي مثنويءَ جو ترجمو.
(١٢) اشعار القرآن: انهن قرآني آيتن کي گڏ ڪيو ويو آهي، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن وزن ۾ اچن ٿيون. هي ڪتاب نهايت بيمثل آهي.
(١٣) قرآن شريف جي انڊيڪس.
(١٤) لطائف الطوائف: حسين واعظ ڪاشفيءَ جي ڪتاب جو سنڌي ترجمو.
(١٥) ذڪر الموت: هن ننڍڙي رسالي ۾ مرزا صاحب هر سال جيڪي پنهنجي موت لاءِ تاريخون پئي ڪڍيون آهن، تن کي گڏ ڪيو اٿائين. ١٣٣١ کان ١٣٤٦ تائين. مثلاً: غفران (١٣٣١)، چراغ زندگاني (١٣٤٦)، اين قدح بشڪست آن ساقي نماند (١٣٣٢)، بخت موقر (١٣٤٨). اها آخري تاريخ آهي، جنهن سال مرزا فوت ٿيو ۽ انهيءَ جو تاريخي قطعو قبر تي آهي.
(١٦) سوداءِ خام: ديوان.
(١٧) چندن هار: سنڌس مثنوين، غزلن، قصيدن وغيره جو ديوان.
(١٨) املهه ماڻڪ: پاڳو پيو- بيتن جو مجموعو.
(١٩) موتين جي دٻلي: رباعين جو مجموعو.
(٢٠) سنڌ جي تاريخ جون ڳالهيون: سنڌ جي تاريخي واقعات کي ڳالهه ۽ داستان جي انداز ۾ لکيو ويو آهي.
هي ناٽڪ - مرزا صاحب جا اڻ ڇپيل آهن.
(٢١) شهزادو بهرام: هئملٽ جو ترجمو.
(٢٢) شهزادو شهريار: ڪام سين ۽ ڪام روپ جو ترجمو.
(٢٣) جمشيد ۽ حميده.
(٢٤) بدر منير ۽ بينظير: (آپيرا)
(٢٥) فرهاد شيرين: (آپيرا)

چونڊ تڪرا

مرزا صاحب جي مختلف ڪتابن مان هيٺيان قيمتي ۽ تاريخي ٽڪرا ڏجن ٿا:-

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١- ”الحقيقت“ اخبار جي جاري ٿيڻ جي تاريخ پنجن شعرن جي قطعي ۾ چٽي ويئي آهي، مرغوب طبايع (١٣٤٠) مان سال نڪري ٿو. (هيءُ اخبار لاڙڪاڻي مان فقير علي محمد عباسي ڪيندو هو، پويون ايڊيٽر غلام عباس ’جوش‘ هوندو هو. نواب امير علي خان لاهوري سندن سرپرست هو، ۽ پوءِ سر شاهنواز خان ڀٽو سرپرست هو. ڪيترن سالن کان اخبار بند ٿي ويئي آهي.)

٢- تاريخ مسند نشيني مير علي نواز خان، خيرپور.

(١) دلم بخواست ڪه سال جلوس او گويم
بخاطرم برسيده: خلف سعادتمند ١٢٣٩هه.

(٢) وفات مير امام بخش ڪرد و بر جانشين
نموده اند همه مير علي نواز پسند (از ”گرجي نامه“)

٣- مير علي مراد خان ٽالپور جو شعر:

از خضابم نبود هيچ دلم را مطلب
غرض آنست ڪه آهو صفتان رم نه ڪنند

مير سهراب خان ٽالپر جو شعر:

هر آنڪس ڪه خود پهلواني ڪند
چه حاجت ڪه ”شهنامه“ خواني ڪند

ميان محمد سرفراز خان جو شعر:

دلا در سينه ساڪني شو ڪه اينڪه يار مي آيد
طبيبي با مروت برسر بيمار مي آيد

سرفرازم نمي سازي بدشنامي و پيغامي
اگر صلح است پيغامي، و گر جنگ است دشنامي

......

هر شور ڪه هست برسر زر
مفلس تو خوشي! ڪه زر نداري

......

مهتم بالچند ”آزاد“ مثنوي:

شوخيءِ چشم تو از شورش اشڪم افزود
غلط است اينڪه نمڪ تلخيءِ بادام برد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام علي مومن:

هر عقده ڪي بر خاطرم از بار خزان بود
از فيض بهار اين دل واسوخته واساخت

مومن جو انتخاب ٽئين حصي جي صفحي ۲۳۰ تي آهي
(افڪار الابڪار ۱۹۰۶ع)

۰۱ سجع مير علي مراد — از دو عالم علي مراد من است
۰۲ سجع مير الهه يار — بهرڪار مرا الله يار است
۰۳ وفات مير غلام علي — غلام علي مئو ۱۲۲۷ھ
(افڪار الابڪار ۱۹۰۶ع)

۰۴ وفات مير فتح علي خان ٽالپر:

ٿي ارڙهن ورهيه عمر جڏهن ڪل حال
ٻه شاهنشهي ٻر دهل زد دو دال
دگر ره چو بر بيست افزود بست
چهل سال در دار دنيا بزيست
ڪيئين سلطنت سنڌ ايڪيه سال
۾ ٽيو سال ٻاويهين ۾ انتقال
هو ايڪهين رمضان جي چانڊو مير
جا هئي رات قتل جناب امير
۾ عاشوره جي رات حو از قضا
ڇڏي دار فاني ويو دارالبقا

۰۵ شهادت مير صوبدار ۾ شهداد خان:

مير بهرام و صوبدار امير
هر دو در ملڪ سند والا دست
خلف نوجوان بہ پر پدر
شهادت فگند در با دست
زد دو ناخن بدل دو مصرع سال
هر يکي زو بسال تنها دست
شده با مير صوبدار شهيد
زد بدامان شاه شهداد دست

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٠٦ ميرزا جانيءَ جو بيت:

عشقي خدا هم کے از خودي پاک کند
آب مژه کہ دهر نم ناک کند

٠٧ وفات قلندر رحمت ٦٤٨هه
وفات مخدوم نوح فيض حق ٩٩٨هه
وفات فتح فقير حيدرآبادي

وصال بود فراقش فراق بود وصال
ازانست سال وصالش: فراق فتح فقير ١٢٠٩هه

شهادت مير بجار حاجي شهيد شد ١١٩٤هه

تاريخ وبا افتادن در سنڌ از قاضي عبدالغفور هالائي:
الموت کاسس کل الناس شاربہ ١٢٩٨هه (از: ابکارالافکار و گرجي نامہ)

٠٨ مرزا صاحب مئي ١٩٠٩ع جو مڪليءَ جي قبرستان ۾ ويو هو، جتان جون ڪي تاريخون نوٽ ڪيون اٿائين (اهي هتي نٿيون ڏجن. چاڪاڻ ته، ”مڪلي نامہ“ ۽ ”مقالات الشعرا“ ۾ اهي ڇپجي چڪيون آهن.)

٠٩ مرزا صاحب پنهنجي ”يادگيرين“ ۾ هيٺيان انگ اکر ڏنا آهن:
اڪبر بادشاهہ جي ڏينهن ۾ ڪڻڪ ٩-٤-٠ في مڻ، چانور ٠-٨-٠ في مڻ، دال منگ ٩-٧-٠ في مڻ، ٻاجهر ٦-٥-٠ في مڻ، لوڻ ٣-٦-٠ في مڻ ، کنڊ ٣-٦-١ في مڻ ، ٻعد ٦-٢-٠ في مڻ ، گيهہ ٠-١٠-٠، تيل ٠-١-٠، هيڊ ٠-٤-٠. ڪڏهن ڪڏهن هڪ رپئي ٢٤ سير گيهہ ملندو هو ۽ کير ٦ مڻ هڪ رپئي.

انگريز سرڪار جي راڄ ۾ جڏهن ڪمپنيءَ جي حڪومت ٿي، تڏهن هي اگهہ هئا: ڪڻڪ رپئي جي ٣٩ سير، چڻان رپئي جا ساڍا ١٦ سير، چانور رپئي جا ساڍا ٨ سير، گيهہ رپئي جو ٤ سير، کنڊ رپئي جي چار مڻ.

١٨٥٧ع واري هنگامي کان پوءِ اگهہ وڌيا. ١٨٩٠ع ۾ هي اگهہ هئا: ڪڻڪ رپئي جا ٢٥ سير، چڻان ٢٨ سير، چانور ١٢ سير، گيهہ ٢ سير، کير ٩ پائين سير.

”بابي مرحوم جي کنڊي ۽ گهر جي حساب مان هيٺيان اگهہ نڪرن ٿا: چانور سگداسي ٠-٠-٤ في مڻ، ڪڻڪ ٠-١٤-٣ مڻ، چانور چڙيل ٠-٠-٤ مڻ، چانور سنڌي ڳاڙها ٠-٩-٣ مڻ، ٻاجهر ٠-٨-٢ مڻ، گيهہ هڪ روپيو سير، کنڊ رپئي ٨ سير، ڪاٺيون هڪ آنو ٨ آنا، تيل ڪڙو ساڍا ٽي سير هڪ رپئي ۾، صابڻ عمدو ٦-١-٠، قوتا في سير ٠-٩-٠؛ ڪپڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا اگهه هئا: ململ عمدي ۰۰-۱۲-۴ تاڪيو، ڏماچ في گز ۰۰-۰۱-۱، ڪناري ريشمي ۵ گز هڪ رپئي، بافتو ڪورو ۰۰-۱۳-۵ تاڪيو، ڏوريو ۰۰-۴-۲ تاڪيو، بخمل في وال، ۰۰-۱۲-۰، الپاڪو في وال ۰۰-۱۲-۰، ۽ ڇيٽ ۳-۳-۰۰ وال."

جاه جوڙڻ جا سامان: ڪچيون سرون ۰۰-۱۴-۰ هزار، ڪٿائي ۰۰-۱۰-۰ في هزار، پخال ۶-۰۰-۰، ٻڌهه ۱-۰۰-۰، رازي جو روز ۰۰-۱۰-۰ ۽ ۰۰-۸-۰، مزدور ۰۰-۴-۰، ڇوڪرو ۰۰-۲-۰ ۽ ۰۰-۱-۶، نوڪر جو پگهار ۰-۰-۵ روپيا.

۱۹۱۹ع جا اگهه مرزا صاحب هن طرح درج ڪيا آهن: اٽو في مڻ ۰۰-۱۰-۰، کنڊ هڪ سير هڪ روپيو، گيهه في سير ۰۰-۲-۰، ڪاٺيون ڏهه آنا مڻ، رازي جو روز ڏيڍ روپيو، مزدور ٽيرنهن آنا، ڇوڪرو آٺ آنا، واڍو ٻه روپيا، ٻڌهه في مڻ ٻه روپيا، مٽيءَ جي گاڏي ۰۰-۸-۰، نوڪر جو پگهار ۱۲ روپيا، نوڪرياڻي ۸ روپيا (ياد گيريون).

۱۰. ڪي وڏيڪ تاريخون وفات جون:

وليد بن عبدالملڪ: وليد بميدين	۱۲۶ هه
حجاج بن يوسف: بگو ابليس تاريخ وفاتش، دگر فرما ڪه بميدين بود حجاج	۱۰۳ هه

(ياد هجي ته حجاج بن يوسف، سنڌ جي فاتح محمد بن قاسم جو سهرو هو ۽ محمد بن قاسم ذهني ۽ فڪري طرح سندس پروردو هو.)

شمس تبريز: سلطان شمس الدين	هه
نادر شاه: سيف اهل جلال قهر خدا	۱۱۶۰ هه
رنجيت سنگهه: خورشيد جمله پنجاب	۱۲۵۶ هه
ام حسن: واي واي هاي هي	۵۰ هه
ام حسين: واي واي هاي هاي	۶۰ هه
منصور حلاج: زهي فنا في الله	۳۰۹ هه
حڪيم سنائي: سعادت	۵۳۵ هه
نظام الدين اوليا: قطب ابدال هندستان	۷۲۵ هه
مخدوم جهانيان: مخدوم اهل جهان	۷۸۵ هه
شاه خيرالدين بکري: مرشد ڪامل طريق احمدي	۲۷ رمضان ۱۰۲۷ هه
مسجد شاه حسيني در الور: درگاه اعلي	۹۴۱ هه
شاهه لطيف: رضوان حق	۱۱۶۵ هه
حاجي محمد قاسم: في جنات تجري	۱۱۵۷ هه

مرزا قليچ بيگ پنهنجي زندگيءَ ۾ جيڪي مختلف زبانن ۾ ڪتاب لکيا، انهن جا صفحا هيٺينءَ طرح شمار ٿيل آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قلمي سنڌي	٩٥٨٥
ڇپيل سنڌي	١١٥١۴
انگريزي	١۴٩٢
ڇپيل ناياب سنڌي	٢٣٩٠
فارسي	١٥٩۴
اردو	٣٦٩
عربي	٥١۴
	٢٧۴٥٨

مرحوم مرزا قليچ بيگ ٢٦ محرم ١٣۴٨ھ مطابق ٣-٧-١٩٢٩ع جو ٧٧ سال مصروف علمي ۽ عملي زندگي گذاري فوت ٿي ويو. ٽنڊي ٺوڙهي ۾ پنهنجي گهرن پرسان دفن ٿيو.

(نوٽ: پڇاڙيءَ ۾ سنڌس پوٽي مرزا اعجاز علي بيگ ڪتابن جي نئين سر ترتيب ڪئي آهي، ڪتبخانو درست ڪيو اٿائين ۽ مرزا صاحب جي هرهڪ شيءِ جي حفاظت سان سنڀال شروع ڪيو آهي. هن تازو جيڪا فهرست مرتب ڪئي آهي، ان مطابق مرزا مرحوم جا جملي تصنيف ٿيل ڪتاب ۴٥٧ ٿين ٿا.

ڪراچي ٣- نومبر ١٩٧٢ع (رات ١٢ بجي)

["سنڌي پبليڪيشن"، ١٩٧٢ع]

ننگر ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف جو جائزو

سنڌ جو جهونو تخت گاهه ننگر ٺٽو، اسلامي تاريخ جي انهن مردم خيز ۽ تاريخ ساز شهرن منجهان هڪ هو، جتي اسلامي تهذيب، تمدن ۽ ثقافت نه رڳو جنم ورتو، پر اتي انهن جو نشو و نما به ٿيو.

وسنديءَ واري دؤر ۾ هن شهر اندر لاتعداد مدرسا، سوين خانقاهون ۽ ديني ۽ ذهني تربيت جا مرڪز موجود هئا، جتي وقت جا ناميارا صوفي ۽ دين جا عالم، الله جي بندن کي سنئين واٽ ڏيکارڻ ۾ مصروف رهندا هئا. اديب، شاعر، خطاط، علم جا صاحب ۽ قلم جا ڌڻي انهيءَ پايي ۽ مرتبي جا موجود هئا، جن جي هاڪ، سنڌن ڪارناما سڀان، ديسان ديس پکڙيل هئي ـــ ننگر ٺٽي جو نالو بلاشڪ صدين تائين اسلامي دنيا جي تهذيبي مرڪزن، جهڙوڪ سمرقند، بخارا، بغداد، دمشق وغيره جي هم صف ۽ هم وصف رهيو آهي.

هتي اسان ٺٽي ۾ تصنيف ۽ تاليف ٿيل ڪتابن جي فهرست ـ حاڪمائي دؤرن جي تحت ـ ڏيئي رهيا آهيون، جنهن جي ذريعي انهيءَ شهر جي علمي ۽ تهذيبي خدمتن جو هڪ سرسري نقشو ذهن ۾ ويهاري سگهجي ٿو. هيءَ فهرست توڙي جو مڪمل نه آهي ـ ۽ نه مڪمل فهرست هيترين صدين ۽ بربادين بعد ممڪن ٿي سگهي ٿي ـ تنهن هوندي به علمي ۽ ادبي تاريخ ۽ تحريڪن سان دلچسپي رکندڙ دوستن لاءِ هيءَ فهرست ضرور ڪارائتي ثابت ٿيندي. مٿس هڪ نظر وجهڻ سان معلوم ٿي ويندو ته مختلف حڪومتن هيٺ علم جي ڪهڙي صنف زياده مروج رهي، جنهن مان ان وقت جي معاشري، رجحان ۽ ذهني ۽ تهذيبي پس منظر جو اندازو آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿو.

فهرست ارغون دؤر کان شروع ٿـي، انگريزي عهد تائين اچي ٿي. انهيءَ کان اڳ يعني سومرن ۽ سمن جي زماني جو علمي اثاثو ارغونن ۽ مغلن جي لشڪرڪشين سبب تباهه ۽ برباد ٿي ويو، تنهنڪري چئي نٿو سگهجي تـه انهن زمانن ۾ تصنيف ۽ تاليف جـي ڪهڙي صورتحال هئي. تنهن هوندي بـه اسان چائون ٿـا تـه سومرن ۽ سمن جي زماني ۾ مدرسا،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تهذيبي مرڪز، بيشمار اهل علم ۽ اصحاب قلم موجود هئا. انهيءَ بربادي ۽ لٽ ڦر جو سلسلو نادر شاهه افشار، احمد شاهه ابدالي ۽ انگريزن واري ميڙا چونديءَ تائين لاڳيتو قائم رهيو، تنهنڪري ظاهر آهي ته ڪهڙا نه قهر ٿيا هوندا!

هتي پيش ڪيل دؤرن کي هيٺينءَ طرح ورهايو ويو آهي:

(١) ارغون ۽ ترخان دؤر— ٩٢٧-١٠٢١ھ/١٥٢١-١٦١٢ع

(٢) مغليه دؤر— ١٠٢١-١١٥٠ھ/١٦١٢-١٧٣٧ع

(٣) ڪلهوڙن جو دؤر— ١١٥٠-١١٩٦ھ/١٧٣٧-١٧٨٢ع

(٤) ٽالپري دؤر— ١١٩٦-١٢٥٩ھ/١٧٨٢-١٨٤٣ع

(٥) انگريزن جو دؤر— ١٢٥٩-١٣٦٦ھ/١٨٤٣-١٩٤٧ع

هيءُ جائزو سنڌ جي فقط هڪ شهر جو آهي، حالانڪ عروج ۽ وسنديءَ وارن زمانن ۾ سنڌ جا ڪيترا شهر علمي ۽ ثقافتي حيثيت ۾ برک ۽ برتر هئا. جهڙو ته حيدرآباد، مٽياري، هالا، ملاڪاتيار، نوشهرو، دربيلو، ڪوٽڙي ڪبير، روهڙي، سکر، بکر، لکي غلام شاهه، شڪارپور، ڳڙهي ياسين، شهدادڪوٽ، سيوهڻ، بوبڪ، لڪي شاهه صدر وغيره. اهي اهڙا شهر هئا، جتي سوين جيد عالم ۽ بلند مرتبي جا اصحاب علم ۽ فن هئا، جن ڪيئي قلمي آثار ڇڏيا هوندا، جن جي جيڪڏهن فهرست نهي سگهي، ته هوند ڪنهن نه صورت ۾ نئين ڪان گهٽ ڪاڻ ٿيندي. جيڪڏهن ڪي علم دوست پيش ڪيل ترتيب تي انهن شهرن متعلق فهرستون تيار ڪن ته هوند سنڌ جي علمي تاريخ تمام آسانيءَ سان مرتب ٿي وڃي ۽ اهڙيءَ طرح اسان کي خود پاڻ کي سڃاڻڻ جو موقعو ۽ پنهنجي ابائي ورثي جو پتو پئجي وڃي.

ارغون ۽ ترخان دور

(٩٢٧—١٠٢١ھ/١٥٢١—١٦١٢ع)

حاجي محمد حسين الصفائي (المتوفي سنه ٩٣١ ھ).

١. تذڪره المراد

مخدوم رڪن الدين عرف مخدوم متو (المتوفي ٩٤٩ھ/١٥٤٢ع)

١. شرح اربعين

٢. شرح گيلاني

۽ ٻيا متعدد رسالا

شاهہ جهانگير هاشمي (المتوفي ٩٤٩ هہ)

١. مثنوي مظهر الآثار ٩٤٠ هہ – فارسي (١)

شيخ عبدالوهاب پوراني (المتوفي ٩٧٢ هہ)

١. فتاويٰ پوراني (٢)

فخري هروي (معاصر شاهہ حسن ارغون و عيسيٰ ترخان)

١. تذڪرهء روضة السلاطين (٣) – فارسي، تاليف ٩٥٨ هہ، موشح بہ شاهہ حسن ارغون

٢. صنايع الحسن (٤) – فارسي، تاليف بعد از ٩٥٨ هہ، موشح بہ شاهہ حسن ارغون

٣. جواهرالعجائب – فارسي، تاليف ٩٦٢هہ، بنام حاجي ماه بيگم زوجہ ميرزا عيسيٰ ترخان

علامہ قاضي محمود ٺٽوي (معاصر عيسيٰ و باقي)

١. تذڪرة الاوليا – فارسي

٢. شرح العقد – عربي (٥)

٣. حواشي شرح زبدة المنطق – عربي

ملا عبدالعلي ٺٽوي (معاصر باقي)

ساقي نامہ – فارسي

---

(١) اها مثنوي راقم الحروف سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪئي آهي. (٢) مخدوم محمد هاشم جي مطالعي ۾ هئي. هن وقت ڪٿي بہ موجود ڪانہ آهي. (٣) جن بادشاهن، شاهزادن ۽ اميرن فارسيءَ ۽ ترڪيءَ ۾ شاعري ڪئي آهي، انهن جي حالات ۾ هي تذڪرو آهي، جيڪو مولف شاهہ حسن ارغون جي جوڻ تي ٺٽي ۾ لکيو. راقم الحروف اهو تذڪرو سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. (٤) هي مختصر ڪتاب ساڳئي مولف، شاهہ حسن جي حڪم تي، فن عروض ۽ صنايع بدايع ۾ لکيو آهي. منجهانئس اقتباس روضة السلاطين جي مقدمي ۾ ڏنا ويا آهن. ٽيون نمبر ڪتاب "جواهرالعجائب" بہ دفعا ڇپيو آهي. ٽيون دفعو راقم جي تصحيح سان روضة السلاطين سان گڏ ڇپيو آهي. (٥) ڪتاب ٢ حڪيم محمد احسن وٽ هو، جيڪو سندس خانداني ڪتبخاني مان آيل هو. ڪتاب ٣ مولوي قاسمي صاحب وٽ آهي ۽ ڪتاب ٤ پير جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد علي ثاني (المتوفي ٩٨١ ھ)

١. آداب المريدين سنه ٩٥٤ھ – عربي
٢. سسئي پنهون – نثر- فارسي (١)

علامہ قاضي نعمت الله عباسي (معاصر باقي)

(ثاني – بن قاضي سائينڏنو بن قاضي نعمت الله اول)

١. جواهر التحقيق شرح المبدع و المعاد
٢. رساله في خلق الاعمال
٣. شرح زوراء دواني

سيد محمد هاشم بن سيد محمد الحسيني (معاصر مرزا جاني)

١. سير السلاطين – فارسي (٢)

ملا مقيم ٺٽوي (معاصر جاني)

١. مثنوي ترنم عشق – فارسي (٣) (١٠٠٠ھ کان ڪي سال اڳ تاليف ٿيو)

سيد عبدالقادر بن سيد محمد هاشم (صاحب سير السلاطين) بن سيد محمد الحسيني (معاصر جاني و اڪبر)

١. حديقة الاوليا سنه ١٠١٦ھ – فارسي (٤)

ادراڪي بيگلاري (معاصر شاه قاسم ارغون)

١. مثنوي چنيسر نامه سنه ١٠١٠ھ – فارسي (٥)
٢. تاريخ بيگلر نامه – فارسي (٦)

---

(١) سيد عليءَ، سسئي پنهون جو اهو قصو هڪ سنڌي زبان جي منظوم تصنيف (قصهء سسئي پنهون) فارسي نثر ۾ ڪيو، جنهن تان وري رضائي ٺٽوي "مثنوي زيبا نگار" تصنيف ڪئي. (٢) هي ڪتاب مرزا جانيءَ جي نالي معنون ٿيل آهي. هن بزرگ پنهنجي نياڻي سيد احمد شيرازيءَ کي ڏني، جنهن مان سيد مراد شيرازيءَ جو خالدان شروع ٿيو. (٣) مومل ميندري جو قصو مثنويءَ ۾ بيان ڪيل آهي. (٤) هي سنڌ جي بزرگن جو نظم ۽ نثر ۾ تذڪرو آهي، مرزا خسرو چرڪس جي نالي معنون آهي، راقم هن کي سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. (٥) راقم الحروف هيءَ مثنوي بورڊ ذريعي شايع ڪئي آهي. هيءَ مثنوي ابوالقاسم بيگلار جي نالي معنون ٿيل آهي. (٦) هي ڪتاب بيگلار خاندان جي تاريخ آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان کي سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪري رهيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميرزا غازي وقاري (المتوفي سنه ١٠٢١هه)

١. ديوان وقاري – فارسي، پنج هزار بيتن کان زياده سندس ديوان چيو ويو آهي.

٢. ساقي نامہ – فارسي

محمد بن بايزيد پوراني ٺٽوي

١. نصرت نامہ ترخان، ج اول، در بيان تاريخ ارغون تا وفات شاه حسن ارغون (١).

مير غروري ڪاشاني ٺٽوي (معاصر مرزا باقي)

١. ديوان غروري – مير 'قانع' سمورو ديوان مطالع ڪيو هو.

مغليہ دور

(١٠٢١–١١٥٠ هه/١٦١٢–١٧٣٧ع)

ملا احمد ٺٽوي بن قاضي نصرالله (معاصر اڪبر)، قتل ٩٩٦هه

١. تاريخ الفي ١٠٠٠هه – فارسي.

٢. خلاصة الحيوة – فارسي (٢).

محمد طاهر نسياني ٺٽوي (معاصر جهانگير و شاهجهان)

١. تاريخ طاهري ١٠٣٠هه (٣) – فارسي.

٢. مثنوي ناز و نياز (٤) – فارسي.

مير محمد منعم حسيني ولد غروري ڪاشاني (عهد اڪبر)

١. ديوان حسيني – فارسي.

ميرڪ يوسف بن ابوالبقا اميرخان (عهد شاهجهان)

١. تاريخ مظهر شاهجهاني ١٠٤٠هه (٥) – فارسي.

---

(١) مصنف پنجاهہ سال ارغونن ۽ ترخانن سان گڏ رهيو. نهايت مفصل ۽ قيمتي ڪتاب آهي. هن جو هڪ نسخو علِيگڙه ۾ آهي. (٢) خلاصة الحيواة، ابوالفتح بن عبدالرزاق گيلاني (المتوفي ٩٩٧هه) جي ٽالي معنون آهي. ڪتاب ۾ هڪ فاتحہ آهي، جنهن ۾ پنج فتح آهن ۽ ۽ مقصد ۽ هڪ خاتمو. (٣) هيءَ تاريخ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪئي آهي. (٤) هيءَ مثنوي عمر ماروئيءَ جي قصي ۾ آهي. (٥) هيءَ تاريخ راقم الحروف سنڌي ادبي بورڊ جي معرفت شايع ڪئي آهي. ٻهريون حصو آهي 'بادشاهہ لاءِ نصيحتون' ۽ ٻيو حصو آهي سنڌ جي تاريخ تي. تازو بورڊ ان جو سنڌي ترجمو پڻ شايع ڪيو آهي، جيڪو نياز همايونيءَ ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضي ابراهيم (امين الملڪ) ٺٽوي (المتوفي ١٠٧٣هه)

١. شرح مخزن الاسرار – يوسف خان، واليءَ ٺٽه (١٠٤١–١٠٤٩هه) جي نالي معنون ٿيل آهي.
٢. ترجمهء غنية الطالبين، موسوم به دولت قادريه (١).

علامه سيد عبدالرشيد ولد عبدالغفور الحسيني المدني التتوي (المتوفي ١٠٦٩هه)

١. فرهنگ رشيدي ١٠٦٤هه – فارسي (٢).
٢. منتخب اللغات شاهجهاني ١٠٤٦هه – عربي (٣).
٣. رسالهء معربات.
٤. رسالهء رشيدي (در علم مناظره).
٥. تحفه رشيدي (٤).

خواجه امان الله سيفي (معاصر شاهجهان)

١. بهمن نامه – نظم، فارسي – ست قصاءِ.
٢. هفت اختر – نثر، فارسي – ست قصاءِ.

شيخ محمد رضا شهرتي (وفات بعد از ١٠٧١هه)

١. ديوان شهرتي – فارسي.

مير ابوالمڪارم شهود (المتوفي ١٠٧٣هه)

١. ديوان شهود – فارسي.
٢. مثنوي پريخانهء سليمان (٥) فارسي.
٣. قصه بديع الجمال و سيف الملوڪ – فارسي ناتمام.

---

(١) هي رسالو دارا شڪوه جي نالي معنون ٿيل آهي. (٢) ايشائڪ سوسائٽي ڪلڪتي ٻن جلدن ۾ (٧٢–١٨٧٥ع ۾) شايع ڪيو آهي. هن جو هڪ قديم قلمي نسخو بنگال ايشيائڪ ۾ آهي، جنهن جي ڪتابت ١٠٧٢هه ۾ ٿيل آهي. اوراق ٣٠٥ آهن (نمبر B-٢٤-١٤٣١). ٻيو نسخو، جنهن جي نظرثاني ١٠٨٨هه ۾ ٿيل آهي (نمبر ٢٥-B-١٤٣٢). (٣) هيءَ لغت متعدد دفعا شايع ٿي آهي، هڪ ڇاپو نولڪشور وارن ١٨٩١ع ۾ ڪيو. (٤) بنگال ايشيائڪ سوسائٽيءَ ۾ هڪ ڪتاب آهي "حدائق الشعر"، فارسي شاعرن جي تذڪري ۾: مرزا امير بيگ بنارسيءَ جو لکيل (تاليف ١٢٦٢هه). ان جي ماخذن ۾ هن ڪتاب جو نالو به ڄاڻايو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته "تحفه رشيدي" به تذڪري جي قسم جو يا شعرن جي انتخاب جو ڪتاب آهي، ان جي ڪنهن به خطي نسخي جو پتو اڃا ڪونه آهي. "حدائق الشعر" جو نمبر آهي (III-١٢٢ ٧٠٢). (٥) هن مثنويءَ جو هڪ قديم نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، جنهن مان ١٨ ورق ڪٽل آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عبدالشڪور بن شيخ عبدالواسع ٺٽوي

١. انتخاب منتخب (١).

٢. ذڪرالحسين – تاليف ١٠٧٩ھ – در بيان شهادت.

رضا بن عبدالواسع بن داروغه کهر ٺٽوي

١. بيان العارفين و تنبيه الغافلين، سنه ١٠٨٣ھ (٢)، فارسي.

ملا عثمان فاضل خان (المتوفي ١٠٩٩ھ)

١. منشات فاضل خان – فارسي.

سيد ميرمحمد بن سيد جلال ٺاٽي بن سيد علي ٺاٽي (آخر دور شاهجهان)

١. ترخان نامه – فارسي – بعد از سنه ١٠٦٠ھ (٣).

غيوري عرف شڪر ٺٽوي (وفات بعد ١٠٧٩ھ)

١. ديوان غيوري – فارسي.

ابوالفتح قابل خان (عهد عالمگير)

١. آداب عالمگيري – عالمگير جي شاهزادگيءَ واري دور جا خط، ١٠٦٩ھ (٤)، فارسي.

---

(١) محمد يوسف بن رحمة الله جي منتخب التواريخ (مولف ١٠٥٦) جي تلخيص آهي، ابتدا ۾ عبدالشڪور پنهنجي گهراڻي جو احوال لکيو آهي. سندس ڏاڏو مرزا جاني بيگ جو استاد هو. اڪبر وٽ پيش ٿيڻ وقت ساڻس گڏ هو. عبدالواسع بهترين خطاط هو. منشي گري سندس پيشو هو ۽ نه ذريعه معاش، عبدالشڪور جو اهو پيشو هو. هن عيسيٰ، باقي ۽ جاني بيگ جو مفصل ذڪر ڪيو آهي، خاندان جي ختم ٿيڻ جو کيس سخت صدمو هو. هي انتخاب ١٠٨٤ھ ۾ ٿيو. تاريخ آهي:

الحمد ڪه انتخاب والا، از ديدهء عقل انتخاب است
تاريخ تمام آن فرو گفت، با غايت فضل انتخاب است

١٠٨٤=١٠٥٤+٣٠

نسخو خطي عليگڙهه ۾ آهي (فارسي ادب بعهد اورنگزيب ٩٦٩–١٧٤).

(٢) مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي هن ڪتاب کي سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ شايع ڪيو آهي. مرحوم قليچ بيگ به شايع ڪيو هو. هيءَ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات آهي. سنڌيءَ ۾ هن جو منظوم ترجمو آهي. (٣) ارغونن ۽ ترخانن جي تاريخ ۾ هيءُ ڪتاب ١٠٦٠ھ. کان پوءِ لکيو ويو. انهيءَ ڪتاب کي راقم الحروف سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. (٤) لاهور ۾ ڪتاب ڇپيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۲. دستور دانش صغير – فارسي.
۳. دستور دانش ڪبير – فارسي.
۴. تحفهء ڪامروپ – فارسي

محمد افضل منشي ٺٽوي (عهد عالمگير)

منشات افضل – فارسي.

سيد نظام الدين ثاني شڪرالاهي (عهد عالمگير)

۱. جامع فتاويٰ عالمگيري.

مخدوم ابوالخير ٺٽوي (عهد عالمگير)

۱. جامع فتاويٰ عالمگيري.

ميڻگهراج (زندهه ۱۱۰۳ هه)

۱. مرآة الخيال – فارسي.

مير رضي الدين فدائي (المتوفي سنه ۱۱۲۰ هه)

۱. ديوان فدائي – فارسي.

عبدالواسع صوفي (وفات ۱۱۲۷ هه، ڪان اڳ)

۱. شرح مخزن الاسرار – فارسي.

امين الدين خان حسيني اميرخاني (المتوفي ۱۱۲۷ هه)

۱. رشحات الفنون – تاليف ۱۱۲۳ هه – فارسي.
۲. معلومات الآفاق (۱) فارسي.

محمد حسين شوقي (وفات ۱۱۲۷ هه، ڪان پوء)

۱. مثنوي نغمات شوقي – فارسي.
۲. مثنوي ناز و نياز – فارسي.
۳. و ديگر مثنويات.

مير محمد حسين اشرف خان بن عبدالڪريم اميرخان

۱. رقائم ڪرائم، اميرخان عبدالڪريم (۲).

---

(۱) هن جو نهايت نفيس نسخو ۱۱۲۷ هه جو لکيل، لاهور يونيورسٽيءَ ۾ آهي. گويا هي نسخو مصنف جي زندگيءَ جو آهي (نمبر ۲ A P C). (۲) امير عبدالڪريم، عالمگير جو امير ۽ ابوالبقا اميرخان جو پٽ هو. هي سندس خطن جو مجموعو آهي، جيڪي هن عالمگير جي طرفان لکيا آهن. سندس وفات بعد سندس پٽ مير محمد حسين اشرف خان انهيءَ کي جمع ڪيو: ان جا متعدد نسخا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد شفيع لطف علي خان رضوي همت (متوفي ١١٤٤هه)

١. طلسم سعادت (١).

ابوالحسن نورالدين محمد بن عبدالهادي ڪبير (متوفي ١١٣٨هه)

١. تحفة المحبين في شرح اربعين.
٢. مسند احمد بن حنبل جو حاشيو نهايت نفيس آهي.
٣. حاشيه فتح القدير ابن همام (ڪتاب النڪاح تائين.)
٤. حاشيه شرح جمع الجوامع ابن قاسم "الآيات البينات".
٥. افڪار — امام نووي جي افڪار تي حاشيو.
٦. فتح الودود في شرح ابي دائود.
٧. حاشيه جامع ترمذي (هي حاشيو مڪمل نه ٿي سگهيو.)
٨. حاشيه صحيح بخاري.
٩. حاشيه نسائي.
١٠. حاشيه ابن ماجه.
١١. حاشيه مسلم.
١٢. رساله في قرآة الفاتحه خلف الامام (فقه).

ڪمال الدين احمد خان رضوي (المتوفي ١١٧٢هه)

١. اصطلاحات رضويه – فارسي.
٢. شرح ديوان حافظ – فارسي.

ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽوي (المتوفي بعد ١١٣٠هه)

---

(١) هن ڪتاب جو هڪ نسخو نامڪمل مير غضنفر علي بن مير لطف علي همت جي هٿ اکرين سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، ڪتابت ٢ صفر ١١٣٢هه آهي. ڪتاب پنهنجن ٻن پٽن جي واسطي، هرهڪ غضنفر علي (عمر ان وقت ٩ ورهيه) ۽ ذوالفقار علي (عمر ان وقت ٥ ورهيه) لاءِ لکيو. (غضنفر عليءَ کي جڏهن پٽ لطف علي نالي پيدا ٿيو ته محسن تاريخ چئي - در مخزون حبيب لطف علي -) ڪتاب ۾ جملي ١٢ باب هئا، ليڪن موجوده نسخي ۾ پهريون باب مڪمل ۽ ٻئي جو هڪ ئي صفحو آهي. ڪتاب جي شروعات ۾ هرهڪ باب جي مضمون جي فهرست ڏنل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪتاب پند و نصايح تي لکيو ويو آهي. اهو ڪتاب هڪ مجموعي ۾ آهي، جنهن جو تاريخي نالو آهي — رنگين بياض — ۽ خط آهي مير غضنفر علي خان جو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱. ديوان غزليات (۱) فارسي.
۲. ديوان قصائد – فارسي.
۳. ديوان قصائد ۱۱۰۹ھ (۲) – فارسي.
۴. مثنويات عطا (۳) ”هشت بهشت“ ۱۷-۱۱۱۸ھ – فارسي.
۵. مثنوي مهر و ماه (۴) ۱۱۱۷ھ – فارسي.
۶. بياض عطا (۵).

مير زين العابدين قانع (المتوفي ۱۱۳۲ھ)

۱. حرز البشر – فارسي.
۲. ديوان قانع – فارسي.

شيخ عبدالغني نتوي (المتوفي ۱۱۳۵ھ)

۱. ديوان (۶) – فارسي.

---

(۱) عطا ٺٽوي هڪ لک کان مٿي شعر چيو آهي. سندس هڪ ديوان سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. باقي شعر ۽ قصيدن جو ديوان اڃا دستياب نه ٿيو آهي.
(۲) هن ديوان قصائد ۾ منقبت، حمد ۽ نعت جا قصيدا آهن. مرتب ٿيڻ جي تاريخ آهي:

خرد سال تاريخ ترتيب آن، بگفتا قصائد عطا ٺٽوي.

۱۱۰۹ھ

(۳) هي اٺ مثنويون آهن، جن جو نالو ”هشت بهشت“ آهي. هن مجموعي جو هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، جيڪو عطا جي پنهنجي خط ۾ آهي. انهيءَ مجموعي ۾ هڪ مثنوي ”ڪنزالاحسان“ آهي، جنهن ۾ عطا پنهنجي خاندان ۽ پنهنجو احوال منظوم ڪيو آهي. اٺن مثنوين جي ترتيب آهي: ۱. روح رضوان، بحر ”حديقه“، ۲. حظ الجنان، بحر ”بوستان“، ۳. ڪنزالاحسان، بحر ”يوسف زليخا“، ۴. نورالايمان، بحر ”تحفة العراقين“، ۵. حصن الامان، بحر ”مخزن الاسرار“، ۶. بحرالعرفان، بحر ”سبحة الابرار“، ۷. حرزالايمان، بحر ”مثنوي مولانا روم“، ۸. عجز و نياز، بحر ”يوسف زليخا“. (۴) هن جو هڪ نسخو غلام حسين سبزپوش جي خط ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. اها مثنوي ٺٽي جي گورنر حفظ الله خان جي (۱۱۰۷ھ) فرمائش تي هڪ نثري قصي مان منظوم ڪيل آهي، ۽ بعد ۾ اعظم خان جي نالي (۲۸-۱۱۳۱ھ) ان ڪي منسوب ڪيو اٿائين. اعظم خان جي تعريف ۾ جيڪو مدحيه قصيدو چيو اٿائين، ان جي تاريخ ۱۱۲۸ھ آهي.
(۵) هي بياض سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. عطا کان پوءِ اهو بياض عطا جي پاٽئي ضياء جي ميلڪ ۾ رهيو آهي. (۶) مير علي شير لکيو آهي ته هن ڪمال وڏو ديوان ٺاهيان ڇڏيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد ضياء ٺٽوي (وفات ١١٣٥هه کان پوءِ)

١. ديوان ضياء (١) — فارسي.

مير شاهه ولي الله شڪر الاهي (المتوفي ١١٥٠هه)

١. تحفة المجالس — فارسي.

آقا محمد ڪريم عاشق صفاهاني (المتوفي ١١٥٥هه)

١. ديوان عاشق — فارسي.

ملا ضيائي ٺٽوي

١. مثنوي زيبا نگار (٢) — فارسي، تصنيف ١٠٥٣هه.

عاقبت محمود خان عيشي

١. ديوان عيشي.

٢. مجموعه انشاء.

محمد ڪاظم ٺٽوي

١. قصہ ڪامروپ.

محمد محسن امي ولد محمد حسن

رسالہ در هيئت.

مير ابوالبقا بهرور علي

١. تاريخ چراغ هدايت، معروف بہ بهرور شاهي — فارسي.

محمد شجاع ٺٽوي

١. انشاء محمد شجاع — فارسي.

---

(١) عبدالحڪيم عطا جو ڀائٽيو هو. بيدل عظيم آباديءَ سان دهليءَ ۾ وڃي مليو. سندس هڪ بياض سندس ئي هٿ اکرين سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. (٢) سسئي پنهونءَ جو قصو. هڪ نسخو برٽش ميوزم ۾ آهي. ٻه خطي نسخا مون وٽ آهن، هڪ نسخو مرحوم محمد بخش ميساوا وڪيل خيرپوريءَ وٽ هو. بهترين نسخو، جنهن جو ذڪر اسپرنگر ڪيو آهي، سو بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي، ان جي ڪتابت ١٠٩٦هه جي آهي ۽ شاهزادي محمد اعظم کي پيش ڪرڻ لاءِ لکيو ويو هو. (نمبر ٥٦-Na-٧٤٣).

هڪ ناقص نسخو شيرانيءَ جي ذخيري ۾ آهي، جنهن کي فهرست نگار "مثنوي گلزار معاني" جو نالو ڏنو آهي. هن مثنويءَ جا ڪيترا ئي نسخا موجود آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد شفيع ٺٽوي

۱. مجموعهء انشا، دو جلد – فارسي.

محمد صالح ٺٽوي

۱. دستور السياق – فارسي.

قاضي محمد ظهير ٺٽوي بن اسد العلما قاضي عبدالغفار

(بزمان عالمگير)

۱. فتاويٰ ظهيري – فارسي.
۲. حواشي برڪتب درسيه – عربي.

عبدالرسول بن ملا يوسف

۱. نفائس الافڪار في العرايس الابڪار – فارسي.

عبدالوهاب بن عبدالرحمان

۱. رساله در مذهب اماميه.

قاضي عطا الله عطاؔ عباسي (از اولاد علامه قاضي نعمت الله)

ديوان عطا – فارسي.

محمد علي بن شيخ عبدالواسع صوفي

۱. تصانيف در اڪثر علوم.

محمد باقر جويا ٺٽوي

۱. ديوان جويا – فارسي.

ميان ابوالحسن ٺٽوي

۱. مقدمة الصلواة (۱) – سنڌي.

فتح الله ولد ميان عبد الله

۱. ديوان (۲) – فارسي

---

(۱) هن بزرگ جي سنڌي مشهور آهي. هن جي گهر واريءَ جو ڀاڻيجو ميان عبدالله واعظ (المتوفي ۱۱۶۷ه) اجا ننڍو هو، جو هي بزرگ پوڙهو ٿيو. ميان عبدالله، قاضي يحيٰ جي وفات جي تاريخ ۱۱۷۷ه (ر. ڪ. مقالات ۳۹۶) ۾ چئي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته ميان ابوالحسن الهيءَ کان اڳ فوت ٿيو هوندو. هي ابوالحسن، ابوالحسن ڪبير بن عبدالهادي سنڌي المدني (المتوفي ۱۱۳۸ه/۱۷۲۵ع) کان مختلف آهي. بهرحال، هن بزرگ، جيڪو "مقدمة الصلواة" لکيو، ان جو رد مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ لکيو. مخدوم محمد قائم وري ان جو رد لکيو. (۲) مير قانع جو قول آهي ته هن تمام وڏو ديوان پنيان ڇڏيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملا فيض الله

١. مثنوي - فارسي.

محمد شفيع بن شيخ محمد امين

متعدد تصنيفات.

محمد اشرف بهجت بن قاضي محمد يعقوب بن قاضي قاضن بن قاضي محمد قاسم

ديوان بهجت - فارسي.

تحسين ملتاني ٺٽوي(١)

١. متعدد رسائل در فقه.

ابو طيب سنڌي بن عبدالقادر

١. شرح جامع الترمذي، ٻه جلد ڇپيل.

٢. حاشيه علي الدر المختار.

٣. قرة الانظار شرح تنوير الابصار (پشاور ۾ موجود آهي).

عبدالسبحان ٺٽوي

١. ديوان حسيني - فارسي.

مخدوم حسن بن الميدنہ ٺٽوي

١. شرح شرعة الاسلام المسمي بموارد الشريعة.

محمد تقي دوهائي ٺٽوي

١. شفاء السقيم.

٢. دافع الامراض (٢).

ڪلهوڙن جو دور

(١١٥٠–١١٩٦هه/١٧٣٧–١٧٨٢ع)

قاضي ميان غلام علي (المتوفي ١١٥٤هه)

١. مثنوي (در بحر مثنوي مولانا رومي — نامڪمل).

مولانا محمد قائم محدث (المتوفي ١١٥٧هه)

١. تبيان الصواب في مناقب معدي الماب - مناقب - عربي.

---

(١) هن مصنف جو زمانو معلوم ٿي نه سگهيو، تنهنڪري اسان الداڙي تي ڪيس مغليہ دور ۾ داخل ڪيو آهي. (٢) هي ٻئي ڪتاب قاضي علي محمد ٺٽويءَ ڪان ليشنل ميوزم ورتا آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٢. رسالہ في الرد علي اصلاح مقدمة الصلواة - فقه عربي.
٣. فوز الکرام (١)، بما ثبت في وضع الدين تحت السرة او فوقها (حديث).

مير نجم الدين عزلت (المتوفي ١١٦٠ھ)

١. رسالہ يکروزي.
٢. طوطي نامه - نثر فارسي.
٣. ديوان عزلت - فارسي.

مخدوم محمد معين (المتوفي ١١٦١ھ)

١. رسالہ اويسيه، طريقه اويسه جي بحث ۾ - فارسي.
٢. شرح رموز عقائد الصوفيه - عربي، (١١٣٣ھ ۾ نواب مهابت خان کاظم جي تحريک تي لکيائين)، در جواب رسالہ فيروز صوفي شطاري اکبرآبادي (٢).
٣. رسالہ در بيان اثبات رفع اليدين - عربي.
٤. رسالہ در بيان اثبات رفع الدين - فارسي.
٥. رسالہ در ترديد ابن الهمام (در بحث تقديم قرا بر اعلم در امامت)، عربي.
٦. ايقاظ الوسنان (در بحث کفات قريش) - عربي.
٧. نهاية الفسخ لمسئلة النسخ (در بحث نسخ اجتهادي) - عربي.
٨. جزء في الکلام علي حديث المصراة، رسالہ در بحث حديث المصراة (در اثبات آنکہ اين حديث موافق قياس است) - عربي.
٩. رسالہ در تحقيق اهلبيت، بحث برآيهء تطهير - عربي.
١٠. غاية الايضاح في المحاکمة بين النووي و ابن صلاح - عربي.
١١. ابراز الضمير للمنصف الخبير - عربي، آثار صحابہ و مقاومت احاديث مرفوع.
١٢. انوار الوجد من مخ المجد، بحث اسرار باطنه مطابق ذوق صوفيه - عربي.
١٣. رسالہ مفردة في انتقاد الموضعين من فتح القدير، در تنقيد بر دو مقام از فتح القدير - عربي.
١٤. رسالہ در تحقيق معني حديث، لانورث ما ترکنا صدقة - عربي.

---

(١) مٿيان ٽيئي ڪتاب جهنڊي ۾ آهن ۽ مولانا قاسميءَ وٽ بہ آهن. (٢) فيروز جي هن رسالي جو جواب ١١٨١ھ ۾ شاه فقيرالله علويءَ بہ لکيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٥. مواهب سيد البشر في حديث الائمة الاثني عشر، فضيلت اهلبيت، عربي.
١٦. رسالہ قرة العين في البكاء علي الامام حسين، تاليف ١١٤٢هہ، عربي (١).
١٧. الحجة الجليه في نقض الحكم بالافضيله، در فضيلت حضرت علي - عربي.
١٨. رسالہ در اثبات اسلام ابي طالب - عربي.
١٩. رسالہ در بحث تناسخ - عربي.
٢٠. دراسات اللبيب في الاسوة الحسنة با الحبيب - عربي.
٢١. شرح ديوان حافظ.
٢٢. حاشيہ زوراء - فلسفہ.
٢٣. بهجة النظائر في برات الابرار- رد مخدوم محمد هاشم.
٢٤. رسالہ في تحقيق معني الحديث.
٢٥. الجوهر الثمين - پيدائش دنيا و فنا، فلسفہ.
٢٦. الخواطف للتصوف.
٢٧. رسالہ اعتدالات الاربعہ - منطق و فلسفہ.
٢٨. وحدت الوجود و الموجود - فلسفہ تصوف.
٢٩. الحق الصريح - سماع جو جواز.
٣٠. رسالة الكلي الطبعي - منطق.
٣١. رفع الاشكال و الزحمه - شرح بعض اقوال ابن عربي.
٣٢. المدرار الديمة علي حاشيہ القديمة - علم ڪلام.
٣٣. غاية ما ظهر لاضعف الانام في ان الكلام المحتمل لا يوجب الاسلام.
٣٤. رسالت بالاجوابة الفاصلة لا سئلة الكاملة.
٣٥. مجمع النكات - عربي (٢).

مخدوم محمد صالح بن ملا زڪريا ٺٽوي

١. معارف الانوار في بيان فضائل سيد الابرار و ائمه اطهار و احوال

(١) مخدوم محمد هاشم هن جو رد لکيو، ڪشف الغطا جي نالي. (٢) مخدوم صاحب جي تصنيفات جي اها مڪمل فهرست نہ آهي، ۽ ڪيترا رسالا گم ٿيل آهن، سواءِ رسالي "اويسيه" ۽ "دراسات" جي بيا ڪتاب نادر آهن. "دراسات" ٻه دفعا ڇپيو آهي، پهريون دفعو ١٨٦٦ع/١٢٨٤هہ لاهور ۾ شايع ٿيو. آخري دفعو سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٧ع ۾ شايع ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قطب المختار، تاليف ١١٤٠ھ (١) - فارسي.

سريرام ٺٽوي

١. مثنوي در جنگ مرزا حسين با راهمه (٢) - فارسي.

محمد محسن ٺٽوي (متوفي ١١٦٣ھ)

١. عقد دوازده گوهر - مناقب فارسي.

٢. طراز دانش - در بيان ولادت صاحب الزمان.

٣. حمله حسيني معروف به اعلام ماتم (٣) - بر وزن حمله حيدري.

٤. ديوان قصائد - فارسي.

٥. محک کمال (٤) - فارسي شاعرن جا هم رديف غزل.

٦. ديوان محسن (٥) - فارسي.

آقا محمد صالح واثق ايراني

١. ديوان واثق - فارسي.

مير حيدرالدين ابوتراب ڪامل اميرخاني (المتوفي ١١٦٤ھ)

١. دو بياض ضخيم شعر فارسي (٦).

---

(١) ابتدا ۾ حضور جن جي سوانح ۽ حضرت علي عليه السلام جا مناقب آهن. آخر ۾ سيد محمد حسين پير مراد شيرازي ٺٽوي ۽ ان جي خاندان جو ذڪر آهي. رسالو فارسيءَ ۾ آهي. (٢) مرزا شاهه حسن ارغون جي راهمه قبيلي سان جنگ جو احوال. هي ارغون تاريخ جو هڪ باب آهي، ليڪن ملي ڪونه ٿو. (٣) غلام حسين سبزپوش ٺٽويءَ جي خط ۾ مڪمل ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهي، تقريباً ڏهه هزار بيت ٿيندا. (٤) هڪ نسخو نهايت خوبصورت مون وٽ آهي. هڪ نسخو وچ سان نامڪمل سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، ۽ هڪ نسخو حفيظ هوشيار پوريءَ وٽ آهي. هڪ نسخو بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي، جنهن کي مير ڪرم علي خان پنهنجي لاءِ ٢٨- شوال ١٢٢١ھ، جو محمد صالح بن عبدالله ڪان لکرايو. ڪيٽالاگ ۾ ڪتاب جو نمبر آهي ٣٢٥/١٩٢٦ع. ڪتاب هرقافيه غزلن جو مجموعو آهي، جنهن ۾ ايران جي ڳهڻو ڪري سڀني شاعرن جا غزل آهن. محسن پنهنجا غزل به ڏنا آهن. ڪتاب ميان نور محمد ڪلهوڙي جي ناالي ڪي معنون آهي. (٥) ديوان جو هڪ خطي نسخو ٽالپوري ڪتبخاني ۾ آهي، جنهن تان سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي ايڊيشن تيار ڪرائي ڇپايو آهي. هڪ خطي نسخو پير جعفر علي شاهه راشدي ٽنڊي الهيار واري وٽ آهي، ۽ هڪ نسخو نقل ٿيل پينسل سان مون وٽ آهي. (٦) قانع جو قول آهي ته مير مرحوم پنهنجي خاص شاگرد محمد پناهه رجا ٺٽويءَ کي به ضخيم بياض شعر جا تدوين لاءِ ڏنا هئا. خبر ناهي ته رجا ديوان مدون ڪيو يا نه!

چترپوچ ٺٽوي (المتوفي ١١٧١هه)

١. مجموعہ منشات.

مخدوم ابوالحسن مدني الصغير عرف ميان غلام حسين محدث (المتوفي ١١٨٧هه) بن محمد صادق

١. بهجة النظر علي شرح نخبة الفکر(١).
٢. انباء الانبء في حيات الانبياء ـ سيرت.
٣. شرح جامع الاصول.
٤. مختار الاطوار في طوار المختار.
٥. الفيوضات النبويه في حل الغازي البرکوي.

هي ڪتاب ١٦- رجب ١١٧٨هه جو مدينہ عاليہ ۾ تصنيف ۽ ٢٦- جمادي الثاني ١١٧٩هه جو ڪتابت ٿيل نسخو بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي.

شيخ محمد مريد قانونگو (المتوفي ١١٧١هه)

١. مجموعہ انشا

ميان نسيم محمد ڀُٽو (المتوفي ١١٧٤هه)

١. اکين جي بيمارين ٿي ۽ علاج تي هڪ وڏو ڪتاب، فارسيءَ ۾.

ملا ابوالبقا ٺٽوي (المتوفي قريب ١١٧٤هه)

١. گلستان سعدي، منظوم در بحر شاهنامہ.

آخوند فيض الله طپش (١١٧٤هه ۾ زنده هو).

١. مجموعہ انشاء

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (المتوفي ١١٧٤هه)

(الف)

١. اصح الاسانيد ـ عربي
٢. اتحاف الاکابر بمرويات الشيخ عبدالقادر ـ عربي
٣. اصلاح مقدمة الصلواة (٢) ـ سنڌي
٤. ارشاد الظريف لاطوار التصنيف
٥. اساس المصلي ـ عربي
٦. اجادة النجدة

---

(١) مطبوعہ لاهور ـــ ١١٩٣هه جو لکيل نسخو بنگال ايشياٽڪ سوسائٽيءَ ۾ آهي.
(٢) مولانا ابوالحسن جي ڪتاب "مقدمة الصلواة" جي اصلاح.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ب)

٧. البياض الجامع في اقوال الفقها(١) - عربي.
٨. بذل القوه في حوادث سني النبوه - عربي.
٩. بناء الاسلام (٢) - سنڌي.
١٠. الباقيات الصالحات في ذكر الازواج الطاهرات - فارسي.
١١. بسط البردة لناظم البردة - عربي.

ت

١٢. تنقيح الكلام في النهي عن قراءة الفاتحة خلف الامام، علامه ميمني وٽ هو - عربي.
١٣. تتميم حاشيه خيالي - عربي.
١٤. تحفة الغازي بجمع المغازي.
١٥. تصحيح المدرك في ثبوت اسلام الذي بقوله انا مثلك - عربي.
١٦. تمام العناية في الفرق بين صريح الطلاق و الكناية (٣) - عربي.
١٧. تحفة الاخوان في منع شرب الدخان ١١٣٤هه - فارسي.
١٨. تهذيب الاصلاح في تنوير المصباح.
١٩. تحرير كبير في الرد علي من اعترض علي الحافظ ابن تيميه فيما تكلم به من التعلق بالشرط - عربي.
٢٠. تحفة السالكين الي جناب الامين
٢١. تحفة المسلمين في تقدير مهور امهات المومنين - فارسي.
٢٢. تحفة التائبين - سنڌي.
٢٣. تحقيق الكلام في الرد علي من نفي صحة اسلام المخطي بكلمة الاسلام - عربي.

---

(١) هن جو هڪ خطي اسخو ٽن جلدن ۾ مولانا عبدالعزيز ميمڻ بمبئيءَ مان خريد ڪيو آهي. انهيءَ نسخي کي ان جاين تي ١١٢٦هه لکيل آهي. ڪيترن علمائن جون فتوائون هن ۾ موجود آهن. فتاويٰ پورانيءَ جا حوالا به آهن. ٽئي جي ڪيترن پين علمائن جون فتوائون به هن ۾ درج آهن. (٢) ٢٩٢ صفحن تي (ڪرائون سائيز) ١٩٥٩ع ۾، لاهور ۾ ڇپيو آهي. هن کي سواءِ سنڌيءَ ۾ ڪري ميان محمد اسماعيل ڪنڀار نئويءَ ١٩٧٥ع ۾ ڪراچيءَ مان ڇپايو. (٣) هيءُ رسالو عربيءَ ۾ آهي، مسئله طلاق تي. ١٣٠٠هه ۾ (مهيني ذوالقعده) مصطفائي پريس بمبئيءَ ۾ (٨ صفحن تي) ڇپيو. محمد عمر ناخدا جي تحريڪ تي خطي لسخو مؤلف جي پوٽيرن مان هڪ مولوي غلام محمد جي ذريعي مليو، جنهن تان اهو لسخو ڇاپيو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٢٤. التحفة الهاشمية في شرح القصيدة القاسميه (المعروف بالحريري في علم العروض) - عربي.
٢٥. تحقيق الملک في ثبوت اسلام الذمي بقوله للمسلم انا مثلک - عربي.
٢٦. التحفة المرغوبة في عدم كراهة الدعاء بعد المكتوبة سنه ١١٦٨ هه - عربي.
٢٧. تفسير سورة الکهف - عربي.
٢٨. تفسير سورة الملک و النون - عربي.
٢٩. ترصيع الدرة علي درهم الصرة - عربي.
٣٠. تحفة العلماء في قول الصلاة خير من النوم في اذان الفجر حال القضاء - عربي.
٣١. تفسير القرآن، المعروف بالتفسير الهاشمي (١) سنه ١١٦٢ هه - سنڌي.
٣٢. تهذيب الکلام - عربي.
٣٣. تفسير القرآن، المعروف بالتفسير الهاشمي - عربي.
٣٤. تحفة القاري بمجمع المقاري - عربي.

(ث)

٣٥. ثمانية قصائد صغار في مدح النبي صلي الله عليه وسلم - عربي.
٣٦. ثنائيات موطا امام مالک - عربي.
٣٧. ثلاثيات الآثار بمحمد بن الحسن - عربي.
٣٨. ثلاثيات صحيح البخاري - عربي.
٣٩. ثلاثيات المعجم الصغير للطبراني - عربي.

(ج)

٤٠. جنات النعيم في فضائل القرآن الکريم - عربي.
٤١. جمع اليواقيت في تحقيق المواقيت - فارسي.

(ح)

٤٢. حديقة الصفا في اسماء المصطفي - عربي.
٤٣. حيات القلوب في زيارة المحبوب (٢) - فارسي.
٤٤. حيات القاري في اطراف البخاري - عربي.

---

(١) هيءُ تفسير ڪريمي بمبئيءَ ۾ ١٣٧٠ هه ۾، ليٿوءَ ۾، ٥٠٤ صفحن تي ڇپيو آهي. قرآن مجيد جي آخري (ٻيهين) پاري جو ترجمو آهي، جيڪو مخدوم محمد هاشم عليه رحمة ١٧- شعبان ١١٦٢ هه، جو شروع ڪيو. (٢) هيءُ ڪتاب ڇپيل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٤٥. حيات الصائمين (١) – فارسي.
٤٦. الحجة القويه في الرد علي من قدح في الحافظ ابن تيميه – عربي.
٤٧. حلاوت الفهم بذڪر جوامع الڪلم – عربي.
٤٨. الحصن الممنوع عما اورد علي من ادرج الحديث الموضوع – عربي.
٤٩. الحجة القوية في مسئلة القطع بالافضيلة – عربي.
٥٠. حاشيه بر تفسير هاشمي – عربي.
٥١. الحجة الجلية في حڪم ڪراهة سورء الاجنبية – عربي.
٥٢. حمل السلاح علي معاند الاصلاح

(خ)

٥٣. خلاصة البيان في القرآن – عربي.

(د)

٥٤. درهم الصرة في وضع اليدين تحة السّره، سنه ١١٣٧ھ – عربي.
(ڌُن ڪان هيٺ هٿ ٻڌي نماز پڙهڻ تي)
٥٥. دستور الفرائض، سنه ١١٣٠ھ

(ذ)

٥٦. ذريعة الوصول الي جناب الرسول – فارسي.

(ر)

٥٧. رسالة في المنع عن الماتم في ايام عاشوره.
٥٨. رسالة في تعداد وجوه القراة الجارية في لفظة الآن – عربي.
٥٩. رسالة في جمع وجوهالقرائة الجارية في آية سورة البقرة (٢) – عربي.
٦٠. رسالة في تحقيق ان الواجب علي العالم المقلد اتباع المجتهد اوالعمل بظاهر الحديث – فارسي.
٦١. رسالة في ذڪر افضل ڪيفيات الصلواة علي النبي صلي الله عليه وسلم – سنڌي.
٦٢. رسالة في موعظة ما يتعلق با حوال القبر و ما بعده – سنڌي.
٦٣. رسالة في ڪيفيت مسح الراس – عربي.

---

(١) مولانا حماد الله وٽ خوشخط لسخو هو. مخدوم مرحوم هن ڪتاب جي لکڻ ۾ ٻن ڪتابن مان مدد ورتي آهي: ١. "شرح شرعة الاسلام المسمي بموارد الشريعه" از مخدوم سيڊنه (محي ڏلو) ٺٽوي. ٢. "فتاوي اورالــي" از شيخ عبدالوهاب پوراني. ٣ "المقالة پوبڪاني. (٢) آية: و إذا آخذنا ميثاق بني اسرائيل آن لا تعبد و إلاالله.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٦٤. رسالة في تعداد وجوه القراة الجارية في قوله تعالي (١) — عربي.
٦٥. رسالة في شرح قوله صلي الله عليه وسلم لعمار بن ياسر (٢) — عربي.
٦٦. رسالة في الجواب عما كتب بعض الافاضل في الجواب عنها — عربي.
٦٧. رسالة في صغري تقدير صدقة الفطر — عربي.
٦٨. رسالة في ان ساب النبي ان اسلم لا يسقط عنه القتل و لوكان كافراً اصلياً — عربي.
٦٩. رسالة في الحكم بالاسلام علي الذمي انند رام — عربي.
٧٠. رسالة في تحقيق اسانيد حديث اقتلو الساحر و الساحره — عربي.
٧١. رسالة في تقدير الوضوء والغسل بموازين بلدة التته — فارسي.
٧٢. رساله سنديه (في ترجمة الدعائين) — سنڌي.
٧٣. رفع الخفاء عن مسئلة الراه (١١ رمضان ١١٦٧هه) — پروفيسر خسرو وٽ — عربي.
٧٤. رساله در ذبح شكار.
٧٥. رفع الغطاء عن مسئلة جعل العمامة تحت الرداء — عربي.
٧٦. رفع الغين عن مسئلة الجمع بين العمتين — عربي.
٧٧. رفع النصب لتكثير النشهدات في المغرب — عربي.
٧٨. راحة المومنين (ذبح — شڪار جي سلسلي ۾، ١١٣٠هه) — سنڌي.
٧٩. رشف الزلال في تحقيق في الزوال — فارسي.
٨٠. رساله في وجوه قراءة الآية (٣)
٨١. رساله في مسئلة السُڪر.
٨٢. الرحيق المختوم في وصل اسانيد العلوم.
٨٣. روضة الصفا في اسماء المصطفي.

(ز)

٨٤. راد السفينة في اسامي المدينة — فارسي.
٨٥. زاد الفقير (روزن جا مسئلا، ١١٢٥هه) — سنڌي

(س)

٨٦. السيوف القاهره علي ساب الخمسة الطاهرة — عربي.
٨٧. السيف الجلي علي ساب النبي — عربي.
٨٨. سفينة السالڪين الي بلدالله الامين — فارسي.
٨٩. السنة النبوية في حقيقة القطع بالافضيلة.

---

(١) آية: حتي إذا استئيس الرسل. (٢) ويح عمار تقتله الفئة الباغية. (٣) و ان من اهل الكتاب.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ش)

٩٠. الشفاءالدائم عن اعتراض القائم (مولوي قاسميءَ وٽ آهي.) - عربي.
٩١. الشفاء في مسئلة الراء (شوال ١١٤٧هه) (٢) - عربي.
٩٢. شفاء الجنان لاهل الصدق والايقان - عربي.
٩٣. شد النطاق فيما يلحق من الطلاق - عربي.

(ط)

٩٤. الطراز المذهب في ترجيح الصحيح من المذهب.
٩٥. الطريق الاحمديه - عربي.

(ع)

٩٦. عين الفقهه.

(غ)

٩٧. غنية الظريف بجمع المرويات و التصانيف - عربي.
٩٨. غاية النيل في اختصار الاتحاف والذيل - عربي

(ف)

٩٩. فاكهة البستان، ١١٣٢هه - عربي.
١٠٠. فتح الغفار لعوالي الاخبار - عربي.
١٠١. فتح القوي في نسب آباء النبي - فارسي.
١٠٢. فتح الكلام في كيفية اسقاط الصلواة و الصيام - فارسي.
١٠٣. فتح العلي في حوادث سني نبوة النبي - عربي.
١٠٤. فتح الغلاف بموازين السبعة من الاوقاف - عربي.
١٠٥. فرائض الاسلام - عربي.
١٠٦. فرائض الايمان - عربي.
١٠٧. الفصل المبين بحل عقدة قولهم الشك لا يزول اليقين - عربي.
١٠٨. فيض الغني في جواز نكاح البالغة بدون اذن الولي - عربي.
١٠٩. فيض الغني في تقدير صاع النبي صلي الله عليه وسلم - فارسي.

(ق)

١١٠. القول الانور في حكم لبس الاحمر - عربي.

---

(١) هي رسالو منهنجي هڪ دوست پروفيسر خسرو وٽ ڪراچيءَ ۾ هو. آن جي حاشيه تي مخدوم صاحب منهنجي هٿ سان پنهنجو نسب لکيو هو: محمد هاشم ابن عبدالغفور ابن عبدالرحمان ابن عبداللطيف ابن عبدالرحمان ابن خيرالدين السندي البتوراني ثم البهرا مغوري ثم التتوي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١١١. القول المعجب في بيان ڪثرة تشهدات المغرب – عربي.
١١٢. قال اقوال.
١١٣. قوت العاشقين (اول بمبئي ۾ مان ڇپيو، پوءِ ڇاپو سنڌي مسلم ادبي سوسائٽيءَ طرفان ڇپيو) – سنڌي.

(ڪ)

١١٤. ڪشف الغطا عما يحل و يحرم من النوح و البڪا(١)، ١١٤٢هه – عربي.

١١٥. ڪشف الرين عن مسئلة رفع اليدين، ١١٤٩هه (علامه ميمنيءَ وٽ هو) – عربي.
١١٦. ڪشف الرمز عن وجوه الوقف علي الهمز – عربي.
١١٧. ڪشف الستر في تقدير صدقة الفطر.
١١٨. ڪحل العين بمايقع من وجوه القراءة بين السورتين – عربي.
١١٩. ڪفايت القاري (٢) – عربي.

(ل)

١٢٠. اللؤلؤ المڪنون في تحقيق مدالسڪون، رمضان ١١٤٨هه (پروفيسر خسرو وٽ هو) – عربي.

(م)

١٢١. مظهر الانوار (في مسائل صيام) – عربي.
١٢٢. معيار النقاد في تميز المغشوش من الجياد (٣) – عربي.
١٢٣. مناسڪ الحج، ١١٢٥هه.
١٢٤. مفتاح الصلواة.
١٢٥. مد الباع الي تحرير الصاع – عربي.
١٢٦. موهبة العظيم في ارث حق مجاورة الشعر الڪريم.
١٢٧. مقدمة الصلواة – فارسي.
١٢٨. المتڪب الي تڪثير التشهدات في صلواة الغرب.

---

(١) في الرد علي الرسالة المسماة بقرة العين في البڪا علي الحسين ملامخدوم محمد معين.
(٢) رساله منظوم در ذڪر مشتبهات قرآن عظيم. (٣) هيءُ محمد حيات سنڌيءَ جي ”الدره في اظهار غش لقد الصره“ تي تنقيد آهي ۽ اهو ڪتاب مخدوم هاشم جي ڪتاب ”دراهم الصره“ جي تنقيد ۾ لکيل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(ن)

١٢٩. نور العينين في اثبات الاشارة في التشهدين — عربي.
١٣٠. النور المبين في جمع اسماء البدريين — عربي.
١٣١. نتيجة الفكر في تحقيق صدقة الفطر — فارسي.
١٣٢. النفحات الباهرة في جواز القول بالخمسة الطاهرة — فارسي.
١٣٣. نور البصائر ذيل اتحاف الاكابر — عربي.
١٣٤. نظم الجواهر بذيل اتحاف الاكابر — عربي.

(و)

١٣٥. الوصية الهاشميه — عربي.
١٣٦. وسيلة الغريب الي جناب الحبيب (بشرح اسماء الرسول البشير) — فارسي.
١٣٧. وسيلة القبول في حضرت الرسول — عربي.
١٣٨. وسيلة الفقير الي اسماء البشير و النذير — فارسي.

(هه)

١٣٩. هذا المنكب الي تكثير التشهدات في الصلواة المغرب (١) — عربي.

مخدوم عبدالخالق ٺٽوي (شاگرد مخدوم محمد هاشم)

مطلوب المومنين، ١١٥٧هه — مسائل.

مير محمود صابر (المتوفي ١١٨١هه)

١. ديوان — هندي.
٢. ديوان — فارسي.
٣. مراثي.
٤. روضة الشهداء

محمد پناهه رجا ٺٽوي (المتوفي ١١٩٧هه)

١. ديوان رجا
٢. بياض رجا (٢).

---

(١) مخدوم غلام محمد (ابيره مخدوم محمد هاشم) جو قول آهي تہ مخدوم مرحوم جون جمله ١٥٠ تصنيفات آهن. (٢) رجا جي هٿ اکرين ۾ بياض سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شيوڪرام عطارد

۱. منشات عطارد
۲. هير و رانجهه (۱).

غلام علي مومن (معاصر قانع)

۱. ديوان مومن

مير علي شير قانع (المتوفي ۱۲۰۳ھ)

۱. ديوان مظهري، ۱۱۵۲ھ.
۲. مثنوي شمعء از قدرت حق، ۱۱۶۵ھ.
۳. مثنوي قضا و قدر، ۱۱۶۷ھ.
۴. نو آئين خيالات، ۱۱۶۹ھ.
۵. مثنوي قصهء ڪامروپ، ۱۱۶۹ھ.
۶. ديوان قال غم، ۱۱۷۱ھ.
۷. ساقي نامه، ۱۱۷۴ھ.
۸. واقعات حضرت شاه، ۱۱۷۴ھ.
۹. مثنوي چهار منزله، ۱۱۷۴ھ.
۱۰. تزويج‌نامه حسن و عشق، ۱۱۷۴ھ.
۱۱. اشعار متفرقه در صنايع و تاريخ، ۱۱۷۴ھ.
۱۲. بوستان بهار عرف مڪلي نامه، ۱۱۷۴ھ (۲).
۱۳. تذڪره مقالات الشعراء، ۱۱۷۴ھ (۳).
۱۴. تاريخ عباسيه منظوم، ۱۱۷۵ھ.
۱۵. تاريخ عباسيه، نثر، ۱۱۷۵ھ.
۱۶. تحفة الڪرام (ٽي جلد)، ۱۱۸۱ھ (۴).
۱۷. مثنوي اعلان غم، ۱۱۹۲ھ.
۱۸. زبدة المناقب، ۱۱۹۲ھ.

---

(۱) ڪلهوڙن جي تاريخي خطن جو مجموعو نهايت قيمتي آهي. هير رانجهي جو قصو نثر ۾ ميان سرفرازخان عباسيءَ لاءِ لکيو هئائين. (۲) راقم‌الحروف هيءُ ڪتاب، مير قانع جي سوانح ۽ حواشيءَ سان گڏ، سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. (۳) راقم‌الحروف هي تذڪرو سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. (۴) راقم‌الحروف ٽئين جلد جو پهريون حصو، مصنف جي هٿ اکرين نسخي تان صحيح ڪري، سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١٩. مثنوي مختار نامه، ١١٩٤ھ.
٢٠. نصاب البلغا، لغت، ١١٩٨ھ.
٢١. مثنوي ختم السلوڪ، ١١٩٩ھ.
٢٢. طومار سلاسل گزيده، ١٢٠٢ھ.
٢٣. شجره اطهر اهلبيت، ١٢٠٢ھ.
٢٤. تذڪره معيار سالڪان طريقت، ١٢١٢ھ.
٢٥. روضة الانبياء
٢٦. قصاب نامه مثنوي
٢٧. ميزان الافڪار منظوم
٢٨. تذهيب طباع
٢٩. سرفراز نامه
٣٠. حديقة غُلبا
٣١. مثنوي ڪان جواهر
٣٢. ميزان فارسي
٣٣. رساله معما مع شرح
٣٤. لب تاريخ ڪلهوڙه
٣٥. بياض محڪ الشعرا
٣٦. ديوان "قانع"
٣٧. قصائد و منقبت
٣٨. انشاء قانع
٣٩. مثنوي محبت نامه
٤٠. ؟
٤١. ؟ (١)

مخدوم ضياء الدين (المتوفي ١١٧١ھ)

١. سنڌي (سنڌي سيکارڻ جو ڪتاب، جنهن کي مخدوم ضياء الدين جي سنڌي چيو وڃي ٿو).

غلام علي مداح ولد محسن ٺٽوي (تولد ١١٣٥ھ)

١. ديوان مداح - فارسي.

---

(١) مير قانع جي ڪتابن جا ڳهڻو ڪري سيئي نسخا سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود آهن. انهيءَ سلسلي ۾ قانع جي سوانح تي راقم الحروف جو مضمون (تحفة الڪرام سنڌيءَ ۾ ڇپيل ۽ مقدمه مقالات الشعرا) ڏسڻ گهرجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پرسرام مشتري (معاصر قانع)

ديوان مشتري - فارسي.

شيخ محمد اعظم ٺٽوي

۱. تذڪرہ تحفة الطاهرين، ۱۱۹۴ه (۱).
۲. هيئت العالم، ۱۲۰۷ه.

مخدوم عبدالڪريم بن مخدوم محمد زمان (جد خليل، در حدود ۱۲۱۲ه)

۱. تفسير سورہ ياسين.
۲. تفسير سورہ تبارڪ.
۳. تفسير سورہ هل اتي.
۴. رسالہ حل الوله (مڪاتيب - تصوف).

مخدوم عبدالرحمان بن مخدوم محمد هاشم ٺٽوي

حيات العاشقين، مناسڪ حج - سنڌي.

مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم (متوفي بعد ۱۱۷۴ه)

ذب الذبابات الدراسات عن المذاهب الاربعة المتناسبات - عربي (۲).

مخدوم محمد ابراهيم بن مخدوم عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم (المتوفي ۱۲۲۵ه)

۱. ابلاغ جهد الدمص في مسئلة قص اللحي و انتف و النمص - فقه.
۲. اغناء الواصل في جواز تلقي الجواب عن النوازل .... - فقه.
۳. اماطلة اذي العبيد عن لاطريق جواز استعمال اموال الڪافر العنيد - فقه.
۴. تحرير في بيان آخر الظهر - فقه.
۵. تطييب افواه الاخوان في المنع عن شرب الدخان - فقه.
۶. توثيق الاسباق في مسئلة الصداق - فقه.

---

(۱) "تحفة الطاهرين" تاريخي ڳالهه آهي. "هيئت العالم" جو مڪمل نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، جنهن جا ۱۴۸ صفحا آهن. سائيز ۽ X ساڍا ست، هر صفحي ۾ ۱۷ سٽون. هيءُ ڪتاب آغا بدرالدين خان درانيءَ سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. "هيئت عالم" سان نقشا سنڌ وارو حصو ڪيدي، تذڪري ۾ بطور ضميمي ڏنو اٿائين. آغا صاحب مصنف جو احوال مقدمي ۾ ڏنو آهي. (۲) هيءُ ضخيم ڪتاب مخدوم معين جي دراسات جي جواب ۾ آهي. سنڌي ادبي بورڊ ان کي شايع ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٧. تهذيب البيان في اجوبة اسولة من وحيد من الاكابر الخلان ــ فقهه.
٨. الحبل المتين في اوصاف خلفاء الراشدين ــ مناقب.
٩. رساله في بيان السلسلة ــ تصوف.
١٠. سحق الاغبياء من الطباغين في كمل الاولياء واتقياء العلماء ــ فقهه.
١١. سير التقرير في تحقيق مقاصد مسئلة استعمال الحرير ــ فقهه.
١٢. طريدة الحياك مماطرده الخصم بقطع شباك في مسائل التبناك ــ فقهه.
١٣. غسل العياك عن تصويب قطع التبناك ــ فقهه.
١٤. القسطاس المستقيم في الجواب عما وقع ....
١٥. مفتاح الكلام ــ قواعد فارسي.
١٦. القول الرضي بتصحيح حديث الترمذي في فضل معاويه الصحابي ــ عربي ــ فقهه.
١٧. نثر حلاوي المعارف في العلوم في الرد علي من نصر الكفار و اهل الرسوم.
١٨. تشيج الضحي في حل مسئلة قص اللحي ــ فقهه.
١٩. وصول الغنا في تحريم الدفوف مع الجلاجل و الغناء.
٢٠. وعظ الانوار في حكم مسئلة روية القمر يوم الشك في النهار ــ فقهه.
٢١. هداية الناس في البقا الشعر و فرقها و ارسالها عن الراس ــ عربي ــ فقهه.
٢٢. غنية البشر في المداخل جفرية الجعفرية الاثني عشر(١).
٢٣. دماج المغر في مسئلة ان جوده پور دار حرب.
٢٤. رسالہ في جواب بعض اسولة الشيخ محمد بن احمد بن عبدالرحمان بن عبداللطيف ال شيخ المخدوم ابراهيم السندي.
٢٥. رساله في اجازة والتلقين بالطريقة النقشبندية الاحمدية المعصومية الصفية كتبها تفسير قاسم بن علي بن محمد الاسطامي والسيد مصطفي بن السيد محمد الرهاوي.

مخدوم عبدالغفور بن عبداللطيف ثاني بن محمد ابراهيم بن عبداللطيف بن مخدوم محمد هاشم

١. حجم الذبح العيون في رد مبيح الفسق الفتون ــ فقهه.

---

(١) هيءُ علم جفر تي عربيءَ ۾ مختصر رسالو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؟

رساله در مدح سنڌ (١) - فارسي.

حڪيم محمد تقي ٺٽوي

شفاءالسقيم (٢) - فارسي.

ملا محمد حسين ٺٽوي

مثنوي ناز و نياز (قصه سسئي پنهون) - فارسي.

ٽالپري دؤر

(١١٩٦—١٢٥٩هه/١٧٨٢—١٨٤٣ع)

مير عظيم الدين عظيم ٺٽوي (المتوفي ١٢٢٩هه)

١. مثنوي سير دل، سنه ١٢٠٦هه - فارسي.
٢. مثنوي فتح نامه، سنه ١٢٠٩هه (٣) - فارسي.
(ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي تاريخ ۾، بطرز "شاهنامه")
٣. ديوان عظيم، سنه ١٢١٠هه - فارسي.
٤. مثنوي هير و رانجهه، سنه ١٢١٤هه - فارسي.
٥. انشاءِ عظيم (٤).
٦. ديوان عظيم - اردو

مير ضياءالدين ضياء ٺٽوي (المتوفي سنه ١٢٢٩هه)

١. ديوان ضياء (٥) - فارسي.
٢. ديوان ضياء - اردو
٣. مثنوي هير و رانجهه (٦) - فارسي.
٤. انتخاب شعرا (٧).

---

(١) هيءُ رسالو راقم، مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي وٽ ڏٺو هو. ڪنهن پاهرئين ماڻهوءَ سنڌين ۽ سنڌ جي خلاف ڪجهه لکيو هو. ان تي سنڌ جي مدح ۾ هي رسالو لکيو ويو. ڪتاب جو نالو آهي "مدح نامه سنڌ" ۽ هن وقت اهو نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، (٢) خطي نسخو نيشنل ميوزم ڪراچيءَ ۾ آهي. (٣) هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. (٤) "انشاء عظيم"، ۽ عظيم جا ٻيا سڀئي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهن. "مثنوي هير رانجها" سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي آهي. (٥) ديوان فارسي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. (٦) مثنوي، سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪئي آهي.
(٧) سنڌي ادبي بورڊ ۾ بخط ضياء موجود آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير غلام علي مائل ٺٽوي (المتوفي سنه ١٢٥١ هه)

١. ديوان مائل – فارسي.
٢. ديوان مائل (١) – فارسي.
٣. ديوان مائل – اردو
٤. تذڪره مجمع البلغا (٢) – فارسي.

انگريزي دور
(١٢٥٩–١٣٦٧هه/١٨٤٣–١٩٤٧ع)

غلام علي سبزپوش علي ٺٽوي

١. بياض بطور محڪ، سنه ١٢٦٨هه (مختلف فارسي شاعرن جا هم قافيه غزل) – فارسي.
٢. بياض دو جلد ديوان علي – فارسي.

ميان غلام حسين سبز پوش افضل ٺٽوي (المتوفي سنه ١٢٧٨هه) (٣)

١. مثنوي تنبيه المعاندين – فارسي.
٢. مثنوي نان و نمڪ – فارسي.
٣. نوروز (نظم و نثر) – فارسي.
٤. مجموعه انشاء – فارسي.

مير سيد صابر علي صابر ٺٽوي (المتوفي سنه ١٢٨٦هه)

متعدد بياض ديوان صابر (٤) – فارسي.

سيد موتيل شاهه ڪمتر رضوي (المتوفي بعد ١٢٩٣هه)

دو ديوان غزليات و مراثي (٥) – فارسي.

مخدوم فيض احمد فيض (وفات بعد ١٢٩٩هه)

١. ديوان فيض (٦) – فارسي و اردو.

---

(١) ديوان مائل فارسي مرتب ڪري هڪ جلد ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. (٢) هيءُ فارسي شاعرن جو تذڪرو آهي، جيڪو ”مقالات الاشعرا“ جي تتمه طور مير موجوم لکيو، ليڪن ان جو ڪوبه قلمي نسخو ملي ڪونه ٿو سگهي. (٣) سبزپوشن جو هي خاندان ملا عبدالحڪيم عطا ٺٽويءَ جو رشتيدار هو. غلام حسين سبزپوش جي خط ۾ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهن، جن مان هڪ محسن ٺٽويءَ جو ”حمله حسين“ ۽ عطا جي مثنوي ”مهر و ماه“ آهي. (٤) ديوان غير مرتب آهي. ڪيترا بياض سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهن. (٥) سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. (٦) برادر مخدوم محمد ابراهيم خليل ٺٽوي. هن جو ديوان سمنڊ ۾ ٻڏي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مير سيد عباس علي بخاري (وفات بعد ١٢٩٩هه)

ديوان علي (١) - فارسي.

قاضي غلام علي جعفري (المتوفي سنه ١٣٠٣هه)

١. ديوان جعفري - فارسي.
٢. ديوان جعفري - اردو.
٣. تاريخ هند (٢) - سنڌي.

قاضي علي محمد فقير (المتوفي سنه ١٣٠٦هه)

١. ديوان فقير - فارسي.
٢. بياض غزليات - فارسي.

مشرف علي فدوي

١. ديوان فدوي (٣).

سيد امام بخش رضوي فدوي (وفات ١٢٠٨هه کان هڪ ٻه سال اڳ)

چند ديوان - سنڌي ۽ فارسي.

غلام مرتضيٰ مرتضائي رضوي

١. مثنوي يوسف زليخا، سنه ١٣٠٨هه (٤) - سنڌي.
٢. مثنوي سڪندر نامه نظامي - سنڌي.
٣. مخمس ڪريما - سنڌي.
٤. ديوان سنڌي (٥) - سنڌي.
٥. طوطي نامو - سنڌي (٦) - سنڌي.
٦. محڪ مرتضائي (هم زمين غزلن جو مجموعو).

مخدوم محمد ابراهيم خليل (المتوفي سنه ١٣١٧هه)

١. تذڪره تڪمله مقالات الشعرا، سنه ١٣٠٧هه (٧) - فارسي.
٢. تحفة الفقير (٨) - فارسي.
٣. ديوان مسڪين - فارسي.

---

(١) هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي، جنهن جي شروعات ۾ آخوند محمد پچل "الور" جا ڏهه غزل آهن. (٢) ديبي پرشاد جي اردو تاريخ جو ترجمو، سر پارٽل فريئر جي چوڻ تي ١٨٥٤ع ۾ قاضي صاحب ڪيو، ۽ آخر ۾ سنڌ تي انگريزن جي تسلط جو باب پنهنجي طرفان وڌائين. (٣) ديوان جو هڪ نسخو سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. (٤) ليٿو ۾ هي مثنوي ڇپي آهي. جاميءَ جو ترجمو آهي. (٥) ديوان سنڌي مڪمل، سنڌي ادبي بورڊ ۾ آهي. (٦) اسلامي پريس لاهور ١٣١٢هه/١٨٩٥ع ۾ ڇپيو. (٧) راقم الحروف هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي ذريعي شايع ڪيو آهي. (٨) در حالات جد خود مخدوم غلام حيدر.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٤. ڪشڪول مسڪين، مڪاتيب - فارسي.
٥. ديوان خليل - فارسي.
٦. مائده خليل، مڪاتيب - فارسي.

مولوي حڪيم محمد واصل ٻن درس رحمون

مثنوي گلزار واصل، قصو سسئي پنهون، تاليف ٢٩٩ ه (١) - سنڌي.

سيد لطف علي ٻن عسڪرعلي ٽنڊ رالاهي ٻن مير مائل ٻن قانع

سفرنامه تحفة الباصرين (٢) - فارسي.

محمد زمان رضوي زمان ولد ميرزا شاه مهدوي

١. ديوان - سنڌي.
٢. عشق جي چمق - سنڌي.

هي بزرگوار ٺٽي جو آخري شاعر هو؛ هن کان پوءِ اها ذات ٺٽي وارن مان هلي ويئي.

["مهراڻ"، ١- ١٩٨٠ع]

---

(١) هيءُ مثنوي ١٢٧١ه ۾ ليٿو ۾ ڇپي. مثنويءَ ۾ جملي ٧٥١٨ شعر آهن.
(٢) سيد صاحب ٧ ربيع الثاني ١٢٧٢ه جو حج ۽ امامين جي زيارت تي سنڌ مان آسهيو هو. موٽڻ تي هي سفرنامو فارسيءَ ۾ لکي، مسٽر فريئر ڪمشنر جي حڪم تي مطبع جمشيد جي ارد شيرجي ڪراچيءَ مان ليٿو تي ڇپايائين. ١٢٨ ورق. "تحفةالباصرين" تاريخي نالو آهي. هيءُ سفرنامو ١٢ جمادي الاول ١٢٧٥ه (١٨ ڊسمبر ١٨٥٨ع) جو ڇپيو. ميجر گولڊسمڊ، جيڪو جاگيرن ۽ اسڪولن جو ناظر هو، ان ٻن ڇپائيءَ ۾ دلچسپي ورتي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرزا غازي بيگ ترخان

سنڌ جو ارغون فرمانروا، مرزا شاه حسين، ٩٦٢ ھ (١) ۾ فوت ٿيو. انهيءَ سال ترخان گهراڻي جو پهريون حاڪم مرزا عيسيٰ خان ترخان (٢) سنڌ جي تخت و تاج جو وارث ٿيو. مرزا باقي ڪانئس پوءِ گادي نشين ٿيو، جنهن کان پوءِ مرزا جاني بيگ تي سنڌ جي شاهيءَ جي پڳ آئي. انهيءَ حڪمران جي زماني ۾ اڪبر جو جرنيل مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي چڙهي آيو ۽ سال ١٠٠٠ھ ۾ هن سنڌ جي خود مختياريءَ کي ختم ڪري، ان کي مغل بادشاهت سان ڳنڍي ڇڏيو.

مرزا غازي بيگ بهادر، مرزا جاني بيگ جو پٽ، پائنده بيگ جو پوٽو، باقيءَ جو پڙپوٽو ۽ مرزا عيسيٰ جو تڙپوٽو هو. سنڌ اگرچه مغلن فتح ڪئي، ليڪن مرزا جانيءَ کان ڪسيائون ڪانه: مالڪ مختياري وري به جاني بيگ رهيو. پاڻ اڪبر بادشاهه وٽ رهندو هو ۽ پنهنجي سنڌ امير مرزا غازيءَ جي نيابت ۾ حڪم هلائيندا هئا. ١٠٠٩ھ ۾ جاني بيگ برهانپور ۾ فوت ٿيو. اڪبر بادشاهه سنڌ ملڪ مرزا غازيءَ جي سپرد ڪيو. مرزا ان وقت ١٤ سالن جو هو، ليڪن ٻن ٽن سالن ۾ سنڌ اندر هن حڪمرانيءَ جو اهڙو مثال قائم ڪيو، جو بايد و شايد. مرزا جاني بيگ جي با اثر ۽ عمر رسيده اميرن گهڻيون ڪوششون ڪيون ته جاءِ نشين جي نو عمريءَ ۽ ناتجربه ڪاريءَ جو فائدو وٺي، هو پنهنجو اقتدار ۽ اثر قائم ڪن ۽ هن نوخيز نوجوان کي شاهه شطرنج بڻائي رکن، ليڪن مرزا غازيءَ جي اقبال منديءَ ۽ بخت جي بارآوريءَ سندن هڪ به هلڻ ڪانه ڏني؛ جيڪو جتي هو، اهو اتي بيوس ٿي، هٿيار ڇڏي ويهي رهيو.

مرزا غازيءَ کي اڪبر بادشاهه ١٠١٣ھ ۾، پاڻ وٽ آگري گهرايو، خيال هئس ته شهزادي کي روبرو ڏسي ۽ کيس پنهنجن هٿن سان پاڻ خلعت ڏئي. مرزا پهتو، بادشاهه جي حضور ۾ به حاضر ٿيو، ليڪن اڪبر جي حياتيءَ جو پيمانو پورو ٿي چڪو هو. چند مهينن بعد هن لاڏائو ڪيو. جهانگير تخت نشين ٿيو، دستور مطابق مرزا غازيءَ ٻين اميرن سان گڏ

---

(١) ١٢ ربيع الاول ٩٦٢ ھ بروز سومر. (٢) وفات سنه ٩٧٩ ھ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس حضور ۾ حاضر ٿي نذرانو پيش ڪيو. انهيءَ پهرينءَ ملاقات ۾ ئي جهانگير هن نوجوان شهزادي جي هوشمنديءَ، سليقہ روہ ۽ روش کي ڏسي مٿس اکين چڪن ٿي پيو. جيڪي اڪبر بادشاهہ سائس ساوڪ ڪرڻ گهريو ٿي، اهو ۽ ان کان بہ وڌ نئين بادشاهہ، مرزا غازيءَ سان ڪيو، ۽ پهرينءَ ئي چار چشميءَ ۾ کيس ”فرزند ارجمند“ جو خاصو خطاب ڏنائين، سندس مرتبي ۽ اعزاز کي آسمان تائين پهچائي ڇڏيو.

مرزا، جهانگير جي زماني ۾ ڏاڍي لاڏ ڪوڏ سان حڪومت ڪئي، ٺٽو تہ سندس پدري ميراث ۾ هو. ليڪن ٿوري وقت اندر جهانگير، ملتان ۽ بکر جي صوبن جو وڏو علائقو بہ سندس جاگير ۾ ڏيئي ڇڏيو.

قنڌار جو صوبو اڪبر جي زماني کان، شاهہ بيگ نالي هڪ اڪبري امير جي حوالي هو. جهانگير جڏهن تخت تي ويٺو، ان وقت قنڌار مقامي بغاوتن ۽ آسپاس جي سرڪشين ۾ مبتلا هو. شاهہ بيگ تنگ اچي بادشاهہ ڏي ڪمڪ لاءِ عريضو موڪلي، پاڻ قلعہ بند ٿي ويهي رهيو. جهانگير وٽ سوين امير ڪبير ۽ جوڌا جرنيل موجود هئا. ليڪن ان ڏوراهين ڏيهہ ڏي، ڪمڪ جي سرداري ڪرڻ لاءِ، هن مرزا غازيءَ کي موزون سمجهي منتخب ڪيو. ١٧-١٨ ورهن جي نوجوان لاءِ اهو وڏي ۾ وڏو اعزاز هو، جيڪو بادشاهي پروسي جي بناء تي کيس حاصل ٿيو. مرزا غازي، ڪاميابيءَ ۽ ڪامرانيءَ سان مهم کي منهن ڏيئي، بادشاهہ جي حضور ۾ موٽي آيو. بادشاهہ اڳ ئي مٿس مهربان هو، ويتر جو قنڌار جي ڪاميابي ڪيائين، تنهن تہ رهندو بادشاهہ کي مٿس موهت ڪري ڇڏيو.

نتيجو اهو نڪتو، جو ٺٽي، بکر ۽ ملتان سان گڏ قنڌار جي حڪومت بہ سندس حوالي ڪئي ويئي.

١٠١٥هہ ۾ غازي پهريون دفعو قنڌار ويو، ١٠١٦هہ ۾ اتان موٽي آيو ۽ ١٠١٧هہ ۾ مستقل حاڪم ٿي اوڏاهين روانو ٿيو. قنڌار وڃڻ وقت بادشاهہ کيس شاهي خاندان جي شهزادن وارا سڀيئي منصب ۽ اعزاز عطا ڪيا، ۽ سندس حد اندر جيڪي منصبدار هئا، تن جي معزولي ۽ مقرريءَ، تبدلي ۽ ترقيءَ جو اختيار بہ کيس ڏيئي ڇڏيائين، ۽ بادشاهہ عام حڪم جاري ڪيو تہ آئينده هڪ هزاري منصبدار، مرزا غازيءَ وٽ جڏهن سلام تي وڃن تہ سندس سامهون دست بستہ بيهي رهن، ۽ هزاريءَ کان مٿي وارا امير سندس مسند کان هيٺ با ادب ويهي رهن. اهو اعزاز ذري گهٽ بادشاهيءَ جهڙو هو، ۽ قنڌار جي صوبيداري گويا ڪنهن حد تائين خود مختيار حڪومت جي مسائل هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرزا غازيءَ جي تدبر، دانشمنديءَ، شاهي شان ۽ اميرانه مان ۽ مرتبي جا اصلي جوهر قنڌار وڃي کليا. وطن ۾ هو ابتدائي چند سال رهيو، جنهن ۾ به گهڻو وقت ڪيس مقامي مصيبتن ۾ مرزا عبدالرحيم خان خانان واريءَ جنگ جي شڪست ريخت کي سلجهائڻ ۾ سنوارڻ ۾ لڳو. حڪمرانيءَ ۽ انتظامي معاملات کي جنهن ڪڙيءَ تي پهچائڻ جي ڪيس آرزو ۽ اميد هئي، سا گهٽي حد تائين بر ثواب تي نه سگهي. ١٠١٣هه ۾ وطن مان روانو ٿيو ۽ اهڙي ڪنهن نامناسب گهڙيءَ ۾ گهران نڪتو، جو ڪيس وري وطن ورڻ نصيب ڪونه ٿيو. سمورو وقت جهانگير جي همرڪاب رهيو. ۽ ان ڪان پوءِ قنڌار ويو، آيو ۽ وري هليو ويو. البته پوئين دفعي قنڌار وڃڻ وقت چند مهينا انتظامي بندوبست لاءِ بکر ۾ رهي پيو، ۽ وڃڻ ڪان پوءِ اهڙو ويو جو ۵ سالن بعد سنڌس لاش ڪجهي اچي وطن پهتو.

قنڌار جي پنجن سالن واري مختصر قيام ۽ حڪمرانيءَ تاريخ ۽ تذڪرن ۾ سنڌس ساراهه ۽ صفت جا مستقل باب پيدا ڪيا. جهڙي جهانگير جي ساڻس دلبري هئي، اهڙي ئي دلبستگي، ايران جي شهنشاهه، شاهه عباس صفويءَ کي به سنڌس لاءِ پيدا ٿي. دارا ۽ خسرو پرويز جي جاهه نشين نه فقط خاص خلعتون ڏانهس موڪليون، بلڪ جهانگير وانگر هن به ڪيس ”فرزند دلبند“ ڪري سڏيو، ۽ مستقل طرح ذاتي خط و ڪتابت ساڻس جاري ڪيائين. مرزا غازيءَ جي انهيءَ روش، هندستان جي مغل حڪومت جو هڪ وڏو سرحدي خطرو هميشه لاءِ دور ڪري ڇڏيو.

مؤرخ ۽ تذڪره نويس لکن ٿا ته مرزا قنڌار پهچڻ بعد ايڏو بهتر انتظام ڪيو، جو رعيت، فوج، عام ۽ خاص، خوشحال ۽ فارغ البال ٿي ويا. ”ترخان نامه“ جو مصنف لکي ٿو ته ”ماڻهن لاءِ هرڪو ڏينهن عيد جو ۽ هرهڪ رات برات جي رات ٿي پيئي. هن بلند بخت ۽ جوان همت سردار جي شان شوڪت ۽ حڪمرانيءَ جي طور طريقن، عظيم الشان سلطنت جون سڪون ٿي لاٿيون. سنڌس دربار، ايراني ۽ مغلي دربار جو مٽ ۽ شان ٿي پيئي.“

داد و دهش، ڏيڻ وٺڻ ۽ جود و سخا انهيءَ حد تائين ڪيائين، جو چڙ آسمان مان، ملڪ مٿان سون ۽ روپئي جي ورڪا ٿي رهي هئي. ايران، عراق، هند ۽ سنڌ جا عالم، اديب، شاعر ۽ فنڪار مڙي سڙي اچي سنڌس سرپرستيءَ ۾ سهڙيا. مدرسن جا معلم ۽ شاگرد، خانقاهن جا بزرگ ۽ درويش، اهل علم ۽ اهل فن، ڏيهي خواهه ڏورانهان، ماهواني خواهه ساليانين وظيفي تي، مستقل طرح پرورش پائيندا هئا. انهيءَ ڪريم النفسيءَ ۽ درياه دليءَ سنڌس

ساک ۾ ساراهه ديس خواه پرديس ۾ پهچائي ڇڏي؛ ملڪي ته مطيع هئا ئي، ليڪن ڏوراهين ڏيهه جا ماڻهو به پاڻ کي سندس مفتوح سمجهندا هئا. هن انساني جسمن کي زوريءَ ۽ زبردستيءَ مطيع ڪرڻ جي بجاءِ، ماڻهن جي دلين کي مفتوح ڪيو ۽ جسمن جيڏو رهيو، تيسين ڪنهن به هڪ جي دل سندس دام مان نڪري ڪانه سگهي. جهانگير خود مڃي ٿو ته:

”در آنجا به لوازم حفظ و حراست، قيام و اقدام مي نمود، سلوک او با متردين بعنوان پسنديده بود.“

انهيءَ ڏيئي ونئي، ڪريم الطبعي ۽ ڪشاده دستيءَ کيس هميشه قرضدار ۽ قلاش ٿي رکيو. بکر ۽ ملتان جون جاگيرون، ٺٽي ۽ قندار جا ملڪ، پورت ڪري ڪانه ٿي سگهيا، پين جون جهوليون پرينديءَ پرينديءَ هن پنهنجا کيسا هميشه خالي رکيا. ”ذخيرة الخوانين“ جو مصنف لکي ٿو ته:

”در زر بخشي بيدريغ بود. خزانه پنج و شش کرسي خود را، بحاصل جاگير خود که هم خالصه بود، صرف سپاه، رعيت و شعرا کرده، دغدغه و داعيه پادشاهي مي رسانيد.“

متصدي، ڪامورا، ڪاردار، اشارن ڪناين ۾ سندس حضور ۾ گهڻو ئي عرض معروض ڪندا هئا، ليڪن کين هميشه چوندو هو ته ”روز رازق تي آهي، بنا محنت ۽ تڪليف جي مون کي مولا ڏئي ٿو، پنهنجو گهر پري ڇا ڪندس، مون مان گڏ پل سڄو ملڪ ڀاڳي پائيوار هجي.“ هڪ دفعي خزانچي حساب ڪتاب جا ڪاغذڪٽي وٽس آيو، عرض ڪيائين ته ”جيئندا قبلا! ڪيئي مهينا گذري ويا آهن، جو آمدني روانگي ملاحظي ۾ ڪانه آئي آهي.“ خزانچيءَ جو خيال هو ته مرزا آمدنيءَ کان روانگيءَ جو وڌيل انگ ڏسي پنهنجو هٿ ڀرو ڪري. مرزا سندس مقصد سمجهي، ڪانئس ڪاغذ وٺي، ڦاڙي ڇڏيا. کيس چيائين ته ”منهنجو مولا جڏهن مون کي حساب ڪري ڪونه ٿو ڏئي، ته ان جي ڏنل خزاني جو مان ڇو حساب ڪتاب ڪيان؟“ ايڏو ڪريم النفس ۽ مهربان هو، جو جڏهن معلوم ٿيس ته سندس نائب، خسروخان چرڪس، لٽ لٽان لائي ڇڏي آهي ۽ جيڪي اچي ٿو سو سندس پيٽ ۾ پهچي ٿو، تڏهن ڪلي چيائين ته کيس ڪجهه به ڪونه چئبو، خان دل ۾ ڪندو. پائي خان خسرو جو پٽ ۽ مرزا جو خاص نديم هو. ”مآثرالامراء“ جو مصنف لکي ٿو ته:

”در طريق ملڪراني و سلطنت درميانه سلاطين اين روزگار ممتاز بود.“

يعني انهيءَ زماني جي بادشاهن ۽ سلطانن ۾ سنڌس درجو ممتاز ۽ بلند هو. اڳتي هلي، ساڳيو مصنف لکي ٿو ته ”جي زمانو کيس مهلت ڏئي ها ۽ حياتيءَ جا ڏينهن هجنس ها ته بهادريءَ ۾ رستم، سخاوت ۾ حاتم ۽ شان شوڪت ۾ خسرو پرويز جو نالو ۽ ناموري وڃائي ڇڏي ها.

ملڪداريءَ ۽ ملڪرانيءَ جي سليقي سان گڏ، علم و ادب، شعر و سخن جو شوق ۽ شعور به قدرت جهجهو ڏيئي ڇڏيو هيس. تذڪره نويس لکن ٿا ته فارسي شعر ۾ پنهنجي دؤر جو انوري ۽ خاقاني هو. جهانگير لکيو آهي ته:

”مرزا غازي في‌الجمله ڪمالي داشت، شعر هم خوب مي گفت.“

پنهنجن هزارن شعرن جو ديوان مرتب ڪيائين، جنهن جو اڄ هڪ ورق به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. ’وقاري‘ تخلص هيس، اهو به هڪ ٻئي شاعر کان هڪ هزار روپيا ڏيئي ورتو هئائين. سنڌس سوانح نويسن لکيو آهي ته مرزا راڳ جو وڏي ۾ وڏو ماهر، بلڪ انهيءَ فن جو استاد ڪامل هو. طنبور نوازيءَ ۾ سنڌس ثاني ڪونه هو، توڙيءَ جي راڳڻيءَ کي هن نئين انداز ۾ ڍاليو هئائين ۽ ڪيئي راڳ ۽ راڳڻيون نه فقط ايجاد ڪيون هئائين، بلڪ انهيءَ فن ۾ ڪيترا ڪتاب به لکيائين.

مرزا جي علمي ۽ ادبي سرپرستن جو ذڪر ڪندي ”مي خانه“ جو مصنف لکي ٿو ته:

”جوان خوش خوئي، خوش روئي، ڪريمي بود.
اڪثر پـاس خاطر اربـاب معني مـي داشته،
و به آنها بي تڪلفانه سلوڪ مي ڪرد، مروتش
بمرتبه و سخاوتش بحدي مطلوب بـود.“

سوين اهل ڪمال سنڌس دربار سان وابسته هئا. ملا اسد، ملا مرشد بروجردي، حڪيم فغفور گيلاني، مير نعمت الله وصلي، مرزا فصيحي، ملا شاني تڪلو، مير الاهي استرآبادي، سنجرڪاشي، محوي اردبيلي، شيدا اصفهاني ۽ طالب آملي وغيره سنڌس درباري شاعر هئا. اهي سڀئي شاعر پنهنجي دور جا بيمثل صاحب ڪمال هئا. طالب آملي اهو شاعر آهي، جيڪو پوءِ جهانگير جي دربار ۾ پهچي، ملڪ الشعرا ٿيو. مولانا شبليءَ جو قول آهي ته طالب آمليءَ جيڪي قصيدا، مرزا غازيءَ لاءِ چيا، بس اهي ئي قصيدا آهن. جهانگير ۽ ٻين اميرن لاءِ، پوءِ جيڪي هن چيو، ان ۾ نه اهڙو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهتمام آهي نه ايترو جوش ۽ ولولو، نه محبت جي اهڙي گرمجوشي ۽ گرمي ڏي انهن ۾ موجود آهي.

سنڌ جي ترخان سلسلي جو هي خوش خوهه، بلند حوصلہ ۽ بيدار بخت نوجوان، ٣١ ورهين جي ڀوهه جوانيءَ ۾ ١١ صفر ١٠٢١هه ۾ فوت ٿيو. محوي اردبيليءَ ”شمع محفل جنت“ مان سندس رحلت جو سال ڪڍيو. درٻاري خواهه غير درٻاري شاعرن سندس جوان مرگيءَ تي خوب ماتم ڪيو، ايڏا دلدور مرثيا لکيائون جو سنڌ، هند، ايران ۽ عراق ۾ محرم وارو ماتم مچي ويو. ماڻهن ۾ مشهور ٿيو ته سندس خاص نديم، ياني خان، کيس زهر ڏيئي ماريو. قاضي محمود ٺٽويءَ انهيءَ روايت کان متاثر ٿي ”ڪشته زهر جفا“ مان سندس تاريخ ڪڍي، ليڪن حقيقت ۾ ميءِ نوشي جي بي تحاشا پيمانن، سندس حياتيءَ جو پيالو ڀُر ڪري ڇڏيو.

مڪليءَ جي قبرستان ۾، ڪراچيءَ واريءَ سڙڪ کان اتر تي هڪ خوبصورت روضو آهي. مرزا غازي ان ۾ پنهنجي والد سان گڏ مدفون آهي، سنڌ ۾ سالن تائين رواج هو ته ضرورتمند ۽ سائل، سندس مزار تي وڃي، ”ڏوڙي“ ڳائيندا هئا ۽ پنهنجي من جون مرادون حاصل ڪندا هئا.

٩٦٢ هه ۾ مرزا عيسيٰ ترخان، جنهن حڪمران گهراڻي جو بنياد قائم ڪيو، اٺهٺ سالن بعد ان جو اختتام، مرزا غازي مرحوم تي ٿيو. کيس اولاد ڪانه هئي، ورنه شايد جهانگير اجا به سنڌ کي ترخان گهراڻي ۾ رهڻ ڏئي ها. انهيءَ ڪري سنه ١٠٢١هه ۾، هڪ طرف قنڌار کان هن جوان مرگ سردار جو لاش سنڌ ۾ پهتو ۽ ٻئي طرف کان، مغلن ڏاريو ۽ غير، نئون حاڪم، حڪم هلائڻ لاءِ موڪلي ڏنو. سنڌ تي مغلن جا مرزا غازيءَ کان پوءِ ڪيئي حاڪم آيا، چڱا به آيا، مٺا به آيا، ليڪن مرزا مرحوم جهڙو نه ڪو ٿيو نه ڪو آيو. سنڌ سندس ڳُڻن کي ڳٽي، سالن جا سال ڳوڙها ڳاڙيندي رهي.

[”نئين زندگي“، آزادي نمبر، ١٩٥٦ع]

ابوالبقا امير خان

روهڙيءَ جي سول ڪورٽ سان لڳولڳ، سکر واري ساڌ ٻيلي جي سامهون، درياهه جي ڪناري تي هڪ ننڍيءَ ٽڪريءَ مٿان، خوبصورت قبرستان آهي. اوري پري کان ايندي ويندي ان جو نظارو، ٻيهڪ ۽ جوڙجڪ ايتري وڻندڙ ۽ دلڪش آهي، جو ماڻهو ٻهرن تائين بيهو رهي، ۽ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڏسڻ ۾ محو ٿيو وڃي.

پڇا ڪرڻ تي معلوم ٿيندو ته اهو "ستن جو ٿان" آهي - ستَ وارڻون ستَ ڀينر اتي رهنديون هيون، جن سڀني عمر ستَ نياڻي، اتي ئي راهه رباني ورتي. انهيءَ عمارت جي مٿئين ايوان تي ڪيتي قبرون آهن، انهن لاءِ پڇا ڪرڻ تي، مجاور سنڌ جي تاريخ جا ورق اٿلائيندي، سينه بسينه روايتون ٻڌائيندي، وڃي ١٣ سؤ ورهيه اڳ جي خونريز لڙاين تائين پهچندو، جڏهن عربن ۽ راجا ڏاهر جي وچ ۾ اروڙ ۾ لڳيون هيون، ۽ پنهنجي تاريخي ڄاڻ تي اعتماد ڪندي ٻڌائيندو ته هتي "ٻول قاسم" شهيد دفن ٿيل آهي، جيڪو "بن قاسم" سان گڏجي عرب کان آيو هو، ۽ اروڙ ۾ راجا ڏاهر جي لشڪر سان وڙهندي شهيد ٿيو.

اڻ پڙهيل، پوڙهي، ۽ پيڙهين کان انهيءَ قبرستان جي سيواداري مجاور، اهي قصا دليون جوڙيا آهن، يا وڏن وڏان روايت به روايت هلندي، وٽس اچي پهتا آهن، تنهن لاءِ البت چئي نٿو سگهجي؛ باقي انهن قصن بيان ڪرڻ مان سندس مطلب هي هوندو ته جيئن ڏسندڙ مرعوب ٿي، فاتحه خواني ڪن، ياسون باسين، من جي مرادن لاءِ دعائون گهرن، ۽ پوءِ هلندي وقت سندس هٿ تي ڪجهه نذر نياز رکي، پنهنجو دين ۽ مجاور جي دنيا به درست ڪيو وڃن.

حقيقت ۾ اهو نه "ستين جو ٿان" آهي، نه "ٻل قاسم" شهيد جو قبرستان. اهي روايتون غلط، من گهڙت ۽ ڏند ڪٿا کان به وڌيڪ بي بنياد، ۽ بي حقيقت آهن.

انهيءَ عمارت جو نالو "صفهء صفا" آهي، ان جو ٺهرائيندڙ ۽ مالڪ اسان جي ممدوح مير ابوالبقا اميرخان جو والد، مير ابوالقاسم نمڪين هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ پُر فضا ٽڪريءَ، شگفته ماحول ۽ حسين نظارن جي آغوش ۾ هن اها عمارت پنهنجي تفريح ۽ تسڪين لاءِ ٺهرائي هئي. جڏهن بکر جو گورنر هوندو هو ته گرمين جي چانڊوڪين راتين ۾ هو انهيءَ عمارت جي مٿئين ميدان تي شعر و سخن جون مجلسون منعقد ڪندو هو، دوستن احبابن کي گڏ ڪندو هو، ۽ اروڙ جا هندوانا، روهڙيءَ جون ڪارڪون ۽ سکر جا انب کائيندو ۽ کين کارائيندو هو.

اها عمارت انهيءَ زماني ۾ پنهنجي مخصوص طرز تعمير، دلڪش پسگردائيءَ، مجلسن منعقد ٿيڻ ۽ شعر و سخن جي بزم آئين سبب هند ۽ سنڌ ۾ مشهور هئي. ”مآثرالامرا“ جو صاحب لکي ٿو ته ”چانڊوڪين راتين ۾ انهن جو نظارو وسرڻ جهڙو نه آهي.“

ابوالقاسم نمڪين، جڏهن ١٠١٨هه ۾ فوت ٿيو، ته سندس لاش ڪابل کان آڻي، اتي دفن ڪيو ويو. ڪانئس پوءِ سندس جيڪي عزيز و اقارب فوت ٿيا، سي به اتي رکيا ويا، ۽ هلندي هلندي، اهو انهيءَ گهراڻي جو خانداني قبرستان بڻجي ويو. چنانچ ١٠٥٧هه ۾ جڏهن مير ابوالبقا اميرخان فوت ٿيو، ته ان جو لاش به ٺٽي کان آڻي سندس پيءُ جي پاسي ۾ اتي سپرد خاڪ ڪيو ويو.

مير ابوالبقا اميرخان جي والد ابوالقاسم نمڪين جا وڏا اصل سبزوار جا رهاڪو هئا. سندس والد ملا مير سبزواري اتان لڏي مشهد مقدس ۾ امام موسيٰ رضا جي درگاهه جو مجاور ٿيو. مير نمڪين مشهد مان هجرت ڪري پهرين ڪابل آيو، اتان اڪبر جي ابتدائي دور ۾ لڏي سنڌ اچي پهتو، ۽ هن ملڪ، يعني ”سنڌ دلبند“، کي هميشه لاءِ وطن بڻائي هتي ويهي رهيو. مير نمڪين اينديء شرط اڪبري اميرن ۾ داخل ٿيو ۽ ٿوري وقت اندر پنهنجي تدبر، فهم فراست ۽ بهادريءَ سبب اڪبري منصبداريءَ جي آخري منزل تي وڃي پهتو. بکر ۾ به دفعا گورنر ٿي آيو ۽ ١٠١٧هه ۾ مرزا غازي ترخان سان گڏجي ڪابل ويو، جتي سندس انتقال ٿيو ۽ اتان لاش کڻي بکر پهتو، جتي پنهنجي ٺهرايل عمارت ”صفه صف“ ۾ دفن ٿيو.

مير ابوالبقا اميرخان، مير نمڪين جو وڏو فرزند هو ۽ پنهنجي پيءُ جهڙو ئي لائق فائق ۽ دانشمند هو: پيءُ جي جيئري ئي پنج صدي منصب تي پهتو. جهانگير جي زماني ۾ ١٥ صدي ماڻيائين، ۽ شاهجهان جي وقت ۾ سندس منصب وڌي وڃي سه هزاري ٿيو.

هن ٽن بادشاهن (اڪبر، جهانگير ۽ شاهجهان) جو وقت ڏٺو، ۽ ٽنهي جي زماني ۾ هو مختلف اعليٰ عهدن ۽ ممتاز ملازمتن ۾ هو. هندستان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ڪيترن صوبن تي گورنري ڪيائين، ڪيترن معرڪن ۾ مردانو ٿي ميدان کي منهن ڏنائين. جهانگير جي آخري دور ۾ ملتان ۾ نائب هو، ۽ شاهجهان جي تخت نشينيءَ بعد، جڏهن ٺٽي جي گورنر مرتضيٰ خان انجوءَ وفات ڪئي، تڏهن پهريون دفعو سنڌ جو گورنر ٿي آيو: ڪيترا سال رهيو ۽ سنڌ خواه ٺٽي جي دارالسلطنت کي خوب سنواريائين ۽ سينگاريائين. سنڌس پنهنجو وطن هو، پڻس جي به وصيت هئي ۽ اڳي پوءِ ڪيس به انهيءَ ملڪ ۾ ٿي رهڻو هو: تنهنڪري ملڪ کي سرسبز، شاداب ۽ پنهنجي وطني ڀائرن جي خوشحاليءَ ۽ خورميءَ ۾ ڪا ڪسر ڪانه ڇڏيائين. ٻيهريون دفعو ١٠٣٨هه ۾ حاڪم ٿي آيو، ڪجهه وقت رهي وري بدلي ٿي ويو ۽ هندستان خواهه دکن جي مختلف صوبن جو صوبه دار ٿيندي ٿيندي، ٻيهر وطن واپس آيو. پهرين سيوهڻ جو ناظم ٿيو ۽ ١٠٥٢هه ۾ جڏهن ٺٽي جي گورنر نواب شاد خان انتقال ڪيو، تڏهن ٻيهر ٺٽي جي واڳ اچي ورتائين؛ جتي ڇهن سالن بعد ١٠٥٧هه ۾ سنڌس انتقال ٿيو.

پهرئين دفعي ٺٽي ۾ هن ”چوڪ ملڪ امان“ تي هڪ مسجد ٺهرائي، جيڪا ١٠٣٩هه ۾ ٺهڻ شروع ٿي ۽ ١٠٤٠هه ۾ جڙي راس ٿي، ۽ ٻوئين دفعي ١٠٥٤هه ۾ ٺٽي جي مشهور عالم جامع مسجد جوڙائڻ شروع ڪيائين، جيڪا ١٠٥٨هه ۾ ٺهي پوري ٿي. پهرين مسجد، ”مسجد اميرخاني“ جي نالي سان اڄ به پنهنجي شڪسته حاليءَ تي، جامع مسجد جي اتر اولهه واريءَ ڪنڊ تي مرثيه خوان آهي، ۽ ٻوئين جامع مسجد، ”جامع شاهجهان“ سڏجي ٿي. انهيءَ جامع جي اوڀارينءَ ديوار سان اميرخاني محلو آهي، جيڪو مير صاحب پنهنجي ۽ پنهنجي اولاد لاءِ پاڻ آباد ڪيو هو. مسجد جي ڏاکڻي دروازي اڳيان جنهن ميدان مٿان هن وقت گند ۽ ڪچرو پيو آهي، ان وقت اتي ٺٽي جي گورنر جو قلعو هوندو هو، جنهن کي ”قلعه حاڪم نشين“ چوندا هئا. اڄ جتي گڏهه ۽ گهوڙا ليڏيون لاهن ٿا، ڪنهن وقت اتي سرڪاري محل ۽ ماڙيون هيون ۽ اتي ئي ٺٽي جو حاڪم، سنڌ ۽ سنڌ جي رهاڪن ۽ رعيت جي قسمتن جا فيصلا ڪندو هو، ”بهه ڦرندي ڀاڳ“ چوندا آهن، ڪڏهن ڇا هيو ۽ اڄ ڇا آهي!

ٺٽي جي گرد نواح ۾ مير صاحب هڪ خوبصورت شهر ”اميرآباد“ جي نالي سان به آباد ڪيو هو، جيڪو ان وقت ٻٺوري، بهرام پور، درڪ ۽ ڀليجن جي پرڳڻن جو صدر مقام هو. ١٢٠٣هه تائين اهو شهر آباد هو: اڄ خبر نه آهي ته ان جو ڪو نالو به آهي يا نه.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٺٽي جا اميرخاني سادات انهيءَ مير ابوالبقا جو اولاد آهن. انهيءَ گهراڻي سنڌ تي پورا اڍائي سؤ ورهيه راڄ ڪيو. اڪبر جي دؤر کان ڪلهوڙن جي آخري ايامن تائين انهيءَ خاندان جا افراد نه فقط ملڪداريءَ ۽ سياستڪاريءَ جي ميدان ۾ انتهائي اوج ۽ اقبال منديءَ سان پهنچا جهنڊا بلند ڪندا آيا، بلڪ ادب جي بزم آرائن ۾ به سنڌن مٽ ثاني ڪونه هو.

ابوالبقا کي جهانگير 'ميرخان' جو خطاب ڏنو هو، جنهن ۾ الف جو اضافو شاهجهان ڪري کيس 'اميرخان' ڪيو. مير صاحب انهيءَ الف جي مناسبت سان هڪ لک روپيه بادشاهه جي حضور ۾ نذراني طور ڏنو. مير صاحب جي ڪارداني، فهم، فراست ۽ دانشمنديءَ جي سڀني مؤرخن تعريف ڪئي آهي. هنن لکيو آهي ته "مغليه تاريخ ۾ اهو ئي هڪ عجيب و غريب امير هو، جنهن اهڙي ته عقلمنديءَ ۽ سلامت رويءَ سان وقت گذاريو، جو ٽنهي بادشاهن مان ڪنهن به هڪ کي ڪڏهن به سندس خلاف پيشانيءَ تي چڙو شڪ به نه پيو."

مير صاحب جو وڏو پٽ مير عبدالڪريم(١) به پيءُ ۽ ڏاڏي وانگر مغليه سرڪار ۾ امير ڪبير ٿيو، عالمگير جو خاص درباري ۽ پيشڪار هو، پيءُ وارو خطاب 'اميرخان' حاصل ڪيائين، ۽ فرخ سير(٢) جي زماني تائين مختلف سرڪاري عهدا ماڻيندو رهيو. مير صاحب جو پوٽو امير ابوالمڪارم(٣) شهود پنهنجي دؤر جو عظيم الشان شاعر ۽ باعمل عالم هو. "مثنوي پريخانهء سليمان" ۽ "سيف الملوڪ" (فارسي نظم ۾) سندس ئي شاهڪار آهن. انهيءَ بزرگ جو هڪ پٽ مير امين الدين خان (٤) ٺٽي جو گورنر هو، ۽ ساڳئي وقت ۾ وڏن ڪتابن جو به مصنف هو- "معلومات الآفاق" ۽ "رشحات الفنون"، ٻيئي علومن ۽ معلومات جا انسائيڪلو پيڊيا آهن. سندس ٻيو پٽ مير رضي الدين خان فدائي (٥) فارسيءَ جو شاعر هو. اهڙيءَ طرح مير امين الدين خان جو پٽ مير متين الدين خان (٦) به سنڌ جي مختلف صوبن جو حاڪم ٿي

(١) ١١٣١هه کان ٻه ورهيه انتقال ڪيائين. (٢) ڄاڻو ١١٢٤هه کان ١١٣١هه تائين.
(٣) وفات ١٠٧٣هه "بجنت خدا داد جا" مان اهو سن لکري ٿو. دفن جوار قلندر لعل شهباز سيوهڻ. (٤) وفات ١١٢٧هه "داخل الجنات او" مان اهو سن لکري ٿو. دفن مڪلي. (٥) وفات ١١٢٠هه "هي رضي الدين" مان اهو سن نڪري ٿو، دفن مڪلي. (٦) وفات ١١٧٧هه "منزل متين الدين جنت" مان اهو سن لکري ٿو، مدفن مڪلي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو ۽ فارسيءَ جو بهترين شاعر هو، ان جا ٻيئي پائر، مير محمدعطا(١) ۽ مير محمدگدا (٢)، به فارسيءَ جا سخن سنج هئا. مير رضي الدين فدائي جو پٽ مير حيدرالدين ابوتراب ڪامل (٣) ڪلهوڙن جي دؤر جو عظيم شاعر هو ؛ فارسي، اردو ۽ سنڌي شعر و سخن تي هڪجهڙي قدرت هيس، شعر ۾ ٽي ديوان مرتب ڪيائين، ليڪن ڏهه ئي اڄ گم آهن. اهڙيءَ طرح مير ڪامل جا ٻيئي پٽ، مير حافظ الدين (٤) ۽ مير معين الدين (٥)، به پيءُ جهڙا ئي شعر و سخن ۾ ڪامل هئا. مير حفيظ الدين (٦) سندس پوٽو ۽ مير حافظ الدين جو پٽ هو، اهو به پنهنجي دؤر ۾ سخن سنجيءَ جو استاد هو.

مير ابوالبقا اميرخان پاڻ به فارسيءَ جو شاعر هو. سندس والد مير نمڪين شاعر هو يا نه، پر انشا جي هڪ بهترين ڪتاب "منشئات نمڪين" جو مصنف هو. مير ابوالبقا اميرخان جو وڏو پٽ، امير عبدالڪريم اميرخان، صاحب ديوان شاعر ۽ "رقائم ڪرائم" نالي هڪ ڪتاب جو مصنف هو. "رقائم ڪرائم" عالمگير جي انهن مڪتوبن جو مجموعو آهي، جيڪي هن امير عبدالڪريم ڏانهن لکيا: ابوالبقا اميرخان جو ننڍو پاءُ يوسف ميرڪ، شاهجهاني دؤر جو مؤرخ هو. سنڌ جي تاريخ تي هن "مظهر شاهجهاني" نالي ٻن جلدن ۾ اهو بيمثل ڪتاب لکيو، جيڪو قديم دستور مطابق فقط سلطاني تاريخ نه، بلڪ عوامي ۽ ملڪي تاريخ تي آهي. اهڙيءَ طرح "دستورالعمل" نالي هڪ ڪتاب لکيائين، جيڪو انهيءَ دؤر جي ملڪي ڪاروبار ۽ نظم و نسق تي مڪمل دستاويز آهي.

انهيءَ گهراڻي سنڌ کي نه فقط تاريخ جا ڪتاب ڏنا، شعر و سخن جا مجموعا ڏنا، انشا ۽ علومن جا مستقل ذخيرا ڏنا، بلڪ ڪيتريون مسجدون ڏنائون، ڪيتريون عمارتون ڏنائون ۽ ڪيئي نوان شهر سنڌ کي آباد ڪري ڏنائون. اميرآباد جو ذڪر اسان مٿي ڪري آيا آهيون، انهيءَ هڪ شهر کان سواءِ پيا به ڪيترا شهر امير ابوالبقا سنڌ جي مختلف سرڪارن ۾ آباد ڪرايا. بکر ۾ هڪ جامع مسجد، هڪ عظيم الشان بازار ۽ روهڙيءَ ۾ هڪ جامع مسجد ۽ هڪ عيدگاهه انهيءَ گهراڻي ٺهرايون. ميرا ابوالقاسم نمڪين، جنهن روهڙيءَ ۾ "صفه صفا" ٺهرايو، تنهن سيوهڻ ۾ به "صفه وفا" ٺهرايو هو.

---

(١) وفات ١١٨٧هه، مدفن مڪلي. (٢) وفات ١١٨٨هه کان پوءِ، مدفن مڪلي.
(٣) وفات ١١٦٣هه، "ان للمتقين جنت" مان اهو سن نڪري ٿو. (٤) وفات جو سال معلوم نه آهي. (٥) وفات ١١٣٣هه، "ان اڪرمڪم عند الله اتقڪم" مان اهو سن نڪري ٿو؛ (٦) وفات ١١٨٨هه کان پوءِ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

الغرض انهيءَ گهراڻي ڏهين صديءَ هجريءَ جي آخر کان وٺي ٻارهين صديءَ جي اختتام تائين، ڪم و بيش اڍائي سؤ ورهيه، سانده، سنڌ جي چڙو ملڪي ڪاروبار ۾ حصو ورتو، سنڌ کي فائدو پهچايو، بلڪ تمدن، تهذيب ۽ ثقافتي ذخيري سان گڏ علمي ۽ ادبي خزاني جو به اڻکٽ ورثو ڏيئي ڇڏيو.

انهيءَ خاندان جا ڪي بزرگ، يعني مير ابوالبقا اميرخان تائين، ”ستين جي ٿان“ ۾ دفن آهن، ۽ امير عبدالڪريم اميرخان کان وٺي پوءِ جا مشاهير، مڪليءَ جي قبرستان ۾، ”اميرخاني رانڪ“ منجهه مدفون آهن. ڪن جو مٽيءَ پنوڙو سيوهڻ جي خاڪ ۾ مليل آهي.

ستين جي ٿان کي ته ”بل قاسم شهيد“ ۽ مائين ستين جي نالي، احترام، عقيدي، ۽ ڪٽي چنجي ته برڪت، اجا تائين زير و زبر ٿيڻ کان محفوظ رکيو آهي، ليڪن مڪليءَ وارن مقبرن جي حالت سخت زبون ٿي ويئي آهي. ڪوبه لوڙهه سلامت نه آهي ۽ ڪابه قبر بچيل ڪانه آهي. جن جو ٿورو گهڻو ڪٿي اچ نشان پتو پوي ٿو، سي به سياڻي تائين زبون ٿي، هميشه هميشه لاءِ مٽجي ۽ ميسارجي ويندبون. پوءِ ڪنهن کي به پتو ڪونه پوندو ته سنڌ جو صوبو ۽ ”معلومات الافاق“ جو مصنف مير امين الدين ڪٿي دفن هو؛ سنڌ جي حاڪم ۽ شاعر مير متين الدين جي ڪهڙي قبر هئي؛ فارسيءَ جا به نغزگو شاعر ميرمحمد عطا ۽ ميرمحمد گدا ڪهڙين قبرن ۾ ستل هئا؛ مير رضي الدين فدائيءَ جهڙي باڪمال سخن سنج جي آرامگاهه ڪٿي هئي؛ اورنگزيب عالمگير جي ساٿيءَ، سنگتيءَ ۽ خاص مصاحب امير عبدالڪريم اميرخان جي رانڪ ڪهڙيءَ جاءِ تي هئي. رهي نالو رب جو. آخر سڀ فنا آهي. ليڪن اهڙو به شل ڪنهن سان ڪلور ڪونه ٿئي، جو سمورو ثقافتي ورثو، تمدني ۽ تهذيبي ذخيرو، ڏسندي ڏسندي قوم جي چڙو ڪاهليءَ ۽ عدم دوجهيءَ سبب اسان جي سامهون رفتي رفتي مٽبو ۽ معدوم ٿيندو وڃي.

[”نئين زندگي“، ١٠- ١٩٥٦ع]

ڄام نظام الدين سمون

سنڌ جا ماڻهو قرب ۽ محبت منجهان کيس ”ڄام نندو“ سڏيندا هئا ۽ اڄا تائين به سندس نالي جي اها تخفيف بدستور مروج ۽ مشهور آهي.

ڄام نظام الدين، سمن جي خانوادي جو آخري ۽ آزاد سنڌ جو پويون تاجدار هو، جنهن ٢٥- ربيع الاول ٨٦٦ هه (١) کان ٩١٤ هه تائين نه ڇڙو ملڪ مٿان فرمانروائي ڪئي، بلڪ ماڻهن جي دلين تي به بادشاهي ڪئي.

ڪانئس پوءِ پٽس ڄام فيروز ۽ خاندان جي ٻئي هڪ شهزادي ڄام صلاح الدين جي وچ ۾ تخت ۽ تاج لاءِ خانه جنگي شروع ٿي، سنه ٩١٤ هه کان وٺي سنه ٩٢٧هه تائين، سنڌ تي، ڪڏهن صلاح الدين گجرات کان ڪٽڪ ڪاهي ايندو هو، ۽ ڪڏهن سبيءَ ۽ قنڌار کان ارغونن کي وٺي، فيروز تي اچي ڪڙڪيو. نيٺ انهيءَ ڪشمڪش ۾ ارغونن نه فقط صلاح الدين کي فيروز جي مقابلي ۾ ختم ڪيو (٩٢٧ هه)، بلڪ سال-اڌ اندر فيروز جي به پڇاڙي آڻي، انهيءَ گهراڻي جي شاهيءَ جو ڏيو هميشه لاءِ اجهائي ڇڏيو.

انهن ٻن شهزادن جي ويڙهه جو نتيجو ڏاڍو اڳرو ۽ اندوهناڪ نڪتو. برابر اڍائي سؤ ورهين (٩٢٧ هه/١١٥٢ هه) تائين ماڻهو ۽ ملڪ، ڌارين جي غلاميءَ جو ڳٽ پنهنجي ڳچيءَ مان ڪڍي ڪونه سگهيا. سواءِ ڪنهن ڏوهه ۽ گناه جي، هتان جو هر متنفس صدين تائين اذيت ۽ عذاب ۾ مبتلا رهيو، ۽ ٻنان ڪنهن ڪئي ۽ قصور جي مسلسل لوڙ لوڙيندو رهيو.

سنڌ جي انهيءَ سانحه ۽ فيروز — جنهن کي سنڌ جي مؤرخن ”فيروز ناپيروز“ لکيو آهي— جي انهيءَ حرڪت جو ذڪر ڪندي، ”ظفرالواله“ جي مصنف عربيءَ جو هڪ شعر مثال طور آندو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته ”— جيڪو ماڻهو مصيبت جي وقت عمرو جي پناهه ڳولي ٿو، سو انهيءَ انسان وانگر آهي، جيڪو دٻهه آس کان بچڻ خاطر، باهه ۾ ٽپي پوي ٿو—“

---

(١) معصومي- صفحو ٧٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

المستجير بعمرو عند كربته
كالمستجير من الرمضاء بالنار (١)

افسوس ڪندي مصنف لکي ٿو ته ”فيروز جو حشر به ساڳيو ٿي ٿيو. جڏهن مغل سنڌ ۾ پهتا، تڏهن هيرڪجي پيا (طمعوا في الملک). کين طمع وٺي ويئي ۽ هنن چالبازيءَ سان وزير دريا خان کي قتل ڪري ڇڏيو. اهڙيءَ بيوفائيءَ ڪندي کين ذري ماتر پرواهه ڪانه ٿي (٢).“

ساڳيو مؤرخ اڳتي هلي، سنڌ ۽ سنڌين جي بدبختيءَ ۽ بدقسمتيءَ تي واويلا ڪندي، چوي ٿو: ”سنڌ سنڌين هٿان نڪري ويئي. هو مغلن جي رعيت بڻجي، شاهه بيڳ (شاهه بيگ) جي دور کان وٺي جاني بيگ جي عهد تائين، زماني جي پيڙا ۾ مبتلا رهيا -- درحقيقت زماني جي چڪيءَ ۾ سنڌ ۽ سنڌي، جاني بيگ جي دور تائين (١٠٠٠هه) نه، بلڪ ان کان پوءِ به ڏيڍ صديءَ تائين برابر پيڙبا ۽ پيسبا رهيا.“ مؤرخ سنڌ جي الميه جو اهو عبرتناڪ داستان هن فقري تي ختم ڪري ٿو:

”-- و كل مايتيمله الدهر له امد و ينقضي والله سبحانه
الدائم ملكه --“

’زمانو جيڪي ڪجهه ڪري ٿو، ان لاءِ ضرور سبب ٿيندو آهي‘ -- ۽ اهو سبب اهو ٿيو، جو گهرائي جا ٻه فرد ذاتي اقتدار حاصل ڪرڻ لاءِ تڪڙل ٿي، هڪٻئي سان وڙهي پيا. ڪشمڪش هلي، فساد ٿيا، سبب نهي آيو، ڌارين کي موقعو ملي ويو، ۽ زماني دستور مطابق نه فقط انهن ٻن کي، بلڪ سڄي ملڪ کي سزا ڏيئي ڇڏي. اهڙي ئي موقعي لاءِ شيخ سعديءَ فرمايو آهي ته:

چو از قومي، يکي بيدانشي کرد
نه که را منزلت ماند، نه مه را

ڄام ننڍو نهايت ئي نيڪ ڪردار ۽ گفتار جو سچو، منتظم، جي ۽ خوش اطوار سلطان هو؛ جاه و جلال، شان و شوڪت، تدبر خواهه فهم و فراست ۾ سندس ثاني ۽ ٻيو ڪو ڪونه ٿيو. سندس اڌ صديءَ جي حڪمراني سنڌ لاءِ سچي پچي رحمت ثابت ٿي. ملڪ ۾ امن امان هو؛ خير ۽ برڪت جو جواب ڪونه هو؛ سنڌ جا ماڻهو سکيا ستابا ٿيا؛ سچو

---

(١) ظفرالواله -- صفحو، ١٣٨. (٢) فان المغل لما دخلوالسند به طمعوا في الملک فلحتالوا علي وزيره دريا خان و کان وجوده به و في الفرصة قتلوه غدراً و مابالوابه.
صفحو ١٣٨.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملڪ ريان ڪيان هو؛ دينداري ۽ دنياداري ملڪ ۾ ييٺي گڏوگڏ هيون؛ ديني ۽ دنيوي علومن جي اشاعت سنڌ جي چڱني ڪُنڊين انتهائي عروج تي هئي؛ مدرسا ۽ خانقاهون آباد، راڄ ۽ رعيت، امير خواهه سپاهي، سڀ آرام ۽ آسائش ۾ هئا. جيسين پاڻ زنده هو، تيسين ڪنهن به ڌارئين کي همت ڪانه ٿي، جو سنڌ ڏانهن منندي اک کڻي نهاري.

جام ننڍي جي پاڪبازيءَ، زهد ۽ تقويٰ جون ڪيئي ڪهاڻيون مشهور آهن. تاريخ ۾ ان جا ڪيترا مثال محفوظ آهن. قاضي عبدالله جي جنازي نماز جام ننڍي هن ڪري پڙهائي، جو پاڻ سموري زندگي با وضو رهيو هو ۽ ڪڏهن پنهنجي اوگهڙ ڪانه ڏني هئائين. ٺٽي ۾ ڪيترا پير، فقير، صوفي ۽ بزرگ موجود هئا، ليڪن اهي وصفون فقط سنڌ جي سلطان ۾ موجود هيون. انهيءَ تقويٰ ۽ پرهيزگاريءَ سبب ئي هڪ روايت مطابق، پير مراد شيرازيءَ جي جنازي نماز به جام ئي پڙهائي. مشهور آهي ته جڏهن هو گهوڙن جي ڪُڙهه ۾ ويندو هو، ته جانورن جي پُٺيءَ تي هٿ گهمائي چوندو هو: "خدا اهو ڏينهن نه آڻي جو سواءِ غزا جي، آءٌ اوهان تي سواري ڪريان! دعا آهي ته ڪنهن به مسلمان جو خون منهنجي هٿان اوهان تي سواري ڪندي نه وهي! آءٌ انهيءَ سلسلي ۾ پنهنجي خدا اڳيان قيامت ڏينهن شل شرمندو نه ٿيان (١)!"

سنڌس هيٺينءَ رباعيءَ مان پڻ سندس سيرت ۽ ڪردار تي روشني پوي ٿي:

اي آنڪ تـرا نظام الديـن مـي خوانند،
تـو مفتخري ڪه مـرا چنين مـي خوانند!

گـر در رهِ ديـــن از تـو خطائـي رفتي،
شڪ نيست ڪه ترا ڪافر لعين مي خوانند.

سڀني مؤرخن، سنڌ جي انهيءَ نيڪنام سلطان جي تعريف ڪئي آهي، ۽ سندس دؤر کي امن ۽ سڪون، ايمان ۽ اخلاق، نيڪيءَ ۽ ديني بلنديءَ جو دؤر ليکيو ۽ لکيو آهي. "معصوميءَ" جو مصنف لکي ٿو:

"....... در اوائل حال، طلب علم مي نمود، و در مدارس و خوانق ميگزرانيده. و بغايت متواضع و خليق بود، بصفات پسنديده و اخلاق حميده متصف. و زهد و عبادت بدرجه ڪمال داشته."

(١) معصومي - ص ٧٠، ماثر رحيمي، ج ٢، ص ٢٧٣.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آخر ۾ لکي ٿو:

”... و فضيلت و حالت او زياده ازان بود که شمه
ازان تحرير توان نمود ( )."

”ماثر رحيميءَ“ جو مصنف لکي ٿو ته ”سنڌ ڇا؟ بلڪ سموري هندستان ۾ جهڙس ديندار، متقي ۽ صاحب فضيلت بادشاهه ڪونه ٿيو.“ مغل دؤر جي انهيءَ مؤرخ جو اهو قول وزندار ۽ وڏي ۾ وڏو اعتراف آهي:

”درميان سلاطين سنده چه؟ که درميان سلاطين هندوستان
بفضيلت و حالت او نبوده."

ساڳيو مصنف لکي ٿو ته ”سندس دؤر ۾ عالم، صالح، بزرگ ۽ فقير سڀ خوش و خورم، ۽ رعيت خواهه سپاهي فارغ البال ۽ آسوده حال هئا.“

”... در زمان دولت او، علماء و صلحاء و فقراء، در
نهايت فراغت، اوقات مي گذرانيدند و سپاهي و رعيت
آسوده حال و مرفع الحال بودند (٢)."

مذهبي شوق ۽ شغف جي سلسلي ۾ مير معصوم جو قول آهي ته:

”... در زمان دولت او، احياء سنّن نوعي شيوع يافته
بود که مافوق آن تصور نتوان کرد. و در مساجد
اقامت جماعت به نهجي ميبود که صغير و کبير محله،
در مسجد حاضر آمده، بگذاردن نماز، تنها راضي نبودند (٣)"

ساڳئي سلسلي ۾ ”ماثر رحيميءَ“ جو مصنف لکي ٿو:

”... احياء سنّن و رواج مدارس بنوعي در سند مقرر
بود که زبان قلم از تحرير آن عاجز است (٤)."

”مڪلي نامه“ جو مصنف، ”تحفة الڪرام“ ۾ رقم طراز آهي:

”... در زمانش علماء و سادات و صلحاء و عموم خلق الله
برفاهيت ڪلّي، گذرانيده. احياي سنن بنوعي شيوع
يافت که احدي بدون صوم و صلواة نبودي."

”تحفة الڪرام“، ”مقالات الشعراء“، ”حديقة لاولياء“، ”تحفة الطاهرين“ يا ٻين تذڪرن ۽ تاريخن ۾ اسان کي اڪيچار سنڌي عالمن، بزرگن، مشائخن، محدثن ۽ شاعرن جا نالا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جن انهيءَ سلطان جي دؤر ۾

---

(١) معصومي، ص ٤٧. (٢) ماثر رحيمي، ج ٢، ص ٣٧٢. (٣) معصومي، ص ٦٥؛
(٤) رحيمي، ج ٢، ص ٣٧٢.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ اندر، اطمينان ۽ دلجمعيءَ سان ديني ۽ دنيوي علمن کي فروغ ڏيڻ ۾ اڻ وسرندڙ ڪوششون ۽ خدمتون ڪيون.

اهڙيءَ ريت امن، راحت، فراغت ۽ خوشحاليءَ جون خبرون جڏهن ڏورانهن ڏيهن تائين پهتيون، تڏهن سنڌ کان ٻاهر جي مشاهيرن به قطار در قطار هن طرف رخ رکيو. سلطان نظام الدين جي آخري دؤر ۾ ته خاص طرح ايران، خراسان خواهه ماوراءالنهر مان ڪيئي گهراڻا سنڌ ۾ ايڏيءَ ڪثرت سان اچي پهتا، جو انهن کي آباد ڪرڻ لاءِ حضرت ننگر ٺٽي ۾ عاحدا محلا مخصوص ڪرڻا پيا، وچ ايشيا ۾ اهو زمانو سخت بدامنيءَ ۽ طوائف الملوڪيءَ جو هو.

انهيءَ ڀاڄڙ ۾ گهڻا ته خس و خاشاڪ جي مثل هئا، ليڪن ڪي اهڙا عالم ۽ دانشمند به اچي پهتا، جن جو اچڻ سچ پچ ته سنڌ لاءِ هڪ نعمت هو. مثلاً:

مولانا عبدالعزيز ابهري، ۽ سندس پٽ مولانا اثيرالدين پنهنجي سموري خاندان سميت هتي پهتا. علم جي اشاعت لاءِ مدرسو جاري ڪري، هنن سڀون عام جي طالبن جي آس ۽ پياس پوري ڪئي.

علامه جلال الدين دواني (المتوفي سنه ٩٠٨ هه) سنڌ ۾ اچڻ لاءِ تيار ٿيو. راهه خرچ به ڏانهس موڪليو ويو، ليڪن افسوس جو خرچ پهچڻ کان اڳ، مولانا لاڏاڻو ڪري ويو:

"... تا رسيدن خرچ راه و رسولان، مولانا سفر تته را
بسفر آخرت تبديل نموده بملڪ بقا رفته بود (١)."

هن جا به جيد شاگرد، مير شمس ۽ مير معين، ٺٽي ۾ آيا، جن هتي رهي ديني ۽ دنيوي علم جي اشاعت ۾ ٻنهي پتل بهرو ورتو.

اهڙيءَ ريت سنڌ جي انهيءَ نيڪ نهاد سلطان جي سڀني ۾ ڪيترن بيروني عالمن هتي پناهگزين ٿي، شاهي سرپرستيءَ هيٺ، سنڌ کي علمي فائدو رسايو.

چام نظام الدين جو اهو سلوڪ، ڇڙو پنهنجي هم مذهب رعيت سان نه هو، بلڪ سنڌ جي غير مسلم رعايا به انتهائي امن ۽ آرام ۾ هئي. تاريخ ۾ ڪيترن هندو اميرن جا نالا اسان کي ملن ٿا، جيڪي سندس دور ۾ حڪومت جي نهايت اهم عهدن تي فائز هئا. عام هندن پڻ مسلمان

---

(١) رحيمي جلد ٢، ص ٢٧٤.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رعيت وانگر، خوشحاليءَ ۽ فارغ البالي‌ءَ سان پنهنجو وقت خير خوبيءَ سان گذاريو ٿي. نه مذهبي ڏوئي هئي ۽ نه ديڳ دنگا هئا، بلڪ انهيءَ قسم جو تصور به سنڌس زماني ۾ موجود ڪونه هو.

سلطان پنهنجي چوڌاري، مجلس خواهه مصلحت، ملڪي ڪاروبار خواهه حڪومت جي نظام هلائڻ لاءِ، چيدا چيدا ماڻهو رکيا هئا. وڏو مردم‌شناس بادشاهه هو، تاريخ ۾ اسان کي سنڌس متعلقين مان ڪوبه هڪ ماڻهو، غلط قسم جو ڪونه ٿو ملي.

دريا خان ابتدا ۾ هڪ لاوارث ڇوڪرو هو. بادشاهه منجهس ڪارڪردگيءَ جا جوهر ڏٺا. پاڻ وٽ آڻي سنڌس پرورش ڪيائين، ۽ اعليٰ پيماني تي تربيت ڏيئي، معمولي ملازم جي درجي تان مٿي چاڙهيندي، ڪيس وزيراعظم جي عهدي تائين وٺي رسايو. سڄي فوجن جي سپهه‌سالاري به سنڌس سپرد هئي. ”مبارڪ خان“ ۽ ”خان اعظم“ جا خاصا خطاب ڏيئي، سنڌس مرتبو بلند ڪندي، آخر ۾ کيس پنهنجي فرزنديءَ سان سرفراز ڪري، عروج ۽ اقبالمنديءَ جي آخري منزل تائين پهچايائين. مردم‌شناس سلطان جي انهيءَ منتخب ڪيل ماڻهوءَ پنهنجي ڪارڪردگيءَ سبب بادشاهه جي زندگيءَ ۾ ته نمڪ‌حلالي ۽ جفاڪشي ڪندي سموريءَ سلطنت جو ڳاٽ اوچو رکيو؛ بلڪ سلطان جي وفات کان پوءِ به اهو ئي اڪيلو امير هو، جنهن سنڌ جي آزاديءَ لاءِ پورا ٻارهن سال مسلسل جدوجهد کي جاري رکيو. پنهنجي جيئري مغلن کي ٺٽي ۾ داخل ٿيڻ ڪونه ڏنائين، ۽ دره بولان وٽ پهچي، کين شرمناڪ شڪستون ڏيئي پٺتي ڌڪيائين. آخر ۾ ٺٽي جي چائنٺ وٽ لڙندي وڙهندي، تير ۽ تلوارون هڻندي ۽ کائيندي، جڏهن پنهنجو سر صدقو ڪيائين، ان کان پوءِ ئي ”خرابيءِ سنڌ“ جو باب کليو، جنهن هڪ ٺٽي جو ڇا، بلڪ غيرن جي غلاميءَ لاءِ پوريءَ سنڌ جو رستو هموار ۽ صاف ڪري ڇڏيو.

انهيءَ قسم جي مردم‌شناسيءَ جا ڪيئي مثال سلطان نظام‌الدين جي تاريخ ۾ اسان کي ملن ٿا. مثلاً سنڌس ٻهريون وزير دلشاد خان به شجاعت ۽ انسانيت ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. بکر جي صوبي ۾ هُن جيڪي اصلاحون آنديون، سي تاريخ ۾ سنڌس ڪارڪردگيءَ جو روشن مثال آهن. اهڙيءَ طرح ڪيئي امير ۽ مشاهير، سلطان جي بزم جا روشن چراغ هئا. اهو ئي سبب هو، جو سنڌس سلطنت مستحڪم، ملڪي نظام محڪم، ۽ سموري سنڌ، جيسين جيئرو هو، تيسين ريان ڪيان ۽ باغ و بهار رهي.

سلطان نظام الدين جو دؤر (٨٦٦-٩١٤ ھ) ٻئي ھڪ لحاظ سان بہ تاريخ ۾ يگانو ھو. جنھن وقت سلطان جي سنڌ تي حڪومت ھئي، ان وقت پاڙيسري ملڪن ۾ پڻ، حسن اتفاق سان، سڀئي بادشاھ جھڙس ئي جليل القدر ۽ ناميارا ھئا. تاريخ غير معمولي بادشاھن جي اھڙي يڪجائي ڏاڍو مشڪل سان پيدا ڪندي آھي.

گجرات، پاڙو پاڙي سان ھئي. سنڌ ۽ گجرات وارن جي مٽي مائٽي بہ ھئي. علاوہ ازين، سندن ثقافتي تعلقات بہ ڏاڍا گھاٽا ھئا. اتي سلطان محمود بيگڙي جھڙو ناميارو بادشاھ (٨١٣-٩١٧ ھ) حڪومت ڪري رھيو ھو. بھلول لوڌي، دھليءَ (٨٥٥-٨٩٤ ھ) جو بادشاھ ھو. مانڊو ۾ غياث الدين بن محمود خلجي (٨٧٣-٩٠٦ ھ) حڪمران ھو. سلطان محمود بھمني دکن جو (٨٨٧-٩٢٤ ھ) بادشاھ ھو. اھڙيءَ طرح ھڪ طرف ھندستان ۾ اھي عظيم الشان بادشاھ سرير آراي سلطنت ھئا، ۽ ٻئي طرف سنڌ جي ٻئي ھمسايي ملڪ خراسان تي، شاھ حسين بايقرا (٨٦٣-٩١٢ ھ) جي حڪومت ھئي، جنھن جي علم پروري ۽ ادب نوازي، تمدن ۽ تھذيب جي ھاڪ تاريخ ۾ مثالي آھي، ۽ جنھن جي دور جھڙو راحت ۽ سڪون، امن ۽ امان، ۽ جنھن جي زماني جھڙي فراغت ۽ فارغ البالي، خراسان جي خطي کي وري ڪڏھن نصيب ڪانہ ٿي.

مولانا جامي انھيءَ دور جو شاعر ۽ انھيءَ بادشاھ جو دوست ھو. بھزاد مصوّر انھيءَ سلطان جي دربار جي زيب ۽ زينت ھو. مير علي شير نوائيءَ جھڙو اديب ۽ ادب پرور مدبر، جنھن جو مثال تاريخ مشڪل سان پيدا ڪندي، سو سندس وزير باتدبير ھو.

ڄام نظام الدين جو مقبرو، جنھن جي واکاڻ ”مڪلي نامہ“ جي مصنف ڪئي آھي، تعميري فنڪاريءَ جو نھايت ئي نادر نمونو آھي. تعمير ۾ مختلف طرزن کي ھڪٻئي سان ملائي، اھڙيءَ طرح پيوست ڪيو ويو آھي، جو تعمير جي تاريخ ۾ اھو مقبرو ھڪ يگانو نمونو ۽ ھڪ غير معمولي مثل ٿي پيو آھي. بناوت ۾ گجراتي، ھندو، اسلامي ۽ خالص سنڌي طرزن کي گڏي، انھن جي دلڪش امتزاج مان، ھڪ عجيب و غريب شاھڪار تخليق ڪيو ويو آھي، جيڪو ڏسندڙن جي نظر کي پھرينءَ ئي نگاھ سان پاڻ ۾ جذب ڪري وٺي ٿو.

سامھين ديوار ۾ پکين جي قطار، سورج مکيءَ ۽ ڪنول گل جي مھاڙيءَ ۾ ستا، جھروڪن جا وڏاوڙا ۽ انھن جا پاوا، آڳر واري ٻاھر نڪتل حصي جي سموري منجھٽ ۾ پاھيون، خواھ داخلي دروازي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوڪور ساخت ـ مٿي بيان ڪيل مختلف اثرات کي نمايان طرح ظاهر ڪري رهي آهي (١).

گجراتي خواهه هندي فن عمارت سازيءَ جو اهو اثر، ڄام نظام الدين جي مقبري تي يا سمن جي ٻين چوڪنڊين ۽ مقبرن، انهن جي گنبذن ۽ پيلپاون تي، جن سببن ڪري پيو ٿو ڏسجي، انهن مان اهم ترين سبب آهي گجرات ۽ سنڌ جي پاڻ ۾ همسايگي ۽ انهيءَ ڪري عام ڄام آمد و رفت. علاوه ازين، ٻيو اهم ڪارڻ ٿيو سمن ۽ گجراتي سلطانن جي هڪٻئي سان مٿي مائٽي. جنهن نه فقط سياسي طرح سنڌ ۽ گجرات کي هڪٻئي جي ويجهو ڪري ڇڏيو، بلڪ سماجي خواهه تمدني طرح پڻ ٻنهي ملڪن ۽ سلطنتن جا ناتا استوار ۽ مضبوط ڪري، ڪيترا ثقافتي ويچا وچان مٽائي ڇڏيا.

سلطان نظام الدين جي روضي جي اترئين طرف واري بند ٿيل دروازي جي مٿئين سردر تي جيڪو ڪتبو آڪريل آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سلطان نظام الدين جي انتقال بعد، ڄام فيروز سنه ٩١٥ هه ۾ اهو مقبرو ٺهرائڻ شروع ڪيو ـ ظاهر آهي ته تعمير مڪمل نه ٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته سنت ٺي تخت ۽ تاج تي خانداني وگوڙ ۽ ڪشمڪش شروع ٿي، جنهن پيا سيپئي رفاهي ۽ تعميري ڪم بند ڪري ڇڏيا ـ اهو سبب ٿيو، جو نه گنبذ ٺهيو ۽ نه عمارت جو رٿيل نقشو مڪمل ۽ راس ٿي سگهيو.

ڪتبي جي عبارت مطابق ته مقبري جو ٺاهيندڙ ڄام فيروز آهي. ليڪن ظاهر آهي ته هو ان وقت الهڙ نوجوان هو، تنهنڪري اهڙي نفيس تخليق سندس ذهن جي ايجاد ۽ دماغ جو اختراع تي نٿي سگهي. دريا خان جي مقبري واريءَ ديوار جي ساخت کي ـ جنهن کي هن سنه ٨٩٥ هه ۾ ٺهرايو ـ ڏسندي، اسان جو خيال آهي ته پنهنجي ولينعمت ۽ پنهنجي منهن ٻولائي پيءُ جي مقبري ٺهرائڻ ۽ ان جي رٿا ۾ ضرور دريا خان 'دولهه' جو فڪر رسا ڪار فرما رهيو آهي.

مقبري جي چوڏيواريءَ اندر چار قبرون آهن، جن تي ڪوبه ڪتبو يا نشان ڪونه آهي، جنهن مان معلوم ڪري سگهجي ته انهيءَ خوشنام ۽ نيڪ نهاد سلطان جي ابدي آرامگاهه ڪهڙي آهي.

---

(١) ڏسو: BURGESS, The Muhammadan Architecture of Gujrat 3 Vol. 1896-1903 1905.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمن سلطانن جي خانداني شجري خواهہ سلطانن جي ترتيب ۽ فرمانروائيءَ جي سالن ۾ سخت اختلاف آهي. هرڪنهن مؤرخ جو بيان جدا جدا آهي. اسان هڪ سلسليوار شجرو ۽ ان تي وضاحتي حاشيا (١)

---

(١) دريا خان جو اصلي نالو "قبوليو" هو، ۽ هو ڀهرين جام نظام الدين جي ديوان لکمير (لکدير- لکسير) جو غلام هو؛ جتان جام نظام الدين کيس پاڻ وٽ آندو.

دريا خان سنڌ کي هر لحاظ سان مضبوط ۽ محڪم ڪيو. فوجي، سياسي خواهہ سماجي يا اقتصادي صورتحال کي هن اهڙيءَ ڪڙيءَ تي پهچايو، جو مؤرخن جو متفق قول آهي ته "اهڙو زمانو سنڌ ته ڀهرين ڏٺو ۽ نه ٿيو."

انهن تعميري ۽ رفاهي صلاحيتن سان گڏ، منجهس آزاديءَ ۽ وطن پرستيءَ جو جيڪو انگ هو، اهو سنڌ جي تاريخ ۾ کيس هميشه هميشه زنده پاينده رکندو. سمن جا سالگا لاهي، وطن کي ڌارين جي قبضي کان آزاد رکڻ لاءِ هن جيڪا جدوجهد ڪئي، اهو حقيقتاً وطنيت جي تاريخ ۾ مثالي آهي.

سنڌس سمورو خاندان انهيءَ رنگ ۾ رتل هو. سنڌس سيئي پٽ وطن دوست، آزادي خواهہ، جري جوان ۽ بهادر هئا. علاءالدين منجهان عالم نڪتو، محمود خان ۽ مٺڻ خان سپاهي مرد هئا. ٺٽيءَ ۽ ڪاهان ۾ - جتي سنڌن علائقو هو- ارغونن سان خوب وڙهيا ۽ ڪيئي جوتان ڪيائون. سارنگ خان سنڌس چوٿون پٽ به انهيءَ ڏس ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. انهن سيئي هتان - دريا خان جي شهادت کان پوءِ ۽ ٺٽي تي قبضي ٿي وڃڻ کان پوءِ به ڪيمري عرصي تائين - ارغونن کي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پيا.

دريا خان جو قبرستان، جام نظام الدين جي مقبري جي ويجهو، اولهہ پاسي کان آهي - پٿر جي محڪم چوديواري، اوير ۽ ڏکڻ کان ٻه دروازا، جن تي ڪتبا اڪريل - اولهائينءَ ديوار ۾ محراب ۽ ان جي لڳ سنڌس قبر، جنهن تي خوبصورت خط ۾ آيتون اڪريل آهن - سيرانديءَ کان ٿالي جو ڪتبو هن ريت آهي:

يا الله
هٰذا مرقد المعطر
للخان الاعظم
شهيد مبارڪ خان
ابن سلطان نظام الدين

اوڀارين دروازي جي مٿين سردر تي جيڪو ڪتبو آهي، ان مان معلوم ٿئي ٿو ته سال ٨٩٥ هه ۾ دريا خان، قبرستان جي اها چوديواري ٺهرائي. ڏاکڻين دروازي جي سردر واري ڪتبي مان ظاهر ٿو ٿئي ته کيس احمد نالي هڪ پٽ هو، جنهن اهو ڪتبو، قطب الدين بن محمود کان اڪرايو- ڪتبي تي سنڌس نالو هن ريت اڪريل آهي:

احمد بن دريا خان
غفرالله له

(ڏسو حاشيو صفحو ٨٧٢)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زير اشاعت ڪتاب ۾ ڏيئي رهيا آهيون، جنهن مان پڙهندڙ انهيءَ خاندان جي سلطانن جو هڪ خاڪو به آسانيءَ سان ذهن نشين ڪري سگهندا.

انهيءَ شجري مان اهو پڻ پتو پئجي ويندو ته سنڌي سلطان، گجراتي حاڪم ۽ خانديش جا فاروقي فرمانروا ڪهڙيءَ ريت هڪ ٻئي سان مائٽيءَ ۽ سڱابنديءَ ۾ ڳنڍيل ۽ پوتل هئا.

["مهراڻ"، ٣-٤ ١٩٦٦ع]

بقايا حاشيو، اڳئين صفحي ٨٣١ تان

چوديواريءَ اندر، دريا خان جي مزار کان سواءِ، ساويهه ٻيون قبرون آهن، جن مان ڪنهن تي به ڪالو نشان آڪريل ڪونه آهي.

انهيءَ مان دريا خان جي شڪست ۽ شهادت جو سال برآمد ٿئي ٿو. علاوه ازين، سنڌ جي غلاميءَ جي بسم الله پڻ انهيءَ - خرابيءَ سنڌ - سان شروع ٿئي ٿي. اهو مهينو به محرم جو هو. پوڙا ڏوڳ وڙهيا اڳ ٿيل ڪربلا واريءَ تاريخ کان هڪ ڏينهن وڇان وڃهي، سنڌ جي حسن ڪرب و بلا جو واقعو واقع ٿيو. ٻارهين محرم الحرام جو دريا خان دولهه، سنڌ مٿان سر صدقو ڏيئي سرهو ٿيو، ۽ سنڌ انهن جي بيرحم قبضي ۾ اچي ويئي، جيڪي ڌاريان ٿي ڌاريا هئا.

www.sindhsalamat.com	books.sindhsalamat.com

نئين سنڌ

اهم مسئلا ۽ معاملا

تيرے مُلک نون سمجهہ قرآن ليا　　تيرے گهر نون کعبہ جان ليا
اب بخشے نہ بخشے اونهہ دي رضا　　اسين يـار نون سجدا کر بيٺهے

ڀورين جولاءِ منهنجي لاءِ ٻن عيدن جو ڏينهن آهي. ڀورين عيد هيءَ جو ٣٥ ورهيہ اڳ، جنهن اخبار کي ڪراچيءَ مان اسان ٻنهي پاڙرن ڪڍيو هو، اها اڄ جي تاريخ تي وري جيئري ٿي رهي آهي، يعني ”صبح سنڌ“.

ٻي عيد آهي، جو اڄ کان سنڌ هڪ دفعو وري آزاد ٿي رهي آهي. زبانون کنهن جون بند نہ ڪبيون، جيڪي جنهن کي وڻي سو پيل چئي، بهرحال سنڌ اڄ کان نئون جنم وٺي، وري سنڌ سڌڄڻ شروع ٿيندي.

١٥ سال آزار جي لوڙ لوڙڻ ڪا معمولي ڳالهہ ڪانهي. انهيءَ عرصي ۾ سنڌ تي ڇا وهيو ڇا واپريو، انهيءَ قصي ۾ هن وقت وڃڻ بيڪار آهي. تنهنڪري اسان کي اڄ کان نئين سر پنهنجي زندگيءَ جو سفر شروع ڪرڻو آهي. اڄ ”نئين سنڌ“ جـو ڀوريون صبح آهي ۽ ”صبح سنڌ“ اخبار شـال هميشہ اسان لاءِ هر صبح نون اميدن، نون امنگن ۽ نون ارادن جو صبح آڻيندي رهي.

*　　*　　*　　*

سنڌ جي ماڻهن جي قسمت ۽ تقدير تي مون کي هميشہ تعجب لڳندو آهي ۽ ترس بہ ايندو آهي. هيءَ انهن ماڻهن جي سرزمين آهي، جن دنيا کي محبت جو پيغام ڏنو، جن انسان ذات جي اوچي مقام کي هميشہ مقدم رکيو، ڪڏهن ڪنهن سان ڏاڍائي نہ ڪيائون، ۽ ڪڏهن ڪنهن جو حق نہ کاڌائون، نہ ڪنهن جي ملڪيت ڪسيائون؛ پنهنجو آئين ۽ پنهنجو ڪائين، ليڪن تنهن هوندي بہ خبر نہ آهي تہ ڇو سنڌن مقدر، تاريخ جا ورق پڌائين ٿا تہ، هميشہ رولي ۾ رهيو آهي — معلوم ائين پيو ٿئي تہ شايد ڇڱائي ڪرڻ، ٻين جو ڀلو چاهڻ، پاڙي وارن کي نہ ايذائڻ، دنيا ۾ ضعف جي نشاني آهي ۽ ضعف هميشہ گناهہ آهي. بهرحال هر دؤر ۾ سنڌ ڏکيا سکيا ڏينهن گذاريندي،

www.sindhsalamat.com　　books.sindhsalamat.com

صدين کان، وري به شڪر آهي جو پاڻ کي قائم رکيو ٿي اچي. اها وڏي ۾ وڏي اسان جي عظمت ۽ ڪاميابي آهي، جيڪا ڪن ٿورين قومن کي دنيا ۾ نصيب ٿئي ٿي.

* * * *

سنڌ ١٩٣٧ع ۾ سؤ ورهيه جي جدوجهد کان پوءِ بمبئيءَ جي غلاميءَ کان آزاد ٿي. خيال هو ته اها آزادي اسان لاءِ سيني دردن جي دوا ثابت ٿيندي ۽ سنڌ جو بيمار جسم سيني طرحين صحتمند ٿيندو. ليڪن ارمان آهي ته سنڌ جي آزاديءَ جي سوغات ماڻهن جي لاءِ نه هئي، پر وڏيرا شاهيءَ ۽ جاگيردارانه نظام لاءِ هڪ دسترخوان هو، جيڪو بمبئيءَ کان هٿ اچي پهتو هو.

١٩٣٧ع کان ١٩٤٧ع تائين پورا ڏهه سال هي وڏيرا، ڪامورا شاهيءَ جي زور تي، نه فقط عوام کي پيڙيندا رهيا، پر سنڌ جي چپي چپي کي خراب ڪندا رهيا، ليڪن ساڳئي وقت پاڻ ۾ به اهڙيءَ طرح ڏاڙهيءَ پٽ ڪندا رهيا، جو اسان جو اهو دؤر تاريخ جو شرمناڪ باب ٿي پيو ۽ اهو اهڙو دؤر آهي، جنهن کي اسان پنهنجي تاريخ ۾ ڪنهن به چڱي ۽ آبرومند عنوان سان آڻي ڪونه ٿا سگهون. افغانستان جو ”بچي سقي“ وارو دؤر ۽ سنڌين جا اهي ڏهه سال هڪجهڙا آهن.

* * * *

جنهن صورت ۾ انهن ڏهن سالن ۾ اسان جي وڏيرا شاهيءَ ڪابه قومي روايت قائم نه ڪئي هئي ۽ نه سياست ۾ ڪو آبرومند مقام حاصل ڪيو هو. تنهنڪري پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ بہ هو پنهنجي اعمالن جي شامت ڀوڳيندا ۽ هر قدم تي بي آبرو ٿيندا رهيا. آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪين بي آبرو ڪرڻ بلڪل حق بجانب هئا.

جيڪڏهن ڪنهن به قوم جا رهنما غلط، خودغرض ۽ قوم جا باغي هوندا آهن تہ انهن کي ڪابہ آبرو، ڪنهن به انساني برادريءَ ۾، ملي ڪانہ سگهندي آهي. اهو دنيا جو دستور آهي ۽ تاريخ اسان کي اهو ئي پڙهائي رهي آهي.

ون يونٽ ٽٽڻ بعد صدر يحيٰ اليڪشنون ڪرائي رهيو آهي. سنڌ جو عوام تعليم ۾ پٺتي پيل آهي، معاشي حالتن ۾ ڏتڙيل آهي، دور دراز ڳوٺن ۾ نيم وحشي زندگي گذاري رهيو آهي، ۽ ڪامورا شاهي، وڏيرا شاهي ۽ سادات شاهيءَ جي گهيري ۾ آهي، تنهنڪري وڏيرو هرچند ذليل ۽ زبون ٿي چڪو آهي، وري بہ اهو ساڳيو طبقو اليڪشن ۾ اچڻ جي ڪوشش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري رهيو آهي ۽ امڪان آهي ته نئين اليڪشن ۾ وري به انهن جي اڪثريت چونڊجي اچي، جيڪي نه فقط سنڌ جا دشمن آهن، بلڪ متمدن انسان ذات لاءِ پڻ داغ آهن ۽ مٿين سطح تي گويا پاڪستان لاءِ به ننگ ۽ شرم جو سبب آهن.

ساڳيا پاپيءَ جا پنجوڙ، ساڳيو زر جو آ زندان،
سڏ پڙاڏو پٽئي حيران.
ساڳيو ڏاڍي جو ڌڪاڻ، هيٺون اڳ وانگر حيران،
سڏ پڙاڏو پٽئي حيران.

* * * *

پر هن دفعي اميد جو هڪ خفيف ترورو نظر اچي رهيو آهي، جنهن تي ذاتي طرح مون کي خيال ٿئي ٿو ته شايد انهن وڏيرن کي هن دفعي انهيءَ آپيشاهي ڪرڻ جو موقعو نه ملي ۽ هر غلط قدم تي کين جواب ڏهي ڪرڻي پوي. اهو ترورو، اها اميد ۽ اهو آسرو اسان جو اڇوڪو سرويچ نوجوان آهي، جيڪو ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ هن وقت جاڳيو پيو آهي ۽ ان جي ذهن، هن جي ارادي ۽ هن جي عزم کي هاڻي ڪابه طاقت تسخير ڪري ڪانه ٿي سگهي - گهٽيءَ حد تائين مون کي اطمينان آهي.

* * * *

اج پهرين جولاءِ کان اسان کي پنهنجي نئين زندگيءَ جو آغاز ڪرڻو آهي. تنهنڪري ظاهر آهي ته انهيءَ نئين سفر شروع ڪرڻ وقت اسان اڻٽايل سالن جي ساري خساري ۽ نقصان کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون. سياسي تقاضائون ڇا آهن، اقتصادي مسئلن لاءِ ڇا ڪرڻ کپي، سنڌ جي نوڪرشاهيءَ جي اخلاق ۽ ڪردار کي ڪهڙيءَ طرح قومي سانچي ۾ ڍالجي، ٻهراڙي جي مظلوم، غريب ۽ مسڪين هاريءَ کي ڪهڙيءَ ريت ڏن ويلن جي روٽي مهيا ڪري ڏجي ۽ ظالمن جي چنبي کان سندن عزت آبرو ۽ خودداريءَ کين محفوظ ڪرائجي، سندن صحت ۽ سندن اولاد جي تعليم لاءِ ڪهڙا اپاءَ وٺجن، هي سڀ آهي مسئلا آهن جيڪي نوجوانن کي سياسي ڪيڏارين کان پورا ڪرائڻا آهن.

* * * *

انهيءَ کان علاوه منهنجي خيال ۾ ڪيترا ٻيا اهم معاملا ۽ مسئلا پڻ آهن، جيڪي تعليم گهٽ هجڻ، وڏيرا شاهيءَ جي جهالت ۽ سياسي ليڊرن جي علمي ڪوتاهيءَ سبب هميشه نظرانداز ٿيندا رهيا آهن. اهو ياد رکڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪپي ته سنڌ نوڪرشاهيءَ جو نالو نه آهي، سنڌ جو قومي مسئلو اهو نه آهي ته ڪيترا مختيارڪار ۽ ڪيترا ڪمشنر ڀرتي ٿين ٿا. ملازمت سنڌ ۾ هميشه نيچ سمجهي ويئي آهي ۽ اهو ئي سبب آهي جو سنڌ جو عوام ۽ سنڌ جو ڪامورو هميشه هڪٻئي کان دور رهيو آهي. سنڌ نالو آهي هڪ قوميت جو، ڪن ريتين ۽ رسمن جو ۽ ڪن قومي خصلتن ۽ ڪردار جو. سنڌ کي پنهنجي زبان آهي، سنڌ کي پنهنجون روايتون آهن، سنڌ کي پنهنجو مخصوص ڪلچر آهي ۽ سنڌ هميشه اِنهيءَ شيءِ کي عزيز سمجهيو آهي ۽ اِنهيءَ کي قائم رکڻ لاءِ جدوجهد ڪندي رهي آهي. سنڌ جو ڪلچر ايڏو اوچو، ايترو مائيدار ۽ انهيءَ حد تائين گوناگون ۽ ڀرپور آهي، جو هن جي خصوصيتن ۽ خوبين کي ڄاڻ رکندڙ ۽ باشعور دنيا جون قومون تسليم ڪري چڪيون آهن، چنانچه پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سڀني کي خبر آهي ته دنيا جي مختلف قومن ۽ ملڪن پاڪستان ۾ سڀ کان زياده دلچسپي سنڌ جي راڳ، سنڌ جي بود و باش، سنڌ جي تهذيب ۽ روايتن، لٺي ڪپڙي، ڀرت ۽ سنڌ جي گهريلو صنعت جي پيدا ڪيل شين ۾ پئي ورتي آهي. هالن جي جنڊيءَ واري ڪم، مصري خان ۽ خميسي خان جي بينن، سنڌي ڀرت ۽ چيٽن دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پاڪستان کي روشناس ڪرائڻ ۾ وڏو حصو ورتو آهي. نئين سنڌ جي سربراهن کي گهرجي ته سنڌ جي ڪلچر جي هر شعبي کي نه فقط محفوظ ڪرڻ، بلڪ ان کي وڌڻ ويجهڻ لاءِ هر ڪوشش ڪن.

* * * *

مٿين ڳالهه ۾ هن موقعي تي فوري طرح منهنجي ذهن ۾ هيٺيون ڳالهيون اچي رهيون آهن، جن ڏانهن پاڻ کي خاص توجهه ڏيڻو آهي:-

(١) سنڌ جي گهريلو هنرن کي نئين سر جيارڻ لاءِ خاص ادارو قائم ڪرڻ کپي، جيڪو ڳوٺ سڌار کاتي، فيملي پلاننگ کاتي ۽ تعليم بالغان وارن مفروضن جهڙو نه هجي، بلڪ صحيح معنيٰ ۾ قومي پيماني تي اُنهيءَ جو بندوبست هئڻ گهرجي. چِر جو ڪم، جنڊيءَ ۽ ڪاشيءَ جو ڪم، ڪنڊيءَ جو ڪم، ڀرت جو ڪم، چيٽن ۽ چمڙن جي اٽڻ جو ڪم، رلهين ۽ کيسن جو ڪم ۽ اِنهيءَ قسم جي ٻين گوناگون هنرن کي اُنهيءَ حد تائين زور وٺائڻ کپي، جو نه فقط جهان وانگر هرگهر پنهنجي ضرورت پاڻ پوري ڪري سگهي، بلڪ دنيا جي مارڪيٽ تي ڇانئجي وڃڻ جي ڪوشش ڪجي.

(٢) سنڌ جو راڳ هن وقت انفرادي ڪوششن ۽ ذاتي ذوق سبب جيئرو رهيو آهي. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ لاجواب فنڪار پاڻ وٽ موجود

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهن. ايران ۾ انهيءَ ڪم لاءِ خاص وزارت آهي، جنهن جي ذريعي ملڪ جي سمورن فنڪارن جي پرورش ٿي رهي آهي. اسان کي ريڊيي ۽ ٽيليويزن جي ملازمن جي رحم ۽ ڪرم تي پنهنجي فنڪارن کي ڇڏڻ نه کپي، انهن جي پوري فهرست تيار ڪري ۽ نئين سر ڪين ميوزڪ اسڪولن ۽ ادارن سان منسلڪ ڪرڻ کپي.

(۳) پاڻ کي سنڌ جي پراڻن ريڪارڊن، سرن، طرزن ۽ گانن جي لئبرري قائم ڪرڻ کپي ۽ جيڪي به فنڪار ٿي گذريا آهن، انهن جون تصويرون ۽ انهن جا حالات شايع ڪرڻ گهرجن.

(۴) سنڌ جي ڳوٺن ۾ نئين سر راڳ جون ڪچهريون قائم ڪرڻ کپن، جيڪي سالن کان اقتصادي بدحالي، ڪامورا شاهيءَ جي ظلم ۽ وڏيرا شاهيءَ جي تشدد سبب ختم ٿي چڪيون آهن. ڳوٺاڻن ۾ آزاديءَ جو احساس پيدا ڪرڻ کپي ۽ انهن کي آسانيون مهيا ڪرڻ کپن، جيئن هو پنهنجون آکاڻيون، ٽوٽڪا، ڳجهارتون، لاڙائو، ڪافيون ۽ آلاپ نئين سر جاري ڪن.

(۵) سنڌ جي ميلن ۽ ملاکڙن کي سرڪاري ۽ سرڪاري چاڙتن جي تحويل مان ڇڏائي، انهن جو اهڙو نظام قائم ڪرڻ کپي، جيڪو صحيح معنيٰ ۾ غريبن جي لاءِ تفريح جو سبب بڻجي. درگاهن ۽ خانقاهن کي پرستش ۽ انساني ذهن کي مفلوج ڪرڻ جو ذريعو نه بڻائڻ کپي، بلڪ مدفون شخصيتن جي تاريخي حيثيت ۽ ڪلچرل ڪارنامن کي ماڻهن جي ذهن نشين ڪرڻ گهرجي.

(۶) سنڌ جي شخصي ڪتبخانن جي سروي ڪرڻ کپي ۽ جديد طريقن تي انهن جي تنظيم ڪجي. ڪتاب خريديءَ جي ذريعي يا مائڪرو فلمن جي ذريعي هڪ قومي ڪتبخاني ۾ گڏ ڪرڻ کپن.

(۷) سنڌ جي اندر تاريخي عجائب گهر مختلف تاريخي شهرن ۾ قائم ڪجن، جن ۾ سنڌ متعلق تاريخي ۽ تهذيبي شيون موجود ڪجن. مثلاً حيدرآباد ۾ ٽالپرن ۽ ڪلهوڙن جي دور جو ميوزم هجڻ کپي، ٺٽي ۾ سمن ۽ مغلن جي دور جا آثار مهيا ڪيا وڃن. اهڙيءَ طرح عمرڪوٽ، روهڙيءَ ۽ سيوهڻ جهڙن تاريخي شهرن ۾ پڻ جدا جدا قسمن جا ميوزم هجڻ گهرجن.

(۸) سنڌ جو تاريخي رڪارڊ گهڻيءَ حد تائين برباد ٿي چڪو آهي. ڪراچيءَ جي ڪمشنر جو رڪارڊ بيحد قيمتي ۽ تاريخي آهي. حيدرآباد جو رڪارڊ سنڌ جي تاريخ تي روشني وجهي ٿو. اهو بيش بها خزانو، خاص ماهرن جي نظرداريءَ هيٺ، هڪ جاءِ تي گڏ ڪجي ۽ ان لاءِ خاص Archives Department قائم ڪجي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٩) سنڌ جي تهذيب، تمدن، ڪلچر ۽ تاريخ جي تحقيق جي لاءِ قومي پيماني تي ادارو قائم ڪجي، جنهن ۾ سنڌ تي جيڪو مواد دنيا جي مختلف زبانن ۾ لکيل آهي سو مهيا ڪجي.

(١٠) هن وقت سنڌ ۾ تاريخ جو ڪم "سنڌي ادبي بورڊ" ڪري رهيو آهي ۽ انهيءَ اداري سنڌ کي ٻاهرين ملڪن سان ڪافي روشناس ڪرايو آهي ۽ گهڻو ڪري بنيادي ڪتاب شايع ڪري چڪو آهي، ليڪن آن جي ساليانيگرانٽ ڪافي نه آهي، انهيءَ اداري کي پڻ نئين سر قومي پيماني تي تشڪيل ڪجي ۽ رقمون مهيا ڪجن.

(١١) سنڌ جي جديد ادب کي وڌائڻ ۽ ان کي عام ڪرڻ جي لاءِ جدا قومي اشاعتگهر جي ضرورت آهي. هن وقت تائين اسان جا جديد اديب سڀئي غريب آهن، انهن پنهنجي پيٽ کي لتون ڏيئي پنهنجون تخليقون پئي ڇپايون آهن ۽ انهن جي لکڻين ئي سنڌ جي ذهن ۾ سجاڳي آندي آهي. تنهنڪري، جن سنڌي ذهن کي اجاريو آهي تن جي ادب کي پالڻ ۽ جيارڻ اسان جو اولين فرض آهي.

(١٢) سنڌ جي تعليمگاهن ۾ سڌارا ۽ تبديليون آڻڻ کپن. سڙيل دماغ ۽ سنڌن ويٺل استاد پنهنجي گهرن ڏانهن اماڻڻ کپن. انهن جي جاءِ تي فعال، ذهين ۽ ڪم ڪندڙ استاد آڻجن، جيڪي اهڙڙ ذهن سان اندر اسان کي هر شعبي ۾ ماڻهو پيدا ڪري ڏين. انهيءَ قسم جا استاد جيڪڏهن يورپ مان آڻجن ته پاڻ وڌيڪ بهتر. اهو نسخو عليگڙهه ۽ ٻين ڪيترين يونيورسٽين ۽ تعليمگاهن ۾ آزمايو ويو آهي، جيڪو تجربو ڪامياب ٿيو آهي.

(١٣) سنڌ جي طالب علمن کي ڪنهن به حالت ۾ هڪ زبان تي اڪتفا نه ڪرڻ کپي؛ مادري زبان سان گڏ عربي، فارسي، جرمن، فرينچ، انگريزي ۽ روسي زبانن مان ڪي به ٽي زبانون ضرور سکڻ کپن. ڇاڪاڻ ته دنيا بين الاقوامي برادريءَ جي صورت اختيار ڪندي پيئي وڃي ۽ ڪنهن به اهڙيءَ زبان ۾ پاڻ کي محدود رکڻ، جنهن ذريعي ٻاهرينءَ دنيا سان رابطو نه رهي سگهي، گويا ڏسي وائسي پاڻ کي کوهه ۾ بند ڪرڻو آهي. سنڌي زبان کي زور وٺرائڻ کپي، ليڪن انهيءَ جو مطلب اهو نه هجڻ کپي ته اردو زبان يا پاڪستان جي ٻين زبانن کان نفرت ڪرڻ کپي.

(١٤) سنڌ ۾ آثار قديمه جي ڳولا ۽ حفاظت لاءِ خاص محڪمو هجي. سنڌ جي تاريخي ۽ مقدس سر زمين انهيءَ سلسلي ۾ اڻتري شاهوڪار آهي، جو مرڪزي بجيٽ جي سڀني صوبن ۾ ورهائجڻ بعد سنڌ لاءِ بچيل حصو پورو نٿو ٿي سگهي.

(١٥) پنهنجن بزرگن، شاعرن، مصنفن ۽ قومي رهنمائن جي مقبرن ۽ مزارن جي تعين ڪرڻ، ٺهرائڻ ۽ محفوظ رکڻ لاءِ ايراني اداري - مجلس آثار ملي - جي نموني تي پاڻ کي هڪ ادارو قائم ڪرڻ گهرجي. مثال طور ڄام نظام الدين سمون، محسن ٺٽوي، مير 'قانع' ٺٽوي، ابوالحسن ڏاهري، محمد قائم، محمد عظيم وغيره جهڙن شاعرن ۽ مصنفن جي نه قبرن جو تعين آهي، نه مٿان ڪي ڪتبا لڳل آهن ۽ نه انهن جي حفاظت جو ڪو بندوبست آهي. سنڌ جي مشاهيرن جي آثارن جي حفاظت جو ذمو انهيءَ اداري جي حوالي هجڻ گهرجي.

(١٦) سنڌ آرٽس ڪائونسل ٺاهجي، جنهن تي سنڌ جي راڳ ۽ سنڌ جي ٻين سڀني فنون لطيفه جي فروغ ۽ رکپاليءَ جو ذمو هجڻ کپي.

* * * *

اڄ سنڌ نئين سر چاڙي آهي ۽ ان جي رهاڪن کي ورثي ۾ انسانن جي عزت ڪرڻ ۽ انهن سان محبت ڪرڻ جو سبق ماڻيل آهي. اڄ ڪان سڀئي تلخيون ۽ تلخ گاهين جو اثر وساري، نئين سر ميل ۽ ميلاپ جي فضا قائم ڪرڻ گهرجي.

* * * *

آءٌ جيڪي ڪجهه هن مضمون اندر لکي چڪو آهيان، اهو نه فقط سنڌ جي لاءِ ضروري ۽ مفيد آهي، بلڪ آءٌ پاڪستان جي سڀني صوبن کي اپيل ڪندس ته پنهنجي پنهنجن صوبن اندر انهيءَ قسم جا پروگرام عمل ۾ آڻين ۽ پنهنجي صوبن کي لساني ۽ فني طرح سان مضبوط بڻائين. سڀني صوبن جي مضبوطيءَ جي ئي معنيٰ سڄي پاڪستان جي مضبوطي آهي.

[هفتيوار "صبح سنڌ"، ١- جولاءِ، ١٩٧٠ع]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهه تي تحقيق

[١٩٦١ع ۾ ڀٽ ڌڻيءَ جي ميلي جي موقعي تي ادبي
ڪانفرنس ۾ صدارتي خطبو]

شاهه سان عقيدت رکندڙ، لکندڙ ۽ دانشور حضرات!

سڀ کان اول آءٌ اوهان جو شڪريو ادا ڪريان ٿو. هيءُ شڪريو فرضي ۽ مصنوعي ناهي، جيئن عام طرح صدر ڪندا آهن، بلڪ دل جي گهراين مان اهو شڪريو ادا ڪري رهيو آهيان. آءٌ اوهان سڀني جو ممنون آهيان، جو مون کي نه رڳو سنڌ جي عظيم شاعر، پر دنيا جي وڏي شاعر جي سالگرهه جشن جي موقعي تي هن ادبي ڪانفرنس جي صدارت جو اعزاز بخشيو اٿوَ.

دوستو! جڏهن به اهڙا جشن ٿين، ته انهن ۾ ضروري ڳالهيون سوچيون وڃن، جيئن هنن ڪانفرنسن ۽ ميلي آئنده لائحه عمل ٺهي سگهي. آءٌ هن موقعي جو فائدو وٺي، جيڪي ڪجهه ضروري سمجهان ٿو، سو سڀني لکندڙن ۽ اديبن آڏو پيش ڪريان ٿو.

شاهه صاحب جي سلسلي ۾ منهنجو ذاتي تاثر هيءُ آهي ته شاهه جنهن عزت ۽ مقام جو شاعر آهي، ان پايي جو اڄ تائين ڪوبه مضمون يا مقالو نه لکيو ويو آهي. انهيءَ جو وڏي ۾ وڏو سبب مواد ۽ تحقيق جي ڪمي آهي. مون کي معاف ڪندا، اسان کي هڪڙي ۾ صاف ۽ کليون ڳالهيون ڪرڻ گهرجن، جنهن سان اسين هڪٻئي جي عيبن ثوابن کي پرکي ۽ پروڙي سگهون. هن وقت تائين، جنهن به شاهه تي لکيو آهي، تنهن جي آڏو هڪڙو ئي نڪتو پئي رهيو آهي ته هو پاڻ کي شاهه جي شارحن ۾ شامل ڪرائي. اهڙن لکندڙن جي مقالن ۽ مضمونن ۾ نه تحقيق آهي ۽ نه ئي وري ڪو سير حاصل بحث، جنهن کي ڪا نئين شيءِ چئي سگهجي.

هي وڏي غلطي هيءَ آهي تہ اسان جي ذهن ۾ اڃا تائين شاهہ جو اصل مقام ڪونہ پيدا ٿيو آهي، تنهنڪري شاهہ جو ٻين شاعرن سان تقابلو ڪندا رهون ٿا. اهڙا مضمون فقط سطحي مطالعي جي بناء تي هوندا آهن. لکندڙ کي انهن شاعرن تي بہ ڪا دسترس نہ آهي. شاهہ جي ڪلام جو مقابلو ٻين شاعرن جي ڪلام سان تڏهن ڪري سگهبو، جڏهن انهن شاعرن جو ڪلام ۽ انهن تي تحقيقي مضمون پڙهجن. اول تصوف جي تاريخ جو مڪمل مطالعو ڪجي ۽ پوءِ ”شاهہ جو رسالو“ آڏو رکجي. تڏهن ئي شاهہ جو صحيح مقام معلوم ٿي سگهندو. شاهہ جو مقام منهنجي نظر ۾ دنيا جي سمورن شاعرن کان بلند آهي. اسان جا ڪي دوست، شاهہ جي مولانا روميءَ سان ڀيٽ انهيءَ ڪري ڪندا آهن، جو شاهہ صاحب وانگر روميءَ بہ پنهنجي ڪلام ۾ حڪايتون پيش ڪيون آهن. پر روميءَ جي ڪلام ۾ شاهہ وانگر حب وطن جو جذبو ڪونهي، هن کي پنهنجي آسپاس جي شين سان محبت ڪانهي. مون روميءَ جي فارسي شاعريءَ جو مطالعو ڪيو آهي، پر سندس شعر تمام سست آهي. انهيءَ ڪري جيتري قدر شاعريءَ جو تعلق آهي، شاهہ صاحب ڪانئس بلند آهي. روميءَ جي مثنويءَ ۾ ايڏي نرمي ۽ لطافت نہ آهي، جيڏي رسالي ۾ آهي. شاهہ جي ڪلام ۾ اهڙي نرمي ۽ لطافت آهي جهڙي ريشم ۾. پٽ جيئن نرم ۽ نازڪ ٿيندو آهي، جنهن جي ڇُهڻ سان هڪ لذت محسوس ٿيندي آهي، بلڪل انهيءَ قسم جي لذت ۽ لطافت شاهہ جي ڪلام ۾ آهي. منهنجو ذاتي خيال آهي تہ شاهہ ۽ روميءَ جي شاعريءَ وارن رستن ۾ وڏو فرق آهي. بيشڪ ٻيئي وڏا صوفي شاعر آهن، پر انهن ٻنهي جو تقابلو غلط آهي. اهو تقابلو تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو، جڏهن ٻين وڏن صوفي شاعرن جو پورو مطالعو ڪيو وڃي.

ضروري آهي تہ اول شاهہ صاحب جو گهريءَ نگاهہ سان مطالعو ڪجي. شاهہ متعلق جيڪو بہ مواد آهي، ۽ جيڪو اڃ تائين گڏ نہ ٿي سگهيو آهي، اهو گڏ ڪجي ۽ ان جو مطالعو ڪري پوءِ شاهہ صاحب تي ڪجهہ لکجي. هيءَ حالت ۾ شاهہ تي لکڻ وقت کان اڳي ٿيندو. تنهنڪري منهنجو عرض آهي تہ شاهہ تي مواد گڏ ڪريو. پوءِ ئي شاهہ کي اسين سنڌ ۽ سنڌ کان ٻاهر صحيح صورت ۾ پيش ڪري سگهنداسين.

آءٌ هاڻي لکندڙن آڏو شاهہ تي تحقيق لاءِ سرسري خاڪو پيش ڪريان ٿو. منهنجو خيال آهي تہ ڦهرايئين هيٺين عنوانن تي مواد گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

١. شاهه جي دؤر جي سياسي ۽ تمدني تاريخ تي مواد گڏ ڪري مفصل نموني لکجي. پوءِ اسان کي معلوم ٿيندو ته ڪهڙا محرڪات هئا جن جي بناء تي شاهه اهو شعر جوڙيو.

٢. انهيءَ موضوع تي تحقيق ڪئي وڃي ته شاهه جي زماني ۾، سنڌ ۾ تصوف جون ڪهڙيون جديد تحريڪون هيون. انهيءَ مان آسانيءَ سان اندازو لڳائي سگهنداسين ته انهن تحريڪن ۾ شاهه ڪهڙو حصو ورتو.

٣. مون ڏٺو آهي ته ٻارهين صديءَ هجريءَ ۾ شاهه کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي شاعر هئا، جن جو ڪلام پڻ اعليٰ درجي جو آهي. اهو جديد اصول آهي ته ڪنهن شاعر جي صحيح تجزيي لاءِ ان جي معاصر شاعر جي ڪلام جو مطالعو ڪيو وڃي. جنهنڪري ضروري آهي ته انهن همعصر شاعرن جا ديوان ڪٺا ڪيا وڃن. ان مان انهيءَ مسئلي جي خبر پوندي ته شاهه صاحب انهن شاعرن کان منهن موڙي پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪهڙيون نيون راهون ورتيون.

۴. شاهه جي دؤر جا ٻيا صوفي مشاهير ڪهڙا هئا؟ اهو ياد رکڻ گهرجي ته شاعر پنهنجي دؤر جو مؤرخ آهي. فرق رڳو ايترو آهي، جو مؤرخ ٺهي جڙي ويهي تاريخ لکندو آهي - انهن تاريخن ۾ وقت جي حڪومتن ۽ حڪمرانن جا اثرات به اچي وڃن ٿا - پر شاعر ڪنهن به بيروني اثرات کان پاڪ ٿي، پوءِ حالات ۽ ماحول جو جائزو وٺي، پنهنجو ڪلام سچيءَ ۽ صحيح صورت ۾ پيش ڪري ٿو. شاهه صاحب جي ڪلام ۾ ڪيئي پهلو غور طلب آهن. مثلاً شاهه عنايت صوفيءَ جي شهادت انهيءَ دؤر جو وڏو سانحو آهي. آخر شاهه صاحب انهيءَ عظيم واقعي کي ڇو نہ منظوم ڪيو؟ انهيءَ ڳالهه جو جواب تڏهن ئي ڏيئي سگهجي ٿو، جڏهن انهيءَ دؤر جون تمدني ۽ سياسي حالتون آڏو هجن.

٥. شاهه ۽ شاهه جي خاندان جي صحيح سوانح مرتب ڪجي. سنڌس استاد ڪير هو، سنڌس آٽي ويهٽي ڪهڙي ۽ ڪيئن هئي. ڪجهه ڏينهن ٿيا ته ڪراچيءَ جي اردو تعليم ڪاتي وارن مون کان پڇيو ته شاهه جي زندگيءَ جا ڪي اهڙا واقعا ٻڌايو، جي سنڌس انسان دوستيءَ جو مظهر هجن، ۽ جن جو سنڌس شاعريءَ سان ڪو تعلق نہ هجي. مون وٽ انهيءَ جو ڪو به جواب ڪونہ هو. جيتوڻيڪ سنڌس ڪلام انهيءَ جذبي سان ڀرپور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي، پر سندس نجي زندگيءَ جا واقعا ناپيد آهن. تنهنڪري انهيءَ پاسي به تحقيق ڪرڻ ۽ ڪتاب لکڻ.

۰۶. شاهه جي رسالي جو تحقيقي ايڊيشن شايع ڪرائجي، جو رڳو محققن لاءِ هجي.

منهنجون اهي چند گذارشون، شاهه صاحب جي سلسلي ۾ براهِ راست لکندڙن کي هيون. هاڻي آءٌ هن وقت تائين ٿيل شاهه صاحب تي تحقيق جو جائزو وٺندس، جا هتي ٿوري پاهرينءَ دنيا ۾ ٿي آهي. پاڪستان ۾ گذريل چند سالن ۾ ڪي ڪتاب ڇپيا آهن، جن ۾ مولانا دين محمد 'وفائي' مرحوم جو لکيل ڪتاب "لطف اللطيف" هڪڙي سٺي ڪوشش آهي. جيتوڻيڪ منجهس ڪي غلطيون آهن، پر آهي درگذر ڪري سگهجن ٿيون. مولانا مرحوم جو آخري ڪتاب عنقريب ڇپجي پڌرو ٿيندو، جنهن ۾ پهريون ڀيرو ڪوشش ڪري شاهه جي حياتيءَ تي سندس ڪلام وسيلي روشني وڌي ويئي آهي. شاهه جي ڪلام جي شرح ۾ رشيد لاشاريءَ پارن جو به حصو آهي. شاهه تي انفرميشن وارن ڪي قابل ذڪر رسالا ڪڍيا آهن. سنڌ يونيورسٽيءَ وارن رسالي جو اردو ترجمو ڇپائڻ شروع ڪيو آهي، جيڪو تمام جلد شايع ٿي ويندو. بنگال ۾ ڪن شاعرن شاهه جي چوند ڪلام جو ترجمو ڪيو آهي. اردوءَ جي مختلف رسالن ۾ شاهه جي ڪلام جو اردو ترجمو شايع ٿيو آهي. رائٽرس گلڊ جي پاران محترم جي الانا شاهه جي ڪجهه ڪلام جو انگريزي ترجمو شايع ڪرايو آهي. هي ثقافتي مرڪز ــ به انهيءَ سلسلي ۾ وڏو ڪم پيو ڪري، جنهن جي طرفان هرسال هڪ رسالو شايع ٿيندو رهندو آهي. هينئر اسان جي محترم علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب رسالي جو مستند نسخو تيار ڪيو، جيڪو سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪرايو آهي. اسان کي يقين آهي ته اهو رسالو شاعريءَ جي ذوق ۽ ترتيب جي لحاظ کان نهايت سٺو هوندو. مرحوم ڊاڪٽر دائود پوٽي ستاويهن قلمي نسخن کي آڏو رکي، رسالو مرتب ڪيو آهي، اهو به جلد از جلد شايع ٿيندو. شاهه بابت مضامين "نئين زندگيءَ" ۾ بـ گهڻي انداز ۾ شايع ٿيا آهن ۽ انگريزيءَ ۾ محترم علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جو تازو ڪتاب هڪ بينظير محنت آهي.

اهو سڀ پاڪستان ۾ ٿيو آهي. هاڻي هندستان جي لکندڙن جو جائزو وٺون ته انهن شاهه بابت ڪهڙو ڪم ڪيو آهي. اسان کي خبر هئڻ گهرجي ته سنڌي مسلمانن کان وڌيڪ، شاهه تي غير سنڌين ڪم ڪيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي. پهريائين رسالو ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، ڪن سنڌين سان گڏجي، مرتب ڪيو ۽ جرمنيءَ مان ڇپائي پڌرو ڪيائين. انهيءَ کان پوءِ مسٽر تارا چند، شاهه تي انگريزيءَ ۾ ڪتاب لکيو. ١٩١٥ع ۾ ڇيتمل پرسرام شاهه جي حياتيءَ تي ڪتاب لکيو، ان کان پوءِ شاهه جي آڪاڻين کي مرتب ڪيائين. آءٌ اوهان سڀني لکندڙن کي مشورو ڏيندس ته، جيڪڏهن اوهان کي صحيح سنڌي لکڻي هجي ته ڇيتمل جا ڪتاب پڙهو، ۽ ڏسو ته هن ڪهڙي انداز سان سنڌي لکي آهي. ١٩٢٣ع ۾ ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻيءَ پهريائين پهريائين هڪ يورپي محقق جي انداز سان شاهه جو ڪلام مرتب ڪيو ۽ ان جي شرح لکي. ڇيتمل ۽ پيرومل مٿس زبردست تنقيدون ڪيون، جي پڻ هڪڙو وڏو ڪم آهن. اهو هو شاهه ۾ هندن جو حصو. ١٩٤٧ع کان پوءِ جڏهن هندو لڏي ويا ۽ وڃي هندستان وسايائون، تڏهن به هنن شاهه کي ڪونه وساريو. اتي به هنن وڏو ڪم وڃي ڪيو آهي. ١٩٥١ ع ۾ ڪلياڻ آڏواڻي ”شاهه“ ڪتاب لکيو، جيڪو پنهنجو مٽ پاڻ آهي. ١٩٥٣ع ۾ اجمير مان ”شاهه جي ڪلام جو انتخاب“ شايع ٿيو آهي. بمبئيءَ مان مسٽر ڇيتمل، شاهه جي مختلف عنوانن تي بيت گڏ ڪري ”ڪامل جو ڪلام“ شايع ڪيو، ۽ آخر ١٩٥٨ع ۾ ڪلياڻ آڏواڻيءَ ”شاهه جو رسالو“ مرتب ڪري ڇپايو.

ٻاهرينءَ دنيا ۾ جرمنيءَ جي مشهور مستشرق، ڊاڪٽر اينيميري شمل، شاهه جي ڪلام جو جرمنيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي، ۽ اتي شاهه تي ٻارهن ليڪچر ڏنا آهن. جرمنيءَ ۾ شاهه جي حياتيءَ تي هڪ مقالو شايع ٿيو آهي. اطالوي انسائيڪلوپيڊيا ۾ شاهه جو نالو وڏيءَ عظمت سان ورتو ويو آهي. فارسيءَ ۾ شاهه جي ڪلام جو ترجمو ٿئي پيو. ڊاڪٽر سورلي کي ته اسين ڪنهن به طرح وساري نٿا سگهون، جو هن تمام وڏي محنت ڪئي آهي.

١٣ مارچ ١٩٦١ع تي اسان ڳڙهي ياسين ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ جي ٧٥ سالہ ورسي ملهائي هئي، جنهن ۾ ڊاڪٽر شمل، ٽرمپ تي هڪڙو مقالو پڙهيو. اتي ڊاڪٽر ٽرمپ جي تصوير، سنڌس گهر ۽ گهراڻي جي تصويرن جي به نمائش ڪئي ويئي هئي. انهيءَ کان سواءِ پيون به ڪيتريون ئي ڪوششون ڪيون ويون آهن، جن جي وسيلي غير سنڌين جي آڏو شاهه صاحب نمايان ٿي سگهي. ويجهڙائيءَ ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ محترم محمد اسماعيل نون جي ڪوشش سان پاڪ - جرمن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فورم ۾ سنڌي موسيقيءَ جو مظاهرو ٿيو، جنھن ۾ شاهہ جي ڪلام ڪي ۽ شاهہ جي سُرن کي پيش ڪيو ويو. اهو هو شاهہ تي اهڙو ڪم جو جائزو، جو چند سالن ۾ ٿيو آهي.

آءٌ هيٺئين اردو، بنگالي ۽ پنجابي مهمان اديبن ۽ شاعرن سان مخاطب آهيان. اردو، بنگالي ۽ پنجابيءَ جي اهل قلم حضرات، جن انفرادي حيثيت سان توڙي ادبي جماعتن جي نمائندن جي حيثيت ۾ هن عامي اجتماع ۾ تشريف فرما ٿي اسان جي عزت افزائي ڪئي آهي، تنهن لاءِ آءٌ نهايت شڪرگذار آهيان. آءٌ پنهنجي ۽ پنهنجن سمورن سنڌي پيارن ۽ دانشورن جي پاران اوهان جو استقبال ڪريان ٿو. اسان جو اٿاڻو دل آهي، ۽ انهيءَ دل ۾ اوهين يقين ڪريو تہ اوهان لاءِ وڏي جاهہ آهي.

اسين دانشور آهيون، لامحدود آهيون، اسان جو قلم سڄيءَ ڪائنات تي حڪومت ڪري ٿو. اسين نہ جغرافيائي حدن جا پابند آهيون، نہ ئي ڪنهن زبان جا محڪوم - اسين سڀني جي ملڪيت آهيون، ۽ اسان جي حڪم جو هرهڪ محڪوم آهي. جڏهن تہ اسان جي طاقت جي اها حالت آهي ۽ دائري جي اها وسعت آهي، تڏهن اسين پنهنجي قلم ۽ ذهن کي ڇو محدود ڪريون، يا پابند ڪريون ۽ قدرت ۽ طاقت کي قلف هڻون؟

جنهن جاهہ تي اڄ اسين گڏ ٿيا آهيون، اُها محبت جو عظيم ترين سرچشمو آهي. هتي فقط عشق، محبت ۽ عظيم انسانيت جا جذبات اپرن ٿا. مون کي اميد آهي تہ اڄ جڏهن اسين هتان ڏار ٿينداسين، تڏهن پيار‌ائيءَ جا سمورا پردا چاڪ ٿي ويندا.

آءٌ اوهان کي يقين ٿو ڏياريان تہ اردو ۽ بنگالي اسان جي آهي. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جا دانشور بہ يقين رکن ٿا تہ اسان جي سنڌي زبان کي بہ اوهين پنهنجي ملڪيت سمجهندا.

آخر ۾ آءٌ هن ثقافتي مرڪز جي ڪارڪنن کي مبارڪ ڏيان ٿو، جن سنڌيءَ کان سواءِ ٻين ٻولين جي لکندڙن کي بہ هن موقعي تي مدعو ڪيو آهي. بنگال مان ”رائيٽرس گلڊ“ جو وڏو وفد آيو آهي. پنجاب مان بہ هڪ ٻہ دوست آيل آهن. آءٌ سمجهان ٿو تہ هيءُ پهريون مرقعو آهي، جنهن تي پنهنجي ملڪي ٻولين جا اديب ۽ شاعر اچي گڏ ٿيا آهن. مون اوهان جو گهڻو وقت ورتو آهي، پر مون کي خوشي آهي تہ مون اوهان کي پنهنجي دل جي ڳالهہ ٻڌائي، پاڻ کي مطمئن ڪيو آهي. آخر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ آهه سمورن لکندڙن کي گذارش ٿو ڪريان ته پٺائي صاحب جي پرسان اسان جو مشهور شاعر "سانگي" ۽ مشهور محقق علامه عمر بن محمد دائود پوٽو مدفون آهن، آتي هلي اسين سڀ مرحومن تي فاتحه پڙهي نذر عقيدت پيش ڪريون.

[ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽيءَ طرفان شاهه صاحب جي ٢٢٨- هين سالانه عرس جي موقعي تي شايع ڪيل ڪتاب "پٺائي" ۾ آيل.]

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مصنف جا ڇپيا ڪتاب

فارسي

۰۱ مثنوي چنيسر نامہ (’ادراڪي‘ بيگلاري)	۱۹۵۶ع
۰۲ مقالات الشعرا (مير علي شير ’قانع‘ ٺٽوي)	۱۹۵۷ع
۰۳ مثنوي مظهرالآثار (شاهہ جهانگير هاشمي)	۱۹۵۷ع
۰۴ تڪملہء مقالات الشعرا (’خليل‘ ٺٽوي)	۱۹۵۸ع
۰۵ قصائد و مثنويات (مير علي شير ’قانع‘ ٺٽوي)	۱۹۶۱ع
۰۶ مثنويات هشت بهشت (’عطا‘ ٺٽوي)	۱۹۶۳ع
۰۷ تاريخ مظهر شاهجهاني (يوسف ميرڪ)	۱۹۶۴ع
۰۸ ترخان نامہ (مير محمد ٺٽوي)	۱۹۶۵ع
۰۹ تذڪرہء حديقة الاوليا (عبدالقادر ٺٽوي)	۱۹۶۷ع
۰۱۰ تذڪرہء شعراي ڪشمير – چار جلد	۱۹۶۷ع
۰۱۱ حالات فيضي	۱۹۶۷ع
۰۱۲ محمد صادق مينا [سہ ماهي ’پارس‘، ڪراچي]	۱۹۶۷ع
۰۱۳ تذڪرہ روضة السلاطين (’فخري‘ هروي)	۱۹۶۸ع
۰۱۴ تذڪرہ جواهرالعجائب (’فخري‘ هروي)	۱۹۶۸ع
۰۱۵ ديوان فخري هروي	۱۹۶۸ع
۰۱۶ ديوان بيرام خان	۱۹۶۸ع
۰۱۷ تذڪرہ شعراي ڪشمير، جلد پنجون	۱۹۶۹ع
۰۱۸ تحفة الڪرام، جلد ۳، حصو ۱ (مير علي شير ’قانع‘)	۱۹۷۱ع
۰۱۹ مثنوي مهر و ماهہ (جمالي دهلوي)	۱۹۷۴ع
۰۲۰ تذڪرہء مشائخ سيوستان	۱۹۷۴ع
۰۲۱ تذڪرہ رياض العارفين (آفتاب راءِ لکنوي) ۲ جلد	

اردو

۰۲۲ مولانا محب علي سندهي	۱۹۴۷ع
۰۲۳ هفت مقالہ	۱۹۶۸ع
۰۲۴ دود چراغ محفل	۱۹۶۸ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۲۵. مرزا غازي ترخان اور اس کي بزم ادب	۱۹۷۰ع
۲۶. سنڌھي ادب	۱۹۵۰ع

سنڌي

۲۷. اسلامي ڪتبخانا	۱۹۳۰ع
۲۸. مهراڻ جون موجون	۱۹۵۵ع
۲۹. تذڪره اميرخاني	۱۹۶۱ع
۳۰. ماڪ پنا رابيل	۱۹۶۵ع
۳۱. مڪلي نامو	۱۹۶۷ع
۳۲. مرزا عيسيٰ خان ترخان	۱۹۶۷ع
۳۳. سدي علي رئيس	۱۹۷۲ع
۳۴. ٺٽي جي تاريخي جاگرافي	۱۹۷۳ع
۳۵. هو ڏوٿي هو ڏينهن	۱۹۷۷ع
۳۶. مير معصوم بکري	۱۹۷۹ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

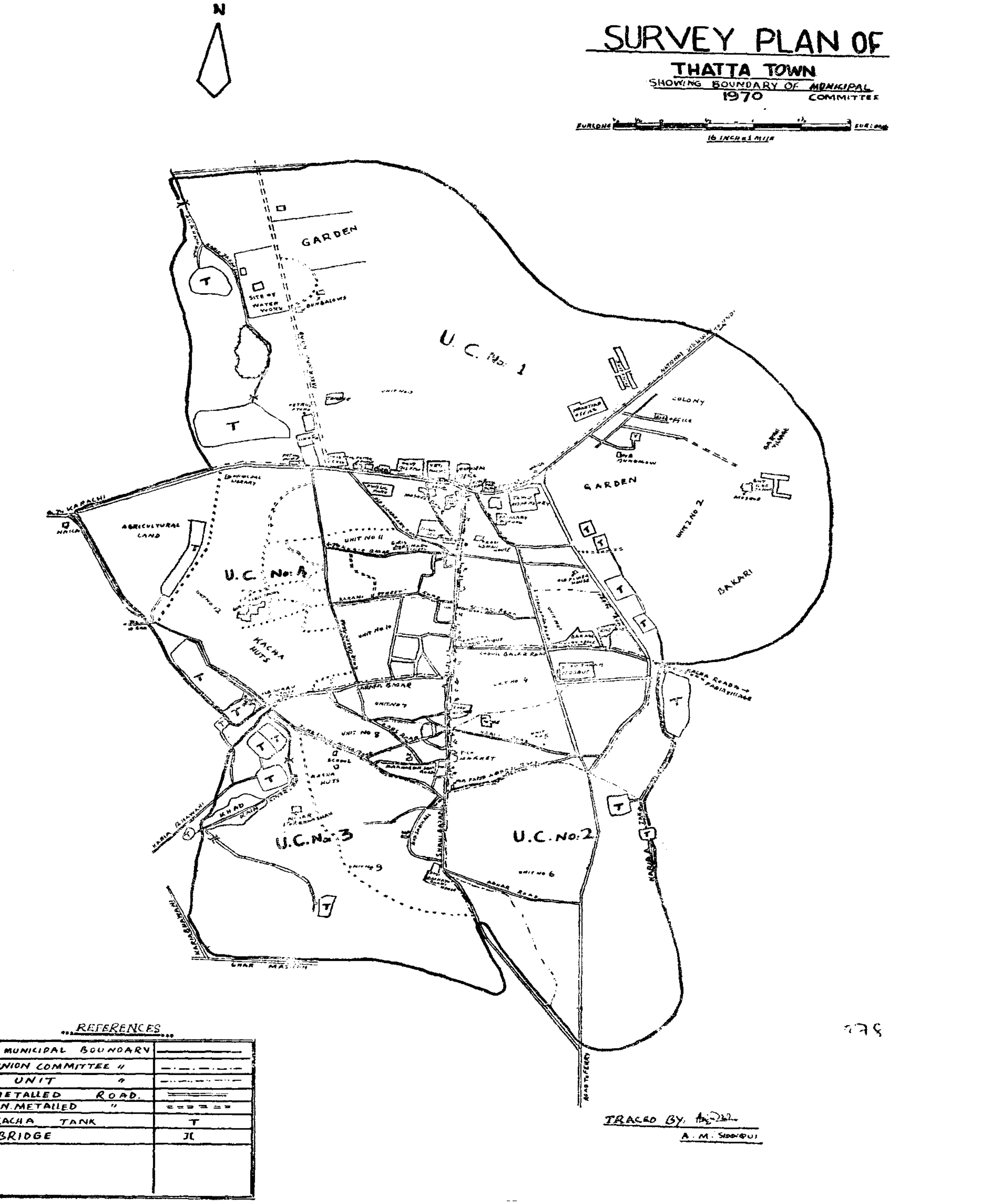

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪر ڪي ڳالهڙيون، ڪَندا ڏورَ ڏَٿڙيُن جون،
ڪِئن سي راتڙيون، ڪنهن پَر ڏينهن گذاريئہ!
- شاه

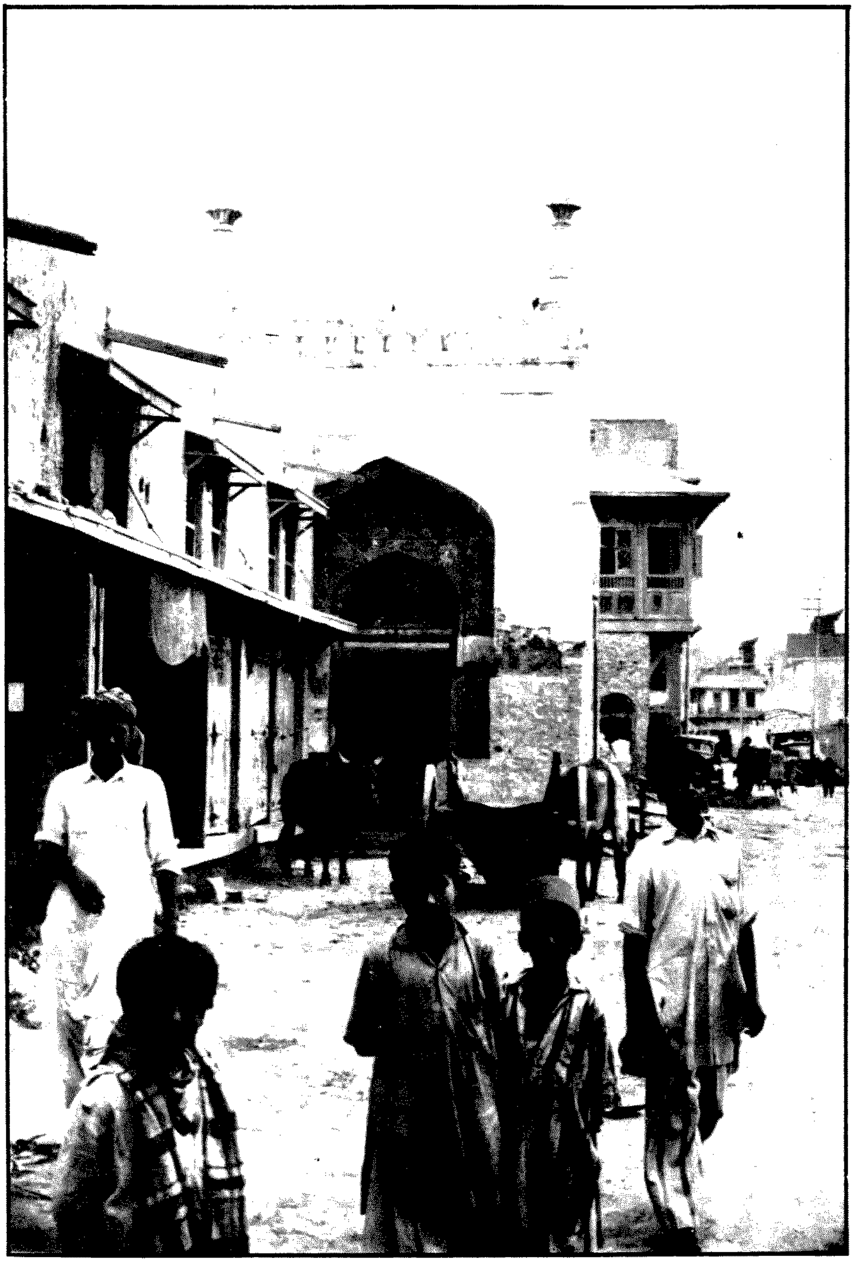

٣

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

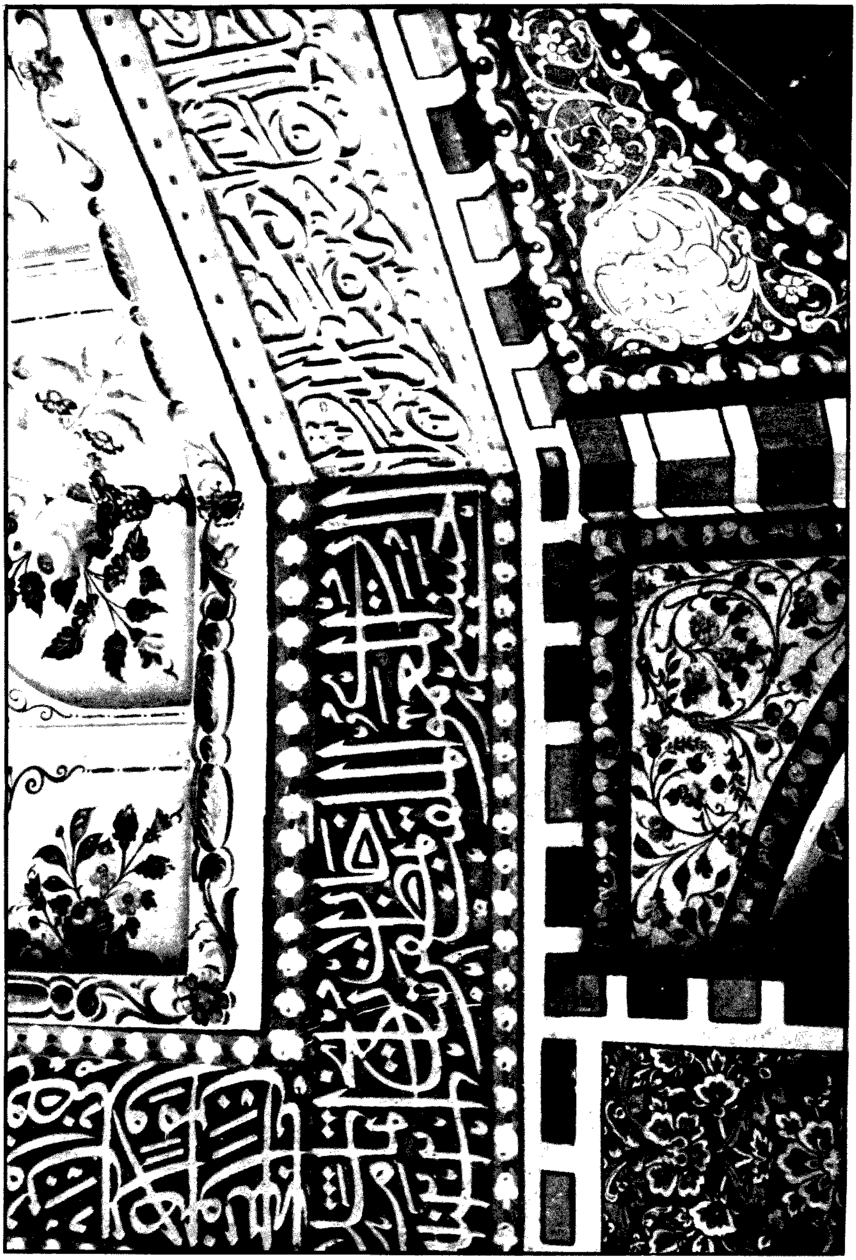

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

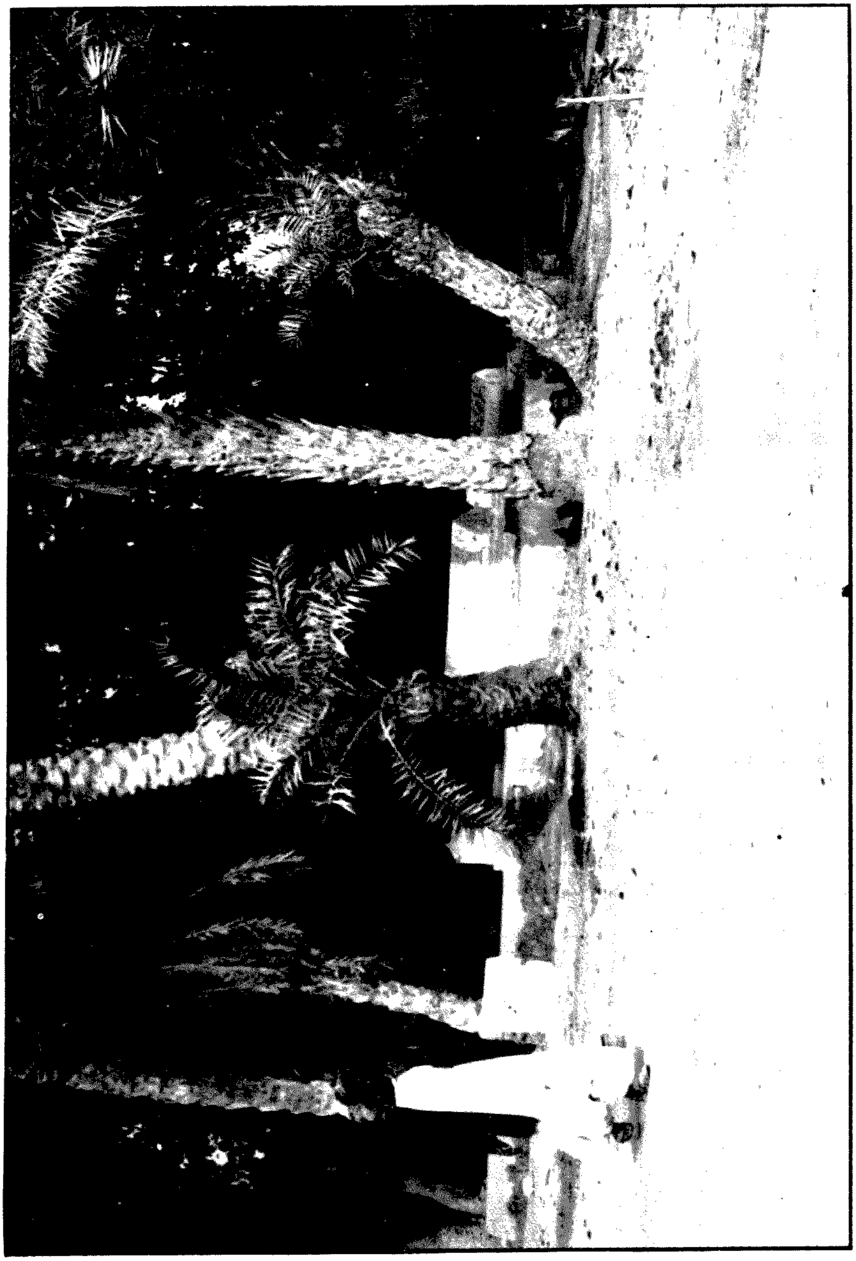

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

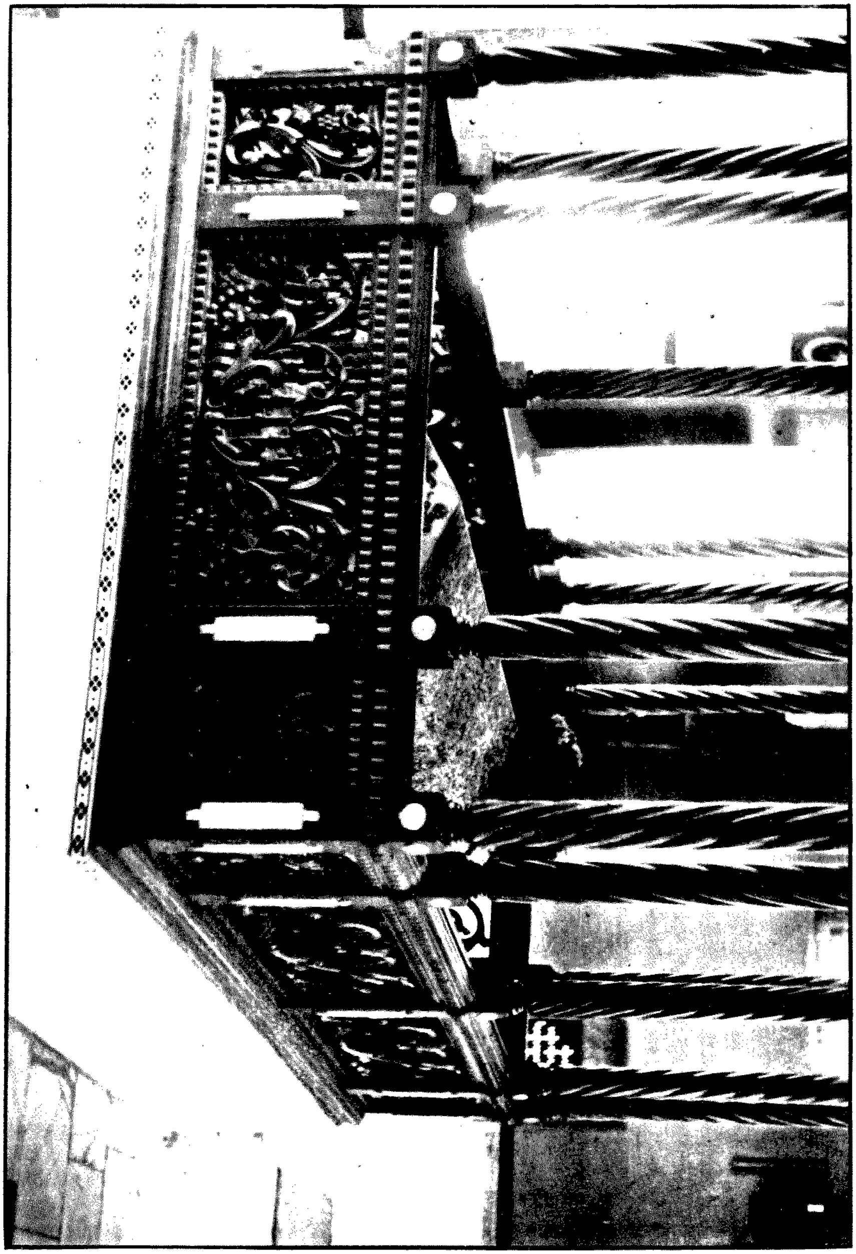

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

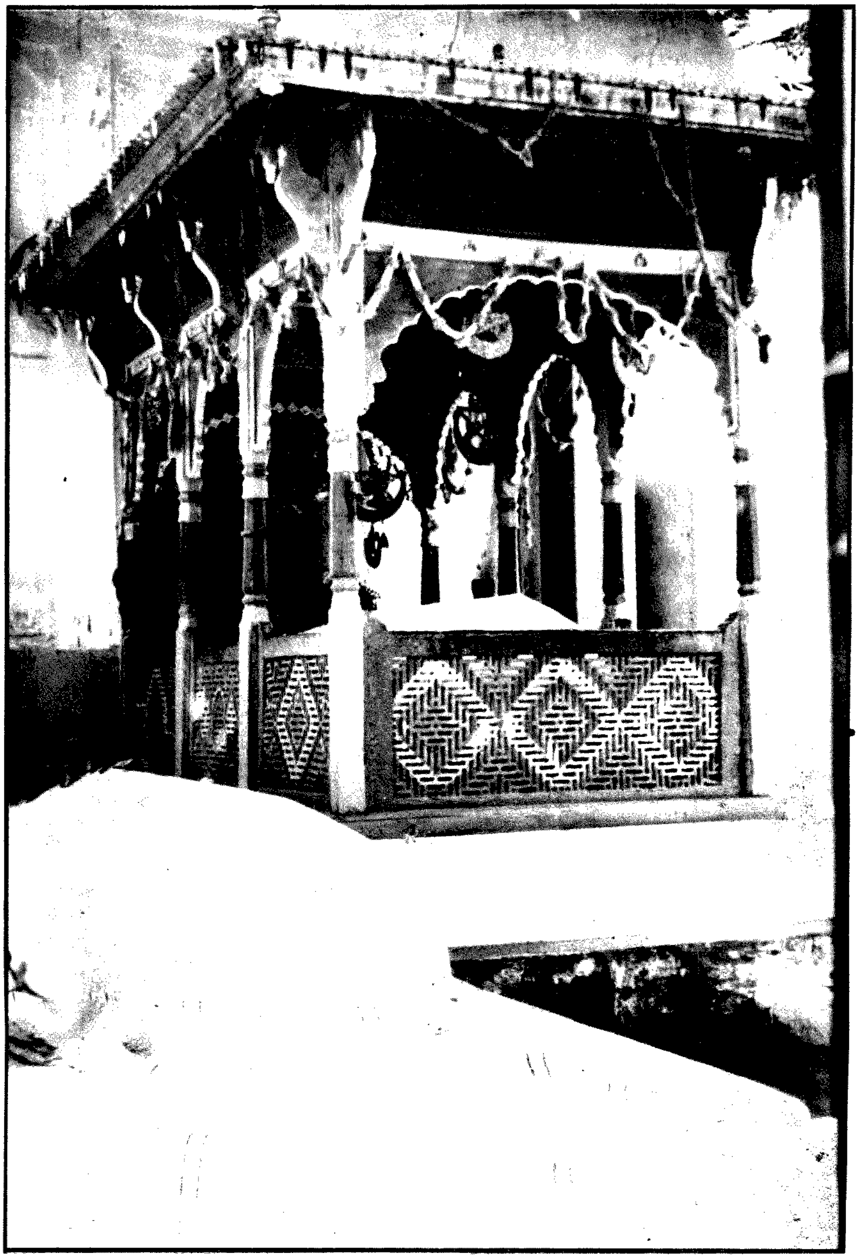

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

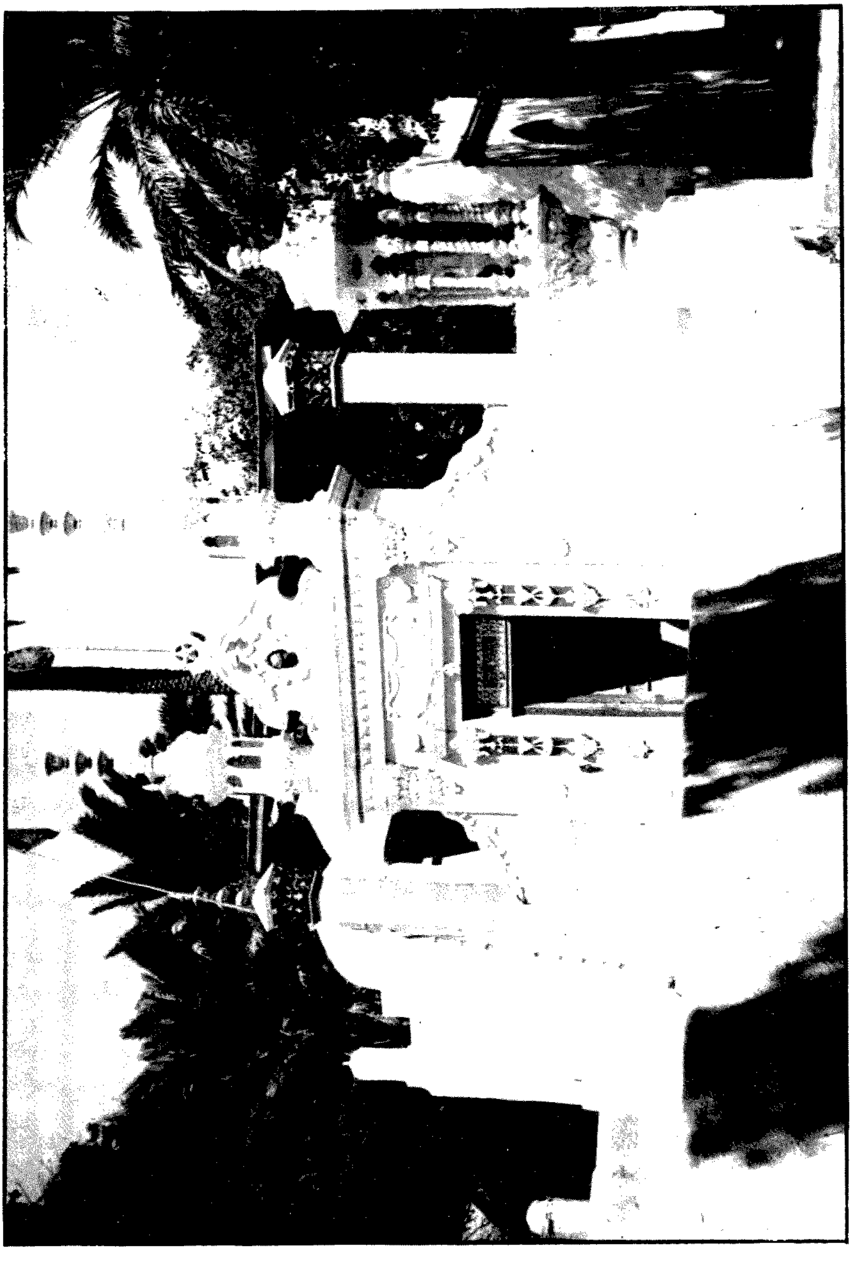

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

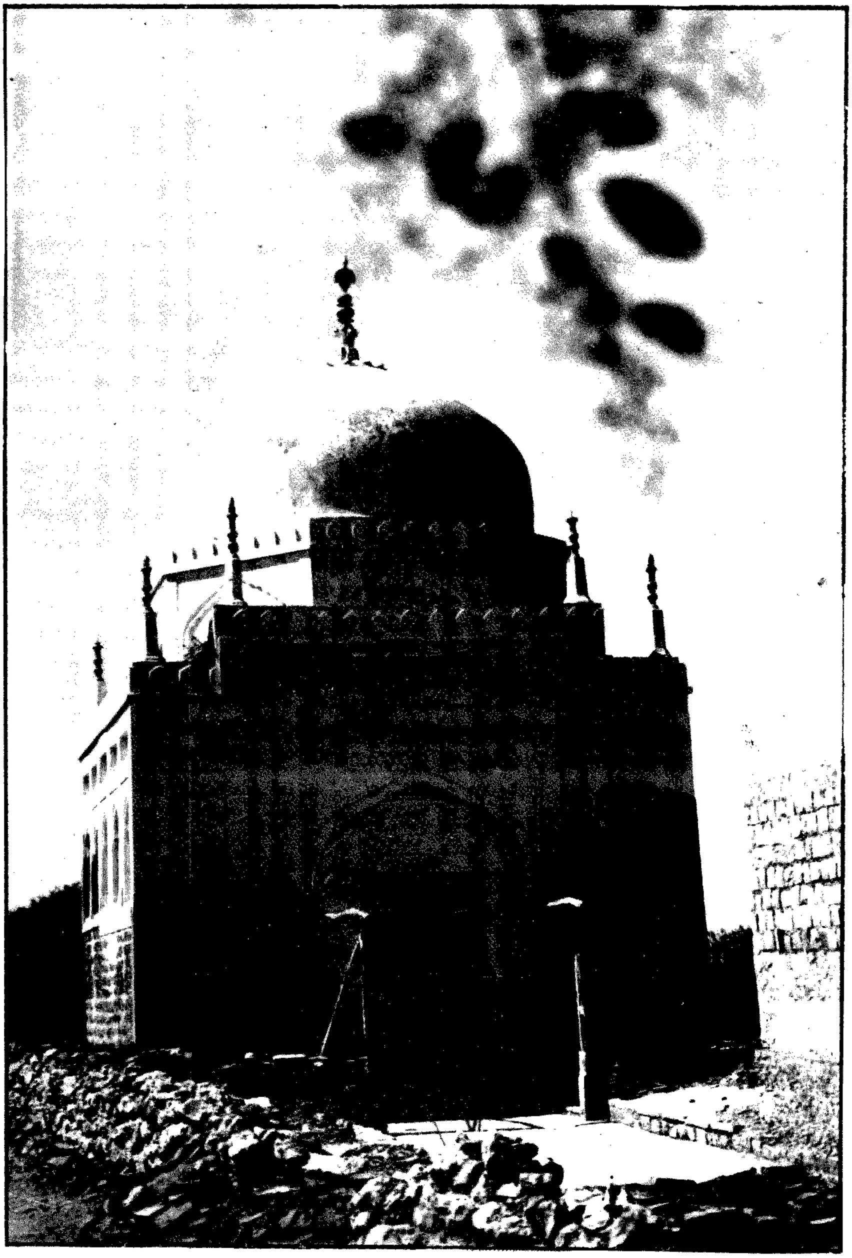

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

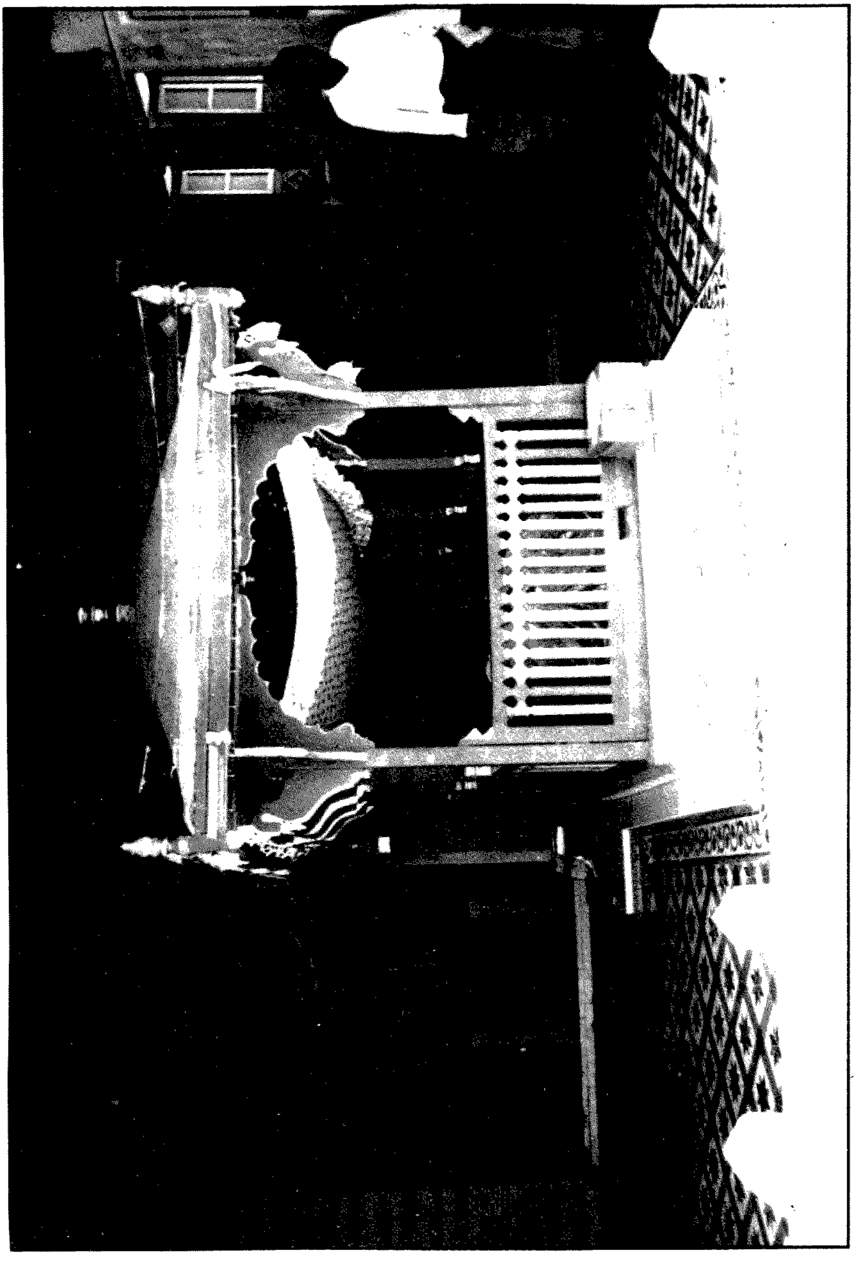

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

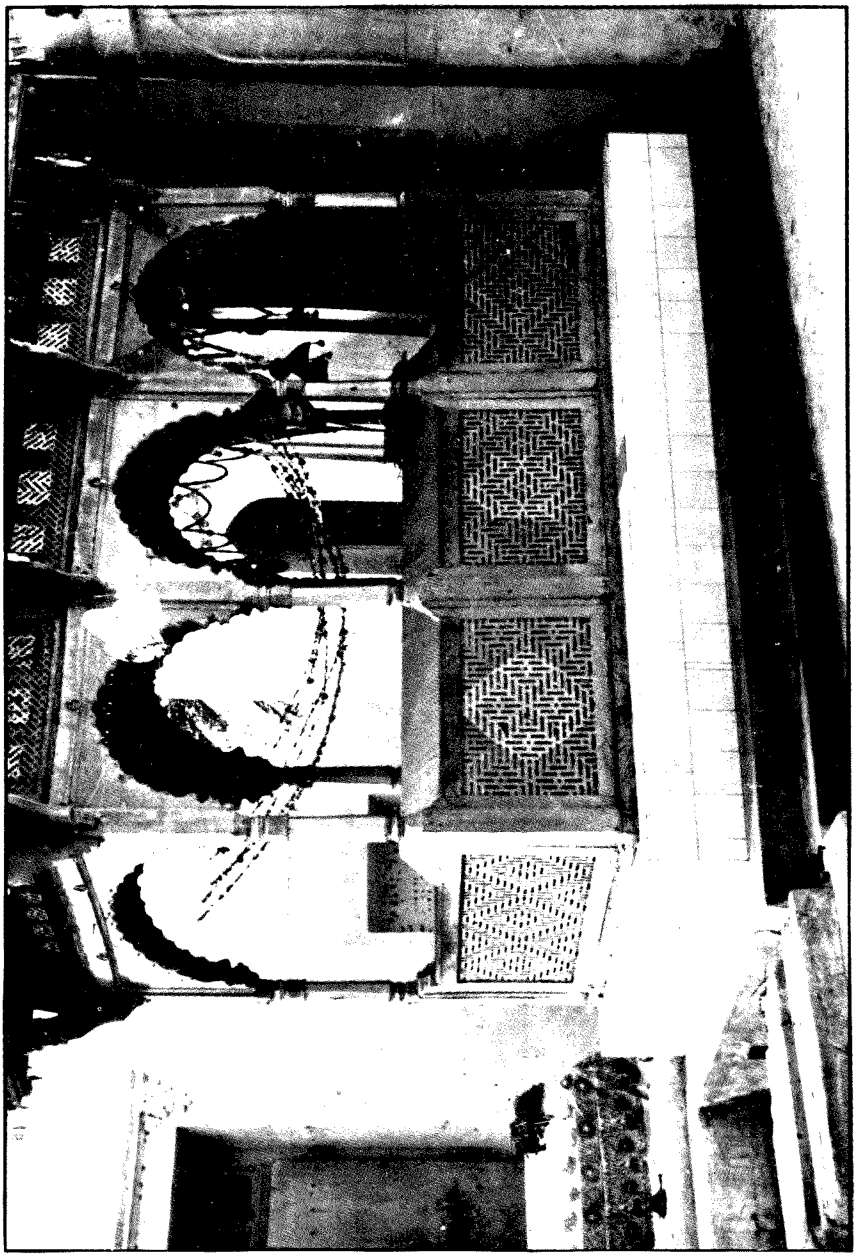

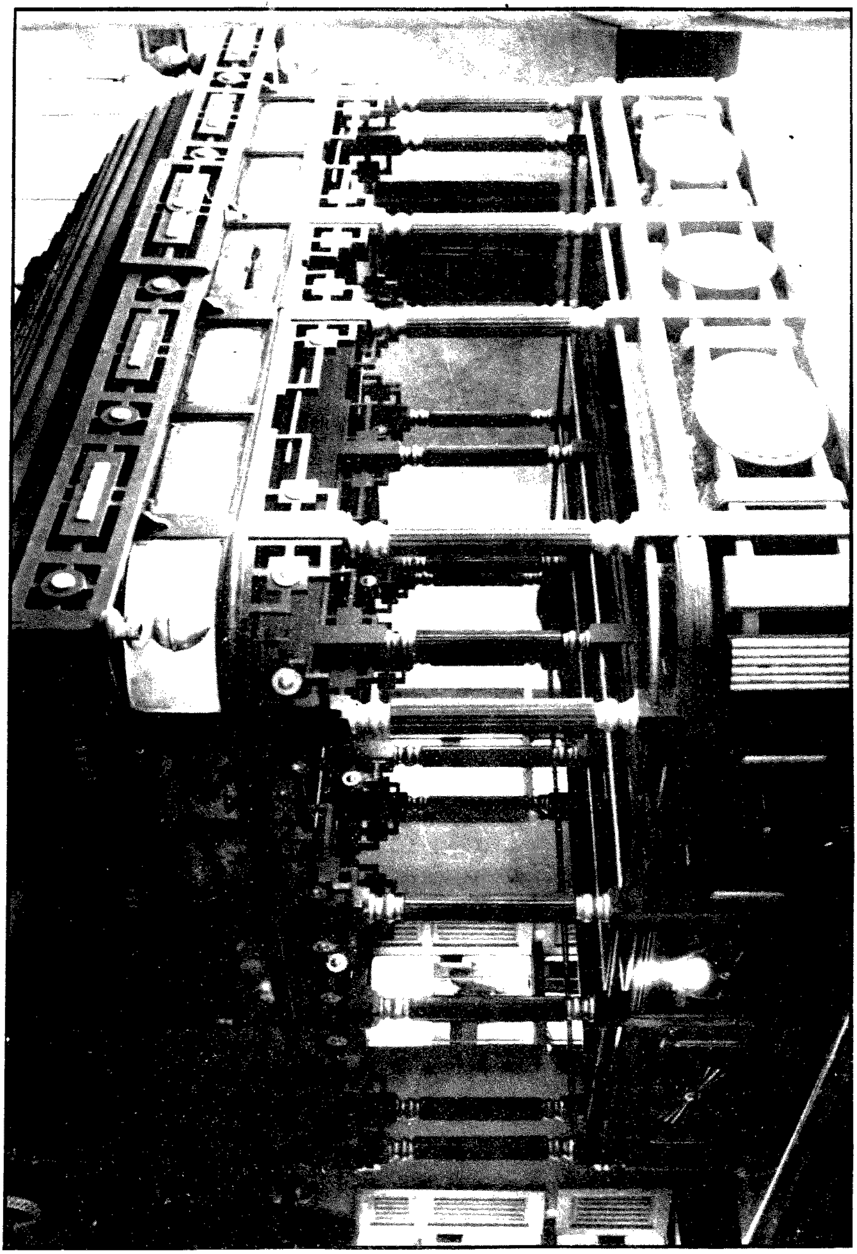

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

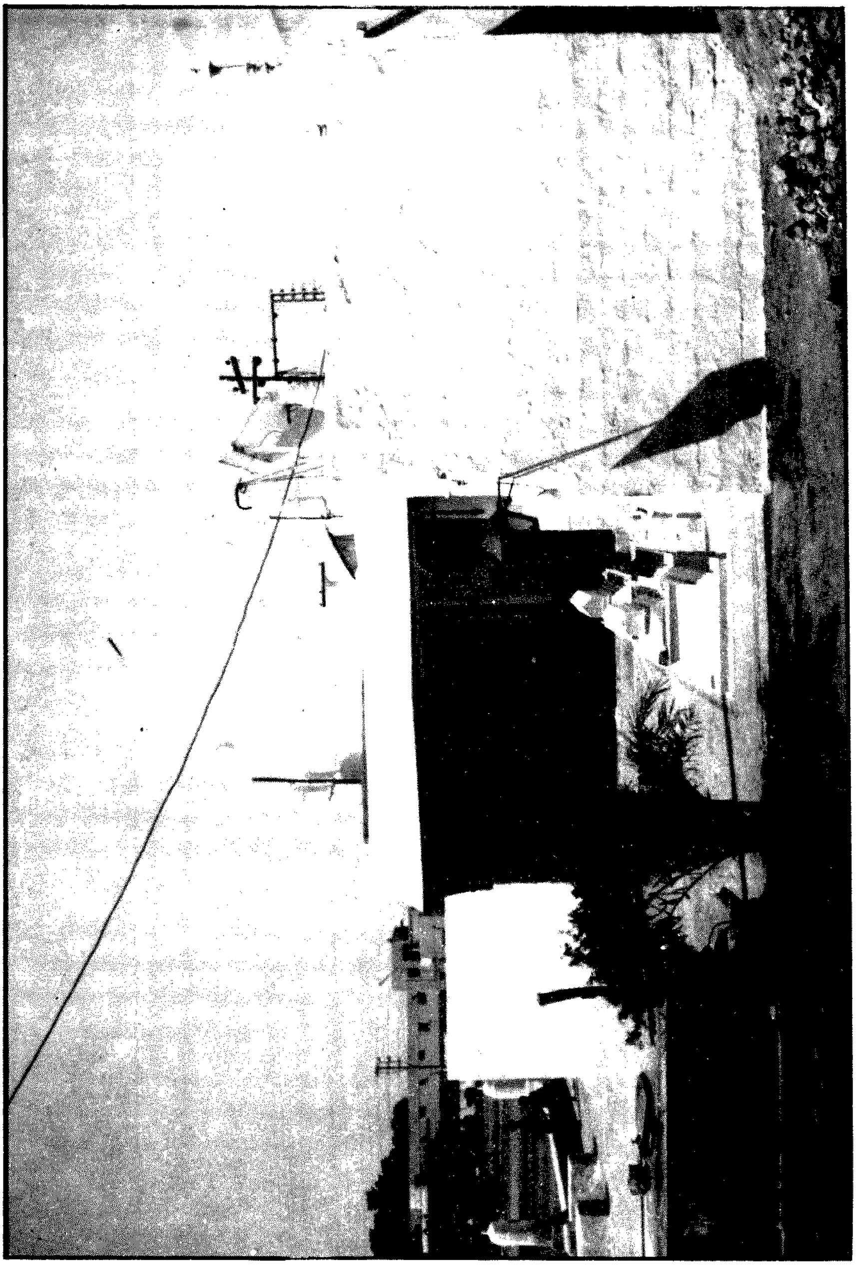

ف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

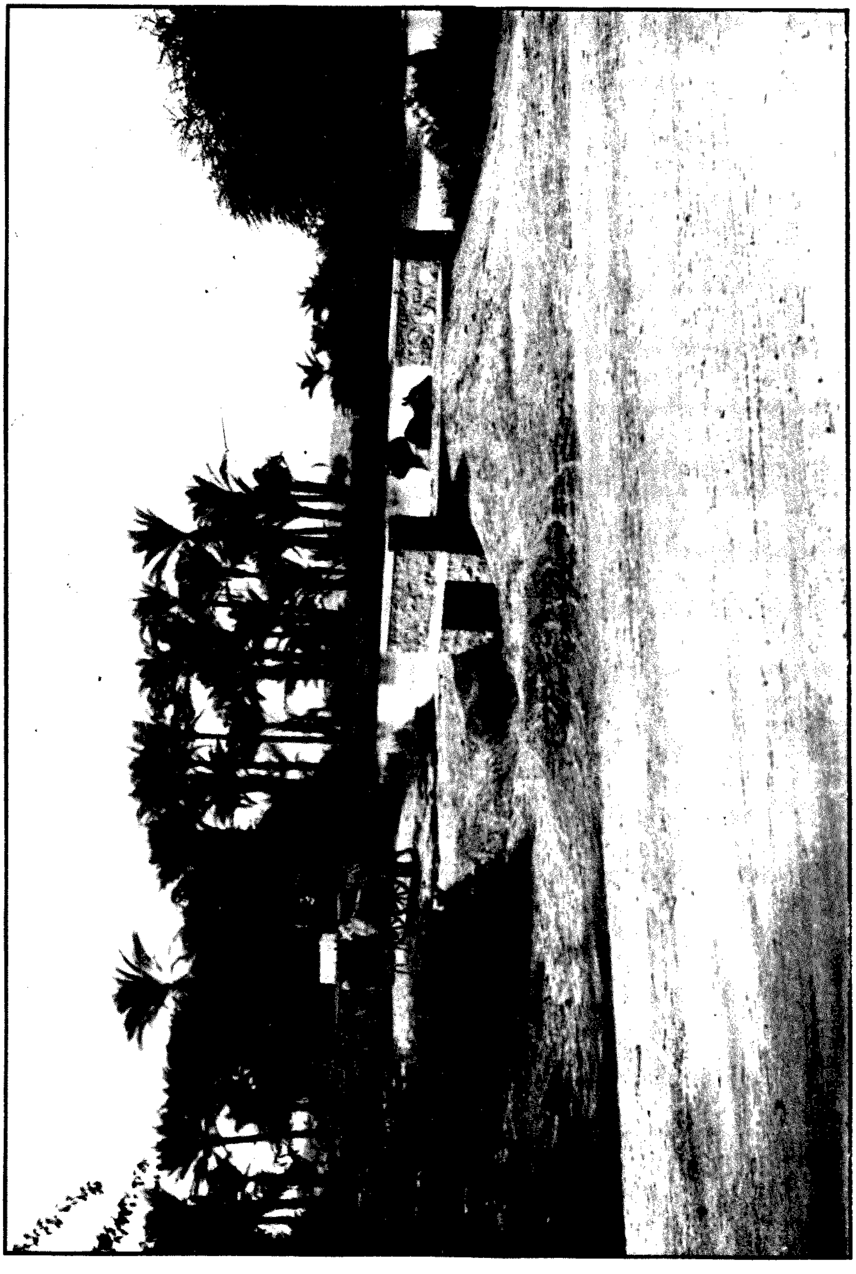

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

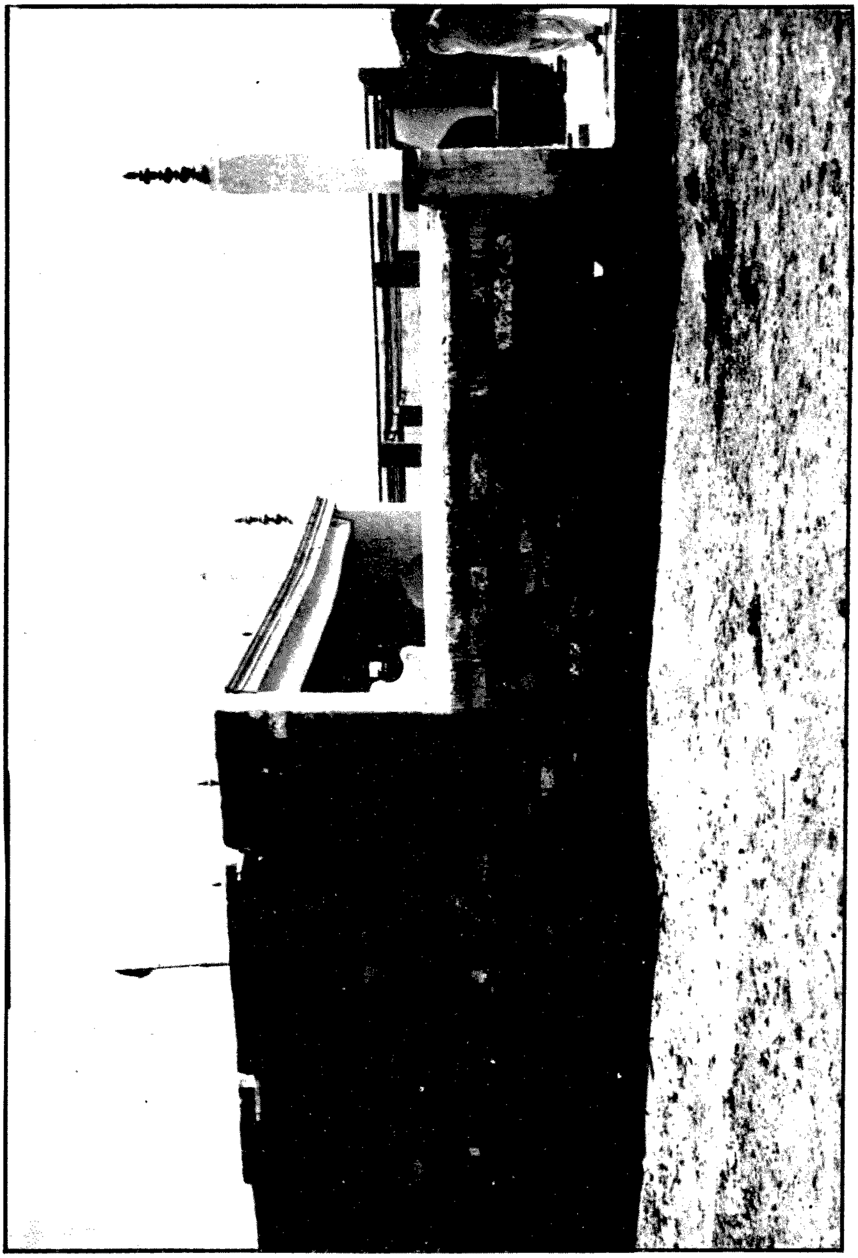

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٤٢

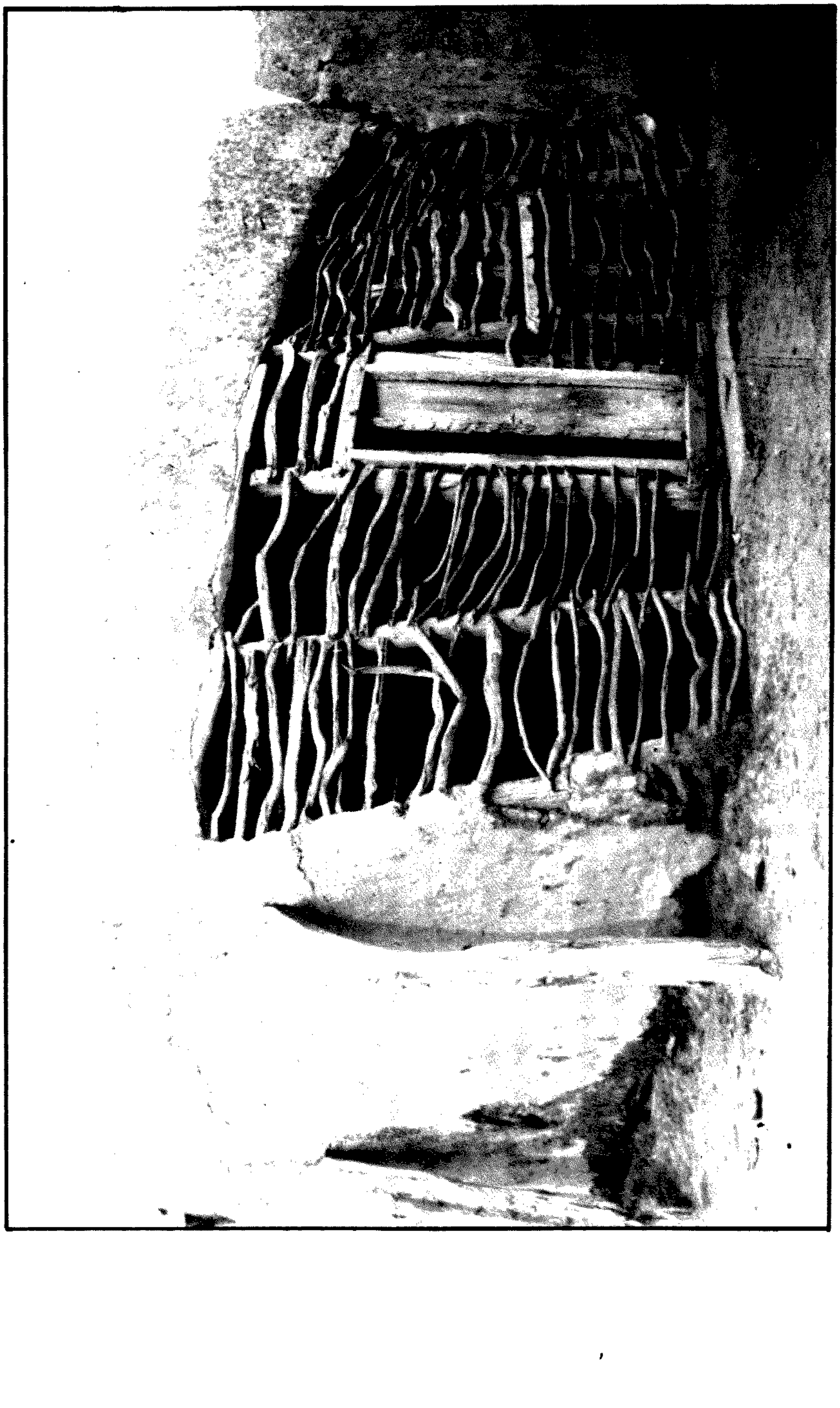

۴۱

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

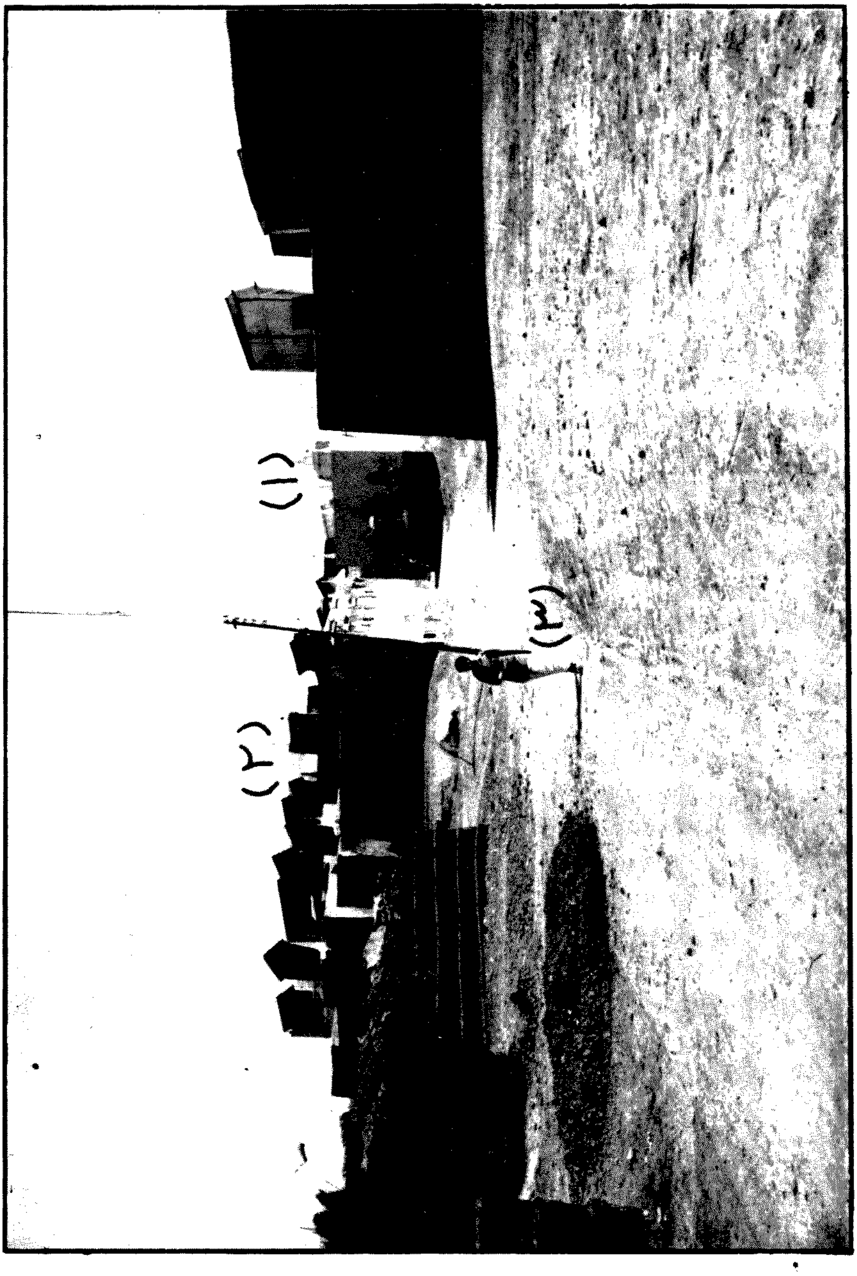

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

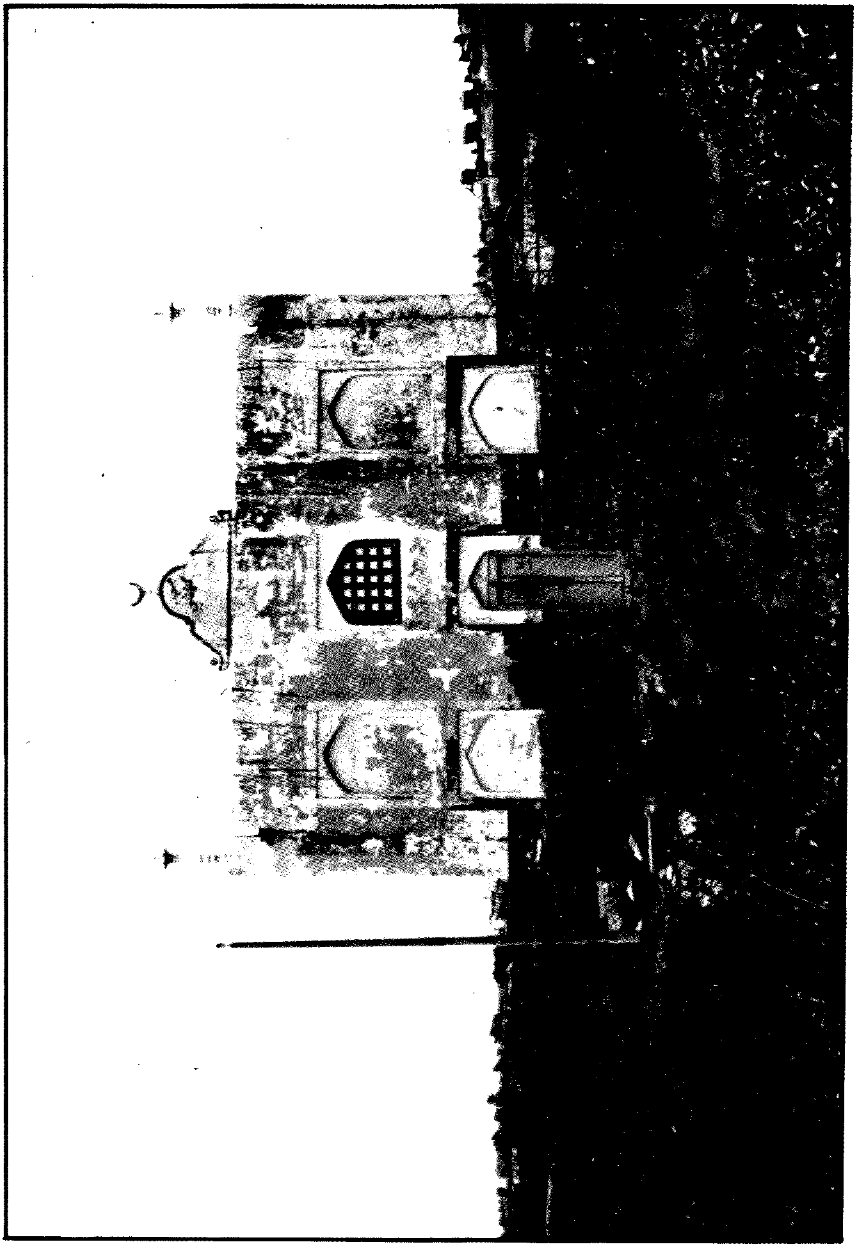

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

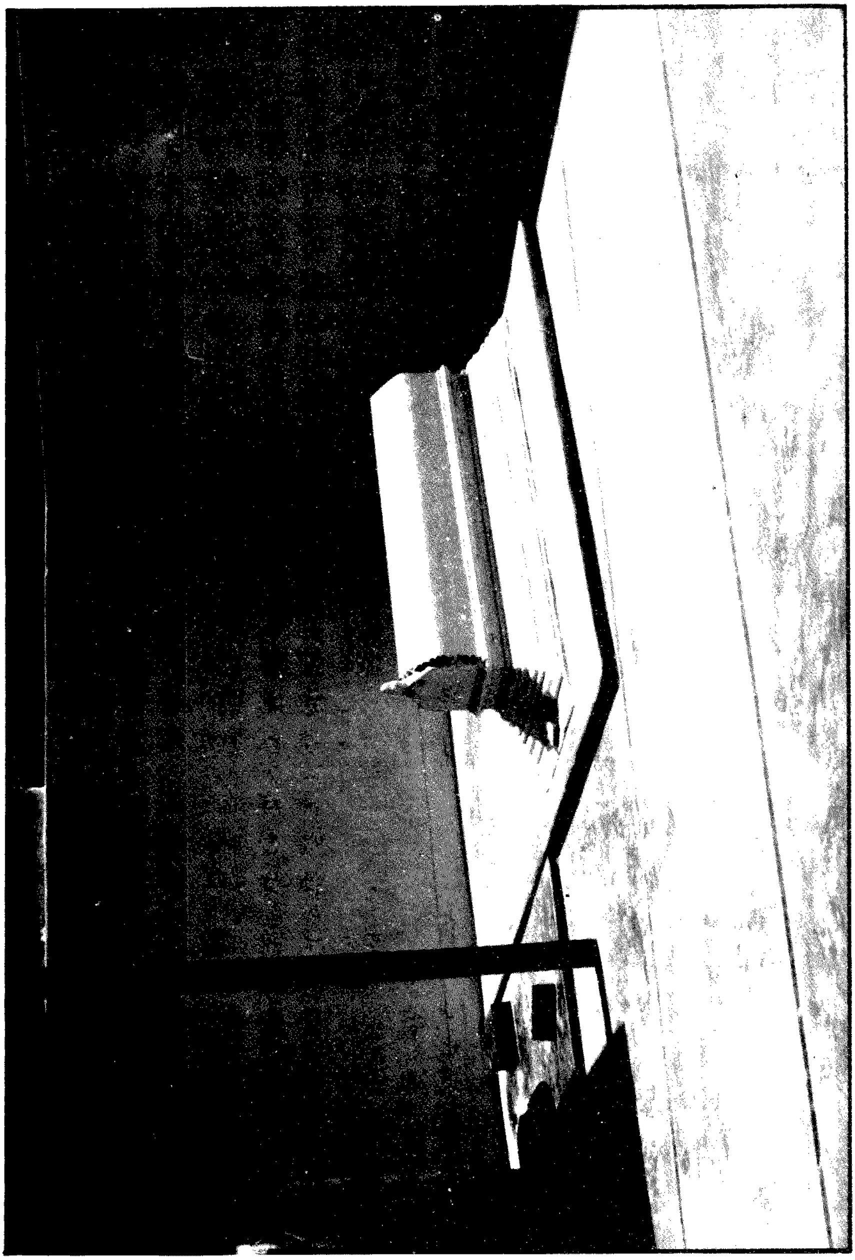

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

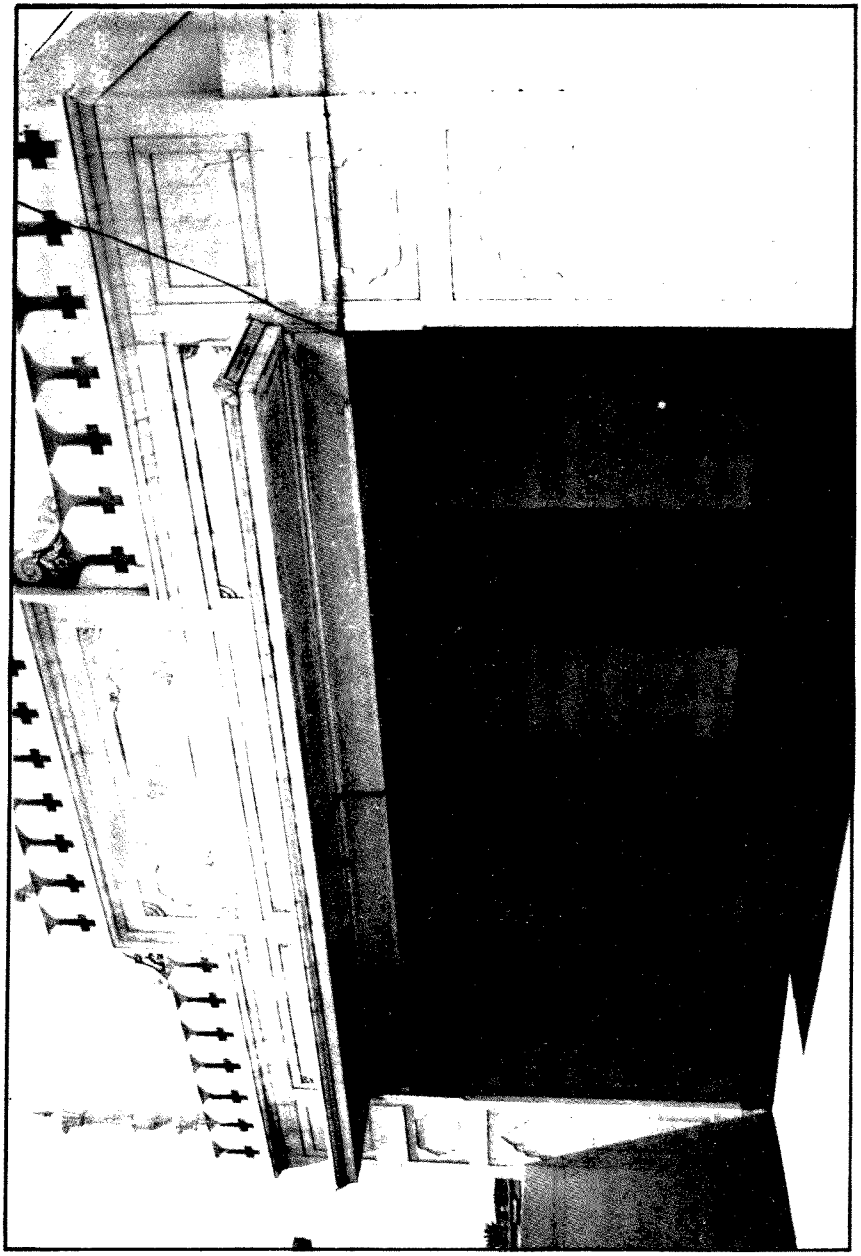

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

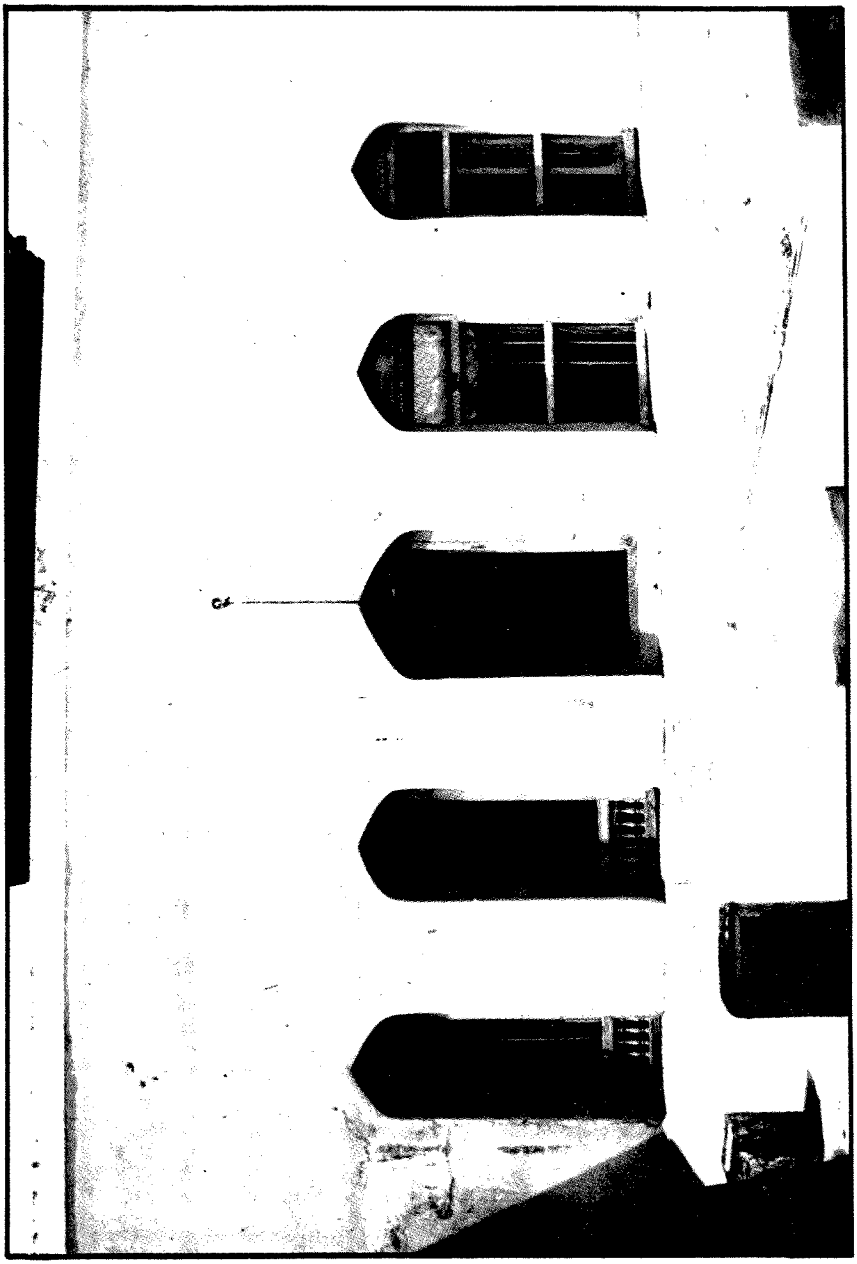

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

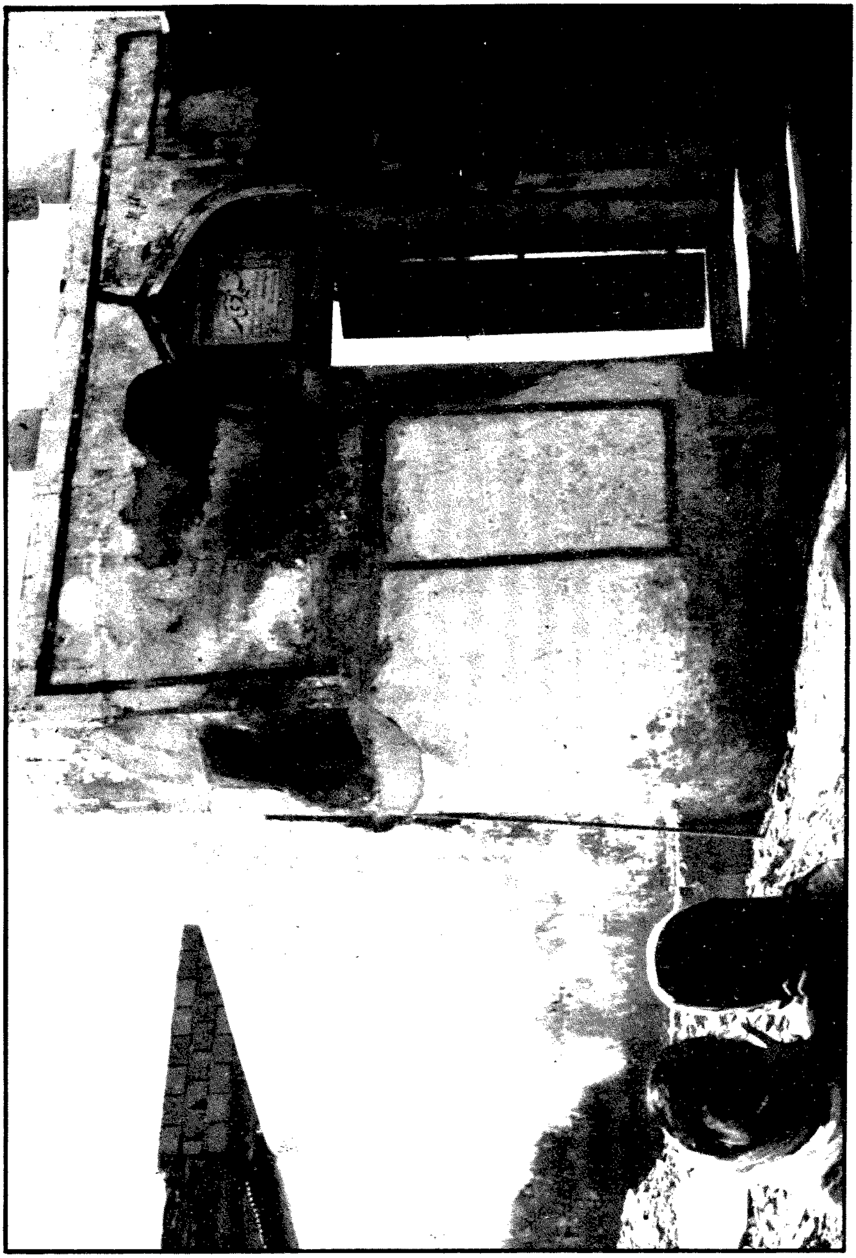

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

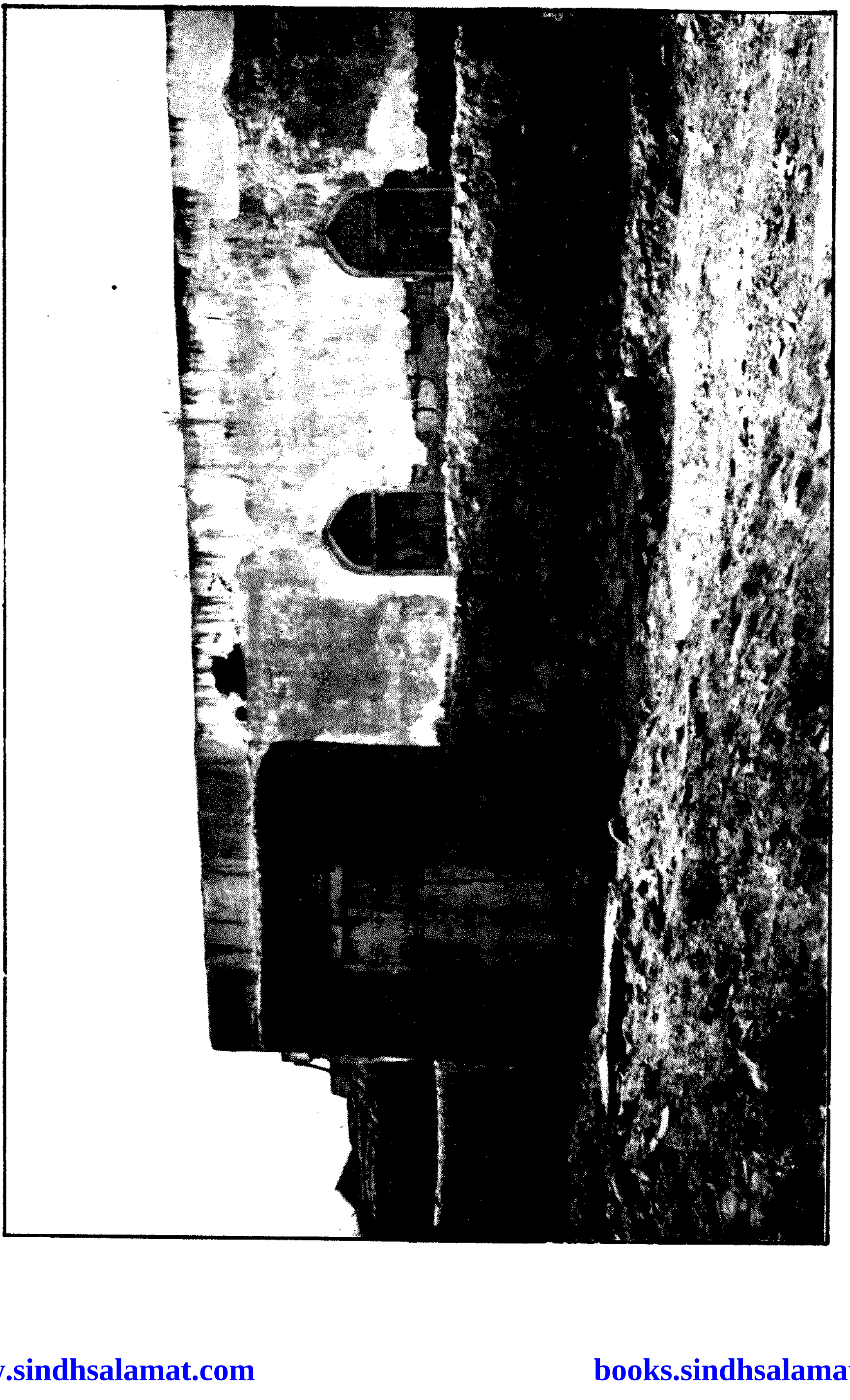

٢٣

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

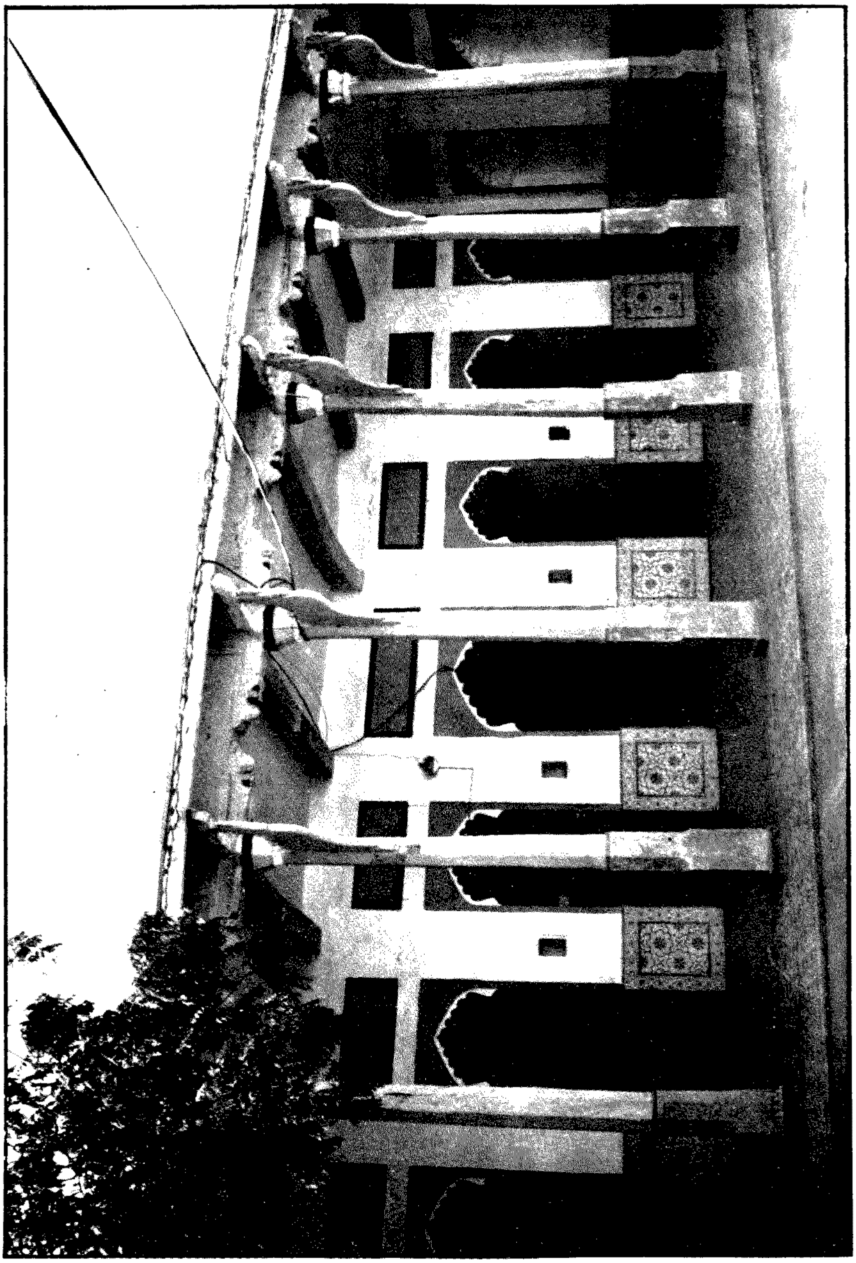

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

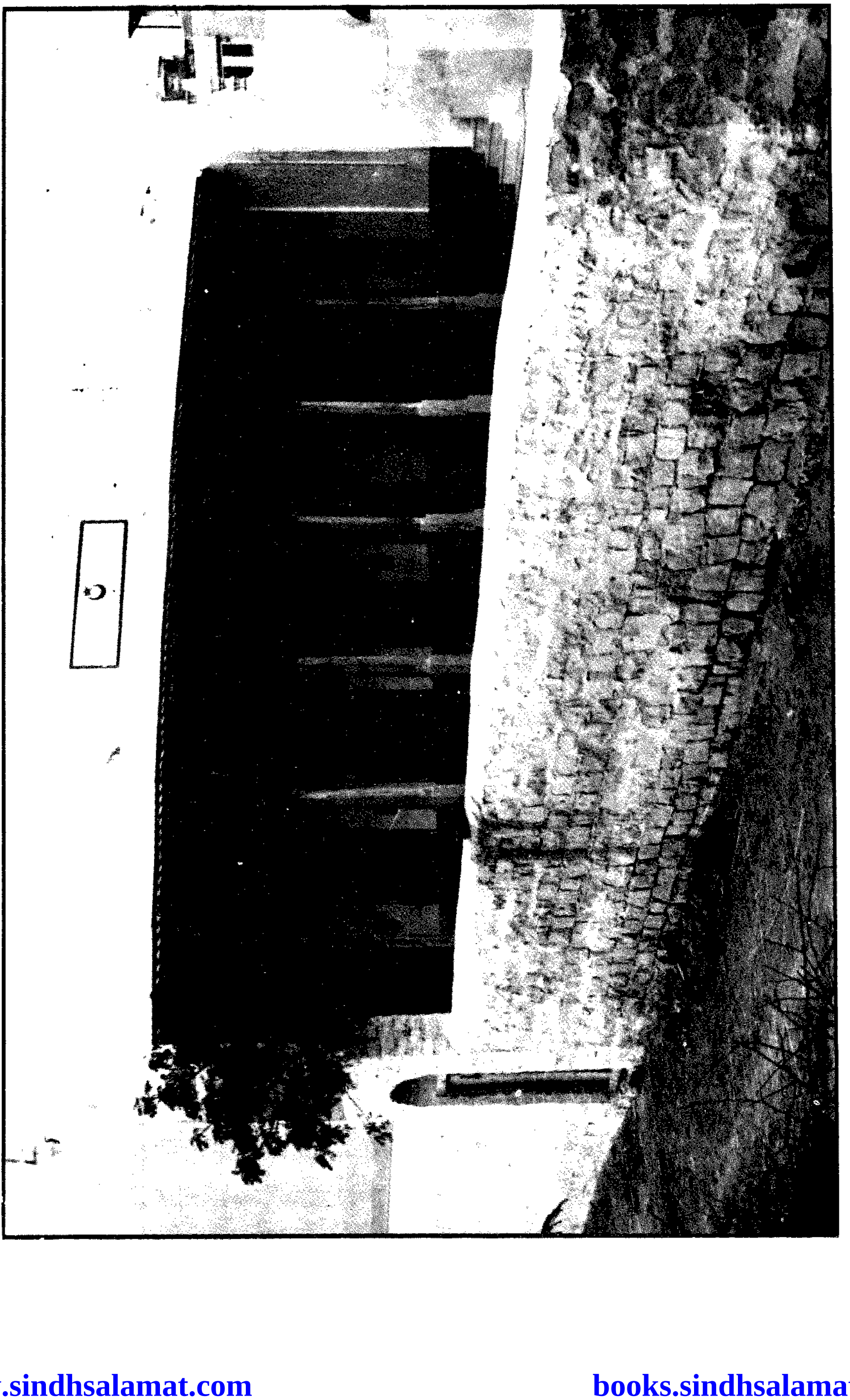

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

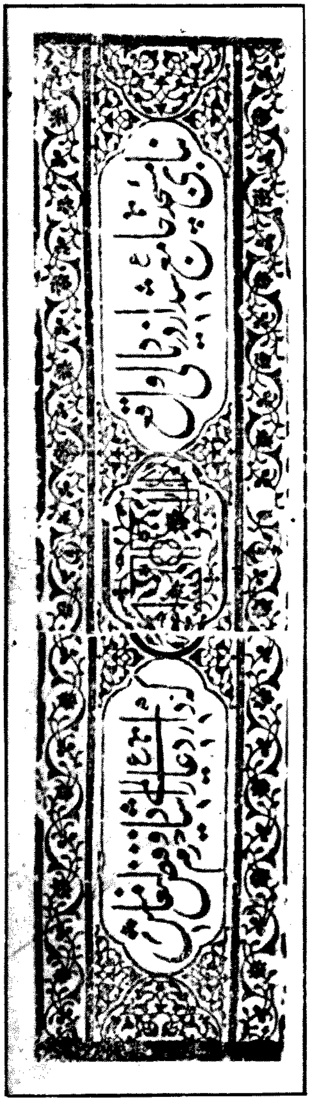

٢٨

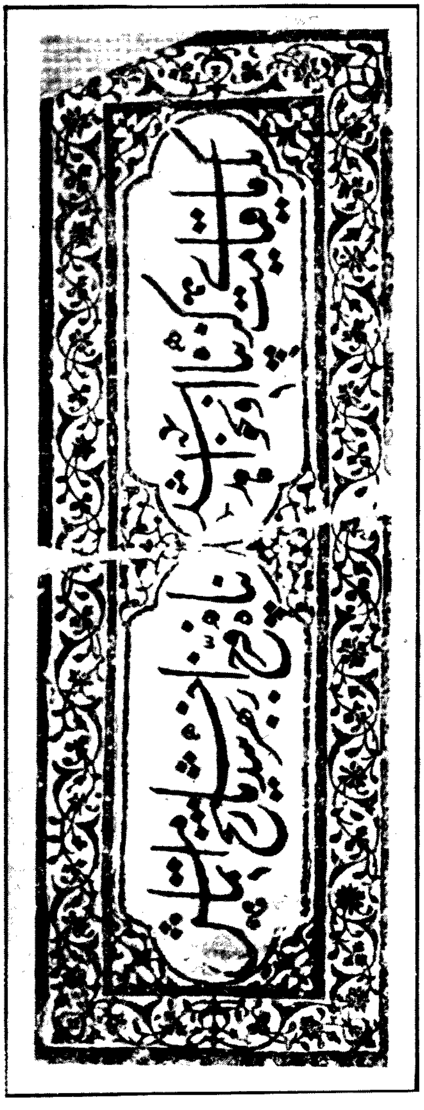

٢٩

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

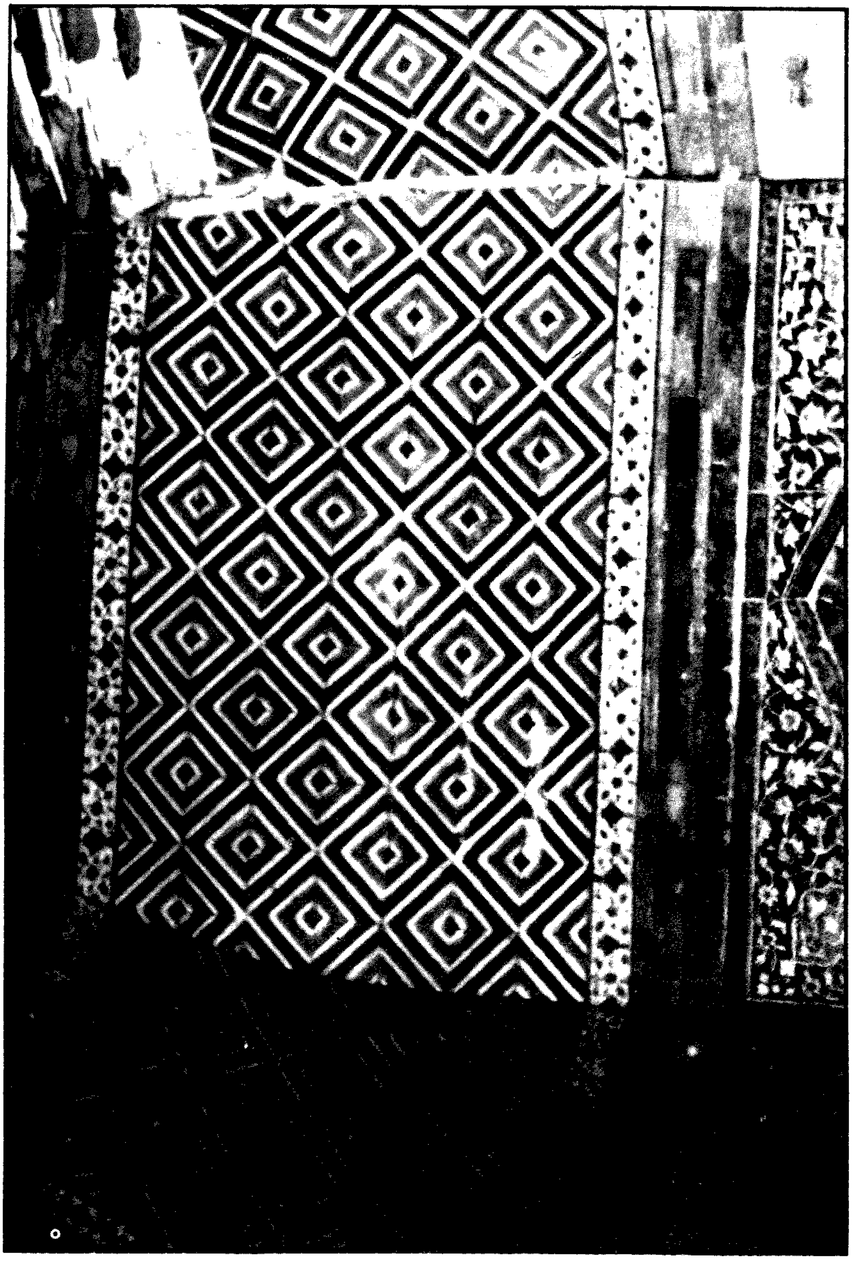

٤

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

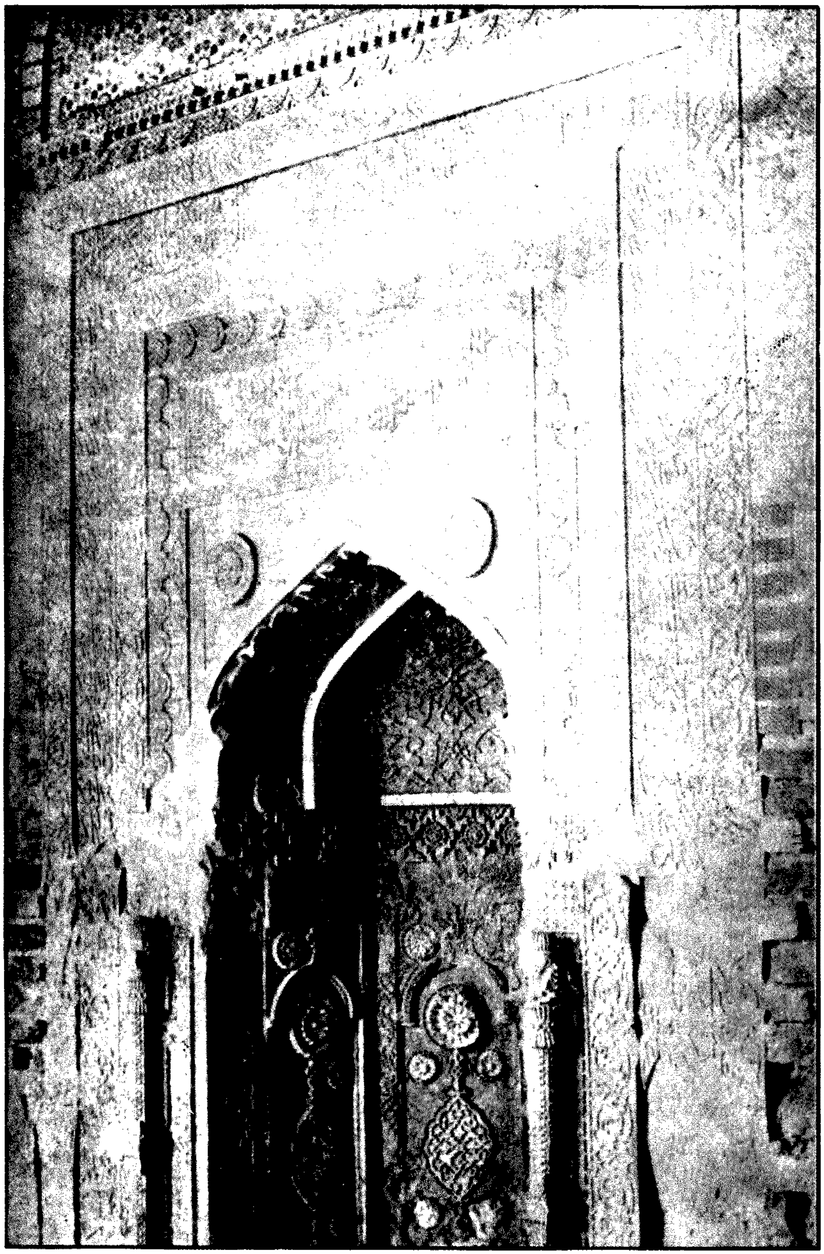

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

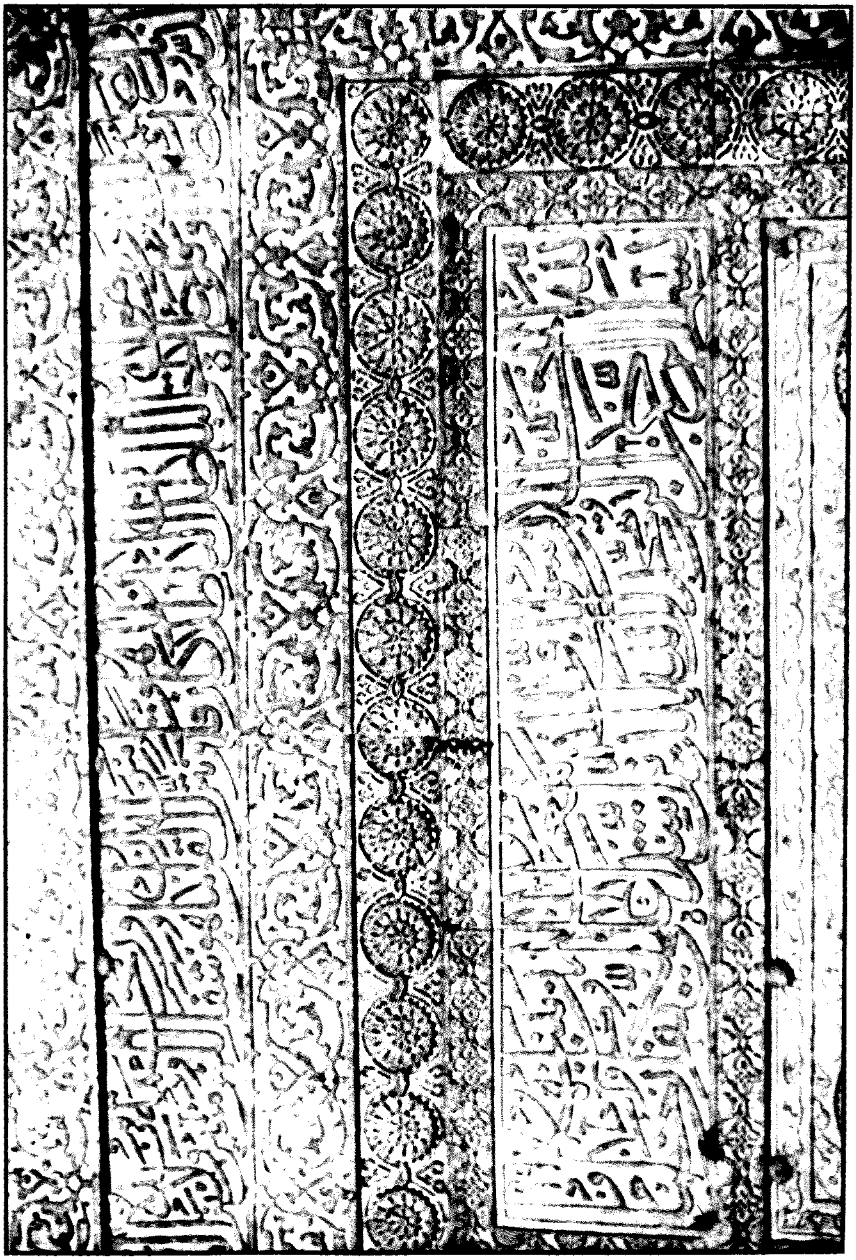

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

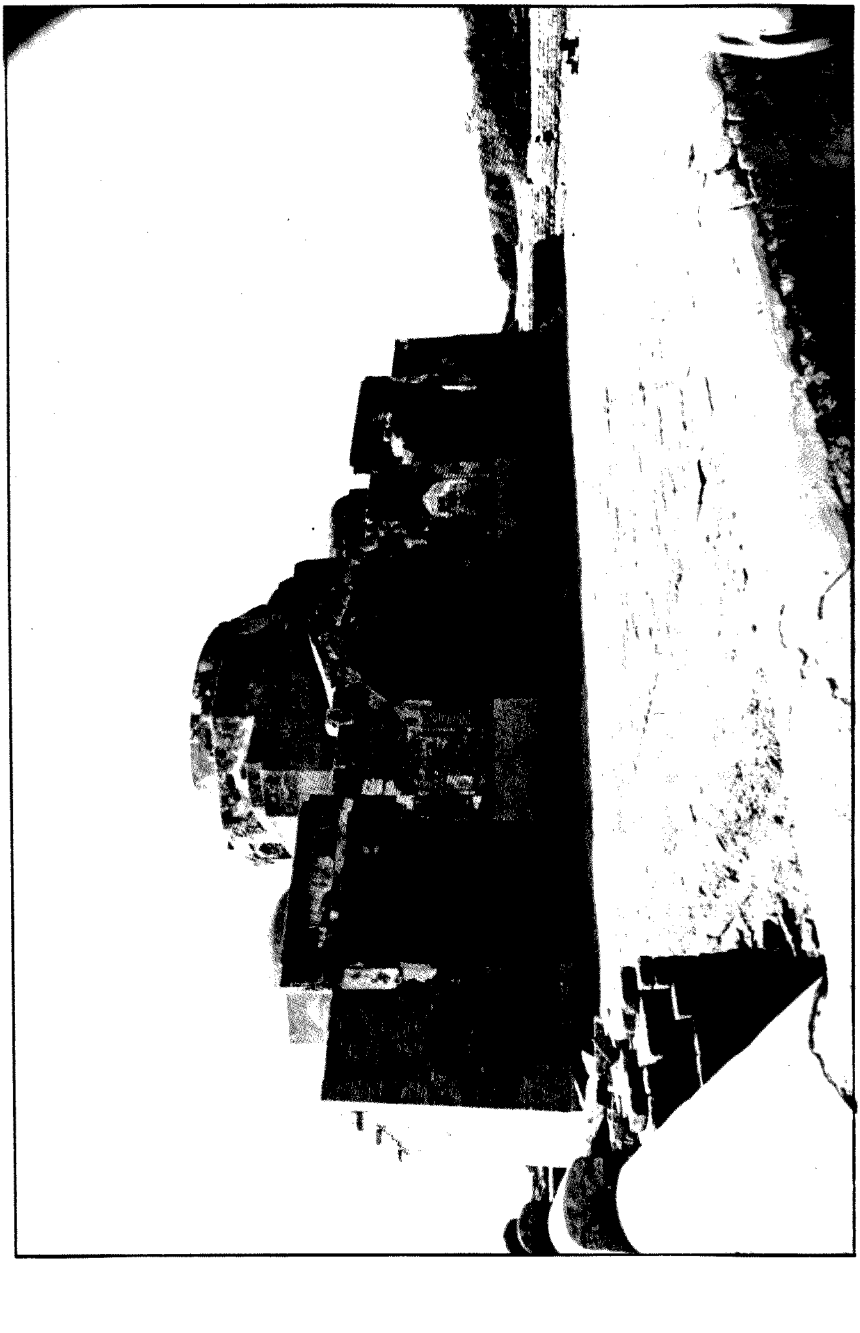

۲۳

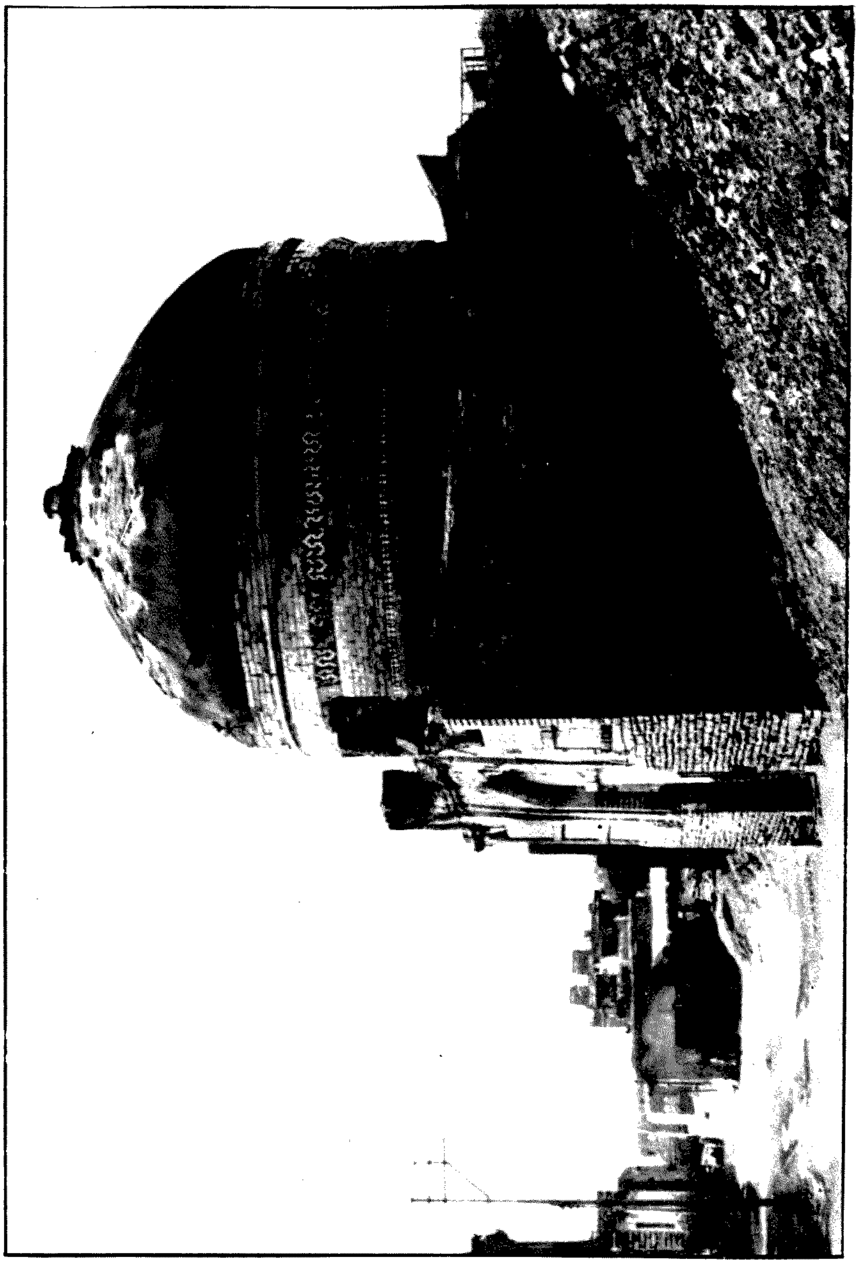

٢٢

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

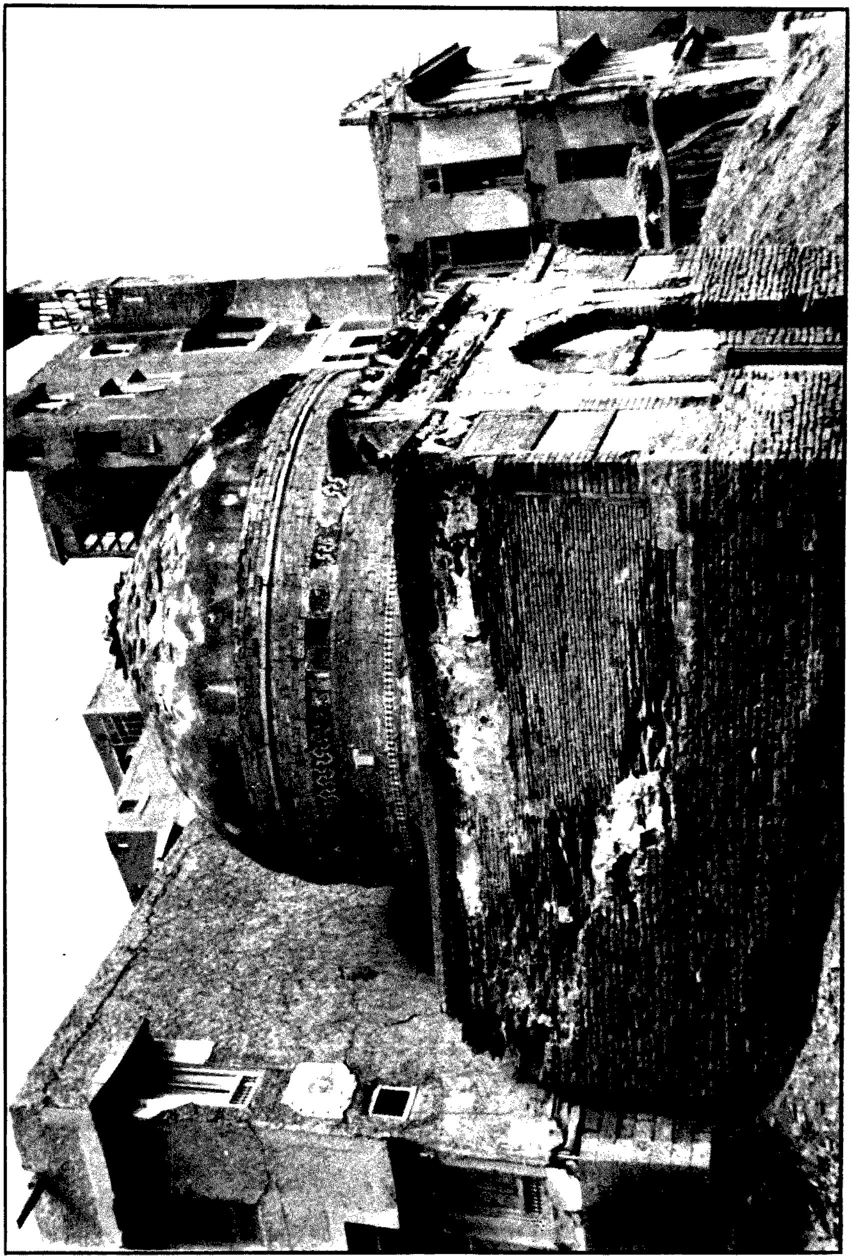

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

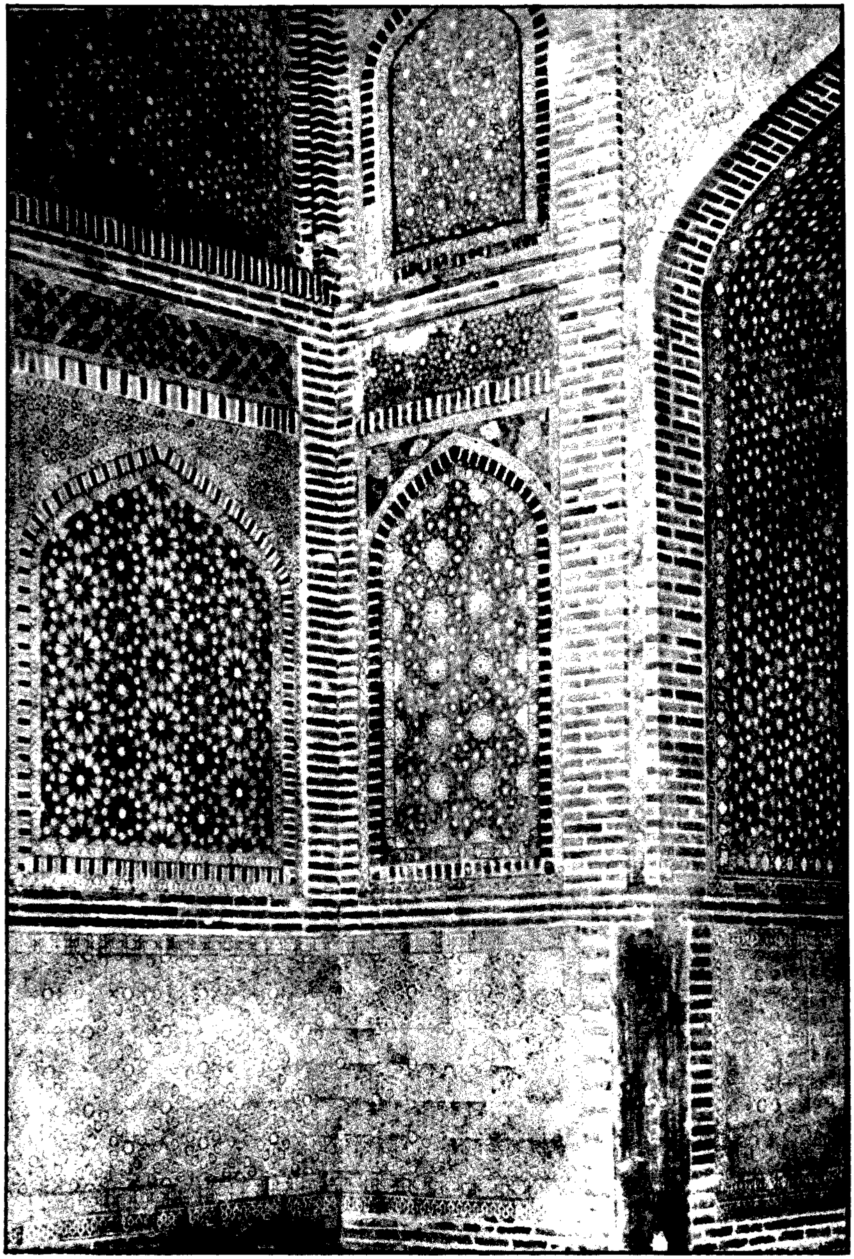

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

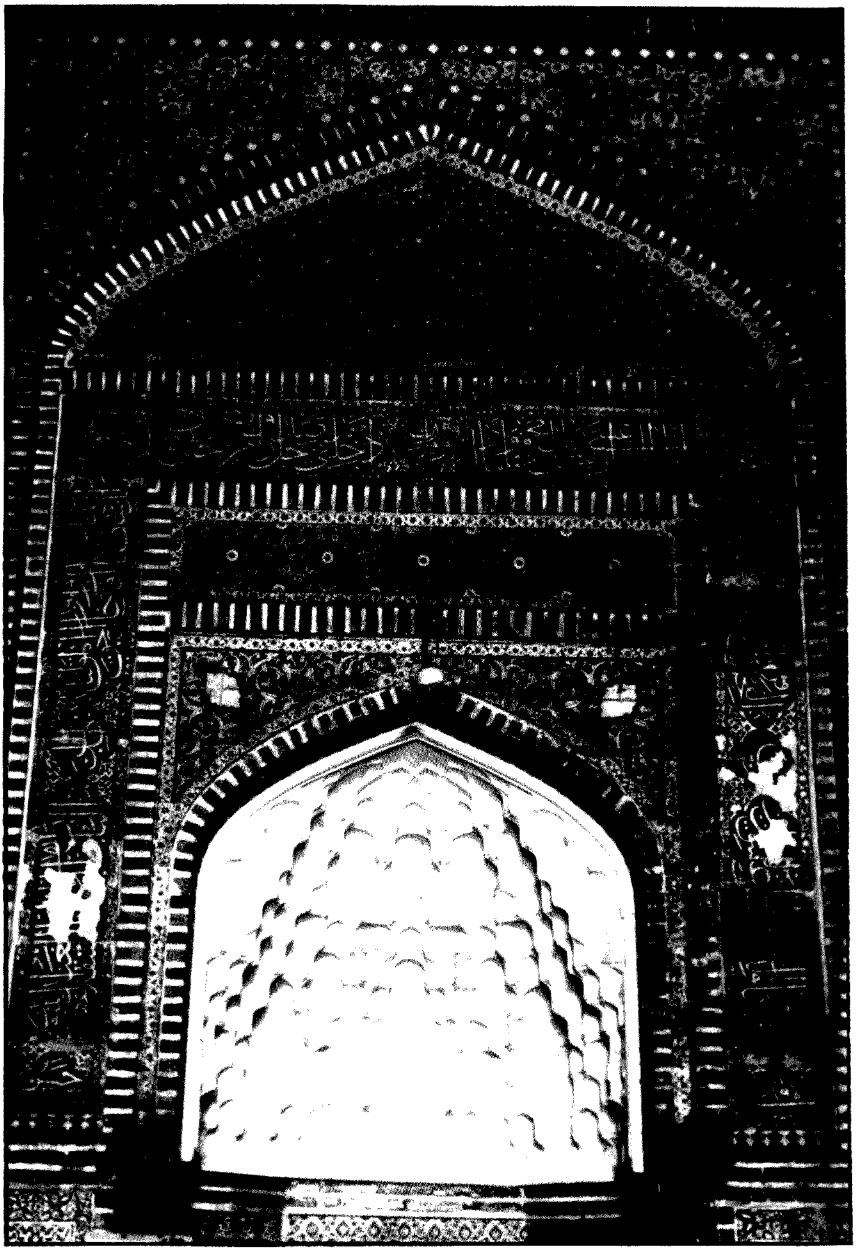

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

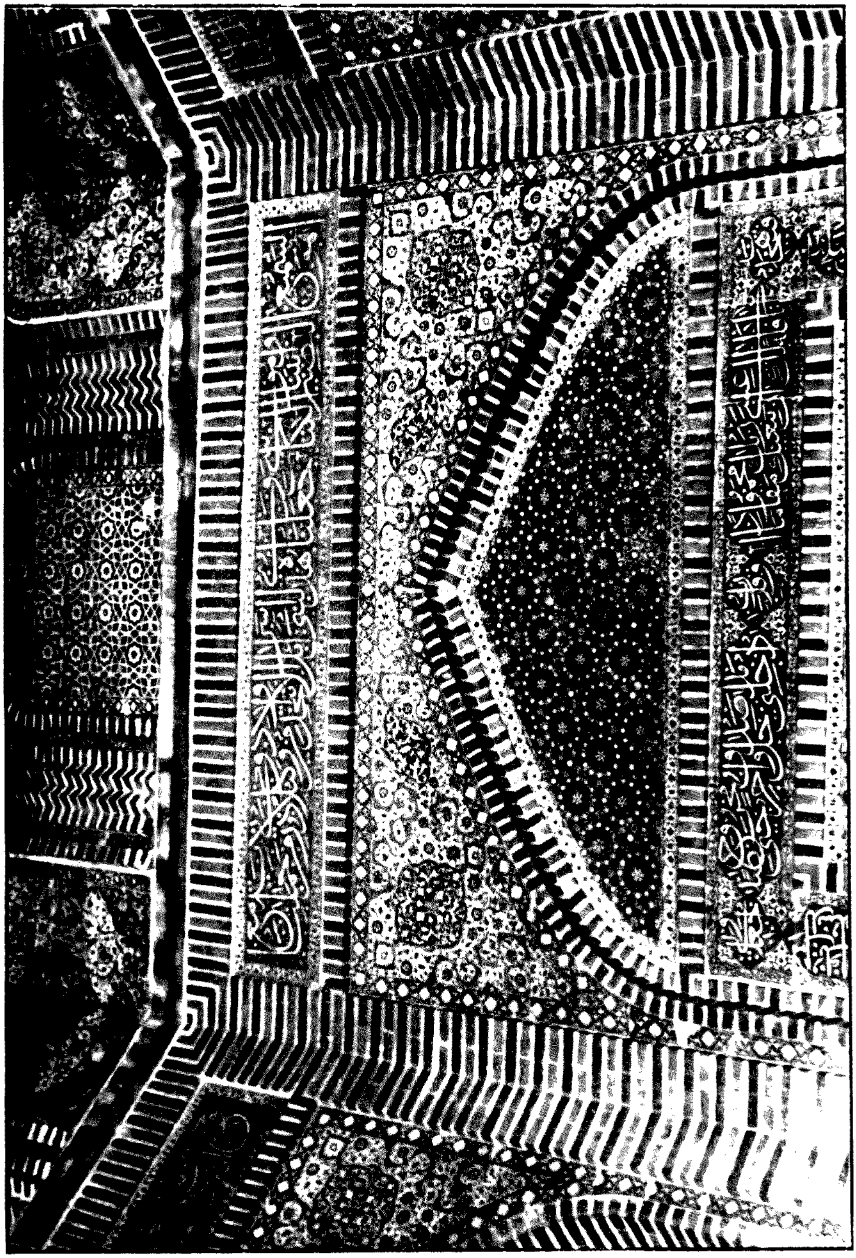

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

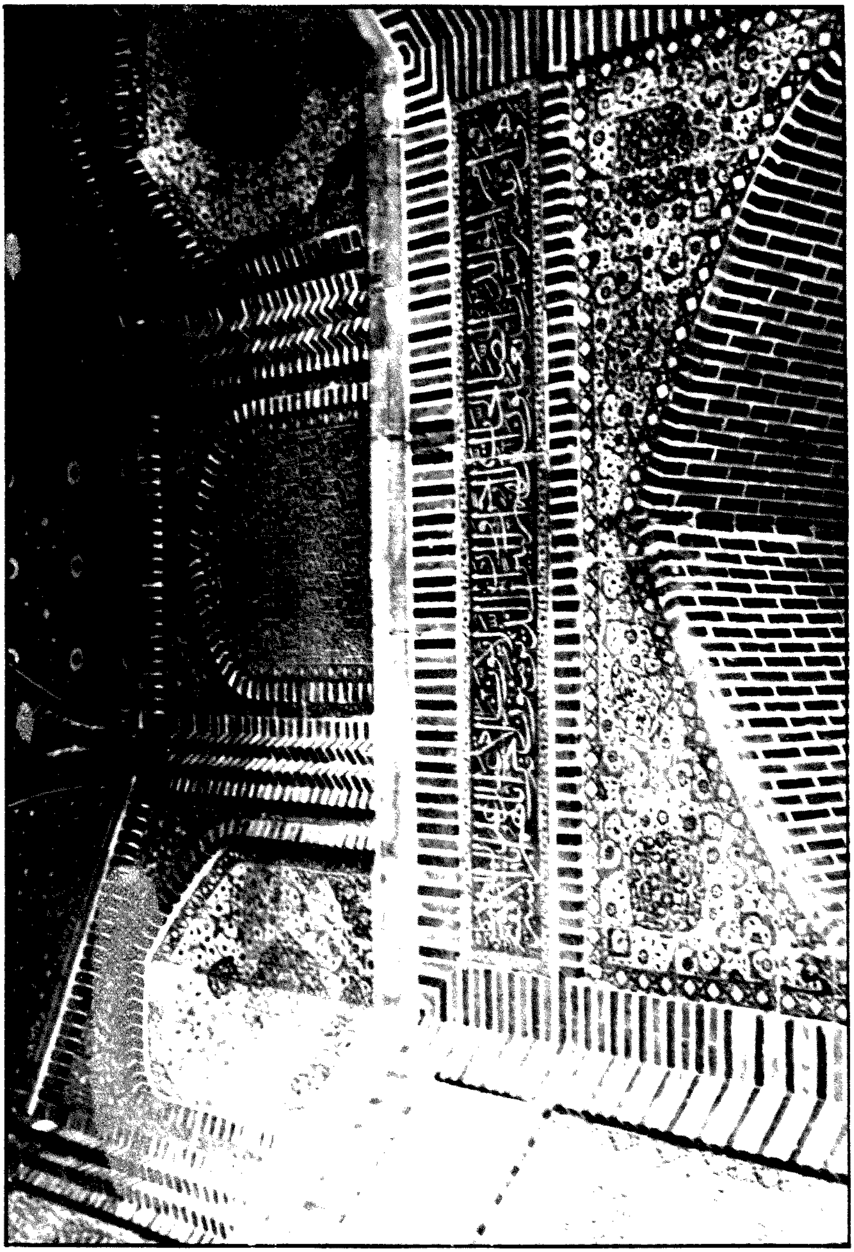

١٧

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

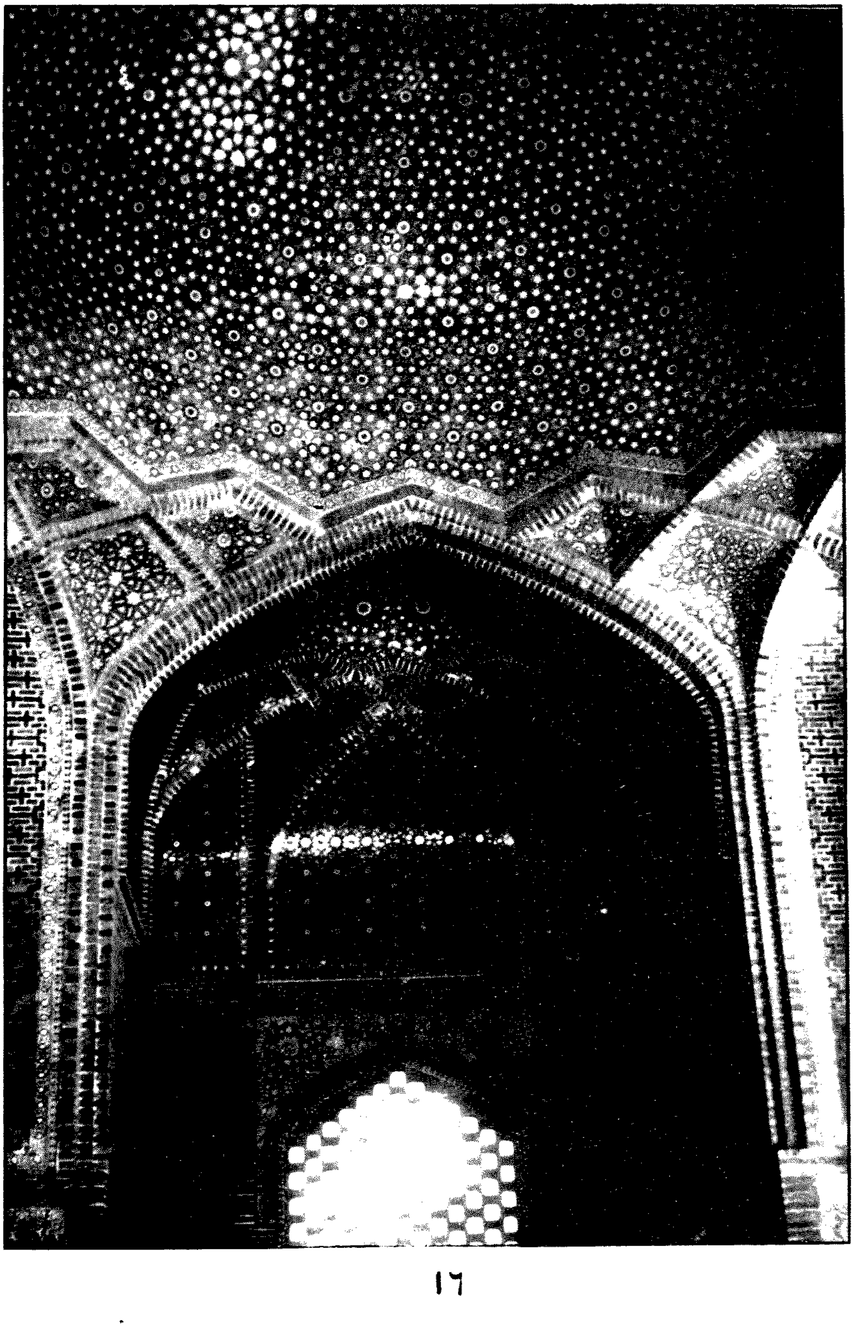

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

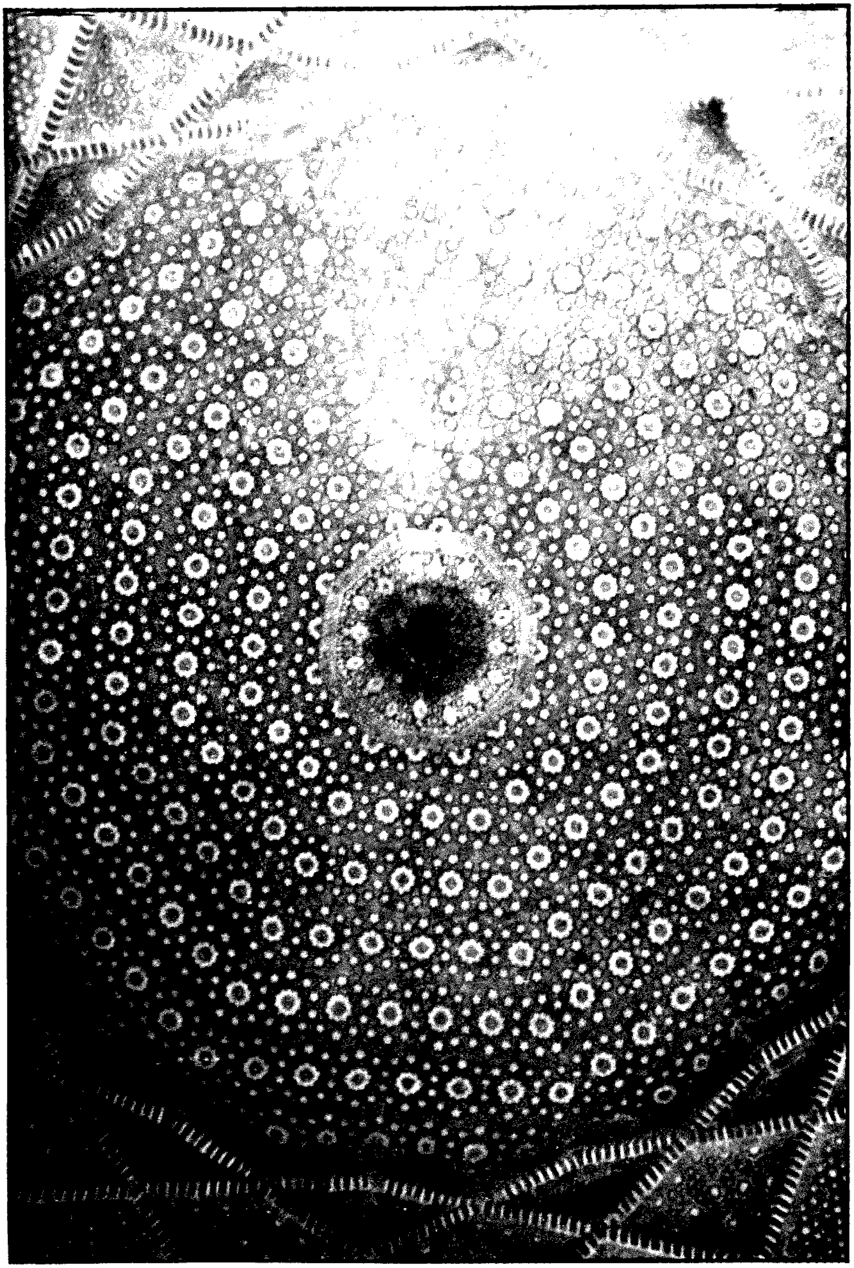

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۱۴

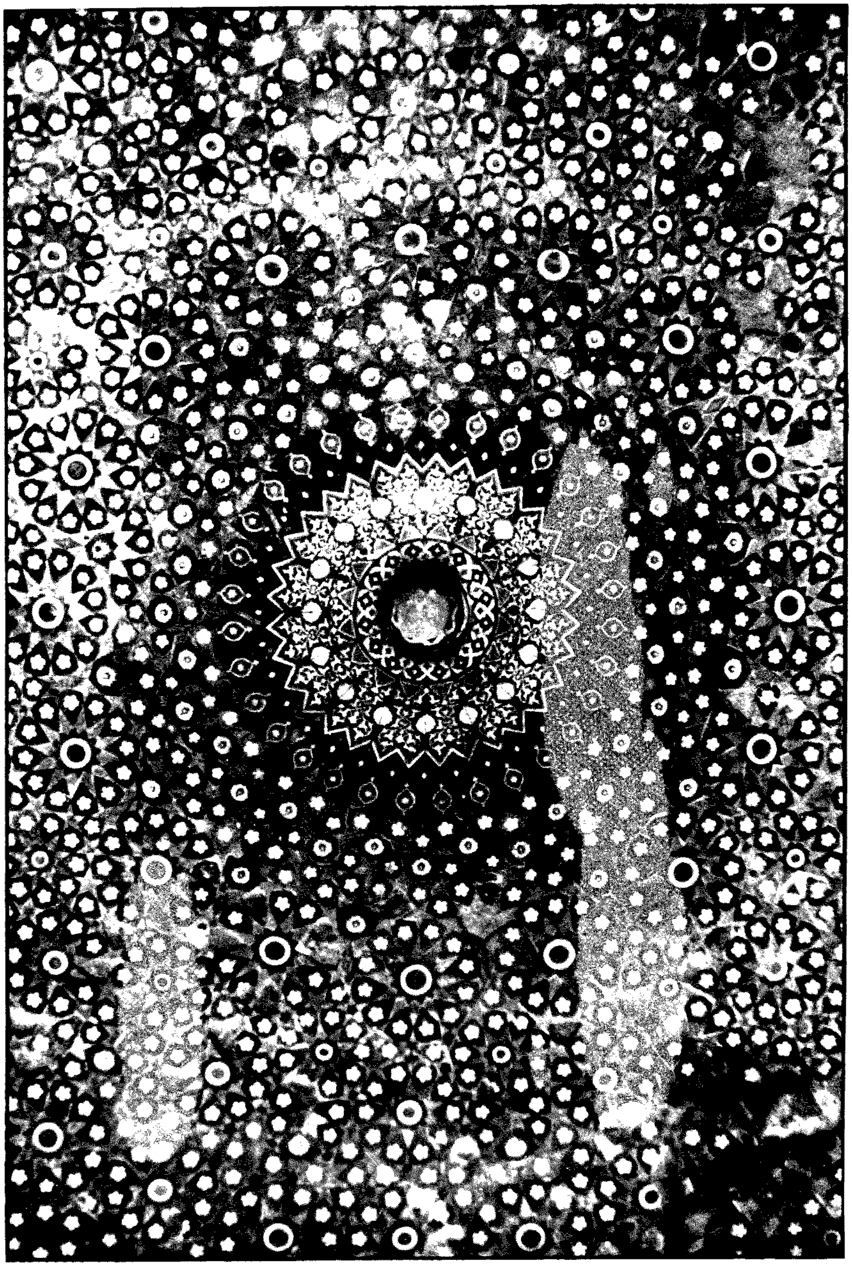

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

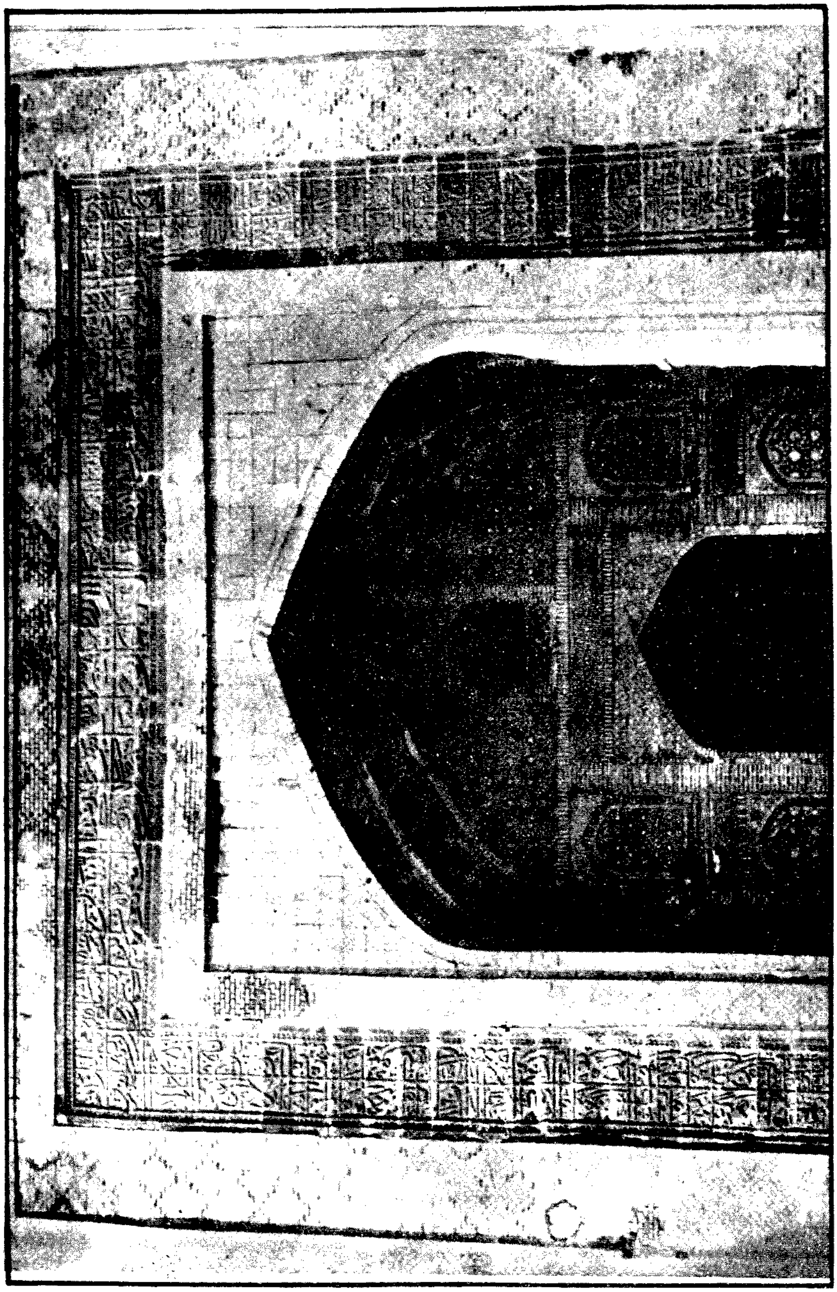

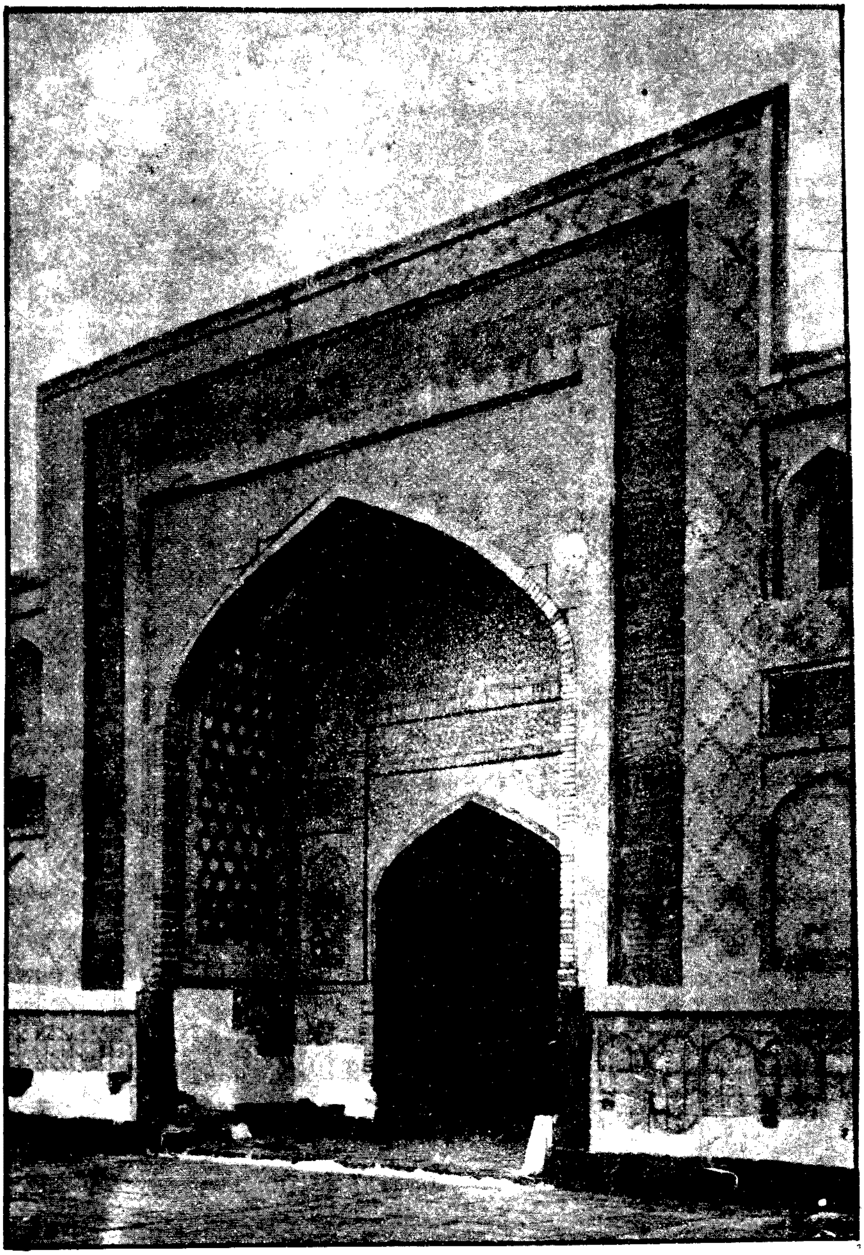

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

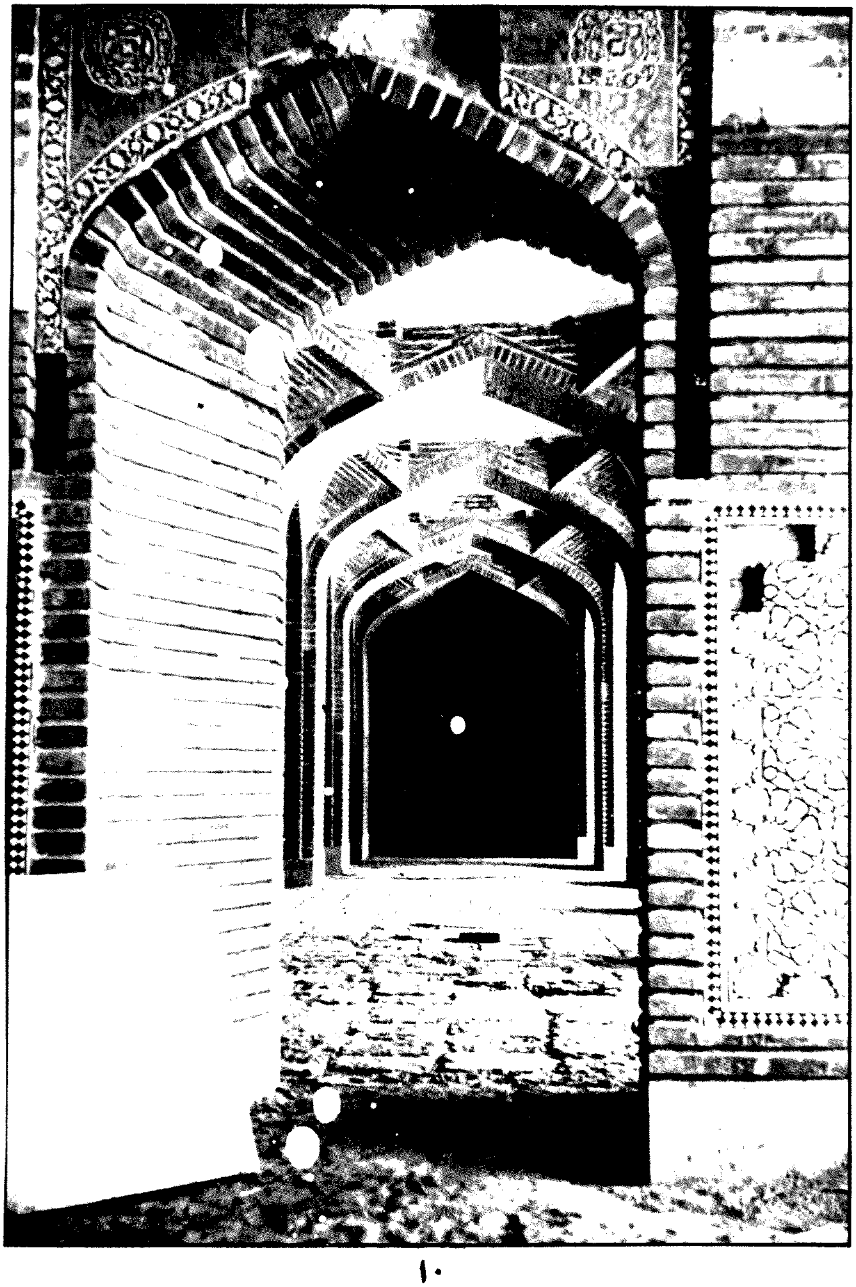

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

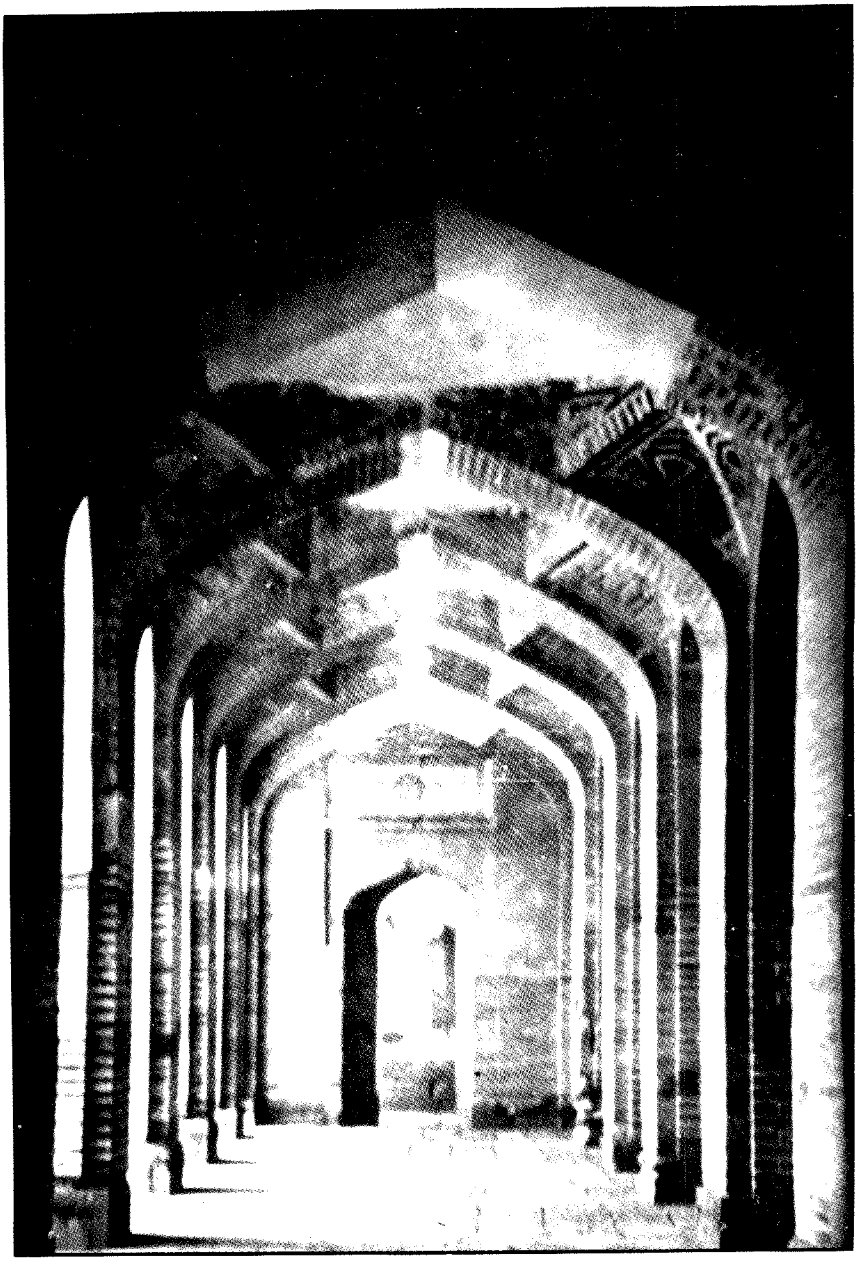

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

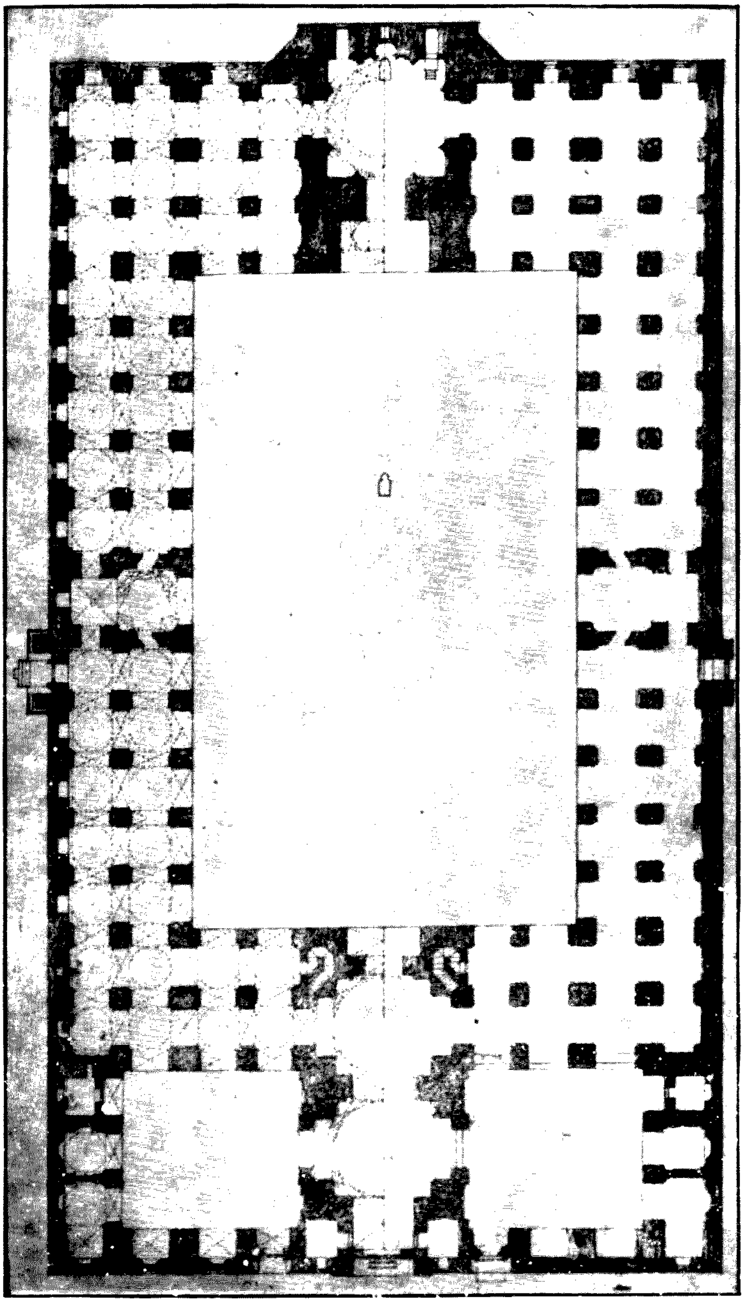

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

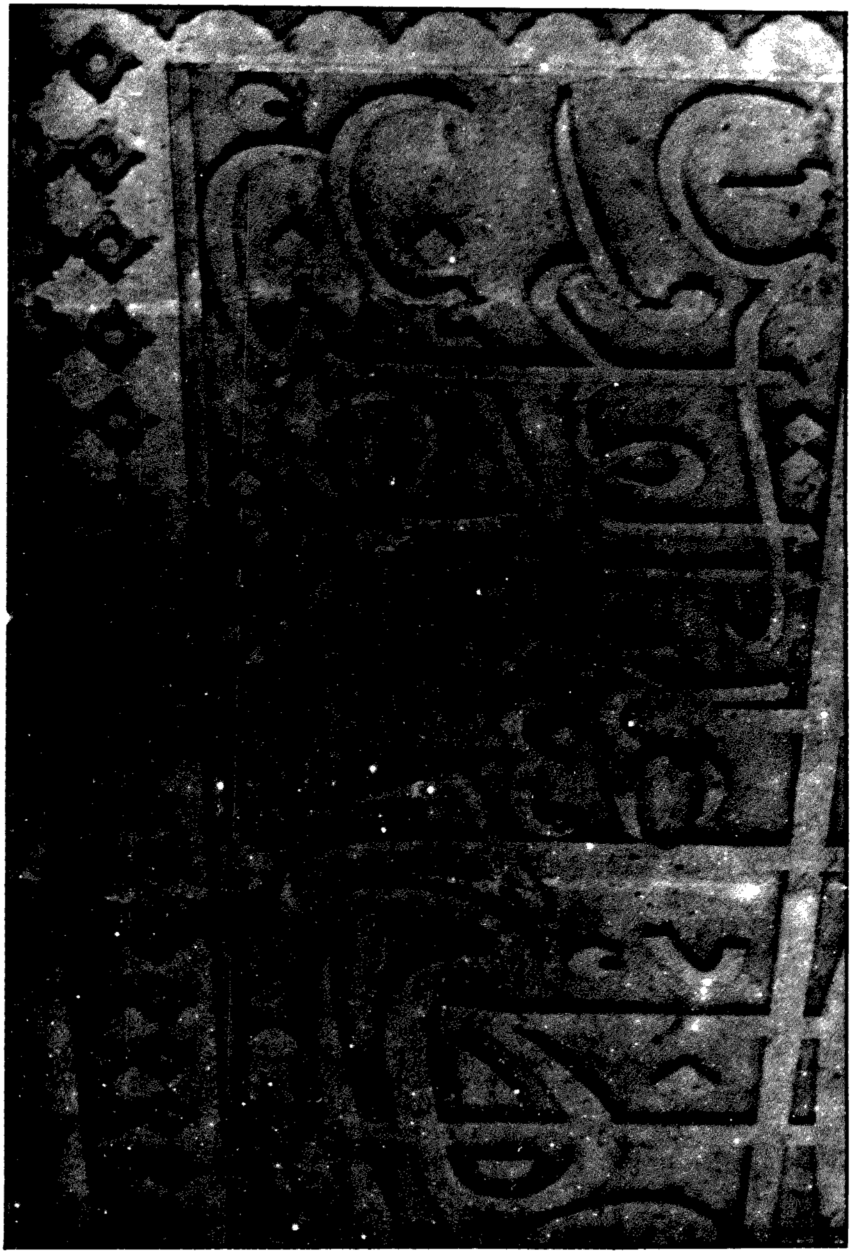

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

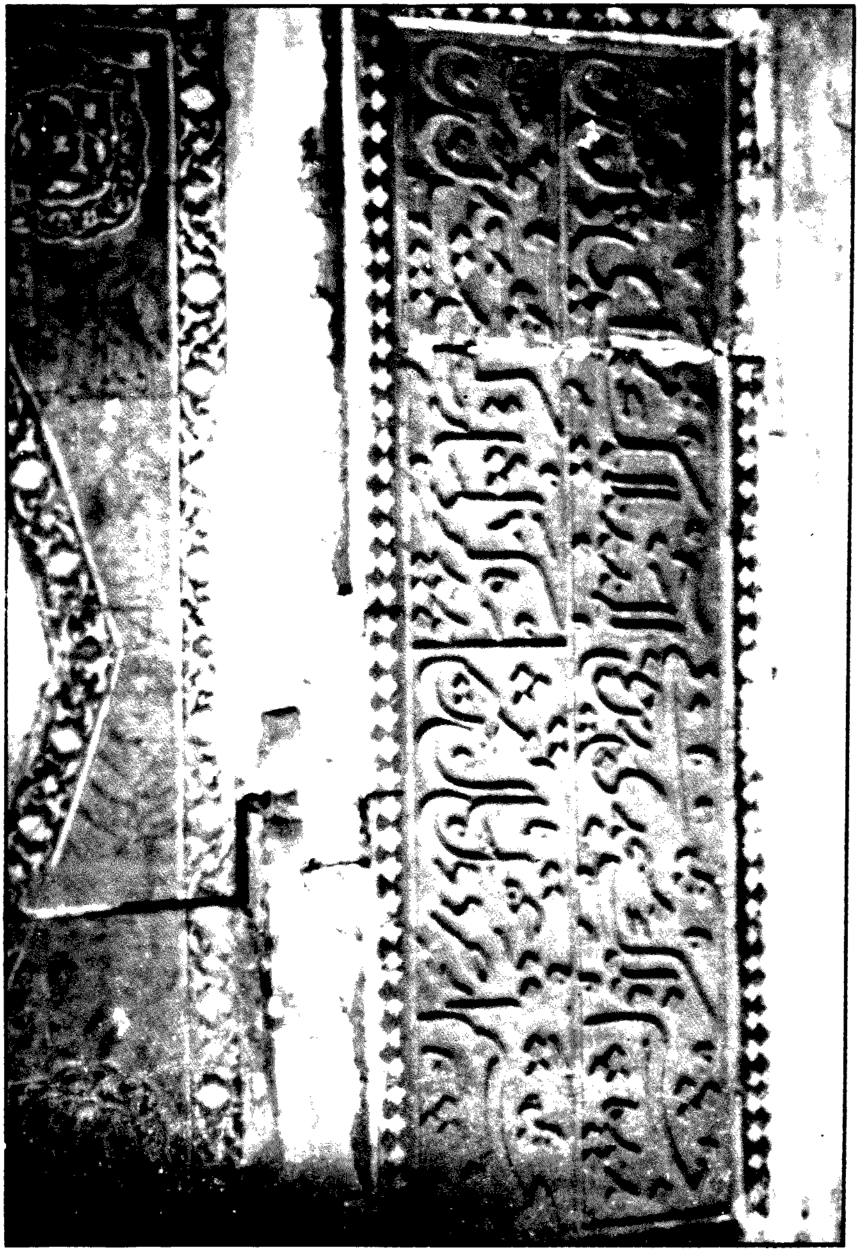

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

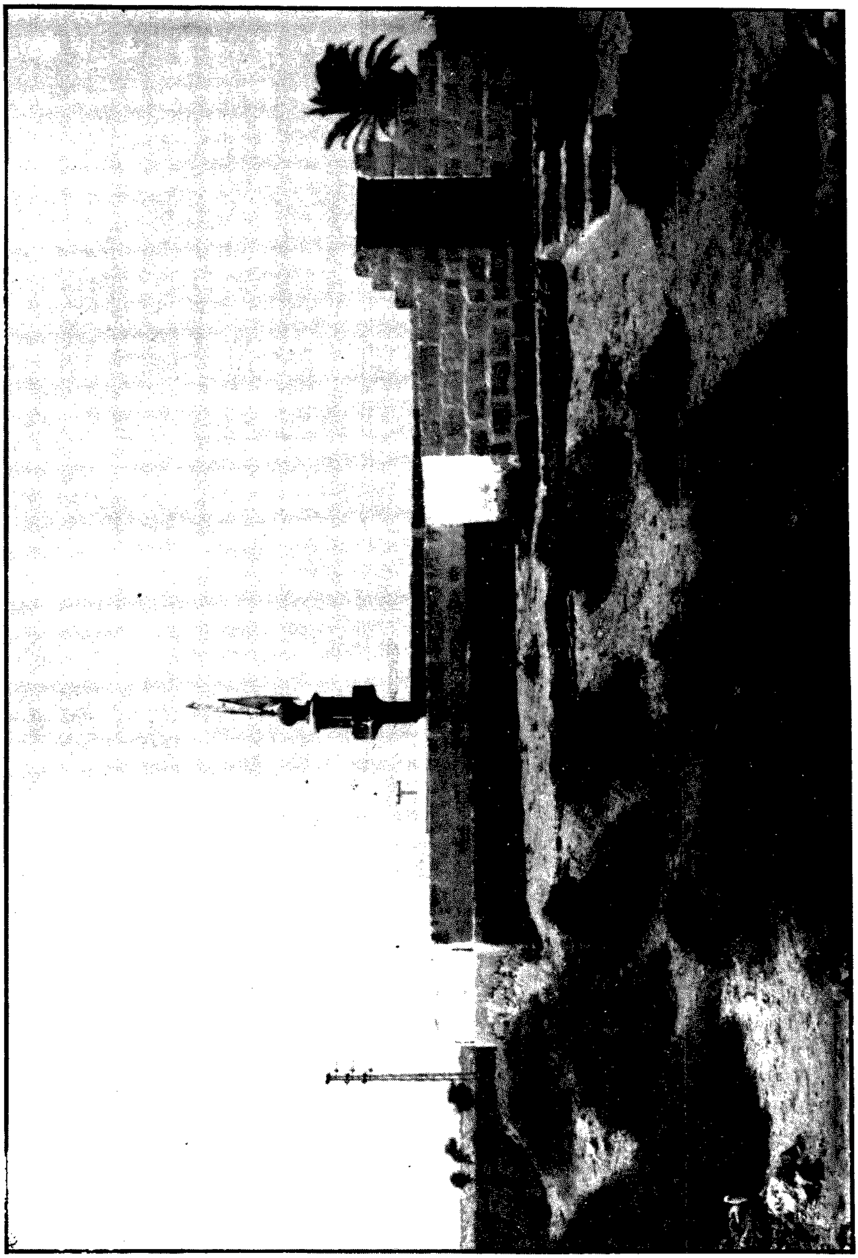

١٦

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

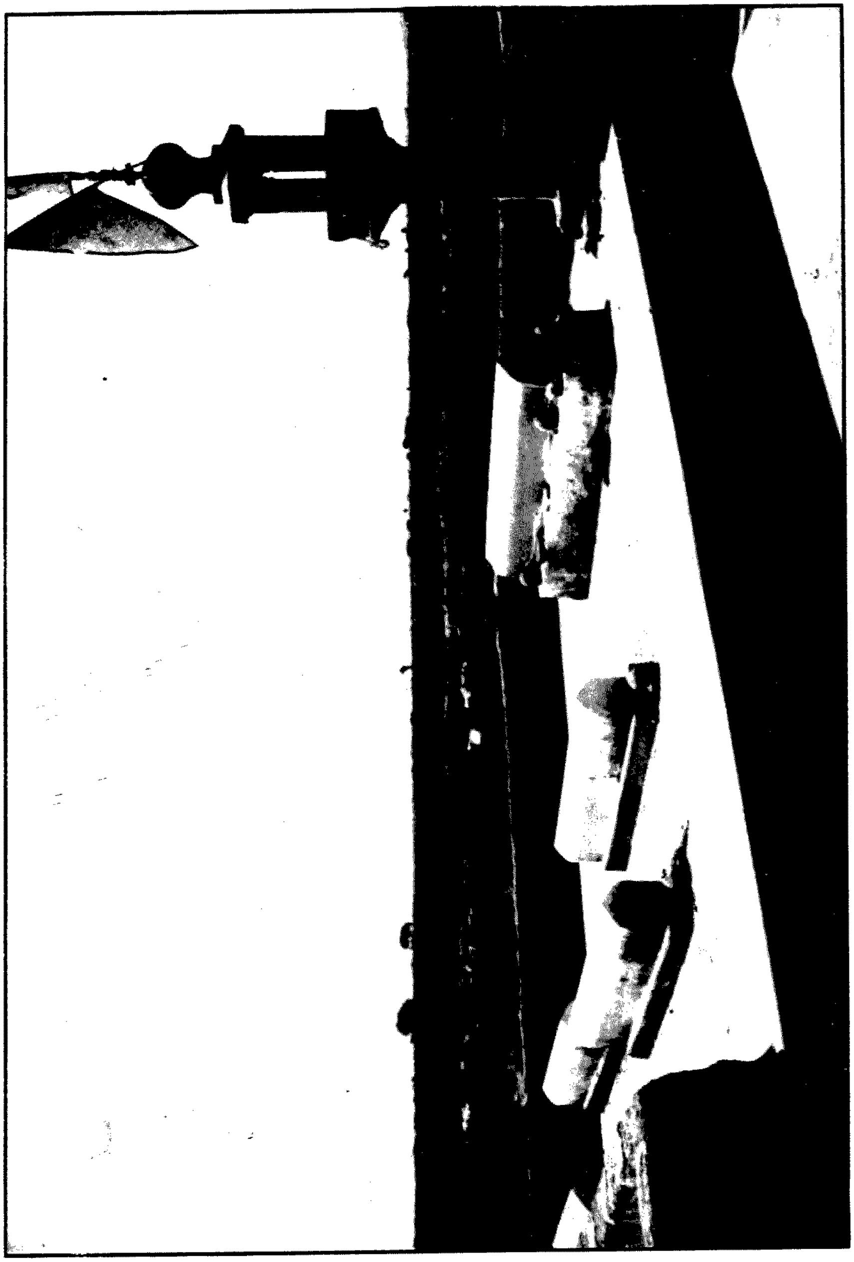

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

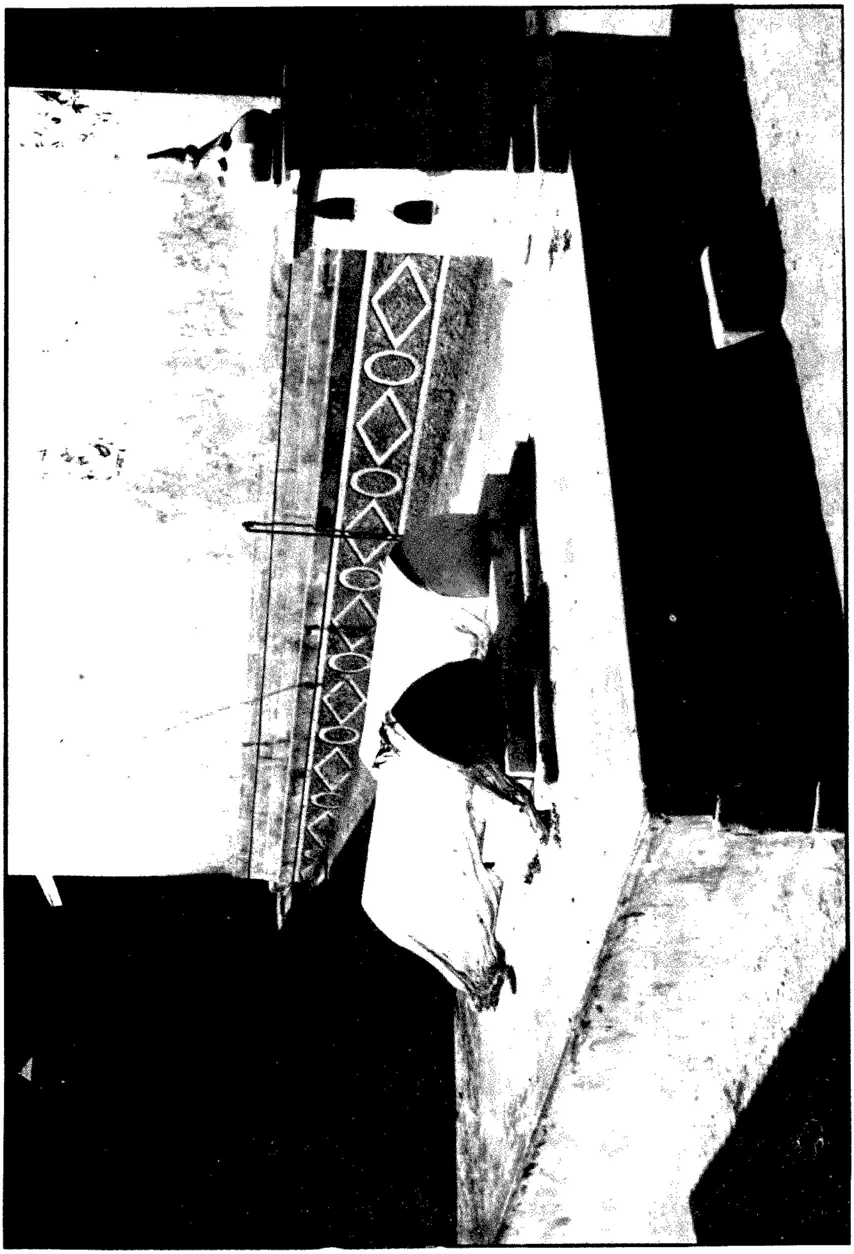

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

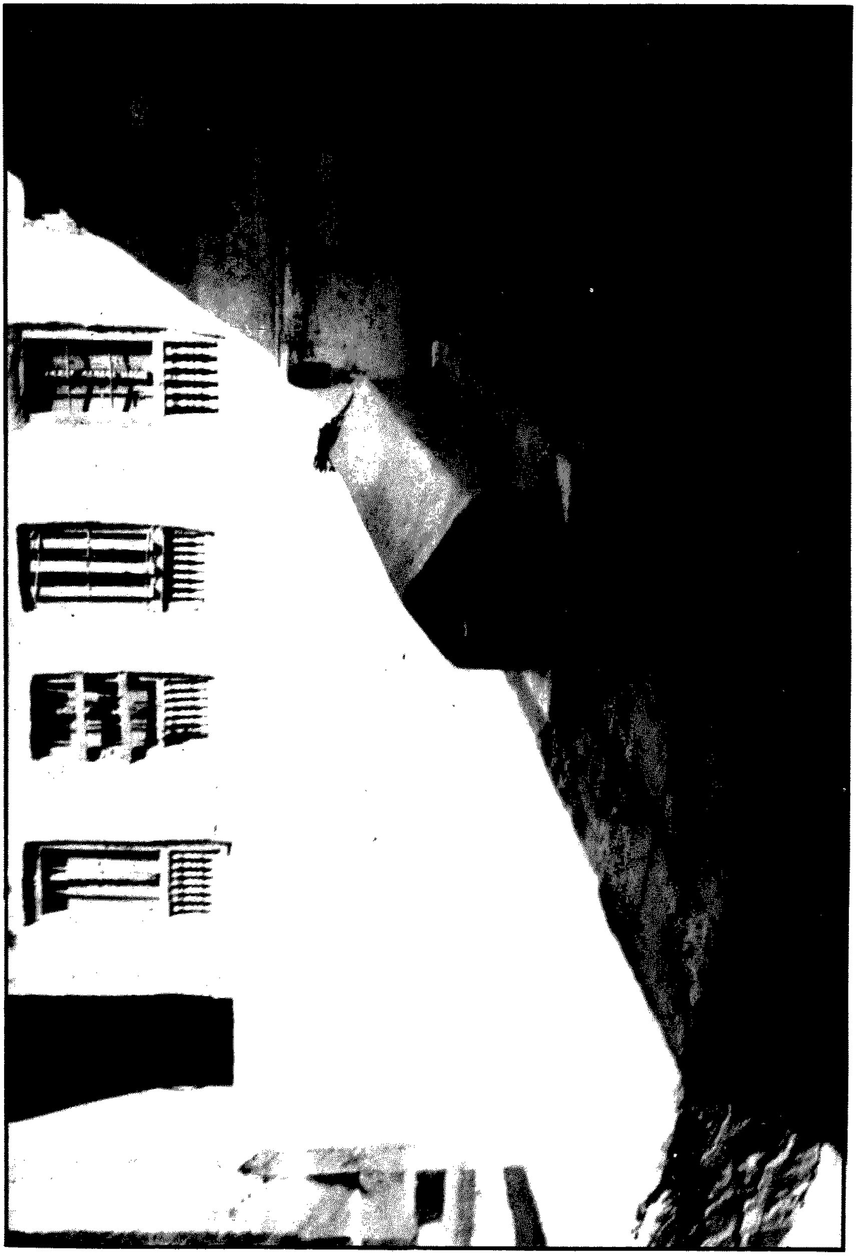

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

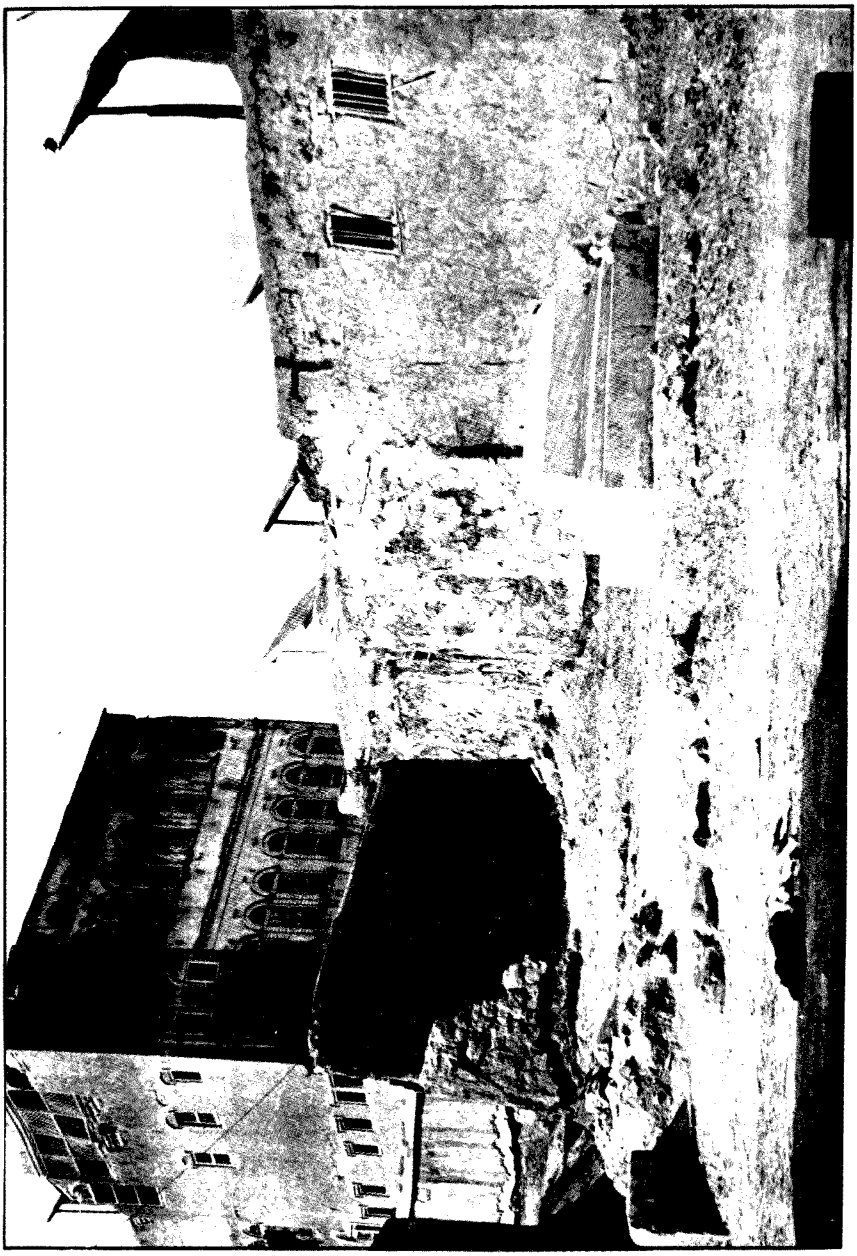

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

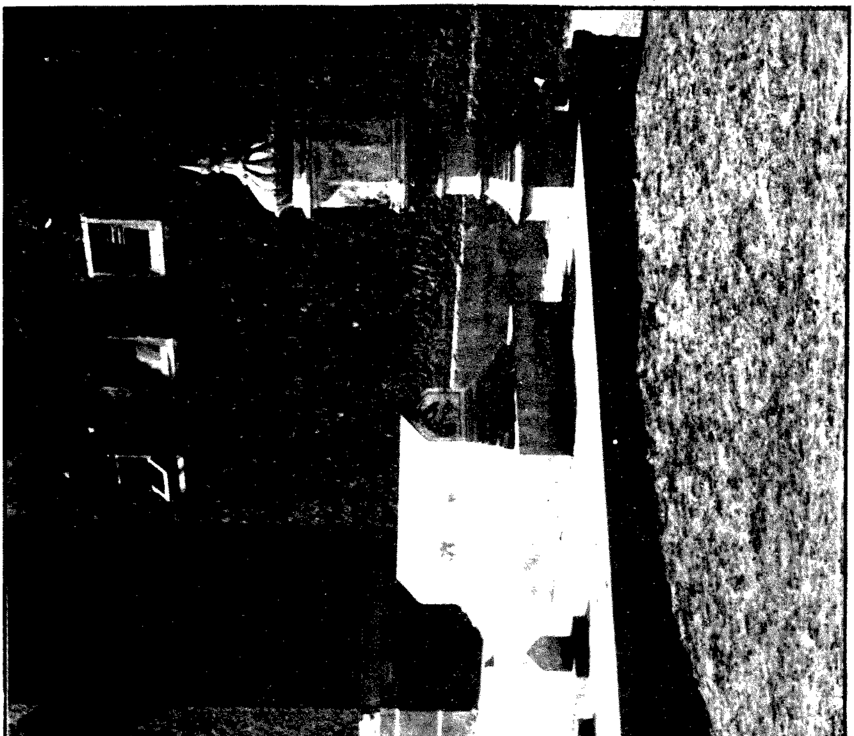

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

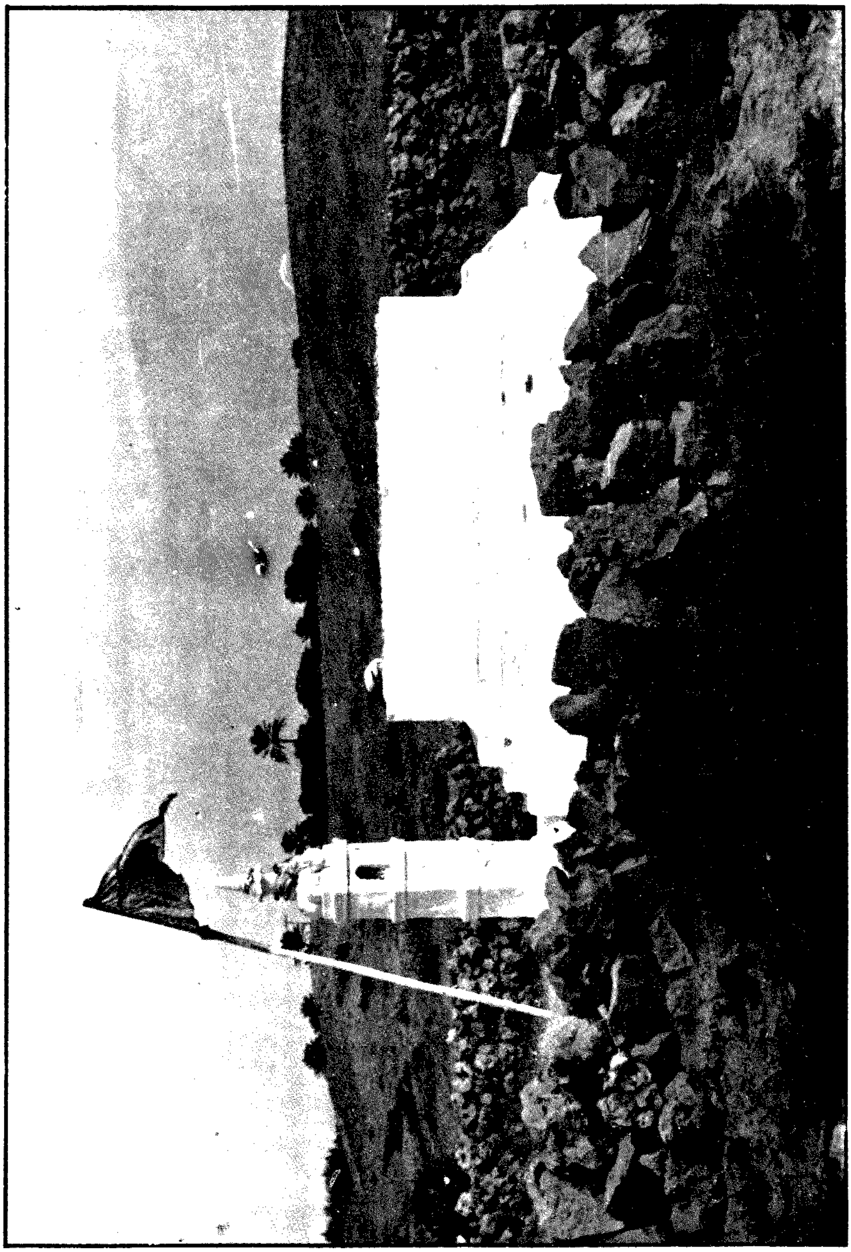

٦٩

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۷۰

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

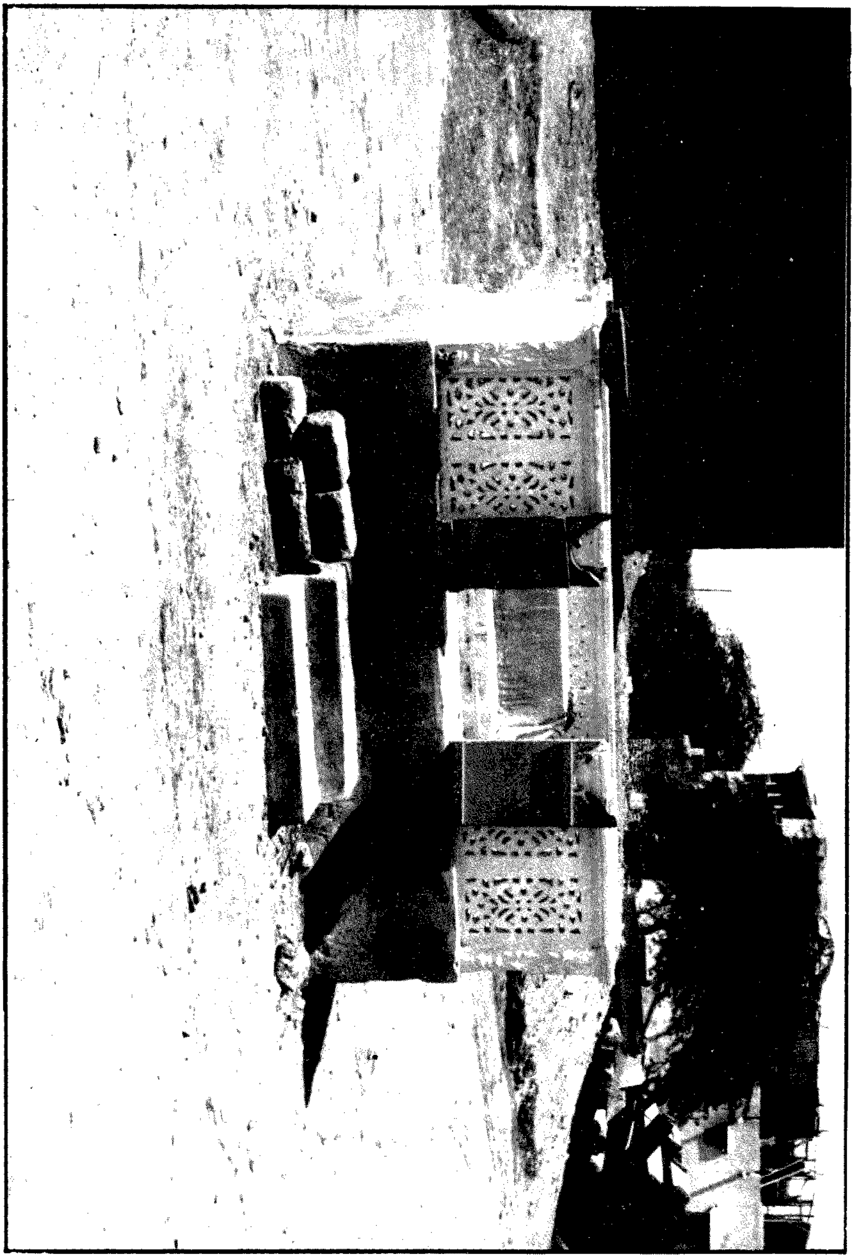

٧٢

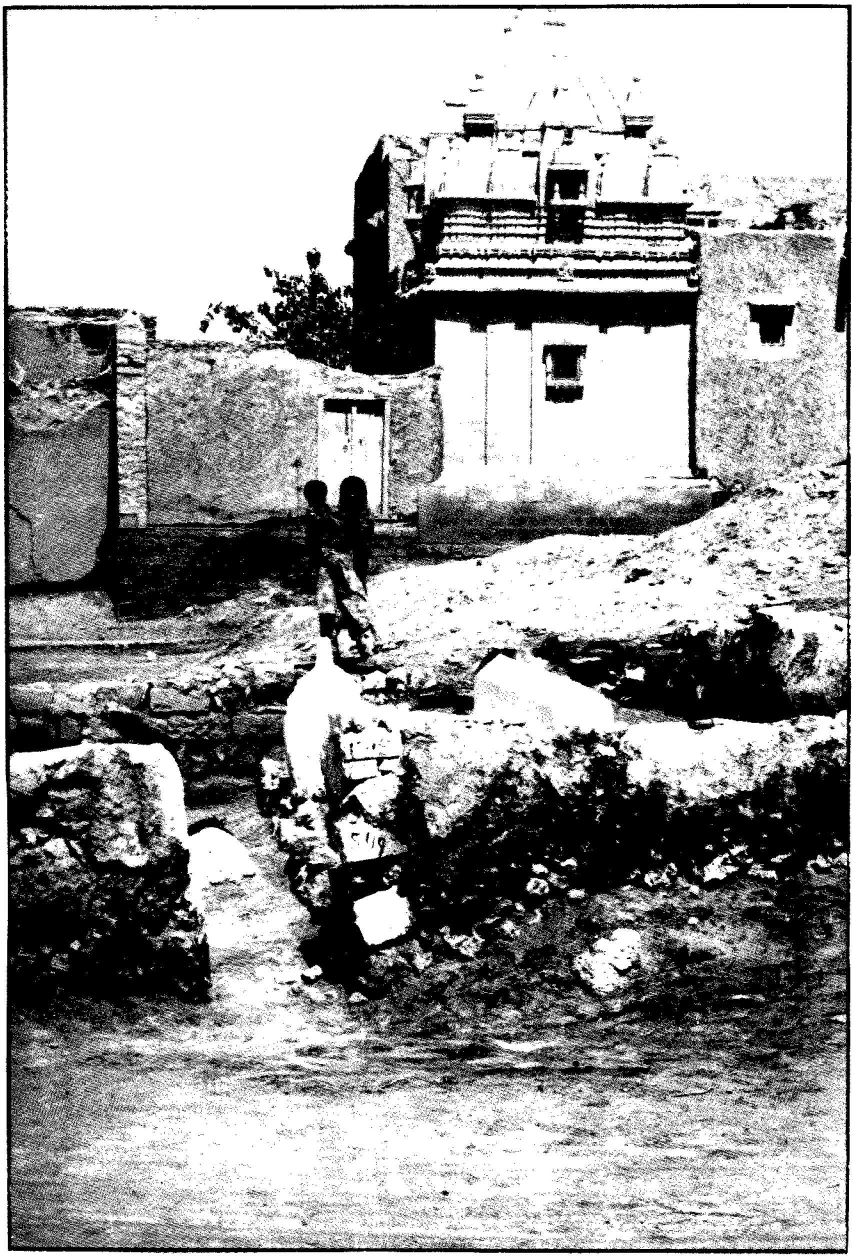

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

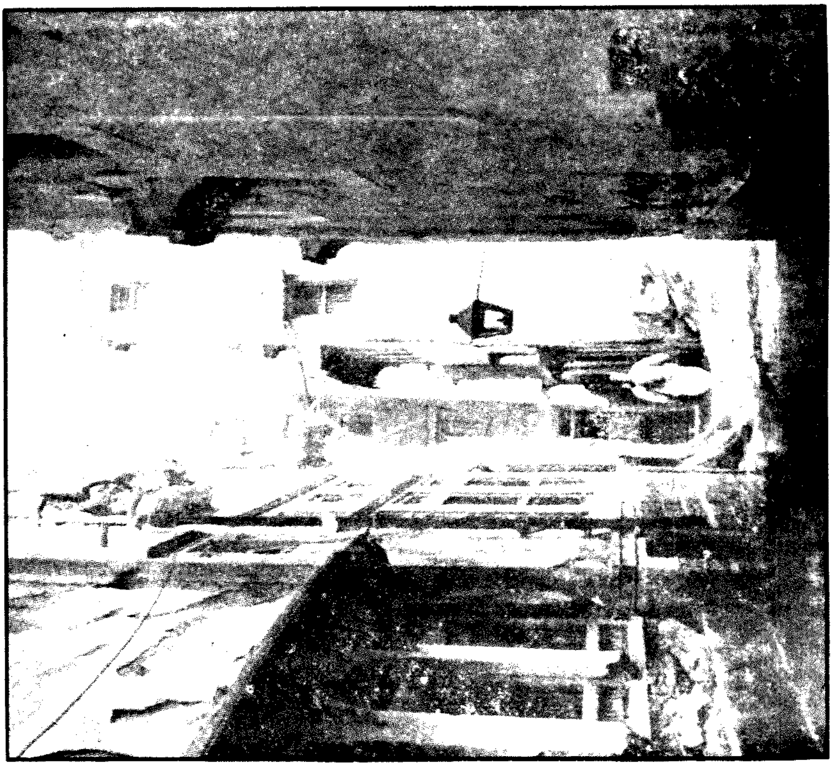

٧٦

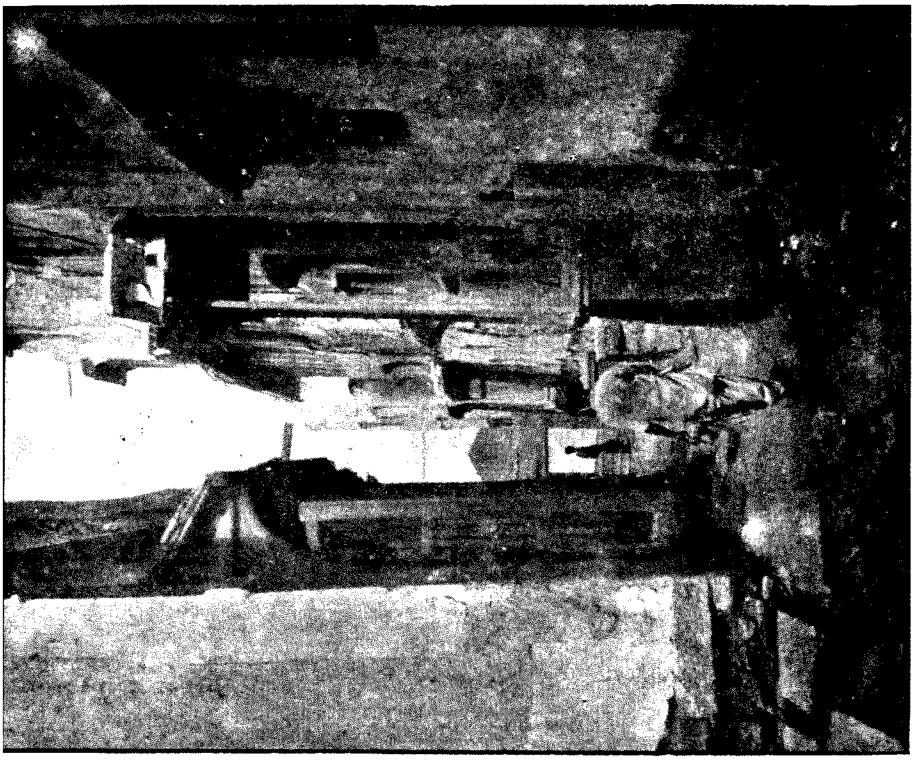

٧٥

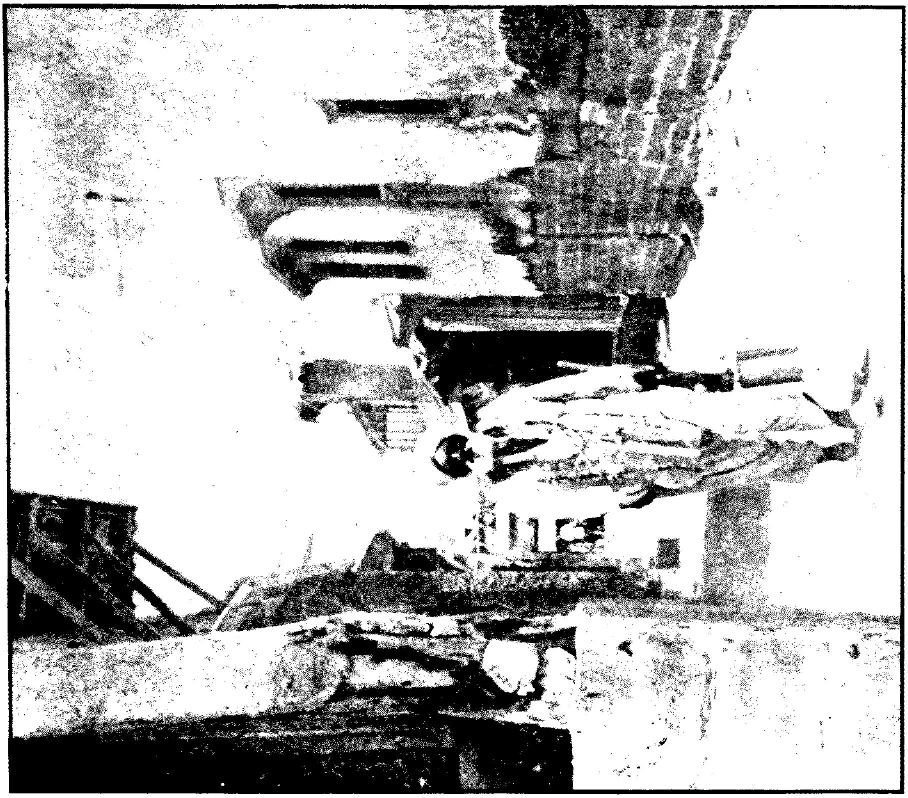

٧٧

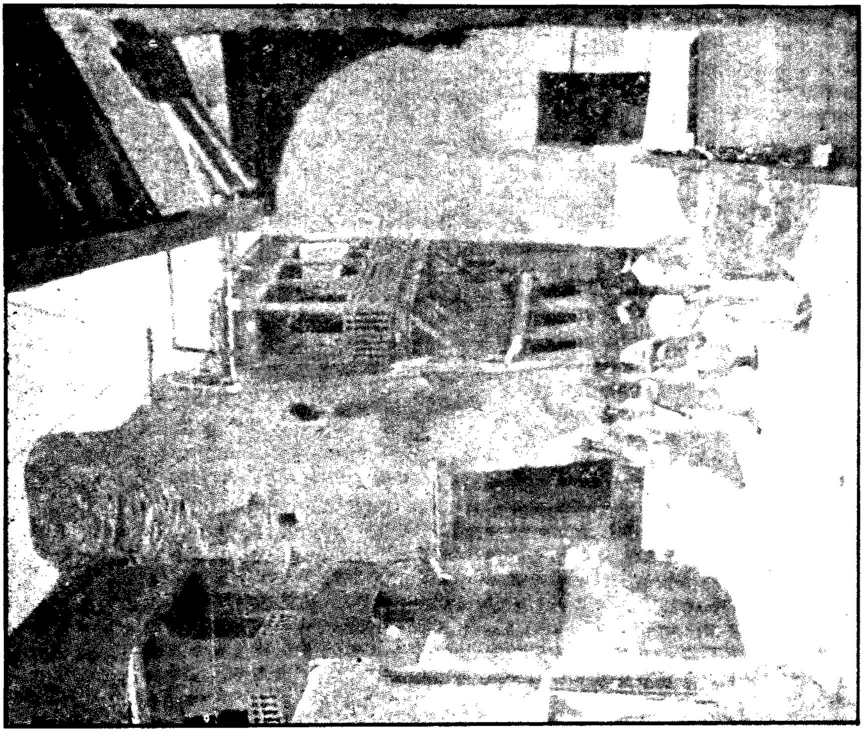

٧٨

٧٩

٨٠

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

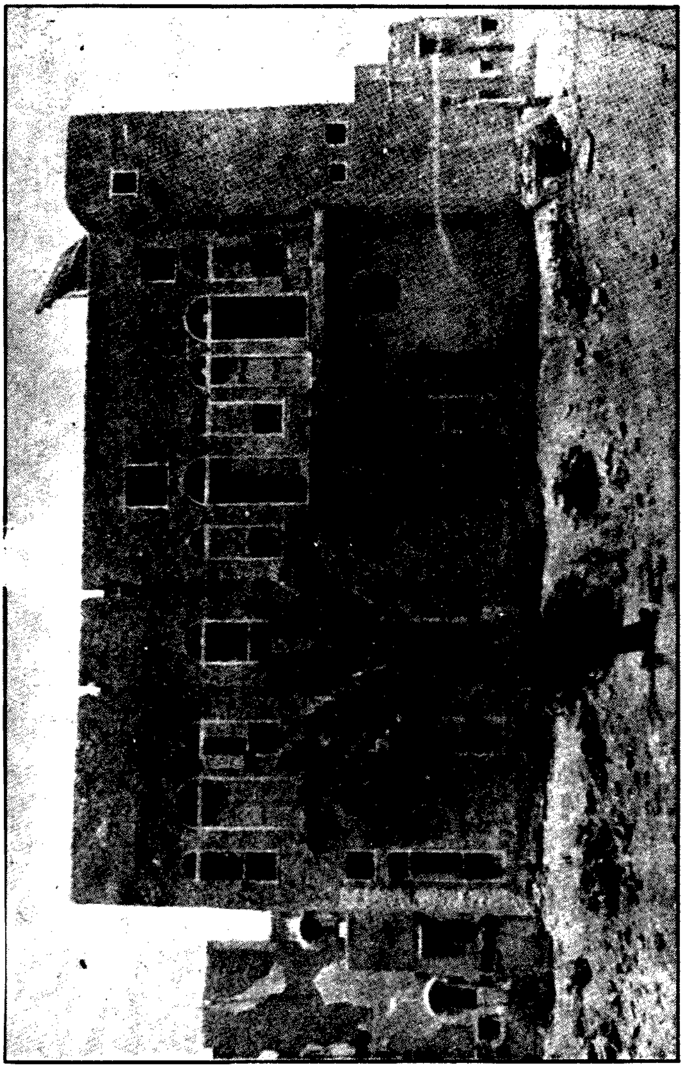

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

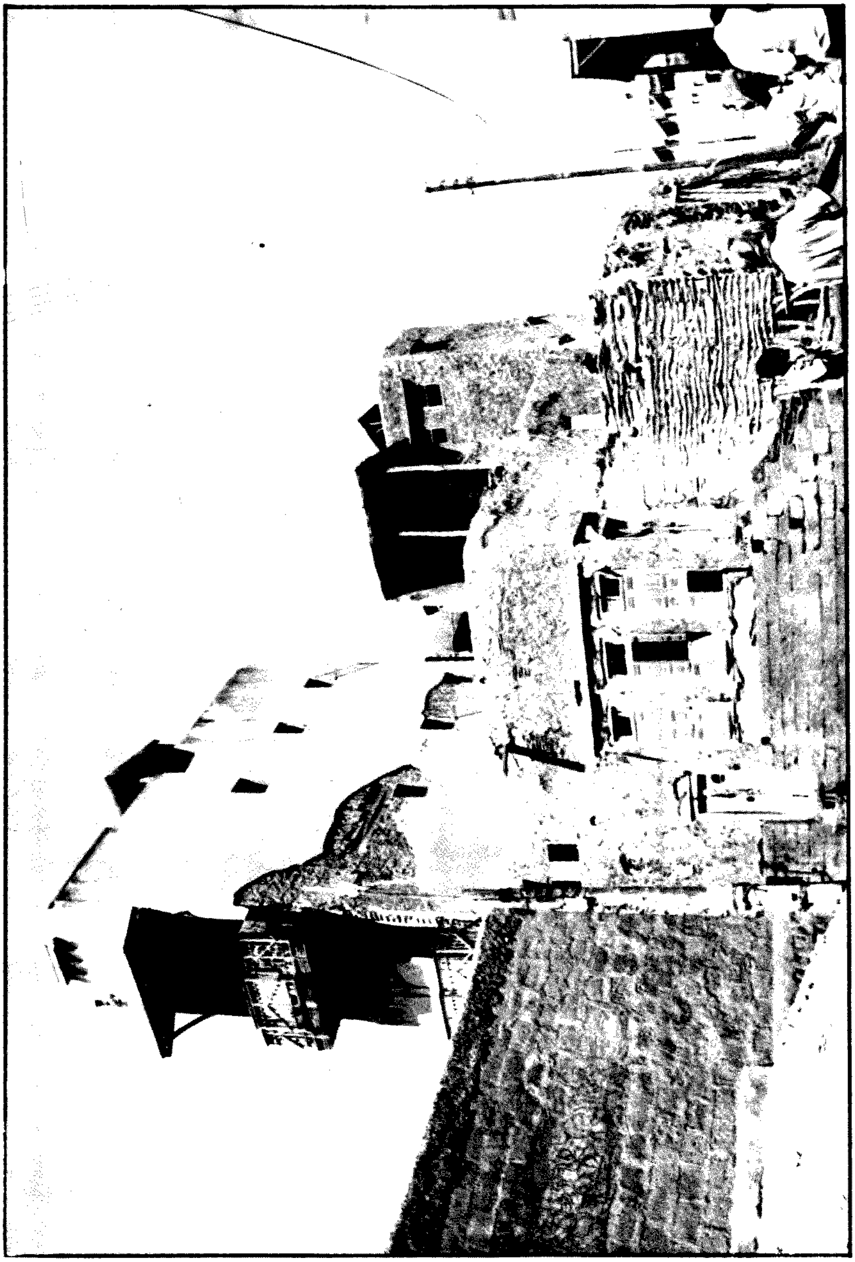

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

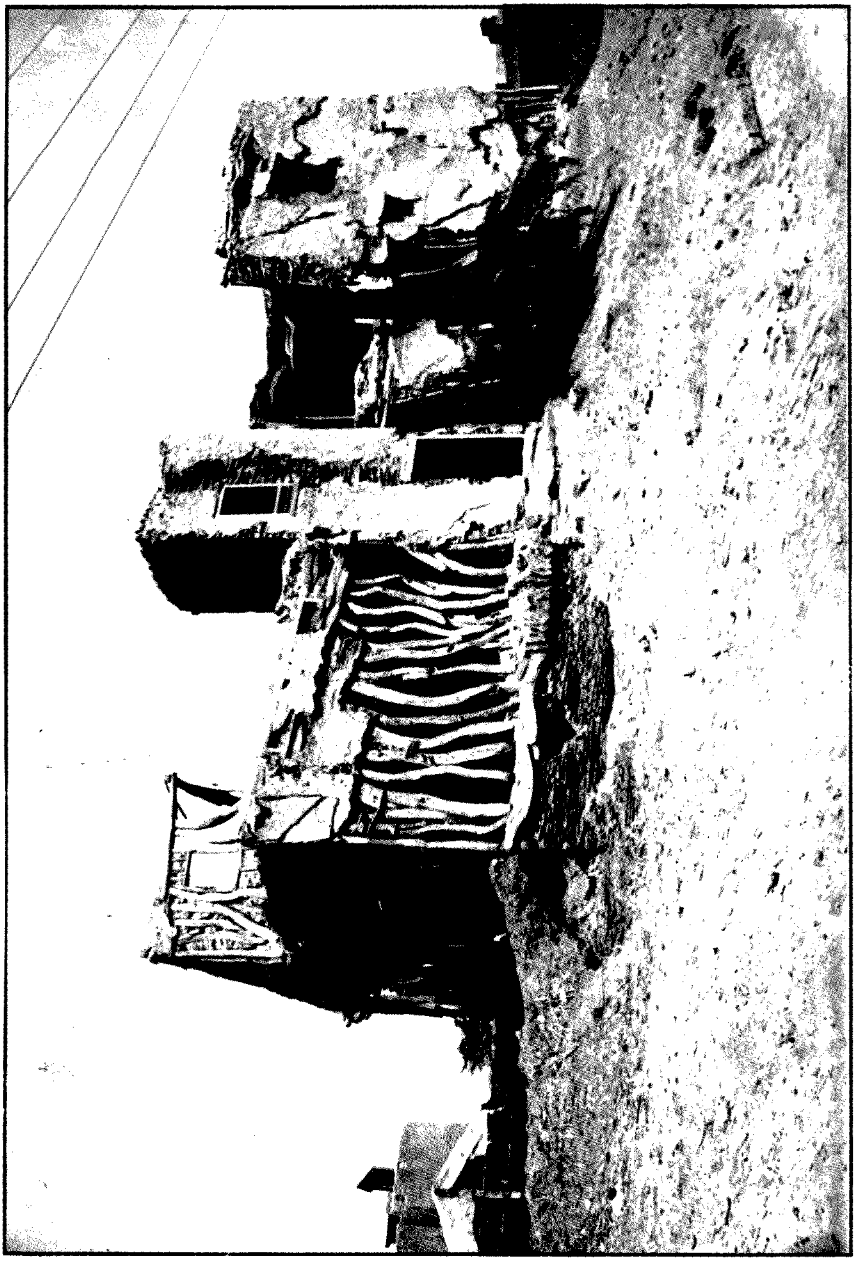

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

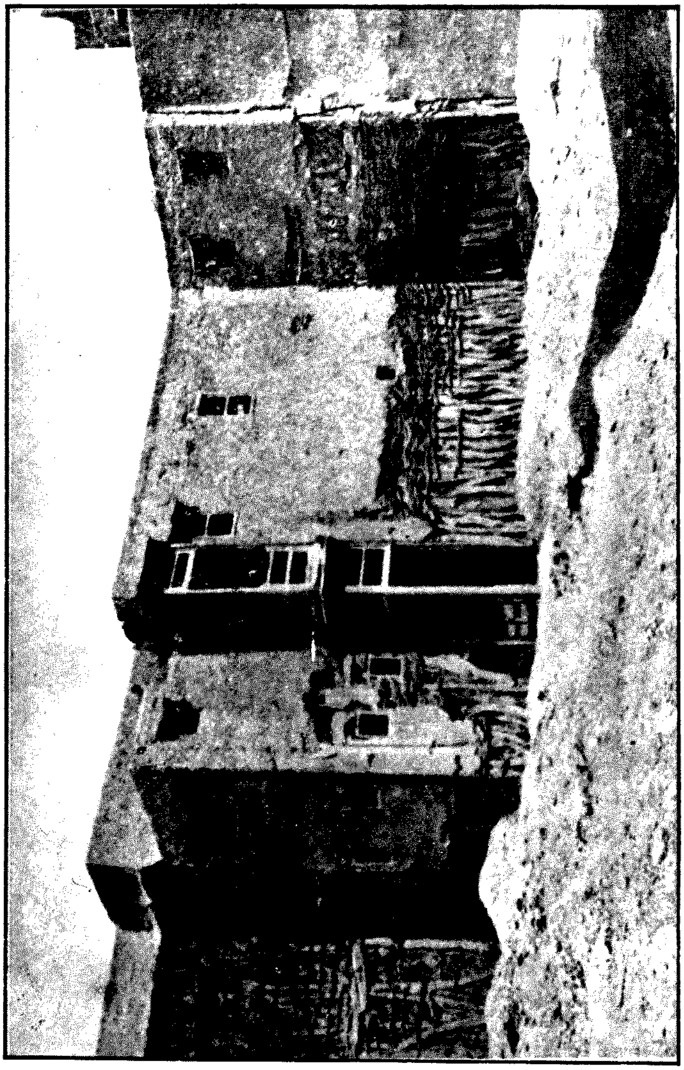

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

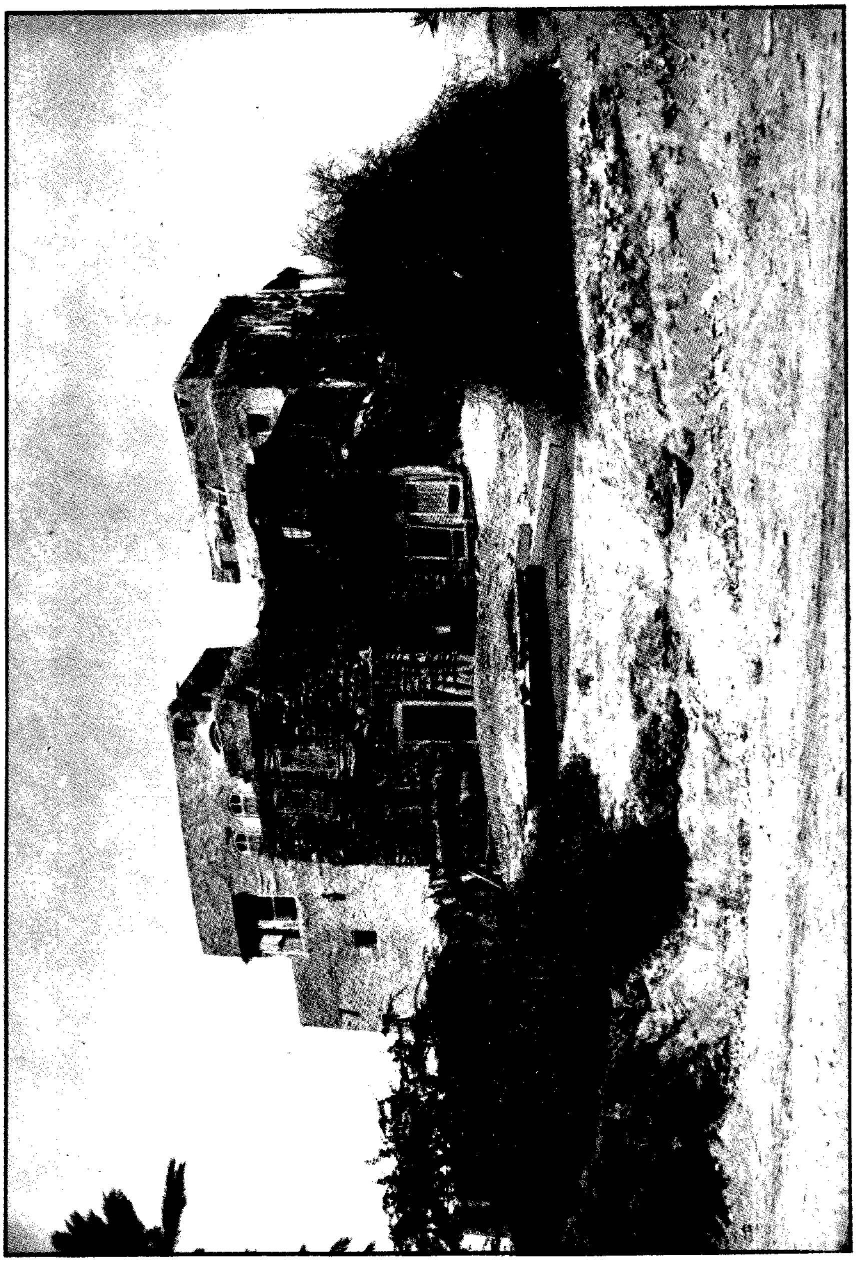

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

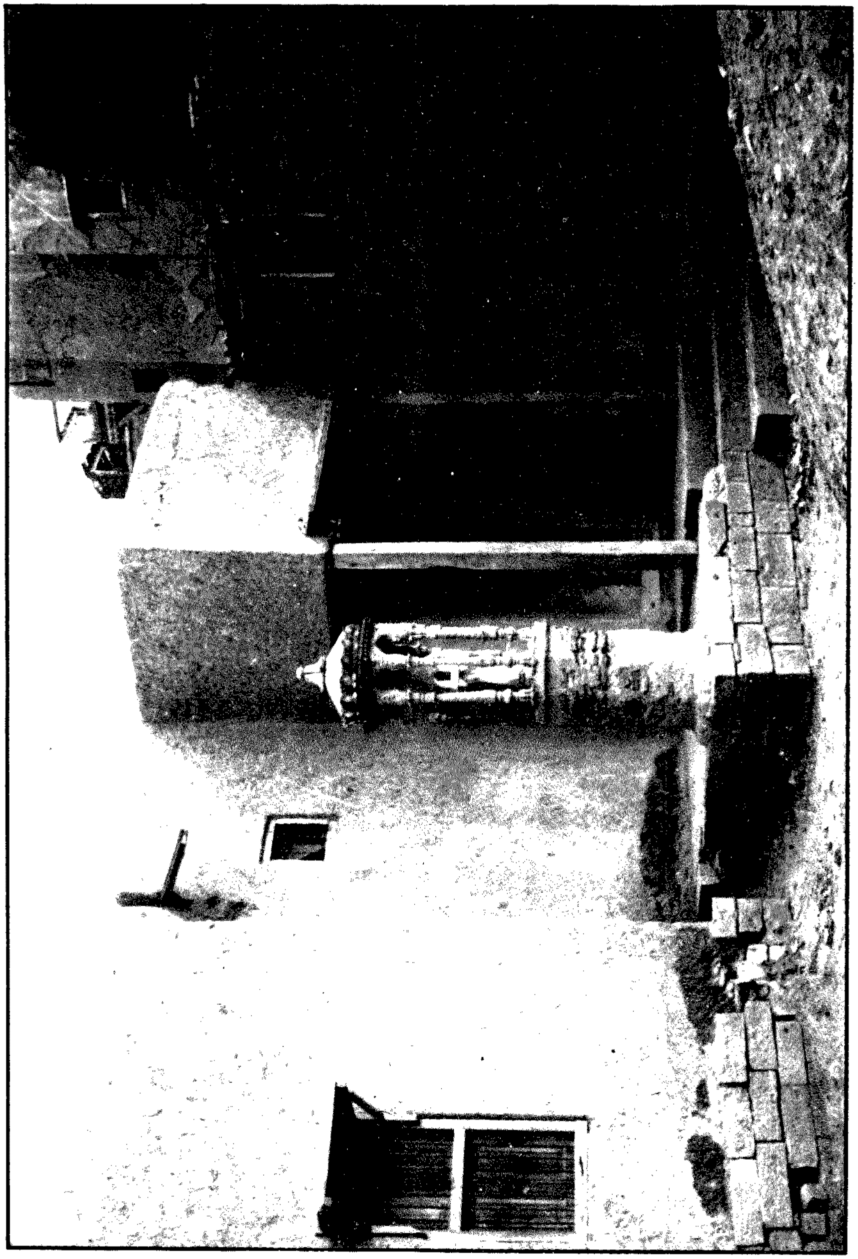

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

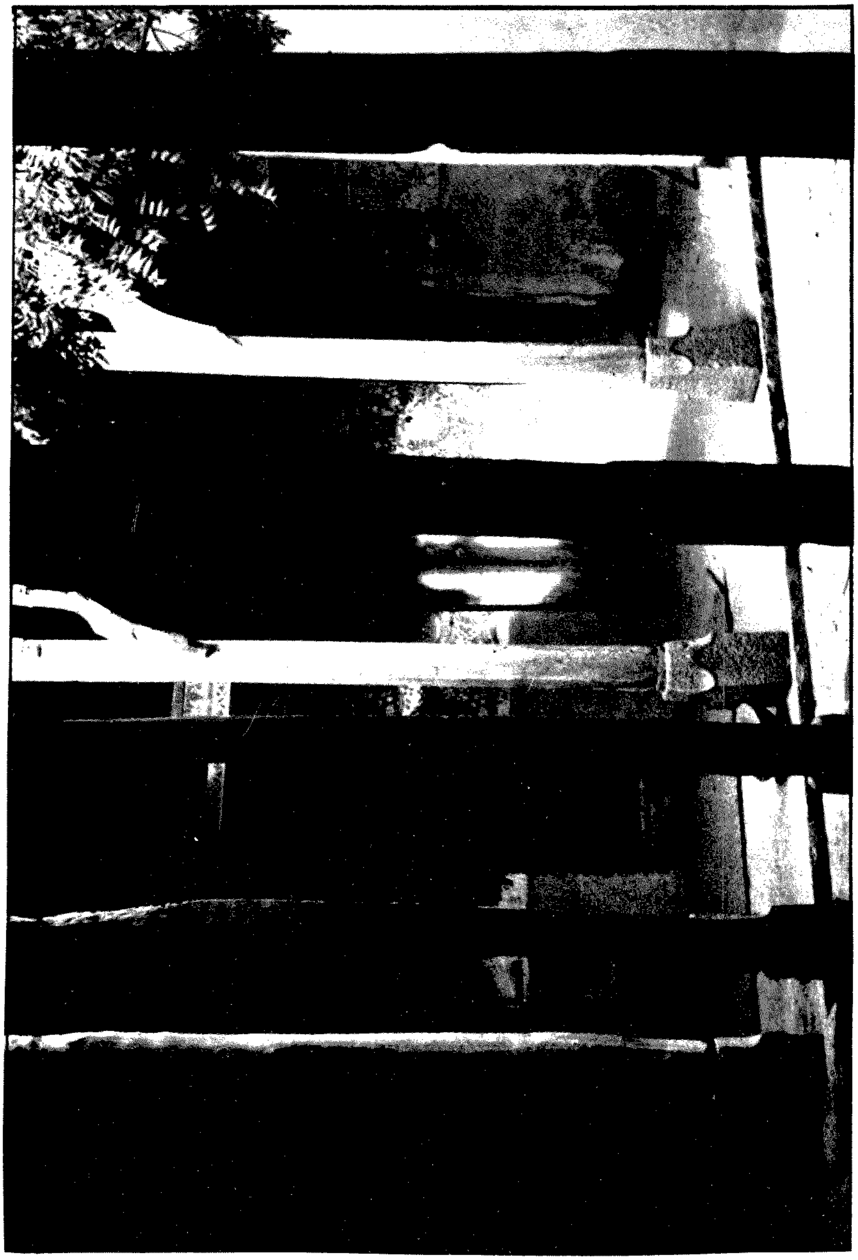

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

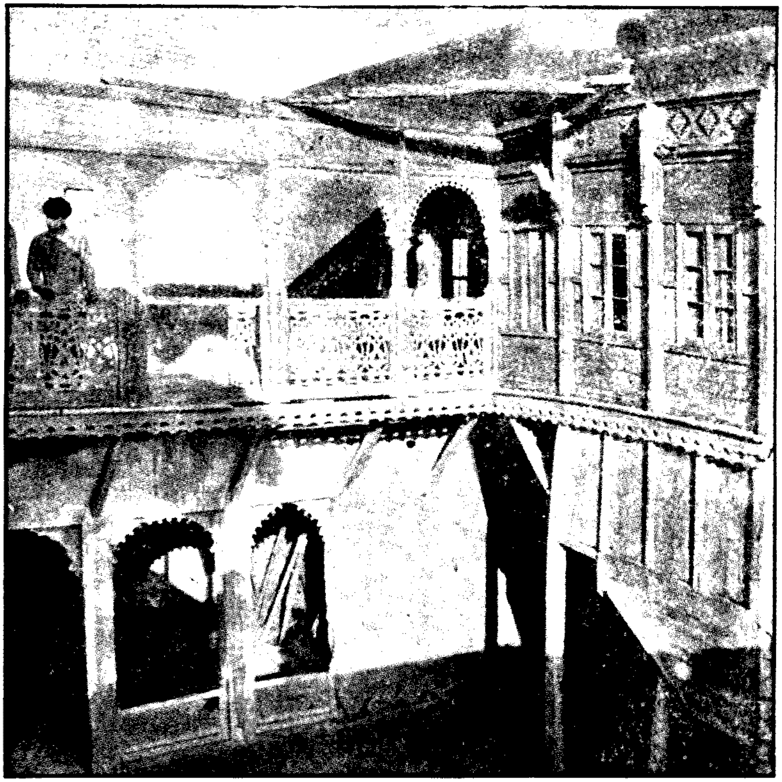

٨٩

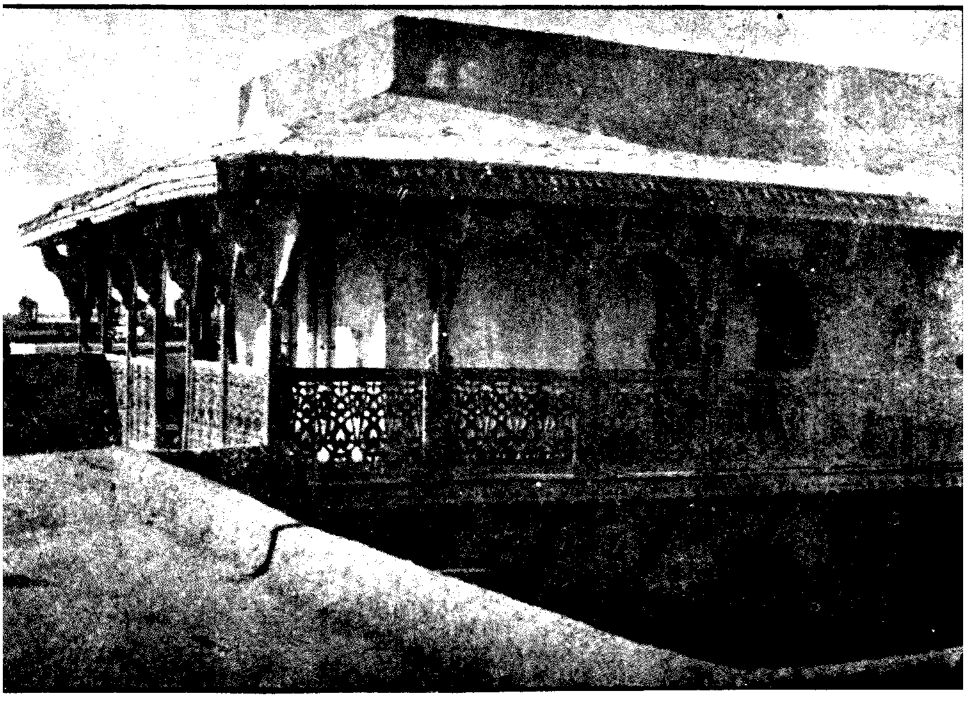

٩٠

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

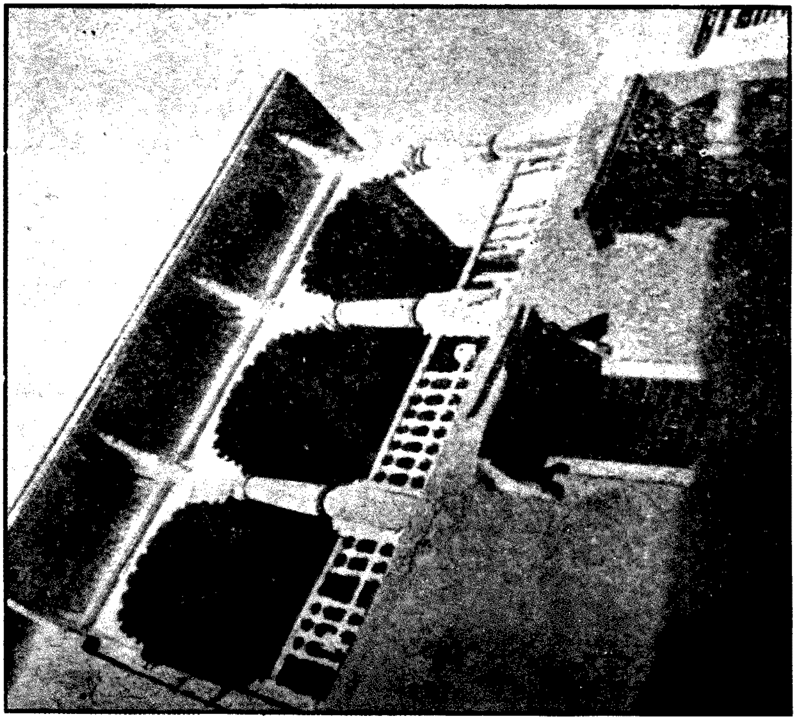
٩٢

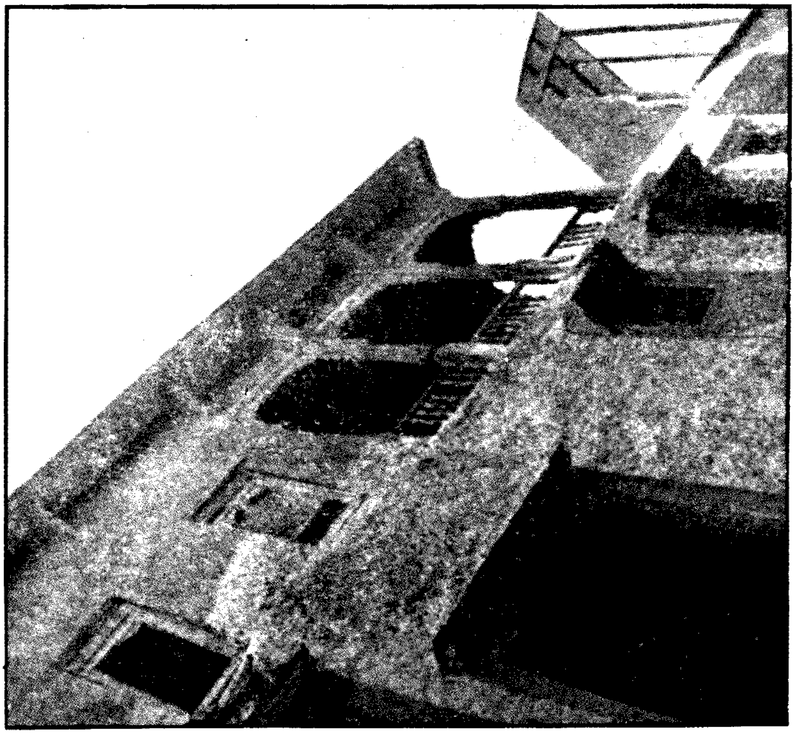
٩١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

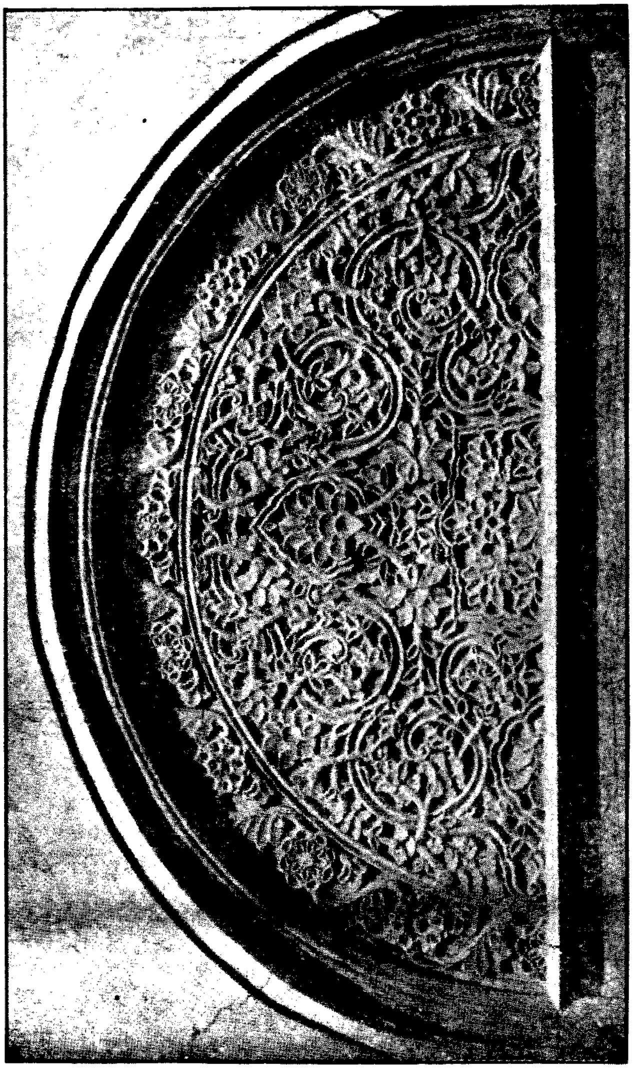

۵۳

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

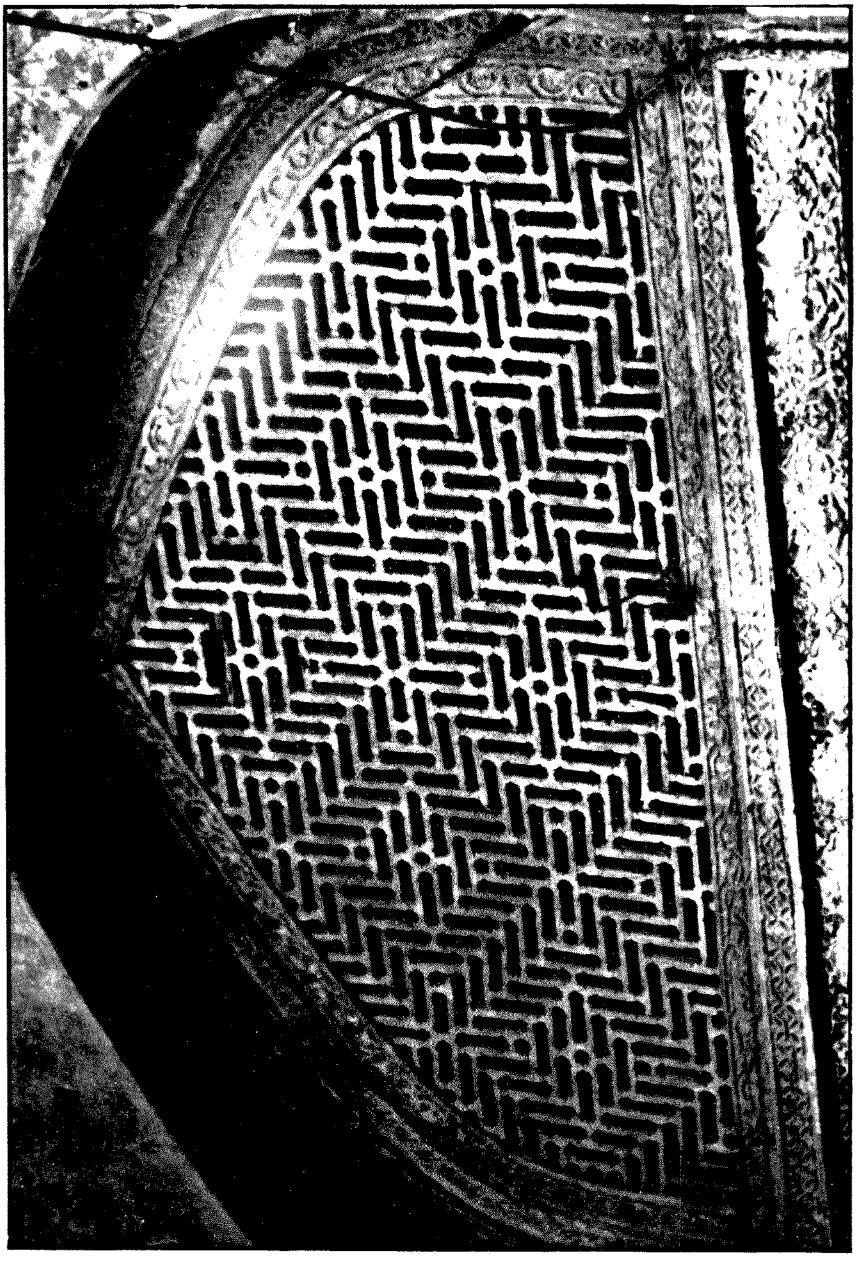

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

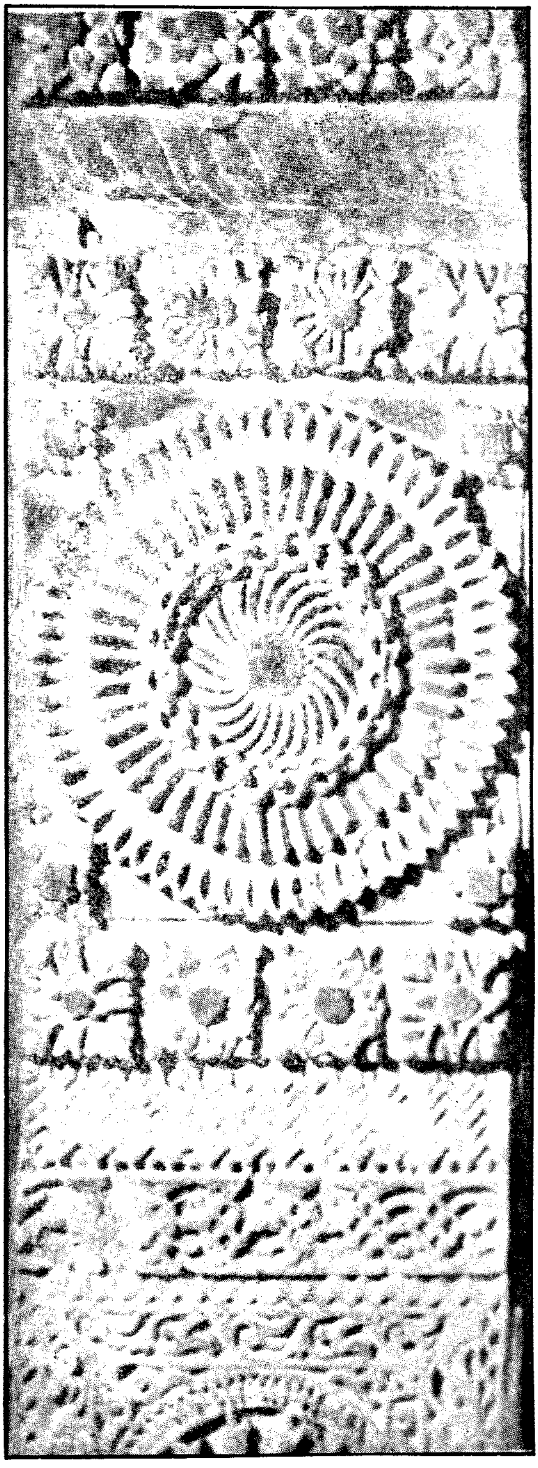

٩٥

٩٦

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

٩٧

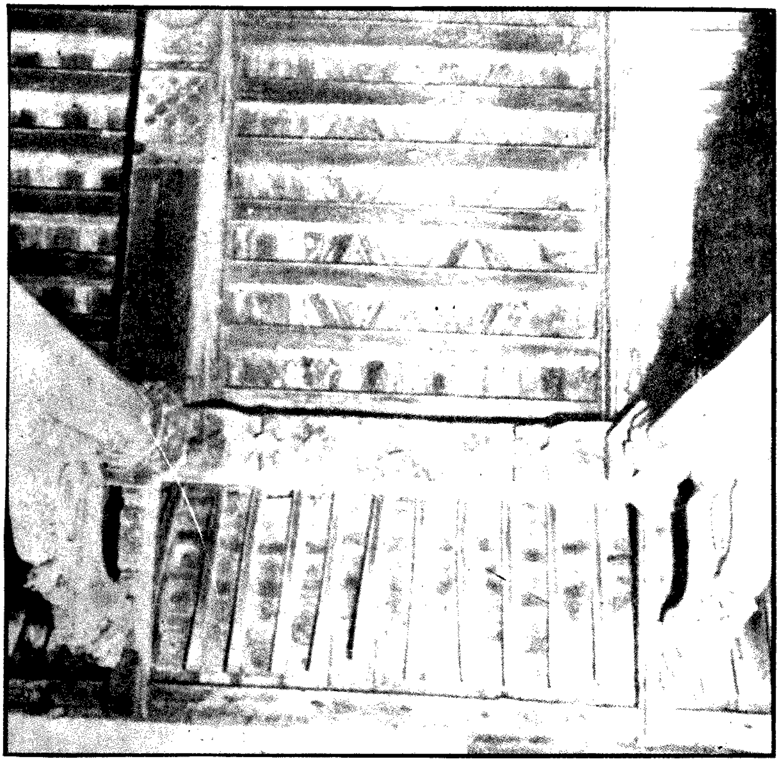

٩٨

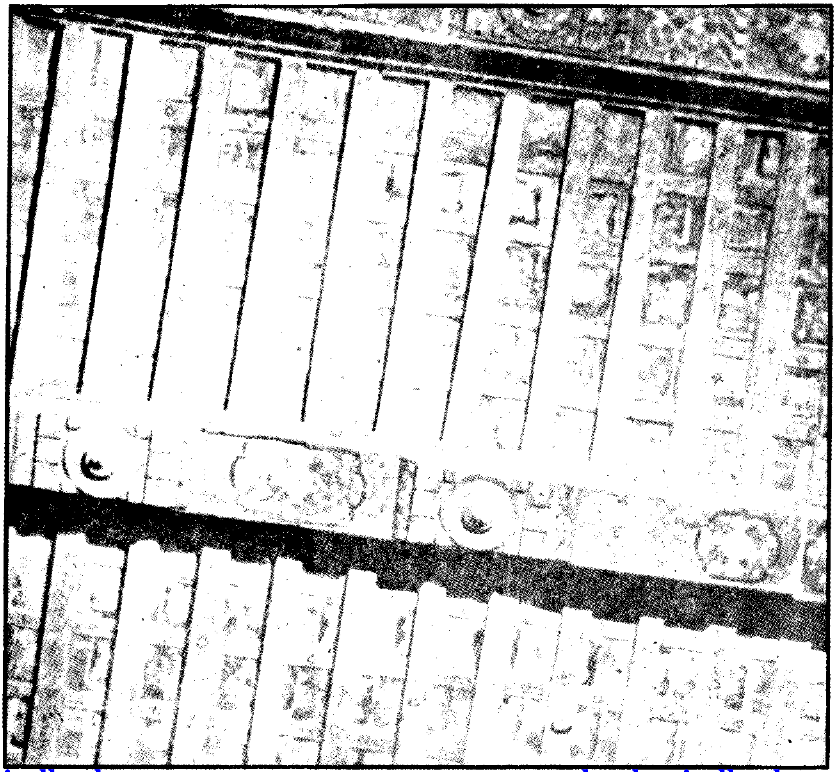

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

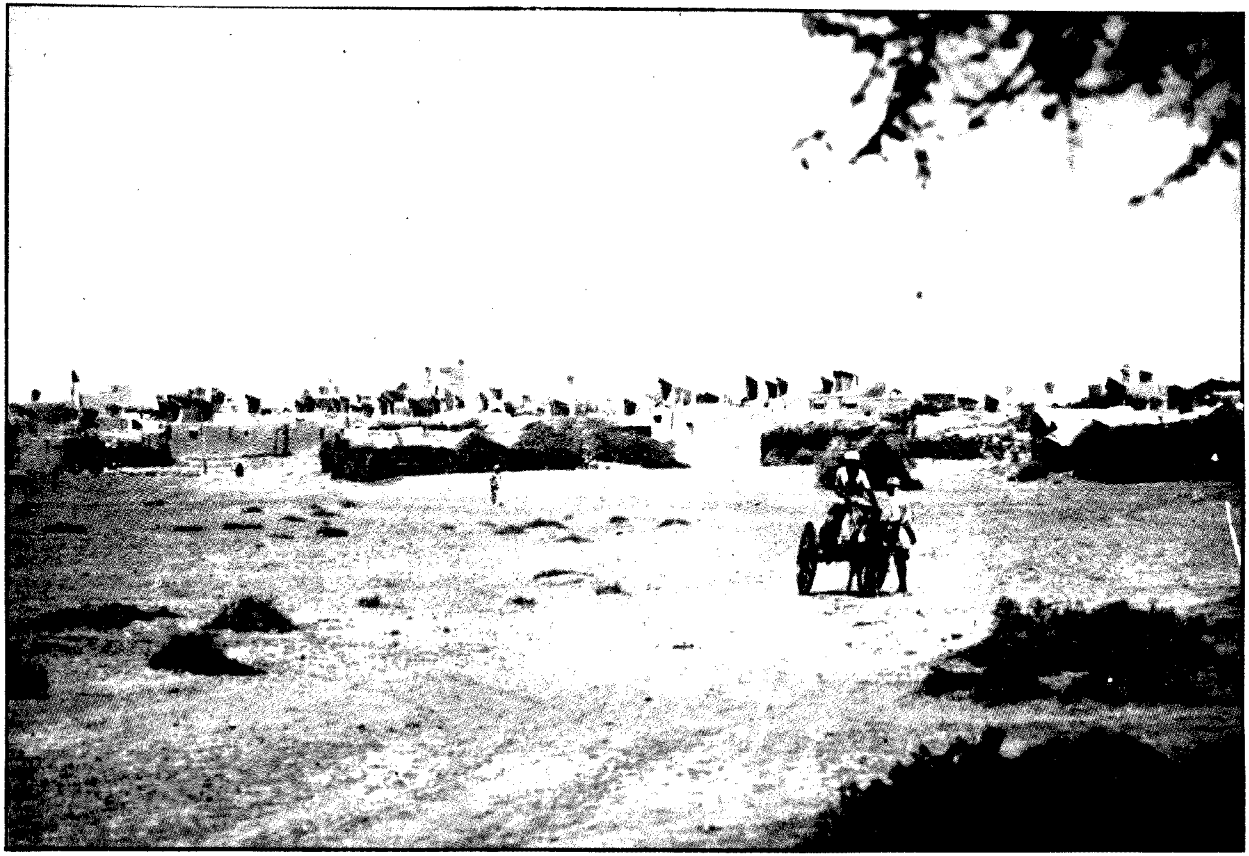

٩٩- ٺٽو- شهر جو نظارو

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

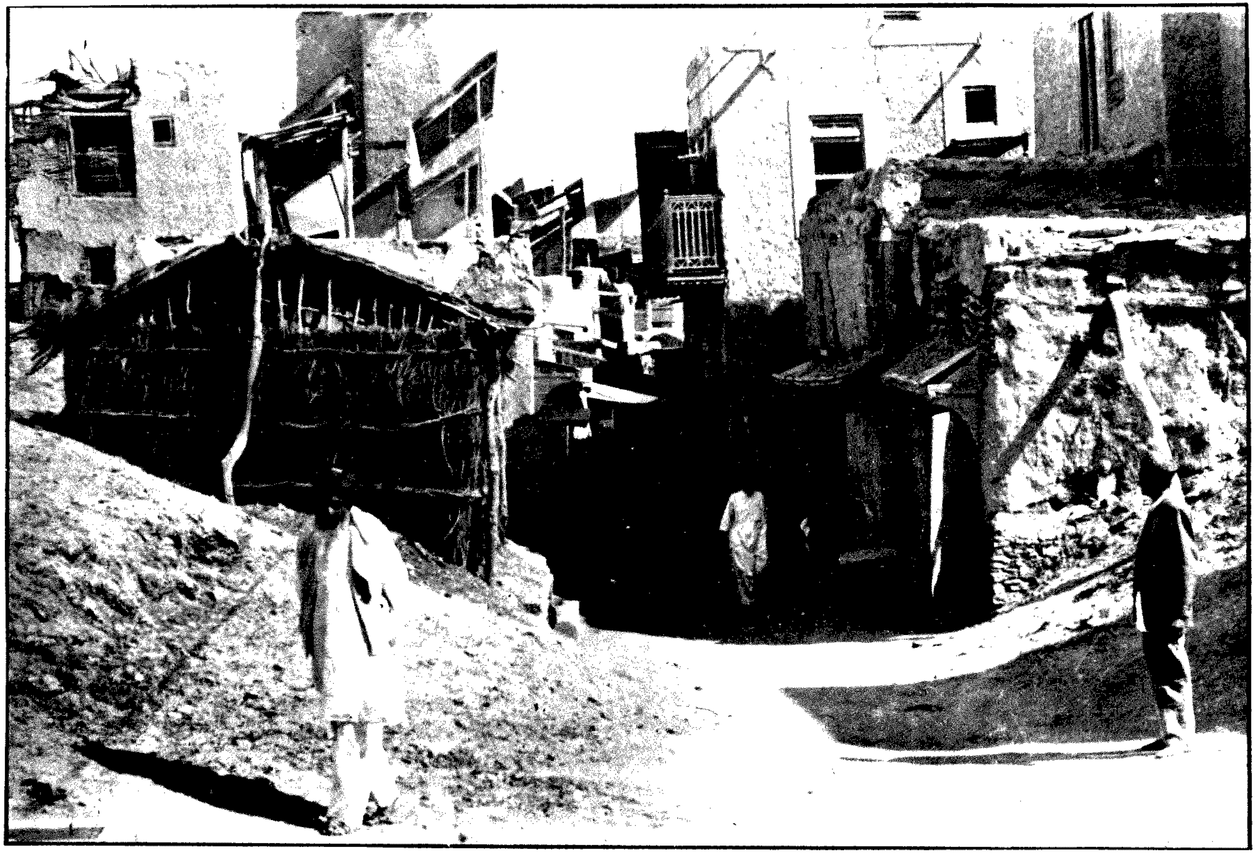

١٠٠ — ٺٽو — بازار جو نظارو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

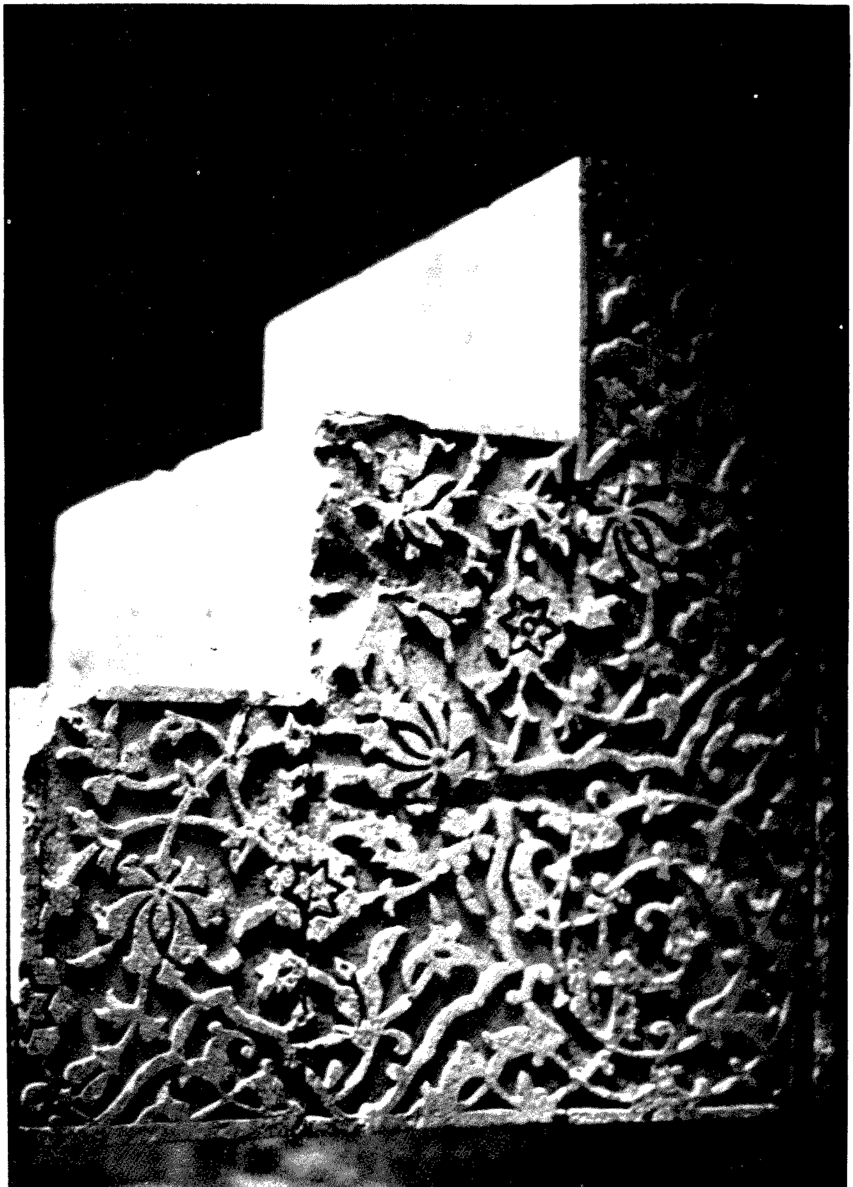

١٠١- جامع خسرو - پيش امام جو منبر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۲۰۱- جامع خسرو جي محراب جو هڪ پٿر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

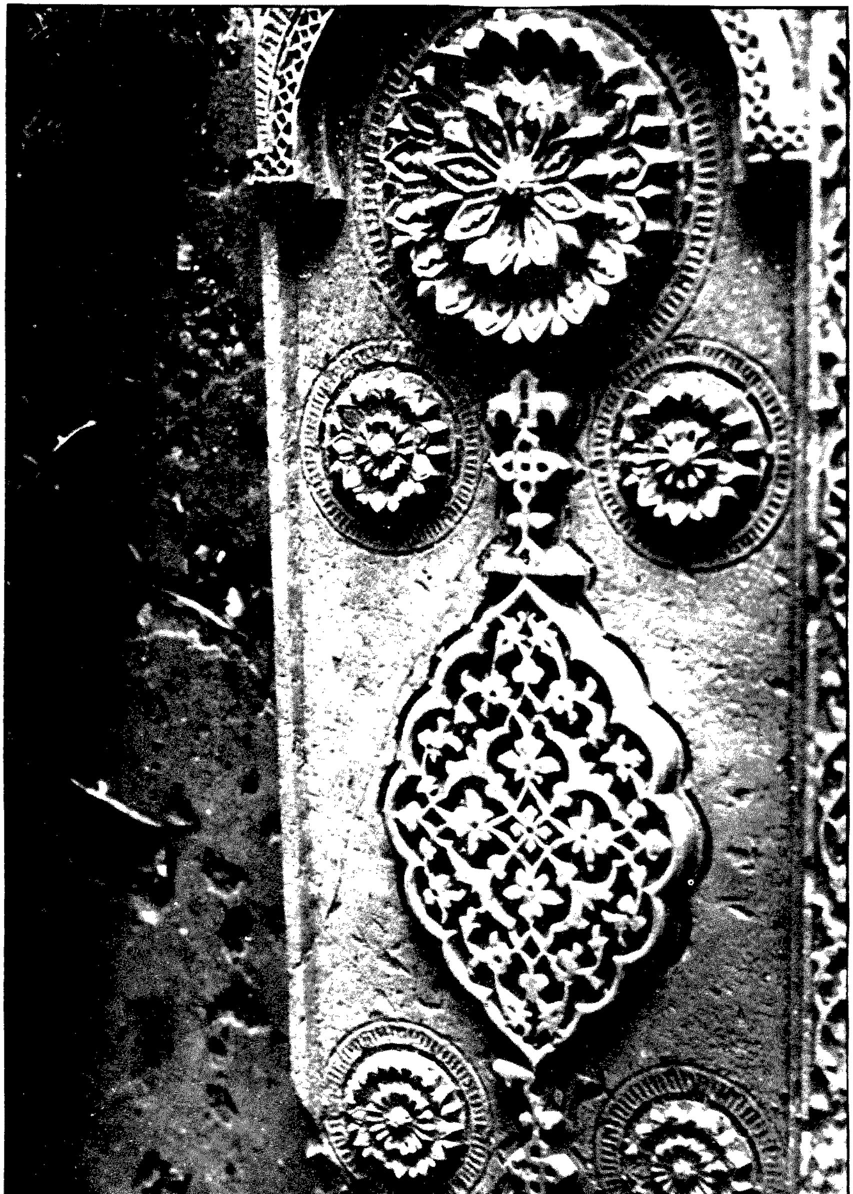

۱۰۳ جامع خسرو جي محراب جو هڪ پٿر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

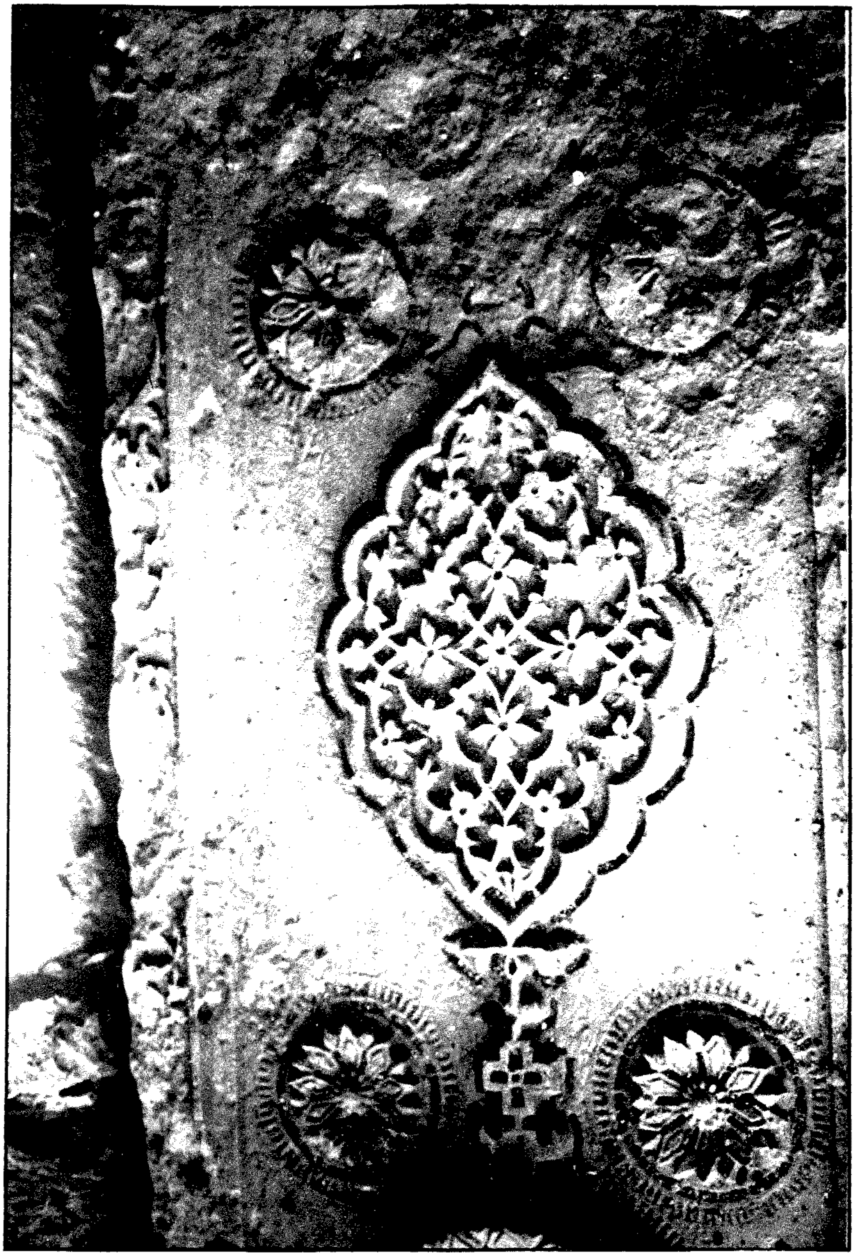

۱۰۴- جامع خسرو جي محراب جو هڪ پٿر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

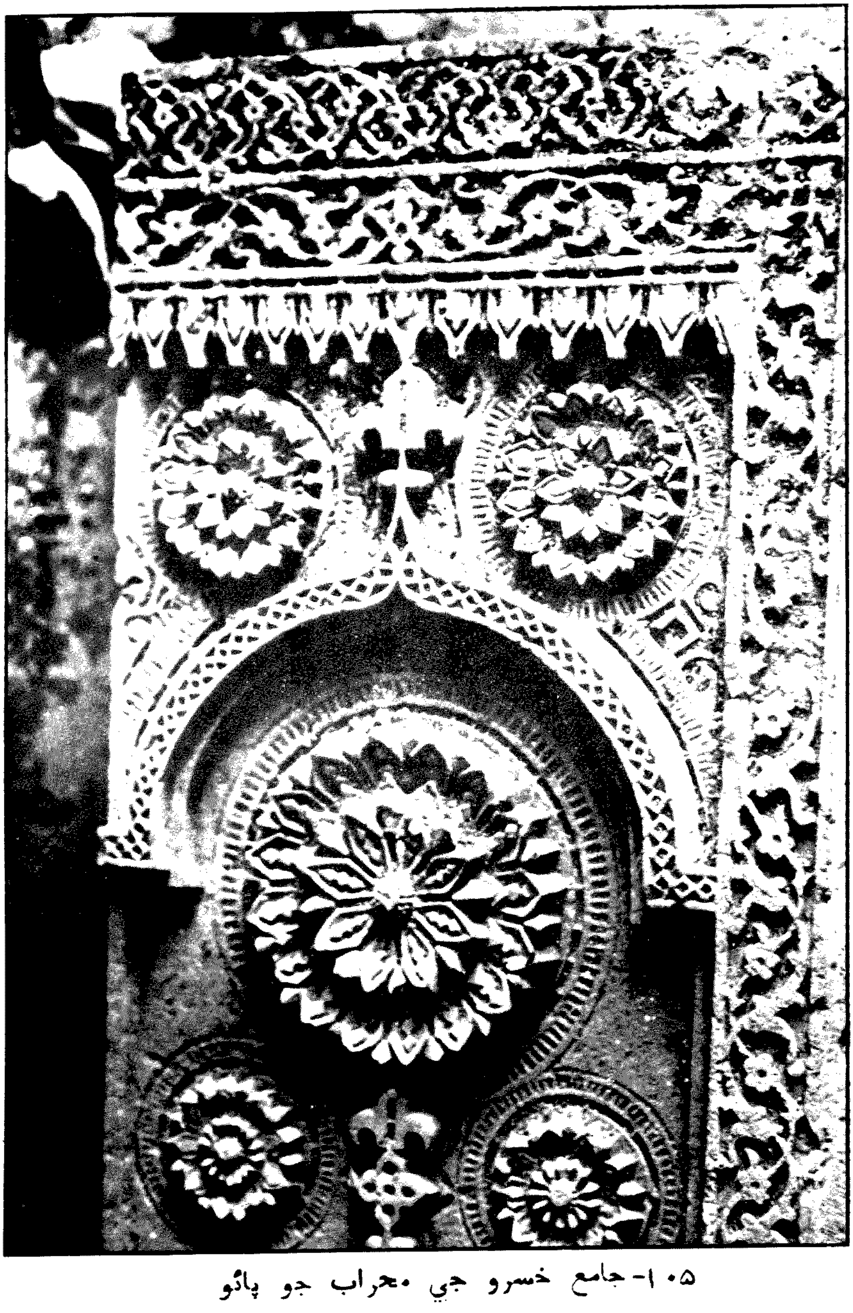

١٠٥- جامع خسرو جي محراب جو پاڏو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

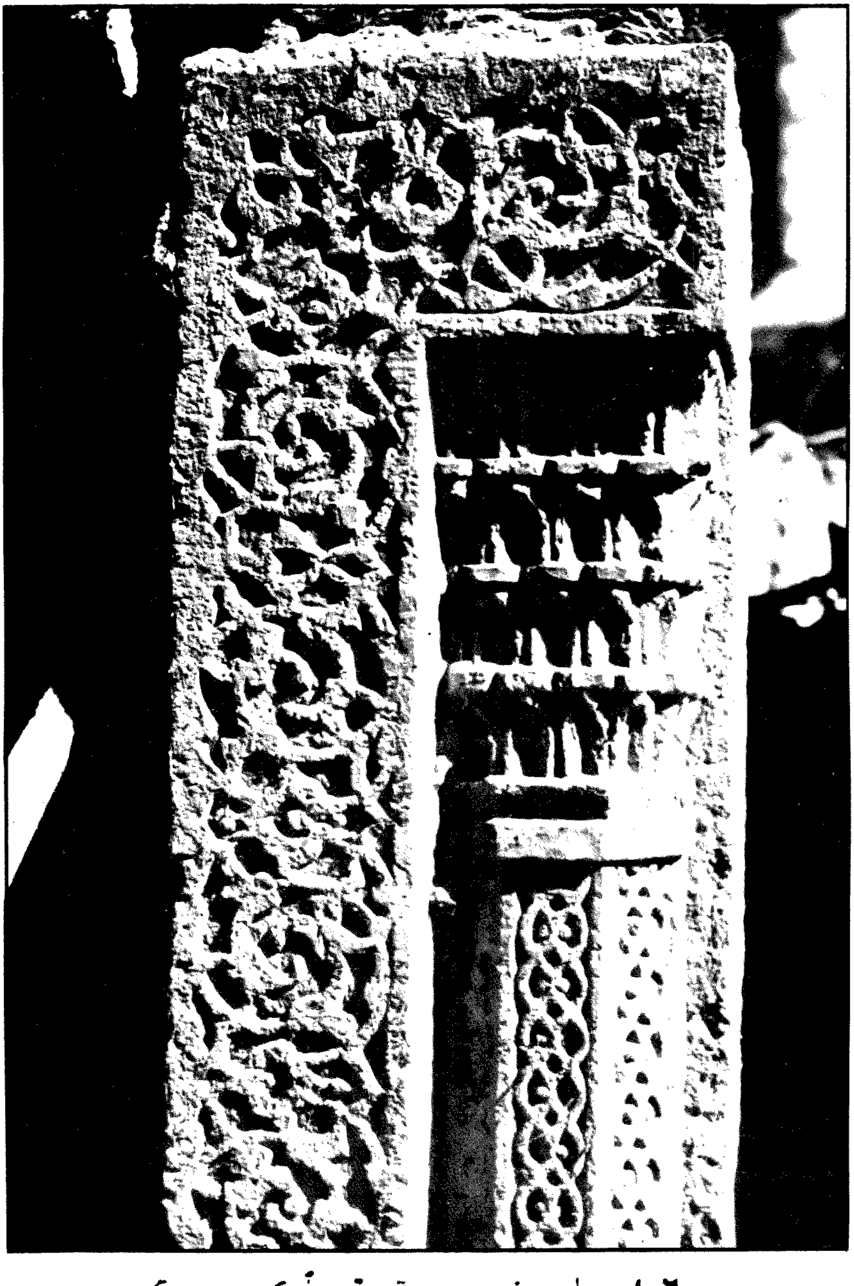

١٠٦- جامع خسرو پٿر تي اُڪر جو ڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

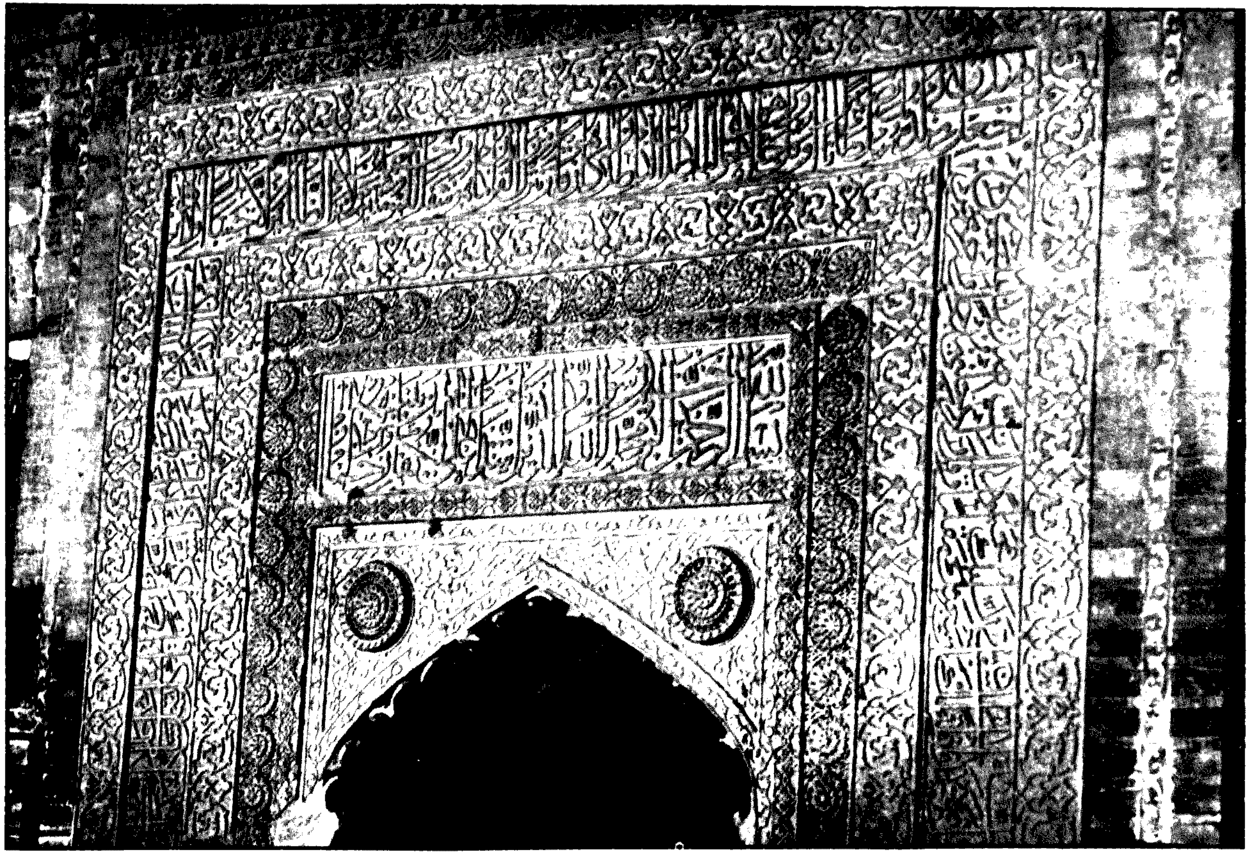

١٠٧–جامع خسرو جي محراب تي اُڪر جو ڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

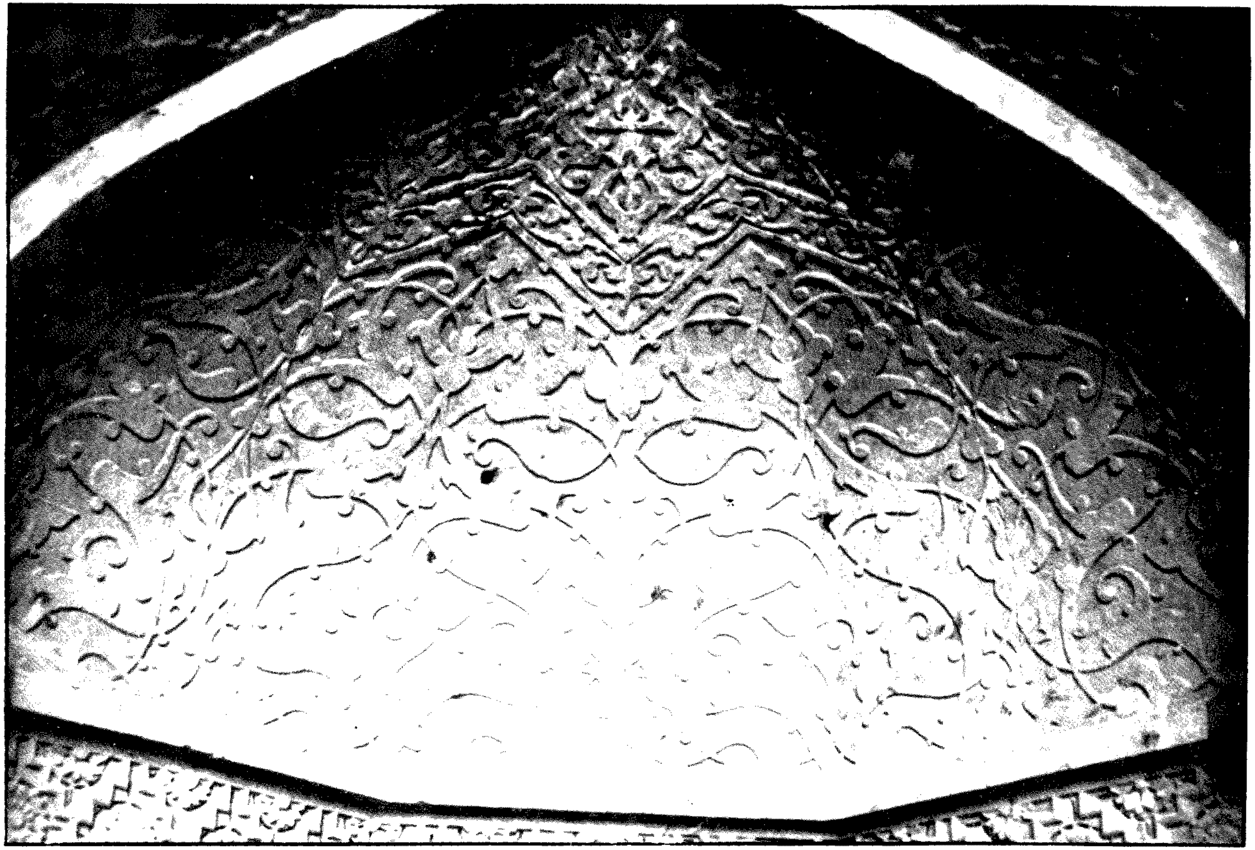

١٠٨-جامع خسرو جي محراب تي اُڪر جو ڪم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

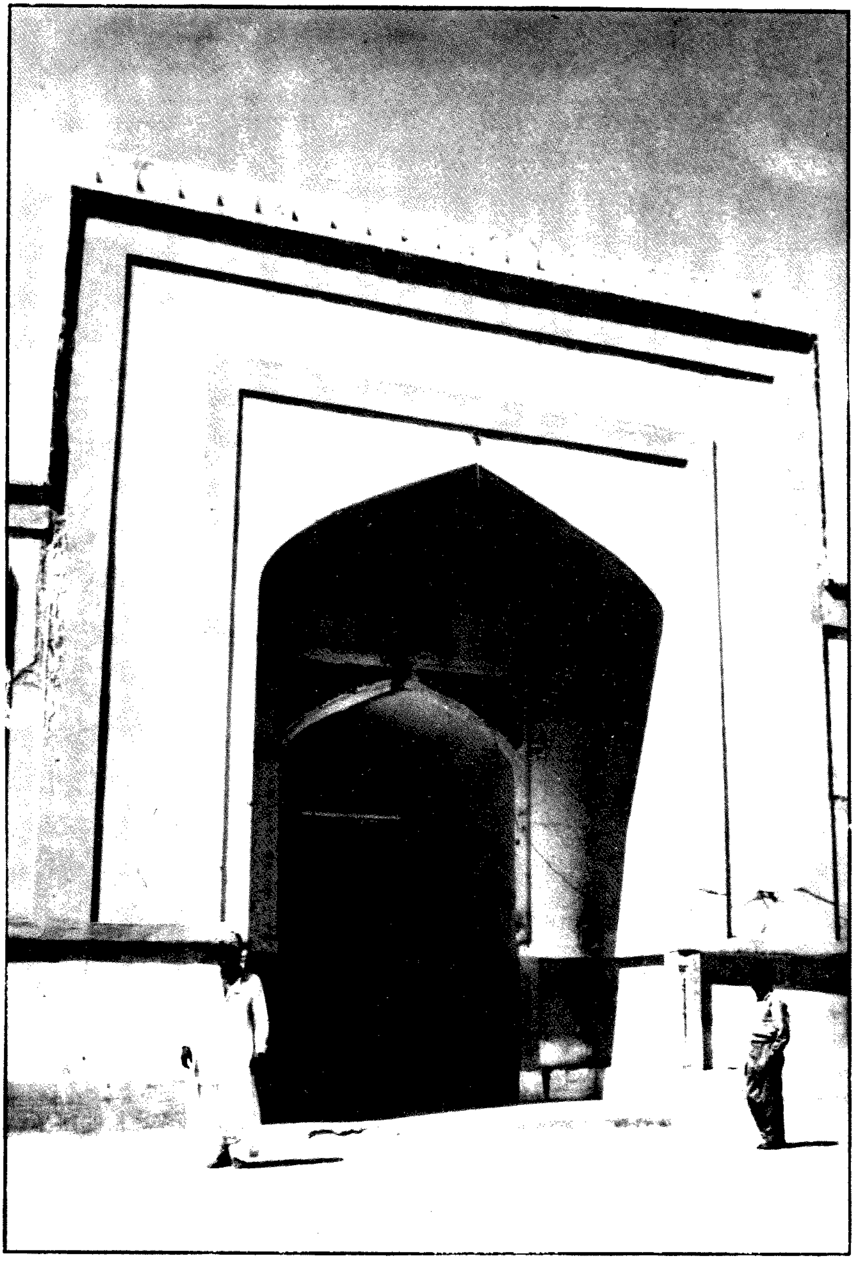

١٠٩- مسجد خضريءَ جي مهاڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجي مَنِ ميان، هِنِ ڳالهيون ماروئڙن جون....
- شاهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوانح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٣٦) اصفهان – مير معصوم جو ڪتبو

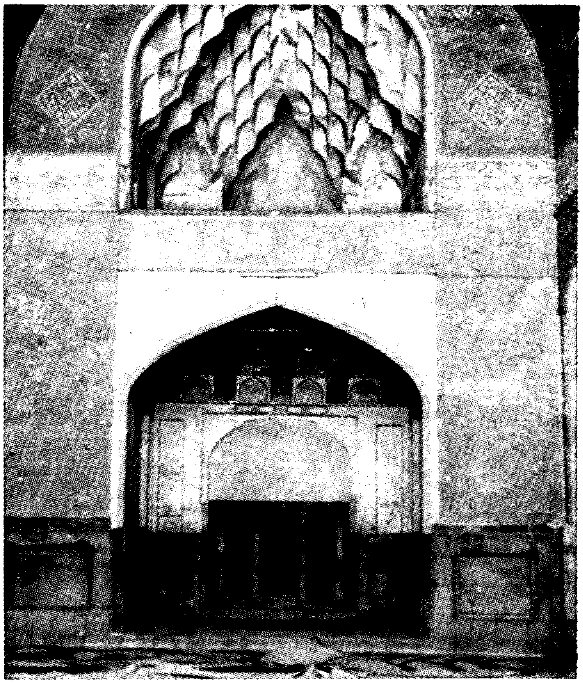

(٣٥) اصفهان- مسجد عليءَ جو محراب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

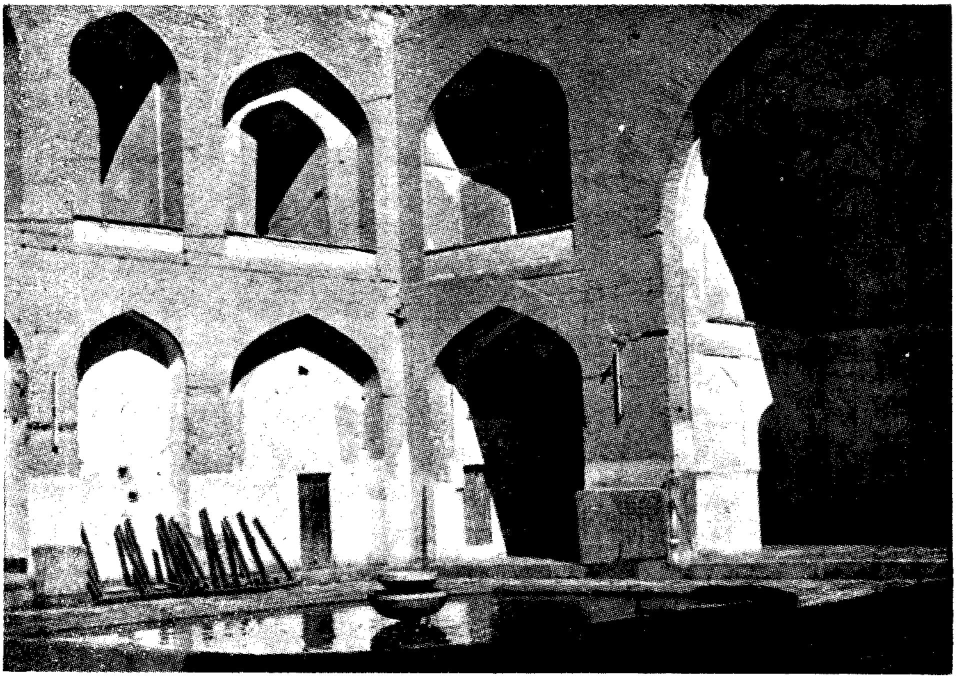

(٣٤) اصفهان- مسجد عليءَ جو مشرقي محراب ۽ مير معصوم جو ڪتبو

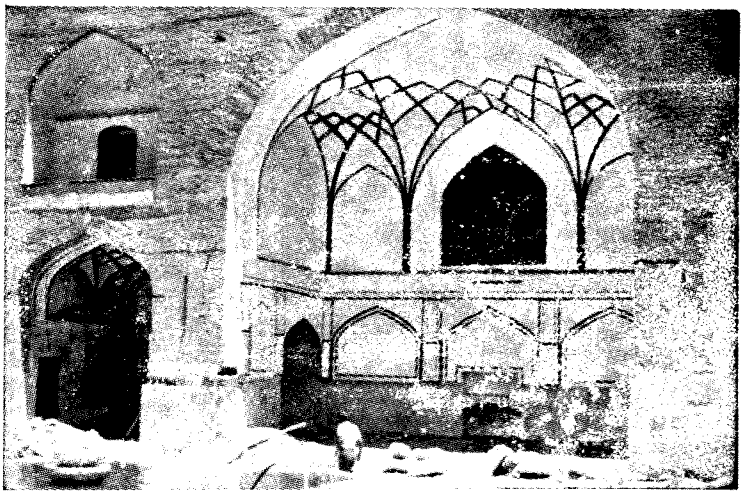

(٣٣) اصفهان- مسجد عليءَ جو مشرقي محراب
ننڍي ۽ وڏي محراب جي وچ تي ڪتبو لڳل آهي

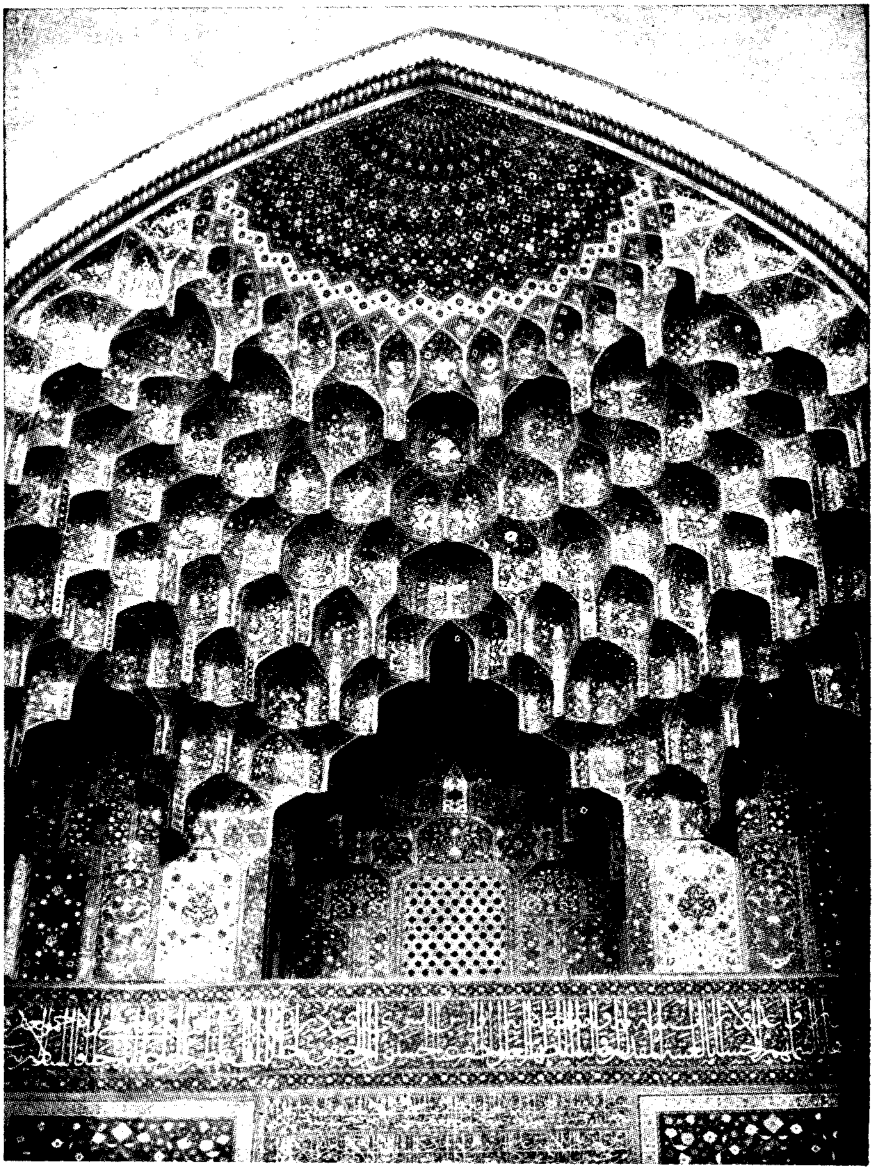

(٣٢) اصفهان- هارون ولايت جي مقبري جي مقرنس جي ڇٽسالي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

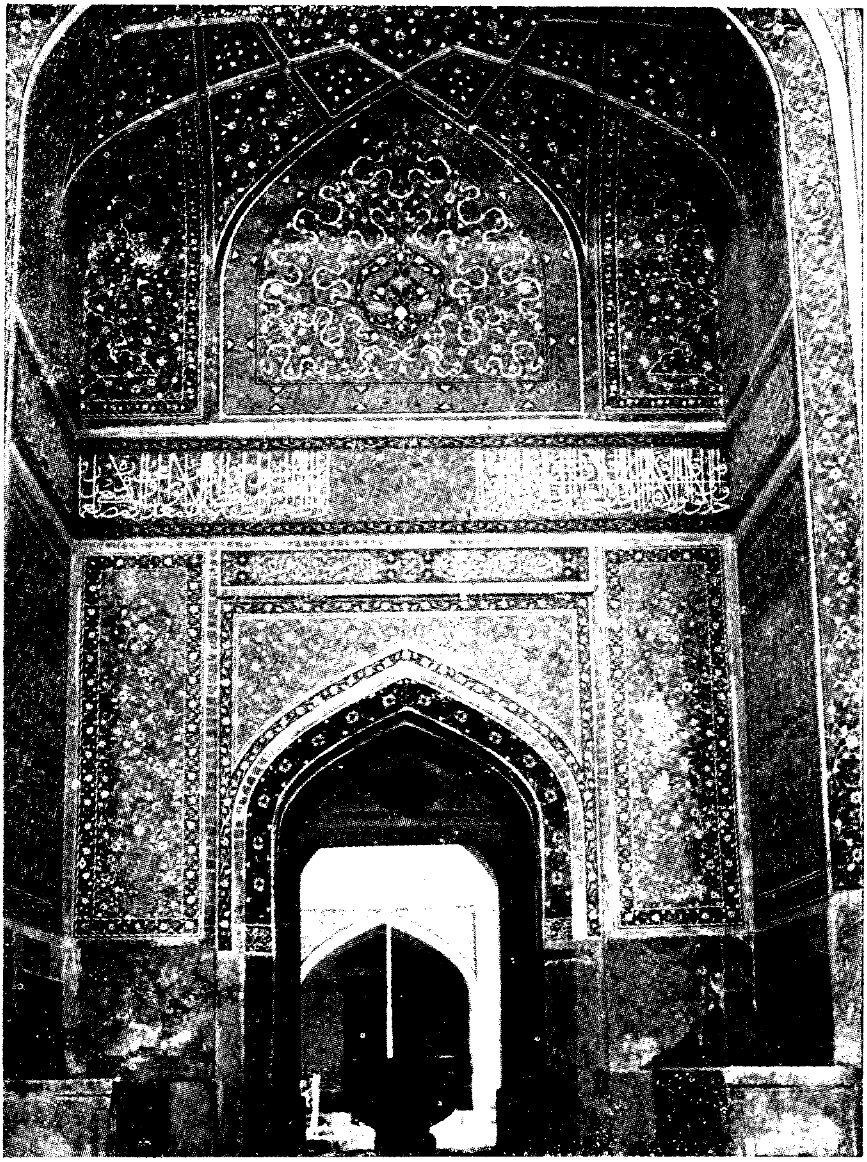

(٣١) اصفهان- داخلي دروازو هارون ولايت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

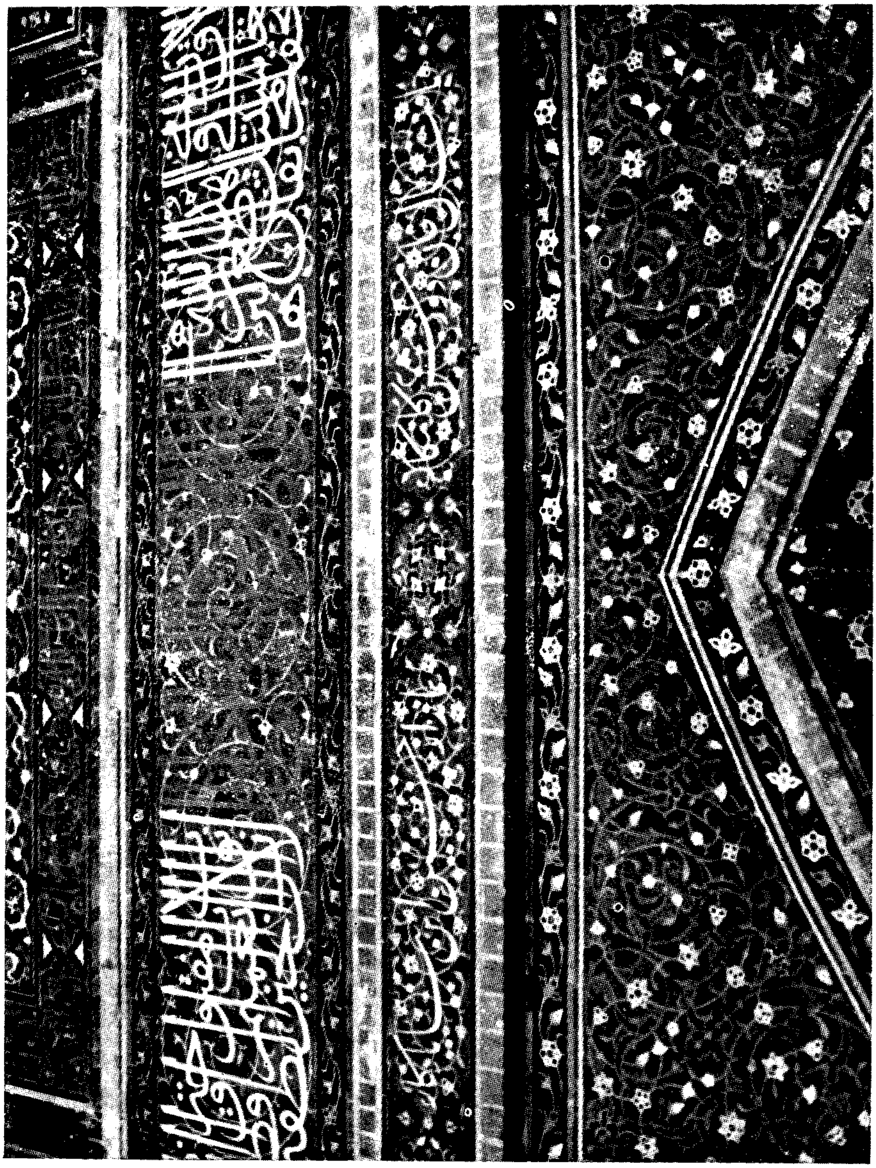

(٣٠) اصفهان – هارون ولايت جي پيش طاق جي آرايش ۽ ڪتبا (٩١٨هه) بيت جو ڪتبو پڻ ظاهر آهي

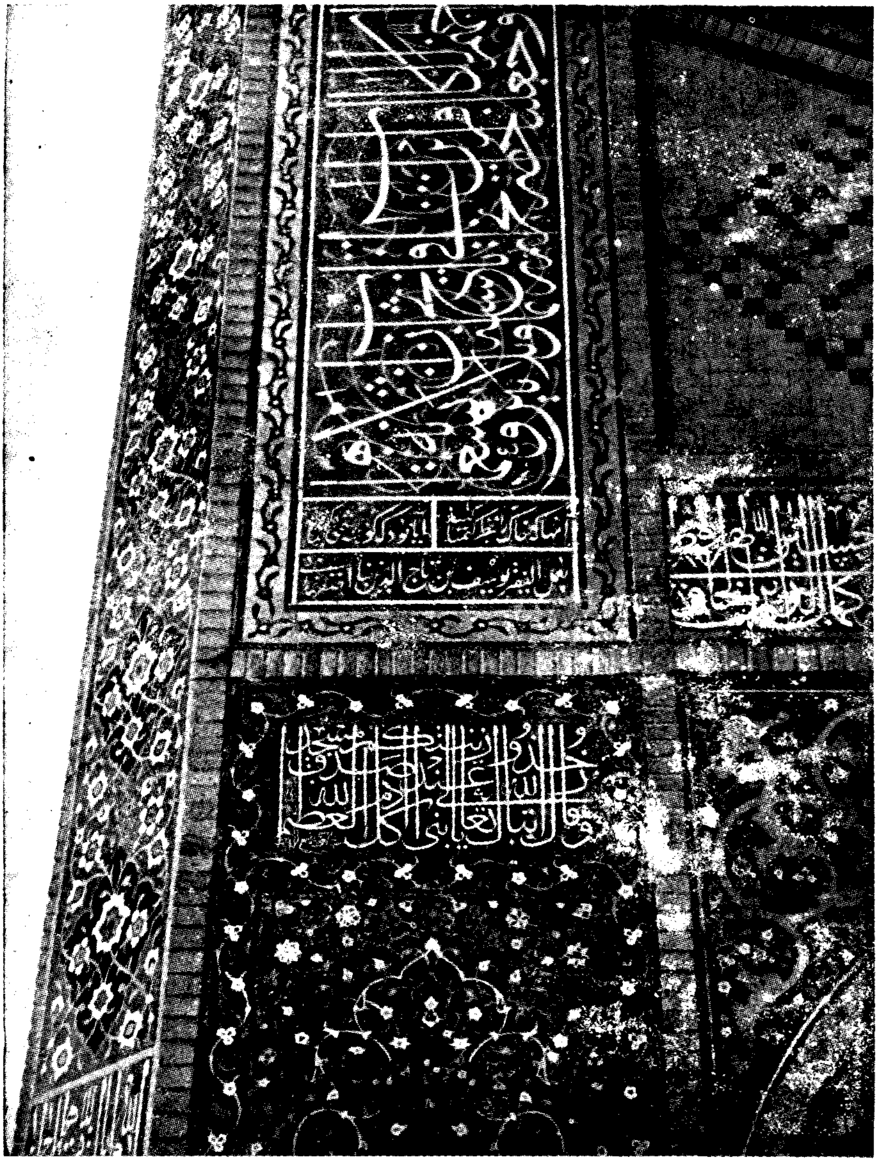

(۲۹) اصفهان - هارون ولايت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

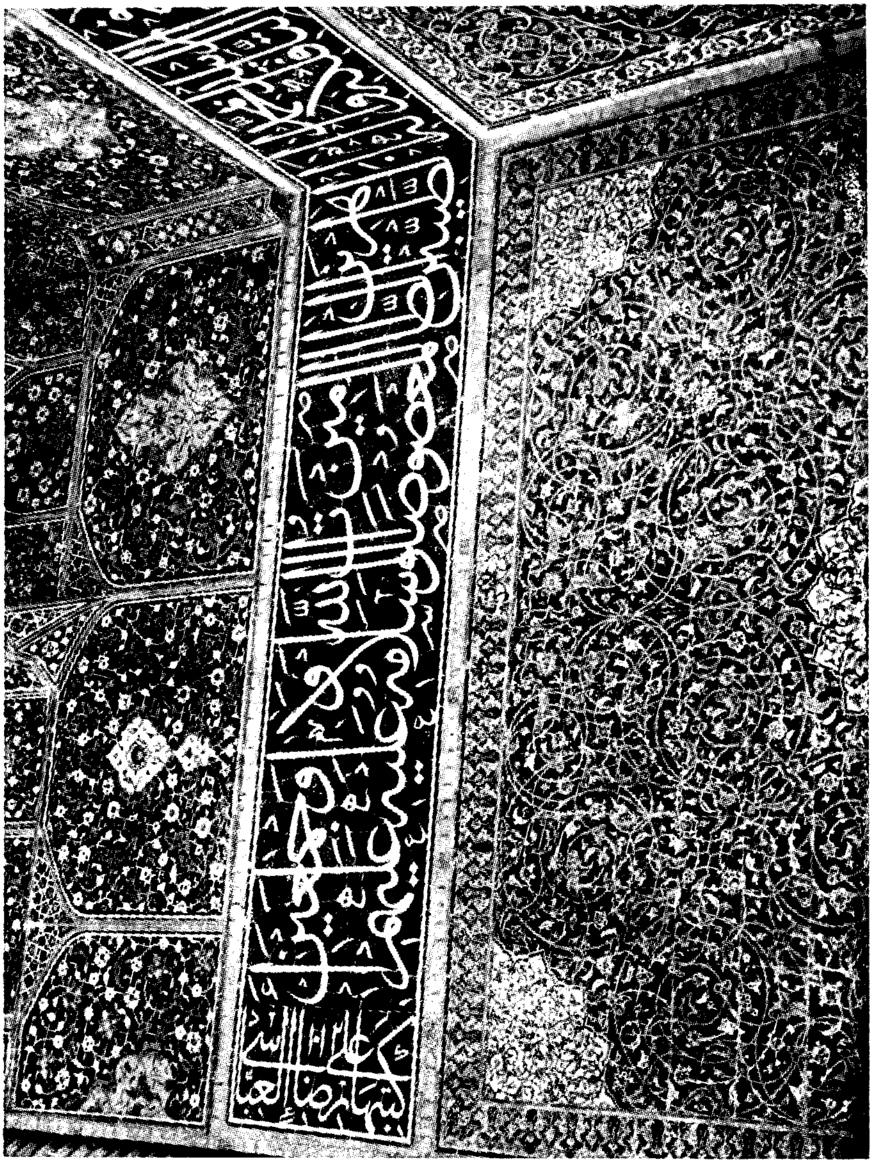

(٢٨) اصفهان – هارون ولايت جي داخلي دروازي جي آرائش

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

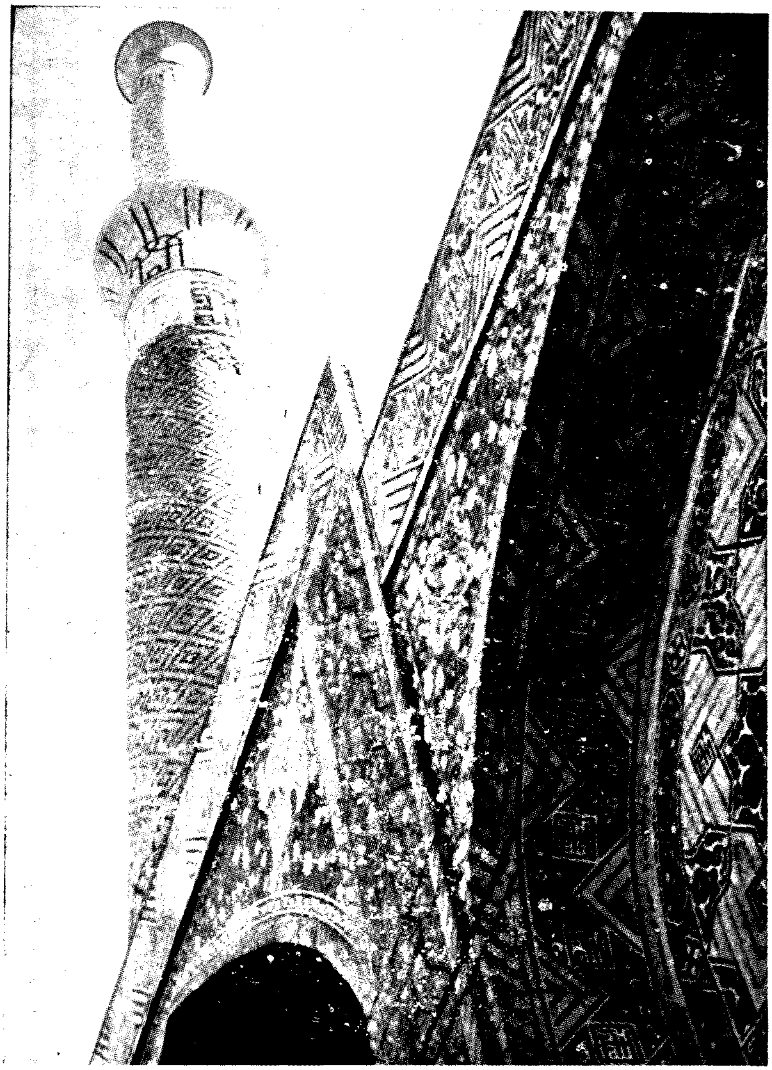

(٢٧) اصفهان- مسجد علي ۽ منارو

(٢٥) اصفهان- گنبد هارون ولايت ۽ منارو مسجد علي

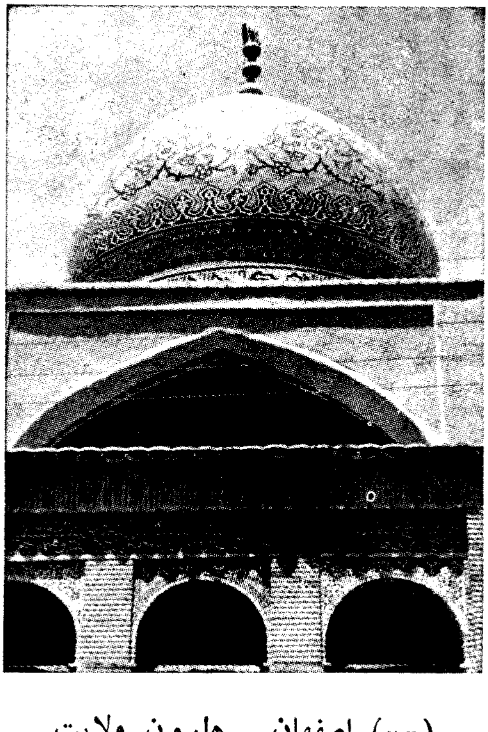

(٢٦) اصفهان- هارون ولايت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

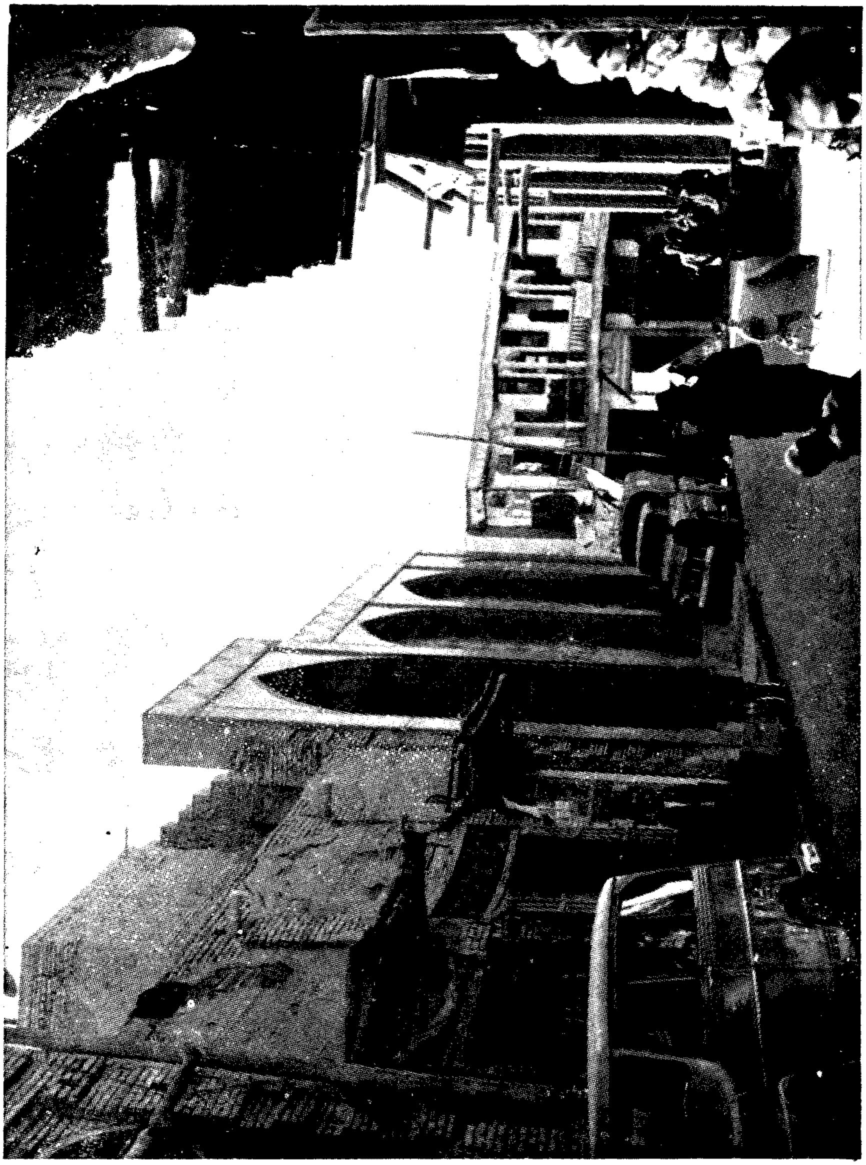

(٢٤) اصفهان – مسجد علي ۽ هارون ولايت جا داخلي دروازا آهن سامهون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

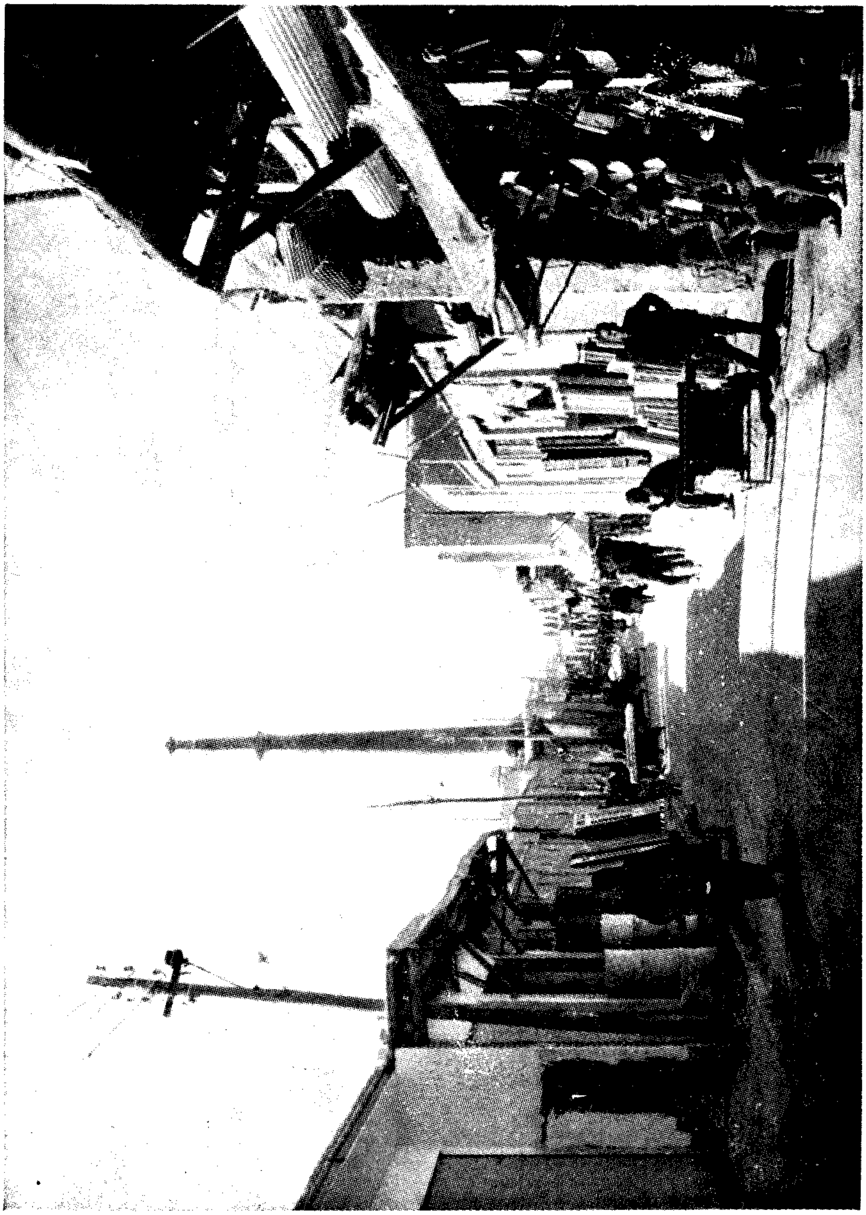

(۲۳) اصفهان - مسجد علي ۽ هارون ولايت جي گهٽي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٢١) ڪڙهي ياسين - جاين ۾ جارا ۽ ميريون

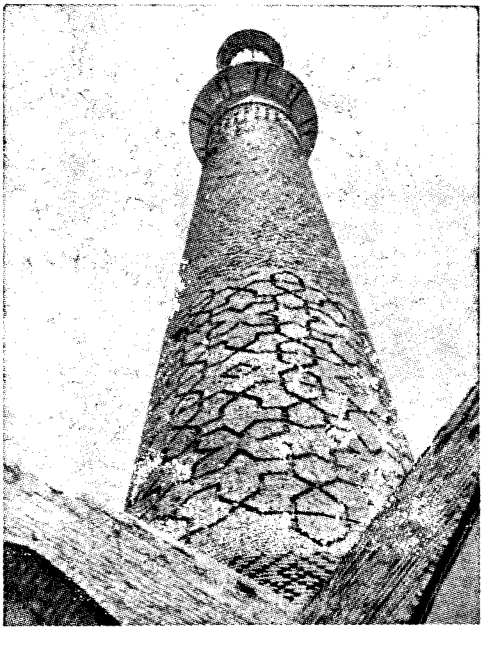

(٢٢) اصفهان - مسجد علي - منارو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(۱۹) گڙهي ياسين – سنڌ جي جاين جي ساخت ۾ ميري

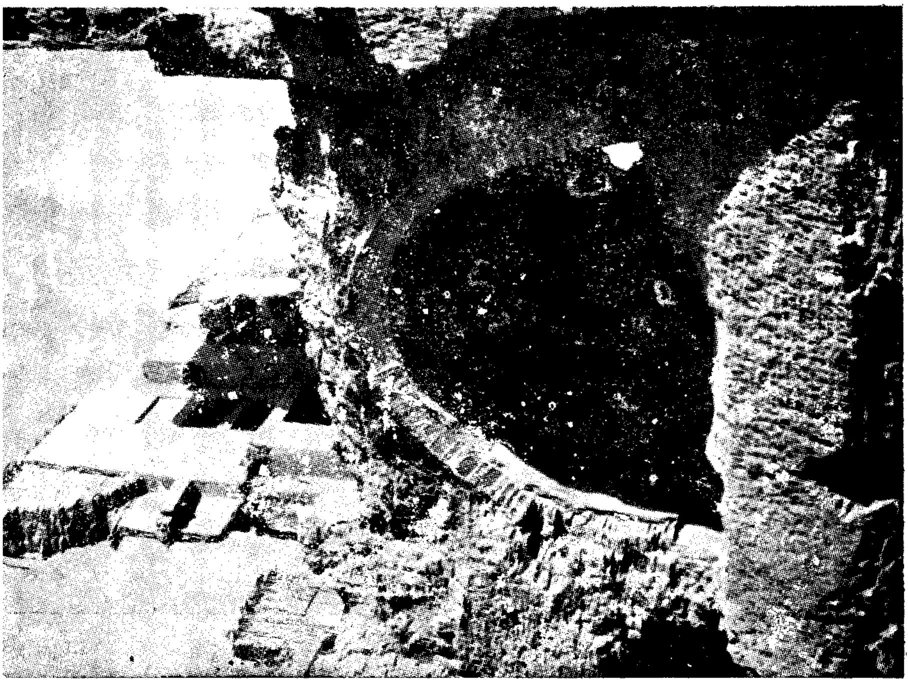

(۲۰) گڙهي ياسين – عمارت جي ميري ۾ ديوار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

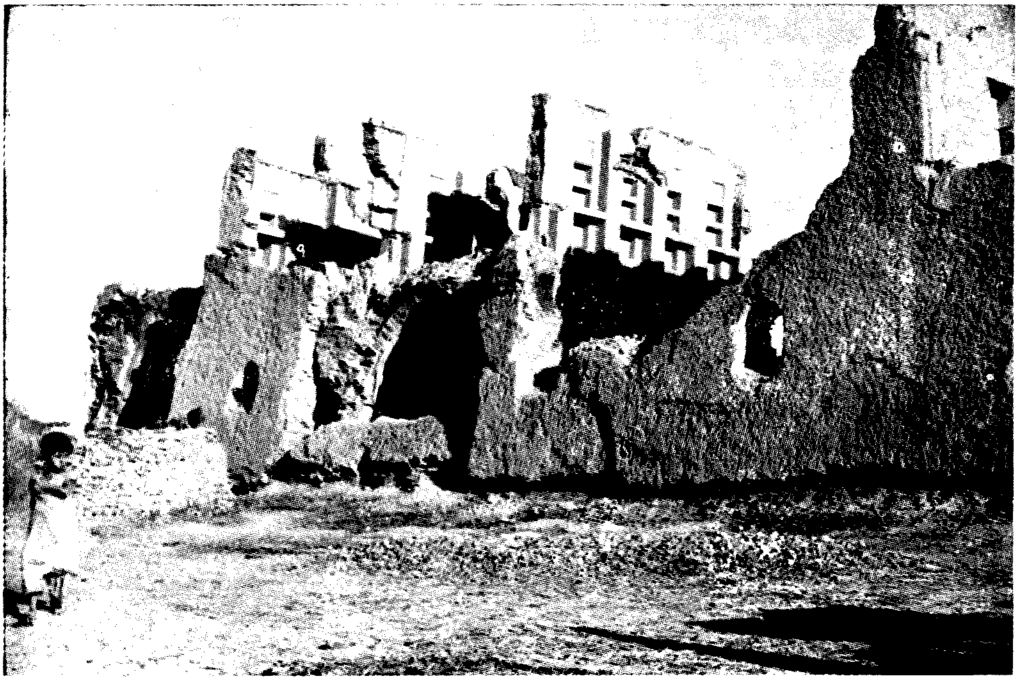

(١٧) ڳڙهي ياسين - اصفهان ۽ سنڌ جي حاويلن ۽ ديوارن جي ساخت ساڳي آهي

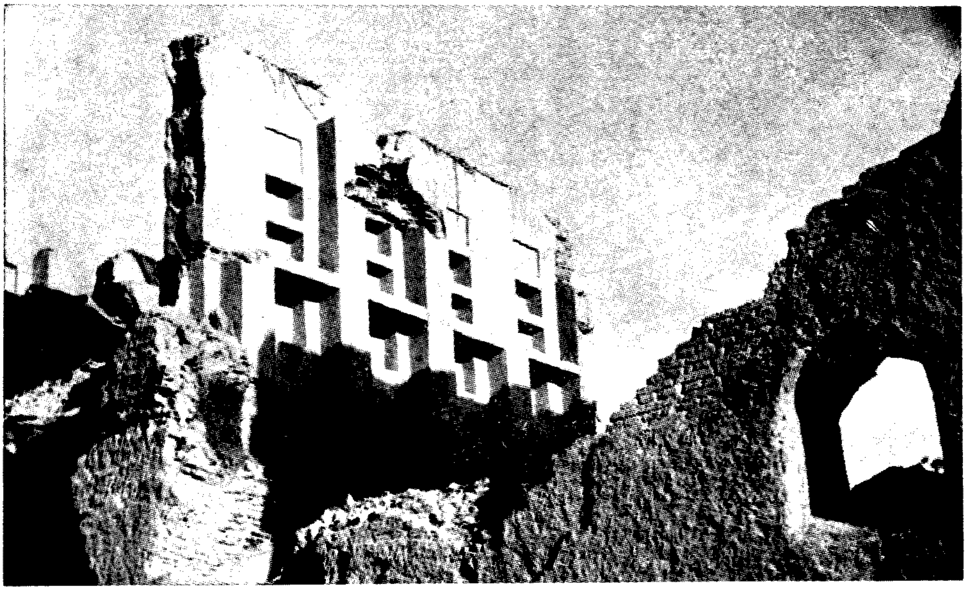

(١٨) ڳڙهي ياسين- سنڌ جي حاويلن جي ساخت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(١٥) ڳڙهي ياسين ـ سنڌ جي حاويان جي ساخت

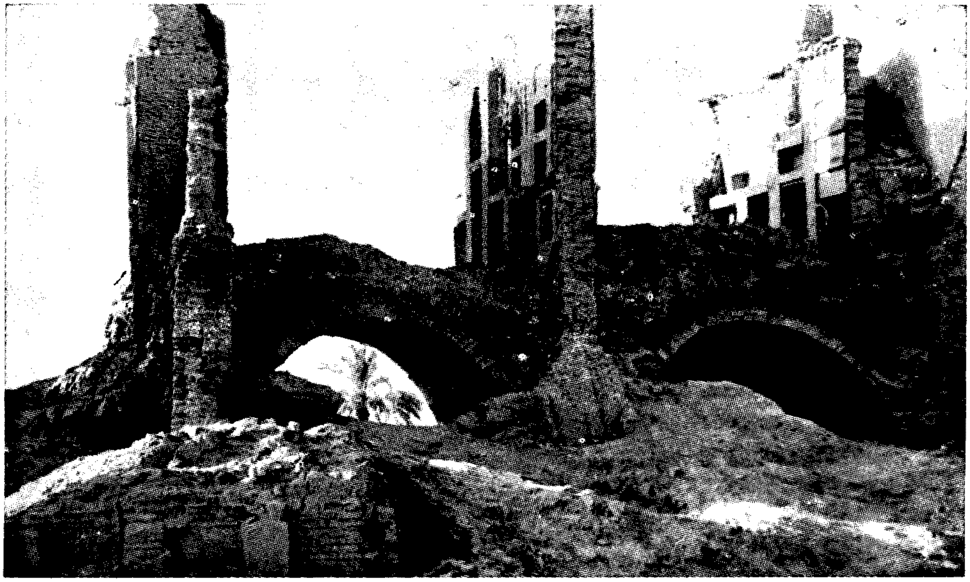

(١٦) ڳڙهي ياسين ـ اصفهان ۽ جي جي قديم جاين وانگر جارا، ميريون ۽ جوڙجڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

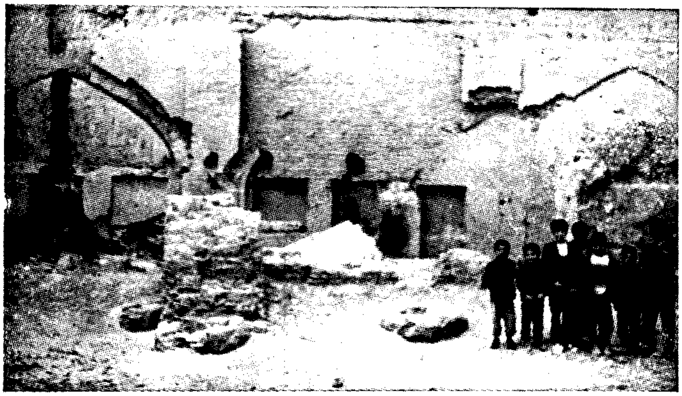

(۱۳) جي- جاين جي ساخت (سنڌ جهڙي)

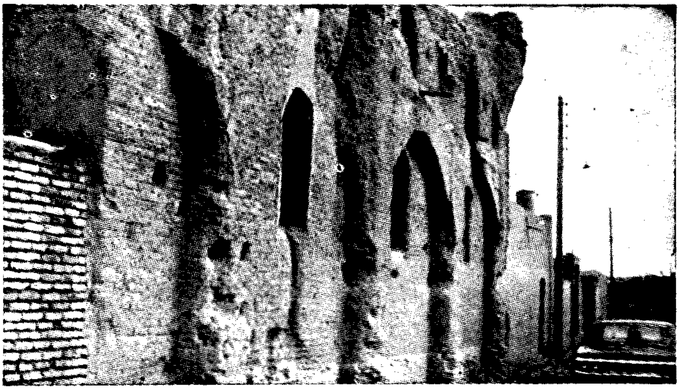

(۱۴) جي- مقبري جي ديوار (سنڌ جي جاين جهڙيون ونگون)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

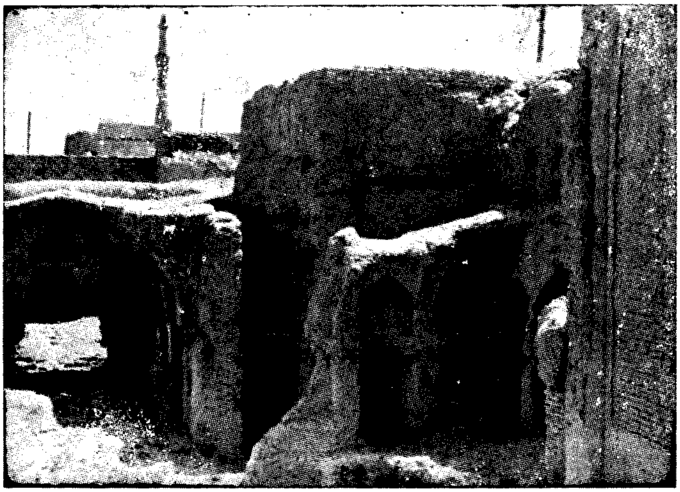

(١١) اصفهان - سنڌ جي جاين جهڙيون ميريون ۽ جارا

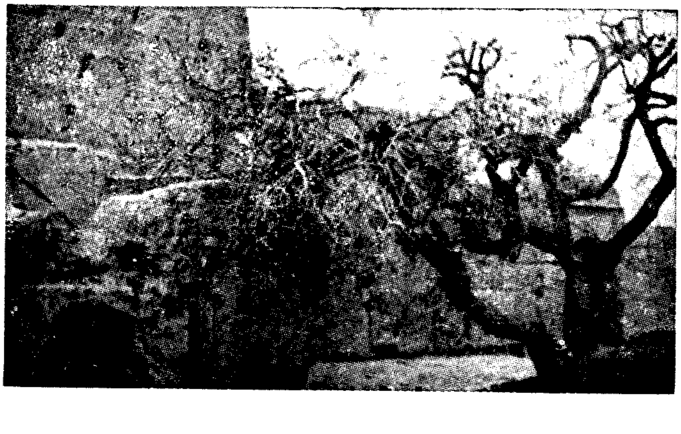

(١٢) جي- ڪوٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

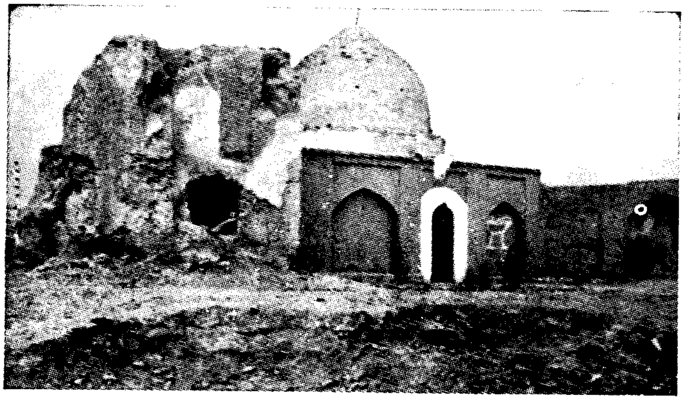

(٩) جي- الراشدبالله جو مقبرو

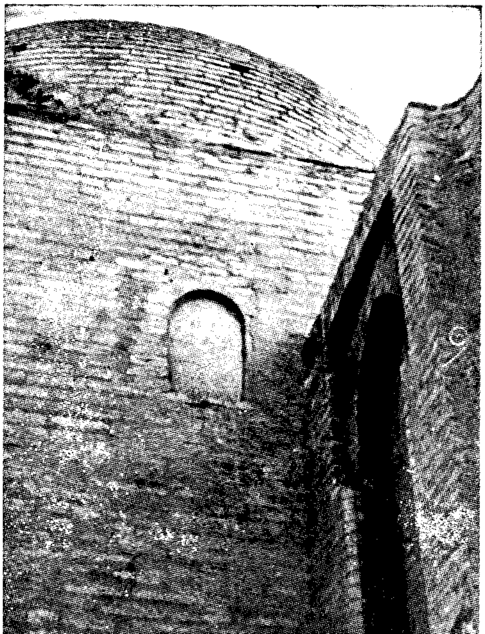

(١٠) جي- دروازو ۽ ڪتبو الراشدبالله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٧) جي- الراشد بالله جي گنبد جو قديم حصو

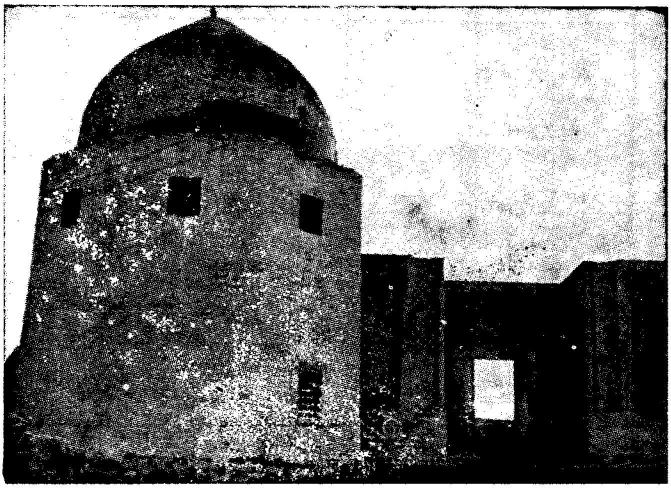

(٨) جي- گنبد الراشدبالله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

(٥) جي- زنده رود جي شاخ، جنهن تي پل شهرستان آهي

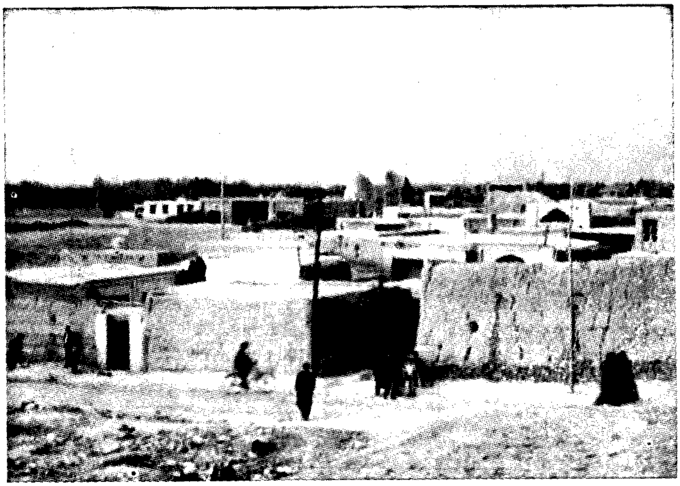

(٦) جي- شهر جو نظارو، سنڌ جهڙا اوڏڪا ڪوٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

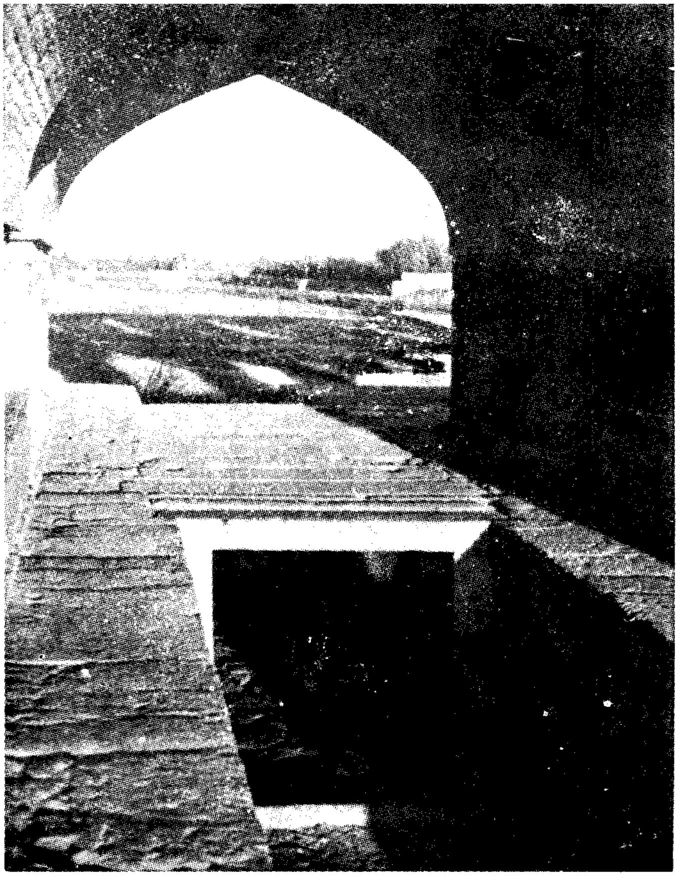

(٣) اصفهان - پل الہ وردي خان

(٤) جي - پل شهرستان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

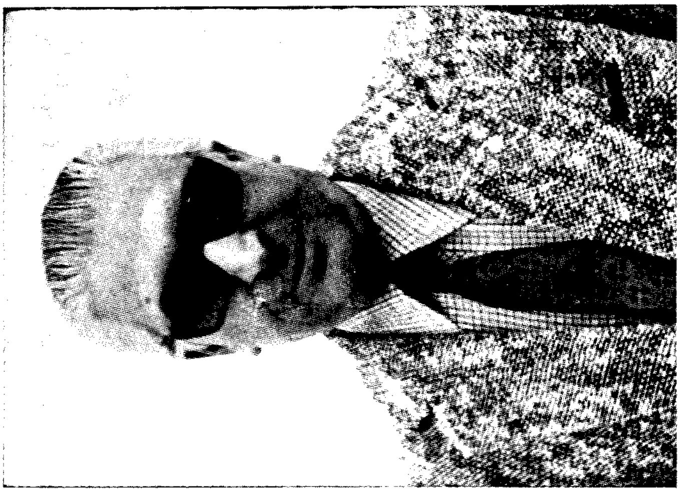

(١) ڊاڪٽر لطف الله هنرفر

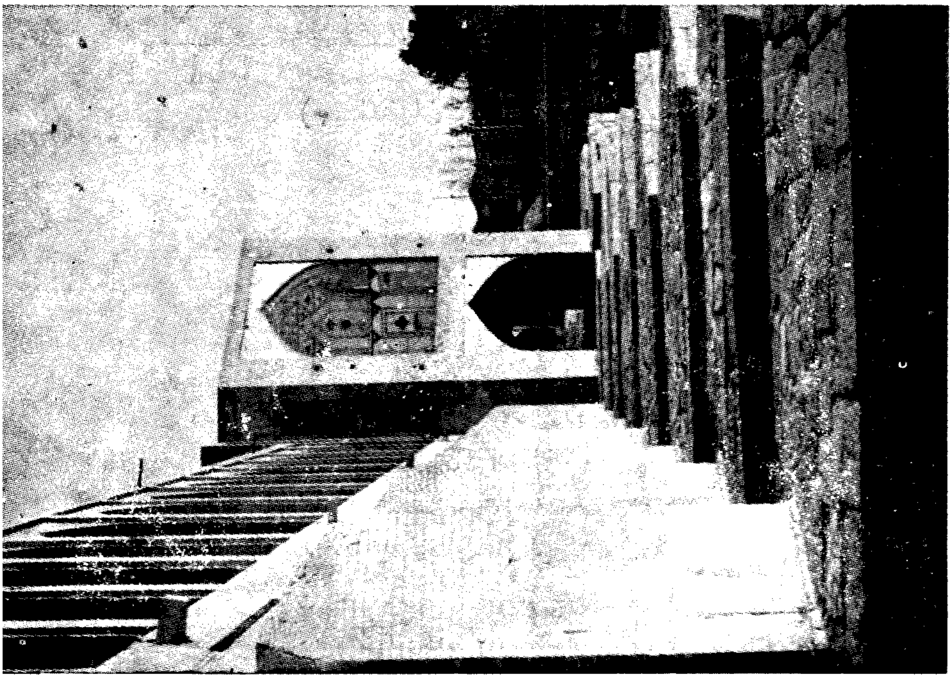

(٢) پل الهه وردي خان زاينده رود تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون تان توڏي موڪلي، لِکي ڪتابت،
ڏکن جي هِنَ ڳالهڙيءَ، مُنجهائي مصلحت.....

- سچل

ڪتابيات

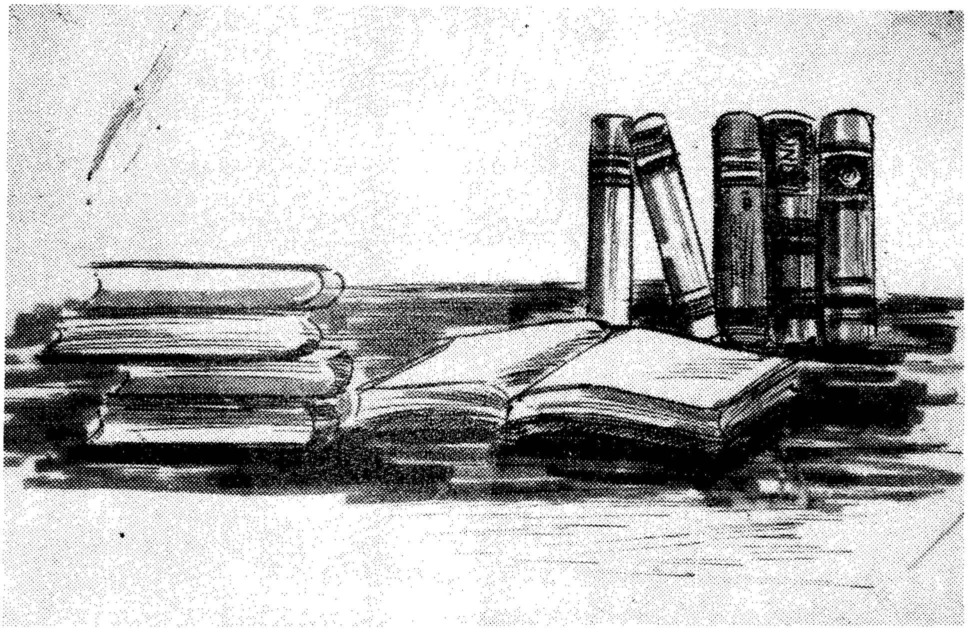

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

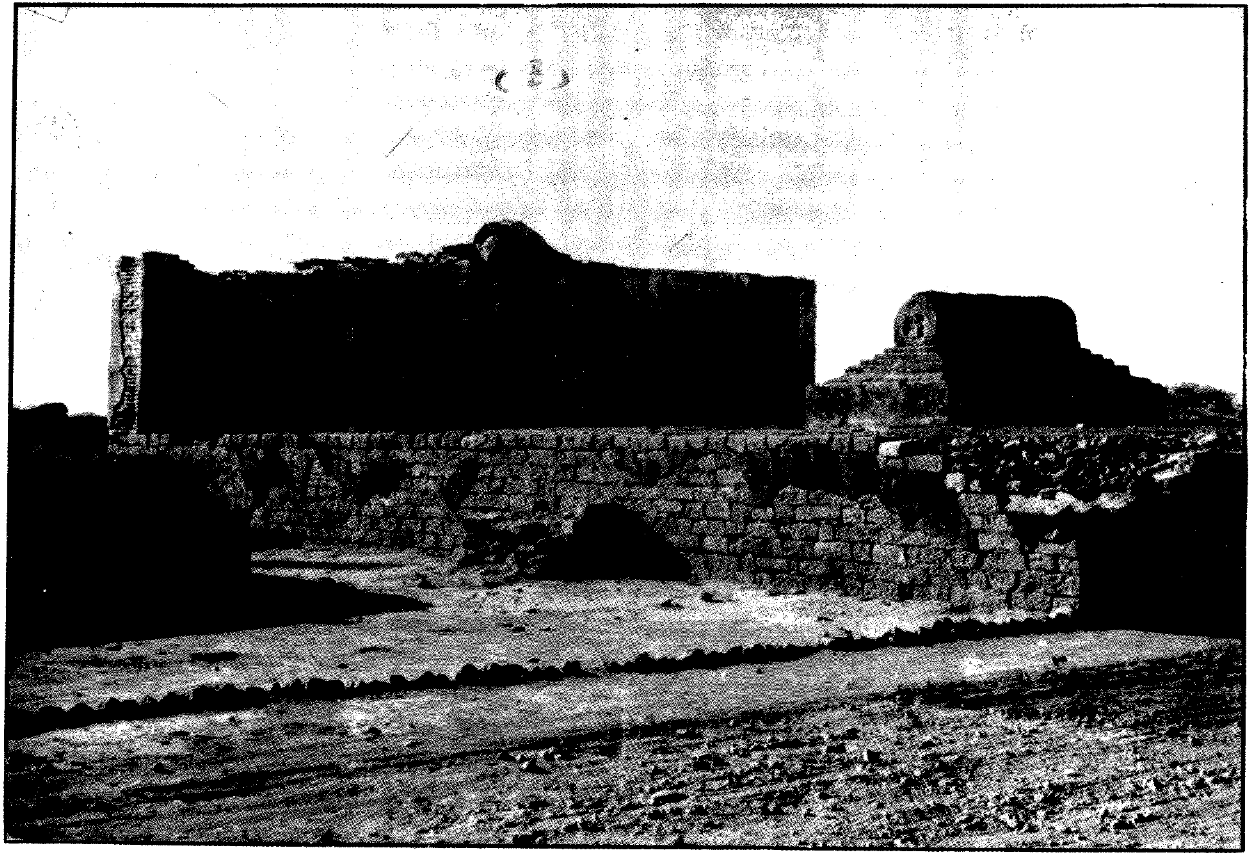

۱۱۳- مقبري جو قريبي ڏيک

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

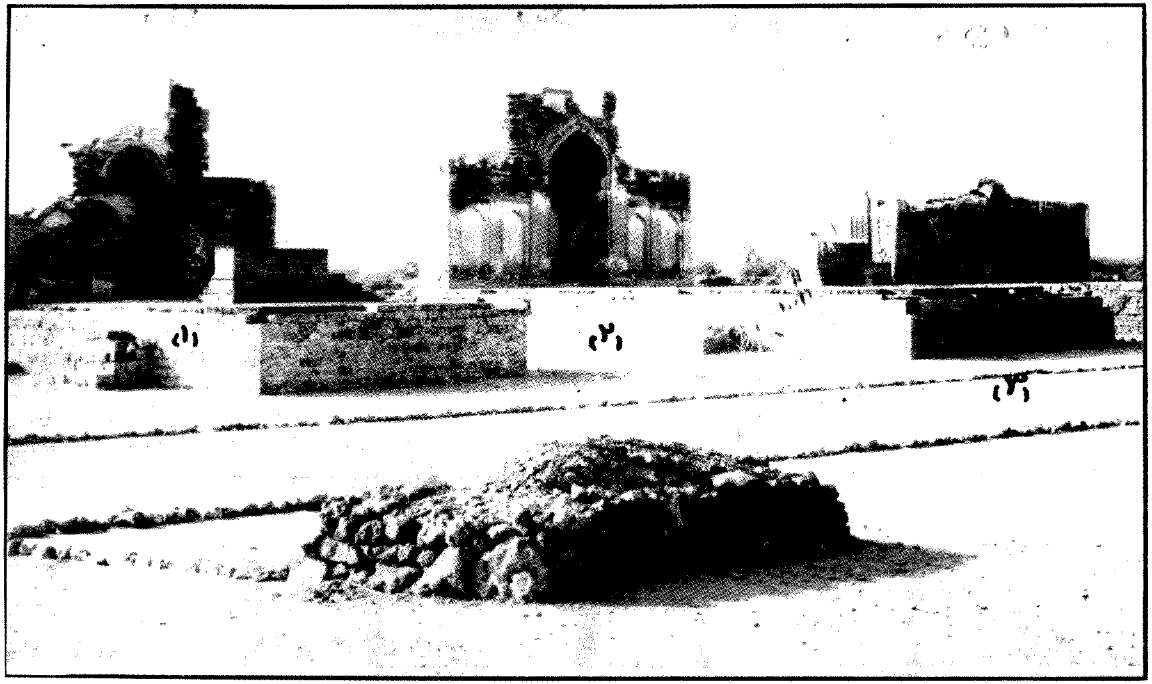

١١٢- مقبرا - جن ۾ نمبر ٣ غالباً غيرت خان جو آهي

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

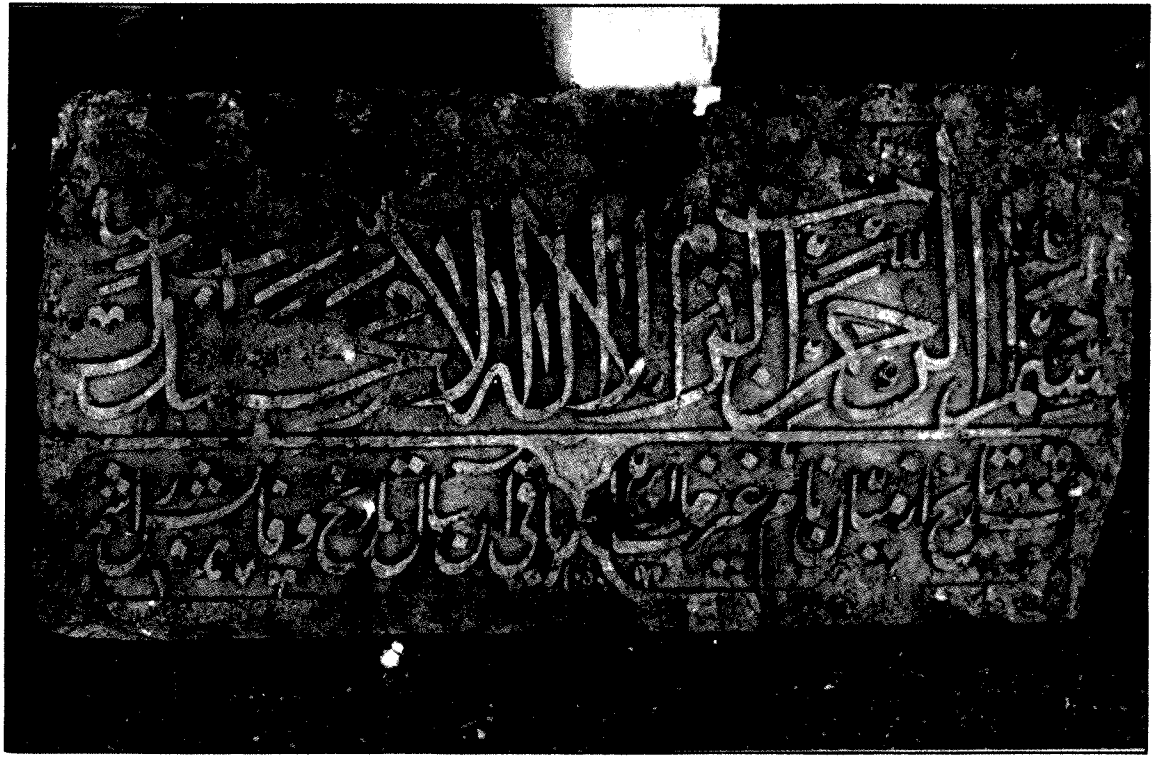

١١١- غيرت خان جي ڪتبي جو پٿر

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

١١٠- غيرت خان جي ڪتبي جو چربو

www.sindhsalamat.com
books.sindhsalamat.com

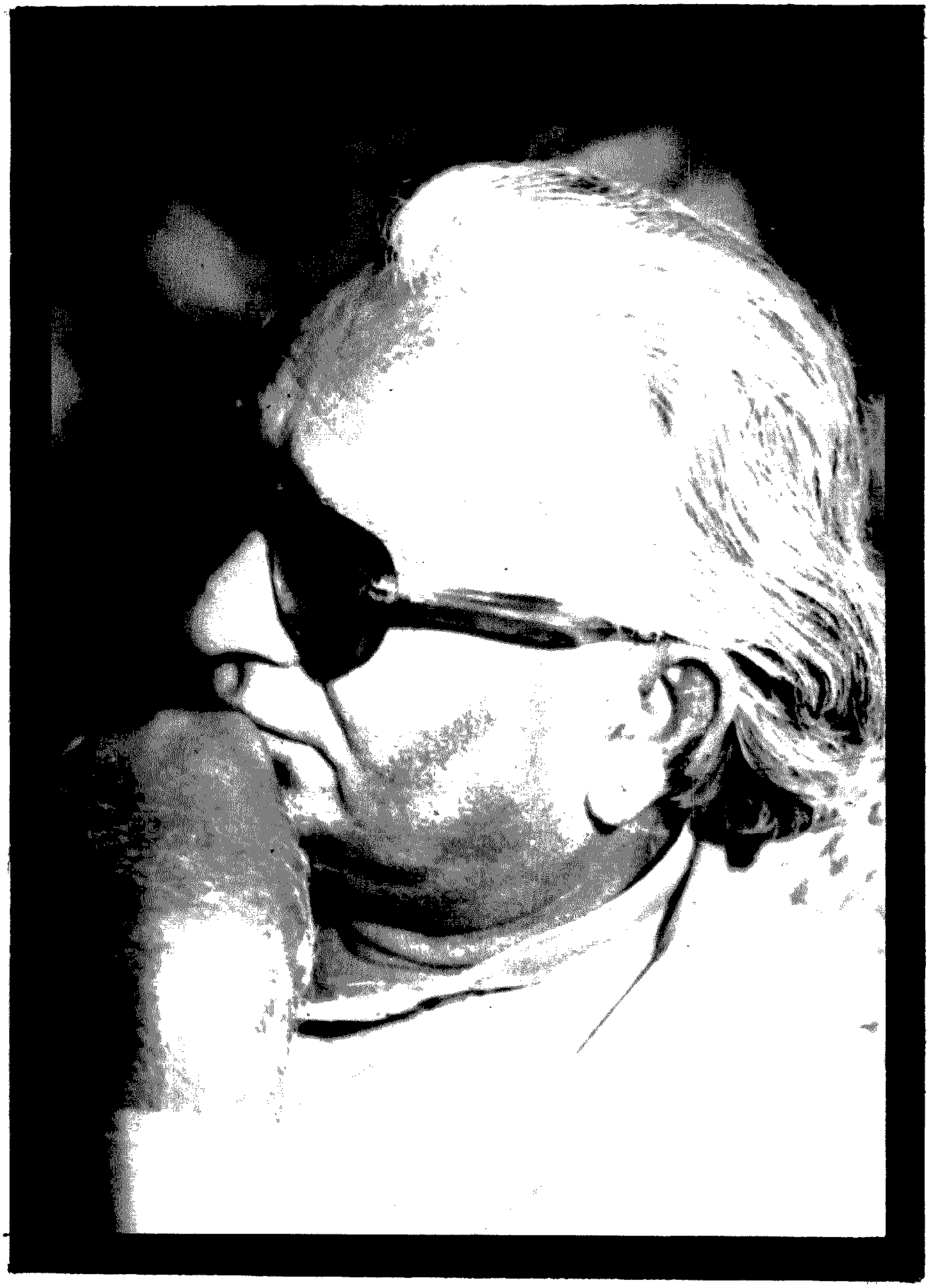

ڪلر ٽرانسپيرنسي : نور محمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مِهرَ سندا مِينهَن، شاهه وسائين شَلَ!
جُهريَلَ منهنجي جهوپڙي، بِنان جَهلي جَهلَ؛
ڪامِلَ ٿي ڪهلَ، ڪندين شال ڪريمَ تون!

- سچل

والِي وسائيج، درد منديءَ جو ديس!
پِرين مون پرديس، اُٺي ايندم اوڏڙا.

- سچل

سارنگُ سعيي مِراَتِي، "سچلُ" سستِي ڇڏ؛
مٿان اِينديءِ اوچتو، هاڻ نه مُٽرنديءِ هَڏ؛
اَجهاپِي ڪاڏ، وسڻ ڪان اڳيي وڃِي.

- سچل

جاگرافي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪشالي مؤن ڪم، ٿوري گھڻي مؤن ٿئي،
سوز، گداز ۽ غم، رهبر ٿيندو راهه ۾.

- سچل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

متفرقات

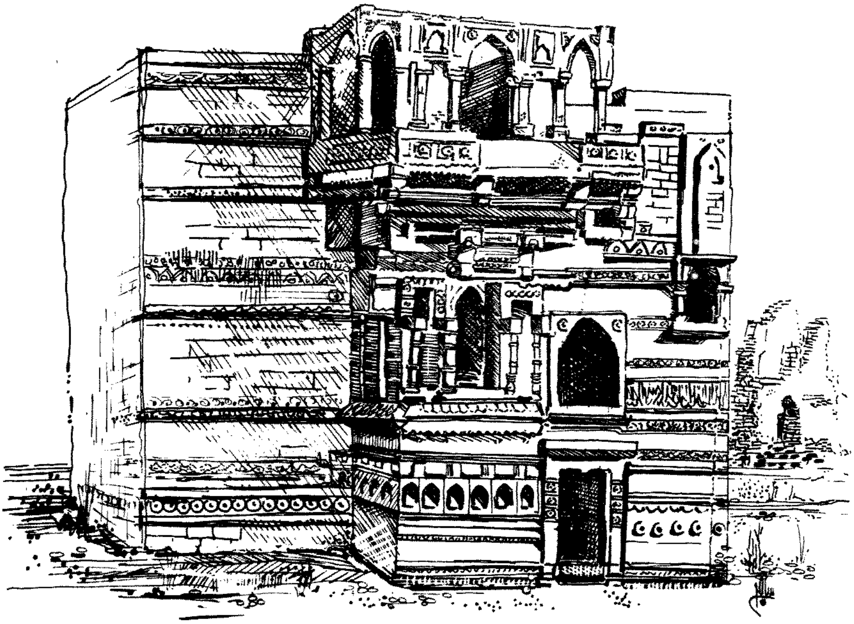

158

تاريخ

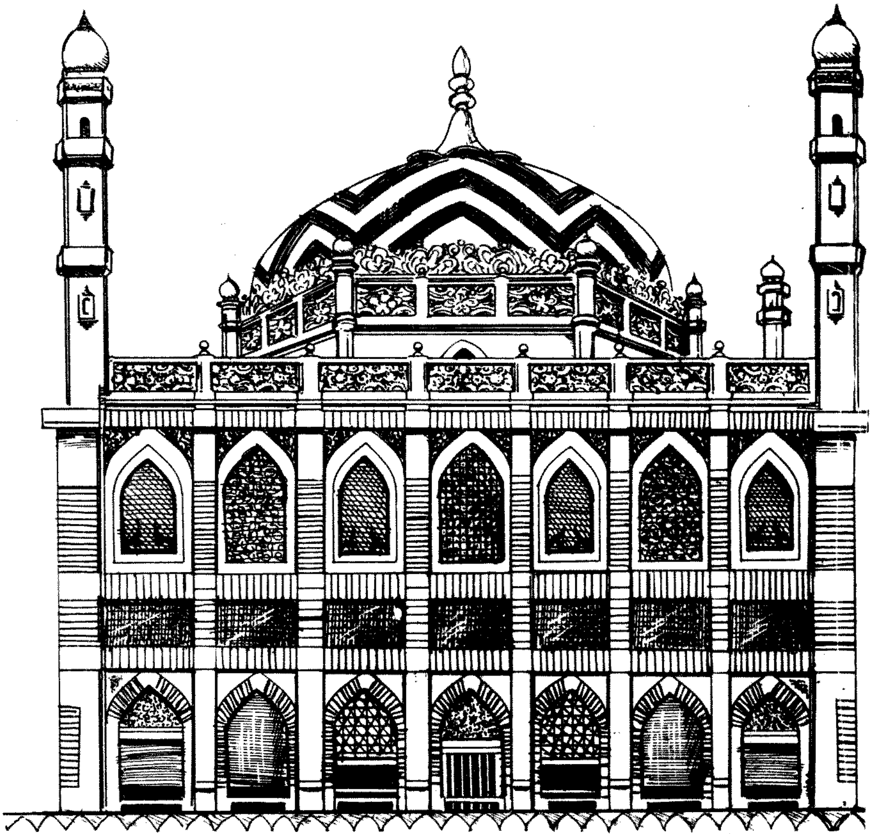

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيد حسام الدين راشدي

٢٠ سيپٽمبر ١٩١١ع تي سنڌ جي ٻهمڻ ڳوٺ، ضلعي لاڙڪاڻي ۾ هڪ مانائتي، علم دوست خاندان ۾ ڄائو؛ خانگي طور سنڌي، عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ جي تعليم ورتائين؛ ١٩ سالن جي عمر ۾ ڪجهه وقت سکر جي ادبي مخزن "المنار" جي ادارت ۾ ڪم ڪرڻ ڪان پوءِ ١٩٣٠ع ۾ هفتي ۾ ٻه ڀيرا نڪرندڙ "سنڌ زميندار" سکر جي ايڊيٽر طور پنهنجي صحافي زندگيءَ جو آغاز ڪيائين؛ ١٩٣٤ع کان ١٩٣٧ع تائين روزانه "الوحيد" ٤٥-١٩٤٦ع ۾ روزانه قرباني، ٥٨-١٩٦١ع تائين سماهي "مهراڻ"، ١٩٦٧ع سماهي "اردو" ڪراچي، ٦٩-١٩٧٠ع سماهي "ايران شناسي" (فارسي) ۽ ٦٥-١٩٦٨ع سماهي "پارس" (فارسي) جي ادارتي شعبن ۾ ڪم ڪيائين.

سندن پهريون سنڌي ڪتاب "اسلامي ڪتبخانا" ١٩٣٠ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو. هيل تائين سنڌيءَ ۾ ١٣، فارسيءَ ۾ ٢٥ ۽ اردوءَ ۾ ٤ ڪتاب شايع ٿيل اٿن. ڪتابن کان سواءِ سندن ٣٠٠ کن مضمون سنڌيءَ ۾، ١٢٠ اردوءَ ۾ ۽ ٥ فارسيءَ ۾ الڳ الڳ رسالن ۽ جريدن ۾ آيل آهن. "تذڪره امير خاني" (١٩٦١ع)، "مڪلي نامو" (١٩٦٧ع)، "هوت وٽي هوڏ ڏينهن" (١٩٧٧ع) ۽ "مير معصوم بکريءَ" (١٩٧٩ع) سنڌي ٻوليءَ جا سندن نمايان ڪتاب شمار ٿين ٿا. زيرِ نظر ڪتاب "ڳالهيون ڳوٺ وڻن جون" سندن ٤٣ چونڊ ادبي، علمي ۽ تحقيقي مضمونن تي مشتمل آهي. جن ۾ ١٩٦١ع ۾ ڀٽ شاهه جي ساليانه ادبي ڪانفرنس ۾ ڪيل سندن هڪ اهم صدارتي تقرير جو متن به شامل آهي.

پاڻ تقريباً سڄيءَ دنيا جو سير ڪيو اٿن. پاڪستان جي عيوضيءَ طور ١٩٦٢ع ۾ "بغداد جي هڪ هزاروين سالگره" ۾ ۽ ١٩٦٤ع ماسڪو ۾ "افرو-ايشيائي لسانيات جي ماهرن جي ڪانفرنس" ۾ شريڪ ٿيا. سندن اعليٰ ادبي ۽ علمي ڪم جي اعتراف طور ١٩٦٢ع ۾ کين حڪومت پاڪستان کان "ستاره امتياز" ۽ ادبيات فارسيءَ ۾ ڪيل نمايان خدمتن جي قدر شناسيءَ طور حڪومت ايران کان "نشانِ سپاس" ۽ پيهر ١٩٦٦ع ۾ "نشانِ سپاس درجه اول" مليا. ١٩٦٧ع ۾ پاڻ تهران ۾ ڪوٺايل ايرانالاجيءَ جي ماهرن جي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪيائون ۽ ١٩٦٥ع ۾ اديبن جي وفد سان ۽ ١٩٧٤ع ۾ دوستي ۽ خيرسگاليءَ جي وفد سان عوامي جمهوريه چين ويا. ١٩٧٠ع ۾ پاڻ "انڪتا-ايرانيڪا" جي سلسلي ۾ تصنيف و تاليف لاءِ قائم ڪيل بين الاقوامي عالمن جي ڪاميٽيءَ جا رڪن منتخب ٿيا ۽ ١٩٧٤ع ۾ کين تهران يونيورسٽيءَ طرفان ادبيات ۽ علوم انسانيه ۾ اعزازي ڊاڪٽوريٽ جي سند پيش ڪئي وئي.

پاڻ پاڪستان جي انيڪ علمي، ادبي ۽ تحقيقاتي ادارن جا باني ميمبر رهيا آهن ۽ رهندا اچن ٿا. تصوير ڪشيءَ سان سندن شوق عشق جي حد تائين رهيو آهي. هن ڪتاب ۾ آيل سڀ تصويرون سندن ڪڍيل آهن.

تاريخ ۽ ادبيات سندن مطالعي ۽ تحقيق جا پسنديده ۽ خاص موضوع رهيا آهن. گفتگو جي ميٺاج ۽ تقرير جي ڏات ۾ پنهنجو مثال پاڻ آهن. سندن جملي تصنيفات جي فهرست هن ڪتاب جي ص ص ٨٤٠-٨٤١ تي شامل ڪيل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آسانيءَ سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ "سنڌ سلامت ڪتاب گهر" ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو.

اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book